

55676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Barta Gábor: Illúziók esztendeje

Kristó Gyula: Különkormányzat az Árpád-kori
Drávantúlon és Erdélyben

Buza János: A tallér és az aranyforint árfolyama
a XVII. században

Zachar József: A Rákóczi-szabadságharc és Európa

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

BARTHA ANTAL, GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS,
LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, SOMLYAI
MAGDA, SZŐCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

A szerkesztőség munkatársa:

BOROS ZSUZSA

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51–53. – Telefon: 160–160

Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 44.– Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Barta Gábor</i> : Illúziók esztendeje (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez)	1
<i>Szántó Imre</i> : Ali budai pasa hadjárata 1552 nyarán a Hont-Nógrád megyei várak ellen ...	31
<i>Kristó Gyula</i> : Különkormányzat az Árpád-kori Drávántúlon és Erdélyben	53
<i>Buzsák János</i> : A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarországon török uralom alatti területén a XVII. században.	73

KÖZLEMÉNYEK

<i>Vargyas Lajos</i> : Honfoglalás előtti keleti elemek a magyar folklórban	107
<i>Balla György</i> : Kézírt térképek Karlsruhéban	122
<i>Jean Bérenger</i> : A lengyel–francia kapcsolatok és az Oppeln-Ratibori hercegségek 1664–1665	132
<i>II. Tóth I. – Kristó Gy.</i> : Orosz utazó a XV. századi Magyarországon	142
<i>Zachar József</i> : A Rákóczi-szabadságharc és Európa. (Beszámoló a sárospataki nemzetközi tudományos konferenciáról)	146
A Történettudományi Intézet hírei	155
OROSZ NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK	160
ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK	164

E számot összeállította Bartha Antal

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan, vita stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Tanulmányok

BARTA GÁBOR

Illúziók esztendeje

(Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez)

A középkori Magyarország társadalma nem egészen két emberöltő leforgása alatt jutott el történelmének legtündöklőbb csúcspontjáról addigi legnagyobb katasztrófájáig. Mátyás király állama hatalmas volt, kívül és belül félték vagy tisztelték — a XVI. század második nemzedéke az ország teljes felbomlása, elpusztult megyék tucatjai, a török megszállás, a német segélyre szorulás miatt kesereghetett.

Az iszonyatos kontraszt érthetően senkit sem rázhatott meg jobban, mint akik végigélték e fél évszázadot, vagy akik gyermekkoruk, apáik idejének emlékeit a XVI. század derekának halált osztó zűrzavarában igyekeztek feleleveníteni. Az elkövetett hibák keresése, a felelősök föllelésének görcsös igyekezete szülte az első írott értékeléseket. Ráadásul a török kor minden nyomorúsága folytatódott — a hanyatlás, a tragédia megmagyarázása szinte társadalmi igényé vált. A történeti irodalom a XVI. század végére sosem látott föllendülést ért meg hazánkban.

Az ekkoriban született értékelések — Verancsics Antaltól Szerémi Györgyön át Istvánffy Miklósig — éppen ezért mindvégig szenvedéllyel töltődtek. A feudális magyar társadalom igazából soha többé nem heverte ki a török kor csapását, ez az indoka, miért lett Mohácsból a köztudat legnagyobb nemzeti szerencsétlensége. Sajnos, ez a „több is veszett Mohácsnál”-szemlélet egyben bilincseket rakott a történeti értékelés lábára is: a nem csillapodó indulatok lehetetlenné tették az események józan áttekintését. Örökön a felelősöket fűrésztük, nem vettük észre, hogy négy évszázados közhelyeket ismételtünk. Pedig közben a történetírás tudománnyá nemesedett, s a kutató munka idehaza és külföldön egyaránt olyan adatok és szempontok tömegét hozta napvilágra, amelyek sokszor homlokegyenest ellentmondottak eleve meghatározott nézőpontunk által diktált sztereotip ítéleteinknek.

Szakály Ferenc nemrég megjelent összefoglalója Mohács előzményeiről¹ ezeknek a többé—kevésbé régóta közkézen forgó adatoknak összegzését teljesítette. Munkájának eredménye, Jagelló-kori történelmünk idevágó kérdéseinek minden eddiginél logikusabb magyarázata, önmagában is bizonyítja, milyen lehetőségeket hagyott kihasználatlanul eddig jórészt érzelmeire hallgató történeti irodalmunk.

Ennek a könyvecskének sikere ad bátorságot, hogy hozzá merjek nyúlni a kettős királyválasztás kérdéséhez — anélkül, hogy jelentősebb új forrásanyagot tudnék fölmutatni. Áttekintve ugyanis a jó évszázada felhalmozódott adatok sokaságát, ez esetben is azonnal szemet szúrt az összefoglaló ítéletek néhány

¹ *Szakály Ferenc: A mohácsi csata. (Sorsdöntő történelmi napok 2.) Bp. 1975.*

„öröklött” tévedése. Az még hagyján, hogy — különösebben a néhány évtizednél öregebb írások — „kuruc” vagy „labanc” szemüveggel figyelik az eseményeket.

Az igazi logikátlanság ott kezdődik, hogy mind a Habsburg-megoldást, mind a Szapolyai-kísérletet helyeslő történetírók, sőt az újabb, ezen az ellentétben már viszonylag fölülemelkedett szakkönyvek is olyan kilátások, lehetőségek figyelembe vételét kérik számon Mohács túlélőitől, amelyekről azoknak sejtelmük sem lehetett. Teszik ezt ráadásul úgy, hogy e túlélők múltjáról, személyes kapcsolatairól, politikai gondolkodásáról sokszor alapján téves elképzeléseik vannak.

Tisztában vagyok vele, hogy e tévedések némelyike történeti köztudatunk szerves részévé vált. Mégis remélem, hogy kísérletem esetleges bírálói nem esnek elődeink hibáiba, s ellenvetéseik, ha lesznek, megmaradnak a forráskritika korlátain belül.

*

Mors Imperator a muhi csatavesztés óta nem szerzett egyetlen napon annyi magyar főember-szolgát magának, mint 1526 augusztus 29-én. Magyarország vezetőinek, kormányának szorongató szükségben, létfontosságú kérdésekben kellene intézkednie — de ez a kormány a mohácsi csata estéjén megszünt létezni.²

Szegény II. Lajos személyes példaadásával, kétségbeesett táborba szállásával elérte, hogy az ország nagyurainak többsége elvezette bandériumát, fogadott és familiáris katonáit a mohácsi haditáborba. A valóságos mészárlással végződő ütközet őket sem kímélte: igen sokan feküdtek közülük a királlyal együtt a halottak között.

A kormányzati apparátus vezetői közül elesett Szalkai László esztergomi érsek-főkancellár; Drágffy János országbíró; Horváth Simon pohárnokmester; Tárczai Miklós és Országfi Ferenc kamarásmesterek; Korlátkövy Péter és Ondrej Trepka udvarmesterek.

Életével vezekelt az elmúlt évek hibáiért (Szalkaival együtt) hét főpap: Tomori Pál kalocsai érsek, a sereg egyik fővezére; Perényi Ferenc váradi; Paksy Balázs győri; Csaholy Ferenc csanádi; csulai Móré Fülöp pécsi és Palinai Ferenc boszniai püspök. A magyar egyházi hierarchia két fejével, a két érsekkel együtt elpusztult tehát püspöki karunknak pontosan a fele!

A világi kormányzat veszteségeit a közigazgatásban fontos szerepet játszó főispáni kar megtizedelése növelte. Szapolyai György — aki Tomori társa volt a fővezérségben — Szepes és Trencsén megyének volt örökös főispánja, Tárczai kamarásmester sárosi főispán volt. Perényi Gábor Ugocsa és Máramaros megyékben, Szécsy Tamás Vasban, Pálóczy Antal Zemplénben, Paksy János Tolnában, Sárkány Ambrus Zalában töltötte be ugyanezt a tiszteletet.

² A következő, a csatavesztés utáni hónapok történetével foglalkozó részben elsősorban a következő munkákra támaszkodtam: *Jászay Pál*: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846 (a továbbiakban: *Jászay*); *Szalay László*: Magyarország története, IV. Leipzig, 1854 (a továbbiakban: *Szalay MT*); *Horváth Mihály*: Magyarország történelme IV.² Pest. 1871 (a továbbiakban: *Horváth MT*); *Stanislaus Smolka*: Ferdinand des Ersten Bemühungen um die Krone von Ungarn. Wien. 1878 (a továbbiakban: *Smolka*); *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története 1526—1608. A magyar nemzet története, V. Bp. 1897 (a továbbiakban: *Acsády*); *Ortway Tivadar*: Mária, II. Lajos magyar király neje (Magyar történeti életrajzok sor). Bp. 1914 (a továbbiakban: *Ortway*). Külön jegyzeteket csak ott alkalmazok, ahol más forrásmunkát is használtam, vagy magyarázatot adok.

Ugyancsak az áldozatok közé tartozott néhány hivatalt éppen nem viselő, de nagyhatalmú családokat képviselő nagyúr is: Batthyány János, kisvárdai Várdai Imre, podmanini Podmaniczky Mihály, gimesi Forgách Ferenc.

Akinek a sors még megadta a menekülés lehetőségét, szerteszéjjel futott Mohács zürzavarából. Különböző útvonalakon Pozsony felé menekült ecsedi Báthori István nádor, a király halálával az ország legmagasabb közjogi méltósága; Batthyány Ferenc horvát-szlavón-dalmát bán, lovászmester; Brodaries István szerémi püspök, kancellár; Tahy János vránai perjel; vingárti Horváth Gáspár étekfogómester és a király környezetének alacsonyabb rangú német tagjai.

Perényi Péter temesi ispán útját nem ismerjük pontosan, csak az a bizonyos, hogy keletre vagy északkeletre futott: októberben Tokajban bukkan föl, s nem sokkal később már hazaért Temesvárra. Ugyancsak Tokajban találkoztunk először újra ecsedi Báthori András szatmári főispánnal és Kállay (Vitéz) Jánossal.

A többi menekülő útjáról semmiféle följegyzés nem maradt ránk, így alsó-lindvai Bánffy János verőcei főispán, Ráskay Gáspár nógrádi főispán, csulai Móré László és enyingi Török Bálint csak novemberben kerül a szemünk elé.³

A csatavesztés, az azt követő fejvesztett menekülés, majd a török hadsereg hónapnál hosszabb hadmenete Mohácsról Budára, onnan Szegeden, illetve Bácsón át Péterváradra és haza, néhány hétre tökéletes káoszt teremtett az ország nagyobbik felén: a Dunántúlon és a Nagyalföldön. A feudális államokban a közbiztonság soha nem állott túl szilárd lábakon, hazánk utolsó évtizedei pedig az átlagosnál is rosszabbak voltak. A megszokott erőszakosságok most egészen rendkívüli méreteket öltöttek. Perényi Péter, alig ért vissza Temesvárra, tisztázatlan eredetű viszály ürügyén elfogatta, és csak súlyos váltságdíj (4000 aranyforint) ellenében engedte szabadon Jaksics Márkot, a Tiszántúl egyik tekintélyes birtokosát. A Szentgyörgyi grófok a Duna mentén fölfelé igyekvő menekülőket, köztük Piso Jakab királyi titkárt rabolták ki. Nem maradtak el mögöttük az idegen segédhadak sem: a cseh és morva rendek katonasága a Pozsonyba igyekvő Brodaries kancellár megsarcolásával fejezte be dicstelen hadi felvonulását valahol Győr alatt — majd, mint aki dolgát jól végezte, hazaindult anélkül, hogy egy fia törököt is látott volna. Buda sebtében csomagoló, futni készülő német polgárait Szerémi szerint magyar társaik fosztogatták. Mária özvegy királyné Dunán felfelé hajózó udvartartását Esztergom őrségének parancsnoka, Orbáncz András támadta meg, rozsályi Kun Pállal egyetértésben. Egy bárkát elsüllyesztettek, többet kiraboltak, az udvarhölgyekből gúnyt űztek. Burgio báró, pápai követ egyként panaszkodott törökre, magyarra és németre.⁴

³ A mohácsi csatában résztvevőkről: *Gyalóky Jenő*: A mohácsi csata (Mohácsi emlékkönyv). Bp. 1926 (a továbbiakban: *Gyalóky*) és *Jászay* 7. skk.; Sárkány A. zalai főispán: *Borovszky Samu*: Borsod vármegye története I. Bp. 1907. 78; Paksy J. tolnai főispán: *Nagy Iván* IX. 14; Tárcazy sárosi főispán: OL Berzeviczy-cs. levéltára, 1. cs. 1526. XI. 12-i oklevél. Szepesben Szapolyai György mellett bátyja, János is viselte az örökös főispáni címet, de őt vajdai méltósága többnyire távol tartotta a megye ügyeinek intézésétől.

⁴ *Jászay* 11. és 13; *Ortvay* 199. skk.; *Borovszky Samu*: Csanád vármegye története I. Bp. 1896. 171; *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). Budapest története II. Bp. 1973, (a továbbiakban: *Kubinyi* Bp.) 201. Báthori nádor esetét a pécsi kanonokokkal történetírásunk meglehetősen kifacsart formában ismeri. A nádor ugyanis nem „kirabolta” a menekültében hozzá csatlakozott káptalan 1526 szeptemberében, hanem a papok rá bízott kincseit magával vitte Pozsonyba, s csak hónapokkal később tagadta meg azok visszaadását — mikor a pécsiek már rég János király hiveivé váltak. A káptalan panasza ugyanis 1527. február 27-én hangzott el Szapolyai udvarában, vö. *Bánkúti Imre*: Az Al-

Az általános zűrzavart fokozták a védtelenül maradt lakosság önvédelmi kísérletei. A török útvonalában a falvak népe — a jelek szerint nemes, jobbágy egyaránt — hevenyészett erődökbe menekült, s fegyverrel próbálta megvédeni életét. Egy kivétellel (Szabadka) az oszmán túlerő valamennyi táborukat fől-számolta (Pilismarót, Héreg, Mátraalja, Bács), de az általa közvetlenül nem érintett megyékben a gyülekezés tovább folytatódott, s a Dél-Dunántúlon végül majdnem parasztfelkelésbe torkollott.⁵

A megrendítő csapás kábulatában az uralkodó osztály, akárcsak egykor 1514-ben, helyi szervezkedéssel igyekezett összefogni a maradék erőket.

Az egyik ilyen gócpont Batthyány Ferenc bán körül kezdett kialakulni, aki rövid pozsonyi időzés után Varasdra utazott, s kísérletet tett a hozzá húzó urak és nemesek mozgósítására, Mária királyné iránti hűségben tartására. Szeptember 30-i értekezletének azonban nem lett folytatása, mert Szlavónia ekkor már szinte teljes egészében Batthyány személyes ellenfele, Frangepán Kristóf befolyása alatt állott.

E vitéz és tehetséges katona körül szerveződött meg a Dráva—Száva vidékének igazi önvédelme. Frangepán gróf 1526 elején tettelegességgel összekülönbözött Szalkai érsekkel, s dühében Ferdinánd főherceg szolgálatába állott. A török támadás hírére azonban feledni kezdte a magyarok iránti gyűlöletét, sőt azt is, hogy az előző években már az oszmánokkal való szövetség gondolatával kacérkodott. Ő vezette volna a horvát hadakat II. Lajoshoz, s kérte is, hogy várják meg. De még csak Zágrábba jutott, mikor Mohácsra lezajlott a döntő csata. Saját bandériumával (500 lovassal) a Dunántúlra sietett, s ismételtelen belekapott a török oldalába, majd annak a Dunán való átkelése után a Dráva mellékére vonult. Szeptember 23-án a kaproncai szlavón országgyűlés kormányzóvá és főkapitánnyá választotta. Ilyen minőségében szerelte le a dunántúli parasztok nyugtalanságát, s ezért Pozsega, Baranya, Somogy és Zala is protektorává választotta. Szokatlan tisztségeitől csak Szapolyai János királyválasztása után vált meg.

Egy harmadik helyi szervezkedés Várday Pál egri püspök székhelye körül indult meg. Várdayt II. Lajos a királyné mellett hagyta Budán, de Mária nem bízott a Szapolyai hívei közé tartozó püspökben, ezért nem vitte magával Pozsonyba. Várday ekkor Egerbe sietett, s bár bandériuma ott veszett Mohácsnál, diocézise mozgósításával próbált gátat vetni a török pusztításainak. Még a jobbágyok felfegyverzését is kérte, de kevés sikerrel. Az akindzsik, elpusztítva egy rögtönzött tábornak, Maklárig, Miskolcig dúlták az Alföld északi peremét.

Annyit mégis elért a püspök, hogy szeptember 16-án Heves, Gömör, Borsod, Torna és Abaúj megyék Miskolcon gyűlést tartottak. A török elvonulása után a megyei uraknak — Kassa és szövetséges városai segítségével — sikerült errefelé helyreállítani a nyugalmat.⁶

föld népeinek harca a török hódítók ellen a mohácsi csata után, 1526—1527. Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Historica II. 1957 (a továbbiakban: *Bánkúti*), 7/24. jegyzet. Szintén félreértett a bátaiai ügye Pannonhalmával.

⁵ Erről a legrészletesebben: *Bánkúti* 8. skk.

⁶ Várday működésére Jászayn kívül (23 és 77) *Iványi Béla*: Eperjes városa és az 1526—28. évi hadjáratok. Hadtörténeti Közlemények, 1910. 448 és 456, illetve Kassa Város Levéltára (Archív Mesta Košice) Schwartzzenbach-gyűjtemény (a továbbiakban: Kassa, Schwartzzenbach) 1129—1133, vö. még *Fraknói Vilmos*: Magyar Országgyűlési Emlékek I. Bp. 1874 (a továbbiakban: *Fraknói MOE*) 3. skk.

Lényegesen fontosabb volt e korlátozott területeket érintő mozgalmaknál az a szervezkedés, amely Mária királyné hívei között indult meg Pozsonyban. II. Lajos ifjú felesége eredetileg Budán várta a hadjárat híreit, Várday, Thurzó Elek tárnokmester, Bornemissza János budai és pozsonyi várnagy, Szalaházi Tamás veszprémi püspök, s végül saját titkára, Oláh Miklós társaságában. A gyász hír nagyon hamar, már augusztus 30-án este a székvárosba ért. Mária reakciója páni félelem: csak leghibízalmasabb embereit értesíti, még az éjjel összecsomagoltat annyi értéket, amennyit csak tud, s Thurzóval, Oláhhall, Bornemisszával, no meg a végsőig kitartó Burgio báróval titokban elhagyja a várost.

Aligha lehet ezt másnak nevezni, mint szökésnek: nemcsak Várdayt nem tudósították, mi történik, hanem a budai polgárokat sem! Igaz, Buda védőművei rég elavultak, de ettől még távozhatott volna az udvar méltósággal is. A futás valódi oka nyilvánvalóan Máriának és környezetének saját alattvalóiktól való félelme volt. A nemesi rend, sőt a főurak egy része is 1525 ősze óta teljes joggal a Habsburg-barát külpolitika, az idegen befolyás, a szűkkörű udvari klikk uralma megszemélyesítőjét látta a Habsburg hercegnőben, s ennek megfelelően gyűlölte is. Mi több, Mohácsért az a kormány viselte a közvetlen felelősséget, melyet 1526 májusában a királyné erőltetett rá férjére és az országra. A csatában pedig elesett Mária leghibízosabb hazai támasza, Szalkai érsek.

A királyné rémülete tehát érthető, de az bizonyos, hogy futásával olyan hibát követett el, amelyre nyilván nem szívesen emlékezik majd vissza híresen bölcs németalföldi kormányzósága idején.⁸ Meg is adta az árát e hibának először ő maga, később pedig az ország.

A visszahatás első jeleként Bornemissza János várnagy, aki pedig vele együtt érkezett Pozsonyba, bezáratta a királyné előtt a pozsonyi királyi vár kapuit, azzal az indokkal, hogy annak birtoka a jövőendő királyt illeti meg. Hasonló érveléssel tagadta meg Nádasdy Tamás királyi titkár (egy bizonyos Saly Jánossal együtt) az elmenekített királyi kincsek egy részének átadását. Habsburg Mária és kísérete jogát az ország fölötti uralkodásra tehát azok is kétségbe vonták, akik maguk is szűkebb környezetébe tartoztak.

Pedig forma szerint a fiatalasszony helyzete sokat javult Pozsonyban. Hozzá sietett és mellette maradt Báthori nádor, Brodarics kancellár, Hohenzollern György őrgróf, Szalaházi püspök és Thurzó György tárnokmester. Szolgálatra jelentkezett a királyi titkárok csaknem egész testülete: Nádasdy mellett Oláh Miklós, Piso Jakab, Georg Reicherstorffer és Maczedóniai László jelenlétéről tudunk. Varjasi Nagy Imre alnádor és Révay Ferenc nádori titkár is munkához látott Báthori István nádor mellett.

Hiába azonban a mutatós névsor, ha ugyanakkor tudjuk, hogy ezek az emberek törpe kisebbséget jelentenek az uralkodó osztály egészéhez viszonyítva. Egy sor valóban fontos ember csak néhány napra tiszteleg Mária előtt, azután távozik, s többnyire szakít is a pozsonyi csoporttal. Ezt teszi Frangepán Kristóf kormányzó-főkapitány, Batthyány Ferenc bán, Országh János váci és Erdődy Simon zágrábi püspök, az egyik Szentgyörgyi gróf. Az öreg Bornemissza makacsul elzárkózott minden megegyezés elől. A korábbi Habsburg-párti magyar bárók közül Erdődy Péter és Kanizsai László életjelt is alig ad magáról e döntő fontosságú hetek alatt.

⁷ Jászay 15. sk.; Ortvay 190. sk.; Kubinyi: i. m. 200.

⁸ Vö. Gernot Heiß: Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1974 (a továbbiakban: Heiß) 144/7 jegyz.

Ezek után semmi csodálkozni való sincs azon, hogy a Pozsonyban összegyűlt urak politikailag szinte megbénultak, s még legelszántabbjaik is teljes bizonytalanságban érezték magukat.⁹ Afelől aligha lehetett kétsége valakinek, hogy az özvegy királyné célja a Habsburg-ház magyarországi trónrajuttatása lenne — de tettekre most nem futotta e terv támogatóinak erejéből. Olyannyira nem, hogy a Budára való visszatérés gondolata meg sem fordult fejükben. Pedig a határszéli városból sokkal nehezebb volt újjászervezni az országot, mint természetes központjából, arról nem is beszélve, hogy a jelenlevők jó részének birtokai is az ország távolabbi felében feküdtek.

Habsburg Mária maga is tisztában volt azzal, hogy egyelőre elvesztette a talajt lába alól. Egy melléfogásokat elkövetett özvegy királynénál egy élő király még akkor is többet érne, ha a szegény tehetetlen II. Lajos lenne az. Bizonyos vagyok benne, hogy ez volt annak a misztifikációnak a kiváltó oka, amelyik még ma is megzavar nem egy történést.

Ulrich Czetticz királyi kamarás már augusztus 31-én utólérte a Győr környékén járó királynét, s jelentette neki: saját szemével látta meghalni a királyt. Mária erről azonnal értesítette Innsbruckban időző testvérét, Ferdinándot: szeptember 9-én már ő is bizonyosan tudott II. Lajos sorsáról. Mégis az özvegy itthoni levelezésében egészen szeptember végéig úgy ír uráról, mintha élne, s pozsonyi udvarából hosszú időn át olyan értesülések szivárognak ki, hogy a királyt még látták a Csele patakon túl is.¹⁰

Az álhir egy darabig tartotta magát, de Mária ügyén már nem lendíthetett. A pozsonyi csoport csak attól várhatott tényleges segítséget, akinek a trónhoz való útját egyengetni próbálta. Ferdinánd főherceg azonban, habár azonnal, már szeptember 9-én bejelentette igényét a magyar koronára, egyelőre fontosabbnak ítélte bátyja, V. Károly császár európai háborúinak támogatását. Igaz, osztrák tanácsosait utasította, tegyenek előkészületeket a fontosabb magyar erősségek elfoglalására. Mégis a legkritikusabb napokban, szeptember derekán egy Itáliába küldendő hadtest felállításán kezd fáradozni, s maradék figyelmét is inkább a cseh korona országaira, mint hazánkra pazarolja.¹¹

A két testvér néhány héten át megelégedett azzal, hogy Ferdinánd személyes biztosai megjelentek Pozsonyban, az itteni udvar pedig levelek útján kísérte meg a magyar urak megnyerését. Az egyetlen tényleges cselekedet Czetticz útnakindítása volt — II. Lajos holttestének fölkeresésére.

Csak október elején kezdett mozdulni valami a Habsburg-táborban, de az eredmény ekkor is több mint kétesnek bizonyult.

⁹ Thurzó Elek levele Zsigmond lengyel királyhoz 1526. IX. 29. (Acta Tomiciana VIII. 225. l.): „... legkegyelmesebb királyom elvesztésétől, vereségünktől, hazám elpusztításának keserűségétől és fájalmától lesujtatván, nem tudjuk, hirtelenjében milyen tanácsot kövessünk” („Ob amissione dominum meum clementissimum obque cladem nostrum, de devastatione patrieque huius mee acerbitate et dolore confectus, nescimus quid consilii sit nobis tam subito capiendum”).

¹⁰ Jászay 38; Ortway 204 skk.; valamint Mária Kassának írt levelei, Kassa, Schwartzbach 1107—1109; ill. Ferdinánd válasza Máriának szeptember 9-én, Anton von Gévay: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte I. Wien. 1840 (a továbbiakban: *Gévay*) 8.

¹¹ Jászay 34 skk., 56 és 114 sk. Török Pál: A mohácsi vész diplomáciai előzményei (Mohácsi Emlékkönyv). Bp. 1926. 189; Karl Brandi: Kaiser Karl V. München. 1942 (a továbbiakban: *Brandi*) 213, ill. *Gévay* 9; *Hatvani* (Horváth) Mihály: Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból I. Pest. 1857 (a továbbiakban: *Hatvani*, Brüsszel) 41.

Ha eddig tehetetlennek, elszigeteltnek tűnt is Mária környezete, egy sor ütőkártya volt a kezében. A kormányzat életben maradt tagjai néhány kivétellel Pozsonyban voltak, vagy legalább is megfordultak ott, a nádor személyében pedig a magyaroknak mindig oly kedves közjog is mellettük látszott szólni.

Uralkodó osztályunk meglehetősen féltékenyen őrködött saját királyválasztó joga megtartásán — Ferdinánd főherceg viszont (huga és felesége révén) családi örökségnek tekintette a magyar koronát, s ezt az igényét a Jagellókkal kötött szerződésekkel támasztotta alá. Bár tanácsosai nyomására október 3-án végre beleegyezett, hogy míg meg nem választják, nem használja a magyar (és cseh) királyi címet, egyéb nyilatkozataiban váltig hangoztatta jogait. Még azt is keresztülvitte, hogy a híveit királyválasztó országgyűlésre invitáló meghívó ne jelölje meg, mi a célja az összejövetelnek.

Mindez semmiképpen sem segítette különösebb népszerűséghez a trónjelöltet. S hasonló indokkal és hasonló nagyvonalúsággal rontotta el a pozsonyi csoport a közjogi felfogás kínálta másik előnyt is. A szokásjog úgy követelte, hogy a király halála után a nádornak, a királynénak és a főuraknak kell összehívni az utódját megválasztó országgyűlést. A Habsburg-hívek diaetáját meghirdető oklevelet azonban Mária királyné adta ki — Báthori nádor pedig csak támogatta ezt a lépést saját külön meghívójában.

Az újabb hiba végképp passzivitásra kényszerítette a pozsonyiakat. Pedig soha nagyobb szükségük nem lett volna új hívekre: olyan szegénységbe jutottak, hogy magukat is alig tudták eltartani. A nagyurak a jelek szerint minden kapcsolatot elveszítettek birtokaikkal, a királyné pedig csak jelentéktelen anyagi támogatást kapott Ausztriából. Az udvarnak abból a kevésből kellett gazdálkodnia, amit a pozsonyi harmincadból, valamint Mária elmenekített kincseiből előteremthetett. A királyné tartotta el az egész gyülekezetet, a nádortól az utolsó szolgáláig!

Október 14-e lett, mire Ferdinánd hajlandónak mutatkozott tenni is valamit Magyarország koronájáért. De még ekkor sem jött el abba az országba, amelyet meg akart szerezni: hugát hívta ki az ausztriai Hainburgba. Több napos tanácskozásuk határozott az országgyűlés már említett összehívásáról, időpontként Katalin napját (november 25.), helyszinként a királyné tisztjei kezén levő Komáromot jelölve meg. Ugyanitt döntött a két testvér arról is, hogy Ferdinánd „kész az országért akár életét is áldozni” —, *de jogai érvényesítését, ha netán más választatnék meg magyar királynak, fegyverrel is keresztül fogja vinni*.¹²

A baljós hainburgi határozatokat titokban tartották, az országgyűlés meghirdetésére sem került sor. A királynét csak Thurzó és Szalaházi kísérte volt el, a mellőzött és tájékozatlanul hagyott többi nagyúr pedig érthetően megsértődött. Ferdinánd végül visszautazott Bécsbe, s újra az itáliai hadjáratral kezdett el foglalkozni.

Csak október 24-én tért vissza a főherceg a magyar ügyekre. Másnap két fontos hír is megzavarta tanácskozásait. Az egyik arról szólt, hogy a cseh országgyűlés királyává választotta őt; a másik arról, hogy Szapolyai János vajda or-

¹² Vö. Zsigmond lengyel király választását Thurzó Elek egy levelére, melyben a hainburgi értekezletről volt szó. A király tudomásul vette, hogy „... Ferdinánd el van szánva arra, hogy Magyarországra fenntartott igényét, ha helyette valaki mást jelölnek ki Magyarország királyává, fegyverrel és erővel fogja érvényesíteni” („... praeterea Ferdinandum in animo habere, ius suum, quod ad regnum Hungarie se habere praetendit, armis et viribus prosequi, si aliter quispiam quam ipse rex Hungarie designaretur”). Acta Tomiciana VIII. 256.

szágyűlést hirdettetett november 5-re, Székesfehérvárra, s katonáival megszállatta Budát, Esztergomot és Székesfehérvárt.

A főherceg és tanácsadói ekkor a következő tervezetet dolgozták ki:¹³

János vajdát birtokadományokkal kell leszerelni, de egyben V. Károly beavatkozásával kell megfenyegetni. A komáromi diaetát előre kell hozni november 12-re, s valamelyik közelebbi városba kell áttenni. A nemesség ne fejenként, hanem képviselőkkel jelenjék meg. A befolyásos magyar urakat, sőt néhány megyét és várost anyagi előnyök ígéretével kell megnyerni, a Szentgyörgyiek váraiba pedig, ha lehet, osztrák hadakat kell ültetni. Erdélyben lázadást kell szítani a vajda ellen, az osztrák tartományokban a török ellen csak most összejött (!) hadakat a magyar határra kell összevonni, s ha lesznek olyanok, a Ferdinándhoz hű várakat és városokat ezekkel kell megerősíteni. Ha mégis Szapolyai kerülne nyeregbe, a támadást tavaszra kell halasztani (!), de a császárnál és a birodalomnál a vajdát, aki a jelek szerint a törökkel szövetkezett, be kell panaszolni. Maga Ferdinánd viszont, ha a német rendek megtagadnák tőle a török és a vajda elleni segínyt, jelentse ki: tartományai biztonságáról kénytelen lesz akár egyezkedés útján is gondoskodni (amin a törököt, s nem Szapolyait kell érteni!). Végül pedig elhangzott egy később döntő fontosságúnak bizonyult érv: Ferdinándnak azt kell megértetnie V. Károllyal, hogy a vajda és a szultán feltehető összefogása veszélyezteti az egész kereszténység — azaz a Habsburg-birodalom biztonságát.

Az országgyűlés előbbre hozatalát többekkel tudatták, majd visszatértek az eredeti időponthoz. A meghívók csak napokkal később, valamikor október 26-a körül készültek el. Hogy a vajda fokozódó idő-előnyét csökkentse, az okleveleket hamisan keltezték, október 9-ét tüntetve fel a megírás napjával.¹⁴

A kapkodás persze nem javított Pozsony hitelén. Mikor Mária királyné november 3-án 300 katonát küldött Sopronba, a polgárok nem eresztették azokat a falak közé. Pozsonyban Bornemissza legényei keveredtek véres összetűzésbe az udvar landsknechtjeivel.

A főszereplő pedig, Ferdinánd, október 28-án Milánó felé indította a veterán Frundsberg 12 000 főnyi, nehezen összeszedett hadát. A magyar határhoz csak az örökös tartományok 6000 fős, jórészt újoncokból álló seregét vezette, de Hainburgon túl nem merészkedett. Szapolyai fehérvári országgyűlésére, amelytől korábban maga tiltott el mindenkit, végül követeket indított, hogy élőlőzban fejtse ki a Habsburg-tábor álláspontját. Egymás között pedig nyíltan beismerték a pozsonyiak, közöttük maga Mária és Ferdinánd: az ország hallani sem akar német királyról.¹⁵

¹³ Jászay 119 sk. és 127 sk.; *Fraknoi* MOE 37 és *Smolka* 74 skk. Utóbbi tagadja, hogy a Jászay által fölhasznált jegyzetek egy október 24-i tanácskozásról szólnának, s a hainburgi értekezlet anyagának véli azokat, de bizonyítékai nem meggyőzőek: nem tudja megmagyarázni, honnan tudnának október 16-a körül a tokaji értekezlet híreiről Pozsonyban és Bécsben. Bekény Benedek, akit a fő hírforrásnak vél, nem tudhatott Szapolyai terveiről, mert ő Werbőczytől jött, az pedig Tokaj előtt nem találkozott a vajdával.

¹⁴ *Smolka* 76 már megállapította az antedatálást, de ő fentebbi tévedéséből kiindulva okt. 19-re teszi a kiállítását. A Ferdinánd tanácskozásairól készült följegyzések azonban okt. 25-e előtt soha nem említik a meghívás megtörténtét, s az időpont körüli huzavona sem képzelhető el annak megtörténte után. Végül: az okt. 17-i tokaji meghívó okt. 25-én Pozsonyban van, Kassa viszont csak nov. 3-án kapja kézhez a pozsonyi meghívót (Kassa, Schwartzbach 1122, hátjegyzet: „nobis presentate sabbato ante translationis Ste. Crucis”).

¹⁵ Jászay 281 sk.; *Fraknoi* MOE 41; *Acsády* 12; *F. B. von Bucholtz*: Geschichte der Regierung Ferdinand des ersten (a továbbiakban: Bucholtz) III. Wien. 1832. 45. sk. Mária is küldött katonákat Székesfehérvár megszállására (Tahy Jánost 200 lovassal), de azok elkéstek. ld. *Smolka* 46.

A mohácsi csatavesztés óta két hónap telt el, s ezt az időt a német-barát hatalmasok meglehetősen rosszul használták ki. Annál sikeresebben működött első számú vetélytársuk, Szapolyai János.

A vajda a török elvonultának napjaiban (október 6-án) Fegyverneken táborozott hadinépével, s a Várday-féle szervezkedéssel kapcsolatba lépve országgyűlést hívott össze Tokajba. Ez a tanácskozás október 14-én valóban kezdetét is vette,¹⁶ méghozzá a miskolcinál lényegesen nagyobb részvétellel.

A szépszámu megjelent komoly politikai erőt képviselt. Először is itt volt a kormány három tagja, a vajdán kívül szegi Dóczy János kincstartó és Perényi Péter temesi ispán. A főpapságot Várday püspök és a Budáról érkezett György prépost képviselte.

Arisztokrata, s egyben helyi hatalmasság volt ecsedi Báthori András, Szatmár megye főispánja, a Pozsonyban levő nádor édes öccse; homonnai Drugeth Ferenc ungi főispán, Szapolyai János unokaöccse; Drágffy Gáspár, Drugeth unokaöccse, s ezzel a vajda távoli rokona.

Két további Szapolyai rokont is találhatunk itt: az ismeretlen fokon atyafiságban álló Petrovics Pétert és Derencsényi Miklóst — de ők már a köznemesi rend soraiba tartoztak, akárcsak a vajdai seregek familiáris hadnagya, Kismarjay Lukács.

A kisbirtokosok mozgalma az elmúlt évek több főszereplőjével képviseltette magát: Werbőczy István volt nádorral, s annak mentorával, Szobi Mihállyal; Bodó Ferencel; Maczedóniai Miklós csanádi főispánnal; Glézsán Miklóssal és Thornallyai Jakabbal, akik valamennyien tagjai voltak egykor a királyi tanácsnak.

Szintén királyi tanácsos (és rendi kincstartó) volt hajdan Ártándy Pál, csakhogy ő öccsével, Balázssal, meg martonosi Pestyeni Gergellyel egyetemben az előző évben Szapolyai ellen alakult titkos társaság („kalandosok”) tagja, Mária királyné ügynöke volt.

Tekintélyes tiszántúli birtokosok, a Csáky-testvérek, Csaholy Imre, a Jaksics-testvérek, Várday Mihály, Pathócsy Miklós, Kállay (Vitéz) János és Czibak Imre (mindketten volt szörényi főkapitányok), az Ábrahámffy és az Ibrányi-testvérek, és még sokan mások egészítették ki a színes képet. Hivatatosan képviseltette magát legalább 10 megye és a kassai városszövetség.

Nemcsak a létszám és a jelenlevők politikai súlya növelte a gyűlés jelentőségét, hanem éppen az, hogy oly sokféle álláspont képviselői találkoztak általa. Mert azzal Perényinek, az Ártándyaknak és társaiknak is tisztában kellett lenniök, hogy az összejövétel a vajda terveit, szándékait van hivatva szolgálni.

Néhány, a közigazgatás folyamatosságát célzó intézkedés mellett három napi tanácskozás után megszületett a döntés: Imre herceg ünnepére (november 5. — alig három héttel később!) Székesfehérvárra országgyűlést hívnak össze.¹⁷ Kétségtelen, hogy a határozat ellenkezett az érvényben levő törvény betűjével. Mégis, az előző évtizedekben több olyan országgyűlés is összeült, melyeket a rendek saját elhatározásából szerveztek meg, a király mégis jelenlétével igazolta azok törvényességét.

¹⁶ A történetekre (Jászayn kívül) *Fraknoi* MOE 3 sk.

¹⁷ Id. művek, valamint *Borovszky*, Csanád I. 171 (Jaksics Márk jelenléte); Kassa, Schwarzenbach 1123. Azt, hogy már itt királlyá akarták volna választani Szapolyait, csak az erősen elfogult Istvánffy állítja. *Nicolaus Istvánffy*: Regni Hungarici Historia. Colonia Agrippina 1724 (a továbbiakban: *Istvánffy*). 84.

Az esetleges közjogi aggályok nem sokkal később maguktól elűltek. Egyrészt Mária már jelzett taktikai melléfogása, másrészt a két tábor lépései között mutatkozó szembetűnő különbség vette el élüket. Nem nehéz elképzelni, milyen hatással lehetett az uralkodó osztály egészére, hogy az özvegy királyné gyakorlatilag a magyarok kizárásával tanácskozott Magyarország jövőjéről *Hainburgban* — a vajda pedig pontosan egyező időpontban szabályos, s a lehetőségekhez képest népes rész-országgyűlésen velük vitatja meg a teendőket *Tokajban*.

Október végén, mikor Ferdinánd Itáliába indította zsoldosait, a vajda tábornyi kísérettel (melyben állítólag 6000 főnyi serege is jelen maradt) elhagyta a Hegyalját. A töröktől elpusztított észak-alföldi megyéken vonult keresztül, ahol pusztá megjelenése a biztonság reményét csöpögtette a meghajszolt lakosságba.

A helyi nemesség szívesen csatlakozott a menethez, Szapolyainak pedig volt gondja rá, hogy a jó kezdetet kihasználja. Szerb születésű lovását, akit különös anyajegye miatt Feketének, Cserninek neveztek, s babonásan tiszteltek a vele egy nemzethől valók, a tönkretett Bács megyébe küldte, a szanaszét kóborló, jórészt rác menekültek megszervezésére.¹⁸ Egy erdélyi hívét, osdolai Kun Gotthárdot Buda és Esztergom megszállásával bízta meg, Bakics Pál rác vajdát pedig egyenesen Fehérvárra menesztette 200 lovassal. Czibak és Szerencseny János II. Lajos holttestének fölkeresésére kapott — elkészt — megbízatást.

Szerencs, Eger, Hatvan érintésével érkezett Szapolyai János Buda kapuihoz. Kun Gotthárd már várta, csupa jó hírral. Buda, Esztergom és Székesfehérvár a vajda katonáinak kezére jutott.

Úgy egy hétig időzött a király-jelölt a kifosztott palotában. Híreket várt Pozsonyból, tárgyalat Ferdinánd küldötteivel (akik a Komáromba szóló meghívót is kezéhez adták), intézkedett a Czettriczék által megtalált királyi tetem végtisztességének előkészítéséről, javíttatta a székváros legromosabb falrészzeit. Nyilván folytatta az országgyűlés előkészítését is — de végül csak négy nappal a kitűzött határidő után, november 9-én érkezett meg annak színhelyére, Fehérvárra.

Ha késett is, az elmúlt három hét eredményével meg lehetett elégedve. A kulcsait a vajdának ünnepélyesen átadó koronázó-városba 22—27 megye küldte el képviselőit, tehát az összesnek fele (az épen maradtak többsége). Még a Pozsonyhoz oly közeli Vas és Zala, a névleg Báthori Györgynek engedelmeskedő Somogy is megjelent. (Ebben alighanem Frangepán Kristóf kezének kellett lennie!) Eljött az életben maradt nyolc püspök többsége: Várdayn kívül a rangidős Podmaniczky István Nyitráról, a nemrég még Mária mellett látott Ország János Vácról, valamint Jozefics Ferenc Zenggről. Nagyon valószínű, hogy Gosztonyi János erdélyi püspök sem maradt távol.¹⁹

¹⁸ Kizárt dolog, hogy Jován már Tokaj előtt úr lett volna délvídeken: a szultán csak okt. 5-e körül vonul el onnan, s a rác lovász okt. 14-én már Tokajban van.

¹⁹ Szapolyai utólag 7 püspök jelenlétéről írt (*Fraknoi*, MOE 16. l.), de a 8 élő főpaphból Szalaházy és Brodaries Pozsonyban, Erdődy Simon zágrábi püspök pedig Csázmán volt a választás napján. Utóbbi viszont 15-e körül valóban Fehérvárra ért, s ha valamelyik horvát vagy dalmát püspök elkíserte, akkor utólag igaz lehet a hetes szám. A fehérvári országgyűlés résztvevőiről nincs listánk, így néhány levélre és Szerémire (*Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Bp. 1961. 113. skk.) kellett támaszkodnom, utóbbi azonban igen sokat hibázik. Batthyány Ferenc bár jelenlétét, amit Jászay 151/2. jegyz. is elhítt neki, már *Szalay László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században.² Pest. 1861 (a továbbiakban: *Szalay*, Adalékok) 16 elég egyértelműen cáfolta. A koronázási szertartás leírása is tele van képtelenséggel.

A Tokajban jelen volt főurak nagyrésze is elkíserte Szapolyait, sőt most már csulai Moré László étekgőgömester és Török Bálint is csatlakozott hozzájuk. Itt kellett lennie az erdélyi három nemzetnek, s természetesen eljött a köznemesi rend egész vezérkara, Werbőczyvel, Szobival, Bodóval. Még Cserni Jován is, akinek sikerült elfogadtatnia magát a rációk vezéréül, még ő is elküldte megbízottait. Itt voltak a hajdani kalandosok, Ártándy, Pestyeni, s nyilván itt volt a vajda majd minden familiárisa. A hét tárnoki város követei is megérkeztek, sőt még a lengyel királynak is volt itt egy megbízottja, Mikołaj Nipszycz, akit ura eredetileg II. Lajos megkeresésére küldött el Krakkóból. A tarka képet Ferdinánd cseh király tiltakozó oratorai egészítették ki.

S ami a legfontosabb: Fehérvárott volt a pótolhatatlan szimbólum, a misztikus hittelt tisztelt szent korona is. A magyar nemesség igazi bosszúja nem Mária udvarhölgyeinek megcsúfolása volt — azt minden jobb érzésű ember szégyellte.²⁰ A Budáról menekülő udvartartás elhajózott Visegrád alatt, a várnagyok azonban, Ládonyi Miklós, Szentiványi István és Kevér Pál nem adták át az általuk őrzött koronát. Maguk menekítették azt biztos helyre — valószínűleg Trencsénbe, Szapolyai várába — s most Visegrád kulcsaival együtt hozták el Székesfehérvárra.²¹

Egy felbomlott, vérző országban, mindössze 24 napos előkészítés után, Bécsből és Pozsonyból jövő ellenagitáció közepette ez szép eredmény. A trónért való versenyfutás első menetét Szapolyai János vitathatatlanul megnyerte, ennek az országgyűlésnek ő parancsolt.

Merje-e vállalni az önálló magyar királyság föltámasztását egy olyan pillanatban, mikor az ország déli határát győztes ellenség uralja, a belső vetélytársak pedig egy másik, figyelemreméltó külső erőforrásokkal rendelkező jelölt trónrajuttatásán fáradoznak? Ez volt a kérdés, a válasz pedig egyedül Szapolyaitól függött, attól, hogyan látta, hogyan láthatta ő a kontinens, az ország és önmaga helyzetét.

*

Szapolyai²² János családja már a Jagelló-kor elején a legnagyobb birtokkal rendelkező főúri familiák közé tartozott, Mohács évére pedig egyértelműen a leghatalmasabb lett azok közül. Harmincnél több vár, sok várkastély, s az ezekhez tartozó mezővárosok, falvak, puszták és részbirtokok sokasága volt az övé — olyan vagyon, melyhez hasonlót eddig csak egyet látott a magyar történelem: a fénykorában levő Hunyadi-családét (és Corvin Jánosét).

Szapolyai János (augusztus 29. óta családja egyetlen élő tagja) irdatlan magánvagyonához járult még a vajdai méltósága alapján kezén lévő három er-

²⁰ Daróczi János nemes úr már okt. 24-én tiltakozik Kassa város hatóságai előtt, hogy neki köze lett volna a dologhoz. Kassa, Schwartzenbach, 1119.

²¹ OL Kisfaludy-cs. levéltára, 1. cs. 1526 XII. 4-i irat (János király elismervénye a várnagyoknak). Trencsén: Acta Tomiciana VIII. 268. A koronaőrök — tehát a várnagyok felettései — Perényi Péter és Szapolyai János voltak. A december 4-i irattal a korona sorsáról szóló, részben Istvánffyiból, részben Szerémből táplálkozó fantasztikus elbeszélések végleg hitelüket veszítik. (Ezekből *Jászay* 115 közöl egy csokorra valót.)

²² Ma leggyakrabban Zápolyainak írják, véleményem szerint indokolatlanul. A XVI. században valóban (de) Zapolia-nak írták e szláv eredetű család nevét, de *Jászay* (14/2. jegyz.) már 130 évvel ezelőtt tisztázta, hogy Szapolyainak ejtették. Mi akkor térhetünk el a kiejtésnek megfelelő ortográfiától, ha maga a család őrzi meg a régies név-formát (pl. a Dessewffyék). A végleges helyesírási rögzítés előtt kihalt családok esetében jogosult, sőt kell is némi antikizálás, de ez nem vezethet az eredeti hangzás megváltoztatására. *Werbőczyt*, *Báthorit* írhatunk tehát — de Zápolyait nem.

délyi vár (Déva, Görgény és Törösvár) uradalma, valamint néhány zálogjogon bírt állami jószág.²³

Igen fontos megjegyeznünk, hogy családi birtokai és hivatalai révén két országrésznyi terület is János úr közvetlen ellenőrzése alatt állott. Mint Erdély vajdája, e tartomány katonai, közigazgatási és igazságszolgáltatási vezetője volt (kivéven a szász önkormányzatot). Itteni befolyását csak erősíthette, hogy magán-jószágot is sikerült errefelé szereznie (Szentlélek vár és uradalma), s hogy a Szamos és a Maros völgyének Erdélyből kivezető szakaszát is Szapolyai-birtokok őrizték: Szatmár és Nemeti; illetve Lippa és Solymos.

A másik kontrollált terület az ország északi megyéinek nagyrésztét foglalta magában. Szepes, Trencsén és Torna megyékben ő volt a legnagyobb birtokos, s hatalmas uradalmi voltak Árvában, Turócbán, Liptóban, Gömörben, Abaújban, Zemplénben és Nógrádban is. Közigazgatásilag ugyan csak Szepesnek, Tornának és Turócnak volt örökös főispánja, de a többi megyében sem igen történhetett semmi jóváhagyása nélkül.

S nemcsak a birtokok s az azokhoz kötődő nemesi familiárisok súlya számított. A Szapolyaiak nagy gonddal kialakított családi politikája egyszerre szolgálta az arisztokráciához való minél szorosabb kötődést s az északi területek kézbentartását. A rokon familiák közül a pelsőci Bebek és a homonnai Drugethek a bárói rendhez tartoztak, a Derencsényiek pedig a gazdagabb középnemességhez, s mindháromnak Zempléntől Gömörig feküdtek jószágai.²⁴

A vagyon és a rokoni kötelékek eleve meghatározták a feltehetőleg 1487-ben született Szapolyai János helyzetét a kor társadalmában és politikájában.²⁵ Húsz egynéhány éves, s megkapja az egyik legfontosabb országos méltóságot, az erdélyi vajdaságot. Területi hatalmat kapott ezzel, s beleszólási jogot az ország dolgaiba: nála nagyobb jogköre Magyarországon csak a nádornak volt (természetesen a királyt nem számítva). Azzal tehát, hogy e tiszttel Szapolyai János fiatalon, s részben kormányzati tapasztalatok nélkül elnyerhette, a magyar arisztokrácia ismerte el legvagyonosabb tagjának a legmagasabb rangokhoz való jogát.

S mint ahogyan a feudális uralkodó elithez való tartozás volt kinevezésének legfőbb indítéka, János vajda erdélyi és országos kormányzati tevékenysége is megfelel e társadalmi állás követelményeinek.

Kormányzati tapasztalatok nélkül vette át hivatalát, mondtam az előbb, s ez annyiban kétségtelenül igaz, hogy mindeddig csak főispánként volt módja megismerkedni a hatalom mesterségével. Ne becsüljük azonban le egy főúri ud-

²³ Saját anyaggyűjtésem és Engel Pál szíves közlése nyomán eddig a következő listát tudtam összeállítani a Szapolyai várakról: Árva, Boldogkő, Bajmóc, Csesznek, Gölnic, Kasza, Kézmárk, Kővár, Léva (= Illava), Lietava, Likava, Lippa, Murány, Pápa, Ricsnó, Regéc, Rákos, Solymos, Salgó, Szepes, Szatmár, Szárd, Szklabinya, Szentlélek, Tállya, Tokaj, Torna, Trencsén, Ugod, Újvár. Bizonytalan esetek: Hernádnémeti, Okorna, Okladina, Sztrecsnó, Szucsány és Unács. (1526-os állapotról van szó.)

²⁴ A Bebekkel való rokonság: Szapolyai Imre nádor Bebek Orsolyát vette feleségül, Szapolyai István pedig Orsolya húgának, Zsófiának homonnai Drugeth Simontól született leányát, Drugeth Katát kapta első asszonyának. A Bebekeknek ez az ága a XVI. század elejére kihalt. A Drugeth-rokonság ez utóbbi házasság mellett István és Kata leányának, Szapolyai Krisztinának Drugeth Jánossal kötött házasságán alapult, bár itt némi zavar mutatkozik, hiszen nagybácsi-unokahug házasságnak tűnik, aminek engedélyezése szinte kizárt. Lehet, hogy Krisztina már Hedvig hercegnőtől született. Derencsényi-házasságot Imre és István huga, Szapolyai Orsolya kötött.

²⁵ János úr születésének időpontja tisztázatlan. Általában 1487 körülre teszik, de 1526-ban Velencében 36 évesnek tudják, vö. *Acsády* 15/1. jegyz.

vartartás, s különösen egy óriásbirtok kezelésének gyakorlati iskoláját, valamint azt az ismeretanyagot, amelyet a hatalom gyakorlásáról az arisztokrata családok hagyományoztak gyermekeiknek.

Szapolyai János Erdély kormányzójaként feudális mércével mérve megfelelően, sőt jól végezte munkáját. Hivatali ideje alatt érte el végre a kornak megfelelő szervezettséget az erdélyi vajdai kancellária. Ő nevezte ki az első, a budai kormánysszervektől független erdélyi ítélőmestert. Ezzel egyidőben kezdődött meg a helyi kancellária szakosodása, azaz kettéválása az ítélőmester mellett működő bírósági, s a vajdai titkár mellett működő közigazgatási részlegre.²⁶

Ez a modernizált gépezet, melyben olyan kiváló hivatalnokok nyertek alkalmazást, mint Werbőczy, vagy Barcsay Pál, különösebb zökkenők nélkül végezte a maga mindennapi munkáját. Az ország kormányzását illető rengeteg panasz közepette Erdélyről nem esik szó — s ez végső soron föler egy dicsérrettel.

Szapolyait persze az is hozzásegítette ehhez az eredményhez, hogy tartományában nem létezett külön nagybirtokos réteg. Egyedül a gyulafehérvári püspöknek volt olyan jószágá, amely után bandériumot kellett állítani. A többi nagy uradalom vagy magyarországi bárók kezén volt (Vajdahunyad — György brandenburgi örgrófé), vagy a román fejedelmek voltak a földesuraik (Csicsó, Küküllő, Bálványos, Léta).²⁷

A vajdai hatalom nem is a néhány középbirtokos várúrnál talált jelentősebb ellenállásra. A székely székek népe féltékenyen őrizte kiváltságait, s Mátyás halála óta többször is fegyvert fogott azok védelmében. 1519-ben is valami sérelem történhetett, mert Szapolyai egyik alvajdája ellen föllázadtak, s végül magának a vajdának kellett Budáról hazasietnie, s Homoródszentpál mellett szabályos ütközetben leverni őket.

A lázadás megtorlásaként Szapolyai elkoboztatta a főkolompószok vagyonát, s a székely ági öröklési jog nyílt megsértésével idegeneknek adományozta azokat. Ezzel a lépéssel kezdődik a székely szabadság lassú fölszámolása (majd a vajda fia, János Zsigmond fejezi azt be) — s ez mutatja meg, hogy János úr gondolkodása társadalmi kérdésekben mennyire megegyezett a többi báróéval.²⁸

S már nemcsak az arisztokrácia, hanem az uralkodó osztály egészének érdekeit védte, mikor 1514-ben hadra kelt Székely Dózsa György keresztes parasztjai ellen. Mint feudális nagyúr, kötelessége volt szembefordulnia azzal a mozgalommal, amely az általa elképzelhető (sőt a XVI. század elején objektíve is egyetlen lehetséges) világrendet fenyegette hazánkban — s mint erdélyi vajdának, módja is volt a hathatós fellépésre.

A keresztesek elleni hadjárat jó ítélőképességű hadvezérnek mutatja Szapolyait. Induláskor választania kellett, Kolozsvárt, vagy Temesvárt segíti-e meg, s ő helyesen ítélte veszedelmesebbnek Dózsa seregét. Így alvajdái Erdélyben, ő meg a Temesközben arathatott döntő katonai sikereket.²⁹

²⁶ Pécsi Anna: Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig. Bp. 1938. 15. skk.; Janits Iván: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevélkiadó működése 1526-ig. Bp. 1940. 58. skk.; Jakó Zsigmond: Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején. Kolozsvár. 1947. 11, 18 és 30.

²⁷ Szilágyi Sándor: Erdélyország története I. Pest. 1846 (a továbbiakban: Szilágyi) 133 és 194.

²⁸ Szilágyi 182; Makkai László: Erdély története. Bp. 1944. 134.

²⁹ Barta Gábor—Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben. Bp. 1973 (a továbbiakban: Barta—Fekete Nagy) 35 skk., 183 skk., 191 skk. és 206 skk.

A sorsuk jobbrafordulásáért küzdő parasztok leverése ugyan kétes dicsőség — de János vajda nemcsak ellenük tudott harcolni. Egészen érthetetlen, miért tartja történetírásunk harcban járatlan embernek — mikor a Mohácsig tartó időben legkevesebb nyolc hadjáratot vezetett.³⁰

A török előnyomulás a XVI. század elejére Erdélyt egyfajta végvidékké tette. A vajdáknak egyszerre kellett ügyelni a két román fejedelemségre, melyekben egyre több tért nyert a szultáni befolyás; s az aldunai végekre, melyek védelmében a temesi ispánokat kellett — a jelek szerint hivatalból — kisegíteniük. Szapolyai János kormányzásának első öt évében egyfolytában harcolt: először Moldvába küldött csapatokat, 1511-ben és 1512-ben Havasalföldön próbált egy magyar-hűbéres vajdát megsegíteni, 1513–1515 között három hadjáratot vezetett az aldunai török várak ellen. A váltakozó sikerű küzdelemnek a zsarnói vereség vetett véget, több éves időszakra.

1521-ben Nándorfehérvár fölmentésére mozgósították az ország haderejét. Szapolyai az erdélyi csapatokkal szeptember elején ért a mohácsi gyülekezőhelyre — a fontos végvár ekkorra már elesett. A lassú mozgósítás lehetett ugyan hiba, de nem a vajdáé: ebben a korszakban a magyar seregek törvényszerűen csak aratás után voltak fölláthatók. A hadjárat gyászos eredménye — egyedül az erdélyiek indultak a győztesen hazavonuló ellenség után, végül az ősz és a táborban kitört járvány véget vetett az egésznek — valamelyest fölrázták Magyarországot. Maga János úr három egymást követő évben tört ki Havasalföldre, a magyarokhoz húzó fejedelem megsegítésére. Több szép győzelem után a török visszaűtött, ostrom alá vette Szörény várát (Turnu Severin). Az erdélyiek ezuttal nem késtek el, és fölmentették az erősséget, de közvetlenül elvonulásuk után a török rajtaütéssel mégis megszerezte azt (1524). Egy éves szünet és már a mohácsi hadjárat következett.

A különböző hadi-vállalkozásokkal Szapolyai nem pusztán tartományát védte. Mint a magyar királyság főtisztviselőinek egyike az egész ország érdekében cselekedett. Annak az országnak az érdekében, melynek irányításában mint született nagybirtokos és mint vajda egyaránt kivette részét.³¹

Politikai pályafutása — az 1505. évi országgyűlés rövid közjátékától eltekintve — 23 éves korában, 1510 novemberében kezdődik, erdélyi vajdai kinevezésével. Két évre rá már ő Magyarország leghatalmasabb embere: Zsigmond lengyel király, a Habsburgok növekvő befolyását ellensúlyozandó, saját embereit, Perényi Imre nádort és Szatmári György pécsi püspök, kancellárt tolta előtérbe,

³⁰ Szapolyai János katonai tevékenységéről a következő művekben tájékozódtam: *J. Ch. von Engel: Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. Halle. 1804. IV/1. 197 és 204 sk., IV/2. 162; *Szilágyi* 184 skk.; *Artner Edgár: Magyarország és az apostoli szentszék viszonya a mohácsi vést megelőző években, 1521—1526*. Mohácsi Emlékkönyv, Bp. 1926. 70 és 104; *Barta—Fekete-Nagy* id. helyek.

³¹ Szapolyai János politikai pályafutásának képét elsősorban *Szabó Dezső: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505—1526*. Bp. 1917 (a továbbiakban: *Szabó D.*) c. munkája alapján vázoltam föl. Az így kibontakozó, eleinte számomra is meglepetést jelentő új beállítást egy sor más adattal is alá leket támasztani, melyeket Ortvy, Szilágyi, Kubinyi Bp., Heiß idézett műveiben, Fraknoi Vilmosnak Bakócz Tamásról és Werbőczy Istvánról írott életrajzaiban (Bp. 1889, ill. 1899). *Hermann Zsuzsanna: Az 1515. évi Habsburg-Jagelló szerződés...* (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 21.) Bp. 1961; *Bónis György: Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen XVI. Jahrhundert*. Nouvelles Études Historiques, I. Bp. 1963; illetve *Götz Fr. von Pölnitz: Anton Fugger I—II*. Tübingen. 1958—1963 és *Krzysztof Baczkowski: Rola Dyplomacji polskiej w przygotowaniu i rezultatach zjazdu wiedeńskiego 1515 r.* *Studia Historyczne* (Kraków) 1975 c. munkáiban találtam meg. A részletes kifejtést a helyszűke sajnos nem teszi lehetővé.

s hogy megfelelő bázisuk legyen idehaza is, bevonta a szövetségbe a hatalmas Szapolyai vagyont, Jánost is. A csoport feje mihamar a vajda lett, s ezt maga Zsigmond is megértette. Jövendő befolyása biztosítására feleségül vette Szapolyai testvérét, Borbálát (1512).

1515-ben ez a kormányzat felbomlott. Szapolyai szabadulni akart a lengyel gyámságtól, mire Zsigmond hozzájárult a Habsburg-Jagelló kettős házassági szerződés megkötéséhez, János úr pedig katonai vereséget szenvedett Zsarnónál. Borbála királyné 1515 végén, Ulászló király 1516 elején távozott az élők sorából: a vajda két-három évre kénytelen volt a háttérbe vonulni.

1518 végén sikerült visszatérnie. Az addigi lengyel-német orientációjú kormányzat kihívta maga ellen a köznemesség haragját — János úr meg széleskörű „confoederációt” szervezett, melyben Perényi Imre nádor (lengyel-barát), György brandenburgi őrgróf (német-barát), Várday Ferenc erdélyi püspök, Báthori István temesi ispán és Beriszló Péter veszprémi püspök, horvát-szlavón bán vettek részt. A bácsi országgyűlés viharával, s be nem tartott ígéretekkel meghatrálásra birták Szatmári kancellárt. (Szatmári megegyezett Szapolyaival Bornemissza János budai várnagy leváltásában — a vajda viszonzásképpen megígérte a köznemesség kirekesztését a királyi tanácsból, de ennek Bácsott végül pont az ellenkezőjét határozták el.) Miksa császár és Perényi nádor halálával mind a Habsburg, mind a lengyel beavatkozás veszített erejéből: négy éven át Szapolyai János volt Magyarország valódi vezetője, akit a néhány tisztében meghagyott ellenzéki kénytelen-kelletlen kiszolgált.

Az egyensúly akkor borult föl, mikor Ferdinánd osztrák főherceg 1523 végén fölújította a Habsburgok magyarországi igényeit. Mária magyar királyné, Ferdinánd huga —, aki Szapolyaiék egyensúly-politikája révén léphetett házasságra 1521 végén II. Lajossal — jó eszköz volt a német befolyás közvetítésére. Mint koronás királyné nem akarta tűrni, hogy férje helyett másvalaki vezesse országát, s tehetsége is volt ahhoz, hogy beleszóljon az ügyek menetébe.

1524-től egyre élesebb vetélkedés alakul ki a vajda és a királyné emberei között. A habsburgiánusok szép sikereket aratnak (Bornemissza rehabilitálása, Szalkai László kinevezése esztergomi érsekké, Báthori ideiglenes eltávolítása az 1519-ben kapott nádorságból stb.), de a még tapasztalatlan Mária túlbuzgalma vereségekbe sodorja őket. 1525-ben Szapolyai az 1518-as taktikát ismételve előbb egyezséget köt Szalkai főkancellárral, majd megkapva, amit kért, hagyja a felbőszült nemességet, hadd söpörje ki az udvarból ellenfeleit. Magával a királynéval is rendeződik viszonya néhány hónapra: ő maga az, aki a hatvani országgyűlésen leállítja a Mária német környezete elleni támadásokat.

A bukott országnagyok titkos szövetséget létesítettek („kalandosok társasága”), melybe utóbb, ha igaz, maga a királyi pár is belépett. Máriát német tanácsosai ismét szembefordították a vajdával: 1526 májusában az általa előkészített országgyűlés visszacsinál mindent, ami Hatvanban és Hatvan óta történt. Szapolyai köznemesi vezérből lett nádor, Werbőczy István menekülni kénytelen, ő maga nem hagyja el Erdélyt. Mohács hónapjaiban hazánkat olyan kormány vezette, amely szinte kizárólag a Habsburg-irányzat embereiből szerveződött.

Végigtekintve e közel két évtizeden, annyi mindenképpen bizonyos, hogy Magyarországnak ebben az időben Szapolyai János volt a legnagyobb hatalmú politikusa, aki csak az esetben szorult ideig-óráig háttérbe, ha maga a király fordult ellene, külföldi segítséggel. A magyar politikai elit legnagyobb része elfogadta őt vezetőjének — élén a történeti köztudatban eredendő ellenségeként szerepeltetett Báthori Istvánnal, az egyik legősibb arisztokrata család fejével. Még a

vele szemben álló csoportok, sőt a külföldi beavatkozások közvetítői sem tudták soha kimozdítani vajdai hivatalából.³²

A leggazdagabb bárót az arisztokrácia többi részével éles ellentétben láttató nézetek szerint ennek a vizálynak az volt a kiinduló pontja, hogy Szapolyai a köznemességgel szövetségben király akart lenni, akár a Jagellók helyett is.

E feltételezés első része egészében elhibázott. A vajda sohasem volt a rendi mozgalom szövetségese. Viszonya a köznemességgel abban merült ki, hogy alkalmanként elfogadta annak segítségét. Ezt azonban kizárólag taktikai célokból tette: ha a sors úgy fordult, ő maga volt az, aki megfékezte a kisbirtokosok idegen-gyűlöletét (1505, 1525). A kifejezetten rendi törekvéseket hordozó megnyilvánulásoktól távol tartotta magát: nem volt jelen sem az 1514. évi rákosi, sem az 1518. évi tolnai és bácsi, sem az 1519. évi nádorválasztó országgyűlésen, sem az 1525. évi hatvani diaetán. Pedig az első kettőn alapozták meg egy-egy kormányzati szakaszát, a negyedikén éppen őt akarták nádorrá tenni (saját jelöltjével, Báthorival szemben!), az ötödiken pedig kormányzóvá óhajtották jelölni.³³

Fordítva igaz annyi a dologból, hogy az idegen befolyásból elvi kérdést csináló rendi mozgalom egyedül benne találhatott szövetségest, s így az 1516—17-es rövid kísérlettől eltekintve egyedül az ő hatalmi törekvéseit támogatta.

E támogatás extrém formája volt az a többször visszatérő nemesi követelés, hogy a vajda legyen a király, vagy legalább is a kormányzó. Az 1505-ben hozott trónöröklési határozatról ország-világ azt tartotta, hogy a fiatal Szapolyai számára készíti elő a koronát. Tudva, hogy János úr maga indította útjára a végzetményt kiharcoló országos mozgalmat, a híreknek még igazuk is lehetett — csak épp azt szokták elfeledni közben, hogy ez a megállapodás Lajos királyfi világra-jötte előtt keletkezett, s valójában Jagelló Zsigmond (akkor még csak lengyel herceg) húzása rejlik mögötte. A Jagelló-testvéreknek e tán legügyesebbje ugyanis előzőleg megegyezett Szapolyaival: az megkapja az áhitott törvényt (s ezzel hathatós akadályt gördít a Lengyelországot is fenyegető Habsburg-igények elé) — cserében pedig leszereli a rendek idegen-ellenességét.

Hasonló félreértések övezik a Szapolyaiak családi politikáját. Szapolyai István második házassága a Piast-dinasztiából származó Hedvig tescheni hercegnővel sokak szemében a trón felé vezető út első lépése. A valóságban az ilyen házasságok a magyar arisztokrácia hagyományaiból erednek. Zsigmond király idejében a hatalmuk csúcsán álló Garaiak feleségei között egy szerb fejedelemleányt, egy mazóviai és végül éppen egy tescheni hercegnőt találunk. Szapolyai István kortársai közül alsólendvai Bánffy Miklós egy glogauai hercegnővel lépett frigyre, s egy mazóviai hercegnőt vett el János vajda szövetségese, Báthori István is.³⁴

Hedvig hercegnő ennek ellenére valóban dédelgethetett a Hunyadiak példáján alapuló vágyakat. A neki tulajdonított házassági tervek (György fia és

³² A német irányzat viszonylagos kíméletére János vajdával szemben: *Szabó D.* 123, 133, 185 és 208. A Báthori-Szapolyai ellentét fő forrása — az e tekintetben teljesen megbízhatatlan Istvánffyn kívül — Massaro velencei követ egy jelentése, amely szerint a két ember utálja egymást, de éjjel-nappal együtt iszik. Vö. *Ortvay* 156 és *Bruckner Győző*: Magyarország belső állapota a mohácsi ütközet előtt (Mohácsi Emlékkönyv). Bp. 1926. 32. Úgy tűnik, ettől az egyetlen adattól lett egyébként iszákos köztudatunkban Bátor nádor — jellemző módon Szapolyai már nem!

³³ *Szabó D.* 221 még azt is feltételezi, a vajda 1526-ban is azért vonult vissza, mert nem akart részese lenni a szemmel láthatóan katasztrófa felé rohanó kormányzatnak.

³⁴ Vö. *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. 91 és 99/55. jegyz.

Corvin János idősebbik leánya, Erzsébet; illetve János fia és Jagelló Anna hercegnő között) legalább is ezt látszanak igazolni.³⁵

Lajos trónörökös megszületése után azonban a Szapolyaiak trónigényével komoly forrásban nem találkozhatunk többé. Az 1515-ös híresztelések, melyek szerint maga szeretett volna király lenni (esetleg Annával való házassága révén), vagy ellene elfogult követek jelentéseiből, vagy utólagos belemagyarázásból származnak (ti. Cuspinianus császári követétől, Hans Dernschwam Fugger-ügynőktől, illetve Szerémitől és a kései történetíróktól.) Az 1517-ben szervezett Bornemissza-ellenes konföderációt már Miksa császár is csak úgy értelmezi, hogy a vajda *kormányzó* akar lenni, a gyermek-király képében. Úgy tűnik, ekkor valóban erről volt szó. 1524-ben viszont már csak a rendi mozgalom követel kormányzóválasztást — Szapolyai közreműködése nélkül.

Ezen túl csak egyes rosszhiszemű megfigyelők vádaskodása áll. 1521-ben Massaro, Velence oratora véli, hogy a vajda szívesen hagyná veszni a királyt; 1525-ben Hatvanban — ismét a nemesi tömegben — hallott csupán olyan szóbeszédet Burgio báró, a pápa követe, mely szerint Lajost a másvilágra küldik uralkodni, Máriát és a koronát pedig Szapolyainak adják. Ugyanő vél tudni arról, bár maga sem hiheti komolyan, hogy 1525/26 telén a vajda Szalkai érsekkel (!) Lajos király meggyilkolására esküdött össze — és így tovább.³⁶

Koronás királlyal szemben trónkövetelőként föllépni — erre a magyar történelemben eddig csak királyi hercegek szolgáltattak példát. Ulászlónak ráadásul örököse is született, aki 17 évvel volt fiatalabb János úrnál, s király korában erős, egészséges fiatalemberre nőtt.³⁷ Ha Szapolyai János lelke mélyén játszott is a trón gondolatával, ez csak valami előre nem látható véletlen esetére szóló, a mindennapi politizálástól teljesen független álmodozás lehetett.

A mohácsi csatavesztéssel, Lajos király váratlan halálával ez a véletlen végül bekövetkezett. Még ha az 1505-ös végzés törvény-erejében lehetett is kételkedni, még ha nem is szánta volna hajdan anyja Ulászló utódául, a vajdának akkor is el kellett jutnia ekkor a korona igényléséig.³⁸ Ő Magyarország leghatalmasabb birtokosa. Még abban is szerencséje van, hogy a török hadjárat pontosan azokat a területeket kímélte meg, amelyek az ő közvetlen vagy közvetett befolyása alatt állottak: Erdélyt, a Felvidéket, a Tiszántúlt és Veszprém megyét. Azok az erők, amelyek addig ellene szegülhettek, gyakorlatilag megsemmisültek. Holtan maradt a csatatéren Lajos király, akinek személyén keresztül érvényesítette akaratát Mária királyné és Bécs; holtan Szalkai érsek, a Habsburgok belső támasza. A vereség felelőssége mindazokat sújtotta, akik részesei voltak az 1526 májusi fordulatnak, s Mária futása, Brandenburgi gyáva távolmaradása tovább javított Szapolyai helyzetén.

Az ő veszteségei is fájdalmasok voltak — öccse, György; rokona, Drágffy János; fontos szövetségese, Tomori Pál érsek — de a túlélőkkel nem volt eredendő ellentéte. Még az 1525-ben megsértett Báthori öccse is eljött Tokajba.

Alkalmasságát senki sem vonhatta kétségbe. Kortársai előtt Erdély erőskezü kormányzójának, hadjáratok sorát vezetett katonának, évtizedes politikai

³⁵ *Fraknói*, Werbőczy 48. sk.; *Fraknói*, Bakócz 88; *Schönherr Gyula*: Corvin János (Magyar történeti életrajzok). Bp. 1894. 309.

³⁶ Az elfogult híresztelések szép gyűjteménye pl. *Bucholtz* III. 168. skk., vagy *Ortvay* 228. Vö. még *Hermann Zsuzsanna* i. m. 39, *Szabó D.* 100; *Fraknói*, Werbőczy, 189.

³⁷ *Ortvay* 62. skk.

³⁸ Mások is figyelmeztették rá: Várday Pál utóbb azt állította, maga tanácsolta Szapolyainak, választassa meg magát. Aleander pápai követ jelentése alapján: *Acsády* 14.

harcokban kitanult államférfinak mutatkozott. Kétségtelenül elhivatottnak érezte magát a hatalom gyakorlására, de ebben az elhivatottság-tudatban a magyar uralkodó osztály önállóságának, saját feladataihoz való kötődésének hagyománya élt. Szívós volt, de egyenlőtlen küzdelem elől kitért, éppen ezért minden vereséget kihevert, mert tudott várni. Ha viszont az erőviszonyok a javára fordultak, maradéktalanul ki tudta őket használni, ilyenkor eszközeiben egyáltalában nem mutatkozik válogatósnak. Gátlátalan volt, mint a kor valamennyi politikusa, s ha kellett — 1514 — irgalmatlan is. A keresztény hiten és a magyar állam integritásán túl semmiféle eszme nem kötötte. A nemesek dühödt idegen-gyűlölete, az egyházi, a világi univerzalizmus, a kezdődő reformáció nem hagyott nyomot benne, legfőljebb aktuális célok érdekében lehettek eszközei.

Azt, hogy esetleg őt, az országnak hosszú időn át volt első emberét is felelősség terhelheti a Mohácsot megelőző hanyatlásért, csak önmaga igazolása után kérdezhetette volna meg bármelyik kortárs államférfi.³⁹ Az 1526-ban eddig történetekért sem vethettek szemére semmit. A felkészüléssel, minden törvénszerű vontatottság ellenére előbb végzett, mint 1521-ben, s amint serege együtt volt, megindult Magyarország felé. Nem tehetett róla, hogy a király három, egymásnak ellentmondó paranccsal zavarta útját; az ő Frangepán Kristóféval egyező üzenetét viszont (hogy várják meg) figyelmen kívül hagyták. 1521-től eltérően zavarni is tudta a szultán visszavonulását, bár a megütközéstől óvakodott. Még ezt sem lehet szemére vetni: serege aligha haladta meg a 10 000 főt.⁴⁰

Magyarország minden számottevő ereje Szapolyai János mellett szólt tehát 1526 októberében. Ellenállást csak külföldről várhatott: Ferdinánd főherceg trón-igényéről már a tokaji gyűlés idején értesült, a Habsburg által hozzá küldött megbízott, Peremartoni Mihály szavaiból.⁴¹

A vajda elutasította vetélytársa jelentkezését. Bizonyos, hogy ebben nem a nemesség csökönyös idegengyűlölete vezette. Nem ő folytatott eddig németellenes politikát, hanem a császári udvar, illetve Bécs találta útban lévőnek őt, a külföldtől függetlenül is kormányozni képes nagyurat. Amikor a Habsburg-pártiak megelégedtek a két ország közötti jó viszony fenntartásával, akkor János úr hajlandó és képes is volt együttműködni velük. Így valósult meg például Anna és Ferdinánd, illetve Lajos és Mária házassága, s az 1525-ös fordulat is. 1522-ben, mikor Antonio Rincon, I. Ferenc francia király követe felkereste a vajdát Er-

³⁹ A szakirodalom által teljesen elhanyagolt, forrásközlések és főleg forráskritika terén rendkívül rosszul álló kérdéskörbe botlana, aki belemerészkednék a társadalmi-gazdasági okokból bekövetkező hanyatlás személyi vonatkozásainak taglalásába. Ld. például a 4. és 32. jegyzetet.

⁴⁰ A csatából való késés szándékosságát kizárják *Gyalóky Jenő* elemzései (i. m. 244. l.) és *Pataki József* kutatásai (Atitudinea lui Radu de la Afumați și a lui Joan Zápolya în ajunul luptei de la Mohács (1526). Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historica II. 13–28. Vö. még *Szakály F.* i. m. 40. Az a török forrásokban emlegetett „nádorispán-fi”, akinek csapatai megzavarták a török visszavonulását október első napjaiban, aligha lehetett Perényi Péter, mint azt *Jászay* (31 és 65) óta hisszük, hiszen az éppen csak megmenekült a mohácsi csatából. Ezzel szemben Szapolyai János apja is nádor volt, s neki volt jelentősebb serege, nem is oly messze. Radics Bosics, aki ezeket az akciókat vezette, a királyi naszádosok kapitánya volt, s utóbb haláláig János király legelszántabb hive maradt. „Cseh Antal” velencei kém egy jelentése, mely szerint a vajda megharagudott néhány hívére, akik rátámadtak a törökre (*Jászay* 61) közvetve szintén Szapolyai hadainak beavatkozását bizonyítja. Vö. még *Szakály F.*: i. m. 38.

⁴¹ *Smolka* 33.

délyben, hogy megnyerje az V. Károly elleni szövetségnek, a következő egyértelmű választ kapta attól:

„Nagyon jól tudom, és számomra nem új dolog az, hogy az ausztriai ház romlásomra törne, ha képes volna rá; így bizonyos lévén ebben, szívesen tennék meg mindent ellene. De egyesegyedül semmire sem vállalkozhatok, semmit sem kezdhetek, mert ha támogatás nélkül fognék hozzá, elvesznék; ugyanis az ellenség közel van és hatalmas, míg őfelsége (a francia király) távol; és ráadásul ön is mindössze azt mondja az ő részéről, hogy támogatása nem fog elmaradni.”⁴²

S amint 1522-ben konkrétabb és hathatósabb francia kötelezettségvállalás nélkül nem kockáztathatta a nyílt szakítást a Habsburgokkal, most már, a török torkában bármiféle külső beavatkozás mellett sem volna ajánlatos újjat húzni velük.

1526 októberében Szapolyai János vajda és Mária özvegy királyné több levelet váltott, a királyválasztás dolgában akarván megegyezésre jutni. Miután kiderült, hogy mindkettőjük önmagának követeli az országgyűlés összehívásának jogát, János úr fontos lépésre szánta el magát. Egyik futárja, bizonyos Ferenc deák (Bácsi Ferenc?) azzal az utasítással sietett Pozsonyba, hogy Bajmóc várát igérje oda Thurzó Eleknek. Feltétel: Thurzó vegye rá Máriát, menjen nőül Szapolyaihoz. A királyné egyik küldöttét, vingarai Horváth Gáspárt pedig pontosan azzal bocsátották vissza Pozsonyba: kérje meg a vajda nevében és számára az özvegy királyné kezét.⁴³ Azét az özvegyét, akiről Szapolyai tudta legjobban, milyen szorosan együttműködik bátyjaival, de akivel 1525-ben egyszer már szót tudott érteni.

Naivitás volt erre gondolnia? Önmagában nem. Rangbéli akadályra még egy Habsburg sem hivatkozhatott olyan emberrel szemben, aki „vérbeli” Piast hercegnő fia, s egykor két királynak is sógora volt. Mária mégis elutasító választ adott — erre nem Magyarország, hanem családjának azzal kapcsolatos érdekei vezették, vagy éppenséggel kényszerítették.⁴⁴

Szapolyai János azonban Horváthnak a „nemet” közvetítő, egyébként homályos eredetű biztatást is tartalmazó levelét valószínűleg soha nem kapta kézhez. A királyné álláspontja felől csak a házassági ajánlatról mit sem tudó osztrák követektől érdeklődhettek Budán.⁴⁵

⁴² V. L. Bourilly: Antonio Rincon et la politique orientale de François I. *Revue Historique*, 1913. 113. köt. 68: „Je sais bien, et ce n'est pas pour moi chose nouvelle, que la maison d'Autriche voudrait ma ruine, si elle le pouvait; aussi, sur de cela, je ferais volontiers tout contre elle; mais à moi tout seul je ne puis rien entreprendre ni rien commencer, parce que, si je commençais sans appui, je me perdrais, car les ennemis sont proches et puissants, tandis que Sa Majesté est éloigné, et, de plus, de sa part vous me dites seulement que son appui ne me fera pas défaut.” A nyilatkozat végén Szapolyai megismételte, hogy határozottabb ígéretet vár Ferencről („... des engagements plus précis et plus efficaces de la part du roi de France . . .”). A vajdai sereg létszámáról régóta folyik a vita, én bizonyos vagyok benne, hogy a kicsiny Erdély aligha állíthatott ki egymaga 10 000 főnél többet, s ezt a létszámot az esetleg csatlakozó délalföldi urak csapatai sem növelhették túlzottan.

⁴³ Az októberi levélváltásról: *Georgius Pray*: *Epistolae procerum regni Hungariae I.* (Pozsony. 1806 274); *Ortway* 255; vö. még *Jászay* 70 és 77. A házassági ajánlatot állítólag Werbőczy kezdeményezte, Bekény Benedeket küldve Pozsonyba. (Vö. *Jászay* 137 és 159; *Szalay* MT. 16.; *Smolka* 35 és 43 skk.; *Horváth M.* MT. 13.) Szalay gyanuját, hogy Mária kezdetben hajlott volna a javaslat elfogadására, *Heiß* 145 is osztja. *Ortway* 250/16. jegyz. felsorolja azokat a híreket is, melyek szerint Mária javasolta volna, s Szapolyai utasította volna el a házasságot. Horváth Gáspár Jászaynál idézett levele hitelével egyik értesülés sem mérkőzhet.

⁴⁴ A házasságot még a pápa is elképzelhetőnek tartotta, vö. *Ortway* 249 és *Acsády* 21/1. jegyz.

⁴⁵ *Jászay* 250. Ezzel lehet összefüggésben, hogy a vajda még Budáról is ajándékkal kedveskedett az özvegy királynénak, ld. *Szerémi* 108.

Mi következhet ezután? Mátyás és Ulászló megválasztásakor Habsburg Frigyes, majd Miksa fegyverhez nyúlt. Többé-kevésbé heves harcok árán azonban mindkettőt le lehetett szerelni.⁴⁶ Az igaz, hogy Magyarország, különösen augusztus 29-e óta árnyéka csak önmagának. De János úr azt is tudta, hogy Európában évek óta hatalmas háborúk kötik le a Német Birodalom erejét. Azt is tudta, a végig alázott I. Ferenc májusban új szövetséget teremtett V. Károly ellen. Mi érdeke fűződne a császári háznak ellenségei számának szaporításához? A csehek pedig, Ferdinánd új alattvalói, a tavaszon épp ezért halogatták a török-ellenes segítyt, mert azt hitték, a *magyarok ellen* akarják őket hadba vetni.⁴⁷

Szapolyai János király akart lenni, szándéka felől már október derekától nem hagyott kétséget senkiben.⁴⁸ A szándéktól a végső döntésig eltelt hetekben végiggondolhatta esélyeit. Olyan erőt, amelyik ma vagy a jövőben ellene szegülhetne, a határokon belül nem láthatott, a határokon kívül pedig nem látott. Arról is meg lehetett győződve, hogy olyan erő sincsen, amelyik az országot nála erősebb kézzel és hasznosabban tudná kormányozni. Hiszen abban a 20 évben, mióta ő politizált, a Budára gyakorolt Habsburg-befolyás soha egyebet, mint magának a Habsburg-dinasztiának családi és birodalmi érdekeit nem szolgált, a török ellen kért, s nagyritkán meg is ígért birodalmi vagy osztrák segítség soha hazánkba meg nem érkezett.⁴⁹

November 9-én tehát nyugodt lelkiismerettel zárhatta le önmaga megválasztására irányuló akcióit. Ha valami mégis nyugtalanította, az nem a vetélytárs erejével való számvetés volt. Tokajból jövet végigjárta az elpusztított megyék egy részét. Ha előbb nem, Budán föl kellett mérnie a csapás súlyosságát: a büszke székváros kormos romjait meg is könnyezte.⁵⁰ A szultán iszonyú és kiszámíthatatlan hatalmának árnyéka minden gondolkodó embert nyomasztott hazánkban. Orvosszert ellene azonban sehol sem talált, nem is találhatott a vajda figyelő szeme. A koronáért nyuló kezét a töröktől való félelem sem foghatta le. 1526 november 10-én a székesfehérvári országgyűlés királlyá választotta Szapolyai Jánost.

*

⁴⁶ 1526 decemberében a már király Szapolyai azt nyilatkozta a lengyel követeknek, „hogy a német uralkodók mindig meg szokták támadni a magyar királyok halálakor ezt az országot, hogy földjét birtokba vegyék és a magyar nemzetséget kiirtsák, de ezt a kívánságukat eddig nem tudták betölteni” („ut semper soliti sint principes Germaniae post decessum regum Ungarie hoc regnum impetere, ut terram hanc possiderent et genus ungaricum extirparent, tamen hoc suum optatum hactenus consequi non potuisse”). Acta Tomiciana VIII. 272.

⁴⁷ A cognaci liga híre már júliusban Budára ért (*Török P.* cikke a Mohácsi Emlékkönyvben, 182). A csehek magatartásáról uo. 186 és Kovács Endre: Magyar—cseh történelmi kapcsolatok. Bp. 1952. 132.

⁴⁸ Szapolyai János vajda levele Bethlen Elek alvajdának, 1526. X. 26. Tokaj (OL Bethlen-család levéltára [betleni] l. cs.): kéri Bethlent, hogy rokonaival együtt „a lehető legjobb és legszébb készülettel az ország szükségéért és az új fejedelem tisztességéért legyenek Imre herceg azon ünnepén Székesfehérvárott. Mert azt az ügyet, melyről uraságod is tud, bízunk a Jó Istenben, hogy jó végre vezethetjük” („... meliori pulchriorique quo poterit apparatu pro necessitate regni et honore novi principis velint ipso festo b. Emerici ducis Albe Regali interesse. Nam illud negotium quod dominatio vestra et scit speramus in Deo Optimo ut ad bonam deduxemus finem...”). Dóczy János Kassának, 1526. XI. 12. Székesfehérvár: „Emlékezhetnek rá uraságok, barátaink, hogyan tárgyaltunk veletek a vajda úr jövőendő királyi méltóságáról az elmúlt napokban” (Recordari poterunt dominaciones et amicitie vestre, qualiter superioribus diebus tractavimus de futura Regia [Majestate] domini waywode Transsilvanensi...). Kassa, Schwartzbach, 1139.

⁴⁹ Vö. Horváth MT 5, illetve a Mohácsi Emlékkönyvben *Török P.*, *Bruckner Ö.* és *Artner E.* cikkeit, 32, 76, 88 és 187.

⁵⁰ *Joannes Zermegh*: Rerum gestarum inter Ferdinandum et Johannem, Hungariae reges. Scriptores rerum Hungariorum (Schwandtner) II. Vindobona. 1746. 384.

1527 tavaszára Magyarország gyakorlatilag teljes egészében elfogadta uralkodójának I. János királyt. Csak a Ferdinándot választó Horvátország, a német zsoldosok őrizte Pozsony és Sopron, meg persze a török megszállta Szerémség szakadt ki kormányzása alól. Helyreálltak a központi kormányhivatalok (kancellária, kuria); megindult a közigazgatás, a jogszolgáltatás működése; erőfeszítések történtek a kincstár krónikus pénzhányának orvoslására.⁵¹ Úgy tűnt, az ország hamarosan kiheveri a mohácsi csatavesztés közvetlen hatását, s hozzákezdhet annak az eszköznek megkereséséhez, amellyel, ha egyáltalán lehetséges, véget lehet vetni a szakadatlan török háborúnak.

A meglepően gyors talpraállást azonban már 1527 júliusában újból fegyverek zörgése zavarta meg. Nem az oszmánok, hanem a Habsburgok vezettek hadat az új magyar király ellen. Újabb sorsdöntő mozzanat ez, amelyre a cseh király és magyar hívei vállalkoztak: most kezdődik az a belháború, melynek végén darabokra hullik, s részben török uralom alá kerül a középkori Magyarország.⁵²

1526 novemberének második harmadában Mária özvegy királyné Pozsonyban, Ferdinánd cseh király és osztrák főherceg pedig Hainburgban várta a Székesfehérvárról befutó híreket. Az a remény, amelyet szeptember óta mindketten tápláltak: Magyarország békés birtokba vétele, végleg szertefoszlott. Vetélytársukat a magyar uralkodó osztály túlnyomó többsége támogatta, s ezt ők is nagyon jól tudták. Föl kellett készülniük arra is, hogy János uralkodóként tovább fogja növelni az országban ügyis páratlan erejét; s mint akit az egyház koronás királlyá fölkent, hatalmáról önként nem fog lemondani többé.

Amit eddig a pillanatig Pozsonyban, Hainburgban, Bécsben vagy Innsbruckban mondtak, az lehetett volna egyszerűen választási hírverés, hívek toborzására, az ellenpárt megfélemlítésére. Elmúlt, akár el is lehetne felejtetni. Hiszen mostantól fogva a döntés nem pusztán egy elnyerendő trónt hoz közelebb vagy taszít távolabb — hanem egy újabb háborút is.

A Habsburg-testvérek szándéka nem változik. Eddigi elhatározásaik mindegyike érvényben marad: a királyi méltóság igénylése, s hogy ezt az igényt akár fegyverrel is érvényre kell juttatni.

Fegyverrel . . . Komárom már János király kezén volt; a tervezett Habsburg-párti országgyűlést ott már nem lehet megtartani, sőt maga Pozsony sem volt már biztonságban. Azon a napon, mikor Podmaniczky István nyitrai püspök Szapolyai János fejére tette a szent koronát, Ferdinánd utasította zsoldosait: vonuljanak be Sopronba, Pozsonyba és Győrbe. A hainburgi had osztagai hamarosan meg is jelentek a három városban.⁵³

Az országgyűlést térben és időben áthelyezték: Mária királyné végül december 1-e és Pozsony mellett döntött.

Hiába volt azonban az idegen sereg oltalma, a meghívottak alig-alig szálalngóztak. Két hétig várt a királyné, végre december 15-én megnyitotta a tanácskozásokat azokkal, akik összejöttek. Alig néhány emberről volt szó. A főpapok közül egyetlen püspök (Szalaházi) és két prépost (Oláh Miklós és Peregi Albert)

⁵¹ Szapolyai János király uralkodásának első tíz hónapjáról a Századok számára készülő tanulmányomban írok (Konszolidációs kísérlet a mohácsi csata után: Szapolyai János kormányzása 1526 november — 1527 augusztus).

⁵² A következő, Ferdinánd királyról és hiveiről szóló részt elsősorban a következő munkákra támaszkodva írtam: *Horváth MT; Szalay MT; Acsády; Bucholtz; Heiß*. Külön jegyzetet csak akkor alkalmazok, ha más forrásból is merítettem, vagy magyarázatot kívánok nyújtani.

⁵³ *Jászay* 193 és 237; *Fraknoi* MOE 40; *Smolka* 67 skk.; *Heiß* 149.

jelent meg, a főurakat bizonyosan csak Báthori nádor és Thurzó tárnokmester képviselte. Elképzelhető, hogy a Korlátkövyek, Erdődyek, Kanizsayak közül eljött még valaki, de erre semmiféle bizonyítékunk nincsen. Volt ott még két horvát úr, országuk képviseletében, no meg Sopron és Pozsony polgárainak megbízottai. Megyei küldöttekről még az elfogult híradások sem tudnak, a kisbirtokosokat a jelenlévők néhány familiárisa képviselte. Maga a király-jelölt sem jött el: tanácsosaival képviseltette magát.⁵⁴

Ha Szapolyaiék saját diaetájuk szervezése közben meg is sértettek néhány közjogi normát — ez a pozsonyi gyülekezet egyszerűen nem volt országgyűlés. Ami persze nem akadályozta meg abban, hogy annak tartsa magát, és ünnepelesen meg is válassza Ferdinándot Magyarország uralkodójává. Míg János koronázásakor ilyesmire nem került sor, a Habsburg jóelőre belement bizonyos kikötésekbe. Megígérte az ország szokásainak és törvényeinek tiszteletben tartását, az aranybullára való eskütételt, azt, hogy külföldinek jószágot nem adományoz, s ilyet tanácsába sem vesz be. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy ő és V. Károly segíteni fognak a török ellenében, ami most már nélkülözhetetlen — de kijelentette, a császár János uralmát nem tűri el.

Elhangzott az óhaj: el kell oszlatni a magyarok németgyűlöletét; s el a kétélű megnyugtató: Ferdinánd abban az esetben is úgy fogja kormányozni az országot, „mintha mindnyájunk akaratával választatott volna királlyá” (!) — ha *fegyverrel* kell is megszereznie azt.⁵⁵

Nem számolt volna azzal a Habsburg-tábor, hova vezethet most egy magyarországi belháború? Kizárt dolog. Nem kisebb személy, mint Zsigmond lengyel király írta meg a következő, mindenki számára nyilvánvaló igazságot Ferdinándnak: ne támadja meg hazánkat, „mert a török, aki minden lehetőségre és pillanatra figyelni szokott, ha kiszimatolja, hogy Magyarországot arról az oldalról is ostromolják, félő, nehogy annak megsemmisítésére és teljes elfoglalására összpontosítsa minden törekvését és indulatát. Amiből hogy mi fog következni, azt bárki könnyen kitalálhatja.”⁵⁶

Vajon mik voltak azok a mozgó rugók, amelyek a „nevető harmadik”, a török nyilvánvaló fegyveres közbelépésének tudatában is az „ultima ratio regum” igénybevételére szorították a Habsburgokat?

Az egyik valószínűleg Ferdinánd király emberi természetében keresendő. Ő a Habsburg-dinasztia valamennyi Magyarországgal kapcsolatos terve örökösének tekintette magát, akinek hazánkhoz való jogát számtalan szerződés, betartott vagy megszegett hűség-nyilatkozat, és végül feleségének származása alapozta meg. Meg volt győződve igazáról, s csökönységbe hajló makacssággal védelmezte álláspontját. Ez a jellemvonás már eddig is sok gondot okozott támogatóinak (a király-választás kérdésében), és a jövőben is fölösleges bonyodalmakat szakaszt majd erre a szerencsétlen országra. De — *általa fogan meg a Habsburgok dunai birodalma, éppen e nehéz hónapok kockázatos döntéseiben.*

⁵⁴ Istvánffy Miklós nagyvonalú Habsburg-pártiságában sok kiváló nevet is Pozsonyba „vezet” (i. m. 85. sk.), s ebben *Fraknoi* MOE 44. l. hisz neki. A valóságban sokkal kevesebben voltak jelen, vö. *Jászay* 269 és 315; *Horváth* MT 24 skk.; *Acsády* 33.

⁵⁵ *Fraknoi*, MOE 41.

⁵⁶ „Nam Turcus, qui omnes opportunitates et momenta observare solet, si Ungariam ab ea parte urgeri olfecerit, verendum erit, ne ad evertendam et penitus occupandam omnes suos conatus animumque adjiciat. Unde quid consequuturum esset, facile quisvis judicare potest.” *Acta Tomiciana* VIII. 286.

Meg kell azonban mondani, hogy ezuttal Ferdinánd konokságának igen kézzelfogható napi politikai oka is volt. Ez időben írott leveleiben, diplomáciai üzeneteiben, sőt magyar híveihez intézett leírataiban is vissza-visszatérő motívum: Szapolyai lepaktált a törökkel.⁵⁷ Kétségtelen, a hamis gyanút propagandisztikus céllal növelték oly nagyra, hogy egész Európát telekürtölhessék vele — de abban is bizonyos vagyok, hogy a Habsburg-testvérpár valóságosan félt a megegyezés bekövetkeztétől. Stíria, Krajna és Karintia már ismerte a török betöréseket, s a Mohács előtti években fölröppent egyszer már a kósza hír: a török, szabad átvonulás fejében, békét ajánlott a magyaroknak. A magyar nemek között, a német-ellenesség paroxizmusában, újból fölröppentek török-barát szólamok.⁵⁸

Arról is tudott már Ferdinánd, hogy a franciák — pontosan a Frangepánokon keresztül — már 1525-ben kapcsolatot kerestek, s találtak is Sztambullal.⁵⁹ Márpedig egy Magyarországon akadálytalanul áthaladó, francia szövetségben indított török támadás katasztrófával fenyegette az osztrák tartományokat, s rajtuk keresztül az egész Habsburg-birodalmat.

Ezt a félelmet már az osztrák és cseh rendek is osztották. Zdenek Lev z Rožmitala, a cseh főméltóságok egyike írta Leonhard Harrachnak, Ferdinánd kancellárjának: „Magyarország a többi államot föl fogja élni, mégis jobbak a magyarok szomszédnak, legyenek amilyenek, mint a török ellenségnek”.⁶⁰

Hazánk azonban egyelőre még állott, s ha az érintett rendek el is ismerték, uralkodójuk szavaiban lehet igazság, háborút kezdeni János király ellen nem volt kedvük. Ellent nem mondtak, de segítségükre nem volt kilátás.

Maradt tehát a másik partner, a császár. Ő azonban még nehezebb diónak ígérkezett. Elmerülve az európai hegemoniáért vívott küzdelembe, olyan támogatást, amellyel Magyarországot meg lehetne szerezni, s a török ellenében meg is lehetne védeni, csak békésebb viszonyok között adhatott volna.

Ferdinándnak tehát sok haszna származott volna abból, ha bátyja véget vet a szüntelen hadakozásnak. Bár örült volna egy ilyen fordulatnak, mégis messzemenő megértést tanúsított V. Károly világpolitikai elkötelezettségével szemben, s a magyar ügyet kezdettől fogva alárendelte az itáliai, burgundi tennivalóknak — legfeljebb némi pénzt vagy katonát remélt testvérétől.

A császárnak pedig esse ágában sem volt kiegyeznie a Cognac-i ligával, sőt tovább szervezte a harcot Róma elfoglalására. Öccse dunamenti tervei kifejezetten aggasztották. Első neki szóló üzenetei nagyjából ezt tartalmazták: igéri minden segedelmét, hogy örökségéhez juthasson — mihelyt az olasz ügyet bevégezte. Az itáliai költségek rendezése után küld majd egy jelentősebb summát (100 000 dukátot), addig azonban Ferdinánd ne kockáztasson a török ellen, sőt ajánlatos lenne (ha ezzel vetélytársával szemben előnyhöz jut!) akár fegyverszünetre is lépni vele.

Annyit ugyan megtett a császár, hogy a magyar rendekhez levelet írt, melyben kilátásba helyezte segítségét a török ellen. Ezt azonban maga is csak hasznos propagandaanyagnak szánta, mert a valóságban éppen hogy kerülni akart min-

⁵⁷ Bucholtz 188 és 191; Jászay 122; Hatvani, Brüsszel 45; Smolka 114.

⁵⁸ Néhány jellemző adatot Acsády 12/1. jegyzet szedett csokorba.

⁵⁹ Szalay, Adalékok 3.

⁶⁰ „... daß Ungarn die anderen Land aufzeren wurde, und das (es) besser sey, den Hungern zu einem Nachperrn, er sey wie er sey, als den Türkhen für einem feindt zu haben.” *Gustav Turba: Geschichte der Thronfolgerechten in allen habsburgischen Ländern*... Wien—Leipzig. 1903. 344. Pontatlanul idézi Brandt 215.

den Duna-menti bonyodalmat. Március 6-i, öccsének írt leveléből idézem: „Sok jó dolgot békés eszközökkel lehet a legjobban elérni. Jobb várakozni, mint a szerencse kerekeire bízni magunkat... Legjobb volna kiegyezni a vajdával, csak a korona maradjon meg Önnél. Ezzel nagy költséget és nagy veszedelmet lehetne elkerülni, de még ennél is többet, meg lehetne híusítani a vajda cselszövéseit, aki a törökhöz csatlakozhat s adófizetés fejében segítséget kaphat tőle az egész kereszténység, elsősorban az örökös tartományok megrontására, hogy bosszút állhasson Önön, s oly mélyre taszítsa, hogy ezután ne árthasson Magyarországnak.”⁶¹

Furcsa egy levél, sok minden kiderül belőle. Először, hogy V. Károly is pontosan azt tekintette alap-problémának, amit testvérei: az örökös tartományok nyugalmát. Másodszor, hogy Magyarország megvédéséről szó sem esik. Harmadszor pedig, hogy a messzi Spanyolországból nem lehetett belátni: Szapolyaival többé nem lehet a korona átengedéséről tárgyalni.

E harmadik megfontolásból következett, hogy a fiatalabbik testvér teljes joggal elutasította császári bátyja gondolatmenetét, s a török távoltartásának egyetlen lehetséges módjaként változatlanul Magyarország bekebelezését tekintette.

Ezzel azonban várnia kellett, mert saját hadai Itáliában harcoltak, s V. Károlynak márciusban elindított segélyéből csak a nyárra lett guruló pénz.

A konok Ferdinánd természetesen nem óhajtotta tétlenül tölteni napjait. A kor politikai szokásai sokféle módot kínáltak, amellyel a fegyverek hiányát ellensúlyozni lehetett. Ha nevelői nem is tanították volna ezekre — az élet pótolta, amit elmulasztottak. Pár esztendővel korábban szemtanuja lehetett, amint Károly testvére 850 000 kemény aranyon vásárolta meg magának a császár-választó fejedelmek szavazatait. Annak meg alig múlt egy éve, hogy a speyeri birodalmi gyűléstől magának Ferdinándnak kellett kiharcolnia egy török-elleni segítyt — akkor, mikor már zsebében volt V. Károly levele: a pénzt valójában az itáliai hadjáratra fogják fordítani.⁶²

Az önjelölt királynak volt ugyan egy látszólag minden gyanun fölül álló érve is, mellyel jövőendő alattvalóit magához édesgetni remélhette: a török ellen nyújtandó német (birodalmi) támogatásra való hivatkozás. Hangoztatta is ezt úton, útfélen, még a fehérvári országgyűlésre küldött követei is ezt emlegették János hívei előtt.⁶³

Annaira azonban nem volt naív Ferdinánd, hogy rábizza magát a szóbeli meggyőzés ingatag eredményére. Mint azt korábban tanulta, Magyarországon is a hatalmasokkal való, anyagiakról szóló alkudozás, s a legnagyobb arányokban folytatott színlelés lett a következő hónapok tevékenységének lényege.

⁶¹ „... car beaucoup de bonnes choses se peuvent faire par bons moyens avec le temps sans soy submettre au benefice de fortune. Et vaudroit beaucoup myeulx sil est possible que feissiez quelque appointment gracieulx avec le vayvode de transilvania quoy quil vous constat moyennant que la couronne vous demeure car par ce bout evicteries grandz despens et grand hazard et principalement quest ce que plus fait a penser et considerer rompriez les pratiques dudict vayvoda lequell se pourroit ioindre au turc et se faire son tributaire au luy bailler plus douverture daye et faueur pour destruyre la reste de chretiente et commencer a voz propres terres patrimoniales pour soy vanger de vous et vous tenir si bas que apres ne ly puisiez nuyre audict hongrie.” *Géway* 49. Vö. *Bárdossy László*: Magyar politika a mohácsi vész után. Bp. 1944 (a továbbiakban: *Bárdossy*) 52. Ferdinánd egy Margit főhercegnőnek írt levelében utal titkos vágyára, az itáliai háború befejezésére, 1526. szept. 29-én. *Hatvani*, Brüsszel 42.

⁶² *Smolka* 24 és 67; *Brandt* 85 és 95; *Acsády* 18.

⁶³ *Fraknoi* MOE 24; *Smolka* 64 és 73.

Ahogy valamennyi feudális társadalomban lenni szokott, a magyar uralkodó osztály jó része is szoros összefüggést látott saját anyagi előnyei és az ország üdve között. Ferdinánd ígéreteit ennek megfelelően többen hajlandónak mutatkoztak meghallgatni, sőt néhányan — mint ez János udvarában is előfordult — maguk jelentették be igényeiket.

Októberben és novemberben ismételt tárgyalásokon Báthori nádor, Batthyány Ferenc horvát bán, Tahy János vránai perjel, Brodarics István kancellár, Kruzsics Péter klisszai várnagy, Frangepán Kristóf szerepel — néhány más társukkal egyetemben — Ferdinánd adományozási terveiben, hol pénzzel, hol birtokokkal.⁶⁴ Kicsinyes alkudozás folyt, az érintettek legtöbbször (a megnevezettek Báthori kivételével mind) végül Jánoshoz állott. A pozsonyi „országgyűlés” gyatra szervezése azután ráébresztette a Habsburgokat hibájukra. Ettől fogva ténylegesen forogni kezd a pénz, január végén Ferdinánd már arról panaszkodik, hogy a magyar urak és várak 90 000 aranyába kerültek.⁶⁵ Földbirtokot egyelőre váltig csak ígérni tudott az ellenkirály: Szapolyai és fő párthívei jószága ugyan óriási volt — csak éppen még gazdájuk szilárdan ült bennük. Az igények bejelentése persze jóval előbb megkezdődött: mikor Ferdinánd 1527 tavaszán pár hónapra Prágába költözött, a helytartóul hátra hagyott Máriának csak titokban mert birtokadományozási jogot adni, különben megrohanták volna a kérélmek.⁶⁶

Ha a Pozsonyhoz húzók számának zsugorodását mindez nem állíthatta is meg, a teljes széthullást kétségtelenül megakadályozta. Ferdinánd pedig más úton is igyekezett tartani a kapcsolatot reménybeli támogatóival. Erdődy Péterrel például állandó levelezésben állott. Egyik hozzá intézett írása alighanem mintája lehet az ilyen jellegű üzeneteknek. Arra kéri benne Péter urat, ne csak hűségét ajánlja, hanem fogadja el Ferdinánd megválasztását is. Ha Frangepán Kristóf vagy valaki más átpártolásra akarná bírni „rossz egészségi állapot, vagy más súlyos és jogos akadályoztatás színlelésével állj ellent és ments ki magad”.⁶⁷

Ami pedig a nyíltan Jánoshoz szegődött, de megnyerhetőnek vélt embereket illeti, akár fontos személyek, akár harmadrangú figurák voltak is, az Erdődynek ajánlott színlelés velük szemben alapkövetelménnyé vált.

Régtől fogva ismert az a valóban széleskörű titkos szervezés, amelyet a Habsburg-párt Szapolyai hívei között megkezdett. Ennek a munkának, melyben

⁶⁴ Jászay 197 és 261; Smolka 104; OL 1526 utáni gyűjtemény, 1. cs. 1526. XI. 1-i irat.

⁶⁵ Smolka 104 és Horváth MT 29.

⁶⁶ Ferdinánd írja Máriának 1527. I. 20-án, ismertetve szándékait: „van (instrukcióimban) egy cikkely, mely meghatározza, hogy Önnek joga van távollétemben adományokat tenni Magyarországon. Arra kérem, asszonyom, hogy olyan mérséklettel éljen ezzel a cikkellyel, amint azt én remélem, hogy jól fogja végezni. Hogy ezt írom, annak az az oka, mert félek, ha megtudják, milyen felhatalmazása van, mindenki annyit és oly módon fog kérni, hogy ha mindnek eleget tenne, visszatérésemkor igen nagy bajban volnék az ilyen adományok végrehajtásában” („... il y a une article dedans lequell contient que aues pouoir en mon absence de doner benefices et biens qui seront escheulx au roiaulme de hungrie et vous supplie madame vser dudit article avecques telle moderacion come iespere que saves bien faire et ce que ie vous escrrips est a cause que ie crains que quant il saront que aues tel pouoir cescun vous demandera et importunera de tel sorte que sy vous veuillies les complaire a mon retour ne auroie point de grant paine a contribuere lesdits benefices et biens...” Gévay 33. Az általam ismert első tényleges adományterv 1527 ápriliséből való. Fraknói, Werbőczy. 265.

⁶⁷ OL Erdődy-család, 3. cs. fasc. F. 1527. I. 10-i irat. „Et si vaywoda Transsilvanensis, aut comes Christoforus de Frangepanibus per obliquum conaretur vos de vestro proposito a nobis avellere, vos per simulationem valetudinis adverse, aut alterium gravis et legitimis impedimenti viam... opponetis et excusabitis...”

a hagyomány szerint elsősorban Nádasdy Tamás tüntette ki magát, nem kisebb eredménye volt, mint Perényi Péter, Török Bálint, Keglevich Péter, Beriszló István, Radics Bosics, csulai Móré László, Bethlen Elek és még egy sor névvel vagy anélkül ismert középbirtokos nemes megkönyékezése. Bizonyos, hogy ezek némelyike végül is nem paktált le az ellen-királyal, de tény, hogy legtöbbjük ígéretet tett: kedvező alkalommal pártot változtat. Ferdinánd arra utasította őket — személy szerint Perényi és Török esetét ismerjük —, hogy amíg nem kezd meg a támadást, színeljék a Jánoshoz való változtatlan hűséget.

Az északmagyarországi (jórészt német-lakta) városok állítólag maguk jelentkeztek titkon Thurzó Eleknél, a székelyek némi készpénzért, a szászok viszont ingyen ajánlkoztak — ha hihetünk egyes híreszteléseknek. Ritka volt az olyan egyenes ember, mint Werbőczy, Ráskay Gáspár, vagy — egyelőre — Várday Pál, aki a „kísértést” rövid úton visszautasította.⁶⁸

Többé-kevésbé megbízható ígéretek mindkét oldalon: ha csak ennyiből áll a szervezkedés, nem sok zavart okozott volna, míg a nyílt háború ki nem tör. Ferdinánd azonban, ahol erre módot látott, igyekezett fegyveres diverziót is szervezni ellenfele hátában. Ennek kevésbé veszélyes változata volt, hogy a román fejedelemségeket János megtámadására nógatta. Súlyos bonyodalmat s a török-járta déli megyék újabb megpróbáltatását eredményezte viszont, hogy 1527 februárjában pénzzel és nagyszerű ígéretekkel (amelyeket, birtokon kívül lévén, könnyen megtehetett) magához édesgette a „fekete embert”, aki most már cárnak hívatta magát, s aki hónapokig tartó szabályos háborúba bonyolódott János alattvalóival.⁶⁹

A Habsburg-párt tevékenysége természetesen nem maradhatott véka alatt. Irányítóinak számolnia kellett azzal, hogy az ellenfél idő előtt fegyverhez nyúl. Ezt megakadályozandó, diplomáciai tárgyalásokba kezdtek Szapolyaival. Bár a székesfehérvári országgyűlésről Bécsbe küldött magyar követeket Ferdinánd csak saját megválasztatása után volt hajlandó fogadni, a nekik adott válaszban gondosan került minden szót, amely fenyegetésként hangozhatott volna.⁷⁰ 1527 februárjában Harrachot küldték tárgyalni magyar kollégájához, Werbőczyhez, olyan javaslatokkal, melyek magukban foglalták János elismerésének lehetőségét. E tárgyalások Harrach ajánlatának visszavonásával megszakadván, júniusban Olomoucban jött létre egy szabályos diplomáciai tanácskozás, melyen Zsigmond lengyel király követei igyekeztek összebékíteni a szemben álló felek küldötteit — ismét eredmény nélkül.⁷¹

A diplomaták kudarcának okát nem kell messze keresnünk. Ferdinánd az olomouci tárgyalások előkészületeinek kellős közepén, április 7-én megírta Máriának: mindez csupán arra való, hogy időt nyerjenek a hadak fölállítására. Hogy mennyire álcázásról volt szó, azt a János király más külső kapcsolatainak meggátolására hozott bécsi intézkedések is bizonyítják. A nyugatra tartó magyar követségeket Ferdinánd emberei többször is elfogták, s ismerünk egy olyan

⁶⁸ Jászay 44; Smolka 80; Алекса Ивич: Споменици Срба у Ударској, Хрватској и Славонији. Нови Сац. 1910 (a továbbiakban: *Ivics*) № 3 és 5, *Fraknoi*, Werbőczy 249 és 254 sk.; *Acsády* 44 és 48.

⁶⁹ Jászay 120; Szilágyi 231; Bánkuti 16 skk.

⁷⁰ Smolka 71 sk.; vö. Bárdossy 35 skk.

⁷¹ Harrach tárgyalásairól *Fraknoi*, Werbőczy 254; Smolka 82 és 144; Olomoucról *Bucholtz* 193 skk. és az *Acta Tomiciana* IX. kötete.

királyi utasítást is, amely arra bízta a kézhez vevőit: a francia követet és kísé-
rőjét, Frangepán Kristófot, akik Jován cárhoz készültek, gyilkoltassák meg.⁷²

Kétségtelen, hogy magyar szemszögből nézve mindabban, amit Ferdinánd és környezete 1527 első felében tett, sok a kifejezetten taszító mozzanat. De ha elfogadjuk gondolkodásuk kiindulópontját — azt ti., hogy, bármennyire fáj is ez nekünk, hazánk érdekei csak másodsorban számítottak — el kell ismernünk: tevékenységük nem nélkülözte a célszerűséget.

Valami azonban éppen ezért válik első pillantásra érthetlenné. Hogyan támogathatták ezt a szemmel láthatóan országos katasztrófával fenyegető politikát felelős magyar államférfiak? Hogyan kezdhettek ilyen körülmények között oly elszomorítóan kétszínű taktikázásba?

Kétség kívül nem az erkölcsi tartás netovábbja, ahogyan fő- és kis uraink hol ide, hol oda hódolnak, markukat tartva. Tegyük meg azonban itt is, amit Ferdinánd esetében megtettünk: nézzük meg, mi készíthette az embereket a morális korlátok, alapvetőnek tűnő politikai megfontolások semmibe vételére.

Az indító okok láncolatát bizonyosan a hatalma teljében levő Habsburg-birodalom által megígért segítség reménye vezeti be. A következő láncszem megértéséhez azonban már másfelé kell fordulnunk. Ha ugyanis a török távolfartásának óhaja motiválja a német párthoz való csatlakozásokat — akkor hogyan vállalhatták ugyanezek az emberek a magyarországi belháborúnak a török szemeláttára való megindítása hihetetlen, mert közismert kockázatát?

Először is szögezzük le: Habsburg Ferdinánd ezt a háborút magyar tanácsosai megkérdezése nélkül határozta el, s elhatározásához idegen fegyverek árnyékában „országgyűlésező” hazai hívei semmit hozzá nem tehettek. Uralkodó osztályunknak mint kész ténnyel kellett számolnia a német seregek támadó hadjáratával.

Milyen kilátással kecsegtethet, ha teljes erővel szembefordulunk az invázióval? A törökkel százegynéhány esztendeje nem lehet valódi békét kötni, maga Szapolyai sem nagyon próbálkozik ilyesmivel. Ugyan miért ne használná ki a szultán a magyarok szorult helyzetét újabb hódításra? A Habsburggal való nyílt összecsapás könnyen kétfrontos háborúra vezethet, ahhoz pedig nem kellett sok képzelőerő, hogy bárki is fölismerje: ez a kollektív öngyilkosság egyik leghatékonyabb válfajával egyenlő.

Legyen szabad két idézettel illusztrálnom azt a kétségbeesett hangulatot, amely ennek a reménytelen helyzetnek fölismeréséből fakadt. Vingárti Horváth Gáspár, a Habsburgoknak mindvégig hűséges híve mondta még 1526 októberében Mária királynénak, mikor az elutasította Szapolyai házassági ajánlatát: „...csaknem az egész országban beszélük, hogy hacsak felséged a vajda úrnak el nem jegyeztetik, az ország így meg nem maradhat: másféleképpen a veszedelmet el nem kerülhetjük. És nyíltan mondják azt is, hogy ha ez meg nem történik, elvesztjük mind Magyar-, mind többi országainkat. . . Így hát, kegyelmes

⁷² „Egyáltalában nem akarok és nincs szándékomban megegyezni, mégis a fenti okokból és hogy rendben menjenek a dolgok amíg minden kész lesz a hadba szálláshoz, és hogy ezalatt annál jobban felkészülhessünk egy ilyen nagy vállalkozásra, beleegyeztem a (tárgyalások) napjaiba.” („Et combien que nay nullement en voulente ny en intencion riens traicter ny conclure, neantmoins pour les causes que dessus et pour entretenir les affaires iusques a ce que soie du tout prest pour me mettre aux champs et que ce pendant puisse tant mieulx faire les provisions necessaires pour une si grande emprinse, ie luy ay bien voulu consenty et accorde icelle iournee.”) *Géva* 60. Vö.: *Acsády* 47. A követek elfogatásáról stb.: *Történelmi Tár* 1908, 159; *Szalay*, *Adalékok* 44; *Szilágyi* 234.

asszonyom, az én ítéletem szerint a veszedelmet elkerülnünk nem lehet, mert a németek nem akarnak ellenni Magyarország nélkül, a magyaroknak pedig nem kellene — szükségképpen rajtunk csak a mindenható úr Isten segíthet.”⁷³

Egy szlavóniai, tehát János-párti kisnemes, országgyűlési küldött pedig ezt írta Velencébe 1527 januárjának első napjaiban: „Egy oldalról a német, más oldalról a török. Boldog lesz, ki magát valamely békés helyen meghúzhatja. Azt is hiszem, hogy királyunk, ha a németeknek ellent nem állhat, a törököt hívja be, így szól a közvélemény. Isten segítse a kereszténységet — de annyi bizonyos, hogy háború nélkül nem maradunk.”⁷⁴

Mindazok, akik elhitték, Ferdinánd tényleg támadni fog, kénytelen-kelletlen számot vetettek azzal: minél hevesebb lesz az ellenállás, annál könnyebben csap közbe a névettő harmadik, a török. De még enélkül is kérdésesnek tűnhetett sokak előtt: érdemes-e a gyöngye Magyarországnak most már a Habsburgokkal is kétes kimenetelű háborúba keveredni? Akár így, akár úgy, az ellenszegülőök vagyona veszélybe kerül — míg Ferdinánd oltalma talán mégis kínál némi biztonságot.

Nádasdynak tehát tulajdonképpen könnyű dolga volt. Egy minden kilátását elvesztett osztályt kellett neki „megdolgoznia”. Amikor pedig a politikai döntések ennyire elveszítik reális perspektíváikat, törvényszerű, hogy az emberek más megfontolások alapján fognak dönteni. Így jut döntő szerephez az önzés, az egyéni gyarapodás oly bántóan nyílt hajszolása, így lesz általános az állhatatlanság, a kétszínűség.

De másfelől is túlzottnak érzem a pozsonyiak aknamunkáját illető értékeléseket. Az egyes ellenpárti uraktól szerzett ígérek nem csak azért voltak titkosak és Ferdinánd kezdeményezéséhez kötöttek, mert ezt Bécsben és Pozsonyban így kívánták. Valamennyi érintett, az állandóan Mária mellett maradtak és a suttyomban alkudozók egyaránt minden cselekvés alapfeltételének tekintették a német hadak színrelépését. Az eligérkezett magyar urak csak jóval azután nyultak fegyverhez, hogy Ferdinánd landsknechtjei benyomultak az országra.⁷⁵ A megelőző álláspontra legjellemzőbbnek Thurzó Elek, a legexponáltabb Habsburg-párti nagyúr egyik, királyához intézett kérdése tűnik: „mondja meg felséged, valóban meg fogja-e támadni Magyarországot, mert tudnunk kell ezt, hogy ehhez a szélhez alkalmazzassuk vitorláinkat.”⁷⁶

*

1527 május 6-án V. Károly zsoldosai elfoglalták Rómát, június 6-án VII. Kelemen pápa megadta magát a győztesnek. A Habsburgok döntőnek látszó győzelmet arattak a legfontosabb európai harctéren. Ferdinánd keze fölszabadult: július 8-án tizegynéhányezer német zsoldosa hozzáfogott Dévény ostromához. Megkezdődött a magyarországi belháború, amely, amint azt oly sokan megjósolták, kiprovokálta a szultán beavatkozását, s rövid két év alatt kettészakította az országot. Innen már az út egyenesen vezet Buda elvesztéséhez s a 150 éves török uralomhoz. A tragikus végeredmény a két főszereplő által elkövetett egymással közeli rokonságban álló hiba következményének tűnik. Szapolyai

⁷³ Idézi *Jászay* 138.

⁷⁴ Idézi *Horváth* MT. 26. sk.

⁷⁵ Ferdinánd július 17-én még sürgeti az elmaradó magyar urak megjelenését. *Ivics* N° 5.

⁷⁶ „ut possimus secundam hoc ventum quoque vela dirigere.” Idézi *Smolka* 92/1. jegyz., vö. *Acsády* 49.

János egy önmagában teljesen logikus gondolatmenetben alábecsülte Habsburg Ferdinánd akaratát, s főleg akció-képességét; ez utóbbi pedig túlértékelte saját lehetőségeit, s a bátyjától, vagy a német birodalomtól remélhető támogatást.

De e tévedések végső soron csak az alkalmat szolgáltatták a már megindult folyamatok kibontakozásához. Mohács túlélői elméletileg három lehetőség közül választhattak. 1. Folytathatták a magyar állam önállóságán alapuló kormányzást. 2. Szövetkezhettek a Habsburgokkal a török veszély elhárítására. 3. Szövetkezhettek a törökkel a Habsburg-expanzió lefékezésére.

Szapolyai János országlása az első változat kipróbálásának felelt meg, s a végeredmény e kísérlet lehetetlenségét bizonyítja. A töröktől legyőzött ország nyugatról is háborút kapott, s e kettős nyomást sem társadalma, sem vezetői nem bírták el: politikailag és erkölcsileg összeroppantak.

Ferdinánd hibái más szakadékokról árulkodnak. Az 1526-27-es taktikázás cáfolhatatlan bizonyítéka annak, hogy Magyarország a Habsburg-világbirodalomban csak harmadrangú tényező lehet. A remélt és ígert támogatás a valóságban ekkor és még sokáig messze elmaradt a szükségéstől.

A második út sem volt tehát járható — legalább is a XVI. században nem —, a harmadik utat pedig ugyanígy hiába próbálja majd végigjárni Szapolyai 1528—1532 között.

Való igaz, a kettős királyválasztás tetszetős magyarázatnak tűnhetett a katasztrófára: látszólag a széthúzás szabadítja az országra a háborút, minden bajok forrását. Ez a megítélés azonban téves. Ami Mohács után a legfontosabb, az nem az ellenpártok szembefordulása, hanem a német zsoldoshadak tőlük függetlenül elhatározott és megindított támadása. Ez a támadás önmagában semmiképpen sem szolgálhatta hazánk javát, hiszen ha Ferdinánd valóban csak erre gondol, a pillanatnyi helyzetben János békejobbjának elfogadásával némi haladékat adhatott volna a halálraitelt országnak. A tragédia lényege éppen az, hogy a Habsburgokat saját érdekeik rákényszerítették a támadásra.

Minden érdekelt fél az egységes magyar állam kereteiben gondolkodott, annak megszerzésén munkálkodott. A történelem elméletileg igazat is ad nekik: egy nép fejlődésében pótolhatatlan előnyök forrása lehet a saját, egységes állam létezése. A gyakorlat azonban azt bizonyította — erre az előbb már kitértem —, hogy a Magyarország fenntartásához vezető utak mindegyike járhatatlanná vált Mohács után.

A természettől agresszív, erejét csak állandó terjeszkedéssel fenntartani képes török birodalom, s az önvédelemből mérsékelt expanzióra kényszerülő német birodalom (közelebbről az osztrák és cseh tartományok) közé szorult, mindkét félnél gyöngébb Magyarország széthullása 1526 őszétől már elháríthatatlan. A másfél évszázadon át annyi halált, pusztulást hozó állapotot, hazánk hadszíntérré változását a magyar uralkodó osztály nem akadályozhatta meg. Rajta csak az múlt, miként alkalmazkodik a két egyenlő erejű birkozó küzdelemből eredő tragikus helyzethez.

Azok, akik 1526—27-ben azt hitték, döntenek Magyarország sorsáról, illúziókat kergettek. A pillanatnyi viharaszünet megtévesztette őket (s meg a történészek több generációját is), mert hamis nyugalomával eltakarta a háttérben megindult, visszafordíthatatlan folyamatot. Szemére vethetjük-e a főszereplőknek ezt a hibát? Az eddig elmondottakkal éppen azt szerettem volna bebizonyítani, hogy az ő ismereteik, áttekintési és értékelési lehetőségeik csakis és kizárólag az általuk hozott döntésekhez vezethették őket.

Volt-e hát akkor egyáltalában valami történelmi jelentősége a kettős

királyválasztás tragikus epizódjának? Volt — csak pontosan fordítottja mindannak, amit a kortársak akartak, s amit többnyire az utókor is hitt. Milyen következménye lett volna ugyanis, ha a magyar uralkodó osztály valami csoda folytán egységes tud maradni?

1527 nyarától félreérthetetlen jelek mutatják, a Habsburgok magyarországi berendezkedését a török nem hajlandó eltűnni.⁷⁷ Hazánk lepadt katonai ereje nem sokkal javíthatta volna a török-német mérleget. Azt a pár mérföldet, amelyet tehát egy osztatlan Habsburg-pártiság révén nyerhettünk volna (Buda még így is elesne, ld. 1529), viszont Szapolyai, Fráter György és János Zsigmond országával kellett volna megfizetnünk. Erdéllyel, s mindazzal, amit az számunkra a XVI—XVII. században jelentett.

Fordítva is rosszat mutat a mérleg. A pozsonyi csoport nemlétében a Habsburgok kénytelenek lennének *meghódítani* a nyugati megyéket. A törökök megállítására a Balaton—Visegrád vonalon így is maradna erejük —, de az a néhány megye, amely ez esetben tán Erdélyhez csapódott volna, aligha pótolhatná, amit a királyi Magyarország a magyar államiság és kultúra hagyományaiból megőrzött, s tovább épített.

Úgy vélem tehát, uralkodó osztályunk kettészakadásával megtalálta az elkerülhetetlenhez való alkalmazkodás alighanem legjobb módozatát. Kétségtelen, hogy ez kezdetben nem tudatosan történt. Az 1527 utáni magyar politikai és társadalmi változások legizgalmasabb kérdése tehát szerintem éppen az, hogy a rossz beidegződéseken, hibás helyzetfölismerésen alapuló, mondhatnánk „akaratlan” önmentés mikor és milyen fokon válik vagy válhat tudatossá — mindkét oldalon.

⁷⁷ A török már 1527 őszén beavatkozott a helyi csetepatékba: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai II. (szerk. Óváry Lipót) Bp. 1894. N° 36, 44 és 45; Szalay MT 72; Acsády 63; Bárdossy 62. Jajcát már 1528 januárjában elfoglalta: terminus antequam 1528. II. 5., ezen a napon már Ferdinánd megnótázza a jajcai várnagyot, OL Libri Regii 1528/178.

SZÁNTÓ IMRE

Ali budai pasa hadjárata 1552 nyarán a Hont—Nógrád megyei várak ellen

Budavár eleste után a még el nem foglalt országrész fel sem ocsudott rémületéből, amikor a török váraiból kiinduló portyázásaival megjelölte terjeszkedésének további irányát. Ez pedig a Dunántúl, a Bécs felé vezető utak és a Garam menti bányavárosok felé mutatott. A török 1543-ban aránylag csekély erőfeszítéssel kikerekítette az 1541-ben szerzett területeket, melynek során birtokába jutott Valpó, Siklós, Pécs, Székesfehérvár, Tata és Esztergom. Budavára körül most már a nyugati részen, a Duna jobbpartján átlagosan száz kilométer szélességű védelmi sávot szakított ki az ország testéből, s kötött össze az aldunai várakkal. Ezzel végleg biztosította a maga számára a főváros birtokát. 1543-ban behódolt Szeged, s a titeli, bácsi, szabadkai és kalocsai várakkal együtt a Duna—Tisza-köz nagyobbik része is.¹

A további feladat a török részéről ennek a földsávnak a kiszélesítése volt észak és kelet felé. A hódoltsági földsáv kiszélesítését 1544-ben Jahja-pasazáde Mehmed budai pasa és az alája rendelt szandzsákbégek folytatták tovább. A támadások célja az elmúlt évi hadjárat eredményeinek biztosítása volt. Így Buda olyan várhalózat középpontjává lett, melynek külső várövét a török kézre került Székesfehérvár, Tata, Esztergom, Visegrád, Nógrád és Hatvan alkották. Budavár elvesztése után néhány évvel a hadszíntér a Szerémségtől hirtelen a Mátrába és a Veszprém—Győr—Komárom-i vidékre tolódott át.²

Buda eleste után sürgős feladattá vált, hogy a végvárvonal kiépítésével és megerősítésével igyekezzenek gátat vetni a török terjeszkedésének. Mikor a török az elfoglalt Esztergommal szemben a mai Párkány helyén Csekerdény várát felépítette, égető szükség volt Újvár létrehozására. Várday Pál esztergomi érsek olyan gyorsan felépítette, hogy 1546-ban már őrséget helyezhetett el benne.³ Ugyanebben az évben az országgyűlés felhívta a király figyelmét arra, hogy a Mátra hegységtől kezdve a Garam völgyéig mintegy a bányavárosok oltalmául félkörívben elhelyezkedő várakat, úgymint Pásztót, Bujákat, Szécsényt, Drégelyt, Ságot és Lévát idejekorán erősítse meg és őrséggel lássa el. Így vált fontos ponttá a felvidéki bányavárosok irányában Nógrád megye délnyugati határán a kis drégelyi vár is.⁴

¹ Reizner János: Szeged története. I. A legújabb időtől a XVIII. század végéig. Szeged. 1899, 106—109; Velics Antal—Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. I. (1543—1635). Bp. 1886, 69—94; Szántó Imre: Küzdelem a török terjeszkedés megállításáért Magyarországon 1541—1547. Különlenyomat az Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta Historica XL. számából. Szeged. 1972, 83—92.

² Szántó Imre: i. m. 92—95.

³ Némethy Lajos: Újvár, Drégely és Ság esztergomérsekségi várak zsenge korából. Történelmi Tár (a továbbiakban TT.), 1897, 545—553.

⁴ Magyar Törvénytár 1526—1608. Bp., 1899, 180—181. 1546. Art. 44. 1. „Circa Danu-

A drégelyi vár első említése 1285-ből való, ekkor a Hunt-Pázmán nemzetiségé. Később, a XV. században az esztergomi érsekség kedvelt vadászkastélya volt.⁵ A kis hegyivár a diósjenei hegyláncolat legészakibb kúpján nem azért épült, hogy nagyobb számú ellenség ostromát kiállja, hanem, hogy az esztergomi érsekség uradalmának megerősített helye legyen. Csak a mohácsi vész utáni időkben kapott fontosabb hadászati szerepet, amikor — Nógrád vára 1544-ben török kézre kerülése után — a többi kisebb-nagyobb erősséggel a bányavárosok irányában várható török támadást volt hivatva feltartóztatni.⁶

Hasonló kisebb erősségek voltak a környéken: a meredek hegykúpon épített Salgó vára,⁷ a sziklakúpon emelkedő Hollókő,⁸ a magas hegyen álló Buják és Szécsény vára.⁹ Ezek a sziklavárak ügyesen kihasználták a természetes terep nyújtotta előnyöket; e belsőtornyos várak közül pl. Salgót, Hollókőt és Bujákat csigaformában építették a hegytetőre.¹⁰ De a XVI. században — a tűzfegyverek fejlődésével — e lovagvárak már elavult erősségeknek számítottak.

A török Nógrád felől egyre fenyegette a bányavidéket. Elcinte adót kívánt tőle, majd meghódolást. Egyre-másra jöttek a hírek, hogy az ellenség rabolt, gyújtogatott, s fogságba hurcolta a lakosságot.¹¹ Fekvésénél fogva Drégely lett a bányavárosokat védő végvár vonal előőrse, az Ipoly-völgy, illetve a bányavárosok hadászati kulcspontja.¹² De arról már nem történt megfelelő intézkedés, hogy a korszerűtlen kis hegyivár ennek a feladatnak meg is tudjon felelni.

Az esztergomi érsek egykori vadászkastélyának parancsnokává még Várday Pál érsek nevezte ki Szondi Györgyöt. Várday halála után az üresedésben levő esztergomi érsekség birtokai a magyar királyi kamara fennhatósága alá kerültek. A drégelyi, a sági és újvári őrség gondját a király vette át. Így lett Szondi György is 1546-ban a király várnagya. Ennek megfelelően Drégely megerősítése, őrségének ellátása a kincstár feladatkörébe tartozott. A török többször megkísérelte Drégely és Ság elfoglalását, de mindig visszaűzték.¹³ Bár Drégely fontos előőrse volt a török támadó vonalában, a királyi kamara mégis rendszeresen fizette a katonák zsoldját, s a megrongálódott vár javítására s az őrség gyarapítására sem adott elegendő pénzt.¹⁴

A felvidéki várak kapitányai sürgetve kérték Ferdinánd királyt, hogy szaporítsa őrségüket, s ezek rendes fizetéséről gondoskodjék. „Engem minden

bium vero, castris, ac fortalitiis: Ságh, Pászthó, Dréghel, Széchen, Buják, Léva, et si quae sun alia, praesidiis omnium generum mature provideat . . .”

⁵ Gerő László: Magyarországi várépítéset. Bp., „Művelt Nép” Kiadó, 1955, 184; *Ua.*: Magyar várak. Bp., Műszaki Könyvkiadó. 1968, 143—146.

⁶ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien) (a továbbiakban HHStA.), Ungarn 1551. Fasc. 59. Ferdinánd Pallavicini Sforzához. Bécs, 1551. szept. 19. „... fines et limites, qui sunt ante Regias nostras montanas civitates, maxime sint importantiae.”

⁷ Gerő László: Magyarországi várépítéset, 190—191; HHStA Ungarn, 1543. Fasc. 51. Donatio Arcis Salgo pro Francisco Bebek. 1543. ápr. 18.

⁸ Gerő László: Magyarországi várépítéset, 185—188.

⁹ Uo. 264.

¹⁰ Uo. 145.

¹¹ Jurkovich Emil: Besztercebánya erődítményei. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban HK.), 1926., 412.

¹² Rónai Horváth Jenő: Szondi György. Szondi Album. Bp., 1886, 44; *Matunák Mihály*: Drégely, Szondy, Palánk. Helyreigazító és pótló adatok a Szondy-albumhoz. Ipolyság. 1902.

¹³ Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922, 50—51.

¹⁴ Hofkammerarchiv (Wien), (a továbbiakban HKA), Hoffinanz Ungarn, 1559. nov. 16. A nyitrai püspök Ferdinándhoz. „... Instant enim et urgent postulantes stipendium tam equites quam pedites castrorum Dreghel et novi castelli, ultra Saghienenses.”

órában üldöznek terhes sürgetéseikkel — írja Erasmus Teuffel főkapitány 1552-ben —, s már egyáltalában nem tudok nekik mit felelni, s nem tudom, mit cselekedjem. . .”¹⁵ Így Szondi György drégelyi kapitány is többször rimázkodott a kamaránál a megrongálódott vár kijavítása és az őrség gyarapítása érdekében. 1551. április 23-án arra kérte a királyi kamarát, hogy a várat jobban erősítsék meg, nagyobb számú lovassal és gyalogossal lássák el és bővebb fizetést folyósítsanak nekik.¹⁶

A szegedi török győzelemnek, majd Ahmed pasa nagyvezér hadjáratának híre 1552-ben még jobban felrázta a felvidéki várak kapitányait. A török szándéka nem volt ismeretlen; az ellenség már Eger és Szécsény között portyázott.¹⁷ Agostino Sbardaletta váci püspök¹⁸ és Erasmus Teuffel főkapitány 1552. március 12-én Léváról részletes jelentést küldtek Hadim Ali budai pasa hadmozdulatairól és közölték, hogy gyalogságra volna szükség, mivel a király Drégelyen s más — az ellenségnek kitett — helyeken csökkentette a katonaság létszámát.¹⁹ Mindekelelt Drégelyt féltették a török támadástól, ezért ismételtén kérték a királyt, küldjön pénzt, hogy gyalogosokat fogad hassanak a várba.²⁰

Ferdinánd király parancsot adott, hogy Drégely erősítésére az ott levő 100 gyalogoshoz még legalább 40-et fogadjanak fel, akiknek zsoldját az esztergomi érseki jövedelemből kell folyósítani.²¹ Drégely őrsége Hont megyei jobbágymenekültekből kapta utánpótlását: „. . . miutául fogvást az pogányság miatt elrablatánk — mondja egyikük —, az időtől fogvást Drégely várában ő felségét szolgálom”.²² A király nemcsak Drégelyt,²³ hanem Ságot, Gyarmatot és Korponát is igyekezett nagyobb létszámú csapattal ellátni.²⁴ Ugyanakkor Szondi s az ura-

¹⁵ Ld. *Szegő Pál*: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig 1541–1593. Bp. 1911, 282.

¹⁶ Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban OL.), Pénzügyigazgatási lt. Benignae Resolutiones, Másolati könyv, 1551. fol. 38. Bécs, 1551. ápr. 23. Dregel circa Castrum munitionem et fortificationem informatio praestanda. Uo. 1551. fol. 92. Bécs, 1551. jún. 27. „. . . ut praefatum castrum firmitus muniri et fortificari facere, gentibusque tam equestribus, quam peditibus copiosioribus providere, solutionem quod uberiores reddere vellemus.”; *Szegő Pál*: i. m. 177.

¹⁷ Hadtörténelmi Levéltár (Budapest) (a továbbiakban HL.), Török kori iratok tárgymutatója. Iratjegyzék. I. Ferdinánd a váci püspökhöz, 1552. márc. 28.

¹⁸ *Óváry Lipót*: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. II. füzet. Bp., 1894, 91. Vatikáni lt. Ferdinánd III. Gyula pápához. Pozsony, 1550. febr. 25. Az általa váci püspökké kinevezett Agostino Sbardaletta esztergomi prépost megerősítése ügyében.

¹⁹ Österr. Kriegsarchiv (Wien), (a továbbiakban KA), Alte Feldakten, 1551. Fasc. 11. Nr. 32. A nyitrai, váci püspök és Erasmus Teuffel Ferdinándhoz. Neuhausel, 1551. nov. 18. „Vorschlag dass wegen der eintretenden Winterzeit zur Ersparung der Kosten von dem zu Dregel und Schag befindlichen Kriegsvolk einiges davon beurlaubt werden können.” Uo. 1551. Fasc. 11. Nr. 44. Ferdinánd a váci és nyitrai püspökhöz és Erasmus Teuffelhez. Graz, 1551. nov. 23.; HL. Török kori iratok, 1552. Nr. 91. Ferdinánd a váci püspökhöz. Bécs, 1552. febr. 24.; Szondi Album. Bp., 1886. Okiratos Adatok, 2. Drégelyen 100 gyalogusból 50-et szabadságot tak. Uo. Okiratos Adatok, 3.

²⁰ Uo. Okiratos Adatok, 3, 1552. márc. 18.

²¹ Uo. Okiratos Adatok, 3, 1552. márc. 8.

²² *Maksay Ferenc*: Parasztság és zsoldosszolgálat a XVI. századi Magyarországon. HK. 1956. 1. sz. 35; *H. Balázs Éva*: Jobbágylevelek. Bp., Közkutatásiügyi Kiadóvállalat 1951, 22–23.

²³ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 4. Nr. 5. Ferdinánd a váci püspökhöz. Wien, 1552. ápr. 6. „Die Aufnahme der zur Verstärkung des Schlosses Dregel nöthigen Knechte wird gut geheissen.”

²⁴ KA Alte Feldakten, 1551. Fasc. 11. Nr. 39. Ferdinánd Wolfgang Puchheimhez. Graz, 1551. nov. 24. Uo. 1551. Fasc. 11. Nr. 41. Ferdinánd Wolfgang Puchheimhez. Graz, 1551. nov. 23. Uo. 1551. Fasc. 11. Nr. 50. Ebersdorf Ferdinándhoz. 1551. nov. 27. HL. Török kori iratok,

dalmi tisztek a vár kijavítását és kellő felszerelését is sürgették, s egymás után küldték szét különböző helyekre a panaszos jelentéseket az erősségek elhanyagolt állapotáról. Ferdinánd király 1552. április 11-én levelet intézett a pozsonyi kamarához, melyben — megbízható forrásra hivatkozva — elmondja, hogy Drégely vára sem lőszerez, sem ólommal, sem más nélkülözhetetlen hadiszerezettel nincs ellátva. Hogy a török várható támadásával szemben helytállhasson, a király meghagyta a kamarának, hogy a várra különös gondot fordítson.²⁵

A király erélyes rendelkezéseinek azonban a kamara nehézkes ügymenete s pénzbeli eszközeinek csekélyisége miatt nem mindig volt foganatja. „Jól tudja tekintetes és méltóságos Uraságod — írja Erasmus Teuffel főkapitány Léváról Nádasdy Tamáshoz —, hogy ezen vidék messze kiterjedő végházainak oltalmára Szolnoktól kezdve idáig mily csekély haderővel rendelkezem. . . Hozzájárul ehhez még az, hogy a meglevő csekély katonaság is csaknem hat hónap óta nem kapta meg köteles zsoldját. . . Ha bizonyossá lesz, hogy a török ostromolni akarja Szolnokot, a bele való őrtség teljesen hiányozni fog. Egerben is igen kevés az ember.”²⁶ A király 1552 tavaszán nem egy intézkedést tett Szolnok és Eger megerősítése érdekében, de úgy látszik, hogy intézkedései elégteleneknek bizonyultak.²⁷

Fennmaradt egy hivatalos jelentés Drégely kétségbeejtő romlott állapotáról 1552 tavaszán: „. . . a falai erősen ingatagok, a villámcsapás által felrobbant puskapor megrongálta őket. Kapitánya nincs abban a helyzetben, hogy az ellenségnek ellenállhasson, vagy hogy a környező vidéket megvédelmezhesse. Igen szükséges a szakértők kiküldése, hogy a vár lerombolásának vagy fenntartásának kérdésében döntsenek.”²⁸ Nem sokkal a budai pasa támadása előtt tehát szakértőknek kellett döntenük abban a kérdésben, hogy érdemes-e kijavítani az elavult kis hegyvárat, vagy pedig le kell-e rombolni és új várat építeni.

1552. Nr. 91. Ferdinánd a váci püspökhöz. Wien, 1552. febr. 24. Megelégedéssel veszi a jelentést, hogy a megyék és a bányavárosok parancsot kaptak, hogy a törökök portyázásaival szemben ellenállást fejtsenek ki; HHStA Ungarn, 1552. Fasc. 62. Ferdinánd a váci püspökhöz. Wien, 1552. febr. 3. „. . . clementer tibi iniungimus, ut . . . curas et defensionis et incolumitatis istorum confiniorum . . . summa vigilantia et sollicitudine incumbas.” Szondi Album. Okiratos Adatok, 3, 1552. márc. 21. Uo. Okiratos Adatok, 3, 1552. márc. 25. Uo. Okiratos Adatok, 3, 1552. ápr. 6. KA Alte Feldkten, 1552. Fasc. 3. Nr. 13. Ferdinánd a váci püspökhöz és Erasmus Teuffelhez. Pozsony, 1552. márc. 17. Uo. 1552. Fasc. 3. Nr. 14. Ferdinánd Wolfgang Puchheimhez. Pozsony, 1552. márc. 17.; *Stephanus Katona*: Historia Critica Regum Hungariae. Tom. III. Buda. 1798, 240. *Lupus Wolfgangus Puchheim-Puchamius*, „. . . qui tunc Zolio et montanis civitatibus praeerat . . .” (*Istvánffy*). KA Alte Feldekten, 1552. Fasc. 3. Nr. 21. Ferdinánd a váci püspökhöz. Pozsony, 1552. márc. 28. Uo. Fasc. 4. Nr. 4. Ferdinánd Wolfgang Puchheimhez, 1552. ápr. 6. Uo. Fasc. 6. Nr. 55. Miksa főherceg Erasmus Teuffelhez. Wien, 1552. jún. 19.

²⁵ OL. Pénzügyigazgatási lt. Benignae Resolutiones. Másolati jegyzőkönyv, 1552. fol. 41. Ut provisio ad Arcem Dregel fiat.

²⁶ *Illéssy János*: Adatok a szolnoki vár építéséhez és első ostromához. HK., 1892, 664—665. Erasmus Teuffel Nádasdy Tamáshoz. Léva, 1552. máj. 19.; *Szegő Pál*: i. m. 207—208.

²⁷ KA Alte Feldkten, 1552. Fasc. 4. Nr. 10. Ferdinánd Erasmus Teuffelhez. Wien, 1552. ápr. 12. Uo. 1552. Fasc. 4. Nr. 16. Ferdinánd Erasmus Teuffelhez. Linz, 1552. ápr. 23. Uo. 1552. Fasc. 4. Nr. 22. Ferdinánd Erasmus Teuffelhez. Linz, 1552. ápr. 29. Uo. 1552. Fasc. 4. Nr. 23. Ferdinánd az udvari kamara tanácsosaihoz. Linz, 1552. ápr. 30. Uo. 1552. Fasc. 5. Nr. 4. Miksa főherceg Erasmus Teuffelhez., 1552. máj. 10. Uo. 1552. Fasc. 5. Nr. 20. Miksa főherceg Erasmus Teuffelhez. Wien, 1552. máj. 23.

²⁸ *Acsády Ignác*: Drégely és hőse. Századok (a továbbiakban Sz), 1887, 39—40. Ld. *Gerő László*: Magyarországi várépítéset, 184.

Az 1552 tavaszán megindított török támadás célja az volt, hogy súlyos csapást mérjen Ferdinándra, aki Erdélyre is kiterjesztette hatalmát. A Porta katonapolitikáját mindenekelőtt a számbajöhető ellenséges erők megosztására irányuló törekvés jellemezte. Szulejmán négy nagy sereggel több irányban támadva akarta megzavarni a Habsburg-hadvezetést.²⁹ A török hódítás Ahmed pasa szerdár fővezérletével elsősorban a Ferdinánd birtokába került Temesvidék megszerzésére irányult, amely korábban János király joghatósága alatt állott.³⁰ A havasalföldi török-tatár hadnak — melyhez még a két román vajdának is csatlakoznia kellett —, az a megbízatás jutott, hogy Erdélyt megszállja, Ferdinánd ottlevő hadait kiűzze és János Zsigmondot visszahelyezze a fejedelmi székbe.³¹ A harmadik sereg vezére, Hadim Ali budai helytartó, Veszprém elfoglalása után azt az utasítást kapta, hogy az alsó-magyarországi bányavárosok felé indítson támadást és rombolja le a Hont-Nógrád megyei erősségeket, amíg a török fősereg Temesvárt ostromolja.³² A negyedik sereggel a szultán Bosznia felől erős katonai akciót indított Uláma boszniai pasa, valamint a hercegovinai és a hlevnói bég vezetésével Nyugat-Horvátország ellen.³³

A török fővezérlet három tehermentesítő támadással ügyesen oldotta meg, hogy Ahmed pasa hadművelete elsődleges célját, Temesvár elfoglalását elérhesse. Ali budai pasa Veszprém és a Hont-Nógrád megyei várak ellen végrehajtott támadással lekötötte Ferdinánd dunántúli és felvidéki erőt.³⁴ A Hont-Nógrád felé történő hódítás iránya egyúttal megjelölte a török terjeszkedésének másodlagos szárnyvonalát is: a Buda körüli végvárgyűrű átszakításával és kitágításával a gazdag felvidéki bányavárosok elfoglalását.³⁵ A havasalföldi és moldvai török-román hadak beütése lekötötte Castaldo tábornok erdélyi haderejét.³⁶ A boszniai pasa, a hercegovinai és hlevnói bég 1552 kora tavaszától késő őszéig erős csapatösszevonásokkal veszélyeztették a nyugat-horvátországi Dráva-

²⁹ *Forgách Ferenc*: Magyar története 1540—1572. Monumenta Hungariae Historica, második osztály: írók, XVI. Pest. 1866, 36. „... Ita hostem nec uní suffecturum, pluribus belis simul implicatum destineret.”

³⁰ *Christianus Schesaeus*: Ruinae Pannonicae. Lib. III. Szeben, 1797, 128; *Stephanus Katona*: i. m. 189—193; *Horváth M.—Hatvani M.*: Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból, 1441—1652. II. Pest. 1857, 331 (a továbbiakban BO). Losonczy István kémei útján már április közepén értesült arról, hogy Szokollu Mehmed ismét Temesvár ostromára készül.

³¹ HHStA. Turcica 1551—1552. Fasc. 9. Ahmed pasa Pathócsy Ferenc gyulai várúrhoz. Filippopolisi tábor, 1552 május eleje; *Veress Endre*: Gyula város oklevéltára (1313—1800). Bp. 1938, 184; *Stephanus Katona*: i. m. 192.

³² *Forgách Ferenc*: i. m. 36; HL. Törökkori iratok, 1552. Nr. 98. Dobó István Oláh Miklós egri püspökhöz. Eger, 1552. jun. 7.

³³ *H. Göetz*: Nuntiatur des Girolamo Martinengo 1550—1554. Nuntiaturberichte aus Deutschland. Bd. XVI. Tübingen. 1965. 188, 192. Martinengo Innocenzo del Monte kardinális-hoz. Wien, 1552. aug. 21. és szept. 8.; *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története 1526—1608. Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története V. Bp. 1897, 319. *Benda Kálmán*: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős. Szigetvári Emlékkönyv. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 31.; *Szántó Imre*: Eger vár védelme 1552-ben. Kiadja: Eger város tanácsa, 1971. 54—57; *Sugár István*: Az egri vár viadala. Bp., Zrínyi Katonai Kiadó, 1971, 38—39.

³⁴ *Chr. Schesaeus*: i. m. Lib. III. 129, 168—169. verssor: „Ex alia arcebit Germanas parte phalanges Dux Ali bassa potens...”

³⁵ *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában. Pest. 1864, 86; *G. Probst*: Der Beitrag der niederungarischen Bergstädte zur Türkenabwehr. Südostforschungen, Bd. XIII. München. 1954, 93—138.

³⁶ HHStA. Turcica 1551—1552. Fasc. 9. Ahmed pasa Pathócsy Ferenc gyulai várúrhoz. Filippopolisi tábor, 1552 május eleje; *Veress Endre*: i. m. 184; *Istvánffy Miklós*: A magyarok történetéből. Bp., Magyar Helikon, 1962, 238—240; HHStA. Ungarn, 1552. Fasc. 67. Memoriale per Castaldum allatum, 1552. szept. 11.; *Chr. Schesaeus*: i. m. 129., 165—167. verssor.

Száva közti várakat. A török diplomácia pedig békealkudozásokkal (Temesvárnak adófizetés ellenében történő megmentésével) elvonta Castaldot az erélyesebb hadikészületektől. Így Temesvárnak külső segítség nélkül kellett megvívnia élet-halálharcát az Ahmed pasa vezetése alatt álló török fősereggel.³⁷

Ahmed pasa serege már Temesvár alá érkezett,³⁸ amikor Agostino Sbardaletta váci püspök június 25-én Léváról írt a pozsonyi kamarának, hogy Drégely parancsnokaitól értesült, mennyire szűkösen vannak ellátva tűzerekkel és hadiszerekkel. A püspök felhívta a kamarát, hogy teljesítse a drégelyiek kérését.³⁹ Mivel Bekefalvay Gergely alkapitány szolgálati viszonyát nem rendezték, a török közeledtének hírére távozott Drégelyből, s magára hagyta Szondi Györgyöt a védelem irányításában. Valószínű, hogy szándékosan hagyta el a veszélyes posztot, s cselekedetére a kamara mulasztásában keresett magának kibúvót.

Thurzó Ferenc nyitrai püspök 1552. június 7-én jelentette a kamarának, hogy a drégelyi várat személyesen vizsgálta meg, s azt rossz karban találta. Rendelt oda három-négy kőművest, hogy a szükséges javításokat elvégezzék. Meghagyta Rózsa Pálnak, az esztergomi érsekség körmöci pisetariusának, hogy küldjön a közeli várakból Drégelybe hadiszert, lőport és ólmot.⁴⁰ Rózsa azonban minden csekélységre nézve a távoli pozsonyi kamarától várt utasítást. Még a Szonditól kért két kötél küldése ügyében is Pozsonyba irogatott arra hivatkozva, hogy egyszer már küldött kötelet Drégelybe.⁴¹ Levele július 1-én kelt, amikor a török hadak már Drégely környékén jelentkeztek. Thurzó nyitrai püspök erőlyesen hozzálátott, hogy a drégelyiek kétségbeejtő helyzetén javítson s a védekezéshez szükséges hadiszerekkel ellássa a várat. De alig jutott már idő a leg-szükségesebbek előteremtésére. Ilyen állapotban érte Drégelyt 1552. július 6-án Ali budai pasa seregének rohama.

Nemcsak Dobó István várkapitány, hanem az illetékes bécsi körök is meg voltak győződve arról, hogy Ali pasa Veszprém elfoglalása után Szolnok és Eger ellen fordul.⁴² Ezért Miksa főherceg megparancsolta Erasmus Teuffel főkapitánynak, hogy 500 zsoldost küldjön Eger vár védelmére.⁴³ Pallavicini Sforzának pedig meghagyta, aki éppen most érkezett Itáliából 4500 zsoldossal, hogy hadinépével

³⁷ Czimer Károly: Temesvár megvétele 1551–1552. HK., 1893., 375; Szántó Imre: A Temesvidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben. Különlenyomat a Századok 1971. 1. számából, 16–57.

³⁸ Szántó Imre: i. m. Sz 1971, 1. sz. 22.

³⁹ Id. Acsády Ignác: i. m. Sz, 1887, 41. „... Significaverunt mihi per litteras suas Castellani arcis Dregel sese magnum pati defectum tormentorum bellicorum ad id genus instrumentorum, quibus ad hostem repellendum utuntur, rogantque me, ut illis de aliquibus bombardis, pulveribus et similibus rebus in hac necessitate prospicerem.”

⁴⁰ Acsády Ignác: i. m. Sz, 1887, 41. A püspök többek között ezeket írja: „... Vidi muros arcis satis infirmos...”

⁴¹ Acsády Ignác: i. m. Sz, 1887, 43. Rózsa Pál levele. Körmöc, 1552. júl. 1. „... hoc iam anno duos funes misi ad eos, scribunt vicissim pro duobus funibus mittendi...”

⁴² HL. Törökkori iratok, 1552. Nr. 98–99. Dobó István Oláh Miklós egri püspökhöz. Eger, 1552. jún. 7. Uo. Dobó István Oláh Miklós egri püspökhöz. Eger, 1552. jún. 12. KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 30. Miksa főherceg Khunigsberg győri parancsnokhoz. Wien, 1552. jún. 13. Uo. 1552. Fasc. 6. Nr. 36. Miksa főherceg a váci püspökhöz és Erasmus Teuffelhez. Wien, 1552. jún. 15. Uo. 1552. Fasc. 6. Nr. 46. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Wien, 1552. jún. 17. Uo. 1552. Fasc. 6. Nr. 59. Miksa főherceg Erasmus Teuffelhez. Wien, 1552. jún. 22. A kémek jelentése szerint a török Szolnok vagy Eger bevételét tervezi, legyen tehát szorgos vigyázással Egerre. OL. Nádasdy-család lt. Missil. Khunigsberg Nádasdy Tamáshoz. Győr, 1552. jún. 26.

⁴³ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 44. Miksa főherceg Erasmus Teuffelhez. Wien, 1552. jún. 17.

a Dunán átkelve siessen Egerbe és legyen ott további parancsig.⁴⁴ A budai pasa azonban sikeresen megtévesztette a bécsi hadvezetést, s váratlanul és meglepetésszerűen nem Szolnok és Eger, hanem a bányavárosokat védelmező Hont-Nógrád megyei hegyivárok elfoglalását tűzte ki célul.

Hadim Ali elhatározta, „hogyan ezzel az összegyűjtött seregével, mellyel a közelmúltban Veszprémet elfoglalta, megkísérli a szerencsét. Ha a parancsnoksága alatt álló Buda szomszédságában levő várakat, melyekről tudta, hogy a mieink hanyagul őrzik, hatalmába veszi s erőit Ahmedével egyesíti, Egert minden erejükkel megostromolják.”⁴⁵ A magyar kamara tanácsosai már július 1-én jelezték Pozsonyból a budai pasa szándékát és terveit a királyi bányavárosok elpusztítására, amelyek nemesérbányászatuk és a pénzverés folytán a kincstár számára igen fontosak voltak.⁴⁶

Ali pasa Vácon keresztül megindult seregével.⁴⁷ A felvidéki bányavárosok felé — Budáról kiindulva — vehette volna útirányát Esztergomon át a Garam völgyébe Léva irányában. Bár Esztergom török kézen volt, de állandó hajóhíddal nem rendelkezett. Másrészt Alinak tudomása volt arról, hogy Erasmus Teuffel főkapitány serege Léva körül gyülekezik. A másik út a bányavárosok felé Egeren át könnyebb lett volna, de a jelentős vár megostromlására a budai pasa elégtelennek érezte erejét. Éppen ezért Ali számára a Ság felé vezető út kínálkozott a legkedvezőbbnek, mivel Drégely várán kívül nagyobb ellenállásra nem kellett számítani.⁴⁸

A török veszély közeli fenyegetését felismerve a selmeci bíró és esküdtek július 1-én kelt levelükben Pallavicini Sforzához és Agostino Sbardaletta váci püspökhöz fordultak segítségért. Elterjedt a hír — írják —, hogy a török megindította táborát és az a szándéka, hogy a bányavárosokat támadja meg. Arra kérték Sforzát, hogy Erasmus Teuffel főkapitánnyal együtt időben gondoskodjék róluk.⁴⁹ A selmeciek ugyanezen a napon felkeresték soraikkal a sebesüléssel súlyos betegen fekvő Wolfgang Puchhaim zólyomi kapitányt is, hogy „az isten szerelmére” (um Gottes willen!) adjon segítséget nekik, mert az 56 főnyi gyakorlatlan városi katonaság (milicia) nem tud biztos védelmet nyújtani számukra.⁵⁰

⁴⁴ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 61. Miksa főherceg Pallavicini Sforzához. Wien, 1552. jún. 24.

⁴⁵ Istvánffy Miklós: i. m. 251.

⁴⁶ HL. Törökkori iratok, 1552. Nr. 10. Szöllősy János jelentése. Miskolc, 1552. júl. 1. KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 3. A magyar kamara tanácsosainak jelentése. Pozsony, 1552. júl. 1. A csatolt kémjelentések szerint a török szultán nagyon csodálkozik azon, honnan veszi a magyar király azt a sok pénzt a hadinép fizetésére, — bizonyára a bányavárosokból és a bányákból! A szultán megparancsolta tehát a budai pasának, hogy foglalja el a bányavárosokat; HHStA. Ungarn, 1551. Fasc. 59. Ferdinánd Pallavicini Sforzához. „... si Turcae (quod Deus avertere dignetur) cousque prorumperent, ut dictas Montanas nostras assequi possint, cultumque minerarum devastarent, nos maximum gravissimumque damnum facturi essemus, siquidem ex istiusmodi montanis ac mineris magna et insignis reddituum nostrorum pars nobis pervenit. . .”

⁴⁷ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 25. Paksy János komáromi kapitány Khunigsberghhez. Komárom, 1552. júl. 6.

⁴⁸ Rónai Horváth Jenő: i. m. 44.

⁴⁹ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 12. A selmeci bíró és esküdtek Pallavicini Sforzához és Agostino Sbardaletta váci püspökhöz. Selmec, 1552. júl. 1. „... facit tamen novus rumor de motis iam Turcarum castris et intentione hostium hanc planitiem sub montibus depopulandum et per occasionem Civitates Montanas invadendas. . .”

⁵⁰ Szondi Album. Okiratos Adatok, 1. (a selmechányai városi levéltárban), 1552. júl. 1. Uo. Okiratos Adatok, 2. 1552. júl. 6. A selmeci bíró írja, hogy a várost annál nagyobb veszély fenyegeti, mivel Drégelybe 26, Ipolyságra pedig 36 katonát küldtek, így a városnak csak 56 katonája van.

A szécsényi várnagy, Árokháthy Lőrinc, július 2-án írt Teuffelhez, hogy ne hagyja magára, hanem küldjön hadinépet segítségére.⁵¹

1552. július 6-án Hadim Ali budai pasa mintegy 8000 katonával és 12 ágyúval körülzárt Drégelyt.⁵² A Léva mellett veszteglő Erasmus Teuffel Jakosich Ferenc sági kapitánytól még ugyanazon a napon tudomást szerzett a töröknek Drégely alá érkezéséről. „Az bassa immáron Dregheol alath vagyon mind algyustul” — írja Jakosich —, az néppel siessen Nagyságtok.”⁵³ Teuffel Léváról július 6-án délután hat óra tájban értesítette — elég későn! — Miksa főherceget, hogy a török körülvette a várat. Teuffel egyedül gyengének érezte magát arra, hogy seregével Ali pasa ellen fellépjen, de ha a király parancsa folytán Pallavicini Sforza olasz csapataival, valamint Győrből Ehrenreich (Honorius) Khunigsberg várkapitány is hozzá csatlakoznának — írja —, ebben az esetben elég erős lenne a török megverésére.⁵⁴

Másnap Teuffel megismételte Miksa főherceg felé segélykérését; ha Drégely elesik — írja —, utána biztosan sor kerül Lévára, Gyarmatra, Ságira és Szécsényre is.⁵⁵ Ezek olyan helyek, amelyeket vagy csak kis kastély (castellum) oltalmaz, vagy csak sövénypalánk vesz körül. Ha tehát Drégely elesik, akkor a felsorolt helyek sem tarthatók többé, s ezzel aztán elvesznek a bányavárosok is.⁵⁶

A Bécsben tartózkodó Miksa főherceg neheztelt Teuffelre, hogy későn vette észre Ali pasának Drégely felé irányuló támadását.⁵⁷ Utasította Khunigsberg győri parancsnokot⁵⁸ és Pallavicini Sforzát,⁵⁹ hogy csapataikkal azonnal csatlakozzanak a Léván tartózkodó Erasmus Teuffel seregéhez. Balassa János és Thurzó Ferenc nyitrai püspök által pedig parancsot küldött a felvidéki megyéknek a felkelésre.⁶⁰ Pallavicini július 9-én — tehát Drégely elestének napján — Pápá-

⁵¹ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. N. 12. Árokháthy Lőrinc szécsényi várnagy Erasmus Teuffelhez. Szécsény, 1552. júl. 2. „... Supplico igitur Dominationem Vestram ne me deserat, sed mittat gentes in auxilium...”

⁵² Istvánffy Miklós 8—10 000 főre, Forgách Ferenc és Miksa főherceg 12 000 főre becsülte Ali budai pasa seregét: KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 15. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Wien, 1552. júl. 5. Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 36. Miksa főherceg Thurzó Ferenc nyitrai püspökhöz. Wien, 1552. júl. 8.

⁵³ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 24. Erasmus Teuffel Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 7.; HL. Törökkori iratok, 1552. Nr. 101.

⁵⁴ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 18. Erasmus Teuffel és a váci püspök Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 6. „... die Türkischen Fussknechte das Schloss Dregel schon an allen Örten umb belagt haben...” Uo. Fasc. 7. Nr. 19. Erasmus Teuffel és a váci püspök Khunigsberg győri parancsnokhoz. Léva, 1552. júl. 6. Uo. Fasc. 7. Nr. 20. Erasmus Teuffel és a váci püspök Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 6. W. P. Janko: Die heldenmüthige Vertheidigung des Schlosses Dregel im Jahre 1552. Österreichische Militärische Zeitschrift, XI. Jahrg. 1870. 181; Janko E. Vilmos: Drégely várának hősi védelme 1552-ben. (A cs. k. hadi levéltár eredeti okmányai szerint). Szondi Album, 40.

⁵⁵ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 23. Erasmus Teuffel és a váci püspök Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 7. Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 24. Erasmus Teuffel Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 7.

⁵⁶ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 33. A váci püspök és Erasmus Teuffel segítséget kérnek Miksa főhercegtől Drégely számára. Léva, 1552. júl. 8.

⁵⁷ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 27. Wien, 1552. júl. 7.

⁵⁸ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 28. Miksa főherceg Khuninsberghez. Wien, 1552. júl. 7. Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 34, 35. Wien, 1552. júl. 8.

⁵⁹ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 30. Miksa főherceg Pallavicini Sforzához. Wien, 1552. júl. 7.

⁶⁰ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 36. Miksa főherceg a nyitrai püspökhöz. Wien, 1552. júl. 8. Szondi Album. Okiratos Adatok, 3—4, 1552. júl. 7. KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 53. Miksa főherceg Erasmus Teuffelhez és a váci püspökhöz. Wien, 1552. júl. 10. Uo. Fasc. 7. Nr. 81. Miksa főherceg a nyitrai püspökhöz és Balassa Jánoshoz.

ról közölte Miksa főherceggel, hogy először ki kell fizetnie katonái zsoldját, hogy a Pápán visszamaradó 300 pixidariuson kívül a többieket felvezesse a bánya- városok védelmére.⁶¹ A külföldi parancsnokok a király utasítására tettek ugyan bizonyos készüléket Drégely felmentésére, de megfelelő felmentő sereg összegyűjtésére hetek kellettek.⁶² Erasmus Teuffel zsoldosokból álló serege Drégely várától mintegy öt mérföldnyire, Léva tájékán gyülekezett. De a sereg Drégely ostroma idején még nem állt teljesen együtt, a felvidéki megyék nemesi felkelése pedig éppen csak elkezdődött.⁶³

Khunigsberg győri parancsnok négy nappal Drégely eleste után, július 13-án közölte Miksa főherceggel, hogy Pallavicini Sforza az olasz hadinéppel Győrbe érkezett, s onnan lovasaival Léva felé veszi útját.⁶⁴ Miután Khunigsberg a lovasságot Pápáról is elküldte Teuffelhez, Khun Károly amiatt panaszkodott, hogy az ott maradt katonasággal nem tudja megvédeni a várat; kevés embere van, s ezeket is pestis pusztítja. Pedig a török már Devecser is elfoglalta és elpusztította.⁶⁵ Ezért Miksa főherceg úgy intézkedett, hogy Khunigsberg parancsnok maradjon Győrben, nehogy távollétében az ellenség, — különösen a székesfehérvári és esztergomi bég — az őrségek kivonásával meggyengített dunántúli erősségeket veszélyeztesse.⁶⁶

Ali budai pasa támadása váratlanul és meglepetésszerűen érte a bécsi hadvezetést. A gyenge drégelyi vár viszont napokig sem tartóztathatta fel Ali pasa támadó seregét, hogy közben időt tudjon biztosítani Ferdinánd seregrészeinek felvonultatására és összpontosítására.⁶⁷ Így Drégely jóformán a Léván időző Erasmus Teuffel szemé előtt esett el anélkül, hogy a legkevesebb segítséget is kaphatott volna tőle.⁶⁸

Drégely várának jobbagyeredetű kapitánya, Szondi György a győzelem minden reménye nélkül bátran nézett szembe a halállal. Elhatározott szándéka volt: vagy megvédi a várat a tengernyi ellenséggel szemben, vagy a gondjaira bízott kis hegyivár romjai alá temetkezik.⁶⁹ A helyőrség 16 lovasból, 60 gyalogosból, egy tűzéből és három őrből (vigilator), — összesen tehát 80

⁶¹ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 46. Pallavicini Sforza Miksa főherceghez. Pápa, 1552. júl. 9. HHStA. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Pallavicini Sforza Miksa főherceghez. Pápa, 1552. júl. 10. „... accepi literas, in quibus Vestra Altitudo mihi iniungebat, ut illico cum Italicis gentibus meis me ultra Danubium ad Erasmum Teuffel, qui in arce Léva existit conferrem ad ferendum subsidium arcis Dregel, quam bassa Budensis cum exercitu suo obsedit et expugnare conatur...”

⁶² KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 59. Miksa főherceg Pallavicini Sforzához. Wien, 1552. júl. 12. „... Arcem Dregel ab hostibus vi esse oppugnatam et captam, Bassamque Budensem penitus huius intentionis esse, etiam caeteras Arces proximas obsidere et oppugnare.” Uo. Fasc. 7. Nr. 60. Miksa főherceg a váci püspökhöz és Erasmus Teuffelhez. Wien, 1552. júl. 12. Uo. Fasc. 7. Nr. 64. Miksa főherceg Khunigsberg győri parancsnokhoz. Wien, 1552. júl. 12. Wegen der Eroberung des Schlosses Dregel und vorhabenden Vorrückung der Türken gegen ein anderes Schloss hat er alle disponible Troupen Hilfe dahin zu senden.

⁶³ *Rónai Horváth Jenő*: i. m. 46.

⁶⁴ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 65. Khunigsberg Miksa főherceghez. Győr, 1552. júl. 13.

⁶⁵ HL. Törökkori iratok. Kivonat a Feldakten 1529—1556. évi csomag irataiból. Khun Károly Ferdinándhoz. Győr, 1552. júl. 14.

⁶⁶ HHStA. Ungarn, Fasc. 426. (Millenium). Miksa főherceg Ferdinándhoz. Wien, 1552. júl. 19.

⁶⁷ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 25. Paksy János Khunigsberghez. Komárom, 1552. júl. 6.

⁶⁸ HHStA. Ungarn, 1551. Fasc. 59. Ferdinánd Pallavicini Sforzához. Wien, 1551. szept. 19. *Szegő Pál*: i. m. 60—61.

⁶⁹ *Forgách Ferenc*: i. m. 46. „... ad omnem militiae casum promptissimus...”

katonából állott. Ezekhez járulhatott a király által 1552 márciusában külön felfogadott 40 zsoldos és Selmecbánya 26 katonája. Ezek szerint a védők száma nem érte el a 150-et.⁷⁰ Ilyen kisszámú védősereg minden vitézségével sem nyújthatott reményt a török támadás visszaverésére. De hiányzott az ágyú, a puska-por, ólom és más hadiszer is.

Ali pasa elővédcapata már július 6-án reggel Drégely alá érkezett és szorosán körülzárt a várat.⁷¹ A várbeliek a megszálló ellenséget lövöldözéssel fogadták. A törökök gyorsan sáncokat ástak és ostromtetőket készítettek a vár körül és a sáncokba négy nagyobb faltörő ágyút és hat közepes nagyságú skorpió-ágyút helyeztek el. A vár lövetése július 7-én a reggeli órákban vette kezdetét.⁷²

A várkapu felett álló magas torony az ágyúzástól megrongálódva rövidesen ledőlt, s az omladék maga alá temette többek között Szondi alvezérét, Zoltai Jánost. De a heves rohamot a várvédőknek sikerült vitézül visszaverniük.⁷³ A korszerűtlen vár öreg falain az ágyúgolyók néhány helyen olyan rést ütöttek, hogy Szondi nem remélhette a gyenge kis erősség megtartását.⁷⁴ Erasmus Teuffel, aki állítólag maga is egy magaslatról szemlélte az ostrom menetét, meg sem mozgult Drégely megsegítésére. A szomszédos hegyeken nagy tüzeket gyújtatott és segélyt ígérő tűzjelekkel biztatta csupán a várbelieket.⁷⁵

Ali pasa a kapitányhoz küldte Márton oroszfalvi papot azzal a „kevély” üzenettel, hogy szabad elvonulás mellett adja fel a rommá lőtt várat:

„Sőt az várnak falát, tornyát igen törte,
Basa oroszfalvi pappal kérette:
Az várat megadná, magát ne vesztené —
,Már későn költ ahhoz’ — Szondi csak ezt üzené.”⁷⁶

Szondi György — ismervén a török „parola” értékét — elutasította a pasa ajánlatát. „Neki eltökélt szándéka, hogy inkább becsülettel hal meg, semmint Ali őt csalárdsággal szolgásgba hurcolja, s nyakán láncsal rabszolgának eladja.”⁷⁷

⁷⁰ *Rónai Horváth Jenő*: a Szondi Albumban (46) megjelent tanulmányában a drégelyi védősereg létszámát 200—250 főre becsüli. Több várvédőt azért nem tud feltételezni, „mivel nagyobb őrség elhelyezése és alkalmazása, a vár szűk térviszonyainál fogva, nehézségekbe ütközött volna”. Szondi Album. Okiratos Adatok, 2 (a selmecbányai városi levéltárban). „... neque apparatus bellicus, qui admodum exiguus, neque militia quorum numerum vix centum et quinquaginta personas aut paulo post continet...” *Acsády Ignác*: Drégely és hőse. Sz, 1887, 40—41; Drégelynél vérzett el a Selmecbányáról odaküldött 26 puskás polgár. Lásd *ifj. Sobó Jenő*: Selmecbánya sz. kir. város társadalma, ipara és kereskedelme a XVI. század második felében. Bp., 1910, 16.

⁷¹ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 70. A váci püspök és Erasmus Teuffel Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 14. „... Nachdem aber berührt Schloss Dregel auf einem Perg liegt, und deshalb von den Pfeindt an allen Orthen umbgeben ganz, hat kein Mensch weder hinein noch heraus kommen mögen...”

⁷² Szondi Album. Okiratos Adatok, 3. 1552. júl. 7.

⁷³ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 29. Paksy János Khunigsberg győri parancsnokhoz. Komárom, 1552. júl. 7. „... Heri hostes contra Castrum Dregel magnum conflictum ac impetum fecerunt. In primo enim impetu multos thurcas dicit periisse...” Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 43. A váci püspök és Erasmus Teuffel Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 9. „Indessen fährt der Feind fort das Schloss Dregel zu beschüssen, denen Besetzung einen Sturm abgeschlagen hat”; „... gleich wohl haben die Türkhen einen hefftigen Sturm b gethan, aber sie haben denselben verhalten...”

⁷⁴ *Forgách Ferenc*: i. m. 46. „... adversus tormentorum vim haud munitam...”

⁷⁵ *Janko E. Vilmos*: i. m. Szondi Album, 40—41 Uo. Okiratos Adatok, 4, 1552. júl. 14.

⁷⁶ *Tinódi Sebestyén*: Budai Ali basa históriája, 73—76. verssor.

⁷⁷ *Istvánffy Miklós*: i. m. 252.

Mikor a várkapitány látta, hogy a várat nem tarthatja tovább, előhívatta két énekes apródját, Libardyt és Sebestyént, s két fogollyal Alihoz küldte, hogy nevelje őket jó vitézekké, s mondasson éneket sirja felett, mert ő halálíg védi a várat.⁷⁸ Miután elbocsátotta a papot és a két foglyot a két apróddal, pénzt, ruhát, „minden morháját” (vagyonát) felgyújtotta, lovait leöldöste, hogy az ellenség kezébe ne kerüljenek, majd a vár kapujánál a törökök közé rohant maroknyi csapatával.⁷⁹

A több órás harcban a betörni készülő ellenség közül sokakat megöltek. Szondi az első közt hősiiesen harcolt. Jobb térdét egy nagy golyó átlötte, a másik ép térdére esett, s küzdött mindaddig, míg fején és mellén több golyótól találva összeroskadt. Paksy János komáromi kapitánynak Khunigsberg győri parancsnokhoz intézett levele arról számol be, hogy a törökök a vár elfoglalása után a magyar foglyokat a várból kivezetve Szondi György várnagy után érdeklődtek. A halálos sebekkel borított hős kapitányt Rusztem bég lefejeztette, s levágott fejét Ali pasához vitette.⁸⁰ Hősiessége még az ellenséget is lenyűgözte, tiszteletre kényszerítette. Ali a várral szemben emelkedő dombon temettette el, sírjára zászlót és kopját tűzetett.⁸¹

Négy napi hősi védekezés után a drégelyi őrség az utolsó szál emberig elpusztult, s a romhalmaz július 9-én török kézre került.⁸² Szondi György harca teljesen reménytelen volt, mégis vállalta a halált, mert tudta, hogy a török feltartóztatásával más várakat tehermentesít. Erasmus Teuffel főparancsnok, aki közvetlen közlő volt tanúja a vár elesésének, elismerően jegyzi meg, hogy Drégelyt nem adták meg az ellenségnek, mint annak idején Veszprémet, hanem rohammal vette be az ellenség; a várvédők „lovagiasan, becsületesen s jól tar-

⁷⁸ Ali pasának Krusith János zsitvai és bakabányai kapitányhoz 1556. dec. 30-án Budán kelt levele szerint Szondi két apródját Libárdynak és Sebestyénnek hívták. Lásd *Borovszky Samu*, Fővárosi Lapok, 1891, 99. sz. Irodalomtörténeti Közlemények, 1893., 98–99. Ld. *Décsi Lajos*: Tinódi Sebestyén. Bp. 1912, 118; *Takáts Sándor—Eckhardt Ferenc—Szekfü Gyula*: A budai pasák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Bp., 1915, 9. Ali pasa Krusith Jánoshoz. 1556. dec. 30.

⁷⁹ A ló általában nagy becsben állott a katonák szemében. Szondi leszúrja lovait, hogy török kézre ne jussanak; egyet megsírat közülük, mert a legkedvesebb lova volt. Lásd *Forgách Ferenc*: i. m. 47. Ld. *Bártfai Szabó László*: Ghimesi Forgách Ferenc váradi püspök évkönyvei tekintettel művelődéstörténeti adataira, é. n. 140.

⁸⁰ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 29. Paksy János Khunigsberghez. Komárom, 1552. júl. 7.; Szondi Album. Okiratos Adatok, 4.

⁸¹ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 29. Paksy János Khunigsberghez. Komárom, 1552. júl. 6–9. Szondi Album. Okiratos Adatok, 4; KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 69. A váci püspök és Erasmus Teuffel Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 14. Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 131. A váci püspök, Pallavicini Sforza és Erasmus Teuffel Miksa főherceghez. *Forgách Ferenc*: i. m. 47. Ali „collaudata virtute hostis, militari eoque honesto funere humandum curavit, addiditque tumulo lanceam equestrem, signum virtutis, cum vexillo.” *Chr. Schesaeus*: Ruinae Pannonicae. Lib. III. Seben. 1797, 148–150. o., 615–674. verssor. *Szalay László*: Magyarország története. IV. Leipzig, 1854, 289–290. *Nagy Iván*: Drégel vára. Szondi Album. 26; *Rónai Horváth Jenő*: Szondi György. Szondi Album. 46–49.

⁸² KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 47. A váci püspök és Erasmus Teuffel Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 9. Berichten, dass eingelangten Nachrichten zufolge das Schloss Dregel von den Türken bei der Nacht mit Gewalt genommen sein soll.” *Stephanus Katona*: Historia Critica Regum Hungariae. Tom. III. 289; *J. Hammer*: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. III. 303; *F. B. Bucholtz*: Geschichte der Regierung Ferdinands I. Bd. VII. 303; *H. Göetz*: Nuntiatur des Girolamo Martinengo 1550–1554. Nuntiaturberichte aus Deutschland. Bd. XVI. Tübingen, 1965. 173–174. Martinengo Innocenzo del Monte kardinálishoz. Wien, 1552. júl. 9. és 13.

tották magukat az ellenséggel szemben”.⁸³ Ali pasa a vár elfoglalásáért drága árat fizetett; sok derék harcosát veszítette el Drégely alatt.⁸⁴

Drégely, az Ipolyvölgy s a bányavárosok kulcsa, egymagában nem tartóztathatta fel Ali pasa sokszoros túlerőben levő seregét. A vár védelme csak akkor teremhette volna meg látható gyümölcsét, ha a többi Hont-Nógrád megyei vár — Ság, Gyarmat, Szécsény, Hollókő, Buják — védői is hasonló hősiességgel és helytállással védekeztek volna a török támadókkal szemben. Másrészt, ha a Teuffel főparancsnoksága alatt álló mezei sereg sem vesztgel tétlenül Léva alatt, hanem Ali hadait minden újabb és újabb vár megostromlása alkalmával nyugtalanítja és hátbatámadja.⁸⁵

Annál magasabb fokra állítható Szondi György és hős harcostársai nemes önfeláldozásának erkölcsi értéke, mely első gyümölcsét már két hónap múlva meghozta Egerben. Ha Losonczi István temesvári példája arra intette az egrieket, hogy nem szabad hinni a török „parolának”, akkor Szondiék drégelyi példamutatása, alkuba nem bocsátkozó halálmegvető elszántsága döntő befolyást gyakorolt az egri várvédők (majd 1566-ban Zrínyi Miklós) magatartására.⁸⁶

Azóta Szondi György úgy él az utókor emlékezetében, mint a kötelességteljesítés és helytállás nemes példaképe, aki „bátran harcolva, becsülettel és dicsőségesen halt meg a hazáért”.⁸⁷ Tinódi Sebestyén már 1553-ban megénekelte a drégelyi eseményeket (Budai Ali basa históriája). Tőle átvették és továbbadták a történetírók, Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós és mások.⁸⁸ A drégelyi hősök alakját a reformkorban a nemzeti fellendülés keltette újra életre. Kölcsey Ferenc, a magyar haladásért sóvárogva csodálja a nemzeti múltat. „Drégel” című költeményében megéneklei a „fellegi bérce” a drégelyi várat, ahol Szondi állt, küzdött és elesett, s ahol most „vad bokor árnyaiban néma homály leng”, míg sírja felett „az örök hír égi virága századok óta virult”.

Majd amikor kételkedik abban, hogy köznemesi fegyvertársai vele együtt menetelnek-e az emberi haladás nagy céljai felé, ebből a hangulatból születik meg Zrínyi dala c. költeménye. A fényes múltat a törpe jelennel méri össze, s akkor ismét Szondi tűnik fel előtte, mint a rég letűnt nagyság és hősiesség meg-személyesítője.⁸⁹

„Hol van a bérce és a vár felette
Szondi melynek sáncait védette
Tékozolva híven életét?”

⁸³ W. P. Janko: i. m. Österreichische Militärische Zeitschrift, XI. Jhrg., 1870, Bd. 4. 182. Ua.: i. m. Szondi Album. 40—41. De ugyanígy nyilatkozik a váci püspök is: „Berichtet, dass das Schloss Dregel nach tapferen Vertheidigung von den Türken mit stürmender Hand eingenommen werden.”; KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 70. Léva, 1552. júl. 14. „... haben sich die in dem Schloss Dregel erlich ritterlich und wol gegen den Pheinden gehalten...”

⁸⁴ HHStA. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Thurzó Ferenc nyitrai püspök Miksához. Nyitra, 1552. júl. 18. „... arce vero Dregel nuper capta, sub qua permultos ex suis amisisset...”

⁸⁵ Rónai Horváth Jenő: i. m. 48.

⁸⁶ Uo. 49.

⁸⁷ Forgách Ferenc: i. m. 46—47; Istvánffy Miklós: i. m. 251—253; Chr. Schesaeus: i. m. Lib. III. 148. o., 620. verssor: „Quem patriae testata fides super aethera tollit”; Ácsády Ignác: i. m. Sz. 1887, 36—47. A Szondiról és Drégely ostromáról ismert adatokat összeállította Pongrácz Lajos: Szondi Album. Bp. 1886. Soós Imre—Szántó Imre: Eger vár védelme. Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1952, 23—24.

⁸⁸ Rakovszky István: Drégely vára emlékezete. Magyar Tudományos Értesítő, I. 1862; Gyürki Ödön: Szondi a magyar költészetben. Szondi Album. 57—59.

⁸⁹ Révai József: Kölcsey Ferenc. Marxizmus — népiesség — magyarság. 3. kiadás, Bp., Szikra 1949, 18—25.

Honnan a hír fölszáll s arculatja
Láng sugárit távol ragyogtatja
S fényt a késő századokra vet.”

Később Czuczor Gergely figyelmét ragadta meg Szondi vértanúsága. Szondi c. költői elbeszélésében éneklí meg a hős várkapitány tetteit és halálát. Szondinak Czuczor után másik megéneklője Erdélyi János (Szondi Drégelyben) és a balladák nagy költője, Arany János, aki a drégelyi hős eszmei diadalát emeli ki Szondi két apródja c. költeményében:

„Mint hulla a hulla! Veszett a pogány,
Kő módra befolyván a hegy meredékét:
Ő álla halála vérmosta fokán,
Diadallal várta be végét.”⁹⁰

Szondi György és Drégely védőinek felemelő példája⁹¹ azonban nem volt hatással a szomszédos várak őrségeire, „mert Drégelynél erősebb váraikat is vagy rút futással elhagyták, vagy a hirtelen félelemtől megrettenve nagy szégyennel és gyalázattal átadtak az ellenségnek”.⁹²

Erasmus Teuffel azt javasolta Miksa főhercegnek, hogy ezeket az apró hegyi várakat gyűjtsák fel, őrségüket vonják ki, s a tartható várak és a bányavárosok őrségének megerősítésére használják fel. De Szécsény, Gyarmat, Salgó, Hollókő, Buják és Ság ellenállás nélkül Ali pasa kezébe kerültek.⁹³ Így tehát nem volt többé szükség e tarthatatlanoknak vélt helyek felgyújtására.⁹⁴ A török olyan gyorsan elfoglalta ezeket a kis hegyi várakat, hogy Nádasdy Tamás dunántúli főkapitány fanyar megjegyzése szerint előbb értesülhettek elfoglalásukról, mint megszállásukról.⁹⁵

Mikor a törökök Szécsény várához érkeztek, melynek őrsége élén Árokháthy Lőrinc állott, a katonák gyáván megfutottak, ott hagyva egyedül a kapitányt az üres és védtelen várral. Ezt látva Árokháthy is a többiek nyomába szegődött, de menekülés közben az ellenség kezére került.⁹⁶

⁹⁰ Arany János: Szondi két apródja.

⁹¹ Acsády Ignác jegyzi meg (Sz., 1887., 36), hogy Szondi máig sem találta meg történetíróját. „Származását, életét, dicső halálának ragyogó végcatastropháját részleteiben még mindig sűrű homály borítja . . . Pedig Szondi megérdemli, hogy az utóvilág komolyabban, behatóbban foglalkozzék nemes alakjával.”

⁹² Istvánffy Miklós: i. m. 253.

⁹³ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 47. A váci püspök és Erasmus Teuffel Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 9. Uo. Fasc. 7. Nr. 54. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Wien, 1552. júl. 10. Komáromy András: Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár (a továbbiakban TT.), 1907, 557—558. Telekessy Imre kapitány Nádasdy Tamáshoz. Komárom, 1552. júl. 13. „Dreghel várát megvették (a törökök — Sz. I.) — írja Telekessy —, és Ságból kimentek, Gyarmatban csak azt várják, hogy ha rájuk indul az had, ottan kimennek belőle . . .”

⁹⁴ OL. Kincstári lt. Nádasdy-család lt. Missil. Nádasdy Tamás Ferdinánd királyhoz. 1561. jún. 14.; KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 53. Miksa főherceg Erasmus Teuffelhez és a váci püspökhöz. Wien, 1552. júl. 10. „Die vorgeschlagene Verbrennung der unhaltbaren Flecken ist damal nicht mehr nöthig.”

⁹⁵ OL. Kincstári lt. Nádasdy-család lt. Missil. Nádasdy Tamás Ferdinánd királyhoz. 1561. jún. 14. „ . . . Postea Aly Bassam Vesprimium, Dreghel, Ság, Gyarmath et Szechen . . . tam subito expugnasse, ut de . . . praedictarum arcium citius querit fama expugnationis, quam obsidionis . . .”

⁹⁶ Forgách Ferenc: i. m. 47—48; Istvánffy Miklós: i. m. 253. Költői feldolgozása Tompa Mihálytól: Árokháti Lőrinc.

Ezután Ali pasa gyors menetben Hollókő vára ellen indította táborát. Arszlán szandzsákbéget 300 lovassal és ugyanannyi gyalogossal Bussához (Busa-tornya) küldte, melynek téglából épült tornyát Terchi Mihály, Szuhai István és Nagy András, meg Balassa Zsigmond néhány katonája őrizte. Miután Arszlán székesfehérvári szandzsákbég az állhatatos védőkkel szemben nem ért el semmit, másnap a táborból 2000 gyalogost hivatott és két ágyút hozatott, hogy a helyet elfoglalja. Terchi és társai azonban bátran kitartottak a torony védelmezésében. Midőn a törökök a tornyot szétlőtték, a védők a sánche húzódtak. Végül is Arszlán — megcsodálva vitézségüket — hozzájárult ahhoz, hogy szabad elvonulás mellett sértetlenül eltávozhassanak. A bég a tornyot és a sáncot földig leromboltatta, s visszatért Ali táborába.⁹⁷

Salgó várát Ságiványi Simon védte. A vár magas sziklán épült, elfoglalására ágyúkat odavonszoltatni csak nagy erőfeszítéssel lehetett. Ezért Arszlán bég egy hatalmas fatörzset két kerékre rakatott, néhány ökörrel a hegy csúcsára huzatta, mintha egy túlságosan nagy ágyú volna. Ravaszságának kedvezett az időjárás is, mert azon a napon az éjszakai eső nedvességétől sűrű felhő szállt a levegőbe, mely eltakarta a kilátást. Ettől a cseltől rászedve Ságiványi átadta a várat a töröknek.⁹⁸

Miután Ali pasa Hollókő várát a tisztársak, Zsáki András és Imre viszálykodása miatt könnyen elfoglalta, a közeli Bujákhoz vonult. A vastag és elég erős fallal megerősített vár könnyen dacolhatott volna az ellenséggel, ha az őrségben nem lett volna állhatatlanság és hűtlenség. De Kercsi Márton nevű parancsnokkal együtt július 15-én elhagyták a várat s futásnak eredtek. A törökök azonban üldözőbe vették, s a fogságba vetett Kercsi kivételével egy szálíg lekaszabolták őket.⁹⁹

A megrémült őrségtől elhagyott Ságot és Gyarmatot a törökök kirabolták és felgyújtották.¹⁰⁰ Az a hír terjedt el, hogy az ellenség Léva ostromára készül.¹⁰¹

⁹⁷ Istvánffy Miklós: i. m. 253. Költői feldolgozása Tompa Mihálytól: Arszlán pasa.

⁹⁸ Istvánffy Miklós: i. m. 253–254.

⁹⁹ Uo. 254; *Tinódi Sebestyén* az eseményt lényegében ugyanígy adja elő, csak a várkapitányt Nagy Mártonnak nevezi. HHStA. Ungarn, Fasc. 425 (Millenium). Miksa főherceg Ferdinándhoz. Wien, 1552. júl. 9. „... Passa versus Buyack cum exercitu sou profectus, illam quoque arcem ad XV. praesentis obsedis dicitur.” OL. Kincstári lt. Nádasdy-család lt. Missil. Khunigsberg Nádasdy Tamáshoz. Győr, 1552. júl. 21. „Nova nobis nulla sunt, nisi quod Bassa adhuc ad Bwyak in castris sit.” Uo. Khunigsberg Nádasdy Tamáshoz. Győr, 1552. júl. 22. „... Arx (Buják — Sz. I.) tandem hosti dedita est... Bassa Agriam obsidere nititur...” KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 116. Miksa főherceg a váci püspökhöz, Pallavicini Sforzához és Erasmus Teuffelhez. Wien, 1552. júl. 23. Gibt sein Missfallen über den Verlust des Schlosses Bujakh. Patay Pál: A bujaki vár. Bp. 1959, 21.

¹⁰⁰ Istvánffy Miklós: i. m. 254; KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 50. A nyitrai, a váci püspök és Erasmus Teuffel Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 10. Anzeige aus Schag angelangt, dass diesen Ort von den unserigen verlassen und in Brand gesteckt. Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 58. Erasmus Teuffel és a váci püspök Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 12. Schag bis auf Grund in Asche gelegt worden... Gyarmath und Czehon (Szécsény — Sz. I.) in Brand zu stekken. Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 67. A váci püspök és Erasmus Teuffel Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 13. Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 70. Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 71. Erasmus Teuffel Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 14. Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 80. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Wien, 1552. júl. 16. HHStA. Ungarn, Fasc. 425. (Millenium). Miksa főherceg Ferdinándhoz. Wien, 1552. júl. 19. „... oppidum Saag a gentibus Maestatis Vestrae derelictum atque exustum esse, ac Giar-math etiam a nostris dertum et a Passa exustum esse.” KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 135 1/2. Zsini János Székely Lukács főkapitányhoz. 1552. júl. 30. „... oppugnatione castro-rum Dregel, Schag, Zetschein, Gyarmath et Bujak quorum tria castra uti dicunt vi expugnavit, de Schag et Gyarmath exiverunt ante Turcas et igne usserunt.”

¹⁰¹ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 58. Erasmus Teuffel és a váci püspök Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 12.

Híre futott továbbá, hogy Drégely és Buják elvesztése után a bányavárosok is be akarnak hódolni a töröknek.¹⁰² A Hont-Nógrád megyei várak elestével ismét messze terjedő — az Ipoly folyóig elterülő — vidék került török uralom alá. Drégely, ez az elavult kis hegyi vár a maga csekély helyőrségével az apró végházak stratégiai fontosságát bizonyítja a honvédelmi szervezetben. Míg Drégely magyar kézen volt, legalább Hont megye felét biztosította a török ellen. 1551-ben a megye még 949 1/2 szabad és 1186 1/2 hódolt porta után fizetett adót a királynak, de 1553-ban — Drégely eleste után — a szabad porták száma 272-re csökkent.¹⁰³

Az 1552-ben elesett várak miatt Tinódi Sebestyén az alábbiakban önti ki keservét:

„Kár lőn ez váraknak elveszése,
Mert sok tartománnak lőn hozzátérése,
Királyi felségednek nagy kárszönvedése,
Lőn keserősége. . .”¹⁰⁴

Ferdinánd király sereget gyűjtött, nehogy a Hont-Nógrád megyei várak minden erőfeszítés nélkül kerüljenek török kézre. A király Erasmus Teuffelt nevezte ki az összes csapatok főparancsnokává, s meghagyta neki, hogy a szomszédos véghelyek őrségét egyesítse Sforza hadával, s iparkodjék visszaszerezni az elvesztett várakat.¹⁰⁵ A külföldön (Passauban) időző Ferdinánd lelkére kötötte magyarországi helytartójának, Miksa trónörökösnek, hogy a segélycsapatok megérkezése után vonják össze a rendelkezésre álló erőket és foglalják vissza az ellenségtől Drégely várát.¹⁰⁶ Még folyt Buják ostroma, amikor Miksa meghagyta Erasmus Teuffel főparancsnoknak, hogy nyújtson segítséget a védőknek és akadályozza meg a budai pasa további előnyomulását. Ha nem tartja tanácsosnak az ellenséggel való megütközést, akkor lásson hozzá az elveszett végházak visszafoglalásához.¹⁰⁷

De Pallavicini Sforza az olasz zsoldosokkal július 13-án még csak a Rábáig jutott el és július 19-én érkezett Lévára, ahol Teuffel főparancsnoksága alatt a többi királyi sereg is gyülekezett. Ehrenreich Khunigsberg győri parancsnok ugyancsak július 13-án indította el Léva felé a pápai lovasokat.¹⁰⁸ Miksa trónörökös nem tudott a végházakból akkora erőt összegyűjteni, amivel a budai pasa

¹⁰² BO II. Pest, 1858, 347—348. Schradt Kristóf Mária királynéhez. Selmec, 1552. aug. 7. „... hab ich zu Wien an mer Orten gehört, als wollten sich die Pergtet dem Türggen tribut zugeben einlassen...”

¹⁰³ *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. IHK., 1888, 75—76; HL. Törökkori iratok, 1557. Fasc. 3. Nr. 8. Extractus super ordine, numero et solutione Capitaneorum et Militum in confiniis existentium. 1557. márc. 18. Léva körül, Bars, Hont és Nógrád megyékben jegyzik fel: „... Complures etiam villae depopulae sunt per Thurcas et desolatae...”

¹⁰⁴ *Tinódi Sebestyén*: Budai Ali pasa históriája, 173—176. verssor.

¹⁰⁵ *Bakó István*: A német hadak szereplése Magyarországon 1520—1570. Bp. 1880, 67.

¹⁰⁶ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 64. Miksa főherceg Khunigsberg győri parancsnokhoz. Wien, 1552. júl. 12. Szondi Album. Budapest, 1886. Okiratos Adatok, 4, 1552. júl. 18.

¹⁰⁷ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 89. Miksa főherceg a váci püspökhöz, Erasmus Teuffelhez és Tannhausenhez. Wien, 1552. júl. 8.

¹⁰⁸ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 65. Khunigsberg Miksa főherceghez. Győr, 1552. júl. 13.

terveit meg tudta volna akadályozni.¹⁰⁹ Július 16-án azt a hírt közölte a győri parancsnokkal, hogy hat zászlóalj német zsoldos gyalogság útban van, s ezekből öt zászlóaljat Erasmus Teuffelhez, egyet pedig Pápára irányítottak.¹¹⁰ Sforza katonái közül sokan naponként haltak meg pestisben, a többieknek is harmadrésze beteg volt. Akiket pedig gyengélkedésük miatt Győrben hagyott, azok felgyógyulásuk után részben elszökdöstek, részint Bécsbe távoztak.¹¹¹

Miksa trónörökös ismételten sürgette atyját, Ferdinánd királyt, hogy minél előbb kösse meg a békét a Német Birodalomban, különben elvesz Erdély s utána Magyarország.¹¹² A magyar helytartóság pedig július 21-én Pozsonyban kelt levelében a Passauban ülésező német birodalmi rendeket kereste meg, hogy „váltsák és szabadítsák meg a török járom alól Magyarországot, mely száz és több éven át pajzsa volt nemcsak a Német Birodalomnak, hanem az egész kereszténységnek” (*clypeus videlicet et antemurale reliquae in Europa Christianitatis*).¹¹³

A budai pasa, Hadim Ali, július végén csapataival visszatért Pestre.¹¹⁴ További terveire vonatkozóan megindultak a találgatások. Egyesek olyan értesüléseket szereztek, hogy Ahmed pasa megparancsolta Alinak, siessen a Temesvárt ostromló török sereg segítségére, mivel a táborban nagy éhség és pestis pusztít. Miksa trónörökös úgy értesült, hogy Ali pasa a Dunántúlra indul Sümeg, Pápa, Palota és Tata ellen.¹¹⁵ Khunigsberg győri parancsnok kémei ugyanakkor Budáról már mint bizonyos hírt hozták, hogy a pasa Egert fogja megszállni.¹¹⁶ Július 21-én és 31-én Miksa is azt jelentette Ferdinándnak, hogy a budai pasa Eger ostromára készül.¹¹⁷ Ezért Castaldo, a király erdélyi fővezére is felhívta

¹⁰⁹ HHStA. Ungarn, Fasc. 425. (Millenium). Miksa főherceg Ferdinándhoz. Wien, 1552. júl. 19. „... Hinc Maestas Vestra facile conicere potest me bellico Locumtenenti meo maiora gentium auxiliis hucusque mittere non potuisse, cum vix tantae vires undique ex limitibus colligere possim, quibus conatus Passae Budensis quadamtenus cohibeatur...”

¹¹⁰ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 86. Miksa főherceg Khunigsberghez. Wien, 1552. júl. 16.

¹¹¹ HHStA. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Pallavicini Sforza Miksa főherceghez. Egegh, 1552. aug. 3. „... et peste mei milites sunt infecti.” TT. 1892, 279.

¹¹² HHStA Ungarn, Fasc. 425. (Millenium). Miksa főherceg Ferdinándhoz. Wien, 1552. júl. 19. „... in quanto periculo Themeswarium etiam cum inferioribus Regni partibus versantur, non dubito, quin Maestas Vestra conclusionem pacis in Imperio firmandae pro parte sua omni diligentia promotura sit...”

¹¹³ Georgius Pray: *Epistulae procerum Regni Hungariae*. Pars II. Pozsony, 1806, 322–327; *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története. Budapest, 1897, 318.

¹¹⁴ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 129. Miksa főherceg a váci püspökhöz, Pallavicini Sforzához és Erasmus Teuffelhez. Wien, 1552. júl. 28. Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 135 1/2. Zsini János Székely Lukács főkapitányhoz. 1552. júl. 30. „... nunc iam idem Passa rediuit ad campum Rakos.”

¹¹⁵ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 135 1/2. Zsini János Székely Lukács főkapitányhoz. 1552. júl. 30. „... dicunt in castris Turcarum magnam pestem et famem perfurere ita ut quos pestis non urgetet, urget famem.” Itt említjük meg, hogy Ali pasa Temesvár alá készülődésének híre már július 13-án eljutott Teuffelhez, aki ebben az esetben szükségesnek vélte, hogy Pallavicini Sforza zsoldosai is oda vonuljanak le, sőt parancsot várt arra vonatkozólag, hogy ő is ne csatlakozzék-e hozzá: KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 67. A váci püspök és Erasmus Teuffel Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 13. Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 129. Miksa főherceg a váci püspökhöz, Pallavicini Sforzához és Erasmus Teuffelhez. Wien, 1552. júl. 28. Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 135 1/2. Zsini János Székely Lukács főkapitányhoz. 1552. júl. 30. „... dicunt ut peractis decem diebus vel ad Schimegium, vel ad Tota vel Papam cum omni suo vexillo moturus est.”

¹¹⁶ Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*. II. Bp., 1915, 181; OL. Nádasdy-család lt. Missil. Khunigsberg Nádasdy Tamáshoz. 1552. júl. 22.

¹¹⁷ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 105. Miksa főherceg Pallavicini Sforzához, a váci püspökhöz és Erasmus Teuffelhez. Wien, 1552. júl. 21. Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 136. Miksa

Miksa figyelmét az egri vár veszélyeztetett helyzetére és stratégiai fontosságára. „Az egri várnagyoktól kapott levélből értesültem — írja a tábornok —, hogy a török vagy Szolnokot, vagy Egert szándékozik megtámadni. Maga az egri vár nem annyira erős, hogy jól tudjon védekezni. De mivel a vár annyira fontos, hogy elvesztése Erdélyt nagy veszedelembé és válságos helyzetbe hozná minden időben, úgy vélem, hogy még nagyobb gondoskodásra szorul.”¹¹⁸

Ferdinánd király úgy adta át Erasmus Teuffelnek az egész hadsereg felett a főparancsnokságot, hogy a szomszédos várak helyőrségeit összegyűjtve egyesüljön Pallavicini Sforza Itáliában toborzott zsoldosaival.¹¹⁹ A király megparancsolta, hogy 3000 német zsoldos gyalogos is csatlakozzék Teuffel seregéhez Marzell Ditrich vezetésével. Felső-Magyarország tíz vármegyéjének pedig szigorúan meghagyta, hogy Füleken gyűljenek össze a nemesi felkelők, s haladéktalanul csatlakozzanak a királyi sereghez.¹²⁰ Teuffel azt a feladatot kapta, hogy Drégelyt és a többi várat, melyet az ellenség legutóbb elfoglalt, igyekezzék visszafoglalni.¹²¹

Erasmus Teuffel főparancsnok Léváról Egekre indította táborát, s parancsot adott, hogy Győrből a saját 200 lovasból álló csapatán kívül más parancsnokok is — Keglevich György, Rátkay Pál, Dessewffy Ferenc, Dombai Mihály és Sandri Ferenc —, kiki a maga lovas százada élén jöjjön hozzá. Hasonlóképpen Léva őrségéből 500 könnyű fegyverzetű lovas érkezett. Sárkány Pál, Székely Miklós, Rácz István, Jakosich Ferenc és Matusnay Sebestyén kapitányok egy-egy könnyű lovasszázadot vezettek a táborba. Korpona városából Csuthy Gáspár egy lovas századot, Wolfgang Puchhaim bányavidéki főkapitány és zólyomi főispán két lovasszázadot és Maskó Menyhért, Végles parancsnoka, 250 lovast vezényelt Egekre. Ezenkívül még 800 morva és cseh gyalogos és ugyanannyi magyar hajdú csatlakozott hozzájuk. Miksa trónörökös már a Lévánál összegyűlt királyi haderőt augusztus 2-án 8000 főre becsülte.¹²²

Ha minden csapatot beleszámítunk, a katonák száma az egeki táborban Schradt Kristóf tudósítása szerint¹²³ 9000, Forgách Ferenc szerint¹²⁴ 9100 har-

őherceg Ferdinándhoz. Wien, 1552. júl. 11. *H. Göetz: Nuntiatur des Girolamo Martinengo 1550—1554. Nuntiaturberichte aus Deutschland. Bd. XVI. Tübingen. 1965, 178.* Martinengo Innocenzo del Monte kardinálishoz. Wien, 1552. júl. 26. „Et Agria, città insigne, che per l' opportunità del sito e di molta importantia, non essendo lontame piu che cinque leghe, si mette in pericolo.”

¹¹⁸ HHStA. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksa főherceghez. Torda, 1552. júl. 19. „... Sed quia civitas illa (sc. Eger — Sz. I.) tantae est importantiae, quod non aliud esset illam perdere, quam Transilvaniam in magno periculo et discrimine in omni tempore ponere, maiori adhuc provisione indigere arbitror...”

¹¹⁹ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 30. Miksa főherceg Pallavicini Sforzához. Wien, 1552. júl. 7.

¹²⁰ *Istvánffy Miklós*: i. m. 255. KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 123. Miksa főherceg a nyitrai püspökhöz és Balassa Jánoshoz. Wien, 1552. júl. 25. „... Nam nisi Auxilia Regnicolarum intempore praesto fuerint, verendum sane erit, solos milites Regios vix sufficientes fore et ea de causa totam illam Regionem ab hostibus devastatum et occupatum iri...” Uo. 1552. Fasc. 8. Nr. 9. Miksa főherceg a nyitrai püspökhöz és Balassa Jánoshoz. Wien, 1552. aug. 4. „... cum iam Res de incolumitate et conservatione dulcis patriae agatur...”

¹²¹ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 75. Ferdinánd Miksa főherceghez. Passau, 1552. júl. 15.

¹²² KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 8. Nr. 1. Miksa főherceg Khunigsberg győri parancsnokhoz. Wien, 1552. aug. 2.

¹²³ BO II. Pest, 1858, 347. „Das leger zu Eget ist mit guetten versollten Kriegsvolk, neun tausent starkh.”

¹²⁴ *Forgách Ferenc*: i. m. 49.

cosból állott, Istvánffy Miklós szerint¹²⁵ meghaladta a tízezret. Ezenkívül a király parancsára a bányavidéki tíz vármegyéből, Pozsonyból a Szepességig 7000 főből álló felkelő nemesi sereg gyűlt össze Sempténél (Nyitra m.) és Fülek-nél (Nógrád m.).¹²⁶ Teuffel a hadsereg élelmezését egy harcias főpapra, Agostino Sbardaletta váci püspökre bízta, kinek ez alkalommal egy lovas századot bocsátott rendelkezésére.¹²⁷

Ezeket a csapatokat eredetileg Castaldo, a király erdélyi fővezére kérte seregének kiegészítésére. Castaldo ugyanis olyan értesüléseket szerzett, hogy Ahmed pasa Temesvár eleste után Erdély elfoglalásának tervét forgatja fejében. Ezért helyesebbnek vélte, ha a magyarországi hadakat egyesítik az erdélyiekkel, mert különben — megosztottan — semmi eredményt nem érnek el a törökkel szemben.¹²⁸ Báthori András erdélyi vajda is úgy vélekedett, hogy a törököt a mindenfelől összevont hadakkal a siker reményében lehetne megtámadni. Ezért arra kérte a királyt, parancsolja meg Teuffelnek, Sforzának és más kapitányoknak, hogy — Egerben tetemes őrséget hagyván — összes hadaikkal csatlakozzanak hozzájuk.¹²⁹

Miksa főherceg azonban július 11-én azt javasolta atyjának, Ferdinándnak, hogy az újonnan zsoldba fogadott királyi sereget ne vonják el az ostromlott Temesvár megsegítésére. A trónörökös nézete szerint ezekkel a csapatokkal és az országos katonasággal a budai pasát könnyen megverhetik. Ferdinánd a bányavárosok védelmére jóváhagyta a hadak összevonásának tervét, s abban reménykedett, hogy Drégelyt vissza tudja szerezni, ha megérkezik az öt zászlóalj tirolói legénység és egyesül Pallavicini Sforza és Schönaich hadinépével.¹³⁰ A király — írja Istvánffy Miklós — „Ali ellenében csak a határok védelmét és az elveszített városok visszaszerzését tartotta szükségesnek, mert ezt talán siker is koronázhatja”.¹³¹

Castaldonak azonban változatlanul az volt a véleménye, hogy Pallavicini Sforza ne töltsen az időt e kisebb jelentőségű hegyi várak ostromával, hanem — Egerben jelentősebb őrséget helyezvén el — siessen Erdélybe.¹³² Így a királyi sereg a bécsi hadvezetés tétovázása folytán több mint egy hónapig Léván tétle-

¹²⁵ *Istvánffy Miklós*: i. m. 255. Az összes létszám 10 850 ember; ebből 9100 gyalogos és tüzér és 1750 lovas. *Bucholtz*: i. m. Bd. VII. Wien. 1836, 310—311. 10 000 főre becsüli az Egek-nél táborozó királyi sereget. *Ambrosius Simigianus*: *Scriptores rerum Transsilvanicarum*. Tom. II. Vol. II. Szeben., 1840, 63; *Szalay László*: *Magyarország története*. IV. Leipzig, 1854., 291. „Teuffel... tízezer embernek parancsolt”; *Demkó Kálmán*: *Magyarország hadiereje a XVI. században*. HK. 1916., 8—9.

¹²⁶ *Szalay László*: i. m. IV. 291.

¹²⁷ *Matunák Mihály*: *A palásti csata*. HK., 1910, 245.

¹²⁸ TT. 1892, 283. Castaldo Miksa főherceghez. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 16.

¹²⁹ HHStA. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Báthori András erdélyi vajda Ferdinándhoz. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 10. „... ut firmo praesidio ad Agriam relicto, cum reliquis copiis Nobis ad se quamprimum coniungant...” Uo. 1552. aug. 11. Báthori András Ferdinándhoz. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 11. Még a Bozókra érkezett 2000 német lovas is úgy tudta, hogy Erdélybe kell vonulnia Temesvár felmentésére, ezért nem óhajtott szembeszállni Ali pasa seregével: Szondi Album. Okiratos Adatok, 21 (A selmecbányai városi tanács levéltárában), 1552. júl. 8. „... Exercitus Germanorum, qui se ad duo millia extendebat, iussu Regio Transilvaniam petit, nec diutius in locis istis expectare voluit...”

¹³⁰ HL. Törökkori iratok, 1552. Nr. 102. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Wien, 1552. júl. 11. KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 54.

¹³¹ *Istvánffy Miklós*: i. m. 256.

¹³² HHStA. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Ferdinánd Castaldóhoz. Wien, 1552. aug. 20.; TT. 1892, 285. Castaldo Ferdinándhoz. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 22.

nül vesztegelt anélkül, hogy tudta volna, vajon Erdélybe kell-e vonulnia Ferdinánd veszni induló ügyének támogatására, vagy pedig Ali budai pasa előnyomulását kell megakadályoznia. A királyi sereg augusztus első napjaiban — felsőbb parancsra — Drégely felé indult, hogy az elesett Hont-Nógrád megyei várakat foglalja vissza, Ali pasa erejét kösse le, hogy az a temesvári győzővel, Ahmed pasával ne tudjon egyesülni Szolnok és Eger elfoglalására.¹³³

Miksa trónörökös augusztus 7-én arra kérte Erasmus Teuffel főparancsnokot, hogy csapatait egyesítse a Füleknél táborozó nemesi felkelő sereggel.¹³⁴ De Ali pasa elhatározta, hogy megelőzi Teuffelt terve kivitelében; megtámadja, mielőtt a Füleknél álló nemesi felkelő sereggel egyesítené csapatait.¹³⁵ A pasa hirtelen felkerekedett Rákos mezejéről és mintegy 8—10 000 főnyi hadinépével felfelé menetelt.¹³⁶ Ezekben a napokban írja Batthyány Ferenc Nádasdy Tamás dunántúli főkapitányhoz: „Senkit nem látunk pedig, aki oltalmat nyújtana számunkra, hacsak egyedül az istent nem, aki segíthet bennünket. . .”¹³⁷

A két sereg számra nézve alig különbözött egymástól, de annál inkább vezetés, fegyelem és ellátás dolgában. Ali pasa katonái azok voltak, „akik az ő vezetésével a közelmúltban folyton csak győzelmet arattak”.¹³⁸ Ha a királyi hadsereg és a felkelt nemesség „a háborúra alkalmas és abban jártas vezért talált volna, a győzelem biztos reményével könnyen szembeszállhatott volna Ali budai csapataival”.¹³⁹ Erasmus Teuffel főparancsnok azonban oly megfoghatatlan gondatlansággal táborozott Egeken, hogy Ali pasa martalócai és janicsárjai mögötte az összes útvonalakat megszállták. S ekkor ahelyett, hogy az utakat megtisztítva bevárta volna Karl Žerotin seregét, s a bányavárosokból (Zólyom, Besztercebánya) útban levő ágyúkat, és magához rendelte volna a Füleknél állomásozó nemesi felkelő sereget, hirtelen Ali pasa ellen vonult, hogy Drégelyt visszafoglalja.¹⁴⁰ A Korpona szűk völgyében, Palást mezején ütött táborn, mely dél felé alkalmatlan volt a támadásra, fölfelé pedig — vesztett csata esetén — úgyszólván lehetetlenné tette a bányavárosok irányában a visszavonulást.

Az elbizakodott és önfejlő Teuffel még azzal tetézte végzetes hibáját, hogy elmulasztotta a völgy feletti magaslatok birtokba vételét és teljesen megfed-

¹³³ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 8. Nr. 1. Miksa főherceg Khunigsberg győri parancsnokhoz. Wien, 1552. aug. 2. Uo. 1552. Fasc. 8. Nr. 4. Miksa főherceg Pallavicini Sforzához és Erasmus Teuffelhez. Wien, 1552. aug. 3. Uo. 1552. Fasc. 8. Nr. 11. Miksa főherceg Puchheimhez. Wien, 1552. aug. 5.

¹³⁴ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 8. Nr. 15. Miksa főherceg a váci püspökhöz, Pallavicini Sforzához és Erasmus Teuffelhez. Wien, 1552. aug. 7.

¹³⁵ Istvánffy Miklós: i. m. 256.

¹³⁶ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 133. Miksa főherceg a váci püspökhöz, Pallavicini Sforzához és Erasmus Teuffelhez. Wien, 1552. júl. 28. „... Der Bascha von Ofen nur 5 bis 6000 Mann stark sein soll.” Uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 4. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Wien, 1552. júl. 2. Mellékelve Pallavicini Sforza levele Miksa főherceghez. Győr, 1552. júl. 25. „... Certiorem insuper reddimus Serenitatem Vestram Turcae citra Danibium exceptis villis et possessionibus, eorundem, cum duodecim millibus hominum semper ad bellum insurgere posse...” HHStA Ungarn, 1552. Fasc. 66. Ferdinánd Castaldóhoz. Wien, 1552. aug. 20.

¹³⁷ OL. Nádasdy-család lt. Missil. Batthyány Ferenc Nádasdy Tamáshoz. Újvár, 1552. aug. 5. „... Neminem autem videmus qui nobis opem ferat, nisi solum deum, qui potest nos iuvare, qui et hactenus nos defendit...”

¹³⁸ Istvánffy Miklós: i. m. 256.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ HHStA. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Ferdinánd Castaldóhoz. Wien, 1552. aug. 20.

kezett a felderítő szolgálatról.¹⁴¹ A törökök Arszlán székesfehérvári szandzsákbég vezérlete alatt augusztus 9-én megközelítették Teuffel táborát és csakhamar heves küzdelem bontakozott ki. Mindkét részről sokan elesetek vagy fogságba kerültek. Dessewffy Ferenc súlyos sebesülésébe belehalt, Sandri és Dombai lovasparancsnokok fogságba estek. Török részről életét vesztette a defterdár, a hadsereg fizetőmestere. A török, hogy a defterdár halálát megbosszulja, az olaszokból álló seregrészt, ahonnan a halálhozó puskagolyó érkezett, kicsalta egy útmenti bozótosba. A veszélyes helyzetbe jutott olaszok segítségére magyar lovasok siettek Jakosich Ferenc és Thuri György vezérlete alatt és a szorongatott olaszokat kimentették a veszedelemből.¹⁴² Délben Ali pasa egész hadseregével megújította a csatát. Mezei skorpionágyúival a cseh és a magyar gyalogságot támadta. Bár ezek keményen védekeztek, mégis kénytelenek voltak a túlerőnek engedni. Ekkor a német lovasok ék alakban fejlődve segítséget vittek a gyalogosoknak, s az ellenséget megfutamították.¹⁴³

Másnap, augusztus 10-én az elbizakodott Teuffel és Pallavicini Sforza újból megkezdtek a harcot. A támadó sereg közepét az olasz és német gyalogság alkotta, a balszárny védelmét a német vértések, a jobbszárnyét a győri könnyű lovasság látta el. A győzelem még kétséges volt, amikor egy előre nem látott esemény váratlanul pánikot idézett elő. A harc éppen javában folyt, amikor a királyi seregnél vigyázatlanságból néhány löporos kocsifelrobbant, s egy-két ágyút a tüzerekkel együtt levegőbe repített. A törökök felhasználták ezt a zűrzavart és egetverő lármával vetették magukat a megzavarodott sorokra. Erre hátrálni kezdett először Ditrich német gyalogsága, majd utána a nehéz lovasság is. Hiába próbálta Teuffel visszatartani a futókat, a törökök a fővezért körülvették és elfogták. A magyar seregrészek egyideig bátran védekeztek, de midőn vezéreik — Sbardaletta váci püspök, Borsán Miklós, Rozsnyai Kristóf, Suli Farkas és mások — elesetek, szintén futásban kerestek menedéket. Pallavicini Sforza az olasz zsoldosokat lelkesítette kitartásra. Mikor azonban látták, hogy a csata sorsa eldőlt, egy közeli erdőbe menekültek. Itt a törökök körülvették őket, s bár kétségbeesetten küzdöttek, végül sok előkelő tiszt esett el vagy került fogságba. Így maga Sforza is török kézre került.¹⁴⁴

A Bozóknaál álló Rátkay Pál, miután értesült a vereségről, az ágyúkkal Zólyomba vonult vissza. A Füleknél összegyűlt nemesi fölkelő sereg pedig elszéledt. Így tehát Ferdinánd királynak egyetlen serege, amely hivatta lett volna az Eger felé törő ellenséget feltartóztatni, csúfosan szétfutott. „Annyi nyilvánvaló, — írja Girolamo Martinengo pápai nuncius 1552. augusztus 12-én, — hogy

¹⁴¹ *Matunák Mihály*: i. m. HK., 1910, 246; BO II., Pest. 1858, 353. Batthyány Ferenc Mária királynéhez. Wien, 1552. szept. 2. „... melius enim fuisset, si antea vel in celos assumptus fuisset, vel ad Tartara descendisset, pro meliore eruditione gerendi capitaneatus, ut non ita hae miserae gentes stulte et male periissent.” Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bp., Zrínyi Kiadó, 1957, 378. „Tekéntsük Erasmus Teuffel harcát, ki nem csak szerencsétlenül, de egész keresztényen nemzetnek olyan gyalázatjára volt, hogy soha eleget rajta nem bánkódhatunk...”

¹⁴² *Takáts Sándor*: Bajvivó magyarok. Képek a törökvilágból. Bp., Ifjúsági Könyvkiadó, é. n. 236.

¹⁴³ *Istvánffy Miklós*: i. m. 258.

¹⁴⁴ KA Alte Feldakten, 1552. Fasc. 8. Nr. 34. Miksa főherceg Khunigsberghez. Wien, 1552. aug. 13. BO II. Pest. 1858, 349. Schradt Kristóf Mária királynéhez. Wien, 1552. aug. 14. *H. Göetz*: i. m. 185—186. Martinengo Innocenzo del Monte kardinálisához. Wien, 1552. aug. 12.; OL. Nádasdy-család lt. Missil. Khunigsberg Nádasdy Tamáshoz. Győr, 1552. aug. 17.; *Chr. Schesaeus*: i. m. 153—154, 725—741. verssor.; *Bethlen Farkas*: Historia. Tom. I. Lib. IV. Szeben, 1782, 527; *Stephanus Katona*: i. m. Tom. III. Buda. 1798, 295—311; *Szalay László*: i. m. IV. Leipzig, 1854, 291.

most nincs védelmi erő, amely azt a vonalat tovább tudná tartani. Annak ellenére, hogy a török is sok embert veszített a harcban, mégis nagyon árthat még nekünk...¹⁴⁵ A palásti győzelem Ali pasa számára lehetővé tette az Ahmed pasa hadával való egyesülést.¹⁴⁶

A győztes törökök messzire üldözték a legyőzötteket. A szétvert királyi had roncsai a vidéket rabolták, fosztogatták.¹⁴⁷ „Magyarországot mindenütt jajveszékelés, sóhajtás, könny, gyász és szomorúság töltötte be.”¹⁴⁸ Az őrség nélkül maradt bányavárosokat, Korponát és Kassát irtózatossá pánik fogta el. Serédy György augusztus 16-án azt írja Castaldohoz, hogy az országnak az a része is a török kezére kerül, amelyik még nem hódolt meg neki. A budai pasa ugyanis megesküdött, hogy még azon az őszön Kassán akarja leszedni a szőlő termését.¹⁴⁹

De Ali pasának is nagy áldozatába került a véres palásti győzelem, úgy hogy nem maradt annyi ereje, hogy győzelmét kiaknázhatta volna.¹⁵⁰ A pasa gazdag zsákmánnyal — Teuffel egész tüzérségével és podgyászával s mintegy 4000 fogollyal — Vácon keresztül visszatért Budára.¹⁵¹

„Vala ezön basa igen nagy örömben,
Éjjel nappal vagyon nagy készülésében,
Szándékja, Szolnokot, Egröt ő megvegye,
Mind Lengyel határig ez országot elnyerje.”¹⁵²

Ha a töröknek Eger gyors elfoglalása után 1552 őszén még lett volna ideje a hadjárat továbbfolytatására, minden bizonnyal észak felé tovább terjeszkedik, vagy pedig a bányavárosok ellen fordul. Eger védői azonban megakadályozták, hogy az ellenség elvágja a Habsburg-királyság és Erdély érintkezését. Ezt a sikert — eredményes helytállásukkal — nem egyedül az egriek könyvelhették el maguknak. Ebben a felörlő harcban még a vereséggel végződő ütközeteknek, várharcoknak is megvolt a jelentősége. Azok is lényegesen hozzájárultak a török erejének felmorzsolásához.

Ali budai pasa a palásti csatában nagy emberveszteséggel járó véres győzelmet aratott. Szondi György, Losonczy István vértanuhalála sem volt hiába-

¹⁴⁵ H. Göetz: i. m. 185—186. Martinengo Innocenzo del Monte kardinálshoz. Wien, 1552. aug. 12.

¹⁴⁶ Bakó István: A német hadak szereplése Magyarországon 1520—1570. Bp. 1880, 69.

¹⁴⁷ HL. Törökkori iratok, 1552. Nr. 116. Ferdinánd levele az összes grófok, bárók, előjárók, vármegyék és tisztviselőkhez. 1552. okt. 14. Gömöry Gusztáv: Eger ostroma 1552-ben. HK., 1890, 617.

¹⁴⁸ Istvánffy Miklós: i. m. 260.

¹⁴⁹ HHStA. Ungarn. Fasc. 66. Serédy György Castaldohoz. Kassa, 1552. aug. 16. „... Basa enim Budensis iurando fassus est, se velle isto authumno hic Cassoviae fructus vinearum percipere.”

¹⁵⁰ HHStA Ungarn, 1552. Fasc. 66. Ferdinánd Báthori András erdélyi vajdához. Wien, 1552. aug. 19. „... Passa Budensis istis proximis praeteritis diebus illum exercitum nostrum, licet non sine magno quoque suo damno aliqua clade affecerit...”; Uo. 1552. Fasc. 66. Ferdinánd Castaldohoz. Wien, 1552. aug. 20. „Tamen hostis tam cruentam victoriam obtinuit, quod tot vires si non supra fuerint, quibus eandem victoriam persequi... potuisset...”

¹⁵¹ Forgách Ferenc: i. m. 48—53; Istvánffy Miklós: i. m. 254—260; Verancsics Antal Összes munkái. II. Pest. 1857, 93. „A németekben egy rosta zabon attak egyet az terekek.” Thury József: Török történetírók. II. Bp. 1896, 38; F. B. Bucholtz: i. m. Bd. VII. Wien, 1836, 310—311; Matunák Mihály: i. m. 246—248.

¹⁵² Tinódi Sebestyén: Budai Ali basa históriája, 341—344. verssor.

való. Mire az egyesült török seregek Temesvár alól, illetve a palásti csatamezőről Eger alá érkeztek, elcsigázódtak és éhségtől, járványtól sújtva eléggé kimerültek. Eger szilárd helytállása nem maradt hatás nélkül a törökre sem: Ali budai pasa kénytelen volt lemondani további hódító terveiről — így többek között az alsó-magyarországi bányavárosok elfoglalásáról —, s készen mutatkozott a perzsa háborúba bonyolódott Porta intésére a béketárgyalásokra.¹⁵³

¹⁵³ Verancsics Antal *Összes munkái*. I. Pest. 1857. 268—288; *Margalits Ede*: Horvát történelmi repertorium. I. Bp., 1900. 603—607. *Matkovics Péter*: Verancsics Antal utazása Konstantinápolyba 1553-ban. *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története 1526—1608. 332; *Tardy Lajos*: Régi magyar követjárások Keleten. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 11. Bp., Akadémiai Kiadó. 1971. 110—121.

KRISTÓ GYULA

Különkormányzat az Árpád-kori Dráván-túlon és Erdélyben

A jelen tanulmány egy terjedelmes munka része, s itt legfontosabb feladatunknak azt tartjuk, hogy képet adjunk a báni és vajdai különkormányzat Árpád-kori funkcionálásáról e tisztségek megszületésétől kezdve az 1270—1280-as évekig. Az időhatárok első pillanatra önkényesnek tűnő megállapítását számos körülmény igazolhatja. Nem lehet most célkitűzésünk a Drávántúl báni és Erdély vajdai különkormányzata kialakulásának, e tisztségek megszületésének bonyolult kérdéskörével foglalkozni (amely különben sokáig a magyar, horvát és román kutatások reflektorfényében állt), amiképpen túlmutatna témánkon a XIII. század utolsó évtizedeinek vizsgálata is, hiszen a tengeremelléki bánságot az 1270-es évek közepén foglalja el és tartja évtizedekig Šubić Pál, a szlavón bánságot az 1270-es évek végétől már jóformán alig engedik ki kezükből az 1320-as évek elejéig a Kőszegiek és a Baboníciók, az erdélyi vajdaság pedig az 1280-as években Borsa nembeli Rolandé, a következő évtizedekben — mintegy 20 esztendőn át — Kán nembeli Lászlóé lett, azaz a báni és vajdai különkormányzat Árpád-kori utolsó és Anjou-kori első évtizedei nem a különkormányzat, hanem a tartományuraság történetének lapjaira tartoznak (s e pár évtizedre egyébként is éles fényt vetettek az elmúlt idők magyar, horvát, és román kutatásai). Nincs többről tehát szó, mint arról, hogy önálló elemzés tárgyává tegyük a báni és vajdai különkormányzat legkevésbé ismert, de fontosságában akár a kialakulás időszakával, akár a tartományúri szakasszal vetekedő szegmentumát. E feladat persze kielégítően csak úgy oldható meg, ha elegendő ismereteink vannak a drávántúli és erdélyi különkormányzat mind megszülető, mind tartományúrivá váló korszakáról. Magunk elvégeztük ide vonatkozó vizsgálatainkat is, s azok legfontosabb — valóban csak a lényegre szorítókozó és minden részletet mellőző — eredményei értelemszerűen beépültek a jelen írásba, méghozzá olyan szükségszerűséggel, ahogyan folyamatok *közbülső* szakaszáról nem lehet reális képet adni az előzmények és a következmények ismerete nélkül. Bizonyos pontokon persze még így is támadhat kétely az olvasóban, hogy a levont következtetések mennyiben *csak* a közbülső folyamat itt elvégzett elemzésén és mennyiben azon kívüli, itt közre nem adott vizsgálódásokon alapulnak. Ezt az aggályt — szeretnénk hinni — a kérdéskört monografikusan feldolgozó terjedelmes írásunk publikálása végleg eloszlathatja.¹ Azt is már témánk kidolgozásának kezdetén meg kell jegyeznünk, hogy a báni funkciót sokszorta több oklevél tükrözi, mint a vajdait. Bizonyos folyamatokat és jelenségeket éppen ezért csak a bánok példáján tudunk illusztrálni, nem lehetnek azonban kétségeink afelől, hogy hasonló folyamatok és jelenségek a vajdai méltóságban is lezajlottak, illetve feltűntek.

¹ Ld. „A feudális széttagolódás Magyarországon” című, az Akadémiai Kiadónál megjelenésre váró dolgozatunkat.

Jobbára a pozitív adatgyűjtés korszakában, a XIX.—XX. század fordulóján többen is összeállították a bánok és a vajdák listáját.² Igaz, ma már több helyütt kiegészítésekre, módosításokra szorulnak (egyáltalán: ideje lenne már letörölni a sok évtizedes port az elsősorban Wertner Mór által összeállított listákról, s új archontológiai táblákat összeállítani), de az alapvető következtetések levonására még így is alkalmasak. A bánok esetében 170 év alatt, ahol kisebb hézagoktól eltekintve már a XII. század elejétől folyamatos a lista, az 1270-es évekig mintegy 50 tisztségviselőt, a vajdák esetében 80 év alatt, ahol csak a XII—XIII. század fordulójától tekinthető nagyobb hiányok nélkülinek a sorrend, az 1280-as évekig mintegy 40 dignitariust számolhatunk össze. (E számokba külön tételként vettük be a báni—vajdai tisztbe újólag visszatérőket, viszont a vice-bánokra és alvajdákra nem voltunk tekintettel.) Észérint tehát a bánok átlagosan három-négy, a vajdák pedig két évenként cserélődtek.³ A bánok átlagarányán kétségtelenül „javított”, hogy három bán is (a XII. századi Beloš és Ampudin, valamint a XIII. századi Gutkeled nembeli István) tíz-tíz évet meghaladó ideig viselte a banatust. A vajdák közül egyedül Lőrinc tisztségviselése érte el a tíz évet.

Tudjuk, hogy a bán és a vajda kinevezésének joga a királyé (illetve a területi hatalmat gyakorló királyi hercegé) volt,⁴ a méltóságok gyakori cseréjéből tehát elsősorban a királyi hatalmat érintő következtetések vonhatók le, mindenekelőtt általános érvénnyel az a megállapítás, hogy a magyar királyok óvakodtak hosszabb ideig bármelyik hívüket is a báni vagy vajdai polcon hagyni, ily módon védekeztek az uralkodók ama veszély ellen, hogy a huzamos

² Bánok listája: *Korbuly Imre*: A báni méltóság... Pest. 1868. 209—213; *Óiro Truhelka*: Slavonski banovci (Prinos hrvatskoj numismatiki). Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 1897. 140—145; *Vjekoslav Klaić*: Hrvatski bani za Arpadovića (1102—1301). Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva (a továbbiakban: Vjestnik), 1899. 132—138, 234—243; *Vjekoslav Klaić*: Hrvatski hercezi i bani za Karla Roberta i Ljudevita I. (1301—1382). Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Knjiga 142. U Zagrebu 1900. 131—132, 154—173; *Ivan Bojničić*: Dodatak k Klaićevom članku „Bani poslije Belusa od g. 1225”. Vjestnik, 1900. 121; *Macro Wertner*: Prinosi k poznavanju hrvatskih banova od godine 1105 do godine 1125 [recte: 1225]. Vjestnik, 1901. 16—31; *Wertner Mór*: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár 1906. 590, 592; *Wertner Mór*: Az Árpád-kori bánok. Meghatározások és helyreigazítások. Századok, 1909. 377—415. Vajdák listája: *Wertner Mór*: László, erdélyi vajda nemzetsége. Századok, 1890. 727; *Pór Antal*: László erdélyi vajda és a Keán nemzetsége. (Szíves válaszul *Wertner Mór* dr. és *Puky Andor* uraknak.) Turul, 1891. 108—111; *Pór Antal*: Az erdélyi vajdák sorozata a XIV. század végéig. Erdélyi Múzeum, 1893. 3—49; *Wertner Mór*: Észrevételek Pór Antal „Erdélyi vajdák” cz. cikkére. Erdélyi Múzeum, 1893. 522—526; *Wertner Mór*: Két Lőrincz nevű erdélyi vajda. Erdélyi Múzeum, 1894. 498—502; *Moritz Wertner*: Die Wojwoden Siebenbürgens im Zeitalter der Árpáden. Urkundliche Richtigstellungen und Bestimmungen. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, 1898. 43—73; *Moritz Wertner*: Die Wojwoden Siebenbürgens im vierzehnten Jahrhundert. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, 1899. 161—123, 138—144; *Wertner Mór*: Az Árpád-kori erdélyi vajdák ismeretéhez. Erdélyi Múzeum, 1902. 496—500; *I. Lupag*: Voevodatul Transilvaniei în sec. XII și XIII. Academia Română. Memoriile secțiunii istorice. Seria III, tomul XVIII. București. 1936/37. 94—111; *Janits Iván*: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. H. é. n. [Bp. 1940] 107; *I. Lupag*: Zur Geschichte der Rumänen. Aufsätze und Vorträge. Sibiu. 1943. 71—83. — A báni és a vajdai listákat ld. *Hóman Bálint*—*Szekfű Gyula*: Magyar történet I.² Bp. 1935. passim. (A vonatkozó kötet *Hóman Bálint* munkája.)

³ *Kenézy Csátár*: A banságok eredete s a bánok hatásköre. Századok, 1869. 313; *Vjekoslav Klaić*: i. m. Vjestnik, 1899. 243; *I. Moga*: Voevodatul Transilvaniei. Fapte și interpretări istorice. Anuarul Institutului de Istorie Națională 1945. 62.

⁴ *Janits Iván*: i. m. 11—12.

időt a különkormányzat élén töltő dignitarius nehogy túlzottan nagy hatalomra tegyen szert. Ez a királyi törekvés már szinte a különkormányzatok kialakulásának idejétől jelentkezik. Pl. 1199—1203 között öt vajda, 1212—1216 között ugyancsak öt, bán váltotta egymást, egy-egy tisztségviselő tehát legfeljebb egy évet tölthetett hivatalában.

A XIII. század folyamán a királyi tendenciát azonban már más irányú törekvések is színezik, majd egyre inkább megszabják. Egyrészt a főurak felfigyeltek azokra a lehetőségekre, amelyeket a báni és vajdai méltóság jelenthetett hatalmuk növelése számára, ezért egymással versenyezve törtek e tisztségek elnyerésére. Rátót nembeli Roland bánt pl. vetélytársai intrikái hozták olyan helyzetbe, hogy IV. Béla végül is megfosztotta a banatustól,⁵ s azt a rivális Héder nembeli Kőszegi Henrik nyerte el. Másrészt a reális hatalmát a XIII. században mindinkább elvesztő uralkodó számára egy ideig még eszköz volt a tisztségek betöltésével való politizálás; hűséget jutalmazhatott és hűtlenséget büntethetett ezzel. IV. Béla nyíltan hangoztatta, hogy mind Türje nembeli Dénest, mind Gutkeled nembeli Istvánt „hűségének igen kedves odaadása”, hadiérdemeik „méltán emelték a királyi kegy magasabb fokaira”, a szlavón báni méltóságba.⁶ Ugyanakkor a hűtlennel szemben úgy éreztette haragját pl. IV. László, hogy a kegyvesztetteket funkciójuktól megfosztotta. A gyakori pártütések, király elleni lázadások, a bárói csoportosulások mozgásai adják magyarázatát a szlavón bánok és erdélyi vajdák igen gyors cseréinek az 1270-es években.

Noha nemzetségek de genere megjelölésével csak a XIII. század eleje óta találkozunk, úgy hisszük, nem elsősorban ez adja magyarázatát annak a ténynek, hogy mind a báni, mind a vajdai listán a XIII. század közepe óta megszorodnak és uralkodóvá válnak a de genere minősítéssel rendelkező, méghozzá nagy és erős nemzetségi kötelékekbe tartozó dignitariusok. Azt jelenti ez a folyamat, hogy éppen a nagyúri genusoknak volt lehetőségük és erejük arra, hogy a tisztségek betöltésével való királyi politizálást egyre inkább a maguk javára hasznosítsák, kezdetben úgy, hogy bukásuk után újra és újra — és nem sikertelenül — harcba indultak a korábbi tisztség elnyeréséért. Pok nembeli Móric fia: Miklós IV. László uralkodásának tíz éve alatt négyszer nyerte el a vajdaságot, Kőszegi János az 1270-es években, Babonić Radoszló az 1280—1290-es évek fordulóján három-három alkalommal töltötte be a báni tiszteket. E nagyúri családok sarjai később, a XIII. század végén, a XIV. század elején már függetlenítették magukat a tisztségekkel folyó, a király és a birtokosok közti labdázásoktól, ön-hatalmúlag magukat minősítették Erdély vajdáinak és Szlavónia bánjainak. Ez már nem is a különkormányzatok, hanem a tartományuraság históriájához tartozik.

Egy-egy tisztség örökletessé tételéhez vezető út első lépcsőfokait már az 1270—1280-as évek előtt megjárták a nagybirtokosok, amikor — persze, eredménytelenül — családi hitbizománnyá akarták változtatni a báni, illetve a vajdai méltóságot. A báni tisztre a XII—XIII. század fordulóján a Bár-Kalán nem vetett szemet, Kalán püspök, Bánk és a talán ide vonható Pósa négy ízben viselte a gubernatori, illetve báni méltóságot, A XIII. század elejétől a Gutkeledék igyekeztek a banatust kisajátítani; a feltételeesen ide sorolható Merkur, továbbá Apaj,

⁵ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae (I. Red. Marko Kostrenčić). Zagrabiae 1967. II—XV. Red. T. Smičiklas. Zagrabiae 1904—1934 (a továbbiakban: CD), IV. 5. sz.

⁶ CD IV. 205. sz.; CD IV. 406. sz.

István, Joachim, Majádi Miklós és István nyolc alkalommal, az 1205–1288 közti mintegy 80 évben 22 éven át töltötték be a báni tiszteket. Az erdélyi vajdaságra a Kánok aspiráltak: a XIII. században a nemzetség négy generációja viselte a vajdai méltóságot, hogy azután a családi műre a dedunoka tegye fel a koronát a vajdai tiszt 20 éves megszakítás nélküli birtoklásával a XIII–XIV. század fordulóján.

Honnan ered és miben jut kifejezésre a bánok és vajdák hatalma? A szakirodalom dezorientáló monotonossággal ismételte, hogy a bán is és a vajda is királyi helytartó, a király tiszttviselője, az uralkodó személyének képviselője, helyettese, Szlavónia és Erdély nádora, tehát nem autonóm helyi hatóság.⁷ Ez a nézet túlságosan „közjogias” indítású, bizonyos felszíni jelenségek valóban sugallnak efféle látszatot. Bánok és vajdák egyaránt hangoztatták általában, hogy királyi parancsra járnak el, s a királyi oklevelek is gyakran hivatkoznak a bánoknak és vajdáknak adott mandátumokra.⁸ Kledin bán 1116–1117-ben István király parancsából, Maurus tengermelléki exercitator 1182-ben és Miklós bán 1275-ben királyi kegyből minősítette bánnak magát. Ugrin szörényi bán 1268-ban „ex dileccione (Bele) . . . Regis” (Béla király szeretetéből) erdeztette méltóságát. II. Géza 1158-ban a bánt is ministerei közé sorolta.⁹ A fontos akciókat, mint pl. a várföldek visszavételét, külön királyi megbízás alapján végezték.¹⁰ Számos adat erősíti meg, hogy a bánok királyt helyettesítő mivoltukban intézkedtek. 1248-ban IV. Béla megparancsolta Traunak, hogy úgy engedelmeskedjék István bánnak, mint a királynak. IV. Béla eme Istvánra saját helyettesítését (vices nostras) bízta Szlavóniában.¹¹ Ilyen megbízást persze más dignitarius is kaphatott,¹² de amíg ezek alkalmiak, konkrét esethez kötöttek voltak, addig a bán (és a vajda) általában ilyen állandó, már a kinevezéssel együtt járó megbízás alapján tevékenykedett.

⁷ A bánra ld. *Korbuly Imre*: i. m. 60–73; *Hampel József*: A báni méltóság eredetétől kezdve napjainkig. Győri történelmi és régészeti füzetek IV. Győr. 1869. 364–367; *Marczali Henrik*: Az Árpádok és Dalmácia. Értekezések a történeti tudományok köréből XVII. kötet 5. sz. Bp. 1898. 76–77; *Hóman Bálint*–*Szekfű Gyula*: i. m. I.² 356. A vejddára ld. *Szilágyi Sándor*: Erdélyország története tekintettel művelődésére. Pest. 1866. 77; *Pór Antal*: i. m. Erdélyi Múzeum 1893. 1; *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.² Bp. 1899. 218; *Farczady Elek*: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási hatásköre és működése az első erdélyi unió, 1437 előtt. Bp. 1912. 10, 35; *Jancsó Benedek*: Erdély története. Cluj-Kolozsvár 1931. 50; *Deér József*: A középkori Erdély. Magyar Szemle, 1934. 198; *Endes Miklós*: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp. 1935. 48; *Asztalos Miklós*: Erdély története. A történeti Erdély. Szerk. *Asztalos Miklós*. Bp. 1936. 185; *Georg Eduard Müller*: Die mittelalterlichen Verfassungs- und Rechtseinrichtungen der Rumänen des ehemaligen Ungarn. Siebenbürgische Vierteljahrschrift, 1938. 32; *Istványi Géza*: A generalis congregatio. Levéltári Közlemények, 1940–1941. 191; *Janits Iván*: i. m. 11–12; *I. Lupaş*: i. m. Zur Geschichte der Rumänen. 62; *Eugen Horváth*: Die Geschichte Siebenbürgens. Budapest–Leipzig–Milano. 1943. 12; *K. Horedt*: Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII. Biblioteca istorică VII. Bucureşti. 1958. 118.

⁸ CD II. 178. sz.; CD III. 176. sz.; CD IV. 530. sz.; CD V. 815. sz.; CD V. 941. sz.; CD VI. 76. sz.; CD VI. 121. sz.; *Wenzel Gusztáv*: Árpád-kori új okmánytár (I–XII. Pest–Bp. 1860–1874. A továbbiakban: W.) VI. 247. sz.; CD V. 704. sz. stb.

⁹ CD II. Addenda c) 2. sz.; CD II. 178. sz.; CD VI. 104. sz.; W. III. 125. sz.; CD II. 83. sz.; CD II. 84. sz.

¹⁰ CD V. 543. sz.; CD V. 550. sz.; CD V. 625. sz.; CD V. 626. sz.

¹¹ CD IV. 310. sz.; CD V. 540. sz.

¹² Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (I–II/1. Szerk. *Szentpétery Imre*. Bp. 1923–1943; II/2–3. Szerk. *Szentpétery Imre*–*Borsa Iván*. Bp. 1961. A továbbiakban: RA) 711. sz.; CD IV. 469. sz.; CD V. 586. sz.; W. VII. 329. sz.; *Georgius Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (I–XI. Budae. 1829–1844. A továbbiakban: F.) V. 2. 477–478 stb.

A bán és a vajda több feladatköre is alátámasztani látszik azt a feltevést, hogy a különkormányzat vezetője a király egyszerű tisztviselője és engedelmes alkalmazottja. E funkciók némelyike kifejezetten mintegy „hiteleshelyi” jellegű: a bán és a vajda határjárást végez, birtokot iktat,¹³ okleveleket erősít meg és ír át,¹⁴ előtte földet adnak el, peres ügyekben megegyeznek, bevallást tesznek.¹⁵ Ugyancsak a bán szerény helyzetére vetnek fényt azok a XIII. század eleji oklevelek, ahol a bán mint királyi poroszló fordul elő.¹⁶

Mindezek azonban csak az érem egyik, könnyebben feltűnő oldalát jelentik. A báni és vajdai hatalom voltaképpen két forrásból táplálkozik, eredetileg mindkettő a különkormányzati vezető király által nyert joghatóságának gerincét képezte, a katonai és az igazságszolgáltatási hatáskörből. IV. Béla a báni hivatal kötelességéül említette, hogy Szlavónia dukátusa különböző részeinek védelmében serénynek kell lennie. V. István herceg 1266-ban eltiltja az erdélyi vajdát a krakkói és igeni hospeseken tett descensustól, kivételt csak abban az esetben tett, amikor István herceg országát veszély fenyegeti. Ekkor a herceg erdélyi országának (regni nostri Transilvani) védelmén és üdvén őrködő vajda köteles a hospesekhez fordulni.¹⁷ Ebből a feladatkörből természetesen adódott, hogy a tatárjárást követően a lázadó, IV. Bélától elszakadni akaró horvátországiakat és Spalato városát a bán és a vicebán fegyverrel szorította az uralkodó iránti hűség-re.¹⁸ Aligha szükséges bizonyítani, hogy a szlavóniai és erdélyi haderő feletti rendelkezési jog — még a királyi hadsereg ereje hanyatlásának korában¹⁹ is — milyen hatalmat és tekintélyt kölcsönzött a különkormányzat vezetőjének. 1246-ban Hudina comes és négy rokona amiatt panaszkodott a királynak, hogy a bán mindegyiküket fejenként kényszerítette mind a báni, mind a királyi hadseregben teendő hadi szolgálatra, holott földjük haszna ilyen szolgálat költségével nem ér fel.²⁰

Még nagyobb befolyást és még tekintélyesebb hatalmat biztosított a bán és a vajda számára az igazságszolgáltatási tevékenység. A különkormányzatok vezetői területük (nem privilegizált) elemei — egyháziak, továbbá a laikus társadalom széles köre — felett a legkülönbözőbb (birtok-, hatalmaskodási és egyéb) ügyekben ítéltettek.²¹ Az igazságszolgáltatást a bán és a vajda felhasználják hatalmuk kiszélesítésére. Fontos jogok megszerzéséhez vezették el a bánokat a IV. Béla-kori birtokvisszavételek és birtokrendezések, ahol a király képviselőiben a panaszosok a bánhoz fordultak, az ő kezébe tették le ügyüket.²² A bán

¹³ CD IV. 315. sz.; CD IV. 382. sz.; Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (I–IV. Hermannstadt. 1892–1937. A továbbiakban: US) I. 86. sz.; W. XI. 69. sz.; CD III. 157. sz.; CD IV. 155. sz.; CD IV. 211. sz.; CD V. 819. sz.; CD V. 84. sz.; W. VI. 247. sz.; US I. 38. sz.; CD V. 704. sz. stb.

¹⁴ CD V. 823. sz.; CD V. 842. sz.; CD V. 964. sz.; CD VI. 509. sz. stb.

¹⁵ CD IV. 112. sz.; CD IV. 357. sz.; CD VI. 55. sz.; CD VI. 85. sz.; CD VI. 267. sz.; CD IV. 162. sz.; CD IV. 308. sz.; CD VI. 13. sz. stb.

¹⁶ CD III. 110. sz.; US I. 31. sz. stb.

¹⁷ CD IV. 205. sz.; US I. 113. sz.

¹⁸ CD IV. 406. sz.; CD IV. 408. sz.; CD V. 578. sz.

¹⁹ Molnár József: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. Hadtörténelmi Közlemények, 1959/2. 236–252.

²⁰ CD IV. 256. sz.

²¹ CD II. 94. sz.; CD IV. 91. sz.; CD IV. 268. sz.; F. IV. 2. 414.; CD V. 624. sz.; Karácsonyi János–Borooszy Samu: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Bp. 1903 (a továbbiakban: VR). 323. sz.; W. III. 150. sz.; F. V. 3. 434–436. stb.

²² CD IV. 67. sz. stb.

feladata volt megvizsgálni különböző népelemek státusát, különböző földek birtokhelyzetét.²³ E megbízatás teljesítése során a bánnak emberek társadalmi hovatartozásáról kellett döntenie. Igaz, arra is akad példánk, hogy a bán a királyt kérte bizonyos nemesek szabadságának épen hagyására, vagy hogy a király a bán megkérdezése után döntött emberek jogállásáról,²⁴ de számos adat igazolja, hogy a bán önállóan ítelt a státusperekben, önállóan döntött hospesek szabadsága ügyében, igazolt várjobbágyi állapotot, vagy éppen várnépeket helyezett vissza várjobbágyok közé.²⁵ Ha imént bizonyos báni funkciók hiteleshelyi jellegűeknek tűntek is, a társadalmi helyzet megítélése és a státus szabad változtatása méltán tekinthető hercegi jogkörnek, olyannak, amilyennel csak IV. Béla és 1262 után V. István hercegek éltek. Ugyancsak uralkodói jogkört gyakoroltak a vajdák, amikor kiváltságokat, immunitásokat adtak az alvinci, a borbereki, a désvári hospeseknek.²⁶

Új fejezetet jelent a különkormányzat vezetői igazságszolgáltatásában a generális kongregációk celebrálása. Ez eredendően nádori hatáskör volt,²⁷ de a XIII. század 70-es, 80-as éveiben Szlavónia területén — úgy tűnik: rendszeresen — a bán tartotta meg ezeket. Jelentőségét tekintve ezek közül messze kiemelkedik Csák nembeli Máté bán 1273. évi kongregációja, ahol a nemesek és a várjobbágyok Szlavónia (a poroszló-állítással, az idézéssel, az egyes vétségek megítélésével, a katonáskodással, a descensusszal, az adómegtagadókkal s ezek garanciáival kapcsolatos) jogainak megtartására és bírái általi megtartatására kérték a bánt. Kőszegi Miklós bán Szlavónia 1278. évi generális kongregációján a zágrábi várjobbágyok szabadtságát erősítette meg.²⁸

Részint a bán katonai hatalma, részint az igazságszolgáltatás pallosa tette lehetővé, hogy a bán hatalmaskodjék, azaz törvénytelen eszközökkel növelje hatalmát. Az oklevelekből a báni hatalmaskodás számos módja bukkan elő. Gyakori eljárása lehetett a bánnak, hogy olyan faktorokra — egyházra, városra — igyekezett joghatóságát illetéktelenül kiterjeszteni, amelyek immunitást élveztek.²⁹ Ugyancsak szokott módja volt vagyona növelésének a birtokfoglalás.³⁰ Gutkeled nembeli Miklós bán kétségtelenül nehéz helyzetbe került, amikor 1275-ben arról kellett ítélnie, hogy a saját apja, István bán által tetszése szerint (sicut sibi placuit) elvett trau birtokokat visszadja Trau számára.³¹ A báni hatalmaskodások — ha lényegesen kisebb méretekben is — már a tartományurak brutális kilengéseit, atrocitásait idézik.

Dénes horvát-dalmát bán már a XII. század végén Szlavónia iupanusainak (zsupánjainak) tanácsára és ítéletével ítelt.³² A XIII. században a báni ítéletlevelek sablonos formájává lett annak hangoztatása, hogy a bán Szlavónia országának nemeseivel együtt ítélt,³³ ami mögött persze az a tartalom húzódik meg,

²³ CD IV. 221. sz.; CD IV. 451. sz. stb.

²⁴ CD V. 764–765. sz.; CD IV. 529. sz.

²⁵ CD IV. 514. sz.; CD XIII. 51. sz.; CD V. 52. sz.

²⁶ US I. 84. sz.; US I. 95. sz.; US I. 205. sz.; US I. 262. sz.

²⁷ *Istványi Géza*: i. m. Levéltári Közlemények, 1939. 54–55, 57.

²⁸ CD VI. 26. sz.; CD VI. 208. sz.; CD VI. 265. sz.

²⁹ CD III. 102. sz.; CD III. 224. sz.; CD IV. 521. sz.; CD VI. 27. sz.; CD VI. 197. sz.

³⁰ CD III. 325. sz.; CD IV. 451. sz.; *I. Kukuljević de Saccis*: Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII. Zagrabiae. 1896. 1075. sz.; CD VI. 51. sz.; CD VI. 52. sz.; CD VI. 276. sz.

³¹ CD VI. 97. sz.

³² CD II. 181. sz.; CD II. 185. sz.

³³ CD V. 624. sz.; CD V. 711. sz.; CD V. 899. sz.; CD V. 900. sz.; CD VI. 256. sz. stb.

hogy a bán körül familiárisaiból báni udvar teremtődött. 1261-ben Roland bán említi is udvarának poroszlóját (*pristaldus curie nostre*).³⁴ Gutkeled nembeli István bánnak ugyan Zágrábban báni palotája volt,³⁵ de a báni itinerárium adataiból arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a bán és udvara a XIII. században „körbejárt”.³⁶

A báni és vajdai hatalom egyik erőforrását a familia, a bán és a vajda familiárisainak tömege jelentette. A különkormányzat vezetői körül már méltóságuk kialakulásakor kikristályosodott egy szolgáló (szerviensi) csoport, amely segítette adminisztrációjukat. Dénes bánt poroszlója már 1183-ban urának (*dominus meus*) nevezte. A vajda officialisait 1206-ban említik első ízben.³⁷ A különkormányzati vezetők familiája különösen a XIII. század közepétől terebélyesedik ki, amikor országszerte rohamosan tért hódít a familiaritás, a magánfamilia intézménye. A bánt ettől kezdve számos helyen szerviense képviseli, és a magánfamiliának a különkormányzat vezetésébe történt benyomulásával az ügyek és képviseletek privát és hivatalos jellege megglehetősen egybefolyik. 1256-ban István bán a pakraci kamarába Benedek zágrábi kanonokot és gercsei főesperest küldte, aki ott nem a zágrábi püspököt, hanem a bánt képviselte. 1262-ben László zágrábi ispán ura, Roland bán helyett jelent meg a zágrábi káptalan előtt, s ott a bán által megvásárolt magánföld elhatárolását kérte.³⁸

Nevezetes fejteget a báni és vajdai magánfamiliának a szlavóniai és erdélyi megyésispánok bánhoz, vajdához való viszonya. Fentebb már említettük, hogy Dénes bán 1183–1184-ben Szlavónia zsupánjainak tanácsára ítelt. Eme adat szerint tehát a bán már akkor területének zsupánjai fölé emelkedett, közjogi értelemben felsőbb szervük, felettes hatóságok volt, de magánjogi kapcsok köztük ekkor még annál kevésbé jöhettek létre, mivel e zsupánok bennszülött horvát-országiak voltak, s ráadásul a zsupánia inkább örökletes zsupáni tisztet élén hordozó nemzeti szervezett még, semmint szigorúan területi alapon létesült vármegye.³⁹ A minőségi változást az olyan adatok feltűnése és megsokasodása jelzi, amikor a bán ispánjait szeretett híveinek, az ispánok pedig a bánt uruknak titulálták.⁴⁰ Fentebb szerénynek ítéltük meg a hiteleshelyi funkciót ellátó, királyi poroszló feladatkörét vállaló, földet iktató bán hatalmát. Az igazság az, hogy az ilyen bán a XIII. század elejének figurája. A bán ugyan a század második felében is kap királyi parancsot birtok iktatására, de ekkor már magánfamiliárisát, területileg illetékes ispánját küldi az iktatás elvégzésére.⁴¹

Az első vicebánok és alvajdák a XII. század végén és a XIII. század elején bukkannak fel az oklevelekben.⁴² Ezek feltehetően már a tisztség kialakulásától kezdve a bán és a vajda emberei, szervitorai. Bizonyossá ezt azon típusú adatok teszik, amilyeneket az imént említettünk, vagyis ha a bán a maga vicebánjának, szeretett hívének nevezi a vicebánt, az meg urának a bánt. Ilyenek a XIII. szá-

³⁴ CD V. 711. sz.

³⁵ CD VI. 403. sz.; CD VI. 518. sz.; CD VII. 29. sz.; CD VII. 31. sz.; CD X. 10. sz.

³⁶ CD V. 870. sz.; CD V. 873. sz.; CD V. 878. sz.; CD V. 52. sz.; CD V. 53. sz.

³⁷ CD II. 181. sz.; US I. 17. sz.

³⁸ Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Red. *Ferdinandus Knauz*. Strigonii. 1874. 572. sz.; CD V. 744. sz.

³⁹ Ld. *Nada Klaić*: Postanak plemstva „dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”. Historijski Zbornik, 1958–1959. 130–134.

⁴⁰ CD V. 597. sz.; CD V. 653. sz.; CD V. 870. sz.; CD V. 15. sz. stb.

⁴¹ CD V. 760. sz.; CD V. 748. sz.; CD V. 829. sz.; CD V. 869. sz. stb.

⁴² Az első adatok: CD II. 217. sz.; CD III. 46. sz.; VR 311. sz.

zad közepén bukkannak fel nagyobb számban.⁴³ A bánnak és a vajdának nagyjából erre az időre sikerült elérniök, hogy területileg illetékes ispánjaikat magánjogi fennhatóságuk alá vonják. A magánfamília természetéből következik, hogy a familiárisok különbségtétel nélkül magán- és hivatalos természetű ügyekben szolgálták urukat, sorsuk uruk kezében nyugodott. A különkormányzat vezetői a magánfamília kialakulásával egy időben, a XIII. század közepére szerezték meg azt a jogot, hogy a vicebánt, az alvajdát, továbbá területük ispánjait ők nevezték ki.⁴⁴ Ez a körülmény nagy mértékben növelte a bán és a vajda hatalmát és tekintélyét tartományukon belül. Ezzel a fejleménnyel viszont Szlavónia és Erdély ispánjai elvesztették a közvetlen kapcsolattartás lehetőségét a királlyal, az ő „kis-királyuk” immár minden vonatkozásban — közjogilag és magánjogilag is — a bán és a vajda lett.

Több más mozzanat is jelzi a különkormányzat vezetői helyzetének, társadalmi állásának erősödését, bár igaz, a kor körülményeihez viszonyítva a bán a korábbi évtizedekben is mindig a legmagasabb méltóságok egyikének számított. Kinnamosz a báni tiszttel közvetlenül a király utáni méltóságnak írta.⁴⁵ A bán az 1222. évi Aranybullában is ama négy országos főméltóság egyike, amelynek viselője még másik tiszttel is betölthetett.⁴⁶ A bán és a vajda erejének a XIII. század második felében történt megnövekedése alapján annak az erőgyarapodásnak a része volt, amely általában a világi nagybirtokosságot e korban jellemezte. Ezen túlmenően erősödésüket jó néhány speciális szempont is indokolta. Jövedelmi forrásaik rendszere a XIII. század második felében állapodott meg, legalábbis az ide vonható legkorábbi oklevelek IV. László-koriak (néhány ponton korábbiak). Eszerint a bánt Szlavóniában megillette évente a hétدنáros adó, a nyestbőr- és a zsolozsmaadó (victualia = élelmiszeradó), a descensus, a tengerparton a vámbevétel, további ítéletei után a törvényesen legyőzött pervesztes földje.⁴⁷ A terményjáradékra utaló adónemek a XIII. század végén már pénzjáradékra voltak kommutálva.⁴⁸ Az Árpád-kori vajda jövedelmei közül csak az alvinci vám harmadát és a bíraskodás után befolyó pénzjövedelmet ismerjük.⁴⁹ A szlavón bánok a XIII. század közepétől kezdve néhány évtizeden át tervszerűen törekedtek arra — nem is eredmény nélkül —, hogy a spalatói és traui ispáni tiszttel, tehát a jelentős dalmát városok feletti közvetlen fennhatóságot elnyerjék.⁵⁰

A bán hatalmának mutatója az is, hogy egyelőre még királyi kamaraként báni kamara létesült, amelyben a bán a király megbízottjaként gyakorolta a

⁴³ CD V. 570. sz.; CD V. 597. sz.; CD V. 653. sz. stb.

⁴⁴ István bán pl. egyik rokonát tette vicebánná, ld. CD IV. 408. sz.

⁴⁵ *Augustus Meineke*: Ioannis Cinnami Epitome. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae. 1836. 262—263. (*Makk Ferenc* kéziratos fordítását használtuk.)

⁴⁶ *Érszegi Géza*: Az Aranybulla (A hétszázötvenedik évfordulóján). Fejér megyei Történeti Évkönyv 6. Székesfehérvár. 1972. 18.

⁴⁷ CD VI. 194. sz.; CD VI. 195. sz.; CD VI. 224. sz.; CD VI. 575. sz.; CD VII. 30. sz.; CD VIII. 249. sz.; CD IV. 410. sz.; CD V. 620. sz.

⁴⁸ CD VII. 30. sz.

⁴⁹ US I. 227. sz.; F. V. 2. 223—224. — A báni és vajdai jövedelmekre ld. *Salamon Ferencz*: Az első Zrínyiek. Pest. 1865. 71—72; *Szilágyi Sándor*: i. m. 77; *Korbuly Imre*: i. m. 73—76; *Hampel József*: i. m. 366; *Biró Ferenc*: A magyar uralom Dalmáciában IV. Béla korában. Bp. 1909. 25; *Jancsó Benedek*: i. m. 50; *Janits Iván*: i. m. 16.

⁵⁰ CD IV. 372. sz.; CD V. 579. sz.; CD V. 585. sz.; CD V. 788. sz.; CD V. 833. sz.; CD V. 850. sz.; CD V. 863. sz.; CD V. 908. sz.; CD V. 913. sz.; CD V. 33. sz.; CD VI. 4. sz.; CD VI. 7. sz. stb.

pénzverés jogát. A Gutkeled nembeli István bán által 1255-től, majd utódai által vert báni denárok olyan minőséget képviseltek, hogy Károly Róbert pénzreformja kezdetekor, 1323-ban az egységes királyi pénzverés mintájául a báni pénzverést tette, új pénz verését ama régi báni denárok pensája szerint határozta el, ahogyan azok néhai István bán által Béla király idejében verettek. De 1272-ben, miután V. István király a drávántúli kamarahaszna tizedét megítélte az esztergomi érsekségnek, az uralkodó a bán számára a kamarahaszna fejében a drávántúli hét-denáros királyi collectát adta. Ez annyit jelentett, hogy a pénzverésből származó jövedelem — mely az évi pénzüjtésből adódó bevétel helyett egyenes adó volt — 1272-től nem a királyt, hanem a bánt illette. A báni pénzek felirata azonban sokáig a rex (vagy dux) címét közli, Lendvai Miklós alatt a XIV. század közepén jelenik csak meg először a feliraton a bán neve (MONETA NICOLAI BANI). A báni kamara önállóságát még a gyökeres pénzreformot megvalósító Károly Róbert sem korlátozta.⁵¹ A bán hivatalos voltát, királytól nyert funkcióját kihasználva könnyebben valósíthatott meg olyan szándékokat, amelyek e korban — a XIII. század közepén — a legtöbb világi nagybirtokost, így köztük a bánt is mozgatták. István bán 1251-ben oklevelet adott ki arról, hogy a dalmát tengerparton (Senjjele szemben) várost alapít saját hasznára, a magyar király tiszteletére. A város helyét az oda telepedni akaró rabiaknak adja, a hegy csúcsán a bán saját költségén kastélyt (castellum) építtet. Leendő városát a többi dalmát királyi város által élvezett szabadsággal ruházza fel. 1252-ben ugyancsak István bán a király tiszteletére új szabad falut alapított a szlavóniai Körösben (Križevci), a hospeseknek a zágrábi (gréci és zágrábújfalusi) hospesek szabadságát adományozta.⁵²

A báni hatalom decentralizációja és a — szeparatista törekvéseiket a báni méltóságban megvalósíthatónak látó — főuri velleitások a báni funkció szétdarabolásában jelentkeztek. A dalmáciai bizánci uralom 1180 körüli megszüntetésével kapcsolatban létesült, de akkor még rövid életű külön tengeremelléki bánság hagyománya a XIII. század folyamán lényegesen megváltozott viszonyok közepette többször is feléledt, 1225-ben, 1243-ban és 1259-ben. Ezek azonban elvetélt kísérletek voltak a báni hatalom megosztására. Az 1259. évi adat mutatja, hogy ekkor a bán és a vicebán között területi elhatárolódás is volt, ugyanis egy másik 1259. évi oklevélben a vicebán mint tengeremelléki bán bukkan fel. 1259. évi diplomák igazolják, hogy a bán helyettese és tengeremelléki előljárója a bán magán-szervienise volt. Ilyen viszonyok nem kedveztek a báni hatalom huzamos megosztásának.⁵³ A szakadás tartóssá az 1270-es évek közepén vált. 1273-ban Móric a tengeremelléki bán (és spatatói podesta), a tengeremelléki bán helyettese pedig Šubić Pál. A megosztást mutatja, hogy 1275-ben Kőszegi János egész Szlavónia bánja, Gutkeled nembeli Miklós pedig egész Horvátország és Dalmácia bánja. 1276-ban azonban már Šubić Pált nevezik bánnak, azaz bizonyosan — mint későbbi oklevelekből tudjuk — tengeremelléki bánnak.⁵⁴ Ezzel befejezett tény

⁵¹ CD IX. 91. sz.; CD V. 85. sz. A báni pénzverésre ld. *Čiro Truhelka*: i. m. 1—160 (a kérdés máig legalaposabb feldolgozása); *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000—1325. Bp. 1916. 329—352, 452—454, 459; *Nagy Lóránt*: A Corpus Nummorum Sclavoniae (CNS) tervezete. Az Érem, 1964/27—28. 107—117, 1964/29—30. 146—154.

⁵² CD IV. 409. sz.; CD IV. 426. sz.

⁵³ CD III. 221. sz.; CD IV. 162. sz.; CD IV. 166. sz.; CD V. 633. sz.; CD V. 653. sz.; CD V. 654. sz.; CD V. 655. sz.

⁵⁴ CD VI. 30. sz.; CD VI. 40. sz.; CD VI. 96. sz.; CD VI. 100. sz.; CD VI. 121. sz.; CD VI. 97. sz.; CD VI. 104. sz.; CD VI. 134. sz.; CD VI. 158. sz. Ld. még CD VI. 578. sz.; CD VII. 86. sz.; CD VII. 144. sz. stb. Vö. CD VI. 376. sz.

vált a báni méltóság hosszú időre érvényes megosztása. A Šubićok közel 50 éven át családi hitbizományuknak tekintik és a családon belül töltik be a tengermelléki (horvát-dalmát) banatust, örökletes tiszté téve azt, míg a szorosabb értelemben vett Szlavónia (a Dráva—Száva vidéke) bánságáért a századforduló évtizedeiben a Kőszegiek és a Babonićok csatáztak.

A bán hatalmát jelzi titulusa is. Fentebb olyan példákat idéztünk, amikor a bánok a királyi kegygel, a király szeretetével magyarázták bánságukat. A teljes igazság azonban az, hogy már nagyon korán megjelenik a báni tiszt isten kegyéből való eredeztetése is, sőt néhány esetben a kettő párhuzamosan fut egyazon oklevélben is. Kledin bán 1116—1117-ben nemcsak István király parancsából, de isten kegyelméből is bánnak minősítette magát. Maurus tengermelléki exercitator 1182-ben szintén megemlítette a királyi kegy mellett az isteni kegyet. Butheco tengermelléki bánt is „dei et regis gratia” lett bánnak ítéltek 1259-ben. Ugyanakkor Miklós bán 1240-ben báni tituluszában csak az isteni kegyre utalt.⁵⁵

Az uralkodók a bánok és vajdák mindinkább nagyra törő hatalmával szemben érdemben tehetetlenek voltak, bár változatos módokon igyekeztek azt korlátozni és az általuk kívánt mederben tartani. Ezek egyike a hivatalok adományozásával történt „politizálás” volt, ahol a hűséget a tisztség elnyerése jutalmazta, a hűtlenséget a tisztség elvesztése büntette. Ez csak ideig-óráig érte el célját, amikor a bánok és vajdák kellően megerősödtek, királyi adományozás nélkül vagy uralkodói szándék ellenére kisajátították a hivatalokat. Nagyjából ugyanezt a summázást adhatjuk a báni és vajdai fennhatóság alól való mentesítést osztogató királyi immunitás-adományokról is. Ilyen kiváltságokban részesültek a Drávántúlon a dalmát városok (Žára, Nona, Trau, Sebenico, Almissa), különböző egyházi intézmények: a spalatói érsekség, a zágrábi, a veszprémi püspökség, a topuskói ciszterek, a templomosok, ilyenben a verőcei, petrinjai, samobori, jastrebarskói, gréci (zágrábi) hospesek, végül pedig szép számmal magánosok, mint pl. Aba nembeli Demeter, a Frangepánok, Tétény nembeli Péter és mások földjei és népei.⁵⁶ Hasonló a helyzet Erdélyben is. Ott a német lovagrend, az erdélyi német hospesek, Krakkó, Igen, Ramasz százsz hospesei, Torockó Ausztriából jött bányászai, a désvári, tordaaknai, széki, kolozsi, offenbányai hospesek, a telegdi székelek univerzitása, az erdélyi püspökség, a kerci ciszterciták birtokai és emberei nyertek immunitást.⁵⁷ Mint fentebb láttuk, a bán és a vajda hatalmaskodásaik, erőszakos akcióik során gyakran megsértette az immunitást, a kiváltságolt területek gazdagsága pedig amúgy is felkeltette a különkormányzat vezetőinek étvágyát. Az immunitás nem védte tehát meg a mentesség birtoklóit a báni és vajdai hatalmaskodásoktól, a XIII—XIV. század fordulójának idején pedig a báni és vajdai méltóságot felhasználó tartományurak joghatóságától, de az immunitások a drávántúli és erdélyi részekben már olyan nagy méreteket öltöttek, hogy a tartományurak megfékezése után a Károly Róbert érdekében működni akaró bán és vajdát szinte légüres térbe szorították. Ezért az uralkodó 1324-ben és 1325-ben mind Erdély, mind Szlavónia területén minden korábban adott exemptiót érvénytelenített, mindenkit ama területen és minden erdélyi

⁵⁵ CD II. Addenda c) 2. sz.; CD II. 178. sz.; CD V. 633. sz.; CD IV. 112. sz. Ld. még CD II. 209. sz.

⁵⁶ CD II. Addenda c) 2. sz.; CD III. 46. sz.; CD IV. 133. sz.; CD IV. 404. sz.; CD V. 621. sz.; CD II. 83. sz.; CD II. 84. sz.; CD II. 93. sz.; CD II. 315. sz.; CD III. 31. sz.; CD III. 84. sz.; CD III. 300. sz.; CD III. 367. sz.; CD IV. 113. sz.; CD IV. 149. sz.; CD V. 577. sz.; CD VI. 121. sz.; CD IV. 95. sz.; CD IV. 383. sz.; CD VI. 365. sz. stb.

⁵⁷ US I. 19. sz.; US I. 43. sz.; US I. 17. sz.; US I. 250. sz.; US I. 239. sz.; US I. 249. sz.; US I. 437. sz.; US I. 133. sz.; US I. 81. sz.; US I. 200. sz.; US I. 107. sz. stb.

és drávántúli ügyet a vajda, illetve a bán illetékességi körébe utalt.⁵⁸ Ha ezt többször maga Károly Róbert és Erzsébet királyné is megszegte,⁵⁹ eme, az ismét megváltozott körülmények között hozott királyi intézkedések a korábbi uralkodók által folytatott immunitási politika kudarcának utólagos beismerését jelentik.

Semmi kétség nem fér hozzá, hogy a báni és a vajdai hatalom elsősorban akkor vált veszélyessé a királyi hatalom és az ország egysége számára, amikor a bán és a vajda szlavóniai és erdélyi fennhatóságának a közjogi vonatkozásokon túl magánjogi helyzete is nyomatékot adott. A személyi kapcsolatok és függési viszonyok rendszerének kiépítése — a magánfamília létesítése — mellett elsősorban arra kell gondolnunk: óriási pozíció- és erőfölényt jelentett a különkormányzat vezetői számára, ha magánbirtokaik is hivatali ténykedésük színterén, tehát Szlavóniában és Erdélyben terültek el. A XIII. század 70-es, 80-as éveig a bánok és vajdák általában magyarországi genusok leszármazottai voltak, törzsbirtokaik is a szorosabban vett Magyarországon terültek el. De már ezek a Drávántúlon és Erdélyben csak „vendégeskedő” bánok és vajdák is különböző módokon (királyi adomány, hivatali tisztség, azaz igazságszolgáltatási funkció ellátása révén) birtokokra tettek szert ott. A bánok közül földjei voltak Szlavóniában pl. Türje Dénesnek, Atyusznak, Gutkeled Istvánnak és Miklósnak, Tétény Péternek és főleg Rátót Rolandnak.⁶⁰ Erdélyben Lőrinc vajda és Borsa nembeli László vajda rendelkezett birtokokkal.⁶¹ A széttagolódás igazi veszélyét azonban az idézte fel, ha olyan bán vagy vajda lépett tisztségbe, akinek a Drávántúlon vagy Erdélyben tekintélyes birtokai voltak. Ezért ítéltető a területi különkormányzat történetében a széttagolódás korábban el nem ért szintjeként a Szlavóniában birtokos Baboníciók, a tenger melléken őshonos Subíciók bánsága, illetve az Erdélyben birtokló Kán László vajdasága. A Baboníciók — a Kőszegiekkel harcolva és osztozva —, a Subíciók és a Kánok évtizedekig birtokolták a báni és a vajdai méltóságot, közjogi méltóságukra támaszkodva — hasonlóan a nádori dignitashoz görcsösen ragaszkodó Csák Mátéhoz vagy Aba Amadéhoz — széles területre terjesztették ki magánjogi fennhatóságukat, korábban érintetlenül hagyott királyi felségjogokat bitoroltak (pénzverés, önálló külpolitika), valóságosan kiskirályai voltak tartományuknak.

Ha megvonjuk a báni—vajdai igazgatás szuverenítésének mérlegét az 1270—1280-as évekig, számos ponton olyan megállapításra kell jutnunk, amely nem engedi meg, hogy ezt a szuverenitást magasra taksáljuk. A bánok és a vajdák általában nem gyakorolnak felségjogokat (e vonatkozásban még a királyi engedéllyel folyó báni pénzverés sem meríti ki a szuverén és önálló pénzverés, a *ius et potestas propriae monetae* fogalmát), nem folytatnak önálló külpolitikát, nem adományoznak fennhatóságuk királyi földjeiből, nincs háramlási joguk stb. A bánok és vajdák ereje voltaképpen nem több, mint azon nagybirtokosoké, akik nádori vagy országbírói tisztség birtokában jutottak el a tartományúrrá váláshoz. Ha nem így lenne, a báni és vajdai különkormányzat területén kialakult tartományuraságok mennyiségileg vagy minőségileg különböznének az ország más területein létrejött nagyúri kiskirályságoktól, és más, azokétól eltérő sorsban

⁵⁸ Nagy Imre—Nagy Gyula: Anjou-kori okmánytár (I—VII. Bp. 1878—1920. A továbbiakban: AO) II. 107. sz.; F. VIII. 2. 296. sz.

⁵⁹ AO II. 406. sz.; US I. 478. sz.

⁶⁰ CD IV. 205. sz.; CD V. 555. sz.; CD V. 573. sz.; CD V. 689. sz.; CD VI. 204. sz.; CD VI. 232. sz.; CD VI. 349. sz.; CD VI. 355. sz.; CD VI. 377. sz.; CD VI. 484. sz.; CD VI. 513. sz.; CD VII. 112. sz.; CD VII. 134. sz. stb. Ld. még CD III. 131. sz.; CD V. 873. sz. stb.

⁶¹ US I. 192. sz.; W. X. 59. sz.; W. X. 60. sz. stb.

osztoznának. De ilyent nem tapasztalunk. Vagyis a báni és vajdai hatalom szuverenitását is az ország arisztokráciájának, királyi hatalmának ereje és a kettő közötti erőviszonyok határozzák meg. Ennek az erőegyensúlynak a XIII. század végén az oligarchia javára történt megbomlása a báni és vajdai hatalom, még pontosabban: a báni és vajdai méltóságra építő tartományúri hatalom szuverenitását ugrásszerűen megemelte, viszont a XIV. század első felében a királyi hatalom viszonylagos megerősödése a szuverenitás számos megnyilvánulási formáját letörte. Mivel ugyanezek a mozgások a tartományuraságok nem báni—vajdai különkormányzatra támaszkodó részének körében is maradéktalanul érvényesültek, azt kell mondanunk: a magában a báni és vajdai különkormányzatban már pusztán az igazgatás különállása, más területekétől eltérő volta következtében is fellépő *belső, immanens* centrifugális tendenciák a XI—XIV. században még alárendelt jelentőségűek voltak, csekély szerepet játszottak, inkább potenciális *lehetőséget* jelentettek egy olyan széttagolódás későbbi (XV. századi) megvalósulása számára, amely immár a báni—vajdai különállás *belső sajátjából* fakad.

Eme utolsóként említett gondolatunk annak a kérdésnek a vizsgálatát a vizsgálat szükségességét veti fel, hogy mennyire lehet vagy kell számolnunk már a XII—XIII. században a drávántúli és erdélyi fejlődés sajátosságos, a magyarországitól eltérő vonásaival, mennyiben kereshető a báni és vajdai hatalom szuverenitásában a drávántúli és erdélyi különállás eleve adott, a tartományok *belső helyzetéből* fakadó, *immanens* volta. A kérdés vizsgálatának régi és új elméletek adnak aktualitást. A transzilvánizmus elmélete az erdélyi különállást még a vajdai hatalom kialakulását megelőző időre, a régi gyula-méltóságra vezette vissza, és az erdélyi fejlődést *immanens* erők munkájának tulajdonította, erdélyi eredetű sajátosságokkal magyarázta.⁶² Ismeretes, hogy a mai román történetírás Erdély középkori történetének minden pontján nagy szerepet juttat a szerinte Erdélyben őshonos román lakosságnak, nyomatékosan hangsúlyozza, hogy Erdély sajátos fejlődését a románság jelenléte, ősi intézményeihez való szívós ragaszkodása szabta meg. „Ezek a jellemző sajátosságok: a vajdaság (az egész országot átfogó, politikai-közigazgatási szervezési forma), a kisebb vajdaságok, kenészségek, kerületek, székek stb. a hűbéri magyar állam többi részétől eltérő fejlődési vonalat jelölt ki Erdély számára annak a történelmi korszaknak egész tartamára, amíg ehhez az államhoz tartozott, és ez magyarázza meg: Erdély miért nem olvadt be sohasem teljesen a magyar királyságba, miért nem alkotott ezzel együtt egységes, egyetlen országot, hanem két különálló ország maradt.”⁶³ Köztudott, hogy a századforduló erősen közjogias érdeklődésű horvát történetírása a királyi hercegek és bánok drávántúli kormányzásában Horvátország önállóságát látta, s a drávántúli fejlődés magyarországiétól eltérő voltát a szláv (horvát) etnikum jelenlétével magyarázta. Mint Ferdo Šišić írta: 1102 óta ugyan a magyar király horvát király is, de „Magyarország és Horvátország nem alkotott egységes államot a *belső* kormányzást illetően, hanem mindkét királyság továbbra is külön politikai, területi és etnikai egységet képezett”.⁶⁴ Ezek a nézetek a mai horvát történetírástól

⁶² Összefoglaló, bár nem tendencia nélküli cáfolatát ld. *Deér József*: i. m. 198, 205.

⁶³ Erdély története I. Szerk. *Miron Constantinescu*. Bukarest. 1964. 108, 120—121. (A vonatkozó részt *Ștefan Pascu* írta.)

⁶⁴ *Ferdo Šišić*: Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb. 1962. 248. Ld. még *Dane Gruber*: Iz starije hrvatske povijesti. Vjestnik, 1901. 79—81 stb. Vö. *Marczali Henrik*: Az Árpádok és Dalmácia. 78.

sem idegenek. Nada Klaić szerint az Árpádok uralma Horvátországban csaknem névleges volt.⁶⁵

A drávántúli és erdélyi fejlődés (a báni és vajdai tisztt) analóg voltára a szakirodalom már sokszor rámutatott. A megfelelések okát széles körben fellelhetőnek vélték; magyarázták olyan azonosságokkal, melyeket Magyarországhoz való „kései” csatlakozásokban (a magyar honfoglalás hiányában), a királyi birtok nyomasztó túlsúlyában, a határőrgrófi szervezet (marchionatus) közös meglétében, a magyarországi központtól való távolságukban gondoltak megtalálni.⁶⁶ Magunk arra mutatunk rá: eme tartományok — a korai időkben kiváltképpen — olyan szintjére jutottak a különállásnak, ahogy ezt korábbi (állami) létük ereje meghatározta. Külön bizonyítás nélkül is kézenfekvő: az izolációnak, a Magyarországtól való különállásnak erősebbnek kellett lennie a viszonylag fejlett kora feudális államisággal rendelkező Horvátországban, mint a dunai bolgárok államiságának periferiáján fekvő Erdélyben vagy mint a magyar és horvát államiság gyepűterületein elterülő, egyikhez is, másikhoz is csak rövid időre csatlakozó, szűkebb értelemben vett Szlavóniában. Eszerint tehát vizsgálatainkat három terület — a tenger mellék, a Dráva—Száva vidéke és Erdély — fejlődési sajátosságainak felderítésére kell fordítanunk.

Mielőtt ezt tételelesen is megkezdendők, egy napjainkig élő tévhitet kell eloszlatnunk. Szerintünk a bán és a vajda létében és munkálkodásában a korai időkben nem az általuk irányított terület különállása jutott elsősorban kifejezésre (bizonyosan nem a báni és vajdai tisztt létesítő és éltető korai királyi hatalom szándéka szerint), hanem az a törekvés, hogy — paradox módon — a különkormányzat mind szorosabban kapcsolja e tartományokat Magyarországhoz, plántálja át a Dráván és a Királyerdőn a magyar államiság intézményeit, és ilyen módon simítsa el az eltérő fejlődésből és a különböző előéletből adódó különbségeket Magyarország és a tartományok között. Igaz, alig van konkrét, kézzelfogható adatunk a bán és a vajda ilyen irányú működésére a korai — XI—XII. századi — évtizedekből (sőt, még adataink is alig vannak), de részint néhány korai forrás, részint pedig a bőségesen előforduló XIII. századi adatok olyan folyamatokról, tendenciákról adnak számot, amelyek nem bonyolódhattak le a bán és a vajda ellenében.

Az egyik nyomon kísérhető folyamat a magyarországi vármegyeszervezet exportja. Hogy a magyar államisághoz frissen került területeket más vonatkozásban is magyarországi erők támogatták, és intézményei kibontakozását a Magyarországgal való asszimiláció irányában segítették elő, azt frappánsan bizonyítja a zágrábi püspökség alapítása. Az új egyházmegyének püspöke Somogy és Zala megyéből rendelt officinariusokat,⁶⁷ magát a püspökséget pedig a szentistváni

⁶⁵ Nada Klaić: i. m. 121—163.

⁶⁶ Tagányi Károly: Megyei önkormányzatunk keletkezése. Értekezések a történelmi tudományok köréből XVIII. kötet 6. szám. Bp. 1899. 14—16; Hóman Bálint: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 173—174; Marczali Henrik: i. m. 77; Hóman Bálint—Szekfű Gyula: i. m. I. 302; Makkai László: Erdély népei a középkorban. Magyarok és románok I. Szerk. Deér József és Gáldi László. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp. 1943. 329; Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. 2. Bp. 1949. 326—327. Ld. még Deér József: i. m. 198; Asztalos Miklós: i. m. 185; Georg Eduard Müller: i. m. 30; Istványi Géza: i. m. Levéltári Közlemények, 1940—1941. 200; Mályusz Elemér: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája. Mátyás király Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára I. Szerk. Lukinich Imre. Bp. é. n. [1940.] 346; K. Horedt: i. m. 118.

⁶⁷ CD I. 162. sz.

alapítású Kalocsának rendelték alá. De visszatérve a megyeszervezésre: számos XIII. századi adat bizonyítja, hogy Zala, Somogy és Baranya megye átnyúlt a Dráván. Ezek részint arról tájékoztatnak bennünket, hogy bizonyos Dráva—Száva-közi helységek (Medjurača, Slanje, Rasinja, Zdenci stb.) e dunántúli megyék valamennyikének a területén fekszenek, illetve hogy a zalai, somogyi várnak a Drávántúlon vannak birtokai.⁶⁸ Az adatok minden bizonnyal annak a korai, XII. századi szervezőmunkának a maradványai, amikor a magyar királyok a Dráva—Száva közére a dél-dunántúli megyék fennhatóságát akarták kiterjeszteni. Ez végül is maradandó eredménnyel csak Baranya megye esetében járt,⁶⁹ Zala és Somogy megye déli határa a Dráva politikai határrá merevedésétől, a XIII. század közepétől a Dráva vonalát követte, míg a Dráva—Száva közén a sok kis szlavóniai zsupánia (Zagorje, Garić, Garešnica, Rovišće stb.) egyesítésével négy megye: Zágráb, Varasd, Kőrös és Pozsega comitatus alakult. Hasonló folyamat a történeti Erdély területén is lejátszódott. Kalota vidékét keleti irányú terjeszkedése során Bihar megye olvasztotta magába, és csak később, a XIV—XV. században került át Erdélybe, Kolozs megyébe.⁷⁰ Még tisztábban mutatja ezt a Tiszától a Kárpátokig húzódó nagy Szolnok megye példája. A történeti Erdély északi részét a Tisza parti Szolnokból szervezték meg. Erdély e része csak a XIII. század második felében került az erdélyi vajda fennhatósága alá, és csak ez időtől kezdve értődött bele a történeti Erdély fogalmába.

A másik, a megyeszervezéstől elválaszthatatlan folyamat a magyarországi várszervezet átplántálása a Drávántúlra és Erdélybe. A Dráva—Száva vidékén a magyar szervezés erősen támaszkodott a szlavóniai zsupániákra: így találkozzunk az oklevelekben gorai, zágrábi, gorikai, kőrösi, podgorjei, rovišcei, zagorjei, dubicai, garići, varasdi, glavnicai, valkói, kalniki, kovázdi, moravcei és oklići várnepekkel, várjobbágyokkal, várföldekkel.⁷¹ Erdély területén pl. a szolnoki, fehérvári, tordai várszerkezet elemei tűnnek elénk a XIII. század második felében.⁷² Bizonyosnak kell tehát tekintenünk, hogy a korai időszak (főleg a XII. század) bánjai és vajdái elsősorban arra törekedtek, hogy mindinkább közelítsék a tartományokat Magyarországhoz, és hogy felszámolják az ország különböző részei közti különbségeket. Hasonló irányba mutattak a jogfejlődés tendenciái is. A poroszlóállítás gyakorlata, a generális kongregációk celebrálása Szlavóniára és Erdélyre is áterjedt.⁷³

Ugyanakkor lehetetlen tagadni, hogy már ezek az egységesítő törekvések nem egyenlő eredményt hoztak a különböző tartományokban. A tenger mellék (Horvátország és Dalmácia) az a regio, ahol e tendenciák megfeneklettek, illetve nem is tudtak erőre kapni. Horvátországban a magyarországi típusú várszerve-

⁶⁸ A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I. Szerk. *Erdélyi László*: Bp. 1902. 129. sz.; CD IV. 83. sz.; CD IV. 256. sz.; CD IV. 327. sz.; CD IV. 315. sz.; CD IV. 422. sz.; CD IV. 526. sz.; CD V. 559. sz.; CD V. 620. sz.; CD V. 739. sz.; Hazai okmánytár (I—VIII. Győr—Bp. 1865—1891. A továbbiakban: HO) VII. 109. sz.; CD VI. 255. sz.; CD VI. 509. sz. stb.

⁶⁹ *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A—Cs. Bp. 1963. 253—255.

⁷⁰ *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. sz. Bp. 1940. 27—29; *Mályusz Elemér*: A magyarság a középkori Erdélyben. Hítel, 1943/1. 272; *Györffy György*: i. m. 569—570.

⁷¹ CD III. 84. sz.; CD III. 175. sz.; CD III. 213. sz.; CD III. 221. sz.; CD III. 266. sz.; CD III. 323. sz.; CD IV. 329. sz.; CD V. 543. sz.; CD V. 559. sz.; CD V. 625. sz.; CD V. 659. sz.; CD V. 774. sz.; CD V. 821. sz.; W. VIII. 135. sz.; CD VI. 379. sz. stb.

⁷² US I. 95. sz.; HO VI. 83. sz.; HO VI. 117. sz. stb.

⁷³ CD II. 94. sz.; CD VI. 26. sz.; F. VI. 1. 118—119. stb.

zet nem vert gyökeret. A létesítésére irányuló vérszegény erőfeszítések egyetlen sovány bizonyítékának azt az adatot tekinthetjük, miszerint 1263-ban a lykai vár földjét említik, ugyanis az oklevélben leírt körülmények megengedik e Lyka (Lyca) azonosítását a Konsztantínosz által említett 14 horvátországi zsupánia egyikével, Lítzával.⁷⁴ Nem terjedt el Horvátországban a magyarországi vármegyerendszer sem. Igaz, az egyik konsztantínoszi zsupánia, Brebéri 1251-ben mint comitatus Breberiensi fordul elő IV. Béla oklevelében,⁷⁵ de a terminológiai azonosságból még nem következtethetünk az intézmény azonosságára. Ugyancsak nem honosodott meg a tengeremléken a generális kongregáció sem. Adózási tekintetben is konstatálhatjuk a horvátországi különállást: itt sem a marturinát (vagy kunovinát), sem a tributumot nem szedték. Halvány nyomai a horvát izolációnak katonai téren is mutatkoznak: a horvát hadsereget (exercitus chroaticus) három magyar királyi oklevél is (III., illetve IV. Béla oklevele) említi.⁷⁶ Ezek közül az egyik a kiállítandó fegyveresek számát illetően a Gvozdz hegységet (a trpimirovići Horvátország határát) említi cezúráként.⁷⁷ A horvát különállás okaira a horvát történetírás rámutatott. Kétségtelenül a legfontosabb mozzanatot az Árpádok tengeremléki uralmának megítélése szempontjából az a körülmény, hogy az Árpádok „túl későn” érkeztek az Adria partjára, akkorra a Trpimirovićok már eladományozták az amúgy is szerény királyi birtokokat. Az Árpádoknak ott nem voltak számottevő birtokaik, tengeremléki adományaik ezért részint immunitás-adományok, részint pedig (a horvát zsupániák adományozása, mint pl. Modrusé, Vinodolé, Bribiré) a nagybirtokosi javak bírásának utólagos jogi szentesítését jelentették. Ez a magyarázata annak, hogy Horvátországban sem királyi várszervezet, sem királyi megyerendszer nem jött létre. De nemesi vármegye sem alakult, mivel a zsupániák már a trpimirovići korszakban főúri kézbe kerültek, mielőtt viszonylag erős köznemesi réteg jött volna létre.⁷⁸ Az adózási különállás oka is erre a mozzanatra vezethető vissza: azok az adók hiányoztak Horvátországban, melyeket az Árpádok eredetileg földesúri adóként saját magánbirtokaikról szedettek be. A főurak a Trpimirovićoktól nyert immunitásaikra hivatkozva szívósan ragaszkodhattak katonai kiváltságaikhoz, ami Horvátország katonai vonatkozású izolációjára vezetett az Árpád-korban. Az igazságszolgáltatás horvát és magyar különbségeire a „Horvátország szokása szerint” kitételek utalnak. 1361-ben I. Lajos király előírja a horvát-dalmát bánoknak, hogy egy birtokperben ne a horvát-dalmát, hanem a magyar szokásjogot

⁷⁴ CD V. 748. sz.; *Moravcsik Gyula*: Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. Bp. 1950. 144–145.

⁷⁵ CD IV. 405. sz.

⁷⁶ CD II. 247. sz.; CD IV. 132. sz.; CD IV. 383. sz.

⁷⁷ A horvátországi külön fejlődésre ld. *Pesty Frigyes*: Az eltűnt régi vármegyék II. Bp. 1880. 202; *Pauler Gyula*: Horvát-Dalmátország elfoglalásáról (1091–1111). Századok 1888. 331; *Marczali Henrik*: i. m. 78; *Biró Ferenc*: i. m. 27–31; *Istványi Géza*: i. m. Levéltári Közlemények, 1940–1941. 199–200; *Nada Klaić*: i. m. 130–134; *Oleg Mandić*: „Pacta conventa” i „dvanaest” hrvatskih bratstva. Historijski Zbornik, 1958–1959. 172–183; *Nada Klaić*. Tzv. „pacta conventa” ili tobožnji ugovor između plemstva dvanaestero plemena i kralja Kolomana 1102. godine. Historijski Pregled, 1960. 116–120; *Elekes Lajos*: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 90. Ld. még *Ferdo Šišić*: i. m. 167. — A Gvozdz más természetű cezúráként való felbukkanására ld. CD IV. 426. sz.

⁷⁸ Ld. *Nada Klaić*: Historijski Zbornik 1958–1959. 130–134; *Nada Klaić*: Historijski Pregled, 1960. 116–120; *Nada Klaić*: Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb. 1971. 537.

alkalmazza.⁷⁹ További izoláció forrása volt a tengerparton az erős és fejlett dalmát városok sora, amelyek a hódítók (Velence, Bizánc, Magyarország) gyakori változásai ellenére is évszázadokon át a maguk zárt, befelé forduló életét élték.⁸⁰ Mindezek alapján nem lehet kérdéses, hogy a tengermentőlék különállásában a trpimiroviói Horvátország államisége maradványainak az Árpádok államiségébe való beépülését, végső soron tehát a trpimiroviói Horvátország államiségének erejét kell látnunk.

Másként kell megítélnünk Szlavónia és Erdély helyzetét már csak azért is, mert a területeken a magyar foglалás előtt a trpimiroviói államhoz hasonló erejű és fejlettségű államképződmények nem léteztek. A szlavóniai és erdélyi különállás vizsgálata ezt a más megítélést mindenben indokoltá teszi. Mindezekelőtt a szlavóniai és erdélyi különállás szimptomái azonosak: mindkét területen korlátozottabb a köznemesség autonómiája, közterhek és szolgáltatások a XIV. századig a szlavóniai és erdélyi nemes is terhelték (adót fizetett, descensust teljesített), a nemesi vármegye tisztikarát nem a vármegye, hanem a tartomány választotta, ráadásul Erdély megyéiben nem is a szokásos négy szolgabíró, hanem csak kettő, a fő- és az alispánt pedig nem a király, hanem a bán és a vajda nevezte ki.⁸¹ (Olykor fiktív különbséggel is növelték a kutatók a különállás mutatóinak számát: a marturina pl. nem Szlavónia kizárólagos adóneme, hiszen nyestbőradót Magyarország más részén, Erdélyben és Észak-Magyarországon is szedtek.⁸²) Ha végigfutjuk a szlavóniai és erdélyi különállás valóságos mutatóit, fel kell figyelünk arra, hogy egyik sem utal a XIII. század közepe előtti időre, sőt, mindegyik kifejezetten XIII. századi társadalmi-politikai folyamatokhoz, részint a köznemesség kialakulásához, részint a báni—vajdai hatalom területi kiterjedéséhez, illetve a bán és vajda joghatósága erősödésének tendenciájához kapcsolódik. Ennek igazolására fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a nemesi önkormányzat sem Szlavóniában, sem Erdélyben nem kezdődik később, mint Magyarországon,⁸³ hiszen pl. a rovišćei, zágrábi, orbászi, szolnoki curialis comesszel, vagyis alispánnal már a XIII. század második felében találkozunk,⁸⁴ továbbá pl. orbászi szolgabírák már 1273-ban, valkóiak 1303-ban, erdélyiek pedig 1291-ben és 1303-ban felbukkannak.⁸⁵ Inkább azt állapíthatjuk meg, hogy a magyarországival egyazon időben indult szlavóniai és erdélyi önkormányzati

⁷⁹ CD VIII. 402. sz.; CD IX. 42. sz.; *Thallóczy Lajos—Horváth Sándor*: Alsó-Szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék). Bp. 1912. 48. sz. Ld. *Bónis György*: A székesfehérvári törvénynaptól az „ország szabadságáig”. Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor. Szerk. *Kralovánszky Alán*. István király múzeum közleményei A. sorozat 14. sz. Székesfehérvár. 1972. 90.

⁸⁰ A dalmát városok viszonyaira ld. *ifj. Palugyay Imre*: Történeti vázlatok Dalmáciának hazánkhoz viszonyairól. Pesten 1852. 5—12; *Biró Ferenc*: i. m. 6—13, 27—31; *Szabó László*: Városi élet a középkori Dalmáciában. Bp. 1917 passim; *Grga Novak*: Povijest Splita I. Od prethistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. god. Split. 1957 passim.

⁸¹ A szlavóniai és erdélyi külön fejlődésre ld. *Tagányi Károly*: i. m. 14—18; *Deér József*: i. m. 197—200; *Iczkovits Emma*: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Település- és népiségtörténeti értekezések 2. sz. Bp. 1939. 11—12; *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása. Település- és népiségtörténeti értekezések 3. sz. Bp. 1939. 64—65; *Janits Iván*: i. m. 16, 38.

⁸² *Vjekoslav Klaić*: Marturina. Slavonska daća u srednjem vijeku. Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Knjiga 157. U Zagrebu 1904. 163. Vö. *Györffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok, 1958. 78. old. 190. jegyz.

⁸³ *Balázs Éva*: i. m. 64.

⁸⁴ CD IV. 514. sz.; CD V. 654. sz.; CD V. 970. sz.; US I. 95. sz.

⁸⁵ W. IX. 25. sz.; Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) DL 91153; US I 246. sz.; Suky-cs. lt. 2. OL Filmtár 5551. doboz.

fejlődés lelassult, teljessé nem vált. Erdély példája jól mutatja, hogy ezt a deformálódást a vajdai, még pontosabban: a vajdaira támaszkodó tartományúri hatalom okozta. Közismert, hogy a szolgabírák száma országosan is csak bizonyos ingadozás után állapodott meg négyben: 1273-ban a zágrábi és kőrösi ispánnal négy-négy nemes és két-két várjobbágy ítél, 1291-ben pedig három zarándi szolgabírárt említenek.⁸⁶ Hasonló ingadozást látunk Erdély esetében is: 1291-ben hol két, hol négy erdélyi szolgabírárt említenek,⁸⁷ Kán László vajda nyilván oligarchikus törekvései miatt szívesebben látott két szolgabírárt, de még ő is foglalkoztatott ítélkezésében négy nemest.⁸⁸ 1314-ben azonban már Kolozsban két, 1315-ben Dobokában is két (esetleg három), 1316-ban pedig Fehér megyében ugyancsak két szolgabírárt látunk működni.⁸⁹ A szlavóniai és erdélyi különállás indexei tehát egyáltalán nem mutatnak arra, mintha évszázadokkal korábbi, a magyarországitól eltérő államiség maradványait őriznék (ha volt is ilyen korai különállás, azt a XI–XII. század integráló törekvései a forrásszegény korban számunkra nyomtalanul felszámolták), sőt, nagyon határozottan eme különállás újszülött voltára, XIII. századi eredetére utalnak. Vagyis itt, Szlavóniában és Erdélyben a — tartományok egész területére éppen a XIII. században hatalmát kiterjesztő — báni és vajdai különkormányzat működésének eredményei a különállás indexei. Itt a különkormányzat teremtett igazi tartományi különállást. Ez a másodlagos keletkezésű különállás is kialakította a maga szokásrendszerét. Már a XIII. század középső harmadában többször hivatkoznak Szlavónia szokásaira (consuetudo approbata).⁹⁰ Az egységesítő, a különállást felszámolni igyekvő tendenciák persze nemcsak a XII. században hatottak. Károly Róbert 1324-ben az összes erdélyi nemest felmentette a victualiák, a ferto-adókvetések és a vajdai decenszusok teljesítése alól, majd I. Lajos az 1351. évi Aranybullában a Dráva—Száva közén, Pozsegában és Valkóban lakó nemeseket látta el a bánzsolozmája (Banzulusmaya) nevű nyestbőradó, illetve minden más exactio alóli mentesség kiváltságával.⁹¹ Ezzel tehát az Anjou-királyok levették az erdélyi és a drávántúli nemesek válláról az őket sújtó közterheket és a szolgáltatások terhét, szélesebbre tárták e tartományokban a nemesi autonómia megteremtése felé vezető út kapuját.

A XIII. században a különkormányzati rendszer báni formája kettős értelemben is fejlődésnek indult Magyarországon. Egyrészt az ország újabb területein alakultak báni különkormányzatok. Ezek sorában a legkorábbi a Déli-Kárpátok déli lejtőire támaszkodó szörényi bánág. Az első szörényi bánnal 1233. évi oklevélben találkozunk, ezt nem sokkal előzhette meg a szörényi bánág létrehozása.⁹² A délvidéki bánágok születésének dátuma az 1272. év. Béla macsói hercegnek

⁸⁶ CD VI. 26. sz.; HO VIII. 254. sz.

⁸⁷ US I. 246. sz.; G. D. Teutsch—Fr. Firnhaber: Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens I. Wien. 1857. 178. sz.

⁸⁸ Suky-cs. lt. 2. OL Filmtár 5551. doboz; A zichi és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I. Pest. 1871. 142. sz.

⁸⁹ Barabás Samu: A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára I. Bp. 1895. 16. sz.; AO I. 351. sz.; F. VIII. 1. 321. sz. Ld. még US I. 370–371. sz.; Varjú Elemér—Iványi Béla: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy-család történetéhez I. Bp. 1908. 53. sz.; US I. 440. sz. stb.

⁹⁰ CD IV. 95. sz.; CD V. 877. sz.

⁹¹ Hóman Bálint: i. m. A magyar királyság pénzügyei 254–256; Marczali Henrik: A magyar történet kútfoínak kézikönyve. Bp. 1902. 221.

⁹² RA 599. sz. Ld. még Pesty Frigyes: A szörényi bánág és Szörény vármegye története I. Bp. 1877. 13–14.

1272-ben Kőszegi Henrik által történt meggyilkolását követően — mint már Wertner Mór megfogalmazta — „a megöltnek herczegségét erre a magyar főurak közt osztották fel, kiket — mint eddig a szlavóniai és szörényi bánt — az ország főurai közé felvettek”.⁹³ Béla dukátusából a macsói, a barancsi és kucsói, a sói és ozorai, továbbá a boszniai bánságot szervezték meg a Száva és az Al-Duna vonalától délre. Élükre báni rangban a vezető magyar genusok — a Rátótok, a Pécek, a Héderek és a Gutkelek — tagjai kerültek.⁹⁴ E területek a magyar államhoz feudális expanzió során kerültek, vármegyei előzményeik nem voltak; Magyarországra való beillesztésük első lépését jelentette a báni különkormányzat megszervezése. Exponált földrajzi fekvésük már a XIII. századtól kezdve — a török időkben pedig még inkább — fő feladatukat a katonai teendők ellátásában szabtta meg. Báni elnevezésüket bizonyára „mintegy utánzásul” nyerték,⁹⁵ vagyis Szlavónia megnevezése szolgálhatott mintául, ugyanakkor Boszniában is már a XII. században Magyarországtól függő báni kormányzat alakult.⁹⁶

Másrészt a különkormányzati rendszer báni formája terminológiai értelemben is fejlődésnek indult. Éppen az imént tettünk említést arról, hogy Magyarország déli határain a XIII. század utolsó évtizedeiben az Adriától az Öltig közel ezer kilométeres hosszúságban báni nevet viselő különkormányzatok sora húzódtott. A vajdai elnevezésnek a román etnikumtól független voltára már az erdélyi szász történetírás rámutatott, amikor azt hangoztatta: a főleg románok által lakott Szörénység különkormányzata mint báni és nem mint vajdai különkormányzat kelt életre,⁹⁷ sőt, amikor a Szörénységet (annak túlnyomó részét) a havasalföldi román állam elfoglalta,⁹⁸ élén a ban (amely nevében visszaütal magyarországi eredetére) mint a román állam tisztségviselője továbbra is megmaradt.⁹⁹

Visszatérve a báni terminológia kiteljesedésének kérdésére, kétségtelenül érdekes fejezete ennek az erdélyi bán problematikája. Amíg csak egyetlen ide vonatkozó adatot — egy 1261. évi oklevél Erney banus quondam Transiluanus adatát¹⁰⁰ — ismerték, addig úgy vélekedett történetírásunk, hogy ez „csak véletlen elírás lehetett”, a banus méltóságjelölő Erney nevének tartozéka.¹⁰¹ Már az gyanút keltő és sajátságos, hogy — mint Karácsonyi János megjegyezte — Erneyt „élte fogytáig a bán címmel különböztetik meg, és mégsem tudjuk, miféle bán volt”.¹⁰² Pedig V. István herceg idézett hiteles 1261. évi oklevele megmondja: erdélyi bán volt. A korszak oklevelei átvizsgálásának eredményeképpen újabb adatok kerültek elő. IV. Béla király 1261. évi diplomája szeretett híveként

⁹³ Wertner Mór: i. m. Századok, 1909. 472. Ld. még Pauler Gyula: A magyar nemzet története II. 2 305—306.

⁹⁴ A szörényi, valamint a délvidéki bánok listáinak összeállítását ld. Pesty Frigyes: A macsói bánok. Századok, 1875. 368—372; Pesty Frigyes: i. m. A szörényi bánság 248—250; Wertner Mór: i. m. Századok, 1909. 472—474, 478—494.

⁹⁵ Orthmayr Tivadar: A horvát-slavon-magyar határörvidék kifejlődésének logikája... I. A határörvidék kifejlődésének logikája. Temesvár, 1871. 26—27; Hampel József: i. m. 367—368.

⁹⁶ Сима Тирковић: Историја средновековне босанске Државе. Београд. 1964. 42—43.

⁹⁷ Georg Eduard Müller: i. m. 31.

⁹⁸ Szörény XIV. századi történetére ld. Györffy György: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. Történelmi Szemle, 1964. 545—546.

⁹⁹ Elekes Lajos: A román fejlődés alapvetése. Századok, 1940. 292, 379. A román bán szó eredetére ld. Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. kötet 1. rész. Bp. 1955. 75.

¹⁰⁰ US I. 95. sz.

¹⁰¹ Janits Iván: i. m. 11.

¹⁰² Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. Bp. 1900. 102.

említi Csák erdélyi bánt, szolnoki ispánt. V. István herceg 1265-ben biztosítván az erdélyi Alvinc hospeseinek szabadságát, azok megtartását parancsba adja bánjai (bani nostri) számára.¹⁰³ E három adat tartalmi egybecsengése az erdélyi bán létezéséről és egyazon korban való felbukkanása kétségbevonhatatlanul bizonyítja: az 1260-as évek elején IV. Béla és V. István Erdélyt is bánsággá akarta átkeresztelni. A koncepció kétségtelenül impozáns: Magyarországot homogén berendezkedésű és azonosan bánság nevet viselő különkormányzatok fogják közre. De Erdélyben és Erdélyre nézve már annyira megszilárdult, polgárjogot nyert a vajdaság elnevezés, hogy az szívósan és eredményesen szembeszállt a bánság terminus terjeszkedésével.

Fentebb úgy foglaltunk állást, hogy a báni és vajdai különkormányzatban fellépő belső, immanens centrifugális tendenciák a XI—XIV. században még alárendelt jelentőségűek voltak, csak a XV. században érték el ezek az immanens erők azt a szintet, hogy immár a széttagolódás közel teljes vértetében fellépő jelenségként mutassák be a báni—vajdai különállást. A XV. századi báni—vajdai hatalomról és joghatóságról Mályusz Elemér adott plasztikus képet. Eszerint a XV. században elsősorban a bán és a vajda vált a széttagolódási tendenciák megvalósítójává. A nádor és az országbíró állandóan az udvarban, a király és a tanács ellenőrzése alatt voltak, a bán és a vajda a központtól távol óriási hatalmat szereztek. A bán és a vajda legfőbb bírái voltak a drávántúli és erdélyi nemességnek, tőlük nem volt fellebbezés, holott Magyarországon a nemesek pereiben a királyi udvar bíróságai ítélték. Hatáskörük kiterjedt a magyarországi főurak és főpapok drávántúli és erdélyi birtokaira is. Amíg Magyarországon a megyék főispánját a király nevezte ki, és így ő is tartotta kezében, addig a Drávántúlon és Erdélyben főispánokat a bán és a vajda familiárisai sorából állított a megyék élére. A magyar megyék nemessége közgyűléseken maga választotta meg szolgabíráit. A Drávántúlon és Erdélyben a bán és a vajda elnöksége alatt valamennyi megyéjük nemessége egyetemlegesen választott minden megye számára szolgabírákat, de nem négyet, hanem csak kettőt megyénként. Ebből következően a tartományokban alacsonyabb szinten rekedt meg az ottani köznemesség önkormányzata. „Vagyis az erdélyi és horvát-szlavón nemes sohasem a királyt látta maga előtt, hanem a vajdát, illetőleg a bánt. Ez vezette hadba, ez ítelt felette a törvénynapokon, a választások ennek ellenőrzése és jóváhagyása mellett mentek végbe s ugyanennek familiárisai voltak mint főispánok a helyi, megyei közigazgatás vezetői. Mivel a nemesség így élete minden szakában a bántól, illetőleg vajdától függött, azoknak hatalma óriási méretűvé nőtt.” Mind a bán, mind a vajda olyan területekre is kiterjesztette a XV. században joghatóságát, ahová az eredetileg nem ért el. A bán főkegyuri jogot nyerve az egyház, továbbá a városok, a vajda pedig a szászok és a székelyek fölött érvényesítette fennhatóságát. A vajda ekkor birtokokat és kenézségeket is adományozhatott. Nem hiányzott a méltóság örökletessé tételére irányuló tendencia sem, így pl. a Cilleiek három nemzedéken át adtak bánt.¹⁰⁴

Mályusz Elemér fejtegetéseinek egyetlen olyan pontja van, ahová őt nem tudjuk követni. Szerinte a báni—vajdai hatalom grandiózus méreteiben „nem a nagybirtok, hanem az állami jogok uzurpálása játszott szerepet”; a báni—vajdai hatalom nagyranövésében „a bíraskodási jog gyakorlása volt a kiindulópont”. Aligha lehet elvitatni a területiális különkormányzattól a joghatóság, az igazság-

¹⁰³ CD V. 704. sz.; US I. 110. sz.

¹⁰⁴ Mályusz Elemér: A magyar társadalom a Hunyadiak korában 346—349.

szolgáltatási és katonai szuprémacia fontosságát. Azt is hiábavaló dolog lenne tagadni: szép számmal álltak a különkormányzatok élén olyan bánok és vajdák, akik nem vagy szinte nem rendelkeztek birtokokkal az általuk igazgatott tartományban. De semmi esetre sem tekinthető véletlennek, hogy a báni—vajdai különkormányzat minden esetben akkor érte el különállásának maximumát — a XIII—XIV. század fordulóján és a XV. század közepén —, amikor bánjai és vajdái (Šubić Pál, Babonić István, Kán László, illetve Cillei Ulrik és Hunyadi János) a Drávántúl és Erdély legnagyobb birtokosai voltak is egyben. És ez valóban nem véletlen. A hatalom erejét, a joghatóság stabilitását növelte, ha a különkormányzat vezetője a tartomány egy részét (értve ezen egyaránt a tartomány területét és népességét) kettős értelmű függésben tartotta: mind közjogi, mind magánjogi jurisdikciót gyakorolt azon. A két vonal kölcsönösen erősítette egymást: a közjogi fennhatóság számtalan alkalmat biztosított magánhatalma növelésére, a magánjogi fennhatóság pedig tekintélyt, nyomatékot adott hivatali hatalmának. Még a XV. századi Magyarország világi uralkodó osztályát is át-meg átszőtték a familiaritás szálai. Ez az az intézmény, amely mintegy társadalmi tengelykapcsolóként biztosította a gördölékeny összeköttetést a köz- és magánjogi szférák között. A feudalizmus és a föld elválaszthatatlan fogalmak. Még a XIV. század első felétől intézményesen regále-politikát folytató uralkodók sem tudtak lemondani magánbirtokaikról, nem véletlen, hogy rendre-sorra felélesztették a váruradalmakat, királyi birtoktesteket. Még kevésbé függetleníthették magukat a birtoktól (magánbirtokuktól vagy uzurpált királyi—királynéi birtoktól) az örökletes báni és vajdai tisztet végül is el nem érő különkormányzati vezetők.

BUZA JÁNOS

A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században

(Nagykőrös 1622—1682)

Mintegy négy évtizeddel ezelőtt — szoros összefüggésben a folyamatban volt ausztriai ártörténeti kutatásokkal — látott napvilágot az a tanulmány, amely az osztrák pénzpólitika alakulását a XVI. század első negyedétől II. József uralkodásának végéig tekintette át, s többek között a tallér és a dukát árfolyamát is közölte.¹ A két világháború közötti időszakban hasonló természetű munka Magyarországon nem született, csak a felszabadulást követően jelentek meg Horváth Tibor Antal² — szinte példátlan szorgalommal összegyűjtött anyagára épülő, inkább baráti buzdítástól inspirált — közleményei, amelyek a magyar aranyforint és a tallér értékváltozását kísérték figyelemmel három évszázadon át. E két köz- és helytörténeti szempontból egyaránt nélkülözhetetlen munka egyike a magyarországi ár- és bértörténeti kutatások előtt álló feladatokat és lehetőségeket számbavevő gazdaságtörténeti tanulmányban³ az úttörő műnek kijáró méltatásban, jogos elismerésben részesült, s ily módon került be a történeti-szakmai köztudatba.

Horváth Tibor Antal második közleményével egyidőben publikálta Štefan Kazimír minden igényt kielégítő tanulmányát,⁴ amelyben az 1526—1711 közötti periódusban tette beható elemzés tárgyává a pénzértékviszonyokat. Gazdagon dokumentált munkája Nagyszombat, Pozsony, Besztercebánya, Igló, Lőcse és Bártfa levéltári anyagára épült, közlési módja révén lehetővé vált, hogy a tallér és az aranyforint árfolyamát egyidejűleg több helyi piacon tekinthessék át a kutatók.

A pénzforgalom és a pénzértékviszonyok változását hazai vonatkozásban a XIII. század végétől a XVIII. század közepéig Huszár Lajos elemezte.⁵ Tanul-

¹ Rudolf Geyer: Zur österreichischen Münzpolitik 1524—1790. Numismatische Zeitschrift, 1933. 73—108.

² Horváth Tibor Antal: A magyar aranyforint értékváltozása 1490—1700 között. Numizmatikai Közöny (a továbbiakban NK.) 1959—1960. 33—50; valamint: A tallér értékváltozásai 1542—1700 között. NK. 1963—1964. 25—50 (a továbbiakban: Horváth: A tallér értékváltozásai . . .).

³ N. Kiss István: Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550—1650 között. Történelmi Szemle, 1963. 156 (a továbbiakban: N. Kiss: Az ár- és bértörténet . . .). Az aranyforint területenként eltérő árfolyamára, illetve az eltérésekből adódó torzulások kiküszöbölésére törekedve többek között Horváth Tibor Antal munkájára is utal: Zimányi Vera—Harald Prickler: Konjunktúra és depresszió a XVI—XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek alapján; kitekintés a XVIII. századra. Agrártörténeti Szemle, 1974. 89.

⁴ Štefan Kazimír: Vývoj reálnej hodnoty drobných strieborných minci na Slovensku v rokoch 1526—1711. Numismatický zborník VIII (1964) 171—216 (a továbbiakban: Kazimír: Vývoj reálnej hodnoty . . .).

⁵ Huszár Lajos: Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban. Századok, 1971. 1150—1184, illetve Különnyomat, Bp. 1972 (a továbbiakban: Huszár: Pénzforgalom . . .).

mánya — túlmenően azon, hogy hosszú távon vizsgálta Sopron város pénzforgalmát — módszertani szempontból is igen jelentős, nyereségül szolgál mind a numizmatika, mind a gazdaságtörténet művelői számára.

E vázlatos és rövid kitekintés csupán azokra a legfontosabb tanulmányokra korlátozódott, amelyeket az anyaggyűjtés lezárását követően a legtöbb haszonnal forgathattam.

Jelen tanulmányban megkísérlem a tallér és az aranyforint dénárban kifejezett árfolyamának bemutatását 1622—1682 között Magyarország török uralom alatti területén; munkám mellékterméke 1965-ben megkezdett ártörténeti anyaggyűjtésemnek,⁶ amikor is Nagykőrös mezőváros számadáskönyveinek alapján feladatul kaptam a gabonaneműek és az élőállatok — ezen belül elsősorban a szarvasmarha — árviszonyainak tanulmányozását.

Nagykőrösre azért esett a választás, mert e település főbírói számadáskönyvei viszonylag épségben, s a török fennhatóság alá került helységek közül kivételesen nagy számban maradtak az utókorra. Kiaknázásuk korán kezdetét vette, megjelenésének idején kiemelkedően gondos és szakszerű okmánytárat állított össze belőlük Szilády Áron és Szilágyi Sándor,⁷ s az azóta eltelt több mint egy évszázad alatt, egyéb forrásanyagok felhasználásával olyan nagyszabású, a török uralomról alkotott országos tabló megrajzolását is nagyban befolyásoló monográfiák alapjául szolgáltak, mint amilyeneket Salamon Ferenc⁸ és Majlát Jolán⁹ írt, hogy csak a legjelentősebbeket említssem. Nagykőrös számadáskönyveinek ismertetésére a szakirodalom már számos lépést tett,¹⁰ s a mezőváros bevételeinek, illetve különböző kiadásainak tekintélyes hányadát Szilády Áron és Szilágyi Sándor már idézett okmánytára közölte. Nevezett kutatók az 1661. év főbírói számadáskönyvét teljes egészében közzétették, s rövid szemelvényt mutattak be ugyanezen esztendő adókönyveiből¹¹ is. Ez utóbbiak nem képeznek külön köteteket, a főbírói számadásokkal együtt integráns részei a városi számadáskönyveknek, s többnyire a városi alkalmazottak bérjegyzéke és a kiadásokat kezdő „Török rendre fizetett költség” között találhatók. Kiemelésüket azért tartottam szükségesnek, mert felhasználásuk nélkül a pénzértékviszonyok megállapítása terén alig juthattam volna előbbre annál, mint ami Szilády—Szilágyi hivatkozott okmánytárának mutatóiban már amúgyis megtalálható.¹²

A tallér és az arany árfolyamának megállapításakor, ahol erre szükség volt, és ahol lehetőség nyílt rá, igyekeztem olyan adatokat gyűjteni, amelyek egy-egy

⁶ Ártörténeti anyaggyűjtő munkám kezdetén, 1965-ben, nélkülözhetetlenül fontos módszertani segítséget kaptam Zimányi Verától, melyért ez alkalommal is köszönetet mondok. Köszönettel tartozom továbbá Huszár Lajosnak, aki több alkalommal is meghallgatott, s számos fontos szempontra hívta fel figyelmemet. A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának munkatársai, személy szerint elsősorban Gedai István, ugyancsak segítőkészen működtek közre gyűjtőmunkám során. A MNM. Éremlelet-jegyzékeinek átnézésében és az anyag egy részének ki-gyűjtésében Sárosi Mária vett részt gondos munkával. Közvetlen munkatársaim nem egy bíráló észrevétele is hozzájárult e tanulmány megformálásához. Fogadják mindnyájan őszinte köszönetemet.

⁷ Szilády Áron—Szilágyi Sándor: Okmánytár a török hódoltság történetéhez Magyarországon. Pest. 1863. I—II (a továbbiakban: Okmánytár).

⁸ Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában (második, javított kiadás). Bp. 1886 (a továbbiakban: Salamon).

⁹ Majlát Jolán: Egy alföldi cívis-város kialakulása. Bp. 1943 (a továbbiakban: Majlát).

¹⁰ Okmánytár I. XXVI—XXIX. Majlát: 139. Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarorszá-g történetének forrásaiba és irodalmába I. Bp., Tankönyvkiadó. 1970. 518—519.

¹¹ Okmánytár ... I. 271—303, illetve 271—273.

¹² Okmánytár ... I. 451., II. 455.

adásvételi aktus kapcsán kerültek rögzítésre. Erre a városi vásárlások nyújtottak példaanyagot, 1639. „Négy ártányokat vettünk ide a város házához, 6 talléron bokrot, F. 19 d. 20.,”¹³ mivel a sertés párját vették 6 tallérért, ebben az összefüggésben 12 tallér 19 forint 20 dénárral egyenlő, azaz 1 tallérra 160 dénárt számítottak. Az ehhez hasonló adatok azonban meglehetősen ritkák, gyakrabban szolgáltatnak fogódzót azok a feljegyzések, amelyek adók, bérleti díjak befizetéséről tanúskodnak a „török rendre” vagy „magyar pártra menő” költségek között. Pusztabérlet címén 1634-ben „Karátul Amhat Iszpahiának . . . 40 tallért f. 64” fizettek¹⁴, ez az adat is 160 dénáros tallérárfolyamról tanúskodik. Hasonló módon állapítottam meg a tallér árfolyamát 1650-ig több esetben, mert más megközelítési lehetőség csak elvétve akadt, s most már utólagos önigazolásul elmondható, hogy mivel 1634-től az 1660-as évek második feléig a tallér és az arany árfolyama nem mutat hullámozást, ez az eljárás az említett időszakban elfogadható. Az 1660-as évek második fele azonban a tallér árfolyamának emelkedését jelzi, s ezért ettől kezdődően szükségessé vált az adókönyvek részletes vizsgálata, melynek során az egyes adózók neve alatt olvasható befizetések, illetve hátralékok összegének figyelembevételével került sor az árfolyam megállapítására.

1668-ban Budai Péter — másokhoz hasonlóan — több részletben rótta le évi adókötelezettségét, korábbi befizetéseit mellőzve, tartozott még:¹⁵

„Rest. for. 11. d. 60.

Adott	3 Tall
Róka ára	ft. 1 d. 20
Adott	ft. 2 —

„Rest. for. 2. d. 40.”

Az 1 forint 20 dénár értékben számított rókabőr, a 2 forint készpénz és a még mindig fennálló 2 forint 40 dénár restancia összege 5 forint 60 dénár, ez utóbbit levonva az eredeti hátralék összegéből, 6 forint a különbözet, azaz a közbülső 3 talléros befizetést ennyiben fogadták el, megállapítható tehát, hogy 1668-ban 1 tallér 200 dénárral volt egyenlő.¹⁶ Az 1668. esztendő Nagykőrösön fordulópont a tallér árfolyamában, ugyanis az idézett 200 dénáros tallér-érték mellett még a 160 dénáros árfolyamra is van példa, „Daroczi Jánostól vettünk tíz fertály zabot és öt negyedet fél-fél tallérával facit fl. 9”.¹⁷ Ahhoz, hogy jelen esetben a kép világos legyen, tudnunk kell, hogy Nagykőrösön a gabona mérésére szolgáló fertály nem volt egyenlő a negyeddal, hanem 1 fertály 4 negyedből állt.¹⁸ A vásárolt zab mennyisége ilymódon 45 negyed, ára pedig 9 forint, tehát 1 negyed 20 dénárba került. Négy negyed, vagyis egy fertály, így 80 dénárral, azaz az eredetiben adott egységár szerint — fél tallérrel — egyenlő, tehát igazoltnak tekinthető, hogy 1 tallért 160 dénárban fogadtak el. Ha azonban a már többször citált okmánytárban néz utána az olvasó a tallér árfolyamának, akkor ott 150 dénárt

¹³ Nagykőrös számadáskönyvei 1639. 182. Országos Levéltár, filmtár 3411. tekerces. (a továbbiakban: Szk. . . . év oldal. OL. . . . tekeresszám)

¹⁴ Szk. 1634. 34. OL. 3410. Vö. Okmánytár . . . I. 33.

¹⁵ Szk. 1668. 97. OL. 3415.

¹⁶ Ugyanígy, s egyben az arany 400 dénáros árfolyamát is tükrözi: „Nagy Ferenc, Rest. flor. 6 d. 55. Adott 1 Arany, . . . 1 Tall., . . . 34 den, . . . 21 den. Satis.” Szk. 1668. 72. OL. 3415.

¹⁷ Szk. 1668. 109. OL. 3415.

¹⁸ Buza János: Fertály szavunk XVI—XVII. századi jelentéstörténetéhez. Magyar Nyelv, 1974. 80—84.

is talál,¹⁹ amelyet a szerkesztők az 1668. évi dézsmabérlet²⁰ lefizetése alapján számítottak: „15 junii Árendánkért... fizettünk aranyul 216 1/2 t. 25. d. pro fl. 325. Apadott el rajta 108 ft.”²¹ Eltekintve attól, hogy a tényleges fizetőeszköz ismeretlen mennyiségű aranyforint volt, amelyet 216,5 tallérban és 25 dénárban tudtak be Nógrádban — ugyanis a befizetés ott történt²² —, csak akkor jön ki 150 dénáros tallérérték, ha a 108 forint veszteséget figyelmen kívül hagyjuk. Miről is volt szó tulajdonképpen? Nógrádban a váci püspökségnek járó dézsma-váltságot fizették be, ennek összege 1642-től 325 forintra emelkedett,²³ s ezt Nagykőrös előljárói rendszerint 216,5 tallérral egyenlítették ki, mely összeget az árendátorok továbbküldték Nagyszombatba, ahol a püspök tartózkodott, és ott valóban 150 dénaron számították a tallért,²⁴ tehát a befizetés az „Apadott el rajta 108 ft.” megjegyzés nélkül nagykőrösi tallérárfolyamra vonatkoztatva csak helytelenül értelmezhető. A veszteség figyelembevételével viszont 216,5 tallér egyenlő 325 forinttal, s ebben az összefüggésben 1 tallérra szintén 200 dénár jut, ami megegyezik az 1668. évi első példával (ld. fentebb Budai Péter adóbefizetését), s azt bizonyítja, hogy a tallért Nagykőrösön ekkor már többnyire 200 dénárban számították.

A nógrádi árenda kapcsán szükséges azonban nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a *pénzértékviszonyok megállapításánál a hely és időpont figyelembevétele elengedhetetlenül fontos*, egy adott helység forrásai — jelen esetben Nagykőrösé — nemcsak a lokális árfolyamokról tudósítanak, s éppen ezért félreértésekre adhatnak alkalmat, a hibalehetőség csökkentésére törekedve akkor járunk el helyesen, ha több, helyi piaci példa — elsősorban adásvételi aktusok, különböző fizetési megállapodások — alapján törekszünk a kurzusok rekonstruálására.

Időben továbbhaladva 1672-ből Baracsi Balázs adófizetése nyomán „Marha számra fl. 5 d. 38,5 facit 2 tall. d. 98”²⁵ megállapítható, hogy a tallér árfolyama 220 dénárba emelkedett, de ugyanebben az évben ettől eltérő kurzusra is van példa:²⁶

„Király Jánosné

R. fél tall. d. 96

Adott 1 tall.

Resolvendo d. 24”

interpretálva az idézetet fél tallér és 120 dénár (az adóhátralékban szereplő 96 valamint a visszajáró 24 dénár összege) 1 tallérral egyenlő, azaz a tallér árfolyama ez esetben már 240 dénárba szökött fel, s ezzel elérte azt a szintet, amely az 1682. évet is magába foglalóan a későbbiekben Nagykőrösön állandónak tekinthető.

Az idézetekhez hasonló példák felvonultatása természetesen lehetséges lenne, de terjedelmi okokból legyen szabad ettől eltekinteni. A tallér és az arany dénárban kifejezett árfolyamát bemutató táblázat lábjegyzete az ellenőrzést lehetővé teszi, magyarázatul itt csupán azt kívánom megjegyezni, hogy gyűjtő-

¹⁹ Okmánytár... I. 451.

²⁰ A dézsmabérletre, árendára ld. *Majlát*: 102.

²¹ Okmánytár... I. 372.

²² Ezt *Szűlady—Szűladyi* is félreérthetetlenül jelzi. I. 372, illetve vö. Szk. 1668. 143. OL. 3415.

²³ Okmánytár... I. 99, ill. 435.

²⁴ *Kazimir*: Vývoj reálnej hodnoty... 190. *Horváth*: A tallér értékváltozásai... 42—46.

²⁵ Szk. 1671. 17. OL. 3416.

²⁶ Uo. 29.

munkám kezdetén kizárólag az eredeti levéltári forrásokból merítettem példáimat, ezért első helyen mindig a számadáskönyvek jelzetét adom meg (céduláimat azonban a későbbiekben összevettem Szilády—Szilágyi Okmánytárával, így adataim egy része — mint a jegyzetekből ez kitűnik — e könnyebben elérhető forráskiadvány révén is kontrolálható).

1. sz. táblázat

A tallér és az aranyforint árfolyama dénárban²⁷

Év	Tallér	Dénár	Arany	Dénár	Megjegyzés
	Megnevezés		Megnevezés		
1598—1600		105		170,178	Kecskemét
1622		106,25		—	Buda
1626		105		—	
1630		135		250	
	gréci	150		—	
1631		135		—	
	gréci	150		—	
1632	császár	150		—	
1634	császár	160		—	
	gréci	170		—	
1635		170		300	
		—		320	
1636		160		300	
	császár	160		—	
	gréci	170		—	
1637		160		—	
1638		160		—	
	gréci	165		—	
	gréci	170		—	

²⁷ A tallér és az arany árfolyamának táblázatos közlési módja eltér Horváth Tibor Antal gyakorlatától. Minden egyes adat — sőt a gyakran teljesen azonos példák — idézetszerű közlését nem tartottam indokoltnak, mert jelen esetben az árfolyamtáblázat egy helyi piac, jellegében azonos, levéltári forrásanyagára épül. A tallérok megnevezése nem betűhű és nem tükrözi az alakváltozatokat, ez utóbbiakon belül a stájer tallérok megnevezése a lesokszerűbb; amit részben a helyesírás kialakulatlansága is motivált. A tallér árfolyamára: 1598—1600. Kecskemét. Szabó Kálmán: Pénzürtékviszonyok kecskeméti tanácsi jegyzőkönyvekből. NK. 1963—1964. 91. 1622. Buda. Okmánytár . . . I. 10. OL. 3410. Szk. 1626. 81; Szk. 1630. 14. Okmánytár . . . I. 24—22; Szk. 1632. 96. 143; Szk. 1634. 94. Okmánytár . . . I. 33; Szk. 1635. 82; Szk. 1636. 29, 38, 40, 99, 100, 103, 112. OL. 3411. Szk. 1637. 98, 100; Szk. 1638. 10, 75, 102, 104, Okmánytár . . . I. 62; Szk. 1639. 178, 182, 185, 221; Szk. 1640. 170, 173, 182, 187, 194, 293; OL. 3412. Szk. 1642. 301; Szk. 1643. 86, 159, 172. Okmánytár . . . I. 112, 113, Szk. 1644. 210; Szk. 1647. 178; 1648. Okmánytár I. 150. OL. 3413. Szk. 1650. 188; Szk. 1651. 13. OL. 3414. Szk. 1653. 123; Szk. 1656. 96, 165; Szk. 1657. 26; Szk. 1658. 69; OL. 3415. Szk. 1661. 11, 101, 167; Szk. 1663. 57; Szk. 1668. 72, 97, 109; Szk. 1669. 66, 88, 93; OL. 3416. Szk. 1671. 70; Szk. 1672. 26, 27; Szk. 1676. 92, 108; Szk. 1678. 29, 214. Okmánytár II. 60. (28 portára fizettek Füleken 144 tallért, s ezt 288 forintban fogadták el Füleken! — Nagykőrösön viszont 345 forint 60 dénár. A tallér árfolyama Füleken 200, Nagykőrösön 240 dénár volt.) Szk. 1679. 185; Szk. 1680. 59. OL. 3417. Szk. 1682. 56. OL. 3425. Szk. 1641. 110, 219; Szk. 1660. 31, 53, 94. Az aranyforint árfolyamára: OL. 3410. Szk. 1630. 43, 113; Szk. 1635. 34, 66; Szk. 1636. 69, 82; OL. 3411. Szk. 1639. 162; Szk. 1640. 72, 134, 182; Szk. 1642. 206. Okmánytár I. 206. OL. 3412. Szk. 1644. 32, 60, 70, 118, 161. Okmánytár I. 106—107. Szk. 1645. 57. OL. 3413. Szk. 1649. 222; Szk. 1650. 89; Szk. 1651. 189. OL. 3414. Szk. 1653. 111. OL. 3415. Szk. 1661. 19; Szk. 1668. 72; Szk. 1669. 16, 32. OL. 3416. Szk. 1681. 134.

1. sz. táblázat folytatása

Év	Tallér	Dénár	Arany	Dénár	Megjegyzés
	Megnevezés		Megnevezés		
1639		160			
	gréci	170	magyar	300	
1640		135,3	magyar	300	
	hiányos	156		325	
	ón	160		—	
	császár	160		—	
	gréci	170		—	
1641	gréci	160		—	
		161,88			Budai summa befizetés
	gréci	170		—	
1642	császár	150		300	
1643		150		—	
1644	gréci	160	magyar	300	
		—		350	
1645		—		130	
1647		160		—	
1649		—		320	
1650		160		320	
1651		160		320	
1653		160		320	
1656		160		—	
1657		160		—	
1658		160		—	
1660	oroszlános	150		—	
		160		—	
1661		160		320	
1663		160		—	
1668		160		400	
		200		—	
1669		200		400	
		—		450	
1671	kis fehér	220		—	
		240		—	
1672		240		—	
1676		240		—	
		260		—	
1678		240		—	
1679		240		—	
1680		240		—	
1681		—		450	

Áttekintve a táblázatot először a tallérok megnevezéséhez szükséges megjegyzéseket fűzni. A számadáskönyvekben a legtöbb tallér- említés mindennemű megjegyzés nélküli. Szilády—Szilágyi forráskiadványa több változatot említ,²⁸ mint amennyi a táblázatban található, tehát teljesebb, közülük azonban többnek az árfolyama megállapíthatatlan, szerepeltetésük éppen ezért itt nem indokolt.

A tallérok megnevezése két csoportra osztható, az elsőbe azok tartoznak, amelyeknél az éremkép, illetve a körirat alapján eredetükre utal a jelző, ide

²⁸ Ld. a 11. sz. jegyzetet.

számítható a „császár”, azaz imperiális, a grazi vagyis stájer és végül az orosz-lános, azaz a holland (vagy annak mintájára vert) tallér.²⁹

A második csoportba sorolhatjuk azokat a megnevezéseket, amelyek a tallér állapotára, méretére, illetve színére vonatkoznak: hiányos, kis fehér és óntallér.

Az egyes csoportokon belül mindegyik megnevezés eltérő árfolyamú tallerra utal, az időrendiséget is figyelembevéve azt láthatjuk, hogy egy és ugyanazon megnevezésű tallért dénárértéke is mutathat változást. A császártallér 1632-ben és 1642-ben 150 dénárral egyenlő, e két időpont között azonban mindig 160 dénár, a grazi tallért 1630–1641 között 150–170 dénárban számították, de 160 dénárban is járt, sőt arra is van példa, hogy egy éven belül 165, illetve 170 dénárban fogadták el (1638). Megjegyzendő, hogy a császár illetve a grazi tallér árfolyama között, ha egyazon évben mindkettő meghatározható, 10 dénár különbség mutatkozik az utóbbi javára. A stájer tallérok 10 dénáros ársíója minden valószínűség szerint helyi, illetve specifikus jelenség volt, nemcsak azért tekinthető annak, mert Budán a török³⁰ csupán 160 dénárban fogadta el 1634-ben, hanem azért is, mert a következő évben, amikor a nagykőrösiek Szegeden nagyobb mennyiségben vásároltak bort, a harmincadon és a szállítási költségen kívül a tallérvesztéséget is megemlítették, amire minden jel szerint azért került sor, mert a szállítmányért stájer tallérral fizettek.³¹ Horváth Tibor Antal már rámutatott arra, hogy a XVII. században kedvelt pénznem volt a stájer tallér, amellyel „... bőr és ökör árába...” fizettek,³² nyilvánvaló, hogy a marhakereskedelemben igencsak érdekelt nagykőrösiek is ezért tartották többre az egyéb talléroknál, csupán jelzésszerűen említendő, hogy az orosz-lános tallér árfolyama 10 dénárral kevesebb 1660-ban az ekkor átlagosnak tekinthető 160 dénáros kurzusnál (erre a tallértípusra később még visszatérek). Az 1640-ben előforduló hiányos tallér nyilván kopott vagy törött volt, ez tükröződik 156 dénáros kurzusában. Az óntallér árfolyamkülönbség terén nem mutat eltérést az imperiális tallértől, nevét illetően a szakirodalom sem nyújt támpontot.

Végül a „kis fehér” tallér nevéből, amely az átlagosnál kisebb méretére, s kevésbé szürkés színére utal, arra lehet következtetni, hogy e megnevezés mögött a francia tallér, az 1641-től vert „écu blanc” rejtőzik. A számadáskönyvekben 1671-ben tűnik fel, s volt rá példa, hogy nem is fogadták el szívesen; Rigó János adózó³³ neve alatt olvasható, hogy „Adott 4 tall. kettei fehér lévén. R. f. I d. 18. Visszaadtuk a 2 fejt néki, másikat adott. R. d. 78.” vagyis a két fehér tallér kicserélése révén Rigó János 40 dénárral mérsékelte tartozását, tehát a fehér tallérok a közforgalomban 20 dénárral értek kevesebbet az átlagosnál. Mindebből persze még nem következik, hogy a kis fehér tallér a francia tallérral azonos. Hipotézisünk alapját részben az képezi, hogy a MNM. Éremtárában megnezett tallérveretek között levő francia tallérok valóban kiugróan fehérek a többiekéhez képest, s átmérőjük is szemmel láthatóan kisebb az egyéb egész talléroknál. (A méretkülönbséget a képmelléklet 1–3. sz. felvételei is tükrözik.)

²⁹ A tallérok megnevezésére ld. *Horváth: A tallér értékváltozásai...* 26, *Horváth Tibor Antal: Régi magyar pénznevek* NK. 1953–1954. 13–21, *Huszár Lajos: Habsburg-házi királyok pénzei* 1526–1657. *Corpus Nummorum Hungariae* III./1 Bp. 1975. 49. (A továbbiakban: *Huszár: CNH.* III/1).

³⁰ „Lajostul az Nazur béknek fizettünk 100 graeci tallért ezön vesztöttünk 10 forintot = 170 Ft.” *Ökmánytár...* I. 33.

³¹ *Szk.* 1635. 153–156. *OL.* 3410.

³² *Horváth Tibor Antal: Régi magyar pénznevek.* NK. 1953–1954. 16.

³³ *Szk.* 1671. 70. *OL.* 3416.

Ahhoz, hogy e szoros értelemben vett felszínes megközelítésnél mélyebbre tekinthessünk, vessünk egy pillantást a különböző tallérok nyers-, illetve szín-súlyára, azaz tényleges ezüsttartalmára:³⁴

2. sz. táblázat
A tallér nyers- és szín-súlya

Megnevezés ill. terület	Időszak	Nyerssúly g	Szín-súly g	Ezüsttartalom %-ban
Ausztria:	1623—1659	28,820	25,668	89,06
	1659—1748	28,820	25,218	87,50
Magyarország:	1582—1659	28,55	24,98	87,49
Hollandia:	1575-től	27,648	20,736	75,00
Franciaország:	1641-től	25,9839	23,7284	91,32

A tényleges ezüsttartalom relatív mutatója szerint, értvén ezen azt, hogy a nyerssúly hány százalékát képezte a szín-ezüsttartalom, a francia tallérok paramétere a legkedvezőbb. Abszolút mértékben azonban kevesebb ezüstöt tartalmaztak az osztrák, illetve magyar talléroknál, s csupán nyerssúlyuk alapján szorultak a skála legalsó fokára. Ez utóbbi, valamint színük, s maga a francia megnevezés, amely ugyancsak fehér mivoltukat hangsúlyozza, együttesen talán elfogadhatóvá teszi azt a feltételezést, hogy a „kis fehér” tallérok megfelelője az „écu blanc” lehetett.

A tallér értékváltozását nyomonkövetve az 1. sz. táblázat alapján az 1620-as évek elejének nagyarányú pénzromlására, a Kipper-korra,³⁵ adatok hiányában következtetéseket nem lehet levonni. Nagyon valószínű, hogy a jó pénzek árfolyamának emelkedése — miként ez néhány hódolt falu esetében megfigyelhető — a Duna—Tisza közén is bekövetkezett; a dunántúli Kajár falu lakói panaszkodtak amiatt, hogy a török rossz pénzét velük cseréltette ki jóra,³⁶ illetve a Győr megyei hódolt falvak némelyike ugyancsak kénytelen volt eltűnni a megszállók önkényeskedéseit a tallér, illetve az aprópénzek átszámítása során.³⁷

1633—1667 között eltekintve az egyes tallértípusok kisebb-nagyobb, 150—170 dénár közötti árfolyamingadozásától (egy esetben 135 dénárra is van

³⁴ A táblázat összeállítása a következő művek nyomán történt: *Ausztria*: Rudolf Geyer: Münz- und Geldgeschichte c. fejezet az Alfred Francis Pribram által kiadott Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne c. kötetben, Wien, 1938. 28—29; (a továbbiakban: Geyer: Münz- und Geldgeschichte . . . (Pribram)), *Huszár Lajos*: Pénzforgalom . . . 1174. *Magyarország*: Huszár: Pénzforgalom . . . 1174, illetve: Huszár: CNH. III/1 45. *Hollandia*: (Löwentaler): Friedrich Schrötter: Wörterbuch der Münzkunde. Berlin—Leipzig. 1930. 359 (a továbbiakban Schrötter: Wörterbuch). *Franciaország*: (écu blanc) Schrötter: Wörterbuch: 170. René Sédillot: Toutes les monnaies du monde. Dictionnaire des changes. Paris, 1955. 161 szerint az „... écu d'argent (27,3 grammos, dont 25 d'argent)” . . . tehát sem a nyers-, sem a szín-súly nem azonos a Schröttertől idézettel, ennek ellenére ez utóbbit részesítettem előnyben, mert Sédillot munkájában több olyan kisebb pontatlanságot találtam, amelyek Schrötter — aki elsősorban numizmatikus volt — kézikönyvére nem jellemzőek.

³⁵ Erre nézve ld. Huszár: CNH. III/1 30—36.

³⁶ Sörös Pongrácz: Egy falu a török időkben. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1902. 290.

³⁷ Ráth Károly: A Győr vármegyei hódoltságról. Magyar Történelmi Társ. 1860. 101—122

A képmellékletek jegyzéke:

1. Steier (gréci) tallér 1648.
2. Francia tallér 1682.
3. Tallér 1659. KB.
4. 1/2 tallér 1659. KB.
5. 1/4 tallér 1659. KB.
6. 2/3 tallér 1676.
7. XV. krajcár 1675. KB.
8. Magyar aranyforint 1664. KB.
9. Török arany 1648—1687.
10. 5 sous (timon) 1658.
11. Akese 1647—1687.
12. Erdélyi poltura 1638.
13. Magyar dénár 1673.

A felvételek a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának gyűjteménye alapján készültek. A képanyag illusztratív jellegű, e tanulmány keretei között sem lép fel a teljesség igényével.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

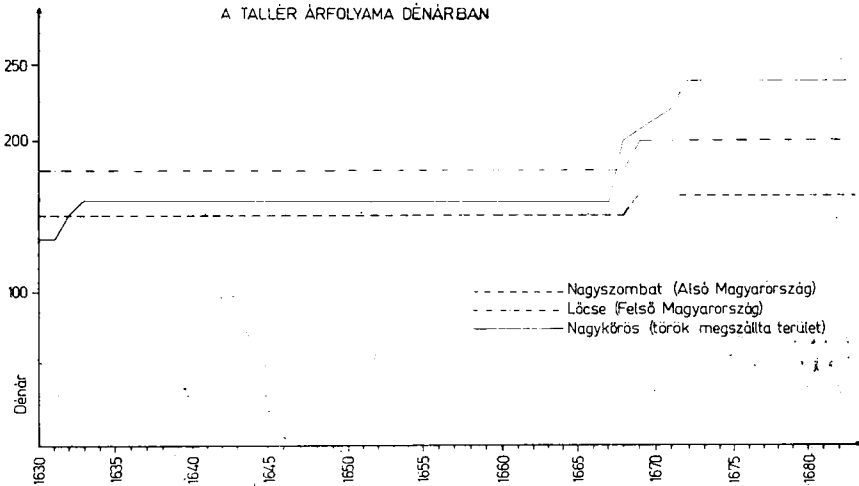
12

13

példa (1639)) a tallér 160 dénáros kurzusa vált jellemzővé. Mint fentebb már látható volt, 1668-ban még konstatálható a 160 dénáros, de mellette már feltűnt a 200 dénáros árfolyam is, 1669-ben pedig már csak az utóbbi észlelhető. Az 1670. év számadáskönyve már a múlt században sem volt fellelhető, 1671-ben pedig a „kis fehér” tallér árfolyama elérte a 220 dénárt, sőt a 240 dénáros kurzus is megjelent, s ez állandósult 1682-ig.³⁸

1. ábra

Grafikonon szemlélve a tallér árfolyamát³⁹ az alábbi következtetések levonására nyílik lehetőség: 1633–1667 között Alsó- és Felső-Magyarországhoz hasonlóan állandó a tallér árfolyama, 160 dénáros kurzusa 10 dénárral magasabb az alsó-magyarországi, viszont 20 dénárral alacsonyabb a felső-magyarországi szintnél. Mindhárom területen bekövetkezett az 1660-as évek végén a tallér árfolyamának emelkedése, Nagykőrösön ez már 1668-ban észlelhető, Alsó- és Felső-Magyarországon egy évvel később került erre sor. A királyi Magyarország pénzügyigazgatási szempontból elkülönülő két területe között továbbra is fennmaradt a tallér eltérő árfolyama, a különbség mértékében azonban változás következett be, mivel 1669-től 30-ról 35 dénár-ra nőtt a differencia. A legdinamikusabb árfolyamemelkedésre azonban a törököt uraló területeken került sor, s ezzel a három részre szakadt Magyarország középső területe a tallér árfolyamát tekintve kilépett korábbi közbülső helyéről, és a török uralom végéig itt maradt a legmagasabb szinten a tallér dénárértéke. E ponton Horváth Tibor Antal megállapítása, — miszerint a tallér árfolyama a török hódoltság területén megegyezett a felső-

³⁸ E ponton azért zártam le anyaggyűjtésemet, mert az ezt követő számadáskönyv az 1687. évből maradt fenn, amikor Nagykőrös lakói még mindig befizették Nándorfehérvárott a török adót, de a számadáskönyvekben a magyar mellett már „német rendre” is teljesítettek szolgálatot, azaz Buda felszabadulását követően új korszak kezdődött életükben. Vö. *Szilágyi: Okmánytár* ... II. 151–152, 156–157.

³⁹ A grafikon összeállítása *Kazimir: Vívój realnej hodnoty* ... 189–191, valamint *Horváth: A tallér értékváltozásai* ... 25–48, illetve e tanulmány 1. sz. táblázata alapján történt.

magyarországi kurzussal⁴⁰ —, korrekcióra szorul. A tallér árfolyama a török hódoltság területén 1668-at megelőzően és azt követően is eltért a felső-magyarországitól, 1633—1668 között 11,2⁰/₀-kal alacsonyabb, illetve 1672—1682 között 12⁰/₀-kal magasabb volt annál, ha a felső-magyarországi szintet tekintjük 100⁰/₀-nak.

Abszolút számokban nézve a tallér árfolyamának emelkedését, még kiugróbbá válik a török megszállta területen kimutatható kurzusváltozás:

3. sz. táblázat

Hely	Időszak	Dénárérték	%	Időszak	Dénárérték	%
Nagyszombat — Pozsony	1630—1668	150	100	1669—1681	165	110
Lőcse	1630—1668	180	100	1669—1681	200	111,1
Nagykőrös	1633—1667	160	100	1672—1682	240	150

A tallér árfolyamának területenként eltérő voltát látva jogosan merül fel a kérdés, mi okozta a különböző tallér-kurzusok kialakulását, s mivel magyarázható hosszú évek során megfigyelhető árfolyambeli különbözőségük? Horváth Tibor Antal megállapítása szerint a kettős árfolyamot, amely a pozsonyi, illetve szepesi kamara területe között létezett, 1671-ben rögzítették hivatalosan,⁴¹ valójában azonban már a négy évtizeddel korábban kialakult gyakorlatot szentesítették ekkor. A szepesi kamara a császárgaras és a krajcár — tehát az aprópénzek egyes fajtáinak — hiányával indokolta a tallér magasabb árfolyamának fenntartását. Területén ugyanis az osztrák veretekkel szemben a silányabb minőségű lengyel pénzek forogtak nagy mennyiségben.

Štefan Kazimir, aki Horváth Tibor Antaltól teljesen függetlenül kutatott, ugyancsak az eltérő pénzforgalomból vezette le a tallér árfolyamkülönbségét, hangsúlyozva, hogy Pozsony térségében a krajcár, a szepesi kamara területén pedig a poltura volt a dénár mellett a jellemző váltópénz.⁴² A jó minőségű magyar dénár hiánya megkönnyítette a lengyel pénzek elterjedését⁴³ Magyarország keleti és középső területein, de tömegesen fordultak elő a lengyel pénzek Erdélyben is.⁴⁴

A lengyel pénzek beáramlásában jelentős szerepet játszott — a kereskedelmi kapcsolatokon kívül — az a nagy arányú spekulációs tevékenység, melynek során a tallért és az aranyat Lengyelországba vitték, hogy nyereséggel váltásák át polturára, s azt Magyarországon újabb haszonnal értékesítsék. Ebben az „üzleti tevékenységben”, amelyet a kortársi levél „egynéhány dus kurvafi. . . csúfos praktikájá”-nak nevezett,⁴⁵ a kamara ugyancsak érdekelt volt, nemcsak a XVII. század első felében, hanem már a XVI. században is.⁴⁶ Az elégtelen meny-

⁴⁰ Horváth: A tallér értékváltozásai . . . 25—26.

⁴¹ Uo

⁴² Kazimir: Vývoj reálnej hodnoty 181—182.

⁴³ Huszár Lajos: A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI—XVII. században. NK. 1969—1970. 62. passim.

⁴⁴ Francisc Pap—Judita Winkler: Monede poloneze in secolele XV—XVII. in Transilvania. Acta Musei Napocensis. III. 1966. 197—211.

⁴⁵ NK. 1911. 10.

⁴⁶ Huszár: CNH. III/1. 41—44. Štefan Kazimir: Nemesfémkereskedelem, pénzforgalom és a pénz árának alakulása a XVI. századi Magyarországon (gépírat, 16. old.; előadásként elhangzott a KSH. Könyvtárában 1975. március 17-én).

nyiségű magyar aprópénz okozta zavarok országgyűlési viták tárgyát képezték, s bár többször is elrendelték, hogy a jövőben több magyar dénárt verjenek,⁴⁷ a kérdés továbbra sem oldódott meg, részben azért, mert papíron maradtak a törvényes rendelkezések, részben pedig azért, mert a magas ezüsttartalmú dénár külföldi olvasztótelepekbe került.⁴⁸

A poltura a török hódoltság területén szintén forgalomban levő váltópénz volt, ha nem is nagy gyakorisággal ugyan, de fellelhető a számadásokban.⁴⁹ Ebből persze nem következik szorosan, hogy ritka jelenség lehetett, sokkal valószínűbb, hogy átszámították dénárra, illetve számítási forintra, s ezért maradt viszonylag kevés áruló jel róla. Ami csekély viszont elérhető, az annál figyelemre méltóbb. 1641 februárjában Pest megye Fülekre idézi Nagykőrös előljáróit, mert „Az pesti vármegyei szegénység panaszkodnak, hogy kegyelmek az polturát két pénzben veszi el,” ezért 100 forint bírság terhe alatt voltak kötelesek megjelenni és eljárásukat megindokolni.⁵⁰ Nem ismerve sem a magyarázkodást, sem az ezt követő határozatot, távolabbi fogódzó szükséges a poltura tárgyában. 1660-ban ugyancsak Füleken fizetett Nagykőrös 22 portára „88 magyar forintokat az polturát harmadfél pénzben. . .” számítva. Mivel 1641—1660 között sem Nagykőrösön, sem Füleken nem változtak a pénzértékviszonyok, az 1641. évi idézés oka nyilvánvalóan az lehetett, hogy Nagykőrösön nem a vármegye által törvényesnek ítélt 2,5 hanem csak 2 dénárral tekintették egyenlőnek a polturát.⁵¹

E ponton adott a meditáció lehetősége, hogy a pénzügyek terén mennyiben tudott tényleges felügyeletet gyakorolni a királyi Magyarországon levő megyei apparátus a török uralom alatti lakosság felett. Figyelembe véve azt, hogy az aprópénzek eltérő forgalma tartós tallérfolyamkülönbséget idézett elő Magyarországon töröktől mentes területén, igen nagy a valószínűsége annak, hogy a poltura dénárértékében észlelt fél dénárnyi különbség — Fülek 2,5 illetve Nagykőrös 2 — révén magyarázható meg a tallér kurzusának közbülső szintje 1633—1667 között, amikor is Nagykőrösön a tallér 160 dénáros árfolyama 10 dénárral magasabb volt az alsó-magyarországi szintnél, viszont 20 dénárral maradt el a Felső-Magyarországra jellemző 180 dénáros kurzustól.

Visszapillantva a 3. sz. táblázatra és az 1. sz. grafikonra a következő kérdésekre kell választ adni:

Mi idézte elő a tallér drágulását az 1660-as évek végén a török uralom alatti területeken, és miért szökött fel oly magasra a tallér árfolyama? Az említett mellékletek alapján a tallér árfolyamának emelkedését 1668-tól mutathattam ki először, a jelenség ekkor azonban helyi jellegű, valójában ennél még korábban vette kezdetét a tallér drágulása, feltehetően már 1665-ben, ugyanis Nádasdy Ferenc országbíró 1666 március 19-én arra hívta fel az udvari kamara figyelmét, hogy „. . . a törökök Magyarországon az aranypénz értékét 4 forintra, a tallérét pedig két forintra emelték, illetve a magyar pénzeket” ebben az értékben fogadták el.⁵²

⁴⁷ CIH. 1625. LXIX., 1649. XLVII., 1655. LXXX., 1659. LXXII. 1. §.

⁴⁸ *Günther Probst*: Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918. Wien—Köln—Graz. 1973. 457 (a továbbiakban: *Probst*). *Huszár*: CNH III/1 37—39.

⁴⁹ Okmánytár . . . I. 94. 127. 266; II. 58. 60, illetve Kiskunhalas nyugtája 374.

⁵⁰ Okmánytár . . . I. 94. Nagykőrösön valószínűleg a törökök által elfogadott árfolyam szerint számították a polturát. Később maguk a rendek is az uralkodó közbenjárását kérték avégett, hogy „a poltura-pénzt pedig az ország részeiben bevett értékekben fogadják el a nyomorult adózó néptől az azon részekkel szomszédos törökök.” CIH. 1659. XIII.

⁵¹ Okmánytár. . . I. 266.

⁵² Tanulmányom nyomdába küldése után szereztem tudomást az alábbi kiváló monográfiáról. Timonra vonatkozó kutatási eredmények egyezöek: *Vuk Vinaver*: Pregled istorija novea

Takáts Sándor szerint e lépés mögött üzleti érdek, illetve a jó pénz megszerzése húzódott meg, mert „... az aranynek és a tallérnak a magyar király területén távolról sem volt ilyen magas értéke”.⁵³ Négy évvel ezelőtt nem cáfoltam e feltételezést, lehetségesnek tartottam azt is, hogy török részről defenzív lépés volt az árfolyamemelés, amelyre azért kerülhetett volna sor, mert a vasvári békét követően a háborús kiadások miatt meggyengült török államháztartás védekezni kívánt az Ausztriából kiinduló krajcár-infláció káros hatásaitól.⁵⁴ Mindkét megközelítés — főként saját korábbi feltevésem — önmagában tarthatatlan, az okok ugyanis mélyebben keresendők.

A tallérkurzus emelkedésének közvetlen okát a francia, illetve francia mintára vert 1/12 écu ezüstváltópénz török részről történt behozatala idézte elő. Erre legkésőbb 1663-ban kerülhetett sor, a rimaszombati harmincados jelentése szerint Érsekújvár elfoglalása után az egész török tábor három havi zsoldját ebben a — timonnak nevezett — pénznemben fizették.⁵⁵ Nagykőrös 1663. évi számadáskönyvéből ugyancsak kimutatható a timon, bár értéke dénárban ekkor még nem határozható meg.⁵⁶

Mielőtt későbbi levéltári források alapján erre sor kerülne, tisztázni kell a timon eredetét, elterjedésének következményeit. Az 1641-ben kibocsátott écu blanc Franciaországban átfogó pénzreform keretében jelent meg, nemcsak nagy-ezüst-pénzt, hanem azzal azonos finomságú váltópénzeket is forgalomba hoztak, így többek között az 5 sous értékű aprópénzt, amely a francia tallér 1/12 részének felelt meg.⁵⁷ E pénzek finomságuk révén rohamos gyorsasággal terjedtek el a Földközi-tengerrel kapcsolatos területeken, keresettségük következtében mind a központi hatalomtól még független francia pénzverdék, mind pedig az itáliai városállamok — ahol luigino, illetve ligurino néven voltak ismertek a timonok — megkezdtek utánverésüket, sőt egy idő után ezüsttartalmukat is csökkentették.⁵⁸ E kezdetben különösen magas ezüsttartalmú váltópénz a Török Birodalomban is nagy népszerűsége tett szert, olyannyira, hogy nemcsak mint a levantei kereskedelem egyik fizető eszköze, hanem mint árú, amit nyereséggel lehetett exportálni, is jelentős tényezővé vált.⁵⁹ Elterjedését megkönnyítette, hogy a legnagyobb mennyiségben vert török aprópénz, az akcse, mind kevesebb ezüstöt tartalmazott,⁶⁰ ezen ősi török váltópénz inflálódása a deficitessé váló török államháztartás tudatos pénzrontási törekvése következtében éppen a XVII. század

u. jugoslavenskim zemljama (XVI—XVIII. vek). Beograd 1970. 158—159. Dr. T(akáts) S(ándor): A törökök és pénzforgalmuk. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 1902. 144.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Buza János: A gabonaneműek XVII. századi ártörténetéhez (egyetemi doktori értekezés) 1971. 50—51 (gépirat), MKKE könyvtára.

⁵⁵ Horváth Tibor Antal: Régi magyar pénznevek. NK. 1953—1954. 20.

⁵⁶ Okmánytár... I. 313, 315.

⁵⁷ A. Dieudonné: Monnaies royales françaises depuis Hugues Capet jusqu'à la révolution. Manuel de numismatique française II. Paris. 1916. 347.

⁵⁸ Schröter: Wörterbuch... 354, 362, 695. A. Dieudonné: Monnaies féodales Françaises. IV. (A. Blanchet et A. Dieudonné: Manuel de numismatique Française) Paris. 1936. „On fabriqua de ces pièces de mauvais aloi hors des Dombes, — quelques-unes ont une légende satirique, — et l'abus qui en fut fait amena leur complet discrédit.” 119—120, illetve: 311, 392.

⁵⁹ Robert Mantran: Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris. 1962. 245—246 (a továbbiakban: Mantran: Istanbul).

⁶⁰ Anton C. Schaendlinger: Osmanische Numismatik (Von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922). Braunschweig év nélkül. (1973). 57—58 (a továbbiakban: Schaendlinger: Osmanische...).

második felében gyorsult meg.⁶¹ A mind több rezet tartalmazó akcse mellett a timon — Isztambulban a „sümün” — keresetté vált a kisemberek számára, és nélkülözhetetlen volt a mindennapi piaci forgalomban.⁶² Mivel a timon exportja jövedelmező üzletágnak bizonyult, csökkent ezüstartalmú hamisítványait Itáliától Hollandiáig tömegesen állították elő, s így reálértéke a forgalomban lejjebb szállt, ezért a porta 1670 körül megtiltotta behozatalát, a rendelkezésnek azonban nem sok foganatja lett.⁶³

A timonnak nevezett 5 sous elterjedésének okát végső soron a fejlődésképtelen oszmán birodalom⁶⁴ pénzügyi nehézségei idézték elő. E pénz megjelenése Magyarországon nem az itteni török uralom specifikus voltában keresendő, hanem a gyengülő török hatalmi gépezet válságának egyik — a birodalmi pénzügyek rendezetlenségéből adódó — szimptomája volt.

Ha most újra felidézzük a magyarországi török hódoltság területén fennálló aprópénzhiányt, illetve a vákuum kitöltését részben megoldó lengyel pénzek beáramlását Magyarország e részére is, akkor érthető a timon pénznek elterjedésével egyidős kortársi tudósítás, miszerint „... az polturát, öt pénzest nem is halia megh az török, mind csak illien pénzt kíván az árus ember is”.⁶⁵ A rimaszombati harmincados idézett jelentése szerint háromféle timon volt forgalomban Magyarországon,⁶⁶ Kecskemét számadáskönyvei csak kettőről — koronás és hajas (minden valószínűség szerint parókás főt ábrázoló éremképű) — timonról emlékeztek meg,⁶⁷ dénárértéküket azonban egyik forrásból sem lehet megállapítani. Nagykőrös számadáskönyveiben csupán timonról lehet olvasni, mindenemű — az eredetre, éremképre, vagy méretre utaló — megjegyzés nélkül, dénárértéke azonban 1668—1669-től meghatározható: „... befizetvén a sumára felkért pénzt, használt a talléron nro 61 1/2 timont, azaz 12 fl. 30 d.”,⁶⁸ tehát 1 timon 20 dénárral volt egyenlő. 1672-ben „Szemere Pál főbíró uram adott 70 tallért tizenegy timonjával... vesztettünk ez 70 talléron 70 timont (azaz) fl. 14.”⁶⁹ tehát 1 timonra itt is 20 dénárt számítottak. A timon nemcsak a budai adó kiegyenlítése során, hanem az egyes nagykőrösi lakosok helyi adófizetése között is kimutatható: Lipcsai Márton 1671-ben főként timonnal rótta le éves kötelezettségét:

„Adott fl. 1		timonul
Adott	d. 40	timonul
Item	d. 12	poltura
Adott	d. 40	timonul
Adott meg is		7 timont.” ⁷⁰

⁶¹ Schaendlinger: Osmanische... 10—11.

⁶² A timon szó az arab „timmin”-re vezethető vissza, a török „sümün”-nel együtt, mindkettő egyaránt 1/8-t jelent, ui. eredetileg a spanyol real egynyelcadában fogadták el az 5 sou névértékű 1/12 écut. Ld. Schrötter: Wörterbuch, 695; Mantran: Istanbul 245.

⁶³ Mantran: Istanbul 245—246.

⁶⁴ A fejlődésben megrekedt Török Birodalom circulus vitiosusának plasztikus ábrázolását adja Maklái László: Pest megye története 1848-ig. Pest megye műemlékei I. Bp. 1958. 96.

⁶⁵ Horváth Tibor Antal: Régi magyar pénznevek. NK. 1953—1954.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Kecskemét szk. 1671—1672. 4. köt. 71. OL. 3402.

⁶⁸ Okmánytár I. 371.

⁶⁹ Szk. 1672. 151. OL. 3416.

⁷⁰ Szk. 1671. 13. OL. 3416.

Ez esetben a számadáskönyvet vezető nótárius nem tüntette fel sem azt, hogy a forint, illetve a 40—40 dénár hány timonnak felelt meg, sőt azt sem, hogy 7 timon hány dénárral volt egyenlő. A számítási forint 100 dénáros összege, valamint a 40—40 dénár azonban egyaránt a fentebbi 20 dénáros timonkurzus többszöröse, így nyugodtan lehet arra következtetni, hogy a timont 20 dénárban fogadták el. Az 1670-es évtized végén a hamisított, vagy már erősen megkapott timon is felbukkan a számadásokban egy elszámolás alkalmával „Rossz timont f. 1 d. 70” értékben⁷¹ adtak át, azaz a rossz timon árfolyama valószínűleg 20 dénár alatt járt.

A timon dénárértékének megállapítását követően azt kell tisztázni, hogy 1 tallér hány timonnal volt egyenértékű. Nagykőrösön 1672-ben 11 timont fogadtak el 1 tallérban „Kokas György napátul kértünk fel summánkra 20 aranyat. Ismét 10 tall. timoul tizenegyével. Meghis adott 30 tallért jó pénzü⁷², . . .” mint az idézetből kitűnik, éles különbséget tettek a tényleges tallér — a jó pénz — és a tallér számban elfogadott timonok között. Ugyanebben az évben Budán 500 tallér összegű kölcsön törlesztésekor csak 350 tallért adtak át de facto tallérban, 150 tallér pedig „Tizenhárom timonjával olvastatott, vezett száz eötven timon rajta”.⁷³ Kecskeméti adatokkal egészítve ki a sort: „Benkeő Mátyás adott tall. 15, 12 timonával. Kis Istók is adott tall. 6, 12 timonával,”⁷⁴ látható, hogy Nagykőrösön és Kecskeméten 1672-ben 1 tallérért többnyire 12 timont kellett adni, Budán viszont 13 timont fogadtak el 1 tallérban. 1673-ban és 1674-ben Kecskeméten is 13 timonjával olvasták a tallérokat, ha az elszámolás, vagy a fizetés ténylegesen timonnal történt.⁷⁵ Fentebb Nagykőrösről arra is hoztam példát, hogy 1671-ben, illetve 1672-ben 11 timont is elfogadtak 1 tallérban,⁷⁶ így a 11, 12, valamint a 13 timonnal egyenlő tallérárfolyam azt mutatja, hogy a timon a tallérhoz képest inflálódott, ellenben a dénárhoz viszonyítva megtartotta már kimutatott kurszusát.⁷⁷ 1 timon = 20 dénár alapján a timonban kifejezett, számításivá váló tallér dénárértéke így 220, 240, illetve 260 dénár volt. Maga a tallér a helyi elszámolásokban azonban megtartotta Kecskeméten is 240 dénáros kurszusát.⁷⁸

Mindezek alapján bizonyítottnak tekintendő, hogy a tallér Nagykőrösön észlelt és Kecskemét anyagából is kimutatható árfolyamemelkedését az 1/12 écu értékű 5 sous, azaz a timon váltotta ki a törököt uraló magyarországi területeken. Részben a tallérok drágulása miatt, részben pedig azért, mert a timon pénz csakis a török hódoltságból áramolhatott Felső-Magyarország területére, határozhatta el a szepesi kamara 1673-ban e pénznem kitiltását,⁷⁹ ami természetesen csak arra bizonyíték,

⁷¹ Szk. 1678. 168. OL. 3416.

⁷² Szk. 1672. 153. OL. 3416.

⁷³ Szk. 1672. 151. OL. 3416.

⁷⁴ Kecskemét Szk. 1672. 37. OL. 3402.

⁷⁵ „Timon pénzt is tall. 50 olvasván 13 timonával” . . . „Székbírák Szeles György, Kozma Jakab és Kis István adtanak F. 1132, Ezer száz harmincz két forintot, teszen tall. 435 f. 1.” Kecskemét szk. 1673. 4. OL. f. tár. 3402, illetve: „László Deáknak gyolczert tall 3. — 13 timonával.” Kecskemét Szk. 1674. 67. OL. 3402.

⁷⁶ Ld. erre a 66. és 69. sz. jegyzetet.

⁷⁷ Erre enged következtetni a 72. sz. jegyzetben idézett elszámolás, mely szerint 1131 forintot 435 tallérra számítottak át, azaz 1 tallér = 260 dénár = 13 timon; 1 timon tehát 20 dénár.

⁷⁸ 1974. jún. 22. Kamarás Ambrus az esedékes elszámolást követően még 50 tallért adott át 120 forint értékben, 1 tallér = 240 dénárral. Kecskemét Szk. 1673. 39. OL. 3402.

⁷⁹ Kemény Lajos: A francia pénz kitiltása s a jó pénz kivitelének tilalma. NK. 1912. Adattár 22.

hogy a felföldi árus emberek közvetítő tevékenysége révén a timon eljutott a királyi Magyarország területére, miként az ott forgalomban levő pénzféleségek is tömegesen áramlottak a török uralom alatti országrészbe, (ezek közül a 15 krajcáros váltópénzek elterjedését már kimutattam).⁸⁰ Ez utóbbi pénz említését az teszi indokolttá, hogy az 1670-es évek vége felé a tallérok már nem timonban, hanem a garasnak, illetve esetenként öreg garasnak nevezett 15 krajcárosokban számították.⁸¹ A tallérhoz képest ugyancsak számottevően inflálódó 15 krajcáros érmék az 5 sous-val együtt forogtak a török fennhatóság alatti területeken, valószínű azonban, hogy a pénzforgalomban mind nagyobb szerepet betöltő 15 krajcáros mögött a timon veszített jelentőségéből. E két, eredetét tekintve is erősen eltérő, váltópénzt a forgalomban a következő aránypárnak megfelelően fogadták el: garas : timon = 1 : 2, „Harmadrendbeli 24 borjúbőr, Egy Timony egynek az ára, facit 12 garast”.⁸²

Sem a timon, sem a garas tömeges elterjedése nem módosította a tallér 1672-től 240 dénáron megszilárdult árfolyamát, a tallérhoz viszonyított inflálódásuk azonban azt mutatja, hogy a tallér — méginkább vonatkozik ez az aranyra — egyre ritkábban fordult elő a pénzforgalomban, a számadásokban pedig mind jobban fokozódott számítási pénzként történő említése.

A tallér értékváltozásának bemutatása, árfolyamának az 1660-as évek közepétől meginduló ugrásszerű emelkedése — pontosabban az ezt kiváltó közvetlen ok feltárása — önmagában véve csupán pénztörténeti adalék, amely kiinduló pontot, vagy segédanyagot képez újabb kutatások megkezdésekor. Hasonlítható a félhomályban erősebben fel-fellobbanó gyertyalánghoz, amely a mai ember fényigényét már távolról sem elégíti ki, de szükség esetén elegendő ahhoz, hogy környezetében korábban észre nem vett tárgyakra, jelenségekre irányuljon a tekintet.

Jelen tanulmány alább következő sorai két kérdés részleges megválaszolását kívánják megkísérelni: *Milyen módon reagáltak török részről a pénzforgalomban bekövetkezett változásokra; illetve milyen következményekkel járt, és hogyan hatott a tallér és az arany árfolyamának emelkedése a török uralom alatt élő, kétfelé is adózó lakosság életére?*⁸³ (A válaszadás megkezdése előtt legyen szabad előre-bocsátani, hogy e kérdések egymástól szigorúan elkülönített megválaszolása csaknem lehetetlen.)

Fentebb már láttuk, hogy a timon pénz beáramlását követően ezt a fizetési eszközt részesítették előnyben a megszállok az egyéb aprópénzekkel szemben. Nyilvánvaló azonban, hogy a vagyongyűjtési, felhalmozási igények kielégítésére a váltópénzeknél sokkal alkalmasabbnak bizonyult a tallér és az arany. Ha azokra a közismert tényekre gondolunk, hogy a török katonatiszt vagy tisztségviselő földtulajdont nem szerezhett, illetve szolgálati helyén bizonytalan ideig tar-

⁸⁰ Buza János: Öreg garas (A hódoltság utolsó éveinek pénzforgalmához) Történelmi Szemle, 1973. 151—159.

⁸¹ Ua. 153—155.

⁸² Hornyik János: Kecskemét város története oklevél-tárral, Kecskeméten. 1861. II. 202, valamint: „... vezér részét öregh garassal ket-ket timonban fl. 55 d. 20.” Szk. 1678. 179. OL. 3416.

⁸³ A királyi Magyarország területére értelemszerűen nem török pénznemekben küldték meg adóikat és szolgáltatásaikat a török fennhatóság alatt élő lakosok. Eltekintve az erre és a kettős adózásra vonatkozó terjedelmes irodalom felsorolásától, legyen szabad Varga János: Jobbággyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. Bp. 1969 (a továbbiakban: Varga: Jobbággyrendszer...) c. monográfiájának bőséges példanyagára 376—382, illetve e tanulmány 21, 51, 79, 137, 145. és 148. sz. jegyzetére utalnom.

tózkodott, akkor még inkább nyilvánvaló, hogy különös érdeklődést tanúsított az értékes pénzek iránt. A zsoldját romló akcsében⁸⁴ felvenni kénytelen katona értékálló pénzt kívánt, s azzal a porta mind kevésbé tudott fizetni. Vásárolniok pedig a megszállóknak is kellett, de valószínűleg rövid úton meggyőződhettek arról, hogy az akcse egyike a legkevésbé népszerű fizetési eszközöknek, amit minden esetlegessége ellenére is jól példáz a következő nagykörösi feljegyzés: 1678-ból „ö. Kovács János uramat kapisztáért küldvén a Sárközben attunk neki 10 tall. négy lepért, oszporát d. 64,5 NB. Visszajött 1 Tall. 1. lepér és oszpora d. 63”.⁸⁵ Budán a török 1,5 dénárban számította az oszporát,⁸⁶ tehát mindössze 1 oszporát sikerült elkölteni, szemben a tallérok 90, illetve a lepérek 75 százalékaival. Maguk a törökök sem vették szívesen, ha akcsével akartak nekik fizetni: Vác lakói 1668-ban azt panaszolták, hogy a törökök nem fogadják el tőlük az oszporát.⁸⁷ Ezen túlmenően olyan másodlagos, csupán formai tényező is kedvezőtlenül befolyásolta a török váltópénz elfogadását, mint az igen silány kivitel,⁸⁸ ami a török pénzverés alacsony technikai színvonalából következett. Lényegesebb szempont a továbbiakra nézve az is, hogy a magas nemesfémtartalmú, nagyformátumú pénzek közül a Török Birodalomban csupán a velencei zecchino mintájára vert török aranyat⁸⁹ készítették nagyobb mennyiségben, ezek elfogadása nem is ütközött nehézségbe, kimutathatók a számadáskönyvekből,⁹⁰ és az éremleletekből⁹¹ egyaránt, ez utóbira Ausztriából⁹² is lehet példát meríteni. Nyomatékosan fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy *tallért egészen a XVII. század végéig*⁹³ *nem vertek az oszmán hódítók*. A gurus, illetve a kara gurus és a riali gurus csupán a különböző típusú tallérok török neve volt, melyen euró-

⁸⁴ Rádóczy Gyula: A török pénz értékviszonyai a hódoltság alatt. Az Érem, 1968/43—44. 18—21.

⁸⁵ Szk. 1678. 199. OL. 3416. A török pénzek elfogadtatásának nehézségét igazolja a cinkotaiak 1667-ben kelt levele: „Az mit téritünk, keresünk, mind csak török pénzzel fizetnek, az melynek elváltása fölötté bajos.” Varga: Jobbágyrendszer... 503. A lepért szakirodalmunk török pénznek tekinti: Horváth Tibor Antal: Régi magyar pénznevek. NK. 1953—1954. 17. Identifikálásához elég adattal nem rendelkezem, dénárértékei eltérőek: 1674-ben 30 dénár, 1680-ban 30, 36, illetve 40 dénár. Szk. 1679. 195—196. Szk. 1680. 98—99. 106. 148. OL. 3416.

⁸⁶ Szk. 1679. 275. OL. 3416. Szk. 1682. 283. 289. OL. 3417., illetve vö. még Okmánytár II. 71 (1679), 80 (1680—1681)

⁸⁷ Purjesz István: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. Levéltári Közlemények, 1958. 195 (a továbbiakban: Purjesz).

⁸⁸ Schaendlinger: Osmanische... 16.

⁸⁹ Mantran: Istanbul... 234—238, Schaendlinger: Osmamaneische... 59—60.

⁹⁰ Szk. 1678. 129. OL. 3416.

⁹¹ Éremleletekre ld. A Baranya megyei Gyűd községben 8 db. török arany. NK. 1922. 55; a Csongrád megyei Csánytelek határában 70—75 török aranypénz. NK. 1909. 143. Több esetben találtak török aranyakat Veszprém megye területén is: Huszár Lajos: Éremlelőhelyek Veszprém megye területén. A Veszprém megyei múzeumok közleményei I. 1963. 153—159. A példák száma szaporítható lenne.

⁹² Peter Cerwenka—Paul W. Roth: Der Münzumlauf des 16. Jahrhunderts im Raume des östlichen Österreichs. Ein Anwendungsbeispiel der elektronischen Datenverarbeitung in der historischen Forschung. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XXVI. Graz. 1972. 329. Az utolsó veret ideje 1574. A 92 aranyból 25 magyar, 18 osztrák, 10 olasz, 10 salzburgi, 9 német, 9 spanyol, 7 portugál, 2—2 francia, illetve török eredetű volt.

⁹³ Schrötter: Wörterbuch... 514—515; René Sédillot: i. m. 411. Mantran: Istanbul... a 244—245. old. közötti táblázatban „piastre ottomane (gurus)” szerepel, de korábban félreérthetetlenül leszögezi: „En principe... la piastre, elle, est, en tant que monnaie ottomane proprement dite, une création de la fin du XVIIe siècle: c'est, en effet, le régné Suleyman II. en 1099 (1687—88) qu'a été frappée la première piastre ottomane” 240. Schaendlinger: Osmanische... 63—64.

pai tallérveretek értendők.⁹⁴ A már említett oroszlanos tallér többek között ezért is volt rendkívül elterjedt fizetési eszköz a levantei kereskedelembe, nyilvánvaló, hogy a Magyarországon forgalomban levő, az oroszlanosnál értékesebb tallérok csak fokozták a török talléréhségét. Ha mód és lehetőség nyílt rá, uzsora kamatra kölcsönözték nélkülözhető tallérjaikat, mint ezt a következő adatok bizonyítják: „Városunk feje váltságára az pesti uraktól interesre való pénz felkérésére: Mehemet iszpájától 700 ezüst tallérokat”, vettek fel, Amhat nevű szpáhi 200, Tószeg török ura 104 tallért adott kölcsön 1653-ban a nagykörsőieknek.⁹⁵ Ugyanők 1670-ben Fleridon cselebinek 2 hónappal az ígért határidő után törlesztettek 75 aranyat.⁹⁶ 1684-ben két rimaszombati lakos — a mezőváros nevében — 374 tallért kért kölcsön egy esztendőre „Mamhet”-nak írt töröktől, kamat fejében 2 sing „angliai posztót” ígértek.⁹⁷ Rimaszombat lakói 1686 januárjában is vettek fel 205 aranyat, az egri Oszman tihájától, amit végül 1700 májusában Szegeden Schlick generális jelenlétében törlesztettek a töröknek.⁹⁸ Anélkül, hogy a tallér-illetve aranszerzés teljes skálájának bemutatására törekednék, csupán jelzés-szerűen kívánok utalni arra, hogy az emberrablás is egyik — tagadhatatlanul a legbrutálisabbak közé tartozó — eszköze volt a jó pénzek gyarapításának.⁹⁹

Átfogóbban érvényesült e törekvés az adók és járadékok emelésében,¹⁰⁰ amelyből az államhatalom és a szpáhiik egyaránt kivették a részüket. Pest megye

⁹⁴ A *gurus*, tehát a tallér török neve, az Okmánytár révén került történeti irodalmunkba, ugyanis a törökről magyarra fordított iratok közlése során *Szilády Áron* és *Szilágyi Sándor* a következő megoldást választotta: „Hogy tehát e gyűjteményt ne csak az olvasó élvezhesse, hanem a buvár is biztosan használhassa, fordító szükségesnek látta, mindenütt ragaszkodni az eredeti technicus terminusokhoz, úgy mint azok a török eredetiben állanak. Egy része a szövegben magyarul és törökül van kitéve, a fontosabbak magyarázva egy, e két kötet végén található kis reál-szótárban, melynek elkészítésére *Salamon Ferenc* vállalkozott.” Okmánytár I. XXV. Salamon pedig a következő interpretációt adta: „*Gurus* — valószínűleg garasból = tallér” Okmánytár II. 470, de nem állította azt, hogy a *gurus* török pénz vagy éppenséggel török tallér lett volna. *Horváth Tibor Antal* szerint a *gurus* török ezüst pénz, amely a magyar nyelvben az öreg garas nevet kapta. Ez kettős tévedés, ui. mint a 93. sz. lábjegyzetből egyértelműen kitűnik, a *gurus* a tallérok — jelzős szerkezettel az arany „kizil *gurus*” *Mantran*: Istanbul... 238 — megnevezésére szolgált; illetve az öreg garas a XV. krajcáros neve volt a török uralom alatt (ld. erre a 80. jegyzetet).

⁹⁵ Szk. 1653. 267. OL. 3414. Fenti adatok csak egy részét képezik az 1653-ban törököktől kölcsönkért tallérösszegnek.

⁹⁶ Okmánytár I. 394.

⁹⁷ Rimaszombat számadáskönyve 1684. Aláírás és pecsét nélküli másolat befűzve a számadáskönyv 224–225. sz. oldalai közé. Okresný archiv — Rimavská Sobota. Mestské hospodarské účtovné 1684 (II. doboz).

⁹⁸ 98 „Attestatio az egri adósság megfizetéséről”, kelt Szegeden 1700. máj. 6-án. Megjegyzendő, hogy ez alkalommal a kamatokról lemondott a török. (Eredeti, pecséttel, aláírásokkal ellátva.) Rimaszombat levéltára. 1973 szeptemberében, ottjártamkor, az anyag rendezés alatt állt.

⁹⁹ Kajár, 1639. 4 diák elvitele „... egyiket 200 tallér sarczon bocsátották ki, ketteje most is oda vagyon, a negyedik kiszabadult. Hozzánk való deákok voltak.” *Sörös Pongrácz*: Egy falu a török időkben. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1902. 290–291. 1640-ben a Nagylél közsgébeli Ceglédi Kata (Czakó Pálné) „... negyed magával együtt 1650 talléron váltatott ki, kárt pedig 240 tallért vallott...” *Ráth Károly*: A Komárom megyei hódoltságról (kézirat). Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár: Tört. 2. sz. 205. Ugyanitt több hasonló példát is találni, az 1642. évi békealkudozások adatai szrint a török számlájára 180 forint adóemelést, 7582 forint 50 d. rabváltságot és 2582 forint 50 d. egyéb kártételt írtak. *Ráth* ua. 16. A Vas megyei Kis- és Nagyköcsk lakosainak jelentős részét elhurcolták a törökök az 1640-es években. Közülük 14 személynek a sarcát összesen 2294 tallérban és különböző természetbeniekben szabták meg a hódítók. Egy-egy megsarcoltra átlagosan közel 164 tallér esett, a „legszerényebb” váltságdíj 44 tallér, a legnagyobb 450 tallér volt. Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1. Szerk. *Sinkovics István*. Bp. 1968. 503–505.

¹⁰⁰ *Salamon*: 217.

1668. évi tanúvallatásából kitűnik, hogy a török sok helyütt aranyban és tallérban követelte az adót, mely az egykorú megállapítás szerint „... nagy iga az szegény emberen, szűk lévén az országban az olyatén pénz”.¹⁰¹

Az arany és a tallér minél nagyobb mennyiségű megszerzése az egyes török számára a vagyongyűjtés szinte egyetlen lehetséges eszköze, a Török Birodalom számára pedig az államháztartás deficitjének mérséklését szolgáló módszer volt, akár eredeti formájukban, akár beolvasztva akcse,¹⁰² illetve egyéb váltópénz verésére használták fel a tallérokat.

Az idézett Pest megyei tanúkihallgatásból kitűnt, hogy az adók tallérban, illetve aranyban való követelése egyike volt azoknak a súlyosbító tényezőknek, amelyek nyomasztólag hatottak a rájuk életére.¹⁰³ A megkérdezett Pest megyei falvak mintegy kétharmad része ugyan azt válaszolta, hogy más pénzben is leróhatja adóját, feltűnő azonban az, hogy az adók feljebb emelése zömmel tallérban történt. Jellemző erre Kerepes példája: „Az szokott császár adóban mindenféle pénzt elvész az török, de az mely 3 tallér bitangot veszen az császár adóján kívül, azt tallérul, aranyul praestálják kinteléség alatt.”¹⁰⁴ Az adók tallérban és aranyban való követelése időben is kisebb-nagyobb eltéréseket mutat. Rákoscсаba lakóival már 1667-ben „aranyul és tallérul” fizettették meg a „szokott adón” felüli 28 tallért,¹⁰⁵ a sződieknek viszont csak 1668-ban kellett „az császár adóját kinteléség alatt tallérul” megadniok.¹⁰⁶ Veresegyház lakóinak sem szpáhijokkal gyűlt meg a bajuk e téren: „Az magok török ura elveszi a polturát is az adóban, de császár adójában ezen falubelieknek is aranyat, tallért kellett fizetniük, nem kicsiny károkkal.”¹⁰⁷ Nagykőrös vallomást tevői tagadták, hogy a török tallérban, illetve aranyban követelné az adót, sőt a jelentékeny adóemelés összegét is — a tényleges fizetési eszköz fajtáját elleplező — számitási forintban adták meg.¹⁰⁸ 1672-ben azonban Szemere Pál kőrösi bíró a város nevében vett fel Márton deáktól 500 tallért, hogy az évi summát befizethessék.¹⁰⁹ A tallér és az arany követelése önmagában is terhesnek bizonyult, mint erre a paraszti vallomásokból következtethetünk, súlyosbítólag hatott ezen túlmenően a török részről önkényesen megszabott tallérárfolyam, amely miatt a nagykőrösiek panaszt tettek 1682-ben, kérve, hogy „... a tallér folyó értékben vétessék

¹⁰¹ *Purjesz*: 185.

¹⁰² Az államháztartás deficitje kapcsán utalni kívánok arra, hogy már a XVII. század közepén felmerült a szpáhi birtokok megadóztatásának gondolata (*Schaendlinger*: *Osmanische* ... 10). A tallérok beolvasztására, s a belőlük történő akcse verésére nincs bizonyítékom. Elgondolkoztató azonban, hogy a XVII. sz. első felében a boszniai török pénzverdéket sorra bezárták, a belgrádit azonban nem, ez utóbbi folyamatosan üzemelt a XVII. században. Aranypénzt csak átmenetileg készítettek Belgrádban, az akcset azonban megszakítás nélkül verték; történetesen ehhez vízi úton is szállíthatták a Török Birodalomból a szükséges ezüstöt, de Budáról nyilvánvalóan könnyebben. Buda közelsége, valamint az az általános gyakorlat, amely az idegen pénzek beolvasztását másutt — a töröknél fejlettebb gazdasági-társadalmi rendszerű államokban — is fennállt, elképzelhetővé teszi e feltételezést.

¹⁰³ Lásd részletezve *Purjesz*: 173–184.

¹⁰⁴ *Purjesz*: 193. Ehhez hasonlóan: Üllő (194), Abony (196),

¹⁰⁵ *Purjesz*: 193: Megjegyzendő, hogy Csaba lakói a tanúvallás 7. pontjára — miszerint csak tallért és aranyat fogad el a török — nemleges választ adtak.

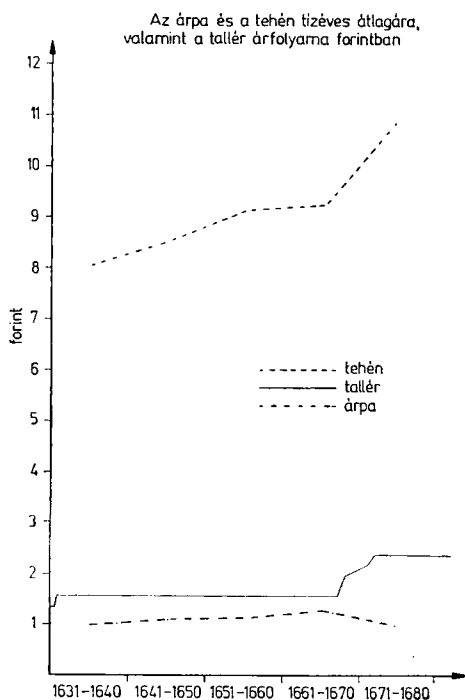
¹⁰⁶ *Purjesz*: 193.

¹⁰⁷ *Purjesz*: 189.

¹⁰⁸ Az adóemelés összege „... ez idén teszen circiter hat — vagy hétszáz forintot, ...” *Purjesz*: 188. Mivel a vallomást tevők nevét több alkalommal — jelen esetben is — rögzítették, feltételezhető, hogy a mindig hasznos óvatosság is motiválta a nagykőrösiek választát.

¹⁰⁹ Okmánytár I. 417.

be”.¹¹⁰ A Duna—Tisza közéől, illetve Pest megyéből vett példáink alapján nem lehet egyértelműen arra a következtetésre jutni, hogy a török hódította magyarországi részekben mindenütt tallérban és aranyban róttá le adóját a lakosság. A Veszprém megyei Dabrony község lakosainak szerződése évi 80 magyar forint summa-kötelezettségről¹¹¹ tanúskodik 1678-ból, s ha tallérhoz és aranyhoz nem juthatott a török, elfogadta a 15 krajcárost is,¹¹² s ez még kölcsönadott tallérok törlesztése során is lehetséges volt, miként azt a rimaszombatiak némi ázsiót vállalva kikötötték 1684-ben: „Hogy ha tallér lesz egy tallér egészben lesz, ha pedig arany lesz egy arany tizenöt garasban lesz. Ha pedig garas pénz lesz hét garas két poltura lesz egy tallérban.”¹¹³ Az állami adók befizetése alkalmával viszont a magyarországi török uralom végén is igényt támasztottak arra, hogy tallérban és aranyban teljesítsék e kötelezettséget. 1687-ben Nagykőrö-

2. ábra

¹¹⁰ Kérelmük elvben meghallgatásra talált; „Ha a császári defterben pénz van beírva, pénz vétetik. Ha a pénz tallérban fizettetik, a tallér folyó értékben számítandó” szól a határozat, kérdéses azonban, hogy a későbbiekben betartották-e. Okmánytár II. 101—102. A pénzek önkényes beszámítását már *Hornyik János* is hangsúlyozta: i. m. II. 201.

¹¹¹ Contractus de Dabrony. *Ráth Károly*: Török földesurak (szpáhik) levelei magyar földesurakhoz (kézirat). Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár: Tört. 2. r. 205. 21—22.

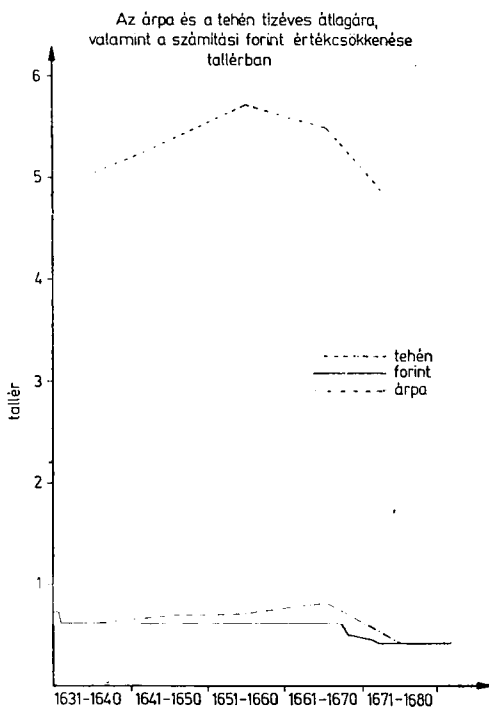
¹¹² „Hatsi Mumin” levele Pázmándi Gergelyhez „egy arany helyett tizenöt öreg garast vagy két egész tallért számlálván is elveszem”. 1681. *Ráth Károly*: A Komárom megyei hódolt-ságról (kézirat). Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár: Tört. 2. r. 205. 10.

¹¹³ Mint a 93. sz. lábjegyzet.

sön külön rögzítették, hogy miként kellett a summát a „budai formán befizetni”.¹¹⁴ Az adó évi összege ekkor 1800 tallérba rúgott, amelyből 1250 tallért „jó pénzül”, 550 tallért pedig „oroszlánosul” követeltek, valójában azonban csak 60 oroszlános tallért fizettek be, a formális tallérok — tehát tallér in specie — száma 200 volt, a hiányzó 1540 tallérba pedig kisebb mennyiségű, közepes nagyságú váltópénz mellett, zömmel aranyakat adtak. Ilyen nagyszögű befizetéseknél az elszámolást nyilván megkönnyítették a nagyértékű aranyak és tallérok, ezzel azonban távolról sem kívánom azt állítani, hogy a tallér és a dukát követelését a pénzügyi adminisztráció racionalizálása váltotta ki.¹¹⁵

A tallér és az arany iránti török igény nemcsak azért érintette súlyosan az adózó népet, mert e pénznek árfolyama jelentősen megemelkedett, hanem azért is, mert az árak tallérban számítva nemcsak, hogy nem követték az árfolyam-emelkedést, hanem éppen ellenkezőleg, a XVII. század hatvanas, illetve hetvenes éveit¹⁶ estek.

A 2. és 3. számú grafikon tízéves átlagárainak görbéiből leolvasható, hogy a szarvasmarha ára számítási forintban mérve tendenciájában követi a tallér drágulását, ennek oka abban keresendő, hogy a helyi piacon túlrá irányuló lábasjóságot túlnyomó többségében tallérért adták el, s így a már ismertetett, emelkedő tallérárfolyam alapján számított, kamarai forintban kifejezett átlag-

3. ábra

¹¹⁴ Okmánytár II. 160.

¹¹⁵ 1637-ből, 1638-ból vannak adatok arra, hogy Budán a török pénzmérőknek aprópénzzel is fizettek, tehát a nagyszögű adótartozások kiegyenlítése váltópénzekkel is megoldható volt. Szk. 1637. 100, Szk. 1638. 102, OL. 3411.

4. sz. táblázat (1650—1665)

Sor- szám	Lelőhely	Megye	Utolsó érme kibocsátási ideje	Darab- szám	Arany			Tallérveretek				Egyéb
								1/1		1/2	Össz db	
					külf.	ma- gyar	összes	külf.	ma- gyar	ma- gyar		
1	Alsódabas	10	1650	14	—	—	—	13	1	—	14	—
2	Gesztenyémajor	14	1662	429	—	—	—	58	—	—	58	371
3	Gyüd	1	1657	4	—	1	1	—	3	—	3	—
4	Kis-Komárom	14	1663	50	—	—	—	48	1	1	50	—
5	Kustánszeg	14	1651	34	—	—	—	34	—	—	34	—
6	Lébény	9	1664	11	3	8	11	—	—	—	—	—
7	Nagybajom	11	1665	18	—	—	—	13	—	—	13	5
8	Nagybajom	11	1665	12	—	—	—	6	1	—	7	5
9	Nagysáp	6	1664	10	—	—	—	—	—	—	—	10
10	Ráczmecske	1	1659	24	—	—	—	23	1	—	24	—
11	?	11	1659	31	—	—	—	31	—	—	31	—
12	Szöllősgyörök	11	1658	44	—	—	—	33	11	—	44	—
13	Vásárosdombó	1	1655	14	—	—	—	13	1	—	14	—
	Összesen: 0/0	A —	—	695 100	3	9	12 1,7	272	19	1	292 42,0	391 56,3
	Összesen: Gesztenyémajor nélkül 0/0	B —	—	266 100	3	9	12 4,5	214	19	1	234 88,0	20 7.5

* Megyék kódszámai:

1. Baranya megye	8. Hajdú megye
2. Bács megye	9. Moson megye
3. Békés megye	10. Pest megye
4. Csanád megye	11. Somogy megye
5. Csongrád megye	12. Tolna megye
6. Esztergom megye	13. Veszprém megye
7. Fejér megye	14. Zala megye

5. sz. táblázat (1683—1686)

Sor-szám	Lelőhely	Megye	Utolsó érme kibocsátási ideje	Darab-szám	Arany		
					külföldi	magyar	Össz.
1	Balatonmagyaród	14	1685	261	4	—	4
2	Boldog	10	1684	50	—	—	—
3	Csesztreg	14	1686	242	—	—	—
4	Gyulavári	3	1686	24	1	—	1
5	Hódmezővásárhely	5	1686	32	4	—	4
6	Kiliti	11	1683	338	—	—	—
7	Pola	14	1685	322	12	—	12
8	Rugásd	1	1685	34	—	—	—
9	Szabadka	2	1683	3	3	—	3
10	Tolnasziget	12	1684	58	18	4	22
Összesen:		—	—	1364	42	4	46
%		—	—	100,0	—	—	3,4

6. sz. táblázat (1687—1696)

Sor-szám	Lelőhely	Megye	Utolsó érme kibocsátási ideje	Darab-szám	Arany		
					külföldi	magyar	Össz.
1	Battonya	4	1687	165	—	—	—
2	Buzsák	11	1696	452	—	—	—
3	Csót	13	1696	61	—	—	—
4	Debrecen	8	1696	118	—	—	—
5	Hobol*	11	1687	69	39	—	39
6	Lele	4	1690	801	1	—	1
7	Kecskemét	10	1696	68	27	41	68
8	Kötcsé	11	1696	287	—	—	—
9	Magyarmecske	1	1696	26	—	—	—
10	Pincze	14	1690	275	—	—	—
11	Sarkad	3	1695	52	—	—	—
12	Veszár	13	1691	172	—	—	—
13	Vörösmart	1	1696	155	1	—	1
Összesen:		—	—	2701	68	41	109
%		—	—	100,0	—	—	4,0

* Becsült megoszlás

Tallérveretek											15 krajcár			Egyéb db
Egész			2/3	1/2		1/3	1/4		1/6	Mindössz.	külföldi	magyar	Össz.	
külföldi	magyar	Össz.		külföldi	magyar		külföldi	külföldi						
4	—	4	3	—	—	—	—	—	7	14	83	58	141	102
9	—	9	1	—	—	—	—	—	—	—	2	45	47	3
2	—	2	4	1	—	—	2	—	—	10	124	107	231	1
14	—	14	—	—	—	—	—	—	—	9	1	9	10	4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	—	—	—	14
2	1	3	15	—	—	1	—	—	—	—	—	10	10	328
—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	9	28	146	135	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	4	8	12	21
35	1	36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
66	2	68	24	1	—	1	2	—	16	112	360	372	732	474
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8,2	—	—	53,7	34,7

Tallérveretek											15 krajcár			Egyéb db
Egész			2/3	1/2		1/3	1/4		1/6	Mindössz.	külföldi	magyar	Össz.	
külföldi	magyar	Össz.	külföldi	külföldi	magyar	külföldi	külföldi	magyar	külföldi					
—	—	—	1	—	—	—	2	—	—	3	—	—	—	162
—	—	—	66	—	—	—	—	—	—	66	180	189	369	17
—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	16	44	60	—
—	—	—	36	—	—	—	—	—	—	36	19	27	46	36
29	1	30	—	—	—	—	—	—	—	30	—	—	—	—
28	4	32	34	1	—	—	—	—	—	67	6*	8*	14	719
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	3	119	67	186	98
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	15	26	—
1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	55	192	247	27
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	13	51	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	70	90	160	12
5	—	5	21	—	—	—	—	—	—	26	39	89	128	—
63	5	68	160	2	—	—	2	—	1	233	553	734	1287	1072
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8,6	—	—	47,7	39,7

7. sz. táblázat (1697—1706)

Sor-szám	Lelőhely	Megye	Utolsó érme kibocsátási ideje	Darab-szám	Arany		
					külföldi	magyar	Össz.
1	Babarc	1	1700	152	3	—	3
2	Berhida	13	1697	105	—	—	—
3	Felsőörs-Öreghegy	14	1704	261	—	—	—
4	Kecskemét	10	1702	879	—	—	—
5	Kecskemét	10	1702	189	—	—	—
6	Kecskemét	10	1702	158	—	—	—
7	Kecskemét	10	1706	170	—	3	3
8	Lenti	14	1704	205	—	—	—
9	Nemeshetés	14	1702	162	—	—	—
10	Nemeshetés	14	1702	1519	—	—	—
11	Ócsény	12	1697	47	—	—	—
12	Ötvöskonyi	11	1704	130	—	—	—
13	Pápa	13	1699	69	—	—	—
14	Petőhenye	14	1705	1593	7	—	7
15	Pusztamagyaródl	14	1700	185	—	—	—
16	Sárisáp	6	1705	202	—	—	—
17	Székesfehérvár	7	1706	17	15	—	15
18	Tapolca	14	1700	18	—	—	—
19	Tapolca	14	1704	53	—	—	—
Összesen		—	—	6114	25	3	28
%		—	—	100,0	—	—	0,4

8. sz. táblázat (a 4—7. sz. táblázat összesítő sorai)

Sor-szám		Darabszám	Arany				Egész		
			külföldi	magyar	Össz.	%	külföldi	magyar	Össz.
1	1650—1665 A	695	3	9	12	1,7	272	19	291
	B	266	3	9	12	4,5	217	19	233
2	1683—1686	1364	42	4	46	3,4	66	2	68
3	1687—1696	2701	68	41	109	4,0	63	5	68
4	1697—1706	6114	25	3	28	0,4	31	14	45

Tallérveretek											15 krajcár			Egyéb db
Egész			2/3	1/2		1/3	1/4		1/6	Mindössz.				
külföldi	magyar	Össz.	külföldi	külföldi	magyar	külföldi	külföldi	magyar	külföldi		külföldi			
2	1	3	87	—	—	—	1	10	—	101	10	38	48	—
—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	2	20	12	32	71
9	5	14	1	—	—	—	—	—	—	15	79	85	164	82
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	532	338	870	9
—	4	4	—	—	18	—	—	7	—	29	88	72	160	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	91	65	156	2
3	—	3	—	—	5	—	—	—	—	8	79	61	140	19
8	—	8	—	—	1	—	—	—	—	9	84	45	129	67
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	3	159
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	4	5	1514
—	—	—	1	1	1	—	—	—	—	3	—	27	27	17
2	—	2	—	1	1	—	—	—	—	4	51	58	109	17
—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	5	38	17	55	9
7	4	11	1	2	2	—	—	—	1	17	186	350	536	1033
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	73	36	109	76
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2	5	197
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	16
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	52
31	14	45	95	4	28	1	1	17	2	193	1340	1211	2551	3342
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,2	—	—	41,7	54,7

Tallérveretek									15 krajcár				Egyéb	
2/3	1/2		1/3	1/4		1/6	Mindössz.	%						
külföldi	külföldi	magyar	külföldi	külföldi	magyar	külföldi					külföldi	magyar	Össz.	%
—	—	1	—	—	7	—	292	42,0	—	—	1	0,2	390	56,1
—	—	1	—	—	—	—	234	88,0	—	—	1	0,4	19	7,1
24	1	—	1	2	—	16	112	8,2	360	372	732	53,7	474	34,7
160	2	—	—	2	—	1	233	8,6	553	734	1287	47,7	1072	39,7
95	4	28	1	1	17	2	193	3,2	1340	1211	2551	41,7	3342	54,7

árak¹¹⁶ grafikus ábrázolása irányát tekintve szükségszerűen egyezik a tallér árfo-lyamát bemutató vonallal. Más szavakkal *a forintra átszámított szarvasmarha-átlagár — mivel mindvégig emelkedő tendenciát mutat — elleplezi a tényleges árcsök-kenést*. Éppen ezért a 3. számú grafikon tallérre számítva ábrázolja a szarvas-marha tízéves átlagárának alakulását,¹¹⁷ s egyben az árcsökkenést is érzékletessé teszi. Míg a szarvasmarha árának esése már 1661—1670 között bekövetkezett, addig a gabonaneműeket reprezentáló árpa árának csökkenésére csak 1671—1680 között került sor. E periódusban azonban az árpa átlagára akár a forint-, akár a tallérgörbét nézzük, egyértelműen lefelé mutat. (Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az árpához hasonló a zab ármozgása is, a búza ára forintban szá-mítva mérsékelten emelkedő, tallérban kifejezve viszont egyértelműen csökkenő tendenciájú az 1670-es években.)¹¹⁸ *A mezőgazdasági termékek árának hanyatlása miatt egyre több árucikket kellett tehát eladni ahhoz, hogy a megdrágult tallért és aranyat elő lehessen teremteni. Az adók e két pénznemben történt követelése egyfelől, másfelől az árviszonyok kedvezőtlennek válása*¹¹⁹ — *harapófogóhoz hasonlóan — két irányból is szorítólag hatott a török uralom alatt élő lakosság gazdasági életére, melynek teherbíró képessége ily módon már a felszabadító háború kezdete előtt meg-gyengült*. Hozzájárult ehhez az is, hogy *a királyi Magyarország területére küldött adók és pénzszolgáltatások — az árfolyamkülönbségekből következően az 1660-as évek végétől — tetemes veszteséggel sujtották az adózókat* (vö. a 21. sz. jegyzettel dokumentált szövegrésszel és a 83. sz. jegyzettel).

A fentiek alapján jogosan vetődik fel a kérdés, vajon nem tűnt-e el az arany és a tallér a pénzforgalomból. A számadáskönyvekből vett idézetek több esetben is azt tükrözték, hogy a tallér számolási egységgé vált, a gyakorlatban timonnal vagy garassal fizettek, s mindkettőt tallérre számították át. Ahhoz, hogy az arany és a tallér, mint ténylegesen létező fizetési eszköz, előfordulását bizonyítsam, szükségesnek tartottam közvetett argumentációs anyagként olyan területek éremleleteinek¹²⁰ megvizsgálását, amelyek vagy közvetlenül török uralom alatt álltak, vagy a török hódította országrésszel határosak voltak.

¹¹⁶ Nagykőrös számadáskönyvei hosszabb távon csupán a tehenek árának nyomon kö-vetését teszik lehetővé. A tízéves átlagárak alapján megrajzolt tehénárgörbét — más helyi piacok szarvasmarhaáraival összevetve — közölte már *Zimányi Vera*: A magyarországi ár-mozgások helye az európai árfejlődésben. Történelmi Szemle, 1972. 404 (a továbbiakban: *Zimányi*: A magyarországi ármozgások . . .).

¹¹⁷ A két irányú megközelítés szükségességére hívta fel a figyelmet *N. Kiss István*: Az ár-és bértörténet 149.

¹¹⁸ *Buza János*: A gabonaneműek XVII. századi ártörténetéhez. (Vö. az 54. sz. jegyzetet.)

¹¹⁹ Vö.: *Zimányi*: A magyarországi ármozgások . . . 402—405.

¹²⁰ A táblázatokat a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában őrzött „Éremleletek” c. gépiratos jegyzék, valamint a Numizmatikai Közlönyben közzétett leletleírások alapján állí-tottam össze. Sem az Archeológiai Értesítőre, sem egyéb kiadványokra, — pl. vidéki múzeuma-ink közleményeire, amelyek szintén hírt adnak egyes éremleletekről — nem terjedt ki az anyag-gyűjtés. Az egyes leletek közlöinek nevét is feltüntettem a táblázatok illetve a lelőhelyek sor-rendjében. Rövidítések: NK. = Numizmatikai Közlöny; MNM. = Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, Éremleletek. Az Éremleletek közlöinek betűjele: G. I. = *Gedai István, H. P.* = *Har-sányi Pál, H. L.* = *Huszár Lajos. 1650—1665*: 1. MNM: 60/1927; 2. MNM: 585, 608/1912; 3. MNM: 39 B/1910; 4. MNM: 376/1897; 5. NK. 1959—1960. 76; 6. NK. 1939—1940. 67. H. L.; 7. MNM: 683/1896; 8. MNM: 252/1897; 9. MNM: 32 A/1908; 10. MNM: 234/1908; 11. MNM: 377/1897; 12. MNM: 246/1876; 13. NK. 1939—1940. 67. H. L. — *1683—1686*: 1. NK. 1949—1950. 57. H. L.; 2. MNM: 166/1907; 3. MNM: 70—A/1909; 4. MNM: 95/1966; 5. MNM: 151/1874; 6. MNM: 158/1907; 7. MNM: B—159/1909; 8. MNM: 441—A/1913; 9. MNM: 46—A/1908; 10. NK. 1924—1925. 44. H. P. — *1687—1696*: 1. NK. 1951—1952. 74. H. L.; ill. MNM: 79/1943; 2. NK. 1965—1966. 94. H. L.; 3. NK. 1939—1940. 67. H. L.; 4. MNM: 279/1927; 5. MNM:

A megvizsgált éremleletek a pénzek elrejtési — helyesebben az utolsó veret kibocsátási — idejét véve figyelembe túlmutatnak a magyarországi török uralom zárószakaszán. Az időbeli túllépést az teszi indokolttá, hogy — miként az az összesítő táblázatból nyilvánvalóan kitűnik — az arany és a tallér nemcsak a török uralom utolsó évtizedeiben, hanem azon túlmenően is egyre ritkább jelenséggé vált a pénzforgalomban. Az 1650—1665 közötti időszakban elrejtett pénzeknek közel felét ($43,70\%$), illetve az egyetlen nagymennyiségű váltópénzt tartalmazó gesztenyésmajori lelet teljes kikapcsolásával, zömét ($92,50\%$) tallérok és aranyak képezték (ld. a 4. sz. táblázat összesítését). Mindebből persze hiba lenne arra következtetni, hogy a nagy arányú tallér- és aranyrészesedés az időszak pénzforgalmának hű tükré (az elrejtett pénzmennyiség ugyanis hosszabb felhalmozási folyamat eredménye lehetett), azt azonban bizvást feltételezhetjük, hogy a XVII. század közepe táján a hódoltság területén még elegendő tallér és arany volt forgalomban ahhoz, hogy e két pénzfajta lehessen a tezaurálás legfőbb eszköze. Nem vizsgálva az éremleletekben viszonylag szegényebb 1666—1682 közötti időszakot, az 1683—1686, illetve az 1687—1696 közötti — teljesen önkényesen elhatárolt — metszetek az 1650—1665 közöttihez képest a tallérveretek erőteljes csökkenését vetítik elénk. Az 1650—1665 „A” variáns 420% -val szemben csupán $8,20\%$, illetve $8,60\%$ a tallérok részesedése 1683—1686, illetve 1687—1696 között, noha e két utóbbi metszetben a mindösszesen vett tallérok számát tükröző százalékos mutató erősen torzít, hiszen az $1/6$ -tól $2/3$ -ig terjedő résztallérokat — vállalva a módszer vitathatóságát — matematikailag kifogásolható módon, a névérték figyelmen kívül hagyásával ugyanúgy 1 egységként szerepeltettem, mint az egész tallérokat. Addig, amíg az éremleleteken belül a tallérveretek — kiváltképpen az egészek — részesedése szembeszökően alacsonnyá vált 1683—1696 között, a dukátok aránya nagyjából azonos szinten maradt az 1650—1665 „B” variáns százalékos mutatójával. A tallérveretek csökkenésével szemben megnövekedett a váltópénzek aránya, 1683—1686 között $88,40\%$ -ra emelkedett, s nagyjából ezen a szinten ($87,40\%$) maradt 1687—1696 között is. A váltópénzek részesedésének további növekedése ($96,40\%$) képezi az utolsó metszet (1697—1706) fő jellegzetességét, a tallérnak és az aranyaknak is most már egyértelműen csekélyre való hányada mellett ($3,20\% + 0,40\%$). Figyelemre méltó, hogy közben a váltópénzekben belül a legértékesebb, a 15 krajcáros, részesedése is mind kisebbé vált, ezzel szemben érthető módon a csekélyebb értékű egyéb aprópénzek aránya növekedett meg. Az éremleletek adatait összesítő 8. számú táblázat százalékos mutatóinál élesebben ugrik ki e módosulás akkor, ha a váltópénzek megoszlását kiemelve nézzük meg:

292/1895: 6. MNM: 446/1898; 7. MNM: 187/1892; 8. MNM: 578/1898; 9. MNM: 31—A/1908; 10. MNM: 285/1907; 11. MNM: 105/1967; 12. NK. 1957—1958. 64. H. L.; 13. MNM: 413/1912. — 1697—1706: 1. MNM: 108/1963; 2. NK. 1965—1966. 93. G. I.; 3. NK. 1951—1952. 73. H. L.; 4. MNM: 198/1907; 5. MNM: 292—A/1910; 6. MNM: 308—A/1915; 7. NK. 1942. 67. H. L.; 8. NK. 1937—1938. 115. H. L.; 9. MNM: 484—A/1913; 10. MNM: 328—B/1913; 11. NK. 1967—1968. 107. G. I.; 12. NK. 1955—1956. 70. H. L.; 13. MNM: 433/1905; 14. NK. 1933—1934. 99. H. L.; 15. MNM: 593/1903; 16. NK. 1949—1950. 57—58. H. L.; 17. MNM: 263/1932; 18. MNM: 69—A/1910; 19. MNM: 31—B/1910.

9. sz. táblázat

Metszet	Összes váltópénz		15 krajcáros		Egyéb váltópénz	
	db	%	db	%	db	%
1650—1665 B	20	100	1	5	19	95
1683—1686	1.206	100	732	60,7	474	39,3
1687—1696	2.359	100	1.287	54,6	1072	45,4
1697—1706	5.893	100	2.551	43,3	3342	56,7

Jelen táblázat alapján — valamint tudva azt, hogy az éremleleteken belül 1697—1706 között a tallér és az arany együttes részesedése mindössze 3,6% volt — kézenfekvő annak megállapítása, hogy a közép értékű váltópénz lett a tezaurálás legfőbb, ha nem is a legkeresettebb eszköze.

Az a tény, hogy az éremleleteken belül¹²¹ a tallér és az arany a török uralom megszűnése után még kisebb arányban mutatható ki az általam vizsgált területen, egyttal azt is bizonyítja, hogy hiányukat nem lehet kizárólag a török adóztatás számlájára írni.

Az 1660-as évek közepén a török uralom alatti országrészen megkezdődött tallér- és dukátárfolyamemelkedés, a timonok beáramlásának eredménye — tehát bizonyos váltópénzek mennyiségének megnövekedése — végső soron a külföldi váltópénzek inflálódásának következtménye volt.

A XVII. század második felében meginduló inflációs folyamat azonban nemcsak a Török Birodalmon belül figyelhető meg. 1659-től a 6 és 15 krajcárosok tömeges verésének kezdetétől Ausztriában is kibontakozott az a több évtizedes pénzrontási hullám, amelyet Rudolf Geyer a váltópénz kibocsátás okozta infláció iskolapéldájának nevezett.¹²² Az említett krajcárveretek forgalomba hozatala Ausztriában és a királyi Magyarország területén egyaránt a tallérok drágulását idézte elő,¹²³ ennek eredményeként emelkedett meg a tallér árfolyama 1669-ben mind Alsó-, mind pedig Felső-Magyarországon. (Ld. az 1. számú grafikont !). A tallérnál lényegesen kevesebb ezüstöt tartalmazó 15 krajcárosokból¹²⁴ egyedül a bécsi pénzverde több mint 26 milliót állított elő 1660—1665 között,¹²⁵ s mivel a

¹²¹ Az éremleletek alapján összeállított táblázatok elemzését e ponton lezártak tekintem. Úgy érzem, szemléltető szerepüket betöltötték, további elemzésük egyrészt deformálná tanulmányom szerkezetét, másrészt az általam alkalmazott vizsgálati módszer kézműves jellegű csupán, ha az olyan korszerű feldolgozáshoz hasonlítom, mint amilyen *P. Cerwenka* és *P. W. Roth* már idézett, díjazott munkája. Az önkritikus alapállás mellett legyen szabad arra is utalnom, hogy az éremleletek komplex vizsgálata egyébként szívfonalas numizmatikai irodalmunknak sem erőssége. E sommás megállapítást tompítandó, legyen szabad utalni egy közleményre és egy önálló kiadványra: *Módy György—Gedai István*: XVI. századi éremlelet Nyírmártonfalváról. Különnyomat a debreceni Déri Múzeum 1967. évi évkönyvéből. Debrecen. 1968. 229—245, illetve: *Pohl Artur*: Tirolai tallérok. Hazai forgalmuk a hódoltság korában 1566—1657. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete kiadása. Bp. 1973.

¹²² *Geyer*: Münz- und Geldgeschichte... (*Pribram*) 42.

¹²³ *Huszár*: Pénzforgalom 1180, *Probszt*: 464.

¹²⁴ A tallérok 87,50%-os ezüsttartalmával szemben 51 db 1659—1697 között vert 15 krajcáros vegyi uton megállapított ezüsttartalma átlagosan 56,50%! A tallér ezüsttartalmára ld. a 2. sz. táblázatot, a 15 krajcárosok ezüsttartalmára: *Dr. Kocsis J. Endre*: I. Lipót korabeli 15 kr-os érme ezüsttartalma. Dolgozatok a m. kir. Ferenc József-Tudományegyetem Régiség-tudományi Intézetéből. Szeged, 1937. (XIII. évf.) 247—248, *Probszt*: 464.

¹²⁵ *Eduard Holzmair*: Die Münzstätte Wien unter Andrea Cetto (1660—1665). Numismatische Zeitschrift, 1934. 85. A többi pénzverde, melyekben ugyancsak tömegesen verték a 15

tallérok verését gyakorlatilag szüneteltette, a krajcárok kibocsátásával tetemes nyereségre tett szert.¹²⁶ A 6 és 15 krajcárosok német földre is benyomultak, ahol ezért az 1667. évi zinnai egyezmény értelmében védekezésül rátértek a 2/3, 1/3, illetve 1/6 tallérok kibocsátására.¹²⁷ I. Lipót és a zinnai egyezményben érdekelték között eredménytelen tárgyalások folytak a pénzkibocsátás szabályozásáról, illetve összehangolásáról, s így átmeneti szünet után tovább folytatódott a krajcárok verése.¹²⁸ E rövid kitekintés révén a tallérinség egyik újabb tényezőjéhez jutottunk, nevezetesen ahhoz, hogy az ausztriai váltópénz kibocsátás fokozódásával párhuzamosan csökkent a forgalomba kerülő tallérok mennyisége, illetve a korábban domináló egész tallérok mellett — lásd nagy számukat az 1650—1665 közötti éremleleteken belül — egyre több német földről származó 2/3, 1/3, 1/6, illetve a Habsburg-pénzverdekben is előállított 1/2 és 1/4 tallér került a pénzforgalomba. A résztallérok, valamint a krajcárveretek forgalmi szerepének növekedése szinte kínálja a figyelemfelkeltést, hogy ti. a XVII. század második felében nemcsak a Török Birodalom pénzügyi helyzete volt válságos, hanem a Habsburg-államháztartás és a német fejedelemségek egy része is komoly pénzügyi nehézségekkel küszködött.

Ila egyfelől a tallért egyáltalán nem verő Török Birodalom részéről mind nyomasztóbbá váló, tallért és aranyat követelő adóztatásra, másfelől a mind kevesebb tallért kibocsátó Habsburg-államháztartásra gondolunk, akkor joggal vetődik fel a kérdés, hogy hogyan tudott szert tenni az egyre ritkábbá váló tallér-ra a török uralom alatt élő parasztság. *A válaszáadás kulcsát a marhakivitelben látom, mert bármennyire kedvezőtlennek is vált az árak csökkenése miatt a szarvasmarha értékesítése,*¹²⁹ *főként e tradicionális exportcikk*¹³⁰ *eladása révén volt lehetséges a magas nemesfémtartalmuk miatt rendkívül keresett tallérok és aranyak előteremtése.* Jól ismert, évszázados gyakorlata volt ez a pénzszerzésnek, amelyet Zala megye statútumától,¹³¹ Bethlen Gábor 1628. évi megállapításáig¹³² — miszerint csak

krajcárosokat, pénzkibocsátásának mennyiségéről nem maradtak fenn adatok. *Eduard Holzmair*: Geld und Münze unter Kaiser Leopold I. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Bd. LX. 1952. 244 (a továbbiakban: *Holzmair*: Geld und Münze . . .).

¹²⁶ „Dem Kaiser brachte diese Prägung einen um rund 1 1/2 Millionen höheren Gewinn, als es bei Talern möglich gewesen wäre.” *Holzmair*: Geld und Münze. 242. Vö. *Probszt*: 464.

¹²⁷ A zinnai egyezményre ld.: *Schrötter*: Wörterbuch . . . 757. *Holzmair*: Geld und Münze . . . 244; *Sédillot*: 521; *Probszt*: 467—468.

¹²⁸ *Geyer*: Münz- und Geldgeschichte (*Pribram*) 43. *Probszt*: 468.

¹²⁹ *Zimányi*: A magyarországi ármozgások . . . 402—405. A szarvasmarha tallérban kifejezett átlagárának esését mutatja 1670—1680 között e tanulmány 3. grafikonja is.

¹³⁰ *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században 1963. 64, 90, 142—143, 172. *Ember Győző*: Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Osztályának közleményei. 1958. *Pach Zsigmond Pál*: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyezésének kérdéséhez. Századok, 1968. 863—893. *Makkai László*: Der ungarische Viehhandel 1550—1650 in: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Herausg.: Ingomar Bog. Köln—Wien 1971. 483—506. Bőséges példanyagából kitűnik, hogy a szarvasmarha tallérért és dukátért cserélt gazdát. 502—503.

¹³¹ „ . . . az áros emberek kik barmot, lovat és efféléit árulnak az aprópénzt nem akarják elvenni, mely dolog sokaknak nagy károokra és fogyatkozásokra vagyon.” *Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen*: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Bp. 1902. V/1. 72.

¹³² „Minthogy az mi országunkban az aranyat, tallért immár szemünkkel sem láthatjuk, úgy elfogyott”, csak úgy szerezhethetne, ha ökröket hajtana fel Németországba s ezeket ott jó talléron adnák el.” *Lipták János*: A portai adó története az erdélyi fejedelemségben (hely és év nélkül, Késmárk. 1911), 12.

a Németországba hajtott ökrökért lehet tallért kapni — a barmaikat túlnyomó többségükben csak tallérért eladó nagykőrösi gazdáig nyomon követhetünk. (Az 1671—1680 közötti időszak számadáskönyvi bejegyzései szerint a szarvasmarha közel 90 %-a tallérért kelt el, ezzel szemben a gabonának csupán 30 %-áért fizettek Nagykőrösön ebben a pénznemben.) A tőzsérkedő gazdagparasztok árukereskedelmi tevékenysége közismert, nyilvánvaló az is, hogy a tallér és az arany az ő közvetítésükkel jutott el a török hódoltság területére, hogy ott részben gazdát cseréljen a mezővárosi piacokon, illetve kisebb részben kevesek kezén átmeneti felhalmozásra kerüljön. S ha Takáts Sándortól¹³³ napjainkig — bár már egyre csökkenő nyomatékka — tartja magát az a megállapítás, hogy a magyarországi marhakereskedelem hasznát Ausztria fölözte le, akkor legyen szabad ez alkalommal arra is utalni, hogy a közvetlen részesedést biztosító vámjövödelmeken kívül,¹³⁴ az adók révén közvetve a Török Birodalom is jelentékeny hasznot húzott a magyarországi marhakivitelből.

Másfelől, ami a paraszti kézen maradó, marhakereskedelemből származó tallér- és dukátjövödelmet illeti, ez tette lehetővé egy igen szűkkörű — néha rokoni kapcsolatokkal is átszőtt¹³⁵ — tőzsérkedő paraszti elem számára, hogy kiemelkedjék az örökös jobbágyág nyügeből, miként ezt az 1665-ben ellopott marhái után Csetnek mezővárosáig¹³⁶ személyesen nyomozó Szörös András példája bizonyítja. A nagykőrösi Szörös Andrást 1677-ben 400 ezüzt tallér fejében manumittálta Keglevich Miklós,¹³⁷ ugyanannyiért, miként korábban Sepsei Szabó Jánost, másik nagykőrösi jobbágyát.¹³⁸ (Becslésem alapján 400 tallérért 1676/77-ben Nagykőrösön 80—84 db. tehenet, vagy 85—86 kocsira való árpát lehetett volna venni.) Az 1682/83-ban főbírói tisztelet is viselő Szörös András 1686 februárjában kelt végrendeletében — nem részletezett „kicsin javacskaín” kívül — mintegy 370 tallerra rugó pénzüsszegekről emlékezett meg,¹³⁹ ez azonban csupán követeléseit tartalmazta saját adósságai nélkül, hogy készpénzének, jószágainak,¹⁴⁰ egyéb vagyonának együttes értéke mennyi lehetett, az a végrendeletből nem tűnik ki. Nevezett főbíró egyike volt azoknak a — Majlát Jolán által civis gazdáknak nevezett — nagykőrösi lakosoknak¹⁴¹, akik a marhakereskedelemre támaszkodva a XVII. század 70-es, 80-as éveiben is képesek voltak a vagyonszerzésre,

¹³³ Takáts Sándor: A magyar tőzsérség pusztulása. Budapesti Szemle, 1926. 201, 333—357.

¹³⁴ Csáti Gergely, kőrösi lakos, 133 marha után fizetett harmincadot. Okmánytár I. 310. Nagykőrös lakói 1654-ben, 1657—1658-ban is megajándékozták a váci harmincadost. Okmánytár I. 193, 230. Dömsöd lakosai 1673—1679 között többször is fizettek vámot marhaik után. Okmánytár II. 264—267, 269. A korábbiakra: Vass Előd: A váci török vámnaplók adatai az Alföld felől Nyugatra irányuló XVI. századi áruforgalomról. Agrártörténeti Szemle, 1972. 120—155.

¹³⁵ Okmánytár II. 93.

¹³⁶ Csetnek mezőváros levéltára, fasc. II. N° 34. MNV. Štitník. Rozsnyói Állami Levéltár. Rožňava. Brzotin.

¹³⁷ Okmánytár II. 44—45.

¹³⁸ Okmánytár I. 405—407. A manumissióra ld. Varga: Jobbágyrendszer... 226—258. Ezen belül nagykőrösiek manumittálása: 237—238, 241, 246.

¹³⁹ Okmánytár II. 143—145. Követeléseit közel 400 tallerra becslem, nem számítva azt a 227 tallért, amivel a város volt adósa, ui. az ezt kitevő 3 tételt végrendeletében áthúzták. Adósságainak összegét 25,5 tallerra lehet becsülni, ezt levonva követeléseinek majdnem 400 talléros összegéből kaptam a ca. 370 tallért.

¹⁴⁰ 1682-ben még Muslai Györggyel együtt 700 marha és 1000 juh tartására bérelte Mikebuda pusztát. Varga: Jobbágyrendszer... 241.

¹⁴¹ A civis gazdákra, gazdálkodásukra, jelentős marhakereskedelmükre: Majlát: 159—165.

pénzfelhalmozásra. Példája azonban inkább kivételes, semmit tipikus a magyarországi török uralom utolsó évtizedeinek egyre nyomorúságosabbá váló viszonyai között.

*

Az összefoglalást megelőzően még egy pillantást kell vetnünk a tallér és az arany egymáshoz való viszonyára. Előjáróban szükségesnek tartom leszögezni, hogy olyan ellentmondásos kép tárul elénk, amelynek megnyugtató értelmezéséhez az adott, illetve a kutatás jelen stádiumában rendelkezésre álló anyag nem elégséges. A problémakört ennek ellenére érinteni kell, még akkor is, ha a kielégítő válasz egyelőre várat magára. Nagykőrösön 1634—1667 között a tallérnak — mint olyannak — 160 dénár volt az árfolyama, az aranyé pedig 300, 320, 325, illetve 350 dénárt tett ki 1634—1644 között, ha azonban kifejezetten *magyar aranyat* említettek, akkor azt mindig 300 dénárban számították. 1649—1661 között az arany árfolyama 320 dénáron állandósult, mivel ez a kurzus már 1635-ben is előfordult, s közben a tallér árfolyama 160 dénáros szinten állt, igen nagy a valószínűsége annak, hogy a XVII. század második harmadának országos szinten is nyugalmasabb pénzügyi viszonyai közepette Nagykőrösön az arany és a tallér árfolyamának dénárban kifejezett aránya 1:2 lehetett. 1642—1668 között Lőcsén is ugyanígy alakult a magyar arany és a tallér dénárkursusának aránya, ugyanis 1 arany 360 dénárral, 1 tallér pedig 180 dénárral volt egyenlő.¹⁴² 1668-tól Nagykőrösön mind az arany, mind a tallér árfolyama emelkedett, ha az ez évi 400 dénáros arany-, illetve 200 dénáros tallérkursust tekintjük, akkor megállapítható, hogy az emelkedés egyenletes volt, az arany: tallér = 1:2 aránypár ekkor még nem változott. 1672—1682 között azonban a tallér árfolyama 240 dénáron állapodott meg, az arany kurzusára viszont alig van adat ebből az időszakból, árfolyama 1669-ben elérte a 450 dénárt, s a következő, 1681-ből származó egyetlen adat szerint is ugyanennyi volt. Mivel több mint egy évtizeden belül egyéb helyi adata — legalább is olyanra, ami problémamentesnek tekinthető — nincs példa, igen nagy a véletlen egyezés lehetősége. Az 1668—1681 között keletkezett számadáskönyvekből kimutatható az aranypénz előfordulása, sőt egyes adózók fizettek is arannyal, csupán az árfolyam megállapítása ütközik nehézségbe, vagy éppenséggel lehetetlen. 1671-ben Balogh István két ízben is 2 arannyal törlesztette adóhátralékát, s ezt követően még 2 tallérral és 4 forint 86 dénárral tartozott, miután adott 1 db. kettős aranyat, tartozása 86 dénárra csökkent, amit két részletben, 40, illetve 46 dénárral egyenlített ki.¹⁴³ Ez esetben csak hipotétikusan állapítható meg a tallér és az arany árfolyama. Ha az 1669. évihez hasonlóan 200 dénáros tallérkursust tételezünk fel, akkor a tartozás összege — 2 tallér 4 forint 86 dénár — 886 dénárba rugott, s mivel 1 db. kettős arany befizetése után már csak 86 dénárnyi hátralék maradt, akkor arra lehetett következtetni, hogy egy aranyat 400 dénárban, azaz 4 forintban számítottak, s így az arany és a tallér aránya ismét 1:2, de felmerülhet joggal az a kérdés, hogy 1669-hez képest miért csökkent 50 dénárral az arany árfolyama. Nehezíti a magyarázatot az is, hogy a számadáskönyvekben alig van utalás az aranypénznek minéműségére, eredetére. 1678-ban az egyik módos nagykőrösi gazda többek között „Summára 6 török aranyat” adott,¹⁴⁴ arra azonban, hogy ezt hány forintban számították be, semmi fogódzó nincsen.

¹⁴² Kazimir: Vývoj reálnej hodnoty . . . 203.

¹⁴³ Szk. 1671. 49. OL. 3416.

¹⁴⁴ Szk. 1678. 129. OL. 3416.

A különböző fennhatóság alatti országrészek, sőt az egyes országrészekben belüli helyi piaci eltérések szintén növelik a kérdőjelek számát. 1670-ben Fáy László Füleken elismervényt adott arról, hogy felvett az „Alsó-Némedin lakozó nemes Tóth Gergely uramtul tizennyolc jómértékű aranyakat, id est auras nro 18, mely az pénznek mostani folyása szerint tészén hetvenkét magyar forintokat”.¹⁴⁵ Füleken, a királyi Magyarország területén, tehát 1 aranyat 400 dénárban számítottak, de ugyanebben az évben Besztercebányán 396, Lőcsén 436 dénárban fogadták el az aranyat.¹⁴⁶ 1670-ben Besztercebányán a tallér árfolyama 196 dénár volt, az idézett helyi aranykursus alapján az arany és a tallér aránya Besztercebányán is 1:2, Lőcsén viszont a 436 dénáros aranyárfolyammal szemben 200 dénáros tallérkursus állt,¹⁴⁷ ennek alapján már eltérő — 1:2,18 — arany–tallér arányt kapunk, amit úgy is megfogalmazhatunk, hogy Lőcsén a tallér az aranyhoz képest veszített korábbi értékéből.

Nagykőrös anyagához visszatérve az arany 1669. évi 400, illetve 450 dénáros, majd az 1671. évi — becsült ugyan, de ismét — 400 dénáros kursusának ingadozása abból is következhet, hogy különböző eredetű és állapotú — talán ép vagy kopott — dukátok húzódtak meg az arany elnevezés mögött. Ettől eltekintve akár a 400, akár a 450 dénáros aranyárfolyamot viszonyítjuk a tallér 240 dénáros kursusához, az arany és a tallér dénárértékének aránya 1:1,67 illetve 1:1,875-nek megfelelően alakul, tehát eltér mind a korábbi helyi 1:2, mind a Lőcsén 1670-ben fennálló 1:2,18 aránytól. *Az arany és a tallér dénárérték alapján történő összehasonlításából az következne, hogy a tallér Nagykőrösön 1672-től relatíve értékeesebbé vált, hiszen 1649–1661 között 2 tallér felelt meg 1 aranynak, az 1670-es években pedig 1,67, illetve 1,875 tallér tett ki 1 aranyat. Ha azonban a pénzforgalomban a tallér és az arany, mint ténylegesen létező pénz került egymással szembe, akkor a török uralom alatti területen 1 arany mindig többet ért 2 tallérnál az 1670-es években, miként ezt az alábbi példák igazolják: 1674. „Nógrádban az mely száz aranyat adtam volt Nagy János uramnak szegedi sokadalomhoz, megadta eő kegyelme tallérul 240 tallért.”¹⁴⁸ A dénárárfolyam torzító hatása ez alkalommal nem zavarhat, s így megállapítható, hogy 1672-ben az arany és a tallér reális aránya 1:2,4 volt. 1676-ban Kecskeméten 1 fertály búzát 1 aranyért adtak, de kikötötték, hogy „Ha penig aranyat nem adhatnának a 2 tallérhoz den. 40 adnak”.¹⁴⁹ Az arany és a tallér aránya ez esetben 1:2,16. Ugyanezt az összefüggést tükrözi az 1679. évi nagykőrösi számadáskönyv egyik bejegyzése is: „Tavali székbíráink Vargha Mihály és Szappanos József adtanak nro. száz aranyat in et pro 216 tall,”¹⁵⁰ azaz 1 aranyak ekkor is 2,16 tallér felelt meg. Mindezek alapján levonható a következtetés, hogy az arany és a tallér dénárban kifejezett árfolyama nem tükrözi a két pénzféleség egymás közötti tényleges értékviszonyát, s ez azt sugallja, hogy Nagykőrösön és valószínűleg Kecskeméten is az arany dénárértéke irreálisan alacsony volt, amit feltehetően a helyi tiszttségviselők mesterségesen igyekeztek rögzíteni, betartaniok azonban csak átmenetileg sikerült, ugyanis az 1679. évi számadáskönyvben már külön tételben — „Arany váltásra hoc anno adogatunk” címen — tüntették fel azt a több részletben kifizetett 21 forint 22 dénárt,*

¹⁴⁵ Okmánytár I. 393.

¹⁴⁶ *Kazimír*: Vývoj reálnej hodnoty . . . 204.

¹⁴⁷ Uo. 190.

¹⁴⁸ Kecskemét. Szk. 1673. 60. OL. 3402.

¹⁴⁹ Kecskemét. Szk. 1676. 128. OL. 3402.

¹⁵⁰ Szk. 1679. 182. OL. 3416.

amit az aprópénzek aranyra váltásakor adtak ki.¹⁵¹ Azt, hogy az arany árfolyama Kecskeméten is alacsonyabb volt mint Budán, bizonyítja egy 1677-ből kelt feljegyzés: „Ezen megírt pénzben levén arany 21, melyeket elváltván Budán adtak a felire flo. 6 den. 80,”¹⁵² melyből kitűnik, hogy az ismeretlen típusú és kurzusú aranyforint Budán 32,38 dénárral volt magasabb árfolyamú, mint Kecskeméten. A budai adóbefizetésekből kiviláglik továbbá, hogy a törökök 1 aranyat 6 forintban, 1 tallért pedig 2 forint 73 dénárban számítottak,¹⁵³ ami egyfelől azt mutatja, hogy számítási módjukat nem jellemezte az a divergencia, amely Nagykőrösön fennállt az arany és a tallér dénárkurzusa, illetve az arany és a tallér — mint tényleges fizetési eszközök — átváltási aránya között. Másfelől a két pénz dénárértékében mutatkozó jelentős eltérés — ami a budai, valamint a nagykőrösi kurzus között fennállt — még szembetűnőbbé teszi, hogy Nagykőrösön a tallér dénárban meghatározható árfolyama rendkívül magas, az aranyé pedig irreálisan alacsony volt. A torzító dénárárfolyamon való egybevetést kikapcsolva sem lehet pontosan megállapítani az arany és a tallér általában vett arányát, többek között azért sem, mert *a pénzforgalomban egyidejűleg különböző eredetű és eltérő nemesfémtartalmú tallérokkal és aranyakkal kell számolni*, miként ezt az alábbi táblázat is bizonyítja: (Nagykőrösön 1687. évi summa-adójának befizetése alapján.¹⁵⁴)

10. sz. táblázat

Arany		Tallér		Az arany és a tallér átszámítási aránya
megnevezés	db	db	megnevezés	
„czikkely”	220	550	oroszlános	1 : 2,5
közönséges	425	910	—	1 : 2,14
török	11	22	—	1 : 2

Ha a „czikkely”-nek írt velencei aranyat¹⁵⁵ nem a legkevesebb ezüstöt tartalmazó oroszlános tallérra számították volna át, akkor arra következtethetnénk, hogy a velencei dukát volt a legértékesebb a forgalomban lévő aranyforintok között, így azonban csupán azt lehet kétséget kizáróan megállapítani, hogy a török arany forgalmi értéke elmaradt a közönséges — valószínűleg a magyar — aranyforinté mögött.

Az arany és a tallér egymáshoz való viszonyának tárgyalását azzal lehet lezárni, hogy e két pénztípus az 1630-as évektől az 1660-as évek végéig Nagykőrösön is a királyi Magyarországhoz hasonlóan 1:2 megfelelést mutatott, az 1670-es években azonban ez az arány felbomlott és a pénzforgalomban viszonylag ritkább török aranytól eltekintve 1 aranyforintért a 2 talléron kívül még felpénzt — ca. 20—40 dénár közötti többletet — kellett fizetni.

¹⁵¹ Szk. 1679. 276. OL. 3416. Két évvel később: „Arany s tallér váltásra való expensa.” Szk. 1681. 285. OL. 3416.

¹⁵² Kecskemét. Szk. 1676. 96. OL. 3402.

¹⁵³ 1680—1681. „(minden tallért 2 forintban és 73 pénzben számlálván)”, illetve „Adtunk 50 aranyat pro 300 ft”. Okmánytár II. 80.

¹⁵⁴ Okmánytár II. 160.

¹⁵⁵ „A velencei dukátot a források néha »ciklin arany« néven emlegetik.” Huszár: CNH/1. III. 48.

A tallér és az arany árfolyamának vizsgálatát befejezve az alábbi megjegyzéseket tartom szükségesnek:

1. Az 1630-as évek közepétől az 1660-as évek közepéig a tallér árfolyama 160 dénárra tehető Nagykőrösön, s mivel e periódusban a pénzügyi zavarok kevésbé voltak jellemzőek, feltételezhető, hogy a török uralom alatti országrészen ehhez képest csupán jelentéktelen eltérések alakulhattak ki.

2. Az 1660-as évek második felétől meginduló árfolyamemelkedés nem csupán helyi — azaz nagykőrösi — jelenség volt, de, hogy 1665—1669 között hol és mikor következett be a tallérok és az aranyak ugrásszerű drágulása, azt konkrét, helyi anyagra támaszkodó elemzés alapján lehet megállapítani.

3. 1672—1682 között a tallér jellemző árfolyama Nagykőrösön 240 dénár volt, igen valószínű azonban, hogy az adókönyvek kényszerárfolyamot rögzítettek, s a lakosság — különösen áll ez az 1670-es évek végére és az 1680-as évek elejére — ennél többet volt kénytelen adni 1 tallérért, ha aprópénzek átváltása révén juthatott csak hozzá.

4. A tallér árfolyamát bemutató adatsort — részben a vonatkozó szakirodalom, részben az általam gyűjtött anyag gazdagabb volta miatt — megbízhatóbbnak tartom az aranyforint kurzusát tükröző adatoknál, kiváltképpen érvényes ez az 1669—1682 közötti időszakra.

5. A tallér és az arany dénárban kifejezett árfolyama — vonatkozik ez a középértékű váltópénzek egy részére is — nem mindig tükrözi az egyes pénzféleségek azon tényleges értékarányát, amely a pénzforgalomban közöttük valóban fennállt.

6. Más török uralom alatti helyi piacokat vizsgálva értelemszerűen előnyben kell részesíteni az ott kimutatható arany- és tallérárfolyamot, a nagykőrösi számadáskönyvekből nyert sorozatokkal szemben.

7. Függetlenül attól, hogy a későbbi kutatások mennyiben hoznak újabb eredményeket a tallér árfolyamára vonatkozóan, az már jelen tanulmány alapján is megállapítható, hogy *a török uralom alatti országrészen a tallér kurzusa másként alakult, mint a királyi Magyarország területén*. Az 1630-as évektől az 1660-as évek végéig a tallér árfolyama közbülső helyet foglalt el az alsó-, illetve felső-magyarországi tallérkursus között, ugyanis a hódoltság területén kimutatható 160 dénáros tallérárfolyam 10 dénárral magasabb volt az alsó-magyarországi, illetve 20 dénárral alacsonyabb a felső-magyarországi szintnél. Az 1670-es évektől pedig a török fennhatóság alatti területeken szökött legmagasabbra a tallér árfolyama.

8. A számítási pénz is eltérő jellegű, a királyi Magyarországgal ellentétben *a török fennhatóság alatt nem terjedt el a 60 krajcáros rajnai (rénes) forinttal való számítás*.¹⁵⁶ A török kiűzéséig a magyar forint, amelyet 100 dénárral tekintettek egyenlőnek, alapján vezették a számadáskönyveket.

¹⁵⁶ A különböző számítási forintokra nézve: Kováts Ferenc: Forint és krajcár. Az érem; 1922. 19—20. N. Kiss István: Az ár- és bértörténet 146. Huszár: Pénzforgalom... 1171—1172, Huszár: CNH. III/1 47.

VARGYAS LAJOS

Honfoglalás előtti, keleti elemek a magyar folklórban

Amióta a nyelvtudomány kétségtelenné tette a magyar nyelv finnugor eredetét és a benne mutatkozó nagyarányú bolgár-török hatást, a magyar néprajzkutatók érdeklődése is egyre jobban ezeknek a népeknek folklórja felé fordult. Keresték benne a párhuzamokat saját hagyományainkhoz, hogy a teljesebb keleti formák magyarázzák a mi töredékesebb adatainkat, s hogy genetikus kapcsolatot állapítsanak meg a magyar és rokonnépi hagyomány között. Újabban nagyobb áttekin-téssel rendelkezünk az európai és szibériai anyagról, tehát az ilyen kísérletek nagyobb sikerrel kecsegtetnek. Az alábbiakban néhány ilyen párhuzamra szeretném felhívni a szakemberek figyel-mét, minthogy elérkezettnek látom az időt arra, hogy a sokféle részeredményt egymás mellé állít-va beleillesszük az őstörténeti tanulságok kereteibe.

Néhány módszertani megfontolást azonban előre kell bocsátani. Amikor összehasonlító kutatás alapján kapcsolunk valamely műveltségi elemet egy-egy néphez, területhez, korhoz vagy kultúrához, az ilyen eredmény mindig föltevészerű, és mindig különböző hibaforrásokkal kell számolnia: 1. a gyűjtés hiányával, vagyis avval, hogy a tárgyalt elem olyan helyen is előfordult vagy előfordul, ahonnan nincs följegyzett adatunk; 2. amikor bizonyos archaikus elemek csak egy meghatározott területen találhatók, nem mindig dönthetjük el, vajon az a terület — például az Abakán melléke — és az ott lakó nép a kérdéses elemeknek *eredeti és egyedüli* hordozója volt-e régen is, vagy egy szélesebb körű kultúrának — például a török népek közös kultúrájának — visszahúzódó maradványa, rezervátuma; 3. aggályok támadhatnak olyan esetben, amikor egy széles területen elszórtan felbukkanó ritka adatokból kell elterjedés-területet megállapítani, vagy egy hagyomány-elemet népekhez, kultúrákhoz kötni. Számolnunk kell tehát azzal, hogy az alábbi párhuzamokból egyiket-másikat későbbi adatok módosíthatnak. Egy dolog azonban talán már ma is biztonsággal leszögezhető: olyan sok adat mutat egyértelműen kelet-európai és szibériai kap-csolatokra, hogy ha egy részük tévesnek bizonyulna is, a nagy számok törvénye akkor is érvénye-sülne, és ez a kapcsolat mindenképpen számottevő lesz népi kultúránk archaikus rétegében. S az is megfontolandó, hogy az első, ritka adatok általában nem a véletlen, kivételes jelenségekből szok-tak felbukkanni, hanem a tömegesből, abból, ami törvényszerű.

Mindezek megfontolásával veszem sorra a folklór különböző műfajaiban mutatkozó keleti párhuzamokat. Nem foglalkozom részletesen a legjobban ismert eredményekkel: a népzene keleti eredetű rétegeivel, Diószegi számánhit-kutatásaival sem a saját ballada-hőségének párhuzamaim-mal; ezeket majd a végső áttekintésbe illeszttem bele. Összefoglalom viszont a kevésbé ismert vagy elfelejtett kutatásokat, amelyek történészek sőt néprajzi szakemberek számára is újat tudnak mondani.

Néprajzkutatók előtt sem eléggé ismeretes, hogy van néhány teremtés-monda töredékünk, amit obiugor és szibériai török népek hasonló darabjaival lehet összevetni. Kálmány Lajos jegy-zett föl, és tárgyalt először olyan emberteremtés-mondákat,¹ amelyekben az ördög szerepe nem

¹ *Kálmány Lajos*: Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban. Szeged 1893. Vö. *Vargyas Lajos*: Keleti elemek a magyar néphitben. *Antiquitas Hungarica* 1947, 81–83 és *Oskar Dähnhardt*: *Natursagen*. I. Berlin—Leipzig. 1907.

illik bele a dualisztikus Isten — Ördög elképzelésbe: együtt teremtenek ellentét nélkül. Az ördög formálja ki a testet, de nem tudja megindítani; a lelket Isten leheli belé. Finn-ugor és török-tatár népek ugyanígy tudják, ott azonban az ördög helyett többnyire az „első ember” szerepel. Kelet-Európa népeinél is előfordul ez a forma, de általánosabb, hogy Isten teremti az embert, s míg elmegy lélekért, az ördög megrontja a teremtményt.² Van azonban egy töredékünk, amelynek tudtunkkal nincs párja Kelet-Európában, szomszédainknál,³ viszont részlet-egyezése alapján kapcsolatba hozható a Reguly-gyűjtötte vogul mondával.⁴ Kálmány adatközlője szerint „az ördög embört, lovat ki birt furmálni, de mikő mögindult, porrá vált”. Reguly szerint, Munkácsi fordításában: „Numi Tarem atya im miképpen szól: „fiascám, az ember születésének dolgát én hogyan mondhatom meg neked? Midőn egykor hideg orru orros szelet fogok támasztani, széles szemű szemes hó alakjában fogok esni, Midőn apró szemű szemes hó fog esni, gyúrj a hóból emberlábás alakot, készíts emberkezes alakot! Készíts lábas állatnak lábas alakját, készíts kezes állatnak kezes alakját! Szárnyas fajta sok állatodnak szárnyas állat szárnyas alakját készíts, karmos állat karmos alakját készíts! . . . Alászállott, aláérkezett. Hó esett. Hóból ember csinál, gyúr, tova dobja: darabokra omlik. Lábasállat-alakot csinál, tova dobja: darabokra omlik. Úgy elment a kedve, s be is ment a házba. Atyjához s anyjához szól: „hiába bajlódtam, élökké nem lesznek: adjatok nekem tanácsot!” Amint látjuk, a magyar adat már csak a legsűrítettebb lényegét tartotta fenn a vogul regének, de egyezése avval még világosan fölismerhető.

Kálmány említett munkájának egy másik, nevezetes darabja egy bizonyos endrefalvi tógátról szól; a homályos értelmű töredékben világteremtésről szóló vogul énekek maradványát kell látnunk, ahogy látta már a közlő Kálmány is: Isten egyszer azt mondta az ördögnek, hogy neki is lehet birodalma, ha reggeltől estig el tudja „rekeszteni”, akkor oda nem fog sütni a nap. Az ördög azonban nem tudta föltenni a „gombot”, a kakas megszólalt, s a tógát, amely „keresztül van a világon”, besüllyedt a földbe. Ennek a ságújfalusi palóc töredéknek még kopottabb párja bukkant föl Nagyszalontán: az ördögárkot, amely átéri a világot, az ördögök szántották éjféltől az első kakas-szói (Kálmány: i. m.).

Az előbb idézett vogul rege elején találjuk meg a párhuzamot ehhez a mondához is (a 140—143. lapon): Numi Tarem homokot hozat föl az első emberrel a tenger fenekéről, ami csak többszöri kísérlet után sikerül. Ebből teremti az ember a földet, amely a víz színén forog. Numi Tarem odaadja *ezüstgombos övét*, hogy az ember rakja körül vele a földet. Erre megáll a föld, az övből pedig a fényes Ural hegység „ülepedik”. A körülövezést, a Föld megállítását és az Ural hegység keletkezését még több monda hasonlóan adja elő (uo. II. sz., 36—37. lap és V. sz., 78—82. lap). Úgy látszik, nagyon általános lehetett vogul rokonaink körében. Török népeknél már nem él ez a hagyomány, de köztük is általános, hogy az Uralt „A föld övének” nevezik; hasonló elnevezés él az oroszok között is: Каменный пояс = kőöv.

Első mondánkban még világos, hogy az „ördög” itt demiurgosz, Isten segítőtársa, vele egyetértésben teremti a földet, illetve már csak „saját birodalmát”, akárcsak a vogulok „első embere”; a tógát is, mint az Ural, átéri az egész világot, rajta a *gomb*, aminek különben semmi értelme sem volna, az ezüstgombos öv megfelelője lehet csupán. Mindez így együtt sehol sem talál-

² *Uno Harva*: Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. Helsinki. 1938 (FFC 125), 114—127; *Dähnhardt*: i. m., 95—107; *Strausz Adolf*: Bolgár néphit. Bp. 1897, 13: leköpi, azért nincs végig körömmel bevonva, vagy Isten befelé fordítja a csúnyaságot.

³ Lásd Harva, Dähnhardt, Strausz id. munkáit valamint *M. Драгомановъ*: Забележки върху славянских религиозно-этических легенди. СБНУ 10, (1894); *D. Zelenin*: Russische (Ost-slavisches) Volkskunde. Berlin—Leipzig. 1917, *A. Van Gennep*: Manuel de folklore français contemporain III. Paris. 1947 műveket valamint Milovan Gavazzi és Faragó József tájékoztatásait a délszláv, bolgár és román anyagra vonatkozóan, amiért ezuton mondok nekik köszönetet.

⁴ *Munkácsi Bernát*: Vogul népköltési gyűjtemény I—IV. Bp. 1892—1902. Lásd I, 145 VIII. sz.

ható, s a magyar monda mai formájában értelmetlen. Összefüggését csak a vogul világteremtés-rege világítja meg. Nyilván belőle származik.

A vogul monda első felében szereplő föld-felhozatal szintén ismeretes nálunk, csak még töredékesebb formában, s már nem eredeti funkciójában, azaz nem világteremtésről szóló szövegben. Néhány ördög-mondában illetve lidérc-történetben Isten az ördögtől csak úgy tud megszabadulni, vagy egy ember a szolgálatában álló lidércetől, hogy elküldi a tenger fenekére homokot hozni, ami nem sikerül neki, s az ördög vagy lidérc nem tér vissza soha. Itt tehát már csak a világteremtéssel kapcsolatos feladatot találjuk, magát a teremtés mozzanatát nem, s a demiurgosz is átalakulóban van ellenséges lénnyé (bár még „szolgálatában van” Istennek). Az ördög mint a demiurgosz utóda igen általános a hasonló mondákban, a madáralakúnak elképzelt lidérc pedig még közelebb áll az eredeti fogalomhoz, ugyanis a legrégiesebb változatokban Isten segítőtársa vizimadár képében merül le a tenger fenekére homokért. Érthető tehát, miért éppen a lidércre vitték át ezt a motívumot az eredeti történet elhomályosulása után.

Ez a sajátos homok-felhozatal mindenképpen kapcsolatban van az idézett teremtés-mondával, amely Kelet-Európától Szipérián keresztül Észak- sőt Dél-Amerikáig el van terjedve, és mindenütt lényegileg azonos.⁵ Mindnek az a közös magva, hogy Isten segítőtársával egyetértve teremti a világot, társát leküldi homokért a tenger fenekére, ami annak csak többszöri, sikertelen kísérlet után sikerül, s a felhozott fövényből teremtik a földet. A segítőtárs, sőt nem egyszer maga az Isten is vizimadár képében jelenik meg, vagy a leküldött demiurgosz változik át útközben vizimadárrá, mégpedig oly módon ahogy az Óceániában és Ausztráliában is általános a primitív mítoszokban: felölti az illető állat bőrét.⁶ Itt tehát valószínűleg az eurázsiai síkság és Észak-Amerika egyik ősmítoszával van dolgunk. Kelet-európai népeknél ebből Isten és az ördög vetélkedése fejlődött ki, és olyan részletek, amelyekben az ördög valamiképpen megrontja a teremtést. Például elrejt egy darabot a szájában a felhozott földből, s mikor Isten szavára növekedni kezd a felhozott göröngy, a szájában levő iszap-darab is dagadni kezd, hogy ki kell köpnie, s ebből támadnak a hegyek. Vagy Isten elalszik, s az ördög bele akarja taszítani a vízbe; de amint különböző irányban viszi a part felé, a föld abban az irányban mindig megnagyobbodik (és sok más elképzelés).⁷ Ezek a részletek nincsenek meg egy XV—XVI. századi orosz legendában: Isten a Tiberias-tengeren találkozik a sáttánnal, s kérdi tőle: „Ki vagy?” — „Isten”, feleli az. „Hát engem kinek neveznek?” — „Az Istenek Istenének”. Erre nem bántja, hanem leküldi a tenger mélyére homokért, a felhozatal sikerül, s ebből lesz a föld. Kárpáti oroszok szerint két galamb hozza fel a földet,⁸ más szöveg szerint az ördög, és részt is vesz a világ teremtésében. Egy ukrán karácsonyi ének szerint Isten Szent Pétert és Pált küldi le földért a tengerfenékre, hiába, végül maga hozza fel. Van olyan bolgár monda is,⁹ ahol Isten és az árnyékából lett ördög szerződést köt a világ felosztására, de Isten később megbánja, és angyalt küld le a szerződés ellopására. Az angyal megmutatja az ötdögnek, hogy fel tud hozni homokot a tenger fenekéről, s kérdi, meg tudná-e tenni ő is. Az ördög elindul, de félútról visszafordul megnézni, nem lopta-e el az angyal féltett kincsét. Ezután végleg lemerül, visszafelé nehezen tud feljönni a teherrel, s az angyal már száll az ég felé az irat-

⁵ Vö. *Harva*: i. m., 89—109, *Dähnhardt*: i. m., 2—79, *Munkácsi*: i. m. I. köt. II. sz., 1—2 és *A. H. Веселовский*: К вопросу о дуалистических космогониях. Этнографическое обозрение 1890/II, 32—49.

⁶ Erre a motívumra: *Lucien Lévy-Bruhl*: La mythologie primitive.² Paris. 1963. 204. NB. Munkácsi az állathő felöltésével képzelt átalakulást újkeletűnek tartja, ezért a VIII. sz. változatát is; ez természetesen tévedés.

⁷ *Strausz*: i. m. 5—23, *Dragomanov*: i. m. II, 3—21, *Dähnhardt*: i. m. 38—59, *Harva id.* helye bolgár, sok ukrán, orosz, egy bolgárral egyező román, erdélyi cigány, altaji tatár és votják adattal.

⁸ *Strausz*: i. m. 23 = *Dähnhardt*: i. m. 44—45.

⁹ *Strausz*: i. m. 8—9.

tal. Hiába repül utána az ördög, már csak a talpából tud egy darabot kiharapni. Azóta hiányzik az emberek talpából is egy darab.¹⁰

Szlovének elbeszélése szerint¹¹ kezdetben csak Isten volt és a tenger. Isten leszállt a tenger mélyére, de amint megkapaszkodott a fenéken, körme alá szorult egy kis sárdarab; ebből lett a föld. Egy szlovák mondat Dähnhardt idéz,¹² amely már a homokfelhozatalt nem is tartalmazza, de világosan kapcsolatban van a fenti változat-sorral: Isten szállt a magasban, és földet vitt ruhájában. Ahová szórta, síkok, hegyek és termékeny völgyek támadtak. Az ördög hajszolta, és részt követelt a teremtésből, de nem kapott. Akkor kiszakította a ruhát, de abból csupa szikladarab hullott ki. Ezért lettek a Tátra csúcsai olyan koparak és terméketlenek.

Látható, hogy közelebbi szomszédainknál hiányoznak olyan részletek, amelyek még töredékes mondánkban is megvannak: Isten és egy másik személy — ördög — együttes munkálkodása, a másik személy hoz homokot, s itt a legősibb formának, a madáralakú szereplőnek is megőriztük elhomályosult emlékét, ami Kelet-Európában ismeretlen, s a felhozatal nem sikerül, ami az ősi mondák első részét tartotta fenn. Nyoma sincs viszont nálunk a szomszédnépek máig gazdagon továbbélő dualisztikus továbbfejlesztéseinek. (Hogy a dualisztikus fejlődés másodlagos, az egészen világos török népek mondáiban¹³.) És erősíti a kopott monda kapcsolatát szibériai népekével az elsőként tárgyalt emberteremtés-monda fennmaradása is: ha ilyen részletek fennmaradhattak, amelyek csak honfoglalás előtti keleti örökség töredezett maradványai lehetnek, akkor a nagyon kopott homokfelhozatal is inkább ilyen korból származhat, amely még ebben az állapotában is tartalmaz valami jellegzetes részlet-egyeztést elhomályosult formájában.

További kérdés, ugor vagy török hagyományból maradt-e fenn nálunk. Ha arra gondolunk, hogy az idézett Reguly-szövegben együtt van a homok-felhozatal az övből lett Urallal és a porrávált emberekkel, akkor egyszerűnek látszik a megoldás: mindhárom motívum ugyanannak a mondának különvált részlete. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. Az ugoroknak van egy másik elképzelésük is a földnek és földi dolgoknak eredetéről: Numi Tarem láncon ereszti alá az égből. Maga az idézett monda is először így adja elő a teremtést: Isten láncon bocsát alá egy kis földet, s azon áll az első ember háza. Ezután kell neki homokot hoznia a tenger fenekéről a világ megalkotására. Láthatóan két különböző eredetű mítosz keveredik itt össze. S minthogy a láncon-lebocsátás Harva szerint kizárólag az obiugorok és kamsadálók hagyománya, a másik pedig óriási területen el van terjedve, többek közt a török-mongol népek körében is, nyilvánvaló, hogy az előbbi az eredeti ugor képzet, s a homok-felhozatal utólagos átvétel a török népektől. S itt az ugorok déli, tatár szomszédai is számításba jöhetnek, mint átadók; ebben az esetben pedig már a magyaroktól való szétválás után került volna hozzájuk ez a hagyomány. Ezideig, sajnos, senki sem végzett alapos vizsgálatot arra nézve, mi egyezik legközelebbi rokonaink hagyományaiban tatár szomszédai anyagával. Amíg ez a kérdés nincs tisztázva, sosem tudhatjuk, miként értelmezzük az olyan megfeleléseket, amelyek obi-ugorokkal és török népekkel egyaránt összekapcsolnak: az ugor-együttelés korából származó török hatásnak, vagy külön-külön kapott török elemnek a szétválás után.

A föld körülövezése és a homok-felhozatal nem egyedüli maradványa nálunk a vogul teremtés-elképzeléseknek. Ugyanígy megtalálható a láncon alábocsátott ember, a láncon függő ház képzete is. A vogulok a következőképp beszélik el.¹⁴ „Joli-Tarem (= alsó-ég = föld) anyánk két

¹⁰ Szerb variánsát lásd *Vuk Stefanović Karadžić: Srpske narodne pripovijetke*. Beograd. 1863, 2 és uő.: *Srpske narodne pjesme*. II. U. Beču 1845, 84—85.

¹¹ *Dragomanov*: i. m., 20.

¹² *Dähnhardt*: i. m. I, 58.

¹³ Egy változat világosan meg is mondja (*Veszelszovszkij*: i. m., 32—49 = *Harva*: i. m., 95): Ülgen teremti a vízben úszó iszappból Erliket, aki először nagy barátja volt, később vetélkedni kezdett vele, és fölébe akart emelkedni.

¹⁴ *Munkácsi*: i. m. I. köt. VII. sz., 128.

ég, két menny közt hétszeres vaslánc végén függő várában ül. Hosszú ideig ül avagy rövid ideig ül, egyszer csak im a föld megteremtésének kora eljött. Numi-Tarem bátyja szól: „Te, testvér, most szállj le az alatt levő földre, az ember korabeli világot, az ember idejebeli világot kell megteremteni!” A hétszeres vaslánc, melyen a vár függött, most levágódott, s Joli-Tarem anyánk im alászállott. . .”

Ugyanott VIII. sz., 135. lap: „Egy asszony s öreg ember élnek. Tarem atya, Tarem apa ezüstfű íves bölcsővel bocsátotta őket felülről alá. Vaslánc végén Numi-Tarem atyjuk alvidéki zúgó szelet támaszt: a felső tenger végére viszi őket; Földvidéki zúgó szelet támaszt: az alsó tenger végére emeli őket. Az öreg egy napon Numi-Tarem atyjához könyörög: „Numi-Tarem apám, nekem egy háztérületnyi nagyságú szent földdarabot bocsáss alá!” Miután egy napig éltek, miután két napot eltöltöttek, Numi-Tarem atyjuk egy ház nagyságú szent földdarabot bocsátott neki alá. . .”

A magyar megfelelők mesében kerülnek szemünk elé. Mailand székelvöldi meséi közt¹⁵ szerepel a „Disznóficó”, akinek hosszú kalandorozatok után el kell válnia feleségétől, s a világ végén, az „ég rááján túl”, egy gyémánt palotában, arany láncan lógó arany bölcsőben nyugszik, amikor a királykisasszony rátalál.¹⁶

Ugyanabban a gyűjteményben olvassuk a 489. lapon: „Virágfi János elévette az aranyalmát, úgy felhajította, mentől jobban nem lehetett, s lett belőle tizenkét emeletes palota egy kakas lábára, egy aranycsillaghoz egy aranylánccal felkötve, s arra fordul, amerre az áldott nap.” Egy másik mesében pedig¹⁷ a halhatatlanság királynéjának „a világ végénél, a folyó fölött, a levegőben függő várát” találjuk.

Ezek mellé a párhuzamok mellé odatehetjük Dürenkova sőr-tatár hőséneknek egy részletét is, ami bizonyos vonatkozásban közelebbi párhuzam meséinkhez.¹⁸ „A hős így szól: „ereszkedjék le nekem arany udvar az égből, hosszú láncan lógó legyen!” Akkor megállván körülnézett; az égből villogva mint a nap, csillogva mint a hold arany udvar ereszkedett alá. Az égből három láncan függő volt az.” Ennek az éneknek elején a megszületett hős is már ebben az arany udvarházban él, s az arany létráról leesik a ház hamujába; később pedig, ellenségei megsemmisítése után „visszatért az aranyos udvarházba. Leugorván lováról fölment az arany létrán.” Megjegyzem, hogy Munkácsi regéiben is ezüst létrán jár fel Numi Taremhez fia tanácsért. (Például az idézett VII. sz.-ban a 138. lapon.)

Itt tehát hármaz egyezést találunk magyar, obi-ugor és abakáni (sőr-tatár) folklór-elemek közt, mint aminőről ballada-tanulmányomban emlékeztem meg:¹⁹ az Abakán vidékéről kirajzott karakirgizek, továbbá vogulok és magyarok egyaránt őrzik egy mitikus hősének azonos elemeit (lásd az Alapamüs-eposzt). S ha ezek valamint a Prütкова által felhozott öltözkébeli egyezések²⁰ esetleg bizonyulhatnak késői átvételeknek a vogulok mai, déli szomszédaitól, kevésbé valószínű ez a láncan lebecsátott palota esetében, mert ez a képzet az obi-ugoroknál egyedül meglevő, a törököknél pedig hiányzó teremtés-elképzeléssel függ össze. (Esetleg volt valami ősrégi kapcsolat obi-ugorok, magyarok és az Altajvidék — legalábbis a sőr-ok — között?)

Az ördög — a magyar „első ember” — további tevékenységéről nem tudunk azon kívül, hogy „lovat ki birt furmálni”. (A Kálmány által felsorolt további adatok arra, hogy az ördög

¹⁵ Mailand Oszkár: Székelvöldi gyűjtés. Bp. 1905 (MNGY VII), 411—412.

¹⁶ Berze Nagy is összeveti a Disznóficót obiugor elemekkel a Magyarország Néprajza² III. köt., 286, Karjalainen: i. m. Religion der Jugravölker I, 8 és Krohn: Magische Ursprungsrunen FFC 52,99 és 234 alapján.

¹⁷ Arany László—Gyulai Pál: Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből. Pest. 1872 (MNGY I), 375.

¹⁸ Dürenkova: i. m., 21: 19. sor.

¹⁹ Vargyas Lajos: Kutatások a népballada középkori történetében II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban. Ethn., 1960. 512—514. NB. az ott felsorolt vogul párhuzamokhoz még hozzá kell venni Munkácsi: i. m. I. köt. VI. sz., 116—118-at is.

²⁰ Н. Ф. Прыткова: Типы верхней одежды народов Сибири. Ленинград. 1961.

találta fel a kártyát, dohányt, pálinkát, puskát stb., már késői eredetűek lehetnek, és valóban az ördöggel mint rossz lélekkel vannak kapcsolatban.) A vogul énekek, a sokat idézett VIII. ének is és sok más igazi kultúr-héroszként szerepeltetik az első embert, aki állatok fajtáit „hozza el”, vagyis teremti, vejsze, nyíl és hasonló eszközök készítését végzi el először, vagyis tanítja meg rá az emberiséget. Ezek az elemek nálunk már feledésbe mentek.

Van azonban a kultúr-hérosznak egy tevékenysége, ami nálunk is fennmaradt mesés formában, ha nem is az obi-ugor műveltségéből: a nap és hold megszerzése. Az idetartozó mesék²¹ kezdőképe egyik-másik szövegben még világosan elárulja, hogy nem elrablott égitestek visszaszerzéséről van itt szó, hanem az emberiség számára történő első *megszerzésről*. „A kirá országába setéccség tanyázott, nem vót ott se nap se hód se csillag. Gyertyáná vettek, gyertyáná szántottak, meg gyertyáná arattak is. A nap tizenkétéfjű, a hód kilencfjű, a csillag meg hétfejű sárkányná vót.”²² „Volt egy országnak egy fővárosa, melyben se a nap, se a hold, se a csillagok nem sütöttek. A király kihirdette, hogy amelyik fel tudja hozni a napot, a holdat és a csillagokat, azt fizet, amit kíván.”²³ Több változat viszont már úgy adja elő a motívumot, hogy a sárkányok elrabolták az országból az égitesteket, s vissza kell szerezni. Három testvér indul el a mese törvényei szerint, de tulajdonképp csak a legkisebb cselekszik, a másik kettő azalatt aluszik. Hídnál találkozik a sárkányokkal, akik lovon érkeznek, s vagy lovuk oldalán vagy a nyeregre felakasztva hozzák az égitesteket, vagy a szügyellő, heveder alatt, néha pedig a ló homlokán. Amint a hős megöli őket, az égitestek fölszállnak az égre, és a város fokozatosan megvilágosodik. Szerepel még egy mitikus kovács, aki megmenti a testvéreket a sárkányok anyjának üldözésétől. Világosan látszik még a mítosz-mag, amin a mesés világkép és cselekmény-főlépítés alig változtatott.

Török-mongol népeknél hősénekbe ágyazva maradtak fenn az egykori kultúr-hérosz motívumok.²⁴ Potanin „Tung Karattü kán”-ról szóló énekében a hős kaland-sorozat végén elnyeri

²¹ Vö. *Berze Nagy János*: Magyar népmesetípusok I–II. Pécs. 1957 349* típus. A felsorolt 30 változathoz azonban csak 12 tartalmazza motívumunkat: *Merényi László*: Sajóvölgyi népmesék. Pest. 1862 I, 1 nyeregkapán az égitestek; *Ipolyi Arnold*: Magyar Mythologia. Pest. 1854, 237, 264: a sárkányok felfalták a napot, holdat, csillagokat: körülhordoznak egy táltost és csikáját, homlokukon nap, hold, csillag világítanak; a királyfi végül visszaszerzi az igazságot. Uo. 580: a sárkányok lovának hevedere, szügyellője majd homlokúja alól szabadítja ki. M. Nyr., 1879, 373: csak a holdvilágot szabadítja ki a szörny nyelve alól (Háromszék m.). *Kálmány Lajos*: Szeged népe III. Szeged. 1891, 160: „Nap-, Hold-, Csillagkirálykisasszonyokat” rabolnak el a sárkányok; ezek megölésekor az égitestek otthon feljönnek az égre. *Pintér Sándor*: A népmeséről. Losonc. 1891, 120: mikor a sárkányok várához érnek, megy fel egy-egy égitest az égboltra (Nógrád m.). *Beke Ödön*: A pápavidéki nyelvjárás. Bp. 1905 (Nyelvészeti Füzetek, 17), 66: nyeregkapára kötve. *Horger Antal*: Hétfalusi csángó népmesék. Bp. 1908 (MNGY X), 182: a császár követelésére az égitestek társsal leveteti az égről a világító testeket, és tarisznyájában viszi haza. Három hétig nem látnak, nem tudnak dolgozni, akkor újra visszaeresztik. *Berze Nagy János*: Népmesék Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből. Bp. 1907 (MNGY IX), 60: a lovak oldalán hordozzák. *Horger*: i. m., 407: lovak oldalán hordozzák, a sárkány megölése után felszállnak az égre. *Kálmány Lajos*: Ipolyi Arnold népmese-gyűjteménye. Bp. 1914 (MNGY XIII), 26: a sárkányok homlokát megvakarja, az égitestek felröppennek az égre. Ethn., 1925, 65: az elrabolt égitestek a lovak homlokán vannak (Jászsószentgyörgy).

²² *Berze Nagy*: i. m. 1907, 60–61, Heves m.

²³ *Horger*: i. m., 407, Brassó m.

²⁴ *C. H. Потанин*: Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. IV. Материалы этнографические. Санктпетербург. 1859. 110. sz., 379. lap, 10. sor; *Wilhelm Radloff*: Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens. St. Petersburg. I–X. 1866–1904, I. köt. VII. sz., 248–251. Ez utóbbit *Berze Nagy*: i. m. 1957 is idézte más lapszámmal I., 386-on. Az égitest-szerző kultúr-héroszokra jó áttekintést nyújt *E. M. Мелетинский*: Происхождение героического эпоса. Москва. 1962. 26, továbbá paleo-ázsiai formáira 45–47. Megjegyzendő, hogy *Berze Nagy*: i. m. 1957, I, 384–385-ön idéz a miénkkel egyező két román mesét, amelyek azonban nem egységes variánsok; a minket érdeklő égitestek ott pincében vagy egy erdőben levő ládában vannak. *Uő.* idézi I, 386-on *J. Bolte—G. Polivka*: Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm 1–4. Leipzig. 1913–1930 III, 288-at: napot—

feleségét, de isten-apósától nem kap hozományt, azért ellopja tőle a napot és holdat; az előbbi keblébe dugja, az utóbbit tompora mögé akasztja a nyeregbe, és ellovagol. „Ezért süt most nap és hold a földön az embereknek, de Terj-kánnál örökös a sötétség.” E mondat kétségtelenül kultúr-héroszra utal, s ezt az is megerősíti, hogy isten-apósához menet állatokkal találkozik, amelyeket lenyilaz, s azok „csodás nagyságából mai nagyságúvá” válnak. Világos, hogy egyes állatfajták „megszerzéséről”, teremtéséről van szó itt is. Radloff hőseinekben pedig az aranyos mellű, ezüstös hátú hős ellopja a napot és holdat, amazz lova füléhez köti, emezt a farkához. Tehát mindkét esetben a kultúr-héroszok hordozzák úgy az égitesteket, mint meséinkben az eredeti tulajdonos-szörnyek, akik néha elrablói a kincseknek.

Az idézett mesetípus Berze Nagy és Honti katalógusai szerint ismeretlen Európában. Maga a meseváz, amelybe az égitest-szabadítás bele van illesztve, egészében is, részleteiben is, formula-szerűen egyezik keleti rokonnépeinknél, de az égitest-szabadítás motívuma nélkül. Ott is megvan, hogy a három fiú a hídhöz ér, ahol letanyáznak; a hídon a sárkány lova megbotlik, mire az felkiált, hogy csak nem a (néven nevezett) hős van itt; előre érzi veszét, s majdnem szó szerint egyező szó-váltás keletkezik köztük; gyakran itt következik egy később tárgyalandó birkózás, a végén pedig ott is a kovács pusztítja el az üldöző sárkány-anyát fogójával és olvasztott ölommal-arannyal, amint bedugja éles nyelvét a várkapu alatt. Ezeknek az elemeknek egyezése alapján állapította meg Solymosy 1922-ben — az égitest-szerzés párhuzama nélkül — mesénk keleti eredetét.²⁵ Tehát egy keleti, mitikus tartalmú hősmesébe olvasztotta bele népünk a szintén keleti ősmítoszt. Hasonlóan sem mesei sem mítosz-formában nem tudunk szomszédainknál vagy más európai népnél.

Hasonlóan archaikus az a világ-elképzelés, amit még többféle följegyeztek a magyar nyelvterületen. Eszerint a földet egy vagy három (ritkán négy, hét) cethal tartja a hátán, amelyek a világtengerben úsznak; időnként egyik oldalukról a másikra fordulnak, olyankor van földrengés. Néhol cet helyett ökrörről, bivalyról tudnak, amely szarvai közt tartja a földgolyót.²⁶ Ez az elképzelés egy Japánig és Szumátráig nyúló hiedelem-hagyomány finnugor-török változata.²⁷ Dörböti,

holdat—hajnal rabolt el három sárkány három éve. Három fiú farkasok segítségével megöli őket, és visszaadja az égitesteket a világnak. *Uő.* idéz *Dragomanov*: i. m.-ből rutén mesét: három fiú csillagot, holdat és napot hordozó lovat fog el búza-őrzés közben. Ezek a magyar mese-motívum átszívargásai szomszédainkhoz.

²⁵ Vö. *Munkácsi*: i. m. IV/1, 351 vogul, *Mészáros Gyula*: Csúvas népköltési gyűjtemény. Bp. 1912, 345—350 és *Radloff*: i. m. IV, 80 és 397—405 szövegeivel.

²⁶ *Kálmány*: i. m. 1893, 9 Teimesköz-Lőrincfalva. Magyarszentmihályon 4 a cetek száma. *Jankó János*: Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Bp. 1893, 186 = *Ethn.*, 1891, 273 = *Ethn.*, 1894, 272: nyolc faluban 3, 4, 7 cetről, egyben pedig helyettük bivalyról tudnak. *Uő.*, 230: Tordán 3, Aranyosszéken 4, Torockón 5 cetről beszélnek, ezek hét vagy tizenhárom évenként megfordulnak, olyankor van földrengés. *Berze Nagy János*: Baranyai magyar néphagyományok. Pécs. 1940 III, 321—322: három adat 4 cetről s egy további 4 medvéről; ezek egymás vállára dobják át a földet, ha elfáradnak, ilyenkor remeg a föld. *Uő.* II, 611: a földet ökrök tartják, s ha egy dongólégytől megrázkódnak, reng a föld. *Ethn.*, 1896, 99: Bács megyében a földrengést hal okozza. *Uő.* 1907, 218: Alsó-Fehér m. Oláhlapíd — egykor vegyes lakosú falu — román lakossága szerint egy vagy több hal tartja a földet, fordulásuk okozza a földrengést. *Uő.* 1916, 83: Feketekörös-völgy több falujából egy vagy több halra van adat, ha másik oldalukra fordulnak, földrengés van. *Gönczi Ferenc*: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár. 1914, 181: 4 cet, mozgásuk földrengés. *Berze Nagy*: i. m. 1940 II, 621-en hivatkozik *Limbay*: Magyar daltár II, 231-re: „Hej de mégis ing az asztal, lóg a pad, Tán a cethal megfordult a föld alatt.” E dalszöveg a képzet egykori általános ismeretére enged következtetni. *Uő.* hivatkozik *Radloff*: i. m., *Dühnhardt*: i. m. adataira valamint további művekre, amelyeket *Harva*: i. m. teljesebb áttekintése után nem érdemes idézni.

²⁷ Lásd *Harva*: i. m., 27—33, *Zelenin*: i. m., 397 (helymegjelölés nélkül): oroszoknál a cetek száma 3, mozgásuk földrengés. *Strausz*: i. m., 19—20 és *Harva* bogumil írásokból idézi: 4 aranyos cet vagy két közönséges cet tartja a földet. (Az utóbbiak a bibliai Behemót és Leviantán nevekké volnának azonosak.) *Д. Марионовъ*: Народна вера и религиозни народни оби-

burját, tunguz, szojot, kalmük, tibeti, hindu és észak-amerikai indián hit szerint teknősbéka tartja a földet, s ha megmozdul, földrengés vagy vízfőzön keletkezik; balabanszki burjátoknál óriás halról beszélnek, amely földrengést okoz, ha másik oldalára fordul; altaji törökök három halról tudnak, fejük kötélén az égi oszlophoz van kötve, hogy ne hajtsák túl mélyre, mert akkor özönvíz lesz; oroszoknál (helymegjelölés nélküli adat szerint) egy vagy több hal tartja a földet; votjákoknál három nagy hal, mozgásuk földrengést okoz; mordvinoknál a tambovi kormányzóságban egy nagy hal. Távolabbi változatok: ainuknál „gerinchal” tartja a földet, az okozza a földrengést; japánok „földrengéshal”-ról tudnak, Siamesben nagy hal a központi hegy alapja, szumátrai batakoknál sárkány húzza a földet a tengerben, rángatása okozza a földrengést.

A bivaly és ökör hasonmása: fekete bika, sőt néha bivaly, megtalálható az Iszlám hatása alá került török népeknél és araboknál. Kirgizek szerint szarvai közt tartja a földet; krími tatárok szerint óriás hal úszik a tengerben, azon bika áll, szarvai közt van a föld; ha elfárad, egyik szarváról a másikra veti, akkor reng a föld; votjákok szerint fekete bika tartja a földet. Cseremiszek szerint (Kírs körzetben) a vízben rák úszik, azon bika áll szarvai közt a földdel; ha fejét rázza, reng a föld; egyik szarva már letört, ha a másik is letörik, vége a világnak. Kaukázusban, Egyiptomban mindenütt bikát képzelnek a föld tartójának. Arabok hite szerint a vízben úszó óriás halon szikla van, azon áll a bika. Altaji teleutok elképzelésében négy bika tartja a földtányért; ha mozognak, reng a föld. Indiában, Tibetben négy elefántot képzelnek a föld alá, azok pedig egy teknősen állnak.

Amint a felsorolásból kitűnik, a bika-elképzelés a volgai finn népek közé is eljutott. Az utóbbiaknál tehát mind a két állat előfordul: a hal is meg a bika is, akárcsak nálunk. Eszerint a magyarok két területen is kaphatták ezt a képzetet: vagy még a Volga vidékén, vagy a finnugor rokonoktól függetlenül, már az Iszlám által befolyásolt török népektől — esetleg a Kazár birodalomban.

Országszerte élő népszokás lehetett hajdan a pünkösdi király-választás. Az 1600-as évek óta találkozunk emlegetésével, s a „pünkösdi királyság” fogalomra vált a „rövidéletű uralomra”, s így maig élő elnevezés. A szokás lényege az volt, hogy valami versennyel: lóversennyel, bikafékezéssel, birkózással és hasonlóval, ritkábban választással kijelölték a pünkösdi királyt. Ez aztán egy évig vagy egy napig uralkodott a legények fölött, ő volt a bálgazda, kocsmában, mulatságban a község számlájára fogyasztatható. Néhol azonban nemcsak a versenyt kellett megnyernie, hanem azt is ki kellett állania, hogy szedett-vedett ruhában, rossz gebén, fakarddal, papírkoronával fején végigvonult a falun, s a lakosság hamuval tölt fazekakkal, törött edénnyel meghajigálta.²⁸ E szokás magyarázatáért is keletre kell mennünk. Az újbabiloni korból ismert az az ünnep (akitu), amelynek nyomai a sumér időkig visszakövethetők, s Perzsián keresztül egész keleten elterjedt; a tavaszi nap-éj-egyenlőség idején ülték, s tartalma a következő: egy gonosztevőt vagy bolondot királynak tettek, aki parancsolhatott, ehetteti-ihatott, a háremnőkkel szórakozhatott tetszése szerint, az ünnepek után azután megkorbácsolták és felakasztották. Ez a szokás az év végén különösen ártalmasnak vélt gonosz szellemek kijátszásának volt szánva. I. sz. első századában ez az ünnep még általános volt a Fekete-tenger északkeleti felében. A késői perzsa birodalomban újévkor számár-ra-öszvérre vagy lóra ültetett „bolondkirályt” vittek végig a városon, vízzel-hóval

чаи. С6Hy XXVIII. София. 1914, 35: bolgároknál is él a hagyomány, hogy bivaly tartja szarvai közt a földet. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Hrsg. von E. Hoffmann-Krayer—H. Bächtold-Stäubli. Berlin—Leipzig. 1927: „Erdbeben” címszava németeknél csak arról tud, hogy egyetlen adat szerint a tengerben valami nagy állat okozza a földrengést.

²⁸ A magyar adatok jegyzékét és hiányos összefoglalását lásd A Magyarság Néprajza² IV, 148, 258 és II, 360, 386-on. Újabb összefoglalását: *Dömötör Tekla*: Naptári ünnepek, népi színjátás. Bp. 1964, 116. *Jókai Egy magyar nábob* c. 1853-ban megjelent regényében is feldolgozza bizonyára személyes élmények alapján, mivel néprajzi közlésből még nem ismerhette. Ott kifüggesztett kendőt kellett a lovasoknak elkapni.

öntözték, ő pedig legyezte magát, mintha melege lett volna; tehát a kiűzött telet jelképezte. Joga volt aznap estig azt venni el a kereskedőktől, amit akart. Azután igyekezett eltűnni, mert ha a nép elkaphatta, meghajigálta és elverte. Lhasszában újévkor a láma helyett egy ideig helyettese, a Jalno uralkodott, ennek helyettese pedig az *újévi király* volt. A kettő verekedett, hajigálta egymást, végül az újévi királyt halálra kínozták. Szamarkandban újévkor — ami ott a hatodik hónap első hét napján volt — céllövő versenyt tartottak, majd az utolsó napon *lóversenyt*, s aki a kitett aranyérmel el tudta kapni, egy napra király volt. Erről a szokásról i. sz. VIII. századából származó adatok emlékeznek meg.²⁹ Ferghanaban, Taskentől délkeletre i. sz. 618—907-ből származó adatok szerint a *tavaszi újévo ünnepen* a király és a főemberek két pártra oszlottak, mindegyik választott egy harcost, aki páncélba öltözötten harcolt a másikkal. A tömeg is részt vett a küzdelemben téglát és követ hajigálva a küzdőkre. Mikor az egyik harcos meghalt, a küzdelem lefolyásából jósltak az új év szerencsés vagy szerencsétlen kimenetelére.³⁰

Bármily hézagosan tudjuk is követni a szokás keleti útját, annyi kétségtelen, hogy a magyarság vagy egyes részei azokon a területeken ismerhették meg, amelyek a Fekete-tengertől és a Kaukázustól északra valamint a Káspi-tó és a beldő-ázsiai hegyvidék közt terülnek el; mert mind a verseny (Szamarkand, Ferghana), mind a pótkirály-választás (Fekete-tenger északkeleti partjai) és annak meghajigálása (Ferghana, Lhassza, Perzsia) megtalálhatók hagyományainkban. Mai hazánk területén ennek a hit- és szokás-együttesnek egy másik ágát ismertük meg: a tél-kihordást, „kiszehordást”, ami a Balkántól Nyugat-Európáig szabályos változat-sorban terjedt el kelet felől. Az előbbi szokás azonban Európában ismeretlen.³¹

Minden folklór-terület közül kiemelkedik a mese a benne található keleti eredetű, nyugaton ismeretlen hagyomány-elemek tekintetében. Ez az a nagy gyűjtőmedence, ahová a hitvilág, ősköltészeti műfajok: teremtés-mítoszok és mítikus hősénekek, sőt a régi szokások elemei is összefolytak átköltött alakban. A magyar mesekincs különállása az európai anyagban, ezen belül pedig sok keleti vonása már korán felhívta magára kutatóink figyelmét. Először a katalógus-készítők állapították meg: Honti és Berze Nagy. Az utóbbi külön is többször rámutatott mesekatalógusa *-os számainak jegyzeteiben. Solymossy pedig számos tanulmányában foglalkozott ilyen összefüggé-

²⁹ Waldemar Liungman: Traditionswanderungen Euphrat-Rhein. Helsinki. 1937—1938. (FFC 118—119), 61—72. Vö. Vargyas: i. m. 1947, 82—83 továbbá *Dömötör*: i. m., 134—138. Az akitu-ünnepre vonatkozó legfontosabb irodalom — Komoróczy Géza szíves összeállítása szerint — a következő. S. A. Pallis: The Babylonian Akitu Festival. København. 1926. A. Falkenstein: A kiti-Fest und a kiti-Festhaus. Festschrift J. Friedrich zum 65. Geburtstag. Heidelberg. 1959, 147—182. W. von Soden: Beiträge zum Verständnis der neuassyrischen Briefe über die Ersatzkönigsriten. Festschrift für Prof. Dr. V. Christian . . . zum 70. Geburtstag. Wien. 1956, 100—107. W. G. Lambert: A Part of the Ritual for the Substitute King. Archiv f. Orientforschung, 18, 109—112 1957—58. Uő.: The Ritual for the Substitute King: a New Fragment. Uo. 19, 119, 1959—60.

³⁰ Eduard Chavannes: Documents sur les Tou-Kihe (Turcs) occidentaux. Paris. é. n., 148. Erre az adatra Nagy Tibor figyelmeztetett, vö. Vargyas: i. m. 1947, 83. Tartálmilag és területileg távolabbi változatokat James G. Frazer: Az aranyág. Ford. Bodrogi T. — Bónis Gy. Bp. 1965, 157—160.

³¹ Lásd Liungman: i. h. valamint Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens: Pfingsten, Kampf, Laetare, Neujahr, Ostern, Fastnacht címszavait. Nyomok: Van Genep: i. m., 937 télkihordás, ahol a megszemélyesített korbáccsal verik, továbbá a verekedés nyomai III; 934. lapon és a hamuval-hajigálás 1050-en. De szokásunk együttese és lényeges részei sehol sem ismeretesek. (Lásd még Zelenin: i. m. valamint a többi idézett mű negatív vallomását.) Egyetlen közeli párhuzam néhány Plzeň környéki morva faluból való (Frazer: i. m., 170): pünkösdkor fakéregbe öltözött, virággal díszített, papírkoronás királynak kell lovon elmenekülnie lovas üldözői elől. Ha sikerül, a következő évben is király marad, s számláját társai fizetik a kocsmában. De ha nem, vesszővel, fakarddal elverik, s képletesen lefejezik. Ez a szokás a magyar átvételének látszik. Tudjuk, hogy Morvaországban még a XVII. században is voltak magyar szörványok.

sekkel. Magam a hősének és ballada kapcsolatainak vizsgálata közben fedeztem föl nagyarányú egyezéseket a két távoli terület és a két műfaj anyagában.³²

Legfeltűnőbb közös szereplője mindkét műfajnak a táltosparipa. Minden hősnek kell rendelkeznie csodás képességű paripával, akinek első és legfontosabb tulajdonsága, hogy repülni tud égi és földalatti világban egyaránt. Pl. a sór-tatár Kesz-kán korbáccsal „nem-üthető lovát” repülés közben mégis megüti, mire ló és lovas eszméletlenül száguld: „Ennek a világnak határain túlmenve a második világon végignyargalt. Másminő naptól, másnemű holdtól megvilágított földön vágatott. A második világon véges-végig nyargalt, még mindég nem tért eszméletre. A második világ határán túl is tovább haladt; fölemelkedett a harmadik világba. Félhomályos naptól, félhomályos holdtól bevilágított földre jutottak ki. . .”³³ Az ugyancsak sór-tatár Mergen kán előbb az égben keresi elrabolt nővérét, azután lemegy a föld alá.³⁴ „. . . ment, ment olyan földön, ahová még álomban sem jut el a képzelet, ahová a tűnődésben sem jut el a gondolat, ott jár . . . Csak a föld alatt lehet, így szólva lovát arra a vidékre hajtja, ahol a föld füstlyuka van. Mergen kán ezen át a föld hét rétege alá bocsátkozik alá. . .”

Ugyanígy viszi a magyar táltosló is gazdáját: „Ülj fel most reám, de fogantozz meg jól, mert éppen felszököm a tizenhetedik égnek háta megé veled. Mikor megtörtént, kérdi a lóva a Csinos Vitéztől: No, hol vagy? Mit nem állhatsz? Azt mondja a vitéz: a hévséget nem állhatom. Megszöki a ló magát, egyszerre viszi a földnek éppen a legbelsőbb gyomrába. Megkérdezi ismét a ló: No, mit nem állhatsz? Feleli a vitéz: a föld nehéz bűzit nem állhatom. Megszöki a ló magát, visszaszökik éppen oda, ahol a vitéz két bátyja állott. . .”³⁵ Ezek a hősénekbeli paripák is ugyanúgy változtatják alakjukat, mint a magyar és európai mesében, és ugyanúgy tudnak beszélni is, előre figyelmeztetik gazdájukat a veszélyre, megmondják nekik, mi a teendő. Még megszerzésük is egyezik: meséinkben általános, hogy a hősnek szeméten legelő gebét vagy hitvány csikót kell választania, abból válik táltosparipa. A belső-ázsiai Alpamüs-eposzban is kimegy az ifjú a méneshez, pányvájába háromszor kerül bele ugyanaz a hitvány csikó; végül beletörődik, hogy azt kell választania, s szárnyas paripa válik belőle.

Ezek az általános tulajdonságokon túl azonban vannak olyan egyéni vonásaik is, amelyek külön is összekötik a magyar meséket a belső-ázsiai hősénekekkel. Seholy az európai mesében nem ismeretes tudomásom szerint az a vonás, ami legfeltűnőbb kapcsolat meséink táltoslova és a török hősök csodás lovai közt, hogy gyakran hat-hét-nyolc lábuk van. Schiefnernél: „Als vorüber war die Hochzeit, Hiess Kara Chan seine Leute Im ein Ross mit sechs der Füße Aus der Rosstabune fangen.”³⁶ „Sattelt dann für seine Tochter Rasch ein Ross mit sechs der Beine.”³⁷ Minthogy ezek a csodás lovak „hősi lovak”, amire a török népeknek külön szavuk van, akárcsak nálunk a táltosparipa, ezek repülni is tudnak, tehát sokszor nem is lábukról van szó, hanem szárnyukról. „Világospej paripa hat szárnyal jött ki a föld alól.”³⁸ „A te lovad, amelyen lovagolsz, hatszárnyú világospej paripa.”³⁹ „Akinek hátslóva a nyolclábú. . . (s a ló nevét mondja). . .”⁴⁰ „Felesége fölült a hatlábú paripára. . . és hazatért.”⁴¹ A hősnek különböző feladatok közt három lovat is el kell fognia, közülük a harmadik nyolc szárnyú.⁴² A gyermek hatlábú paripát kap a lótolvaj üldözésére.⁴³

³² Vargyas Lajos: Szibériai hősének-elemek a magyar mesekincsben. Néprajzi Közlemények, VI/I 1961, 3–15.

³³ Dürenkova: i. m., 37.

³⁴ Uo., 111.

³⁵ Kriza-kézirat másolata a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.

³⁶ A. Schiefner: Heldensagen der Minussinschen Tataren. St. Petersburg. 1859. 9. sz. 370. sor.

³⁷ Uo. 2. sz. 765. sor.

³⁸ Dürenkova: i. m., 77 37. sor.

³⁹ Uo. 44. sor.

⁴⁰ Potanin: i. m., 348 85. sor.

⁴¹ Uo. 572. lap 174. sz.

⁴² Uo. 181. sz., 600.

⁴³ Radloff: i. m. V. köt. 3. sz., 530. sor.

Sőt vogulok énekeiben is hatlábú volt a jávorszarvas az „ember-előtt”, s amikor a „manó-ember” elejti, négy lábúvá változtatja, hogy az „emberkor”-ra elejthető legyen.⁴⁴

Magyar mesékben ez a vonás gyakori. „Akkor látja Bruncik királyfi, hogy a lúnak hat lába van. — Mi a csuda, neked hat lábad van? — Az ám, én táto vagyok, de a csikósok azt nem tudták, nem is törődtek véllem — én sem üvélek.”⁴⁵ „Alighogy kiértek a ménésből, egyszersak megrázkódik a rongyos csikó, s olyan széltől fogantatott, hatlábú táltosparipa lett belőle, hogy csak párját kellett volna keresni.”⁴⁶

Állandóan visszatérő eleme meséinknek a hősök birkózása. Néha választást engednek egymásnak: „Hogy küzdjünk, karddal vagy derékból? — Derékból, mert az szerencsésebb.”⁴⁷ Hőseinkben is sokszor kezdődik a párba j karddal vagy lándzsával, s miután nem tudnak kárt tenni egymásban, folytatják birkózással. Bizonyos esetekben pedig éppúgy „megbeszélük”, hogyan fognak vívni, mint meséinkben: nyíllal, karddal vagy birkózással. „Treffen sich die Heldenpaare, Werden sie mit Pfeilen schiessen? Werden mit dem Schwert sich hauen? Werden sie den Ringkampf wählen? . . Und beginnt mit ihm zu ringen.”⁴⁸ „Als die Helden sich begegnen, Schlagen sie sich mit den Schwertern Ohne Schaden zuzufügen. Steigen beide von der Rossen, Fangen beide an zu ringen. . .”⁴⁹ „Stossen sie sich mit den Speeren, Doch nicht stechen ihre Speere; Wollen mit den Schwertern schlagen, Doch nicht schneiden ihre Schwerter. Packen sich an ihren Leibern. . .”⁵⁰ Párbajoznak karddal, az szikrázik, eltörik, nyíllal, nem járja fedett mellüket; végül birkóznak több évig, a hegy síksággá változik lábuk alatt.⁵¹

Régiesebb állapotokra utal azonban, ahol meg sem próbálják a fegyvert, hanem mindjárt birkózni kezdenek. Meséinkben ennek a birkózásnak formula-szerű előadása van: belevágják egymást a földbe térdig, övig, nyakig. Például: „. . . összeölelkeztek. A tizenkétfejű sárkány mingyá térgyig vágta a kirájit a földbe, az is kiugrott, a sárkánt gatyakötésig vágta be, akkor oszt neki ment, úgy meffojtotta, mint egy kutyát.”⁵² „Aval feljött a sárkány, kérdette Szépmező Szárnyát: hogy küzdjünk, karddal-é vaj küzdéssel? Azt mondja Szépmező Szárnya: derékból, mert szerencsésebb! Küzdeni kezdenek. Béütötte Szépmező Szárnyát térdig a földbe. Szépmező Szárnya kiszökött, béütötte a sárkányt egész nyakig. Aval levágta a hétfejűt. . .” Hasonlóan bánik a kilencfejűvel: „A sárkány béütötte Szépmező Szárnyát térdig a földbe. Szépmező Szárnya kiugrott, és béütötte őt a sárkányt. Akkor kiugrott megint a sárkány, és béütötte Szépmező Szárnyát derékig a földbe. Szépmező Szárnya kiugrott, megmérgeledött, és béütötte egész nyakig a kilencfejűt. Levágta mind a kilenc fejét.”⁵³

⁴⁴ *Munkácsi*: i. m. IV, 309—310.

⁴⁵ *Kovács Ágnes*: Kalotaszegi népmesék. I—II (UMNGY V—VI) Bp. 1944. I, 108.

⁴⁶ *Merényi László*: Eredeti népmesék. I—II Pest. 1861. II, 5—7. Meg kell jegyeznem, hogy bolgár és szerb-horvát hőseinkben mint a hős lovának neve szintén előfordul a képzet: „Sesztokrili”, „Sesztokrilovic” = hat szárnyú. Lásd Hrvatske narodne pjesme. Skupila i izdala Matica Hrvatska. Zagreb. V—VI. *N. Andrić*: Ženske pjesme. 1909, 1914, V., 17 13. sz., VI. 9. és 48. sz. X. *N. Andrić*: Haremskej pričalice i bunjevačke groktalice. 1942, 145 5. sz.; *B. Raić*: Narodno blago. Subotica. 1923, 68 27. sz.; *C. Ватевъ*: Народни песни отъ Софийско и отъ близките краища. . . СБНУ 43 София. 1942, 69 24. sz., 245. lap 104.sz.; СБНУ 44, 108 101. sz.; *Г. Ивановъ*: Народни песни отъ Шуменско. СБНУ 42. София. 1936. 89, 26. sz. Ez nem jelenti ugyan, hogy ezeknek a népeknek folklór-anyagában megvan a hatlábú-hatszárnyú táltosló képze, de annyit jelez, hogy valami elhomályosult formáját valahonnét örökölték. Valószínű, hogy a bolgárok steppei elődeitől maradt fenn az egykori képzet elhomályosult emléke, s a bolgároktól került át a szomszédos szerbek és horvátok hagyományába.

⁴⁷ *Pl. Horger*: i. m., 408.

⁴⁸ *Schiefner*: i. m. 1. sz. 1223. sor.

⁴⁹ Uo. 10. sz. 150. sor.

⁵⁰ Uo. 2. sz. 568. sor.

⁵¹ *Potanin*: i. m. 110. sz.

⁵² *Berze Nagy*: i. m. 1907, 20.

⁵³ *Horger*: i. m., 408.

Hasonló jelenetekkel találkozunk a szibériai epikában is. Egy burját-mongol történetben a hős segítőtársa, a „hegygörgető” úgy belevágja ellenfelét a földbe, hogy csak lábujja látszik ki belőle.⁵⁴ A hős főlemeli ellenfelét az égig, földhöz vágja, hogy az mélyen besüllyed a földbe; a másik ellenfél erősebb, azzal kilenc évig birkózik.⁵⁵ Máshol előbb az első segítőtárs birkózik, de az ellenfél erősebb, belevágja a földbe, hogy betöri a földet homlokával, és térdig befúródik. Akkor a második kezd birkózni, az is betöri a földet homlokával, de már csak mellig szakad a földbe.⁵⁶ Egy jakut énekben a vitéz úgy belevágja a rézembert — a nyolcfejű hőst — a földbe, hogy zuhanásától nyolc öl mélységig besüpped.⁵⁷ Szó szerinti megfelelésre mutatott rá Berze Nagy: a csuvas Kancafit birkózaskor térdig, derékig, fejig vágják a földbe, de mindig kiugrik, és végez ellenfeleivel.⁵⁸

Ez a motívum egy bolgár énektípusban is élénk bukkan, bár nem minden változatában fordul elő: a medvével birkózó hős égig emeli ellenfelét, s földhöz vágja, hogy az kilenc araszra besüllyed a földbe.⁵⁹

Már idéztem László Gyula kép-összeállítását,⁶⁰ aki egy szkíta verettől kezdve különböző népvándorláskori leleteken keresztül perzsa miniatúráig és középkori, magyar falfestményekig valamint miniatúráig mutatja be egy azonos képtípust ugyanennek a mitikus birkózásnak ábrázolásait. Ilyen jeleneteknek, mégpedig valami hősnének formájában már meg kellett lenniük a szkítáknál is és azóta változatlanul minden steppei nomád nép költészetében.

Már Solymossy fölfigyelt arra, amit idézett példáinkban is megfigyelhettünk, hogy meséink *sárkánya* egészen más lény, mint a nyugati mesékben.⁶¹ Nálunk a sárkány mindig emberalakban elképzelt 3—12 fejű szörny, aki lovon jár, asztalnál eszik-iszik, buzogányt hajít a levegőbe, és birkózik ellenfeleivel. Pontosan ilyenek a démonikus ellenfelek az altaji-szajani török-mongol hőségeken. Az alvilági démonok, a Hattyúasszony, a Jilbágán, Sibeldej vagy Mangüsz mindig emberformájú 3—25 fejű szörny, aki mindig lovon jár, a hőssel birkózik, mint egy ellenséges hős. Ez annyira általános a régies hőségeken, az eddig idézett kiadványokban, hogy részletes felsorolástól el is tekinthetünk.

Sajátos eleme meséinknek a mágnes-hegy, amit néhol „Akastyán-hegynek” mondanak. Ez valahol a világ távoli sarkában áll, a hős csak griffmadárral tud elröpülni felette, vagy nem tud róla elszabadulni.⁶² Thompson új motívum-indexe⁶³ mit sem tud erről a képzetről. Megtaláljuk viszont a szibériai hőségeken. Az abakáni éneken többször szerepel mint *vashegy a világ végén*, ahová az égiek küldik el a mitikus hőst.⁶⁴ Másik énekben úgy jut fel a csikó a Vashegyre gazdájával, hogy a nap—hold előtt hajlong segítségért, majd a „Nyírfáról” (= világfa) letöret egy ágat,

⁵⁴ Potanin: i. m., 200 36. sz.

⁵⁵ Uo. 133. sz., 427.

⁵⁶ Uo. 176. sz., 585.

⁵⁷ Uo. 186. sz., 632.

⁵⁸ Berze Nagy: i. m. 1957 I, 386, ahol idézi Mészáros: i. m., 345—350-et.

⁵⁹ Васил Стоин: Народни песни отъ средна северна България. София. 1931, 325 41. sor; *uő.*: Българската народни песни отъ източна и западна Тракия. София. 1939, 1624—25; СБНУ 7, 83 3. sz. Ivanov: i. m., 96 24. sz.

⁶⁰ Vargyas: i. m. 1960, 499. Vö. László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944, 421—428 és XL—XLIV. tábla; *uő.*: A népvándorláskor művészete Magyarországon. Bp. é. n., 107—118 „A kozmikus párviald” fejezet.

⁶¹ Solymossy Sándor: Népmeséink sárkányalakja. Ethn., 1931, 114—132.

⁶² Vö. Berze Nagy: i. m. 1957 728* típus = Hans Honti: Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen. Helsinki. 1928 (FFC 81) 320* = AaTh² 322*. Az ott idézett *Merényi László*: Dunamelléki eredeti népmesék. Pest. 1863, 161—164 és M. Nyr., 1877, 421 Veszprém megyei adathoz Kovács Ágnes szíves szóbeli közlése alapján hozzátehetjük Szabolcs megyei gyűjtéséből a következőt: mágnes sziget mellett van a nagy hegy, amelyre griff viszi fel a hőst. A képzetchez lásd *Mircea Eliade*: Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase². Paris, 1968, 216: La montagne cosmique.

⁶³ Stith Thompson: Motif-Index of Folk Literature². (FFC 184.) Helsinki. 1971.

⁶⁴ Radloff: i. m. II. köt. 16. sz. 760. sor.

az segíti fel őket a tetőre, ahol legyőzik az üldözö szörnyet.⁶⁵ Másutt a következőképp írják le: „Wo der Mond, die Sonne sinket. Fliesst ein Meer in weiter Ferne, Steht ein Berg dem Himmel nahe. Auf dem *Eisenberge* wachsen sieben hohe Lärchenbäume, Die bis in den Himmel ragen.”⁶⁶ A hős ott öli meg Jedai Kánt, az alvilág urát, hét kutyáját összekötözve bezárja az *Aranyhegybe*, nehogy elszabaduljanak, mert akkor eljönne a világ vége.

Könnyen magyarázható, hogy későbbi képzetek hatására a Vashegy, a nagy veszélyek helye átalakul Mágneshegyggyé, aminek éppen az a veszélye, hogy mindent magához ránt. Minthogy ez a képzet is ismeretlen Európában, nagy a valószínűsége, hogy szintén a szibériai eposzokból illetve világ-elképzelésből maradt fönn meséinkben.

Idevehetjük még azt a gyakori motívumát meséinknek, hogy a hős a sárkányok megölése után palotájukat minden kincsével-jószágával együtt aranyalmává változtatja, és zsebében viszi haza.⁶⁷ Sór-tatár hőseinkben ugyanígy változtatja át elrabolt feleségét vagy menyasszonyát s egész elrabolt népét-jószágát aranygyűrűvé vagy fülbevalóvá, és zsebében vagy fülén viszi haza, ahol újra visszaváltoztatja.⁶⁸

Ha most ezeket az általános, vagy legalább is több meséinkben előforduló elemeket még kiegészítjük egy-egy mesetípusunk keleti megfeleléseivel, továbbá azokkal az általános elemekkel, amelyeket már korábban fölfedeztek kutatóink, akkor látjuk, mennyire telítve van mesekincsünk a szibériai epika és a tőlünk keletre élő népek folklórájának elemeivel. Gondoljunk Solymossy megállapításaira mese-formuláinkról,⁶⁹ ahol kimutatta a hős és a boszorkány találkozásakor elhangzó formuláról: „Köszönd, hogy öreganyádnak szólítottál”, hogy az arab világtól a Kaukázusig nyúló szöveg-hagyományba tartozik, és a matriarchális örökbefogadás emlékét őrzi, „Hol volt, hol nem volt” mesekezdő formulánkról pedig, hogy a finnugor és török nyelvekben általános formája a bizonytalan idő kifejezésének (pl. „hosszú ideig ment, rövid ideig ment”, „ment, nem ment” és hasonló);⁷⁰ gondoljunk továbbá a Solymossy és Berze Nagy által kimutatott keleti típus- és motívum-egyezősekre.⁷¹ Vegyük hozzá az újabban kimutatott egyezéseket, amelyek könnyebben hozzáférhető helyen láttak napvilágot, mint a „Möndölöcskék” típusában fenntartott túlvilágjárás részleteket,⁷² a Szívtelen anya balladával kapcsolatban idézett „Vizi Péter és Pál” meséjét és a keleti hőseinkhez fűződő párhuzamát,⁷³ és utoljára de nem utolsósóként azt a sokféle elemet, ami a sámánhitből fennmaradt meséinkben, amint Diószegi könyvéből ismerjük.⁷⁴ Ha mindezt egybe-
látjuk, akkor kapunk teljes képet arról, mennyire erős a kapcsolata meséinknek a hőseink korai,

⁶⁵ Schiefner: i. m. 2. sz.

⁶⁶ Uo. 5. sz. 529. sor.

⁶⁷ Pl. Berze Nagy: i. m. 1907, 6—9.

⁶⁸ Dürenkova: i. m. 25. sz. 59. lap; 12. sz. 21. lap 1. bekezdés; továbbá 140., 171. és 209. lap. Berze Nagy: i. m. 1957 I, 239-en egy magyarral teljesen egyező román motívumot idéz, valamint ugyanaból a gyűjteményből egy másikat, ahol a várat dióvá változtatják; Bolte—Polivka: i. m. II, 314 alapján pedig arab mesét, ahol a várat golyóvá varázsolják. Míg az utóbbi a török hagyomány kisugárzása lehet, addig a románokhoz a magyaroktól kerülhetett.

⁶⁹ Solymossy Sándor: A matriarchátus nyomai a folklórban. Társadalomtudomány, 1921.

⁷⁰ Solymossy Sándor: Hol volt, hol nem volt. MNY., 1922, 105.

⁷¹ Solymossy Sándor: Népmeséink keleti rokonsága. Akadémiai Ért. 1922, 22; uő.: Keleti elemek népmeséinkben. Ethn., 1922, 30; uő.: Magyar ősvallási elemek népmeséinkben. Ethn., 1929, 133; A magyarság Néprajza² III, 282—283 (Berze Nagy); Berze Nagy: i. m. 1957 csillagos számai: 530* (= Honti: i. m. 467), 319*, 59*, 136*, 320* (= Honti 463).

⁷² Vargyas Lajos: Keleti párhuzamok Tar Lőrinc pokoljárásához. Műveltség és Hagyomány, V, 37—54. Bp. 1963; uő.: Ungarisch-slavische Beziehungen in Höllenfahrtlegenden. Das heidnische und christliche Slaventum. Acta II. Congressus internationalis historiae slavicae Salisburgo-Ratisbonensis anno 1967 celebrati. Wiesbaden. 1969, 126—131.

⁷³ Vargyas: i. m. 1960, 509—510.

⁷⁴ Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958. III. fejezet: Az égig érő fa megmászása és a sámánjelölt felavatása; Berze Nagy: i. m. 1957 530* sz. = Honti: i. m. 467. sz.

mitikus formájával, amiben messze túlmennek a nyugati meséken, de azonfelül még számos egyéni szállal is kapcsolódnak a kelet-európai és szibériai területhez, az ural-altáji és kaukázisi népek folklórjához.

Ez a kapcsolat és az előadott többi műfaj kapcsolata még jelentősebbé válik, ha az összes eddig feltárt honfoglalás-előtti, keleti párhuzamaink keretébe állítjuk. Diószegi a sámánhit egészét tudta kimutatni a magyar hagyományból, részint élő hiedelem formájában, részint különböző folklór-műfajok elemei közt széttörve: mesében, gyermekjátékban, regősékekben, ráolvasásokban és képes ábrázolásokban. Kodály munkássága nyomán⁷⁵ már egészen világos, hogy dalaink egy részének kvintváltó-ötfokú formája szorosan kapcsolódik a Volga-kanyar vidékének zenéjéhez, sok más típusa pedig a szibériai török népekig és Kínáig tart széleskörű rokonságot. Nagy valószínűséggel állíthatjuk sirató énekeinkről és a belőlük sarjadt dallamokról, hogy egy óeurópai dallamfajtának leszármazói, amit mi valószínűleg az ugor együttélés kora óta ismerünk.⁷⁶ Balladáink is jelentős elemeket őriznek a szibériai hősepikából az új műfaj szellemében átalakítva, sőt egy esetben a Kaukázus költészeti hagyatékából is örököltünk.⁷⁷ Még népi líránk is megőrizte egykori, keleti dallamainak hagyományát: az egyversszakos lírai dal máig túlnyomó népdalaink között, amelyben a két, párhuzamos képből álló tartalom és annak különböző formái megoldása beletartozik egy olyan széleskörű hagyományba, amely a volgai és szibériai török népeken keresztül Kínáig húzódik, amint Lükő Gábor kimutatta.⁷⁸

Ezek az elemek időrendbe állítva — vagyis az egyes népekkel összefüggő kapcsolataink időrendjébe — a következő rétegeket adják.

Az ugor együttélés korából származik: a siratódallam és rokonai, teremtesmondáink töredékei, a sámán varázsének bővülő szava („haj”), s talán egyes motívumok a sámánhitben is (agancsos fejdísz); továbbá, ha nem az obi-ugorok tatár szomszédaitól származik, akkor egy korai ugor—magyar—altáji török egyezés emléke az Alpamüs-eposz költőgetési jelenete és a teremtes elképzelése láncban leeresztett teremtményekkel — a belőle fejlődött mesés-mitikus képzetekkel együtt.

Ugoroknál és törököknél egyaránt meglevő, nyelvélektani eredetű elem: a „Hol volt, hol nem volt”-féle mesekezdő formula.

Belső-ázsiai törököktől: balladáink hősenek-elemei, a „Möndölöcské” alvilág-járása, az Égitest-szabadító kultúrhérosz-monda, meséink sarkánya, táltos-lova, több motívuma és típusa, a sámánhit legfeltűnőbb és leggazdagabban képviselt jelenségei (pl. a táltosok állatalakú párviadala).

Volgai törököktől: népzenei régi stílusa (ez inkább területi kapcsolat), teremtesmondáink homok-felhozatala, a világ elképzelése cethallal és bivallyal-ökörrel, meséink birkózási jelenete. (Az utóbbi belső-ázsiai is lehet.)

Fekete-tenger melléki vagy turkesztáni törököktől: a pünkösdi király szokása.

Általános török eredetű (helyhez és időhöz nem köthető): lírai dalaink egystrófás, két párhuzamos képből álló formája.

⁷⁵ Kodály Zoltán: A magyar népzene². Bp. 1943. II. fejezet: A népzene ősrétege. Lásd még László Vikár—Gábor Bereczki: Cheremis Folksongs. Bp. 1970.

⁷⁶ Szabolcsi Bence: Oszttyák hősdalok — magyar siratók melódiái. Ethn., 1933, 91; uő.: Oszttyák és vogul dallamok. Újabb adatok a magyar népi siratódallam problémájához. Ethn., 1937, 340. Vargyas Lajos: Угорский слой в венгерской народной музыке — Ugrische Schicht in der ungarischen Volksmusik. Acta Ethn., 1950, 161—196; uő.: Ugor réteg a magyar népzeneben. Kodály-emlékkönyv. Bp. 1953, 611—657; uő.: Totenklage und Vorgeschichte der Ungarn. Festschrift für Walter Wiora. Kassel. 1967. 623—627.

⁷⁷ Vargyas Lajos: Kutatások a népballada középkori történetében. III. A „Kömvés Kelemen” eredete. Néprajzi Értesítő, 1959, 5—73.

⁷⁸ Lükő Gábor: A magyar népdalszövegek régi stílusa. Néprajzi Értesítő, 1957, 5—48.

Kaukázusi: a Falba-épített feleség verses mondája és meséink egy fordulata („köszönd, hogy öreganyádnak szólítottál”).

Ez a sokféle eredmény egymást is alátámasztja. Nem arról van szó tehát, hogy kiragadott példákat hozunk kapcsolatba egykori, keleti rokonainkkal vagy szomszédainkkal, hanem hogy népi műveltségünk szinte valamennyi műfajban rendkívül gazdagon őrzött a legutóbbi időkig maradványokat a honfoglalás-előtti, jórészt steppei hagyományokból, s ezek a keleti származású műveltségi elemek tovább éltek az európai műveltségi formák közt is, és egyénivé színezték a magyar népi műveltség arculatát.

BALLA GYÖRGY

Kéziratos térképek Karlsruheban

Európa különböző levéltáraiban és könyvtáraiban nagyon sok középkori kéziratos térképet őriznek. Ezek a térképek ma már nem mostoha gyermekei ezeknek a gyűjteményeknek, mint ahogy az még pár évtizeddel ezelőtt volt, hanem a legtöbbet használt anyagok közé tartoznak. Mind történelmi forrásértékük, mind kartográfiai becsük egyre emelkedik. A legutóbbi időben minden gyűjtemény azon buzgólkodik, hogy katalógusát modernizálja, publikálja. A kéziratos térképanyag publikálásának óriási jelentősége van, mert így a különböző tudományágak képviselői felfigyelnek a levéltárak mélyén lapuló eredeti forrásanyagokra. Publikálás híján sok érdekes régi térkép felfedezése sokszor a véletlenen múlik. Ezért van nagy jelentősége a Karlsruhei Levéltár 1971-ben megjelent katalógusának.

Sok európai gyűjtemény őriz középkori magyar vonatkozású kéziratos térképanyagot. Szinte azt mondhatjuk, alig van olyan jelentős levéltár Madridtól Stockholmig és Londontól Isztambulig, ahol ilyen anyag elő ne fordulna. Ennek országunk viharos történelme az oka. A 150 éves török uralom idején, amikor hazánk területesszinte állandóan hadszíntér volt, majd az ezt követő évtizedek felszabadító háborúi során a katonai szükségletek megkövetelték, hogy minden várról és megerősített helyről, a hadseregek felvonulási területeiről, az ostromokról, csatahelyekről vázlat, tervrajz, illetve térkép készüljön. A térképek későbbi sorsát az szabta meg, hogy kik voltak ezek készíttetői. A Magyarországon harcoló seregek vezetői a Habsburg-ház tábornokai, vagy a Német Birodalom valamelyik állama uralkodó családjának tagjai voltak. Ebből következik, hogy törökkori térképes anyagunk, valamint az ezt követő évszázad kéziratos térképeinek túlnyomó többsége külföldi térképtárakban, levéltárakban, könyvtárakban található. Magyarország Mohács utáni történelméből adódik, hogy a leggazdagabb kéziratos anyag a bécsi gyűjteményekben található, amelyek felkutatásában és publikálásában Nagy Júlia, Eperjessy Kálmán és Borbély Andor szereztek elévülhetetlen érdemeket.

A karlsruhei gyűjtemények

Mind nagyságrendben, mind az anyag értékét illetően a rajna-parti Karlsruhe városa a második leggazdagabb hely külföldön magyar vonatkozású térképekben. Már régóta tudjuk, hogy a Bádeni Tartományi Levéltárban (Badisches Generallandesarchiv) és a Bádeni Tartományi Könyvtárban (Badische Landesbibliothek) nagyszámú, magyar vonatkozású, színes, kéziratos, török időkben készült térkép található. Teleki Pál földrajztudós volt az első magyar szakember, aki ezeket a gyűjteményeket 1913-ban meglátogatta. A látott anyag gazdagsága, szépsége és érdekessége annyira lenyűgözte, hogy elhatározta, szakít időt arra, hogy az összes magyar térképeket feldolgozza és publikálja. A közbejött első világháború és későbbi politikai elfoglaltsága azonban ebben megakadályozta. Tanítványa, Glaser Lajos egyetemi tanársegéd végezte el 1932-ben ezt a munkát. Több hónapig tartó szívós, aprólékos és hallatlanul precíz munkával címfelvételezte az 1913-as országhatáron belüli területekre vonatkozó anyagot. A következő évben, 1933-ban a Térképészeti

Közlöny különlenyomataként jelent meg kutatásait közlétevő könyve: A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású anyaga. A két gyűjteményben Glaser 670 magyar szempontból fontos térképet talált. Könyvéhez Teleki Pál írt előszót.

Az előszóban Teleki méltatja a munka jelentőségét, majd hozzáteszi: „Az összes értékes térképek reprodukálása a mai viszonyok között természetesen lehetetlen, és ezért meg kellett elégednünk azzal, hogy a katalógushoz példaképpen adjunk néhány mellékletet.” Glaser több mint 400 kéziratost térképet talált. Ezek lefényképeztetésére nem volt anyagi fedezet. Csak néhány térkép fotómásolata került a Hadtörténelmi Intézet Térképtárába. Tehát volt egy kitűnő katalógusunk, megtudtuk, milyen értékes térképek vannak Karlsruheban, de kutatóink nem tudták azokat használni fotómásolat híján.

Sajnos a térképek egy részét illetően ma már csak Glaser katalógusából tudjuk, milyenek voltak. Ugyanis 1945 tavaszán a Bádeni Tartományi Könyvtár épületét bombatalálat érte. A négyszög alakú épületnek épp az a szárnya pusztult el, ahol a magyar térképeket őrizték. A könyvtár 243 darab magyar vonatkozású térképéből mindössze 23 maradt meg. Viszonylagos szerencse, hogy az elpusztult 220 térképből csak kettő volt kéziratost: Giovanni Corneo császári hadmérnök Észak-Magyarország térképe 1682-ből (Glaser-katalógus 431) és J. de Salamonis Juburnensis Érsekújvár és környékének tervrajza 1685. augusztus 19-én (Glaser-katalógus 449). A többi 218 megsemmisült térkép zömmel XVII–XVIII. századi rézmetszet volt, ezek példányai valószínűleg más gyűjteményekben is megtalálhatóak.

Szerencsére a másik gyűjtemény, a Generallandesarchiv sértetlenül vészelte át a háborút. Glaser itt 427, többségében kéziratost magyar vonatkozású térképet talált. 1963-ban Csöre Pál, a MÉM munkatársa járt Karlsruheban. Csak pár órát töltött a városban, de mindkét gyűjteményt meglátogatta. A Generallandesarchiv anyagát összevetve a Glaser-katalógussal megállapította, hogy a gyűjtemény gyarapodott, egyrészt mert az eltelt 40 év ezt indokolta teszi, másrészt mert a háború után a környék kisebb gyűjteményeiből több térkép ide került. Csöre Pál a Geodézia és Kartográfia 1965. évi első számában rövid cikkben beszámolt tapasztalatairól és felhívta a magyar térképészek figyelmét az anyag további feltárására.

Az 1972. évi kutatóút

A Térképtudományi Tanszék megszervezője, Irmédi-Molnár professzor nekünk, tanítványainak sokat beszélt a külföldi gyűjtemények magyar vonatkozású anyagairól. Felhívta figyelmünket nemcsak ezek felkutatására, hanem arra is, hogy lefényképezve, vagy lefényképeztetve szerezzünk másolatokat, hogy ezek a magyar kutatók rendelkezésére állhassanak. Csöre Pál cikkének hatására elhatároztam, hogy felkeresem a karlsruhei gyűjteményeket.

1972 nyarán Karlsruheba utaztam, ahol egy hétig kutattam. Munkámat a Tartományi Könyvtárban kezdtem. Lefényképeztem és filmre véve hazahoztam a bombázás után megmaradt 23 térképet. Ezek közül egy volt kéziratost:

Thybisici unius ex principibus Hungariae fluminibus a fontibus, . . . A Tiszavidék térképe Lőcsétől Szolnokig (kb. 1685), 670 × 510 mm. Méretarány: 4 Milliarium Hungaricarum = 86 mm. Színezett rajz papíron.

A Tartományi Levéltárban a legfontosabbnak ítélt végvárak kéziratost térképeiről filmfelvételt készítettem. A hazahozott filmkockákból aztán itthon készültek el a fénymásolatok, amelyek a települések mai nevének ábécé-sorrendjében a következők:

1. Pianta di Gran. Esztergom tervrajza. Szerző nélkül (1650), 435 × 304 mm. Méretarány: Scala di Clófteri 100 = 104 mm. Színes rajz papíron. Déli tájolás. Arnyékolt hegyrajz, zöld vízrajz, hídabrázolás, cím- és magyarázó szöveg. Glaser-katalógus: 29.
2. Die Vöstung vnndt Statt Gran Wie selbe den 30 May 1683 besehen vnd erfunden worden. Esztergom és Pádkány látképe. Szerző: De Jarnaigne, 1683. 370 × 230 mm. Színes rajz papíron. A cím stilizált keretben gót betűkkel. Glaser-katalógus: 91.

3. Pianta di Strigonia del modo che di Presente si troua et il modo che devoreble esere accomodata. Esztergom tervrajza (1690). Szerző: N. Candido. 550×420 mm. Méretarány: Scala di Passa 100 la 5 Piedi l'uno = 97 mm. Színes rajz papíron. Déli tájolás. Cím és magyarázó szöveg. Glaser-katalógus: 242.
4. Esztergom és környékének térképe (1690) két részben. Szerző: G. D. Jaciotto. $430 \times 565 + 425 \times 560$ mm. Színes rajz papíron. Déli tájolás. Kék vízrajz, út- és hidábrázolás, árnyékolt zöld hegyrajz, jelmagyarázat. Glaser-katalógus: 246.
5. Esztergom és közvetlen környékének tervrajza (1695). Cím és szerző nélkül. 397×526 mm. Színes rajz papíron. Nyugati tájolás. A magyarázó szöveg címerrel díszített keretben. Sárga vakondtúrásos domborzatrajz, kék vízrajz, sárga híd- és településrajz, olasznyelvű magyarázó szöveg. Glaser-katalógus: 382.
6. Profilo Del resarcimento, Che in ora si fà a Gran, essendo le linee rette nerre Poperatione nova et il pontato di rosso il vechio. Esztergom részletpofilja. Szerző: L. F. c. Marsigli, 1685. 291×213 mm. Színes rajz papíron. Cím és magyarázó szöveg vonalkeretben. Glaser-katalógus: 413.
7. Comaro. Komárom tervrajza. Szerző: N. Angielini, 1660. 570×400 mm. Színes rajz papíron. Lila vízrajz, északkeleti tájolás. Glaser-katalógus: 303.
8. Carta Topographica ciuitatis fortalý que Varadini magni eorumque circumiacentium. Cum vno proiecto quomodo blocarri possent. Szerző: Heduckfat? (1685).
 - a) Bihar megye nagy részének térképe. 454×342 mm. Méretarány: 4 milliararia hungarica = 156 mm. Színes rajz papíron, vászonra húzva. Déli tájolás. Cím és magyarázó szöveg tekercsszerű keretben. Vakondtúrásos szürke hegyrajz, kék erdő, lila címrajz, szántó. Oldalnézetes épületekkel jelzett településábrázolás. Glaser-katalógus: 30/a.
 - b) (Nagy) Várad blokádterve. 170×205 mm. Méretarány: 600 öl (Klafter) = 60 mm. Az egész térkép a főterkép délkeleti sarka alatt, attól eltakarva helyezkedik el. Glaser-katalógus: 30/b.
9. Vazon. (Nagy) Vázsony tervrajza, 1667. 213×111 mm. Méretarány: 100 Klafter = 65 mm. Színes rajz papíron. Glaser-katalógus: 177/e. Vázsony látképe, 1667. 213×51 mm. Glaser-katalógus: 177/f.
10. Pappa. Pápa tervrajza, 1679. Szerző nélkül. 405×285 mm. Színes rajz papíron. Méretarány: 200 Klafter = 92 mm. Kék vízrajz, sárga útrajz, barna hídrajz. Glaser-katalógus: 175.
11. Papa. Pápa tervrajza, 1660. Szerző: N. Angielini. 570×400 mm. Színes rajz papíron. Lila vízrajz. Északkeleti tájolás. Glaser-katalógus: 300.
12. Tottis. Tata tervrajza, 1679. Szerző nélkül. 330×285 mm. Méretarány: 100 Klafter = 131 mm. Színezett rajz papíron. Kék víz- és mocsárrajz, barna hídrajz, sárga útrajz. Glaser-katalógus: 174.
13. Tatta. Tata tervrajza, 1660. Szerző: N. Angielini. 570×400 mm. Színes rajz papíron. Glaser-katalógus: 302.
14. Vác és környéke térképe, 1684. Szerző: von Hannenstein. 508×345 mm. Színes rajz papíron. Déli tájolás. Szürke víz- és mocsárrajz, vakondtúrásos domborzat. Szántó, híd, településrajz. Glaser-katalógus: 243.
15. Palota. (Vár) Palota tervrajza, 1660. Szerző: N. Angielini. 570×400 mm. Színes rajz papíron. Déli tájolás. Glaser-katalógus: 299.
16. Wesprin. Veszprém tervrajza, 1679. Színes rajz papíron. 245×92 mm. Méretarány 100 Klafter = 66 mm. Glaser-katalógus: 176/b. Veszprém látképe 1679. 245×84 mm. Glaser-katalógus: 176/c.
17. Vesprinium. Veszprém tervrajza, 1660. Szerző: N. Angielini. 570×400 mm. Színes rajz papíron. Lila vízrajz. Glaser-katalógus: 298.

Egy hetet töltöttem Karlsruheban. A gyűjtemények tüzetes átvizsgálásához ez az idő korántsem elég. Minden esetre arra elegendő volt, hogy a filmfelvételeken túl általános áttekintést

nyerjek. Figyelmemet és időmet elsősorban a Tartományi Levéltárra fordítottam. Minden történelmi állományú levéltár őriz olyan térképanyagot, amely saját területére vonatkozik és csak ott kereshető: uradalmak térképe, dűlő-tervrajzok, jogi viták eredményeként keletkezett tervrajzok stb. A bádeni levéltárnak ezen túlmenően egy eredeti gyűjteménye van, amelynek állománya annak köszönhető, hogy Bádenben magas katonai rangú és hatáskörű őrgrófok sora érdeklődött a térképek iránt és gyűjtötte azokat.

A karlsruhei levéltár rendkívül gazdag katonai térképanyagot tartalmaz. Bátran mondhatjuk, hogy a XVI—XIX. századi európai hadtörténelem, különösen az 1660—1706 közötti időszak számára ez az anyag párját ritkítja.

Saját területük anyagán túl 17 európai országra vonatkozó térképanyag található meg itt: Ausztria, Belgium, Bulgária, Csehszlovákia, Franciaország, Görögország, Hollandia, Jugoszlávia, Lengyelország, Luxemburg, Magyarország, Málta, Olaszország, Románia, Spanyolország, Svájc és Szovjetunió. Természetesen nem minden felsorolt ország szerepel azonos súllyal és az egyes országokra vonatkozó anyag értéke is különböző. A legnagyobb jelentőségű a török háborúk korának Kárpát-medencei anyaga, valamint XIV. Lajosnak a Felső-Rajnavidéken viselt háborúit ábrázoló térképei. Igen értékes még Belgiumnak és Hollandiának a németalföldi szabadságharc idején készült, a XVI. századba visszanyúló térképanyaga.

A törökkori, bennünket érdeklő anyag közül időrendben a legkorábbi az a hat tervrajz, amelyet Daniel Specklin strassbourgi építőmester rajzolt öt fontos magyar végvári erődítményről. Ezek időrendben a következők: Warasdin (Varasd), 1568; Cassouia (Kassa), 1577; Raab (Győr), 1587 előtt; Comora (Komárom), 1589 előtt; Raab (Győr), 1597; Zathmar (Szatmár), XVII. század eleje.

A felfedezett térképanyag

A Glaser Lajos által 1933-ban írt alapvető munka és a Karlsrugei Levéltár által 1971-ben megjelentetett katalógus adatai összevetésével megállapítottam, hogy összesen 15 olyan térkép, illetve tervrajz van, amely 1932 óta került elő.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 65.

Das Lager bey Raab (1616). A császári hadsereg tábora Győr mellett. 165 × 330 mm. Tusrajz papíron. Győr alaprajzban, egyes épületek látképszerűen. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei és létszáma, a hajóhíd. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám 1407.

Hfk. Hs. 60 Blatt 66.

Läger neben Papa. Tábor Pápa mellett (1616) szeptember 18-án. 330 × 210 mm. Tusrajz papíron. Pápa városa látképszerűen. A csapatok elhelyezése és a csapattestek nevei. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1393.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 66 v.

Das Läger oder Quartier bey Kaldigg. Tábor Káld mellett (1616) szeptember 22-én. 330 × 210 mm. Tusrajz papíron. Káld látképszerűen. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1329.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 67.

Das Läger oder Quartier zu Vegedigg anno 1616. Tábor Véged (ma Zalavég) mellett 1616. szeptember 23-án. 330 × 210 mm. Tusrajz papíron. Véged látképszerűen. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1471.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 67 v.

(Läger der kaiserlichen Armee bei St. Johannes). Tábor Szent János (ma Zalaszentiván?) mellett (1616) szeptember 24-én. 330×210 mm. Tusrajz papíron. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1416.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 68.

(Lager der kaiserlichen Armee bei Zalaegerszeg). Tábor Zalaegerszeg mellett (1616 szeptember 25-én) 330×210 mm. Tusrajz papíron. Zalaegerszeg képszerűen. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1487.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 68 v.

(Läger der kaiserlichen Armee bei St. Niclas). Tábor Szent Miklós (ma Kerkaszentmiklós vagy Magyarszentmiklós) mellett (1616) szeptember 30-án. 330×210 mm. Tervrajz papíron. Szent Miklós látképszerűen. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1417.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 70.

Das Quartier zwischen Leetina und Cannischa. Tábor Letenye és Nagykanizsa között (1616 októberében) 330×420 mm. Tusrajz papíron. A táj látképszerűen. A csapatok elhelyezése. A csapattestek nevei.

Katalógusszám: 1356.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 73.

Das Quartier vor Cannischa. Tábor Nagykanizsa előtt (1616 októberében). 330×420 mm. Tusrajz papíron. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei. A hadinép látképszerűen.

Katalógusszám: 1330.

Egyéb felfedezett magyar vonatkozású térképek:

Hfk. Bd. IX. Nr. 29.

Plan de la situation du camp de l'armée de S. M. Impériale campée proche de Lippowa en juillet 1689 par les ordres de son altesse monseigneur le prince Louys de Baden. A császári tábor alaprajza Lippa környékén 1689 júliusában, ahogyan azt Bádeni Lajos herceg elrendelte. Szerző: F. C. de Beaulaincourt. 298×297 mm. Színes tollrajz papíron csíkozással. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei. Művelésági megkülönböztetés. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1360.

Hfk. Bd. VI. Nr. 52.

Eugentlicher Grundriss und Ruin der Bruck-Schantz (bei Kormorn) (1690). A Komáromnál levő rom és a hidat védő sánc tulajdonképpen alaprajza 1690-ben. Szerző: Johann Georg Fischer. Méretarány: 80 Ruthen = 12,6 cm. (1 : 2400) 412×546 mm. Színes tollrajz papíron. Az erődítmények, alaprajzban. A Duna-híd, a Duna-part és az árvíz által okozott károk látképszerű ábrázolása. A térkép alatt három metszet helyreállítási javaslatokkal. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1343.

Hfk. Bd. XXI. fol. 4.

Alasch.

Dessein de chos, que l'Armée Chrétienne eut avec celle du Turc à Ololch à la Pega à deux marches de Temeswar le 26 d'aoust 96.

Az Erős Ágost választófejedelem vezette keresztény sereg ütközete és veresége a törököktől Alasch-nál a Béga mellett, Temesvártól két mérföldre 1696. augusztus 26-án. 135×236 mm. Színes tollrajz papíron. A csapatok állásai, a harc leírása.

Hfk. La Nr. 27,1 (rot)

Plan de l'isle et fort d'Orsova assiégué par les Turcs en 1738. Az 1738-ban törökök által megostromolt Orsova erődjének és szigetének tervrajza. 160 toises = 3,05 cm. (1 : 8000). 197 × 360 mm. Színes tollrajz vászonra húzott papíron ecset-csíkozással. A török ostrom rajza. Magyarázó szöveg:

Katalógusszám: 1391.

Hfk. La Nr. 27,2 (rot)

Situation de l'armée Impériale et des Turcs au combat de Cornia donné le 4 juillet 1738. A császári és a török hadak állásai a somfai csatában 1738 július 4-én. 176 × 223 mm. Színes tollrajz papíron csíkozással. A csapatok állásai, magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1267.

Hfk. La Nr. 27,3 (rot)

Combat entre L'armée Impériale et celle, des Turcs à Meadia le 15 juillet 1738. A császári hadak és a törökök közötti csata Mehádiánál 1738. július 15-én. 190 × 235 mm. Színes tollrajz papíron csíkozással. A csapatok állásai, magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1365.

A térképanyag áttekintése

A karlsruhi levéltár azon gazdag térképanyagának zömét, amely már Teleki és Glaser idejében is együtt volt, több mint húsz kötetbe gyűjtve őrzik. A kötetek, illetve a bennük őrzött térképek nem időrendi, földrajzi vagy téma szerinti egymásmellettséget jelentenek elsősorban, hanem eredet, illetve származás szerint kerültek együvé. Ezek közül magyar szempontból a legfontosabbak — időrendben — a XIII., XII., XV. és XIV. kötet.

XIII. kötet

Egy áttekintő térképet és 74 egybekötött tervrajzot tartalmaz a magyar végvárakról, amelyeket 1653—1667 között J. Kleinwächter, De Jarnage, L. G. Ssicha és G. Graass rajzoltak. Az áttekintő térképet utólag 1679-ben fűzték hozzá. A térképek Annibal Gonzaga hercegnek, az udvari haditanács elnökének megbízásából készültek. 450 × 567 mm nagyságú gazdagon díszített, Gonzaga-címeres eredeti bőrkötés óvja a színes tollrajzokat. A jelentősebb vártérképek a következők: Lenti, Zalaegerszeg, Keszthely, Tihany, Nagyvázsony, Veszprém, Pápa, Pannonhalma, Tata, Pozsony, Komárom, Érsekújvár, Léva, Drégely, Nógrád, Szécsény, Fülek, Szendrő, Kassa, Tokaj, Nagykálló, Nagykároly, Szatmár, Kővár, Székelyhíd, Szamosújvár, Nagyvárad.

XII. kötet

Ez a gazdag ornamentikájú, 430 × 567 mm nagyságú, szintén Gonzaga-címeres bőrkötésű kötet három áttekintőtérképet és 75 tervrajzot tartalmaz, olyan stájer, vend és horvát végvárakról, amelyek a török által megszállt területekkel szemben helyezkedtek el. 1657-ben Martin Stier császári hadmérnök készítette őket, hat térképet kivéve.

Egységes stílusú színes tollrajz, a városok és erődítmények alaprajzban. Minden tervrajzot részletes leírás, valamint táblázatok egészítenek ki, az 1657. évi fegyverzetéről és lőszer-készletekről. Az első lapon Annibal Gonzagának szóló ajánlás található. Legjelentősebb tervrajzok: Varasd, Károlyváros, Csáktornya, Fiume.

XV. kötet

Öt áttekintő és 51 egybekötött, egységes stílusú vár- és környéktérkép (434 × 565 mm) magyar erődítményekről az Adriai-tengertől Erdélyig. A színes tollrajzokat Nicolo Angielini császári hadmérnök készítette 1660 előtt. A legérdekesebbek Fiume, Zágráb, Nagykanizsa,

Veszprém, Várpalota, Pápa, Győr, Tata, Komárom, Érsekújvár, Léva, Korpona, Szendrő, Krasznahorka, Kassa, Sáros, Eger, Tokaj, Sárospatak, Kisvárd, Ecsed, Szatmár és Munkács térképei.

A XIV. kötet is zömmel vártérképeket tartalmaz. Készítési idejük 1683—1690 közé, tehát a felszabadító hadjáratok idejére esik. Ezek között is sok magyar vonatkozású van. A fontosabbak: Pozsony, Érsekújvár, Győr, Esztergom, Vác, Buda, Siklós, Eszék, Csókakő, Eger, Tokaj, Kisvárd, Nagykároly, Nagyvárad, Szolnok, Szeged, Arad, Belgrád.

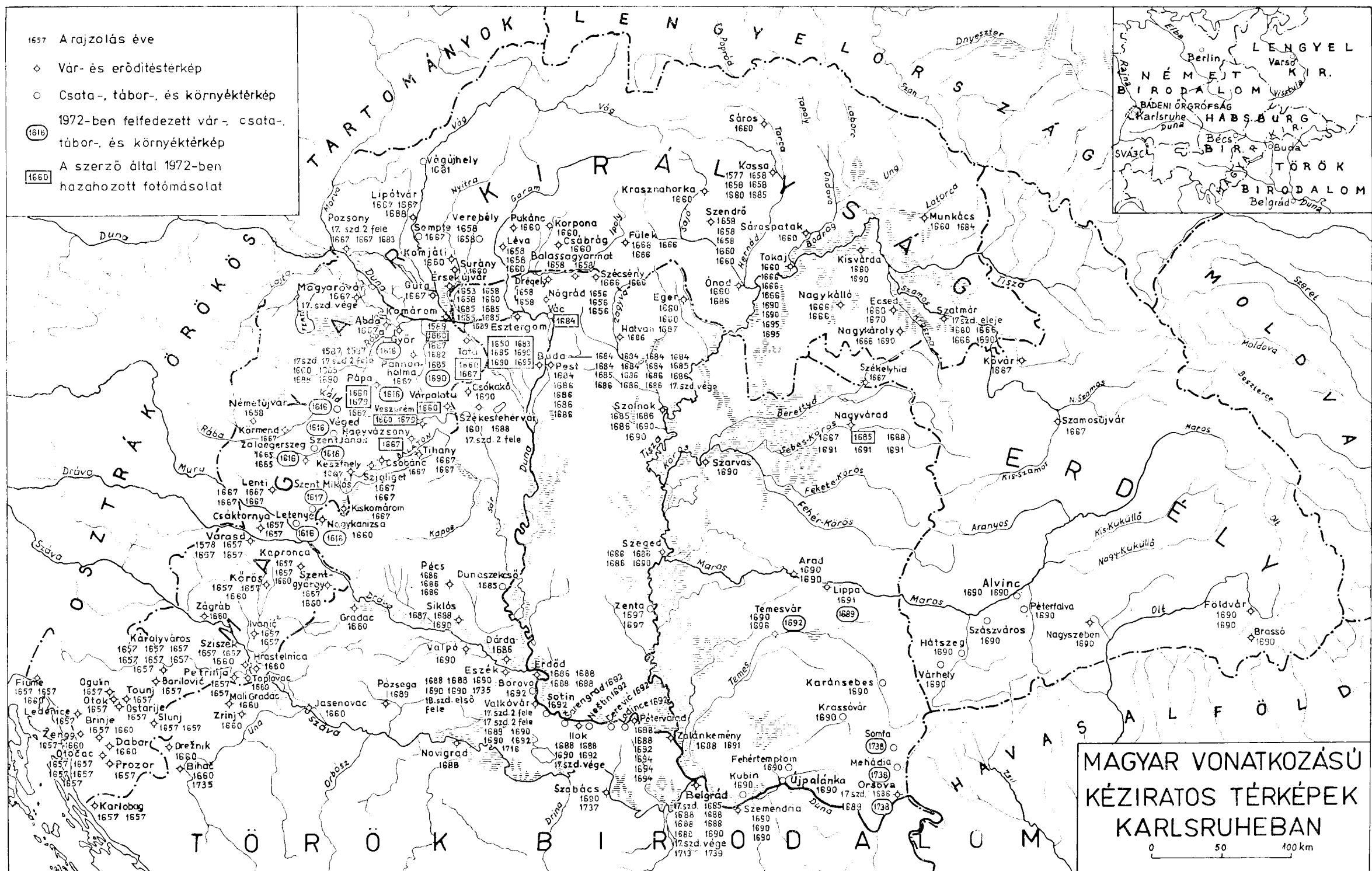
A fentiekén kívül az I—IV., VI., VIII. és IX. kötetek tartalmaznak még jelentősebb magyar vonatkozású anyagot. A gyűjtemény kötetekbe rendezett részén kívül jelentős számú egyes térképből álló anyagrésszel is találkozunk a kutató. Az eddig leírtakból talán az a kép alakul ki, hogy Karlsruheban csak vártérképek vannak. Ez korántsem így van. A négyyszázat meghaladó vár- és környéktérkép mellett jelentős számú tábor-, csatatér-, határ-, országgrész- és országtérkép is található.

A karlsruhei gyűjtemények keletkezése

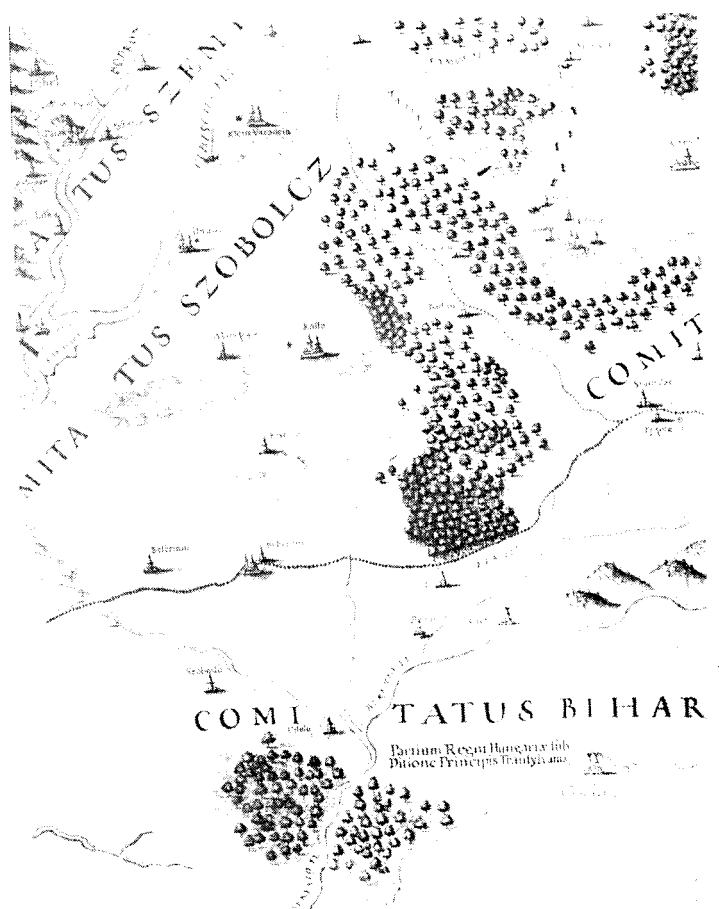
Mint már említettem, a keletkezés annak köszönhető, hogy Badenben magas katonai rangú és hatáskörű őrgérfok sora érdeklődött a térképek iránt és gyűjtötte azokat. A XVII. század második felében megértek a feltételek a töröknek Magyarországról való kiűzésére. Bátran mondhatjuk, hogy egész Európa összefogott. Európa fejedelmei, különösen a német államok uralkodói egymással versengve küldték csapataikat a magyarországi hadszíntérre. A legtöbbben maguk vezették csapataikat. A badeni uralkodóház több tagja magas katonai rangot és beosztást ért el a császári hadseregben. Közülük is kiemelkedik Hermann őrgérf (1628—1691), aki mint katona 1671-ben lép császári szolgálatba. 1681-ben a bécsi udvari haditanács elnöke lesz. Ezt a legmagasabb katonai méltóságot 1689-ig tölti be. 1681-ben a győri vár főparancsnoka is. A török elleni háború előkészítése céljából beutazza az országot, különösen az erősített helyeket, amelyekről mérnökeivel tervrajzokat készített. Több térképen Hermann számára szóló ajánlást találunk. Az ajánlások alapján feltételezzük, hogy szenvedélyesen érdeklődött a térképek iránt. A karlsruhei levéltár lezrészanyagát képező három kötet térképei (XII., XIII., XV.) még Hermann őrgérf hivatali elődje, Gonzaga herceg megbízásából készültek 1653—1667 között. Hermann haditanács-elnöki minőségében hozzáférhetett a bécsi szolgálati hely irattárához. Megállapítható, hogy személyes ellentét volt Hermann és a hadjáratok főparancsnoka, Lotharingiai Károly között. Hermann haditanács-elnök Károllyal szemben a bajor választót és saját unokaöccsét, Lajos Vilmost pártfogolja és a főparancsnok hatáskörét szűkíti. Az egyenetlenségnek Buonvisi bíboros pápai követ azzal vet véget 1689-ben, hogy a pápai segély további folyósítását Hermann leváltásától teszi függővé. Lipót császár kénytelen engedni. Hermann kegyvesztésében szerepet játszott az is, hogy Caraffa vértörvényszékét hevesen ellenzi, aki erre bevádolja őt, mint Thököly titkos hívet. Hermann őrgérf elkerül a bécsi udvartól, de mint szenvedélyes térképgyűjtő a maga és Gonzaga által rajzoltatott térképeket magával viszi.

Unokaöccse Lajos Vilmos (1655—1707) őrgérf a tehetséges hadvezér, aki a törökök felett aratott fényes győzelmeiért a Türkenlouis (törökverő) melléknevet kapta. Alig 31 évesen már a Budát ostromló sereg másodparancsnoka. 1688-tól a Magyarországon maradt sereg főparancsnoka. Ezt a tiszteletet 1692-ig, a rajnai hadszíntérre való távozásáig tölti be. Vezérkarában saját térképészeti osztálya volt, amelyik neki hiteles anyagot szállított. Lajos Vilmosnak a karlsruhei levéltár azon térképeit és tervrajzait tulajdonítják, amelyek 1689—1692-ből, főparancsnoksága idejéből származnak. Tekintélyes számú térkép készült ebben az időben a Magyarországon, Erdélyben és Szerbiában harcoló császár sereg felvonulásáról, menetéről, táborairól és csatáiról. Ezeket túlnyomórészt Tobias von Hasslingen ezredes főszállásmester, az olaszul író G. Morando Visconti és Beaulaincourt mérnök rajzolta.

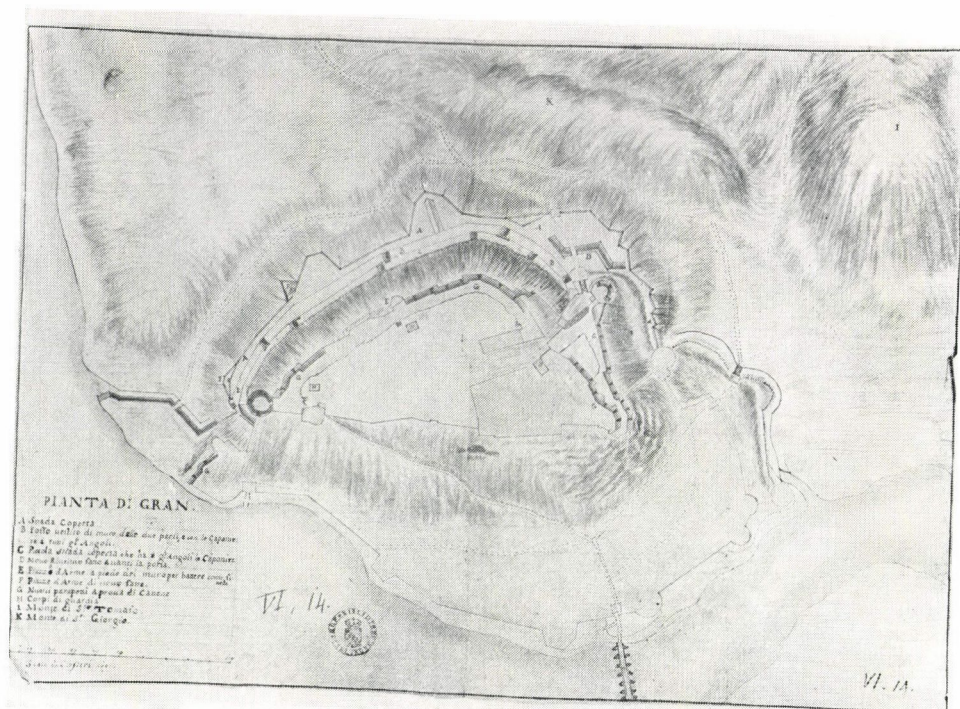
A fenti két baden-badeni őrgérfon kívül a család másik ága, a baden-durlachi őrgérfok, ha szerényebb mértékben is, de hozzájárultak a levéltár keletkezéséhez. A durlachi ág nem adott

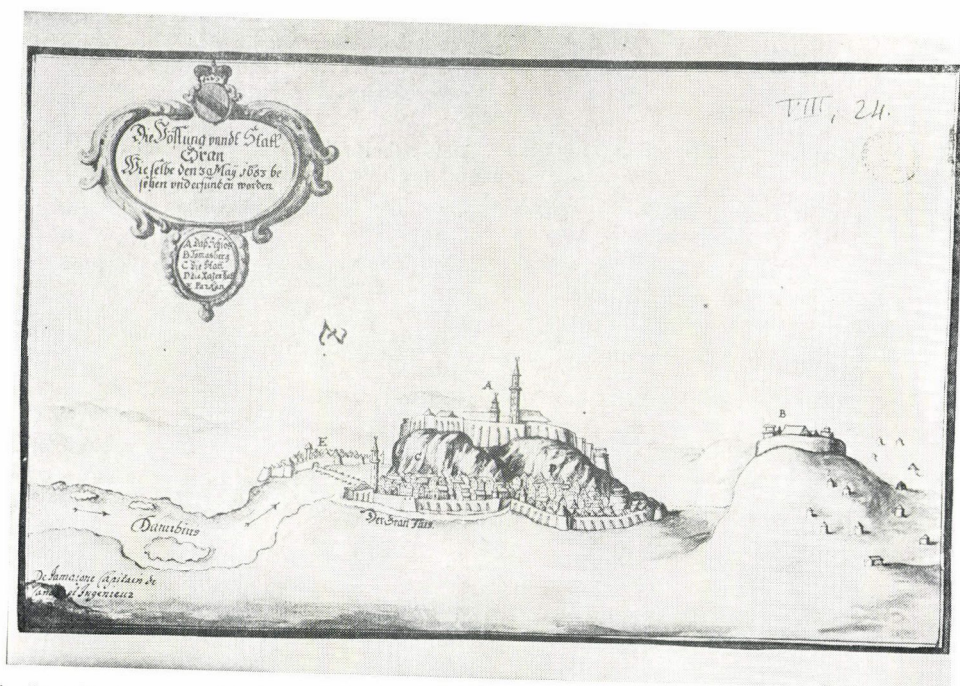
1. ábra. Magyar vonatkozású kéziratos térképek Karlsruheban

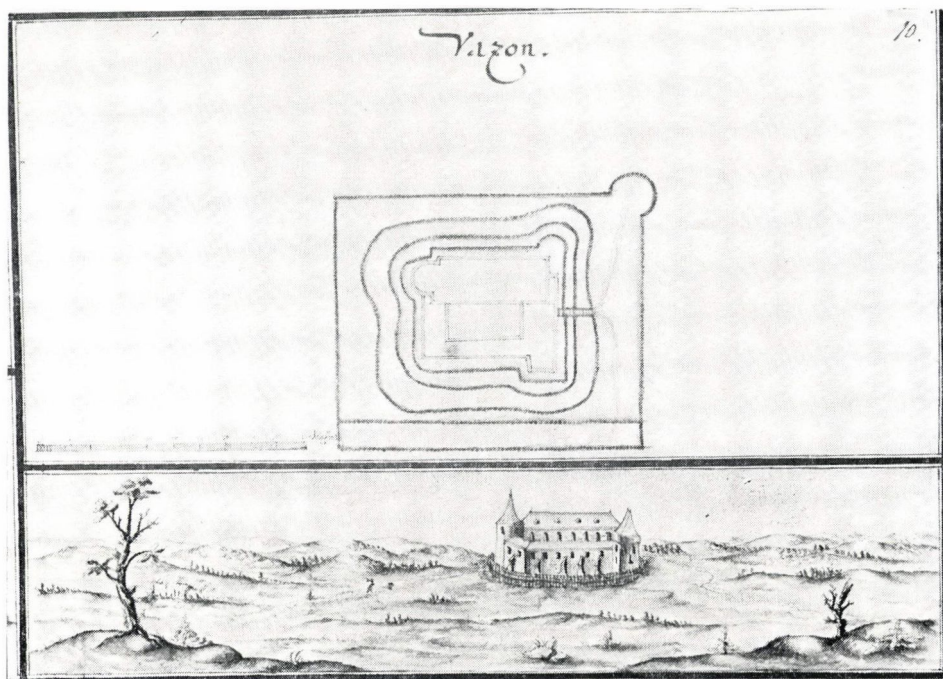
2. ábra. A Tiszavidék térképének részlete kb. 1685-ből. Badische Landesbibliothek, Q 15.

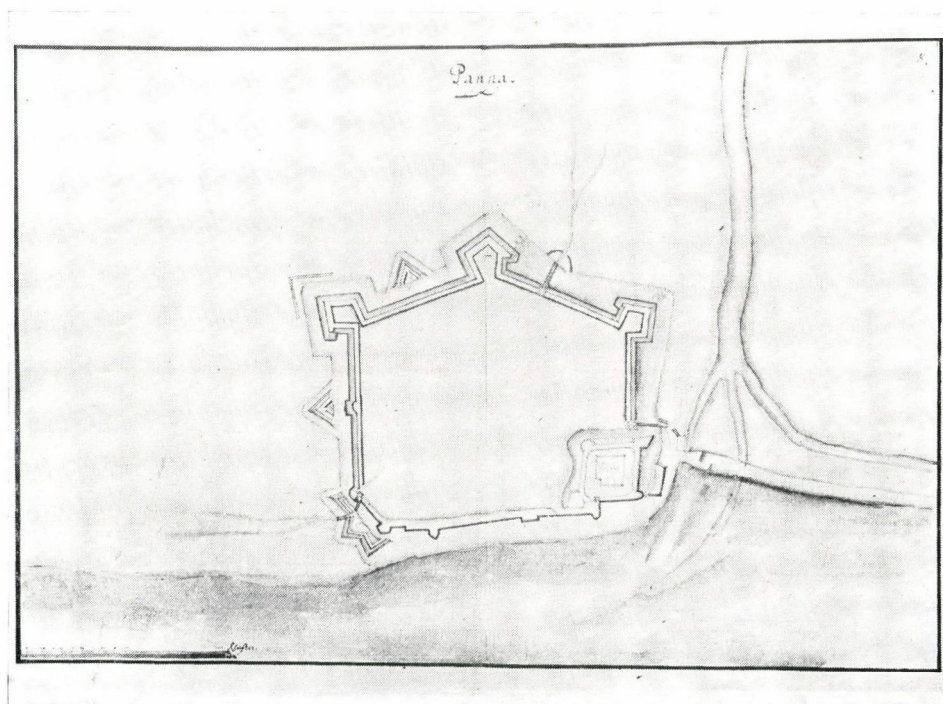
3. ábra. Esztergom tervrajza 1650-ből. Badisches Generallandesarchiv, Hfk. Bd. VI Nr. 14

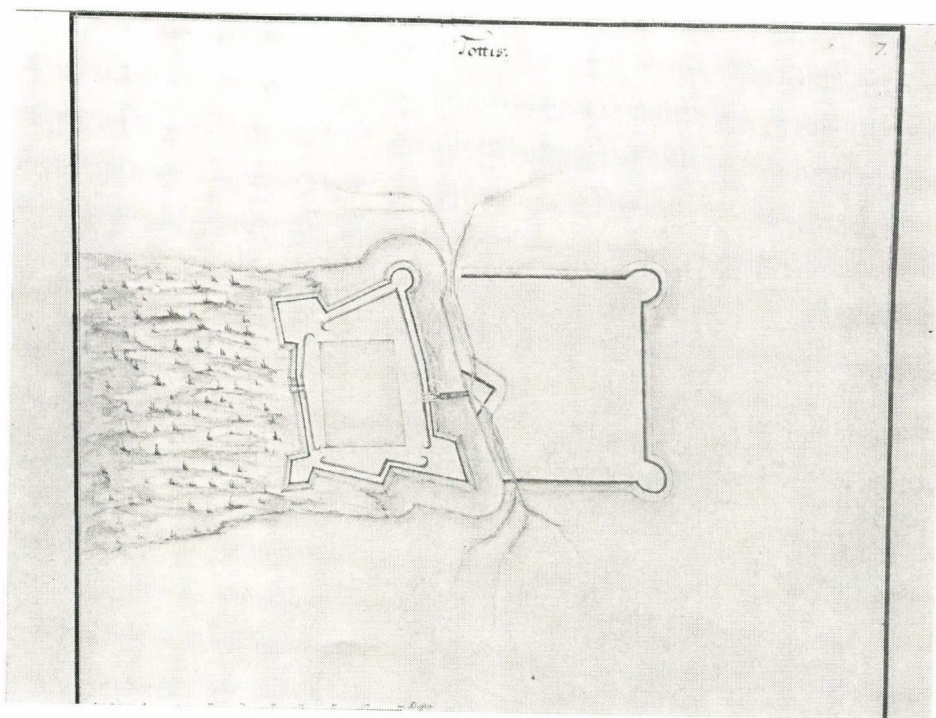
4. ábra. Esztergom és Párkány látképe 1683-ből. Badisches Generallandesarchiv, Hfk. Bd. VIII Nr. 24.

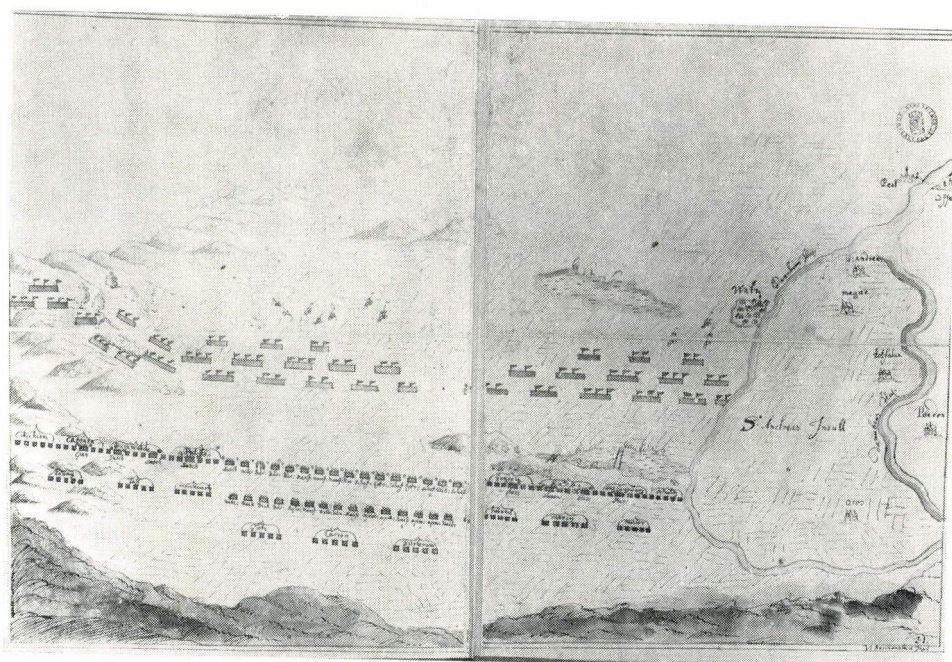
5. ábra. Vázsony tervrajza és látképe 1667-ből. Badischen Generallandesarchiv, Hfk. Bd. XIII. fol. 10.

6. ábra. Pápa tervrajza 1679-ből. Badisches Generallandesarchiv, Hfk. Bd. XIII fol. 8

7. ábra. Tata tervrajza 1679-ből. Badisches Generallandesarchiv, Hfk. Bd. XIII fol. 7.

8. ábra. Csatarend Vác környékén 1684-ben. Badisches Generallandesarchiv, Hfk. Bd. XIV Nr. 26.

olyan kiemelkedő hadvezért, mint Törökverő Lajos. Amíg azonban a baden-badeni ág tagjainál a vezető katonai állásokban való tevékenység lényegében két generációra korlátozódott, addig a baden-durlachiak több, mint 200 évig minden hadszíntéren megtalálhatóak. Közülük is kiemelkedik Georg Friedrich örgróf, aki már 1600-ban részt vesz Rudolf császár magyarországi hadjáratában. Ő volt az, aki katonai írásaihoz a legrégebbi, eddig ismeretlen, a szerző által Magyarországon most először publikált, törökkori tervrajzokat mellékelte. A fentebb már említett kilenc térképről van szó, amely a császári hadsereg 1616. évi dunántúli táborhelyeiről készült. Az ezektől még korábbi, XVI. századi tervrajzok megszerzését is Georg Friedrichnek tulajdonítják.

A gyűjtemény legrégebbi kéziratosa darabja Varasd 1568-ban D. Specklin által készített tervrajza, a legkésőbbi pedig az a manővertérkép, amelyik a bádeni sereg 1838. évi hadgyakorlatát mutatja be, tehát a levéltár anyaga 270 év hadtörténelmet öleli fel.

A térképek egy részét eleinte a Hof-und Landesbibliothekban, majd 1887—88-ban a nagyhercegi ház karlsruhei családi levéltárában helyezték el, míg más része (az egyes térképekből álló gyűjtemény) a Fasanengarten kastélyának gyűjteményébe került. Az utóbbiból azután 1893-ban a kéziratosa anyag a Levéltárba, a nyomtatott anyag pedig a Könyvtárba jutott.

A térképek rajzolói

A középkorban Olaszországból kiinduló új erődítési mozgalom pontos részletterveket, képzett hadmérnököket igényel. Hazánkba a török háborúk következtében elég korán eljut ez a mozgalom. Egyre több mérnököt alkalmaznak a hadseregben. Nagy részük olasz és francia, a párizsi mérnöki iskola neveltjei, ezért találunk e kor térképein a német mellett annyi olasz és francia névrajzot. Sok térképről hiányzik a rajzoló neve. Az anyag teljes feldolgozásával, a rajzok eredet és stílus szerinti csoportosításával az esetek egy részében sikerült megállapítani a szerző személyét.

Sajnos a karlsruhei térképek viszonylatában magyar térképrajzolóról nem tudunk.

A levéltár legrégebbi térképeit a már említett Daniel Specklin strassbourgi várépítő mester rajzolta a XVI. század második felében. Varasdról, Győről, Komáromról készült rajzait felhasználja 1589-ben Strassbourgan kiadott „Architectura von Vestungen. . .” c. művében.

A karlsruhei levéltár törzsanyagát alkotó három kötet (XII., XIII., XV.) térképeinek többségét Gonzaga herceg haditanács-elnök megbízásából Martin Stier, De Jarnage, Lucas Georg Ssicha, Gerhardt Grass és Nicolò Angiellini rajzolták. Végzett munkájukról a kötetek jellemzésénél már szóltam. Némelyikük rajzát mai szemmel naívnak és kezdetlegesnek ítélnénk. Ne feledjük azonban a korabeli nehézségeket és azt, hogy a haditanács-elnök kívánságára néhány év alatt produkálniuk kellett a magyar végvári rendszer szinte minden jelentős erősségének rajzát.

Bádeni Lajos, a törökverő főparancsnoksága idején (1689—1692) hadjáratai útvonaláról, táborairól seregének mérnökei sok rajzot készítettek. Közülük is kiemelkedik Tobias von Hasslingen főszállásmester (1649—1717), aki az örgróf 1691-es hadjáratáról — amely Dunapenteléről kiindulva Belgrádig tartott — öt színes tollrajzot készített. Ezek a rajzok a 148 oldalt kitevő hadjárat leírás illusztrálására szolgálnak. Ugyancsak az ő személyéhez fűződik az 1692. évi hadjárat 12 táborhelye (Eszék—Pétersvárad), hőrbekötött színes vázlatainak az elkészítése, amelyeket a szöveges leírás vonatkozó helyeire kötöttek be.

G. Morando Visconti olasz származású császári hadmérnök Badeni Lajos 1689. évi dél-magyarországi és szerbiai hadjáratáról rajzol tucatnál több színes térképet. Munkásságára a kisebb méretarányra való törekvés, a jellemző, tehát már nem egy szűk táborhelyet rajzol meg, mint sok társa, hanem áttekintést nyújt a tágabb hadművelési területről.

F. C. Beaulaincourt hadmérnök 1687-ben lép Lajos örgróf szolgálatába. 1688-ban és 1690-ben kitűnő színes térképet készít a hadjáratok egyik kulcsfontosságú helyéről, Eszék városáról és erődjéről. 1690-ben részt vesz az örgróf bánti és erdélyi hadjáratában, amelynek táborhelyeiről tucatnál több színes rajzban számol be. (ld. a IX. kötet térképeit).

A fentiekén kívül említést érdemelnek még Hannenstein, De l'Isle, Marsigli és Schmalkalder rajzai.

A térképek felhasználása

A karlsruhei térképek zöme a XVII. század második felében készült. A párizsi mérnök iskola neveltjei által többségében már felméréssel készült rajzok főleg erődtítéseket ábrázolnak, de tábor-, csatatér- és határtérképek már nagyobb területet ölelnek fel. Ez az a kor, amely Honterus, Lázár, Lazius és Zsámboky tapasztalat és hallomás alapján rajzolt térképeitől Marsigli és Müller mérések alapján készített térképeihez vezet, s így a magyar kartográfia történetének egyik legfontosabb korszaka.

A történész és különösen a hadtörténész számára a török hódítás korát illetően a karlsruhei térképek felbecsülhetetlen értékűek. Segítségükkel sok vitatott kérdés helyesen megválaszolható, még több dolgot a helyére lehet tenni, a részletproblémák feldolgozásához, tisztázásához, kiegészítéséhez a rajzok és a velük kapcsolatos hadi akták forrásértéke kiemelkedő jelentőségű. A helytörténeti kutatások számára is fontos adatokat szolgáltat ez az anyag. A hazahozott fotómásolatokat a kutatók rendelkezésére bocsátva máris mutatkoznak az első eredmények. Pl. a komáromi vár történetének megírásához éppen ez az anyag szolgáltatta az egyik hiányzó láncszemet. Ugyanis az egyik Komárom térképen együtt megtalálható a régi és új erődítményrendszer.

A régész számára sem lebecsülendők ezek a város- és vártérképek. A pontos léptekkel ellátott váralaprajzok segítséget nyújtanak a föld alá került korábbi várfal és épületfal-részletek feltárásához, idő és pénz takarítható meg ilyen módon.

A térképész az anyag gondos tanulmányozásával segíthet eltüntetni a magyar kartográfia-történet fehér foltjait, erősíthet, tapasztalatot nyerhet ebből a hiteles forrásból az Európa többi gyűjteményében található magyar vonatkozású anyag feltárásához. A rajzoknak a kor már eddig ismert hazai és külföldi térképeivel való összevetése útján értékelheti azok kartográfiai becsét, tudományunkban elfoglalt helyét. Ezek a térképek és tervrajzok, a neveket és tájakat illetően értékes térképi anyagot tartalmaznak, amely eddig jórészt ismeretlen volt és a tudomány még nem használta fel. Sok esetben arról van itt szó, hogy a vonatkozó helységek és tájak legrégibb pontos térképi ábrázolásain más fontos helyeket és becses kiegészítéseket lehet találni.

Ezúton is köszönetet mondok a Bádeni Tartományi Könyvtár és a Bádeni Tartományi Levéltár Igazgatójának, hogy kutatásaimat, valamint a kért anyag lefényképezését, illetve lefényképeztetését engedélyezték.

IRODALOM

1. Balla Gy., 1973: 17. századi kéziratok magyar település- és vártérképek a karlsruhei gyűjteményekben — Térképtudományi Tanulmányok (Studia Cartologica). Az ELTE Térképtudományi Tanszékének évkönyve, 4. köt. 79—93.
2. Csőre P., 1965: Magyar vonatkozású történelmi térképek Karlsruheban — Geodézia és Kartográfia (17). 48.
3. Fodor F., 1952: A magyar térképírás — Honvéd Térk. Int., Bp. I. köt. 176.
4. Glaser L., 1933: A karlsruhei gyűjtemények magyarvonatkozású térképanyaga. Állami Térképészet. Bp.
5. Hóman B.—Szekfű Gy., 1935: Magyar Történet. Bp. Egyetemi Nyomda, IV. köt. 206—220.
6. Inventar der handgezeichneten Karten und Pläne zur europäischen Kriegsgeschichte des 16—19. Jh. im Generallandesarchiv Karlsruhe. Stuttgart, Kohlhammer Verlag. 1971.
7. Ph. Röder, 1839: Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken. Karlsruhe.
8. F. von Weeck 1890: Badische Geschichte. Karlsruhe.

Zusammenfassung

Mehr als 400 handgezeichnete Karten ungarischer Beziehungen befinden sich in den Sammlungen von Karlsruhe, die im 17. Jahrhundert während der türkischen Kriege in Ungarn entstanden. Der Verfasser hatte im Jahre 1972 Gelegenheit, in den Sammlungen zu forschen.

Ich kann diesen Artikel nicht veröffentlichen, ohne den geehrten Direktionen des Generallandesarchivs und der Landesbibliothek in Karlsruhe für ihre Hilfe, die sie mir während meiner Forschungen geleistet haben, für die Erlaubnis zum Photographieren meinen Dank auszusagen.

JEAN BÉRENGER

A lengyel—francia kapcsolatok és az Oppeln-Ratibor-i hercegségek. 1664—1665

A francia politika szemében Magyarország csak egy láncszeme volt annak a szövetségi rendszernek, amelynek célja az Ausztriai Ház bekerítése volt. A szövetségi rendszer leglényegesebb alkotóelemei Lengyelország, a Török Birodalom és Erdély voltak. 1660-tól kezdve az erdélyi állam váratlanul kiesett a szövetségi láncból, miután a Porta semmilyen önálló külpolitikai lépést nem engedélyezett Apaffy Mihálynak.¹ Ettől kezdve lehetünk tanúi a Lengyelországhoz való közeledési kísérletnek, melynek célja egyrészt az volt, hogy erős szövetségest szerezzen Franciaországnak, másrészt pedig — ezzel szoros összefüggésben —, hogy állandó kormányzatot állítson Lengyelország élére, másként szólva, hogy ezt a nagy nemesi köztársaságot abszolút állammá alakítsa.

Ezt a politikát Mazarin kezdeményezte, s utóbb a külügyekben utóda, Hugues de Lionne, majd a bíboros bizalmasa, a beziersi püspök, Pierre de Bonzi folytatta. Az ügy csak néhány ember munkája volt, akik kezdettől fogva egyedül álltak az ellenséges lengyel közhangulatban és így próbálkozásuk végül is sikertelen volt.²

Érdekes volna párhuzamot vonni a XVII. századi Lengyelország és Magyarország viszonyai közt, legalábbis a politikai és társadalmi struktúra terén. Mindkét országban a rendek kezében volt a hatalom — ezen belül az arisztokrácia játszotta a vezetőszerepet —, de számolni kellett a nemesség részben elszegényedett tömegével, amely mindig készen állt, hogy fegyverrel védje meg kiváltságait. A városok és a többnyire német polgárság szerepe mindkét országban jelentéktelen volt, s az egyébként hatalmas katolikus papságnak egyik helyen sem sikerült teljesen felszámolnia a többi felekezetet. A politikai hatalmat a rendi gyűlések (Lengyelországban a tartományi gyűlések, Magyarországon a megyegyűlések) tartották kezükben, a legfőbb hatalmat pedig mindkét országban az országgyűlés gyakorolta, amelynek egyik fő feladata a királyválasztás volt. Az abszolutizmust egyik ország sem ismerte, sőt a központi hatalom mindegyikben erősen visszaszorult, még az 1650-es évek Magyarországon is, ahol a végrehajtóhatalom szinte teljesen kicsúszott a Habsburgok kezéből és a nagybirtokos főurak kezében volt. Sem Magyarországnak, sem Lengyelországnak nem volt állandó hadserege, pedig a nemesi felkelés alkalmatlan volta mindinkább kitűnt, amennyiben bátor katonákat adott, akik azonban nem rendelkeztek tapasztalattal és a modern hadviselés taktikájára alkalmatlanok voltak. Az állam megerősítésének első lépése tehát az állandó hadsereg létrehozása és az örökletes monarchia felállítására lett volna.

Lengyelország az 1650-es években látszatra erős és hatalmas ország volt, Magyarország viszont, darabokra törődve, még teljes függetlenséggel sem rendelkezett. Mégis a két országot lényegében ugyanez a baj emésztette: a nemesség megtagadott minden fegyelmet. Lengyelország a második északi háború folyamán éppen ezért igen nehéz órákat élt át.

¹ Ld. J. Bérenger: Les relations franco-hongroises à l'époque du gouvernement personnel de Louis XIV. (Informations Historiques 1967) és uő.: Francia—magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (Történelmi Szemle 1967. 275—291).

² L. Schick: Un grand homme d'affaires au début du XVIe siècle: Jacob Fugger. Paris. 1957. 161—184.

1655 és 1660 közt Lengyelországot előzőnlötték az idegen csapatok (brandenburgiak és svédok) és megmenekedését csak egy, az Ausztriai Ház által támogatott általános nemzeti felbuzdulásnak köszönhetette. Az 1660-ban Olivában aláírt béke azonban súlyos feltételeket tartalmazott. Ennek megfelelően az országban nagy volt a rémület és mindez alátámasztotta azokat a reformokat, amelyeket az uralkodó, János Kázmér király és felesége, a francia Gonzaga Mária Lujza javasoltak.

Gonzaga Mária Lujza IV. Ulászló lengyel királlyal való házasságát Mazarin kezdeményezte, aki ebben a házasságban eszközt látott a varsói udvar francia-barát pártjának megerősítésére. A választás bölcsnek bizonyult, legalábbis a francia érdekek szempontjából, mert Gonzaga Mária Lujza okos asszony volt. IV. Ulászló halála után öccséhez, János Kázmérhoz ment férjhez, aki Franciaország hűséges barátja maradt uralkodása egész folyamán. Miután a királyi pár már idős volt ahhoz, hogy gyermekük szülessen, úgy határoztak, hogy a koronát egy francia hercegre hagyják, az enghieni hercegre, a nagy Condé idősebbik fiára.

A tét Franciaország számára jelentős volt, hiszen Lengyelország politikai szövetsége forgott kockán. Lengyelország ugyanis, mint katolikus hatalom, jó kapcsolatokat tartott az Ausztriai Házsal és Spanyolországgal. Spanyolország közbenjárására történt, hogy III. Ferdinánd császár, nem sokkal halála előtt Lengyelország oldalán avatkozott be a második északi háborúba. Ilyen körülmények között erősen kétséges volt, hogy egy nyugat-európai összeütközés esetén Lengyelországban a Habsburg-barát, vagy a francia-barát párt kerekedik-e fölül.

Bár Lengyelországban voltak francia-barátok, korántsem képviseltek túlsúlyt a külpolitikai pártok közt, sőt az írók és általában a lengyel nemesség inkább szembenállt a francia orientációval, márcsak az abszolút monarchia eszméje miatt is. Ahogy Kochowski legyél költő írta: „Hasonlítsuk össze a mi államunkat Franciaországgal. A lengyel kormányzati forma nem teszi lehetővé az abszolutizmust, sem semmilyen más önkényes alakját az uralkodói hatalomnak.” Oppalinski lengyel főúr „*Defensio Poloniae*” c. munkájában rosszállóan említette, hogy Franciaországban nincs országgyűlés és hogy az uralkodó által hozott végzések az egész nemzetre kötelezőek, akár tetszik, akár nem. Bírálta a francia nemesség magatartását, nevezetesen azt, hogy közömbös a politika iránt és egyáltalában nem vállal felelősséget az ország dolgáért. A lengyel nemesség, amely legszívesebben teljesen megmerevítette volna a társadalmi válaszfalakat, nem rokonszenvezett a franciaországi társadalmi rendszerrel sem, sőt erősen bírálta azt. Különösen azal nem értett egyet, hogy Franciaországban bárki birtokolhatott földet és így fölemelkedhetett a nemességbe. Egyszóval a lengyel uralkodó osztály jelentős része veszélyesnek látta a Franciaországgal való szövetséget, mert féltette kiváltságait, különösen ha a szövetség az állam reformját is tervbe veszi. Oppalinski és osztályostársai belenyugodtak volna a „liberum veto” korlátozásába, de sohasem fogadták volna el a radikális reformokat.³

1659-től kezdve Mária Lujza királyné és az udvar elhatározta, hogy a hadseregbe, a paraszti tömegekbe, a katolikus papságra és a szenátusra támaszkodva, bármily áron is, keresztülviszi a reformokat. Ez nyílt harcot jelentett az országgyűléssel. A királyné ezt is vállalta. A fontos tisztségekre bizalmi embereit nevezte ki és igénybevette a Mazarin által rendelkezésére bocsátott pántztámogatást. 1661-ben megkísérelte az országgyűléssel megválasztatni az enghieni herceget, de vereséget szenvedett; a királyválasztást törölték az országgyűlés napirendjéről. Ekkor az északi háború során szervezett állandó hadseregbe támaszkodva, államcsinnyel próbálkozott, de ez sem sikerült. Ezután a sziléziai hercegségeket — amelyek mint császári zálogbirtokok a lengyel királyi ház tulajdonát képezték — az enghieni hercegre ruházta.⁴

³ Az ügylet fontos voltára ld. *J. Bérenger*: *La Hongrie et la politique polonaise de Mazarin* (Nouvelles Etudes Hongroises, Budapest. 1971. 208–215). — Jacques Bretel de Grémonville bécsi francia követ jelentése XIV. Lajosnak, 1665. márc. 26-án: Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris). Correspondance Politique (a továbbiakban rövidítve: AE C. P.: Autriche, t. 19., fol. 41/50).

⁴ *Zofia Libiszowska*: Une tentative de réforme de l'État polonais au XVIIe siècle.

Ha az enghieni herceg bejut a sziléziai hercegségek birtokába, egyszeribe minden esélye megvan, hogy lengyel királlyá válasszák, akkor pedig Lengyelország Franciaország szövetségesevé lesz, és ez komoly segítséget jelent XIV. Lajosnak az Ausztriai Ház hátában.⁵ Nagy horderejű nemzetközi politikai ügyről volt tehát szó, amely döntő hatást gyakorolhat az európai erőviszonyokra. A császár azonnal felfogta a veszélyt, amit a hercegségek átruházása jelentett, s azt is, hogy itt csak egy mentés van, az, ha gyorsan visszaváltja zálogbirtokait. De ahhoz, hogy ezt megtehesse, több millió rénesforintot kellett azonnal előteremtenie. A szükséges összeg nagyjából a Birodalom egy évi bevételeinek 20%-át jelentette.⁶

Oppeln és Ratibor először annak a zálogkölcsonnek kapcsán került előtérbe, amelyet IV. Ulászló lengyel király 1645 május 10-én III. Ferdinánd császárnak juttatott. Az ügyletet a Cseh Kamara két tagja, H. Putz és H. Walderode bonyolította le, ez utóbbi akkor éppen császári rezidens volt a lengyel udvarban. III. Ferdinánd 500 000 birodalmi tallért és 200 000 magyar forintot kapott kölcsönképpen, melyet a lengyel király két részletben utalt át, egyik felét 1645 májusában, másik felét július végén.⁷ Ne felejtjük, hogy a császárnak ekkor az európai hatalmak koalíciójával kellett szembenéznie, azzal a koalícióval, melyhez Franciaország, Hollandia, Svédország és I. Rákóczi György Erdélye tartozott. Torstenson, a svéd csapatok parancsnoka éppen a morvaországi Brünnt ostromolta, miközben lovasságát Bécs környékének feldúlására küldte, és azon fáradozott, hogy egyesüljön I. Rákóczi György seregével. A veszélyes helyzet nem tette lehetővé, hogy a lengyel zálogkölcson-tárgyalásokon a császár kedvező hitelfeltételeket harcoljon ki, bármilyen áron pénzre volt szüksége. Egyébként a kölcsön nagyrésze Anna és Konstancia főhercegnők elmaradt hozományának kifizetésére szolgált, akik lengyel királyokhoz mentek még régebben feleségül, más részét pedig kisebb adósságok kiegyenlítésére kellett fordítani. A kölcsönkérés tehát egyúttal az osztrák–lengyel szövetség megerősítését szolgáltatta, amit nemcsak a bécsi, hanem a madridi diplomácia is egyik fő céljául tűzött ki.⁸

A Habsburg Monarchia számára a katolikus Lengyelország szövetsége jelentős támasznak tűnt az ellenséges Svédországgal, a változékony Moszkvával és az ingadozó brandenburgi választóval szemben. Annál is inkább, mert ez a szövetség adott esetben a törökök és a magyarok ellen is segítséget jelenthetett. A kölcsön fejében viszont a császárnak át kellett engednie a lengyel király és örökösei számára zálogjogon a két sziléziai hercegséget, Oppelnt és Ratibort, minden tartozékával, jogával és birtokával, csak a névleges főhatalmat tartva fenn a mindenkori cseh király számára. Ennek a csekély lengyel kisebbség által is lakott területnek az átengedése azonban biztosítékokkal történt. Nevezetesen kikötötték, hogy a lengyel király csak a cseh király (a császár) beleegyezésével adhatja tovább és hogy ugyanaz visszaválthatja, ha IV. Ulászló vagy örökösei Oppelnt és Ratibort idegen kézbe akarnák juttatni.⁹

Miután a sziléziai hercegségek jogi helyzetét a feudális jog szabta meg, az új birtokos birtoklása csak akkor volt törvényes, ha a hűbérúr, a cseh király, illetve a cseh–királyi koronát is viselő császár elismerte és beiktatta. Ezért a bécsi francia rezidens 1665 januárjában kérte a császártól az enghieni herceg investitúráját. Ez a kérés válaszául elé állította a császárt: vagy vállalja a beiktatást annak minden következményével együtt, vagy pedig él visszaváltási jogával. Ez utóbbihoz azonban hiányzott a szükséges pénz. Közhelyként hangzanék, ha azt mondanánk, hogy

⁵ Galeazzo Gualdo Priorato: *Istoria di Leopoldo Cesare*. V/2. Wien. 1670 (a császári udvar megrendelésére készült hivatalos munka).

⁶ Az országgyűlések által megszavazott adók és az egyéb uralkodói bevételek (vámok stb.) együttes összege, számításunk szerint, 1665-ben 3 598 140 rajnai forintot tett ki.

⁷ G. Gualdo Priorato: I. m. i. h.: „Hippoteca et obligatione fatta dall'Imperatore Ferdinando III delli Ducati e Principati d'Oppel e Ratibor a Vladislas IV. Re di Polonia.”

⁸ Ld. A. F. Příbram: Franz Paul Freiherr von Lisola und die Politik seiner Zeit. Wien. 1898.

⁹ Gonzaga Lujza-Mária szerepére és a lengyel reformkísérletre ld. főként Z. Libiszowska: I. m.

hiányzott, mert a 30 éves háború teljesen kiürítette a császári pénztárt és megcsapolta a Birodalom minden erőforrását. De az sem mellékes, hogy az utolsó 10 esztendő császári külpolitikája is nagy pénzeket emésztett fel.

A 30 éves háború után néhány évvel, 1656-ban III. Ferdinánd újra fegyverkezett, hogy megsegítse Lengyelországot az északi háborúban. Fia, Lipót 1661-ben kissé könnyelműen kötelezte el magát Erdélyben, amikor megpróbálta rátenni kezét a fejedelemségre, a kelet-európai szövetségi rendszer kulcsára. De Erdély fejedelme, II. Rákóczi György is könnyelműen avatkozott be X. Károly svéd király oldalán az északi háborúba. Ez a beavatkozás nem tetszett a Portának sem, s ezért trónfosztottá nyilvánította Rákóczit. Lipót az Ausztria-barát irányzatot képviselő Kemény János támogatására jelentős hadsereget küldött, mire a Porta megtorló hadjáratral válaszolt. Ez a magyarországi török háború a császáriak számára katasztrofálisan ütött ki. 1663 szeptemberében, Érsekújvár elestével megnyílt a törökök előtt a Bécs felé vezető út és a következő évben a császári hadvezetés csak német és francia segítséggel tudta Szentgothárdnál a nagyvezér seregét megállítani. A keresztény seregek győztek, a császár azonban nem használta ki a győzelmet, mert mindenáron békére vágyott, hogy végre feloszlat hassa hadait, amelyeket csak nagy áldozatok árán tudott fenntartani. Ezért néhány héttel később, jelentős területi engedmények árán, Vasváron békét kötött a Portával.¹⁰

A sziléziai hercegségek ügye tehát egy olyan percben merült fel, amikor a császári kincstár üres volt, s Lipót kormánya amúgy is túl volt terhelve kiadásokkal. Újabb adók kivetésének terve e rendkívüli ügy finanszírozására, tudtunkkal nem merült fel, legalábbis az ausztriai és csehországi rendi gyűlésekkel folytatott tárgyalások iratanyagában nincs nyoma ilyen irányú kezdeményezésnek. Nem maradt más hátra, mint a kölcsön, melynek e korban lehetséges forrásai a következők voltak:

- bécsi bankárok
- idegen, olasz és német bankárok
- az arisztokrácia, akár személyes hozzájárulás címén, akár az országgyűlési tárgyalások kanyargós útjain keresztül
- olyan pénzemberek, akik már korábban is társultak a császár hasonló ügyleteihez.

Ebben a korban magánszemély csak úgy adott kölcsönt valamely uralkodónak, ha ez a kamarai jövedelmekből zálogot adott, pl. a vámok beszedésének jogát ráruházta a kölcsönzőre egy bizonyos időre. A császár viszont az elmúlt félvezszázad alatt annyiszor vett fel kölcsönt, hogy tartalékainak jelentős része le volt kötve. A pénzügyi helyzet amúgy sem volt valami biztató; ahogy maga az Udvari Kamara elnökemondotta Grémonville-nek 1665 őszén, a császár jövedelmei nem érik el még a párizsi vámbevételek összegét sem.¹¹

A bécsi bankárok, akik 1650 óta rendszeresen kielégítették a császár hiteligényeit, egyszerűen elzárkóztak. A kereskedő testület a komoly biztosítékokkal garantált egy millió forintos kölcsön iránti tapogatózásra azzal válaszolt, hogy 50 000 birodalmi tallért sem lehet felhajtani egész Bécsben. Ezt a lehetőséget tehát el kellett ejteni.¹²

A császár miniszterelnöke, Portia herceg, a genovai bankárokhoz fordult.¹³ Ismert, hogy ezek milyen szerepet játszottak a spanyolországi Habsburgok politikájában és mennyire hűségnek bizonyultak. Május végén a bécsi kormányiszervek még mindig a genovai és hamburgi kereskedők választát várták. Most ez utóbbiakhoz is kérdést intézett a Hofkammer elnöke, bár úgy tűnik,

¹⁰ Georg Wagner: Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Eisenstadt. 1964.

¹¹ Az 1665. szept. 19-i jelentés: AE C. P.: Autriche, t. 22., fol. 100.

¹² Grémonville 1665. febr. 19-i jelentése: uo. Autriche t. 20., fol. 236.

¹³ Ferdinand Portia herceg Lipót főherceg nevelője volt, majd 1657-ben a császár fő minisztere. 1665-ben halt meg, a tárgyalások közepette. Személyének kiesése azonban aligha jelentett nagy veszteséget.

hogy valamilyen csekélyebb horderejű ügyben.¹⁴ A genovaiak húzták-halasztották a választ, végül teljesen visszavonultak. E korban Genova még nem vesztette el pénzügyi befolyását, de a mindig kockázatokat rejtő államkölsönöktől óvakodott, s ezt a genovai állami levéltárban végzett kutatásaim is alátámasztották. Hamburg és Bécs is elzárkóztak.¹⁵

A császár fordulhatott volna ahhoz a gazdag arisztokráciához, mely az udvari tanácsot alkotta és amely óriási vagyon tulajdonosa volt. A mindig jól értesült Grémonville szerint gróf Schwarzenberg, a Birodalmi Tanács elnöke akár egymaga is a császár rendelkezésére bocsáthatta volna a szükséges összeget. Óriási vagyona volt, miután az Eggenbergék, a legnagyobb csehországi földbirtokos család utolsó örökösét vette feleségül. Egyébként megörökölte a császár nagybátyja, Lipót-Vilmos főherceg javait is. Később, főleg 1680 után, Schwarzenberg jelentős összeget fog a császárnak kölcsönözni. A másik hitelező az Udvari Kamara elnöke, Sinzendorf lehetett volna, aki régi ausztriai családból származott és egy negyed évszázada fontos pénzügyi tisztségeket töltött be.¹⁶ Később sikkasztással vádolták meg, s 1680-ban ellenfeleinek sikerült megbuktatnia. Elítélték és egy millió forint visszafizetésére kötelezték. Ekkor keletkezett az a mondás, hogy a sovány gebe felhízlalásának legbiztosabb módja az volna, ha kineveznék udvari kamarai elnökké. Sinzendorf tehát elég gazdag volt ahhoz, hogy urát pénzinségében kisegítse. A császár azonban nyilván nem akarta magát az arisztokráciának lekötölezni, ezért sem egyes nagybirtokos urakhoz, sem az egyes tartományi gyűlésekhez nem fordult.

Közben Báthory Zsófia, II. Rákóczi György özvegye ajánlkozott, hogy megveszi a két hercegséget.¹⁷ A buzgó katolikus Báthory Zsófia őszinte híve volt a Habsburgoknak, és elfogadható jelölt volt a lengyel királyné és a császár szemében egyaránt. Ajánlata mégis meghökkentő egy olyan helyzetben, amikor — a vasvári béke következtében — a magyar főnemesség egésze szembefordult az udvarral.

Az udvar persze Báthory Zsófia ajánlkozását nem fogadta el, hiszen hasonló vevőt az örökös tartományok főnemességében is találhattak volna. Az enghieni herceg által kívánt 2 millió ft-ot más úton kellett előteremteni.

Május végéig azonban a Kamara csak 360 000 forintot tudott szerezni (5%-os kamatra). Ilyen körülmények közt a császár két lehetőség között választhatott:

- a) Elhúzza a tárgyalásokat a következő lengyel országgyűlésig és így próbál ártani az enghieni hercegnek. Ezt javasolta az udvari tanács többsége, a fiatal uralkodó azonban Gonzaga herceg, a Haditanács elnöke és Lobkovitz herceg tanácsára elutasította ezt a megoldást.¹⁸

¹⁴ „Le secrétaire du Président m'a assuré... qu'on attendait encore une réponse de Gennes et de Hambourg, mais que pour celle-ci, comme c'est une somme qu'on demande sur l'engagement de quelques pierres, elle est destinée pour les dépenses du mariage.” (A császár és Mária-Terézia spanyol infánsnő házasságáról van szó.) Grémonville 1665. máj. 28-i jelentése: AE C. P.: Autriche, t. 21. fol. 164.

¹⁵ Grémonville 1665. aug. 20-i jelentése: AE C. P.: Autriche t. 22., fol. 35.

¹⁶ „L'Empereur ne pourra trouver l'argent s'il n'est assisté par des particuliers. Le Comte de Svartzemberg et le Président des Finances sont les seuls qui aient le moyen de le fournir, le premier du sien propre, at l'autre par le crédit de ses amis... l'un et l'autre les pourraient acheter... mais le Président des Finances ne voudrait pas le faire pour... ne point faire éclater le grand bien qu'il s'est acquis dans le maniement des finances. Mais il a tant de crédit que quand il voudra l'employer, il trouvera la somme à trois pour cent.” Az ápr. 30-i jelentés: uo.: Autriche t. 21., fol. 114—115.

¹⁷ „Depuis quatre jours nous avons commencé la négociation de l'achat des deux duchés en Silésie pour la princesse Batori veuve de Prince Ragotski. Elle a embrassé avec plaisir la proposition que je lui avais fait faire par son agent... On demande pour le duc d'Enghien une indemnité de deux millions de florins.” Grémonville 1665. máj. 14-i jelentése: uo.: Autriche t. 21., fol. 137.

¹⁸ Grémonville 1665. jún. 30-i jelentése: uo.: Autriche, t. 21., fol. 226.

- b) A másik lehetőség a szükséges összegnek a magyarországi rézbányák elzálogosításával való megszerzése volt. Joannelli, a magyarországi rézbányák bérlője nem zárkózott el a kölcsön elől, ha biztosítéskul megkapja a bányák jövedelmét. A tárgyalás, melyet Sinzendorf, a Kamara elnöke és Kinsky gróf, a csehországi alkancellár vezettek, egész nyáron át tartott;¹⁹ 1665 szeptember 26-án a felek megegyeztek.²⁰ A császár megígérte, hogy 1 100 000 rénus forint, azaz 2 200 000 torsi tallér kárpótlást fizet az enghieni hercegnek, s e kötelezettségnek 3 év alatt tesz eleget, úgy, hogy
- 600 000 forintot azonnal,
 - 250 000 forintot 1666-ban, majd újabb
 - 250 000 forintot 1667-ben fizet.

Joannelli vállalta, hogy ezeket az összegeket Grémonvillenek, az enghieni herceg meghatalmazottjának a kijelölt időben eljuttatja.

Az udvari kamara jelentése²¹ rögzítette Joannelli feltételeit is: 600 000 forint után évi 5%-os kamat, 500 000 forint után pedig évi 6%-os vagy pedig egy összegben 60 000 forint mindhárom esztendőre. A kamara alelnökét, Radolt bárót bízta meg azzal, hogy Joannelli végső feltételeire megoldást találjon. Joannelli biztosította egy másik osztrák pénzember, Gariboldo alsó-ausztriai sóadóbérlő támogatását is. Gariboldo 200 000 forintot előlegezett Joannellinek az első terminusra.

Gazdaságtörténeti szempontból is érdekes mozzanathoz érkeztünk: egy pénzember rövid idő alatt akkora összeget tudott előteremteni és kellő biztosítékokat tudott nyújtani ennek az egyébként Bécsben szokásos tranzakciók volumenéhez képest igen jelentős ügyletnek a lebonyolításához. Jóllehet az ügylet központjában a felső-magyarországi rézbányák álltak, Joannelli mégis a bécsi olasz bankár-körökhöz tartozott. A család eredetét nem ismerjük (milánói? velenicei?), sem levéltári kutatásaink során, sem a történeti irodalomban nem bukkantunk erre vonatkozó eligazító anyagra. Azt viszont tudjuk, hogy Vincenz és Benedikt Joannelli 1641-ben szerezték meg a magyarországi rézbányák bérletét. Kötelezték magukat havi legkevesebb 8000 rénus forint fizetésére, függetlenül az eladott bányatermékek mennyiségétől. Magukra vállalták az előző bérlő, Bernhart adósságait is és arra számítottak, hogy évi 6000 „mázsa”²² réz eladásával, 3 év alatt rendezhetik az adósságokat. A szerződést 1653-ig meghosszabbították, de 1649-ben a Joannelliek újabb feltételeket szabtak az Udvari Kamarának: adósságaik amortizációjára minden „mázsa” réz után 2 birodalmi tallért tartanak vissza, és a bérösszeg kétharmadát lengyel polturában fizetik.²³ A család kezében tartotta az egész magyarországi rézbányászatot és értékesítést, elnyerték a „Verleger” hivatalos címet is. Kötelezték magukat arra, hogy a rezet rögzített áron, a jó minőségűt „mázsként” 15, a közepes minőségűt pedig 6 birodalmi tallérért veszik át. A rögzített ár és a piaci ár közötti különbség jelentette volna a nyereséget. De a század eleje óta a különbség nagyon csekély volt, éppen a svéd réz növekvő konkurrenciája miatt, mely elárastotta Észak-Európa hagyományos piacait, Danckát (Gdańsk) és Hamburgot, ahonnan a magyar rezet tovább szállították Oroszország, Dánia és Spanyolország felé. 1631-ben Gusztáv Adolf hódításai elzárták a

¹⁹ „Voyant qu'ils voulaient mettre par escrit les propositions qu'ils m'avoient faictes, comme résultat de la conférence, je pris party de la rompre, afin qu'ils ne puissent pas dire que l'affaire eut été comme résolue.” Grémonville 1665. szept. 19-i jelentése: uo.: Autriche, t. 22., fol. 100. és Hofkammerarchiv (Bécs), Gedenkbücher 347: „Antwort an Herrn Hoffcammer Director, Herrn von Radol”; 1665. szept. 22. — Ld. még a strassburgi rezidens 1665. dec. 9-i levelét: Archives Municipales de Strasbourg, A A 1225, fol. 82.

²⁰ Központi Levéltár (Prága), Český dvors Kamara 1665/V.: „Anthwort an H. von Radolt in Oppell und Ratisborischer Reluitionsache.”

²¹ Hofkammerarchiv, Original kontrakte A 200. (1641). nov. 18.

²² Értsd: bécsi mázsa (Wiener Zentner), azaz 56 kg.

²³ A polturára ld. *Heinrich v. Srbik*: Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria-Theresia. Wien, 1907. 42—49. l.

német piacot a magyar réz előtt, így nagy mennyiségű réz maradt eladatlanul Augsburgban, Frankfurtban és Nürnbergben. Csak az örökös tartományok biztosítottak valami csekély felvevő piacot. Bécsben már azon töprengtek, nem kellene-e a besztercebányai bányákat bezárni.²⁴

Besztercebánya — legalábbis a királyi fiskus számára — az egyik legnagyobb értéket jelentette Magyarországon. A réz, arany és ezüst bányákat már a XIV. század óta művelés alatt tartották. Ezek a bányák a magyar király tulajdonát képezték, így kerültek 1526 után a Habsburgok közvetlen ellenőrzése alá, akiknek sikerült őket a pozsonyi Magyar Kamara hatásköre alól kivonni, a XVI. századi magyar országgyűlések folytonos tiltakozásai ellenére.

Hajdan az érc kitermelését kis kézműves jellegű vállalkozókra bízták, akik hova-tovább társultak a tárnák és aknák feltárására, a víz kiszivattyúzására. A kitermelés technikai feltételei állandóan tökéletesebbek lettek, de a termelési költségek nagyon magasak voltak, 1600 körül évente 100 000 rénus forintot tettek ki, mert az érc kibányászásának költségéhez még hozzá kell számítani a réz kinyerését megelőző előkészítő eljárások költségeit is. Ezek a bányák mindig nagy csodálatot váltottak ki az idegen utazókból, akik nem minden érdek nélkül keresték fel őket, miután a bányászati technikát a legféltebben őrzött államtitoknak tekintették. E kérdésekről írt leghíresebb mű G. Agricola: *De re metallica* című munkája. Az angol Sir Edward Brown orvos, a londoni Royal Society tagja is meglátogatta ezeket a bányákat és a következőkben számolt be a látottakról:²⁵

„Besztercebánya. . . Magyarország legnagyobb rézkitermelő műve. A réz rendkívül erősen kötődik az ércéhez s ezért elválasztásuk csak igen nagy munkával és nehézséggel lehetséges, mint-hogy a kibányászott rézércet tízennégszer pörkölik és olvasztják, hogy használatra alkalmassá tegyék. . . és ezután mégegyszer megolvasztják a kemencében és kétszer a zúzóműben.”

Sir Edward egy napot töltött az úrvölgyi bányában, egy két domb között elterülő kisvárosban, a hasonló nevű területen, Bersztercebányától egy magyar mérföldre.

„Ennek a bányának a telérei igen szélesek, s ezeket cumutatae-nak nevezik. Ez az érc igen gazdag, 100 font ércben rendszerint 20, néha 30, 40, 50 sőt esetleg 60 font réz is található.

Az üzemvezető megmutatta annak a bányának a térképét, melyben a nap nagyobb részét töltöttük. Ez jelölte mindazoknak a helyeknek a határait, ahol voltunk, és skála mutatta valamennyi vágat hosszát és távolságát a bányában.”²⁶

Az így előállított rezet többfelé kellett küldeni. A császár 500 mázsát tartott fenn magánhasználatra, például ágyúk és harangok öntésére, 200 „mázsát” a magyar főnemesség vett át alacsonyabb áron, azzal a megkötéssel, hogy ő maga dolgoztatja fel és nem bocsátja piacra. A réz legnagyobb része exportra került és éppen ez a kereskedelmi forgalom okozta a legtöbb problémát. Ennek biztosítására az udvari pénzügyi szervek és a császár mindig a bányák saját kezelése és bérlete között ingadozott.²⁷

Egészen 1546-ig a jól jövedelmező bányák Fugger-Thurzó bérletben voltak.²⁸ Az első szerződést 1484-ben kötötte Thurzó János, Jacob Fugger és a pécsi püspök, Magyarország kincstárnoka. Még 1526 után is állandóan nőttek a bevételek, miután a Fuggerek az ún. „vad” kitermeléshez folyamodtak. Mikor a telérek már majdnem kimerültek, a társaság felhagyott a rézbányák művelésével és ezek rövid időre közvetlen királyi igazgatás alá kerültek (1546–1549); 1555-től 1603-ig a réz értékesítését augsburgi vállalkozók bérelték, először a Manlich-ok, majd a Pellere-k és végül Lazarus Henckel von Donnersmarck.²⁹ A rézbányák a XVII. században válságba kerül-

²⁴ Uo. 37. 1.

²⁵ Sir Edward Brown: *A brief account of some travels in Hungaria . . . as also some observations on the gold, silver, copper, quicksilver mines, Baths and Mineral waters in those parts.* London 1673.

²⁶ E. Brown: I. m.

²⁷ H. v. Srbik: I. m. 38.

²⁸ L. Schick: Jacob Fugger, 47–55.

²⁹ II. Rudolf császár bankárjára ld. *Joseph Kallbrunner*: Lazarus Henckel von Donnersmarck (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1931).

tek, a magyarországi események, de elsősorban a nemzetközi gazdasági dekonjunktúra miatt. A bányákat háromszor foglalták el a magyar felkelők, 1604-ben Bocskai, 1619—20-ban Bethlen Gábor és 1644—45-ben I. Rákóczi György hadai. Csak ez az utolsó megszállás 176 758 forint kárt okozott Joannellinek. De egyébként maga a termelés is olyan állandó költségeket igényelt, hogy század eleji becslések szerint, évi 608 000 „mázsa” réz kitermelése tehetné csak rentábilissá a vállalkozást. Mint láttuk a Joannelliek már előre leszámították 6000 „mázsa” eladását, de a valóságban 1660-ig nem tudtak 4000-nél többet eladni.

Andreas Joannelli mégsem vesztette el bátorságát. Besztercebánya eladósodása a vállalkozókat visszatartotta attól, hogy a Kamarával tárgyaljanak, így az örömet megújította a szerződést a Joannelli céggel. De egy német társaság jelentkezése (mely két régensburgi — Erdingen és Käeklatsch — és egy boroszlói — Rical — kereskedőből állt) lehetővé tette az Udvari Kamara számára a bérleti összeg megemelését.

1650 után a Joannelliek viszonyterék hagyományos kelet-európai piacaikat. 21—22 birodalmi tallérért adták el a rézet, melyért 16 és fél forintot fizettek.³⁰ Szó szerint tartották magukat a szerződéshez, mégha látszólag a Kamara nagy összegeket is vesztett. Srbik szerint 1650-től a Joannelliek átlagprofilja „mázsként” 10 rénes forintra rugott.³¹

1660 után Andreas Joannelli nagyon kedvező nemzetközi konjunktúrának lett a haszonélvezője, amely a fordítottja volt annak, mellyel a cég a 30 éves háború alatt találta magát szemben.³² A dán—svéd háború lezárta a Sundot a svéd réz előtt, a besztercebányai réznek nem volt Hamburgban vetélytársa, és a török háború növelte a rézkeresletet; nagy mennyiségű réz igényelték a hadifelszerelést gyártó császári arzenálok: 1663 tavaszán 500 „mázst”, 1664. szeptember 14-én 136, 1665. január 15-én 300 „mázst”.³³ Végül az angol—holland háború a japán réz előtt is lezárta Amsterdamt: ennek következtében egy „mázsa” réz ára 23 birodalmi tallérra emelkedett.³⁴

Ez a sikert sikerre halmozó üzletember, Joannelli, vállalta tehát 1665-ben az államkölcönt. A réz ára és a kereslet egyaránt emelkedett. Nem is késett, 1655, 1660, 1662 és 1666 folyamán szerződését megújította. 1671-ben lejárt a bérlet és az Udvari Kamara nem újította meg a szerződést, mert Joannellinek komoly ellenségei akadtak az udvarnál, elsősorban Triangel német pénzügyes személyében, aki 1668-ban Joannellit hűtlen kezeléssel vádolta. Azzal gyanúsította, hogy nagy jövedelemre tett szert a Kamara rovására és Magyarországot fekete pénzzel árasztotta el. Andreas Joannelli azonban Sinzendorf támogatásával megnyerte a pert, felmentették. Pedig Triangel nem volt elszigetelt ember, mögötte állt a Keleti Kereskedő Compánia, mely a vasvári béke után megpróbálta pozícióit visszaszerezni a török birodalomban.³⁵ Végül a Compánia biztosította is magának a marhakereskedelem monopóliumát a bécsi piacon, a marha árának garantálása fejében. Nincs tehát semmi megdöbbenő abban, hogy Triangel Magyarország másik fontos erőforrására, a bányatermelésre is rá akarta tenni a kezét. Ehhez a harchoz még hozzájárult az is, hogy a császár közvetlen környezetében a merkantilizmus teoretikusai egyre növelték befolyásukat. A császár 1665-ben különösképpen a német ökonomistát, J. H. Bechert kedvelte. Ezenkívül a császár és tanácsosai a pénzügyek rendbehozására törekedtek azzal, hogy vissza akarták szerezni

³⁰ Jean Béranger: *Finances et Absolutisme autrichien dans la seconde moitié du XVIIe siècle*. Paris 1975. II. 403.

³¹ H. v. Srbik: I. m. 37—41.

³² Uo. 59.

³³ „Kaysrerlicher Befelch an die Oberbeamte zu Cremnitz dem Herrn Johann Andreas Joannelli umb die ins Wienerische Zeughaus zu Guessung Stuckhes gelieferte 300 Centen Kupfer die pro jeden Centen dergleichen 30 fl, zusamben 9 m. fl; aus aldaigen Gefölle abstatten zu lassen.” Hofkammerarchiv, Gedenkbücher 427. 1665. jan. 15. és Srbik: I. m. 48.

³⁴ Hofkammerarchiv, U. M. B. 15.286, 1668. jún. 26.; idézi Srbik: I. m. 58.

³⁵ Herbert Hassinger: Die erste Wiener orientalische Handels-Kompagnie. 1667—1683 (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 1942).

a kamarai javak fölötti ellenőrzést.³⁶ Nem volt tehát semmi rendkívüli abban, hogy Besztercebányát ismét közvetlen királyi igazgatásba akarták venni.

A szerződés végrehajtása nem okozott komolyabb nehézséget. A pénzt a kitűzött határidőn belül továbbították, jöllehet a tárgyalás december végéig húzódott, mert a jezsuiták 300 000 forintot követeltek egy IV. Lászlótól nyert, számukra kedvező végrendelet címén. 1670-ben Joannelli az Udvari Kamarától ezért a tranzakcióért egy utalványt kapott követelése kiigyeztetésére.³⁷

Igen figyelemre méltó Joannellinek, hivatalos üzlettársának, Gariboldonak, és ez utóbbi feltételezett társának Sinzendorfnak a társadalmi helyzete. Joannelli valójában egyszemélyben volt kereskedő és császári pénzügyi tisztviselő. 1663-ban, Chaos báró halála után, Joannellit nevezték ki a magyarországi bányák felügyelőjének,³⁸ ami Srbik osztrák történész szerint azt jelentette, hogy a „farkast beengedték a Kamarába”.³⁹ 1668-ban Triangl vádaskodásai ellenére Joannellire ruházták a hadi-fizetőmesteri (Hofkriegszahlmeister) tisztséget is, ami döntő befolyást biztosított számára különleges hadikiadások ügyében, miután a központi pénztár két hivatalból állott, az udvari általános pénztárból és a hadipénztárból. Joannelli mégsem érte el soha a kamarai tanácsosi rangot, talán nem is akarta, hogy feltűnés nélkül foglalkozhassék jövedelmező műveletekkel, hiszen az általános hadipénztárnak kellett gyakran előlegeznie a hadsereg zsoldját és ellátási költségeit.⁴⁰ Végül, néhány hivatalos forrás Joannelit bárónak említi, ami jelzi társadalmi emelkedését.

Az 1665-ös ügylet Sinzendorf kamarai elnök támogatása nélkül kivihetetlen lett volna, és fel lehet azt a kérdés is tenni, hogy vajon Joannelli nemcsak a nevét kölcsönözte-e az egészhez. 1681-es perében ezt is felhánytorgatták Sinzendorfnak,⁴¹ de konkrétumot már akkor sem tudtak mondani.

Láttuk tehát, hogy Lipót császár hitele már uralkodásának kezdetén nagy mértékben saját pénzügyi tisztségviselőinek jóakarátától és lehetőségeitől függött. Még nem állt rendelkezésre modern hitelhálózat. Sem a bécsi, sem a többi idegen bankár nem sietett segítségre, részben azért nem, mert a biztosítékként leköthető javak súlyosan meg voltak terhelve. A bécsi zsidó kereskedők is csak kisebb összegeket tudtak hitelezni.⁴² Az országgyűlések nem foglalkoztak nagy kölcsönműveletek lebonyolításával. Végül is egy bécsi olasz bankár segítette ki a császárt, ahogy Jacob Fugger is kisegítette szépapját jóval súlyosabb körülmények között. Érdekes, hogy mindkét

³⁶ „M. le Président des Finances m'ayant proposé dans l'antichambre de l'Empereur de faire toujours compter l'argent du premier terme pour le remboursement des deux Duchés, en attendant l'arrivée de Hongrie des partisans.” Grémonville 1666. május 6-i jelentése: AE C. P.: Autriche, t. 24., fol. 180.

³⁷ Az ügyet többször is tárgyalta a császári Titkos Tanács. Ld. G. Sagredo velencei követ 1665. dec. 27-i jelentését: „Incontro però lo stesso Gramonville grande difficoltà ad ottenere gli esborsi del danaro per la recupera delli dici Ducati in Slesia, opponendo li Gesuiti un credito di 300 milla fiorini conteso dal Re di Polonia, ni vogliono lipartiti proposti da Francesi a superare l'autorità di Gesuiti.” Velence, Archivio di Stato, Senato, Dispacci di Germania, filza 128.

³⁸ „Denen Ober beamtten bey der Cammer Cremenitz . . . die restirende 13 266 fl. 46 kr. Ihm Herrn Joannelli abstatten lassen sollen.” Hofkammerarchiv. Gedenkbücher 201. 1670. márc. 12.

³⁹ „Es war doch den Bock zum Gärtner machen.” Srbik: I. m. 36. Ez a XIX. századi ember megjegyzése, aki megszokta, hogy a közügyeket a magánügyektől el kell választani. Egyébként Conrad von Richthausen, Baron von Chaos maga is pénzügyi ember volt, a magyar marhával kereskedett. 1649 óta az Udvari Kamara tanácsosa. Előszeretettel foglalkozott alchimiával.

⁴⁰ A két pénztárral folytatott pénzügyi játékokra vonatkozólag ld. sajtó alatt levő tanulmányunkat: Finances et absolutisme autrichien dans la seconde moitié du XVIIe siècle.

⁴¹ Az 1681-es vizsgálat vádiratának VII. pontja, mely szerint Grémonville-től jelentős összeget kapott volna és elárulta a titokban folytatott tárgyalásokat. Ld. Theatrum Europaeum, XII. k. 161. Egyébként a rendkívüli bíróság a vádnak ezt a pontját bizonyítottnak vette.

⁴² J. Bérenger: Les Juifs et l'antisémitisme en Autriche au XVIIe siècle (Études Européennes. Mélanges Tapié. Paris 1973. 181—193).

esetben a magyarországi bányák bérlete tette lehetővé ilyen nagy kockázatot rejtő kölcsön finanszírozásának vállalását. Miként Jacob Fugger, Joannelli is nagy hasznot húzott az előnyös szerződésből, de a kedvező konjunktúrából is. Miután minden száz forintot 10 forintot nyert, ahhoz, hogy magát kárpótolja, elegendőnek bizonyult 11—12 000 (minden két év alatt kitermelt mennyiség) eladása. Biztos lehetett, hogy két év alatt visszanyeri befektetett tőkét.⁴³

Másrészt ennek az ügyletnek — ismét hangsúlyozzuk: tipikus ügyletnek — a bemutatása a tranzakció volumenének ellenére is azt mutatja, hogy a császár pénzügyi helyzete nem volt olyan kétségbeejtő, mint azt általában feltételezték, vagy maga a császár is mondogatni szerette. Ügyes vállalkozók nagyon is jól fel tudták használni Ausztria gazdasági erőforrásait, ahogy a genovai Balbi család, mely az isztriai higanybányák kincseit aknázták ki.

Végül hangsúlyoznunk kell, hogy Magyarország gazdasági helyzete sem volt olyan kilátástalan, mint ahogy gyakran feltüntetik, miután a gazdasági élet egyes ágazatai komoly export-kereskedelmet biztosítottak. Csakhogy, és ebben a magyar történészeknek igazuk van, nyersanyagokról: rézről, ezüstről és állatról volt szó, és Magyarország az osztrák gazdasági rendszeren belül már félgyarmati helyet foglalt el.

Akárhogyan is történt, amikor a császár igazán akarta, komoly erőforrásokat tudott saját politikája érdekében megmozgatni. Így tudta Lipót császár egy Felső-Magyarországon berendezkedett olasz pénzember segítségével megakadályozni egy francia herceg sziléziai beiktatását, és azt, hogy később a francia-barát párt felülkerekedjék a lengyel köztársaságban.

⁴³ *H. v. Srbik: I. m.*

H. TÓTH IMRE—KRISTÓ GYULA

Orosz utazó a XV. századi Magyarországon

A keleti és nyugati kereszténység unióját célzó, 1438—1439. évi ferrarai—firenzei egyetemes zsinaton orosz küldöttség is részt vett Iszidor metropolita vezetésével.¹ A küldöttség utazását részletes beszámoló, pontosabban útinapló örököltette meg, amelyet valószínűleg Avraamij szuzdáli püspök íródeákja állított össze. A „Firenzei követjárás”, oroszul „Хождение на флорентийский собор” elnevezésű útinapló a régi orosz irodalom sajátos műfaját, az útleírást képviseli. Jelentőségét az adja meg, hogy a korabeli orosz irodalomban elsőként számol be Európáról, mintegy „felfedezi” olvasóinak az addig ismeretlen Nyugatot. Még egy évszázad sem telik el, és S. Herberstein hasonló, de ellenkező irányú útról számolhat be: felfedezi a Nyugat számára Oroszországot.

A „Firenzei követjárás” gazdag és érdekes információt szolgáltatott olvasóinak a távoli országokról, városokról, várakról, azok nevezetességeiről. Ismeretlen népek szokásairól, életmódjáról adott hírt. Mindez nagy érdeklődést váltott ki az olvasókban. Ezzel magyarázható, hogy a „Firenzei követjárás” két változatban 13 másolatban maradt az utókorra. A régi orosz irodalomnak ezt az érdekes és figyelemre méltó alkotását eredeti változatában a legrégebbi, ún. Akadémiai másolat alapján N. A. Kazakova adta ki 1970-ben „A X—XVII. századi orosz irodalom emlékei” c. orosz nyelvű gyűjteményben. Szövegközlése tartalmazza még a későbbi, de szintén az eredeti változatot képviselő Múzeumi másolat szövegvariánsait is.²

Az Iszidor metropolita vezette követség hazatérőben, 1439-ben Magyarországon is átutazott. Ezzel magyarázható, hogy a szerző a XV. századi Magyarországra vonatkozó adatokat is feljegyzett művében. Az alábbiakban a „Firenzei követjárás” Magyarországgal kapcsolatos részét publikáljuk N. A. Kazakova kiadása alapján³ oroszul és magyar fordításban. A magyarra való fordítás során a szöveg pontos visszaadására törekedtünk. A magyarországi helyneveket abban a formában hagytuk meg a fordításban, ahogyan azokat az útinapló ismeretlen szerzője hallomás útján lejegyezte, illetve a XVI. század második negyedében működő írnok lemásolta. Az orosz szöveg гряд-ját értelemszerűen hol várnak, hol városnak fordítottuk.

Kropf Lajos írta a Magyarországon megfordult régi utazókat bemutató tanulmányában éppen az 1438—1439-ben itt járt Pero Tafur spanyol utazó útleírása kapcsán, hogy „Tafur útleírása hazánkról nem oly bő, mint a burgundi Bertrandon de la Brocquière leírása,⁴ ki öt vagy hat évvel előbb járt Budán, de ebből a korból szívesen fogadjuk a legcsekélyebb adatot is.”⁵ Ezért

¹ Lexikon für Theologie und Kirche IV.² Freiburg. 1960. 174—176; Polnyj pravoslavnyj bogoslavskij enciklopedičeskij slovar' II. London. 1971. 2448—2449.

² H. A. Казакова: Первая редакция «Хождения на флорентийский собор». Труды отдела древнерусской литературы XXV. Памятники русской литературы X—XVII. вв. Москва—Ленинград 1970. 60—72.

³ Uo. 70—71.

⁴ Szemelvényes magyar fordítását ld. Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp. 1891. 48—99.

⁵ Kropf Lajos: Régi utazók Magyarországon. Századok, 1907. 928.

Orosz utazó a XV. századi Magyarországon

1. ábra

bocsátjuk mi is közre ennek a maga nemében páratlanul értékes kútfőnek magyarországi vonatkozású részét, későbbi kutatásokra hagyva a benne rejlő történeti, földrajzi, nyelvészeti és más jellegű tanulságok levonását.

Szöveg

A от Пору до града Осоры 8 миль. И ту стоа корабль 10 дни, зане ветр противен; и ту родится соль тако же. До града Сеын 60 миль; той град стоит у Белово моря межи гор; гу бо выидохом ис корабля месяца генваря 17. От Сеи до града Брыни 15 миль, а путь лесом на горы; и в тех градах живут хавратяне, язык с Руси, а вера Латыньская. От Мудруши до града Возоля 20 миль; той град деревян, а река под ним Колен. А от Возоля до града Ястреболска 15 миль. От Стреболска до града Окичи 5 миль. От Окичи до града Грева 20 миль; той град велик и красен, а дръжава угорьскаго царя. В сем граде видехом серпьскаго цесаря Деспода с царицею его и с детми, заплнено бысть пръство его серпское от турьскаго царя Амурата. и в том же граде видехом во церкви на престоле в раце младенец в теле весь цел, от Ирода избиенных во Христово рожество, то же видехом месяца февраля в 7 день. От Загреба до Раковца 4 мили. А от Раковица до Крижца 3 мили. От Крижица до Копрыницы 3 мили. От Копрыницы до реки Даравы миль. Та убо река у рубежа Словенской земли с Угорескою землею. От реки Дъравы до града Закона миль. А от Закона до града Чергу 2 мили. А от града Чиргу до града Сегистя 3 мили. А на тех трех милях ехати до Шегездя лесом все. И ту есть, разбои велик велими, без переима и человек доспешных едва мочи проехати, иже бог поможет; ту и шубу разбили в Федорову суботу; а выезжают на тот разбои ис Чиргова до Шегезяда и от всех сторон. А от Шегезяда до Иляши миль. А от Иляши до Дюд 5 миль великих; и на тых милях есть же разбои велик. А от Дюд до Корешеди до Вепшина 4 мили. А от Вепшина до Белагорода 3 мили. А от Белагорода до Мартонвашера 4 мили, А от Мартонвашера до Будина 4 мили. И той есть град столный и угорескаго кърльвства, и стоит на славной рече Дунаи. А из Будина за Дунаи перевезлись есмы и поехали месяца марта 14 день. От Будина до Орьсесика 3 мили. А от Орьсесисика до Хатвана 4 мили. А от Хатвана до Начежюта 5 миль, а от Начежюта до Кувездя 4. А от Кувезде до Моги 5 миль. А от Моги до Форы 6 миль. А от Форы до Кошици 6 миль. А Кошеца есть град велик и тверд, а ставили его немци и дръжат а в Угорьском королевстве. А от Кошици до Априяша града 4 мили. А от Априяша до Люблява 300 и 36 миль. И той Люблевь остеночныи есть городок угореский, стоит на лядской граници. И есть в нем дело вугореские пенязи, новци зовутся, по 3 на золотои.

Fordítás

Porától Oszora városáig 8 mérföld. És itt a hajó 10 napot állt, mert ellenszél volt; és itt szintén sőt termelnek. Szeija városáig 60 mérföld; az a város a Fehér Tengernél van a hegyek között; itt pedig kiszálltunk a hajóból január hó 17-én. Szeijától Brinj városáig 15 mérföld, és az út a hegyekre erdőben vezet; és azokban a városokban havrátok élnek, nyelvük Oroszországból van, de a hitük latin. Mudrusától Vozolj váráig 20 mérföld; az a vár fából való, és alatta van a Kolen folyó. És Vozoljtól Jasztrebolszko városáig 15 mérföld. Sztrebolszkóból Okics váráig 5 mérföld. Okicstól Grev városáig 20 mérföld; az a város nagy és díszes és az ugor cár birtoka. Ebben a városban láttuk a szerp cezárt, Deszpodot a cárnővel és gyermekeivel, az ő szerp cárságát foglyul ejtette a török cár, Amurát. És ugyanabban a városban láttunk egy templomban az oltáron koporsóban egy testében teljesen ép kisdedet azok közül, akiket Irod legyilkoltatott Krisztus születésekor, azt pedig február havának 7. napján láttuk. Zagrebtől Rakovecig 4 mérföld. És Rakovictól Krizsecig 3 mérföld. Krizsictól Koprinicáig 3 mérföld. Koprinicától a Drava folyóig egy mérföld. Mert az a folyó a Szlovén föld Ugor földdel való határánál van. A Drava folyótól Zakon váráig egy mérföld. És Zakontól Csurgu váráig 2 mérföld. És Csurgu várától Szegisztj városáig 3 mérföld. És azon a három mérföldön Segezdzig erdőben kell utazni. És itt nagyon nagy útonállás van, még a vértések közül való ember is aligha tud keresztül utazni kifosztás nélkül, hacsak az isten nem segíti meg; itt a subát is elrabolták Fjodor szombatján [márc. 6.]; és arra az útonállásra Csirgovból, Segezjadtól minden oldalról járnak. És Segezjadtól Iljasig egy mérföld. És Iljasitól Djudig 5 nagy mérföld; és azokon a mérföldeken szintén nagy útonállás van. És Djudtól Korosedzig, Vepsinig négy mérföld. És Vepsintől Belgorodig 3 mérföld. És Belgorodtól Martomvaserjig 4 mérföld, És Martomvaserjtől Budinig 4 mérföld. És az az ugor királyság székvárosa, és a híres Dunaj folyón épült. És Budinból a Dunajon átkeltünk és elutaztunk március hava 14. napján. Budintól Orszeszikig 3 mérföld. És Orszesziktől Hatvanig 4

mérőföld. És Hatvantól Nacsezsjutig 5 mérőföld és Nacsezsjuttól Kuvezdjig négy. És Kuvezdjától Mogüg 5 mérőföld. És Mogitól Foráig 6 mérőföld. És Forától Koscáig 6 mérőföld. És Koseca nagy és erős város és a németek emelték és birtokolják, de az Ugor Királyságban. És Koscától Aprijás városáig 4 mérőföld. És Apriától Ljublevig 300 és 36 mérőföld. És az a Ljublev ugor megálló városka, a ljad határon áll. És benne van a vugor pénz pénzváltója, újaknak nevezik, 3 után jár egy arany.

Magyarázat

- Oszora*: Ma Osor (Jugoszlávia).
Szeija 1449: civitas Segnie, *Thallóczy Lajos—Barabás Samu*: A Frangepán család oklevéltára I. Bp. 1910. 371. Ma Senj (Jugoszlávia).
Brinj 1444: Brignia, uo. 343. Ma Brinje (Jugoszlávia).
Mudrusa 1437: Modrussa, uo. 283. Ma Modruš (Jugoszlávia).
Vozolj 1435: castrum Ozaal, uo. 269. Ma Ozalj (Jugoszlávia).
Kolen Cylpa, további adatokat ld. *Ortway Tivadar*: Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig I. Bp. 1882. 239. Ld. még 1441: penes fluvium Kolpa vocatum, in pertinentiis castri Ozal vocati existentem, A Frangepán család oklevéltára I. 334. Ma Kupa (Jugoszlávia).
Jasztrebolszko, Sztrebolszko 1442: oppidum Jaztrebarszka, uo. 336. Ma Jastrebarsko (Jugoszlávia).
Okics 1439: castrum Oklych, uo. 320. Ma Okié (Jugoszlávia).
Grev, Zagreb: 1438: Zagravia, *Thallóczy Lajos—Barabás Samu*: A Blagay-család oklevéltára. Bp. 1897. 327. Ma Zagreb (Jugoszlávia).
Rakovec, Rakovic 1460: Rakonok, *Csánki Dezső*: Körösmegye a XV-ik században. Értekezések a történelmi tudományok köréből XV. kötet 12. szám. Bp. 1893. 5. Ma Rakovac (Jugoszlávia).
Krizsec, Krizsic 1430: castrum Crisiense, uo. 7. Ma Krizevei (Jugoszlávia).
Koprinica 1432: civitas Caproncza, Georgivs Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I—XI. Budae 1829—1844 (a továbbiakban: CD) X. 7. 436. Ma Koprivnica (Jugoszlávia).
Darava, Drava, Draawa, további adatokat ld. *Ortway Tivadar*: i. m. I. 260. Ma Drava—Dráva (Jugoszlávia—Magyarország).
Zakon 1445: castellum in oppido Zakan, *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I—III. Bp. 1890—1897 (a továbbiakban: Cs.) II. 575. Ma Zákány (Somogy megye).
Csergu, Csirgu, Csirgov 1448: castellum Churgo, uo. 572. Ma Csurgó (Somogy megye).
Szegisztj, Segezdzj, Segezdj 1448: oppidum Segewsd, uo. 582. Ma Segesd (Somogy megye).
Iljasi 1431: Elyesi, uo. 603. Ma Illési puszta Böhönye határában (Somogy megye).
Djud 1449: Gyewgh, uo. 611. Ma Gyurgy (Somogy megye).
Koresedj 1455: possessio Kwreshg, uo. 579. Ma Köröshegy (Somogy megye).
Vepsin 1382: Wepsyn, Cs. III. 260. Ma Lepsény (Fejér megye).
Belgorod 1438: castrum Albense, uo. 308. Ma Székesfehérvár (Fejér megye).
Martomvaserj 1440: Marthonwasara, uo. 314. Ma Martonvásár (Fejér megye).
Budin 1425: castrum Budense, CD X. 6. 781. Ma: Buda (Budapest része).
Dunaj Danavius, további adatokat ld. *Ortway Tivadar*: i. m. I. 249. Ma Duna (Magyarország).
Orszeszik, Orszesizsik 1447: Ilswazegh, Cs. I. 29. Ma Isaszeg (Pest megye).
Hatvan 1446: oppidum Hathwan, uo. 54. Ma Hatvan (Heves megye).
Nacsezsjut 1473: Nagwth, uo. 67. Ma Nagyút (Heves megye).
Kuvezdj 1437: Kwesd, uo. 166. Ma Mezőkövesd (Borsod-Abaúj-Zemplén megye).
Mogi 1366: Mohy, uo. 166. Ma Muhi (Borsod-Abaúj-Zemplén megye).
Fora 1440: Forrow, uo. 198. Ma Forró (Borsod-Abaúj-Zemplén megye).
Kosica, Koseca 1423: civitas Cassoviensis, *Tutkó József*: Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve. Kassán. 1861. 221. Ma Košice (Csehszlovákia).
Aprijas, Aprias 1437: civitas Eperyes, *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára. Szeged. 1931. 113. Ma Prešov (Csehszlovákia).
Ljublev 1412: castrum Lwblo alias Lwblaw, Cs. I. 249. Ma Stará L'ubovňa (Csehszlovákia).

A Rákóczi-szabadságharc és Európa

Beszámoló a sárospataki nemzetközi tudományos konferenciáról

A Rákóczi-emlékév kiemelkedő jelentőségű eseménye zajlott le május 24–28. között az újonnan restaurált sárospataki várban, ahol a Rákóczi Emlékbizottság, a Magyar Tudományos Akadémia, az Oktatásügyi Minisztérium, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa, Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Sárospatak város tanácsa és az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi munkaközössége támogatásával a Magyar Történelmi Társulat tudományos ülősszakot rendezett a szabadságharc vezérő fejedełne születésének 300. évfordulója alkalmából. A hazai tudományos életet reprezentáló mintegy kétszáz történész, irodalomtörténész, kultúrtörténész és nyelvész mellett résztvett a konferencián Ausztria, Bulgária, Franciaország, Kanada, Lengyelország, az NDK, az NSzK, Románia, Svédország, a Szovjetunió és Törökország e korszakkal foglalkozó több kutatója is.

A megnyitóünnepségen, amelyen párt-, állami és társadalmi életünk számos képviselője is megjelent, *Sinkovics István* egyetemi tanár, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke mondott beszédet. Megnyitóájában vázolta a korabeli magyarországi állapotokat, szőlt II. Rákóczi Ferenc örökölt családi hagyományairól, személyiségéről. A szabadságharcra rátérve, hangsúlyozta: Rákóczi felismerte és megalkuvás nélkül vállalta az ország fejlődését szolgáló történelmi feladatokat, az önálló állam megteremtését és a feudális társadalom korszerősítését. Befejezésül kiemelte a szabadságharc európai keretek közötti vizsgálatának jelentőségét, amelyre ez az ülésszak vállalkozott. Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Sárospatak város nevében *Ladányi József* megyei tanácselnök üdvözölte a konferencia résztvevőit, aki a szabadságharc haladó hagyományát, Rákóczi tevékenységének a szocialista hazafiságra és internacionalizmusra is ható éltető erejét méltatta. Az ülésszakon 4 előadás és ezekhez kapcsolódva 33 korreferátum hangzott el, minden témakört vita zárt le.

Köpeczi Béla akadémikus, a MTA főtitkár-helyettese A Rákóczi-szabadságharc és Európa c. előadásában már bevezetőben hangsúlyozta: „A Rákóczi-szabadságharc nem pusztán lokális jelentőségű, hanem befolyásolta a korabeli hatalmi viszonyok alakulását Európában, és kimenetele meghatározó volt Közép-Kelet-Európa további sorsa szempontjából.” Ezután ismertette Európa két nagy régiójának eltérő gazdasági-társadalmi fejlődését, a magyarországi fejlődés különleges tendenciáit, majd megállapította, hogy a bécsi udvar Magyarországon a nemesi alkotmány félredobásával, az alapvető szabadságjogok megsértésével, az erőszak alkalmazásával, az egyre nagyobb teherterekkel, a protestantizmus üldözésével az abszolutizmus primitív formáját érvényesítette. Rákóczi számára nem lehetett választás, az ország függetlenségét a Habsburg-hatalommal szemben kellett kivívnia. Ezért maximális célként a Habsburgok trónfosztását, új király választását, az önálló Erdély visszaállítását tűzte ki, míg minimális programja a gazdasági, politikai és vallási sérelmek orvoslását, garanciaként pedig a fejedelemsége alatt álló Erdélyt és külföldi kezesek állítását tartalmazta. A szabadságharc állama ugyan átmeneti jellegű volt, de Rákóczi vezérő fejedelemként szuverén központi hatalmat gyakorolt, és ez lehetővé tette a különböző társadalmi erők összefogását, fontos reformok elindítását. A feudális körülmények között az egység kompromisszumokat eredményezett. Köpeczi Béla ezután így folytatta: „A kompromisszu-

mok ellenére merjük állítani, hogy a Rákóczi-szabadságharc nem egyszerűen rendi ellenállás volt, hanem egy széles társadalmi bázisra támaszkodó kísérlet, amelynek célja az volt, hogy független és korszerűbb feudális állam jöjjön létre Európának ezen a részén, s e tekintetben nagyobb sikereket ért el, mint a bécsi udvar.” Rákóczi államának és Magyarország népeinek viszonyára rátérve leszögezte, hogy az ideiglenes társadalmi összefogás jegyében a közös érdek alapján közös nemzeti tudat alakult ki. „Magyarország függetlenségének kivívása nem egyszerűen csak a magyar nemesség vagy jobbágyság érdeke volt, hanem az itt lakó más népeké is. Rákóczi igyekezett a legszorosabban együttműködni a szlovákokkal, ukránokkal, németekkel, románokkal.” A korabeli Európa reagálását elemezve az előadó megállapította, hogy a szabadságharcnak szüksége lett volna jelentős francia támogatásra, mindenekelőtt szabályos szövetségre. XIV. Lajos ugyan elismerte Rákóczit 1705-ben Erdély fejedelmének, a szerződés megkötését azonban halogatta, 1708-ban pedig már nem tartotta időzerűnek. Katonai és diplomáciai segítsége egyrészt azért maradt szerény keretek között, mert nem bízott a sikerben, másrészt maga is nehéz helyzetbe került, az általános béke megkötésekor pedig már arra sem volt ereje, hogy Rákóczit erdélyi birtokába visszajuttassa. A lengyelországi francia párttal való kapcsolaton túl Rákóczi XII. Károly svéd királlyal is megkísérelt kapcsolatot teremteni, utóbbi azonban ettől elzárkózott. Rákóczi elszigetelt helyzetében szívesen vette I. Péter 1707-es kapcsolatfelvételi kezdeményezését, amely a varsói szerződéshez vezetett. Ennek realizálását mindkét részről a külpolitikai helyzet kedvezőtlen alakulása akadályozta meg. Anglia és Hollandia 1704-ben hajlandó volt Rákóczi és Bécs között közvetíteni, de ez Bécs merevsége miatt meghiúsult, később pedig elmaradt a közvetítés. 1711-ben a magyar nemesség közvetlenül egyezett meg Béccsel, feladva a szabadságharc alapvető követelését is, az erdélyi fejedelemség különállóságának biztosítását. A szabadságharc sikertelenségének, a sajátos magyar viszonyok között megkísérelt, az abszolút monarchia jegyeit viselő politika kudarcának oka Magyarország gazdasági-társadalmi elmaradottsága és az osztályharc kiéleződése, valamint a külső szövetséges hiánya volt. Mégis nagyjelentőségű volt a szabadságharc a magyarországi fejlődés ideológiailag pozitív befolyásolásával, — fejezte be előadását Köpeczi Béla.

R. Várkonyi Ágnes, a történelemtudományok doktora (Történettudományi Intézet) Habsburg-abszolutizmus és független Magyarország címmel tartott előadást. Bevezetőben megállapította: A török kiűzésének, az országrészek újraegyesítésének időszaka hatalmas ellentétek korszaka volt, demográfiailag a magyar történelem legkritikusabb szakaszát jelentette, ugyanakkor fontos fejlődést hozott a gazdasági életben. Ennek az időszaknak a gazdasági-társadalmi viszonyai a manufaktúrákorszak közvetlen előzményeit mutatták, amelyek egyrészt erősítették a második jobbágyság tendenciáit, másrészt a jobbágyi kötelek feloldásának irányában hatottak. Nagy nehézséget jelentett azonban a tőke- és pénzhiány, a nem megfelelő úthálózat, az élet-, hitel- és vagyonbiztonság hiánya, a munkaerőgond, az erős feudális kötöttségek, a nagy vallási, nyelvi és vagyoni megosztottság, Magyarország állami berendezkedésben és kormányzási rendszerben való lemaradása. Ezután megállapította az előadó: „A feudális viszonyok között a gazdasági-társadalmi fejlődés szintje megkövetelte az igazgatási szervezet, hadsereg, állami jövedelem, társadalmi teherviselés és művelődés országos méretű átrendezését és összefogását, a további fejlődés pedig olyan feladatok megoldását kívánta, amelyekre csak a központi államhatalom képes.” A Habsburg-hatalom azonban nem volt modern abszolutista állam, európai nagyhatalmi helyzetének megalapozásával párhuzamosan Magyarországon minden gazdasági erőforrásra rátette a kezét, és ez Magyarország egész társadalmát egzisztenciálisan megrázta. Ugyanakkor a dinasztia politikai kompromisszumokat tudott kötni a magyar rendekkel, így az irányítás és végrehajtás az abszolutizmus és rendiség kettősségét tükrözte. Magyarország a birodalom többi országával szemben az alárendeltség állapotába került, a fejlődésbeli szintkülönbség megnőtt. Ennek oka a dinasztikus célokat szolgáló, katonai erőre utalt, az udvari arisztokrácia szűk bázisára épült Habsburg-abszolutizmus volt, amely fejlesztette az amúgy is erős cseh manufaktúraipart, lendítette az örökös tartományok gazdaságát, Magyarországon azonban nem valósította meg történelmi feladatát, sőt a második jobbágysággal a refeudalizációs tényezőket erősítette. Mindez Magyar-

országon valamennyi társadalmi osztály és réteg bizalmatlanságát, heves ellenállását váltotta ki. Ezekben a magyarországi mozgalmakban a társadalmi és nemzeti érdekek egybefonódtak, így fő színterüket a gazdasági kulesterületek alkották, de az egész országot behálózták, politikai viharok pedig a korszerű gazdálkodásra áttért Rákóczi-birtokokat magábafoglaló északkeleti országrész volt. A szabadságharcra áttérve az előadó kijelentette: Rákóczi állampolitikai koncepciójának középpontjában a társadalmi összefogás állt, hogy az országot kivezesse az anarchiából. Eközben a fejlődés tendenciáját követte, a hagyományos közösségeket szervezte országos érdekegységbe. Így országos érvénnyel hirdette meg a hagyományos hajdúszabadságot, amelyről az előadó többek között megállapította: „A fegyverrel elnyert szabadság jogát sem etnikai, nyelvi hovatartozóság, sem vagyoni státusbeli helyzet nem korlátozta.” Ugyanakkor ezt a kérdést is a közösségi érdek alapján kívánta rendezni. Az érdekegyesítést szolgálta a lelkiismereti szabadság elve és a vallások közti béke megteremtésének szándéka alapján folytatott valláspolitikai és az anyanyelvi kultúrák szabad fejlődésének biztosítása is. A konföderációs államforma is a közös érdekekhez, a központi akarathoz igazodást állította előtérbe, az országgyűlések pedig a gyakorlati követelmények elfogadtatását célozták. Az országos érdekegyesítést szolgálta Rákóczi merkantilista és protekcionista gazdaságpolitikája és a kuruc táborban kibontakozó társadalmi harcokat követő sorozatos reformintézkedés is, mindez pedig már a második jobbágyság rendszerét szétfeszítő tendenciát mutatott. Befejezésül R. Várkonyi Ágnes rámutatott, hogy a Habsburg-dinasztia és a magyar rendiség kompromisszuma után kiteljesedtek a korábbi fejlődési tendenciák, de a második jobbágyság megszilárduló rendszerében, az állami önállóság hiányának körülményei között, a rendi alkotmány védelme alatt, a birodalom érdekeinek alárendelve.

Bán Imre egyetemi tanár (KLTE) Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség c. előadása elején hangsúlyozta, hogy a feudális Magyarországon a XVII. században, különösen az ellenreformáció folytonosan erősödő nyomása alatt igen kevésbé volt meg a talaja a felvilágosodásnak. A magyar szellemi élet és művelődés ugyanakkor élesen és kibékíthetetlenül kettéosztott volt. Az új filozófiai gondolkodás, ha teológiai köntösben is, mindig a protestáns oldalon jelentkezett, de emellett jelen volt a katolikus filozófia is. A vallási ideológia szerint megosztott magyar művelődés külföldi kapcsolatai és társadalmi alapjai is különbözőek voltak. A katolikus magyarság osztrák, dél-német és olasz, a protestáns magyarság nyugat-német, németalföldi, angol és svájci kapcsolatokkal rendelkezett. A katolicizmus vezérkara túlnyomórészt a főnemességből és az előkelő nemességből került ki, míg a protestánsoké döntően civis és falusi plebejus származású volt. Míg a katolikusok a római Collegium Germanicum et Hungaricum hallgatói voltak, a protestánsok túlnyomórészt holland, kisebb részben angol egyetemeken tanultak. A modernebb, a rendi-feudális nemzettudaton túlmutató eszméket tartalmazó szellemi értékek a protestánsok körében halmozódtak fel. Elsősorban a puritánus mozgalom érdemel említést, amely a nemzeti ellenállás benső tartását erősítette, ugyanakkor küzdelmet folytatott a demokratikus presbiteri rendszerért és az anyanyelvi népművelésért. A katolikus nemzettudatot ezzel szemben a Habsburg-ház iránti loyaltás és az ellenreformációs irányultság jellemezte, ugyanakkor tartalmazta a magyar nemzeti öntudat és a függetlenségi eszme bizonyos elemeit is, amelynek legáltalánosabb kerete a Regnum Marianum tanítása volt. A Rákóczi-korra örökölt sokszínű és ellentmondásos nemzeti és prédikatori ideológiából kiemelkedik Zrínyi Miklósé, amely vallási kötöttségektől mentes volt, és a honvédő harc nagy példáit ragadta meg. Befejezésül Bán Imre megállapította: a XVII. században a magyar művelődés csak a felvilágosodás előkészítő mozzanataival rendelkezett, de megvoltak a nemzeti műveltség csírái, a nemzeti tudat pedig már az egységesülő nemzeti művelődés kibontakozását szolgálta, és Rákóczi minderre építhetett, bár a történelmi viszonyok nem engedték meg e tendencia érvényesítését.

Esze Tamás kandidátus A Rákóczi-szabadságharc valláspolitikája c. előadásában a lényegesen eltérő vallás- és egyházpolitikai rendszer miatt eltekintett az erdélyi fejedelemség vizsgálataól, Rákóczi valláspolitikájának a magyarországi protestánsokat illető mozzanatait elemezte. Bevezetőben megállapította, hogy 1608 óta fegyverrel szerzett, országos törvények által biztosít-

tott vallásszabadság volt Magyarországon, amelyet Erdély elerőtlenedése után a bécsi kormányzat érvényteleníteni szándékozott a totális ellenreformáció szellemében. Ez a törekvés a török kiűzését követően még erősödött, majd a protestáns magyar lakosság nyílt üldözésébe csapott át. A jezsuiták vezette totális ellenreformáció kihívta a protestáns nemesek ellenállását, amelyhez paraszt-megmozdulások társultak, így a Rákóczi-szabadságharc kitörésében nagy része volt a vallási nyugtalanságnak is. Rákóczi a vallásviszály kiegyenlítésére törekedett, elhatárolta magát kora politikai katolicizmusától, és elítélte az ellenreformáció erőszakos cselekedeteit. Meggyőződéséhez katonai érdek és politikai belátás társult, mivel hadseregének döntő többsége protestáns volt, vállaltnia kellett a vallási türelem politikáját. Felkarolta emellett az udvar és a katolikus klérus ellenállása következtében sikertelen uniós gondolatot is. A római egyház fejével és harci szervezeteivel — a pápával és a jezsuita renddel — szemben az állami szuverenitás elvét vallotta és érvényesítette. Rákóczi a protestánsok vallásszabadságát kinyilvánító és időről-időre megerősödő korábbi országos törvényeket teljes értékű jogszabályoknak tekintette, az ezekkel ellentétes rendelkezéseket viszont érvényteleneknek. Ennek megfelelően az ellenőrzése alá került területeken a hadsereg segítségével visszaállította a protestáns kultuszt. Az erőszakos protestáns templom-visszafoglalásokat azonban nem tűrte, az erről való döntést az országgyűlés jogaként tartotta fent. 1704-es rendeletének érvényesítésére katolikus-protestáns vegyesbizottságokat küldött ki. Ez protestáns nyugtalanságot keltett, amelyet a bécsi udvar a protestáns egyházak vallásszabadságának engedélyezésével igyekezett kihasználni. Erre Rákóczi szintén megerősítette a vallásszabadságot, engedélyezte a templomok és iskolák szabad építését, de a meglevőket azok kezén hagyta, akik éppen rendelkeztek vele, és ismét megtiltotta az erőszakos elfoglalásokat. A valláskérdésben Rákóczi közvetítésével kényszerű kiegyezésként az 1705-ös szécsényi országgyűlés döntött a *status quo* és a *maior pars* elve alapján a kisebbségről való gondoskodás mellett. A vegyesbizottságok ellen azonban továbbra is sok panasz merült fel, így az 1707-es ónodi országgyűlés ismét foglalkozni kényszerült vele. Esze Tamás befejezésül megállapította, hogy Rákóczinál a vallásbéke eszméje korát megelőzte, de teljes megvalósításához az adott körülmények között nem volt ereje.

Az előadáshoz kapcsolódó korreferátumok a szabadságharc európai jelentőségét bizonyították. *L. A. Nyikiforov*, a történelemtudományok doktora (Moszkva) A nemzetközi kapcsolatok és a magyar szabadságharc címmel történelmi párhuzamot vont II. Rákóczi Ferenc és I. Péter személyisége és tevékenysége között, kiemelte e két államférfi rokon vonásait, s eközben megállapította: Mindketten a feudális társadalom uralkodó köreinek képviselői voltak, de mindketten korukból kiemelkedő nagy politikusként igyekeztek országuk minden erejét az egész nemzet problémáinak megoldása, a haladó fejlődés előmozdítása érdekében egyesíteni, eközben hosszú háborúra kényszerültek, s ebben lehetőségeik már eltérőek voltak.

G. Jonasson egyetemi tanár (Stockholm) XII. Károly és II. Rákóczi Ferenc kapcsolata c. korreferátumában svéd források alapján a kedvező politikai helyzetet kihasználni szándékozó Rákóczi 1704-es és 1705-ös kapcsolatfelvételi kísérletét, a svéd—porosz szövetséghez való csatlakozásra ill. a svéd békeközvetítésre irányuló szándékát, az elutasító svéd magatartást elemezte.

P. A. Artamanov kandidátus (Moszkva) Magyarország és az orosz—lengyel szövetség c. korreferátuma eddig részben kiadatlan források alapján az északi háború fordulópontjának eseményeit, Oroszországnak a lengyel konföderáció és a magyar szabadságharc felé fordulását, az 1707-es orosz—magyar szerződés kompromisszumait, a realizálás akadályait, az orosz békeközvetítés sikertelenségét, a magyar kérdéssel kapcsolatos, 1712-ig tartó orosz diplomáciai lépéseket ismertette.

P. Mijatev egyetemi tanár (Szófia) A Rákóczi-szabadságharc és Bulgária címmel a két nép korabeli kapcsolatait ábrázolta, és párhuzamot vont a magyar kuruc és a bolgár hajdúk mozgalom között, majd a magyar szabadságharcosok emlékének bulgáriai ápolásáról szólt.

Várad-Sternberg János egyetemi tanár (Ungvár) I. Péter cár és Rákóczi diplomáciai kapcsolatfelvétele c. korreferátumában Korbea 1707 májusi és júliusi küldetését, a szabadságharc vezetőivel folytatott tárgyalásait ismertette, majd Ukrajncev 1708-as követségét elemezte.

J. Stasewski egyetemi docens (Toruń) Lengyelország és a magyar szabadságharc címmel a szabadságharcnak nyújtott 1703—1706 közti aktív lengyel segítséget, az élénk politikai kapcsolatokat, a francia támogatás közvetítését részletezte, majd rátért az 1707—1709 közötti időszakra, amikor II. Ágost lemondása után megváltozott körülmények között működött együtt a svédellenes lengyel ellenzék és a magyar szabadságharc, végül pedig az 1710—1711-beni II. Ágost visszatérése utáni korlátozott lehetőségű lengyel támogatásról szólt.

T. Gökbilgin egyetemi tanár (Isztambul) A török Porta és a magyar kérdés c. korreferátuma hangsúlyozta, hogy a Porta kezdetben nem értette meg a szabadságharc jellegét és célkitűzését, Rákóczi 1706-os közeledését pedig másirányú lekötöttségek miatt nem tudta viszonzni, ennek ellenére a magyar követek szabad mozgását a továbbiakban is biztosította. Változás a külpolitikai helyzetben csak 1711 után következett be a Porta számára, s ekkor aktívvá vált a Rákóczihoz fűződő kapcsolat, amely az 1717-es közös hadrakelést eredményezte. Befejezésül részletesen ismertette, hogyan nyújtott a vesztes háború után a Porta menedéket a magyar emigrációnak.

P. Cernovodeanu tudományos főmunkatárs (Bukarest) A román vajdaságok és Rákóczi diplomáciai kapcsolatai c. korreferátumában kiemelte, hogy Havasalföld és Moldva kormánykörei jóindulatúak voltak a magyar szabadságharcra szemben, de helyzetükből fakadóan igyekeztek a semlegességben kitartani, és tartózkodtak a nyílt támogatástól. A segítség a politikai ügynökök szabad áthaladásának biztosításában, a szabadságharc menekülő résztvevőinek befogadásában nyilatkozott meg.

S. Bastav egyetemi tanár (Isztambul) A bujdosók török földön címmel a magyar emigráció befogadásáról, leteleptetéséről és ellátásáról szolt levéltári források alapján, azután hangsúlyozta, hogy további részletkérdések tisztázására kerülhet sor újabb levéltári feltárások alapján.

A külföldi korreferátumokhoz csatlakozva *Rázsó Gyula* tudományos főmunkatárs (Hadtörténelmi Intézet) A katonai erőviszonyok c. korreferátumában a szabadságharc idejének általános katonai helyzetét elemezte. Rámutatott, hogy a Rákóczi-szabadságharc sikere az általános európai hadihelyzet, közelebbről a spanyol örökösödési háború alakulásától függött, a magyar nép küzdelme ugyanakkor e háború szerves része volt, ezzel valamennyi hadviselő fél számolt, amennyiben az osztrák erők lekötése meggátolta, hogy a szövetségesek döntő fölénybe kerüljenek a többi hadszíntéren. Így Ausztria megtámadásához Franciaországot a bajor választó csatlakozása mellett a szabadságharc kitörése segítette, és ezzel a francia haditerv számolt is a Bécs ellen fordulásra. Franciaország defenzívába szorulása után is jelentős tényező maradt Magyarország, Rákóczi azonban helyesen ismerte fel, hogy a győzelemhez elengedhetetlenül szövetségesre van szüksége. A vارسói szerződés azonban katonailag nem hozhatott eredményt. Más tényezők mellett Franciaország válságos helyzete is katonailag kilátástalanná tette a szabadságharcot. A katonai szempontokat figyelembevévő, váratlanul kedvező ajánlattal fellépő Bécs a szatmári békével véget tudott vetni a szabadságharcnak. Rázsó Gyula befejezésül katonai szempontból mérlegelte a szatmári béke realitását.

A második előadáshoz kapcsolódva *H. Haselsteiner* tudományos főmunkatárs (Bécs) Abszolutizmus és rendiség a Habsburg-monarchiában címmel az örökös tartományok rendjeinek helyzetét, a rendi dualizmus kialakulását, funkcionálását és válságát, az abszolutizmus megteremtésére irányuló lépéseket és a rendi befolyás további érvényesülését vizsgálta.

*T. M. Iszlamo*v, a történelemtudományok doktora (Moszkva) A Rákóczi-szabadságharc nemzetiségi és társadalmi viszonyai c. korreferátumában megállapította: e haladó küzdelemben Magyarország államiságának a feudalizmus körülményei közötti, új társadalmi-politikai alapon történő helyreállításáról volt szó, és ezért a magyarok mellett az itt élő szlovákok, kárpátukránok és románok ezrei is fegyvert fogtak. A magyar állam szempontjából alapvető kérdés volt a birtoikos nemesség és a jobbágyparasztság egymással ellentétes osztályérdekeinek összehangolása, s Rákóczi törekvése erre is irányult. Ugyanígy igyekezett megnyerni a császári hadak támaszát képező dél-szlávokat a szabadságharc eszméinek.

Wellmann Imre kandidátus (Mezőgazdasági Múzeum) Magyarország demográfiai képe a

XVIII. század elején c. korreferátuma a lakosság két évszázados fogyásának és pusztulásának képét vázolta fel, ismertette a bevándorlást és a belső vándormozgalmat. Részletesen szólt a szabadságharc alatti további lakosságcsökkenés és pusztulás okairól, amelyek eredményeként Magyarország népessége a XV. századvégi 5,8%- helyett már csak 3,25%-kal részesedett Európa lakosságszámából.

Orosz István egyetemi adjunktus (KLTE) Parasztsors a XVII—XVIII. század fordulóján Magyarországon címmel a parasztság növekvő terheit részletezte, szólt a különböző szabadulási irányzatokról, majd a szabadságharc mentesítő intézkedéseit ismertette.

Rácz István kandidátus (KLTE) A hajdúszabadság kérdése a szabadságharcban c. korreferátumában megállapította, hogy a hajdúszabadságolás Rákóczi jobbágypolitikájának egyik lényeges alkotórésze, amit a földesúri érdekek sérelme nélkül kívánt megoldani. A szabadságharc katonai szükségletének megfelelően a jobbágysorból való kiemelkedés feltételeként katonai szolgálatot követelt, s ennek fejében ígérte a felszabadítást, kezdetben otthonukban, később a hajdúvárosok mintájára szervezett szabad helyeken. Emögött a fejedelmi hatalom örökletes támaszát nyújtó, földdel és feudális kiváltságokkal megfizetett állandó katonaközösségek szervezésének gondolata húzódnak meg.

Maksay Ferenc kandidátus (Országos Levéltár) A parasztság a hadban és a termelésben c. korreferátuma a fegyvert fogó felnőtt férfilakosság számát, a termelésben marad munkaképes férfiak arányát, a szabadságharc hadseregéből leszakadók és hazatérők létszámát elemezte a rendelkezésre álló források alapján, és leszögezte, hogy a jobbágyparaszti családok 3–10%-ából hiányozhatott a munkaképes férfi.

Nagy József Zsigmond tudományos munkatárs (Történettudományi Intézet) A köznemesség helyzete és politikai törekvései címmel a középnemesség súlyvesztését, országos hanyatlását, tájegységenkénti differenciálódását ismertette, és rámutatott, hogy a középnemesség a szabadságharc alatt is korábbi, a vármegyére támaszkodó, egyensúlyozó politikáját folytatta helyi hatalma megtartása érdekében, ebből a magatartásból azonban egy része képes volt kitörni.

Kovács Kálmán egyetemi tanár (ELTE) A közigazgatás Rákóczi államában c. korreferátumában megállapította: A szabadságharc rendi konföderációban jelentkező állama a feudális államtípuson belül ideiglenes jellegű, sajátos megjelenésű rendi-képviselési monarchia, amelyben az államfői tisztelet kezdetből a szécsényi országgyűlésen vezérlő fejedelemmé választott Rákóczi látta el, kormányként kezdetben az udvari tanács, majd a szenátus működött. A gazdasági ügyeket a gazdasági tanács és az udvari gazdasági tanács intézte, a hadsereggel kapcsolatos ellátási ügyek az országos főhadbiztosság kezében voltak. Törvényhozói jogkörrel a korábbiaktól eltérő kuruc országgyűlések rendelkeztek. A régi országos méltóságokat nem töltötték be, a közigazgatás helyi szervei viszont szinte teljesen változatlanul továbbéltek az öt katonai főkapitányságra osztás ellenére.

Heckenast Gusztáv kandidátus (Történettudományi Intézet) A merkantilizmus és Rákóczi gazdaságpolitikája c. korreferátumában leszögezte: A szabadságharc független magyar államának vezetői ismerték a Habsburg-birodalom gazdaságpolitikájában korábban érvényesült kameralista elmélet lényeges elemeit, és ha nem is hivatkoztak ezekre, gyakorlati gazdasági tevékenységükben, így az iparfejlesztésben, külkereskedelemben és a rézpénz bevezetésében alkalmazták ezeket.

Bánkúti Imre kandidátus (Nemzeti Múzeum) A szabadságharc államának gazdasági szervezete c. korreferátuma a fejedelmi hatalom és a rendek közti erőviszony függvényében elemezte a gazdasági irányítás kérdését, és rámutatott, hogy a gazdaság egészét irányító hivatal nem volt, a gazdasági apparátus alapján rendi jellegű mutatót, és mindez akadályozta Rákóczi centralizáló törekvését.

N. Kiss István kandidátus (Mezőgazdasági Múzeum) Az állami jövedelmek a szabadságharcban c. korreferátumában a katonai tehertétellel szembesítette a szabadságharc államának gazdasági erőforrásait. Részletesen elemezte az általános adózás bevezetésének folyamatát, a rézpénz bevezetése és devalválása ellenére megállíthatatlan inflációt, majd leszögezte, hogy annak

terheit is a társadalom viselte, s bár súlyosan érintette a nemességet is, a szabadságharc főleg a parasztság teherbírásának köszönhetné nyolc évi létezését.

Perjés Géza tudományos főmunkatárs (Statistikai Hivatal) A kuruc hadsereg címmel a regularitás kérdésével foglalkozott. Bemutatta a magyar hadviselés elmaradottságát, a reformokat akadályozó időhiányt, ami Rákóczi külföldi zsoldosok felfogadására ösztönözte; ezt azonban gátolta az anyagi helyzet. A népi származású kuruc hadsereg népi, majd nemesi származású tisztjei sem voltak jártasak a hadtudományban, hiányoztak a képzett, fegyelmet és rendet tartani tudó altisztek, a folytonos hadakozás lehetetlenné tette a kiképzést, mindez a fegyverek maximális hatását, a mozgás és fegyverhatás összhangját és a lökés erejét biztosító reguláris taktikával szemben, ahol a hadvezér a tervezésre és döntésre összpontosíthatott, eleve lehetetlenné tette a sikert. Ez okozta a kuruc csapatok részéről a nyílt csaták elvesztését. Mivel a portyázó harc automatizmusával és metodusaival viszont a kuruc tisztek és katonák voltak fölényben, e tekintetben elért sikereik tették lehetővé a szabadságharc nyolc éven át való folytatását.

Käfer István kandidátus (Irodalomtudományi Intézet) A nem-magyar népek részvétele a szabadságharcban c. korreferátumában leszögezte: A két nép szoros egysége, etnikai kapcsolata, közös történelmi múltja következtében leegységesebb volt a felső-magyarországi magyar-szlovák együttműködés a szabadságharcban, de ugyanilyen egységes volt a kárpátaljai ukránok csatlakozása a kuruc táborhoz. Az eltérő történelmi fejlődéssel rendelkező Erdélyben is hasonló nemzeti egység alakult ki a szabadságharc hatására magyarok, szászok és románok között. Mindössze a délvideki szerbek és horvátok foglaltak negatívan állást a szabadságharcra szemben a pravoszláv és osztrák befolyás, a török közelsége miatt, valamint azért, mert távol voltak a szabadságharc küzdelmeinek színterétől. A Rákóczi-szabadságharc kiemelkedő jelentősége éppen abban állt, hogy egyesíteni tudta e térség népeinek szociális, gazdasági, nemzeti és vallási érdekeit.

Magyari András egyetemi docens (Kolozsvár) Az erdélyi magyarok és románok együttműködése a szabadságharcban címmel elemezte az erdélyi Habsburg-ellenes küzdelem antifeudális jellegét, a különböző etnikumú és társadalmi hovatartozású elnyomott elemek akcióegységét már a szabadságharc kitörése előtt, amely lehetővé tette a gyors csatlakozást. A népi erők harcának nyomása alatt a társadalmi igazságszolgáltatás mellett az idegen igtól való megszabadulás lehetősége a birtokos nemesség bekapcsolódását eredményezte. Rákóczi erdélyi fejedelemsé válassztása a vezető erő megszületését, az erők koncentrációjának és a centralizációnak a lehetőségét jelentette, és Erdély nagy része 1705 őszére a szabadságharc ellenőrzése alá került. A vesztes zsidói rsata negatív katonai és politikai következményei mellett ismét nőtt a társadalmi feszültség, 1709-re pedig a szabadságharc elvesztette társadalmi bázisát. Befejezésül kiemelte: Erdély magyar és román parasztjai és kismeserei képezték Rákóczi itteni csapatainak gerincét.

A harmadik témakörhöz kapcsolódva *Földes Éva*, a neveléstudományok doktora (OPI) Rákóczi iskolapolitikája c. korreferátumában kifejtette, hogy a fejedelem az iskola- és nevelésügyet is elsőrendű állami feladatnak tekintette, szabályozta a felekezetek egyenlő iskolaállítási jogát, biztosította valamennyi nemzetiség anyanyelvű tanulási lehetőségét, kizorította a jezsuitákat az iskolákból, visszaállította és támogatta a hajdani neves protestáns kollégiumokat, szorgalmazta az állam számára fontos tananyag tanítását, egyszóval következetes és haladó kulturális politikát érvényesített.

Galavics Géza tudományos munkatárs (Művészettörténeti Intézet) Rákóczi művészi politikája c. korreferátuma azt hangsúlyozta, hogy a fejedelemnek művészi elvei megvalósítására alig néhány év állt rendelkezésére, befolyását így alig érvényesíthette, de kezdeményezései, útkeresése, mecénássága a lehetőségek maximális kihasználását jelentette.

Hopp Lajos kandidátus (Irodalomtudományi Intézet) A Rákóczi-szabadságharc és -emigráció irodalmi törekvései címmel Rákóczi irodalompolitikáját az önálló magyar államiság visszaállításának gyakorlati megvalósításával összefüggésben mutatta be. Kiemelte, hogy létrejött a politikai udvari irodalom szervezeti kerete, nagy szerephez jutott a politikai publicisztika, fejlődött a nemesi irodalom többi ágazata is, politikai töltésűvé vált emellett a vitézi költészet is,

mindez hiteles képet ad a fejedelemről és a szabadságharcról. A drámai irodalom a régi szinten, de új tartalommal és szemlélettel élt tovább. Rákóczi e rövid, ám mégis kiemelkedő jelentőségű periódus irodalmi vezéralakja is, akihez számos ponton, különösen új műfaj meghonosításával Mikes kapcsolódik.

Szathmári István egyetemi tanár (ELTE) A magyar nyelv a szabadságharc idején c. korreferátumában kifejtette: A szabadságharc hozzájárult a kialakult helyesírási, hangtani és alaktani normarendszer erősítéséhez és terjedéséhez, részben egységesüléséhez a társadalmi-politikai viszonyok módosulása és az anyanyelvi műveltség emelkedése, az írásbeliség magyarrá válása, az irodalom fellendülése következtében, de a szó- és kifejezőképesség ez a rövid korszak nem tudta lényegesen gyarapítani.

Varga Imre kandidátus (Irodalomtudományi Intézet) Rákóczi alakja a kuruc költészetben c. korreferátuma megállapította: Rákócziiban a társadalom mindkét alapvető osztálya a sajátos céljához hozzásegítő vezért látta. Így a jobbágyság szegénylegény költészetében Rákóczi Istentől küldött, az idegen és földesúri elnyomástól megszabadító vezérként jelenik meg. A hajdúszabadság késésével az efajta költemények elmaradtak, megjelentek viszont a nemesi dicsőítő énekek, amelyekben a fejedelmet nagy ősök méltó sarjaként üdvöztették. A népköltészet a szathmári békét követő nyomorúságban idézte fel ismét Rákóczit a szabadságharc fényes csillagaként.

A negyedik előadáshoz kapcsolódva *Borovi József* professzor (Római Katolikus Hittudományi Akadémia, Budapest) Rákóczi világképe és a vallás c. korreferátumában kiemelte, hogy a katolikus Rákóczi haladó teológiai gondolkodása a janzenizmusban talált kifejezési formát. Filozófiájának alapvető gondolata az ország szabadságának biztosítása volt, politikai gyakorlatában pedig a haza a felekezeti érdek fölé került, hazafias és vallásos világnézete mégsem ütközött.

Fabinyi Tibor professzor (Evangelikus Teológiai Akadémia, Budapest) Rákóczi diplomáciájának valláspolitikai vonatkozásai címmel a protestáns rendek képviselőinek a porosz, svéd és dán udvarban rokonszenvet, támogatást, esetleg szövetséget szerző diplomáciai küldetéseit, valamint Brenner apát római követségét elemezte, továbbá az angol és holland közvetítési kísérletről szólt.

Rosdy Pál levéltárigazgató (Esztergomi Prímási Levéltár) A janzenizmus a legújabb teológiai megvilágításban c. korreferátuma e komplex dogmatikai, erkölcsi és politikai mozgalom eredetét, fejlődését, fő tételeit ismertette és maig való hatásáról szólt.

Ladányi Sándor levéltárigazgató (Ráday-levéltár) A vallási türelem eszméje a Rákóczi-szabadságharcban c. korreferátumában a fejedelem valláspolitikájának összetevőit vizsgálta, és kiemelte: Nem volt szükség nyugati elméletek átvételére, az erdélyi törvényhozás Rákóczi családi hagyományaként jelentkező vallási toleranciája pedig gyakorlatilag is megelőzte a nyugati országokat, így az egyházszabadság az egyházszervezés szabadságát jelentette. Rákóczi még ennél is tovább ment, amikor elvben leszámolt a földesúri joggal a vallás kérdésében, és a vallást alárendelte a haza ügyének; gyakorlatilag pedig el tudta érni, hogy a szabad vallásgyakorlat elvét törvénybe foglalják.

A nemzetközi tudományos ülésszak *Köpeczi Béla* akadémikus zárszavával ért véget, aki hangsúlyozta, hogy az elhangzott előadások és korreferátumok, valamint az ezekhez csatlakozó viták egyrészt összegezték az elmúlt két évtized kutatási eredményeit, másrészt kijelölték a további feladatokat. Rendkívül jelentős, hogy sikerült nemzetközi viszonylatokban vizsgálni a szabadságharcot, és Közép-Kelet-Európa relációjában első ízben teljességgel bemutatni a kapcsolatok tartalmát. További munkálatokat igényel az itt háttérbe szorult békétárgyalások diplomáciatörténeti összegezése. A gazdaságtörténetben új eredmények születtek, de e téren még további eredmények várhatók. Társadalomtörténeti téren elsősorban a jobbágyság helyzetének feltárása sikerült, bár itt is szükséges a katonáskodó parasztok felszabadításának további vizsgálata. Ugyanígy sikerült a nemzetiségek részvételének bemutatása az újabb eredmények alapján, ez ösztönözzön további szisztematikus kutatásokra. Ez a konferencia is meggyőz arról, hogy a közös harc szempontjából végezzük a nemzetiségek részvételének feltárását, ezért is sajnálatos a cseh és szlovák kutatók távolmaradása. A szabadságharc államának jellegét sikerült tisztázni, ezzel

szemben nem foglalkozott a konferencia kellő mélységben a nemességgel és csak szétdaraboltan a polgársággal és az értelmiséggel. A művelődés- és egyháztörténet területén is még sok feltárnivaló van, és szükségesek lennének forráspublikációk. Befejezésül hangsúlyozta: A Rákóczi-szabadságharc a magyar történelem rendkívül gazdag periódusa, amely a társadalmi haladáshoz való viszony alapján bukásában sem kudarc, amely eltette az utókort, és amelynek máig ható példás tetteit tovább kell tudatosítanunk társadalmunkban.

Zachar József

A Történettudományi Intézet hírei

1976. január 1. — december 31.

A Magyar Tudományos Akadémia 1976. évi közgyűlésének május 7-i zárt ülésén *Pach Zsigmond Pál* akademikust, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóját az MTA alelnökévé, *Ránki Györgyöt*, a történettudományok doktorát, az Intézet ügyvezető igazgatóját az Akadémia levelező tagjává választották.

Ránki György szeptember 23-án tartotta meg akadémiái székfoglaló előadását „Közgazdaság és történelem — a gazdaságtörténet válaszútjai” címmel.

Kinevezések

Január 1-től öt esztendőre *Ránki Györgyöt* ügyvezető igazgatóvá, *Mucsi Ferencet* igazgatóhelyettesé nevezték ki.

Április 1-én *Szücs Jenő* a középkori, *R. Várkonyi Ágnes* a kora-újkor, *Hanák Péter* az újkor, *Lackó Miklós* a legújabbkori, *Orbán Sándor* a jelenkori, *Glatz Ferenc* a historiográfiai, *Incze Miklós* pedig a tudományos információs osztály vezetésére kapott öt évre szóló megbízást.

Kitüntetés

Március 22-én *Kovács Endre* a magyar-lengyel kapcsolatok fejlesztésében szerzett kiemelkedő érdemeinek elismeréséül megkapta a Lengyel Népköztársaság Érdemrendjét.

Disszertáció-védés

Június 29-én zajlott le *Granasztói György* „A városi élet keretei a feudális Magyarországon (Kassa társadalma a 16. század derekán)” című kandidátusi értekezésének vitája.

Az új magyar szintézissel kapcsolatos munkálatok, eredmények

A tavaszi könyvhéten jelent meg a Magyarországi története című tizkötetes szintézis nyitányaként a VIII., az 1918-tól 1945-ig terjedő időszakot tárgyaló kötet.

Január 12-én zajlott le a VII. kötet kéziratának vitája.

A III. kötet kollektívája az év folyamán négy alkalommal tartott vitaülést. Megtárgyalták az 1648—1664 és az 1664—1683 közötti politikátörténetről *R. Várkonyi Ágnes* ill. *Benczédi László* által készített kéziratot, *Makkai László* 17. századi művelődéstörténeti fejezetét, valamint a kötet mellékleteinek kérdéseit.

Február 18-án került sorra a VI. kötet egészének (kultúrtörténeti fejezetek nélkül), november 3-án az V. kötet (1790—1848 közötti időszakot tárgyaló) kéziratának vitája.

Az Igazgatói Tanács november 5-i ülésén a X. kötet munkálatainak megindításával foglalkozott *Glatz Ferenc* és *Niederhauser Emil* tervtanulmánya alapján.

Az igazgatóság november 15-i ülésén tárgyalta a Magyarország története munkálatainak állásáról szóló beszámolókat.

Intézeti viták, munkaértekezletek

Január 26-án intézeti munkaértekezlet keretében került sor az Intézet 1972—75. közötti tevékenységéről készített jelentés és az 1976—80. évi terv megvitatására.

A Legújabbkori Történeti Osztály április 16-án rendezett vitát *Fejes Judit* „A magyar-német kapcsolatok története 1925—33” című tanulmányáról.

Április 30-án az Intézet kollektívája megvitatta *Glatz Ferenc* „Kérdések a történettudomány elméletéről és módszeréről” című 4 íves tervtanulmányát. A tanulmány alapját képezi az Intézetben meginduló elméleti és módszertani kutatásoknak.

Október 22-én ülésezett az intézeti ifjúsági parlament.

Munkatársaink részvétele hazai tudományos üléseken

A január 29—30-án Vaján és Nyíregyházán megrendezett Rákóczi-emlékülésen *R. Várkonyi Ágnes* és *Benda Kálmán* referátumot, *Heckennast Gusztáv* és *Nagy József* korreferátumot tartott.

„A Rákóczi-szabadságharc és Európa” címmel nemzetközi tudományos konferencia

zajlott le Sárospatakon május 24. és 28. között. *R. Várkonyi Ágnes* előadást, *Heckenast Gusztáv* és *Nagy József* korreferátumot tartott.

Október 19—22-én zajlott le az MTA Középkori Munkabizottságának eszmetörténeti ülészaka, melyen *Szücs Jenő*, *Györffy György* és *Mályusz Elemér* tartott előadást.

December 20—21-én Székesfehérvárott került sorra az országos történetész vándorgyűlés, melyen *Lackó Miklós* felkért hozzászólóként működött közre, *Hanák Péter* pedig zárszóban foglalta össze a vándorgyűlés munkájának eredményeit.

Új könyvek

Az Értekezések-sorozatban jelent meg *Zimányi Vera* „Magyarország az európai gazdaságban 1600—1650”, *Spira György* „A negyvennyolcas forradalom kérdései” és *Szabó Dániel* „A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében 1914—1918” című munkája.

Újabb két kötettel gyarapodott a Magyar História c. sorozat: megjelent *Hegyi Klára* „Egy világbirodalom negyvidékén” és *Várady Géza* „Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag” című könyve.

Az „Életek és korok” köteteként került az olvasóközönség elé *Gonda Imre* Bismarck biográfiája.

Kovács Endre „Történelmi arcképek” c. munkáját a Gondolat, „Szabadságharcunk és a francia közvélemény” c. könyvét az Akadémiai Kiadó bocsátotta közre.

A Kossuth Kiadó jelentette meg *Ormos Mária—Incze Miklós* „Európai fasiszmusok 1919—1939” című munkáját.

Az Akadémiai Kiadó gondozásában látott napvilágot *Sarlós Béla* „Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében” című monográfiája.

Megjelent *Somogyi Éva* „A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez” című könyve.

A Kossuth Kiadó adta ki *Niederhauser Emil* „Nemzetek újjászületése Kelet-Európában” című munkáját.

A Gyorsuló idő köteteként adta közre a Magvető Könyvkiadó *R. Várkonyi Ágnes* „Török világ és magyar külpolitika” című könyvét.

Három munka került második kiadásban az olvasóközönség elé: *Ránki György* „A második világháború története” című könyve és — átdolgozott, bővített formában — *Berend T. Ivánnal* közösen készített munkája „Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században” címmel. A Rákóczi-évforduló alkalmából adta ki másodszor is a Gondolat Kiadó *R. Várkonyi Ágnes—Köpeczi Bélával* közösen írt — „II. Rákóczi Ferenc” című kötetét.

Nemzetközi kapcsolataink

középpontjában a kétoldalú akadémiai egyezmények alapján kötendő munkatervek előkészítése, illetve a végrehajtás megkezdése és az esedékes feladatok elvégzése állott.

Április 6-án *D. F. Markov* akadémikus, a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének igazgatója és *Pach Zsigmond Pál* igazgató együttműködési megállapodást írtak alá a következő témakörökben végzendő közös kutatásokról, közös kötetek előkészítéséről: 1. Magyarország történetének fő kérdései a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában; 2. A kapitalizmus társadalmi-politikai rendszerének válsága és ennek jelentkezése a közép- és délkelet-európai országok fejlődésében a két világháború közötti időszakban; 3. A történettudomány a Magyar Népköztársaságban; Magyarország történetének tanulmányozása a Szovjetunióban.

A Szlovák Tudományos Akadémia bratislavai Történeti Intézetével való együttműködés keretében május 10—14-én közös konferencia zajlott le Smolenicében. A delegációt *Ránki György* vezette, tagjai voltak *Lackó Miklós*, *Orbán Sándor*, *Csurdi Sándor* és *Varga F. János*. Sor került a két intézet közötti, 1976—80-as együttműködési egyezmény aláírására.

A Lengyel Tudományos Akadémia varsói Történettudományi Intézetével kötött együttműködési megállapodásunk keretében került sorra október 15—16-án az Intézetben rendezett közös konferencia a 16—18. század egyes kérdéseiről. Lengyel részről *M. Bogucka*, *J. Leskiewicz*, *J. Michalski*, *E. Rostworowski*, *J. Tazbir* és *A. Wyczanski*, Intézetünk részéről *Pach Zsigmond Pál* igazgató, *Granasztói György*, *Kosáry Domokos*, *Péter Katalin*, *Petneki Áron* és *Zimányi Vera* tartott előadást.

*

Január 13—19-én került megrendezésre Madrasban a Pugwash Nemzetközi Bizottság 25. konferenciája, melyen részt vett *Ránki György*.

Január 28. és február 1. között Bécsben tartózkodott *Pach Zsigmond Pál* igazgató. A Collegium Hungaricumban a Magyar Tudományos Akadémia történetéről, a magyar követségen pedig a magyar történettudomány jelenlegi helyzetéről, eredményeiről és problémáiról tartott előadást.

Március 26—28-án Firenzében ülésezett a Második Világháború Történetének Nemzetközi Bizottsága. A Magyar Nemzeti Bizottság képviselőjeként *Juhász Gyula* utazott ki.

A NOSZF Nemzetközi Témabizottság és a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete április 16. és 22. között Dubnában

nemzetközi vitát rendezett a szovjet szerzők által „A Nagy Október és a negyvenes évek forradalmi Közép- és Délkelet-Európában” címmel készített monográfiáról. Az értekezleten részt vett és hozzászólást tartott *Orbán Sándor*.

Május 1—11. között zajlott le a pratozi „F. Datini” Intézet nemzetközi gazdaságtörténeti konferenciája, melyen *Zimányi Vera* előadást tartott.

Pach Zsigmond Pál igazgató május 8—14. között Milánóban részt vett a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtó Bizottságának ülésén.

„Az Októberi Forradalom hatása a közép- és délkelet-európai országokban a 40-es években lezajlott társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális változásokra” című témával foglalkozó nemzetközi munkacsoport — a NOSZF Nemzetközi Témabizottság Lengyel Tagozata védnökségével — május 19—20-án tartotta alakuló ülését Varsóban. A magyar tagozatot *Vida István* képviselte.

Május 25—30-án a Bolgár Tudományos Akadémia rendezésében Szófiában „Tudománytörténet és korszerűség” címmel nemzetközi tudományelméleti és -történeti konferenciára került sor, melyen részt vett *Glatz Ferenc*.

Augusztus 26—31. között Mühlhausenben tartotta 26. konferenciáját a Pugwash Nemzetközi Bizottság „Lefegyverzés, biztonság és fejlődés” címmel. Az ülésen részt vett *Ránki György*.

Márkus László részt vett a Nemzetközi Sajtótörténeti Bizottság augusztus 28. és szeptember 9. között Leicesterben megtartott konferenciáján.

Szeptember 14—16. között zajlott le „A magyar internacionalisták részvétele a szovjethatalom győzelméért folytatott küzdelemben Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922” címmel a Magyar—Szovjet Történeztudományi Vegyesbizottság ülésszaka (Irkutsk, Haba-rovsk, Novoszibirsk). A kiutazó magyar delegációt *Pach Zsigmond Pál* igazgató vezette, s előadást tartott a hazafiság és nemzetközség a magyar történettudományban tárgyköréből. Az Intézet részéről a küldöttség tagja volt még *Mucsi Ferenc* és *Mayer Mária*.

A szeptember 14—18. közötti linzi nemzetközi munkásmozgalomtörténeti konferencián *Mucsi Ferenc* és *Jemnitz János* képviselte az Intézetet.

Heckenast Gusztáv II. Rákóczi Ferenc történelmi szerepéről tartott előadást szeptember 15-én a berlini Magyar Kultúra Házában.

Márkus László részt vett és előadást tartott az október 1—14. között Brémában megrendezett nemzetközi sajtótörténeti konferencián.

„A Rákóczi-szabadságharc és az európai

diplomácia” címmel tartott előadást október 7-én *Benda Kálmán* a bécsi Collegium Hungaricumában.

Október 10—14. között *Lackó Miklós* részt vett az Association Européenne d'Histoire Contemporaine várnai kollokviumán.

Pach Zsigmond Pál igazgató részt vett és előadást tartott a kapitalizmus 16—18. századi kialakulásának tárgyköréből az október 11—15. között Bellagióban megrendezett nemzetközi vitaulésen.

Október 18—23. között *Pach Zsigmond Pál* részt vett a szocialista országok tudományos akadémiai társadalomtudományi al-elnökeinek varsói értekezletén, s előadást tartott a társadalomtudományok gyakorlati kérdéseiről. A magyar nagykövetségen a magyar történettudomány előtérben álló ideológiai-politikai kérdéseiről beszélt; előadóként működött közre a varsói Magyar Intézetben megrendezett Rákóczi-ülésszakon.

Kosáry Domokos október 19—20-án Lipcsében részt vett a felvilágosult abszolutizmus európai tipológiájáról készítendő kötet tematikájáról folytatott megbeszélésen. (A kötetet nemzetközi szerkesztőbizottság szerkeszti, s ennek tagja *Kosáry Domokos*.)

A NOSZF Nemzetközi Témabizottság október 25—30. között Bukarestben tartotta évi ülését. Az értekezleten részt vevő magyar küldöttséget *Mucsi Ferenc*, a magyar tagozat alelnöke vezette. A delegáció tagja volt *L. Nagy Zsuzsa*.

Október 25—30-án Berlinben került sorra az UNESCO szláv projektuma keretében „A szláv kultúrák az európai kultúrák történetében (18—20. század)” című témáról az NDK Tudományos Akadémiája Irodalomtörténeti Intézete által rendezett konferencia, melyen részt vett és előadást tartott *Niederhauser Emil*.

Kosáry Domokos október 29-én a Lengyel Tudományos Akadémia krakkói részlegében előadást tartott a 18. századi Magyarország művelődésének kérdéseiről.

Ádám Magda november 1—6. között Bukarestben részt vett az Association Internationales d'Études du Sud-Est Européen ülésén.

November 25—26-án zajlott le a bécsi egyetem Gazdaságtörténeti Intézetének ülésszaka, melynek témája az Osztrák-Magyar Monarchia gazdaság- és társadalomstatisztikája volt. Az ülésre *Ránki György* és *Katus László* utazott ki.

Jemnitz János november 26—28-án Párizsban részt vett és előadást tartott a „Jaurès és a munkásosztály” címmel rendezett konferencián.

December 2-án *Glatz Ferenc* eleget tett az Erlangen-Nürnberg-i egyetem meghívásának,

s előadást tartott „Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása és a magyar történet-tudomány” címmel.

A Columbia Egyetem vendégprofesszori meghívásának eleget téve január 17-én hat hónapra az Egyesült Államokba utazott *Hanák Péter*, s a Columbia mellett egyéb egyetemeken is előadásokat tartott a Habsburg Monarchia újkori történetéből.

Két részletben — márciusban és május közepétől július derekáig — tett eleget *Ránki György* a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales vendégprofesszori meghívásának. A kelet-európai gazdaság- és társadalomtörténet témaköréből tartott előadásokat, illetve vezetett szemináriumokat. Kinn tartózkodása során előadást tartott a montreali egyetem nemzetközi konferenciáján, májusban eleget tett a genfi Institut Universitaire des Hautes Études Internationales és a lausanne-i egyetem meghívásának, július elején pedig Mainzban részt vett az Institut für Europäische Geschichte Tudományos Tanácsának ülésén.

Március 18-tól június 19-ig tartózkodott tanulmányúton Angliában *H. Haraszi Éva*.

Várkonyi Ágnes és *Nagy József* két-két, *Spira György* egy hónapot töltött Ausztriában ösztöndíjas kiküldetéssel.

Az Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut és a Kulturális Kapcsolatok Intézete közötti megállapodás keretében *Litván György* április 18. — május 1. között, *Borus József* december 1-től 22-ig folytatott Bécsben levéltári kutatómunkát.

A Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény alapján *Barta Gábor*, *Koncz Ilona*, *Tömörly Márta*, *Somogyi Éva* két-két, *Pók Attila* három hetet töltött Csehszlovákiában.

Incze Miklós augusztus 27. — szeptember 24., *Ormos Mária* október 31. — december 30. között tartózkodott Franciaországban CNRS-keretben, *Granasztói György* pedig az MTA és az École des Hautes Études en Sciences Sociales közötti egyezmény keretében október 18. és december 19. között volt franciaországi tanulmányúton.

Zimányi Vera december 12-től 17-ig Zágrábban és Ljubljánában folytatott levéltári kutatásokat.

Borus József június 15-i és október 15-i kezdettel egy-egy hónapig volt az NDK-ban egyezményes tanulmányúton.

Az MTA és CNR közötti egyezmény keretében *Glatz Ferenc* és *Sziucs Jenő* egy-egy hónapos tanulmányúton voltak Olaszországban ez év novemberében, illetve decemberében.

Hajdu Tibor négy hetet töltött a Szovjet-

unióban a két akadémia közötti egyezményes keretben.

Április 5-én *D. F. Markov* akadémikus, a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének igazgatója előadást tartott az Intézetben „Új szakasz a közép- és délkelet-európai népek történetének és kultúrtörténetének kutatásában” címmel.

R. Tőkés, a connecticuti egyetem professzora, az Amerikai Külügyi Intézet munkatársa „Az amerikai külpolitika Kelet-Európában 1945 után” című előadására november 12-én került sor.

A Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében 2—3 hetes tanulmányúton tartózkodtak hazánkban a következő kutatók: *P. Beránek*, *D. Cierna*, *J. Dubnický*, *E. Jakesová*, *L. Juck*, *S. Kazimir*, *R. Marsina*, *J. Popély*, *J. Sopko*, *V. Sedláč*, *A. Špiesz*, *K. Vadkertyová*, *J. Vozár*, *M. Vytíjalová*.

Jugoszláviából két vendéget fogadtunk. *S. Gavrilović* Novi Sad-i kutató két, *V. Krestić* belgrádi történész egy hetet töltött Magyarországon.

Akadémiaiközi megállapodás alapján *J. Kaczmarek* négy, *M. Kozminski* három, *L. Borodziej* két, *H. Donath* négy hetes egyezményes úton tartózkodott Magyarországon. Valamennyien Varsóból érkeztek.

A berlini Zentralinstitut für Geschichte két munkatársa járt Budapesten az akadémiai kutatócsere keretében: *K. Schädlich* és *A. Tinschmidt*. *Th. Kuczynski*, az Institut für Wirtschaftsgeschichte kutatója április 26-án érkezett 2 hetes tanulmányútra. Május 7-én előadást tartott Intézetünkben a kvantitatív módszerek történettudományban való alkalmazásáról.

A Román Tudományos Akadémia kiküldetésében járt 1—4 hetes kutatóúton Budapesten *L. Botezan*, *A. Egyed*, *E. Milicescu*, *S. Reteagan* és *D. Prodan*.

A Szovjetunióból négy kutató érkezett egyezményes tanulmányútra. *B. M. Pugacsev* márciusban töltött Budapesten egy hetet *B. I. Maruskin* december 8-án kezdte meg 2 hetes kutatóútját, *B. J. Zselickij* december 3., *T. M. Iszlamo* december 2. óta tartózkodik Magyarországon 3—3 hónapos munkavállalás jellegű tanulmányúton.

H. V. Soikkanen, a helsinki egyetem professzora a KKI vendégként szeptemberben két hetet töltött Budapesten.

Három francia vendégünk volt az év folyamán. *I. Hunyadi* a CNRS ösztöndíjával 6 hétig tartózkodott Magyarországon. *J. Goy*, az École des Hautes Études en Sciences Sociales történeti részlegének vezetője október 16-án érkezett Budapestre. Látogatása során került sor az MTA-EHESS egyezmény meghosszab-

bitásának aláírására, s megbeszélést folytatott Köpeczi Béla főtítkárhelyettesével az 1977 októberi tihanyi francia—magyar művelődés-történeti konferencia előkészületeiről. A. Chamoux szintén az EHESS-egyezmény keretében tartózkodott Magyarországon október 7—15. között.

A svéd—magyar kulturális munkaterv alapján A. S. Stade stockholmi történész 10, T. Jansson uppsalai professzor 20 napot töltött Budapesten. L. Jörberg, a lundi egyetem törté-

neti tanszékének tanára október 4—16. között tartózkodott Magyarországon. Október 8-án előadást tartott az Intézetben „A svéd gazdasági fejlődés növekedési faktorai a 19. században” címmel.

Két KKI-IREX ösztöndíjas került beosztásra Intézetünkhöz. E. Lácay 1975. december 15-én érkezett egy éves tanulmányútra, G. Dedik pedig szeptember 1-én kezdte meg 9 hónapos kutatóútját.

РЕЗЮМЕ

Габор Барта:

От битвы при Мохаче до нападения немцев в 1527 г. Заметки по истории избрания двух королей

Оценка факта избрания двух королей Венгрии после битвы при Мохаче (29 августа 1526 г.) является одним из самых старых острых вопросов венгерской историографии. Согласно самому распроstrанённому мнению, венгерский господствующий класс, расколовшись на две части, совершил непростительную и непоправимую ошибку: он развязал гражданскую войну, в огне которой в течение пятнадцати лет стореко средневековое венгерское государство. Автор исследует вопрос о том, можно ли было бы избежать раскола и действительно ли в результате его вспыхнула внутренняя война?

Осенью 1526 г. после ухода одержавших победу войск Сулеймана II правительство Венгрии распалось. Одна часть его членов пала в битве вместе с королём Лайошем II. Оставшиеся же в живых прекратили свою официальную деятельность. В возникшем хаосе господствующий класс пытался сохранить своё доминирующее положение с помощью своих местных объединений. При этом важность приобрели два настоящих центра. Группировка, возникшая вокруг королевы-вдовы Марии Габсбург, бежавшей в Пожонь, хотела иметь в качестве короля Венгрии эрцгерцога Фердинанда — брата Марии и императора Карла V. В противовес этому государственное собрание части страны, конституировавшееся в Токае, готовило возведение на престол воеводы Трансильвании Яноша Запольяи.

С самого начала в соперничестве между ними пожоньская группировка как бы отставала от токайской. В Пожони собралось лишь несколько магнатов, которые ранее своей пронемецкой политикой вызвали антипатию дворянского сословия. Имена некоторых из них были связаны с дворцовыми интригами, которые связывались в памяти современников с поражением при Мохаче. Кроме того, Мария и Фердинанд совершили и тактические ошибки: они оставались в пограничной зоне страны, приняли самые важные решения в отсутствие своих венгерских сторонников, поставили под сомнение право страны на свободное избрание короля.

Запольяи же и поддерживавшие его силы привлекли средне- и мелкопоместное дворянство, добились присоединения к ним целого ряда весьма влиятельных аристократов. Они заняли самые важные центры страны Буду и Секешфехервар. Конституированное ими государственное собрание в тогдашних условиях обладало достаточными prerогативами, принимая 11 ноября 1526 г. решение о коронации Яноша Запольяи.

К этому времени Запольяи являлся венгерским магнатом, имевшим самые обширные земельные владения. В течение пятнадцати лет он правил Трансильванией. Его знали как способного руководителя: он модернизировал воеводские органы управления, осуществил несколько походов против турок (и их восточнороманских союзников), разгромил крестьянскую войну 1514 года. С 1513 года он играл большую роль в политике государства. После 1515 года он практически направлял политическую жизнь Венгрии. И лишь в последние годы он вступил в противоречия с королевским двором в результате стремлений королевы Марии к самостоятельности.

Венгрия сама по себе едва ли могла противостоять рковому усилению турецкой угрозы. Новый король это понимал, но в данной ситуации он справедливо полагал, что, ведя в течение десятилетия войну с Францией, германские Габсбурги вряд ли смогут связать себя осложнениями на Дунае. Однако, он надеялся получить от них определённую помощь, но Габсбурги вместо помощи двинули против него войска.

В октябре 1526 г. Фердинанда Габсбурга избрали королём Чехии, а в декабре его пожоньские сторонники, жившие под защитой его немецких наёмников, провозгласили его венгерским королём. Но до лета 1527 г. он ничего не делал для овладения Венгрией: он предпочитал интересы своего старшего брата в Европе своим делам в Венгрии, планам относительно Венгрии.

Но он ни в коем случае и не отступал. Он боялся, что Венгрия, узнав о его слабости,

вступит в соглашение с султаном и откроет путь туркам в австрийские и чешские владения. Уже осенью 1526 года он решил при первой же возможности изгнать вооруженной силой своего венгерского соперника. Зная об этом его намерении, сохраняли верность ему несколько венгерских магнатов. Тайный торг с ним начали многие сторонники короля Яноша. Они справедливо полагали, что опасно ввязываться в войну с западными соседями на виду у Османской империи, изготовившейся к прыжку.

Таковы были предпосылки похода на Венгрию наёмных войск Фердинанда, начавшегося в июле 1527 года после римской победы Карла V. Таким образом, нельзя возлагать ответственность за гражданскую войну, завершившуюся трагической развязкой, на венгерский господствующий класс, избравший двух королей: она явилась простым следствием ситуации, которая побудила династию Габсбургов к вооружённой оккупации Венгрии. Эта трагедия усугублялась тем, что оккупация в действительности не обеспечивала обороны южных границ Венгрии, а имела целью удерживать турок вдали от Австрии. Совокупность последних битвы при Мохаче сделала её действительно заключительным аккордом венгерской средневековой истории.

Имре Санто :

Поход паши Буды Али летом 1552 года на крепости комитатов Хонт и Ноград

Весной 1552 г. султан Сулейман возобновил турецко—французский союз и приступил к продуманной подготовке нападения на Венгрию. Характерной чертой военной политики Порты было стремление разделить силы противника, которые можно было принимать во внимание. Турецкое главное командование тремя отвлекающими наступлениями обеспечило захват пашой Ахмедом первостепенной цели — Темешвара. Паша Буды Али нападением на крепости комитатов Веспрем и Хонт—Ноград связал силы Фердинанда, расположенные в Задунавье и в северных районах королевства Венгрии. Войска турок и воевод Балашского и молдавского княжеств своим набегом связали силы генерала Кастальдо, расположенные в Трансильвании. Паша Боснии, беги Герцеговины и Хлевно сосредоточением своих войск поставили под угрозу западнохорватские крепости, расположенные в междуречье Дравы и Савы. Так что Темешвару пришлось сражаться не на жизнь, а на смерть с главными силами турок, которые находились под командованием Ахмед паши, безо всякой помощи извне.

Не только начальник крепости Иштван Добо, но и компетентные круги в Вене были убеждены в том, что летом 1552 года Али паша после захвата Веспрема повернёт на Сольнок и Эгер. Однако, паша Буды неожиданно поставил своей целью захват горных крепостей комитата Хонт—Ноград, защищавших горные города. Это было внезапно. 6 июля паша окружил Дрегей. Начальник крепости Дьёрдь Сонди, имея в своём распоряжении всего лишь сто пятьдесят человек, без какойлибо надежды победить смело вступил в смертельную схватку. Когда он увидел, что не может далее удерживать крепость, он обрушился со своим маленьким отрядом на турок, подступивших к стенам крепости, и сражался до тех пор, пока не погиб геройской смертью.

После Дрегея пала вся цепь горных крепостей в комитатах Ноград и Хонт: Сечень, Холлокё, Шаг, Дьярмат, Буйяк. Эрцгерцог Максимилиан, наместник короля Фердинанда в Венгрии (король находился за границей) просил главнокомандующего Эразма Тейффеля, находившегося в Леве, объединить свои войска с дворянским ополчением, собравшимся у Фюлека. Но Али паша не позволил неспособному и самоуверенному Тейффелю осуществить этот план и 10 августа разбил королевских наемников на поле у Палашта. Так было уничтожено единственное войско Фердинанда, которое должно было бы задержать врага, рвавшегося к Эгеру.

Победа у Палашта сделала возможным соединение войск Али паши и главного визиря Ахмед паши с целью начать общими силами захват Сольнока и Эгера.

Дьюла Кришто :

Особые управляющие в Задунавье и в Трансильвании в эпоху Арпадов

Автор исследует функционирование особых управляющих королей в Задунавье и в Трансильвании (бана и воеводы) с XII века до 70—80 годов XIII века. В рассматриваемое время баны и воеводы сменялись в среднем через каждые два—три—четыре года. Благодаря частой смене должностных лиц короли препятствовали чрезмерному сосредоточению власти над указанными областями в их руках. Однако, в связи с ослаблением королевской власти всё более обострялось соперничество семей крупных феодалов из-за обладания

отдельными должностями. А это снова приводило к быстрой смене должностных лиц. Несколько семей пытались сделать должности бана и воеводы наследственными. На основании имеющихся данных можно судить о двух сторонах деятельности банов и воевод. С одной стороны (и это особенно заметно в начале изучаемого периода) данные должностные лица являлись простыми служащими короля, выполнявшими его поручения. Их власть происходила из двух источников, каковыми первоначально были возложенные на них королём поручения: исполнение военных и судебных функций. Однако, их исполнение давало бану и воеводе много возможностей для злоупотреблений, для увеличения их собственной власти. Используя её, они создали свои особые дворы, сформировали отряды из дворян, поступивших к ним на службу, — фамилии. Со временем посты ишпанов комитатов, вице-банов и вице-воевод стали замещаться такими дворянами (фамилиарами). В то же время бан и воевода вынашивали и осуществляли собственные планы усиления их власти как крупных землевладельцев, олигархов. Увеличение власти бана и воеводы во второй половине XIII века являлось проявлением того роста сил светских магнатов, которое характерно для этого времени. Именно в это время стабилизировались доходы бана и воеводы, возникла палата (камера) бана. К концу XIII века власть бана была децентрализована: особый бан стоял во главе Славонии, особый во главе приморских областей (Хорватии и Далмации). Нередко баны выступали с утверждениями о том, что их власть имеет божественное происхождение. Бан и воевода постоянно покушались на статус привилегированных элементов, на королевский иммунитет. Власть бана и воеводы стала опасной для короля и единства страны тогда, когда публично-правовые позиции бана и воеводы усиливались их частно-правовым положением, — в случае, если в подвластных им областях у них имелись значительные земельные владения и многочисленные фамилиары. Однако, в конечном итоге нет оснований утверждать о значительном развитии суверенитета банов и воевод в эпоху до конца XIII века. В общем, их власть равнялась власти тех магнатов, которые занимали посты палатина (надора) и государственного судьи. За исключением рубежа XIII—XIV вв., когда отдельные магнаты, в том числе и занимавшие посты банов и воевод, осуществляли верховную власть в отдельных областях, в течение XI—XIV вв. внутренние имманентные центробежные тенденции в функциях банов и воевод ещё не преобладали. Об этом свидетельствуют два момента. Первый проявился в ранний период, когда в исполнении банами и воеводами их функций преобладало осуществление поручений короля. В это время бан и воевода олицетворяли собой главным образом не раздробленность, а стремление использовать их власть, чтобы теснее связать подвластные им области с Венгрией (создание компитаской и замковой организации в этих областях). Второй момент — это то обстоятельство, что степень обособленности подвластных банам и воеводам областей в сильной степени определялась прежним историческим положением в этих областях. Если в Хорватии Венгрии эпохи Арпадов получила в наследство сравнительно развитую раннефеодальную государственность, то в Славонии и в Трансильвании до обретения венграми родины не существовало какой-либо государственности. Поэтому центристские стремления в Славонии и в Трансильвании были успешными, а в Хорватии они успеха не имели. Появление в середине XIII века обособленности Славонии и Трансильвании — это не остатки их старой изолированности, а следствие усиления власти бана и воеводы в XIII веке. В XIII веке наряду с областями, подвластными банам (банатами) южнее реки Дравы, на южных границах королевства Венгрии возникли новые банаты, а в шестидесятые годы XIII века инела место неудачная попытка превратить в банат воеводство Трансильванию. В XV веке особая власть бана и воеводы ярче всего выражала тенденцию к раздробленности. Как и на рубеже XIV—XV. вв., в период осуществления олигархами верховной власти в подвластных им областях, основную причину увеличения власти и могущества банов и воевод в XV веке следует искать не в узурпации ими прерогатив государства, а в том, что банами и воеводами являлись магнаты, обладавшие во вверенных им областях огромными земельными владениями.

Янош Буза:

Курс таллера и золотого флорина, а также роль этих денежных единиц в денежном обращении на территории Венгрии, подвластной туркам в XVII веке (Надькёрёш, 1622—1682 гг.)

Статья представляет собой один из результатов исследовательской работы автора по истории цен, начатой в 1965 г. Изучив хранящиеся в архивах источники XVII века (акты о купле-продаже, налоговые книги), автор установил курс таллера и золотого флорина. По предшествующим венгерским и иностранным исследованиям — работам Тибора Антала

Хорвата и Штефана Казимира, изданным одновременно в 1964 г., но выполненным независимо друг от друга, — известно, что в западных и северных областях распавшейся на три части Венгрии, то есть на территории пожоньской и сепешской палат, с тридцатых годов XVII века курсы таллера и золотого флорина были различными. На основании исследования автора данной статьи можно утверждать, что курсы таллера и золотого флорина были различными на территории Венгрии, подвластной туркам, отличались от курсов, характерных для территорий пожоньской и сепешской палат. Таким образом, не затрагивая денежного обращения Трансильвании, мы можем опровергнуть высказанное ранее ошибочное предположение о том, что с точки зрения денежного обращения и ценности денег в Венгрии XVII века следует выделять лишь два региона.

В Нижней Венгрии — на территории пожоньской палаты — 1630—1668 гг. курс таллера составлял 150 денаров, в Верхней Венгрии, находившейся под управлением сепешской палаты, он составлял 180 денаров. В это же время на территории, подвластной туркам, курс таллера равнялся 160 денарам, то есть занимал как бы промежуточное положение между курсами таллера на территориях королевской Венгрии. В результате массовой чеканки крайцаров, имевших отличный от таллера стандарт, курс таллера в Нижней Венгрии стал равняться 165 денарам а в Верхней Венгрии — 200 денарам. Изменился курс таллера и на занятых турками территориях: в 1668 г. он равнялся 200 денарам, в 1671 г. — 220, в 1672 г. — 240 денарам. Таким образом, курс таллера здесь в значительной степени превзошёл курс, характерный для Верхней Венгрии.

Повышение курса на подвластных туркам территориях (это относилось и к курсу золотого флорина) было вызвано введением в обращение с 1663 г. большого количества тимонов — главным образом для оплаты наёмников. Тимон (точнее — 5 су, то есть 1/12 эку) — это чеканенная по французскому образцу разменная серебрянная монета, проникшая из Средиземноморья в Османскую империю.

На подвластных туркам территориях Венгрии тимон оценивали в 20 венгерских денаров, а за один таллер сначала давали 11, затем — 12 и в конце концов — 13 тимонов, так что использование тимона вместе с акче — турецкой разменной монетой, обесцененной в ещё большей степени, вызвало повышение курса таллеров различной чеканки. Кроме того, повышение курса таллера (за который стали постоянно давать не 160, а 240 денаров) было вызвано следующими причинами: в Османской империи таллеры не чеканились, но несмотря на это, со второй половины шестидесятых годов требовали вносить налоги и различные денежные поборы таллерами и золотыми флоринами; монетные дворы Габсбургской империи уменьшили выпуск таллеров, вместо которых там чеканили для подвластных туркам территорий разменную монету пониженной ценности.

Изучение пятидесяти пяти кладов, содержащих приблизительно одиннадцать тысяч монету четырёх выпусков периода 1650—1706 гг., показало, что таллер появлялся в обращении всё реже. В кладах 1650—1665 гг. его доля составляла 42%, а в 1683—1786 гг. таллеры различных выпусков составляли уже 8,2%, и в сущности та же их доля (8,6%) сохранялась в 1687—1696 гг.

Далее автор пытается ответить на вопрос о том, как повлияло отмеченное повышение курса на жизнь крестьянства под властью турок.

В 1668 г. стали массовыми жалобы крестьян на то, что турки требуют денежные платы таллерами и золотыми флоринами. Положение крестьянства ухудшилось также в связи с тем, что со второй половины шестидесятых годов XVII века снизились цены на зерно и на крупный рогатый скот, реализация которых давала единственную возможность получать ценные золотые и серебрянные деньги. Подобное явление характерно для тенденции движения цен в Европе. Автор подчёркивает, что обеднение огромных масс крестьянства, живших под властью турок (кроме узкого слоя богатых крестьян, занимавшихся торговлей), началось задолго до освободительной войны 1683—1699 гг. Одной из его причин являлись и рассмотренные в статье факторы.

Завершается статья методологическими замечаниями автора.

SUMMARIES

Gábor Barta:

The Year of Illusions. Some Remarks to the Dual King-Making after Mohács

One of the oldest sore points of Hungarian historiography is the correct evaluation of the election of two kings at the same time after the Mohács battle on August 29 1526. The most widely shared opinion is that the Hungarian ruling class committed an unpardonable and irreparable mistake forming two parties and turning against each other. They launched a civil war that finally caused the fall of the medieval Hungarian state in a decade and a half. The author discusses the possibilities of other decisions resulting other trends than separation, and the real causes of the civil war.

In the autumn of 1526, after the victorious army of Soliman II had marched off, the government of Hungary fell to pieces. Some of its members died in the battle together with King Louis himself, and the others ceased to function. The ruling class wanted to overcome the resulting chaos by local organizing. Two such centres proved really important. One of them was the court of the dowager queen in Pressburg, whose followers wanted to see Archduke Ferdinand, brother of Emperor Charles and Queen Mary, on the throne. The other party gathered at Tokaj and prepared the coronation of the Voivode of Transylvania, János Szapolyai.

The Pressburg group had disadvantages from the very beginning. There were only few Germano-phil aristocrats there who were not at all respected by the other members of their Estate owing to their political views and their participation in the machinations at the court. The tactical mistake of Mary and Ferdinand was that they stayed at the frontier, made decisions without consulting their Hungarian followers first, and questioned the right of the country to freely elect a king for itself.

Szapolyai and his circle did quite the opposite. They won the gentry and a great number of influential aristocrats, and occupied the most important centres in the country: Buda and Székesfehérvár. The national assembly organized by them had sufficient legal foundation and the coronation of János Szapolyai took place on November 11 1526.

The new king was one of the wealthiest landlords of the country and a ruler of Transylvania since 15 years. He was known as a born leader: he modernized the government offices of the Voivode, led several campaigns against the Turks and their Rumanian allies, and defeated the peasants in the 1514 revolt. He had played an important role in national politics since 1513 and was effectively in control of the political life of the country after 1518. It was only in the last few years that he had controversies with the royal court owing to Queen Mary's attempts to stand on her own feet. He positively knew also that Hungary alone cannot withstand the growing threat on the part of the Turks, but he hoped that Habsburgs, totally submerged in the long war with the French, would not bother about the developments along the Danube and would even give military support to Hungary. They, instead, turned against him with the army, the support of which he was hoping for.

Ferdinand of Habsburg was elected King of Bohemia in October 1526, and King of Hungary in the December of the same year with the help of his German mercenaries and his Hungarian followers in Pressburg. Still he did nothing for Hungary up to the summer of the following year, putting the West-European interests of his elder brother above the cause of Hungary from the very beginning. However, he did not retire, because he was afraid of Hungary making peace with the Sultan and letting him march across the country toward the Austrian and Bohemian provinces freely. Already as early as the autumn of 1526 he decided to drive out his Hungarian opponent by the force of arms as soon as possible. Knowing of his intentions, several Hungarian landlords remained loyal, and many of the followers of King John (János Szapolyai) began to secretly negotiate with him. They were right in finding it dangerous to get involved into an armed conflict with the western neighbours under the very nose of the blood-thirsty Turkish Empire.

These and the victory of Charles V in Rome were the events preceding the Hungarian campaign of the mercenaries of Ferdinand in the July of 1527. The tragic civil war was thus not

caused by the Hungarian ruling class and the dual king-making. It was a direct consequence of the circumstances forcing the Habsburg dynasty attack and occupy the country. The tragedy was made still deeper by the fact that the occupation did not serve a better defence along the southern borders, and aimed only at keeping the Turks away from Austria. All these consequences together make Mohács really the final blow in the face of medieval Hungarian history.

Imre Szántó:

The campaign of Ali, Pasha of Buda against the castles of Nógrád county in the summer of 1552

Sultan Suleiman renewed his alliance with the French in the summer of 1552 and began to systematically prepare a campaign against Hungary. The military policy of Porte was first of all characterized by the principle of dividing the enemy. The Turkish supreme command succeeded in attaining the primary aim of Pasha Akhmed's campaign, i. e. the occupation of Temesvár through three attacks engaging the attention and force of the enemy. Ali, Pasha of Buda engaged the forces of Ferdinand in Transdanubia and Upper Northern Hungary by attacking castles in Veszprém and Hont-Nógrád counties, the Turko-Rumanian armies attacking in Wallachia and Moldavia engaged those of General Castaldo. The pasha of Bosnia and the beys of Herzegovina and Hlevno endangered the castles in the territory between the Drava and the Sava by a strong concentration of troops. Thus Temesvár had to fight its life-and-death struggle alone, without any help from outside against the main force of the Ottoman army under the leadership of Pasha Akhmed.

Not only Captain István Dobó, but also the competent circles in Vienna were positively aware that after conquering Veszprém, Pasha Ali would turn against Szolnok and Eger in the summer of 1552. Ali, however, turned surprisingly and unexpectedly against the castles in the hilly Hont-Nógrád county whose function was to defend the mining towns beyond the hills. On July 6th he beleaguered Drégely. The captain, György Szondi faced the siege with his 150 soldiers without any prospect of victory, but in a very brave manner. When seeing that they were unable to keep the castle, the defenders ran into the invading Ottoman troops and fought until the glorious end.

After Drégely, a number of castles in the territory fell to the Turks: Szécheny, Hollókő, Ság, Gyarmat, and Buják. Archduke Miksa, the governor of Hungary for King Ferdinand asked Erasmus Teuffel, Commander-in-chief to unite his troops with the insurgents of nobles encamped around Fülek. Pasha Ali, however, proved quicker and defeated the mercenaries of the king led by the conceited and incompetent Teuffel near Palást on August 10th. Thus the only army of Ferdinand qualified to hold up the enemy wanting to take Eger, was completely destroyed.

This victory made it possible for Ali to unite his troops with those of Akhmed and turn against Szolnok and Eger with this doubled force.

Gyula Kristó:

Separate government beyond the Drava River and in Transylvania in the age of the Arpads

The present article examines the separate government of the Ban and the Voivode and their functions from the 12th century up to the 1270's or 1280's. During this time the Bans and the Voivodes were replaced at an interval of three or four years, the king defending himself by these frequent replacements against a too strong power of any official within a province. With the repression of royal power, however, the families of higher status and greater power began to strive for these offices, causing frequent changes in the posts again. Some families tried to make the offices of the Ban and the Voivode hereditary. The sources reflect two sides of their activity. First these dignitaries were simply officials of the king effecting his orders. Their power came from two sources: originally they both got their offices from the king, one in the military sphere, and the other in the field of jurisdiction. These two gave, however, many opportunities to the Ban and the Voivode to misuse their power and strengthen their position. In this way they gradually created a court around themselves, a so called *familia*. Later also the county bailiffs, the vice-Bans and the vice-Voivodes were made from the ranks of the *familia*. On the other hand, the Ban and the Voivode entertained and realized oligarchal plans. Their growing strength in the second half of the 13th century is indicating a general strengthening of secular aristocracy in the period. The incomes of the Ban and the Voivode became stabilized in those years, and the Treasury of the Ban was established. The power of the Ban became decentralized by the late 13th century with a Ban in Slavonia and another along the coast, namely in Croatia and Dalmatia. The Bans often declared their office originating from God himself. They and the Voivode

even attacked the prerogatives of the privileged and the immunity of the king. Their power became dangerous from the point of view of the king and the unity of the country when their constitutional situation was enforced by their position in private law, i. e. they had considerable estates and many people belonging to their *familia* in their province.

Their independent power over the territory should not, however, be overestimated in the period up to the end of the 13th century. Their power was about as great as that of the palatine or the lord chief justice. Apart from the system of provincial landlords at the turn of the 13th and 14th centuries including the Bans and the Voivodes as well, the inner immanent tendencies of polarization, inherent in the independent government of the Bans and Voivodes were, in the 11th-14th centuries still of minor importance. This is proved by two circumstances. On the one hand, the Ban and the Voivode — when they still were primarily commissioned by the king — first did not embody disintegration, but rather the even stronger dependence of the territories concerned, cf. the organization of the county system and the network of castles in the provinces. On the other hand, the degree of provincial independence was to a great extent determined by their earlier historical situation. While in Croatia Hungary inherited a relatively developed early feudal state, in Slavonia and Transylvania there was no proper state organization before the Hungarian conquest. As a result, attempts at unification were successful in Slavonia and Transylvania, but not in Croatia. A greater independence in Slavonia and Transylvania around the mid-thirteenth century was, therefore, not a survival of an earlier isolation, but the consequence of the strengthened power of the Ban and the Voivode in the course of the 13th century. This century saw also the creation of new banates along the southern borders of Hungary, and an unsuccessful attempt at calling henceforward also the Transylvanian voivodship a banate in the 1260's. These two offices rose to the height of their glory as incarnations of disunity in the 15th century. The origin of their power can be found — just like at the turn of the 13th and 14th centuries — in the system of provincial landlords. It was not that they possessed or trespassed upon public rights, but that the Bans and Voivodes had large estates in the provinces under their rule.

János Buza:

The rate of exchange of the tallér (thaler) and the gold florin, and their role in the circulation of money in Hungary's parts under Turkish rule in the 17th century. Nagykörs 1622—1682

The present article is a byproduct of the author's research work begun in 1965 on the history of the prices and is based on archival sources, namely on purchase agreements and tax-books from the 17th century. He establishes here the exchange rate of the *tallér* and the gold florin or forint.

It is well-known from the studies by Tibor Antal Horváth and Stefan Kazimir in 1964 that the exchange rate of these two currencies was different in the western and the northern parts of the country, i. e. in the territories of the Pressburg and Szepes Treasuries after the 1630's. J. Buza establishes here that the rate of exchange of the *tallér* and the florin differed also in the territories under Ottoman rule. Thus — even without considering the situation in Transylvania — we can refute the earlier supposition that there were but two different regions from the point of view of money exchange and the mentioned rate in Hungary in the 17th century.

In Lower Hungary, i. e. in the territory under the Pressburg (or Pozsony) Treasury, one *tallér* was worth 150 *dénárs* (denarius), while in Upper Hungary — under the management of the Szepes Treasury — it was worth 180 *dénárs* between 1630 and 1668. In the territories under Ottoman rule, at the same time it was 160 *dénárs*, i. e. it was somewhere between the different levels in Royal Hungary. From 1669 onwards a constant rise can be observed both in Upper and in Lower Hungary. The mass emission of *krajcárs* (farthings) with money rated different from those of the *tallér* resulted in a rise to 165 *dénárs* in Lower Hungary, and 200 *dénárs* in Upper Hungary. In the parts of the country under Turkish occupation it became 200 in 1668, 220 in 1671, and 240 from 1672, which means that it was much above the level of Upper Hungary.

In this latter territory this rise — including that of the gold coins as well — was due to the emission of a great quantity of timons to the market from 1663, mainly in the form of soldiers' pay. It was a French coin, or better to say, it was minted following the French example. It had got into the Ottoman Empire from the Mediterranean. Originally it was worth 5 *sous* or one twelfth of an *écu*.

In Turkish-occupied Hungary it was agreed to be worth 20 Hungarian *dénárs*, while one *tallér* was first 11, later 12, and finally 13 timons. This resulted — together with the still greater inflation of a Turkish coin, the *akkhe* — a rise in the rate of exchange of the *tallér*. Beyond this, the rise may have been caused also by the following reasons: First, in the Ottoman Empire no

tallérs were minted, still, the taxes and other payments had to be paid in *tallérs* and gold coins from the 1660's. Second, the mints of the Habsburg Empire emitted less *tallérs*, providing the territories under Ottoman rule with inflated coins instead. The 55 discoveries of hoards of money from the period between 1650 and 1706 consisting of 11,000 coins reflect that the *tallérs* were used to an ever smaller extent. Between 1650 and 1665 it can be found to 42 per cent, while from 1683 to 1686 it constituted only 8.2 per cent of the finds, this remaining (8.6 per cent) characteristic also in the period between 1687 and 1696.

In the following, the article attempts to show how this rise in the rate of exchange of the money influenced the life of the peasants under Turkish rule. In 1668 a great number of them complains about the increasing demands of the invaders in *tallérs* and gold florins. The situation of the peasants was further worsened by the decrease in the price of the cattle from the middle of the 1660's parallel with the general tendencies in Europe. It was so serious because the cattle served as the only means of getting either corn or gold and silver coins. The author here stresses that the pauperization of the peasants under Ottoman rule — except for a thin layer of those wealthier peasants who dealt also with buying and selling animals — began much earlier than the wars of independence between 1683 and 1699.

The article ends with methodological remarks.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Г. Барта</i> : Год иллюзий (Замечания к истории двойного избрания короля после Мохача)	1
<i>И. Санто</i> : Поход будайского пашы Али против крепостей комитата Хонт—Ноград летом 1552 года	31
<i>Д. Кришто</i> : Сепаративное правление на территории Задравья и в Трансильвании в период династии Арпадов	53
<i>Я. Буза</i> : Курс и роль таллера и золотого форинта в денежном обращении на территории Венгрии находящейся под власти турков в XVII веке	73

СООБЩЕНИЯ

<i>Л. Вардяш</i> : Восточные элементы венгерского фольклора из времен до обретения родины	107
<i>Д. Балла</i> : Рукописные карты в Карльсрухе	122
<i>Ж. Бэранже</i> : Польско—Французские отношения и Оппельн—Ратиборские княжества 1664—1665 гг.	132
<i>И. Х. Тот — Л. Кришто</i> : Русский путешественник в Венгрии XV. века	142
<i>Й. Захар</i> : Освободительная борьба Ракоци и Европа (О работе международной научной конференции в г. Шарошпатак)	146
<i>Известия Института Истории ВАН</i>	155
РЕЗЮМЕ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ	164

CONTENTS

ARTICLES

<i>G. Barta</i> : The Year of Illusions. Some Remarks on the Dual King-Making after Mohács.	1
<i>I. Szántó</i> : The Campaign of Ali, Pasha of Buda against the Castles in Hont-Nógrád County.	31
<i>Gy. Kristó</i> : A Separate Government beyond the Drava River and in Transylvania in the Age of the Arpads.	53
<i>János Buza</i> : The Rate of Exchange of the Thaler and the Gold Florin and their Role in the Circulation of Money on the Territories under Turkish Rule in the 17th Century.	73

SHORTER CONTRIBUTIONS

<i>L. Vargyas</i> : Oriental elements from pre-conquest times surviving in Hungarian folklore	107
<i>Gy. Balla</i> : MS maps in Karlsruhe.	122
<i>Jean Bérenger</i> : Polish-French relations and the duchies of Oppeln-Ratibor, 1664—1665. ...	132
<i>I. H. Tóth—Gy. Kristó</i> : A Russian traveller in Hungary in the 15th century	142
<i>J. Zachar</i> : The war of independence of Rákóczi and Europe. International Conference at Sárospatak.	146
News from the Institute of Historical Research	155
Summaries in English	164

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó Igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1970. IX. 2. Terjedelem. 14,7 (A/5) ív
77.3535 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>G. Barta</i> : Das Jahr der Illusionen (Bemerkungen zur Geschichte der zweifachen Königswahl)	1
<i>I. Szántó</i> : Der Feldzug des Ofner Paschas Ali gegen die Komitate Hont und Nógrád im Jahre 1552	31
<i>Gy. Kristó</i> : Sonderregiment jenseits der Drau und in Siebenbürgen im Zeitalter der Arpaden	53
<i>J. Buza</i> : Kurswert des Talers und des Goldguldens sowie ihre Rolle im Geldumlauf in dem unter türkischer Herrschaft stehenden Teil Ungarns im 17. Jahrhundert	73

BEITRÄGE

<i>L. Vargyas</i> : Der Landnahme vorangehende östliche Elemente in der ungarischen Folklore	107
<i>Gy. Balla</i> : Handschriftliche Landkarten in Karlsruhe	122
<i>J. Bérenger</i> : Polnisch—französische Verbindungen und das Herzogtum Oppeln-Ratibor. 1644—1665	132
<i>I. H. Tóth—Gy. Kristó</i> : Ein russischer Reisender im Ungarn des 15. Jahrhunderts	142
<i>J. Zachar</i> : Der Freiheitskampf Rákóczi und Europa. Bericht über die internationale wissenschaftliche Konferenz von Sárospatak	146
Nachrichten des Geschichtswissenschaftlichen Instituts	155
ZUSAMMENFASSUNG IN RUSSISCHER SPRACHE	160
ZUSAMMENFASSUNG IN ENGLISCHER SPRACHE	164

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>G. Barta</i> : L'année des illusions (Remarques sur l'histoire de l'élection de deux rois après Mohács)	1
<i>I. Szántó</i> : La campagne du pacha Ali de Buda en 1552 contre les forteresses du comitat Hont-Nógrád	31
<i>Gy. Kristó</i> : Gouvernement séparé au delà du fleuve Drava et en Transylvanie pendant le règne des Arpad	53
<i>J. Buza</i> : Le cours du thaller et du florin d'or ainsi que leur rôle dans la circulation monétaire dans la Hongrie sous domination turque au XVII ^e siècle	73

COMMUNICATIONS

<i>L. Vargyas</i> : Éléments orientaux d'avant la conquête du pays dans le folklore hongrois	107
<i>Gy. Balla</i> : Cartes manuscrites à Karlsruhe	122
<i>J. Bérenger</i> : Rapports polono-français et les duchés Oppeln-Ratibor 1664—1665	132
<i>I. Tóth—Gy. Kristó</i> : Voyageur russe dans la Hongrie du XV ^e siècle	142
<i>J. Zachar</i> : La guerre d'indépendance de Rákóczi et l'Europe / Compte-rendu de la conférence internationale tenue à Sárospatak	146
Nouvelles de l'Institut des Sciences Historiques	155
Résumés en russe	160
Résumés en anglais	164

Ára: 14,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.812
ISSN 0040—9634

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

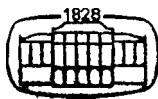
Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—680.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

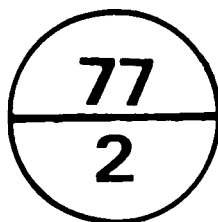

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása

Jeszenszky Géza: A brit külügyminisztérium és Magyarország (1890 – 1914)

Kövér György: Felekezet és nemzetiség

Mucsi Ferenc: A polgári radikalizmus Magyarországon

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

BARTHA ANTAL, GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KEREKES LAJOS,

LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, SOMLYAI

MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

A szerkesztőség munkatársa:

BOROS ZSUZSA

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Űri u. 51–53. – Telefon: 160–160

Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 44.– Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása 169

Jeszzenszky Géza: A brit külügyminisztérium és Magyarország 1890–1914 209

KÖZLEMÉNYEK

Kövér György: Felekezet és nemzetiség: az oroszországi értelmiség példája a századfordulón 247

Mayer Mária: Adatok a századforduló ruszin (kárpátukrán) értelmiségének elmagyarosodásához 260

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

Mucsi Ferenc: A polgári radikalizmus Magyarországon 1900–1914 280

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

Puskás Júlia—Scott Eddie—Láncz Margit: Adatházis az 1911. évi Gazdacímtár adataiból 315

Heckenast Gusztáv: A magyarországi vaskohászat történetének iparrégészeti problémái 329

MŰHELY

Kállay István: Nagybirtok és közigazgatás (Egy monográfia tematikai vázlata)..... 33

FIGYELŐ

A történelmi materializmus századfordulói értelmezéséhez (Hozzászólás egy elméleti konferenciához) (*Pók Attila*) 348

Gondolatok a felvilágosodás hazai kutatásáról (Megjegyzések az „Irodalom és felvilágosodás” c. kötet kapcsán) (*Árvainé Rényi Zsuzsa*) 360

Magyarország legújabbkori történelme lengyel nyelven (J. R. Nowak könyvéről) (*Kovács Endre*) 366

SZEMLE

A szovjet—magyar vegyesbizottság 1975. évi ülése Budapesten:

A jobbágyfelszabadítás újraszabályozásának történetéhez (*Sándor Pál*) 368

Beszámoló az ülésokról (*Sarlós Béla*) 382

Beszámoló a VII. kötet vitájáról (*Somogyi Éva—Szász Zoltán*) 389

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan, vita stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

SZABÓ DÁNIEL

A Néppárt megalakulása

Az 1890-es évekkel befejeződött Magyarország dualizmuskori fejlődésének nyugalmi korszaka, s egy új ellentmondásokkal terhesebb, a hagyományos társadalmi és politikai erőviszonyokat megváltoztató struktúra csirái jelentkeztek. A kiegyezés után felgyorsult kapitalizálódási, polgárosodási folyamat ekkorra jutott el arra a szintre, mikor a tradicionális érdek- és politikai csoportok elavulttá váltak.

A folyamat során kialakult új ellentmondások alapvetően két társadalmi réteget: a számban és szervezettségben egyre erősödő munkásosztályt és a korábbi hatalmi súlyából egyre inkább vesztő nagybirtokos arisztokráciát fordították szembe a liberalizmussal.

Az új társadalmi és politikai frontok a politikai szerveződés és a politikai ideológia új elemeit hozták magukkal. A munkásosztály kialakuló politikai szervezete, a Szociáldemokrata Párt eleve a hatalomból kiszorítottak, a kizsákmányoltak szervezete volt, s így természetes, hogy ideológiája, célkitűzései, szervezetei, harci módszerei a hagyományos politikai rendszeren kívülről eredtek, s hosszú ideig oda is szorultak.

A másik liberalizmusellenes csoport, a nagybirtokos arisztokrácia, mely a kapitalizmus dinamikus fejlődésében saját hatalmi súlyának gyengülését látta, szintén új ideológiához, szervezethez és harci módszerekhez folyamodott, s ezekkel vette fel a harcot elsősorban a kormánypozícióban levő liberalizmussal, de egyben az egyre növekvő súlyú szocializmussal is.

Ebben a szervezkedésben az új, a „modern” elem az volt, hogy a nagybirtokos társadalmi réteg hatalmát nem a jelen helyzet konzerválásában, vagy valamiféle korábbi állapot visszaállításában vélte megújítani, hanem egy létrehozandó, a jövőben megvalósítandó „szervezett társadalomban”. E jövőbeni nagybirtokos hatalmon nyugvó szervezett társadalom egységeinek csiráit igyekezett kiépíteni politikai szervezeteiben, tömegmozgalmaiban a nagybirtokosság, s legfontosabb szervező gyűjtő elvként a szociális kérdést állította a középpontba, ezzel kísérelvén meg megnyerni az összes, a dinamikus kapitalista fejlődés által visszaszorult társadalmi réteget, elsősorban az ipari és mezőgazdasági kistermelőket.¹

Az említett új ellentmondások hozták magukkal azt a tényt, hogy míg az 1890 előtti magyarországi politikai életet alapvetően megosztó kérdés: a

¹ Általában újkonzervatívnak nevezett irányzat európai és magyarországi jellemzésére lásd: Szabó Miklós: A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón. Történelmi Szemle, 1974. 3. sz. 326–359 és uő.: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Századok, 1974. 1. sz. 3–65.

közjogi probléma, lényegileg a liberalizmus táborát osztotta meg, addig az ekkor felmerülő kérdések már a liberalizmus — újkonzervativizmus frontvonalat rajzolták fel, melynek alakulását erősen befolyásolta a szocialista munkásmozgalom térnyerése is.

Az új frontvonalak a 90-es évek politikai harcaiban néha a hagyományos, közjogi ellentétet elnyomva játszottak szerepet a politikai döntéseknél. Mind a 48-asokon, mind a 67-eseken belül megtalálhatjuk már az antiliberális csoportot.

Törekvéseinket legkövetkezetesebben két szervezet képviselte: az agrárius mozgalom, mely 1896-ban a Magyar Gazdaszövetség létrehozásával jutott szervezeti keretekhez, és a politikai katolicizmus, mely 1895-ben a Néppárt megalkotásában találta meg politikai akcióformáját.

Dolgozatunk ez utóbbi kialakulásának folyamatát szeretné megvilágítani, mely folyamatban a magyarországi társadalmi-gazdasági fejlődés befolyásolón kívül igen lényeges szerepet játszott a pápai államnak, a Vatikánnak a XIX. század utolsó harmadában kialakult újfajta politikai taktikája és társadalmi ideológiája.

XIII. Leónak a pápai trónra kerülése gyökeres változást hozott a Vatikán; a római katolikus egyház politikájába. Az új pápa felismerte, hogy a polgári átalakulás, a kapitalista fejlődés elítélése nem segíti az egyház tekintélyének, súlyának fenntartását. Láttá, hogy az egyház számára káros, vagy károsnak tűnő jelenségek elleni harc kilátástalan, ha ezekkel pusztán egy korábbi állapot visszaállításának alternatíváját szegezi szembe. Elképzelése szerint az egyháznak fel kell térképeznie a társadalmi és gazdasági élet új jelenségeit, s amennyiben a maga számára károsnak tartja őket, akkor kijavításukra új megoldási javaslatokat kell előterjesztenie. Szakított tehát az abszolút tagadás politikájával, s helyette az aktív közreműködés stratégiáját választotta.²

Elgondolásának lényege: ha az egyház az adott társadalom problémáira megoldásokat talál, akkor az új polgári gazdasági-társadalmi rendszer keretei között visszaállíthatja tekintélyét, s megtarthatja, vagy újra felépítheti az egész világra kiterjedő hatalmát.³

A leói politika első és egyik legfontosabb lépése az állam és az egyház új viszonyának meghatározása, a fennálló államokkal való kapcsolat rendezése volt. Ennek alapjává az egyes államokkal való együttműködést, a ralliement-tette.

Az állam és az egyház együttműködésének legfontosabb alapja XIII. Leó szerint a kettő érdekközössége. A polgári hatalom birtokosai, a pápa szerint, képtelenek arra, hogy a társadalmat fenyegető veszélyekkel hatékonyan szembe szálljanak. Az általuk alkalmazható büntetés, a törvények tekintélye hasznos, de nem elégséges.⁴ Az emberek gondolkodásába, magatartásába kell olyan belső törvényeket, szabályokat elültetni, melyek képtelenné teszik őket a „rosszra”, a „helytelen cselekvésre”.

² Joseph Schmidlin: Papstgeschichte der neuesten Zeit. München. 1934. II. 356.

³ Franz Xaver Seppelt—Klemens Löffler: Papstgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. München. 1933. 459.

⁴ Diuturnum Illud, 1881. jún. 29. Politikai és szociális enciklikák, 19—20. század. Összeállította és szerkesztette Zsigmond László. Bp. 1970. I. 81.

XIII. Leó tulajdonképpen egyfajta munkamegosztást ajánl a polgári hatalom birtokosainak. Elismeri az állami, társadalmi tényezők teljes jogosultságát és relatív szuverénitását, de hangsúlyozza az isteni törvényeknek ezek felett állását, így az egyház erkölcsi, s ezen keresztül világi ügyekre is kiterjedő szupremáciáját. Mind az államnak, mind az egyháznak megvannak a sajátos feladatai: az állam biztosítja a polgári jólétet, míg az egyház a lelkit. Az egyház nem avatkozik bele az állam ügyeibe, de ugyanakkor az állam, a törvényhozás sem akadályozhatja az egyházat sajátos feladatainak teljesítésében.

Az államot, a társadalmat és az egyházat fenyegető egyik legnagyobb veszedelemnek a pápa a hatalom isteni eredetéről szóló tanítás megkérdőjelezését tartotta.⁵ Amíg elfogadják a hatalom isteni eredetét, addig az támadhatatlan, de amint a hatalom emberi eredetéről szóló tan válik elfogadottá, akkor a hatalom bizonytalanná, ingataggá válik. Így a világi hatalom birtokosainak érdekük, hogy az egyházzal, mely hatalmuk isteni eredetét állítja és magyarázza, együttműködjenek.

A másik terület, ahol az egyház, a pápaság segítheti, támogathatja a világi hatalom képviselőit, az államot, a pápa szerint a szociális kérdés. XIII. Leó elfogadja, hogy ez korszakának legégetőbb problémája, s enciklikáiban e feszültségek feloldására próbál javaslatokat nyújtani.⁶

A pápa a társadalom szociális problémáival foglalkozó elképzeléseit legérzékenyebben az 1878 decemberében kiadott *Quod Apostolici Numeris*, és az 1891 májusában közzétett *Rerum Novarum* elnevezésű enciklikáiban fejtette ki.⁷ Alapvetően két felfogással szállt szembe: az individualizmussal — melyet, mint a liberalizmusnak szélsőséges, s általa leginkább elítélt formáját, a kapitalista versenyben vélt felfedezni — és a kollektívizmussal — melyet a szocialista, kommunista tanok jellemzőjének tartott.

Az individualizmussal szemben az a legfőbb kifogása, hogy az kizárja az erkölcsi faktorokat, az emberi kapcsolatok erkölcsi meghatározottságát. Az emberek közötti viszonylatoknak — szerinte — nem lehet a verseny a kizárólagos regulátora. Nem tagadja a verseny jogosultságát, pusztán korlátozni akarja azt, s e korlátokat éppen az egyház által közvetített isteni tanítások nyújtják. E korlátok biztosításával az egyház lehetővé tenné a társadalom egészséges, szabályozott fejlődését, s egyben biztosítaná az egyház számára a megfelelő helyet az új társadalomban.

A kollektívizmussal szembeni kifogás, az egyén jogainak korlátozása. A pápa az egyénnek a tulajdonhoz való természetes jogát látja megtámadottnak a szocialista tanításokban. Míg a liberalizmus egyes egyének tényleges materiális létét teszi lehetetlenné, addig a kollektívizmus, azaz a szocializmus, XIII. Leó felfogása szerint, az ember fejlődését, többre törekvését akadályozza az

⁵ A hatalom isteni eredetének tagadásából következik szerinte a „népfenség elve, végül pedig a féktelen szabadosság, melyet sokan egyedül tartanak szabadságnak. Ezekből fejlődött a többi dögletes mótó: a socialismus, communismus, nihilismus, a polgári társadalomnak ez ijesztő betegségei, sőt talán valóságos enyészete.” Uo. 80–81.

⁶ A pápa szociális enciklikái pusztán összefoglalói voltak a korábbi katolikus szociális tanításoknak. Jelentőségük az, hogy a katolikus egyház fejének kinyilatkoztatásaként nyertek összefoglalást, s így a katolikus egyház hivatalos ideológiájává, a hierarchiát irányító elvekké váltak. *N. Joseph Moody: The Papacy. Church and Society, Catholic Social and Political Thought and Movements.* Ed. N. Joseph Moody 50.

⁷ A két említett enciklika szövege megtalálható *Zsigmond: i. m. 1970. I. 53–71, 169–209.*

által, hogy lehetetlenné tenné számára saját egyéni létének, saját egyéni tulajdonában való kiteljesítését.⁸

Az enciklikákban javasolt társadalom tartalmazná mindazon jelenségeket, melyek éppen fennálltak, de mellőzné azok szélsőséges formáit. A felismert, alapvető társadalmi belüli feszültségeket XIII. Leó az egyes emberek, s társadalmi csoportok anyagi viszonyaira vezette vissza. Elképzelése szerint nem kell lényegileg változtatni a tulajdonviszonyokon, de módosítani kell az elosztási arányokat, lehetővé kell tenni mindenki számára a kistulajdon megszerzését, s a tőke működésében korlátokat kell szabni a kizsákmányolás mértéke elé.

A célkitűzések elérésének eszköze, az ismertetett tanítás szerint, a keresztényi magatartás elterjesztése. Mivel a pápa a hibák forrását is a helytelen gondolkodásban és magatartásban vélte felfedezni, a megoldás is a magatartás, a gondolkodás megváltoztatásában található meg. A keresztényi magatartás általánossá válása csökkentené a társadalom polarizáltságát, s megszüntetné annak „veszélyes” feszültségeit. E gondolkodás és magatartásforma elsődleges hordozója, a katolikus egyház így a társadalom legfontosabb kiegyensúlyozó tényezője, tulajdonképpen legfontosabb befolyásolója, irányítója lehet.

A keresztény elveket egy pluralista, horizontális tagozódású társadalomban véli megvalósíthatónak a pápa. Elképzelése szerint a társadalomban mindig egy sor testület, egység, „társaság” működik, s ezek helyes egymás melletti rendjének megtalálása azonos a társadalom „egészséges” fejlődésével. A „társaságok” közül a legkisebb a család, mely mint a személyiségformálás legalapvetőbb műhelye, egyben a legfontosabb is. A legnagyobb „társaság” maga az állam, azaz társadalom egésze. Ezek a társaságok a társadalom különböző szintjeit fogják át egyszerre, s egy újfajta társadalmi tagozódást nyújtanak, szemben a vertikális osztályalapú tagozódással.⁹

A pápai elképzelések szerint nem lehet megelégedni a már létező „társaságokkal”, hanem ezek mintájára új és új szervezeteket, társaságokat kell létrehozni, a pluralista társadalomszervezés teljesebbé tételéhez.

Magának az egyháznak alapvetően három típusú szervezeten keresztül kell, XIII. Leó szerint, aktívan közvetlenül alakítania, befolyásolnia a társadalmat. Az első ilyen magának az egyháznak hierarchiája a Vatikántól a plébániáig, melynek elsősorban általános irányítást kell nyújtania, a hitet, a vallást, a tradíciókat, a helyes magatartásformákat kell védelmeznie és építenie. A második típus a papság által vezetett, a laikusok bevonásával végrehajtott akciók megvalósítója. Ez elsősorban a hitbuzgalom növelését szolgálja, de egyben a keresztényi magatartás gyakorlásának is színtere. Az elesettek segítése, egymás kölcsönös felkarolása, az ilyen szervezetek deklarált célkitűzése. A harmadik szervezeti forma alapvetően a világiaké. Ez a szervezet nem áll ugyan az egyház közvetlen irányítása alatt, de annak elveit hasznosítja.¹⁰

A három szervezettípusból e harmadik, a vallási alapon szervezett világiak társasága az új: nem a jelenség értelmében, hiszen ilyen egyesületek stb. már korábban is működtek, hanem mint a pápaságnak, a katolikus egyház egészének politikai eszköze.

⁸ Az individualizmus—kollektívizmus—perszonalizmus problémára lásd: *Moody*: i. m. 51—53; *Michael, P. Fogarty*: *Christian Democracy in Western Europe 1820—1953*. London. 1955. 29.

⁹ *Fogarty*: i. m. 30.

¹⁰ *Uo.* 3—4.

A pápa által elképzelt és javasolt világi katolikus szervezetek között a legkülönbözőbb típusúakkal: társadalmi egyesületekkel, szociális társaságokkal, politikai tömörülésekkel stb. találkozhatunk. Valamennyi jellemzője azonban, hogy tényleges feladatuk a tagoknak a társadalomba való olyan integrálása, mely társadalmi helyzetük elfogadásával jár együtt.¹¹ A pápa felismeri, hogy működő szervezeteket csak tényleges célok érdekében lehet létrehozni, ezért hangsúlyozza e szervezetek érdekvédelmi szerepét.

A pápai elképzelés szerint a világiakból álló katolikus szervezetek által összefogott tömegek nagy szerepet játszhatnak a pápaság világi befolyásának érvényesítésében.¹² A katolikus tömegmozgalmak a pápa számára bizonyos veszélyeket is hordoztak magukban. Könnyen önállósultak, kibújtak az egyházi vezetés irányítása alól, szembekerültek a hierarchiával.¹³ A tömegmozgalmak közül speciális problémát jelentettek a kimondottan politikai jellegű katolikus szervezetek, a katolikus pártok.

XIII. Leó felismerte a politikai pártoknak a polgári államokban, a hatalom gyakorlásában és ellenőrzésében játszott szerepét, s ezért a katolikus politikusokat országuk pártéletében való minél aktívabb részvételre szólította fel. Azt azonban az illető ország vezetésével kiépített kapcsolata, a pártot létrehozó konkrét kérdések s a pártot megalakító személyeknek az egyház hivatalos szervezetéhez való kötődése döntötte el, hogy támogatja-e egy kimondottan katolikus párt alakítását, vagy sem.¹⁴

Magának a pápságnak a pártokban való részvételét XIII. Leó általában nem helyeselte, nehogy a hívei politikai nézeteltérések miatt magától az egyháztól távolodjanak el.¹⁵ Álláspontja szerint az egyház nem azonosulhat egyetlen

¹¹ 1878-ban például a következőképpen jellemzi a katolikus kézműves és munkásegységeket: „amelyek a vallás védelme alatt valamennyi tagjukat bérükkel való megelégedésre, munkájukban türelemre buzdítják és a nyugodt és a békességes életre oktatják.” Quod Apostolici Numeris. *Zsigmond*: i. m. 1970. I. 70.

¹² *Seppel—Löffler*: i. m. 463.

¹³ *Friedrich Engel-Janosi*: The Resignation of count Kálnoky as Foreign Minister of Austria—Hungary in May 1895. *Journal of Central European Affairs* 1951 október. 265. A kérdést részletesen tárgyalja *Zsigmond László*: A kereszténydemokrácia fogalma körüli vita politikai értelme. MTA filozófiai és történettudományi osztályának közleményei. 1971./1—2. A Lueger-féle mozgalommal szembeni egyházi magatartás plasztikusan illusztrálja ezt a problémát. Lásd: *Friedrich Engel-Janosi*: The Church and the Nationalities in the Habsburg Monarchy. *Austrian History Yearbook*. III./3. 1967. 79. *Madaras Éva*: Pápa, püspökök, politikusok. (A keresztényszociális tömegpárt kialakulása Ausztriában). *Világosság*, 1974/6. 363.

¹⁴ A pápai politikát feldolgozó szerzők egy része 1885-ben törést vél felfedezni a Vatikán politikai taktikájában. Úgy látják, hogy ez időpontig a pápa támogatta a katolikus pártok alakítását, s ez után az időpont után már nem. Lásd: *Seppel—Löffler*: i. m. 461; *Schmidlin*: i. m. II. 365. Véleményünk szerint ez a pápa franciaországi politikájának félreértéséből következő álláspont. 1885-ben XIII. Leó a párizsi nuntiuson keresztül üzent a katolikus pártot alakítani kívánó De Mun-nak, hogy nem támogatja törekvéseit, mivel a pápa nem tarthat hivatalos kapcsolatot egy ellenzéki párttal. Lásd: *Lilian, Parker Wallece*: Leo XIII. and the Rise of Socialism. Durham. 1966. 197. A pápa és államtitkárai máskor is nyilatkoznak a katolikus politikai pártalakítás ellen. *Georg Franz*: Kulturkampf, München. 1954. 250. A pápa és az államtitkárok nyilatkozatai mindig egy-egy konkrét esetre vonatkoznak, s nem általában tagadják a katolikus pártszervezés jogosságát. Kétségtelen azonban, hogy a nyolcvanas évek közepétől a pápa már nemcsak olyan pártok támogatását tartja lehetségesnek, melyek „zárt hitvallási programmal és hitvallásos alapon indultak el”. *Ijjas Antal*: A jelenkor egyháztörténete. Bp. 1941. 180.

¹⁵ *Ijjas*: i. m. 181.

párttal sem, nem fogadhat el teljes egészében egyetlen politikai programot sem, csak támogathatja a neki tetsző politikát folytató pártokat.¹⁶

XIII. Leó így a katolikus egyház új társadalmi szerepéről szóló tanítását, e szerep érvényesítésének eszközeivel együtt dolgozta ki. Nemcsak ideológiája tért el elődei elképzelésétől, de politikai taktikája is. Szakitott a pusztán államközi, a kabinetpolitikát felhasználó befolyásolás alkalmazásával, s kiegészítette ezt a katolikus pártok, a katolikus tömegmozgalmak, érdekvédelmi szervezetek alkalmazásával.

*

Az 1848–49-es forradalmak leverése után a Habsburg-birodalom és a Vatikán között szoros együttműködés alakult ki. Ennek egyik oka az ifjú császár s rendszerének mélyen katolikus volta, s másik az olasz egység ellenes érzékenysége. Az együttműködés és az egyetértés dokumentuma az 1855-ös konkordátum volt, melyben az uralkodó lemondott a placetum regiumról, biztosította az egyházi javak autonóm igazgatását, s egyházi tulajdonná nyilvánította a Vallás- és tanulmányalap magyarországi birtokállományát, s egy sor további pozíciót biztosított az egyháznak.

A jó kapcsolatokat először a kiegyezés 1867-es megkötése bontotta meg. A dualista birodalomban hatalomra jutott liberális irányzat egyik első lépése a konkordátum megtagadása volt, s több olyan törvény született, melyeket az egyház sérelmesnek talált.

Az együttműködés másik, igen lényeges alapját szüntette meg a hármasszövetség megkötése. A Vatikán szemben állt az olasz állammal. Ezért mikor a hármasszövetséget 1882-ben megkötötték, XIII. Leó elítélte azt, mivel nyilvánvaló volt előtte, hogy e szerződéssel Olaszország nemzetközi helyzete stabilizálódott.¹⁷

A jelzett két változás, azonban nem jelentett szakítást a Vatikán és az Osztrák-Magyar Monarchia kapcsolatában. XIII. Leó alapvető célkitűzése az uralkodókkal való együttműködés, a ralliement politikája a Habsburg-birodalomban még mindig igen hatékony lehetett, elsősorban a császárnak a Vatikánhoz kötődése miatt.¹⁸

Az ellentétek azonban mindkét területen: az olasz kérdés¹⁹ és a monarchia-beli liberális törvényhozás miatt egyre élesedtek. A pápa hosszú ideig a klasszikus kabinetpolitika eszközeivel kereste a számára leghasznosabb, politikai céljainak leginkább megfelelő megoldást. Tulajdonképpen a magyarországi vegyesházasságok problémája s az ún. egyházpolitikai törvények előtérbe kerülése kapcsán szakított a Monarchián belül eddig alkalmazott politikájával, s tért át az újfajta offenzívára, melynek legszembetűnőbb jellemzője a katolikus tömegmozgalom és katolikus párt magyarországi kialakulásának támogatása volt.

¹⁶ Maga az egyház a pápa szerint „tökéletes társaság . . . minden emberi társaságnál előbbre való . . . semmi módon nem adhatja oda magát arra, hogy pártérdekeknek szolgálgon . . .” *Sapientia Christianae* 1890. január 10. *Zsigmond*: i. m. 1970. 158.

¹⁷ *Engel-Janosi*: i. m. 1951. 263.

¹⁸ Hogy az ellentéteket a pápa még a nyolcvanas évek vége felé sem tartotta túlzottan veszélyesnek, bizonyítja 1887 júniusában új államtitkárához, Rampollához intézett levele, melyben az Osztrák-Magyar Monarchiáról úgy ír, mint ahol minden az egyház érdekeinek megfelelően zajlik. A levelet lásd: Szentséges atyánknak, XIII. Leó pápának beszédei és levelei. Ford.: Prohászka Ottokár. Bp. 1891.

¹⁹ A Monarchia vatikáni követői gyakran jelentik Bécsbe, hogy a pápa és a bíborosok nagyon helytelenítik a hármasszövetség létét. *Friedrich Engel-Janosi*: Österreich und der Vatikan 1846–1918. Graz. 1958. I. 251, 264–265, 274.

Az 1886. augusztus 22-én kiadott *Quod multum dique* enciklikában a pápa még csak a hagyományos módon való küzdelmet hirdeti: a vegyesházasságokra vonatkozó 1868/LIII tc. azon pontja ellen, mely kimondja, hogy a fiúgyermeknek az apa, a leánygyermeknek az anya vallását kell követnie. Felhívásának következtében egyre gyakoribb az elkeresztelés, az alsópapság egyéni tiltakozó akciója a fenti törvénycikk ellen.

A liberális kormányzat válasza a pápa ellenállásra buzdító felhívására az 1890-es második elkeresztelési rendelet, mely a törvény megsértőire pénzbírságot ró ki.

Az ellentét a liberális kormányzat s a szigorúan katolikus álláspontot követő ellenzék között egyre éleződik, s a kormány napirendre tűzi az egyházpolitikai törvényeket.²⁰

A pápa válasza ezen lépésre a hagyományos politikai taktikán való túl-lépés, melyet az 1893 szeptemberében kiadott *Contstanti Hungarorum* enciklikában fogalmaz meg. Ebben elítéli az egyházpolitikai törvényjavaslatokat, részletesen kifejti, hogy miként kell azok, s általában az „egyházellenes” és „vallástalan” liberalizmus ellen küzdeni. A hagyományos törvényhozáson belüli akciók mellett folytatni kell a reverzálisok követelését a képviselőktől: csak olyan képviselőre szabad szavazni, aki írásba adja, hogy ellenzi a kormány egyházpolitikáját. Új feladatként határozza meg a katolikus egyesületek, olvasóköri szervezését, s ezek tevékenységének összehangolását. Új harci módszert javasol a pápa a katolikus nagygyűlések tartásával is, melyek példáját Németországban találhatjuk meg. Különös súllyal szerepel az enciklikában a katolikus sajtó jelentősége, s a liberális irodalommal szembeszálló katolikus irodalom kifejlesztésének fontossága.²¹

Az enciklikát követő évek Magyarországon a liberális egyházpolitikai törvények győzelmét hozták.²² Hosszas küzdelem után szentesítést nyert a „házassági jogról”, a „gyermeknek vallásáról”, az „állami anyakönyvekről”, az „izraelita vallás recepciójáról” és a „vallás szabad gyakorlatáról” szóló törvénycikk. A törvények elleni harc során azonban megszerveződött a magyarországi politikai katolicizmus, s 1895-ben már saját politikai párttal és egy sor helyi szervezettel rendelkezett. Létrejött az a bázis, amely Magyarországon terjeszthette és szervezhette az új pápai politikának megfelelő irányvonalat.

A szerveződés két külön vonalon folyt, mely két vonal néha találkozott, néha élesen szembekerült egymással. Az egyik vonal, az ún. főrendiházi ellenzék, mely egyrészt a katolikus püspöki karból, másrészt a katolikus főrendek egy részéből állt. A másik vonal részben az alsópapságból, részben katolikus világi értelmiségből állott, s melynek elsődleges eszközei a népies hangú katolikus lapok voltak, melyek szorosan kapcsolódtak a magyarországi újkonzervativizmus többi, világi csoportjaihoz.

²⁰ A kormány lépésében meghatározó szerepet játszott, hogy a Vatikán messze-menőig elítélte a Csáky-féle elkeresztelési rendeletet, s a következő években is egyre keményebb kiállásra szólította fel a püspöki kart.

²¹ Magyarországon is felismerték, hogy az egyházpolitikai törvényjavaslatok csak alkalmat nyújtottak a pápának arra, hogy itteni híveit aktívabb és az új római politikának megfelelőbb tevékenységre szólítsa fel. *Mihályfi Ákos*: A pápai enciklikáról. *Katolikus Szemle*, 1893/69.

²² Nem foglalkozunk részletesebben az egyházpolitikai törvények körül kialakult politikai küzdelemmel. Csak azon vonatkozásaira utalunk, melyek a magyarországi katolikus politikai mozgalom, s ennek szervezetei létrejöttében szerepet játszottak. Magára az egyházpolitikai „harcra” lásd: *Keményfy Kálmán Dániel*: Ötven év alkotmányos egyházpolitikája (1848–1898). Esztergom. 1898; *Salacz Gábor*: A magyar kultúrharc története 1890–1895. Wien. 1938; *Moritz Csáky*: Der Kulturkampf in Ungarn. Graz—Wien—Köln. 1967.

Az egyházpolitikai harc kiszélesedése

A főrendiházi ellenzék megszervezése és polarizálódása

A vegyes házasságokkal kapcsolatban a nyolcvanas évek elejére egyre több probléma merül fel, s Pauler igazságügyminiszter 1881-ben törvényjavaslatot terjeszt a képviselőház elé a polgári házasságkötésnek a keresztények és az izraelita vallásúak közti alkalmazásáról. A főrendiház a javaslatot 1883 novemberében tárgyalja, s mind ekkor, mind pedig 1884 januárjában a visszaküldött javaslatot elveti. A képviselőház a főrendiházi tapasztalatok után a törvényjavaslat további tárgyalását alkalmasabb időkre elhalasztja.²³

A polgári házasság törvényjavaslatának tárgyalásakor jelentkezett a főrendiházban először az a csoport, melyet később a magyar politikatörténetben *főrendiházi ellenzéknek* neveztek. Közvetlenül a törvényjavaslat elvetése után kísérlet történt ezen csoport szervezettebbé tételére. Világi főurak és a püspöki kar egyes tagjai Zichy Bódognak az Esterházy palotában levő lakásában tartott értekezletükön felkérték Zichy Nándort, hogy álljon a főrendiházban indítandó antiliberális akció élére. Nem valamiféle „főrendiházi párt” szervezéséről volt szó, hiszen a résztvevők között kormánypártiakat és Apponyi pártiakat is találhatunk. Olyan konzervatív csoportot szeretnének létrehozni, amely a főrendiházban szőnyegre kerülő kérdésekről önálló véleményt alkot, s ha szükségesnek látja, közös akciót indít.²⁴ Ezen akciók nem térnének el a hagyományos főrendiházi politika formáitól. Az értekezlet által javasolt szervezkedés-csira pusztán a liberális törvényjavaslatokkal való szembeszállásnak a hagyományos keretek közötti hatékonyabb formáit kutatja. Ezt látjuk az 1889 júniusi főrendiházi vitában²⁵, éppúgy mint 1892-ben.²⁶

A Wekerle-kormány bemutatkozásakor került ismét sor az egyházpolitikai kérdések tárgyalására a főrendiházban. A kormányprogramban központi helyet foglalt el a függő egyházpolitikai kérdések törvény útján való rendezése. Az ellenzéki felszólalók: Zichy Nándor, Esterházy Miklós Mór és Szapáry Géza (Ferenc József udvarmestere) tiltakoztak e program ellen. Zichy hozzászólása sokkal elutasítóbb álláspontot tükröz, mint amilyent korábban magától a hercegprímástól láttunk. Számára az 1868-as törvény még deklarative értelmű is elfogadhatatlan.²⁷

Esterházy felszólalásában tiltakozott minden olyan vád ellen, hogy a kormány egyházpolitikájának ellenzői valamiféle stabil pártot alkotnának.²⁸ A katolikus csoport politikájába ebben az időben nem fért volna be a főrendiháznak szervezett pártokra bontása; a főrendiházi tagok közül igen kevesen lettek volna hajlandóak résztvenni egy önálló szervezett csoportban. Az esetleges egyházpolitikai párt alakulása más főrendiházi pártok kialakulásának

²³ Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. II. Bp. 1934. 223–224.

²⁴ Bonitz Ferenc: Gróf Zichy Nándor, Élet és jellemrajz. Bp. 1912. 186–187.

²⁵ Zichy életrajzrója ezt a vitát tekinti a magyarországi egyházpolitikai harc bevezetésének. Uo. 197–198.

²⁶ A hagyományos akciókhoz való ragaszkodásban valószínűleg szerepet játszott az is, hogy az uralkodó felszólította a püspöki kart, kísérletet tegyen még egyszer kiegyezni a kormánnyal, „mert ő nem akarja, hogy culturharc legyen”. „A király óhaja nem vala visszavethető” – jegyezte fel Zalka János győri püspök 1890 decemberében a kérdést tárgyaló püspökkari értekezlet után. Magyar Országos Levéltár (OL)/Filmtár 845.

²⁷ Főrendiházi Napló 1892–1896 (a továbbiakban FőN) II. 15.

²⁸ Uo. 16.

veszélyét is hordozta, ezért a püspöki kar, mint szervezett erő köré a kormány egyházpolitikájának legaktívabb világi főrendi ellenzői Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móríc csak egyes kérdésekre, egyes vitákra mozgósítható főrendi bázist kívántak létrehozni.

E bázis elvi, ideológiai megerősítésére írta Zichy a *Katholikus Szemle* 1893. évi első számába hosszú elemző cikkét.

Az 1892. december 17-ről keltezett cikk kifejti, hogy a polgári házasság a szerves fejlődést, — azaz a társadalmi élet egyházi, vallási elvek által való meghatározottságát — megtörte. A házasság által létrehozott család ugyanis a társadalom elsőfokú társasága — írja Zichy, amelyet isteni törvényeknek kell irányítaniuk, s az isteni köteleknek kell összetartaniuk. Az állam a következő szintű társaság, mely „jogvédelmet és közrendet biztosít; az elszórt erőket a közérdek előmozdítására és közvédelemre egyesíti. Erkölcsi alapon kell tehát állnia.”²⁹

A cikk felöleli azon enciklikákban foglaltak lényegét, amelyek Leó politikájának új vonásait szemléltették. A szinte tanulmány jellegű írásban a polgári házasságra vonatkozó rész a leghosszabb, legalaposabb, hiszen az adott pillanatban, 1892 végén, 1893 elején Magyarországon ez volt a központi harci kérdés. A cikk idevonatkozó részéből Zichy különnyomatot is kér, hogy azt kétszáz példányban szétküldhesse.³⁰ Valószínűleg a főrendiház tagjainak körében akarta gondolatait terjeszteni, s ezekkel is felvértetni szövetségeseit a polgári házasságra vonatkozó törvény körül zajló 1893-ra várható csatákra.

Az 1893-as év meghozza az első nagy egyházpolitikai szavazást a főrendiházban. Május kilencedikén az egyházpolitikai ellenzék két javaslatot terjeszt elő. Szapáry Géza javaslata az egyházpolitikai program elejtését követeli a kormánytól, Desseffy Aurélé ugyanezt, megtoldva azzal, hogy nem szabad elfogadni a költségvetést, míg a kormány az előző követelést nem teljesíti.³¹

Ez a megoldás már az előző év végén felmerült a püspöki kar tanácskozásán. A szervezkedés fejlődését mutatja, hogy a püspöki kar nem dönt afelől, hogy elvesse-e a költségvetést vagy sem, hanem e kérdésben álláspontját „a világi főrendekkel folytatott tanácskozás megállapodásaitól teszi függővé”.³² A világi főrendek a tanácskozáson nem tartják lehetségesnek a költségvetés elvetésének elérését, de a püspöki karra bízzák a döntést. A költségvetési vitáig a két csoport képviselői többször találkoznak.³³

Az 1893-as év az egyházpolitikai ellenzék új, szervezettebb állapotát mutatja. Az egyes lépéseket most már nemcsak az intézményként működő püspöki kar, hanem egy a világi főrendekből alakult csoport is megtárgyalja. Ebben természetesen nem vesz részt a kormány egyházpolitikájának összes ellenzője, csak ezen ellenzék legaktívabb tagjai. A csoport vezetője ekkorra már nyilvánvalóan Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móríc. Az egyházpolitikai ellenzék megoszlása egyrészt azokra, kik csak a főrendiházban a szavazáskor mutatják ki véleményüket, s azokra, akik előzetesen megszervezik, megbeszélik az akciókat, még nem jelent éles ellentétet. A szervezett csoport sem lépi túl a hagyományos főrendi politika kereteit. Álláspontját a püspöki kartól teszi függővé, politikáját teljesen alárendeli az egyházi többségnek.

²⁹ -n-: Időszaki szemle, *Katholikus Szemle*, 1893/109.

³⁰ Zichy Nándor Mihályfi Ákosnak, 1892. 12. 17. OSzK Levelestár.

³¹ FőN II. 92. és 95.

³² Püspökkari Értekezet (a továbbiakban PÉ). 1892. 12. 15.

³³ Uo. 1893. 3. 2.

A május kilencediki vita is a tradicionális kereteken belüli politika folytatását mutatja. A püspöki kar részéről Schlauch Lőrinc nagyváradi és Hornig Károly veszprémi püspök³⁴ Szapáry javaslatát támogatja. A világi ellenzék tagjai közül pedig alig-alig szólnak hozzá a kérdéshez. A szavazás során Szapáry javaslatát mégis elfogadják. Mindez előre megszervezett akcióra vall. A szavazati arány 81/57 azt mutatja, hogy az akciót előkészítették, s ez a kormányt támogató főrendeket váratlanul érte. Nem magyarázható mással viszonylag alacsony részvételük az ülésen. Ez a májusi szavazás nem más, mint a főrendiház demonstrációja, a hagyományos módszerekkel.

A főrendiházi ellenzék tagjai azonban nem csupán a törvényhozásban indítanak akciókat a kormány egyházpolitikája ellen. A püspöki kar tagjai hagyományos módon körlevelekkel fordulnak híveikhez, felszólítva őket arra, hogy szálljanak szembe a kormány liberális törekvéseivel.

A pápa 1893 szeptemberi enciklikája aktívabb fellépésre készíti a püspöki kart, amelynek egyes tagjai úgy érzik, hogy Vaszary politikája túlzottan engedékeny, nem elég határozottan szegül szembe a kormány egyházpolitikájával.³⁵ A november végén tartott püspökkari értekezleten elhatározzák, hogy a *Constanti Hungarorumot* kísérő Rampolla-levél szellemében a püspökök közös pásztorlevelet bocsátanak ki.³⁶ Ez mindenképpen határozottabb lépés az összes korábbinál, hiszen a püspöki karnak eddig közös állásfoglalása az egyházpolitikai kérdésekben csak az uralkodóhoz intézett 1893 márciusi felirat volt, s a hívekhez való fordulás, a kérdésnek a kabinetpolitikán kívüli éles exponálása ennek már egyfajta meghaladása. A december folyamán megfogalmazott közös pásztorlevél szövege mutatja a püspöki kar bizonyos megosztottságát. A püspöki kar nagy része nem kívánja híveit aktív kormányellenes tevékenységre biztatni, sem az uralkodóval szembefordítani.³⁷

A szokásos püspöki akcióktól eltérő, közvetlenebbül politikus volt Schopper György püspök 1892-es akciója. Ő a képviselőválasztás előtt felszólította papságát, hogy csak olyan jelöltet támogasson, ki megígéri a katolikus elvek támogatását. Hasonló körlevelet bocsátott ki Schlauch, Hornig, majd később Fireczák Gyula munkácsi görög-katolikus püspök is.³⁸ A „rozsnói pontok” alapján 76 képviselőt választottak meg. Ezek reverzalist adtak arról, hogy szembeállnak az egyházpolitikai törvényjavaslatokkal.³⁹

Az egyházi és világi főrendek közös, törvényhozáson kívüli akciójának egyik leglényegesebb módja a különböző katolikus egyesületek létrehozása, vagy a már meglévőknek erősítése.

Az 1847-ben alapított Szt. István Társaság 1886-ban éled újjá, mikor Zichy Nándor áll az élére. Külön irodalmi és tudományos osztályt alakítanak,

³⁴ Kik különben a püspökkari kar megbízottai voltak a világi főrendekkel folytatott megbeszéléseken.

³⁵ Lásd például Hidassy Kornél szombathelyi püspök 1893 októberében Steiner székesfehérvári püspökhöz intézett levelét. Székesfehérvári Püspöki Levéltár (a továbbiakban SzPL). Steiner Fülöp püspök levelezése és hivatalos iratai. Nr. 5835/III.

³⁶ PÉ 1893. 11. 30.

³⁷ PÉ 1893. 12. 4. és 7. A közös pásztorlevelet 1894. január 6-án hozták nyilvánosságra. Az egyes püspökök saját egyházmegyéjük számára kísérő levelet adtak ki hozzá. Ezen kísérőlevelek általában sokkal élesebben fogalmaznak, mint a közös pásztorlevél. Kivétel ez alól Samassa, Császka, Bubits és Vaszary kísérőlevele. *Salacz*: i. m. 281.

³⁸ *Sziklay János*: A katolicizmus történetéből. A Magyar Állam negyvenéves jubileuma, 1859—1899. Bp. 1899. 136.

³⁹ Magyar Sion, 1895/315.

létrehozzák a Társaság folyóiratát, a *Katholikus Szemlét*. Ezt a főpapság is messzemenőig támogatja.⁴⁰

Szt. Vince egyesületek néven alamiznaosztogató szervezeteket létesítenek. Szt. Imre egyesület néven a katolikus egyetemi hallgatók csoportját hozzák létre. Aquinói Szt. Tamás Társaság néven az egyház hivatalossá vált filozófiájának, a tomizmusnak terjesztésére alakul egyesület.

Az említett egyesületek elsősorban a műveltebb, az értelmiségi közönség szervezését tűzték ki célul. A szélesebb közönség számára más egyleti formákat alkalmaznak. A kilencvenes évek elején megélénkül a legényegyleti mozgalom, melyben a püspöki kar által bátorított s ellenőrzött alsópapság talál új tevékenységi formát.

A főrendiházi ellenzék akciónak egyik igen lényeges része a katolikus kör mozgalom megindítása volt. Az eddig elsősorban értelmiséget szervező Budapesti Katolikus Kör 1892 októberében Esterháznak, a kör elnökének kezdeményezésére elhatározza, hogy a katolikus kör mozgalmat vidékre is ki kell terjeszteni, s a kialakuló katolikus kör hálózatban a budapesti körnek kell a központ szerepét betöltenie.⁴¹

Míg a katolikus körök alapvető feladata a katolikus lakosság állandó szervezettségben tartása, bármely akcióra mozgósíthatósága, addig a főrendiházi ellenzék aktívabb szárnya egy sokkal demonstratívabb egyházpolitika ellenes akcióra is gondol. Ez a demonstráció a katolikus nagygyűlés.

Zichy Nándor már 1892 végén kéri a püspöki kart, hogy támogassa egy országos katolikus nagygyűlés megtartását. A püspökök többségének tetszik az ötlet, de a kormány és a püspöki kar kapcsolata nem elég feszült még ekkor ahhoz, hogy a püspöki kar vállalni merné egy ilyen nagyszabású demonstrációval a kormány provokálását.⁴²

Mivel a püspöki kar még nem helyesli az országos katolikus nagygyűlés megtartását, a főrendiházi ellenzék aktívabb szárnya helyi nagygyűlések megtartására határozza el magát.

1893 februárjában *Sopronban* szervez Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móric ilyen demonstrációt.⁴³ A nagygyűlés napirendjén szerepel a katolikus autonómia követelése, az egyházpolitikai törvényjavaslatok elleni tiltakozás és harc az iskolák katolikus szellemének megerősítéséért.

A nagygyűlés két további határozata azt mutatja, hogy a főrendiházi ellenzék aktivista szárnya az eddigi politikai akcióformákat a törvényhozáson belüli tiltakozás, az udvari körökkel és az uralkodóval való tárgyalások stb. új tevékenységi formákkal kívánja kiegészíteni. A soproni nagygyűlés létrehozza a gyűlés állandó végrehajtó bizottságát „a dolgok mikénti fejlődésének megfigyelése céljából”. Ez kétségtelenül a tiltakozó akció része, de már nem pillanatnyi akció jellegű, hanem egy hosszabb akciósorozat állandó intézménye.

⁴⁰ *Galántai József*: Egyház és politika 1890–1918. Bp. 1960. 43–44.

⁴¹ Kéri a megyéspüspököket, engedélyezzék egyházmegyájuk területén az új körök létesítését. Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban EPL) Cat. 44. 2963 1893. Esterházy Vaszarynak. A kérést közvetítő Esterházy már korábban is törekedett saját birtokán katolikus szervezetek létrehozására. OL. P 194. Esterházy Miklós Móric iratai.

⁴² PÉ 1892. 12. 15. Egyedül Steiner Fülöp székesfehérvári püspök foglal állást a nagygyűlés azonnali megtartása mellett. Ő az, aki mint a német katolikus mozgalommal legszorosabb kapcsolatot tartó püspök a németországi katolikus nagygyűlésekre is állandóan meghívót kap. SzPL 5835/III.

⁴³ A gyűlésen állítólag kétezren vettek részt. Magyar Sion, 1893/936.

A nagygyűlésen az Esterházy által vezetett Budapesti Katolikus Körtitkára, Gyürky Ödön terjeszti elő, az olyan szervezkedés tervét, amely már túlmegy a tiltakozó akciókon s a „katolikus társadalom” állandó megszervezettségét tűzi ki célul.⁴⁴

Az előterjesztés alapján nyilvánvaló, hogy egyfajta központilag irányított katolikus tömegmozgalom csíráiról van itt szó, amely messze túlmegy a főrendiházi egyházpolitikai ellenzék többségének elképzelésén, s csak ennek legaktívabb, legradikálisabb szárnya kezdeményezi, s támogatja.

Az áprilisban tartott *komáromi* katolikus nagygyűlés méginkább mutatja, hogy e szervezkedési forma messze túlmegy a főrendiházi kereteken. Igaz, hogy a gyűlés világi elnöke, Esterházy, de szervezője, Molnár János komáromi apátkanonok, aki az elkeresztelési rendelet megtagadásával, azaz egyéni tiltakozó akciókkal vált ismertté. A gyűlés szónokai között egyaránt szerepelnek a katolikus főurakhoz korábban csatlakozott papok, a kormányellenes papi akciók szervezői, s a korábbi antiszemita mozgalom s katolikus tagjai.⁴⁵ A novemberben tartott *szabadkai* nagygyűlés is a főrendiházi aktivista szárny vezetése alatt zajlott.

A kormány éppen a hagyományos politikai akciómódzereken való túllépés miatt tartotta veszélyesnek az ilyen katolikus gyűléseket.⁴⁶ Tudták, hogy a papság igen erősen tudja befolyásolni híveit egyes politikai akciók támogatására is, s ezáltal az egyházpolitikai törvények, a katolikus mozgalom kérdése messze túlmehet a törvényhozási, politikai problémákon. Ez az oka annak, hogy Hieronymi belügyminiszter nem sokkal a soproni gyűlést követően, amikor híre érkezett a komáromi gyűlés meghirdetésének, rendeletet adott ki, amelyben megtiltja a vallási szertartások és a politikai akciók összekapcsolását.⁴⁷

A főrendiházi aktivista csoport annak ellenére, hogy új akciómódzerei eltértek a hagyományos főrendi és katolikus politikától, mindig szem előtt tartotta az egyházi fensőbbbség, a püspöki kar álláspontját. Ez hívó katolikus voltukból következett, mely nem engedte meg számukra olyan politikai akciók indítását, melyekben a püspökök s nem utolsósorban a hercegprímás nem támogatta őket. Igen fontos volt ezen kívül az a felismerés, hogy katolikus politikai mozgalmat nem lehet indítani hivatalos egyházi állásponttal szemben. Így többször is megkísérlik az akcióegység létrehozását, olyan képviselőházi és főrendiházi politikusokkal, akiknek a mozgalomba való bevonását a püspöki kar helyeselné, s akik, társadalmi és politikai súlyukkal, a hagyományos módzerekkel is esetleg lehetővé tennék a győzelmet a közvetlen politikai harc, az egyházpolitikai törvényjavaslatok porondján. Ezen kísérletek sokkal kevesebb eredményt hoztak, mint az újtípusú, a tömegmozgalomra irányuló erőfeszítések. A hercegprímásnál, s később Szapáry Lászlónál tartott értekezleteken nyilvánvalóvá válik, hogy a pártkülönbségek, s elsősorban a közjogi kérdés annyira

⁴⁴ Gyürky kétfajta katolikus társadalmi egyesületet javasol: a városokban katolikus köröket kell létrehozni, melyek feladata a katolikus lakosság társadalmi érintkezésének biztosítása. Falun katolikus olvasóegyleteket kell alakítani, melyekhez katolikus szövetkezetek, magtárak csatlakoznának. EPL Vaszary nem iktatott iratok. A püspöki karhoz küldött beszámoló a soproni nagygyűlésről.

⁴⁵ A nagygyűlésen mintegy négyezren vettek részt. Magyar Sion, 1893/937.

⁴⁶ A szabadkai nagygyűlést először októberben akarták megtartani, de ekkor a hatóságok betiltották, s ezért került rá sor csak novemberben. Katolikus Szemle, 1893/848.

⁴⁷ Státny Archív Bratislava (a továbbiakban ŠAB) Főispáni bizalmas 201, 9/1893.

megosztják a politikusokat, hogy lehetetlen a tervezett akcióegységet létrehozni. Egyedül a katolikus autonómiai kongresszus szorgalmazásában tudnak megegyezni.⁴⁸

Az alsópapi, középrétegi mozgalom kialakulása

A katolikus mozgalom másik, a püspöki kartól és a főrendiházi ellenzék-től független irányzatának gyökereit a nyolcvanas évek elején, az *Antiszemita Párt* megalakulásával egyidőben lehet először kitapintani. Magának az antiszemita mozgalomnak szoros kapcsolata volt a katolikus szervezkedéssel, de a kettőt nem lehet azonosítani, többek közt azért sem, mivel az antiszemita mozgalom vezetői és résztvevői között nagy számban voltak nem katolikusok, s így tartós együttműködés, vagy valamiféle egyesülés e két irányzat között nem jöhetett létre.

1882-ben a *Religióban* több cikk jelent meg, amely a magyarországi katolikusokat szervezeteik kiépítésére buzdította. A mozgalmat egyrészt a már működő *Katholikus Elvbarátok Szövetségére* akarták építeni, amely erősen antiszemita hangnemben lázított a kormány ellen, másrészt egy új, a *Katholikus Érdekeket Védő Központ* létrehozását tervezték. Mayer J. Arno, a *Katholikus Társadalom* című kis lap szerkesztője, az új központ feladatát egyrészt a liberalizmus, szabadkőművesség és a zsidók elleni küzdelemben, másrészt a keresztény szövetkezeti mozgalom fejlesztésével a katolikus iparosok és kereskedők érdekvédelmében látta.⁴⁹ Az akció sikertelen, mivel sem a püspöki kar, sem a főrendiházban ekkor éppen az izraeliták és keresztények közötti polgári házas-ságra vonatkozó törvényjavaslat ellen küzdő csoport vezetői Zichy, Cziráky stb. nem támogatják antiszemita jellege miatt.⁵⁰ Az alsópapság politikailag hasonló álláspontot képviselő része, és azok a katolikus körök, amelyek ilyen szervezkedés bázisai lehetnének, az ekkor csúcspontján álló antiszemita mozgalomhoz csatlakoznak.⁵¹

1887-ben az Antiszemita Párt viaszorult a választásokon és lassan elhalt. Ennek okát egyrészt abban kell keresnünk, hogy a kizárólagos, vagy legalábbis alapvetően antiszemita politizálásra Magyarországon pusztán kampányszerű s nem folyamatos lehetőség volt. Egy-egy pillanatra tömegeket lehetett mozgósítani az antiszemita jelszavakkal, de nem lehetett hosszabb távon megtartani őket. Akadályozták az ilyen típusú politizálást az ország politikai életének tradíciói. A konzervatív politika félt az antiszemiták *tömegmozgalmától*, míg a liberálisok számára maga az antiszemitizmus lényege: egy vallási csoportnak a társadalomból való kizárása volt elfogadhatatlan. A többnemzetiségű országban ráadásul a magyar szupremáciát csak az izraelita szavazatokkal lehetett fenntartani.

⁴⁸ Bonitz: i. m. 227 és *Katholikus Szemle*, 1893/285. 1893. március 17-én a képviselőház felszólítja a kormányt, hogy javasolja az uralkodónak egy újabb autonómiai szervező kongresszus összehívását.

⁴⁹ Mayer J. Arno: *Halaszthatatlan! Religió*, 1882. 9. 9.

⁵⁰ Parák József: *Legyünk katolikusok mindenben* gr. Zichy Nándor példájára. Bp. 1922. 8.

⁵¹ A Belügyminiszter leiratai 1883. 12. 16-ról, 19-ről és 1885. 4. 16-ról, ŠAB Főispáni bizalmas 85. 519/1883. 86, 527/1883, 104, 147/1885.

A mozgalom belső ellentétei — elsősorban a közjogi kérdésben való megosztottsága — is lényeges szerepet játszottak a kormány erősebb ellenakciói mellett az antiszemita mozgalom lehanyatlásában.

A mozgalom katolikus tagjai: Lonkay Antal, a *Magyar Állam* kiadója, Szemnecz Emil, a laphoz közelálló újságíró, annak későbbi szerkesztője, Tomor Ferenc tanár és mások, új párt alapításán gondolkodnak, melynek a „keresztény néppárt” nevet adnák. Úgy látják, hogy nyíltan, és kizárólagosan antiszemita színezetű mozgalommal nem lehet ekkor Magyarországon politizálni, s inkább az általánosabb keresztény jelzöt használják. A katolikus sajtó egy része: A *Magyar Állam*, a Clair Vilmos által ekkor alakított, szintén antiszemita *Keresztény Magyarország* támogatják az új kísérletet, de a tradicionálisabb katolikus lapok még mindig félnék a mozgalom antiszemitizmusától, bár helyeslik a keresztény név felvételét.⁵²

A csoport 1889–90 között „Magyar Néppárt” néven működik, de sem a névváltoztatás, sem a katolikusok különválása nem teszi lehetővé az antiszemita mozgalom újjáélesztését, vagy egy antiszemita jellegű katolikus mozgalom létrehozását.⁵³

Az 1890. évi „elkeresztelési rendelet” új lökést ad az alsópapság ellenzéki politizálásának. 135 esperesi kerület küld tiltakozó jegyzéket a törvényhozáshoz, melyet a főrendiházi katolikus ellenzék tagjai terjesztenek elő. A *Magyar Állam*, melyet Lonkay halála után Hortoványi József és Szemnecz Emil vettek át, „Magyarország dekatonizálásának fázisai”, „Katolikusok ébredetek”, „Talpra világi katolikusok” címmel indít cikksorozatot.⁵⁴ Tulajdonképpen ez a lap fogja össze a papi tiltakozás különböző formáit, egyrészt publicitást biztosítva azoknak, másrészt a meglévő példák követésére buzdítva az alsópapság tagjait.

Tipikus alsópapi tiltakozási forma a Csáky-féle rendelet figyelmen kívül hagyása. Ebben válik híressé, sőt hirhedtté Molnár János komáromi apátplébános, aki ellen a keresztelési bizonylat át nem küldéséért összesen 25 alkalommal indítottak eljárást.⁵⁵ A *Magyar Állam* minden eljárást részletesen ismertet és Molnárt példaként állítja a magyarországi papság elé. Így a különböző egyéni tiltakozási formák összefogásával a lap gyakorlatilag az alsópapság egyfajta szervezőjévé válik. A papság szervezése mellett a *Magyar Állam* publicistái elsősorban ahhoz a katolikus dzsentri-hivatalnoki réteghez szólnak, amely már az antiszemita mozgalomnak is bázisa volt, ezt buzdítják a kormány egyházpolitikájával járó szembeszegülésre.

A kilencvenes évek elején születik meg Lepsényi Miklós és Németh Gellért szerkesztésében a politikai katolicizmus szélesebb tömegekhez írott, valóban „mozgalmi” lapja, a *Magyar Néplap*. Az új hetilap igen olcsó, s kezdetben nagy példányszámban tudják terjeszteni. A későbbi áremelés visszaveti a példányszámot, de még így is a *Magyar Néplap* marad a legelterjedtebb, legolvasottabb katolikus lap.⁵⁶

⁵² Keresztény nép-párt I., II., III., Religió, 1887. 6., 11., 15., 18.

⁵³ Kubinszky Judit: A politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890). Bp. 1976. 223.

⁵⁴ Dersi Tamás: A századvég katolikus sajtója, Bp. 1973. 312.

⁵⁵ 14 alkalommal ítelték el összesen 560 forint pénzbüntetésre. Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon. München. 1973, 462–463.

⁵⁶ Gelsei Biró Zoltán: A szegedi államfogházban, Győr. 1902. 31 azt írja, hogy kezdetben a lap negyvenezer példányban jelent meg, Dersi szerint a legnagyobb példányszám harmincezer volt, s az áremelés után tizenkétezerre esett vissza. Dersi: i. m. 67.

A *Magyar Állam* és a *Magyar Néplap* politikai célkitűzései ekkor még nem túlzottan válnak el egymástól. Hangnemből azonban erősen különbözik, ami a lap olvasótáborából is következik. Amíg a *Magyar Állam* a katolikus középosztály felsőbb, s nem utolsósorban városi rétegeit szeretné megnyerni magának, addig a *Néplap* szélesebb paraszti és kisiparosi olvasóközönsséggel is számol. A lelkeskedő papság megnyerése mindkét orgánus célkitűzései között szerepel.

Egyfajta munkamegosztás alakul ki a főrendiházi aktivista szárny szervezése és a katolikus lapok mozgósító törekvései között. Míg Zichy és Esterházy, bár a főrendiházon kívülre akarják vinni a katolikus mozgalmat, elsősorban az értelmiség, a középosztály megnyerésére törekszenek, nagygyűléseik zártkörűek, ezekre jegyeket bocsátanak ki, addig a mozgalom középrétegi szárnyának lapjai sokkal szélesebb kört akarnak megnyerni maguknak, és sokkal spontánabb akciókat terveznek.⁵⁷

Történnek kísérletek a középrétegi mozgalom és a főrendiházi ellenzék tevékenységének összehangolására is. A katolikus lapok felhívására Zichy Nándor címére kérvényeket küldenek, melyek a kormány egyházpolitikája ellen tiltakoznak. Zichy 1893 decemberében már százezer eddig benyújtott tiltakozásról beszél, 1894 márciusában pedig már kétszázötvenezer aláírásról. A számok nyilvánvalóan túlzóak, de kétségtelen, hogy a katolikus körök szervezésén kívül ez az aláírásgyűjtés az, amivel a lelkeskedő papság híveit az egyházpolitikai ellenzék számára megnyeri.

A mozgalom két szárnyának találkozása, a budapesti nagygyűlés

1893 végéig a főrendiházi aktivista csoport szervezkedése és a középrétegeket mozgósító katolikus lapok akciója tehát egyelőre külön-külön folyik. A két szárny kapcsolata egészen 1894 elejéig nem egyértelmű. Ennek elsődleges okát a főrendiházi ellenzék összetételében kell keresnünk. Zichynek és társainak úgy kell politikai akciójukat szélesíteniük, hogy közben a főrendiházon belül akcióegységben maradhassanak azon katolikus főurakkal, akik az egyházpolitikai törvények elleni harcot pusztán a törvényhozás és a kabinetpolitika módszereivel akarják megvívni. Másrészt a püspöki kar ellenállásával is számolniuk kellett, amelynek többsége fél egy katolikus tömegmozgalom kialakításától.⁵⁸

Amint már említettük, 1893 végén a püspöki kar politikájában bizonyos megélénkülés következik be. Ebben kétségkívül meghatározó szerepet játszott XIII. Leó Constanti Hungarorumja, az ezt kísérő Rampolla-levél, mely aktívabb ellenállásra szólítja fel a püspököket, s a polgári házasságra vonatkozó törvényjavaslatnak a képviselőház elé kerülése. A püspöki kar tagjai egyre ellenzéki politikára ösztönzik a hercegprímást, így az a november 30-i püspökkari értekezleten már helyeslőleg terjeszti elő Zichy Nándornak az országos katolikus nagygyűlésre vonatkozó tervét.

A nagygyűlés, a széleskörű törvényhozáson kívüli akció elfogadása kétségtelenül a Zichy-csoport győzelme. A püspöki kar még ekkor is fékezni pró-

⁵⁷ Lásd pl.: *Rusticus*: Miről prédikáljunk a búcsújáró helyeken. Magyar Sion, 1893/241–245. A búcsújárások politikai célú fölhasználásáról.

⁵⁸ Lásd Zichy 1893. nov. 21-i levelét Mihályfi Ákoshoz, melyben azt írja, hogy a püspöki kar akadályozza tevékenységét túlzott óvatosságával. OSzK Levelestár.

bálja a katolikus mozgalom kiszélesítésére törő kísérleteket, mikor az előkészítő bizottság tárgysorozatából a keresztény szocializmusról szóló előadást „mint ez idő szerint nem opportunus tárgyat” kihagyni javasolják,⁵⁹ és csak zártkörű gyűlés megtartását engedélyezik.

Az előadások szövegét a hercegprímás előzetesen megkapja jóváhagyásra, s a püspökök ragaszkodnak az általa összeállított személyekből álló nagygyűléshez.⁶⁰

A budapesti katolikus nagygyűlést 1894. január 16-án tartották a Redout-ban. A püspöki kar szinte teljes létszámban megjelent, s a főrendiházi egyházpolitikai ellenzék világi tagjai közül is sokan jelen voltak. A világi főrendek nemcsak a Zichy-csoport tagjai közül kerültek ki, s így ebben a demonstrációban sikerült Zichynek és Esterháznak összefognia a főrendiházi ellenzék két szárnyát. A nagygyűlés tényleges tömegeit a megyéspüspökök által mozgósított személyek és a *Magyar Állam* olvasóköréből kikerülők adták. A *Magyar Néplap* táborának nagyrésze olyan társadalmi réteghez tartozott, mely nem volt képviselve az impozáns nagygyűlésen.⁶¹

Nemcsak a nagygyűlés léte és összetétele, hanem határozatai is a katolikus politikai akció szélesedését, egyre aktívabbá válását mutatták. Ezek a határozatok hangsúlyozták a katolikus körmozgalom fontosságát, a katolikus sajtó erősítésének szükségességét, felszólították a vidéki katolikusokat, hogy szervezenek katolikus nagygyűléseket, s megismételték a rozsnyói pontokat, amelyek szerint a jó katolikus csak olyan képviselőjelöltre adhatja szavazatát, aki hitet tesz (reverzálist ad) a katolikus érdekek védelméről, elsősorban az egyházpolitikai törvényekkel való szembeszegülésről.⁶²

A budapesti nagygyűlés tehát demonstrálta a katolikus mozgalom két szárnyának együttműködését és azt, hogy a püspöki kar s a főrendiházi ellenzék világi tagjai egyetértenek az aktivista csoport azon törekvésével, hogy új akciókkal kísérli meg az egyházpolitikai törvények elfogadását megakadályozni.

A mozgalomtól a szervezett pártig

A középrétegi csoport az önálló katolikus politikáért

A *Magyar Állam* és a *Magyar Néplap* már 1891-től állandóan felszólításokat közölnek, melyek a katolikus főrendektől egy önálló katolikus párt megalakítását követelik. Különösen heves ez az agitáció az 1892-es választásokat közvetlenül megelőző időszakban.⁶³

A katolikus körök centralizáltabb szervezési formája a középrétegi csoport tagjaiban ilyen párt előképét sejteti. A Religió már a magyarországi kato-

⁵⁹ PÉ 1903. 11. 30.

⁶⁰ PÉ 1893. 12. 7.

⁶¹ A nagygyűlés súlyát növelte, hogy maga a hercegprímás tartotta a megnyitó beszédet. Utána Zichy Nándor unokaöccse: Zichy János és Esterházy Miklós Móric beszéltek. A többi hozzászóló a mozgalom más szárnyából került ki, ami mutatja, hogy itt a politikai katolicizmus összefogásáról volt szó.

⁶² A nagygyűlés leírására lásd: *Magyar Néplap*, 1894. 1. 19, Vasárnapi Újság, 1894/4, Keményffy K. Dániel: Vaszary Kolos. 1855–1905. Esztergom. 1905. 116; *Énsian*: Clericale Umstürzler. Berlin. 1895. 31. *Sziklay*: i. m. 138.

⁶³ *Galántai*: i. m. 56; *Dersi Tamás*: Századvégi üzenet. Bp. 1973. 334; *Bíró*: i. m. 35.

likus Centrumpártról, mint az országszerte alakuló katolikus körök összefogó szervéről ír.⁶⁴

A budapesti katolikus nagygyűlés után a *Magyar Néplap*, a *Magyar Állam* és Markos Gyula antiszemita vicclapja, a *Herkó Páter* a pártalakítást szinte minden számában követeli. A katolikus mozgalom főrendi vezetőit felszólítják, hogy alakítsák meg végre a pártot, melyet néppártnak, magyar néppártnak neveznek. A név eredete ahhoz az antiszemita katolikus csoporthoz nyúlik vissza, melynek tagjai a Magyar Állam körének legaktívabb tagjai.

A párt jellegére vonatkozóan többféle álláspont alakult ki. A mozgalom egy része minden más felekezettel szembeszálló, minden politikai ellentétet a zsidókkal azonosító pártot szeretne létrehozni, vagyis a katolikus antiszemita pártot újjáéleszteni. A mozgalom higgadtabb tagjai tisztában vannak azzal, hogy a püspöki karral és a főrendiházi ellenzékkel közös akciót nem lehet ezen az alapon megindítani, s bár ők is antiszemiták, nem az antiszemitizmusra akarják építeni a pártot. A többi felekezettel sem akarnak élesen szembeszegülni, s inkább a keresztény jelzőt alkalmazzák a katolikus helyett.⁶⁵

Az 1894 folyamán megjelenő programjavaslatok jelzik a középrétegi csoporton belüli álláspontkülönbségeket.

A *Magyar Állam* mindig a katolikus valláspolitikai követelésekből indul ki, s ehhez csatlakoztatja a katolikus-konzervatív szociálpolitikai elképzelések követeléseit. A lap, hangsúlyozva, hogy ő az egyetlen magyarországi katolikus napilap, valamiféle vezetőszerepre törekszik. Ez abban nyilvánul meg, hogy magának vindikálja a katolikus érdekek védelmének kizárólagos jogát. Mint ilyen gyakran szembekerül a püspöki karral és a főrendiházi ellenzékkel, még annak aktivista csoportjával is, mikor követeléseket szegez ezekkel szembe, s a követelések nem teljesítése esetén, mint az egyedüli helyes katolikus vélemény hordozója éles hangon kritizálja azokat.⁶⁶

A *Magyar Néplap* programtervezeteiben nem a katolikus követelések, hanem a szociális problémák orvoslása áll az első helyen. A keresztény érdekvéviselési szervezetek, a katolikus szövetkezetek megalakításának hangsúlyozása, s a választási rendszer megreformálása adják e programtervezetek lényegét.⁶⁷ Így, míg a *Magyar Államnál* a lap katolikus volta adja indoklását az előterjesztett szociális és társadalomszervezési programnak, addig a *Magyar Néplapnál* éppen ez utóbbi ad apropót az egyházpolitikai ellenzékhez való csatlakozáshoz, hiszen a lap propagandája szerint a nép rossz helyzetét, elnyomatását ugyanaz a „zsidó, szabadkőműves liberalizmus”, azaz a szabadelvűpárti kormánypolitika okozza, amely az egyházpolitikai törvények segítségével a vallás-
talanságot akarja rákényszeríteni Magyarországra. Így a *Magyar Néplap* által javasolt pártnak mindenekelőtt „népmentő” pártnak kell lennie, s mint ilyennek természetesen, katolikusnak, kereszténynek. A lap mindenekelőtt széles

⁶⁴ Katolikus Centrumpártról Magyarországon, Religió, 1893. 7. 19.

⁶⁵ A katolikus jelzővel szemben a kereszténynek alkalmazása kétfajta értelmezési lehetőséget hordoz. Egyrészt oka lehet, hogy a mozgalom tagjai félnek egy kizárólagos katolikus párttal szemben alakuló más felekezeti pártoktól, másrészt az összefoglaló keresztény jelző az antiszemitizmusnak lehet egyfajta burkolt formája: Az összes keresztény felekezet összefogása a nem keresztény izraelita felekezettel szemben. Lásd például Clair Vilmosnak kimondottan antiszemita lapját, mely *Keresztény Magyarország* címmel jelenik meg.

⁶⁶ Dersi: A századvég. 87–88.

⁶⁷ Felmerül az is, hogy a Néppárt csak az adott időszakban népszerűsített konzervatív, vagy nemzeti agrárpárt előképe, vagy csírája. Magyar Néplap (a továbbiakban MN), 1894. 8. 24.

vidéki olvasóközönséghez szól, s ezt sokkal jobban meg lehet fogni a szociális és politikai (választási rendszer, közigazgatási rendszer) problémák hangsúlyozásával, mint az elsődlegesen katolikus program nyújtásával.

A *Magyar Néplap* által indított akciók nem kötődnek annyira a püspöki karhoz és a Zichy csoporthoz, mint a *Magyar Állam* akciói, annak ellenére, hogy — mint már említettük — a *Magyar Néplap* cikkei is aktívabb ellenzéki tevékenységre sarkallják a fenti két csoportot.

1894 nyarán a *Néplap* által megindított leglényegesebb akció az aláíráson keresztüli pártszervezés: Júniusban aláírási íveket tesznek közzé, amelyek az alakulandó párthoz való csatlakozást teszik lehetővé.

A csoporthoz szorosabban kapcsolódó harmadik lap, a *Herkó Páter* inkább Lepsényi *Magyar Néplap*jához áll közel. Konkrét politikai elképzelés igen ritkán fordul elő benne, s elsősorban az éles antiszemita hangvételű kormánytámadás jellemzi.

A három lapot a közjogi kérdéshez való viszony is megosztja, bár ellentéteik 1894 folyamán még nem okoznak szakítást közöttük. A Herkó Páter a legmesszebbmenőkig a függetlenségi koncepció híve. A Magyar Állam magát Kossuth pártinak vallja, de a létező függetlenségi pártok közül egyikkel sem azonosul. A Magyar Néplap a közjogi kérdés másodlagosságát hangsúlyozza, s kiemeli annak a veszélyét, hogy a kialakuló mozgalmat a közjogi kérdés megossza.

A Zichy csoport akció-formái

1894-ben egymás után kerültek az egyházpolitikai törvényjavaslatok a főrendiház elé. Zichy és társai számára az egyik leglényegesebb akció a főrendiházi ellenzék olyan erős megszervezése és lehetséges kibővítése volt, hogy a beterveztett és a képviselőház által jóváhagyott törvényjavaslatokhoz a főrendiház ne adja támogatását. A javaslatok tárgyalása előtt a püspöki kar elhatározza, hogy a főrendiházon belüli akciót összehangolja az ellenzék világi résztvevőivel.⁶⁸ Vaszary is és Zichy is körlevelet intéz a püspökökhöz s világi párhíveihez, hogy teljes létszámmal jelenjenek meg a főrendiházban, az említett törvényjavaslatok tárgyalásán.⁶⁹ Az akció azonban csak kezdetben sikeres. Májusban ugyan a főrendiház elveti a polgári házasságról szóló törvényjavaslatot, de nem egészen két héttel később elfogadja. Ugyanígy a többi javaslat is, bár hosszabb vita után, s visszautasításokon keresztül, de elfogadást nyer. Igaz, hogy az elfogadott javaslatoknál a kormánynak alig 1—2 fős többsége van.⁷⁰

A főrendiházon belüli tiltakozásból, a törvényjavaslatok elleni felszólalásokból csak halványan körvonalazódik a katolikus mozgalom vezérkara. A püspöki kar részéről Schlauch Lőrinc ötször, Vaszary háromszor, Hornig Károly kétszer, Steiner Fülöp pedig egyszer szólnak hozzá a törvényjavaslatokhoz. Felszólalásaik mindig a püspöki kar előzetes jóváhagyásával történtek, így hozzájárulásuk gyakoriságát inkább tekintélyük, mint az egyházpolitikával való szembenállásuk élessége határozta meg.

⁶⁸ PÉ 1894. 4. 20.

⁶⁹ A körleveleket lásd SzPL 5835/III.

⁷⁰ Az egyházpolitikai törvények elfogadásával kapcsolatos 1894 május—júniusi kormányváltásra lásd: *Tisza István: Az 1894. május—június havi krízis történetéhez*. Tisza István összes munkái 4. sorozat Bp. 1923. I. és *Hanák Péter* (szerk.): *Magyarország története 1849—1918*. Bp. 1972. 292.

A világi hozzászólók közül Zichy Nándor 1892 júliusa és 1895 májusa között összesen húsz alkalommal tiltakozott a kormány egyházpolitikája ellen, Esterházy Miklós Móríc hét alkalommal. Szapáry István öt, Szécsen Antal, ifj. Széchenyi Imre, Vécsey József négy—négy, Szapáry Géza és Desseffy Aurélhárom—három alkalommal ítélték el az új törvényjavaslatokat. Az utóbb felsorolt személyiségek a tömegmozgalomhoz közeledő akciókba nem kapcsolódtak be.

A hagyományos főrendi politikai akciók nem csupán a törvényhozásban folytatódnak. Zichy és csoportja megpróbál az udvarnál is olyan kampányokat indítani, melyek segítségével megakadályozhatnák az egyházpolitikai javaslatok törvényerőre emelkedését.⁷¹

Az udvarnál Károly Lajos főherceg, és elsősorban felesége az, aki sokat tesz az egyházpolitikai ellenzék érdekében.⁷² Zichyék agitációjukban arra hivatkoznak, hogy az uralkodó mellettük áll, s ezt megerősíti a közönség szemében az a tény, hogy az egyházpolitikai ellenzékhez tartozó udvari és katonai méltóságok elmentek a polgári házasság vitájára, míg a kormány egyházpolitikáját támogatók nem.⁷³ Maga Zichy úgy tesz, mintha gyakran fogadná őt az uralkodó, s mintha ez azt tükrözné, hogy az ő egyházpolitikai elképzeléseit támogatja.⁷⁴

A magyarországi konzervatív körök 1894 tavaszán a bécsi udvari körökkel együtt kormányváltoztatásra is gondoltak, melynek lehetőségét szemükben megerősítette a Wekerle-kormány lemondása. A felmerülő kormánylistán nem az egyházpolitikai ellenzék vezetői szerepelnek, de Esterházy Miklós Móríc szóbakerül, mint a király személye körüli miniszter, ami kifelé újfent az egyházpolitikai ellenzék és az uralkodó jó kapcsolatát dokumentálja.⁷⁵

A Zichy-csoport eddigi önálló politikai szervező akciói közül a katolikus nagygyűléseket folytatja. 1894 nyarán három ilyen nagygyűlést tartottak.

A május 14-én tartott *zsolnai* nagygyűlésen Zichy Nándoron kívül a Pongrácz grófi család több tagja és Odescalchi Livió herceg is résztvettek. Molnár János jelenléte azt mutatja, hogy a Zichy-csoport egyre szorosabb kapcsolatot épít ki az alsópapi mozgalom egyes képviselőivel; egy szélesebb mozgalom kiépítéséhez szükség van a politikailag aktív papsággal való szövetségekötésre.⁷⁶

Míg a zsolnai nagygyűlés a győzelem pillanatában zajlott le, hiszen május 10-én a főrendiház meglepően nagy többséggel, 25 fővel elvetette a polgári házasságról szóló törvényjavaslatot, addig a következő, a *pozsonyi* nagygyűlés a törvényjavaslat főrendiházi elfogadása után történt meg. Zichy ekkori álláspontja mutatja, hogy mennyire szorosan összekapcsolja a főrendiházi akciókat a törvényhozáson kívüli szervezkedéssel. Június 6-án írja Steinernek, hogy ideiglenesen fel kell hagyni a nyílt akciókkal, s csak a vidéki katolikus körök, kevésbé látvá-

⁷¹ Zichy Nándor Steinernek 1894. 3. 2, SzPL 5835/III.

⁷² Thallóczy Lajos naplója OSzK Quart Hung. 2459/I. (Thallóczy napló) 1894. 5. 8-i bejegyzés 481—482. Valószínűleg innen ered a Zichy-család kapcsolata Károly Lajos fiával, Ferenc Ferdinánddal.

⁷³ *Tisza*: i. m. I. 681.

⁷⁴ Thallóczy-napló 1894. 5. 21. 490. és 1894. 6. 12. 525—526.

⁷⁵ Salacz Gábor iratgyűjtése, az MTA Történettudományi Intézet gyűjteményében. Wien Staatsarchiv, Polit Arc. Liasse Intern, XXXI, 246—248. Szapáry Gézáé Kálnoky külügyminiszternek írott 1894. ápr. 18-i levele ismerteti a tervet és a kormánylistát. Az ilyen reményeket természetesen megsemmisítette az új Wekerle-kormány kinevezése.

⁷⁶ A gyűlést két nyelven, magyarul és szlovákul tartották. Lásd a gyűjtésről szóló beszámolókat: Fejérmegyei Napló (a továbbiakban FN) 1894. 5. 17; Religió, 1894/1/37; Katolikus Szemle, 1894/499.

nyos, de annál hasznosabb szervezését kell folytatni.⁷⁷ Új taktikát javasol: fogadják el a polgári házasságot, hogy a többi törvényjavaslat ellen, s a katolikus társadalom szervezéséért könnyebben lehessen harcolni. A székesfehérvári püspök nem helyesli ezt, szerinte amíg a törvény nincs szentesítve, addig nem szabad elfogadni.⁷⁸ A nagygyűlés határozataiban tükröződik a katolikus mozgalom egyre céltudatosabb programja és erősödő szervezettsége. A konkrét követelések mellett szerepel ugyanis a katolikus szellemű társadalom létrehozása, mint alapvető célkitűzés, s egy olyan, az egyes nagygyűlések állandó bizottságaiból álló országos bizottság terve, mely a katolikusok harcát összehangolja.⁷⁹

Az 1894 nyarán tartott harmadik, a *nagytapolcsányi* nagygyűlés szervezése nem közvetlenül Zichy Nándoréktól indul, hanem az egyházpolitikai ellenzék egy hozzájuk közelálló tagjától, Odescalchi Livio hercegtől. A helyi katolikus birtokosok által támogatott nagygyűlés határozatai csak a szokásos katolikus követeléseket tartalmazzák; ezeket viszont igen nagy példányszámban röpiratokon is terjesztik.⁸⁰

A főrendiházi aktivista csoport 1894-ben a mozgalom támogatására katolikus politikai lapot alapított, a *Fejérmegyei Naplót*. E cselekedet még egyértelműbben tükrözte a konkrét egyházpolitikán túlmenő célkitűzéseket.⁸¹ Ilyen lap szükségessége már a budapesti nagygyűlést megelőzően, annak szervező bizottságában is felmerült, de magának a nagygyűlésnek szervezési problémái ideiglenesen háttérbe szorították a lapalapítás feladatát.⁸²

Február végén Zichy és Esterházy felhívást küldenek a püspöki kar tagjaihoz, egyéb egyházi személyiségekhez s a főrendiházi ellenzék világi tagjaihoz, s ebben erkölcsi s anyagi támogatást kérnek.⁸³ A felhívás eredményes: március végére részben Zichy és Esterházy adományaiból, részben a beküldött összegekből összegyűlik annyi, hogy meg tudják indítani a Fejérmegyei Naplót, hetente háromszor megjelenő lapként.⁸⁴

A lap szerkesztőjeül Bonitz Ferencet, a *Magyar Állam* egyik belső munkatársát hívják meg. A lap anyagi lehetőségei igen szerények, a hírányagot ők is elsősorban a fővárosi nagy lapoktól veszik át. A lap egyéni profilját a szerkesztésnél jelenlevő Esterházy és a cikkeket rendszeresen küldő Zichy írásai adják.⁸⁵

Már a lap megindulásának pillanatában igen élesen merül fel a magyarországi politikai katolicizmus egyik leglényegesebb belső problémája, amely

⁷⁷ Zichy—Steinernek 1894. 6. 6. SzPL 5835/III.

⁷⁸ Bundala Mihály—Steinernek 1894. 6. 29. SzPL 5835/III.

⁷⁹ FN, 1894. 6. 30; MN, 1894. 7. 6; valamint Otcoska és társai bejelentése Vaszarinak a nagygyűlés megtartásáról. Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban EPL) 9/A 4c Dc 3615/1894. A nagygyűlés határozatai hatásaként Szabadkán bácsmegyei állandó katolikus bizottságot hoztak létre. Kalocsai Néplap, 1894. 10. 6.

⁸⁰ A határozatokat 16 000 példányban terjesztették, s ebből 11 000 szlovák nyelvű volt. Szecsányi Vilmos Vaszarinak, 1894. 6. 17. EPL 9/A 4c Dc 3565/1894.

⁸¹ Eddig egyetlen katolikus napilap létezett, a *Magyar Állam*, A püspöki kar nem azonosulhatott az erősen antiszemita hangnemmű s a középrétegi csoporthoz tartozó lappal.

⁸² Bundala—Steinernek 1894. 1. 7. SzPL 5835/III.

⁸³ Az akciót rajtuk kívül csak Steiner ismeri, s maga Vaszary is további információt kér, mivel a felhívás alapján nem tudja eldönteni, hogy a hozzáfutólókat az új lap támogatására buzdítsa-e. EPL Cat 44. I. 1121/1894. Az, hogy Vaszary Steiner véleményét kéri, mutatja, hogy a két arisztokrata neve nem elég biztosíték számára arra, hogy olyan akcióról van szó, amelyet a püspöki kar támogathat, tehát a hercegprímás „gyanakodva” figyeli az aktivista csoport politikáját.

⁸⁴ Rajner Lajos — Steinernek 1894. 3. 6. és 17. SzPL 5835/III.

⁸⁵ Bonitz Ferenc: Egy magyar úr (Esterházy M. M. nekrológ) Budapesti Hírlap, 1925. 1. 24.

később, a Néppárt működésének idején is a katolikus politikát megosztó elvként működött: a közjogi kérdés. A *Fejérmegyei Napló* pontosan akkor áll megindulásra készen, mikor megérkezik Kossuth Lajos halálhíre. Zichy elkeseredetten ír Steinernek: „Tele vagyok aggodalommal Fehérmegyei Naplónkat illetőleg. Ezért írtam, hogy talán most ne is eresszük a közönség közé. Nem tehetjük azt, ha nem merünk a Kossuth mozgalommal szemben határozott állást foglalni, és kimondani: hogy nekünk katolikusoknak ahhoz közünk nem lehet. Az az egyházpolitikában is ellenségünk. De talán nem időszerű a bikát most, midőn dühös, szarvánál fogni. Nem-e gyenge ehhez a lap? Nem kell-e előbb tért foglalnia? Elég biztos-e az olvasó közönségünk?”⁸⁶ Úgy látjuk, hogy nem, s így a lapot csak április közepén, s Kossuthra való utalás nélkül indítják meg.⁸⁷

A lap első számában megjelent *Irányelveink* című cikk, valamint Zichy Nándor: A mi egyházpolitikánk, s Esterházy: Milyen lesz a jövőnk? című írásai a katolikus mozgalom eddigi követeléseit foglalják össze: vissza kell szorítani a korlátlan szabadság liberális felfogását, s helyébe az erkölcsi jó szabadságát kell helyezni. Meg kell akadályozni az egyházpolitikai törvények elfogadását, meg kell szervezni a katolikusokat, az oktatásba vissza kell állítani a vallásos szellemet, s olyan érdekvédelmi szervezeteket kell létrehozni, melyek a katolikus szociálpolitika érvényesülésének biztosítását hordozzák magukban. A három beköszöntő cikk tulajdonképpen a szerveződő katolikus politikai mozgalom elvi, ideológiai programnyilatkozata, mely összefoglalja az európai katolikus szociális és politikai doktrínát, a magyarországi egyházpolitikai ellenzék követeléseit s a szerveződő agrárius mozgalom társadalomszervezési elképzeléseit.

A társadalmi és politikai élet egyre szélesebb szektoraiban folyó katolikus szervezkedés terjedése, fejlődése egyre szükségesebbé tette ennek összefogását, központi irányítását, egyesítését. Ezt, s így egy katolikus politikai párt létrehozását is a főrendiházi ellenzék aktivista csoportjától, mindenekelőtt annak legtekintélyesebb személyiségétől, Zichy Nándortól várták.

Zichy már 1892-ben a választások előtt találkozott a követeléssel, de ettől egyelőre elzárkózott. 1894 elején a budapesti katolikus nagygyűlés szervező bizottságának egyes tagjai arra akarták rávenni Zichyt, hogy innen hirdesse meg az alakuló párt programját.⁸⁸ Zichy ekkor is inkább kitartott a „hagyományos” szervezési módszerek mellett. Ebben nagy szerepet játszott az, hogy már magával a nagygyűlés megszervezésével kimozdította a főrendiházi ellenzékét és a püspöki kart eddigi politikai módszereiből, s nyilvánvaló volt előtte, hogy a katolikus pártalakítás még mindig elfogadhatatlan ezen csoportoknak. Célkitűzése a liberális egyházpolitika összes ellenfelének összefogása volt. Ezért nem akart szembekerülni azon középrétegi katolikus csoporttal sem, mely a pártalakítást sürgette. Így a *Katholikus Szemlében* írott cikkében a következőket írta: „Természetes az is, hogy a komolyan gondolkodók egy új politikai párt alakulásának szükségességét érzik.” Ezen pártalakulást azonban ekkor még nem időszerűnek ábrázolta.⁸⁹

⁸⁶ Kossuth halála alkalmából Zichy igen erősen kritikus *Időszaki Szemlét* írt a *Katholikus Szemle* számára. A lap szerkesztője, Mihályfi Ákos, átdolgozta azt, hogy Kossuth hívei ne szakítsanak a lap kiadójával, a Szt. István Társasággal. Zichy elfogadta a javításokat, de ezután expressz levélben kérte Mihályfit, hogy mégis erősebben fogalmazzon Kossuth ellen. (Zichy — Mihályfinak 1894. 4. 8. OSzK Levelestár) -n-: *Időszaki Szemle*, *Katholikus Szemle*, 1894/25. Az egész kérdést tárgyalja *Mihályfi Ákos: Zichy Nándor grófról in Toma István* (szerk.): *Élet és irodalom*. Bp. 1914. 153—154.

⁸⁷ Zichy — Steinernek 1894. 3. 24. SzPL 5835/III.

⁸⁸ Bundala — Steinernek 1894. 1. 7. SzPL 5835/III.

⁸⁹ -n-: *Időszaki Szemle* — 1894. 1. 27. *Katholikus Szemle*, 1894/83.

A *Fejérmegyei Naplóban* is többször írnak egy új pártalakításról. Ez azt jelzi, hogy 1894 tavaszán, nyarán egy katolikus politikai lap nem kerülhette el a mozgalom csoportjainak egyesítéséről való cikkezést.⁹⁰ Maga Zichy továbbra is habozott.⁹¹

Egyelőre olyan szűkebb bizottságot akar létrehozni, amely a további katolikus akciókat összehangolná, s a mozgalom másik szárnyának tömegbázisát felhasználva egyre több embert mozgósítana.⁹² Ugyanezt a célt szolgálná a *Fejérmegyei Napló*nak a *Magyar Állammal* való, Zichy által tervezett szövetsége, esetleges egyesülése is.⁹³ Az egyesülésbe a függetlenségi színezetű *Magyar Állam* szerkesztői nem egyeztek bele, féltek a főrendi csoport túlsúlyától. A szövetséget pedig 1894 őszén a Magyar Állam és a hercegprímás között felmerült ellentétek teszik bizonytalanná.

Az ellentétek elosztásában Molnár János apátplébános játszotta a fő szerepet. Ő, aki tulajdonképpen az alsópapság egyéni tiltakozó mozgalmában vált híressé, ekkorra már a katolikus mozgalom egyik legfontosabb személyisége, kinek a papság előtt tekintélye van, a *Magyar Állam* támogatja, s a főrendi, aktivista csoport akcióiban is résztvesz. Így valamiféle közvetítő szerepet tud betölteni a két csoport között.⁹⁴

1894 őszére a katolikus mozgalom elérkezett arra a fejlődési fokra, amelyen megindulhatott a különböző tevékenységi formák összehangolása, a különböző csoportok együttműködése. Az összefogást volt hivatott betölteni a fejérmegyei katolikus nagygyűlés, amelynek megtartását mind a főrendi csoport, melynek székhelyén tartják, mind a középrétegi csoport erősen támogatta.

A párt meghirdetése, a székesfehérvári nagygyűlés

Október közepén indul meg a székesfehérvári nagygyűlés szervezése. Az előkészítő munkákat tulajdonképpen Zichy Nándor és Steiner Fülöp végzik. A nagygyűlés szervezőinek, szónokainak stábjá is az ő körükből tevődik ki. Mivel azonban mind Zichy, ki ekkorra már a magyarországi politikai katolicizmus legismertebb világi politikusa, mind Steiner, ki a püspöki kar legellenzékibb tagja, szinte jelképpé, s egyben minden katolikus megmozdulás középpontjává, motorjává vált, már a nagygyűlés előkészítő szakaszában nyilvánvaló, hogy nem csupán helyi, megyei megmozdulásról van szó, hanem a katolikus politikai szervezkedés egészének akciójáról.⁹⁵

⁹⁰ Dr. Patácssy (Hufnágel János): *Katholikus Párt*, FN 94. 4. 28.; (s): *Tömörüljünk!* FN, 94. 5. 28.; (s): *Tömörüljünk!* FN, 94. 5. 31.; (om): *Politikai szükségesség*, FN, 94. 6. 14.

⁹¹ „Ha a Centrum alakítására hajlandó elem van: használjuk fel. Én már nem vagyok elég fiatal, hogy még képviselőseget és Centrum párt alakítását vállaljak. Különb ember és más helyzetben levő kell erre. Engem múltam köt. Nem hiszem, hogy a főrendi körökből való kiválasztás helyes lenne. Fantasztikus dolgok már nem járnak nálam; nem lehetek tribunus és agitátor.” Zichy — Steinernek, 1894. hó, nap nélkül. A levél valószínűleg közvetlenül az új Wekerle-kormány kinevezése után íródott. SzPL 5835/III.

⁹² Bundala — Steinernek 1894. 6. 29. SzPL 5835/III.

⁹³ Zichy — Steinernek. 1894. 8. 20. SzPL 5835/III.

⁹⁴ Molnár, akinek „Nem mese a hétfejű sárkányról” című, a hét főbűnről szóló írását a primás segítségével adták ki, — a munkát Prohászka ajánlotta Vaszary figyelmébe EPL. Cat. 44 i. 3878/1893. kompromisszumos formulaként felveti, hogy a hercegprímás a Magyar Államnak nem irányával, csak „irányával” nem ért egyet, s ez Vaszary számára is elfogadható. A problémára lásd: *Dersi* A századvég 82—93. és EPL C. 2. doboz.

⁹⁵ Ilyen akcióval a hercegprímás nem azonosulhatott, s ezért utasította el a nagygyűlésen való részvételt. EPL 9/A 4c Dc. 5652/1894.

A nagygyűlés konkrét szervezése a szokásos keretekben zajlott. A szónokok elkészített beszédtervezeteiket benyújtják ellenőrzésre a szervező bizottságnak, s minden lépést — beleértve a szónoklatokat is — azután Steiner hagyta jóvá.⁹⁶

A nagygyűlésnek kettős kinyilvánított célkitűzése volt. Először a főrendiházi ellenzék és a püspöki kar politikai vonalát folytatva felhívást kellett elfogadnia, mely kéri az uralkodót, hogy a törvényhozás két háza által eddig elfogadott egyházpolitikai törvényjavaslatokat ne szentesítse.⁹⁷ Másodszor a főrendiházi aktivista csoport, valamint a közép-prétegi, alsópapi mozgalom eddigi tevékenységét folytatva, ki kellett jelölnie a két szárny együttműködésének további útját és újabb formáit.

A különböző katolikus lapokban a nagygyűlés előtt megjelent cikkek hangneme és tartalma is ezt, a mozgalom egységesülése irányába mutató tendenciát türozi.

A nagygyűlés szervezése is a tömegmozgalom felé való nyitásra vallott. Az „úri közönség számára” a polgári lövöldébe egy hatszáz fős külön gyűlést szerveztek, s ennek udvarába nyolcezer fő számára biztosítottak helyet. Egyetlen korábbi nagygyűlésen sem próbáltak meg ekkora tömeget egyszerre mozgósítani.

Az „úri” résztvevők között megtalálhatjuk a főrendiházi egyházpolitikai ellenzék sok képviselőjét, (nemcsak az aktivista csoport tagjait), az eddigi katolikus nagygyűlések szervezőit, s a szabadelvűpártból az egyházpolitikai vita során kizárt, vagy kilépett országgyűlési képviselőket. Az udvari közönség nagy része Fejér megyei volt: Steiner egész egyházmegyéjét mozgósította. A plébánosok által szervezett csoportok rengeteg szekérrel, zárt rendben vonultak be ezen a napon Fejérvárra.⁹⁸

A nagygyűlés szónokai mind a Fejér megyei katolikus csoportból kerültek ki: Steiner püspökön kívül a főrendek közül Zichy Nándor, Esterházy Miklós Móric, Cziráky Antal és Zichy János, — Zichy Nándor unokaöccse — beszéltek. A többi hozzászóló: Major Ferenc Fehérvár főorvosa, Marsovszky Endre fejérmegyei birtokos, Bonitz Ferenc, a Fejérmegyei Napló szerkesztője, Kalocsay Alán cisztercita szerzetes, Kálmán Károly és Szentiványi Károly plébánosok a megyei katolikus élet tevékeny szereplői voltak.

A gyűlés előre jóváhagyott tárgysorozata is mutatta, hogy itt alapvetően a továbblépés módzatait kell deklarálni: A liberalizmus szokott bírálata, s az egyházpolitikai törvények elítélése után külön előadás foglalkozott a katolikus társadalmi szervezkedés módzataival, külön a katolikus politikai szervezkedés akcióival, s külön a szociális problémák megoldására irányuló akciókkal, melyek között első helyen ugyancsak szervezési feladat, a katolikus értékesítési és hitel-szövetkezetek létrehozása állott. A nagygyűlés határozatai kimondják, hogy csak a katolikus egyház elveit valló jelöltekre szabad szavazni a községi, törvényhatósági és országos választásokon. A szociális kérdést a Rerum Novarum szellemében kell megoldani, a katolikus oktatást erősíteni kell a kisdiedvóktól az egyetemekig. Az egyházpolitikai törvényeket ismét elítélték és kérték az uralkodót,

⁹⁶ Zichy és Steiner együttműködésére a nagygyűlés előkészítésében lásd: Zichy 1894. 10. 4-i, 1894. 10. 24-i, 1894. 11. 15-i, valamint nem datált levelét. SzPL 5835/III. A nagygyűlés előkészítő bizottságának működésére lásd FN, 1894. 10. 29.

⁹⁷ Hasonló kéreessel fordult a püspöki kar is az uralkodóhoz. PÉ, 1894. 10. 11.

⁹⁸ A nagygyűlés lezajlására és határozataira, ha nem utalunk külön a forrásra, a következőket használtuk: 1894. 11. 19; Religió, 1894/II/41. és 42. szám; Esterházy visszaemlékezései Bonitz: i. m. 277—286.

hogy tagadja meg a szentesítést. Szerepelt a határozatokban a katolikus önkormányzat (autonómia) követelése is.

A mozgalom egészének összefogására és továbbvitelére vonatkozóan a következő határozatot terjesztették elő: „A jelen nagygyűlés előkészítő bizottsága, azaz végrehajtó bizottsága a nagygyűlés után is permanenciában marad és városenként, sőt községenként is permanens bizottságok alakíttassanak, amelyeknek feladata legyen minden katolikus ügyünket érdeklő mozzanatot figyelemmel kísérni és a tagok figyelmét minden a fentebb említett téren felmerülő kérdés alkalmával felhívni, s az illető kérdésben elfoglalandó katolikus állásponthoz való hű ragaszkodását ezáltal mintegy biztosítani.”

A nagygyűlés előre kidolgozott és jóváhagyott határozatai tehát ilyen országos szervezetben látták a katolikus mozgalom továbbfejlesztésének zálogát. Nem szóltak az előre elkészített határozatok egy katolikus párt alakításáról, annak ellenére, hogy a középrétegi szárny állandóan ennek létrehozását sürgette. A nagygyűlés folyamán azonban sor került a pártalakítás kimondására a főrendiházi aktivista csoport vezetője, Zichy Nándor részéről.

A középrétegi szárny lapjaiban megjelenő cikkek azt mutatják, hogy a székesfehérvári demonstrációtól a katolikus pártalakítás meghirdetését várják.⁹⁹ A *Magyar Néplap*, amely eddig is a legaktívabb propagandát fejtette ki a pártalakítás érdekében, két nappal a nagygyűlés előtt felhívást intézett a résztvevők-höz, hogy a vezérek megjelenése után szakadatlanul kiáltsák: „Éljen a néppárt!”¹⁰⁰ Amikor a nagygyűlés szervezői feltűntek az elnöki emelvényen, a közönség ütemes „Éljen a néppárt!” felkiáltással fogadta őket. Esterházy visszaemlékezése szerint megkérdezte Zichyt, hogy mi ez, mire az aktivista csoport vezetője azt válaszolta: „Nem ismerjük, nem kell tudomásul venni.”¹⁰¹

Hasonló tüntetés kezdődött akkor, amikor Zichy Nándor megjelent az udvaron tartott gyűlés szónoki emelvényén, s Kálmán Károly, ki éppen beszédét tartotta, mint a katolikus néppárt vezérét üdvözölte őt. Ekkor mondotta el Zichy azon szavait, amit a párt meghirdetésének tekintenek, s amit végig a párt története során állandóan ismételgettek: „No hát igen, éljen a néppárt, én is a nép vagyok!”

A mozgalom mindkét szárnya azt állította a nagygyűlés után, hogy Zichy nem akart ekkor pártot alakítani, s csak a középrétegi csoport agitációja által mozgósított tömeg nyomására fogadta el a szervezkedés következő lépésének a pártalakítást.¹⁰² Sem a visszaemlékezések, sem a feldolgozások nem foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy mit értett Zichy párton, amikor a tömeg nyomására elfogadta a néppárt kifejezést. Ennek megértéséhez úgy látjuk Zichy Jánosnak, a katolikus politikai szervezkedésről tartott előadói beszédét kell alaposabban szemügyre vennünk. Ezt mind az előkészítő bizottság, mind Steiner püspök előzetesen jóváhagyta, s az „úri” közönség számára rendezett gyűlésen hangzott el, így a tömeghangulatnak nem kellett tükröződnie benne.

⁹⁹ Lásd pl.: Az egyházpolitikai ellenzék jogosultsága (Katolikus néppárt). *Kalocsai Néplap*, 1894. 11. 10.; X: A nagygyűlés előtt, *MÁ*, 1894. 11. 17.; x: Katolikus párt, *MÁ*, 1894. 11. 18.; *Simlicus*: Hol kezdjük? *Religió*, 1894. 11. 17.

¹⁰⁰ Székesfehérvár polgáraihoz, *MN*, 1894. 11. 16.

¹⁰¹ *Bonitz*: i. m. 279.

¹⁰² *Szentiványi Károly*: A katolikus társadalom megmozdulása, *Emlékkönyv Zichy Nándor gróf születésének századik évfordulójára, 1829–1929*, Bp. 1929. (Zichy-emlékkönyv) 86; *MN* 1895. 1. 11.; *Miller József*: A keresztény politika kezdetei, *Keresztény politika*, 1923. jún., 608; *Miller József*: Az egyházpolitikai küzdelmek. Zichy-emlékkönyv 102; Esterházy visszaemlékezései is ezen álláspontot erősítik meg, *Bonitz*: i. m. 283; *Ernszt Sándor*: Zichy Nándor műve és hatása. *Magyar Kultúra*, 1929. 11. 20. 401.

Zichy János beszédében kimondta egy katolikus párt alakításának szükségességét, a párt kifejezésen azonban meggyőződésünk szerint nem parlamenti pártot, hanem azok felett álló, azokat befolyásoló, központi irányítással működő tömegmozgalmat értett. A párt kifejezést már a nagygyűlés előtt maga Zichy Nándor is használta püspökéhez intézett levelében,¹⁰³ e kifejezés értelmezésére szerintünk Miller Józsefnek a *Fejérmegyei Napló* igazgatójának, Zichy egyik legbelsőbb munkatársának a nagygyűlés előtt megjelent cikke alkalmas. Miller a következőket írja: „Ezért akarjuk mi a keresztény polgárok ligáját megalakítani, mely gátat vet minden olyan törekvésnek, ami felszabadítaná a nemzetet a kereszténység vallási befolyása alól. Mi párt- és felekezeti különbség nélkül szövetségünkbe akarjuk vonni mindazokat, akiknek még van erkölcsi érzékük a pozitív vallási igazságok és a lelkiismeret belső értéke iránt.”¹⁰⁴ Miller cikke és a nagygyűlésnek a további szervezkedésre vonatkozó határozatai egyértelműen mutatják, hogy liga, bizottságok, szövetség és párt kifejezések a mozgalom főrendi vezetőinek kijelentéseiben egy és ugyanazon tartalommal bírnak: egy a politikai pártokon felül álló, azokat befolyásoló, de tevékenységét nem csupán a törvényhozásra koncentráló tömegmozgaloméval.

A fenti következtetést megerősíti Zichy Nádornak Miller Józsefhez intézett levele. Zichy azt kéri, hogy a *Fejérmegyei Naplóban* oszlassa el azokat a félreértéseket, melyek Esterházy és az ő nagygyűlési kijelentései alapján születtek.¹⁰⁵ A pátról a következőket írja: „A néppárt, a nagy katolikus párt egyelőre mi vagyunk: A katolikusok összessége, kik ezen program körül (már ti. amit a székesfehérvári gyűlés adott) tömörülünk... A néppárt egyelőre az egész hívő katolikus közönség. Ez fog a választásoknál is Esterházy beszéde értelmében is érvényesülni. Az országgyűlési pártalakulás és a katolikus néppárt megalakulása és politikai akciója tehát a választásoknál a helyzet exigenciáitól függ... Egy igaz, Esterházy nem nevezte néppártnak a katolikus szervezkedést, én pedig annak neveztem: Nagy katolikus pártnak, a katolikus nép pártjának, »néppártnak«.”¹⁰⁶

A két vezető, Zichy és Esterházy alapvető elképzelésében nincs lényegi különbség. Zichy azonban sokkal érzékenyebben reagál mind a középrétegi csoport követeléseire, mind a politikai helyzet alakulására. Ezért fogadja el ő, bár egyéni értelmezésben, a néppárt kifejezést, ezért nem tartja lehetetlennek a *jövőben*, ha a politikai helyzet szükségessé teszi egy parlamenti párt létrehozását. Zichy sokkal rugalmasabb, politikusabb alkat vezértársánál.¹⁰⁷

A pártdeklarációtól a pártalakításig

A székesfehérvári nagygyűlés után a katolikus mozgalom továbbfejlesztése a főrendiházi aktivista csoport tevékenységétől függött. A középrétegi szárny eddig is a tekintélyes főrendiházi vezetőktől várta az irányítást, s ez a hangulat,

¹⁰³ Zichy — Steinernek 1894. hó, nap nélkül. Valószínű november elején. SzPL 5835/III.

¹⁰⁴ Miller József: Üdvözljük a katolikus nagygyűlést! FN, 1894. 11. 15.

¹⁰⁵ A két kijelentés nyilvánvalóan csak akkor azonosítható, ha a katolikusok nagy pártján a parlamenti pártokat befolyásoló szervezetet értünk.

¹⁰⁶ Miller a *Fejérmegyei Naplóban* a szerkesztőség nevében nyilatkozatot ad ki, melyben szó szerint közli Zichy levelének néhány megállapítását. Zichy levelére lásd: Miller: i. m. 1929. 108, a nyilatkozat megjelent a FN, 1894. 11. 24-i számában.

¹⁰⁷ Gr. Batthyányi Tivadar: Esterházy Miklós Mórtról. Világ, 1925. 1. 23. nekrológja bizonyítja, hogy a kortársak is tisztában voltak a különbséggel.

most, hogy Zichy a nagygyűlésen elfogadta a néppárt nevet, csak erősödött. Maga Zichy bizonytalan, nem döntötte még el, hogy merre kellene továbbfejleszteni a katolikus mozgalmat. Valószínűleg várja a székesfehérvári gyűlés reakcióit, mind lehetséges szövetségesei, mind ellenfelei oldaláról, s nem utolsósorban várja az uralkodói döntést az egyházpolitikai törvényekről.¹⁰⁸

A középrétegi szárny szemében a továbblépés egyértelmű: a pártszervezést kell megindítani. Ezért dicsérik Zichy fehérvári fellépését és követelik a központi bizottság megalakítását és egy politikai program kiadását.¹⁰⁹

A többi pártok lapjai nem helyeslik egy katolikus párt megalakítását, s elsősorban felekezeti politika veszélyeit hangsúlyozzák.¹¹⁰ Még a kormány egyházpolitikájával szembenálló, a szociálpolitikájában a katolikus mozgalomhoz hasonló agrárius *Hazánk* is a pártszervezés ellen nyilatkozik.¹¹¹ A kormánypárt első lépése, hogy *Katholikus Autonómia* néven a pártalakulást ellenző hetilapot ad ki.¹¹²

A főrendi akvitaista csoport vezetői a szervezkedés további formáját az egyházpolitikai törvények sorsától teszik függővé. Nyár óta, az új Wekerle-kormány kinevezése óta, szinte nyilvánvaló, hogy az uralkodó nem tagadhatja meg az eddig elfogadott törvények szentesítését, s ezáltal azok törvényerőre emelkednek, ennek ellenére Zichy, és főként Esterházy még mindig bíznak a szentesítés megtagadásának lehetőségében, és mindent el is követnek ennek érdekében.¹¹³

A szentesítés után Zichy, Esterházy és Steiner december 11-én megegyeznek a mozgalom továbbfejlesztésének irányában. Ekkor döntenek el, hogy a katolikus mozgalom harci formái közé felveszik, sőt első helyre állítják a parlamenti párt létrehozását.

Az aktivista csoport tulajdonképpen ezzel a lépéssel szakadt el attól a közegtől, amelyből indult, amely eleinte bázisát adta: a főrendiházi ellenzéktől. Zichyék minden eddigi lépése, a hagyományos főrendi politikai formák meghaladása, ezen politikai akcióformák eredményességétől függött. 1894 végén belátták, hogy csak a főrendiházi tiltakozással és a magyarországi politikának az udvarnál való befolyásával nem tudnak sikert felmutatni, még akkor sem, ha ezeket az akciókat a törvényhozáson kívüli tömegmozgalmak, demonstrációk támogatják is. A mozgalom összefogására és politikai irányítására a politikai struktúrába beépülő, annak szerves részévé váló párt alakítása vált szükségessé.

A szűkkörű megbeszélést, amely január végére a párt szervező ülésének megtartását is elhatározta, azonnal a programkiadás követi. A *Fejérmegyei Naplóban*, mely bejelentette, hogy január 1-től a Néppárt hivatalos közlönye, 1894.

¹⁰⁸ Zichy Steinernek 1894. 11. 23. SzPL 5835/III. Ír Vaszarynak és Schlauchnak is, hogy Budapesten megbeszélést kellene tartani egy katolikus központi létrehozása ügyében.

¹⁰⁹ Lásd: *x: Örvendezzünk*. MÁ, 1894. 11. 20.; *x: A néppárt*. MÁ, 1894. 11. 21.; *Prohászka Ottokár: Csináljuk meg a keresztény néppártot! és Néppárt: Pirkad a hajnal*. MN, 1894. 11. 23.; Dunántúli Hírlap vezércikke 1894. 11. 22.; Zászlóbontás, Dunántúli Hírlap, 1894. 11. 25.; Kalocsai Néplap, 1894. 11. 24-i vezércikke.

¹¹⁰ A katolikus néppárt (Katholikus nagygyűlés Székesfehérvárott), Magyarország, 1894. 11. 19.; *Egy világi katolikus: A katolikus néppárt*, Politikai Hetiszemle, 1894. 11. 25.

¹¹¹ A *Hazánk* 1894. 11. 20-i vezércikke.

¹¹² A lap irányvonalát kitézően szemlélteti egyik első vezércikke. „Mert az autonómia a katolikus összérdeket jelenti, minden más pártpolitikai vagy másirányú törekvés kizárásával... Az autonómia tehát az egyetemesség, a minden katolikust magába foglaló egység orgánuma. A valódi katolikus tömörülés.” *Katholikus párt kell-e nekünk, vagy pedig autonómia*. *Katholikus Autonómia*, 1894. 12. 8.

¹¹³ *Miller: i. m.* 1923. 69.

december 15-én programjavaslat jelenik meg. A mozgalom két szárnyának különállását és mégis szoros együttműködését mutatja, hogy ugyanezen a napon megjelenik a *Magyar Állam*, *Magyar Néplap* és a *Kreštan* — a Lepsényi Miklós által kiadott szlovák nyelvű katolikus hetilap — közös programjavaslata is. A két program tartalmában nincs lényegbevágó eltérés.

A *Fejérmegyei Napló* két különbséget említett meg a két programjavaslat között: amíg a középrétegi szárny nem foglalt állást a közjogi kérdésben, a *Fejérmegyei Napló* a hatvanhetességhez ragaszkodott; másrészt nem fogadta el a középrétegi szárny javaslatát a választási rendszer módosítására: minden törvényjavaslatot, ha a választók tíz százaléka úgy kívánja, szentesítés előtt terjesszenek népszavazás elé. E két pont kivételével a Zichy-csoport lapja a két program azonosságát hangsúlyozza.¹¹⁴

A parlamenti párt létrehozása eddig elsősorban a középrétegi szárny követelése volt, így mikor ezt a főrendiházi aktivista csoport elfogadta, elsődleges feladata legkevésbé radikális szövetségeseinek, a főrendiházi ellenzék többségének, ezen belül is elsősorban a püspöki karnak megnyerése volt, a párt többé-kevésbé aktív támogatására.¹¹⁵

Zichy látja, hogy a Vatikán politikája sokkal keményebb a magyarországi püspöki karénál, ezért Rampollához intézett levelében bejelenti a párt megalakítását, s kéri az államtitkárt, hogy Rómából hagyják jóvá ennek egyházi kérdésekben való állásfoglalásait.¹¹⁶ A püspöki karhoz is körlevelet intéz Zichy és Esterházy. Ebben hangsúlyozzák, hogy eddig a püspöki karral egyetértésben folytatták akciójukat, s a további lépéseknél is így akarnak eljárni, kéri a püspököket, hagyják jóvá a Fejérmegyei Napló által javasolt pártprogramot s támogatassák mind az alakuló pártot, mind annak lapját, a *Fejérmegyei Naplót*.¹¹⁷

Alig egy héttel a szentesítést, s pár nappal a pártprogramjavaslatok megjelenését követő püspökkari értekezleten a hercegprímás három napirendi pontot javasol: I. „Miként történjék a Pápa által is szükségesnek tartott *egyesítése a katolikus erőknek?*” A hozzászólók nem utalnak a katolikus pártalakulásra, s pusztán azt határozzák el, hogy „a világi elem tényezői a primással és a püspöki karral állandó kapcsolatban legyenek.”

¹¹⁴ FN, 1894. 12. 17.

¹¹⁵ Zichyék előtt nyilvánvaló volt, hogy a főrendiházi ellenzék világi tagjainak többsége nem lesz hajlandó az aktív parlamenti politikába bekapcsolódni. Az általuk nyújtható anyagi, s nem utolsósorban a választásoknál a választók presszionálásában való segítség, azonban igen lényeges volt számukra. A püspöki kar egészének a párt melletti nyílt kiállását sem remélhették; az egyházi hierarchián keresztüli, nem demonstratív, támogató tevékenység azonban szinte elengedhetetlen volt a tervezett párt számára.

¹¹⁶ Zichy — Steinernek 1894. 12. 19. SzPL 5835/III.

¹¹⁷ Zichy Nándor és Esterházy Miklós Mórítz körlevele 1894. 12. 28. SzPL 5835/III. A püspöki karral való együttműködés hangsúlyozása az adott időponthan igen lényeges. Az osztrák keresztényszocialista mozgalom ellen Rómában már nemcsak a kormány, hanem az osztrák püspöki kar is felszólalt, s a magyarországi főrendiházból kinőtt mozgalom nem szeretné, ha a pápa az itteni szervezkedéssel szemben is fenntartásokkal rendelkezne. Hangsúlyozni kell a főrendi vonal vezető vonalát és a püspöki karral való együttműködést azért is, mivel Bécsben elsősorban az osztrák keresztényszocialisták alapján ítélik meg az alakuló néppártot, s a *Magyar Állam*, de különösen a *Magyar Néplap* és a *Kreštan* köré tömörülő, s Lepsényi által vezetett csoport politikájában valóban sok Luegerékhez hasonló vonás található. Az arisztokrata vezetést zavarja az is, hogy Agliardi bécsi nuntius igen közel áll a keresztényszocialistákhoz, s inkább a „radikális antiszemitizmussal ért egyet”, s félő, hogy Magyarországon is inkább „a radikális néppártot támogatná”. Lásd Esterházy—Steinernek 1894. 12. 22. Bécs. SzPL 5835/III.

Hasonlóképpen passzív választ kap Vaszary második kérdésére: „Milyen politikai programot valljon a püspöki kar a közeljövőben?” Itt az értekezlet határozata azt mondja ki, hogy nem időszerű a püspöki kar által elfogadott politikai program.¹¹⁸

A harmadik kérdés arra vonatkozott, hogy miként reagáljon a püspöki kar a három szentesített egyházpolitikai törvényre. A püspöki kar az eddigi akció-módszerekhez való ragaszkodás mellett foglal állást. Úgy határoz, hogy a püspöki kar tagjai egyenként adjanak ki egy azonos szövegű pásztorlevelet, mely elítéli az egyházpolitikai törvényeket, s általánosságban a további küzdelemre hív fel.

A pásztorlevél kiadásának formájáról és annak tartalmáról komoly vita folyik a püspökkari tanácskozáson. A leghatározottabbnak tűnő megoldást, hogy közösen adjanak ki pásztorlevelet, a kar túlnyomó többsége elveti. Ugyancsak elvetik Vaszary javaslatát, aki szerint hangsúlyozni kellene a pásztorlevélben, hogy a püspöki kar helyesli a törvényekkel szembeni „alkotmányos” küzdelmet. Az így megszülető pásztorlevél jelzi, hogy a püspöki kar továbbra is szembenáll az egyházpolitikai törvényekkel, de mivel az uralkodó azokat szentesítette, nem tesz ellenük semmit.¹¹⁹

A december közepén lezajlott püspökkari értekezlet megmutatja a püspökök álláspontja közötti eltéréseket. A legélesebben Steiner, Hidassy, Szmrecsányi, Zalka római katolikus és Firezák görög katolikus püspökök lépnek fel. Vaszary álláspontja is határozottabb a korábbi nyilatkozatainál. A legbékékülékenyebb hangot Samassa egri érsek és Bubics kassai püspök ütik meg.¹²⁰

A püspöki karon belüli vita azonban a kimondottan egyházi föllépés elhatározásánál bontakozik ki. Sem a katolikus egyesülés, sem a politikai program napirendre kerülésénél nem mutatkozik ellentét a püspöki kar tagjai között. Még azon püspökök, kik vagy a párt előkészítésében (Steiner), vagy annak megalakulása után (Schopper, Zalka, s bizonyos mértékig Schlauch).¹²¹ támogatásukról biztosítják a magyarországi politikai katolicizmus új akcióformáját, sem állnak ki a szervezkedésnek a püspöki kar egésze által való támogatásáért.¹²²

A püspöki karnak a katolikus pártalakuláshoz való viszonyát több tény határozta meg: Egyrészt a párt elsődleges célkitűzésével, az egyházpolitikai törvények revíziójával s az újabbak megakadályozásával való egyetértés. Ennek

¹¹⁸ Vaszary ekkor már ismeri a *Fejérmegyei Napló* által javasolt programot, tárgyalt is arról Zichyvel, sőt javítást is javasolt: A nemzetiségekre vonatkozó pontban szerepelt a következő mondat: „Azért, hogy valaki anyanyelvéhez ragaszkodik, annak irodalmát és kultúráját előmozdítja, nem rosszabb hazafi a magyarnál.” (FN1) 1894. 12. 15.) Ennek kihagyását kéri Vaszary. Vaszary távirata Steinernek 1894. 12. 15. SzPL 5835/III.

¹¹⁹ A konferencia lefolyására lásd PÉ, 1894. 12. 19.; A Wekerle-kormány lemondása után az új minisztérium ügyében tartott kihallgatásokon Ferenc József többek közt Vaszaryt és Schlauchot is fogadta, ott sem foglalkoztak a katolikus politikai szervezkedéssel. *Hanák*: Iratok az 1894–95. évi magyar kormányválság történetéhez. Történelmi Szemle 1959/3–4. sz. 332–333.

¹²⁰ Samassának a kormánykörökkel való jó kapcsolata közismert volt. Bubicsot hasonlóképpen „liberális püspöknek” nevezték. Ők ketten szinte külön politikai vonalat vittek a püspöki karon belül. Lásd: *Salacz Gábor*: Bárány Bánffy Dezső római akciója a Néppárt ellen 1895-ben. Bp. 1943. 16.

¹²¹ Religió 1895/I/23. *Ensian*: i. m. 44. MÁ 1895. 4. 18.: *Tápay Szabó László*: Szegény ember gazdag élete. Bp. 1929. II. 86–87; és *Salacz*: i. m. 1943. 17.

¹²² Mikor a pártalakulás után Zichy és Esterházy ismételtén a püspökkar támogatását kéri (Körlevelüket lásd: 1895. 2. 23-ról EPL 9/A 4c Dc 642/96 és SzPL 5835/III), akkor a püspökök minden hozzászólás nélkül tudomásul veszik e kérelmet (PÉ, 1895. 3. 19.). A tudomásulvétel terminus nem jelent elutasítást, azt a napirendre térnek felette kifejezéssel jelölik, de nem jelent deklarált támogatást sem.

alapján segítették a kar egyes tagjai a párt kialakítását egyházmegyéjükben, s működtek együtt a főrendiházban a Zichy-csoporttal, amely egyben az új párt vezetését is adta. Másrészt a püspöki kar nem akart élesen szembekerülni az uralkodóval, sőt a lehetőség szerint a kormánnyal sem. Harmadrészt, mint már említettük, XIII. Leó a politikai mozgalmakban való részvételtől, az azokkal való teljes azonosulástól óvta a hierarchia tagjait. E három meghatározó faktor eltérő mértékben érvényesült az egyes püspököknél, s ezek érvényesülésének aránya határozta meg a főpapoknak az új katolikus párthoz való egyéni kapcsolatát.

Zichy nem csupán a püspöki kart igyekezett meggyőzni arról, hogy az új katolikus párt nem jelent számára veszélyt, hanem az uralkodót is. Ellentétben vezértársával, Esterházyval, ő tisztában volt azzal, hogy az új párt még messze van a kormányképessegtől, mégis szükségesnek tartotta december végi kihallgatásán az uralkodó előtt leszögezni, hogy az általa szervezett párt a helyes politikai és közjogi alapokra épül.¹²³

A programjavaslat publikálása után a pártalakító értekezlet előkészítése is nagyobb lendülettel folyik. Zichy és Esterházy egy évre felmentetik Molnár Jánost komáromi lekipásztori teendői alól, hogy az az alakuló párt központi irodájának vezetését átvehesse.¹²⁴

Az aktivista csoport tagjai 1895 január végére Esterházy palotájába hívják össze a párt alakulóülését. A meghívó szerint a „katolikus nagygyűlések állandó bizottságai jönnek majd itt össze, hogy a katolikus ügyekről értekezzenek”. Az értekezlet összehívásának hírét egyszerre közli a *Magyar Állam* és az Ugron párti *Magyarország*. A *Magyar Néplap* csoportja úgy érzi, hogy kiszorították a pártalakításból.

A január 28-án összeülő értekezlet már jelentős vidéki katolikus szervezetekkel számolhatott. Míg 1894 szeptemberében a katolikus sajtó 60-ra teszi a katolikus körök számát, addig október végén már 76, s 1895 márciusában a Budapesti Katolikus Kör már 120 ilyen katolikus szervezetet tart számon.¹²⁵ A katolikus körök egy része átalakul néppárti körre, s külön is alakulnak néppárti kör, kaszinó stb. néven olyan katolikus egyesületek, melyeknek alapszabályai nem tartalmazzák a „politika mellőzésével” szokásos formulát, sőt nyíltan politikai célokat tűznek ki.¹²⁶ A pártalakítás előhírnökeként az 1895-ös év első időszakai választásán, Lőcsén Zelenyák János szepesváraljai papneveldei hittanár 273 szótöbbséggel mandátumot szerez. Zelenyák programja az ún. székesfehérvári pontokra épült, s így a Néppártnak, tényleges megalakulása előtt már képviselője volt a magyar országgyűlésben.

Az Esterházy palotában megtartott gyűlés résztvevői a katolikus mozgalomban eddig is aktív szerepet játszottak. A főrendiházi ellenzék soraiból nemcsak az aktivista csoport tagjai: Zichy Nándor, Zichy János, Esterházy Miklós Móric, Apponyi Géza, hanem olyan személyek is megjelentek, akik eddig a hagyó-

¹²³ Esterházy december végén Steinernek írott levelében a párt kormányképesességéről ír. Esterházy Steinernek 1894. 12. 22. SzPL 5835/III. Zichy dec. 29-én az uralkodói kihallgatáson fel sem veti ezt, hanem egy a Monarchia közös adminisztrációjából kikerülő minisztériumot javasol. Lásd *Hanák Péter*: i. m. 336.

¹²⁴ Zichy — Steinernek 1894. 12. 19. SzPL 5835/III. Molnár Vaszarynak és Zichy—Esterházy Vaszarynak. EPL 9/A 4c Dc 251/95. Magyar Sion, 1895/232—234.

¹²⁵ *Religió*, 1894/II/38; *Katolikus Szemle*, 1894/612, 1895/510.

¹²⁶ A néppárti körök alakulására lásd MN, 1895. 1. 4. FN, 1895. 1. 26. A Jászkarajenői magyar néppárti olvasókör alapszabályait. OSzK Apró. 1895. 1. 26-ról és a Fejérmegyei Napló leírását a Sár-Szent Miklós-i néppárti egyesület megalakításáról. 1895. 1. 16.

mányos főrendi politikai formákon kívül nem segítették a katolikus mozgalmat.¹²⁷ Megjelentek a főrendiházban Zichyék csak szavazatukkal segítő, de birtokaik környékén helyi katolikus gyűléseket és egyleteket szervező főurak is.¹²⁸ A többi résztvevő a különböző katolikus gyűlések szervezőiből és résztvevőiből: a *Magyar Államhoz* közelálló személyekből, s az egyéni papi tiltakozási formákkal híressé vált egyháziakból került ki. Különösen sokan jöttek Székesfehérvárról, mely ez-ideig Steiner püspök, a *Fejérmegyei Napló*, valamint Zichy és Esterházy birtokai miatt a mozgalom középpontja volt. A középrétegi szárnyat csak annak a *Magyar Állam* köréhez tartozó része képviselte, a radikálisabb szociális programmal kiálló, s élesebben antiszemita Lepsényi-csoport tagjai közül senkit nem hívtak meg a gyűlésre, melynek összetétele az eddigi katolikus nagygyűlések „úri” terméihez hasonlított.

Az alakuló értekezleten megközelítően 150–160 személy vett részt, s a gyűlés vitáit bizalmasan kezelték, a sajtóba szinte csak a hivatalosan kiadott kommuniké került.¹²⁹

A hírlapok szerint két kérdésben alakult ki vita az értekezlet résztvevői között: Az egyik a párt neve, a másik a párt közjogi álláspontja volt.

A magyar néppárt elnevezést 1894 nyarától a *Magyar Néplap*, *Magyar Állam* és *Herkó Páter* kezdte el terjeszteni. A *Fejérmegyei Naplóban* és más katolikus sajtótermékekben inkább a Katholikus Néppárt, Keresztény Néppárt nevek szerepeltek. Zichynek és Esterházynak a néppárt név se tetszett, de annak nagy publicitása és kezdeti népszerűsége miatt el kellett fogadniuk. A kérdés így, az értekezlet idején már csak az volt, hogy a néppárt név elé odateszik-e a katolikus jelzőt vagy sem. Zichy még az értekezlet előtt azt írja Steinernek, hogy a párt ne legyen tiszta katolikus.¹³⁰ A gyűlés is a Néppárt nevet fogadja el a katolikus jelző nélkül. Az értekezlet második napján Mammusich szabadkai prépost-plébános ugyan javasolta a katolikus jellegnek már a névben való hangsúlyozását, de ezt elvetették.¹³¹ E kérdésben megoszlott a párt három tényleges szervezőjének, Zichynek, Esterházynak és Steinernek véleménye is. Esterházy azonnal ír püspökének és jelzi, hogy a katolikus jelző elhagyása a jelenlevők egyhangú szavazása alapján történt, s nem lehetett semmit se tenni ellene. Ezt Esterházy úgy értékeli, hogy még mindig nem sikerült a mozgalom teljes ellenőrzésének átvétele, s még mindig hatnak a „radikális elemek”.¹³² Zichy Steinernek írott levelében elismeri, hogy a párt alapvetően katolikus iránya csak implicitente jelentkezik, de már ez is igen éles kritikát vált ki.¹³³ A székesfehérvári püspök a kizárólagos katolikus szervezkedés híve, s hibának tartotta, hogy ez sem a párt nevében, sem annak programjában nem tükröződik.¹³⁴ Zichy Nándor tisztában volt azzal, hogy a párt teljesen katolikus lesz, de úgy látta, ennek proklamálása akadályozná a szervez-

¹²⁷ Például Zichy Vladimir, Cziráky Antal, Csekonics Endre.

¹²⁸ Esterházy pontosan ezen főrendektől fél, úgy látja, Odescalchi, Batthyány és Zmeskál akciót kezdenek ellene és Zichy Nándor ellen. Esterházy — Steinernek 1894. 12. 22. SzPL 5835/III.

¹²⁹ A résztvevők számára és az ülés titkos voltára lásd: Az alakulás, Dunántúli Hírlap, 1895. 1. 31.

¹³⁰ Zichy — Steinernek 1895. hó, nap nélk. SzPL 5835/III.

¹³¹ Az alakulás. Dunántúli Hírlap, 1895. 1. 31.

¹³² Esterházy — Steinernek 1895. 1. 30. SzPL 5835/III.

¹³³ Zichy — Steinernek 1895. 1. 31. SzPL 5835/III.

¹³⁴ Müller: i. m. 1923. 612.

kedést, sok értékes szövetségest elidegenítene, s ezért rugalmasabban kezelte a kérdést.¹³⁵

A másik vita a Néppártnak a közjogi kérdéshez való viszonya körül zajlott. Két álláspont létezett. Az egyik szerint a közjogi problémát nem szabad pártkérdésként kezelni, mindenkinek joga van arra, hogy e kérdésben saját álláspontját képviselje. A másik a kiegyezéshez való feltétlen, deklarált ragaszkodás. A vitát Zichy Nándor hozzászólása zárta le, ő kijelentette, hogy a pártnak nem csupán a kormány megbuktatására, hanem kormányképességre is törekednie kell. Az adott helyzetben ő csak 67-es pártot hajlandó vezetni. Zichy rugalmasságára jellemző, hogy már ekkor hangsúlyozza, hogy a politikai helyzet változásával nem tartja lehetetlennek a kiegyezéshez való viszony megváltoztatását sem. A döntés a közjogi vitában hozzászólók közül csak Hortoványit, a Magyar Állam kiadótulajdonosát távolítja el a párttól, s a mozgalomban eddig résztvevő személyek közül, a Magyar Állam körén kívül csak Kalocsay Alán az, aki 1896-ban nem néppárti, hanem Ugron-párti programmal indul a képviselőválasztásokon.¹³⁶

A gyűlés programszerkesztő bizottságot választ, melyben Zichy Nándoron, Zichy Jánoson, Rakovszky Istvánon és Otcoska Károlyon kívül többek közt a közjogi kérdésben leszavazott Hortoványi is helyet kap. A programot véglegesen Miller József és Haydin Károly, a Szt. István Társaság akkori ügyésze fogalmazza meg, s a beterjesztés előtt Zichy ellenőrzi.¹³⁷ A programra vonatkozó bizottsági javaslatot csaknem változatlanul fogadják el.

Az értekezlet a programon kívül a szervezkedés módszereit is meghatározta. A székesfehérvári katolikus nagygyűlés után Kalocsay Alán és Szentiványi Károly kaptak megbízást egy ilyen irányú javaslat kidolgozására. Az Esterházy palotában ennek alapján országos társadalmi szervezkedés tervét terjesztik elő, mely a katolikus kör mozgalom szélesebb és összefogottabb továbbvitelére vonatkozik. Ezt a gyűlés elfogadta, s a kinyomtatott határozatot több ezer példányban országsszerte terjesztették. Az itt elhatározott szervezkedés lett az alapja a század végén kialakuló Országos Katolikus Szövetségnek.¹³⁸

A politikai szervezkedés formájára Molnár János javasolta, hogy a párt támogatóiról részletes jegyzéket vezessenek. Szinte katonai szervezettségű alakulat létrehozása szerepel terveiben, melyet a párt központi irodája fogna össze.¹³⁹

¹³⁵ Zichy álláspontja szerint a katolikus vallás az összes többi felett áll, lásd Mihályfi Ákoshoz intézett levelét. 1895. 1. 20. OSzK Levelestár.

¹³⁶ Velics Antal a keresztényszocialista mozgalom függetlenségi szárnyának egyik résztvevője ugyan azt írja, hogy „sok derék vallásos, tiszta erkölcsű, hazafias 48-as érzelmű, meggyőződésű magyar ember lett ezáltal a *legnagyobb erkölcsi célok támogatásától elriasztva*”. Velics — Kaas Ivornak 1906. 4. 27. OL P-336, Kaas Ivor iratai 3. dob. 9. tétel. Ez inkább vonatkozik a függetlenségi érzelmű katolikus választókra, mint a politikusokra, akik inkább csatlakoztak a programatikusan függetlenségi Ugron Párthoz, mint a közjogi kérdésben semleges Néppárthoz csatlakoztak volna.

¹³⁷ Miller: i. m. 1923. 611; A néppárt megalakulása, MN, 1895. 2. 1.

¹³⁸ A társadalmi szervezetek ügyeit Zichy János intézte, lásd *Szentiványi*: i. m. 87—88. Ez az úgynevezett társadalmi szervezkedés lehetővé tette a más politikai állásponton álló katolikusok befolyásolását és szervezését is.

¹³⁹ A néppárt megalakulása, MN, 1895. 2. 1; Az elképzelés szerint a plébánosoknak, vagy a párt egy helyi hívének maga köré kell gyűjtenie a község néppárttal szimpatizáló lakosait, és helyi néppártot kell alakítania. Minden 10 néppárti szavazó mellé egy tizedest, minden tíz tizedes fölé egy kapitányt kell állítani. A kapitányokat a helyi pártelnök irányítja. A pártelnök a központi irodától kapott utasításoknak megfelelően e szervezetet keresztül mozgósíthat, tájékoztathat, s ezen szervezet biztosíthatja egy-egy politikai akciónál a párt tömegtámogatását.

Az ő javaslatát is elfogadják, és őt, Molnárt választják meg a Központi Iroda vezetőjének, így mint a párt állandóan működő adminisztratív hivatalának vezetője Molnár válhat a katolikus politikai mozgalom tényleges vezetőjévé, mivel a szervezkedés összes szála az ő kezében összpontosul.¹⁴⁰

A pártprogram

A január végi értekezleten elfogadott pártprogram az elvi célkitűzések összegzésével kezdődik. Ezek közül a legfontosabb a „társadalom keresztény jellegének megóvása”. Ez a gondolatkör fogja össze az egész programot, s tulajdonképpen ezzel a hirdetett célkitűzéssel folytatta harcát eddig is a katolikus mozgalom.¹⁴¹ A társadalom keresztény jellegének hangsúlyozása s a politikai és szociális kérdéseknek ennek alapján való megoldása nemcsak a már ismertetett pápai útmutatásokban, hanem a korabeli külföldi katolikus pártprogramokban is az első helyen áll.¹⁴²

A Néppárt programjában a kritikának, a keresztény elvek hiányolásának elsődleges terrénuma a program vezetői által egyházinak, vallásinak tekintett terület. Az első négy programpont a kimondottan katolikus követeléseket összegezi. Ezek megfogalmazásánál is keveredik a katolikus és a keresztény jelzők használata. Minden olyan esetben, mikor a hibák és törekvések általános, elvi megfogalmazásával találkozunk, a keresztény jelző szerepel, míg a konkrét sérelmeknél és célkitűzéseknél a katolikus kifejezést alkalmazzák. E kettősség is jelzi, hogy bár a párt arra törekszik, hogy a többi bevett vallásfelekezethez tartozókat ne idegenítse el magától, jellege és kötődései mégis alapvetően katolikusak.

Az első két programpont a már szentesített és a még el nem fogadott „a kereszténység szellemével ellentétes” egyházpolitikai törvények elleni küzdelem jegyében fogalmazódott meg.¹⁴³ A program megfogalmazói itt is támaszkodhatnak a katolikus egyház fejének nyilatkozataira, ki nemcsak a már említett, a

— *Egy Néppárti* (Bonitz Ferenc): Jön a tatár, vagyis közelednek a követválasztások. Milleneumi ajándékul a haza józan polgárainak. Bp. 1896. 30. A szervezést részletesen meghatározó: Miként szervezzük országszerte a néppártot? című 1895 nyarán kiadott brosurát nem találtuk meg.

¹⁴⁰ A gyűlés Zichy Nándort választotta meg a 10 tagú központi szervező és végrehajtó bizottság elnökéül. Kimondták, hogy a bizottságot további vidéki tagokkal kell kiegészíteni. A gyűlés után Steinernek írott levelében Zichy kifejti, hogy szerinte ő nem alkalmas a tisztségre, de egyben már a pártszervezéshez és a választások előkészítéséhez kér erkölcsi és nem utolsósorban anyagi támogatást. Zichy — Steinernek 1895. 1. 31. SzPL 5835/III.

¹⁴¹ A program szövege megtalálható: *Mérei Gyula*: A magyar polgári pártok programjai 1867—1918. Bp. 1971. 148—149. Az egyes programpontok indokolását és magyarázatát az elfogadott program nem tartalmazza. A párt által később kiadott Mit akar a néppárt? című brosurá, s annak rövidített plakát változata végezte el az elemző, magyarázó propagáló munkát.

¹⁴² A Centrum 1894-es programja. *Wilhelm Mommsen*: Deutsche Parteiprogramme vom Vormärz bis zur Gegenwart. München. 1952. 77. Az osztrák keresztényszocialisták 1895-ös programja. *Klaus Berchtold*: Österreichische Parteiprogramme 1868—1966. Wien. 1967. 169.

¹⁴³ A párt megalakulásakor három egyházpolitikai törvényjavaslat nyert már szentesítést. Az el nem fogadott javaslatokat a program nem részletezi, s a korábbi programjavaslatok közül is csak a közép- és alsópapi szárny hangsúlyozta: „Követeljük . . . a vállalatlanságra vezető szabad vallásgyakorlatnak és a haza keresztény becsületével ellenkező zsidó recepciónak a napi-rendről való levételét.” MN, 1894. 12. 21. A két törvényjavaslat elutasításában nincs eltérés a főrendi és a közép- és alsópapi csoport között. A főrendiházi tárgyaláskor mindkét javaslatot csak 1 szavazat többséggel fogadták el. A végső programban valószínűleg azért nem szerepelnek konkrétan a javaslatok, mivel a főrendiházi csoport többsége nem vállalja a *nyílt* antiszemitizmust.

magyar püspökökhöz és hívőkhöz intézett enciklikáiban, hanem már korábban, 1879. június 1-én a polgári házasságról, s 1880. február 10-én a keresztény házasságról szóló enciklikáiban elítélte az általa kizárólag vallási, egyházi ügynek tekintett házasság állami üggyé tételét.

A politikai katolicizmus magyarországi programjának megfogalmazói, ugyanígy, mint a katolikus hierarchia tagjai az egyházpolitikai törvények elfogadását a katolikus egyház társadalmi, hatalmi súlyának visszaszorításaként értékelték, s mivel az egyházban látták megtestesülni azon tradicionális értékeket, melyek fenntartása szerintük a társadalom egészséges, organikus működéséhez szükséges, konkrét politikai harci programjuk élére az egyház visszaszorítása elleni tiltakozást és küzdelmet tettek.

A pártprogram 3. pontja egy új intézmény, a katolikus autonómia felállítása mellett tör lándzsát. Elvi, ideológiai érvként, alátámasztásként itt is a már említett gondolatmenettel találkozhatunk: az egyházra tartozó ügyeket intézze maga az egyház, s az állam, melynek egyházellenességét a néppárti publicisztika állandóan hangsúlyozza, ne avatkozzék bele annak szuverén ügyeibe.¹⁴⁴

Az utolsó kimondottan katolikus követelés az iskolák egyházi jellegének megőrzésére és e jellegnek újabb iskolatípusokra való kiterjesztésére vonatkozik. Az iskolák és a vallásérkölsi nevelés kézbentartását XIII. Leó az új katolikus politika egyik legfontosabb mozzanatának tekintette. Magyarország püspökeihez intézett enciklikáiban is hangsúlyozta, hogy az iskolai nevelésnek igen nagy szerepe van az államok keresztény szellemben való irányításában.¹⁴⁵ Míg a korábbi néppárti programtervezetekben az iskolák kérdése csak a katolikus autonómia megvalósításának részproblémájaként szerepelt, addig a kiadott hivatalos program önálló követelésként fogalmazza meg, ami azt mutatja, hogy a mozgalom vezetőinek elképzelései szerint, nem pusztán a katolikus önkormányzat keretei között lehet és kell küzdeni az iskolák, a nevelés egyházi, vallásos jellegének megőrzéséért és kiterjesztéséért, hanem azon kívül is.

¹⁴⁴ Az autonómia kérdésével 1867 után először a vallás- és közoktatásügyi miniszter Eötvös József kezdeményezésére foglalkoztak Magyarországon. Eötvös elképzelésének lényege olyan önkormányzati testületek létrehozása, melyekben a világiaknak van a legnagyobb befolyásuk. Így lehet, szerinte elérni, hogy az egyház ne akadályozza a „civilizáció” haladását. Megszűnhetne az egyházaknak egymással szembeni ellenségeskedése is, mivel mindegyik hasonló szervezettel bír, s az egyházi egység háttérbe szoríthatná a nemzetiségi ellentéteket is. *Eötvös József: Naplójegyzetek, Gondolatok.* Bp. 1941. 265. A püspöki kar, s néhány hozzájuk közelálló világi politikus a katolikus autonómia létrehozásával éppen az egyházi vezetés szerepének növelését, s az általuk egyházinak nevezett ügyekből a világi, az állami befolyás kizárását akarta elérni. Lásd például: *Szilágyi Virgil: A katolikus autonómia kérdéséhez.* Bp. 1867. A katolikus autonómiai szervező kongresszus 1870–71-ben végül a püspöki kar álláspontját fogadta el. A javaslatokat felterjesztették az uralkodónak, ki átadta azokat a magyar minisztériumnak; amely természetesen nem fogadta el a célkitűzéseivel szöges ellentétben álló javaslatokat. *Halász Imre: Egy letűnt nemzedék.* Bp. 1911. 322–323. *Galántai: i. m.* 17. A kérdés azonban mindegyre napirendre került. — A püspöki kar s a katolikus politikai mozgalom is az egyházi vezetés megerősödését várja az önkormányzati testület megszervezésétől. A leglényegesebbnek a vallás és a tanulmányi alaponak autonómiai kezelése tűnik. E két alapot a kiegyezés óta a vallás és közoktatásügyi miniszter kezelte, aki ezáltal a legnagyobb magyarországi kegyúr volt. Így a szabadelvű kormány nem csupán a főkegyúri jog gyakorlásával, hanem az alapok birtokában jelentős pénzösszeg elosztójaként, s egy sor plébánia kegyúraként az egyház személyi politikájában is nagy szerepet játszhatott. A katolikus autonómiai követelés pontosan ezért akarta e hatalmi pozíciót megszerezni.

¹⁴⁵ Lásd még 1885. márc. 4-i, a katolikus egyetemről, s 1885. nov. 27-i, a keresztény iskoláról szóló enciklikáit.

Az iskolákra, a nevelésre vonatkozó programpont egyszerre hordozott defenzív és offenzív összetevőket. A megfogalmazás eleve tiltakozik egy esetleges oktatási szekularizáció ellen, s ugyanakkor a felsőbb oktatás egyházi ellenőrzésének megvalósítását tűzi ki célul, remélvén, hogy az egyetemek megszervezésével olyan értelmiséget sikerül kinevelni, mely az állam irányítását az egyház érdekeinek megfelelően intézi.¹⁴⁶

A Néppárt első négy programpontjában megfogalmazott követelések, mint célkitűzések a katolikus mozgalom egésze számára elfogadhatóak voltak. Mind a főrendiházi ellenzék többsége, az ókonzervatív politika folytatója, mind a *Magyar Állam* és a *Magyar Néplap* köré tömörülő radikális újkonzervatív csoport elfogadta és követelte a katolikus egyház pozícióinak megtartását és hatalmi súlyának a jelzett intézményrendszerekben (autonómia, iskola) növelését. A célok megvalósításáért folytatott harc javasolt formájához azonban már különbözőképpen viszonyultak a mozgalom különböző csoportjai. Bár a pártprogram az egyházpolitikai törvények elleni „alkotmányos” harcot hirdette meg, az ókonzervatív politika folytatói számára már ez is elfogadhatatlan volt, de ez nem jelentette a főrendiházi ellenzék többsége részéről a szakítást a párttal, azaz a revízióért harcolókkal, pusztán ezen harcból kimaradásukat, s az egyházpolitikai törvényekkel való egyet nem értésüknek más módon, a főrendiházban és a kabinetpolitika hagyományos csatornáin keresztül való kifejezését.¹⁴⁷

A pártprogram jelzett része a magyarországi képviselőházi politikában sem jelentett teljes mértékben novumot: sok olyan katolikus politikus volt, ki egyetértett ezekkel, de először fogalmazódtak meg a fenti célkitűzések hivatalosan elfogadott pártprogramban, s így ezek adták, az adott pillanatban a Néppártnak szinte legfontosabb differencia specifikumát.

Már a program kialakítása körül zajló viták mutatták, hogy a katolikus mozgalom résztvevői tisztában vannak azzal, hogy pusztán egyházpolitikai programmal nem lehet pártot szervezni.¹⁴⁸

A magyarországi politikai katolicizmus már korábbi állásfoglalásaiban tisztázta a liberalizmushoz és a szocializmushoz, valamint a nemzeti kérdéshez való viszonyát.

A katolikus mozgalom vezetőit és ideológusait adó főrendi és papi csoport ideológiailag is szemben állt a liberalizmus elveivel. Számukra, ugyanúgy, mint az újkonzervativizmus egyéb képviselői számára a társadalomnak és a gazdaságnak szabályozott működése tűnt az ideális állapotnak. Mind a XIII. Leó által megfogalmazott új pápai politikai és ideológiai doktrína, mind az újkonzervativizmus laikus megfogalmazói szerint mindenkinek a közös érdekében kell tevékenykednie, s e tevékenységet az államnak kötelessége összefogni. Azt is nyilvánvalóan megfogalmazták, hogy a társadalomban elsősorban azok képesek a

¹⁴⁶ A program megszületésekor a magyarországi népiskolák 75%-a volt felekezeti kezelésben, s a felekezeti iskolák 40%-át a római katolikus, 15%-át a görög katolikus egyház tartotta fenn. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam IV. 1896. Bp. 1897. 409.

¹⁴⁷ A „revíziós küzdelem” lehetőségét a mozgalom közép- és baloldali szárnya már 1894 júniusában felvetette, a főrendiházi aktivista csoport csak a szentesítés után vette fel programpontjai közé, s állította propagandájának középpontjába. A Fejérmegyei Naplóban 1894. dec. 13. és 1895. márc. 16. között minden szám első oldalán nagy betűkkel szerepelt: „A néppárt revíziót követel!” Valószínűnek tűnik, hogy a párt vezetői maguk sem hittek a revízió lehetőségében, pusztán a jelszó mozgósító hatását akarták kihasználni.

¹⁴⁸ Például 1894 december folyamán Rakovszky István, a párt egyik későbbi vezetője fejti ki, hogy helytelen lenne pusztán az egyházpolitikai törvények ellen szövetkezni. *Rakovszky István: A néppártról*. MÁ, 1894. 12. 8.

„közjó érdekében működni”, kiknek társadalmi, illetve gazdasági helyzetük számukra ezt lehetővé teszi, s így az újkonzervatív követelések mindig elsősorban az állam s a „hatalmasok” (mind politikai, mind gazdasági tekintetben) felé irányultak.¹⁴⁹ A kisemberek alapvető feladata a jelezett gondolatkörben a nekik nyújtott jótétemények elfogadása, s társadalmi-gazdasági helyzetükbe való belenyugvás, s egyben a tradicionális értékeknek a fent jelzett támogatás segítségével való továbbhordozása. Az itt megjelenő újkonzervatív célkitűzések tehát egy szigorúan szervezett s hierarchikusan strukturált társadalom képét vetítik elénk, melyben minden társadalmi rétegnek pontosan körülhatárolt, megváltoztathatatlan helye és funkciója van. A társadalom ilyen struktúráját, a szerves egységeket összefogó s irányító állam biztosítja. Maga az elképzelés az egyes egységek tagjaitól megköveteli saját helyzetükben való megnyugvásukat, s ugyanakkor cselekedeteikkel az egész rendszer esetleges feszültségeinek megakadályozását. E feszültségek alapvető forrását a fenti elképzelés az önös érdekekben jelöli meg, s ezen önös érdekek ideológiájával, a liberalizmussal szegül szembe.

A liberalizmussal, mely fogalom a magyarországi katolikus mozgalomban a szabadelvű párti politikával azonosult, a néppárti program két területen szegzi szembe alternatíváit: az ún. szociálpolitika és az állami intézmények működése területén.

A párt szociálpolitikai vagy közgazdasági programját csak részben határozta meg annak katolikus jellege, legalább ilyen súlyú volt az is, hogy a párt vezetői a nagybirtokosok soraiból kerültek ki, s hogy a párt tömegbázisát alapvetően a tradicionális társadalmi réteg, a katolikus parasztság soraiból akarta kiépíteni.¹⁵⁰

Az újkonzervatív ideológia egyik alapvető célkitűzésként a szélsőséges társadalmi polarizálódás megakadályozását határozta meg, s így szociális, közgazdasági programja alapvetően olyan állami intézkedéseket követel, melyek egy ilyen polarizálódásnak, a kistulajdonos réteg proletarizálódásának útját állják.

¹⁴⁹ Ugyane gondolatnak a németországi és franciaországi újkonzervatív törekvésekben való megjelenésére lásd: Szabó: i. m. Történelmi Szemle, 327.

¹⁵⁰ A párt programját igen erősen befolyásolta az agrárius ideológia. A magyarországi nagybirtokosok érdekképviseleti szervezete, az OMGE már a reformkor óta működött, de a nyolcvanas s kilencvenes években egyre erősebbé vált egy új aktívabb programra, a tömegszervezetekre építő agrárius tömörülés, mely végül a Gazdaszövetség 1896-os megalakulásával találta meg szervezeti formáját.

Az agrárius mozgalomhoz a Néppárt arisztokrata vezetői mindig közel álltak. Zichy Nándor hosszú ideig tevékenyen résztvett az agrárius akciókban, s annak vezetőségéből csak Károlyi Sándorral való személyi ellentétei miatt vált ki. Lásd Szabó: i. m. Századok, 13. Zichy a Gazdaszövetségnek is alapító tagja. A Gazdaszövetség új típusú agrárköveteléseket összefoglaló programja részben a szövetkezeti mozgalom vezetőinek és ideológusainak munkája volt, s már 1894–95-ben alapvetően körvonalazódott. Zichy és a pártalakító gyűlés más tagjai ismerték ezen célkitűzéseket s így ezeknek a néppárti programba való átvitele nem ütközött nehézségbe. Lásd Mérei Gyula: Magyar politikai pártprogrammok (1867–1914) Bp. 1934. 167. — Az agrárius és a néppárti mozgalom alsóbb szintjein is szoros kapcsolatokkal rendelkezett. Az agrárius mozgalom lapjának, a *Hazánk*nak 1895-re szóló előfizetési felhívását többek közt több későbbi néppárti képviselőjelölt is aláírta. *Hazánk*, 1894. 12. 25. Maga a lap is megállapítja, hogy a néppárti program 4—11. pontja megegyezik az agrárius törekvésekkel. *Hazánk*, 1895. 1. 30. A két mozgalom rokonságát jelzi az is, hogy 1895 nyarán, mikor még nincs néppárti napilap, a párt támogatóit arra szólítják fel, hogy a *Magyar Állam* mellett a *Hazánkat* olvassák, mint amelynek irányvonala a legközelebb esik a Néppártéhoz. FN, 1895. 8. 19. Ezt annál is inkább javasolhatják, mivel 1895 júniusában a *Hazánk* szerkesztését az az Áldor Ármin vette át, aki Luegernek az új típusú katolikus konzervatív mozgalom ausztriai vezetőjének legszűkebb körébe tartozott. *Tápay Szabó*: i. m. II. 68.

A Néppárt 1895 január végén elfogadott programja e cél érdekében mindenekelőtt az állami adópolitika megváltoztatását követeli, részben a kisgazdák érdekeinek megfelelően, részben a kisiparosoknak a nagytőke melletti fennmaradását biztosítandó. A teljes birtokvesztés megelőzésére az adómentes létminimumnak törvényes megállapítását javasolják. Követelik állami támogatással kialakítandó hitel- és egyéb szövetkezeti hálózat megalkotását.

A szociálpolitikai program keretében megfogalmazódott követelések, bizonyos társadalmi csoportok „védelmével” párhuzamosan egy másik társadalmi csoport háttérbe- vagy visszaszorítását is tartalmazták. A kilencvenes évekre a tőkés polgárság gazdasági súlya igen nagyra növekedett, s ennek reakciójaként a földbirtokos rétegek saját érdekképviselői szerveiket próbálták meg kiépíteni, s olyan követeléseket támasztani az állammal szemben, mely a polgárság, mindenekelőtt a nagypolgárság társadalmi s gazdasági súlyát korlátozná.¹⁵¹ A Néppárt programjában ilyennek tekinthetjük Magyarország elsősorban földművelő állam létének hangsúlyozását, a tőzseadó behozatalára vonatkozó követelést, a kisiparosnak és a munkásnak a tőkével szembeni védelmét, s részben a munkásbiztosításra, a vasárnapi munkaszünetre s a tőkés—munkás viszony állami szabályozására vonatkozó pontokat.

Az utóbb említett követelések egyben az újkonzervatív irányzatoknak a szocialista mozgalomra való reakcióját is tükrözték. Az újtípusú szociálpolitika meghirdetésével, a hagyományos életmód lehetőségeinek megőrzésével, a társadalmi polarizáció korlátozásával valamennyi új konzervatív irányzat, így a Rerum Novarum szociálpolitikai koncepcióját Magyarországra adaptáló Néppárt is az egész fennálló társadalmi rendszert fenyegető szocialista munkásmozgalom tevékenységét akarta ellensúlyozni, s az állami reformok segítségével olyan helyzetet biztosítani a társadalom elnyomott osztályainak, mely számukra a keresztény ideológia elveinek megfelelően elfogadható.¹⁵²

A liberalizmussal való szembenállás másik megnyilvánulása a szabadelvű kormányzat intézményeinek kritikája volt. E pontokban részben tükröződött a magyarországi konzervatív irányzatok nagy dilemmája: elképzelésük szerint az államnak meghatározó befolyást kell gyakorolnia a társadalmi lét összes világi faktorára. Azonban az állam, azaz a kormány pontosan azoknak kezében van, kik a jelzett iránnyal élesen szembenállnak, kik ellen a politikai katolicizmus megszerveződött. Ezért szerepel a programpontok között az adókezelés *egyszerűsítése*, az *igazságosabb* adórendszer, a *cenzus* és a *választókerületi beosztás kielégítőbb* rendezése, a *közigazgatás javítása*, azaz egy sor pusztán korrekciós javaslat. A konzervatív irányzat, amely érdekeinek, elképzeléseinek érvényesülését az állam aktívabb, a társadalom egyre több területére kiterjedő cselekvésétől várja, programjában kénytelen kizárni minden olyan lehetőséget, mely az állami omnipontenciát növelhetné, mivel ezen állammal részben szembeszáll.

Mindez következik az alakuló párt ellenzéki voltából is. A tömegmozgalom létrehozására törekvő párt támogatóit részben az eddig választójoggal nem rendel-

¹⁵¹ A gazdaszövetség igazgatója a következőképpen fogalmazza meg a célkitűzést: „Ma már nem csupán arról van szó, hogy a mezőgazdaság jövedelmezősége emeltessék, hanem hogy a földbirtokos osztály politikai súlya a társadalmi és állami élet minden ágában helyreállíttassék.” Idézi Bernáth 1896-os munkájából Szabó: i. m. Századok, 16.

¹⁵² A jelzett elképzelések és követelések szinte általánosak ezen időszak újtípusú katolikus pártjainál: Lásd a Centrum 1894-es szociális programtervezetét. Wolfgang Treue: Deutsche Parteiprogramme 1861—1961. Göttingen—Berlin—Frankfurt 1954. 80—81 és az 1896-os ausztriai keresztényszocialista programot. Berchtold: i. m. 169—172.

kező rétegekből szeretné megszervezni, s ezért javasolja a cenzus megváltoztatását. A magyarországi újkonzervativizmus leglényegesebb, leghatékonyabb szervezési formái a különböző típusú (hitel-, értékesítő stb.) szövetkezetek voltak. Ezek a szövetkezetek eredendően érdekképviselői szervezetek, s mint ilyenek minden más szervezeti formánál alkalmasabbak a tagok állandó és tartós összefogására. A már említett katolikus kör hálózata is szerepet játszott az érdekképviselői jelleg. A mozgalom vezetői a katolikus köröket is részben egyfajta érdekképviselői szervként fogták fel. Mindezek a formák beleillettek az új pápai politika által célként kitűzött „társasági” vagy „hivatásrendi” alapon történő új társadalomszervezési koncepcióba.

Mint már említettük, a pártalakulás előtt kiadott programjavaslatokban, a politikai katolicizmus sajátótermékeiben is gyakran szerepeltek a fenti, liberalizmus és szocializmus ellenes célkitűzések. Tartalmilag nem találunk eltérést a főrendi és a középrétegi, alsópapi szárny követelése között, azonban a kiindulásban, s az ilyen típusú célok súlya tekintetében már mutatkozik bizonyos különbség. A főrendi csoport célkitűzéseit mindenekelőtt a katolikus politikai elvekből, a keresztény igazságosságból, szeretetből, a vallás követelményeiből vezeti le, tehát saját szociálpolitikáját, közgazdasági programját egy „igaz” katolikus politika integráns részeként tételezi. A középrétegi szárny nyilatkozataiban a két követeléstípus (katolikus és antiliberális) kapcsolata már nem ilyen szoros, s míg a főrendiházi csoportnál a katolikus követelések, a katolikus ideológia a formailag meghatározó, addig a középrétegi csoportnál az antiliberális ideológia. Elsősorban a *Magyar Néplap* köre az, amelynek ideológiájánál az elvi és gyakorlati antiliberizmus hozza magával a katolikus követeléseket, s nem a katolikus, keresztény eszmekör az antiliberális elképzeléseket.

Az eltérés igen lényeges összetevője, hogy míg a főrendi csoport a nagytőkének pusztán korlátozására, hatalmi súlyának csökkentésére törekszik, addig a *Magyar Néplap* körének ideológiája nem ismeri el a nagyipar, a tőke jogosultságát, s pusztán annak általa negatívnak tartott jellegzetességeit hangsúlyozza.¹⁵³ Ezzel párhuzamosan a középrétegi csoport sokkal részletesebben fogalmazza meg nagytőke ellenes követeléseit, s sokkal tudatosabban indít harcot a szocialista munkásmozgalom ellen. Míg a püspöki kar 1893 végén a „keresztényszocializmust pillanatnyilag nem opportunus” témának kezeli, addig a középrétegi szárny számára pontosan a keresztényszocializmus. a Lueger-féle példa követése a kitűzött cél. Míg a főrendi vonal a *Rerum Novarum*-nál sokkal kevésbé figyel fel, legalábbis publicisztikájában a szocialista munkásmozgalom veszélyeire, addig a *Magyar Néplap* köre ennek fenyegetését alapvető érvként alkalmazza.¹⁵⁴

A választási rendszer kritikájában is eltéréseket találhatunk a két csoport célkitűzései között. Itt is a *Fejérmegyei Napló* köre és a *Magyar Néplap* csoportja adja a két szélsőséges pólust. A *Magyar Állam* álláspontja a két szélsőség között mozog. A *Magyar Néplap* célkitűzése általános választói jog, s községenkénti titkos szavazás, s új választókerületi beosztás.¹⁵⁵ A december közepi programnál

¹⁵³ Lásd például *Eenszt Sándor* cikkét, mely már címével jelzi ezt az irányt: A nagyipar, mint az iparos középosztály ellensége. MN, 1894. 12. 28.

¹⁵⁴ Lásd: *Újságszándék*: Miért szegényedtünk le? MN, 1894. 4. 20.; *uő.*: A magyar néppárt és a munkások. MN, 1894. 8. 3.; *uő.*: A kisipar védelme. MN, 1894. 8. 31. A szocializmussal foglalkozó cikkek, ugyanúgy, mint a nagytőkéről szóló írások a középrétegi szárny lapjaiban antiszemizmussal kapcsolódnak össze.

¹⁵⁵ Általános választójog alatt azt értik, hogy harminc éves kor felett minden férfinak legyen választói joga, s e korhatár alatt is csökkenteni kell a követelményeket. Függetleníteni

a *Magyar Állam* is elfogadja ezt. A végül kiadott programban inkább a *Fejérmegyei Napló* általánosságokban megfogalmazott elképzelései tükröződnek. Az itteni eltéréseket nem pusztán a két csoport eltérő ideológiája, hanem az eltérő bázisa adja. A *Magyar Néplap* célkitűzése az, hogy olyan szegény katolikus tömegeket nyerjen meg a mozgalomnak, amelyek nem rendelkeznek szavazati joggal, s így olyan szervezett tömegbázisra tegyen szert, mely erejével befolyásolhatja a kormányhatalom működését. A főrendi aktivista csoport is igényli a tömegbázist, de társadalmi helyzete, s ókonzervatív szövetségesei, a főrendiházi ellenzék többsége és a püspöki kar ugyancsak visszautasítják az igazán radikális választójogi javaslat elfogadásától.

A liberalizmusához és a szocializmusához való viszony mellett minden alakuló magyarországi pártnak el kellett döntenie, hogy milyen állást foglal el a nemzeti kérdésben. Ennek a dualizmus korában kettős értelme volt: egyrészt meg kellett határozni az uralkodóhoz, Ausztriához, röviden a kiegyezéshez, másrészt a nemzetiségekhez való viszonyt.

A párt programját e kérdésekben igen erősen befolyásolta a katolikus ideológia univerzális jellege, nemzetek felettsége. Az alakuló katolikus pártnak minden nemzeti kérdésben: mind az Ausztriához, mind a nemzetiségekhez való viszonyban türelmesnek kellett lennie; sovíniszta színezetet a katolikus egyház elveit elfogadó, azok alkalmazását hirdető pártnak lehetetlen viselnie. A vezetők, épp úgy, mint a püspökök aulikusak, s a kiegyezésses rendszer meggyőződéses hívei voltak.

A mozgalom másik szárnyának közjogi felfogása, mint már említettük, nem ilyen homogén. A *Magyar Állam* támogatói a függetlenségi koncepció hívei, míg a *Magyar Néplap* csoportja közjogilag semleges; hangoztatva, hogy a közjogi kérdés másodlagos, s a politikai arénának nem szabad e szerint polarizálnia, a ténylegesen megosztó faktornak a liberalizmusához, a szocializmusához és az egyházhoz való viszonnak kell lennie.

A székesfehérvári nagygyűlés és az országgyűlési párt meghirdetése közötti időben úgy tűnt, hogy a főrendiházi aktivista csoport tagjai és legközelebbi szövetségeseik elfogadják a közjogi semlegesség politikáját.¹⁵⁶ A szentesítés utáni Zichy, Esterházy, Steiner megbeszélésén azonban Esterházy ragaszkodott a kiegyezés támogatásának elfogadásához. Az aktivista csoporton belül ő az, aki a politikai taktika kérdéseiben leginkább kapcsolódik a hagyományos ókonzervatív vonalhoz, míg Zichy Nándor már felismeri, hogy az új elveken felépülő mozgalomnak, pártnak e kérdésekben is új irányvonalat s legalább is semlegességet kell követnie. A főrendiházi és egyházi szövetségesek megtartása érdekében azonban ő is elfogadja a kiegyezéshez való ragaszkodást.¹⁵⁷

A nemzeti, nemzeti jogi türelem hirdetése határozza meg a néppárti program 13. pontját. Maga a szöveg nem mond ellent a nemzetiségek törvényekben szabályozott helyzetének, sőt egyes programmagyarázatok pontosan e törvények betartásának követelményét olvassák ki belőle. A program hangsúlyozza, hogy csak addig támogatja, csak addig tartja elfogadhatónak, a nemzetiségek követeléseit, míg „azok a magyar állam egységével és nemzeti jellegével megegyeztet-

akarják a választói jogot az adóktól, hogy egy esetleges rossz termés, s az ezzel járó adóhátralék ne vonja magával a választójog megszűnését. MN, 1894. 1. 12.

¹⁵⁶ Ifj. Zichy János gr. nyílt levele a székesfehérvári függetlenségi párt elnökéhez. MÁ, 1894. 12. 4.; Rakovszky István: A néppártokról. MÁ, 1894. 12. 25.

¹⁵⁷ Bonitz: i. m. 289–294.

hetők". Annak feltételezése azonban, hogy létezhetnek ilyen követelések, elég ahhoz, hogy a pártot ellenfelei: mind a kormánypárt, mind a függetlenségi pártok nemzetiségi izgatással vádolják. A Néppárt kritikusai nem ismerik fel, vagy nem akarják felismerni, hogy a katolikus politikai mozgalom azáltal, hogy bizonyos nemzetiségi követeléseknek is hangot ad, nem a nemzetiségi mozgalmakat kívánja erősíteni, hanem az azokat létrehozó feszültségeket akarja saját antiliberális, újkonzervatív céljainak megfelelően kanalizálni, s a nemzetiségek kormányellenes hangulatát általános antiliberális irányzattá alakítani.

Így a párt által választott, katolikus keresztény ideológia, a pártvezetés társadalmi összetétele és a feltételezett tömegbázis lehetetlenné teszi az alakuló Néppárt számára, hogy a Magyarországon uralkodó, s részben egymást kiegészítő két államnacionalizmusból valamelyiket is magáévá tegye, propagandájában, agitációjában felhasználja. Így az alakuló párt nem „találhatja” meg konkrét ellenségét sem Ausztriában, sem a nemzetiségekben. Egy tömegmozgalom, sőt tulajdonképpen minden politikai mozgalom számára elengedhetetlen azonban az ellenség meghatározása, s ezt az ellenséget a Néppárt publicisztikája konkrétan a „zsidóságban” találja meg.

Már a program katolikus követeléseinek felsorolásánál említettük, hogy a „kereszténység” egészeire való hivatkozás csak egyrészt összefogó jelszó, csak részben feladata valamennyi bevett vallásfelekezethez tartozó megnyerése és a felekezeti politika vádjának kivédése, részben kizáró jelszó is, kizárja mindazokat, kik nem tartoznak a jelzett vallásfelekezethez. Az izraeliták recepciójáról szóló törvényjavaslat ellenzése mutatja, hogy ezt a különállást, ezt a kizártságot tovább akarják folytatni a mozgalom ideológusai.

Míg a katolikus keresztény követelésekből a zsidóságnak pusztán kívülről volt világlik ki, addig a párt szociális, közgazdasági programjából már annak ellenséges volta is. A nagytőke, a liberalizmus, a szabadkőművesség azonosítása a zsidósággal nem más, mint egy gazdasági antiszemitizmus átnövése politikai antiszemitizmusha. Az antiszemitizmus így a Néppártnál egyszerre *vallási, gazdasági s politikai* jellegű, s a párt fejlődése során egyre inkább ez utóbbi politikai jelleg válik hangsúlyossá. A zsidóságban találja meg a párt azt az ellenfelet, akit ki lehet, akit ki kell zárni a közösségből, nevezzük ezt a közösséget akár nemzetnek, akár kereszténységnek, s amely kizárás a propagandaszinten minden probléma megoldásával azonosul.

Magában a programban nem találhatunk antiszemita kijelentéseket, s egyedül az izraelita vallás recepciója elleni tiltakozás az, ami jelzi a fenti keresztény—nem keresztény különválasztást. Az 1895 nyarán kiadott programmagyarázat már részletesebben foglalkozik ezzel a kérdéssel is: mind a recepciónál, mind a nagytőkénél említve a zsidókérdést s előszavában ismertette azt az általános újkonzervatív vádat, hogy a zsidóság világalomra törekszik, s Magyarországon már minden ennek érdekeinek megfelelően történik.¹⁵⁸ Azonban fogalmazásában még a programmagyarázat is óvatos a két érdek: keresztény és zsidó méltányos egymásmelleteléséről ír. Tartalmazza tehát a politikai antiszemitizmus összes összetevőjét, de élessége visszafogott, s a hivatalos pártdokumentumokban mindig ez tükröződik. A sajtó és a helyi propaganda sokkal kevésbé tartózkodó, s a Néppárt tulajdonképpen átveszi az Istóczy-féle Antiszemita Párt szerepét, ha enyhébb, korlátozottabb formában is, de kanalizálja a magyarországi antiszemitizmust.

¹⁵⁸ Mit akar a néppárt? Bp. 1895. 14—15, 20—21; 30, 34—35, 38.

Az eltérés a hivatalos dokumentumok és a tényleges propaganda, tényleges irányultság között a párt összetételéből adódik. A párt egyik gyökere, a főrendiház távol tartja magát az antiszemita megnyilatkozásoktól, s ez nemcsak a főrendiházi ellenzék többségére, a püspöki karra, hanem a főrendiházi aktivista csoportra is vonatkozik.¹⁵⁹ A tömegeket ténylegesen szervező alsópapság, s a középrétegi, alsópapi csoport lapjai azonban írásaikban, megnyilatkozásaikban szinte mindig felhasználják az antiszemitizmust, hogy a tömegek elkeseredettségét egy konkrét célra irányítsák.

A párt megalakulása után minden sajtóterméke alkalmazza ezt az eszközt, de ugyanakkor a főrendi aktivista csoport tagjai mindig elhatárolják magukat s a pártot az antiszemitizmus szélsőséges megnyilatkozásaitól.¹⁶⁰ Úgy tűnik, magát az antiszemitizmust ők is alkalmas eszköznek tekintik a tömegek megnyerésére, de ügyelnek arra, vagy legalábbis ügyelni szeretnének arra, hogy az antiszemita agitáció következtében felizgatott tömegek ellenőrzését mindig megtartsák, tehát a tömegakciókat mindig korlátok közé szoríthassák.

Ha a Néppárt programját a korabeli többi magyarországi párt dokumentumaival vetjük össze, az első szembetűnő jellegzetesség, hogy a kimondottan egyházpolitikai és a nemzetiségi programpont kivételével minden más követelést megtalálhatunk valamely vezető ellenzéki párt célkitűzései között.¹⁶¹ Így formailag a Néppárt csak a katolikus követelések hirdetésével tér el ezektől, s úgy tűnhet, hogy pusztán ezekre építheti ki tömegbázisát.

Ténylegesen azonban az eltérés sokkal nagyobb. A korabeli polgári pártok közül egyedül a politikai katolicizmus pártja az, amely alapvetően világnézeti jellegű programot ad ki, s egyes programpontjai alapvetően egy koherens antiliberális, újkonzervatív ideológiát alkotnak. A jelzett ideológiához újfajta politikai akció módszerek, újfajta szervezeti formák kapcsolódnak. A párt létrehozóinak célkitűzése éppen az új ideológia és új szervezeti forma olyan összekapcsolása, mellyel a politikai katolicizmus a többi pártnál erősebb, több fronton akcióképes erőt tud alkotni.

A célkitűzés: minden olyan erő tömörítése, mely szemben áll a szabadelvű kormányzat liberalizmusával, a főrendiházi egyházpolitikai ellenzékktől kezdve, az agrárius és a nemzetiségi mozgalmakon keresztül, egészen a szövetszervezetekbe és más egyesületekbe tömörített választókig. Úgy látják, ha pártjukban s a hozzá többé-kevésbé kapcsolódó szervezetekben egyesíthetik az összes magyarországi ókonzervatív és újkonzervatív erőt, képesek lesznek a választásokon olyan eredményt elérni, mellyel átvehetik a magyarországi politikai élet befolyásolását, s mind a gazdasági, mind a politikai területen visszaszoríthatják a polgárságot, és útját állhatják a szocializmus terjedésének is.

A párt szervező tevékenysége az elkövetkező két évben a választásokra való felkészülésben összegződött, s az 1896-os választás volt az első olyan próba, mely a párt vezető törekvéseinek realitását lemérhetővé tette.

¹⁵⁹ Az egyházpolitikai törvények körül kialakult vita során egyetlen egy nyíltan antiszemita hozzászólás hangzott el a Főrendi Házban: Ezt Csáky-Pallavicini Zsigmond őrgróf tartotta 1894. 6. 21-én. FőN. 92—97. III. 269.

¹⁶⁰ *Esterházy Miklós Móriltz*: Róma, a néppárt és a keresztényszocialista párt. FN, 1895. 3. 30.

¹⁶¹ Lásd elsősorban a Nemzeti Párt 1892-es és 1896-os választási kiáltványát és a Függetlenségi és 48-as Párt közgazdasági programját 1894-ből. *Mérei* 1971. 99—115, 237—240.

JESZENSZKY GÉZA

A brit külügyminisztérium és Magyarország,
1890—1914

Volt-e Angliának „magyar politikája”?

A XIX. század végi Nagy-Britanniának kevés oka volt Magyarország iránt érdeklődni: a kereskedelmi kapcsolatok és a brit tőkeérdekeltségek mennyiségi-
leg elhanyagolhatóak voltak, Magyarország távol esett a hagyományos brit
hatalmi szféráktól és az azokhoz vezető útvonalaktól. Mindebből kifolyólag még
olyan ellentétek sem voltak a két ország között, amelyek az angol közvélemény,
vagy a politikai elit érdeklődését ébren tartották volna. E kemény tényekkel
szemben keveset nyomtak a lathá a hagyományok és az érzelmek: az évszázadok-
ra visszanyúló vallási kapcsolatok, a hasonló alkotmányfejlődés ez idő tájt széles
körben elfogadott mítosza, a szabadságharc kibontakozásától Kossuth Ameriká-
ba távozásáig tartó fellángolásszerű rokonszenv. A század végén a magyar kér-
dés már harminc év óta megoldottnak tűnt, és az egykori lelkesedés tárgyát nem-
csak az angol közönség, de a politikusok és diplomaták is hajlamosak voltak
azonosnak venni egykori elnyomójával, Ausztriával, csupán a Habsburg-császár-
ság egyik részének tekintették.

Bármennyire is zavarta ez az alkotmányjogi tévedés a Magyarország külön
státusára egyformán féltékenyen ügyelő kormánypárti és ellenzéki magyar poli-
tikusokat, mégis ez az ausztriai, nagyhatalmi kapcsolat magyarázza, hogy a kor-
beli angol (sőt mondhatjuk nyugat-európai) sajtóban, könyvekben, de még a
külügyi dokumentumokban is meglepően sok szó esett Magyarországról. Indo-
kolhatták ezt az ausztria-magyarországi problémák érdekességei: az Európában
egyedülálló dualista államforma, a sajátos nemzetiségi viszonyok, a nyugat-euró-
pai fejlődéstől elmaradt területek bizonyos egzotikus vonásai, de a külügyi hiva-
talokat nem az akadémikus érdeklődés vezérelte: számukra Magyarország az öt
európai nagyhatalom egyikének fontos, időnként döntő eleme volt. Igaz, hogy a
kiterjedt gyarmatbirodalommal rendelkező Anglia világpolitikát folytatott, mégis
számára is az európai politika volt a legfontosabb, már csak azért is, mert gyarma-
ti riválisai ugyancsak európai hatalmak voltak. (A liberális kormányok idején ez
az Európa-centrikusság mindig még hangsúlyozottabb volt.) Az is igaz ugyan,
hogy a brit külpolitikában Ausztria-Magyarország közvetlen fontossága elma-
radt Németország, Franciaország és Oroszország mögött, de mint a kontinentális
hatalmi egyensúly nélkülözhetetlen eleme, közvetve mégis igen jelentős tényező-
nek számított.

A század végén a Habsburg-monarchia mind nyilvánvalóbb belső gyenge-
sége két vonatkozásban is csak fokozta Magyarország fontosságát. Egyrészt az
Ausztriával szemben egységesnek és szilárdnak tűnő (ráadásul parlamentáris
politikai rendszere folytán rokonszenves) Magyarországból az angol politika a
Monarchiát stabilizáló erőt remélte megtalálni, másrészt viszont Magyarország
erősödő szeparatista törekvései (vagy az ezzel párhuzamosan a magyarországi

nemzetiségek körében jelentkező centrifugális tendenciák) közvetlenül fenyegették magának a dualista monarchiának a létét. Valóban ez a három kérdéskör volt az, amit állandóan figyelemmel kísérték a bécsi és a budapesti angol diplomaták és a jelentéseiket olvasó londoni külügyi hivatalnokok: az osztrák-magyar viszony (s ehhez kapcsolódva: Magyarország súlya a Monarchiában), a magyar belpolitikai életben jelentkező szeparatistikus, függetlenségi irányzatok küzdelme a dualista berendezkedést fönntartani igyekvő magyar kormánnyal, s végül a magyarországi nemzetiségi kérdés.¹

Formális értelemben Erdély önállóságának megszűnésétől 1918-ig — leszámítva az 1848/49-es intermezzót — nem beszélhetünk magyar külpolitikáról (1867-től is legfeljebb csak osztrák-magyarról), természetes tehát, hogy formálisan Angliának sem lehetett „magyar politikája”. A gyakorlati kritérium azonban nem ilyen szigorú, a kérdés az, hozott-e az angol külügyi vezetés *döntéseket* Magyarországgal kapcsolatban, s e döntések alapján megállapítható-e valamiféle Magyarországgal szemben követett irányvonal. 1848 és 1914 között magyar vonatkozásban konkrét politikai döntés igen kevés született, s ezek 1849-ben és 1906-ban azonosak voltak: Magyarország függetlenségi törekvéseinek támogatása nem kívánatos. Viszont az események passzív szemlélőjeként az angol diplomácia — a már jelzett okokból — sokszor meglepően élénk figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket, s ennek nyomán beszélhetünk a brit külpolitika kialakításában részt vevő személyek körében² élő „Magyarország-kép”-ről, és ennek változásairól. (Magyarország-képe természetesen nemcsak a külpolitikában szerepet vívó személyeknek volt, hanem számos, e körön kívül álló publicistának, történésznek, magánszemélynek, a külpolitikába bele nem szóló politikusnak is.) E külpolitikai elit Magyarországgal kapcsolatos nézeteinek nyomon követése helyenként új adatokkal járul hozzá a korszakkal kapcsolatos ismereteinkhez, elsősorban pedig sajátos, mondhatnánk nemzetközi megvilágításba helyez számos magyarországi eseményt, kérdést. Ezeken túlmenően a világháború előtti évek angliai Magyarország-képének az alakulása elengedhetetlen előzményét képezi a háború alatti és azt közvetlenül követően Magyarországgal kapcsolatos döntéseknek, az akkori angol politikának a megértéséhez.

A főnti kérdésre válaszolva tehát Magyarországgal szembeni külön angol külpolitikáról az első világháborút megelőző évszázadban nem beszélhetünk, legfeljebb negatív értelemben: Anglia elvszerűen visszautasította Magyarországnak önálló külpolitikai egységként való elfogadását. Volt azonban az angol külpolitikuskoknak véleménye, képe Magyarországról, s ez magában hordozta azokat az elemeket, amelyekből adott esetben bármikor kialakítható volt a külpolitika, „Anglia magyar politikája”.

¹ Nemcsak e felsorolásból, de a diplomáciai jelentésekből is gyakorlatilag teljesen hiányzik a munkásság és az agrárnépesség gazdasági és politikai harcának, vagy akár csak a polgári radikalizmus társadalmi és kulturális törekvéseinek az ismertetése. Ennek magyarázatát részben a brit diplomaták származásukból és neveltetésükből fakadó előítéletei, konzervativizmusuk adja, de azt is figyelembe kell venni, hogy a kor diplomáciája hagyományosan közömbös volt a belpolitika iránt, illetve a belpolitikának csak a nemzetközi viszonyokra is kiható vonatkozásai iránt érdeklődött.

² D. C. Watt: The nature of the foreign-policy-making elite. = Personalities and Policies: Studies in the Formation of British Policy in the 20th Century. London, 1965. 3–9 szerint az angol külpolitika készítésében négy elem vett részt: a vezető miniszterek és politikusok, a diplomaták, a magasabb állású hivatalnok-bürokraták és néhány kulcspozícióban levő katona. Az első világháború előtti években ezekhez még hozzátehetjük az uralkodót (akinek a befolyása többek között a diplomáciai kinevezésekben volt jelentős), valamint a sajtó nyomán kialakult közhangulatot is.

A Magyarország-kép objektív és szubjektív tényezői

Az angol külpolitika számára Magyarország megítélésében sosem a tényleges objektív tényezők, tehát Magyarország gazdasági, társadalmi, politikai, nemzeti-ségi viszonyai voltak a meghatározóak. Ezeket elég jól ismerték, de a külpolitikai viszony alakulásában igencsak másodlagos faktornak bizonyultak. Szükség esetén Anglia készségesen együttműködött nemcsak a parlamentáris Franciaországgal, de az elavult politikai rendszerű Törökországgal, vagy később a despotikus Oroszországgal is. Magyarországgal a nemzetközi politikában az angolok általában nem mint önálló tényezővel, csak mint az Osztrák-Magyar Monarchia egyik elemével számoltak,³ s így a Magyarországgal kapcsolatos véleményeket, a ritka döntéseket alapvetően Nagy-Britannia és a Monarchia mindenkori viszonya határozta meg. E véleményekben és döntésekben *konstans elem* volt a Habsburg-monarchia európai fontosságának az axiómája,⁴ a *változó elemet* pedig egyrészt a Nagy-Britannia és Ausztria-Magyarország pillanatnyi külpolitikai viszonyát is meghatározó nemzetközi politikai helyzet alkotta, másrészt a magyarokkal, illetve Magyarországgal kapcsolatos angliai közhangulat változásai a különböző konkrét események hatása alatt. Ezek az elemek kölcsönhatásban állottak egymással, de a konstans elem súlya 1914 augusztusáig meghatározó maradt.⁵

Az axióma legvilágosabb megfogalmazása Palmerston nevéhez fűződik. „Az európai hatalmi egyensúlyban Ausztria igen fontos elemet képvisel. . . Európa politikai függetlensége és szabadsága elválaszthatatlanul kapcsolódik Ausztria mint európai nagyhatalom fennmaradásához és integritásához, ennél fogva bármi, ami akár közvetlenül, akár távolabbi lehetőségként gyengítené és sújtaná Ausztriát, illetve elsőrangú hatalomból másodrangú állammá redukálná, szükségképpen nagy szerencsétlenséget jelentene Európa számára, amit minden angolnak helytelenítenie kell és igekeznie kell meggátolni.”⁶ Ezek az 1849-ben mondott szavak 65 éven át nem veszítettek érvényességükből az angol politikusok, diplomaták és politikai újságírók nagy többsége szemében. Elvének védelmében Palmerston — személyes érzelmeit félretéve — elment egészen a magyarországi orosz beavatkozás támogatásáig,⁷ de emlékezetes beszédét azzal folytatta,

³ Lényegében véve 1914-ig érvényben maradt Palmerstonnak 1848-ban Szalay Lászlóhoz intézett ismert válasza: „a brit kormánynak Magyarországról csak mint az ausztriai birodalom részéről van tudomása.” *Correspondence relative to the Affairs of Hungary*. London. 1850. Közli *Haraszti Éva*: Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. Bp. 1951. 36. sz. 135. — Anglia 1848 és 1860 között Magyarországgal szemben követett politikája alaposan dokumentált, Haraszti munkája mellett foglalkozik vele *Charles Sproxton*: Palmerston and the Hungarian Revolution. Cambridge, 1919; *Hajnal István*: A Kossuth-emigráció Törökországban. Bp. 1927; *Jánossy Dénes*: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. Bp. 1940—1948; legújabbán pedig *T. G. Kablebo*: Francis Pulszky's Political Activities in England, 1849—1860. M. Phil. Diss., University of London, 1969.

⁴ Az 1815 és 1914 közötti évszázadra jellemző az angol külpolitika alapelveinek változatlansága. *H. W. V. Temperley—Lillian M. Penson*: Foundations of British Foreign Policy. Cambridge. 1938, 1966. XXVII—XXVIII; *R. W. Seton-Watson*: Britain in Europe, 1789—1914. Cambridge. 1937. 646—650. Még nyomatékosabban hangsúlyozza ezt a tankönyv jellegű modern összefoglalás, *Kenneth Bourne*: The Foreign Policy of Victorian England 1830—1902. Oxford. 1970. 3.

⁵ A Habsburg-monarchia székségességének doktrínája egészen 1918 októberéig kísértett Whitehall kormányhivatalaiban, utolsó komoly megnyilatkozására ld. *V. H. Rothwell*: British War Aims and Peace Diplomacy. 1914—1918. Oxford. 1971. 245—249.

⁶ Palmerston beszéde az Alsóházban, 1849. júl. 21. Hansard 3rd Series, CVII. 808—815. Közli *Haraszti É.*: i. m. 234, eredetiben többek között *Bourne*: i. m. Doc. 52.

⁷ *R. W. Seton-Watson*: i. m. 265—271; *Andics Erzsébet*: A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Bp. 1961. 160—163, 169.

hogy Magyarország Ausztria jobbkeze, s a közép-európai nagyhatalom stabilitása megkívánja kielégítését. E kielégítés mikéntjét illetőleg Angliában számos vélemény élt,⁸ a dualista megoldást pl. a konzervatív külügyminiszter, Stanley, a magyarokra nézve túl kedvezőnek, tehát nem elég tartósnak vélte,⁹ de 1867 után az angol politikusok örömmel tapasztalták, hogy Ausztria 1848 óta tartó belső válsága megoldást nyert, „a hatalmi egyensúly tengelye” megerősödött, így a további évtizedekben nemcsak a Monarchia fönntartásának, de annak dualista formájának is a hívévé lettek.

A Monarchia és Nagy-Britannia külpolitikai viszonyának alakulása a XIX. század második felében egyre kevésbé múltott a két hatalom lépésein, inkább a nemzetközi viszonyok általános alakulásának a függvénye volt.¹⁰ A kiegyezést követő harminc évben Ausztria-Magyarország és Nagy-Britannia viszonyát „a tradicionális barátság” jelzőjével illették, noha a barátság intenzitása változó volt. Az aktívabb külpolitikát folytató, s különösen egyiptomi politikájukhoz európai támaszokat kereső angol konzervatív kormányok idején a viszony szorosabb volt, de Andrassy, majd Haymerle szövetségi ajánlatait a másik fél visszautasította, így került restaurálásra 1881-ben a három császár szövetsége. Az 1885–86-os bolgár válság után a közel-keleti orosz–osztrák-magyar együttműködést fölváltotta a török konstantinápolyi uralmát, és általában a közel-keleti status quo-t garantáló angol–olasz–osztrák-magyar földközi-tengeri *entente*.¹¹ Ez lényegében véve szövetség volt, s az 1892-ben kormányra kerülő liberálisok is vállalták. De a konstantinápolyi brit érdekekre és az Oroszországtólí félelemre alapozott kapcsolat már nem bizonyulhatott tartósnak: a katonai szakértők 1892-ben már figyelmeztették Salisbury angol miniszterelnököt, hogy Franciaország ellenséges magatartása esetén a brit tengeri erők elégtelenek Konstantinápoly megvédésére egy orosz támadással szemben.¹² Ráadásul Németország Afrikában váratlanul olyan hevesen szembeszegült Angliával, hogy Rosebery külügyminiszter figyelmeztette Kálnoky: ilyen német politika mellett kormánya számára lehetetlen lesz fönntartani az *entente*-ot a Hármasszövetséggel.¹³ Ezzel egyidejűleg javulás következett be a brit–orosz viszonyban, a törökországi örmény mészárlások nyomán pedig Nagy-Britannia számára lehetetlenné vált Törökország integritásának garantálása, így 1896-ban a kormányra visszatért

⁸ A kiegyezés éveinek angliai Magyarország-képét sokoldalúan vizsgálja Frank Tibor: Magyarország az angol publicisztikában (1865–1870) = Századok, 1975. 3–4. sz.

⁹ Kovács Endre: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez. Bp. 1968. 280–281.

¹⁰ A brit, illetve az osztrák-magyar külpolitikára nézve Temperley-Penson, Seton-Watson és Bourne már említett munkái mellett a következő művekre támaszkodtam. C. J. Lowe: The Reluctant Imperialists, British Foreign Policy 1878–1902. Vols. 1–2. London. 1967; C. J. Lowe—M. L. Dockrill: The Mirage of Power. British Foreign Policy 1902–22. Vols. 1–3. London, 1972; A. F. Pribram: England and the International Policy of the Great Powers. 1871–1914. London. 1931, 1966; G. P. Gooch: Before the War. Studies in Diplomacy. Vols. 1–2. London. 1938, New York, 1967; A. F. Pribram: Austria-Hungary and Great Britain 1908–1914. Oxford. 1951; Diószegi István: Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája. = Hazánk és Európa. Bp. 1970; F. R. Bridge: From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914. London and Boston. 1972; F. R. Bridge: Great Britain and Austria-Hungary 1906–1914. A Diplomatic History. London. 1972.

¹¹ Ennek történetére ld. C. J. Lowe: Salisbury and the Mediterranean, 1886–1896. London and Toronto. 1965. Az 1887-es egyezmény szövegét közli A. F. Pribram: The Secret Treaties of Austria-Hungary. Cambridge, Mass. 1921. Vol. 1., 25–27.

¹² Salisbury 1892. jún. 4-i kabinet-memorandumát közli Lowe: The Reluctant Imperialists, Vol. 2. Doc. 96 és Bourne: i. m. Doc. 118.

¹³ Deym Kálnokynak, 1894. jún. 13. és 14. Közli Temperley—Penson: i. m., 491–492.

Salisbury-től az új osztrák-magyar külügyminiszter, Goluchowski, már nemcsak az 1887-es egyezményénél messzebbmenő kötelezettségvállalást kért hiába, de a korábbi ígéretek megerősítését sem érte el, Salisbury formálisan kijelentette, hogy többé már nem valószínűsítheti, hogy országa Konstantinápolyért fegyvert fogna Oroszország ellen.¹⁴ Ezzel véget ért Anglia együttműködése a Hármasszövetséggel, illetve Ausztria-Magyarországgal, noha a közvetlen érdekellentétek hiánya folytán a viszony továbbra is jó maradt a két hatalom között.¹⁵ A századfordulón Nagy-Britannia bécsi nagykövetei még valamennyien lelkes exponensei voltak a tradicionális baráti viszonynak, nem is beszélve a Monarchia londoni képviselőiről, az angol királyi családdal rokonságban álló és az angol arisztokrácia körében *persona gratissima* Mensdorffról,¹⁶ de e személyes tényezők nem tudták megállítani a két birodalom eltávolodásának feltartóztatathatlan folyamatát. A távolodás meghatározó eleme a fokozatosan romló angol–német viszony, s Angliának a rivális francia–orosz blokkhoz való közeledése volt, noha a Monarchia látványos belső gyengülése is hozzájárult ahhoz, hogy 1901-ben Nagy-Britannia végleg elvetette a Hármasszövetséghez való csatlakozás gondolatát.¹⁷

Az angol újságolvasó közönségnek, vagy szűkebb értelemben a külpolitikai közvéleménynek a Foreign Office politikájára gyakorolt hatását hiba lenne akár lebecsülni, akár túlbecsülni. Vetélytársaiéhoz hasonlóan a brit külpolitika a XIX. században és a XX. század elején lényegében véve „kabinetpolitika” volt, de a „köznek”, vagyis jórészt az uralkodó osztálynak a sajtóban és a parlamentben megnyilatkozó véleményével gyökeresen ellentétes politikát hosszú időn át

¹⁴ Salisbury Rumboldnak, szigorúan bizalmas, 1897. jan. 20. Közli *Temperley-Penson*: i. m. 496–499. — A Konstantinápolyról való lemondás összefüggött Anglia egyiptomi hegemoniájának a megszilárdulásával. Az Indiába vezető utat Gibraltár és Málta mellett Suez birtoklása kellőképpen biztosította, így Konstantinápoly fontossága erősen csökkent.

¹⁵ Véleményem szerint a pozitív kapcsolat 1897-es megszakadása (amelynek logikus folyománya volt a Monarchia és Oroszország 1897-es egyezménye) még nem jelentette azt, hogy Nagy-Britannia Ausztria létét többé nem tartotta európai szükségszerűségnek. (Vö. *Diószegi*: i. m., 287.) Az angol külügyi dokumentumok továbbra is a régi szellemben nyilatkoztak a Habsburg-monarchia fontosságáról, ha annak belső viszonyai erre mind kevesebb alapot látszottak is nyújtani. Balfour nem sokkal a miniszterelnöki poszt megöröklése és a japán szövetség megkötése előtt, 1901. dec. 12-én, még így írt Lansdowne külügyminiszternek: „Ha a Középeurópai Hatalmakért harcolnánk, úgy saját érdekeinkért, s a civilizációért harcolnánk, amit Japán esetében nem állíthatnánk.” Idézi *George W. Monger*: *The End of Isolation: British Foreign Policy, 1900–1907*. London. 1963. 64. 1903 novemberben a Foreign Office nyomatékos formában kiállt a Monarchia egysége és nagyhatalmi státusza mellett. FO 7/1341. Lansdowne Johnstone-nak, 1903. nov. 13. Biz.

¹⁶ Graf Albert Mensdorff-Pouilly-Dietrichstein 1904-es kinevezésekor a Monarchia legfiatalabb nagykövete volt, de ügyvivőként ekkor már évek óta a Belgravia-téri nagykövetség tényleges vezetője volt. Angliai népszerűsége ellenére működésének eredményességét csökkentette, hogy társadalmi kapcsolatait igen szűk körre korlátozta. Ld. *Sir George Franckenstein*: *Facts and Features of My Life*. London. 1939. 142. — Huga révén Mensdorff Apponyi Albert sógora volt, de semmi nyoma, hogy ez a családi kapcsolat megértőbbé tette volna az Apponyiféle „nemzeti” törekvések és ezek angliai propagálása iránt.

¹⁷ F. R. Bridge szerint az angol döntés egyik fő oka az volt, hogy nem kívánták magukat elkötelezni a roskadozó Ausztria-Magyarország megvédésére (From Sadova to Sarajevo . . . , 248). Salisbury 1901. máj. 29-i memoranduma azonban ezt az okot nem említette a Hármasszövetséghez való csatlakozás ellen szóló érvek között. Ld. *British Documents on the Origins of the War, 1898–1914*. Ed. G. P. Gooch and H. W. V. Temperley. Vols. 1–11. London. 1926–1938. 2. köt. 68–69. — Kristóffy József emlékirataiban (Magyarország kálváriája. Bp. 1927. 60–61) szintén a Monarchia bomlást mutató viszonyaival magyarázza az angol visszautasítást, de ezt 1899-re teszi, és elsősorban a magyar ellenzék obstrukciójának tudja be, aminek az angol forrásokban nyoma sincs.

nem lehetett folytatni: Parliament Square, Whitehall és Fleet Street politikailag és földrajzilag egyaránt egy útvonalon fekszik, ahol a forgalom régen és ma is kétirányú. Az angol külpolitika irányítói előszeretettel hivatkoztak is a parlament és a közvélemény álláspontjára, mint ami kizárja a háborús kötelezettségvállalással járó nemzetközi szövetségbe való belépést, ugyanakkor a konkrét lépésekben a Foreign Office gyakorlatilag mindkettőtől függetlenül járt el, illetve saját céljai érdekében sikeresen fölhasználta mindkettőt. Ezt a helyzetet persze nagyban elősegítette, hogy korszakunkban e három szféra nemcsak erősen homogén osztálybázisra épült, de régi családi és társasági kapcsolatok fűzték össze a vezető lapok tulajdonosait és szerkesztőit a parlamenti képviselőkkel és a minisztériumok személyzetével.

A külügyek parlamenti ellenőrzése a parlamentarizmus klasszikus korszakában is meglehetősen névleges volt. A hagyományos „kétpárti” külpolitika biztosította, hogy a külügyi költségvetés vitája rövid és szenzációmentes legyen, a gondosan „szerkesztett” Kék Könyvek inkább a parlament félrevezetését, megnyugtatását, mint informálását szolgálták, s az interpellációkra adandó válasz elkészítésére rendelkezésre álló három nap elég volt még a legkínosabb kérdések élének a letompításához is.¹⁸ Ahogy nőtt a közvélemény és a parlamenti „pressure group”-ok informálódási igénye, úgy nőtt a minisztérium ellenszenve a külpolitikába belekontárkodó „szakértők”-kel szemben, s tökéletesedett az érdemi kikapcsolásukat szolgáló mechanizmus.¹⁹ (Viszont a háború és béke kérdésében a parlament szuverenitása csorbitatlan volt, s ez 1914 júliusában meleg napokat okozott a franciáknak és a Foreign Office számos vezető hivatalnokának.²⁰)

A sajtó és a külügyminisztérium között intézményes kapcsolat nem volt, de a személyes ismeretségek révén a minisztérium több esetben is sikerrel avatkozott be a lapok cikkeinek tónusába, irányvonalába. Jóval ritkábban ennek fordítottja is megesett. A sajtó fő szerepe a külpolitikában mégis az informálás volt, a külpolitika intézői rendszeresen olvasták a vezető lapok és folyóiratok vezércikkeit, s ha látványos politikai irányváltást ezek nem is idéztek elő, de az általuk teremtett közhangulat általában magával ragadta a külügyi apparátus tagjait is.

1848-tól az angol hangulat pár éven keresztül kétségtelenül erősen rokonszenvezett Magyarországgal, de a külpolitikát érdemileg ez nem befolyásolta, mint ahogy az 1834-ben a lengyelek, 1876-ban a bolgárok, a század végén pedig az örmények iránt érzett általános rokonszenv sem hozott konkrét eredményeket. Ezeket az „ügyeket” elsősorban mindig a korszak radikálisai karolták föl, míg a hivatalos külügyi vezetés vagy szkeptikusan, vagy ellenszenvvel figyelte, az azonosulás szándéka nélkül.^{20a} Az angol arisztokrácia konzervatív szárnya 1848-ban

¹⁸ A sajtó és a parlament külpolitikai befolyásának kérdésében — s általában tanulmányomban — nagyban támaszkodtam *Zara Steiner* úttörő monográfiájára: *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898–1914*. Cambridge. 1969. 186–200.

¹⁹ *H. W. V. Temperley—L. A. Penson: A Century of Diplomatic Blue Books, 1814–1914*. Cambridge. 1938. IX.

²⁰ *Steiner: i. m.* 153–164.

^{20a} „A brit politika legyen pártatlan, önzetlen, humánus... törekedjék a letiport népek szabadságának megvédésére” — kívánta Arthur Ponsonby-val együtt az angol külpolitika valamennyi radikális kritikus (Richard Shannon: *The Crisis of Imperialism, 1865–1915*. London. 1974. 410), de *A. J. P. Taylor* szellemes és provokatív előadássorozata (*The Trouble Makers. Dissent over Foreign Policy, 1792–1939*. London. 1957) is bizonyítja, hogy a hivatalos külpolitikával egyidős ellenzéki tradíció a maga korában mindig csak el nem fogadott alternatíva maradt.

is, utána is Ausztriával, s ilyen alapon sokszor a „császárhű” magyarországi nemzetiségekkel is rokonszenvezett,²¹ noha 1867 után a konzervatív álláspont mind inkább az új rendezés alapjára helyezkedett. Kossuth és a magyar szabadságharc radikális rajongóinak utódai később inkább a kisebb szláv népek pártfogóivá váltak, és firtatni kezdték a magyarországi nemzetiségi kérdést, míg a magyarok iránti szimpátiát megőrző liberálisok (pl. James Bryce, a neves történétíró és államférfi) a hazatért magyar emigránsok példáját követve a Deák-párt, majd a Szabadelvű Párt „reálpolitikáját” helyeselték, őket tekintve 1848 (szemükben az alkotmány védelmében folytatott jogos és törvényes küzdelem) igazi örököseinek.²²

Az 1867-et követő évtizedekben az angol sajtóban a Monarchiával, illetve Magyarországgal foglalkozó számos cikk nem mutatott teljesen egységes közhangulatot, a Monarchia legtöbb népének, sőt e népek eltérő pártirányzatainak is, akadt angliai szószólója, így a sajtón keresztül az angol külpolitikuskok Magyarországról többféle, helyenként egymásnak ellentmondó információhoz is jutottak. Mégis domináló volt a Habsburg-monarchia szükségességét valló fölfogás, s ebből következett a kohézióját, stabilitását zavaró tendenciák (köztük a magyar függetlenségi törekvések) elvetése. Ez jelentkezett mindenekelőtt a legbefolyásosabb napilap, a *Times* 1907 előtt erősen dualizmus-párti politikájában,^{22a} de az ausztriai német és a magyarországi magyar hegemoniával szembenálló álláspontok is a Monarchia nélkülözhetetlenségének axiómájából indultak ki. 1907-től azután a sajtóban fokozatosan teret hódított a magyarországi viszonyokkal, elsősorban a nemzetiségi politikával kapcsolatos kritikus hang, s ez a Foreign Office legtöbb hivatalnokát — mint látni fogjuk — magával ragadta, olyannyira, hogy a magyar viszonyok megítélésekor saját diplomataik jelentéseivel szemben előnyben részesítették a *Times*-t Bécsből tudósító Wickham Steed és az angol lapokban a magyarországi nemzetiségek mellett valóságos sajtókampányt folytató R. W. Seton-Watson írásait.

Tekintettel arra, hogy a Foreign Office Magyarországgal kapcsolatos véleményét a tárgyalt időszak nagy részében sem jelentősebb brit üzleti érdekek, sem túl alapos ismeretek, sem túl meggyökeresedett előítéletek nem befolyásolták, szokatlanul nagy szerep jutott a szubjektív elemeknek, a jelentéseket író diplomaták és az azokat kommentáló hivatalnokok egyéni nézeteinek, véleményének, ezért e nézeteket és forrásait megkülönböztetett figyelem illeti.

A XVIII. század végétől 1914-ig az angol külpolitikát a külügyminiszter irányította, meglehetősen nagy függetlenséget élvezve: a korona szerepe mind inkább a konzultáció, az iratokba való betekintés jogára korlátozódott, a parlament ellenőrzése névleges volt, a kormány tagjai közül egyedül a miniszterelnökökkel kellett egybehangolni a konkrét lépéseket, a döntéseket.²³ A Foreign Office adminisztratív vezetője a miniszter állandó helyettese volt, akinek párt-

²¹ A konzervatív Anglia 1848–49-es Ausztria-barát magatartására ld. *Andics Erzsébet*: Metternich és Magyarország. Bp. 1975. 287–292, 303–305; a szlávbarát irányzat folytonosságát kimutatja *Gál István*: Magyarország, Anglia és Amerika. Bp. 1945. 132–133; az utóbbinak az irodalmi kritikában is jelentkező megnyilvánulásaira ld. *Czigány Lóránt*: A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában. Bp. 1976. 197–198 és 262–263.

²² 1848-nak visszavetített 1867-ként való beállítása meglehetősen általános volt az 1860-as évek Anglijában, amint ezt Frank Tibor idézett tanulmányában (620–661) kimutatta.

^{22a} Ezzel részletesebben foglalkozik tanulmányom, „Magyarország és a *Times* a századfordulón.” = Valóság, XIX. 1976. 6. sz. 94–104.

²³ Steiner: I. m. 1–3., 192–208. A Foreign Office belső felépítésére nézve még J. A. C. Tilley—S. Gaselee: The Foreign Office. London, 1939 munkájára támaszkodtam.

kon kívülálló személye a kontinuitást volt hivatva biztosítani a politikai vezetés változásaival szemben. Ő látta el a két legfontosabb politikai osztály (a nyugat-illetve kelet-európai)²⁴ közvetlen felügyeletét, s a külföldi misszióvezetőkkel váltott leveleken keresztül azokat nemcsak tájékoztatta, de irányította is. A parlamenti miniszterhelyettes és a miniszter másodhelyettesei (Assistant Under-Secretaries) és az egyes osztályok vezetői a minisztérium 1905. évi belső reformja előtt a döntések meghozatalába nem szólhattak bele (ami Salisbury szerint a képviseleti elvből következett, hiszen nem tartoztak felelősséggel a parlamentnek), de még véleményt sem nyilvánítottak.

Társadalmi összetételét tekintve a minisztérium belső személyzete és a külön kategóriát alkotó diplomáciai szolgálat 1918-ig szinte kizárólag az arisztokrácia és a tehetősebb gentry soraiból került ki. Külszolgálat végzéséhez jelentős magánvagyonnal is kellett rendelkezni, hiszen a fizetés messze elmaradt a megkívánt életmód költségeitől, de családi kapcsolatok, megfelelő angliai és külföldi iskolázottság nélkül kevés eséllyel lehetett megpályázni e szűk elit tagságát.²⁵ Ez a gárda — tagjainak igen eltérő kvalitásai ellenére — azonos nyelvet beszélt, azonos (statikus) módon látta a világot és benne önmaga feladatait, társadalmilag és politikailag egyaránt konzervatív beállítottságú volt, noha a politikai szabadságjogok és a parlamentarizmus kérdésében a liberális eredetű és jellegű alapelveket magáénak vallotta. A XX. században fölmerülő új társadalmi, gazdasági, stratégiai és ideológiai problémákra jórészt csak hagyományos, így mind inkább elégtelen válaszokat tudott adni.

Ausztria-Magyarország a Nyugat-európai Osztályhoz tartozott. A röviddel a kiegyezés után Budapesten felállított angol konzulátust 1872-ben főkonzulátussá nyilvánították. Ez azonban politikai állomáshely volt, élén a diplomáciai szolgálathoz tartozó főkonzullal, akinek rangja általában a követ után következő „nagykövetségi tanácsos” volt, fizetése viszont a szokásosnál magasabb. Jelentéseit ugyan 1910-ig formálisan a bécsi nagykövethoz kellett címeznie, onnan azonban azonnal továbbították Londonba, s a nagykövet csak külön jelentésben fejezhette ki saját véleményét a magyarországi viszonyokról. A Foreign Office értékskáláján Budapest körülbelül a latin-amerikai államok és a skandináv államok között állott, az innen távozó főkonzulok általában követi megbízást kaptak, többnyire valamelyik nyugat-európai országba kerültek. A budapesti főkonzulátuson a kontinuitást Brüll Ignác budapesti ügyvéd biztosította, aki 1880-tól 1914-ig fizetés nélküli konzulként az újonnan érkező angol diplomaták politikai tájékoztatásában is jelentős szerepet vállalt.²⁶

A magyarországi viszonyokról gyakran küldött jelentéseket a bécsi nagykövetség is. Ezekben természetesen legnyomat hagytak az udvari körök és az osztrák arisztokrácia Magyarországgal túlzottan nem rokonszenvező nézetei, szempontjai, míg a budapesti angol képviselők többségére erősen hatott a magyar politikai vezetőrétegnek az Ausztriához fűződő kapcsolatról és a magyarországi nemzetiségi kérdéssről vallott felfogása.

²⁴ 1900-ban öt politikai osztály volt: Nyugat-európai, Kelet-európai, Amerikai, Távolkeleti és Afrikai. Ld. *Steiner*: I. m. 214.

²⁵ Munkájának 3. sz. függelékében Steiner tanulságos összeállítást közöl a minisztériumba és a diplomáciai szolgálatba jelentkezők iskolai és családi háttéréről. 217–221.

²⁶ Brüll Ignác (1848, Nagyvárad — ?) ügyvéd, a budapesti ügyvédi kamara elnöke, 1880-tól alkonzul, 1892–1914 koozul. A magyar nyelvű sajtó tolmácsolásán kívül Brüll, majd az 1900-as évektől unokaöccse, dr. Kaufmann Sándor, politikai jelentéseket is írt, a főkonzul távolléte alatt saját nevében. Vö.: *Lord Howard of Penrith: Theatre of Life*. Vol. 2. 1905–1936. 151 az egyik főkonzul budapesti tapasztalatairól.

1890—1904: a növekvő tekintély évei

A XIX. század utolsó évtizedében Magyarország az angol megfigyelők előtt gazdaságilag gyorsan fejlődő, belpolitikailag szilárd, politikailag rokonszenves, parlamentáris ország benyomását keltette, különösen ha a nemzetiségi viszályok következtében anarchikus képet mutató Ausztriához hasonlították. A konzervatív beállítottságú brit diplomaták véleménye egy árnyalattal negatívabb volt, főként a bennük igen erős Habsburg-rokonszenv hatása alatt. Ennek ellenére, az osztrák arisztokrata és udvari körök által táplált előítéleteiket leküzdve e diplomaták fokozatosan megbarátkoztak azzal a régi, de egyre reálisabbnak tűnő magyar óhajjal, hogy a Monarchia súlypontja fokozatosan tevődjek át Budapestre. Álláspontjukat elsősorban nem az érzelmek, hanem a külpolitikai megfontolások, a Habsburg-nagyhatalom európai szükségességének a doktrínája határozta meg. Ebből következett, hogy a magyar függetlenségi irányzatot rosszálló aggodalommal figyelték, míg a nemzetiségekkel szembeni magyar politikát azért bírálták olykor, mert veszélyezteti a Monarchia belső békéjét és külpolitikai viszonyait. A magyarországi belpolitikai ellentétek századvégi, majd 1903 utáni kiéleződése föltárta a Monarchia jövőjét Magyarországra építő illúziók labilis alapját, s hozzájárult a Monarchia angliai tekintélyének további hanyatlásához.

A Foreign Office iratkezelésének 1905 előtti rendszere nem teszi lehetővé, hogy a minisztériumi hivatalnokok nézeteit közelebbről megismerjük, de e nézetek — ha voltak is — nem befolyásolhatták a követett politikát, s valószínűleg nem is tértek el lényegesen ausztria-magyarországi diplomatáik véleményétől.

A negyven éves korában, változatos diplomáciai pályafutás után, 1889-ben Budapestre érkező brit főkonzul, Arthur Nicolson²⁷ számára az új állomáshely korábbi éveire képest igen szűk tevékenységi lehetőségeket kínált. Fia „négy év unalomról” beszélt, amit külön elviselhetetlenné tett a magyar arisztokrácia ostobasága és undorító arroganciája.²⁸ Unalomból vagy érdeklődéstől vezetve, Nicolson mindenesetre a magyarországi belpolitikai viszonyok alapos tanulmányozásába fogott, s tapasztalatairól Londonban elismerést és érdeklődést keltő jelentésekben számolt be.²⁹

A főkonzul Magyarországot nagysága, földrajzi helyzete és sajátos politikai viszonyai folytán az európai államrendszer fontos tagjának nevezte.³⁰ A dualizmus az országnak belső függetlensége mellett nagyhatalmi státust is biztosít, írta, igen csekély katonai kiadások mellett.³¹ Azzal is tisztában volt azonban Nicolson,

²⁷ Nicolson egy admirális fia volt, akit alacsony termete, gyenge testalkata, valamint szigorú és korlátolt nevelése „még angol mértékkel mérve is szokatlanul félénkké és zárkózottá” tett. Konstantinápolyban vette feleségül a tekintélyes nagykövet, Lord Dufferin sógornőjét, Catherine Hamiltont. Tehetsége és rokonsága folytán innen Teheránba került, ahol három éven át e fontos misszió vezetője volt. Életrajzát fia írta meg. *Harold Nicolson: Sir Arthur Nicolson, Bart. First Lord Carnock. A Study in Old Diplomacy.* London. 1930.

²⁸ Uo. 78—80. — Különbféle pletykák forognak közkézen arról, mi tette a konzervatív politikai fölfogású, arisztokrata családi kapcsolatokkal rendelkező Nicolson a magyarországi viszonyok elődeinél és utódainál egyaránt jóval kritikusabb szemléljévé. Tény, hogy fiánál a magyarokkal szembeni ellenszenv már-már patológikus méreteket öltött. Vö. *H. Nicolson: Peacemaking*, 1919. London. 1933. 34., ill. *The Spectator*, 1944. nov. 10. 430.

²⁹ A fontosabbnak minősített jelentéseket nyomtatott formában (Confidential Print) megküldték a kormány egyes tagjainak és a külföldi misszióknak. Nicolson jelentései erre a sorsra jutottak.

³⁰ Public Record Office (London), Foreign Office (a továbbiakban FO), 7/1190, Nicolson jelentése, 1892. okt. 25.

³¹ FO 7/1177, Nicolson jel., 1891. okt. 20.

hogy a dualizmus Magyarországon nem vert gyökeret, a kormányon és a birtokos osztályon kívül kevés híve van,³² s hogy titkos szavazás esetén a Szabadelvű Párt képviselőinek helyét függetlenségi párti és nemzetiségi képviselők foglalnék el.³³ Előszóval idézte a vele rendkívül szókimondóan beszélő Szilágyi cinikus kijelentéseit, amelyek az angol olvasókban csak visszatetszést szülhettek. A magyar igazságügyminiszter szerint a kormány csak szavakban liberális, tisztában van azzal, hogy a nemzetiségeket sosem tudná megnyerni, ezért „praktikus módon bánik belük, nem vezetgetve magát félre szentimentális teóriáktól, nem engedve magát befolyásoltatni az absztrakt jog és igazság elveitől”. Béke idején a magyarok féken tudják tartani a nemzetiségeket, de háború esetén azok „torkunknak fognak ugrani”, így a megbékéltetés politikájának nincs értelme.³⁴ A magyarországi parlamentarizmust nem tartotta sokra Nicolson: akorrupt választások útján létrejött parlamentben a kormányokat nem a szavazók, hanem az obstrukciók és a személyeskedő támadások buktatják meg, írta.³⁵ A legveszélyesebbnek azonban az angol diplomata a különféle pártállású magyar politikusok közös célját, „erősödő törekvését” látta, hogy „Bécsből Budapestre helyezték át a Birodalom politikai súlypontját, s hogy a Birodalom ügyeiben juttassák túlnyomóvá a vélemények befolyását,” kihasználva az ausztriai belpolitikai ellentéteket. E törekvést Nicolson jobb szó híján sovinizmusnak nevezi, okát részben a magyarok önteltségében, részben pedig az ország tagadhatatlan — noha főként a német és zsidó elemnek köszönhető — anyagi és szellemi fejlődésében látja, megvalósításának fő eszköze pedig a magyaroknak a nemzetiségek fölötti hegemoniája, ennek növelése, a nem-magyar népek lehetőség szerinti eltüntetése. A főkonzul hangsúlyozta, hogy a magyar politikusok mindezt nem forradalommal, hanem a meglevő dualista forma változatlanul hagyása mellett kívánják elérni, nemzetbiztonsági megfontolások miatt kitartanak a Hármasszövetség mellett is, sikerükhöz elengedhetetlen a béke tartós fönntartása, törekvésük azonban — a bel- és külpolitikai kihatások miatt — mégis súlyosan veszélyezteti a nemzetközi békét.³⁶

A nemzetiségi kérdésben Nicolson információit részben a budapesti német, román és szerb főkonzultól,³⁷ részben pedig a nemzetiségi vidékeken tett utazásai során szerezte. Már 1889-ben beutazta Horvátországot és beszámolt arról, hogy a horvátok szerint semmiféle érdekük sem fűződik a magyar kapcsolat fönntartásához,³⁸ másfél év múlva pedig egy hónapos erdélyi útjáról készített részletes jelentést. Ebből úgy tűnik, mintha kizárólag román és szász értelmiségi és egyházi személyekkel érintkezett volna, adataik alapján ismerteti sérelmeiket, s kétségbevonja a gyakori magyar vád jogosságát, miszerint titokban az elszakadást terveznék, noha — mint megállapítja — hűségüket a magyar politika erősen próbára teszi, s háború esetén magatartásuk kétséges lehet.³⁹

³² FO 7/1190, Nicolson jel., 1892. febr. 5.

³³ FO 7/1177, Nicolson jel., 1891. júl. 2.

³⁴ Uo. és FO/1163, Nicolson jel., 1890. szept. 27. — Egy másik alkalommal Szilágyi beismerte, hogy „sem Magyarországnak, sem a kormánypártnak nincs fogalma a valódi liberalizmusról”. FO 7/1190, Nicolson jel., 1892. nov. 16.

³⁵ FO 7/1177, Nicolson jel., 1891. okt. 13.

³⁶ FO 7/1163, Nicolson jel., 1890. jan. 27.

³⁷ Nicolson számos jelentésében hivatkozik diplomata kollégáival folytatott beszélgetéseire. Utódai közül egyedül E. Howard követte ezt a gyakorlatot.

³⁸ FO 800/336, Nicolson memoranduma, 1889. okt. 11.

³⁹ FO 7/1177, Nicolson jel., 1891. máj. 25. A hosszú beszámolót Salisbury utasítására külön levélben küldötte meg a minisztérium.

Magyarországról való távozása előtt írt összefoglaló jelentésében is Nicolson „a nyugtalanító és örökösen ébren levő” nemzetiségi kérdést emelte ki. A beolvadást reménytelennek tartotta, az erősödő magyar sovinizmustól féltette a dualizmust, s azzal az érzéssel hagyta el Budapestet, hogy Magyarország „egyszer még sajnálni fogja, hogy politikája nem volt türelmesebb és mérsékeltőbb”.⁴⁰

Nicolson bécsi főnöke, Sir A. Paget, nem mutatott különösebb tájékozottságot a magyarországi ügyekben, de az őt 1893-ban fől váltó Sir Edmund Monson a dualista korszak egyetlen angol nagykövete volt, akinek közelebbi ismeretei is voltak Magyarországról: 1871 és 1874 között ő volt a budapesti brit főkonzul.⁴¹ Ezekből az évekből azt a meggyőződést őrizte meg, hogy a Monarchia belső problémáit jól megoldó dualizmust a magyar függetlenségi törekvések veszélyeztetik a legjobban. E „magyar sovinizmus” gyökerét a magyarok minden európai népet fölülmuló nemzeti hiúságában látta, akik azt képzelik, hogy egész Európát ők mentették meg a töröktől, s hogy Oroszország beavatkozása nélkül 1849-ben kivívták volna teljes függetlenségüket. Deák és Kossuth temetését összehasonlítva megállapította, hogy noha Deákot a nemzet mély tisztelete kísérte a sírhoz, nyoma sem volt annak a túlradó érzelem-kifejezésnek, amit a tömegek Kossuth halálakor tanúsítottak. „Attól tartok, hogy a különbség jórészt annak tulajdonítható, hogy Kossuth a szembenállást képviselte a gyűlölt Ausztriával, míg Deák a vele való megbékélést.”⁴² A nagykövet a sekélyes, bombasztikus magyar hazafiaskodás elítélését összekapcsolta a Habsburg-ház iránti őszinte lojalitás hiánya fölötti sajnálkozással.⁴³ Ezt hálátlanságnak nevezte a Monarchia összlakosságának alig több mint 1/6-át kitevő, de „kivételesen előnyös helyzetet élvező” magyarok részéről,⁴⁴ noha a császári család több közismerten magyarellenes tagját is hibáztatta ezért, „akik hajlamosak Magyarországot még most is olyan alárendelt tartománynak tekinteni, mint amilyen 1867 előtt volt”.⁴⁵

A korszak angol megfigyelőinek többségével ellentétben Monson a kormányzó Szabadelvű Párttal sem rokonszenvezett, vezetőit kedvezőtlenül hasonlította össze az egykori Deák-párt nagyságaival.⁴⁶ A két gárda kétségtelen különbségén túlmenően Monsont a magyar kormány ellen hangolta az egyházpolitikai vitákban a függetlenségi ellenzéknek a reformokat támogató szárnyával való együttműködése, s még inkább a magyar kormány szerepe Kálnoky közös külügyminiszter megbuktatásában. Az angol nagykövetet ugyanis igen szoros, mondhatnánk baráti viszony fűzte Kálnokyhoz, s a Monarchia kül- és belviszonyairól Lon-

⁴⁰ Nicolson nézetei nem maradtak hatás nélkül a brit külügyi apparátusban. Sir J. Rennel Rodd, a későbbi római nagykövet írja memoárjaiban (*Social and Diplomatic Memories*, London 1925, I. köt. 245–247), hogy a magyarországi nemzetiségi kérdéssel 1891-es budapesti látogatásán ismertette őt meg Nicolson. A budapesti főkonzul később szentpétervári nagykövetként az angol–orosz *entente* egyik létrehozója lett, 1910 és 1916 között pedig a külügyminiszter állandó helyettese volt.

⁴¹ A tudósi és politikusi pályával való kacérkodás után került Monson Budapestre főkonzulnak, majd Bécsbe másodtitkárnak. 1876–77-ben Dalmáciában és Montenegróban volt az angol kormány különmegbízottja. *The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book*. London, 1890–1914. (A brit külügyminisztérium személyzetének legfontosabb életrajzi adatait tartalmazó kiadvány évente jelenik meg.)

⁴² FO 7/1213, Monson jel., 1894. márc. 31.

⁴³ FO 7/1214, Monson jel., 1894. jún. 14.

⁴⁴ FO 7/1225, Monson bizalmas jel., 1895. jan. 11.

⁴⁵ Uo., Monson jel., 1895. jan. 26.

⁴⁶ Uo., Monson jel., 1895. jan. 11. Wekerle és Szilágyi kétségtelen adminisztratív tehetősége ellenére „sosem vívta ki azt a tiszteletet vagy megbecsülést, mint Deák, Mailáth, Ghyczy, vagy akár Szilágyi”.

donba küldött jelentései valóban „jórészt csak a külügyminiszterrel folytatott beszélgetéseit” tartalmazták.⁴⁷ Monson külpolitikai nézeteinek teljesen megfelelt Kálnoky 1886 után követett külpolitikája: az angol nagykövet híve volt országa és a Hármasszövetség szoros, baráti viszonyának,⁴⁸ s egyetértett Goluchowskival, hogy Angliát és a Monarchiát „az érdekek azonossága és a két kormány kölcsönös bizalma folytán . . . iratlan szövetség” kapcsolja össze.⁴⁹ Kálnoky miniszterségét Monson fontos angol érdekeknek,⁵⁰ 1895 májusi menesztését pedig Európa és Anglia nagy veszteségének nevezte.⁵¹ Utódjaként Kállay Béni közös pénzügyminisztert szeretne volna látni.⁵²

Kálnoky eltávolításában nemcsak mindennapi kedves beszélgetőpartnerének elvesztését fájlalta jelentésében Monson, de a magyar kormány (az 1867-es törvényekben egyébként elismert és a gyakorlatban is érvényesített — J. G.) külpolitikai beleszólási jogának veszedelmes precedenst teremtő érvényesítését is, ami a nagykövet szerint azonos a Monarchia külpolitikájának magyar irányításával.⁵³ Ugyancsak a magyar nemzeti önérzet veszedelmes megnövekedésétől tartott a millenium kapcsán,⁵⁴ s noha az ünnepeket hatásosnak, a főváros fejlődését pedig lenyűgözőnek találta, megállapította, hogy a magyarok nemzetként is a magánéletükre oly jellemző extravaganciába bocsátkoztak, s képtelenek reálisan fölmérni a Birodalomban elfoglalt helyzetüket.⁵⁵

A nemzetiségi kérdésben is főként Kálnoky megjegyzéseit ismételték Monson jelentései, a magyar kormány politikáját elsősorban a kedvezőtlen külpolitikai kihatások, főként a Romániához fűződő kapcsolatra való tekintettel helytelepítette.⁵⁶ Nyilvánvaló egyetértéssel idézte Kálnoky, hogy a románokkal szemben követett elnyomó magyar politika „talán igazolható lenne, ha olyan csökönyös népről lenne szó, mint a csehek”.⁵⁷

Monson, majd két utóda, Rumbold és Plunkett, idejében a bécsi brit nagykövetségen a magyar kérdésekben szakértőnek számított Nicolson budapesti utóda, Ralph Milbanke.⁵⁸ E szorgalmas, szürke diplomata egyéniségének megfele-

⁴⁷ W. Lavino biz. levele D. M. Wallace-hoz, 1894. dec. 9. Archives of *The Times*, New Printing House Square Papers (a továbbiakban NPHS Papers), Lavino Papers. A *Times*-tudósító sejtelmét az angol külügyi levéltár anyaga teljes mértékben igazolja. Kálnoky befolyása alatt pl. kategorikusan cáfolta Monson, hogy 1894–95-ben Bécsben a magyarországi szabadelvű rendszer megváltoztatását tervezték volna (FO 7/1215, Monson biz. jel., 1894. dec. 28.), holott valóban erről volt szó, ld. *Hanák Péter*: Iratok az 1894–95. évi magyar kormányválság történetéhez. = Történelmi Szemle, 1959. 3–4. sz.

⁴⁸ FO 7/1215, Monson szig. biz. jel., 1894. nov. 28.

⁴⁹ FO 7/1226, Monson jel., 1895. máj. 22. A nagykövet kifejezte véleményét, hogy ez a viszony a jövőben is folytatódik, s szavai helyességét a minisztérium külön megerősítette.

⁵⁰ FO 7/1225, Monson szig. biz. jel., 1895. febr. 5.

⁵¹ FO 7/1226, Monson jel., 1895. máj. 17.

⁵² FO 7/1229, Monson jel., 1895. nov. 12.

⁵³ FO 7/1226, Monson jel., 1895. máj. 14.

⁵⁴ FO 7/1241, Monson jel., 1896. febr. 10.

⁵⁵ FO 7/1242, Monson jel., 1896. máj. 14. — Figyelemre méltó a nagykövet megjegyzése, hogy az ünnepekre Budapestre utazott diplomaták többsége számára Magyarország fejlettsége revelációként hatott, s ő maga is meglepődött, hogy 25 évi távolléte alatt mekkorát változott az ország külső képe. A bécsi diplomaták számára ezek szerint a Lajta túloldala a kitűnő vasúti összeköttetés ellenére *terra incognita* maradt.

⁵⁶ FO 7/1215, Monson jel., biz. 1894. okt. 5. Vö. FO 7/1218, Milbanke jel., 1894. okt. 2.

⁵⁷ FO 421/143, Monson biz. jel., 1893. dec. 19.

⁵⁸ Milbanke az angol diplomáciai szolgálatban kivételes módon szinte egész pályafutását Közép-Európában töltötte el: 1873–77-ben Bécsben volt harmadtitkár, ahová két évi pekingi

lően minden kérdésben tradicionális nézeteket vallott. Anglia számára egy erős, vele baráti viszonyban álló Habsburg-monarchiát tartott a legelőnyösebbnek, így aggasztotta minden, ami a status quo-t fenyegette: a magyar függetlenségi irányzat erősödése, amivel már a kormánypártot is rokonszernvezní látta,⁵⁹ Magyarország növekvő befolyása a Monarchiában,⁶⁰ a magyar kormány törekvése a nemzetiségek asszimilálására,⁶¹ de a horvátországi⁶² és a magyarországi román szeparatista óhajok is.⁶³ Hosszú főnnállása alapján sikeresnek ítélte a dualizmust, de látta, hogy újabban ez a forma a Monarchia két felének viszonyában a feszültségeket inkább növeli, mint csökkenti,⁶⁴ s ezért elsősorban a magyarokat tette felelőssé,⁶⁵ akik között még a miniszterek, így pl. Szilágyi Dezső is, képtelenek a Monarchia külpolitikai érdekeit a magyar érdekek elébe helyezni.⁶⁶ Ugyanakkor a másik oldal részéről elítélte az uralkodóház, s különösen Károly Lajos főherceg trónörökös és fia, Ferenc Ferdinánd alig leplezett magyarellenes elfogultságát, akik Magyarországot a hadsereg segítségével vissza szeretnék kényszeríteni korábbi függő helyzetébe.⁶⁷ Ausztria 1897. évi belpolitikai viharainak hatása alatt azután — immár Bécsben tartózkodva — Milbanke lehetőségként már elfogadta, hogy a Monarchia súlypontja fokozatosan Budapestre tevődhet át,⁶⁸ mert (külpolitikai okokból) annyira félt az alternatívától, a fölbomlástól.⁶⁹ Ez magyarázza, hogy bármennyire bírálta is a magyar kormány nemzetiségi politikáját, az 1895-ös „közismert agitátorok védnöksége alatt összehívott” és szeparatista tervekkel melengető nemzetiségi kongresszust károsnak tartotta és elégedetten állapította

és rövid berlini intermezzo után másodtitkárként tért vissza. A formális coburgi poszt után 1893-ban nevezték ki Budapestre, s 1897 márciusi távozásától 1903-ban bekövetkezett haláláig ismét Bécsben működött, immár mint nagykövetségi tanácsos.

⁵⁹ FO 7/1203, Milbanke jel., 1893. szept. 21. — A főkonzul a Kossuth halálakor Magyarországon általános megrendülést sovíniszta megnyilvánulásnak tekintette, s szomorúan állapította meg, hogy „a föltételezettnél jóval nagyobb a szimpátia 1848 hőse, s attól tartok a független Magyarország általa mindigvéig képviselt elve iránt”. FO 7/1218, 1894. ápr. 5. Milbanke elfogadta az 1848-as „alkotmányos monarchista” Kossuthot, de „az 1849-es forradalom hőseit... a Császári Ház engesztelhetetlen ellenségét” csak elítélni tudta. Uo., 1894. márc. 30.

⁶⁰ FO 7/1232, Milbanke biz. jel., 1895. febr. 6. — Különösen azt a magyar igényt fogadta Milbanke kedvezőtlenül, hogy a magyar miniszterelnöknek legyen érdemleges befolyása a külügyekbe. Uo. 1895. máj. 22., ill. FO 7/1233, 1895. okt. 9-i jelentése.

⁶¹ FO 7/1203, Milbanke jel., 1893. dec. 21. — Még az egyházpolitikai reformokban is a magyarosítási szándékot emelte ki. Uo. 1893. ápr. 8.

⁶² A horvátországi magyarellenes megnyilvánulásokat elítélve dicsérőleg szólt Khuen-Héderváry erőskezü rendszeréről: FO 7/1203, 1893. dec. 23-i jelentése.

⁶³ FO 7/1218. Milbanke jel., 1894. febr. 12. és FO 7/1232, 1895. máj. 28. — A romániai irredenta mozgalom nagy tüntetéseit Townley bukaresti angol követ is elítélte.

⁶⁴ FO 7/1203, Milbanke jel., 1893. márc. 23., illetve két évvel később FO 7/1233, 1895. szept. 19.

⁶⁵ FO 7/1203, Milbanke jel., 1893. szept. 21. — Megfogalmazásai jelzik, hogy nem osztotta a magyar fölfogást, amely szerint Ausztria és Magyarország két teljesen független állam, amelyet csak az uralkodó személye és bizonyos közösen intézett ügyek kötnek össze egymással. Milbanke Ferenc Józsefet budapesti jelentéseiben is következetesen császárnak titulálta, s a magyarországi helyneveknél mindig a német változatot (nem csupán Hermannstadt, de *Klausenburg* és *Güns*) használta — egyébként a Foreign Office gyakorlatával egyezően.

⁶⁶ FO 7/1232, Milbanke biz. jel., 1895. febr. 21., ill. FO 7/1233, 1895. dec. 10.

⁶⁷ E szándékát nyíltan kifejtette előtte Károly Lajos főherceg. FO 7/1233, Milbanke titkos jel., 1895. szept. 1.

⁶⁸ FO 7/1259, Milbanke jel., 1897. okt. 11.

⁶⁹ FO 7/1244, Milbanke biz. jel., 1896. nov. 26.

meg kudarcát.⁷⁰ Főnökeihez hasonlóan ő is a Monarchia külpolitikai érdekei szemszögéből nézte a magyarországi nemzetiségi kérdést.⁷¹

„A nagy Monarchia Európa építményének központi boltíve,” vallotta Sir Horace Rumbold, az 1897-ben Bécsbe érkező új nagykövet,⁷² s ezen a véleményén nem változtatott sem az Angliát és Ausztria-Magyarországot összekötő kapocs lazulása, sem Berlin Bécs fölötti befolyása.⁷³

„A nagy, félig keleties magyar birodalom” kérdéseiben Rumbold főként a magyar arisztokrácia révén tájékozódott. Vendéglátója volt Apponyi Lajos Nagypappiban, Festetics Taszilo Keszthelyen, Széchenyi Béla Nagycenken, Budapesten pedig Károlyi „Pista”, Apponyi Albert, az Andrássyak, Esterházyak és Karátsonyiak,⁷⁴ így nem volt számára nehéz tisztába jönni a nagybirtokos osztály magyarországi súlyával.⁷⁵ Noha osztotta a magyarok jó politikai ösztönéről és tiszteletreméltó parlamentáris tradícióiról Angliában elterjedt véleményeket, a nagykövetet Magyarország a másfél évszázaddal korábbi Angliára, Walpole korára emlékeztette.⁷⁶ Az ausztriai belpolitikai válságot ügyesen kihasználó Magyarország Rumbold szerint már „mind a Monarchia, mind a (Kettős) Szövetség fő tartóoszlopa” lett,⁷⁷ s „amikor 1900 őszén végleg elhagytam Bécset, Magyarország olyan jogos befolyással rendelkezett, hogy az unióban nem csupán predomináns partnerre, de a jelek szerint annak egyetlen szilárd rögzítőjévé vált”.⁷⁸

A Monarchia válságából az angol nagykövet Magyarországtól, illetve egy erőskezü magyar miniszterelnöktől, vagy osztrák-magyar kancellártól várta a kiutat, aki a magyarokra és az ausztriai németekre támaszkodnék⁷⁹ — vagyis e régóta nem létező érdekszövetségre. Rumboldnak jelöltje is volt a visszaállítandó kancellári posztra: a közös pénzügyminiszter, Kállay Béni, aki „nézeteit és érzelmeit tekintve velejéig angol”, Ferenc József mellett a Monarchiában Anglia legjobb barátja, s a búr háborúban szilárdan mellette áll. Kállay azt javasolta, hogy Nagy-Britannia a búrok legyőzése után flottája mellett erősítse meg szárazföldi hadseregét, yáljké Németországnál és Oroszországnál egyaránt erősebbé, s Rumbold teljességgel osztotta a pénzügyminiszter nézetét, bár hozzátette, hogy az nem teljesen önzetlen, hiszen a honfitársainál messzebb tekintő politikus „bizalmatlan Németországgal szemben és rettenetesen fél Oroszországtól... s valószínűleg azt reméli — noha nem bízik benne —, hogy Ausztria-Magyarország Angliában fogja megtalálni leghatalmasabb szövetségesét a végső rendezés idején, amely a Monarchia számára el fogja dönteni az élet vagy a halál kérdését.”⁸⁰

⁷⁰ FO 7/1233, Milbanke jel., 1895. aug. 8. és aug. 13.

⁷¹ Számtalan esetben utalt erre, pl. 1893. dec. 21., 1894. szept. 10., 1894. okt. 2., 1895. febr. 21., 1895. máj. 28. FO 7/1203, 1218, 1232.

⁷² *Sir Horace Rumbold: Final Recollections of a Diplomatist.* London. 1905. 319.

⁷³ „Ausztria politikája alig leplezetten követi Berlin utasításait, így a nemzetközi ügyekben aligha várható tőle független akció... A közkeleti kérdés terén bekövetkezett nagy változás következtében számára csökkent a [Nagy-Britannia és Ausztria-Magyarország közötti] régi bizalmasság és a hagyományos szövetség értéke.” FO 7/1299, Rumbold végső jelentése, szig. biz., 1900. szept. 8.

⁷⁴ *Sir H. Rumbold: Final Recollections...*, 310, 323—325, 372.

⁷⁵ FO 7/1273, Rumbold jel., 1898. máj. 8.

⁷⁶ FO 7/1260, Rumbold biz. jel., 1897. dec. 15., ill. FO 7/1273, 1898. máj. 27.

⁷⁷ FO 7/1284, Rumbold jel., 1899. jan. 4.

⁷⁸ *Sir H. Rumbold: Final Recollections...*, 318—319.

⁷⁹ FO 425/238, Rumbold biz. jel., 1899. márc. 16.

⁸⁰ FO 7/1297, Rumbold biz. jel., 1900. márc. 31. — Hamarosan rájött azonban, hogy „a birodalom egyetlen európai kaliberű államférfiából” sohasem lesz külügyminiszter: Ausztriának

A dualizmus harminc évvel korábban sem elég erős bázisát föltámasztani kívánó, s az elődeihez képest a maga módján „magyarbarát” Rumbold értetlenül állt szemben a magyar függetlenségi érzelmekkel. Még azon is megütközött, hogy a magyarok „gyermekded módon” nem hajlandók megünnepelni 1898. dec. 2-át, Ferenc József trónralépésének 50. évfordulóját, „arra a gyenge kibúvóra hivatkozva”, hogy szemükben csak 1867 óta uralkodik.⁸¹ Máskor úgynevezett „aradi mártírok”-ról beszélt,⁸² nagykövetsége második embere, Milbanke nézeteit visszhangozva, aki a budai Hentzi-emlékmű áthelyezése kapcsán azok véleményét idézte, akik helytelenítik Ferenc Józsefnek a magyarokkal szembeni engedékeny politikáját, „ami csak növelni fogja azoknak az aspirációit, akiknek egyetlen vágya a Dualista Birodalmat még összefűző kapesok lazítása”.⁸³ Rumbold is csak a dualizmus keretein belül fogadta el a magyarok hegemonia-törekvéseit, a perszonálunió gondolatával szemben állt.⁸⁴ A nemzetiségek gyakorlatilag kivihetetlen beolvasztására való kísérletek,⁸⁵ párosulva a közjogi ellenzék 1903 után erősödő aktivitásával, „a lejtő szélére viszik a magyar államot... ahonnan csak a pusztulásba zuhanhat, magával ragadva a nagy közép-rurópai birodalmat” — állapította meg Rumbold pár évvel később írt emlékirataiban.⁸⁶

A Monarchia jövőjét nem lehetett a magyarokra alapozni, már csak a dualizmus kényes struktúrája miatt sem, ezt be kellett látnia Rumboldnak, ugyanakkor Ausztria belső helyzete semmi jóval nem biztatta: a nagynémetek és a csehek, csakúgy mint az autonómiájukat kiépítő galíciai lengyelek, akarva-akaratlanul a fölbomlást hozzák közelebb, de nem jelentenek jobb kilátást a trónörökös reakciós, klerikális elképzelései sem, állapította meg végső jelentésében.⁸⁷ Ez a pesszimista konklúzió, valamint a különféle nemzeti és politikai mozgalmak megítélése rendkívül közel áll William Lavino, a *Times* tekintélyes bécsi tudósítója nézeteihez, s nem lehet vitás, hogy kettőjük viszonyában az újságíró befolyása volt az erősebb.⁸⁸

1896 és 1903 között azért is megnőtt a *Times* magyarországi híreinek a fontossága, mert a bécsi nagykövetség néhány magyar tárgyú jelentése mellett időnként a Foreign Office egyedüli hírforrását jelentették, Budapesten ugyanis hét év alatt hat angol diplomata váltotta egymást, közben hónapokon át betöltetlenül hagyva a posztot, ráadásul ezek a főkonzulok — Lowther későbbi konstantinápolyi nagykövet kivételével — az angol diplomáciai szolgálat szürkébb tagjai közül kerültek ki. A néhány hónapos budapesti tartózkodás szükségképpen nem eredményezett bizalmasabb személyi kapcsolatokat, alaposabb ismereteket, tartalmas jelentéseket. A beszámolók fő forrását a *Pester Lloyd* hírei és politikai cikkei képezték, valamint a folytonosságot képviselő konzul, Brüll I. tájékoztatásai.

nem kell, mert magyar, a magyarok viszont hosszú bécsi tartózkodása folytán túlságosan osztráknak tartják, az udvari körök számára pedig társadalmi rangja és származása nem kielégítő. FO 7/1298. Rumbold jel., 1900. jún. 5. Ebből azt is látnia kellett volna a nagykövetnek, hogy nincs bázisa a német-osztrák és a magyar elem szövetségének, amire pedig ő az erős Monarchiát alapozni kívánta.

⁸¹ FO 7/1275, Rumbold szig. biz. jels, 1898. nov. 25.

⁸² FO 7/1286, Rumbold jel., 1899. okt. 13.

⁸³ FO 7/1285, Milbanke jel., 1899. aug. 13.

⁸⁴ FO 7/1298, Rumbold szig. biz. jel., 1900. máj. 19.

⁸⁵ *Sir H. Rumbold: Final Recollections...*, 324.

⁸⁶ Uo. 287—288.

⁸⁷ FO 7/1299, Rumbold szig. biz. jel., 1900. szept. 8.

⁸⁸ Lavino, illetőleg a *Times* álláspontjáról ld. tanulmányomat: A millenáris Magyarország az angol sajtóban (Megjelenik az Országos Széchényi Könyvtár 1974—75. évi Évkönyvében), ill. id. tanulmányom, Valóság, 1976. 6. sz.

George Greville 1896 márciusától 1897 januáráig tartózkodott Budapesten. Elődeitől eltérőleg Ferenc Józsefet nem császárnak, hanem királynak nevezte, s a függetlenségi pártot nem tartotta túl veszedelmesnek a dualizmusra nézve, mert „túl hazafiasak ahhoz, hogy elméletüket a gyakorlatban is érvényre juttassák”.⁸⁹ A milleniumot sikeresnek ítélte, mert a magyarok „kétségtelenül elérték céljukat és megmutatták a világnak, hogy Ausztria és a balkáni államok között nem egy barbár törzs él, ami szerintük külföldön eddig általános nézet volt, hanem egy olyan nemzet, amelyben a magyar nemzetiség gyors ütemben nő, elsősorban az országban lakó többi nemzetiség rovására, s amely némileg agresszív sovinizmusa ellenére, vagy inkább ennek következtében, gyorsan halad afelé, hogy a kettős monarchiában predomináns partnerré váljék”.⁹⁰

A Greville távozása után fél évvel, 1897 júniusában megérkezett W. N. Beauclerk az ausztriai belpolitikai anarchia láttán inkább helyesléssel, mintsem aggodalommal beszélt Magyarország növekvő politikai súlyáról. Vilmos császár és Károly román király 1897 őszi budapesti látogatása után jelentette, hogy „itt általános érzés a heves patriotizmus és a lelkesedés, hogy Magyarország elsődleges tényezővé emelkedett az európai politikában”.⁹¹ Ezzel lépést kívánva tartani elintézte, hogy a főkonzulátus pecsétjén a régies „Pesth” elnevezést — 25 évvel a főváros egyesítése után — „Budapest”-re változtassák.⁹² 1898 márciusától fél évig ismét megürült a főkonzulátus, de a Bánffy-kormány nagy lármával járó utolsó hónapjairól már részletes tudósításokat küldött Gerard Lowther (1898 október—1899 június). Beszámolóira Londonban több ízben is ráírták, hogy „Bécsből már részletes jelentéseket kaptunk a helyzetről” — ami jelezte a Foreign Office bizalmát a kipróbált és a magyar udvarlásokkal szemben a budapesti főkonzulokkal ellentétben közömbös Milbanke-ben. Lowther után ismét fél évet kellett várni az új főkonzulra. Az 1899 októberében Budapestre érkezett Charles Conway Thornton első jelentéseiben szintén jórészt a sajtókivágatok domináltak. A nemzetiségi kérdésben kezdetben Nicolsonhoz hasonló nézeteket vallott,⁹³ de később mind több megértést tanúsított a budapesti álláspont iránt. Így pl. Horvátország helyzetét politikailag és pénzügyileg egyaránt a horvátok számára ítélte előnyösnek,⁹⁴ s a Ferenc Ferdinánd pétervári utitársválasztásával kapcsolatos magyar fölháborodást is jogosnak minősítette.⁹⁵ Thornton 1902 májusában bekövetkezett halála⁹⁶ után Arthur Herbert két havi budapesti tevékenységét leszámítva 1903 nyaráig ismét üresen maradt a budapesti poszt. Végül a nagykövet kénytelen volt fölhívni a külügyminiszter figyelmét, hogy egy idő óta „a fontos budapesti főkonzulátust” meglehetősen elhanyagolták. „Németország, Oroszország, Olaszország és Franciaország hozzánk hasonlóan a diplomáciai szolgálatból vett főkonzulokat tart [Budapesten], akik írásos jelentéseik kiegészítése-

⁸⁹ FO 7/1247, Greville jel., 1896. okt. 13.

⁹⁰ Uo., Greville jel., 1896. nov. 6.

⁹¹ FO 7/1263, Beauclerk jel., 1897. okt. 5.

⁹² Ennek ellenére a Foreign Office egészen az 1910-es évekig kitartott a „Buda-Pesth” írásmód mellett.

⁹³ FO 7/1302, Thornton jel., 1900. márc. 1.

⁹⁴ FO 7/1329, Thornton jel., 1902. jan. 29.

⁹⁵ Uo., Thornton jel., 1902. febr. 14. Ferenc Ferdinánd ugyanis pétervári hivatalos látogatására kíséretének egyetlen magyar tagjául az ellenzéki néppárti Zichy Jánost választotta, s ez nagy fölháborodást váltott ki hivatalos körökben Budapesten.

⁹⁶ Thornton tehát viszonylag hosszabb időt töltött Budapesten, de 1900 és 1902 között írt jelentéseit nem állt módomban elolvasni, mert londoni tartózkodásomkor kötettség miatt nem voltak hozzáférhetőek. A fontosabb jelentések azonban megtalálhatóak a Confidential Print-ben.

képpen gyakran jönnek Bécsbe szóbeli beszámolóra, s ráadásul jóval ritkábban váltják őket, mint ami az utóbbi időben a mi gyakorlatunk volt. Kötelességmulasztást követnék el, ha nem hívnám föl a figyelmet annak a hátrányaira, ha Budapesten kedvezőtlenebb helyzetbe hoznánk magunkat, mint amilyennel az említett hatalmak rendelkeznek.”⁹⁷

Választ nem kapott a nagykövet, de ettől fogva állandóan volt brit diplomata-tanúja a mind kritikussabbá váló magyarországi politikai helyzetnek.

A régivágású, mértéktartó ítéletű, konzervatív beállítottságú bécsi nagykövetek sorában Sir Francis Plunkett volt az utolsó.⁹⁸ Az ír származású, katolikus diplomata igen népszerű volt a bécsi udvarban, de Ferenc Józsefhez fűződő különösen jó viszonya ellenére a század elején tovább folytatódott a két hatalom fokozatos „elidegenedésének és eltávolodásának a folyamata”.⁹⁹ Ehhez hozzájárult Ausztria-Magyarország nagyhatalmi súlyának további csökkenése: „különféle okoknál fogva, nem utolsósorban a nemzetiségi ellentétek által előidézett kedvezőtlen belső helyzet, valamint az Ausztria és Magyarország közötti rivalizálás következtében az Osztrák-Magyar Monarchia már nem tölti be megszokott európai nagyhatalmi szerepét”, s jövője még bizonytalanabb, jelentette Milbanke.¹⁰⁰ A két ország közti gazdasági kiegyezési tárgyalásokkal kapcsolatos viták, majd a magyar véderőtörvény reformjából kinövő 1903. évi magyar kormányválság és éles osztrák—magyar összeütközések csak erősítették az angol aggodalmakat. Plunkett észrevette, mennyire eltérnek egymástól a Monarchia mind nagyobb öntudatra ébredő népeinek külpolitikai érzelmei,¹⁰¹ de az érzelmek mögött meghúzódó érdekeket, magának a nemzeti eszmének a térhódítását nem vette tudomásul.¹⁰² Új vonása az angol kommentároknak, hogy a viszonyok alakulásáért a felelősséget megosztják az egyes népek és pártirányzatok között, sőt időnként magának a 67-es rendezésnek tulajdonítják, és nem zárkoznak el bizonyos magyar nemzeti követelések jogosságának elismerésétől. Plunkett „a kontinens legrégebbi alkotmányos országának” a bécsi udvar és az osztrák kormánykörökkel szembeni szilárdabb magatartását nem ítélte el.¹⁰³ Ez a tendencia a Foreign Office-on belül is megfigyelhető.¹⁰⁴

⁹⁷ FO 7/1339, Plunkett biz. jel., 1903. jún. 20.

⁹⁸ Elődjéhez hasonlóan Plunkett fél évszázados diplomáciai pályafutását fejezte be Bécsben. Egyetlen fontosabb korábbi állomáshelye Szentpétervár volt, nagykövetségi titkárként. W. Steed, a *Times* 1902-től Bécsben élő tudósítója szerint képességei meghaladták a brit diplomaták átlagos gyenge szintjét, de „egy hajmeresztő sznob” volt. Steed levele Bell-hez, 1903. jún. 8. NPHS Papers, Steed Papers.

⁹⁹ E folyamat bemutatásával kezdi fontos monográfiáját *F. R. Bridge: Great Britain and Austria-Hungary 1906–1914. A Diplomatic History*. London, 1971. (A továbbiakban Bridge: 1906–1914) 1–4.

¹⁰⁰ FO 425/254/84, Milbanke biz. memo., 1902. máj. 4.

¹⁰¹ FO 7/1351, Plunkett jel., 1904. máj. 18.

¹⁰² Példa erre, mennyire értetlenül szemlélte a lengyelek vágyát nemzeti egységük helyreállítására. FO 7/1362, 1905. márc. 24.

¹⁰³ Milbanke 1902. máj. 4-i, fönt idézett memoranduma még elég nyomatékosan bírálja a magyar szeparatista érzelmeket, de Plunkett 1903. febr. 26-án (FO 7/1338), majd ez év márc. 26-án s aug. 12-én hibáztatja az ausztriai magyarellenes közhangulatot, ami lehetetlenné teszi az osztrák kormány számára, hogy hozzájáruljon a magyar követelések teljesítéséhez.

¹⁰⁴ A magyar függetlenségi ellenzék 1903. augusztusi felirati javaslatát a minisztériumban „a magyar igények világos kifejtése”-ként jellemezték, FO 7/1340, 1903. aug. 3., minute. — Az sem váltott ki kritikát angol részről, hogy Tisza István Körber osztrák miniszterelnököt „distinguished foreigner”-nek, egy tiszteletreméltó külföldinek nevezte. Milbanke ezen főláborodott volna.

A magyar követelések iránt megváltozott angol hangnem Magyarország látszólagos erőgyarapodásának szólt, hiszen a hivatalos angol politika mindig méltányolta az erősebb fél szempontjait, de érzelmileg eleve a magyarok javára hangolta az angol politikuskokat, hogy Széll Kálmán miniszterelnök a budapesti parlamentben szembeszállt a búr háború kapcsán Angliát bíráló hangokkal, és kijelentette, hogy „az angol nemzet a mi becsülésünket, rokonszenvünket és . . . bámulatunkat bírja”.¹⁰⁵ Nyilatkozatát a *Times* azonnal örömmel nyugtázta és vezércikkben köszöntötte,¹⁰⁶ az angol külügyminiszter pedig biztosította a magyar miniszterelnököt, hogy iránta „mindig melegséget fogunk érezni szívünkben”.¹⁰⁷ Tudjuk, hogy a korabeli magyar közvélemény többsége, s különösen a függetlenségi irányzatú sajtó, a dél-afrikai konfliktusban korántsem állt az angolok pártjára, s Széll nyilatkozata formálisan csupán egy búrpartí szász képviselő angolelles kijelentéseit utasította vissza azzal, hogy egy kis nemzet, mint a magyar, rá van szorulva a nagy Anglia rokonszenvére, de a miniszterelnök szavait angol részről (talán nem is minden szándékosság nélkül) többre magyarázták, pozitív állásfoglalásként tüntették föl. Széll nyilatkozata mindenesetre némi politikai tőkét szerzett a magyaroknak, így pl. a pályafutását a külügyminisztériumban kezdő, s ott nagy tekintélynek örvendő V. Chirol, a *Times* külpolitikai szerkesztője még évekkel később is emlegette, hogy a magyarok a búr háborúban Anglia mellé álltak.¹⁰⁸

Az 1903 júliusában, feszült belpolitikai helyzetben Budapestre érkező Francis Stronge főkonzul nem volt érzéketlen a világban végbemenő változások iránt. Ő volt az első magyarországi angol diplomata, aki foglalkozott a szociáldemokrata mozgalom térhódításával, és megállapította befolyása növekedésének elkerülhetetlenségét. Abban is igaza lett azonban, hogy a Monarchiában a nacionalizmus „fékezni fogja a szocializmus terjedését és még sokáig jóval fontosabb tényező lesz a belpolitikában”.¹⁰⁹ Plunketthez hasonlóan úgy látta, hogy 1903 őszén, Chlopy és a 9-es bizottság javaslatai után, a magyar kormány számára a koronával szembeni konfliktusban létfontosságú a siker, „minthogy Magyarország kormányzata ma már nemcsak névlegesen, de ténylegesen is demokratikus”, szemben Deák idejével, amikor a politika csak egy viszonylag szűk osztály érdeklődésére tartott számot.¹¹⁰ Az 1903-as Magyarország politikai berendezkedése a korabeli angol diplomácia értékmérőjén nézve még valóban demokratikusnak tűnt. A következő években nem annyira Magyarország változott, mint az angol szemlélők mércéje.

Stronge 1904 őszén, a házszabálmódosítás kérdésében erőteljesen Tisza mellett foglalt állást,¹¹¹ viszont a nagykövet helytelenítette, hogy az uralkodó nyíltan azonosítja magát Tisza politikájával, mert ezzel saját népszerűségét veszélyezteti.¹¹² A Szabadelvű Párt 1905 januári veresége mindenesetre a Magyaror-

¹⁰⁵ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója' I. köt. 446–447. Vö. S. Halász Terézia: Széll Kálmán életrajza. Bp. 1943. 151–153.

¹⁰⁶ The Times, 1901. dec. 12. 3., dec. 13. 3., ill. 7.

¹⁰⁷ FO 800/117, Lansdowne magánlevele Deymhez, 1901. dec. 17.

¹⁰⁸ The Times, 1905. júl. 8. 11. Hasonlóan nyilatkozott M. Bell, a lap gazdasági és adminisztratív igazgatója is Steednek írt levelében, 1908. júl. 10. NPHS Papers, Steed Papers. — Chirol és a Foreign Office viszonyára ld. Steiner: I. m. 189–190.

¹⁰⁹ FO 7/1356, Stronge jel., 1904. máj. 4.

¹¹⁰ FO 425/258/240, Stronge jel., 1903. okt. 23.

¹¹¹ FO 7/1356, Stronge jel., 1904. szept. 5. és nov. 19.

¹¹² FO 800/117, Plunkett magánlevele Lansdowne-nak, 1904. dec. 28.

szág monarchiabeli szerepével kapcsolatos angol remények rombadőlését jelentette, s megindította a magyarokkal kapcsolatos angliai vélemények fokozatos megváltozásának folyamatát.

1905–1906: a változás alapjai

Az 1905–06-os alkotmányos válság, majd a koalíció kormányzásának évei döntőek Magyarország angliai megítélésének történetében. A korábbi évtizedekben domináló rokonszenvező hangnemet hat év alatt fokozatosan kiszorította az erősödő bíráló, a kritikus beállítottság vált uralkodóvá a külügyminisztériumban is, ez nyomta rá bélyegét a *Times* magyar vonatkozású tudósításaira, s ugyanakkor a radikális és szocialista sajtóban is hangadóvá vált. Ezt a fordulatot számos tényező együtthatása idézte elő.

A századforduló óta egymástól szinte észrevétlenül távolodó Nagy-Britannia és Ausztria-Magyarország viszonya 1907–09-ben hirtelen rendkívül megromlott, a német veszéllyel szemben a hármass *entente*-ot létrehozó brit diplomácia a Balkánon Oroszország támogatójává és a német vazallusnak tekintett Monarchia ellenfelévé vált. Ennek ellenére az angol külpolitika továbbra is ellenezte a Monarchián belüli szeparatista törekvéseket, így elvetette egyes magyar körök puhatolózó jellegű szövetségesi fölkinálkozását, s a magyarországi nemzetiségek iránti újkeletű rokonszenve is csak a Monarchián belüli megoldás keretei között maradt. A budapesti angol diplomaták továbbra is inkább a magyar álláspont iránt mutattak megértést, s csak Londonban figyelhető meg a Magyarország-kép megváltozása. Ez a következő eseményekre, fejleményekre vezethető vissza: a magyarországi belpolitika alakulása és a koalíció magatartása; a magyar válság nemzetközi kihatásai; a koalíció visszafelé elsülő angliai propagandahadjárata; az angol liberálisok 1906. évi választási győzelme, és a radikális, szocialista-szimpatizáns irányzatok megerősödése az angol politikában és közgondolkodásban; a németellenes, imperialista klikk térnyerése a brit külügyi apparátusban; s mindennek részben a betetőzéseként, részben a következményeként az R. W. Seton-Watson kezdeményezte és vezette sajtókampány a magyar nemzetiségi politika ellen. Az alábbiakban e tényezőket csak a Foreign Office-ra gyakorolt, kimutatható hatásuk alapján vizsgálom.

Az ellenzéki koalíció 1905. januári győzelmével olyan irányzatok szereztek többséget a magyar képviselőházban, amelyekre a brit diplomaták régóta gyanakvással, helyenként nyílt ellenszenvvel tekintettek. A Függetlenségi Párt ellen vélt szeparatista céljai és látszólagos radikalizmusa szólt, a Néppártot klerikális elvei és vatikáni kapcsolatai tették ellenszenvenné, az arisztokrata „disszidensek”-re pedig az angol főkonzul Tisza választási vereségében játszott szerepükért haragudott.¹¹³ Az angol diplomaták először attól tartottak, hogy az uralkodó engedményeket fog tenni a 48-as irányzatnak, ami Ausztria és Magyarország további eltávolodását, a nagyhatalmi státus további gyengülését fogja maga után vonni.¹¹⁴ Ferenc József hajthatatlanságát így megkönnyebbüléssel fogadták, s visszatértek a magyarokkal szembeni régi vádhoz, hogy érzéketlenek a magasabb, összmonarchiai érdekek iránt. Stronge egy sokat idézett jelentésben megállapí-

¹¹³ FO 7/1367, Stronge jel., 1905. jan. 31.

¹¹⁴ FO 7/1362, Plunkett jel., 1905. febr. 10. és márc. 24., ill. végső jelentése, 1905. máj. 5. FO 425/268. — Hasonlóan vélekedett Alan Johnstone, az ügyvivő is, FO 7/1363, 1905. jún. 16., továbbá *Rumbold*: i. m. 372–373.

totta, hogy „kevés ország van, ahol a külügyekről kevesebb szó esik, vagy kevésbé értik azokat . . . a tipikus magyar elmerül a belpolitikában és közömbös a Monarchia nemzetközi helyzete iránt,” — képtelen értékelní a nagyhatalmi státust.^{114a}

Nem segítette elő a Foreign Office további tájékozódását, hogy a válság kellős közepén mind a nagykövet, mind a főkonzul leváltásra került.¹¹⁵ Goschen és Clarke, két *homo novus* kezdetben érthető módon rászorult a mindent és mindenkit kitűnően ismerő honfitárs, a *Times*-ot tudósító Wickham Steed információira. Goschen távozásáig megmaradt Steed befolyása alatt, s a minisztériumban is megalapozta az újságíró tekintélyét, 1905-től kezdve mind gyakrabban kerültek a Foreign Office ausztria-magyarországi dossziéjaiba a *Times*-ból kivágott tudósítások.^{115a} Az új nagykövet 1905 végén levélben kísérelte meg az új külügy-miniszter, Sir Edward Grey számára a magyarországi helyzet megvilágítását. Goschen úgy vélte, hogy a koalíció vezérei „erőfeszítéseikkel egy olyan alkotmányt védenek, amelyet jelenleg valójában nem támad senki, árnyak után futnak, amikor a lényeg gyakorlatilag a kezükben van, . . . országuk idejét pocsékolják, pénzügyi és ipari romlásba döntenek azt”. A Fejérváry-kormány ügyes politikája következtében azonban a nagykövet valószínűnek tartotta, hogy a koalíció rövidesen kompromisszumot fog kötni.¹¹⁶ A levél több gondolata erősen emlékeztet Steed tudósításaira, így Grey-nek nem mondhatott túl sok újat, hiszen a külügyminiszter válaszában azt írta, hogy az utóbbi években a *Times* alapján próbálta követni a magyarországi eseményeket, ami időnként nem volt könnyű.¹¹⁷

Pedig a koalíciós vezérek erősen rajta voltak, hogy küzdelmüket 1848 új kiadásának beállítva megnyerjék maguknak az angol közvélemény támogatását. Kossuth Ferenc, Apponyi Albert és Londonban élő hívük, Reich Emil, számos liberális és konzervatív folyóiratban, illetve a *Times*-nek írt levélben ismertette a magyar válságot saját nézőpontja szerint,¹¹⁸ 1906 márciusában pedig a két pártvezér nyugat-európai propagandakörútra készült, amire a Foreign Office nem tekintett túlzott rokonszenvvel.^{118a}

A koalíció hirtelen behódolása, majd nem túl sikeres kormányzása már egy sok tekintetben megváltozott Anglia szeme előtt játszódott le. Tíz év kormányzás után 1905 végén lemondott a konzervatív kormány, és az 1906 januári választásokon óriási liberális többség került be az Alsóházba. A politikai fordulat csak felszíni jele volt az angol társadalomban zajló változások fölgyorsulásának. Az 1891-ben Newcastle-ban meghirdetett „új liberalizmus” túllépett a radikalizmuson, és az individuum szabadsága helyébe az alsóbb osztályok gazdasági emancipálását tette meg céljának, a társadalom nagy többségét alkotó munkásosztályban (és sok velük rokonszenvező értelmiségiben) pedig teret kezdett hódítani

^{114a} FO 120/825, Stronge jel., 1905. márc. 7.

¹¹⁵ A márciusban eltávozott Stronge helyére júniusban érkezett meg F. S. Clarke; a májusban elbúcsúzó Plunkett utóda, Sir Edward Goschen, pedig a nyár végén foglalta el állomáshelyét.

^{115a} Steed-nek Goschen-re, ill. a minisztériumra gyakorolt befolyását hangsúlyozza Bridge is, 1906—1914, 31—32.

¹¹⁶ FO 800/40, Goschen biz. magánlevele Grey-nek, 1905. dec. 13.

¹¹⁷ Uo., Grey magánlevele Goschennak, 1905. dec. 26.

¹¹⁸ Kossuth Ferenc a szélsőségesen németellenes konzervatív havi szemlében, a *National Review* 1905 okt. és dec. számában, valamint a liberális jellegű *Outlook* c. hetilap több számában, Apponyi ugyancsak az *Outlook*-ban, a *Monthly Review* 1905 januári számában, s a *Times*-ben 1905. júl. 1-én megjelent levelében, Reich Emil pedig a *Contemporary Review* 1905 októberi és novemberi számaiban propagálta a függetlenségi álláspontot.

^{118a} FO 371/6, Hardinge megjegyzése Goschen 1906. márc. 6-i jelentésén.

a szocializmus eszméje. Az 1906-os választásokon a liberálisok támogatásával 30 Labour-párti képviselő is bejutott a parlamentbe, s noha a liberális kormányban nem a radikális irányzat volt a legbefolyososabb, a következő években számos jelentős szociális reformtörvény került elfogadásra, s megrendült az addig mindkét pártban domináló arisztokrácia politikai vezetőszerpe. Az angol közhangulat „balratolódása”, a szociális igazságosság eszméjének térnyerése nem kedvezett egy olyan Magyarország megítélésének, amely nem volt hajlandó választójogot adni lakossága nagy többségének, amely hangosan hirdette a lakosság magyar felének a másik fél fölötti szupremáciáját, s melyet saját radikálisai és szocialistái oly élesen elítéltek. Ha az angol diplomata véleményét nem is ezek a szempontok irányították, az angliai „mérce” megváltozása rájuk sem maradhatott hatástalan. Így például ők is ismételtén megállapították, hogy Ausztria a belpolitika megszilárdulása és az általános választójog bevezetése következtében megfordult a Monarchia két államáról alkotott kép: Ausztria politikailag is korszerűbbnek, rokonszenvesebbnek, „progresszívbabbnak” tűnt Magyarországnál.

A Foreign Office-ban és általában a brit külpolitikában a radikális eszmék térnyerése kevés konkrét nyomot hagyott. A minisztérium személyzetének arisztokratikus összetétele természetesen nem változott, s 1906 után a politikai irányítást a liberális párt „imperialista” szárnya gyakorolta, a whig arisztokrata Sir Edward Grey vezetése alatt. A liberálisok külpolitikájának igazi ellenzékét így nem a konzervatívok, hanem a radikálisok alkották.¹¹⁹ Mégsem mondható, hogy a Downing Street-i épületet nem érintette meg „a változás szele”. Mindenek előtt 1906-tól új rendszert vezettek be az iratok kezelésében, az alacsonyabb rangú hivatalnokok véleményezési jogot kaptak, a magasabb rangúakból pedig döntéshozatali joggal is fölrüházott politikai szakértők lettek. Elvben ezzel mentesítették a kisebb ügyek elintézésétől a minisztert és állandó helyettesét, a gyakorlatban pedig rendkívül megnőtt a minisztériumi hivatalnokok szerepe, befolyása.^{119a} Bármennyire fontos volt is a döntéshozatali folyamat radikális megváltozása, az angol külpolitika alakulása szempontjából döntővé azok a személyi változások váltak, amelyek az ügymeneti reformmal párhuzamosan, részben vele összefüggésben, a minisztériumban végbementek. E folyamat történetírója szerint „a Foreign Office belső történetéből megállapítható egy csoport kiemelkedése, akik — elsősorban Francis Bertie-vel és Charles Hardinge-gal az élükön — elkötelezettjei voltak a németellenes politikának, és erősíteni akarták Britannia Franciaországhoz és Oroszországhoz fűződő kapcsolatait. Egy sereg intrika, előléptetés és áthelyezés segítségével sikerült nekik megszerezni a legbefolyososabb londoni és külföldi posztokat. Sir Edward Grey alatt az ő nézeteik képviselték az uralkodó ortodoxiát.”¹²⁰

¹¹⁹ A. J. P. Taylor: i. m., IV. fejj.; H. S. Weinroth: *The British Radicals and the Balance of Power = Historical Journal*, XIII. 1970. 4. sz.; A. J. Anthony Morris: *Radicalism against the War 1906—1914*. London. 1973.

^{119a} Tilley—Gaselee: *The Foreign Office*. 160—161. Részletesen tárgyalja a reformot Ray Jones: *The Nineteenth-Century Foreign Office. An Administrative History*. London. 1971, 111—135; valamint Steiner: i. m. 76—82. Az utóbbi szerző szerint a reform fő mozgatója a Bertie-Hardinge csoport és Eyre Crowe voltak, míg Jones szerint korábbi eredetű volt a kezdeményezés.

¹²⁰ Steiner: i. m. 70.

1906 ősze: Magyarország fölkinálása és elutasítása

Anglia számára nem volt könnyű a hagyományos külpolitikáról való letérés és az egyértelmű csatlakozás a Hármasszövetséggel szembenálló francia—orosz blokkhoz. A külügyminisztériumon belül 1906 elején még folyt a harc a Németországgal való megegyezés és a vele való erőteljesebb szembeszállás hívei között, de ez csak még fontosabbá tette Németország szövetségesének belső helyzetét és külpolitikai magatartását. E tekintetben az 1906 áprilisában hatalomra került magyar koalíció kétségtelenül kínált bizonyos lehetőségeket. Május 15-én Clarke beszámolt a koalíció kétértelmű külpolitikai álláspontjáról: a válság idején sajtójának egy része támadta Németországot és a Hármasszövetséget, most viszont Kossuth és Wekerle egyaránt a német szövetség fontosságát hangoztatja.¹²¹ Lord Fitzmaurice, a liberális párti parlamenti külügyminiszterhelyettes (egyébként az előző külügyminiszter, a konzervatív Lansdowne testvére és számos magyar politikusi régi ismerőse) a jelentést igen érdekesnek találta, mivel Magyarország politikája kihatással lehet a Kettősszövetség arculatára s Angliának e szövetséghez fűződő viszonyára. „Németország nem folytathat aktív politikát a Balkán-félszigeten, vagy Kis-Ázsiában és a Perzsa-öbölnél, ha nem veheti biztosra Magyarország támogatását. Összefüggő láncolatnak kell húzódnia Berlintől Bécsig, onnan pedig Konstaninápolyig és Bagdadig — ennek következtében a magyarországi viszonyok jövőbeli alakulása most különös jelentőséggel bír. Attól függően, hogy ez vagy az a kombináció kerekedik-e felül, hogy Magyarországon belül a hatalom ennek vagy annak a nemzetiségnek a kezébe kerül, illetve, hogy a zűrzavar és a reakció korszaka következik-e be, a német—osztrák-magyar szövetség áldásosnak vagy károsnak bizonyulhat. El tudom képzelni, hogy egy ilyen szövetség Anglia számára előnyös lehet, amennyiben ez a magyarországi liberális befolyás alatt jön létre, amit például a boldogult báró Kállay is képviselt.”¹²²

A középkeleti és balkáni szakértőnek számító Fitzmaurice-nál a német politika rokonszenvesebb vágányra terelése nem pillanatnyi ötlet volt, hanem önálló koncepció, a németellenes kurzus alternatívája. Az új Foreign Office-ban azonban magára maradt, „oroszellenes nézetei a brit külpolitika korábbi korszakát tükrözték, csakúgy mint kísérletei, hogy ápolják a jó viszonyt Berlinnel”.¹²³ A Monarchiára, és azon belül a liberális Magyarországra építés gondolata jegyében javasolta Fitzmaurice magyar származású ismerősének, dr. Reich Emilnek,¹²⁴ hogy Magyarország külpolitikai szerepével kapcsolatos elképzeléseit őrajta keresztül juttassa el Grey-nek. Reich 14 oldalas memorandum a Foreign Office-ban je-

¹²¹ FO 371/7, Clarke jel., 1906. máj. 15. — A Függetlenségi Párt bizonytalan külpolitikai álláspontjára ld. *Diószegi István*: A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900—1914 = Századok, 1973. 1. sz., különösen 8—9.

¹²² Lord Fitzmaurice megjegyzései Clarke fönti jelentéséhez. — Kállay természetesen nem volt báró, s pártértelemben semmiképpen sem volt liberális, noha J. S. Mill híres munkáját „A szabadságról” ő fordította le magyarra. Fitzmaurice-nak az Andrásyakkal és Apponyihoz fűződő, még az 1870-es évekből eredő kapcsolatát a brit életrajzi lexikon is említi. The Dictionary of National Biography, 1931—1940, 690—692.

¹²³ *Steiner*: i. m. 108. Vö. *Monger*: i. m. 290.

¹²⁴ Reich Emil (1854, Eperjes—1910, London) a századfordulón Anglia-szerte ismert történelmi és filozófiai író és előadó volt. Könyvet írt a magyar irodalomról, a XIX. századi európai történelemről, a klasszikus ókorról stb. Angol folyóiratokba írt cikkeiben a magyar függetlenségi álláspontot népszerűsítette, sovíniszta szellemben, ami illett is a Budapesti Hírlap londoni tudósítójához. Néhány rá vonatkozó iratot őriz az Egyetemi Könyvtár G 329 jelzeten.

lentős figyelmet keltett, és a Magyarországgal kapcsolatos politika alternatíváinak megvizsgálásához vezetett.

Reich megállapítása szerint az orosz–japán háborút megelőzőleg Magyarország és a balkáni államok kül- és belpolitikájában döntő tényező volt a félelem az orosz beavatkozástól, s ez gátat szabott függetlenségi törekvéseiknek is, Magyarország pl. ezért érte be a nem teljes autonómiával, amely nem hagyott neki befolyást a külügyekre és a hadseregre. Japán győzelme következtében az orosz veszély 10–20 évre megszűnt, annál is inkább, mivel Oroszország minden erejével mandzsuriai befolyása visszaszerzésére fog törekedni. A Duma létrehozatala is lehetetlenné fogja tenni Délkelet-Európában Oroszország dinasztikus jellegű agresszivitását. A délkelet-európai térségben csak két hatalomnak érdeke az itt élő nemzetek politikai elmaradottságának a megőrzése: Németországnak és a Magyarország nélkül számított Ausztriának. Angliának viszont az az érdeke, hogy segítse Magyarországot, Szerbia, Románia, Bulgária és Görögország politikai és gazdasági függetlenségét, a német és osztrák befolyás alóli fölszabadulásukat. A növekvő népesség következtében expanzív, gyarmatosító politikára kényszerülő Németország és Anglia között kikerülhetetlen a háború, s ezért Anglia nem engedheti meg, hogy „Németország keresztbe ráüljön Európára, egyik lábával az Északi-tengerben, a másikkal az Adriában”. Ausztria gyengesége ezt lehetővé teszi, s Anglia csak Magyarország és a balkáni államok gazdasági és politikai fölkarolásával gátolhatja meg e terv sikerét. Ha Anglia ezt belátja, úgy könnyű kimutatni, hogy „nagyágánál, népességénél és geopolitikai helyzeténél fogva” Magyarországnak kell az angol politika súlypontjává válnia ebben a térségben.

Az új magyar kormány kinevezése Reich szerint még nem oldotta meg az ún. magyar válságot. Birtokában van gr. Apponyi egy rövid összefoglalója, mely szerint az új minisztérium csak átmeneti jellegű, egy-két éven belül az Ausztriához fűződő kapcsolat további fönntartásához *conditio sine qua non* lesz, hogy Magyarországnak legyen saját hadserege és jusson döntő befolyáshoz a külpolitikában. Az általános választójog bevezetése csak erősíteni fogja a magyar igények súlyát. A nemzetiségek léte ennek nem mond ellent, hiszen „Magyarországon nincs komoly viszály a magyarok és a nem-magyarok között. . . csak helyi és egyéni sérelmek vannak”. Míg Ausztriában történetileg és földrajzilag elhatárolt nemzetek állnak egymással szemben, Magyarországon a nem-magyarok elmagyarosodóban vannak. „Ez nem a törvényhozás következménye, hanem a magyarok felsőbbrendűségéből és nagyobb asszimiláló képességéből fakad. Komolyan beszélni magyarországi román vagy szláv »kérdésről« annyi, mint welszi »kérdésről« beszélni Angliában.” Magyarországot követeléseitől csak polgárháborúval lehet eltéríteni, de ebben „az egységes, közel húszmilliós nemzet győzelme csak hónapok kérdése lenne.” Angliának létérdeke annak a régi fölfogásnak az elejtése, amely Bécszet tekintette a Kettős Monarchia központjának; Angliának Magyarországhoz, a Monarchia döntő tényezőjéhez kell közelednie. E közeledés érdekében és Magyarország gazdasági függetlensége elősegítéséhez Reich első lépésként két új brit konzulátus föllállítását javasolta Kassán és Nagyváradon, valamint a budapesti brit konzul utasítását a javasolt politika követésére. Ez azért is időszzerű, mert „a magyarok rövidesen ragaszkodni fognak ahhoz, hogy saját diplomáciai és konzuli képviselőik legyen külföldön, és hogy ennek megfelelően külföldi képviselők legyenek Budapesten”.¹²⁵

¹²⁵ FO 371/7/26 301, Reich 1906 júliusi keltezésű memoranduma, Fitzmaurice kísérelvele, négy oldalas kommentárja, a Foreign Office hivatalnokainak megjegyzései és Grey döntése.

Reich javaslata furcsa keveréke a reális meglátásoknak és a millenium óta mind jobban teret nyerő nagyhatalmi illúzióknak, lényegében a függetlenségi jobbszárny külpolitikai fölfogását képviselte.¹²⁶ A javasolt radikális fordulat, a magyar szeparatizmus támogatása nem riasztotta el Grey-t, első olvasásra nem találta a memorandumot eleve elvetendőnek, s a Monarchia egészével rokonszenvező Fitzmaurice is részleges elfogadását javasolta. A parlamenti külügyminiszterhelyettes kétségbevonta, hogy Oroszország a jövőben Kelet-Európától elfordulva minden figyelmét a Távol-Keletre fogja összpontosítani, s a nemzetiségi kérdés megoldását is inkább „bölcös és idejében megadott engedményekkel”, mintsem az asszimilálással vélte biztosíthatónak, de mint följegyzésében kifejtette, „nem szükséges osztani Dr. Reich valamennyi állítását, hogy végkövetkeztetésének érvényességét meglássuk, azaz hogy a Levante és Kelet-Európa jövőendő kereskedelmének minden vonatkozásában igen kívánatos a jó viszony (a good understanding) országunk és Magyarország között. . . Németországnak nehéz lenne politikailag vagy kereskedelmileg dominálnia Kis-Ázsiát, vagy ellenséges monopóliumokat létesíteni ott, ha nem állna rendelkezésére iránta barátságos összekötő vonal Berlinből Kis-Ázsiába Bécsen, Budapesten, Belgrádon és Konstantinápolyon át. Ennélfogva Dr. Reich javaslatai megfontolásra méltóak még akkor is, ha nem osztjuk valamennyi nézetét Németország túlsúlyáról és országunkkal szembeni eltökélt ellenséges szándékairól.”

Fitzmaurice tehát hosszabb távú kereskedelmi és politikai megfontolásokból mutatott érdeklődést a javaslatok iránt. Kereskedelmi szempontból a minisztérium illetékes osztálya kezdetben szintén érdeklődést mutatott, sőt az osztály vezetője helytelenítette, hogy a bécsi kereskedelmi attasé sosem foglalkozik Magyarországgal, s hogy a nagykövet sem tölt évente néhány hetet Budapesten. Grey magántitkára, L. Mallet, új konzulok helyett külön budapesti kereskedelmi attasé kinevezését tartotta célszerűnek, de Barrington másod-miniszterhelyettes egyelőre csak azt javasolta, hogy Clarke látogasson el a javasolt két városba, és jelentse, érdemes-e ott új konzulátusokat nyitni. Grey valamennyi fönti véleménynyel egyetértett, és elment az utasítás „Kaschau és Grosswardein” fölkeresésére. „Öfelsége Kormánya előtt az utóbbi időben mind nyilvánvalóbbá vált, hogy országunk és a Magyar Királyság között jelenleg fönnálló kapcsolat nincs arányban az utóbbi államnak a Dualista Birodalomban betöltött politikai és gazdasági súlyával, ami ráadásul minden jel szerint a közeli jövőben tovább fog növekedni.”¹²⁷ Az utasítás is jelzi, hogy a Reich-memorandum iránt mutatott angol érdeklődés elsősorban nem az útkeresés stádiumában levő angol külpolitika egyik nyitásként értelmezhető. A pragmatista angol külügyi vezetés úgy vélte, hogy a hatalomra került magyar koalíció a magyar belpolitika stabilizálását fogja jelenteni, s így tovább erősödik Magyarország Ausztriával szembeni pozíciója.

A főkonzul válaszában rámutatott, hogy a már létező brit érdekek, vagy a Magyarországon élő brit állampolgárok (főként zsokék és nevelőnők) hathatósabb védelmet nem igényelnek, viszont a jobb politikai tájékozottság érdekében, s hogy új teret nyissanak a brit kereskedelem és vállalkozás számára, inkább Zágrábban

¹²⁶ Irónikus, hogy ugyanezeket az érveket hangoztatta az első világháború alatt a szélsőségesen németellenes angol publicisztika, azzal a különbséggel, hogy náluk Magyarország nem a német törekvéseknek útját állni hivatott gát pilléreként szerepelt, hanem mint a német politika leghűségesebb és ezért megsemmisítendő eszköze. Pl. R. W. Seton-Watson: *The Pan-German Plan and its Antidote = Contemporary Review*, 1916. okt., 419–429.

¹²⁷ FO 120/829/1, Barrington utasítása Clarke-hoz, 1906. aug. 22.

és Kolozsvárott kellene új konzulátust létesíteni.¹²⁸ Az állandó miniszterhelyettes, Hardinge döntött az új javaslat ügyében: küldjék el Reich memorandumát véleményezésre Clarkenak, s egyúttal vizsgáltsák meg kereskedelmi szempontból a két alternatívát a bécsi kereskedelmi attaséval.

Még a további válaszok beérkezése előtt történt azonban egy olyan esemény, amely feltétlenül kihatással volt nemcsak Reich javaslatának a sorsára, de a hivatalos angol—magyar viszony további alakulására is. 1906. szept. 20-a és okt. 1-e között hivatalosan a Függetlenségi Párt, valójában a magyar kormány meghívására Magyarországra látogatott az angol liberális párt egyik radikális színezetű csoportja, az Eighty Club, 28 tagból, köztük 12 parlamenti képviselőből álló küldöttséggel.¹²⁹ A meghívás mögött a magyar kormánynak az a törekvése állott, hogy Angliában támogatást nyerjen Ausztriával és a koronával szembeni „nemzeti” törekvéseihez, s hogy rábírja az angol tőkét a magyar iparfejlesztés támogatására. Ez utóbbi cél előmozdítására közvetlenül az Eighty Club után a brit kereskedelmi kamarák küldöttségét látták vendégül. A Foreign Office eleve bizalmatlan volt a liberálisokkal, különösen pedig azok radikális irányzatával szemben, a külgyekbe belekontárkodó utazgatásokat pedig kíváltképp nem kedvelte.¹³⁰ Fitzmaurice és Grey attól tartott, hogy a klub „csatlakozik valamilyen Ausztria ellenes demonstrációhoz”,¹³¹ s lényegében ez is volt a meghívás célja. Tisztában volt ezzel Eyre Crowe is, a Nyugat-európai Osztály nemrég kinevezett vezetője, a németellenes irányzat legszenvedélyesebb képviselője. A *Times* szeptember 26-i és 27-i cikkeit kommentálva úgy találta, hogy „Mr. Kossuth és gr. Apponyi erőfeszítései láthatóan sikeresek voltak, hogy brit látogatóikat elkötelezzék Magyarország Ausztria-ellenes, »függetlenségi« politikája mellett... (Mellesleg ez az a politikai vonal, amelyre dr. Reich Emil minket rávezetni szeretne.)” Crowe egyúttal kimondta a Foreign Office döntését a magyar függetlenségi irányzat ügyében: „Ha és amikor Magyarország megteremti »nemzeti függetlenségét«, még lesz elég időnk, hogy eldöntsük, mi legyen álláspontunk Magyarországgal és Ausztriával szemben. (Saját kiemelésem.) De bizonyos vagyok benne, hogy amíg az Osztrák-Magyar Monarchia jelenlegi alapján nyugszik, addig nem szolgálna a brit érdekeket, ha fölbresztenénk Ausztria érzékenységét a magyar függetlenségi párttal való politikai flörtöléssel.”¹³²

A látogatás körüli bonyodalmakat fokozta, hogy a bécsi *Montagsrevue* október 1-én cikket közölt, mely szerint a júliusi londoni interparlamentáris konferencia idején VII. Edward király fogadta Apponyit, aki meggyőzte a királyt a magyar követelések jogosságáról, s az Eighty Club útja már ennek volt a következménye. A bécsi, sőt a müncheni sajtó egy kis része is, fölkapta az ügyet, Apponyi cáfolata ellenére, így a látogatás a liberális Anglia megnyerése helyett csak fölbosszantotta az angol királyt, kormányát és a Foreign Office-t. A magyar,

¹²⁸ FO 371/7, Clarke jel., 1906. szept. 7.

¹²⁹ A látogatást és körülményeit részletesen tárgyalom „A londoni Eighty Club magyarországi látogatása 1906-ban” c. tanulmányomban, Az Országos Széchényi Könyvtár 1973. évi Évkönyve.

¹³⁰ Hardinge megjegyzése szerint „az ilyen missziók mindig komoly kárt okoznak”. FO 371/8, 1906. szept. 27-i megjegyzése. — 1906 októberében sikerrel akadályozta meg a Foreign Office, hogy angol küldöttség utazzék Szentpétervárra a föloszlott Duma melletti rokonszenv kifejezésére.

¹³¹ FO 800/40, Lord Fitzmaurice levele Grey-hez, 1906. szept. 22.; Grey magánlevele Goschenhoz, 1906. szept. 19.

¹³² FO 371/8, Crowe följegyzése 1906. szept. 27.-én Ugyancsak helytelenítőleg kommentálta a látogatást Hardinge és Grey is.

osztrák és angol részről fölfűjt, inkább nevetséges, mint súlyos politikai kirándulás vége parlamenti interpelláció lett.¹³³

Már az Eighty Club körüli viharok lezajlása után érkezett be a minisztériumba Bennett bécsi kereskedelmi attasé véleménye a javasolt új konzulátusok felállításáról.¹³⁴ Ez megállapítja, hogy Magyarországnak ipara fejlesztéséhez szüksége van arra, hogy valamelyik iparosodott nemzet támogassa tőkájével, jártosságával és tapasztalataival. A magyarok érzelmi és gyakorlati megfontolásból ezt Angliától várják, s ezt szolgálták a közelmúltban lezajlott látogatások. „Valószínűleg nem merő véletlen, hogy dr. Reich Emilnek a külügyminisztériumhoz eljuttatott memoranduma időben gyakorlatilag egybeesik ezekkel a látogatásokkal. Bárhogyan is van ez, tény, hogy Magyarországnak az elmúlt hónapokban sikerült egész szokatlan rokonszenvező érdeklődést kelteni maga iránt Angliában, mind hivatalos,¹³⁵ mind magán körökben.” Bennett lehetségesnek tartja, hogy idővel a brit tőke majd komolyan érdeklődik Magyarország iránt, de figyelmeztet rá, hogy Magyarország számára — termelésének szerkezeténél fogva, s a külkereskedelem adatai által is alátámasztva — jóval fontosabb az osztrák piac, mint Ausztria számára a magyar, így még a külön vámterület megvalósítása esetén is olyan preferenciális szerződés várható a két ország között, amely kizárja az osztrák iparral szembeni magas védvámokat, következésképpen a magyar piacon konstans tényező marad a kedvező helyzetben levő osztrák ipar, mint az esetleges brit vállalkozások versenytársa. A közelmúltban folytatott beszélgetésük alkalmával ezt Kossuth, a magyar kereskedelmi miniszter is elismerte. Az is tény viszont, hogy Magyarországon az 1899-es iparfejlesztési törvény igen kedvező feltételeket biztosít az új befektetések számára, s az új kormány a kedvezmények további növelését készíti elő. A magyarországi erős, szinte már sovinizmusnak minősíthető nemzeti érzés is kedvez minden új iparágaknak, s idővel a Balkán is jövedelmező piacot kínálhatna ezek számára. Ezért Bennett is érdemesnek véli a magyar gazdaságfejlesztés figyelemmel kísérését, és egy külön kereskedelmi képviselő kinevezését a budapesti főkonzulátusra. „Amennyiben azonban Őfelsége Kormánya politikai okokból növelni kívánná a magyarországi brit konzuli képviseletet”, úgy Bennett is Clarke zágrábi és kolozsvári javaslatával ért egyet.

Clarke válasza az esetleges kinevezések politikai kihatásával foglalkozott.¹³⁶ Új konzulátusok létesítését „a magyarok általánosságban úgy tekintenék, mint e királyság növekvő fontosságának elismerését, s annak a bizonyítékát, hogy Őfelsége Kormánya és a brit közvélemény érdeklődik irántuk. Kossuth úr és gr. Apponyi minden tőlük telhetőt megtennének azért, hogy szorosabb kapcsolatot létesítsenek Angliával, hogy idecsábítsák az angol tőkét, s hogy a brit vállalkozások számára minél kedvezőbb feltételeket biztosítsanak. ... Helyénvalónak tartom azonban megmondani, hogy a növekvő jóindulat és érdeklődés ilyen megnyilvánulásait a Függetlenségi Párt kevésbé skrupulózus politikusai. . . esetleg saját céljaikra használnák ki.” E veszély ellenére Clarke szerint feltétlenül előnyös lenne mind egy budapesti kereskedelmi képviselő kinevezése, mind a zágrábi és

¹³³ Október 25-én Claude Hay ellenzéki képviselő megkérdezte, kapott-e az angol kormány Bécsből tiltakozást „az Eighty Club küldöttségének hivatalos látogatása” kapcsán. Grey kurta „nem”-mel válaszolt. FO 371/8/36 221.

¹³⁴ FO 371/7, A. P. Bennett biz. memo., 1906. nov. 1. Melléklet Sir Brook Boothby 1906. nov. 1-i jelentéséhez.

¹³⁵ A Foreign Office-ban a „hivatalos” szót aláhúzva a margóra egy kérdőjelet tettek, a föntiek alapján teljes joggal.

¹³⁶ FO 371/7, Clarke jel., 1906. okt. 30.

kolozsvári konzulátus föllállítására. E jelentéshez Boothby bécsi elsőtitkár hozzáfűzte, hogy szerinte és a nagykövetség szerint „fontos, hogy a jelen pillanatban ne sértsük meg Ausztria érzékenységet olyan lépésekkel, amelyek Anglia és Magyarország viszonyának az elmélyítését szolgálják,” ezért „okosabb lenne alkalmasabb időpontra halasztani” az új konzulátusok létesítését. Viszont célszerű lenne egy kereskedelmi képviselőt küldeni névlegesen Ausztria-Magyarországra, ami „nem gátolná meg az illetőt abban, hogy működésének igazi tere Magyarország legyen”.¹³⁷

A „helyi” diplomaták tehát valamennyien érdemesnek tartották a magyarországi képviselet valamilyen formában történő növelését, de néhány aggályuk elég volt Crowe osztályvezetőnek ahhoz, hogy az egész ügyet eltemesse. „Föltételezhetjük, hogy dr. Reich Emil a magyar függetlenségi párti vezeték jóváhagyásával, ha nem egyenesen az ő ösztönzésükre cselekedett. . . Egy ilyen lépésből Kossuth és Apponyi urak azonnal politikai tőkét kovácsolnának. . . Még egy magyarországi kereskedelmi képviselet létesítését sem a tényleges brit érdekeltségek fontossága indokolná, hanem csupán a jelenleg még nem létező brit érdekeltségek megteremtése és támogatása. . . Számomra úgy tűnik, hogy kereskedelmi szempontból nem indokolt az új kezdeményezés. Politikai szempontból nem szolgálja érdekeinket, ha az a benyomás alakul ki, hogy belebonyolódunk a magyar Függetlenségi Párt Ausztria elleni gyakorlatilag nyílt küzdelmébe, s nem látom előnyét olyan politikai konzulátusok létesítésének, amelyeknek egyetlen „raison d'être”-jük a Habsburg-monarchia két felét jelenleg elválasztó nézeteltérések kihangsúlyozása lenne.”¹³⁸ A Kereskedelmi Osztály vezetője, Algernon Law, egyetértését fejezte ki, Barrington szintén „a magyarok politikai törekvéseit szolgáló” javaslat eljuttatását javasolta, Hardinge pedig kifejezetten „politikai okokból” ajánlotta ugyanezt, hozzátéve, hogy szükség esetén a javaslatokat újból elő lehet venni. Grey megjegyzés nélküli kézjegye szentesítette alárendeltjei döntését.¹³⁹

Az első világháború előtti 25 év hivatalos angol–magyar érintkezéseinek történetében ez volt az egyetlen eset, amikor a brit külpolitika irányítói komolyabb formában mérlegelték a külön magyar kapcsolatok kultiválását, a magyar politikusok Kossuth Lajos óta kedvenc elképzelését, hogy Magyarország politikai céljaihoz, függetlenségéhez a brit kereskedelem és ipar érdekeltté tételével szerezék meg Anglia hathatós támogatását. Erre 1906 igen kedvező időpontként kínálkozott: az angol gazdaság nehézségekkel küzdött, a Németország európai hegemóniájától tartó brit külpolitika szövetségeseket keresett, míg az angol megfigyelők előtt Magyarország politikai súlya még soha nem látszott ilyen erősnek, gazdasági perspektívái ilyen biztatóknak. Mi okozta mégis a Reich által bizonyára nem csupán saját kezdeményezéséből előterjesztett javaslat teljes kudarcát? Külpolitikai oldalról nézve egyrészt kissé korai volt: Anglia és a Monarchia viszonya 1906-ban még jó volt, s Németország szövetségese még nem minősült potenciális ellenségnek. Annyiban viszont elkésett az ajánlat, hogy 1906 őszére az angol külpolitika már megtalálni vélte a német veszély elleni csodaszert, s a Foreign Office nagy része az Oroszországgal kötendő *entente* bűvkörében élt, márpedig ezzel a koncepcióval a magyar függetlenségek kínálta alternatíva nem versenyezhetett. Reális esélye egyébként is csak a képviselet növelését célzó javaslatoknak volt, az európai *status quo*-t megőrizni kívánó brit külügyminisztérium komolyan

¹³⁷ Uo. Boothby okt. 30-i kísérőlevele.

¹³⁸ Uo. Crowe nov. 5-i megjegyzése.

¹³⁹ Uo., Law, Barrington, Hardinge és Grey megjegyzése.

nem mérlegelhetette egy nem túl jó hírű, s egymással állandóan acsarkodó kis államokból álló új formáció létrehozatalát Németország délkeleti irányú terjeszkedésének meggátolására, fölbomlasztva egy bármennyire is gyenge, de létező nagyhatalmat, amelyet nyilvánvaló balkáni érdekei szembe is állítanak Németország ilyen törekvéseivel. A magyar belpolitikai helyzet szerény ismerete is komoly kétségeket ébreszthetett a Reich-féle (és valamennyi későbbi) fölkínálkozás realitása iránt. Az angol diplomácia tisztában volt azzal, hogy még a Függetlenségi Párton belül is több híve van a német szövetségnek, mint bármilyen francia, angol vagy esetleg orosz orientációnak.¹⁴⁰

Ezen túlmenően sem a koalíciós kormány stabilitásáról, sem vezetőinek államférfiúi kvalitásairól sem volt túl jó véleménye az angol külpolitikuskoknak. Végül a javaslatnak talán a legsebezhetőbb pontja a magyarországi nemzetiiségi kérdés léte volt. Hogyan lehetne Magyarország Anglia délkelet-európai politikájának a sarkköve, ha az ország lakosságának a fele szemben áll az uralkodó nemzetiséggel, s ez az ország hogyan vezessen egy olyan szövetséget, amelynek több tagja elítéli a nemzettársaikkal szemben követett magyar politikát, sőt Magyarország egyes részeit magának szeretné megszerzeni? Reich javaslata ugyan nem vonta maga után mindennek a végiggondolását, de ráirányította a Foreign Office figyelmét Magyarországra, s ezzel megteremtette az alapot a következő években Magyarországról érkező jelentések kritikus olvasásához.

1907—1914: a kritika térnyerése

1906-tól kezdve a jelentésekre írt hosszabb-rövidebb megjegyzések lehetővé teszik, hogy a Foreign Office különböző rangú hivatalnokainak a véleményét is megismerjük. E véleményeknek az adja a jelentőségét, hogy — mint erre már utaltunk — az új iratkezelési rendszerben az alacsonyabb rangú tisztviselők javaslatai igen gyakran meghatározták a minisztérium végső álláspontját. Magyar vonatkozásban az a helyzet alakult ki, hogy a budapesti főkonzulok (Clarke, majd az őt követő Howard és Grant Duff) mind az Ausztriával szembeni vitákban, mind a nemzetiiségi kérdésben többnyire megértőleg kommentálták a magyar kormány álláspontját, illetve kritikájuk jóindulatú volt, míg a minisztérium illetékesei, elsősorban a Nyugat-európai Osztályt vezető Eyre Crowe és egyik referense, G. S. H. Pearson, kétségtelen érzelmi elfogultsággal bírálta nemcsak Budapest lépéseit, de saját diplomatái jelentéseit is. Crowe pl. erőteljes kiállást remélt az osztrák kormánytól az 1907-es gazdasági tárgyalások során: „Régóta mindig az történik, amit a magyarok akarnak, ők pedig visszaéltek fölányukkal. Most amennyiben a Monarchia ausztriai fele szilárdan érvényesíti jogait és megszerzi a császár támogatását, úgy a magyar buborékot talán hamarabb fel lehet szűrni, mint eddig reméltük.”¹⁴¹ Az osztályvezető ismételten szembeszállt Fitzmaurice miniszterhelyettesnek a magyarokkal rokonszenvező megjegyzéseivel.¹⁴² Crowe a nemzetiiségi politikában különbséget tett „a magyar elnyomás és a meg nem értő osztrák uralom” között,¹⁴³ Pearson pedig nem tudta belátni, hogy

¹⁴⁰ Vö. *Diószegi*: id. tan. (Századok, 1973), 5—9.

¹⁴¹ FO 371/195, Crowe 1907. jún. 3-i megjegyzése.

¹⁴² Így pl. Lueger bécsi keresztényszocialista polgármester 1906 júniusi tüntető bukarsti látogatása kapcsán. FO 371/7, Goschen jel., 1906. jún. 28., Crowe és Fitzmaurice júl. 2-i megjegyzésével.

¹⁴³ FO 371/195, Crowe megjegyzése Clarke 1907. márc. 7-i jelentéséhez.

Magyarországon „miért legyen a királyság lakói kisebbségének a nyelve a hivatalos nyelv”.¹⁴⁴ A magyar elnyomással kapcsolatos vádakat Grey a whig arisztokrata jellegzetes kommentárjával fogadta: „A többi nemzetiség nem érhet sokat, ha mindezt túri.”¹⁴⁵

Az angol sajtóban különösen a csernovai sortűz után magasra csapó bírálatok kapcsán a budapesti főkonzul szükségesnek vélte megvédeni a magyar politikát. „E királyság politikai léte a »magyar állameszmé«-nek és a magyar politikai állam egységének a féltékeny megőrzésén múlik. Ez a magyarázata azoknak a törvényhozási és közigazgatási intézkedéseknek, amelyeket a nemzetiségekkel kapcsolatban bevezettek, és amelyeket a külföld kritizál.” Apponyi iskolatörvényei egyedül a magyar hivatalos nyelv tanítását szolgálják, s ezért nem lehet azokat elítélni. „Pártatlanul kell mérlegelni a magyar kormány nehéz helyzetét. Fajilag ugyan csak a (magyarországi) nemzetek kisebbségét képviseli, de mindig ez a kisebbség volt a vezető nemzet. Ezt a vezetőszerpet most szüntelenül veszélyeztetik. Ha az aláaknázás sikerrel jár, az ország sorsa meg lesz pecsételve, az életerős és virágzó Magyar Királyság helyét az egymással küzdő nemzetiségek laza halmaza váltja fel, könnyű zsákmányt ígérve az ambiciózus szomszédoknak. . . Föl szokták hozni a vádat, hogy Deák Ferenc és Eötvös József korábban a nemzetiségekkel, »a magyarok ifjabb testvéreivel« szemben az engedmények és a türelem politikáját folytatta, most azonban az elnyomás és a zsarnoki politika váltotta ezt fel. A vád alaptalan. Az idők változtak meg. A negyven vagy ötven évvel ezelőtti felelős politikusok nem találták magukat szembe azokkal a veszélyekkel és nehézségekkel, mint a mostani kormány tagjai. A kormányt igazán nem lehet joggal hibáztatni, ha erőteljesen jár el és méltó szigorral bünteti mindazokat, akik a magyar állam egysége, sőt fennmaradása ellen konspirálnak.”¹⁴⁶ 1908. ápr. 2-án a brit Alsóházban Wedgwood liberális képviselő a kormányt magyarbarátsággal vádoló interpellációban kérte a csernovai ügyről kapott jelentések nyilvánosságra hozatalát. Grey válasza szerint a jelentések nem tartalmaztak többet a sajtóban megjelent híreknél. A választ készítő Crowe nyilván nem kívánta propagálni Clarke nézeteit.¹⁴⁷

A Magyarországgal kapcsolatos brit politikát azonban végső soron mégsem a magyar belviszonyok, hanem a külpolitikai helyzet határozta meg. Az 1906-os marokkói válság után az új angol külügyi vezetés elfogadta a minisztériumban hangadóvá vált Bertie-Hardinge csoport nézetét, hogy Nagy-Britannia legveszedelmesebb ellenfele Németország, akivel a közeljövőben esetleg fegyveresen is meg kell mérkőznie. Így kapott az eredetinel jóval nagyobb értelmet, németellenes élt az 1904-es angol–francia *entente*, s ezért határozták el a vitás kérdések rendezését Oroszországgal, amelynek erejétől a Japántól elszenvedett katonai vereség és a belső forradalmi mozgalmak után már jóval kevésbé tartottak.¹⁴⁸ Ezzel egyidejűleg a hadügyminisztériumban és az Admirálisáson nemcsak hogy elfogadták ezt a külpolitikai fölfogást, de megkezdték a hadművelleti tervek összehangolását a franciákkal, s a kormány tudta nélkül gyakorlatilag elkötelezték

¹⁴⁴ Uo., Pearson és Crowe megjegyzései Clarke 1907. márc. 11-i és ápr. 13-i jelentéséhez. Érdemes megjegyezni, hogy Seton-Watson 1914 előtti bírálataiban sosem vonta kétségbe a magyar hivatalos nyelv szükségességét.

¹⁴⁵ Uo., Grey 1907. márc. 18-i megjegyzése.

¹⁴⁶ FO 371/196, Clarke jel., 1907. dec. 16.

¹⁴⁷ FO 371/398/12 377.

¹⁴⁸ Monger: i. m. 11. fejj. 281–295; Steiner: i. m. 94–98.

Angliát a háborús részvétel mellett.¹⁴⁹ A brit diplomaták azonban nem a háborún dolgoztak, hanem világhíradalmuk és hatalmi státusuk megőrzésén. Németország agresszív magatartása ellen Grey olyan hatalmi csoportosulást igyekezett létrehozni, amelyben az új hármasszövetség biztos, de nem túlnyomó főlénnel rendelkezik a belső gyöngye, de funkcionáló Hármasszövetség fölött. Így Németországot mind ellenfelei ereje, mind szövetségesei megbízhatatlansága féken tartaná.¹⁵⁰

A hatalmi egyensúly Grey által föllevenített változata nem sok mozgási lehetőséget kínált Ausztria-Magyarországnak. Maradjon Németország szövetségese, de őrizze meg viszonylagos önállóságát; ápolja Angliával a hagyományos jó viszonyt, de ne várjon tőle támogatást Anglia új szövetségese, a Monarchia balkáni riválisa ellenében. Nem csoda, hogy Grey Ausztria-Magyarországgal szembeni politikája félreértésekhez és vitákhoz vezetett a macedóniai reformok terén, a szandzsák-vasút ügyében, míg végül az annexiós krízis és az azt követő kölcsönös sajtóhadjárat következtében befellegzett a hagyományos barátságnak.¹⁵¹

Noha később gyakori volt a vád, hogy Grey hivatalnokainak volt a foglya, az alapkérdésekben saját politikáját hajtotta végre. Ausztria-Magyarország esetében is sokan tanácsolták neki a csábító alternatívát: a Monarchia egészének, vagy valamelyik alkotóelemének (a magyaroknak, esetleg a németellenes szlávoknak) a leválasztását. Ezt ajánlotta neki 1908 nyarán Cartwright, a bajorországi angol követ is. Szerinte Andrássy gyenge utódai alatt a Monarchia fokozatosan „Németország karjaiba sodródott”, de az angol politikának nem volna szabad belenyugodnia ebbe. Ausztria megnyerésének útja jogos balkáni törekvéseinek támogatása, ezt pedig Anglia Bécs és Szentpétervár megegyezésének az egyengetésével mozdíthatja elő a legjobban. El kell oszlatni a Gladstone-ra emlékező Ausztria aggodalmait, hogy az angol radikálisok meggátolhatják balkáni érvényesülését. Olaszország Ausztria-ellenességét is Angliának kellene kordában tartani, nem hagyva ezt Németországra. „A szláv és magyar befolyás növekedése az Ausztriai Birodalomban, s a német társadalmi és politikai befolyás csökkenése lehetőséget nyújt olyan magok elültetésére, amelyekből a Habsburg-ház ambíciói újból kisarjadhatnak. Ez esetben Németország többé nem számíthatna Ausztria-Magyarország föltétel nélküli támogatására, így tényleges békepolitikára kényszerülne. A *status quo* garantálása alapján akkor létrejöhetne egy békeliga, csökkenne a fegyverkezés, Európa visszatérhetne az 1815 utáni állapothoz, amikor a hadseregek kicsinyek, az ambíciók pedig mérsékeltek voltak, amit az 50-es években Poroszország fegyverkezése borított föl.”¹⁵²

¹⁴⁹ Nagy-Britannia és Franciaország katonai fölkészülésének és előzetes együttműködésének eddig nem sejtett mélységét és intenzitását tárja föl S. R. Williamson: *The Politics of Grand Strategy. Britain and France Prepare for War, 1904–1914*. Cambridge, Mass., 1969.

¹⁵⁰ „... a Hármasszövetség maradjon meg gyöngye állapotában, egy Németországgal szemben bizalmatlan és Ausztriával szemben ellenséges Olaszországgal, amely ugyanakkor barátságos Franciaország és Anglia iránt.” Grey Rennel Rodd-hoz írott levele alapján: *Love-Dockrill*: i. m. I. köt. 27.

¹⁵¹ Az annexió angliai fogadtatását és a brit–osztrák-magyar viszony elromlását részletesen tárgyalja *Bridge*: 1906–1914, 6. feje., 111–139. — Tarnowski londoni osztrák-magyar ügyvivő így összegezte a válság következtében megváltozott angliai közhangulatot: „korábban olyan hatalomnak tekintettek bennünket, amellyel elképzelhetetlen, hogy Nagy-Britannia háborút kezdene, ma úgy néznek reánk, mint esetleges ellenségre, aki háború esetén támogatni fogja Németországot, az egyetlen hatalmat, amellyel Nagy-Britannia komolyan számított a konfliktus lehetőségére.” Tarnowski 1910. máj. 7-i naplóbejegyzése. Idézi *Pribram*: *Austria-Hungary and Great Britain* ... 276–277.

¹⁵² FO 371/399, Cartwright (München) biz. jel., 1908. aug. 1.

A javaslat megvalósítása a Nyugat-európai Osztály mérsékeltbb hivatalnok, R. H. Campbell szerint „teljesen fölborítaná az európai hatalmi egyensúlyt és Németországot még névleges szövetségeseitől is megfosztaná,” aki pánikba esve esetleg „mindent kockára vetve... Európát a történelem legszörnyűbb háborújába taszítaná bele”. Langley másod-miniszterhelyettes emlékeztetett rá, milyen heves reakciókat váltott ki Németországból az angol—orosz *entente*, mit szólna akkor Ausztria megkörményezéséhez? Grey mindezzel csak egyetérthetett, s saját kommentárjában a Monarchiával szemben lényegében egészen a háború kitöréséig követett politikáját fogalmazta meg: „Ha Németországot megpróbáljuk elszigetelni Ausztria szembeállításával, ez esetleg konfliktushoz vezethet. Viszont az is igaz, hogy ha Németország Európa urává válnék, az is háború eredményezne. Nekünk e két veszély között kell utat találnunk. Jelenleg méltányos egyensúlyi helyzet áll fenn és nekünk *nem szabad Németország és Ausztria szétválasztására törekednünk*. (Saját kiemelésem.) De Ausztria azért ne legyen túl szervilis Németországgal szemben. . .”¹⁵³ Nincs okunk kételkedni Grey szavainak őszinteségében. Pár hónappal később, a boszniai krízis után, az angol—osztrák-magyar viszony mélypontján, szinte szó szerint megismételte a föntieket Mensdorff osztrák-magyar nagykövet előtt. „Én mindig gondosan óvakodtam attól, hogy bajt keverjek Ausztria és Németország között. Ha így tettem volna, azzal vádoltak volna bennünket, hogy el akarjuk szigetelni Németországot. Ezt a vádat ugyan gyakran fölhozták, de alapja sosem volt. Az európai hatalmi egyensúlyt a jelenlegi csoportosulás biztosítja, s én még gondolatban sem akarom azt megzavarni.”¹⁵⁴

A történeti köztudatban is elterjedt vélekedésekkel ellentétben VII. Edward sem próbálta eltántorítani Ferenc Józsefet a német szövetségtől 1908-as ischli találkozójukon.¹⁵⁵ A delegációk 1908 februári ülésén ugyan több cseh, lengyel, sőt magyar szónok javasolta a Hármasszövetséggel való szakítást, fejtegetéseiket azonban a Foreign Office csupán érdekesnek minősítette.¹⁵⁶ Hivatalos angol körökben nem keltett figyelmet az 1908-ban megújuló angliai magyar propagandatevékenység sem,¹⁵⁷ s hasonlóképpen nem lehetett esélye a sikerre W. H. Shrubsole-nak, a magyar kormány egyik angliai ügynökének,¹⁵⁸ aki szintén az

¹⁵³ Uo., Campbell, Langley és Grey megjegyzései.

¹⁵⁴ FO 800/41, Grey magánlevele Cartwright-hoz, 1909. jan. 6. — Vö. hasonló levelét Rodd-hoz, Lowe—Dockrill: i. m. I. 27 (150. jz.); Grey még a szövetségi rendszerekben mellékszereplőnek számító Románia „leválasztásában” is csak igen mérsékelten támogatta orosz és francia szövetségeseit, noha bukaresti követe, Sir Conyngham Greene ezzel a lehetőséggel erősen számolt. FO 371/975, Greene jel., 1910. júl. 31. Vö. FO 371/2089, Sir G. Barcalay szig. biz. jel. 1914. máj. 24.

¹⁵⁵ Bridge: 1906—1914, 105, 222.

¹⁵⁶ FO 371/398, Clarke jel., 1908. febr. 8. és a megjegyzések.

¹⁵⁷ 1908 első felében a magyar koalíció — valószínűleg az angol sajtóban az előző évben túlsúlyra jutott kritikus vélemények ellensúlyozására — megújította az angol közvélemény megnyeréséért folytatott kampányát. Az év folyamán nyolc angol nyelvű könyv és hosszabb pamflet jelent meg részben magyar, részben angol szerzők tollából, amelyek a magyar kormánynak Ausztriával és a nemzetiségekkel szemben követett politikáját próbálták igazolni, Esterházy Móric, Mailáth József és mások pedig újságcikkekben szálltak vitába a bírálatokkal. 1908 nyarán a magyar kormány támogatásával többhónapos magyar kiállítást rendeztek Londonban, ahol szintén sok propaganda-kiadványt terjesztett a magyar kormány. E kiadványok ismertetésére ld. tanulmányom, „Magyarország az első világháború előtti negyedszázad angol nyelvű kiadványaiban” = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1971. 417—419.

¹⁵⁸ Ez az autodidakta földrajzi előadó, a MÁV hivatalos angliai képviselője, az első világháború előtti másfél évtizedben többszáz ismeretterjesztő előadást tartott Magyarországról, amelyekben az ország természeti szépségeit, lakóinak szabadságszeretétét és Ausztria elleni jogos

angol külpolitika céljai számára kínálta föl Magyarországot. Grey-hez — meglehetősen ügyetlen formában — intézett 1908 februári levelében¹⁵⁹ Shrubsole azzal indokolta Ausztria és Magyarország külön jogi státusának elismerését, hogy amennyiben Ausztria „helytelen irányban kívánna cselekedni,” úgy „okunk van föltételezni”, hogy Magyarország „visszautasítaná ennek szentesítését, s ezzel a kísérletet kudarcra kárhoztatná”. „Nagy lehetőségeket” kínál ez a politika, folytatta, mert „a legmegbízhatóbb forrásból tudom, hogy Magyarország igen barátságos viszonyt kíván velünk”. A minisztériumban az első fórum, Campbell, még „meglehetősen érdekes”-nek találta a levelet, és udvarias választ javasolt, de Crowe mérgesen leintette: „Ez semmiféle választ nem érdemel.”¹⁶⁰ Fél évvel később Shrubsole újabb levélben fejtette ki, hogy Nagy-Britanniának érdekében állna Magyarországot méltányosan kezelni, hiszen „irántunk nagy rokonszenvet érez. . . és ha megfelelően bánunk vele, számíthatunk rá, hogy kritikus időkben megátolná, vagy megakadályozná, hogy Ausztria nemzetközi téren bármilyen helytelent is cselekedjék”.¹⁶¹

Magyarország azonban nem akadályozta meg Bosznia-Hercegovina Grey által igen „helytelen” lépésnek tekintett annexióját, sőt budapesti értesülések szerint a magyar kormány eredeti főntartásait félretéve a lehető leglojálisabban támogatta azt, vállalva szükség esetén a háborút is. Az addig angolbarát magyar sajtó az osztrákkal vetekedve vádolta Angliát az egész balkáni krízis előidézésével, a magyarországi nemzetiségek lázításával, s magasztalta Németországot segítségért. Az Ausztriával szembeni ellenszenvet egy rövid időre felváltotta a közös sikerrel fölött érzett büszkeség,¹⁶² föltámadt a külpolitika iránti érdeklődés, s a *Pester Lloyd* „elérkezettnek vélte az időt a magyarországi közgondolkodás kioktatására, hogy a külpolitikai célok eléréséhez nagy, modern flotta építésére és főntartására van szükség”.¹⁶³ 1906-ban, amikor Magyarországon erős volt a német- és főként az osztrákellenes hangulat, és meggyőzőnek látszott, hogy lenne bázisa egy németellenes, a Balkánra építő magyar-vezette szövetségnek, a Foreign Office mégis elvetette az ajánlatot. Könnyű belátni, hogy a magyar támogatással végrehajtott annexió és a magyarországi közhangulat időleges megváltozása után még Grey külpolitikai koncepciójától eltekintve sem volt sok értelme németellenes kurzust kínáló magyar ajánlatokkal kopogtatni a Foreign Office-ban. A hagyományos angol—magyar rokonszenv a hagyományos angliai Monarchia-barátsággal együtt jó időre a befagyasztás sorsára jutott.

Az Angliában a magyar nemzetiségi politika és általában a magyarországi viszonyok ellen még 1907-ben kezdett sajtókampány vádjait Seton-Watson 1908

küzdelmét hirdette. A koalíciós időszak alatt elárasztotta az angol lapszerkesztőségeket Magyarország közjogi helyzetére és helyneveinek írására vonatkozó korrekciókkal, eredményesen interveniált az Admirálisnál és a Hadügyminisztériumnál a magyar himnusz hivatalos elfogadása és játéka tárgyában (FO 371/196/31289), s számos angol kirándulócsoportot vezetett Magyarországra — hetven éves kora után is. Tevékenysége jól nyomon követhető a Budapesten havonta kétszer megjelenő „Hungary” c. angol nyelvű folyóirat alapján. Vö. *Győry Ilona*: Shrubsole Vilmos. = Vasárnapi Újság, 1902. márc. 16. 161–162.

¹⁵⁹ Shrubsole egy kelet nélküli, sokszorosított körlevelet küldött a brit külügyminiszterhez, amely arra mutatott rá, mennyire helytelen „Ausztriát” használni, amikor valaki Ausztria-Magyarországot érti alatta. Ehhez külön lapon mellékelte javaslatát. FO 371/398/5831.

¹⁶⁰ Uo., Campbell és Crowe megjegyzése, 1908. febr. 27.

¹⁶¹ FO 371/398, Shrubsole levele Grey-hez, 1908. okt. 8.

¹⁶² FO 371/1046, Howard 1910. évi jelentése, 1911. jan. 12. 28.

¹⁶³ FO 371/599, Howard jel., 1909. ápr. 7.

végén megjelent (de természetesen még az annexió előtt írt) „Racial Problems in Hungary” c. könyve megalapozottabbá és hitelesebbé tette mind az angol közvélemény, mind a Foreign Office hivatalnokai előtt, de az utóbbiak kritikus beállítottsága — mint már láttuk — régebbi keletű volt. Mégsem lehet csodálkozni, hogy a magyar közvélemény előtt könnyű volt a bíráló hangot összekapcsolni az időbelileg későbbi külpolitikai konfliktussal, sőt csábító lehetőségként kínálkozott a magyarországi nemzetiségi kérdés kiéleződését a Seton-Watson-féle „agitátorok” és általában a külföld nyakába varrni. Valójában azonban a Monarchia és Anglia külpolitikai viszonyának megromlása és a magyarországi nemzetiségi kérdés iránti angliai figyelem között közvetlen korreláció nem mutatható ki.¹⁶⁴ Seton-Watson és a Foreign Office között a világháború kitöréséig személyes kapcsolat nem volt, noha írásait Eyre Crowe nagyra értékelte és esetenként — mint látni fogjuk — saját diplomatai jelentéseivel szemben is előnyben részesítette.

A brit külügyminisztériumban Ausztriával és Magyarországgal kapcsolatban 1905 és 1909 között — a felfokozott figyelem következtében — a korábbinál határozottabb nézetek alakultak ki, s ezért kevesebbet számított a „helyi” diplomata véleménye, tehát az, hogy 1908 végétől az erősen németellenes, de Ausztria és különösen Aehrenthal külpolitikai önállóságában bízó Sir Fairfax Cartwright lett a bécsi nagykövet, 1909 elejétől pedig az új budapesti főkonzul, Esme Howard¹⁶⁵ jóvoltából London minden korábbi és későbbi időszaknál alaposabban és mélyrehatóbban ismerhette meg a magyarországi viszonyokat.

Howard a vezető politikusok ismeretsége mellett baráti jellegű viszonyban állt tudósokkal (Vámbéry Ármin, Marczali), újságírókkal (Leipnik Ferdinánd, a Pester Lloyd külpolitikai szerkesztője) és az arisztokrácia olyan rokonszenves képviselőivel, mint a tudós mecénás Apponyi Sándor. A magyar nyelvű lapokat is figyelte, elolvasta az elmúlt években Angliában Magyarországról megjelent tucatnyi könyvet, elődei jelentéseit is áttanulmányozta, s ápolta a kapcsolatot konzul-társaival is. Távozása előtt készített kimerítő jelentésében tapasztalatait összefoglalva megállapította, hogy a magyaroknak a külvilághoz fűződő viszonyát két megfontolás irányítja: félelem az őket körülvevő szlávoktól, és félelem az osztrák beavatkozástól. Az első tényező a közelmúltban a magyarok politikai szimpátiáját Franciaországtól és Angliától Németország felé terelte, „noha az értelmiségi és a felsőbb osztályok érzelmei vitathatatlanul a két előbbi felé hajlanak”. Az Oroszországgal kötött angol *entente* és a magyarországi nemzetiségekkel szemben követett politikájuk éles bírálata, különösen pedig Seton-Watson könyve, a magyarokat némileg elidegenítették Angliától. „Tulajdonképpen azt hiszik, és nem is ok nélkül, hogy Nagy-Britannia most a szlávok oldalán áll, s ezért szembenáll a magyarokkal. A szláv veszedelem mindent elnyomó félelmetől vezérelt Magyarországot komolyan aggasztja, hogy Nagy-Britannia, amelynek Oroszországgal szembeni ellenségeségére eddig mindig számított, megegyezett ezzel a hatalommal. A magyarországi szláv nemzetiségekkel... az uralkodó

¹⁶⁴ Ezt hangsúlyozza *Bridge*: 1906—1914, 36 is. Szerinte a Foreign Office-on belül csak a külpolitikai viszony 1909 utáni javulását követően vált általánossá a magyar nemzetiségi politika bírálata. Ez azonban — mint láttuk — nem egészen helytálló, noha tény, hogy az 1910. évi választások után a külügyminisztériumban is megerősödött a bíráló hangnem.

¹⁶⁵ Esme Howard régi, skót eredetű, whig arisztokrata családból származott, s ő maga is a liberális beállítottságú, brit voltára büszke arisztokrata szemével nézte a világot. Eredményes krétai tevékenysége után helyezték Budapestre. Pályáját mint igen sikeres washingtoni nagykövet fejezte be a húszas években. Magyarországi tartózkodásáról már idézett emlékiratainak (*Theatre of Life*) II. kötetében (147—166) számol be.

magyarok ellenében rokonszenvező újabb angliai publikációk csak olajat öntöttek a tűzre.” Magyarországon közvetlenebbül érzik a szláv—teuton ellentétet, „itt úgy tűnik, hogy ez az a kikerülhetetlen végzet (manifest destiny), amely az egész cselekmény menetét irányítja, s amely elől egyetlen szereplő sem menekülhet. E két szembenálló erő között Magyarország olyan, mint a repedt dió. Mindig azt az oldalt választja, amely pillanatnyilag kevésbé fenyegeti. . .”¹⁶⁶ Howard szavai a korabeli közgondolkodást kétségtelenül jól tükrözik.

A másik veszélyforrásról, az 1909-ben ismét megromló osztrák—magyar viszonyról szólva nemcsak Howard, de a minisztérium egy-két alacsonyabb rangú hivatalnok is némi megértést látszott tanúsítani a magyar oldal iránt. Howard úgy vélte, hogy növekedni fog a Kossuthtól örökölt eszme népszerűsége, hogy Magyarország váljék egy keleti Svájcra, hiszen az annexiós válság során a magyarok által Ausztriának nyújtott támogatás osztrák viszonzása, a Magyarországot rendkívül hátrányosan sújtó gazdaságpolitikai intézkedések bebizonyították, hogy nem fizetődik ki harcolni a *Grossmachtstellung* kedvéért. Az osztrák politika következtében Magyarországon a gazdasági különválást eddig ellenző iparos- és kereskedőosztály is az önálló vámterület hívévé kezd válni,¹⁶⁷ politikai szeparatizmustól azonban a főkonzul szerint mindaddig nem kell tartani, amíg Ausztria vagy Ferenc Ferdinánd nem próbál beavatkozni Magyarország belső ügyeibe — noha a panaszkok ezen a téren is állandóak.¹⁶⁸

Az 1908-as annexió és a magyar koalíció 1909-ben meginduló bomlása után London Magyarország önálló politikai tényezővé válásától mind kevésbé tartott, s persze nem is kívánta azt elősegíteni. A Magyarországgal kapcsolatos politika ismét egyértelműen a Monarchia egészével kapcsolatos angol politika függvénye lett. Ezt igazolta a londoni magyar kölcsön kudarca is. 1909 végén a Wekerle-kormány 560 millió koronás kölcsönt kívánt fölvenni a francia pénzpiacra, részben a lejáró adósságok fedezésére, 300 milliót pedig nagyszabású közmunkákra, vasút-, csatorna- és útépitésre.¹⁶⁹ A *Novoje Vremja*, nyomában pedig egy sereg francia lap tiltakozni kezdett, hogy Franciaországnak erkölcsi kötelessége a valójában katonai célokat szolgáló kölcsönt megtagadni Oroszország ellenségétől, hogy nem szabad Franciaország pénzét riválisai kezére juttatni.¹⁷⁰ Az agitáció eredményes volt, a tárgyalások kudarcot vallottak.¹⁷¹ A magyar kormány ezután Londonhoz fordult, s az apja révén régi magyar kapcsolatokkal rendelkező Sir William Blennerhassett-tal¹⁷² gyakorlatilag meg is állapodott egy 10 millió fontot

¹⁶⁶ FO 371/1046, Howard 1910. évi jel., 1911. jan. 12. 33—34.

¹⁶⁷ Uo., ill. 1909. évi jel., (FO 371/825) 30—31.

¹⁶⁸ Uo., 1909. évi jel., 29. — A trónörökös nehéz természete, klerikalizmusa, jövőendő magyar alattvalói iránti, nem is leplezett ellenszenvre visszatérő témája volt az angol diplomaták jelentéseinek. A személyével kapcsolatos angol aggodalmakat jól összegezi Cartwright biz. jelentése, 1910. jan. 21. FO 371/825.

¹⁶⁹ FO 371/825, Howard jel., 1910. jan. 19.

¹⁷⁰ Uo., Kaufmann alkonzul jel., 1910. aug. 8.; Bertie (párizsi nagykövet) jelentései, 1910. aug. 5., aug. 16., szept. 17.

¹⁷¹ Érdekes, hogy a budapesti francia főkonzul, a koalíció németellenes érzelmeit korábban előszeretettel kultiváló de Fontenay, angol kollégáját úgy tájékoztatta, hogy a kudarc oka lényegében a budapesti kormányváltozás volt, mert míg Wekerle kifejezetten a bécsi és berlini Rotschild-konzorciumtól való függés fölszámolásáért, az önálló magyar politika folytatásának a lehetőségét biztosítani kívánva fordult Franciaországhoz, addig Khuen-Héderváryék a tárgyalásokat a Rotschild-érdekeltséghez tartozó Hitelbankos Ullmannra bízták, s azt sem tagadták, hogy a pénz jó részét katonai célra akarják fordítani. FO 371/825, Howard jel., 1910. okt. 17.

¹⁷² A bankár apja, Sir Rowland Blennerhassett, több magyar tárgyú folyóiratcikk szerzője, a *National Review* 1902 februári számában közölt cikkében az angol—magyar történelmi

biztosító bankszindikátus létrehozásában. Az angol bankár azonban Grey magántitkára útján megérdeklődte, nincs-e a Foreign Office-nak kifogása a tranzakció ellen. A válasz nem okozott gondot Crowe számára.

„A magyar kormány Párizsban már megpróbálkozott ezzel a kölcsönnel, és a francia kormány ellenkezése következtében kudarcot vallott. Az ellenvetés alapja nyíltan az volt, hogy a pénzt gyakorlatilag bizonyosan a Hármasszövetség fegyverkezésének a tökéletesítésére fogják használni (dreadnought-ok építésére stb.). — Tekintettel Franciaországhoz fűződő általános politikai egyezményünkre (understanding) szerintem szó sem lehet arról, hogy támogassuk a jelen tervet. Amennyiben a külügyminiszter véleményének van valami súlya, akkor úgy hiszem meg kellene gátolnia befolyásával ezt a tranzakciót, kivéve ha olyan föltételeket sikerül biztosítani, amelyek kielégítik a francia kormányt. Úgy hiszem ez azt jelentené, hogy a fölvett pénz jelentős részét a francia iparnak adott megrendelésekre fordítanák.”

Hardinge és Grey elfogadta Crowe érveit, noha az előbbi hozzátette, hogy sajnos ezt a lépést ismét a Hármasszövetség bekerítésének fogják tekinteni, ezért jó lenne, ha Blennerhassett nem terjesztené a visszautasítás okát. Válaszában a bankár ellenvetés nélkül belenyugodott a tilalomba és hallgatást ígért.¹⁷³

A magyar kormány így kénytelen volt ismét a berlini Rotschild-házhoz fordulni. A jóval kedvezőtlenebb föltételek mellett fölvett kölcsönről Howard találóan állapította meg: „ez újabb szem a láncban, amely a Kettős Monarchiát *volens volens* mind szorosabban Németországhoz köti. . .”¹⁷⁴ Ezt a láncszemet azonban Franciaországban kovácsolták és Angliában edzették meg.

Howard a magyar belpolitikában is hamar kiismerte magát, tárgyilagos, alapos és szellemes megállapításaival itt azonban nincs terünk foglalkozni. Érdemleges visszhangot a Foreign Office-ban egyedül az 1910-es választások váltottak ki. A budapesti főkonzul tisztában volt azzal, hogy Magyarországon „épp úgy, mint Olaszországban vagy Franciaországban”, mennyi múlik azon, melyik párt rendezi a választásokat.¹⁷⁵ Az eredmény kialakulásában sem vonta kétségbe az elköltött 10—18 millió korona és a különféle pressziók hatását, noha az éveken át tartó politikai feszültség után általános békevágyat is fontos tényezőnek tartotta.¹⁷⁶ A Seton-Watson által közvetlenül a választások után az angol sajtóban a visszaélések leleplezésére indított magyaránnyú kampánnyal¹⁷⁷ azonban nem értett egyet, és kijelentette, hogy a „részhajló” (partisan) Seton-Watsont, „aki élethivatásává tette egy külföldi ország rágalmozását”, előítéletei a szakolcai események túldramatizált előadására vezették. Howard ugyanakkor a *Times* tudósítóját, Steedet is vádolta, hogy nyilvánvalóan valótlan hírek közlésével magyar-

párhuzamok hangsúlyozása után javasolta, hogy Anglia középeurópai politikáját építse Magyarországra.

¹⁷³ FO 371/825, William Tyrrel följegyzése a Western Department számára, 1910. szept. 23.; Crowe és Hardinge megjegyzései, szept. 23.; Tyrrel telefonüzenete Blennerhassett-nak, szept. 26.; Blennerhassett frásos válasza, szept. 26.

¹⁷⁴ Uo., Howard jel., 1910. okt. 17.

¹⁷⁵ Uo., Howard jel., 1910. jan. 20.; 1909. évi jel., 33.; és 1910. évi jel., 41—43.

¹⁷⁶ FO 371/827, Howard jel., 1910. jún. 6.

¹⁷⁷ Seton-Watson levelet és tudósításokat írt a *Times*-nek, a *Spectator*-nek, valamint a *Morning Post* és a *Nation* c. lapoknak (tehát a jobboldaltól a baloldalig), ezek alapján született meg röpirata, *Corruption and Reform in Hungary. A Study of Electoral Practice*. London, 1911. Ennek a szakolcai választásokra vonatkozó részét közli *Kemény G. Gábor*: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. V. 1906—1913. Bp., 1971. 66. sz., 337—338.

ellenes irányban befolyásolja a közvéleményt.¹⁷⁸ A főkonzul véleménye meggyőzőnek látszott, s a referens ráírta a jelentésre: „Mr. Howard jórészt elintézi Mr. Seton-Watson és a »Times« vádjait.” Crowe azonban nem így vélekedett, és le-
szögezte: „Mr. Seton-Watson komoly író és alaposan ismeri az országot. Azt írta le, amit látott. (Eredeti kiemelés) . . . Mr. Howard minden szava agyszülemény. . . nem feledtetheti el velünk, hogy a korrupció és a rendőri brutalitás terén Ausztria és Magyarország a legsötétebb múltra tekint vissza. Valószínűleg nem esünk meszsze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy ezen a téren nincs változás az 1849-es olaszországi és magyarországi atrocitások óta.” Az osztályvezető nem elégedett meg saját véleménye rögzítésével s a vitatott *Times*-tudósítás mellékelésével, hanem a referenssel leragasztatta első kommentárját és újat íratott, amely elismerte, hogy Steed helyesen járt el.¹⁷⁹ Évi jelentésében már Howard is visszalépett, és valószínűleg megalapozottnak ismerte el Seton-Watson vádjait.¹⁸⁰

1910-től ugyan megszűntek a koalíciós éra látványos nemzetiségi konfliktusai, de mind több angol külpolitikai megfigyelő vált a magyar nemzetiségi politika bírálójává. 1910. évi jelentésében Howard megállapította, hogy a magyarok, a nemzetiségek és „Bécs” hármasságával foglalkozó külföldiek „általában magukévá teszik az általuk támogatott oldal előítéleteit”, majd tárgyilagos véleményt mondott ezekről az előítéletekről.¹⁸¹ Theo Russel, a bécsi nagykövetség elsőtitkára elkerülhetetlennek tartotta, hogy a szláv elem előbb-utóbb az egész Monarchiában átvegye a vezető szerepet.¹⁸² Az Ausztria-Magyarország hadseregének háborús fölkészültségét gondosan tanulmányozó, de a Monarchia fönnmaradását kívánó katonai attasé, Cunninghame, a föderatív megoldás híve volt, s sajnálta, hogy „az arrogáns és az Ausgleich-re hivatkozó magyarok” ellenkezése ezt megakadályozza.¹⁸³ Howard budapesti utóda, a szintén whig arisztokrata származású Evelyn Grant Duff ugyan még a magyar kormány álláspontját közvetítette London felé, s például Cuvaj horvátországi abszolutizmusát a „horvát szélsőségesek” kívülről is bátorított terrorizmusának és szeparatista szándékaiknak a számlájára írta, de George Russel Clerk, aki már ekkor is a szláv mozgalmak rokonszenvező szakértője volt, megjegyzésében rámutatott a horvátok önálló nemzeti céljaira.¹⁸⁴ A ragusai alkonzultól az összes délszláv nemzetiség és pártirányzat magyarellenességre egységszólással értesült a Foreign Office,¹⁸⁵ s az utolsó budapesti angol főkonzul, W. G. Max-Müller,¹⁸⁶ már kritikus alapállásból kommentálta Tisza 1913-as sikeres horvát¹⁸⁷ és 1914-es sikertelen román tárgyalásait. Az utóbbiak kapcsán megjegyezte, hogy a nemzetiségi kérdés intenzitása mindaddig csak növekedni fog, amíg a magyar politika „képtelen rászánni magát az egységes magyar állam fétisének a fölállozására”.¹⁸⁸ — Ezzel az állásponttal ismét

¹⁷⁸ FO 371/827, Howard jel., 1910. jún. 20.

¹⁷⁹ Uo., Drummond és Crowe megjegyzései, jún. 28. A Foreign Office gyakorlatában — tudomásom szerint — precedens nélküli volt az ilyen jellegű beavatkozás.

¹⁸⁰ FO 371/1046, Howard 1910. évi jel., 42—43.

¹⁸¹ Uo., 47—54.

¹⁸² FO 371/829, Russel jel., 1910. nov. 24.

¹⁸³ *Sir Thomas Montgomery-Cunninghame: Dusty Measure.* London, 1939. 90—93.

¹⁸⁴ FO 371/1296, Grant Duff jel., 1912. ápr. 14. és G. R. Clerk megjegyzése.

¹⁸⁵ FO 371/1296, N. Lucas-Shadwell jel., 1912. febr. 22. és 26. A két jelentés beszámolt Seton-Watson tüntetés-szerű ragusai ünnepléséről.

¹⁸⁶ William Grenfell Max-Müller (1867—1945) a neves német származású orientalista-nyelvész fia volt. Nemcsak származásánál, de közgazdasági érdeklődésénél fogva is kiritt a brit külügyminisztérium hagyományos gárdájából.

¹⁸⁷ FO 371/1576, Max-Müller jel., 1913. dec. 8.

¹⁸⁸ FO 371/1899/16312. Max-Müller jel., 1914. márc. 26.

összhangba került a budapesti képviselő és a Downing Street, közelebbről Crowe, Clerk és egy másik fiatal referens, Vansittart véleménye.^{188a} mégis hiba lenne a külügyi tisztviselőknek a háború kitörése előtti kritikus megjegyzéseit túlbecsülni: nem állt mögöttük semmiféle konkrét elképzelés a magyarországi nemzeti-ségi kérdés megoldásának módjairól, nem váltak a trializmus vagy a föderalizmus meggyőződéses híveivé, nem is beszélve a szeparatista alternatívának akár csak a mérlegeléséről.

Hasonlóan nem vonták meg Londonban az 1910-es évek magyarországi bel-politikai konfliktusainak a mérlegét. Az 1912–13-as parlamenti és parlamenten kívüli viharok az 1905–06-osnál jóval csekélyebb érdeklődést váltottak ki (igaz, nem is voltak a magyarországi eseményeknek olyan külpolitikai kihatásai, mint hét évvel korábban). Az angol diplomaták a magyar parlamenti ellenzéket sovíniszta múltja, belső következetlenségei és obstrukciós módszerei folytán idegenkedéssel figyelték, s egyáltalában nem látták meg a függetlenségi párton belül Justh, majd Károlyi föllépése nyomán jelentkező demokratikus irányú változást, a szocialista mozgalmakra pedig eredendően ellenszenvvel tekintettek. A 67-es kormánypárt iránti régi szimpátiák fölcledését látszólag a munkapárti kormányok kétes eredetű parlamenti többsége és retrográd jellegű törvényhozási intézkedései gátolták meg, de a magyarországi rendszernek a háborús fölkészülést szolgáló megerősítése szintén Tisza ellen hangolta a tíz évvel korábban őt még oly nagyra tartó Foreign Office-t.¹⁸⁹

A nagyobb összecsapás árnyékát előrevetítő balkánháborúk ugyanis fontossá tették, milyen álláspontot fognak elfoglalni a magyarok egy esetleges háborúban. Grant Duff tudósítása, hogy Magyarországon igen népszerűtlen lenne a balkáni ellentétekből eredő konfliktus, hiszen „a magyarok nem kívánják vérüket ontani Ausztria dicsőségéért”, bizonyos reményeket keltett, noha a főkonzul hozzátette, hogy a félvadnak tartott szerbek és az 1849 emlékét idéző oroszok ellen a magyarok szívesen harcolnának.¹⁹⁰ Duff látható módon nem tudott eligazodni magyar beszélgetőpartnerei sokszor önmaguknak is ellentmondó megnyilatkozásai között, a hagyományos Ausztria-ellenesség, a fegyverkezés és a többszöri mozgósítás anyagi terheitől prűszkölő ipari és kereskedelmi körök látszólagos békepártisága és a háborús megoldás kilátására fölhevülő, virtuskodó közhangulat útvesztőjében. Clerk-ot a jelentés némileg fölcsigázta: „amikor az osztrák-magyar politika szócsövei harciasná válnak, igen fontos számunkra, hogy a lehető legpontosabb információkkal rendelkezünk a Birodalomban tapasztalható valódi érzelmekre vonatkozólag”, de Nicolson, 1910 óta a külügyminiszter állandó helyettese, lehűtötte a várakozásokat: „A magyarok örömmel fognak együttműködni minden szlávellenes akcióban.” Grey kevésbé volt pesszimista: „igen fontos a külpolitikával kapcsolatos magyar érzelmek pontos ismerete”.¹⁹¹

^{188a} Amikor a főkonzul jelentéseiből a minisztériumban egyesek azt olvasták ki, hogy a magyarok, ha későn is, de erőfeszítéseket tesznek a nemzetiségek megbékítésére, Crowe sietett a figyelmeztetéssel: „Nem valószínű, hogy ezek az erőfeszítések őszinték.” FO 371/1575, Max-Müller jel., 1913. nov. 5., Crowe megjegyzése. Vansittart szerint Tisza „semmi érdemlegeset nem ajánlott. FO 371/1899/16312, 1914. ápr. 14-i megjegyzés.

¹⁸⁹ R. L. Craigie kedvezően kommentálta Tisza miniszterelnökké történt kinevezését: „Jelentős konstruktív munka várható egy olyan kaliberű férfitől, mint gr. Tisza,” de Crowe ismét korrigálta beosztottját: „Én nem hiszek semmiféle konstruktív munkában, amit gr. Tisza végez. Ő a legsötétebb fajtából való reakciós, és senkivel sem tud kijönni.” FO 371/1575, Max-Müller jel., 1913. jún. 14.

¹⁹⁰ FO 371/1575, Grant Duff 1912. évi jel., 1913. febr. 25. 58.

¹⁹¹ Uo.. Grant Duff jel., 1913. máj. 5., Clerk, Nicolson és Grey megjegyzései, máj. 9.

A magyar delegáció 1913 decemberi ülésén az ellenzék részéről Berchtold külpolitikáját, sőt Károlyi által magát a német szövetséget támadó beszédeket Max-Müller kedvezően kommentálta,¹⁹² de pár hónappal később a Foreign Office eredendő szkepticizmusát igazolva látta: „amikor Tisza és Khuen-Héderváry, valamint Andrássy és Apponyi egyszerre nyilvánítja ki a Hármasszövetség fenntartás nélküli támogatását, megállapíthatjuk, hogy az e politika ellen kezdett mozgalom egyelőre nem vert gyökeret az országban,” Károlyi Románia elleni kirohanásokkal párosított entente-szimpátiái „némileg fantasztikusak”.¹⁹³ Amikor azután pár héttel a sarajevoi merénylet után végre sikerült meggyőzni az angol kormányt, hogy — Crowe szavai szerint — „határozottan a Hármasszövetség *versus* Hármasszövetség nagyobb ügyéről van szó,”¹⁹⁴ a Foreign Office és Nagy-Britannia „magyar politikája” egészen új megfontolások függvényévé vált.

*

A Foreign Office Magyarországgal kapcsolatos álláspontját meghatározó tényezők között a magyarországi konkrét események, viszonyok súlya, értékelése mindig alárendelt szerepet játszott. Ezért a kommentárokból megfigyelhető mind kritikusabb hangnem nem csupán a liberális vonásait fokozatosan elvesztő, s főként a nemzetiségi politika terén mind nyilvánvalóbb visszasságokat mutató magyar politikának, s az ezek nyomán a magyaroktól mind jobban elforduló angliai közhangulatnak tudható be. Fontosabb volt a külpolitikai tényező, Nagy-Britanniának és az Osztrák-Magyar Monarchiának a nemzetközi viszonyok rendszerébe ágyazott viszonya. A brit külpolitika a tárgyalt korszak egészében híve volt a Monarchia fennmaradásának, nagyhatalmi státuszának, noha némileg eltérő megfontolásból: 1906 előtt ezt kívánta az önálló tényezőként működő európai hatalmak egyensúlya, 1906 után pedig a szembenálló szövetségi rendszerek közti hatalmi egyensúly. Az 1890-es években a Foreign Office a fennálló dualista berendezkedés megőrzését kívánta, s ilyen alapon figyelte bizalmatlanul nemesak a magyar függetlenségi törekvéseket, de a 67-es ellenzéknek, sőt a magyar kormánypártnak a Monarchián belüli teljes paritás, sőt magyar túlsúly teremtését célzó lépéseit is. Ausztria belső megrendülése nyomán egy rövid ideig az angol külpolitikai megfigyelők is a dualizmus alapján álló Magyarországon remélték megtalálni a Monarchia szilárd támaszát, de a magyarországi belpolitikai krízisek 1905-re véget vetettek ezeknek a reményeknek. 1907 után egyetlen ausztria-magyarországi politikai vagy nemzetiségi irányzat sem bírta a Foreign Office osztatlan rokonszenvét, s ezért viszonylag nagyobb súlyt kapott a belső viszonyok önmagukban, egyéb szempontok figyelembe vétele nélkül történő megítélése, ami nem volt kedvező az akkori Magyarországra nézve.

¹⁹² FO 371/1575, Max-Müller jel., 1913. dec. 8., ill. FO 371/1899, Max-Müller jel., 1914. jan. 5.

¹⁹³ FO 371/1898, Max-Müller jel., 1914. jún. 1. — Vansittart kommentárja fureszállotta, hogy azt a Károlyit választják Kossuth halála után a Függetlenségi Párt elnökévé, akinek külpolitikai nézeteit pártjának vezetői nyomatékosan visszautasítják.

¹⁹⁴ British Documents . . . , XI. köt. 101. sz. dok., idézi Steiner: i. m., 256.

KÖVÉR GYÖRGY

Felekezet és nemzetiség: az oroszországi értelmiség példája a századfordulón

Akik a célbavett kategóriapárnak a modern társadalom kialakulásában játszott szerepét vizsgálták, vagy valamilyen állapothoz historizáltak magyarázatot, vagy felekezeti, nemzetiségi szempontokhoz válogattak szükségképp tendenciózus idősorokat. Csak örvendetesnek tekinthető, hogy a magyar történetírásban az elmúlt években néhány kísérlet történt¹ a tőkés átalakulás *története* felől bekapcsolni a vallási, nyelvi csoportokat, miközben olyan új (bár részleges) adatok is felszínre kerültek, amelyek 1910-et megelőzően is lehetőséget adnak foglalkozás ill. felekezet és nemzetiség közvetlen szembesítésére. E tanulmány írója a diplomás értelmiség (közelebbről az egyetemi diákság) társadalmi származásának történeti vizsgálata kapcsán jutott el a címben jelölt kérdésekhez,² és az oroszországi példa ürügyén a monarchiabeli ill. magyarországi állapotokra is pillantást vetett. A forrásul használt évi egyetemi rektori jelentések (1880—1913) adatai Oroszországban ugyanis nem tüntetik fel a nemzetiséget, az anyanyelvet, ahogy az európai statisztikában szokás. (A nyugat-európai statisztikákban viszont a társadalmi származást „nem szokás” ekkoriban feltüntetni.) A nemzetiségi összetételt két periférikus adatsor elemzésével lehetett tehát megvilágítani; a vallásfelekezetnek és az előző oktatási intézmény tankörzetének egymásra vetítésével.

A kérdés tulajdonképpen kétfelé bontható: egyrészt az oroszországi népesség objektíve kevert nemzetiségi—vallási megoszlása és a modern kapitalizmus belső piacának kialakulása következtében meginduló folyamatok vizsgálatára,³ másrészt a fenti folyamatokat tükröző, erősítő, erőszakosan oroszosító cári politika és a nemzeti megújulási mozgalmak politikai ellenállásának problématikájára. Kiinduló szociológiai szempontunk szerint épp e kettős erőterben mozgó társadalmi csoportok, egyének érdekelnak bennünket, s az asszimiláció—disszimiláció folyamatait mobilitás-problémaként közelítjük meg. „Csak azok a társadalmi rétegek és egyedek disszimilálnak népi közösségükből és asszimilálódnak egy másik közösségbe, amelyek ezáltal életük anyagi és egyéb feltételeit meg tudják javítani.”⁴

¹ *Glatz Ferenc*: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században (Eszmetörténet és társadalomtörténet) Történelmi Szemle (a továbbiakban: T. Sz.), 1974/1—2. 248—261. — *Hanák Péter*: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. T. Sz., 1974/4. 513—537. — Hanák hivatkozik és támaszkodik *Katus László*: „Asszimiláció és nemzetiségi politika Magyarországon a dualizmus korában” c. kéziratban levő tanulmányára is, amelyet nem ismerek.

² Ld. *Kövér György*: A diplomás értelmiség társadalmi származása Oroszországban a XIX—XX. sz. fordulóján. Századok, 1976. 3. sz. 433—460.

³ Vö. *Lenin*: Ö. M. 24. k. 144—146. Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésről.

⁴ *I. Tóth Zoltán*: Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok. Bp. 1966. 87.

Az asszimiláció, amely általában több generáción át tartó, többlépcsős összetett folyamat, „végső teljesülésének feltételeit a család oldó ereje”⁵ adja.

Bizonyos népek uralkodó osztályai számára (tatárok, kaukázusi, szibériai népek) a társadalmi és kulturális oroszosodás, mint az orosz szolgáló nemességgel egyenlő státuszba kerülés egyik mellékútja⁶ már történelmi (feudális) hagyomány volt.

A XIX—XX. század fordulóján Európában három soknemzetiségű birodalom állt fenn: az Osztrák-Magyar Monarchia, Oroszország és Törökország. Ez utóbbitól eltekintve, az előző kettő hasonlóságán belül érvényes tehát az a szembeállítás, amit a nemzeti kérdést illetően Oroszország sajátos viszonyairól Lenin tollából idézünk: „Oroszország olyan állam, amelynek egységes — nagyorosz — nemzeti központja van. A nagyoroszok óriási összefüggő területet foglalnak el, s lélekszámuk csaknem 70 millió. Ennek a nemzeti államnak először is az a sajátossága, hogy az „idegen ajkúak” (akik együttvéve a lakosság többségét, 570%-át alkotják) éppen az ország végeit lakják; másodszor az, hogy ezek az idegen ajkúak sokkal erősebb elnyomás alatt élnek, mint a szomszédos államok (márpedig nem is csak az európai államok) lakossága; harmadszor az, hogy sok esetben a határ mentén élő elnyomott népeknek a határon túl testvéreik vannak, akik nagyobb nemzeti függetlenséget élveznek (gondoljunk csak az állam nyugati vagy déli határai mentén élő finnekre, svédekre, lengyelekre, ukránokra, románokra); negyedszer az, hogy a kapitalizmus fejlettségi foka és a kultúra általános színvonala az „idegen ajkú” végeken gyakran magasabb, mint az állam központjában. Végül éppen a szomszédos ázsiai államokban kezdődik most a polgári forradalom és a nemzeti mozgalmak időszaka — amelyek az Oroszországon belül élő rokon népek egy részét is magukkal ragadják.”⁷ Lenin adatait az 1897-es népszámlálásból merítette, amit azóta a történettudomány is részletesen vizsgált.⁸ Mivel dolgozatunk a felekezetek alapján az európai népek jelenlétét kutatja az egyetemi diákságban, a viszonyítási alapot ennek megfelelően közöljük az eredeti statisztikát is felhasználva.⁹

Anyanyelv szerint:

„oroszok” (nagyorosz kisorosz fehérorosz)	lengyel	litván	lett	észti
670% (43,3; 17,4; 4,6)	6,30%	1,30%	1,10%	0,80%
német 1,40%	grúz 1,00%	örmény 0,90%	zsidó 4,00%	román 0,90%

⁵ Szabó István: A magyarság életrajza. é. n. 241.

⁶ M. Raeff: Patterns of Russian imperial policy toward the nationality in: Soviet nationality problems. Ed E. Allworth. 1971. N. Y. — London. 34.

⁷ Lenin: Ő. M. 25. k. 269—270. A nemzetek önrendelkezési jogáról.

⁸ T. J. Burmistrova: Leninszkaja politika proletarszkogo internacionalizma v period obrazovanija RSzDRP (1894—1903 gg.). L. 1962. 17—18. — Dolmányos I.: A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban. 1964. 7. — H. Seton-Watson: The decline of Imperial Russia 1855—1914. New York (7). 1962. 31.

⁹ „Pervaja vszeobscsaja perepisz naszelenija Rosszizjeszkaj imperii 1897 g.” Kratkije obscsie szvedenija po imperii. Szpv. 1905. 374—375 és 392—393. Az eredeti statisztika az „orosz” címszó alatt együtt tartja számon a nagy-, kis- és fehéroroszokat.

Felekezet szerint:

<i>pravoszláv</i>	<i>óhitű</i>	<i>örmény-gregorián</i>	<i>római katolikus</i>	<i>lutheránus</i>	<i>izraelita</i>
69,3 ⁰ / ₀	1,7 ⁰ / ₀	0,9 ⁰ / ₀	9,1 ⁰ / ₀	2,8 ⁰ / ₀	4,1 ⁰ / ₀

A harmadik legnagyobb török-tatár népcsoportot (muzulmánok) azért sem vesszük figyelembe, mert az értelmiség forrásaként minimális szerepet játszottak. Az 1902-es moszkvai népszámlálás egyik táblázata lehetővé teszi, hogy — általános ismereteinken túl — tényszerűen megfeleltessük egymásnak a fenti adatokat.¹⁰ A nagy-, fehér- és kisoroszkok 97⁰/₀-a pravoszláv; a lengyelek 96⁰/₀-a, a litvánok, zsmudok 97⁰/₀-a római katolikus; a németek 84⁰/₀-a, a lettek 87⁰/₀-a, az észtek 91⁰/₀-a lutheránus; a grúzok 88⁰/₀-a pravoszláv; az örmények 96⁰/₀-a örmény-gregorián; a zsidók 95⁰/₀-a izraelita (3⁰/₀-a karaim) volt. A felekezetek felől nézve (és az egyetemi statisztika adottságai miatt most ez a fontos) míg a pravoszlávok 99⁰/₀-a nagy-, fehér- és kisorosz, az örmény-gregoriánok 89⁰/₀-a örmény anyanyelvű, a lutheránusoknak csak 69⁰/₀-a német és 4 ill. 20⁰/₀-a lett és ész, a római katolikusoknak már mindössze 59⁰/₀-a lengyel, az izraelitáknak („judej”) pedig 49⁰/₀-a zsidó („evrej”).

A vallásfelekezetek alapján tehát több-kevesebb biztonsággal a következő „etnikai” egységeket tudjuk szétválasztani összbírodalmi szinten: *pravoszlávok* („oroszok”, grúzok, románok), *római katolikusok* (lengyelek — litvánok), *lutheránusok* (németek, lettek, észtek) *örmény-gregoriánok*, *izraeliták*.

A lutheránusok, római katolikusok és izraeliták esetében különösen feszítő az az igény, hogy lehetőség szerint — a középiskola tankörzetét komolyan számításba kell venni.

Az 1888-as évből viszonylag teljes adatok vannak az egyetemisták tankörzet szerinti származásáról (Moszkvát kivéve). A hallgatók 20⁰/₀-a kijevei, 14⁰/₀-a derpti, 13⁰/₀-a varsói és 11⁰/₀-a szentpétervári tankörzetben érettségizett, tehát innen került ki a diákság több, mint fele, ami a nyugati peremvidékek kulturális fejlettségét bizonyítja a középfokú oktatásban. A fenti körzetek egyetemeinek vonzóereje még ennél is nagyobb volt: Szentpétervárott a diákság 22⁰/₀-a, Kijevben 21⁰/₀-a, Derptben 17⁰/₀-a, Varsóban 12⁰/₀-a tanult, tehát együtt több mint 70⁰/₀. 1888. január 1-t tekintve a szentpétervári egyetem hallgatóinak 42⁰/₀-a a pétervári, 12⁰/₀-a a vilnai körzetben, a derpti diákok 73⁰/₀-a a derpti körzetben, a varsói egyetemisták 84⁰/₀-a a varsói tankörzetben végezte középiskoláit. A kijevei egyetemi hallgatók 72⁰/₀-a is a kijevei tankerületből jött, az ukránok feltehetően magas arányát azonban a felekezeti statisztika alapján nem tudjuk kimutatni. A fentiek fényében világos, hogy mi ellen irányult az az 1899-es rendelet, amely szerint minden körzetből csak a fölérendelt egyetemekre lehet pályázni.

Összbírodalmi méretekben megállapítható (ld. 1. tábl.), hogy a századfordulón az oroszországi értelmiség mindinkább „orosz” is lesz, amit a pravoszláv előrenyomulás érzékeltet. A feudális elmaradottságból nehézkesen felkapaszkodó „orosz” nemzet, a világháborút megelőző években éri el az értelmiségen belül azt az arányt, amit az összlakosságon belül képviselt (70⁰/₀). Az 1880-as évek vissza-

¹⁰ Dénombrement de Moscou (Population) 1902. 222—227.

1. táblázat

Az egyetemi hallgatók felekezeti megoszlása
(Oroszország)

	1880*	1888**	1902	1912***
Pravoszláv	5 277 64,4%	4 827 50,8%	11 735 67,2%	23 683 70,2%
Örmény-gregorián	63 0,7%	101 1,1%	350 2,0%	1 097 3,3%
Lutheránus	1 167 14,2%	1 460 15,4%	1 023 5,9%	1 549 4,6%
Római katolikus	1 120 13,6%	1 611 16,9%	2 102 12,0%	2 341 6,9%
Izraelita	556 6,7%	1 417 14,9%	1 381 7,9%	2 853 8,5%
Összesen:	8 193	9 507	17 453	33 752

Megjegyzés:

* 8 egyetem adatai, az 1880. márc. 20-i összeírás alapján. *Universitetii i szrednie ucsebnue zavedenija* ... Szpb. 1888. 7.

** 7 egyetem adatai. A hiányzó Moszkva a pravoszláv többséget erősíteni 55—56%-nyira (vö. 1880-as jelentés)

*** 9 egyetem adatai. A hiányzó Derpt 1913-as arányszámai: 41,5% lutheránus, 35,8% pravoszláv, 12,1% római katolikus.

esését a pravoszláv elemnél a szeminaristák kitiltása okozta az egyetemről (1884). A Szent Szinódus szemináriumaiiban elsősorban (1880 : 91%) a papság gyermekei tanultak, akik az 1860—70-es években rendkívüli dinamizmussal tért nyertek az egyetemek padjaiban (1875-ben az egyetemi hallgatók 32%-át adták). A pravoszlávok megerősítése a 80-as évek végétől és a 90-es években a zsidóság és a balti németiség, a 19. század első évtizedében pedig a lengyelek ellen irányult, amit a szeminaristák visszabocsátása is világosan mutat, a derpti és varsói egyetemen. A belső oroszországi egyetemeken ez a korlátozás 1905 decemberéig fennmaradt. Az 1884-es egyetemi szabályzatot a forradalom alatti egyetemi autonómia sem helyezte törvényen kívül. Így 1908 májusában egy miniszteri körlevél újra kizárta a szeminaristákat, és a felvételnél a „megbízhatóságot” igazolni kellett¹¹. Mindez azt a látszatot kelti, hogy a cárizmus egyetempolitikájában időnként a nemzetiségpolitika a társadalompolitikánál is jelentősebb szerepet játszott. Ugyanakkor a peremvidékek kapitalista fejlődése, a nemzeti öntudat erősödése következtében, valójában nem sikerült a fejlett népek szellemi vezetőrétegének asszimilációja, mert azok vagy a külföldi képzésben (németek, lengyelek) vagy a belföldi rések betömésével (örmények!) erőteljesen intellektualizálódtak.

Az oroszországi sajátosságok témánk szerinti konkretizálásához segít hozzá az Osztrák-Magyar Monarchia párhuzamos adatainak elemzése. Itt anyanyelv szerinti adatokat használunk, s csak a zsidóság, amely ebben a térségben nem

¹¹ V. P. Jakovlev: *Politika pravitel'stva v universzitetszkom voprosze* (1905—1910). *Vesztnik Leningradszkogo Universziteta* №2 vüp. I. L. 1969.

számít nemzetiségnek, szerepének vizsgálatánál elemzünk felekezeti mutatószámokat.¹²

Az összmonarchia anyanyelvi megoszlása 1910-ben a következő volt: (Bosznia-Hercegovina nélkül)¹³

<i>német</i> 24,20%	<i>magyar</i> 20,30%	<i>cseh</i> 130%	<i>szlovák</i> 4,00%	<i>lengyel</i> 10,00%
<i>ukrán</i> 8,10%	<i>szerb-horvát</i> 7,60%	<i>szlovén</i> 2,50%	<i>román</i> 6,50%	<i>olasz</i> 1,60%

a 49 milliós össznépességből.

A történeti Magyarországon (Horvát-Szlavonország nélkül) ugyanezek az adatok más arányokat mutattak: a 18 milliós lakosságból

<i>magyar</i>	<i>német</i>	<i>szlovák</i>	<i>román</i>	<i>kárpát-ukrán</i>	<i>horvát</i>	<i>szerb</i>
54,50%	10,40%	10,70%	16,10%	2,50%	1,10%	2,50%

(Az izraelita vallásúak aránya 1910-ben 50% volt.)

„ táblázat

Az egyetemi diákság anyanyelv szerinti összetétele

*Osztrák-Magyar Monarchia 1910/11.*¹⁴

<i>Összesen:</i>	<i>német</i>	<i>magyar</i>	<i>szláv</i>	<i>román</i>	<i>olasz</i>
39 936	12 065	9 580	15 272	796	659
100%	30,20%	24,00%	38,20%	2,00%	1,70%
	ebből				
	<i>cseh és szlovák</i>	<i>lengyel</i>	<i>rutén</i>	<i>szerb-horvát</i>	<i>szlovén</i>
	4 745	6 460	1 397	2 147	523
	11,90%	16,20%	3,50%	5,40%	1,90%

¹² Kétségtelen, hogy a felekezet és a nemzetiség viszonyának felvetett problémáihoz a magyarországi statisztikai bázis további elemzési lehetőségeket is kínálta. Hogy a történelmi vallások nálunk mennyire (bár az Oroszországban megfigyeltnél kevésbé) hordoznak etnikai jegyeket, a századelő papságának anyanyelvi megoszlásával szemléltethetjük: a római katolikus lelkészek és segédlelkészek 86%-a, a reformátusok 99%-a magyar, a görög keletiek 85%-a román, 13%-a szerb, a görög katolikusok 70%-a román, 25%-a magyar, az evangélikusok 51%-a magyar, 36%-a német, 13%-a szlovák, az izraeliták 75%-a magyar, 24%-a német anyanyelvű volt 1910-ben. Ld. Magyar Statisztikai Közlemények 64. k. 326–327. l. Ugyanezt a tényezőt hangsúlyozta Szabó István is korabeli kategóriarendszerében: „... vegyesnépességű területen a vallás különbsége a történeti fejlemények következtében sokszor egybeesik a népesség különbségével, a két tényező tehát ilyen esetben kölcsönösen járul hozzá a különbségek mélyítéséhez: a vallás ilyen esetekben mintegy népi jegyeket vesz fel.” i. m. 235.

¹³ Ld. Magyarország története 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora. Szerk.: Hanák Péter, Erényi Tibor és Szabad György közreműködésével (2.) Bp. 1975. 620. Függelék és Magyarország történeti demográfiája (szerk.: Kovácsics J.) Bp. 1963. 300.

¹⁴ Österreichische Statistik. Neue Folge. 8. 4–5. l. és Magyar Statisztikai Évkönyv Új folyam XIX. Bp. 1913. (1911) 403. l. A századelőre kialakult állapot a magyar anyanyelvűek

Magyarország (Horvát-Szlavonország nélkül 1910/11.

Összesen :	magyar	német	szláv	román
10 641	9 403	492	262	430
100%	88,40%	4,60%	2,50%	4,00%
	szlovák	rutén	horvát	szerb
	81	7	55	119
	0,80%	0,10%	0,50%	1,10%

A Monarchia ill. Magyarország esetében nem az összetétel változásait kutatjuk, hanem az 1910/11-es tanév metszetéből az Orosz Birodalommal való összevetés révén próbálunk néhány következtetést levonni (ld. 2. tábl.). Kiindulópontként hasonlitsuk össze a diákság nemzetiségi származását ill. az egyes nemzetiségek monarchiabeli össznépességben mutatott arányát. A németek és magyarok — e két nemzet uralkodóosztályainak kompromisszumából született a dualista monarchia — mellett, a lengyelek is az össznépességben elfoglalt résznél 4—50%-kal többet birtokolnak az egyetemek padjaiból. A galíciai egyetemek a szomszéd birodalomban élő lengyelek számára is kulturális központtá lettek. A német és magyar túlsúly (ami persze egyenként elmarad a szláv népek itt elfoglalt összesített aránya mögött) történelmi és kulturális okok mellett — hogy csak az egyetemek települési helyére, tanári személyzetére gondoljunk — sok szempontból magából a dualista politikai struktúrából is fakadt. Tanulságos azonban megemlíteni, hogy bár a németek relatív túlsúllyal rendelkeztek, korántsem voltak olyan próféták saját hazájukban, a ciszlajtán egyetemeken (41,20%), mint a magyar „középosztály” (88,40%) Budapesten és Kolozsvárott. Kicsiny eltéréssel, egyformán csekély súlyú az olaszok aránya mindkét szempontból, 20% körüli elmaradás van a szerb-horvátok és a szlovének esetében (v. ö. zágrábi királyi egyetem! horvát—magyar kiegészítés), 5—70%-nyi szakadást találunk a cseh és szlovák, ukrán és román nemzetiségeknél, jóllehet a prágai cseh egyetem, a galíciai és bukovinai egyetemek kapuit nem zárták be előttük erőszakosan. Itt sokkal inkább gazdasági-társadalmi problémákra kell utalni. Először, és ezzel különválasztva a cseh kérdést a többitől: a prágai német egyetemre a cseh burzsoázia és hivatalnokréteg asszimilációs készségére. Nagyon tanulságos jelzés erre, hogy míg a prágai német egyetemen cseh anyanyelvűek 50%-nyi arányban tanulnak az 1910/11-es tanévben, addig a prágai cseh egyetem németjei százalékosan ki sem fejezhetőek. A bécsi egyetemen „cseh-szlávokat” még nagyobb számban találunk. A szlovákok, ukránok, románok számára a tulajdonképpeni szakadék magyarországi összefüggésben jelentkezik (9—100%). Nyilvánvaló, hogy a csonka társadalmi képletből kibontakozó, polgári fejlődésnek induló, de elmaradott népek esetében a magyar nemzetiségi politika túlkapásai fokozott hátrányt jelentettek.

Oroszországi összehasonlításban a párhuzamos adatokat összevetve láthatóvá válik, hogy a lengyelek esetében ott bekövetkező 20%-os elmaradás, amely

előretörését jelzi. A nemzetiségi anyanyelvű hallgatók aránya az 1897/98-as tanévben még 16,80% volt a VKM alá tartozó felsőoktatási intézményekben. *Ladányi Andor*: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. Bp. 1969. 159.

az egyik legbrutálisabb és legeredményesebb akció eredménye volt, milyen csatornákon vezetődött le. Az elmaradás rögtön óriási szakadékká tágul, ha nem az összbirodalmi felekezeti megoszlást, hanem a varsói kormányzóságot vesszük alapul, ahol az összlakosság 73,5%-a lengyel és 16,4%-a pedig zsidó volt.¹⁵

A balti németek ellen irányuló oroszosítás is épp ellentétébe csapott át, s tényleges eredményt is alig mutatott fel, hisz a derpti egyetem nélkül is 20%-os többlettel bírtak a birodalom egyéb egyetemein. Mindez nem is meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Livónia kormányzóságban a lettek 44,4%-ot, az észtek 40%-ot képviseltek, s a támadás fókuszába dobott németek mindössze 7,6%-ot.¹⁶

A fenti ellentmondások fényében, a lengyel és balti egyetem oroszosításának módszere miatt is (szeminaristák beözönlésének erőltetése) indokoltnak tartjuk annak megfogalmazását, hogy az 1880-as évektől, III. Sándor cár nevéhez kapcsolt reakciós kurzus „nemzetséggpolitikáját” gyökerében az 1840-es években, Uvarov által megfogalmazott „hivatalos népiesség” koncepciójához vezessük vissza, ami a pravoszlávia, önkényuralom, népiesség szentháromságát kívánta politikai alapelvvé tenni.¹⁷ Úgy véljük, hogy bár különösen 1906 után, a politikába mindinkább beszivárogtak burzsoá nacionalista elemek is, az alapelvtől 1917-ig nem sikerült megszabadulni. A kormányzat az értelmiség vonatkozásában mindvégig a pravoszláviában látta a legfőbb asszimiláló erőt. Ezt mutatta a pravoszláv előretörésben kiteljesedő túlsúly (70%) egyetempolitikai gyakorlata is.

Ebben a determinációban válik érthetővé a zsidóság értelmiségivé válásának oroszországi problémája. „... Oroszországban a zsidóság nem nemzet, hanem még *kaszt*”,¹⁸ amely Lengyelország 3 részre osztása és „Újoroszország” kolonizációja után egy ún. „letelepedési sáv” 15 kormányzóságában élt összezsúfolva.

Az 1860-as évektől kezdve, a különböző reformokkal és a polgári átalakulás igényeivel összefüggésben egy sor rendelkezés látott napvilágot, amelyek bizonyos kategóriák számára lehetőséget adtak a sávon kívüli életre, tevékenységre: így az első gildes kereskedők (1859), a diplomások (1861) és bizonyos iparosok (1865) előtt nyílt meg ez a lehetőség. 1862-től a Lengyel Királyságban élő zsidók is, a külföldiekhez hasonlóan, egyenjogúságot élvezhettek.¹⁹ A liberalizálódó politika felszámolását rendőri megfontolások indították el 1882-ben, a merényletekben való részvétel miatt Ignatyev belügyminiszter rendeletével („Ideiglenes rendszabályok a zsidókról”). Ez antiszemita pogromhullámmal kapcsolódott egybe.²⁰ A kijevei egyetem vezetősége az 1887-es *numerus clausus* rendelet kiadása előtt maga ajánlotta valamiféle korlátozó norma bevezetését a zsidók felvételekor, amely az egyetemen „a legnyugtalanabb elem”²¹ volt. 1891-ben azután a moszkvai burzsoázia is kitiltja a városból a zsidó kisiparosokat és kereskedőket, ami fiskációkkal járt együtt. A termékforgalom tapasztalt közvetítőinek kiiktatása természetesen komoly gazdasági problémákat okozott, de „a zsidót

¹⁵ Pervaja vszeobszcsaja perepisz naszelenija 1897, vüpuszk 7. 1905. — Nalicsnoe naszelenie oboego pola po uedzam, sz ukazaniem csiszla lic preobladajuscsih rodnüh jazükov.

¹⁶ Uo.

¹⁷ *Niederhauser Emil—Sargina Ludmilla*: Az orosz kultúra a XIX. században Bp. 1970. 81.

¹⁸ *Lenin*: Ő. M. 24. k. 125.

¹⁹ *Enciklopedicseszki szlovar*... Kiadók: F. A. Brockgauz—I. A. Efron. XI. k. 1893. 455—458.

²⁰ *P. A. Zajoncskovszkij*: Ruszszkoe szamoderzsavie v konce XIX. sztoletija (politicseszakaja reakcija 80-h—nacsala 90-h godov). M. 1970. 131.

²¹ *Universzitet sz. Vladimira v carsztvovanie Alekszandra III. 1881—1894. Kijev. 1900. 24.*

nem mint politikai jogok szubjektumát, hanem mint gazdasági műveletek tárgyát tekintették”.²² Az egyetemi felvételi norma *törvényes* megszüntetésére 1905 után sem került sor, *gyakorlati* túllépése pedig már 1905 előtt is valóság volt. Az oroszországi zsidókérdés sajátossága a reakciós kurzus politikáján belül tehát éppen az volt, hogy az emancipáció helyett is *az asszimiláció mesterséges megakadályozására, korlátozására* törekedtek.

A gettóból való menekülés beszűkített csatornáin — az ekkor kiteljesedő kivándorlás mellett — továbbra is jelentős belföldi kiáramlás folyt, komoly méretekben a szabadfoglalkozású pályák irányában. Látszik ez abból is, hogy a bevezetett numerus clausus ellenére az egyetemek padjaiban több mint 4%-kal nagyobb arányt képviseltek, mint az össznépességben. Bár a felvehetőség arányszáma egyetemenként is különböző volt, legkevésbé a dél-oroszországi egyetemen sikerült mobilitásukat meggátolni. Így például az ogyesszai egyetemen, ahol 1888-ban 24,8% volt zsidó származású, miután 1900-ban orvosi kar is nyílt, 1902-ben 15,7%-ot, de 1912-ben is 14,7%-ot reprezentáltak. Jóval nagyobb viszszaesést látunk a harkovi egyetemen (1888 : 26,7% ill. 1912:7,9%), a kijevi egyetemen 1912-re sem hanyatlik arányuk 15,9%-ra alá. A derpti és a varsói egyetemen térvesztésük a németekkel és a lengyelekkel párhuzamosan haladt, tehát a szeminaristák beáramlásával a zsidó diákság rovására is oroszosítanak. Legnagyobb számban az orvosi és jogi karon tanulnak. 1903-ban a kazanyi, ogyesszai, harkovi, tomszki egyetem adatai alapján, 15,9%-uk az orvosi, 7,9%-uk jogi pályára készült. A kijevi egyetem orvosi karán az 1880-as években arányuk 36—38%-ot ért el.

A fenti áttekintés keretét adhat, hogy az oroszországi zsidóság értelmiségivé válásának *társadalmi feltételeit és motívumait* körvonalazzuk. Az 1897-es népszámlálás szerint 5 215 805 izraelita közül 5 063 156 zsidó („evrej”) anyanyelvűnek vallotta magát. Ezek túlnyomó többségét a kispolgárok („mescsane”) rendjében írták össze (4 767 152 fő), számosabb csoportot alkottak még a parasztok („kresztjane”: 197 700) és a kereskedők („kucpü”: 71 848) rendjében. A letelepedési sávban élő izraeliták (3 558 060 fő) foglalkozási struktúrájában még a XIX. sz. végén is *minimális* szerepet játszott az *őstermelés*: a keresőknek, 2,5%-a élt a mezőgazdaságból. Döntő többségüket az iparban, kereskedelemben, közlekedésben találjuk. (71%) 71 848 főt írtak össze (az egész birodalomban), aki a burzsoáziához sorolható, (a zsidóság 1,4%-a) ezek inkább a kereskedelmi és pénztőke hasznából részesedtek. A kiskereskedelemben közismert szerepük helyett inkább azt az adatot idézném, hogy a letelepedési sávban élő zsidóságból mindössze 45 506 ember volt gyári munkás, s ezek zöme is félkustár vállalatokban, viszont 105 000 napszámos és 175 000 háziszolga élt itt összezsúfolódva. Az 500 986 kézművesből 259 396 mester, 140 528 segéd és 101 062 inas volt.²³ Ennek megfelelően — egy 1884-es adatgyűjtés szerint — bár a letelepítési sáv lakosságának mindössze 11,5%-át alkották, döntő többségük (80%) *városlakó* volt.²⁴ Ebben a vázolt fog-

²² P. Berlin: Russzkaja burzsuaizija v sztaroe i novoe vremja. M. 1922. 290.

²³ Pervaja vszeobscsaja ... XXIV. táblázat és Sz. Gepstein: Ekonomiceszkaja sztruktura evrejszkogo naszelenija v Rosszii. Szpv. 1906. idézi: A. V. Pjaszkovszkij: Szionizm v dorevoljucionnoj Rosszii. Isztorija SzSzSzR 1973./5. 36. B. Borochoz tanulmányában („A zsidó nép gazdasági fejlődése” 1916) ezt a struktúrát a nagy mozgékonyág okaként tárgyalja. B. Borochoz: Cionizmus—szocializmus. 1946. 22—23. Mindennek természetesen tudati tükröződése és anyagi visszahatása is volt: ld. erről Max Weber vallásszociológiai fejtegetéseit in: Gazdaság és társadalom. Szemelvények Bp. 1967. 142 ill. 168.

²⁴ Evreszkoje naszelenie i zemlevladienie v jugo-zapadnih gubernijah Evropejszkoi Roszszii v csertu evrejszkoi oszedloszti. Szph. 1884.

lalkozási szerkezet mellett a falvakból való kitiltásuk is szerepet játszott. 1880-ban az oroszországi középiskolák diákjainak mintegy 80%-át adták, arányuk a gimnáziumokban (ahonnan az egyetemekre lehetett jutni) még magasabb volt (10,60%), a letelepítési sáv kormányzóságaiban pedig a középiskolákban 14,60%-ot képviseltek.²⁵ *Iskolázottságuk* is meghaladta tehát az össznépeességben elfoglalt arányukat. A Lengyel Királyságban („Visztulamenti kormányzóságok”) az össznépeességben 1897-ben 140%-ot, a középiskolákban 1880-ban 12,40%-ot jelentettek. Míg azonban az egész birodalom izraelita lakóinak 97,10%-a zsidó („evrej”) anyanyelvű volt a századvégen, a már idézett moszkvai népszámlálás szerint (1902) a judaisták 46,70%-a orosz anyanyelvűnek vallotta magát. Megállapítható tehát (amint ezt a moszkvai oroszosodás magas százaléka is mutatja), hogy az oroszországi zsidóságon belül a századfordulón többféle társadalmi típust kell számbavenni: a tradicionális középkori kiskereskedő, kisiparos, vagy szinte társadalmón kívüli léttől különböző átmeneti fokozatokon keresztül a vagyonos szabadfoglalkozású, vagy a modern tőkés vállalkozó ill. (bár abszolút számban is kevésbé) a bér munkás állapotáig. Ez a szélsőséges társadalmi képlet (amely nem értelmezhető kizárólag a modern társadalom osztálykategóriával) nem egyszerűen az „orosz” társadalmi struktúra kiegészítése, hanem sokkal inkább fordított (ám torlódottságában²⁶ is hű) tükörképe. A mobilitás szempontjából viszont a fenti társadalmi szerkezet, a tudati tényezőkkel összeszővődve más, az emelkedésre erőteljesebben ösztönző motívumokat eredményezett.

Az értelmiségivé válás lehetőségeit tekintve (ahol a tradicionális „pozíciók” és „készségek” csekélyebb jelentőséggel bírhettek) feltételeznünk kell, hogy ebben a zsidóság különböző társadalmi típusai egyaránt részt vehettek. Az oroszországi egyetemi diákság társadalmi származásának történeti tendenciája ugyanis azt mutatta, hogy a burzsoázia és a kispolgárság fiainak beáramlása (az 1870–80-as évektől) egy fázissal megelőzte az 1905 után előretörő parasztságot. S bár felekezet és rend közvetlen szembesítésére ezúttal sincs mód, a kereskedők ill. kispolgárok rendje (ezek a mobilizálódó kategóriák rejtik magukban az oroszországi zsidóságot) között nem látszik lényeges különbség, mindkét csoport a nemesek és hivatalnokok gyermekei ill. a szeminaristák által szabadon hagyott helyek betöltésével intellektualizálódott. Az aránynövekedés trendje tehát azonos irányú, bár a kereskedők fiainál ez lassabb és folytonosabb, a kispolgári rendből származóknál (akiket az 1884-es egyetemi szablyzat tandíjmelése, és a politikai akciókban való részvétel miatti kizárások inkább érintettek) gyorsabban felívelő, de egyben változékonyabb. A letelepítési sávban élő zsidóságnál mindezt az „egyetlen kiút” feszítő ereje is motiválta.

Az értelmiség társadalmi származása kapcsán lényegében a belépési mobilitást vizsgáltuk, de súlyos hiba lenne, ha az értelmiség értékrendszerét visszavetítenénk a fent elemzett heterogén indító közegre is. Nemcsak azért, mert az asszimiláció bemutatott csekély mértéke miatt az egyetemi diploma megszerzése (a korlátozások ellenére is) az asszimilálatlanok szélesebb rétegei számára is a beolvadás egyik csatornája maradt, hanem azért is, mert az eredeti csoportból

²⁵ Университеті і ѕредніе учібніе зведенія . . . 1880. Szpb. 1888. 152—153.

²⁶ A társadalmi szerkezet torlódottságának szempontjait ld. *Tóth Zoltán*: A kelet-európai torlódott társadalmi szerkezet és a belső integráció kérdéséhez. Studium. II. KLTE. Debrecen. 1972.

kilépők motívumai (ugyanabban a *vallási* köntösben is) társadalmi lényegüket tekintve hordozhattak tradicionális vagy modern érdekeket.²⁷

A probléma részletes oroszországi vizsgálata után csak áttekinthetjük az Osztrák-Magyar Monarchia, ill. konkrétan Magyarország felekezeti viszonyait. A Monarchia egyetemén 1910/11-ben 21,20%-ban találunk izraelita vallásúakat, Magyarországon 30,40%-ban. A monarchiabeli joghallgatók között 19,70%, a orvosok között 25,40% tanul, míg Magyarországon a megfelelő arányszámuk 19,20% ill. 47,40%. Az, hogy a Monarchia ill. Magyarország diplomás értelmiségének forrásaként az össznépszerűségben elfoglalt súlyuknál (Magyarországon 1910-ben 50%) nagyobb szerepet játszottak, sokban az orosz birodalomtól eltérő feltételek között alakult ki. Nemcsak a polgári jogegyenlőség elismerésére, a zsidóság vallás-ként és nem nemzetiségként való liberális felfogására kell itt utalni, hanem a tőkés fejlődés korábbi nekilendülésére, s a zsidóság nagyobb mértékű és gyorsabb asszimilációjára is. Míg Magyarországon 1890-ben a 707 961 izraelita 63,80%-a volt magyar anyanyelvű, az 1910-es népszámlálás szerint a 911 227 izraelita 76,90%-a vallotta magát magyarnak.²⁸ Itt azonban nemcsak a saját vizsgálataink, hanem általában a csak az anyanyelvre építő asszimiláció-vizsgálatok korlátaira is utalni kell. Az asszimilációs folyamat „a statisztikai számokban már kifejezésre juthat akkor is, amikor még nem érkezett el a teljes befejezésig”²⁹ M. M. Gordon, aki amerikai asszimiláció történeti és szociológiai vizsgálatainak eredményeit összegezte, hét változós modellt dolgozott ki. Teljes joggal állapította meg, hogy „a kulturális asszimiláció, vagy akkulturáció (amihez a vallásos magatartást is sorolja) valószínűleg az asszimiláció típusai közül az első, ami akkor következik be, amikor egy kisebbségi csoport a színre lép”, majd később: „Ha egyszer a strukturális asszimiláció bekövetkezett (amin a társadalmi struktúra csoport- és intézményhálózatában való elhelyezkedést érti) akár az akkulturációval egyidejűleg, akár azt követően, az asszimiláció összes többi típusa természetes módon be fog következni.”³⁰ Az egyéb típusok és alfolyamatok között az összeházasodás, az azonosulás, az előítélet és megkülönböztetés megszűnése, az érték és hatalmi konfliktusok hiánya vezet nála a teljes asszimiláció „ideáltípusához”. Az utóbbi ismérvek számát lehetne szaporítani vagy kurtítani, de ideológiai kritikát is alkalmazhatnánk. Számunkra ezúttal csak annak átgondolása szükséges, hogy az akkulturáció önmagában még nem biztosíték (a feudális maradványoktól mentes Amerikában sem) a teljes asszimiláció bekövetkezésére, s a döntő kérdés a társadalmi strukturális asszimiláció. Másrészt a zsidóság asszimilációja, pontosabban akkulturációja Magyarországon a századfordulón is bizonyos sajátosságokkal érvényesült, ugyanis „a vallási és etnikai elemek egymással szorosabban kapcsolódtak és másoktól élesebben elhatárolódtak”, annyira, hogy „izraelita vallási tudat zsidó közösségi (rítusközösségi, kisebbségi, nemzeti) tudattól függetlenül úgyszólván elképzelhetetlen” volt.³¹ Külön korlátot jelentett Magyarországon a

²⁷ Kézenfekvő itt Marx elemzésére hivatkozni: „... a zsidó vallásban elvontan benne rejlik ... a pénzembernek *valóságos tudatos* álláspontja ...” (Marx — Engels Művei 1. k. 375. A zsidókérdéshez), már csak azért is, mert tökéletesen exponálja, hogy a tradicionális indítékok is hogyan kapcsolódhattak be a társadalom modernizálódásába.

²⁸ Magyar Statisztikai Közlemények. 64. k. Az 1910-es népszámlálás 6. rész. Végeredmény összefoglalása. Bp. 1920. 104—112.

²⁹ Szabó I.: i. m. 244.

³⁰ Milton M. Gordon: Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins. New York. 1964. 77. és 81.

³¹ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Válasz, 1948. 10—11. sz. 843—844.

vegyesházasság késői legalizálása, amit csak az 1890-es évek egyházjogi küzdelmei nyomán iktattak törvénybe.³² Ha az általánosító országos arányszámok mögött a helyi, belső különbségekre is pillantunk, s az értelmiségivé válás társadalmi feltételeit az oroszországi viszonyokkal egybevetjük, több közös vonást is észre kell vennünk.

A magyarországi zsidóság századeleji társadalmi struktúráját a már idézett 1910-es népszámlálás alapján vázolhatjuk: az izraelita férfi keresőknek 70%-a élt a mezőgazdaságból, 35,40%-a az iparból, 39,70%-a a kereskedelemből és hitelből.³³ Ebből azonban még nem lehet a „zsidó népesség átlagnál polgárosultabb voltára” következtetni.³⁴ Egyébként is — úgy tűnik — a mai magyar történetírásban a „polgárosodás” kategóriája a „polgári átalakulás” szinonimájává kezd tágulni,³⁵ és így könnyen elmosódhat szorosabb értelemben vett társadalomtörténeti tartalma.³⁶

A foglalkozási főcsoportok foglalkozási viszonyok szerinti bontása valóban csak megközelítő és igen sok sajátosságot is jelezve tükrözi az osztályviszonyokat.³⁷ Ha az iparági bontást is figyelembe vesszük, méginkább láthatóvá válik, hogy a magyarországi zsidóság az „átlagnál” nagyobb szerepet játszott a kisiparban, annak is technikailag és a munkaerő-koncentráció szempontjából legkésőbb modernizálódó ágaiban (pékek, mészárosok, hentesek, szabók, cipészek).³⁸

³² Budapesten a vegyes házasságok részesedése a múlt század utolsó harmadában 16—180%-ról 25%-ig, a világháború kitöréséig 30%-ra emelkedett. Ebben a századelőn 40% körül mozgott a keresztény—izraelita házasságkötések aránya. Ld. Budapest székesfőváros statisztikai közleményei 53. k. *Thiring Gusztáv*: Budapest félszázados fejlődése 1873—1923. Bp. 1925. 33—34.

³³ Magyar Statisztikai Közlemények 56. k. 4. rész alapján.

³⁴ Vö. *Hanák P.*: i. m. 526.

³⁵ Vö. pl. i. m. 527. l., ahol a polgárosodás gazdasági és társadalmi alapjairól, civilizatórikus és kulturális vívmányairól ír.

³⁶ Maga a terminus a német „Civilisation” tükörképeként keletkezett a nyelvújítás korában és jelentésében már a múlt században lényeges — itt nem részletezhető — változások történtek. Ld.: *Szily Kálmán*: A magyar nyelvújítás szótára Bp. 1902. I. 263 és Magyar és német zsebszótár. Első vagy magyar—német rész. Buda, 1838. 597. A szorosabb értelemben vett társadalomtörténeti tartalmat (nem kis mértékben Hajnal István történeti szociológiája továbbvitelektént) legkiérleltebben Erdei Ferenc fogalmazta meg egy akkor kéziratban maradt munkájában (bár a tartalmát már korábbi műveiben is vázolta ld. *Erdei F.*: Parasztok. é. n. 143): „... a különleges fejlődésmenetben fáziskülönbség állott elő a termelőviszonyok és a társadalmi formák között ... Legáltalánosabb értelemben polgárosodásnak kell neveznünk ... a folyamatot, és ez azt jelenti, hogy a történelmi társadalomformák minden fokon igazodnak és hozzáidomulnak a termelés viszonyaihoz. Tehát a földbirtokos úri történelmi osztály mindinkább kapitalista vállalkozó polgári osztállyá alakul; s ugyanúgy a paraszt kisbirtokosok mindinkább agrár kisvállalkozó kispolgárrá fejlődnek, viszont a mezőgazdaság zsellér-szegény paraszt munkásai mezőgazdasági proletariátussá ... Általában a múlt század közepén indult meg a kelet-európai társadalom kapitalizálódása, s polgárosodásuk még most is többé-kevésbé befejezetlen.” *Erdei F.*: A magyar társadalom a két háború között, I. Valóság, 1976/4. 24.

³⁷ Vö. Magyarország története IV. k. 372. Így az a számítás, amely a zsidó kereső népesség 34,36%-ára teszi a munkásság arányát a XX. sz. elején a lehetséges 32—33%-os számított értéket, mint maximális becslést kevésbé meghaladja, bár az 5 hold alatti kisbirtokos és napszámos kategóriát mi is ideszámoltuk. Az izraelita ipari keresők 44%-a volt 1910-ben önálló, 11%-a tisztviselő és 45%-a pedig a segédszemélyzet kategóriájába tartozott. A magyarországi összes férfi keresőnek („az átlag”) ugyanakkor bár csak 27%-a élt bányászathól, kohászatból, iparból, kereskedelemből, hitelből, közlekedésből, az iparban foglalkoztatottaknak viszont csak 32%-a önálló és 65%-a segédszemélyzet. Magyar Statisztikai Közlemények. 56. k.

³⁸ Ránki György úgy jellemezte a kisipar ellentmondásos helyzetét, mint „a kisiparnak a nagyiparhoz viszonyított túlfellettségét, ugyanakkor az egész népgazdasághoz viszonyítva elmaradottságát”. *Ránki György*: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben in: Gazdaság és társadalom Bp. 1974. 198.

Már a korábbi évek Budapestjéről is ismeretes, hogy az izraelita iparosok „az újtípusú szolgáltató iparágakban, ahol a legnagyobb mozgékonyaság volt megkövetelve” voltak döntő többségben.³⁹ Az ipari segédszemélyzetnek 13⁰/₀-át a kocsmáros és vendéglős „munkások” foglalják el. A technikai-gazdasági viszonyok és a társadalmi funkció ellentmondásait csak történetibb elemzés fejthetné fel, a céhes és tőkés kisipar váltásnak folyamatában való megragadásával.

Tovább finomíthatjuk a képet, ha két törvényhatóság: Budapest székesfőváros és Máramaros vármegye megfelelő arányszámait is összevetjük.⁴⁰ Különösen szembeötlő az eltérés, ha az asszimiláció mértékét is szembesítjük: míg Budapesten a 203 677 fős izraelita népességnek (a fővárosi lakosság 23,1⁰/₀-a) 91⁰/₀-a volt magyar anyanyelvű, addig Máramarosban a 65 694 izraelitából (a lakosság 18,4⁰/₀-a) mindössze 17⁰/₀ volt magyar anyanyelvű.⁴¹ A magyarországi zsidóságnak 51⁰/₀-a lakott törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokban. 1910-ben a gimnáziumokban 19,6, a reáliskolákban 35,6⁰/₀-ban tanultak.⁴²

A fenti adatok (s még inkább, ha az összmonarchiabeli viszonyoknál az északkeleti megyékkel érintkező Galiciát is figyelembe vennénk) azt mutatják, hogy a magyarországi zsidóság társadalmi struktúráját is a különböző társadalmi típusok egymásba torlódottsága jellemezte a századelőn. Nem vezetett tehát „tipikus út” „a máramarosi pálinkamérésből pesti üzletbe, onnan bécsi bankba”,⁴³ pontosabban ez csak egy út lehetett (bár a modernizálódásnak valóban legnagyobb emelkedésű pályája), de korántsem a legáltalánosabb, hiszen (mint azt az iparra vonatkozó adatok is jelezték) épp a mobilizálódás valamelyik átmeneti fokán való megrekedés volt a jellemző. A társadalmi viszonyoknak ez az ellentmondásossága már az 1850-es évek hitközségi torzsalkodásai kapcsán vallási téren is észlelhető volt: „Vallási téren a városi zsidók voltak a haladóbbak, a reformálással könnyebben kibékülők, hiszen a városiak nemcsak műveltebbek voltak, de a történeti alakulás folytán fiatalabb hitközséget alkotva, nem gyökereztek semmiféle mélyebb tradícióban. A falusi beköltözöttek műveletlenségük mellett erős tradíciót is hoztak magukkal, ami elkerülhetetlenné tette az összeütközést, mielőtt a tradíció megbontása kerül tárgyalásra a hitközségben.”⁴⁴ Mindez ugyanakkor a magyarországi zsidóság beköltözésének különböző irányaira és hullámaira is ráirányítja a figyelmet, ennek vizsgálata azonban túlné e tanulmány keretein.⁴⁵

A magyarországi zsidóság társadalmi útja tehát a torlódott társadalmi szerkezetű kelet-európai zsidóság olyan változatának tekinthető, amelyben a

³⁹ Glatz F.: i. m. 253—254.

⁴⁰ M. Stat. Közl. 56. k. Míg Budapesten a 41⁰/₀-nyi izraelita ipari keresőnek 24,3⁰/₀-a volt önálló és 53,7⁰/₀-a segédszemélyzet (a főváros összes férfi keresőinek megoszlása: 11,8⁰/₀; 81,1⁰/₀), addig Máramarosban, a 26⁰/₀-nyi izraelita ipari keresőnek (24⁰/₀ az őstermelésből élt) 56,1⁰/₀-a önállóként, 42,1⁰/₀-a segédszemélyzetként került összeírásra. Nyilvánvaló, hogy a budapesti és máramarosi kisiparos is csak formálisan sorolható egy társadalmi típusba. A máramarosi kisipar pangására a kortárs leírása is jellemzőnek tartotta, hogy „eddigelé egy ipartestület sem volt létesíthető”. *Nyegre László*: Máramarosmegye közgazdasági leírása. Közgazdasági Szemle, 1900. 918.

⁴¹ Budapest statisztikai közleményei 53. k. 18. l. és Magyar Statisztikai Közlemények. 61. k. 5. rész alapján.

⁴² *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság története. A honfoglalástól a világháború kitöréséig. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére. Bp. 1922. 468—469.

⁴³ *Szekfü Gyula*: Három nemzedék. Bp. 1920. 218.

⁴⁴ *Venetianer*: i. m. 240—241.

⁴⁵ Erről legújabbban ld.: *Szalai György*: A hazai zsidóság magyarosodása 1849-ig. Világosság, 1974/4. 216.

gazdasági és politikai feltételek (és a történeti előzmények) szabadabb és gyorsabb mobilitást, beépülést, modernizálódást tettek lehetővé, mint például Oroszországban. Ezek a feltételek azonban a társadalmi mozgástendenciák kereteit is kijelölték.

A türelmes olvasó kérdésfelvető gondolatmenetünk nyomankísérése után jogos elégedetlenséget érezhet: a címben exponált kategóriapár összefüggéseit még az oroszországi értelmiség szempontjából sem tudtuk egzakt módon megvilágítani, ugyanakkor a megfogalmazott problémánál egy magyarországi összevetés erejéig többet is próbáltunk adni, de itt is csak részben éltünk a felekezet és nemzetiség szembesítésének kétségtelenül jobb lehetőségeivel.

A XIX–XX. sz. fordulóján az oroszországi értelmiség felekezeti-nemzeti-ségi összetételének kusza képét a valóság kanyarította tollunk alá. Nem lehetett cél az egyértelművé retusálás, erre a megvizsgált statisztikai források, olvasmányok (amennyiben reális folyamatok tükröi) nem is adtak lehetőséget. Oroszországban a nemzeti ébredés útját járó népek értelmiségét a lényegében pravoszláviával „oroszosító” kultúrpolitika támadta oldalba (anakronisztikusan nagy szerephez juttatva a „nemzeti” önvédelemben pl. a lengyel egyházi iskoláztatást), „az új zsidó intelligencia széleskörű és intenzív eloroszosodását”⁴⁶ állami felekezeti-etnikai kirekesztés (numerus clausus) próbálta derékba törni. Ha nem kívánjuk a felekezetet, nemzetiséget vagy épp az államhatalmat fantomná növesztetni, azt a társadalmi szerkezetet kell további, mélyebb vizsgálat tárgyává tenni, a történelmi szituáció egészével együtt, amely korlátozta a felekezeti és nemzeti-ségi motívumok gazdasági és politikai funkciójának elkülönülését. A vallás ugyanis — mint láttuk egész Kelet-Európában — nem „telepedett át” a polgári társadalom magánemberébe és még sokáig nem is vált magánüggé, de az állampolgári tudat sem azonosulhatott a nemzeti öntudattal. A többségi nemzethez való hasonulás mögött a felekezetek etnikai kontúrokat is rögzítettek, s a beolvadás fő árama egyfajta „citoyen-asszimiláció” lett.

⁴⁶ S. Dubnov: A zsidóság története. Az ókortól napjainkig. 2. kiad. Bp. é. n. 295.

MAYER MÁRIA

Adatok a századforduló ruszin (kárpátukrán) értelmiségének elmagyarosodásához

A történelmi Magyarországon, 1918-ig a hajdani Bereg, Ung, Máramaros, Ugocsa megyékben élt a mintegy félmilliónyi ruszin (kárpátukrán) lakosság, amely — társadalmi struktúráját tekintve — szinte teljes egészében a mezőgazdaságból élő népességhez tartozott: nincstelen parasztok, erdészeti munkások, szegény- és középparasztok a ruszin társadalom legtipikusabb alakjai. A gazdag földbirtokos ritka, mint a fehér holló.

A ruszin társadalomnak keskeny rétegét alkotta az értelmiség, amely a XIX. század második felében, a XX. század elején két fő irányzatra oszlott: a céljaiban és törekvéseiben konzervatív, de mégiscsak ún. „nemzeti” értelmiségre, valamint az érvényesülése érdekében egyre inkább asszimilálódó, elmagyarosodók csoportjára.

Az elmagyarosodó ruszin értelmiség, az ún. „előkelőség” többségében világiakból, orvosokból, ügyvédek, tanárokból került ki és általában Budapesten élt, eltérően az Ungváron, Eperjesen tömörülő konzervatív „nemzeti” értelmiségtől. Az irányzat legnevesebb képviselői a századfordulón, kiknek nevével minden fontosabb ruszin kérdésnél találkozunk: dr Pásztélyi Jenő, dr Rabár Endre jogászok, dr Demjanovich Emil orvos, Roskovics Ignác festőművész, Kecskóczy Ödön és Demko Kálmán tanárok. Ugyancsak e körben mozog és tevékenykedik Szabó Jenő felsőházi tag.

Az asszimilálódó ruszin értelmiség századfordulói tevékenységének teljes feltárása és bemutatása igen szerteágazó és sokrétű kutatómunkát igényel, éppen ezért a jelen tanulmány célja mindössze az, hogy — mintegy a további kutatómunka vázlataként — nagy vonásokkal rögzítse ezen irányzat tevékenységének főbb akcióit. Ennek keretében mindenekelőtt az Országos Bizottságról kívánunk néhány szót ejteni.

A Görögkatolikus Szertartású Magyarok Országos Bizottsága

1898. június 20-án alakult Budapesten a Görögkatolikus Szertartású Magyarok Országos Bizottsága, közismert nevén az Országos Bizottság, melynek célja az volt, hogy társadalmi mozgalom útján kivívja a görögkatolikus egyházban a magyar szertartási nyelv hivatalos elismerését.¹

¹ A görög szertartású magyarok országos bizottságának programja és szervezete. Bp. 1898. 24; valamint *Szabó Jenő: A görögkatolikus magyarság utolsó kálvária útja, 1896—1912.* Bp. 1913. Összeállította és bevezetővel ellátta Sztripszky Hiador.

Ismeretes, hogy a görögkatolikus egyház liturgiai nyelve az ószláv volt, azonban mintegy a XIX. sz. eleje óta egyes, főleg magyar-lakta vidékeken használatos, megtűrt, bár nem engedélyezett liturgiai nyelvként megjelent a magyar is.

Ismeretes továbbá az is, hogy a múlt század 60-as éveiben Hajdúdorog központtal a magyar származású, görögkatolikus vallású birtokosok és állami tisztviselők körében társadalmi mozgalom indult, melynek célja a magyar liturgiai nyelv elismertetése és egy önálló — a magyar liturgiai nyelvet használó görögkatolikusokat összefogó — püspökség létrehozása volt.

A kezdeti felbuzdulás után a mozgalom azonban hamarosan elaludt, elcsendesedett. Feléledésére az 1890-es évek közepén került sor, az erőszakos magyarosító politikájáról híres Bánffy Dezső miniszterelnöksége idején. A két jelenség egybeesése nem volt véletlen. Erre vonatkozóan igen érdekesen vall az az 1896-ban készített belügyminisztériumi feljegyzés, amely — igaz, elsősorban a román nemzeti kérdés kapcsán — ír a görögkatolikus, görögkeleti egyházakról. A feljegyzés — sok egyéb fontos kérdés mellett — nagy figyelmet fordít a görögkeleti, ill. görögkatolikus egyházak nemzeti jellegének a megszüntetésére. Sikeres intézkedésnek tartaná, „... hogyha a magyarajkú görögkatolikus, ill. görögkeleti híveknek megadatnék azon jog, hogy magyar nyelvű hitközségeket képezhessenek, magyar nyelvű istentiszteletben részesülhessenek, esetleg, ha a magyar nyelvű görögkatolikus hívek részére magyar szertartású püspökség állítatnék fel, ... Ezáltal az ily hívek eloláhosításának gát vettetnék, sőt, vegyesajkú községekben ez által a magyarosodásnak út nyitvatnék”.²

Véletlen jelenség-e ezután, hogy éppen 1896-ban, a millennium évében, a hajdúdorogiak ismét zászlót bontottak. György Endre volt országgyűlési képviselőjük vezetése alatt feljöttek Pestre és itt magyar misét mondtak. (Egyébként György Endre maga református volt.) Ugyan ez év tavaszán György Endre a Magyar Tudományos Akadémián beszédet mondott a hajdúdorogi, magyar liturgikus nyelvű görögkatolikus püspökség felállítására érdekében.³

Ugyancsak 1896-ban látott napvilágot a hajdúdorogi mozgalom régi vezérének, Farkas Lajosnak az emlékirata: „Egy nemzeti küzdelem története” címmel,⁴ amelyben beszámolt az 1860-as évek óta folyó sikertelen harcokról, továbbá a harc folytatására irányuló elöklélt szándékokról.

Mint fentebb említettük, magyar nyelvű görögkatolikus istentiszteletek már majd 100 éve folytak Magyarországon, 1896-ban azonban — egyelőre nem ismeretes, milyen megfontolásból — Róma eltiltotta az eddig megtűrt magyar liturgiát s e határozatát a magyar kormány közbenjárására sem volt hajlandó megváltoztatni. 1897 folyamán a kérdés a képviselőházban is nem egyszer napirendre került. Többek között Rátkay László képviselő 1897. nov. 24-i interpellációjában nyíltan utalt a kérdés összefüggésére a magyarosítással. „... ha tekintetbe vesszük, — mondta, — hogy ... a nyelvkérdés éppen azokban a vármegyékben merül fel, melyek nyelv tekintetében nem egészen a mieink, akkor tisztában leszünk azzal, hogy ez nem vallási kérdés csupán, hanem a magyar nyelv és vele a magyar nemzet ügye.”⁵

² Országos Levéltár (a továbbiakban OL), Belügyminisztériumi iratok (a továbbiakban BM), 149, Rez. 1895.

³ Szabó Jenő: i. m.; valamint a Bereg c. újság cikke, 1896. márc. 15. „Hajdúdorogi magyar püspökség”.

⁴ Farkas Lajos: Egy nemzeti küzdelem története. Bp. 1896.

⁵ Képviselőházi Napló, 1897. nov. 24. jzk.

1897-ben egyébként — feltehetően szintén nem véletlenül — nem egy brosúra jelenik meg a kérdésről. Így pl. *Petrus Jenő*: Magyarország önvédelme a keleti egyház idegen nyelveinek beolvasztó törekvései ellen; *Böhm J.*: A liturgikus nyelvekről, stb.⁶

A millennium erőteljes magyar nacionalista légkörében — a fent említett előzmények után — úgyszintén nem tűnik véletlennek az Országos Bizottság megalakulása sem. Igen jól illeszkedik az összképbe Szabó Jenő elnöki tisztsége az Országos Bizottságban, azé a Szabó Jenőé, aki a századfordulón az egy és oszthatatlan magyar nemzet egyik legkövetkezetesebb híve volt. Felfogására jellemző, hogy nem egyszer haraggal nyilatkozott a nemzetiségeket elismerő 1868-as nemzetiségi törvény megalkotójáról, br. Eötvös Józsefről, mondván: „A tudomány... nemzetiség alatt soha sem fog mást érteni, mint valamely nemzethez, tehát az ország lakóinak összességéhez való tartozást, amelynek nincsen többes száma... Tudományos szempontból mindenféle nemzetiségi tömörülést nyílt ellenségeskedésnek kell minősíteni, mégpedig egyszerűen azért, mert nem képzelhető el oly nemzetiségi tömörülés, mely vagy kifelé nem gravitálna, vagy legalább az állam belső egységét fölbontani nem akarná” — írta.⁷

A salánki görögkatolikus lelkészi családból származó Szabó Jenő egyébként az 1860-as évek óta lelkes híve volt a görögkatolikus egyház megmagyarosításának. 1868-ban pl. a „Hazánk” c. lapban cikket írt a magyar liturgia bevezetése, továbbá egy görögkatolikus magyar egyházmegye felállítása érdekében.⁸ Ezt követően majd 30 esztendeig felhagyott egyházmagyarosító tevékenységével és mint a magyar helyérdekű vasutak ügyvivő alelnöke működött. 1895-től kezdett ismét nyilvánosan nyilatkozni az egyházmagyarosítás kérdéseiről. 1896-tól a közgazdaság körébe vágó irodalmi pályáját megszakítva egyre inkább az „ifjúkori álom”-nak szentelte a főrendiházban, valamint az Országos Bizottságban kifejtett tevékenységét.

Báró Bánffy Dezső miniszterelnökről (kinek kormányzása idején az Országos Bizottság megalakult) Szabó Jenő igen nagy elismeréssel nyilatkozott, mondván: Bánffy Dezső megértette a liturgia ügyét, mert „jól ismerte azt a hatást, amelyet a görögkatolikus és a görögkeleti egyházakban a templomi nyelv a nép fajtudatára, esetleg ennek a tudatnak a megszüntetésére avagy megváltoztatására is gyakorolhat”.⁹

Igen figyelemre méltó az a tény is, hogy éppen az 1896. évvel indul az a kötet, amely Szabó Jenő írásait és beszédeit tartalmazza az adott témakörben. A könyv 1913-ban jelent meg „A görögkatolikus magyarság utolsó kálvária útja, 1896—1912” címmel s azt egy ruszin származású tudós, dr. Sztripszky Hiador állította össze és látta el bevezetővel és jegyzetekkel.

A visszaemlékezések szerint az 1897. év tervezgetésekkal telt el, míg 1898 májusában Szabó Jenő, Pásztélyi Jenő és Novák Sándor személyében háromtagú küldöttség kereste fel a hajdúdorogiakat és kompromisszumot ajánlott. Az elképzelés az volt, hogy a magyarokat felölelő hajdúdorogi mozgalomhoz csatlakoznak az elmagyarosodó ruszinok, s a mozgalom vezetését a kálvinista György Endrétől átveszi Szabó Jenő felsőházi tag.

⁶ Katholikus Szemle, 1902. évf. 1. füzeté Rajner Lajos tollából áttekintést közölt a görög szertartású katolikus magyarok mozgalmáról a magyar liturgia ügyében.

⁷ Szabó Jenő: i. m. „A nemzetiségi kérdés” c. írása.

⁸ Hazánk (Pest), 1868. 12. sz.

⁹ Szabó Jenő: i. m. a „VBTT” c. írása.

A tárgyalás sikerrel végződött s júniusban megalakult az Országos Bizottság, amely két csoport ideiglenes, viszonylag rövidéletű kompromisszumát jelentette. Az egyik csoportot a magyar származású birtokosok és állami tisztviselők ún. „hajdúdorogi” mozgalma képviselte, míg a másikat az elmagyarosodó, Budapesten élő ruszin értelmiség. Jól látta az eseményeket a kortárs, amikor megjegyezte, hogy az Országos Bizottság „a görögkatolikus magyarokat egyesítette a hazafias ruthénnel”. S bár az Országos Bizottság hivatalos programjának V. pontja kimondotta, hogy tevékenységével „sem a ruthén, sem a román görögkatolikusok eddigelé megszerzett e nemű becses jogait csorbítani s őket jogaik gyakorlatában háborgatni nem akarja”,¹⁰ valójában maga Szabó Jenő is elismerte, hogy a mozgalom zömét éppen az „e nemű jogaikról” önként lemondó, elmagyarosodó ruszinok és románok alkotják. „... az intelligens vagy a vagyonhoz jutó elem megunja azt, hogy vallása révén orosznak vagy oláhnak tekintsék és ha mindjárt egy része protestáns lesz is, de a nagyobbik rész hol engedelemmel, hogy annak kikerülésével, úgyszólván suttyomban, áttér hozzánk” (azaz a magyar nyelvű istentiszteletet tartó görögkatolikusokhoz, M. M.) — írta.¹¹

Ezen elmagyarosodó ruszin (s részben román) értelmiségi réteg célja az volt, hogy világi karrierje érdekében nem csupán nyelvében, hanem egyházi szertartásában is közelebb kerüljön az uralkodó magyar nemzethez. Lényegében egyetértettek azzal a gondolattal, amelyet Szabó Jenő a következő szavakkal fogalmazott meg: „ne nevezzék ruthénnéket a ruszinokat, hanem magyarnak. ... mert mi életre-halálra küzdeni fogunk, ... mert nem akarjuk, hogy gyerekeink ruthének legyenek. ...”¹² avagy: „Magyarország elismert intelligenciája nem lehet más, mint magyar”.¹³

Ilyen vonatkozásban igen jellemző az Országos Bizottság egyik tagjának, Romanecz Aladár Máramaros-megyei születésű (1864) ruszin görögkatolikus lelkész-újságírónak az az 1902-ben tett nyilatkozata, amikor így szólt: „az ember, ha nem magyarnak született, politikai téren akkor ér el legtöbb előnyt, ha nemzetiiségre magát magyarnak vallja, mert ez esetben követelheti és igényelheti mindazt, amit a magyar törvény a magyar hazában a magyarnak biztosít.”¹⁴

Ez a nyilatkozat Romanecz Aladár saját lapjában, a kormányszubvenciót élvező ungvári magyar nyelvű lapban, a „Kárpáti Lapok”-ban jelent meg. Ugyanitt Romanecz Aladár — álláspontja alátámasztására — kifejtette, hogy a ruszin nép „számarányánál, tájszólások szerinti tagozottságánál s vagyoni és intellektuális erejénél fogva különben is gyenge volna arra, hogy magának a magyarral szemben külön nemzetiségi pozíciót teremtsen”.¹⁵

Az Országos Bizottság vezetői sorában — a hajdúdorogiakon kívül — ott találjuk tehát a budapesti asszimilálódó ruszin értelmiség számos képviselőjét, Illés Jenőt, dr. Pásztélyi Jenőt, dr. Rabár Endrét, Kecskóczy Ödönt. A 40 tagú választmányban is sok olyan görögkatolikus lelkész volt, kiknek neve összefonódott a ruszinok magyarosítására irányuló különböző akciókkal: Hodobay Andor, Kecskés Antal, Romanecz Aladár, Bányay János, Melles Emil (Szabó Jenő veje)

¹⁰ A görög szertartású magyarok országos bizottságának programja és szervezete. Bp. 1898.

¹¹ Budapesti Szemle, 1901. 298. sz. Petronius (Szabó Jenő) írása „Küzdelem a magyar liturgiáért”.

¹² Szabó Jenő: i. m. „Kérelem a magyar sajtóhoz” c. írása.

¹³ Szabó Jenő: i. m. „A nemzetiségi kérdés” c. írása.

¹⁴ Kárpáti Lapok, 1902. jan. 6.

¹⁵ Uo.

stb. A tagság főleg a görögkatolikus lelkészekből, a jobbmódú parasztokból és a világi értelmiségből került ki.

Érdekes és figyelemre méltó a budapesti ruszin asszimilálódó értelmiség neves képviselőjének, dr. Demjanovich Emil orvosnak a nyilatkozata az Országos Bizottságot támogatók nemzetiségi megoszlásáról, a Görögkatolikus Hírlap 1904. október 15-i számában. „A mi ügyünkről” címen. E mozgalmat azon „hit-testvéreink karolták fel leginkább, — írta, — akik vagy szlávajkú vidékeken laknak, vagy innen származnak. Forgatva az Országos Bizottság névsorát, nem hiszem, hogy nagyot vétenék az igazság ellen, amikor állítom, hogy itt . . . a fajmagyarság alig képez 290/0-ot, a választmányi tagok 440/0-a fiatal éveiben, magammal egyetemben, nem is hallott magyar liturgiáról, a fennmaradó 270/0-ról nem tudnék véleményt mondani, ezeket én kéteseknek veszem. Ez azonban nem képezhet akadályt arra nézve, hogy a magyar liturgiáért lelkesedjünk, érte elszántan küzdjünk”.

Érdekes dokumentum ezzel kapcsolatban a ruszin nemzeti értelmiséghez tartozó Petrassevich Gézának a „Görögkatolikus Szemlé”-ben 1900-ban megjelent írása, amelyben a nevek alapján nemzetiségi csoportokra bontja az Országos Bizottsághoz csatlakozott 11 357 főt s megállapítja, hogy

6685 fő neve orosz,	590/0
10 fő neve román,	
4662 fő neve magyar,	410/0
	1000/0

minek alapján az a meggyőződés alakul ki, hogy az Országos Bizottság tagjainak túlnyomó többsége nem magyar görögkatolikus, akit az eloroszosodástól kell féltetni, hanem sokkal inkább magyar befolyás alá került ruszin. A nevek egyébként az Országos Bizottság által 1901-ben kiadott „Emlékkönyv”-ben találhatók. „Illyasevics, Bacsinszky, Popovics, Hrabár . . . miért szégyellik hát ezek . . . bevallani, hogy ki volt az apjuk” — írta Petrassevich . . . nem becsülésre méltó az, ha valaki megtagadja, restelli, szégyelli, ki volt az apja. . . A görögkatolikus magyarok intelligenciájának 78,80/0-a pedig azt teszi” — utal a budapesti görögkatolikus egyházközségre, amely zömében a budapesti asszimilálódott ruszin előkelőséget ölelte fel, s ahol a hívők 78,70/0-ának ruszin volt a neve.

Mint fentebb említettük, az Országos Bizottság megalakulásával új lendületet vett a korábbi hajdúdorogi mozgalom, amely most az Országos Bizottságra ruházta át a magyar liturgia kivívását. Az önálló magyar görögkatolikus püspökség követelését az Országos Bizottság nem vette fel a programjába, mivel ezt a magyar kormány — nemzetiségi megfontolásokból — ellenezte. Ugyanakkor viszont a hajdúdorogiak továbbra sem ejtették el az önálló püspökség kivívásának a gondolatát, s érdekes módon e törekvésük találkozott a ruszin nemzeti értelmiség törekvésével, hiszen számukra — szintén nemzetiségi megfontolásból — kedvezőbbnek látszott a magyarok kikapcsolása a görögkatolikus püspökségből és önálló szláv liturgikus nyelvű „ruszin” püspökség kialakítása. Nem volt véletlen, hogy a XX. sz. elején többek között éppen a püspökség kérdésében borult fel a hajdúdorogiak és az asszimilálódó ruszin értelmiség kompromisszuma.

Az 1898-ban kötött kompromisszum hozzávetőlegesen 1905-ig tartott, amikor is a román és a ruszin parasztság körében terjedő vallási áttérési (skizma-)

mozgalmat felhasználva hivatkozási alapként, a magyar kormány maga látott hozzá, hogy hivatalos úton, az ún. „vatikáni akció” keretében nyerje el Róma áldását tulajdonképpen magyarosító célzatú, egyházi jellegű követeléseire.

Az Országos Bizottság tevékenységének tetőpontját a római zárandoklat megszervezése képezte.

Az Országos Bizottság már nemsokkal megalakulása után, 1898 novemberében meghirdette a római zárandoklatot, először 1899 márciusára, majd 1899 október–novemberére, de mert viszonylag kevés volt a jelentkező (a második dátumra is csak 200 fő), a zárandoklat időpontja egyre távolodott. Problémát okozott továbbá az a tény is, hogy Róma nem engedélyezte a munkácsi és az eperjesi görögkatolikus püspökök részvételét a zárandoklatban, tekintve, hogy annak célja a Róma által tiltott magyar liturgia szentesítésének a kikönyörgése volt.

Megoldásként végül az 1900. év, mint a katolikus világ szent éve, kínálkozott, amikor az Országos Bizottság a Katolikus Világszövetség tagjaként hirdette meg a szent-évi zárandoklatot, s így elérte, hogy abban — a zárandoklat súlyának növelése érdekében — részt vehetett Vályi János eperjesi és Firczák Gyula munkácsi püspök. Vályi János 1899. december 30-án, Firczák Gyula pedig 1900 február 1-én kelt körlevélben szólította fel híveit a zárandoklatban való részvételre. Itt megjegyzendő, hogy míg a kormány kívánságai iránt mindig nagyobb megértést tanúsító Vályi János nagy aktivitást fejtett ki, addig Firczák Gyula meglehetősen tartózkodóan és hűvösen viselkedett: pl. először őszre akarta halasztani az utazást, majd pedig rossz egészségi állapotára hivatkozva a zárandokcsoporttól külön utazott, a zárandoklat után pedig — lényegében a zárandoklat céljával ellentétesen — az ósláv liturgia erőteljesebb oktatását szorgalmazta s eljárt abban az ügyben is, hogy görögkatolikus ruszin panövendékek tanulhassanak Rómában, a Collegium Ruthenorumban.

A zárandoklatot megelőzően 1899 őszén az ország egyes vidékein helyi szervező bizottságok alakultak, melyek élén ismert ruszinok állottak: Szatmáron dr. Rabár Endre, Nyíregyházán dr. Pásztélyi Jenő stb.¹⁶ Miskolcon Hodobay Andor volt a szervező.

A zárandoklatra 1900 márciusában, 461 fő részvételével került sor. A zárandoklatban a ruszin előkelőség soraiból részt vett dr. Rabár Endre és neje, dr. Pásztélyi Jenő és neje, Roskovics Ignác festőművész, Kecskóczy Ödön, a „magyarok” lelkészek soraiból pedig Romanecz Aladár, Melles Emil stb. A kárpátaljai megyékből összesen 104 fő volt jelen, ebből értelmiségi (pap, világi) 52 fő, „gazda” 31 fő, egyéb 21 fő. Mivel Bécs a délszláv és a cseh nemzeti mozgalmak miatt, Róma pedig a római katolikus vallásban használt latin szertartás fenntartása érdekében tulajdonképpen ellenezte az Országos Bizottság akcióját, a zárandoklat Rómában kevés sikerre számíthatott. Kezdetben a pápa nem is kívánta fogadni a küldöttséget, végül azonban gr. Zichy Gyula közbenjárására mégis úgy nézett ki, hogy 24 fő a pápa elé járulhat. Ebből három helyet „a nem-magyar ajkúak”-nak kívántak átengedni, kettőt a munkácsi, ill. az eperjesi egyházmegyék képviselőinek, míg 19 fő a magyarokat képviselte volna. Végül azonban a küldöttség létszáma csak 12 fő lehetett, amibe „nem-magyar” nem fért be. Az Országos Bizottság vezetősége által kidolgozott elképzeléseknek megfelelően Vályi János eperjesi püspök beszédet kívánt volna mondani a fogadáson, ezt azonban a vatikáni hatóságok nem engedélyezték, csupán az előre elkészített

¹⁶ Emlékkönyv a görög katolikus magyarok zárandoklatáról. Bp. 1901.

latin nyelvű memorandumot adhatta át, amelyben „... több mint 200 000 görög-katolikus magyar hívő a magyar nyelvnek a görög liturgiában való alkalmazásához” a pápa jóváhagyását kérte.

A memorandum aláírói között a budapesti világi ruszin értelmiség soraiból szerepel: Pásztélyi János kúriai bíró, Illés Jenő kúriai bíró, Medvigy Mihály kir. táblai tanácselnök, dr. Pásztélyi Jenő ügyvéd, Roskovics Ignác festőművész, Talapkovics Vazul királyi tanácsos, dr. Rabár Endre királyi aljárásbíró, dr. Bacsinszky Vladimir MÁV titkár, Kecskóczy Ödön tanár, Demko Kálmán gimnáziumi tanár továbbá a közsimert „magyaronok”, Hodobay Andor, Melles Emil lelkészek stb.¹⁷

A pápai kihallgatás során figyelemre méltó mozzanat volt, hogy az elől haladó két püspök után a ruszin származású egyetemi hallgató, Prodan János vitte az emlékiratot, aki már ekkor kitűnt rendkívüli asszimilációs ambícióival. Prodan János idővel a ruszin-kérdés ismert politikusává vált.

Az Országos Bizottság a zarándoklatot követően, 1901-ben nagy kötetet adott ki „Emlékkönyv a görög szertartású magyarok római zarándoklatáról” címen, amelyben részletesen beszámolt a zarándoklat előkészületeiről, annak résztvevőiről, függelékben közölte Vályi János tervezett, de elmondásra nem került beszédét, valamint a pápának átadott „Emlékirat” szövegét, az Országos Bizottság programját, vezetőinek és tagjainak névsorát.

Az Emlékkönyv összeállításában jelentős munkát végzett Szabó Jenő és Melles Emil. A kötet figyelemre méltó része az a történeti áttekintés, amelyet a ruszin származású történész, Hodinka Antal állított össze.

A zarándoklatot követően az Országos Bizottság javasolta, hogy Vályi Jánost a kormányzat tüntesse ki a valóságos belső titkos tanácsosi címmel, míg Firczák Gyula személyével kapcsolatban ez fel sem merült, sőt, a korabeli kormánypárti sajtó erősen támadta fentebb említett törekvéseiért. Nyilván ebben is kifejezésre jutott a két görögkatolikus püspök eltérő magatartásának az értékelése. Érdekes és jellemző volt pl. a két püspök más szellemű megnyilatkozása az Országos Bizottság megalakulása alkalmából is. Vályi János eperjesi püspök üdvözlő távirata Szabó Jenőhöz így szólt: „Méltóságodat, mint az alakuló Országos Bizottság elnökét a legmelegebben üdvözlöm s megkezdett munkálkodásához Istentől áldást és legjobb sikereket kívánok.” Ugyanakkor Firczák Gyula munkácsi püspök hűvös távirata a következő: „Jóra irányuló nemes törekvésükre örömmel kérem Isten áldását.”¹⁸ A valóságos belső titkos tanácsosi címet egyébként 1903 elején megkapta Vályi János. Igen érdekes, hogy ebből az alkalomból a legmelegebben a budapesti asszimiláló ruszin értelmiség képviselői üdvözölték. Kecskóczy Ödön 1903. febr. 17-én kelt levele,¹⁹ dr. Pásztélyi Jenő köszöntése,²⁰ dr. Rabár Endre gratulációja,²¹ a „Budapesti

¹⁷ A görög szertartású katolikus magyarok emlékirata XIII. Leó őszentségéhez. Bp. 1900.

¹⁸ Emlékkönyv a görög katolikus magyarok római zarándoklatáról. Bp. 1901.

¹⁹ Kecskóczy Ödön 1903. febr. 17-én a következő táviratot intézte Vályi Jánoshoz: „Soha el nem múló emlék fűz Püspök uramhoz, mint az ungvári papi-árvaház növendékének egykori főnökéhez. »Hisz beteg szemed mellett csillaga vagy az intézetnek.« Hogy felejthettem el én e szavakat, melyek annak idején oly balzsammal öntötték el szívemet s fegyverí adtak lelkemnek az élet további küzdelmeiben. Hitemet, hazámat, drága jó magyar hazámat s hasonlíthatatlannul fenséges szertartásomat tanultam el ekkoron édes főnökömtől megtanulni s bírtam azt érvényesíteni életem folyamán.” Csehszlovákia, Eperjesi állami levéltár, eperjesi püspökség elnökségi iratai, 1903.

²⁰ Pásztélyi Jenő üdvözlőlevele Vályi Jánoshoz: „Fogadja kegyesen csekélységem részéről is örömem nyilvánítását”. Uo.

²¹ Rabár Endre üdvözlőlevele és válasz. Uo.

Főiskolás Görögkatolikus Ifjak Vasvári Pál Önképző Köré”-nek hódolatteljes tisztelete tanúskodnak erről²².

Ugyanakkor igen szűkszavú, de szűkszavúságával sokat mondó a nemzeti-ségi aspirációkat mértékkel támogató Darányi Ignác köszöntése: mindössze egy névjegy a következő betűkkel „s. sz. k.”²³

Igen figyelemre méltó az is, hogy már ekkor, a valóságos belső titkos tanácsosi kinevezés alkalmából az Országos Bizottság, ill. Szabó Jenő által küldött üdvözlő táviratban érződik valami belső válság, amely azután 1905-re érett meg teljesen. Szabó Jenő ugyanis, aki ekkor még hivatalosan az Országos Bizottság elnöke volt, csak a saját nevében gratulált febr. 14-én, mondván, hogy „Országos Bizottságunk gyászol”²⁴ Ugyanakkor az Országos Bizottság nevében a hajdúdorogiak vezetői köszöntötték Vályi Jánost és üdvözlésükben szükségesnek tartották hangoztatni nem csupán a magyar liturgia, hanem a magyar püspökség ügyét is. Íme: „... a magyar görögkatolikusok lelkes és hazafias főpásztora szívből jövő legőszintébb örömét, szeretetét, tántoríthatatlan ragaszkodását fogadja Nagyméltóságod a magyar liturgiát és püspökséget már oly régóta óhajto és kívánó magyar görögkatolikusok leglelkesebb harcosai és kezdeményezői, a hajdúdorogi végrehajtó Országos Bizottságtól, Farkas Győző jegyző, Farkas Pál elnök.”²⁵

Szabó Jenő az egyik, 1906-ban kelt cikkében ír arról, hogy a római zarándoklatot követően az Országos Bizottságon belül az ungváriak azt javasolták, hogy a ruszinok váljanak el a hajdúdorogiaktól. Szabó Jenő bevallja, hogy nehéz helyzetbe került, mivel a hajdúdorogiak is folyton el akartak szakadni a ruszinoktól, főleg azért, mivel az önálló püspökséget is követelni akarták, míg az asszimilálódó ruszin értelmiség ezzel nem értett egyet, tekintve, hogy ez a ruszin nemzeti értelmiség törekvéseit segítette volna. Mindebből arra következtethetünk, hogy az 1903. évi Országos Bizottság-távirat és a Szabó Jenő távirat ezt a válságot tükrözte. Szabó Jenő az említett cikkben azt is elmondja, hogy az átmeneti válságot Illés Jenőnek sikerült kivédenie s egyelőre a két szárny továbbra is együtt maradt.²⁶

Szükséges elmondanunk azt is, hogy a ruszin nemzeti értelmiség — annak is elsősorban a ruszofil ága — élénk tiltakozással fogadta az Országos Bizottság megalakulását. A ruszofil Fenczik Jenő kiadásában megjelenő „Lisztok” c. lap 1898. július 1-i számában ezt olvashatjuk: „Hatalmas veszély rejlik ebben az egész dologban, a mi ősi szláv istentiszteletünk számára... Amennyiben Öszentsége engedélyezné a magyar liturgiát, akkor a mi verhovinai templomainkban is magyar szó csendülne fel, mivel — hogy patrióta színben tüntessék fel magukat, — akadnak olyan lelkészek, akik megkísérelnek magyarul prédikálni tiszta orosz falvakban és magyarul tanítani a katekizmust a tisztán orosz gyermekeknek... S mi lesz mindebből? ... Úgy véljük, Rómában tudják, mit tesznek és nem engedik meg, hogy a liturgia politikai elgondolások eszközévé válják.”²⁷

²² A budapesti főiskolás görögkatolikus magyar ifjak „Vasvári Pál Önképző Körének” hódolatteljes üdvözlését Gulovics elnök fejezte ki. Uo.

²³ Darányi Ignác 1903. febr. 14-én kelt névjegye. Uo.

²⁴ Szabó Jenő távirata, 1903. febr. 14. Uo.

²⁵ Az Országos Bizottság távirata. Uo.

²⁶ Magyar Világ, 1906. szept. 16. Petronius (Szabó Jenő) „Váljunk el” c. írása.

²⁷ Lisztok, 1898. júl. 1.

Ugyancsak a „Lisztok” 1899. október 15-i száma a készülő római zárándoklatot „a mi ószláv liturgiánk elleni . . . elkeseredett támadás”-nak nevezi.²⁸

A ruszin nemzeti értelmiség Ungváron megjelenő magyar nyelvű, s a Katolikus Néppártot támogató lapja, a „Kelet” is vitába szállt az Országos Bizottsággal, Szabó Jenővel. Többek között az 1900. január 25-i számban „Egy ruthén hazafi” jelzi: Róma már háromszor tiltotta el a magyar liturgiát s így abból nem is lesz semmi. Vallja, hogy Ungváron igenis „komoly ébredés mutatkozik” a magyar liturgia ellen. Szabó Jenő a lap hasábjain febr. 1-én válaszolt „Magyar liturgia” címen.

A másik magyar nyelvű ruszin lap, a „Görögkatolikus Szemle” 1900. okt. 28-i vezércikkében felháborodással írt arról, hogy az Országos Bizottság már most, Róma tilalma ellenére terjeszti a magyar liturgiát (Nyíregyházán ugyanis 1900-ban, a tilalom ellenére, bevezették a magyar nyelvű görögkatolikus istentiszteletet).²⁹ Ha pedig engedélyezve lesz az, akkor „a szegény ruthéneket egyszerűen felfalja” — írta, majd így folytatta: „Éppen ezért mi . . . e mozgalommal szemben . . . állást foglaltunk, mely szerint ebben szent egyházunk egységének és édes hazánk belbékéjének megzavarását láttuk.” A cikk javasolta: a bizottság szüntesse be áldatlan működését.³⁰

Számos egyéb írás mellett figyelemre méltóak az újság 1900. nov. 18. és 1901. jún. 21-i írásai „Divatos hívők”, „Hitgyöngöseség — hitárulás” címen, „Munkás” aláírással.³¹

A jelentős egyháztörténeti ismeretekkel rendelkező „Munkás” a polgári szabadságjogokra hivatkozva tiltakozik az Országos Bizottság tevékenysége ellen.

Volosin Ágoston, a ruszin nemzeti értelmiség ukránofil irányzatának a képviselője Ungváron, 1923-ban megjelent „Spominy” c. visszaemlékezésében a Nyíregyházán 1900-ban bevezetett magyar liturgia kapcsán jelzi, hogy háromtagú delegáció 100 aláírással ellátott tiltakozást nyújtott át *Firczák Gyula* püspöknek.³² (Kiemelés tőlem — M. M.) A „Görögkatolikus Szemle” 1900. nov. 11-i száma „Az ungvári theológiai kar” aláírással „Nyilatkozat”-ot közölt,³³ amelyben a tanári kar tiltakozott a magyar liturgia, mint „törvényellenes szokás” ellen, visszautasítva azonban a sajtóban róluk megjelent különböző „rosszakarató gyanúsításokat”.

Néhány nappal később, 1900. nov. 20-án Firczák Gyula munkácsi püspök körlevelet adott ki a liturgiai nyelv kérdésében, amelyben a Vatikán álláspontjára hivatkozva közölte, hogy a görögkatolikus vallás liturgiai nyelve az ószláv és a román, és a pápa esetleges megmásító határozatáig ezt kell érvényben lévőnek tekinteni.³⁴

A ruszin nemzeti értelmiség ruszsofil ágának egyik — szintén a századfordulón induló s később nevéssé váló — képviselője, dr. Hadzsega Gyula, Julij Ruszak álnéven Ungváron 1938-ban kiadott orosz nyelvű „Voszpominanija” c. emlékiratában nagy szenvedéllyel eleveníti fel az Országos Bizottság megalá-

²⁸ Lisztok, 1899. okt. 15.

²⁹ A. Volosin: Spominy. Ungvár, 1923.

³⁰ Görögkatolikus Szemle, 1900. okt. 28. Görögkatolikus Magyarok Országos Bizottsága.

³¹ Görögkatolikus Szemle, 1900. nov. 18.; 1901. jún. 21. „Munkás” aláírással: Divatos hívők. Hitgyöngöseség — hitárulás.

³² A. Volosin: i. m.

³³ Görögkatolikus Szemle, 1900. nov. 11. Az ungvári theológiai kar nyilatkozata.

³⁴ Kelet, 1900. nov. 29.

kulása és tevékenysége által felkavart vihart s utal az éles sajtópolémiákra. Könyve érdekes kortörténeti forrás.

Végezetül az Országos Bizottság tevékenységéről és a Rómában átnyújtott Emlékiratról annyit jegyzünk meg, hogy az lényegében eredménytelen maradt, amennyiben a pápa az Emlékiratra éveken át nem is válaszolt.

Feltételezhetően az Országos Bizottságon belüli viszályok miatt Szabó Jenő 1904 nyarán — rossz egészségi állapotára hivatkozva — visszavonult az Országos Bizottságtól. A „Görögkatolikus Hírlap” 1904. június 18-i számában megjelent, s a visszavonulást bejelentő cikkében Szabó Jenő sikertelennek mondotta az Országos Bizottság tevékenységét, s azért elsősorban az agrárius-néppárti politikai áramlatot tette felelőssé,³⁵ amely — mint ismeretes, — az 1890-es évek közepén hatásos programot dolgozott ki a magyarországi nemzetiségek nemzetiségi és gazdasági követeléseinek a támogatására (végső soron a történeti, soknemzetiségű Magyarország megtartására), s ez a program többek között erős visszhangra talált Kárpátalján, a ruszin nemzeti értelmiség soraiban is.³⁶ Hasonló megfontolások alapján Szabó Jenő támadta Darányi Ignácot, akinek földművelésügyi minisztersége idején ez az agrárius-néppárti politika a kormány tevékenységében is érvényesült.

Szabó Jenő visszavonulását követően 1904. június 23-án tanácskozássra gyűlt össze az Országos Bizottság vezetősége, ahol Demko Kálmán gimn. tanár felolvasta Szabó Jenő „ideiglenes visszavonulását” bejelentő levelét. Az ülésen a ruszin vezetők közül Medvigy Mihály, dr. Rabár Endre, dr. Pásztélyi Jenő stb. már nem jelentek meg, kifejezve így szolidaritásukat Szabó Jenővel. S itt kezdődik Demko Kálmán gimn. tanár tevékenységének egy rövid, de igen érdekes, s eddig még teljesen feltáratlan periódusa. A rendelkezésre álló levél- és irattöredékek alapján annyi megállapítható, hogy 1904-től megszakadt a bizalmas viszony az addig együttműködő Szabó Jenő csoport és Demko Kálmán között, sőt, egyre élesebb polémia alakult ki közöttük. Ehhez járult, hogy az 1904–1906-ban a kellemetlenségek és kudarcok sora érte Demko Kálmánt mind a munkahelyén, mind közéleti pályáján. (1904-ben pl. valaki sikkasztott az igazgatása alatt álló iskola páncélszekrényéből s emiatt támadtak gondjai, később megvonták vasúti szabadjegyét, majd a kormány megvonta az anyagi támogatást a szerkesztése alatt álló, Budapesten megjelent „Görögkatolikus Hírlap”-tól, amely pedig az Országos Bizottság lapjaként indult, s végül 1906. április 5-től az Országos Bizottság nem kívánta tovább saját lapjának tekinteni.) Mindebből arra következtethetünk, hogy az 1904–1906 periódusban Demko Kálmán az Országos Bizottságon belül, Szabó Jenő és csoportja nélkül s azok elvei ellenére kívánta megvalósítani saját elképzeléseit, amelyek részletes megismerése még a jövő feladata.³⁷

Visszatérve Szabó Jenő 1904. évi lemondására az Országos Bizottság vezetéséről, megjegyezhetjük, hogy a hajdúdorogi szárny Szabó Jenő visszavonulását véglegesnek tekintette s különböző újságcikkekben burkoltan utalt a visszavonulás egyéb okaira is.

Hosszas viták után Farkas Pál, Illés Jenő, Demko Kálmán, Garancsy Mihály és Medvigy Mihály aláírásával „Nyilatkozat”-ot adott ki az Országos

³⁵ Mayer Mária: A kárpátukránokról (ruszinok) a századfordulón. Október i ukrainska kultura c. kötetben, Presov, 1968.

³⁶ Görögkatolikus Hírlap, 1904. jún. 18.

³⁷ Csehszlovákia, Eperjesi állami levéltár, eperjesi püspökség elnökségi iratai, 1906.

Bizottság, amelyben a további teendők megvitatására 1904. szeptember 8-ra összehívta a vezetőség ülését. Az Országos Bizottság tevékenységének további története egyelőre nem ismeretes számunkra, annyi azonban bizonyos, hogy 1905-ben felbomlott a Szabó Jenőék által képviselt „hazafias ruszinok” és a hajdúdorogiak kompromisszuma, jóllehet Demko Kálmán és néhány társa továbbra is részt vett az Országos Bizottság tevékenységében.

Szabó Jenő és az Országos Bizottságból kivált társai új szervezetben, a Magyar Görögkatolikusok Egyesületében gyülekeztek, míg a hajdúdorogi mozgalom zászlaját tulajdonképpen maga a kormány vette át. Az eredmény: 1912-re a kormánynak sikerült Rómában elérnie az önálló magyar görögkatolikus püspökség engedélyezését s ezen belül az ószláv liturgikus nyelv eltörlését. Az új liturgiai nyelv azonban nem a kért magyar lett, hanem a római-katolikus vallásban alkalmazott holt latin nyelv mintájára a holt görög nyelv.

A Magyar Görögkatolikusok Egyesülete és lapjuk, a „Görögkatolikus Hírlap”

1902. december 3-án Szabó Jenő felsőházi tag elnökletével Budapesten megalakult a Magyar Görögkatolikusok Egyesülete.³⁸

A megalakulásra vonatkozó javaslatot dr. Rabár Endre, a fővárosban élő asszimilálódó ruszin értelmiség egyik vezéralakja terjesztette elő, aki már évek óta foglalkozott hasonló egyesület létrehozásának a gondolatával. Az ungvári „Görögkatolikus Szemle”-ben már 1900-ban szó volt Rabár Endre ilyen vonatkozású terveiről.³⁹

A Magyar Görögkatolikusok Egyesületének alapító tagjai: Balogh Szilárd rónaszéki lelkész, Bányay János szerencsi esperes, Firczák Gyula munkácsi püspök, Medvigy Mihály kir. táblabíró, Pajkossy János kassai posta és távíró titkár, valamint Popovics Miklós ungvári szentszéki ügyvivő. A hat főnyi alapító gárdából 3 fő, valamint a javaslattevő dr. Rabár Endre — ruszin. Az alapítók láttán nehéz lenne ítéletet modani a személyekben megnyilvánuló társadalmi tendenciákról, amennyiben Bányay János, aki 1897-ben brosurát jelentetett meg a naptáregyesítés mellett, az asszimiláció harcosa, Firczák Gyuláról ezt nem lehet állítani, míg a többi személy meglehetősen ismeretlen.

A 61 rendes tag sorában is csak az 1860-as évek ruszin russzofil mozgalmának egyik vezéralakja, dr. Szabó Cyrill kassai tanár és Demko Kálmán neve tűnik a szemünkbe.

A 123 pártoló tag sorában már több ismert személyt találunk, így pl. Kubek Emil sznakói lelkészt, Melles Emil lelkészt, dr. Szabó Orestt főispáni titkárt, akik mindannyian a magyar kormány asszimilációs politikáját támogatták.⁴⁰ Pártoló tag volt a későbbi történész, Bonkáló Sándor is.

A vezetőségben kezdetben olyan személyekkel is találkozunk, akik az 1890-es évek végén vezető szerepet játszottak a ruszin nemzeti értelmiséget tömörítő, s az asszimiláció ellen küzdő ungvári Szent Bezil Társulatban: Jaczkovics Mihály, Roskovics Emánuel, Sztankaninecz (Sztankay) Gyula. Levonhat-

³⁸ Görögkatolikus Hírlap, 1904. jan. 16.

³⁹ Dr. Rabár Endre cikke a Görögkatolikus Szemle 1900. febr. 25-i számában, majd a Görögkatolikus Szemle cikke 1900. május 27-én.

⁴⁰ Kárpáti Lapok, 1903. ápr. 19.

juk tehát azt a következtetést, hogy megalakulásakor a Magyar Görögkatolikusok Egyesületének a vezetőségében a magyar görögkatolikusok mellett helyet foglalt mind az asszimilálódó, mind a nemzeti ruszin értelmiség, azonban a szervezetben az asszimilálódó tendencia volt az uralkodó.

A megalakuló egyesületben a budapesti elmagyarosodó ruszin világi értelmiségből vezető szerepet játszott dr. Demjanovich Emil orvos, valamint dr. Rabár Endre ügyvéd.

Dr. Demjanovich Emil (1861–1941) orvosról (ld. az Orvosi Hetilap 1976. 26. számában megjelent, s a jelen sorok írójától származó közleményt) egyelőre csak annyit tudunk, hogy orvosi témájú dolgozatok írása mellett orosz nyelvű szakkönyvek magyarra fordításával is foglalkozott, s mint társasági ember, a fővárosnak ismert, közkedvelt alakja volt. 1892-ben született Kornél fiát is orvosnak nevelte.

Dr. Rabár Endre az asszimiláció lelkes híve volt. „A 3–400.000 hittestvér elegendő-e egy külön nemzetiség szervezésére” — kérdezi 1900-ban, a „Görögkatolikus Szemle” febr. 25-i számában, vitázva a ruszin nemzeti értelmiség képviselőivel. „Ez csak egy csepp a tenger mélyéhez képest, amely külön érvényesülési joggal nem bír” — írja. Dr. Rabár kifejti, hogy a ruszin nép csekély lélekszámú, nagyon szegény, nincs intelligenciája sem, s ezért nem tarthat igényt önálló nemzeti létre. „... szabad-e szappanbuborék értékével bíró frázisokkal hangoztatni a külön nemzetiség kifejtését célzó törekvéseket?” — kérdi ismét, majd leszögezi, hogy a megoldás más: „ha pusztul ez a nép — akkor lehet-e természetesebb valami, mint hogy segítségül hívjuk a magyart.” Erdemei elismerésül dr. Rabár Endre 1901-ben szabadelvű párti programmal bekerült a parlamentbe képviselőnek.

Az Egyesület nemsokkal megalakulása után, 1902 decemberében felhívást bocsátott ki, amelyben részletesen kifejtette céljait, továbbá azokat az okokat, amelyek a görögkatolikus értelmiség összefogására indították. Sajnálatos módon a Nyilatkozat egyelőre nem áll rendelkezésünkre, azonban az Egyesület egyéves évfordulója alkalmából dr. Demjanovich Emil által írott megemlékezés elmondja, hogy a cél a görögkatolikusok erkölcsi és anyagi érdekeit előmozdítani, valamint a budapesti görögkatolikus egyházközség, a munkácsi és az eperjesi egyházmegye görögkatolikus, „s céljainkban, meggyőződésünkben osztózó” híveit összehozni volt.⁴¹

Dr. Demjanovich Emiltől megtudjuk, hogy a megalakulást követően a két görögkatolikus püspök áldását adta az Egyesületre, majd szétküldték az alapszabályt és a fentebb említett felhívást. A kezdeti időszakban a közvéleményben a Magyar Görögkatolikusok Egyesülete és a Görögkatolikus Magyarok Országos Bizottsága nyilvánvalóan összekeveredett, mivel nem sokkal az Egyesület megalakulása után, 1903 májusában dr. Demjanovich Emil szükségesnek tartotta, hogy a „Görögkatolikus Szemle” hasábjain fejtse ki a két szervezet közötti különbséget. Jelezte, hogy az Egyesület nem azonos az Országos Bizottsággal, amennyiben az Egyesületben az Alföldről, Hajdúdorogról stb. egyetlen tag sincs, azaz az Egyesület sokkal inkább ruszin jellegű s céljai sem egyházi, hanem kulturális jellegűek: a jövőnek akarnak görögkatolikus ruszin értelmiséget nevelni.⁴²

⁴¹ Görögkatolikus Hírlap, 1904. jan. 2.

⁴² Görögkatolikus Szemle, 1903. máj. 31.

Az egyéves évfordulón az Egyesület taglétszáma 271 fő volt. Dr. Demjanovich Emil az egyéves évfordulóról szóló megemlékezése mellett csatlakozásra is szólít. Jelzi: az alapítói tagdíj 200 Korona, a rendes díj 12 Korona, a pártolói díj 6 Korona. Elmondja, hogy az 1903. év során 5563 Korona folyt be tagdíjak címén és 2560 Korona, mint adomány a diákinternátusra.

1904 nyarán dr. Demjanovich Emil 32 oldalas füzetben számolt be az Egyesült másfél-éves tevékenységéről. A füzet 900 példányban jelent meg. A közölt kimutatás szerint az Egyesület tagjai Bereg, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Ung, Zemplén, Abauj, Borsod, Sáros, Szepes-Gömör, Zemplén megyékből és Budapestről kerültek ki. A munkácsi egyházmegyében a lelkészeknek 21⁰/₀-a, míg az eperjesi egyházmegyében 18⁰/₀-a tagja az Egyesületnek. A tanítók közül a munkácsi egyházmegyében tag 5⁰/₀, az eperjesi egyházmegyében 1⁰/₀.⁴³

A Magyar Görögkatolikusok Egyesülete elnöksége nevében dr. Rabár Endre, dr. Demjanovich Emil és dr. Leövey Sándor 1903. dec. 22-én nyilatkozatot adott ki, amelyben közölte, hogy az Egyesület „Görögkatolikus Hírlap” címen lapot indít, amely Budapest székhellyel fog megjelenni, dr. Demko Kálmán főszerkesztésében. A felelős szerkesztő: Prodan János. A lap egyben az Országos Bizottság lapja is volt. (Mint említettük, 1905 áprilisától a lap megszűnt az Országos Bizottság orgánuma lenni, s a felelős szerkesztő a ruszin Kutkafalvy Miklós (korábban Kutka Nyikolaj) lett.⁴⁴

„A »Görögkatolikus Hírlap« programjába felvette mindazt, aminek mi egyházi, kulturális, társadalmi és közgazdasági téren hitéletünk és hitsorsos népünk érdekében hírlapi fejtegetését kívánatosnak és szükségesnek tartjuk. Eszmeink és céljaink megegyezésének következményeként a Magyar Görögkatolikusok Egyesülete a »Görögkatolikus Hírlapot« közleményeként elfogadta” — írták.⁴⁵

1903. december 25-én jelent meg a „Görögkatolikus Hírlap”, melyről főszerkesztője később így nyilatkozott: „a Görögkatolikus Hírlap nem újság, nem hírlap, hanem célja — felébreszteni és megnyilatkoztatni a magyarországi görögkatolikus közvéleményt, hogy annak megnyilatkozásaiból az intéző egyházi és világi hatóságok tudomást szerezhessenek bajainkról, szükségleteinkről, kívánságainkról és óhajtásainkról”.⁴⁶

Az első szám első oldalán számos üdvözlét olvasható. Vályi János eperjesi püspök a következő táviratot küldte: „Azon biztos reményben, hogy lapja kitűzött célját diadalra fogja vinni, azt mindenkinek legmelegebben ajánlom s munkájára szívesen adom főpásztori áldásomat!” Firczak Gyula munkácsi püspök — ismét dodonai stílusban — a következőképpen üdvözölte dr. Demko Kálmánt: „A szerkesztésében meginduló Görögkatolikus Hírlap már első bejelentésével rokonszenves fogadtatásban részesült az érdeklődő közönségnél. És ez természetes, mert oly célt tűzött ki föladatául, hogy a két egyházmegye görögkatolikusai között az egységet, összetartást és kölcsönös bizalmat teremtsen, ápolja, fejlessze és védje hitünket, valamint azon érdekeinket is, melyek a katolicitással s magyar hazánk alkotmányával összehangzanak. *Ha a tervbe vett cél így valósul meg, (kiemelés tőlem —, M. M.) úgy az becses lesz az*

⁴³ Görögkatolikus Hírlap, 1904. aug. 27.

⁴⁴ Görögkatolikus Hírlap, 1903. dec. 25.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Görögkatolikus Hírlap, 1905. jan. 1.

egyháznak, értékes a hazának és üdvös görögkatolikusainknak. Ily irányú munkálkodására a jó Isten bőséges áldását kérem.”

A Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottsága nevében Szabó Jenő, dr. Pásztélyi Jenő és Garancsy Mihály fejezte ki jókívánságait. „Régen éreztük szükségét annak, hogy a székesfővárosban jelenjen meg egy olyan lap, amelyik a magyarországi görögkatolikusoknak közös érdekeit általában, a Görögkatolikus Magyarok Országos Bizottsága által kitűzött célokat meg különösen is ápolva, az Országos Bizottságot működésében hathatósan támogassa . . . egységre hívjuk föl mi is Magyarország összes görög szertartású katolikusait. . .”⁴⁷

A lap első számában figyelemre méltó a hajdani russzofil tradíciókkal rendelkező ungvári nyomdatulajdonos, Jäger Bertalan nyilatkozata, amelyben kifejti: tekintettel arra, hogy Budapesten megindul a „Görögkatolikus Hírlap”, amely „. . . a magyarországi görögkatolikusok érdekeit minden irányban felöleli, . . . és az összes kiválóbb szellemi munkaerő egyesítésére törekszik, nehogy ezek a törekvések az erők szétforgácsolása és a teljes egyetértés hiánya miatt hátrányt szenvedjenek, az eddig kiadásomban megjelent Kárpáti Lapok kiadását a folyó év végével megszüntetem.” (A „Kárpáti Lapok”-ról dolgozatunk más helyén már jeleztük, hogy a századforduló idején a világi és az egyházi téren folyó magyarosítás támogatója volt, élén a bilkei görögkatolikus plébános-sal, Romanecz Aladárral. A lap rendszeres kormánysszubbvenciót élvezett. Mind-ebből logikusan következik, hogy a kormány és Romanecz Aladár nem járult volna hozzá a több éve fennálló, s általuk fontosnak ítélt lap beszüntetéséhez, ha nem hitte volna, hogy a Budapesten megjelenő új lap átveszi és továbbfejleszti annak szerepét.)

A lap első száma közli az állandó munkatársnak jelentkezett 52 fő névsorát, akik között helyet foglalt Szabó Jenő, dr. Demjanovich Emil, Kecskóczy Ödön, dr. Rabár Endre, Kubek Emil, Melles Emil, sok ismeretlen nevű lelkész, valamint figyelemre méltó módon Zsatkovics K. György, a századvégen a néppárti-ukránofil nemzetiségi értelmiséghez tartozó újságíró-történész. Ugyancsak az első szám „Felhívás Magyarország görögszertartású katolikusaihoz” címen statisztikai adatokat közöl a magyarországi görögkatolikusok lélekszámáról, nemzetiségi megoszlásáról, majd elmondja, hogy 1903 júliusában Demko Kálmán gimn. tanár, az Országos Bizottság egyik vezetője, felhívást intézett az Országos Bizottság tagjaihoz, a munkácsi és az eperjesi egyházmegye espereiseihez, amelyben körvonalazta a tervbevett lap célját: tömöríteni a magyarországi görög szertartású katolikusok legjobb szellemi erőit és lehetőleg egy értelemre hozva azokat, igyekezni megalapítani a magyarországi görögkatolikusok érdekeit felölelő s magas tudományos és irodalmi színvonalon álló közlönyét. A teendők sorában a következőket jelölte meg:

- 1) legelsősorban a magyar nyelvnek oltári nyelvvé tétele, „Meg kell vitatnunk, mennyire jogosult, szükséges és hasznos vagy káros ennek a kérdésnek a továbbfejlesztése, vagy a küzdelem abbahagyása” — írta,
- 2) a katolikus autonómia ügyének a rendezése,
- 3) a kongrua-ügy rendezése,
- 4) a tanítók helyzetének a javítása,

⁴⁷ Görögkatolikus Hírlap, 1903. dec. 5.

- 5) a papok, papi özvegyek nyugdíjának a rendezése,
- 6) erős értelmiségi osztály kifejlesztése. (Ennek érdekében a lap megindulásakor csereviszonyt létesítettek az ungvári „Nauka” c. lappal, mondván: „a testvéri egyetértés megteremtése és fenntartása — programmunknak sarkalatos pontja.”⁴⁸)
- 7) Főiskolai internátus létrehozása,
- 8) megteremteni az egységes értelmiség szellemét,
- 9) a felvidéki oroszajkú görögkatolikus nép szellemi elmaradottságának okaira rá kell mutatni, s gondolkodni kell, hogy hazafias hitsorsosainkat kiemeljük elmaradottságukból,
- 10) a felvidéki orosz nép nyomorúságos helyzete is felkelti az érdeklődést.

Végezetül, mintegy összefoglalásként megjegyzi, hogy a fenti szempontok felsorolásával nem kíván programot adni, csupán jelezni kívánja, mennyi a teendő. A lap jellegéről szólva kijelenti: „ki van zárva, hogy a lapnak nemzetiségi irányzata” legyen. „Irányunk és céljaink föltétlenül csak hazafias, a magyar nemzeti állameszme és a magyar nemzeti kultúra érdekeivel teljesen összhangzó törekvések lehetnek.”

A továbbiakban felveti, hogy sokan még mindig összetévesztik a görögkeleti és a görögkatolikus egyházakat, s így „gyakran mondják, hogy a görögkatolikusok orosz vagy oláh vallásúak”. Megoldásként javasolja tehát, hogy foglalkozni kell „a magyar görögkatolikus egyház fejlődésével, ki kell mutatni, hogyan olvadtunk egybe latin szertartású hittestvéreinkkel a vallásban és Magyarország egyéb vallású lakóival a magyar hazához, a magyar állameszméhez és a magyar nemzeti kultúrához való ragaszkodásban.”

A lap főszerkesztőjéről, a magát tősgyökeres borsodi görögkatolikus magyarnak valló gimnáziumi tanárról, „a fővárosi görögkatolikus világ elsőrendű vezérférfiá”-ról, dr. Demko Kálmánról annyit jegyzünk meg, hogy az 1880-as évek eleje óta számos történeti, művészettörténeti, etnográfiai, jogtörténeti munkát publikált, amelyek középpontjában Szepes megye s Lőcse városa állott. Írt a magyar orvosi rend történetéről is. Az 1897-ben kiadott „Asszimiláció-reasszimiláció és a magyar kultúrpolitika” c. brosurájában behatóan foglalkozott főleg a ruszin s részben a román nemzetiségi kérdéssel, elsősorban az ószláv és a román egyházi szertartási nyelv útján történő „káros asszimiláció”-val. Írásában a magyar nyelvű állami iskolák számának emelése s a görögkatolikus egyházban az ószláv helyett a magyar liturgiai nyelv bevezetése mellett foglalt állást, mivel — meggyőződése szerint — „hazánk északkeleti és különösen keleti vidékén a magyarság veszélyeztetve van...” Javaslati: meg kell erősíteni a nemzetiségek között lévő magyar nyelvszigeteket, visszatartani az ingadozókat, visszahódítani az elszakadtakat, kiterjeszteni a magyar nyelvhatárt. Az eszközök: az iskola és az egyház. „Magyarrá kell tenni az egyházat mindenütt, ahol ezt törvényes eszközökkel azzá lehet tenni” — írja brosurája 24. oldalán, mivel bár állami iskolák alakulnak, „a legfőbb eszköz mégis a görög-ritusú magyar egyház”, azaz minél előbb teljesíteni (kell) a magyar görögkatolikusoknak a magyar nyelv oltári használatát illető kívánságát” — írta.⁴⁹

⁴⁸ Görögkatolikus Hírlap, 1904. jan. 9.

⁴⁹ Demko Kálmán: Asszimiláció, reasszimiláció és a magyar kultúrpolitika. Bp. 1897.

Minden jel arra mutat, hogy az Országos Bizottság, a Magyar Görögkatolikusok Egyesülete és a „Görögkatolikus Hírlap” révén dr. Demko Kálmán a fenti célkitűzést óhajtotta elérni.

Dr. Demko Kálmánt egyébként 1904. február 18-i nagygyűlésén a Magyar Történeti Társulat alelnökévé választotta.⁵⁰

A „Görögkatolikus Hírlap” felelős szerkesztői tisztét az ifjú Prodan János töltötte be, aki ezt megelőzően már Romanecz Aladár helyett ideiglenes szerkesztője volt az említett „Kárpáti Lapok”-nak s abban „-n -s” aláírással aktív újságíróként szerepelt.

Prodan János hatalmas ambícióval indult meg politikai pályáján. Már a századfordulón résztvett a budapesti görögkatolikus egyetemisták mozgalmában, az Országos Bizottság által szervezett zarándoklatban. A „Görögkatolikus Hírlap” szerkesztőjeként támogatta az asszimiláció ügyét. 1919-ben a konzervatív Magyar-Ruszin Politikai Párt egyik vezére. Az 1930-as években kultuszminisztériumi osztálytanácsosként találkozunk ismét nevével. 1905-ben kelt, s önmagáról valló hitvallása a következő: „Ruténnek sohasem vallottam magam, de azt nem tagadtam, hogy a kárpátaljai orosz népből származom. Büszke vagyok, hogy e nép nyelvét beszélem, . . . s szolgálni fogom érdekeit mindenkor, de nem mint rutén, hanem mint olyan magyar ember, kinek politikai és társadalmi felfogásai a származásra nézve is magyar polgártársaitól miben sem különböznek . . . magyar vagyok a test országában, görögkatolikus a lélek birodalmában.”⁵¹

Ila átlapozzuk a „Görögkatolikus Hírlap” 1904. évi számait, a leggyakrabban előforduló kérdések azok, amelyek szoros összefüggésben állottak az Egyesület célkitűzéseivel. 1) a magyar liturgiai nyelv, 2) az egyházi szerkönyvek magyar nyelvű kiadásának a problémája, 3) továbbá, mint a ruszin paraszti mozgalom által felvetett eleven probléma: a skizma, azaz a pravoszláviára való áttérés. 4) A lap támadja az agrárius-néppárti irányzat századvégi politikáját és Darányi Ignácot, amiért „fölösleges ruthén” nemzetiségi aspirációkat keltett.⁵²

Mint fentebb említettük, 1904 júniusában Szabó Jenő visszavonult a válságba jutott Országos Bizottságból. A válság-hangulat kifejezést nyert a „Görögkatolikus Hírlap” hasábjain is. A lap 1904. augusztus 27-i számában bizonyos Bihary E. „Egyetértés” c. írásában fejtegette, hogy a Magyar Görögkatolikusok Egyesületének és a „Görögkatolikus Hírlap”-nak a létrehozói remélték, hogy a két egyházmegye értelmiségét össze tudják hozni, azonban ez nem sikerült. Az október 1-i számban dr. Demjanovich Emil arról írt, hogy „mi, Budapesten élő görögkatolikusok a legjobb igyekezetünk mellett sem tudjuk elnyerni vidéki hittestvéreink teljes támogatását. . .”

A „Görögkatolikus Hírlap” 1904. november 26-i számában a szerző nélküli „Együttesen” c. vezércikk így kesereg: „Miért nem lépünk be mindannyian az Egyesületbe, miért nem foglal helyet az Országos Bizottságban minden intelligens hittestvérünk. . .”

Lényegében az egységet hiányoló fenti nyilatkozatok után hozzávetőlegesen 1905-től indulnak meg a „Görögkatolikus Hírlap” hasábjain a ruszin nemzeti értelmiség képviselőivel folytatott nyílt viták, indul az ungvári „Görög-

⁵⁰ Görögkatolikus Hírlap, 1904. febr. 27.

⁵¹ Görögkatolikus Hírlap, 1905. febr. 25.

⁵² Görögkatolikus Hírlap, 1904. május 28.

katolikus Szemle” és a budapesti „Görögkatolikus Hírlap” polémiasorozata, amely igen gyakran nyers személyeskedéssé vált.

Végeredményben tehát kudarcot vallott az a törekvés, amely egy táborba igyekezett összefogni a ruszin értelmiség nemzeti és asszimilálódó irányzatát s amelynek látszólagos, kezdeti, szerény eredményei mögött minden jel szerint a Kárpátalján kibontakozó — szociális indíttatású — paraszti vallási áttérési mozgalomtól való félelem rejtett.

A budapesti görögkatolikus egyetemi ifjúságról

A címben jelzett téma kutatása a jövő feladata. Pillanatnyilag a rendelkezésre álló töredékek alapján csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a budapesti asszimilálódó ruszin világi értelmiség, amely mind az Országos Bizottságban, mind a Magyar Görögkatolikusok Egyesületében, mind a „Görögkatolikus Hírlap”-nál élénk tevékenységet fejtett ki, nagy figyelmet fordított a Budapesten tanuló görögkatolikus, főleg ruszin egyetemi ifjak megnyerésére, befolyásolására is.

Az adatok szerint a budapesti görögkatolikus ruszin egyetemisták 1900 januárjától éveken át havonta társas vacsorára gyűltek össze (1900 márciusában volt a második), amelyeken rendszeresen résztvett dr. Demjanovich Emil orvos, dr. Rabár Endre törvényszéki bíró, Roskovics Ignác festőművész, Pásztélyi Jenő stb. A rendszeres társas-vacsora szervezésének az ötlete Prodan Jánostól származott. (Az 1902. évi júniusi beszámoló szerint az asztaltársaságnak ekkor 34 tagja volt.)⁵³

A budapesti asszimilálódó ruszin világi értelmiség által az egyetemistákra gyakorolt hatás nyilván nem maradt el, aminek jele pl., hogy 1902-ben, amikor dr. Rabár Endre első képviselői beszédét mondotta a parlamentben, az „egyetemi és főiskolai görög szertartású római katolikus ifjúság” küldöttségileg kereste meg és memorandumban üdvözölte. A memorandum teljes szövegét közölte a Romanecz Aladár által szerkesztett „Kárpáti Lapok” 1902. február 16-i száma.

1900-ban a Budapesten tanuló kárpátaljai diákokból megalakult az ún. „Ung megyei kör” is, amelynek elnöke szintén Prodan János volt, titkára a későbbi politikusi hírnévre szert tevő Brascasajko Gyula. A kör célul tűzte ki, hogy „fellépjen minden nemes, hazafias, de nem politikai mozgalomban”.⁵⁴

(Zárójelben megemlíthetjük, hogy a század első éveiben Prodan János aktív szerepet játszott a budapesti bölcsészhallgatók segélyegyletében is, ahol a háznagyi tisztelet töltötte be.)⁵⁵

1904 őszén magasabb szintre lépett a budapesti görögkatolikus (főleg ruszin) egyetemi hallgatók mozgalma, amennyiben a társas vacsorák helyett vagy mellett 1904. október 20-án megalakult az ún. „Vasvári Pál Kör”, melynek célja „a magyar nemzeti állameszméért folytatott küzdelem” volt. „Működési körünk speciel az észak-keleti orosz felvidékre fog kiterjedni” — írták a megalakulást bejelentő közleményben. „Megtanítjuk őket büszkén és öntudatosan magyarokul vallani magukat. Hogy itt célt érjünk, magunkhoz kell ölelni az egész

⁵³ Görögkatolikus Szemle, 1900. márc. 31.; Kárpáti Lapok, 1902. jún. 22.

⁵⁴ Kelet, 1900. nov. 16.; Görögkatolikus Szemle, 1900. nov. 18.

⁵⁵ Görögkatolikus Szemle, 1900. szept. 23.

görögkatolikus ifjúságot, meg kell nyernünk ügyünknek elsősorban a nép egyházi vezetőit” — olvashatjuk. Az alakuló ülésen az idősebb nemzedéket dr. Demko Kálmán képviselte. Elnökül Kutkafalvy Miklóst választották meg.

A „Vasvári Pál Kör” az Országos Magyar Szövetség keretében alakult meg, amelynek magyarosító szándéka már annak idején sem volt kétséges. Berczik Árpád alelnök a miniszterelnökséghez intézett sajátkezű levelében be is ismerte ezt, amikor leszögezte: „csöndesen, zajtalanul”, de „igen hasznosan” működünk, „hazafias irányban”.⁵⁶ Az Országos Magyar Szövetség alapszabálya is leszögezte ezt a célt, mondván: „a magyar társadalom szervezése az egységes magyar nemzeti állam védelmezésére s a magyarság elsőbbségének biztosítására, szemben minden olyan törekvésekkel, amelyek czélja az állam magyar nemzeti jellegének és egységének megváltoztatása”.⁵⁷

Az Országos Magyar Szövetség eszközeit a nem-magyar népek közötti társadalmi szervezkedés, az irodalom, a sajtó képezte. Az OMSz 1903. november 19-én nyerte el a Belügyminisztérium jóváhagyását és alig egy évre rá követte azt a ruszin vonatkozású „Vasvári Pál Kör” megalakulása. Az Országos Magyar Szövetség és a „Vasvári Pál Kör” célja vitathatatlan. A Kör története még feldolgozásra vár.

A budapesti görögkatolikus egyházközségről

A Budapesten élő, asszimilálódó ruszin értelmiség társadalmi tevékenységének egyik fontos területe volt a század elején létrehozott budapesti görögkatolikus egyházközség, amelynek jelentősége abban állott, hogy mind elvben, mind gyakorlatban elszánt és következetes híve volt a magyar liturgiai nyelvnek, biztos támaszul szolgálva az illetékes körök ilyen irányú törekvéseihez.

A budapesti görögkatolikus egyházközség története szintén feltárásra vár. Itt pusztán a legfontosabb adatokat kívánjuk felvázolni, elsősorban a budapesti asszimilálódó ruszin értelmiség sokirányú társadalmi tevékenységének az illusztrálása céljából.

1892. április 3-án alakult meg Budapesten a görögkatolikus egyházközség szervezését előkészítő 15-főnyi bizottság, amelynek tagjai sorában ott találjuk Popovics Jenő kuriai bírót, dr. Pásztélyi Jenő ügyvédet, dr. Demjanovich Emil orvost, Legeza Viktor polgári iskolai tanárt, Kecskóczy Ödön polgári iskolai tanárt, Ilyasevics Jenő táblabírót, dr. Rabár Endre albírót stb.

Popovics Jenő a szervező bizottság nevében 2757 főben jelölte meg a budapesti görögkatolikusok lélekszámát. Dr. Demko Kálmán gimn. tanár 1904. évi adatai szerint 5806 főből állt a budapesti görögkatolikusok csoportja, s ebből 4000 fő volt a munkácsi egyházmegyéből. Az 5806 főből magyarnak vallotta magát 3804, románnak 409, ruszinnak 75, orosznek 74, szlováknak 430 stb. Demko Kálmán megállapította, hogy a nemzetiségi megoszlás láttán a budapesti egyházközség magyarnak tekinthető, s éppen ezért „az istentiszteleti nyelve magyar kell, hogy legyen”.⁵⁸

⁵⁶ OL. Miniszterelnökségi iratok, K-26, 1907. XV, valamint Görögkatolikus Hírlap 1904. okt. 29.; Görögkatolikus Szemle, 1906. dec. 16.

⁵⁷ OL. Miniszterelnökségi iratok, K-26, 1907. XV.

⁵⁸ Görögkatolikus Hírlap, 1904. okt. 1.

Mint mondtuk, a szervező bizottság már 1892-ben összeült, azonban egyházközség létrehozására csak három évvel később, 1895. január 6-án került sor. Templomuk ekkor még nem volt, hanem az esetleges istentiszteletet az egyetemi templomban tartották.

Az alakuló ülésen elfogadott, s 25 pontot tartalmazó szervezeti szabályzat második pontja kimondotta, hogy az új egyházközség tagjai: 1) a Budapesten lakó és az eperjesi ill. a munkácsi egyházmegyéből származó görögkatolikusok, 2) azok a Budapesten lakó görögkatolikusok, akik nem a megjelölt püspöki megyékből, azonban azokkal ugyanegy ószláv nyelvű görögkatolikus hitközségekből származnak, 3) a Budapesten lakó más oltárnyelvű (román), valamint a Budapest környékén szórványosan lakó görögkatolikusok, ha az egyházközség kötelékébe belépnek.⁵⁹

Az alakuló ülésen megválasztott tiszttikarban dr. Demjanovich Emil, dr. Pásztélyi Jenő, dr. Kecskóczy Ödön, a gondnoktestületen belül Pásztély János, Roskovics Ignác, Ilyásevics Jenő és Nehrebeczky János képviselte a ruszin értelmiséget.⁶⁰

A budapesti görögkatolikus egyházközség megalakulása után rögtön megindult a vita arról, hogy melyik püspökséghez tartozzék.⁶¹ Többek között szót kért a vitában Zsatkovics K. György, az ungvári „Kelet” szerkesztője, aki a munkácsi egyházmegyet jelölte meg.⁶²

Szabó Jenő felsőházi tag, az egyházközség kiemelkedő személyisége, az eperjesi egyházmegyére szavazott. Állásfoglalásában döntő szerepet játszott Vályi János püspök személye, ill. az az összhang amely Vályi János püspök és Szabó Jenő között a századfordulón kialakult. Az éveken át folyó vitában maga a budapesti görögkatolikus egyházközség egyháztanácsa is két táborra oszlott, míg végül 1905-ben az egyházközség hivatalos egyházi elismerésekor az esztergomi római katolikus egyházmegyéhez csatolták őket.

Dr. Pásztélyi Jenő ügyvéd, mint az egyháztanács elnöke, 1908-ban terjedelmes beszámolót készített az egyházközség múltjáról. Ebből megtudjuk, hogy 1895-ben a tiszttikar a bibornok-hercegprímáshoz fordult azzal a kéréssel, hogy támogassa a budapesti törvényhatósághoz intézett kérelmet a kegyuraság elvállalása iránt. A hercegprímás támogatta a kérelmet, s így 1898. június 30-án a budapesti fővárosi tanács közgyűlése a budapesti görögkatolikus egyházközséget a kegyurasága alá fogadta, vagyis elvállalta anyagi támogatását. Ekkor került sor a templom-juttatásra, a lelkészi, segédlelkészi és a kántori állások szervezésére vonatkozó kérelem benyújtására. Ebben kérték a VII. Szegényház téri (ma Rózsák tere) római katolikus templom kiutalását, 2000 Koronát a templom rendbehozására, valamint 40.000 Koronát a végleges átalakításra, továbbá személyzetet az istentisztelethez.⁶³

A kérelmet a Belügyminisztérium 1904. augusztus 17-én jóváhagyta s így 1905. január 8-án hivatalosan is megalakult a budapesti görögkatolikus plébánia, amely 1905. november 15-én kezdte meg rendszeres működését. A „Görögkatolikus Hírlap” 1905. január 21-i száma teljes oldalon felhívásszerű közleményben adott hírt az eseményről. A lap 1905. január 28-i száma közölte Vaszary Kólos

⁵⁹ Kelet, 1895. jan. 13.

⁶⁰ Kelet, 1895. jan. 6.; Kelet, 1895. jan. 31.

⁶¹ Lisztok, 1895. febr. 3.

⁶² Kelet, 1898. dec. 15.

⁶³ Görögkatolikus Hírlap, 1904. júl. 9.

hercegprímás engedélyét, valamint az 1905. január 8-i keletű alapítólevél teljes szövegét. A görögkatolikus plébánia első lelkésze Melles Emil lett, aki az első szentmisét 1905. december 17-én tartotta.

A Belügyminisztérium az 1895-ben kidolgozott alapszabályt is jóváhagyta, s ennek alapján ült össze az 1907. február 10-i közgyűlés, amikor az önkormányzatot újjáválasztották, s így az 1895. január 6-án nyert megbízatás érvényét veszttette.

A budapesti egyházközség az egyházmagyarosítási akció keretében elérte, hogy a templomban — a pápai tilalom ellenére — magyar istentisztelet volt, továbbá, hogy a pápa 1909. július 26-án engedélyezte számára a görögkatolikus naptárban általában használatos pravoszláv Julián naptár helyett a Gergely naptár bevezetését, eldöntve ezzel az immár az 1870-es évek óta folyó naptárküzdelem kimenetelét — legalábbis Budapesten.⁶⁴

A budapesti görögkatolikus egyházközség fenntartásához jelentős anyagi támogatást nyújtott a Magyar Görögkatolikusok Egyesülete. Így pl. 1908-ban az egyházközség 23.088 Ft összegű bevételeiből 14.370.— Forintot az Egyesület adományozott, míg az egyházi díjakból mindössze 3745.—Ft folyt be.

Az egyházközség története feldolgozásra vár.

⁶⁴ A budapesti egyházközség jelentése, Bp. 1908.

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

MUCSI FERENC

A polgári radikalizmus Magyarországon 1900–1914

(Történelmi vázlat)

I.

A polgári radikalizmus kialakulása 1900–1906

1. A Huszadik Század indulása és a Társadalomtudományi Társaság megalakulása

A magyar polgárság fejlődésében a századfordulón érkezett el oda, hogy a nagybirtokos-dzsentrí vezetés lezárására, önálló ideológiai-politikai irányzat kidolgozására gondolhatott. A burzsoázia közvetlen érdekvédelmi szervezeteinek létrehozásán túl (GyOSz, 1902, OMKE, 1904) a liberális polgári értelmiség olyan fórum megteremtésére is vállalkozott, amely „politikamentesen”, tudományos módszerekkel kutatva a századforduló egyre bonyolultabbá váló magyarországi társadalmát, egyidőben keresett volna megoldásokat a polgárság számára mind a feudális maradványok felszámolása s a polgári fejlődés szabaddá tétele számára, mind pedig a már Magyarországon is rohamosan erősödő munkásmozgalmak megismerésére és befolyásolására. Az utóbbi jelentőségének megnövekedésére az 1890-es években lezajlott agrárszocialista mozgalmak mellett, amelyek robbanásszerű jelentkezésükkel önmagukban is elegendők voltak a szocializmus iránti érdeklődés felkeltésére, a velük párhuzamosan fejlődő ipari munkásmozgalmak, a szakszervezetek gyors kiépülése, a vezetésükkel lezajló sikeres bérharcok külön is és érzékenyen felhívták a figyelmet. A Széll-kormány megalakulása, az agrárius szárny megerősödése a polgári liberalizmus képviselőinek elégedetlenségét, „baloldali” reakcióját váltotta ki. Ez vezetett közvetlenül az említett érdekképviselői szervezetek megalakítására és a liberális polgári értelmiség társadalomtudományi tömörülésének a létrehozására. Ez a két mozzanat volt az alapja az 1900. január 1-én indított társadalomtudományi folyóirat, a *Huszadik Század* megjelentetésének s a következő évben, 1901. január 23-án megalakult *Társadalomtudományi Társaság* létrejöttének. A Társadalomtudományi Társaság alakuló ülésén mintegy 80–100-an vettek részt; a tagok száma fokozatosan emelkedett s 1906-ra meghaladta a 2000-et. Az alapítók között döntő befolyásuk a fővárosban élő polgári származású, nagyjából fiatal értelmiségieknek volt. Közülük számosan anyagilag függetlenek vagy éppen vagyonosak is voltak; kisebbségben voltak azok az egyébként kitűnően képzett értelmiségiek, akiket inkább a polgárság alsóbb rétegei s a kispolgárság képviselőinek tekinthetünk; hamarosan bekapcsolódott a folyóirat s a Társaság munkájába néhány szocialista értelmiségi is.

A Huszadik Század indulásakor Jászi Oszkár, a folyóirat egyik alapítója, leszögezte, hogy a folyóirat minden tudományos felfogásnak szívesen ad helyet. „Csak egy iránynak nem nyílnak meg a »Huszadik Század« hasábjai — hangoztatta —. A reakciónak minden nyílt vagy leplezett, bátor vagy alázatos meg-

nyilatkozása száműzve lesz. És ezzel nem tagadjuk meg kifejtett elveinket — fűzte hozzá —, mert a reakció publicisztikája nem lehet tudományos publicisztika”.¹

Ezt a Jászi által megfogalmazott alapelvet a szerkesztőség, illetve a megalkuló társaság tagjai elfogadták, de véleményük abban a tekintetben nagyon is megoszlott, hogy hol húzódik a határ a tudomány és a reakció között. Tagja volt a választmánynak Rákosi Jenő, dr. Balogh Jenő és dr. Concha Győző, Kristóffy József és Vészi József, a két Vámbéry és Ignótus (Veigelsberg Hugó), továbbá Jászi; elnöke Pulszky Ágost (majd halála után, 1901-től Andrássy Gyula gróf), alelnöke Pikler Gyula és Hegedűs Lóránd, titkára pedig Somló Bódog és Gratz Gusztáv volt; az utóbbi szerkesztette a Huszadik Századot is. A választmány heterogén összetétele, amely a szocializmussal rokonszenvező felfogásoktól a konzervatív liberalizmusig terjedt, s így rendkívül sokféle irányt és árnyalatot képviselt, tükörképe volt a társaság egész összetételének is. Ennek ellenére éveken át tartó együttműködés alakult ki közöttük, s mind a folyóiratnak, mind pedig a társaságnak a jelentősége és súlya rohamosan növekedett. Ha az együttműködés okait keressük, mindjárt szembeötlő az a törekvésük, hogy a politikai kérdések háttérbeszorításával, sőt Pulszky Ágost szavaival élve „egyenes megtagadásával” csak a tiszta tudományt kívánták művelni. Emellett — nyilván nagyobb súllyal — esik a latba, hogy főként a kezdeti években valamennyiükre valószínűleg az útkeresés volt jellemző: a társadalom s elsőként a magyar társadalom fejlődésének várható (és kívánatos) irányát kutatták; nézeteik nem forrottak még ki. Összetartották a Társaságot azok a támadások is, amelyek egyes tagjait, mindenekelőtt Pikler Gyulát és Somló Bódogot érték a klerikális-soviniszta reakció részéről. A politikamentesség és a tudomány szabadságának jelszavával a társaság konzervatív tagjai is felsorakoztak még a megtámadottak védelmére.

2. *Pikler Gyula jogbölcselete*

A Társadalomtudományi Társaság tevékenységének motorja egy fiatal szociológusokból álló csoport volt, amely tanítómesterének Pulszky Ágostot s a megtámadott Pikler Gyulát tekintette. Pulszky *A jog- és állambölcselet alaptana* című munkájában pozitívista jellegű jogbölcseleti és szociológiai rendszert dolgozott ki. Ez kiindulópontja és alapja lett a magyarországi pozitívista szociológiának, amelyet tanítványai, Pikler Gyula, Somló Bódog és Jászi Oszkár fejlesztettek tovább. Pikler, aki 1898-tól a budapesti egyetem jogi karának rendkívüli, majd 1903-tól rendes tanára volt, Herbert Spencer pozitívista evolúcionizmusából kiindulva létrehozta ún. „belátásos elméletét”. Eszerint az emberi cselekedetek egyedüli mozgatója az embernek saját szükségleteire vonatkoztatott belátása, felismerése, s ez teljesen független mindenféle absztrakt vagy abszolút erkölctől, igazságtól vagy hittől. „A jog keletkezéséről és fejlődéséről” című művében (1897) Pikler a jogfejlődést is az embernek ebből a felismeréséből vezette le: az ember mindenütt igyekezett szükségleteit kielégíteni s ezért mindenütt lényegében hasonló intézményeket is hozott létre. A jog fejlődése pedig nem egyéb, mint a változó szükségletek kielégítésének változó módjához nyújtott keretek kidolgozása a tapasztalat alapján. A társadalmi fejlődés mozgató erejét ilyenképpen az egyén szükségleteiben, illetve azok kielé-

¹ *Jászi Oszkár*: Tudományos publicisztika. Huszadik Század. I. évf. 1. sz. 10—11.

gítésében jelölve meg, Pikler egyszersmind negligálta az osztályharcot s egyfajta pszichológiai idealizmushoz jutott el. Emellett azonban hangsúlyozta, hogy a társadalmi folyamatok objektív törvényeknek vannak alávetve s így nézetei, a teológiai felfogással szemben, amelynek nagy tere volt a kor magyar jogbölcseletében, antiklerikális tartalmat kaptak. Emellett a társadalom fejlődésére vonatkozó nézeteit az államfejlődésre is alkalmazva Pikler (Pulszkyval összhangban) kimutatta, hogy a nemzeti állam a fejlődésnek csak közbülső fázisa, amelyet a nemzetek feletti államok, majd a világállam vált fel.

Ezek a nézetek a klerikális és nemzeti-soviniszta reakció támadását váltották ki. 1901 tavaszán a Néppárthoz csatlakozó egyetemi Szent Imre kör vezetésével tüntetések kezdődtek a budapesti egyetemen Pikler ellen. Ezzel egyidőben Zichy Aladár gróf a parlamentben interpellációban tiltakozott Pikler egyetemi tanári működése ellen. Wlassics Gyula közoktatási miniszter a tanszabadság nevében megvédte Piklert, közölve, hogy az egyetemi tanács javaslata alapján nyilvános tanári kinevezése is küszöbön áll. (Azt a rendelkezést nem említette meg, hogy a jogbölcseletet törölték a szigorlati tárgyak közül s ezzel a hallgatóság jórészét elvonták Pikler előadásairól.) A Társadalomtudományi Társaság ezzel egyidőben megvédte alelnökét a támadásokkal szemben: mellé állt Gratz Gusztáv, Concha Győző és Andrassy is. Ezek a tudományos és politikai jellegű küzdelmek Pulszkyt és Piklert a haladó polgári mozgalmak élére állították, a pozitívista szociológia pedig a magyar polgári értelmiség haladó részének ideológiájává vált.

A csoport fiatalabb tagjai: Jászi Oszkár (ekkor a földművelésügyi minisztérium tisztviselője), Somló Bódog (ekkor a nagyváradai jogakadémia tanára), Méray-Horváth Károly mérnök, szociológus, író is a Spencer-féle pszichológiai evolucionizmusból indultak ki társadalomfelfogásuk kidolgozása során. Hamarosan különféle francia szociológiai hatások is érik azonban őket: Durkheim és Le Bon kollektív lélektani iskolája, Le Dantec biologizáló szociológiája.

Az utóbbi hatására dolgozta ki Méray-Horváth un. organikus társadalombölcseletét, amely a szociológiát biológiai jellegű tudománynak fogta fel. Méray a fiziológia egyes törvényszerűségeit közvetlenül alkalmazta a társadalmi-politikai változásokra, sőt odáig ment, hogy ezen az alapon a magyar politikai élet várható alakulásáról gyártott prognózisokkal próbált népszerűséget szerezni az irányzat számára.

3. Somló Bódog társadalomszemlélete

Somló Bódog részben szintén átvette az organikus iskola egyes tételeit, mindenesetre ő is alkalmazta a társadalomra ha nem is a fiziológia, de a biológia általános törvényszerűségeit. Azt vallotta, hogy „sajátlagos értelemben vett szociológiai törvény nincsen”, s a társadalmi változások is alá vannak vetve „az egységes természeti törvényeknek”. Éppen ezért viszont az emberi beavatkozás értéke a társadalom ügyeibe nagyon is viszonylagos s csak akkor hatékony, ha ez az evolucionista módon értelmezett természetfejlődés törvényére támaszkodik. A társadalmi fejlődés az egyéni szükségletek mind tökéletesebb kielégítésének irányába halad; ennek az útja pedig — a tőkés rendszer ellentmondásainak fokozatos kiküszöbölésével — egyfajta szocialista-kollektívista társadalom kialakulása felé vezet. Ez az álláspont közel hozta Somlót a szocialista mozgalom vulgár-materialista alapon álló, ekkoriban kibontakozó revizionista szárnyá-

hoz, amely az anyagi javak bőségét megteremtő szocialista társadalom fokozatos kiépítésének útját hirdette. Somló, akárcsak a szociológus csoport több más tagja is, meggyőződéssel hirdette, hogy a társadalmi fejlődés iránya végül is a szocializmus felé tendál. Ezt a tendenciát azonban főként Kelet-Európa tekintetében nagyon távolinak minősítették; véleményük — az általános korabeli szocialista felfogással összhangban — az volt, hogy Európa Keletén és így Magyarországon is, előbb végig kell járni a Nyugaton már megtett fejlődés útját s ennek megfelelően a fő tennivaló abban áll, hogy elő kell segíteni a „nyugati”, a polgári-demokratikus Magyarország megteremtését.

Mindezek a nézetek a marxizmus nem csekély hatásáról tanúskodnak. Somló — s mint látni fogjuk, Jászi is — a nyugati marxista irodalom megismerése és Szabó Ervin révén is kapcsolódott a marxizmushoz. Szabó Ervin 1902—1903-ban csatlakozott a Társadalomtudományi Társaság munkájához s épített ki szorosabb, baráti kötelékeket a szociológus csoporttal. A velük folytatott levelezés, valamint egyes cikkeinek és tanulmányainak tanúsága szerint Szabó Ervin sokat tett azért, hogy barátait, eltávolítva a spenceri szociológiától, megnyerje a marxizmus igazságai számára. Különösen jelentős volt ebben a tekintetben a Huszadik Században 1903-ban megjelent *Természet és társadalom* című tanulmánya, amelyben Spencer pozitivizmusát bírálva, közvetve Jászi és Somló nézeteit is visszautasította. Somló elhagyta ugyan korábbi álláspontját, de nem a marxizmus irányába lépett, hanem jobbra kanyarodott a neokantiánizmus felé s mindinkább visszavonulva az aktív társadalmi tevékenységtől, bezárkózott szűkebb szakmai munkájába.

Ez azonban későbbi fejlemény. Somló a század első éveiben még a Társadalomtudományi Társaság egyik vezető egyénisége volt, aki ellen — mesteréhez hasonlóan — szintén nagyszabású támadást indított a klerikális reakció. 1903-ban a nagyváradi jogakadémia tanárainak többsége a közoktatási minisztertől Somló eltávolítását követelte azzal az indokolással, hogy „antimonarchikus, vallásellenes” nézeteket hirdet. Ady Endre a *Nagyváradi Napló*-ban élehangú cikkben leplezte le a támadást, ezt átvette a *Budapesti Napló*, majd több külföldi tiltakozás is elhangzott. Somlót sikerült megvédeni, sőt nem sokkal ezután magántanárrá nevezték ki a kolozsvári egyetemre.

4. Jászi Oszkár szociológiai nézeteinek kialakulása

A szociológus csoport tényleges vezetése eközben mindinkább Jászi Oszkár kezébe került. Társaihoz hasonlóan ő is a spenceri pozitivista szociológiából indult ki; első munkáiban a marxizmust még erről az állásponttól bírálta („A történelmi materializmus állambölcsélete”; „Művészet és erkölcs”). Hamarosan továbblépett azonban s kezdetben az organikus társadalomszemlélet (Méray-Horváth nézeteinek, majd a spenceri szociológia tévedéseinek) kritikájával lépett fel és szembekerült Pikler felfogásával is. Jászit ebben erőteljesen befolyásolták a marxizmus egyes elemei, amelyek részint Szabó Ervin, részint Masaryk közvetítésével jutottak hozzá. A marxizmussal való megismerkedés pedig rávezette arra, hogy felismerje: a szocializmusnak a társadalomfejlődés szempontjából központi jelentősége van. Jászi nem vált marxistává, de a magyarországi tőkés fejlődés lehető legszabadabb útjáért folytatott harcában a marxizmustól várt ideológiai s a szervezett szocialista munkásságtól politikai támogatást. Különösen 1903-1904 folyamán került közel a marxi tanításokhoz. Ebben

az időben írt cikkei, levelezése azt mutatják, hogy pozitivistá szociológiai alapfelfogásába a marxizmusnak mind több eleme épült be s fokozatosan kialakult egy ideológiai tekintetben eklektikus koncepció, amely egyesítette magában a radikális polgári értelmiség antifeudális ideológiáját és — revizionista felfogásban — a marxista társadalomszemlélet számos elemét. Ilyenképpen egyaránt alkalmasnak látszott a tökéletes fejlődés útjának megtisztítására s a munkásmozgalom szövetségének elnyerésére. Ez a koncepció volt a század első éveiben a magyarországi polgári radikális értelmiségnek legmesszebbre jutott, leghaladóbb válasza a magyar társadalom kiéleződőben lévő válságára.

Jászi közeledése a marxizmus egyes tételeihez ezekben az években annyira intenzív, hogy rövid időre az a terv is foglalkoztatja, hogy a szociáldemokrata párton belüli tevékenységgel kísérelje meg érvényesíteni a magyar társadalom megreformálására vonatkozó, egyelőre még nem eléggé kiforrott elképzeléseit. 1904 őszén kidolgozta egy megreformált szociáldemokrata párt: a Magyar Szocialista Párt tervezetét. Elképzelésének lényege az volt, hogy a szociáldemokrácia hatékonyságának, tömegbefolyásának növelése céljából a párt számára megnyerje a demokratikus magyar értelmiséget, mindenekelőtt azáltal, hogy a párt pozitív választ ad a nemzeti kérdésre, vezetése pedig ennek az értelmiségnek a kezébe kerül. A pártprogram tervezetében Jászi szakítani kívánt „a proletárnak nincs hazája!” jelszavával, de a dualizmus ellen nem lépett fel. A nemzeti kérdésben ekkor fogalmazta meg azt az álláspontját, hogy elegendő lenne az 1868-as nemzeti törvény végrehajtásáért küzdeni, — nem kívánta tehát kockáztatni a magyar értelmiség tervezett megnyerését. A tervezet nem érintette az agrárkérdést és összességében nem ment túl a szociáldemokrata párt minimális, demokratikus programján. A tervezet Szabó Ervin határozott ellenzésébe ütközött s Jászi nem tett kísérletet arra, hogy publikusan is képviselje álláspontját.

További változásokat idézett elő Jászi politikai gondolkodásában 1904 végén — 1905 elején tett franciaországi tanulmányútja. Tanulmányai, a forrongó francia társadalmi élettel való közvetlen megismerkedése egyrészt segítették a pozitivistá szociológiától való határozottabb elfordulását, másrészt tovább erősítették a marxizmus, a munkásmozgalom iránti rokonszenvét és vonzódását. Kezdetben ugyan élehangú beszámolóban utasította vissza a francia szindikalizmus jelentkezését („Marx-kérdődzők és osztályharc-rikkancsok”), de hamarosan hatott rá a szindikalizmus is. Ez azonban nem közelítette őt a mozgalomhoz: ellenkezőleg, helyt adva a szindikalizmus bizonyosfokú ouvrierista értelmiségellenességének, arra a következtetésre jutott, hogy a szocialista értelmiségnek nem feladata a munkásság mozgalmának az irányítása; feladata — és ez szocialista jellegű feladata — inkább abban van, hogy az értelmiség különböző rétegeit megnyerje a haladásnak, a szocializmus ügyének. Jászi ideológiai-politikai fejlődésében ennek a felismerésnek nagy jelentősége volt: ez vált polgári radikalizmusának egyik kiindulópontjává. Jászi ilyenét álláspontjának kialakulásában Szabó Ervinnek is megvolt a szerepe, amennyiben ez időben folytatott levelezésük tanúsága szerint, Jászit — a nyilvánosság elé vitt polémiajuk nyomásával is — arra szorította, hogy elismertesse vele: a szocializmus valódi képviselője a szindikalizmus, s ezzel nem egyeztethető össze a demokratikus reformokért folytatott, Jászi által is követelt küzdelem. A végső, szocialista célban egyetértve, ezen az alapon mintegy elhatárolták egymás munkaterületét: Jászi képviseli a demokrácia megteremtésének minimális programját, Szabó Ervin pedig az ennek nyomán kibontakozó szocialista (valójában: szindikalista) maximális

célkitűzést. Annyira különböző politikai felfogásuk és küzdelmük ellenére is meglévő meghitt barátságuk megértéséhez a munkának ez a fajta egymás közti felosztása mindenesetre megadja a kulcsot.

5. A Társadalomtudományi Társaság differenciálódásának kezdetei

Jászi nyomdokain közeledett a szocializmushoz Harkányi Ede és Madzsar József, Zigány Zoltán és Kégl János. Csatlakozott hozzájuk Wildner Ödön, ifj. Leopold Lajos és többen mások is. 1905 táján nagyjában kezdtek kirajzolódni a Társadalomtudományi Társaságban a választóvonalak az egyes ideológiai-politikai csoportok között. Jászi vezetésével közeledett a szocializmushoz s el is kanyarodott a polgári radikalizmus irányába a radikális szociológus csoport. A Társaság liberális csoportja, mindenekelőtt Gratz Gusztáv, Hegedűs Lóránd és Farkas (Wolfner) Pál Tisza első miniszterelnöksége idején mérsékelte kritikai tevékenységét, s magával kívánta vinni a Társaság tagjainak és a folyóirat szerkesztőinek többségét is a mérsékelt, mindinkább kormánypártivá színeződő liberalizmus irányába. Ez a kísérlet azonban megbukott a radikális szárny ellenállásán, s Gratz Gusztáv kénytelen volt megválni a Huszadik Század szerkesztésétől. (Helyét 1903-ban a baloldali Kégl János foglalta el, majd 1906-tól a folyóirat irányítása a tényleges szellemi vezető: Jászi Oszkár kezébe került.)

A frontok tisztázását elősegítette az 1904 áprilisában—májusában a Társadalomtudományi Társaságban a társadalmi fejlődés irányairól rendezett vita. A vitának négy előadója volt. Gratz Gusztáv a liberalizmus, Batthyány Ervin gróf az anarchizmus, Geőcze Sarolta a konzervativizmus és Szabó Ervin a szocializmus eszmerendszerét fejtette ki. A tucatszori estén át folytatott vitán, amelybe közvetlenül mintegy harmincan kapcsolódtak be, de részt vett benne szinte az egész magyar szellemi élet, tisztázódtak és publicitást nyertek a korabeli magyar politikai gondolkodás főbb áramlatai Geőcze Sarolta konzervatív társadalom-szemléletétől Prohászka neo-klerikális irányzatán, Gratz konzervatív és Vészi demokratikus liberalizmusán át a szocialistákig sőt anarchistákig bezárólag. Ez a vita-sorozat, a Társaság más, a szociálpolitikáról, a vámrendszeréről, a lakáskérdésről, az iskolapolitikáról stb. rendezett vitáihoz hasonlóan, nagy szolgálatot tett a magyar szellemi életnek: erjesztőleg, pezsdítőleg hatott rá, a felvetett kérdésekben kidolgozott javaslataikkal nyomást is gyakorolt a mindenkori kormányzatra a magyar társadalom égető kérdéseinek pozitív megoldására. Legfőbb érdemük mégis abban volt, hogy a marxizmust, a szocialista mozgalom eszmevilágát, amely eddig kívül rekedt a mindennapi szellemi élet vérkeringésén, most mintegy emancipálta, bekapcsolta a magyar politikai gondolkodásba, fontos alkotó elemévé tette.

Ám a viták hatása abban is megmutatkozott, hogy mind jobban differenciálta a Társaság heterogén elemeit, legalábbis a konzervatív liberalizmus híveit egyre tudatosabban szembe fordította a polgári radikalizmus eszmevilágának kimunkálásán mind határozottabban előbbre jutó radikális-szocialista szociológus csoporttal, amelyet ekkor már Jászi Oszkár neve fémjelzett. Ennek a szembefordulásnak újabb jelentkezésére 1905 nyarán került sor, amikor is a Társaság liberális-konzervatív hívei, mindenekelőtt Gratz Gusztáv kísérletet tett arra, hogy a *Huszadik Század* szerkesztő bizottságából kiszorítsa az ott helyet fogláló szocialistákat (Szabó Ervin, Mérő Gyula). Ezzel azt is el akarta érni, hogy közelítse egymáshoz a liberális és radikális irányzatok követőit, egységfrontot hozzon

létre a szocializmus ellen. Kísérletét arra a már említett nyilvános vitára alapította, amely éppen ekkor zajlott Szabó Ervin és Jászi Oszkár között a szindikalizmus értékelésének kérdéseiről. Gratz azonban elszámította magát, túlértékelte a szocialisták s a radikálisok között levő ellentéteket. Támadása sikertelen maradt, sőt, Jászinak és csoportjának alkalmat adott arra, hogy határozottan elhatárolják magukat a liberális elképzelésektől, vagyis, hogy jobbfelé megvonják a határt.

6. A polgári radikalizmus eszméinek továbbfejlődése az 1905—1906. évi politikai válság küzdelmeiben

Gratz támadásának időpontja, a politikai válság elmélyülése 1905 nyarán politikai tekintetben egyébként is aktivizálta a Társadalomtudományi Társaság radikális szárnyát. Jászi és csoportja már 1905 tavaszán arra a felismerésre jutott, hogy a válságot az általános választói jog megteremtésével lehet a leghatékonyabban és tartósan felszámolni. Ennélfogva választójogi agitációs füzet kiadásán fáradoztak, igyekezve megnyerni törekvéseiknek a függetlenségi párt demokratikus elemeit is. Hamarosan csalódottan kellett azonban tapasztalniuk, hogy a függetlenségi párt saját koalíciós partnereinek foglyaként képtelen arra, hogy a megoldást a demokrácia irányában keresse. Támogatták tehát Kristóffy József választójogi ígéretét, bár a kivülállás látszatának megőrzése végett — de Kristóffy támogatásával, aki tagja volt a Társaság választmányának — 1905. augusztus 27-én megalakították az Általános Titkos Választójog Ligáját. A Liga egy időre ismét közelebb hozta egymáshoz a Társaság liberális és radikális-szocialista szárnyát: a koalíció antidemokratikus nacionalizmusának és Tisza merev, választójogi reformellenes álláspontjának elutasítása átmenetileg — a válság idejére — megállította a bomlás folyamatát. A Ligában részt vettek az ellenzéki párt-szövetség egyes vezető politikusai is, akik így kívánták érvényesíteni felfogásukat saját pártjaik konzervatív szárnyával szemben s egyben befolyásolni is a Liga politikai irányát. „Az általános titkos választói jog az a cél, amelynek megvalósításáért fegyvert kell ragadni mindazoknak — hangzott a Liga megalakulását bejelentő Jászi fogalmazta felhívás —, akik folytatni akarják a Kossuthok, Széchenyek s Eötvösök nemzet-egybeolvasztó és nemzeterősítő politikáját, akik azt kívánják, hogy kifejezésre juthasson és megvalósulhasson minden érzés és gondolat, mely a nép jóléte és szellemi megerősítése szent ügyét szolgálja.” „Egyrészt távol állunk minden párttól — hangsúlyozta a felhívás —, annál inkább az imparlamentáris kormánytól. Az általános titkos választói jog nem pártkérdés. Az egész haladó magyar közvélemény ezen egyhangú követelésének nem szabad a pártok versengésén elbuknia!”²

A felhívást a magyar szellemi élet mintegy 60 kiválósága, többségük a Társadalomtudományi Társaság, a Szabadgondolkodók Egyesülete tagjai írták alá, továbbá egyetemi tanárok, művészek, az ipar és a kereskedelmi élet egyes vezető személyiségei.

A Liga megalakulását a szociáldemokrata párt vezetői örömmel üdvözltek; 1905 őszén több alkalommal is közös gyűléseket rendeztek a választójogi küzdelem során. Ezek a gyűlések voltak a szervezett munkásság s a polgári radi-

² A felhívás tervezetét lásd: PI Archívum 507. Szabó Ervin levelezés. 33/b/38. 1905. aug. 22.

kálisok között hallgatólagosan megkötött fegyverbarátság első gyakorlati megnyilvánulásai.

1905 szeptemberében, midőn a Fejérváry-kormány lemondott, a Liga szervezői igyekeztek szabadulni az abszolutista kormány támogatásának ódiúmatól. Jászi több levelében is azt követelte, hogy a függetlenségi ellenzék demokratikus elemeivel teremtsenek kapcsolatot, felvéve a demokratikus követelések közé a nemzeti követeléseket is. Ezt a programot megkísérelte támogatni a szociáldemokrata párt is, amely ezekben a hetekben több helyütt, mindenekelőtt Szegeden és Pécsen, sikerrel is szervezett a függetlenségi párt demokrata érzelmű tagjaival közös népgyűléseket, amelyeken az általános választói jog követelését összekapcsolták egyes nemzeti kívánságokkal. A koalíció antidemokratikus vezetése azonban leállította a hasonló jellegű együttműködést.

1905 októberében, midőn a Fejérváry-kormány a választójogi reform hivatalos programjával lépett ismét porondra, a radikális csoport újjászervezte a Választójogi Ligát s az általános választói jogot propagáló füzetek és vitairatok egész sorozatát bocsátotta közre. A Ligából többen kiléptek, mert helytelenítették politikai irányát; ezek nagyrészt csatlakoztak a nemzeti ellenálláshoz. A többség azonban meglehetősen nyíltan csatlakozott a kormányhoz. Vészi József a kormány sajtófőnöke lett, Ady Endre, aki nemrégiben került a Vészi szerkesztette *Budapesti Napló*hoz, szintén állást vállalt a „darabontoknál”. Jászi és szűkebb csoportja fontolgatta a kormány által tervezett Haladó Párthoz való csatlakozását, de többségük visszariadt, részint a párt reakciós összetétele, részint elszigeteltsége miatt. 1906 tavaszán, midőn a kormány a választójogi reform oktrojálásán dolgozott, s egy újabb párt létrehozását tervezte, Jászi feltételesan hajlandónak mutatkozott a csatlakozásra, de erre a koalíció behódolása következtében már nem került sor.

A megoldás, amelyet a csoport egyik tagja, Méray-Horváth Károly dolgozott ki, megmentette a csoportot attól, hogy a kormánybérenség ódiúmával folytassa küzdelmét a demokratikus Magyarország megteremtéséért. Ugyanakkor azonban — a szociáldemokrata párthoz hasonlóan — küzdelme nehéz feltételek között, az egyesült reakció állandó támadásai közepette folytatódott.

A válság váratlan és gyors lezárása készületlenül érte a radikális csoportot. A várakozás álláspontját választották egy időre, de hamarosan be kellett látniuk, hogy a hatalomra került koalíciótól politikai terveiket illetően nincs mit várniuk. Egyben azonban az is világossá vált számukra, hogy a koalíció cserbenhagyott programjai, mindenekelőtt az önálló vámterület követelése viszonylag széleskörű bázissal rendelkezik. Úgy vélték — a radikális csoporthoz most csatlakozó Szende Pál kitűnő tanulmánya nyomán —, hogy ennek a követelésnek felkarolásával olyan tömeget tudnak mozgósítani, hogy reális lehetőség nyílik az ország demokratikus átalakítására. Szende „Önálló vámterület és osztályharc” című tanulmányában azt bizonyította, hogy a közös vámterület csak a nagybirtok számára előnyös, sőt ez a nagybirtok politikai hatalmának fundamentuma. Nincs magyar demokrácia a függetlenségi követelések s elsősorban az önálló vámterület követelése nélkül — hangoztatta. Az önálló vámterület fejlesztené az ipart s vele a burzsoáziát, másfelől azonban felszínre hozná a nagybirtok s a burzsoázia között meglévő ellentéteket, ezáltal megbomlanék a közöttük eddig megvolt „alliance” s ezzel lehetővé válnék a feudális maradványok felszámolása. Ez az egyetlen út a kispolgárság, a kisiparosok, kereskedők megnyerésére — hangsúlyozta. Szembeszállt Garami szabadkereskedelmi felfogásával, de véleménye a szociáldemokrata pártban nem talált nagyobb vissz-

hangra. Jászi és a radikálisok többsége ezzel szemben a Szende által kifejtett eszmékben formálódó radikális politikai koncepciójuk egyik új, lényeges építőkövét fedezték fel. Az önálló vámterület, egyáltalán a nemzeti függetlenség gondolata, úgyszintén az agrárkérdés egész problematikája most kerül vizsgálódásaik középpontjába.

Az utóbbival kapcsolatban a legnagyobb jelentősége ebben az időben Dániel Arnold munkásságának volt, aki — ekkor még szociáldemokrataként — a Huszadik Század hasábjain egy új szocialista agrárprogramot dolgozott ki. Dániel az ország demokratikus átalakításának legfőbb feltételét már korábban, pártkongresszusi felszólalásaiban is, a munkásság és a parasztság szövetségének megteremtésében jelölte meg. Ennek feltételét pedig a nagybirtokrendszer megszüntetésében, parcellázásában látta. A parcellázásra a nagybirtokot a földjáradék csökkenése fogja rákényszeríteni, hangoztatta, ez pedig a mezőgazdasági munkásság eredményes sztrájkharcai révén érhető el. A parcellázást követően a parasztság szervezetekbe tömörül, kollektív gazdaságokat hoz létre, s így nemcsak a demokráciának, hanem a szocializmusnak is biztos támaszává lesz.

Jászi, ifj. Leopold Lajos, továbbá Rácz Gyula statisztikus (a radikális csoport egyik legjobban képzett tagja) és mások is, nagy elismeréssel fogadták Dániel tervezetét. Paraszt hetilap kiadását tervezték, a parcellázási illetve szövetkezeti politika realizálására parasztbankot akartak létesíteni stb. Mindezt azért is szükségesnek látták, mert a szociáldemokrata párt vezetői elutasították Dániel tervezetét, s így szervezeti bázis híján maguk kívántak akcióba lépni. Erre azonban nem futotta erejükből.

Az általános választói jog, majd az önálló vámterület, még később a nagybirtok parcellázása — olyan felismerései, mondhatnánk programpontjai voltak a Társadalomtudományi Társaság radikális csoportjának, amelyek megvalósítása révén közelebb hozhatónak látták politikai célkitűzésük: a demokratikus Magyarország megteremtését. A válság idején felvetődött újabb tennivalókat azonban még nem dolgozták ki olyan részletességgel, hogy politikai cselekvésük alapjává válhattak volna s olyan szintézisbe sem kerültek a feladatok, hogy egységes politikai koncepció kialakulásáról beszélhetnének.

Ebben a tekintetben az orosz forradalom eseményeinek végiggondolása, világtörténeti helyének és szerepének nagyszerű felismerése sem adott számukra elegendő impulzust. Az orosz forradalom agrárjellegének felismerése nem kevés ösztönzést adott Dánielnek a nagybirtok felszámolására irányuló elképzelésének kidolgozásához, és Szende Pál érvelésében is kimutatható az orosz forradalom közvetett hatása. Jászi Oszkárt nemcsak „valósággal felvillanyozták” a forradalmi események, hanem 1906 nyarán írt cikkében — Adyhoz hasonlóan — meglátta, hogy az orosz forradalomban megvan a polgári forradalom továbbfejlődésének lehetősége is: „a legközelebbi jövő... forradalma nem pusztán polgári forradalom lesz — írta —, hanem az ipari szocializmus nagy akkordja is bele fog vegyülni a hatalmas nemzeti szimfóniába”.³ Ennél tovább azonban a csoport tagjai nem jutottak, a magyarországi válság megoldásának forradalmi perspektíváját szem elől tévesztették. Az orosz forradalomnak ezt a tanulságát a magyarországi küzdelmekben nem tudták hasznosítani. Lényegében megmaradtak azon az álláspontjukon, hogy a szocializmus a távoli jövő feladata lehet csupán; addig pedig a demokratikus Magyarország megteremtésére kell koncentrálni az erőket. A válság küzdelmei s az orosz forradalom hatása mindenesetre végképp kizök-

³ *Jászi Oszkár*: Tanulások. Budapesti Napló, 1906. jún. 2.

kentették őket a tudományos szemlélődésből s határozottan a politikai küzdelmek felé irányították a csoportot. S ők — felismerve ezt a változást — tudatosan is vállalták új szerepüket, új feladataikat.

II.

A polgári radikalizmus ideológiai-politikai tevékenységének kibontakozása és szervezeti elkülönülése. 1906—1914

1. *A Társadalomtudományi Társaság válsága és a konzervatív-liberális elemektől való megtisztítása*

A koalíciós kormány hatalomra kerülése után válságba jutott a Társadalomtudományi Társaság. Konzervatív-liberális beállítottságú tagjainak egy része kényelmetlenül érezte magát a „darabontkormánnyal” való együttműködés folytán kompromittált szervezetben. A szakításra jó ürügyet szolgáltatott a volt „darabont” belügyminiszter, Kristóffy József választmányi tagként való újra-választása. Tiltakozásuk jeléül többen, köztük Concha Győző és Balogh Jenő dr. kiléptek a Társaságból. Ezt követően Gratz Gusztáv, aki a Választójogi Liga egyik vezetője volt, megtagadva korábbi álláspontját, az új hatalom mellé szegődött. Gratz az 1906 májusában megtartott újabb parlamenti választásokon jelöltette magát s Andrássy híveként alkotmánypárti képviselő lett. A Társaságban viselt tisztségéről azonban nem mondott le, sőt azt tervezte, hogy a „darabontokkal” való együttműködésben leginkább kompromittált radikális szociológus csoport eltávolításával megállítja a szervezet balratolódását és bomlását s a Társadalomtudományi Társaságot az új belügyminiszter, Andrássy Gyula válságos elnökségével átjátssza a reakció kezére.

Tervéhez megnyerte Földes Béla függetlenségi párti gazdaságstatisztikust, Apáthy Istvánt, a kolozsvári egyetem európai hírű tanárát, a Társadalomtudományi Társaság egyik alapító tagját, — továbbá Farkas (Wolfner) Pált és Hegedűs Lórándot. Farkas Pál — Pikler és Jászi külföldi tartózkodása idején — nyílt levélben fordult a Társaság tagjaihoz azzal a felszólítással, hogy fasszák meg tisztségeiktől a radikális csoport tagjait. A Társadalomtudományi Társaság megszerzésére irányuló terv azonban sikertelen maradt. Jászi és Pikler váratlanul hazaérkeztek, s az 1906. augusztus 8-án megtartott rendkívüli közgyűlés a puccs kitervelőit kizárta a Társaság soraiból. Minthogy Gratz és elvbarátai terveikben Andrássyra támaszkodtak, kizárásuk után Andrássy kénytelen volt lemondani elnöki tisztségéről. Ezt követően többen is — összesen 37-en — kiléptek a Társaságból.

A jobboldali támadás visszaverése után 1906. október 21-én Pikler Gyulát választották elnökké, Somló Bódog és Méray-Horváth Károly lett a két alelnök, Jászi Oszkárt főtitkárrá, Harsányi Edét, a feminizmus kérdéseivel foglalkozó fiatal szociológust pedig titkárrá választották. A kilépett 37 tag helyébe néhány hét alatt 207 új tag jelentkezett s a Társaság taglétszáma a 2000 fölé emelkedett. Az újjáalakult, s a konzervatív liberalizmus képviselőitől megtisztított Társadalomtudományi Társaság határozottan és egyértelműen a haladás mellé állt. Az 1901-es alakuló ülés „politikamentességével” vagy éppen politikaellenességével szemben Pikler a Társaság programját így fogalmazta meg: „Nekünk, úgy mint eddig, ezentúl sem szabad működésünkkel a hatalmasok kegyeiért pályáznunk,

a tudományt a hatalmasok cselédjévé, és ezzel áltudománnyá lealáznunk. . . . Szociális politikánk kell hogy legyen ezentúl is: az elnyomottak és a kitagadottak felemelése, egy megelégedett, jólétben élő magyar nép megteremtése a tudomány, a műveltség és a felvilágosodás segítségével.”⁴

A Társaság válságának igazi alapja abban rejlett, hogy a kiélezett társadalmi-politikai helyzetben a liberális reformerek nem maradhattak meg egy szervezetben azokkal, akik az egész rendszer radikális átalakítását vallották céljuknak. 1906-tal lezárult az a folyamat, amely a Társaság heterogén összetételéből törvényszerűen következő differenciálódásban mutatkozott meg. Ahogyan néhány év múlva Rónai Zoltán megfogalmazta: „. . . a Társaságba tömörült írók egy része mennél jobban közeledik az új Magyarországhoz, annál jobban távolodnak a régi Magyarország védői a Társaságtól”.⁵

A koalíció lapjai élshangú támadásokat indítottak az újjáalakult Társadalomtudományi Társaság ellen, a *Népszava* viszont örömmel üdvözölte az eseményt. „A polgári radikalizmus született meg ma a Társadalomtudományi Társaságban. Szenvedélyes, harcos és tüzes volt első fellépése . . . Ezzel a polgársággal a közvetlen jövő feladatainak megvalósításában szívesen harcol együtt — önállóságának, osztályjellegének féltékeny megóvása mellett — a magyarországi öntudatos munkásság”.⁶

A polgári radikalizmus azonban nem vált a polgárság által támogatott erős, nagy tömegerővel rendelkező mozgalommá. A Társaságból kilépettek nagyobb részt a koalíciós kormány hívei voltak, akik társadalmi-politikai céljaikban tovább álltak a polgárság közvetlen érdekeinek képviselésétől. Az 1906—1907 folyamán kínáló alkalmat arra, hogy önálló politikai érdekképviselője, esetleg politikai pártja legyen a Társadalomtudományi Társaságot irányító radikális szociológus csoport révén, a magyar nagy- és középburžoázia nem ragadta meg, bármennyire kézenfekvőnek látszott volna is a Társaság felhasználása egy polgári érdekeket képviselő radikális párt létrehozására. 1906 második felében — 1907 tavaszán voltak kísérletek radikális polgári párt alakítására. Ezekben kezdetben részt vett Jászi és csoportja is, de 1907 májusában — a pártalakítás előkészítelésére hivatkozva — visszaléptek az új párt megszervezésétől. Jászi a Huszadik Századba írt szemléjében a tervezett „magyar polgári radikalizmust” „a fejlődő magyar industrializmus” politikai érdekképviselőjeként létrejövő szervezetnek ábrázolta, amelynek tevékenységét átmenetileg a szervezett munkásság is támogatta volna. „Ezek a remények — írta —, úgy látszik, füstbe mentek és az események azoknak adnak igazat, akik nem sokat várnak a magyar ipari kapitalizmustól a radikális politikai küzdelmek számára.” A nagytőke tartózkodó magatartását a jó üzletmenetelből s képviselői többségének erős asszimilációs vágyából vezette le.⁷ Nem tette azonban hozzá a harmadik, valószínű okot: azt, hogy éppen a csoport radikális jellege riasztotta vissza a magyar nagytőkés és kereskedő polgárságot a Társadalomtudományi Társaság támogatásától, a tervezett polgári radikális párt vállalásától. A koalícióval szemben alulmaradt Szabadelvű Párt feloszlását, a kivárást még mindig kevésbé veszélyesnek tartotta, mint a demokratikus Magyarország megteremtéséért a szocialistákkal szövetségre kész radikális értelmiségi csoport támogatását. Kóbor Tamás éppen a szocializmus irányá-

⁴ Huszadik Század, 1906. II. köt. 420. A Társadalomtudományi Társaság.

⁵ Huszadik Század, 1912. II. köt. 474. A Társadalomtudományi Társaság fejlődése.

⁶ Népszava, 1906. aug. 9. Andrásst kidobták.

⁷ Huszadik Század, 1907. I. köt. 186—188. Radikális program.

ba mutató radikális lépéseket kritizálta s erre hivatkozva hátrította el a radikálisoknak azt az igényét, hogy vezetői legyenek a demokratikus átalakításért folyó harcnak. Vázsonyi még tovább ment, s ellenségesen utasította vissza a politikai cselekvés útjára lépett radikális „szobatudósokat”.

2. „Magyarország fölfedezése” és az új Magyarország tervének kidolgozása

Szende Pál és Dániel Arnold 1906-ban publikált tanulmányai az önálló vámterület és az agrárfejlődés kérdéseiről csak bevezetői voltak annak a módszeres, alapos munkának, amelyet a Társadalomtudományi Társaság vezető radikális és szocialista értelmiségi csoportja 1907-től kezdve kibontakoztatott. Nagyszabású, többirányú, mégis egységes egészre: a magyar társadalom tudományos megismerésére s a fejlődése szempontjából szükséges tennivalók meghatározására irányuló tevékenység volt ez. Ha az 1906 előtti éveket az ideológiai-politikai tájékozódás és ennek eredményeként a nézetek-módszerek tisztázódása jellemezte, az egyértelműen baloldalivá vált Társadalomtudományi Társaság tevékenységének ekkor kibontakozó új szakaszában mindenekelőtt „tudományos politika” kidolgozását tekintette feladatának. A nemzetközi szocializmus egyes válságtünetei (a revizionizmus előretörése, a szindikalizmus és antimilitarizmus megjelenése), a magyarországi polgárság gyengeségeinek s a nagybirtok és a klerikalizmus: egy szóval a feudális erők tényleges hatalmának realisabb megismerése mellett az 1905–1906. évi politikai válság küzdelmeinek gyakorlati tapasztalatai egyaránt arra a felismerésre vezették őket, hogy — amint Jászi megfogalmazta — „ma még itt Magyarországon nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is más erők dolgoznak, mint Nyugaton”.⁸ Fel kell adni tehát azt a korábbi, leegyszerűsítő nézetüket, hogy az ország felzárkózása a nyugat-európai eszményképhez az ott megtett útnak megfelelően egy-két évtized kemény harcával elérhető. Ellenkezőleg, mielőtt megindítanák küzdelmüket, meg kell ismerniük, valósággal föl kell fedezniük az országot.

Ezt a felismerést s a belőle adódó tennivalókat fogalmazta meg Jászi Oszkár „Az új Magyarország felé” című cikkében 1907 tavaszán. Jászi cikkében abból indult ki, hogy Magyarország társadalmi fejlődésének szükségszerű következő lépcsőfoka a polgári demokrácia lesz. Ennek az a politikai feltétele, hogy radikális polgári párt jöjjön létre, amely — a tőkével szemben meg nem alkuvó küzdelmet folytató forradalmi munkáspártra támaszkodva — harcot indít ennek megteremtéséért. A polgári radikális párt feladatai között Jászi első helyen a demagóg, klerikális töltésű nacionalizmus elvetését s a függetlenségi gondolat és a demokratizmus egybekapcsolásának szükségességét jelölte meg. Ennek alátámasztását az önálló vámterület megteremtésében, a nagybirtok felosztásában és kisbirtok-rendszeren alapuló szövetkezeti hálózat létrehozásában, helyi demokratikus önkormányzat kiépítésében, az egyházi birtokok szekularizációjára épülő széleskörű közoktatási reformban, a progresszív adózás bevezetésében, az egészségügy és az igazságügy államosításában jelölte meg. A munkásosztály küzdelmének támogatására széleskörű munkásbiztosítást, gondolat-, sajtó-, gyülekezési és egyesülési szabadságot, az „izgatás” és a sztrájk szabadságát tartotta elengedhetetlennek. A nemzetiségi politikában Eötvös és Deák útját, az 1868. évi 68. törvénycikk tényleges megvalósítását jelölte meg feladatként. Végül a politikai

⁸Huszadik Század, 1910. I. köt. 8. Tíz év.

válság éveiben annyira középpontba került katonai kérdések megoldására modern néphadsereg létrehozását sürgette.

A magyarországi polgári radikalizmusnak ezt az első, vázlatos programját — írta Jászi — ki kell részleteiben is dolgozni. Nyilvánvaló — fűzte hozzá —, hogy ez csak kollektív erőfeszítések eredménye lehet. A koalíció kormányzása egyelőre kizár minden tényleges beavatkozást a politikai életbe. De éppen ezért kell felhasználni az időt arra, hogy „tisztába jöjjünk feladatainkkal”, s ha itt lesz az ideje, hogy „ki lehet bontani a vitorlákat: a hajónk pontos iránytű nélkül ne maradjon”.⁹

A nagyszabású munka: a „rég Magyarországot” feltérképezése és az új Magyarország tervének kidolgozása — az addigi eredményekre támaszkodva — szinte valamennyi irányban megindult. A Huszadik Században s önálló füzetekben is megjelenő tanulmányok, a Társadalomtudományi Társaságban rendezett viták hatalmas energiákról, széles látókörrel, tudományos elmélyültségről tanúskodnak. Rácz Gyula kiterjedt statisztikai anyagra támaszkodó munkában tárta fel a magyar társadalomban végbemenő osztályképződés gazdasági alapjait; vitája tovább pontosította a magyar társadalom szervezetének, fejlődés irányainak képét. Nagy eredmények születtek a magyar társadalom egyes osztályainak, mindenekelőtt a munkásság és a parasztság helyzetének, életmódjának újszerű feltárása révén. Ebben a munkában új kutatási módszer, új műfaj született: a szociográfia, amely kisebb társadalmi egységek életének: munkájának, kereseti és lakásviszonyainak, életmódjának, szokásainak és kultúrájának pontos felvételével a magyar társadalom élesen kirajzolt képét tárta fel. Braun Róbert — a szociográfia hazai úttörője — a marosvásárhelyi munkásság életviszonyairól s a falu lélektanáról, Fényes Samu a balmazújvárosi földmunkásság kulturális helyzetéről, Bosnyák Béla a budapesti diáknymorról készített felmérést; tanulmányok születtek az egyke problémájáról, a budapesti munkásság lakásnyomoráról (Alpári Gyula), általában a fővárosi lakáshelyzet súlyos társadalmi és egészségügyi következményeiről. Ehhez csatlakozott Kende Zsigmond, Berend Miklós egészségügyi szociográfiái és Heim Pál, az európai hírvé gyermekgyógyász gyakorlati tevékenysége is. Bolgár Elek a kivándorlás kérdéseit, Csécsy Imre az értelmiség helyzetét, Harkányi Ede a női emancipáció kérdéseit tanulmányozta.

A szociológiai kutatások kiterjedtek a hazai oktatásügyre, átfogták a magyar kulturális élet fontos területeit is. Méray-Horváth Károly és Pikler Gyula előadásai alapján több mint 30 részvevővel vitatták meg a középiskolák helyzetét, a szükséges reformokat; (a vita anyagát önálló füzetben is megjelentették). Kunfi Zsigmond, Zsigány Zoltán, Balassa József az iskolarendszer s az egész magyar közoktatás válságát és fejlődésének perspektíváit, „a jövő iskolája” kiépítésének lehetőségeit és feladatait tárták fel. Munkásságuk — amely a tanítók — tanárok közötti széleskörű agitációval is párosult — elősegítette, hogy Magyarországon jelentékeny létszámú és társadalmi súlyú radikális tanítómozgalom keletkezett. Ennek irányításában, lapjának (Új Korszak) szerkesztésében a radikális Zsigány Zoltán, Czabán Samu mellett szocialisták is aktívan részt vettek (Somogyi Béla).

Két hónapon át tartó, nagy visszhangot keltő vita zajlott le Ignótus bevezető előadása nyomán irodalom és társadalom kapcsolatáról. A vitát, amelyben többek között részt vett Diner-Dénes József, Schöppflin Aladár, Jászi Oszkár, Babits Mihály, Osvát Ernő és Pogány József, Szende Pál zárta le, hitet téve — a

⁹ Huszadik Század, 1907. I. köt. 15. Az új Magyarország felé.

részvevők többségének álláspontjával összhangban — a magas művészi színvonalú és a társadalmi haladásnak elkötelezett irodalom mellett. Hasonló gondolatokat fejtett ki a művész társadalmi szerepéről a Huszadik Század hasábjain Kernstock Károly is. Kőhalmi Béla a magyar irodalom valóságos hatásának lehetőségeit: irodalom és könyvkiadás kapcsolatát elemezte; a Társaság egyik vitája a saját társadalmi szerepét vizsgálta.

A kutatások sikeréhez nem kevéssel járult hozzá az a lankadatlan szakmai frissesség, tanulmánygyás, a szociológia nemzetközi eredményeinek az a szüntelen figyelemmel kísérése és átvétele, amely a Társadalomtudományi Társaság tagjainak annyira jellemző tulajdonsága volt. Nincs a Huszadik Századnak szinte egyetlen száma sem, amely ne ismertetne-bírálna újabb eredményeket-módszereket; rendszeresek a folyóiratnak a nemzetközi szociológiai kongresszusok tárgyalásairól írt elemző-bíráló beszámolóit is. A jó nemzetközi tájékozódást szolgálta a Társadalomtudományi Könyvtár című sorozat, amely — kisebb tévedésekkel — a korabeli nemzetközi szociológiai irodalom javát ültette át magyar nyelvre s tette ezzel a kiépülő magyar szociológia szerves részévé. (Achille Loria, Werner Sombart, Karl Kautsky, Emil Vandervelde, Eduard David és mások munkái mellett Jászi, Ágoston Péter, Farkas Géza stb. nagyobb művei is ebben a sorozatban láttak napvilágot.)

Ide sorolhatók azok a módszertani írások és viták is, amelyek egy-egy szociológiai fogalom tudományos meghatározásának szakmai eljárásait igyekeznek tisztázni, a szociográfiai felvételek módszereit írják le, vagy a társadalmi törvényszerűségek jellegének kifejtésére irányulnak (Varga Jenő, Braun Róbert, Kovács Gábor stb. írásai).

A társadalmi törvényszerűségek megismerésére irányuló lázas útkeresést azonban, amely annyira jellemezte a szociológus-csoport tevékenységének korábbi éveit, törvényszerűen lassanként a megállapodás, az elért eredmények gyakorlati szakmai hasznosítása váltotta fel. Nagyobb vitát csupán Somló Bódognak a XX. század szociológiájáról írt összefoglalása váltott ki, amelyben az „objektív szociológiai rendszereket” mint tudományos irányokat szembeállította a „szubjektív”, a pszichológiai szociológiai felfogásokkal. A Huszadik Század hasábjain, majd a Társadalomtudományi Társaság vitaülésén heves, de rendkívül termékenyen vita bontakozott ki Somló és Pikler között; ebbe később — Piklerrel szemben — bekapcsolódott Méray-Horváth Károly is, aki a maga „organikus”, pontosabban szólva biológiai—fiziológiai szociológiáját „objektív” rendszerként igyekezett feltüntetni. Tovább hatottak egyes szociál-darwinista irányok, mint az eugenetika (fajnemesítés) akkoriban divatos elmélete. (Egy időben Madzsar József kísérlete meg, hogy tanulmányok, vitaülések révén ezt részleteiben is kidolgozza.) Jászi — Darwin születésének 100. évfordulójára írt cikkében, 1909-ben — maga is elismeréssel szólt a különféle szociál-darwinista iskolákról, mint amelyek a történelmi materializmus mellett a „legjobban ébrentartják a kauzális törvényszerűség gondolatát”.¹⁰

Valójában a radikális szociológusok többsége a spenceri evolucionizmustól elszakadva kisebb-nagyobb mértékben elfogadta a történelmi materializmust, elismerte termékeny alkotó jellegét s eredményesen alkalmazta is a társadalom tudományos megismeréséért folytatott gyakorlati munkájában. Nyilvánosan csupán Pikler Gyula helyezkedett szembe vele s „a materialista történelmi felfogás legnagyobb hiányaként” a lelkiállapotok társadalmi szerepének figyelmen kívül hagyá-

¹⁰ Huszadik Század, 1909. I. köt. 281. Darwin és a szociológia.

sát róttá fel.¹¹ Piklerrel vitázva Szabó Ervin kimutatta a tudatosság (a Pikler-féle „belátás”) társadalmi szerepének korlátait, a hamis tudat történeti szerepét, bizonyítva egyben azt is, hogy a társadalmi haladással párhuzamosan egyre tágabbra nyílnak a „tudományos politika”, az emberi ráció társadalom-alakító, fejlődését meggyorsító lehetőségei.¹²

A „tudományos politika” kidolgozásának, „Magyarország fölfedezésének” lázas lendülete azonban viszonylag szűk keretek közé szorította szakmai-ideológiai jellegű munkásságukat-vitáikat. A főerők a főkérdésekre koncentráltak: milyen természetűek és hogyan oldhatók meg a magyar társadalom legégetőbb problémái: mindenekelőtt az agrárkérdés és a nemzeti-nemzetiségi probléma.

3. A polgári radikalizmus és az agrárkérdés

A polgári radikális szociológusok kutatásainak középpontjába mindenekelőtt az agrárkérdés, a nagybirtokrendszer hazai szerepének tudományos kidolgozása került. Már 1905—1906-ban írt cikkeikben, tanulmányaikban meggyőződéssel hirdették, hogy — a francia forradalom analógiájára s az első orosz forradalom példájára is hivatkozva — a feudális eredetű nagybirtokrendszer felszámolása a legfőbb feltétele az ország fejlődésének, a demokratikus Magyarország létrehozásának. Ágoston Péter, Rácz Gyula, Dániel Arnold kutatásai a nagybirtokrendszer történelmi kialakulásáról, szerkezetéről, gazdasági súlyáról és társadalmi-politikai hatásáról alapozták meg azt a nagyszabású, 1907 őszétől 1908 nyaráig húzódó vitaciklust, amelyet a Társadalomtudományi Társaság „A nagybirtok szociális hatásai” címmel rendezett meg. A résztvevők sokoldalúan vizsgálták a nagybirtok szerepét: üzemi eredményeit, a közép- és kisbirtokra, a mezőgazdasági munkabérek alakulására gyakorolt hatását, a nagybirtok vám- és adópolitikáját, ennek kereskedelmi következményeit, a jogi és a politikai életben, a társadalom szellemi életében betöltött retrográd szerepét stb. Jászi Oszkár összefoglaló előadása mindenekelőtt gyakorlati-politikai szempontból tekintette át a nagybirtok társadalmi szerepét: számbavette az osztályerők megoszlását, a nagybirtokokkal szemben álló s a vele érdekközösségben levő osztályokat és rétegeket. Hasonló összegezést tartalmazott Rácz Gyula 1908-ban közzétett tanulmánya is (Magyarország gazdasági és szociális állapota a XX. század első évtizedében. Huszadik Század, 1908. II. köt.) megállapítva, hogy „Magyarországon ma is teljes hatalmával uralkodik a feudális nagybirtok” s az ország haladásának legfőbb feltétele e hatalom és gazdasági alapjainak megsemmisítése.

A nagybirtok szerepének ez a felismerése lényegében megegyezett a szociáldemokrata pártnak a felfogásával. Ezen az alapon — elsősorban a párt ellenzéke és a radikálisok között — együttműködés alakult ki a Szociáldemokrata Párt agrárprogram-tervezetének kidolgozására. Ennek folyamán azonban hamarosan tisztázódtak az elválasztó mozzanatok is, mindenekelőtt az, hogy míg a párt vezetői a nemzetközi szociáldemokráciában az agrárkérdésről az ortodox marxista felfogás hívei (Kautsky) és a revizionisták (David, Vollmar) között folyó vitában az előbbieket álláspontját osztották, Dávid és Rácz Gyula az utóbbiakhoz állt közelebb. Gyakorlatilag ez annyit jelentett, hogy míg a párt vezetői a nagybirtok társadalmi tulajdonba vételének programját tekintették az agrárkérdés megoldási

¹¹ Huszadik Század, 1910. I. köt. 123—125.

¹² Huszadik Század, 1910. I. köt. 133—136. Lehetséges-e tudományos politika?

útjának, addig a radikális szociológusok az agrárkérdést a nagybirtokok felosztásával és kisgazdaságokon alapuló szövetkezeti rendszer kiépítésével tekintették megoldhatónak. Ezek a nézeteltérések nem tették lehetővé a radikálisok és a szocialisták tartós együttműködését az agrárkérdés gyakorlati kidolgozásában. Ez a helyzet arra készítette Dániel Arnoldot, hogy szakítson a szociáldemokráciával és eszmei-politikai tekintetben is a polgári radikalizmushoz csatlakozzék. Ez azonban továbbra sem zárta ki, hogy más kérdésekben, főként a választójogi küzdelemben az érintkezés továbbra is fennmaradjon.

Dániel Arnold, Rácz Gyula valóban elfogadták a mezőgazdaságban a tökekoncentrációt tagadó David-féle elképzeléseket, sőt antifeudális harcukat éppen ebből vezették le. Jászi maga is azt hangoztatta, hogy Marx tévedett, midőn a tökekoncentrációt a mezőgazdaságban is érvényes törvényszerűségnek tekintette, s Eduard David és Franz Oppenheimer nézeteinek jelentőségét hangsúlyozta. Jászi is elfogadta a Dániel-féle koncepciónak azt a Diner-Dénes József szerint „kollektivistá-revizionista” felfogását, amely a nagybirtok parcellázását nagyarányú szövetkezeti akcióval kívánta összekapcsolni, azzal a lényeges különbséggel azonban, hogy a létrejövő szövetkezetek tőkés jellegét fenn kívánta tartani. „Úgy tudományos, mint taktikai okok engemet azok táborába vezetnek — írta 1907-ben —, akik az agrárkérdés megoldását a szövetkezeti akció rendkívüli kifejtésével karöltve egy oly paraszt-földbirtok-politikában keresik, amely számos üzemágban a latifundiumokat megszünteti és helyükbe virágzó kisbirtokos osztályt teremt. Tudom, hogy ez a kispolgár agrárprogram Diner-Dénesnek igen ellenszenves, de azt is tudom, hogy egyre több hívet szerez magának minden ország szocialista vezéreinek körében.”¹³ Jászinak a dániai szövetkezeti mozgalom volt valójában az ideálja, a „sunyi, alázatos magyar paraszttal” (mert ilyenné tette a nagybirtok), Jászi „a szabad föld társadalmából” kinőtt, „nyílt, bátor dán kultúremlert” állította szembe. „Földet kell adni a nincstelen parasztságnak, s nagystílű mezőgazdasági szakoktatással meg kell őket tanítani modernül gazdálkodni, s dán mintára szövetkezni” — hirdette 1914 nyarán.¹⁴

Jászi és a polgári radikálisok 1906 után egyre mélyebbre hatoltak a magyarországi agrárkérdés kidolgozásába, mind határozottabban és világosabban felismerték a nagybirtokrendszer végzetes szerepét az ország fejlődése szempontjából. Az ebből eredő gyakorlati-politikai konklúziókat azonban csak késlekedve, csak bizonytalankodva vonták le. Eljutottak ugyan a földosztás gondolatáig, ennek gyakorlati feltételeit azonban valójában sohasem dolgozták ki. Ebben nyilván szerepet játszott az, hogy a szociáldemokrata párt mereven szembehelyezkedett az agrárkérdés kidolgozására tett javaslatokkal; hatása lehetett annak is, hogy — megfelelő parasztpártok híján — elméleti elgondolásaiknak nem volt egyéb társadalmi bázisa. 1908—1909-ben megkísérelték ugyan, hogy kapcsolatba lépjenek Áchim parasztpártjával, s a *Husadik Század* 1908-ban vitára is bocsátotta Áchim agrárprogramját, sőt Áchim tagja lett a Társadalomtudományi Társaság Szabadiskolájának is, de alig egy esztendő múlva elhidegültek egymástól, s a *Parasztújság* már éles hangon támadta a szociológusokat.

Jászi többször is hangoztatta, hogy a parasztság a magyar demokrácia igazi letéteményese, de annak a felismeréséhez, hogy a parasztság e szerepének kiteljesítéséhez önmaga képtelen, hogy tehát a paraszti-szegényparaszti rétegek szervezésére van szükség, csak közvetlenül a világháború kitörése előtt jutottak el.

¹³ Husadik Század, 1907. I. köt. 187—188. Radikális program.

¹⁴ Világ, 1914. jún. 30. A radikális párt szervezkedése Nagyváradon és Versecen.

„A magyar demokratikus mozgalom gyenge és szárnyaszegett mozgalom, míg pusztán városi képződmény. Csak a széles paraszti és földmunkás néprétegek öntudatra ébredéséből és szervezéséből nőhet ki a magyar szabadság fája” — írta 1913-ban.¹⁵

Az agrárkérdés gyakorlati-politikai megoldásának irányába is ekkor teszik az első lépéseket. A Huszadik Század 1914. évi 1. számával „Mezőgazdasági Szemle” címmel új rovatot indítottak, amely rendszeresen beszámolt a hazai és a nemzetközi eseményekről, az agrárfejlődés és agrármozgalmak új fejleményeiről. „A parasztkérdés — írta Jászi 1914-ben — a jövődő magyar politika tulajdonképpeni gerince”.¹⁶

Ezt a felismerést tükrözte a pártalakuláskor elfogadott program is, amely legfőbb közgazdasági és társadalompolitikai követelményként a nagybirtok-rendszer felszámolását tűzte ki.

4. A polgári radikalizmus és a nemzetiségi kérdés

A magyar politikai életnek az agrárkérdéshez hasonlóan, ha ugyan nem még nagyobb mértékben, a nemzetiségi kérdés is központi problémája volt. A tökétes fejlődés előrehaladásával a magyarországi nemzetiségek körében is kialakult és megerősödött polgárság, főként kis- és középpolgári rétegek szervezkedése, politikai öntudatosodása a század elejétől fogva nagyot lépett előre s mind aktívabb fellépésük és részvételük a magyar politikai életben ismét megnövelte a nemzetiségi kérdés súlyát és jelentőségét. A magyar uralkodó osztályok legkülönbözőbb csoportosulásai, az agráriusoktól Tiszán át a függetlenségi párti képviselők többségéig a demokratikus jogok kiterjesztését éppen a nemzetiségi veszedelemre hivatkozva utasították folytonosan vissza, a nemzetiségi mozgalmakban jelölték meg azt az erőt, amely hatalmukat elsődlegesen veszélyezteti. A nyílt és burkolt elnyomás különféle módszerei mellett, az 1868. évi 68. tc. liberális rendelkezéseit félretéve, az uralmon lévők, mindenekelőtt Tisza tett sikertelen kísérletet a nemzetiségiek egyes csoportjaival való megegyezésre is.

A polgári radikálisok is jelentőségéhez mért, nagy szerepet tulajdonítottak a nemzetiségi kérdésnek. Jászi Oszkár A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés című nagyszabású monográfiájában (1912) a nemzeti-nemzetiségi kérdést „a demokrácia archimedesi pontjának”, „állami létünk központi problémájának” nevezte.¹⁷ A polgári radikálisok közül éppen ő volt az, aki a nemzetiségi kérdést a legalaposabban feldolgozta: említett munkáján kívül további könyvek, tanulmányok, vitacikkek egész sorát publikálta, amelyekben igyekezett választ adni a nemzeti kérdés elméleti kérdéseire éppúgy, mint gyakorlati-politikai problémáira, megkísérelte, hogy kidolgozza a nemzeti-nemzetiségi kérdés demokratikus megoldását Magyarországon.

Jászi Oszkár munkássága a nemzetiségi kérdés irodalmában az egész magyar politikai gondolkodás történetében — a marxista felfogás után — kétségkívül a legszámottevőbb teljesítmény. Jászi a nemzet és nemzetiség fogalmának meghatározásakor — a marxista nemzetfelfogáshoz hasonlóan — a gazdasági, történeti, nyelvi és kulturális tényezők közösségformáló szerepéből indult ki,

¹⁵ Huszadik Század, 1913. I. 356. Visszavonulás.

¹⁶ Világ, 1914. jún. 7. A radikális párt.

¹⁷ Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1912. VII. I.

ehhez azonban fontos attributumként hozzákapcsolta az önrendelkezés jogát is, mint az államalkotás feltételét. Ezen az alapon különböztette meg egymástól a nemzetet, amely rendelkezik állammal, a nemzetiségtől, amely valamely más államalkotó nemzet állami keretein belül rendelkezik a nemzeti csoportra jellemző egyéb attributumokkal. A nemzeti mozgalmak keletkezését — a marxista felfogáshoz hasonlóan — Jászi is összekapcsolta a tőkés fejlődéssel, s leszögezte, hogy „a nyelvi egységet nem egy mesterséges törekvés hozta létre, — legfeljebb megkönnyítette azt —, hanem az élet tényleges gazdasági és kulturális egysége”.¹⁸ Emellett azonban gyakran hangsúlyozta a kulturális-nyelvi egység fontos szerepét is, sőt egyes munkáiban, s főként a nemzetiségi kérdés megoldására irányuló gyakorlati-politikai ajánlásaiban éppen ez az utóbbi vált dominálóvá.

Az önálló állami léttel nem rendelkező nemzetek vagy nemzetközösségek — a nemzetiségek — szabad fejlődését Jászi akkor látta biztosítottak, ha nincs akadály *az adott államkereteken belül* nyelvük, kultúrájuk kifejlesztésére és szabad használatára. A nemzetiségi kérdés megoldásának „két sine qua non-ja — feltétele van — írta nagy művében. — Az egyik: jó iskola, jó közigazgatás, jó bíraskodás a nép nyelvén. A másik: minden nemzetiség azon jogának elismerése, hogy nyelvét, kultúráját szabadon kifejelessze” (529. old.). Egyébként a nemzetiségi elnyomást olyan „sérelemi többletként” értékelte, amely megnehezíti, ha éppen lehetetlenné nem teszi a tényleges társadalmi frontok kialakulását, a társadalom alapvető osztályok szerinti tagozódásának világos kifejlését.

Jászi felfogásában a polgári demokratikus rend volt az az ideális társadalmi-politikai forma, amelyben az osztályviszonyok szabadon érvényesülhetnek. Ennek a megvalósítása, felszámolva a „feudalizmust”, megszüntetné a Magyarországra annyira jellemző nemzetiségi elnyomást is. Mert Jászi szerint a nemzetiségeket érő „sérelemi többlet”, a nemzetiségi elnyomás nem a különböző nemzeti mozgalmak összeütközésének terméke, hanem — Magyarország esetében mindenestre — a feudális uralkodó osztályoknak az az érdeke, hogy ne engedjék szabadon kifejlődni a tőkés viszonyokat, mert az osztályuralmuk elvesztését eredményezné.

A nemzetiségi kérdés megoldását ilyenképpen az ország demokratikus átalakításával azonos folyamatnak fogta fel, közvetlenül összekapcsolva az általános választói jog megteremtését s a nemzetiségi elnyomás megszüntetését. Éppen ezért részint elegendőnek ítélte az 1868-as 68. tc. gyakorlati megvalósítását, részint pedig elutasított minden olyan törekvést, amely a magyarországi nemzeti kérdést a politikai-területi önrendelkezéssel kívánta volna összekapcsolni. Az ország területi integritásának fenntartását gazdasági és kulturális érvekkel egyaránt igazolni próbálta s anakronisztikusnak minősített mindenfajta területi autonómiára vagy föderalizálásra irányuló tervet. Ez, a nemzetiségek politikai önrendelkezését elutasító koncepció részint közel hozta őt Karl Renner és Otto Bauer nemzeti-kulturális autonómiát képviselő felfogásához, részint azonban — a föderalizmus elutasítása révén — szembe is állította velük, akik éppen ezekben az években dolgozták ki elgondolásukat, amely az Osztrák-Magyar Monarchia dualista államszervezete helyébe a birodalomban élő népek demokratikus szövetségének eszméjét vetette fel.

Nem állt ezzel ellentétben Jászinak a háború utolsó évében kidolgozott híres „Keleti Svájc” elképzelése, sem Kossuth dunakonföderációs tervének módosított felelevenítése: Jászi ugyanis a tervezett államszövetségbe a meglevő történeti

¹⁸ Világ, 1911. jún. 27. A nemzetköziség útja.

Magyarországot egységes államként, érintetlen belső közigazgatási és államhatárokkal kívánta volna bekapcsolni.

Jászihoz hasonló nézeteket képviselt Szende Pál is. Karl Renner 1906-ban a Monarchia nemzetiiségi viszonyaival foglalkozó könyvével vitázva Szende is az integer Magyarország talajára helyezkedve bizonyította, hogy a demokratikus átalakulás lehetővé teszi az ország változatlan határok közötti fenntartását, sőt azt is bizonyítani igyekezett, hogy a nemzetiségek körében már nincs számottevő kifelé gravitáló törekvés, ellenkezőleg, a nemzetiségek sokkal inkább felhasználhatók a Gesamtmonarchie-törekvések támogatására az önálló magyar állami törekvésekkel szemben. Szende több munkájában is főként azt bizonygatta, hogy a nemzetiiségi kérdés állandó napirenden tartása a reakciós uralkodó osztályok érdeke, mert ezzel tudják leginkább mozgósítani az iskola és a sajtó által sovínisztának nevelt magyar közvéleményt mindenfajta demokratikus törekvéssel szemben.

Szende ebből azt a következtetést vonta le, hogy a haladásnak fontos feltétele, hogy megváltoztassa a magyar társadalom történeti tudatában levő hamis képzeteket, reális történetiszemléletre, tehát reális politikai felfogásra nevelje a tömegeket. Ezzel függött össze Szende széleskörű tevékenysége főleg a koalíciós kormány történeti hamisításainak, kuruckodó nacionalizmusának leleplezésére. Ő és társai esetenként túllőttek a célon, mikor pl. a hamis Kossuth-kultusszal szemben Görgey mellé álltak, vagy amikor a Habsburg-barát beállítottágú fiatal Szekfű Gyulát támogatták, aki a Száműzött Rákóczi c. tanulmánya miatt a sovínisza sajtó pergőtüzébe került. Alapjában véve azonban helyesen támadta (és támadták) a kormánypárti és ellenzéki nacionalizmus-sovínizmust egyaránt (Szende Rákóczi és Werbőczy-tanulmánya stb.).

Jászi is felfigyelt arra — bár részletesen nem fejtette ki —, hogy a magyar önállóság, az Ausztriától való elválás szorosan összefügg a nemzetiiségi kérdéssel. „Nem lehet Ausztria gyarmatpolitikáját megtörni addig — írta —, míg az ellenünk az ország másik felét mozgósítani tudja” (*Világ*, 1911. január 29.). A dualizmus felszámolását közvetlen programként nem hirdette, de — Szende nyomán — az önálló vámterület megteremtését olyan előrelépésnek tekintette, amely — tisztázva a két ország közötti kapcsolatok gazdasági problémáit, — a nacionalista ellentétek csökkenésére vezethet. Ugyanakkor azonban a nagy gazdasági egységek progresszív jelentőségét hirdetve, Jászi nem lépett fel a két ország különleges kapcsolatainak teljes felszámolásáért.

Jászi megnyilatkozásait a nemzeti-nemzetiiségi kérdésben a reakciós sajtó szinte állandó támadásai kísérték. Különösen Tisza lapja, a *Magyar Figyelő*, s maga Tisza István is Jászit hazátlansággal, nemzetellenes tevékenységgel vádolták. Különösen sérelmezték, hogy Jászi elismerte, sőt — a vádaskodók szerint — egyenesen propagálta is a magyarországi nemzetiségek elnyomását. Nem békéltek meg Jászi és a radikálisok egyes antinacionalista nézeteivel sem, hevesen bírálták azokat a megnyilatkozásait, amelyekkel leleplezték az uralkodó osztályok elvakult nacionalizmusát, a nemzetiségek ellen irányuló sovínizmusát.

Az utóbbival összefüggésben érdekes szemügyre venni Jászinak a hazafisághoz való viszonyát. Jászi az uralkodó osztályok reakciós nacionalizmusával a tömegek hazafiságát igyekezett szembeállítani, bizonygatva eközben, hogy a szocializmus sem hazafiatlan mozgalom, legalábbis a XX. században nem az, szemben Marx és Engels fellépésének időszakával, amikor még — úgymond — a proletariátusnak valóban nem volt hazája. A proletár hazafiság alapjának nem azt a harcot tartotta — félreértve a marxizmus idevonatkozó forradalmi álláspont-

ját —, amely a munkásosztály hatalmáért harcolva akarja hazához juttatni a proletárokat, hanem a reformistáknak azt a nézetét, hogy a nagyobb munkabér, a munkásság anyagi jólétének emelkedése az az alap, amely a munkásokat a burzsoá hazához fűzi s egyre inkább a saját hazájának érzetét is kelti bennük.

Bármennyire haladók voltak is Jászi nézetei a magyar politikai gondolkodás egészéhez viszonyítva, egy dologban elvileg nem haladták meg a „magyar állam-eszme” nacionalista felfogását. Nevezetesen abban, hogy szilárdan kitartott a történeti Magyarország területi integritása mellett, elutasítva ilyenképpen a Magyarországon élt népek jogát a politikai önrendelkezésre. Ez súlyos hiba volt, olyan tehertétele a polgári radikalizmusnak, amely megakadályozta abban, hogy szövetséget építhessen ki az ország lakosságának legalább a felét kitevő nem-magyar népekkel, illetve nemzeti mozgalmakkal s ezzel a demokratikus átalakulást fontos tömegbázisától fosztotta meg. Az első világháború végén bekövetkezett bukásuk szintén a legszorosabban összefüggött ezzel a lényegében nacionalista jellegű álláspontjukkal, amennyiben az ő részükről sem tette lehetővé, hogy megegyezés jöjjön létre a magyar és a nem magyar népek demokratikus nemzeti mozgalmai között.

5. A polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia

„Magyarország fölfedezésében” egymást támogatva és egymással vitázva együtthaladtak a Társadalomtudományi Társaságba tömörült radikális és szocialista értelmiségiek. Ez a sajátos együttműködés, mondhatnánk: szövetség, amely egyedülálló jelenség volt a környező országokban végbemenő fejlődéshez képest — több összetevőre vezethető vissza. Mindenekelőtt szembeötlő, főként még a század első éveiben, a hazai szocialista mozgalom ideológiai hátramaradottsága, felkészületlensége arra, hogy saját erőiből választ adhasson az ország érlelődő gazdasági-társadalmi válságjelenségeire. Minthogy ezek megoldása politikailag egyre sürgetőbbé vált, a párt vezetői, ekkor még csekély számú értelmiségi tagjai szívesen vették a marxizmussal rokonszenvező radikális értelmiségiek munkásságát, szövetkezését a közös tennivalók kidolgozására. A Társaság alkalmas keretnek mutatkozott arra is, hogy általa a szocialista eszmék részint polgárjogot nyerjenek Magyarországon, részint pedig perspektivikusan, fórumot teremtsen a marxista eszmék terjesztése, a haladó értelmiségi csoportok megnyerése számára. Ebben a tekintetben különösen figyelemre méltó Szabó Ervin tevékenysége, aki a Társaság vitáin, a Huszadik Századba írt tanulmányai, vita-íráσαι, szemléi révén a marxizmus egyik leghatékonyabb propagátorának, serkentőjének is bizonyult. A szociológiai kutatások közös végzése is erős összekötő kapocs volt. Ez, mint már láttuk is, jelentős tudományos és politikai eredményeket hozott. Az 1906 után indult nagyszabású kutatások igazi eredményei az 1910-es évek elejére értek be, amikor az ország társadalmi-politikai életének megismerése szempontjából olyan fontos munkák születtek, mint Jászi említett műve a nemzetiségi kérdésről, mint Leopold Lajosnak a társadalmi presztizsről írt munkája, vagy Varga Jenő könyve a magyarországi fináncnöke kialakulásáról és a nagybirtokos arisztokráciával való összefonódottságáról stb.

Közleltették, valósággal össze is zárták egymással a szocialista és a radikális értelmiségieket a meg-megújuló, s főként a koalíciós kormány időszakában rendkívül hevessebbé váló jobboldali — klerikális-nacionalista — támadások is. Az ellenük való védekezés természetesen az együttműködés adott formáját,

főként az 1906-ban kialakult baloldali jellegű Társaság adott összetételét szilárdította meg, s ez a körülmény a Társaság egészének a szociáldemokrata párttal együttműködő utitárs jellegét kölcsönözte.

Az efajta együttthaladásnak természetesen megvoltak a maga sajátos ideológiai-politikai feltételei, amelyek egyben magyarázzák a különállás fenntartását is. Mint láttuk, a polgári radikálisok jórésze a szocializmus végső célját — a távoli jövő feladataként — elfogadta, de megvalósításának elméleti és gyakorlati útjáról a szociáldemokrata párt hivatalos felfogását nem osztotta. Szende Pál és Jászi Oszkár, Rácz Gyula, sőt Somló Bódog és Pikler Gyula is nemcsak elfogadták, hanem mint bekövetkező és kívánatos fejleményt fogták fel a termelőeszközök társadalmi tulajdonba kerülését, a dolgozó osztályok politikai hatalmának létrehozását. Meggyőződéssel hirdették, hogy a társadalmi fejlődés vizsgálata meggyőzte őket arról, hogy a jövő a szocializmusé. Somló Bódog egyértelműen a társadalmi fejlődés szocialista tendenciáját olvasta ki az államfejlődésről írt, már említett munkájában. Jászi Oszkár az individualizmus és szocializmus kérdéseiről rendezett vitát úgy összegezte, mint az előbbi vereségét, mint a kollektívizmus győzelmét. Új Magyarország felé című kiadványában (1907) pedig egyenesen így fogalmazott Jászi: „Bár paradoxonnak hangzik, ki merem mondani: Magyarország vagy szocialista lesz, vagy nem lesz”.¹⁹

Jászi és társai ugyanakkor úgy látták, hogy a szocializmushoz még hosszú út vezet: előbb a polgári demokrácia megteremtése a feladat. Ha egy-egy villanásnyira felötlött is bennük, mint Adyban és Jásziban, hogy — miként az orosz forradalomban — a polgári-demokratikus átalakulás összekapcsolódhat a szocialista társadalomért folytatott küzdelemmel, ezt sem úgy értelmezték, mint a proletariátus hatalomra törő, a kispolgári rétegekkel, mindenekelőtt a parasztsággal szövetségben folytatott harcát. Nézeteiket itt erőteljesen befolyásolta a bernsteini reformizmus, amely a polgári demokrácia megteremtése után lehetségesnek, ha ugyan nem egyedül lehetségesnek, tartotta a szocializmusba való békés belenővést, az osztályharc fokozatos háttérbe szorulását. Nézeteikre hatással volt az a szélsőbaloldalon álló szocialisták körében is közkeletű felfogás is, amely szerint Európa keletén a társadalom fejlődése ugyanazt az utat fogja megjárni, mint amelyet Nyugaton is megtett: hogy tehát a szocializmus magyarországi megteremtésének az a feltétele, hogy előbb kialakuljon a modern, polgári magyar demokrácia, vagy ahogyan főleg Jászi fogalmazásában gyakran előfordult: a „nyugat-európai Magyarország”. „Modern szocializmus modern gyáripari kapitalizmus és az ezen alapuló polgári demokrácia nélkül el sem képzelhető — írta ezzel összefüggésben Jászi. — És ezen a ponton jutunk megoldhatatlan ellentétbe az agrárfeudalizmussal, és valószínű szövetségbe az ipari tőkével, jóllehet meggyőződésben és érzelmekben csaknem egyforma távol állunk az egyiktől, mint a másiktól.”²⁰ A magyar polgárság, az ipari tőke, de a kereskedő burzsoázia — és szervezeteik: a GyÖSz és az OMKE — sem támogatták a radikálisok politikai célkitűzéseit; a koalíció kormányzása idején félrehúzódtak, várakozó álláspontra helyezkedtek, azt követően pedig — Tisza István vezetésével — a nagybirtokos és a militarizmus képviselőivel szövetségbe, határozottan szembefordultak a demokratizálási törekvésekkel. Ennek folytán kézenfekvővé vált, hogy szinte egyedül a szocialista munkásságra lehet számítani a „nyugat-európai Magyarországért” folytatott harcban. Ezen a ponton, mindenekelőtt a választójogi harcban való együttműködés terü-

¹⁹ Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról. Írta: Jászi Oszkár. Bp. 1907. 187.

²⁰ Huszadik Század, 1907. I. köt. 5. Az új Magyarország felé.

letén szoros kapcsolatok épültek ki a szociáldemokrata párt vezetői és a radikálisok között.

A szociáldemokrata párt vezetői, s nemcsak vezetői, hanem olyan elméleti tekintélyei is, mint Szabó Ervin, a politikai kérdésekben, a demokratikus Magyarország megteremtésének útját-módját illetően, főleg a választójogi harc kérdésében, a Jászi-féle felfogáshoz igen közel álltak. Ezekben az években, a koalíció kormányzása idején vált körükben általánosabban elfogadottá az a nézet, hogy a „feudális Magyarország” helyén előbb a polgári, demokratikus Magyarországot kell létrehozni, s csak azután indulhat meg a közvetlen küzdelem a szocialista célkitűzésekért. A szociáldemokrata párt elfogadta, sőt kívánatosnak tartotta, hogy a „feudalizmus” elleni harcban radikális polgári erők vegyenek részt, minthogy — egyébként reálsan — jól látta, hogy a polgárság túlnyomó része alkalmatlan arra, hogy harcba induljon saját politikai hatalmának megszerzéséért. A polgári radikális vezetők a maguk részéről igényt tartottak arra, hogy a szervezett munkássággal karöltve részt vegyenek a harcban, mindenekelőtt a választójogi reformért. Jászi, főként kezdetben, még nagyobb ambíciókat is táplált; úgy látta, hogy a polgári radikalizmus egymagában is annyira megerősödik, hogy a munkásság részvétele a demokráciáért folytatott küzdelemben a segéderők szerepére lesz redukálható. 1907-ben egyenesen óvta a pártot attól, hogy a választójogi harcban való tűzött részvétele folytán elveszítse proletár és szocialista jellegét s a polgári radikalizmus szélső bal szárnyává váljék. Ezzel összefüggésben — egyébként helyesen — állapította meg, hogy „a viszonyok kényszere máris a *Népszavát* igen közel hozta a radikális burzsoázia ideológiájához. . . az általános választójogért való küzdelem máris túlságosan abszorbeálja a munkások energiáit a parlamenti politika irányában”.²¹

1906 után a korábbi kapcsolatok tovább bővültek a polgári radikálisok és a szociáldemokrata párt vezetői és értelmiségi tagjai között. Szabó Ervin és Mérő Gyula mellett egyre intenzívebben kapcsolódott be a *Huszdik Század* és a Társadalomtudományi Társaság tevékenységébe Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, Varga Jenő, s vált aktívabbá Ágoston Péter, Bolgár Elek, majd Pogány József is. Ugyanakkor az 1906 végén indult *Szocializmusban*, a párt elméleti folyóiratában több alkalommal is megjelennek a polgári radikális csoport tagjainak (főleg Szende és Jászi) cikkei, tanulmányai.

A Társadalomtudományi Társaságban való szoros együttműködésen túl, jelentékeny volt az együttműködés a politikai, mindenekelőtt a választójogi küzdelemben is. A *Huszdik Századnak* 1908-ban két különszámát is kiadták: az egyik magyar és francia nyelven összefoglaló tanulmányokat tartalmazott az ország gazdasági, társadalmi, nemzetiségi és kulturális helyzetéről, a másik több mint 50 neves külföldi politikus és tudós véleményét — elítélő véleményét — tette közzé Andrássy tervezett plurális választójogi törvényjavaslatáról. Emellett a radikális értelmiségiek gyakori résztvevői voltak a választójogi gyűléseknek és felvonulásoknak s igen sokat tettek a választójogi tömegpropaganda kifejlesztéséért is.

Szoros kapcsolat alakult ki a polgári radikálisok és a szociáldemokrácia között a radikálisok munkástanfolyamain illetve az 1906 őszén alakult Társadalomtudományi Társaság Szabad Iskolájában. A munkástanfolyamokat a *Huszdik Század* szerkesztősége és a Társadalomtudományi Társaság 1902 októberében indította meg először Budapesten, majd Nagyváradon s fokozatosan több más

²¹ *Huszdik Század*, 1907. I. köt. 5. Az új Magyarország felé.

vidéki városban is. (Ekkor még az egyes szakszervezetek égisze alatt, majd 1903 júniusától hivatalosan a Társaság rendezésében.) Már az első esztendőben 12 különféle szakegyletben összesen 19 tanfolyamot tartottak, összesen 2013 rendszeresen résztvevő hallgatóval.

A munkástanfolyamok tanrendje igen változatos volt. A természettudományi tárgyak nagy bősége mellett (A Föld és története, A fizika alaptörvényei, Élettan, Egészségtan, Antropológia stb.) igen széleskörű társadalomtudományi ismeretek is szerepeltek az egyes tanfolyamok tanrendjén: A Bölcsészeti alapfogalmai, Jogismeret, Társadalmi gazdaságtan (ezt Garami Ernő adta elő), A vallások története, Magyar történelem, A szocializmus stb. Az évek folyamán ez további tárgyakkal bővült s a modern természet- és társadalomtudományok legjavával ismertették meg a hallgatókat.

Az előadók elismert tudósok, művészek, jól felkészült szakemberek voltak (Zigány Zoltán, Réti Lóránd, Somló Bódog, Lyka Károly, Harrer Ferenc, Pfeifer Ignác, Madzsar József, Wildner Ödön stb.). Előadásaik egyre nagyobb népszerűsége tette szert a munkások körében. Nem tekinthető véletlennek, hogy — formai okokra hivatkozva — a budapesti rendőrfőkapitány betiltotta a tanfolyamokat s csak néhány hónap múltán sikerült elérni, hogy a belügyminiszter ismét engedélyezze megtartásukat.

A Társaság nem tudta díjazni az előadókat, a kultúra terjesztésének lelkes önfeláldozása s a munkás-hallgatók bizalomteljes ragaszkodása azonban jó egy évtizeden át nemcsak fenn tudta tartani, hanem — egészen a háború idején történt betiltásáig — folytonosan terjeszteni, javítani s újabb és újabb előadókkal bővíteni is tudta a munkásoktatást.

A képek azonban ez csak az egyik oldala. Mert bármennyire jelentős, hatalmas értéket képviselt is az a munka, amelyet a tanfolyamok oktatói végeztek a fővárosban és a vidéken egyaránt, a szocialista munkásmozgalomban nem maradhatott hatás nélkül, hogy a munkásság képzése túlnyomórészt nem-szocialista jellegű polgári-értelmiségi elemek kezében összpontosult. Feltétlenül igaza volt *A Munka Szemléje* cikkírójának, midőn 1906-ban éppen azt tette szóvá, hogy a munkásoktatás „aligha mozdíthatta elő a munkások harcedzettségét”. Az előadók közül csak nagyon kevesen kapcsolódtak be később a szocialista mozgalomba; többségük csaknem karitatív tevékenységnek fogta fel működését; mindvégig bizonyos tanítói fölényrel kezelte a munkásságot és a munkásság mozgalmát egyaránt. Másrészt a munkásmozgalom vezetői maguk sem segítették elő, hogy az értelmiségiekkel szemben meglevő bizalmatlanságot oszlatni segítsenek, ellenkezőleg, az értelmiségieket általában „jött-ment diplomásként” kezelték, s ezzel elriasztották a mozgalomtól. E kettős forrásból eredő idegenkedés (egyéb okok mellett) arra vezetett, hogy a magyar munkásmozgalomban viszonylag kevés értelmiségi tevékenykedett, s a mozgalom számos kérdésének megvitatása is párton kívüli fórumokra, mindenekelőtt a *Huszedik Századba* került. 1906 után valamelyest javult a helyzet, de teljesen mindvégig nem szűnt meg fonáksága, s ez hozzájárult ahhoz, hogy a szocialista mozgalom és a polgári radikálisok közötti ideológiai és politikai kapcsolatok ne nyerjenek végleges tisztázást.

1906 tavaszán — Kristóffy József belügyminiszter engedélyével — a munkástanfolyamok önálló intézménnyé bővültek: megalakult a Társadalomtudományok Szabad Iskolája. Elnöke Somló Bódog, igazgatója Jászi Oszkár lett. A Szabad Iskola választmányában elsősorban az iskola oktatói kaptak helyet, a már említetteken kívül Bárczi István, Diner-Dénes József, Rácz Gyula, Szabó Ervin, Veigelsberg Hugó (Ignotus) stb. Megnyitója 1906. október 14-én volt. Jászi

ekkor tartott beszédében azt hangsúlyozta, hogy az Iskola célja a tudományos ismeretek terjesztése mellett abban van, hogy a düledező vallási vagy metafizikai erkölcs helyébe új morált dolgozzon ki, amelynek alapja: „a tudomány és az emberi szolidaritás”. Az idevezető út Jászi szerint csak a szabad kutatás útja lehet, amely „nem ismer se dogmákat, se pártigazságokat. Természetesen szocialista pártigazságokat sem.”²² A Szabadiskola programja az Iskola céljairól többek között azt mondotta, hogy a szociológiai ismeretek terjesztését tekinti feladatának, továbbá azt, hogy a munkásoktatásban addig szerzett tapasztalatokat rendszeres intézmény keretében fejlessze tovább. Ennek érdekében a munkásság számára előkészítő tanfolyamok indítását is terve vették.

A Szabadiskola valóban új, hatékony keretet teremtett nemcsak a modern, materialista természettudományi ismeretterjesztés számára, hanem a radikálisok és részint szocialisták szociológiai-politikai nézeteinek terjesztésére is. Nem tekinthető véletlennek, hogy a koalíciós kormány, s elsősorban Apponyi Albert kultuszminiszter igyekezett kézbe venni a szabadoktatást, egységes irányítás és ellenőrzés alá vonni a különböző klerikális és hazafias ismeretterjesztő tevékenység mellett a Társadalomtudományok Szabadiskoláját is.

6. A pécsi szabadoktatási kongresszus 1907

A legkülönbözőbb szabadoktatási szervezetek képviselői gyűltek össze 1907 októberében a pécsi városházán megtartott kongresszusra. Az elnöklő Beöthy Zsolt mellett Pályi Sándor, az Erzsébet népakadémia titkára s a hivatalos szellemű szabadoktatás egyik irányítója azt szorgalmazta, hogy hozzanak létre egy olyan országos csúcsszervezetet, amely valamennyi szabadoktatási szervezetet egybefogva, előmozdítaná egységes szellemű vezetésüket és szervezeti egységüket. Az ártatlannak tetsző terv már a megnyitás pillanatában lelepleződött, amikor a kongresszus szervezői Apponyihoz üdvözlő táviratot akartak küldeni, válaszul a miniszter üdvözlő levelére. A radikálisok megakadályozták az üdvözlő felolvasását, illetve elküldését, s ezzel máris védekezésbe szorították a rendezőket. Az egységes szabadoktatási szervezet terve akkor bukott meg, midőn Hegedűs István egyetemi tanár, az Erzsébet Népakadémia alapítója előadásával szemben, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a szabad oktatásnak a hagyományokra kell alapulnia, a jelenlevő szocialisták (Kunfi, Ágoston) és polgári radikálisok (Jászi, Harkányi, Rácz Gyula) azt hangoztatták, hogy csak annyiban szabad a hagyományokra építeni a szabadoktatást, amennyiben abból nem rekesztik ki Dózsa Györgyöt, Martinovicsot, akik nagyobb joggal foglalnának helyet a magyar nép hagyományaiban, mint a Pázmányok és Zrínyiek.

A felszólamlásokat kiélezett vita követte, amelyben a tudományos érvek mellett politikai vélemények is összecsaptak, s lehetetlenné tették, hogy valamilyen közös alapot találjanak a tervezett egységes szervezet létrehozására. A plenáris megnyitót követő szekció üléseken is folytatódtak az összecsapások. Közülük különösen kitűnt s nagy visszahangot keltett Pikler Gyula és Prohászka Ottokár párharca a szabad tanítás tárgyáról és módjáról. Prohászka azzal vádolta Piklert, hogy a tudományt végtelenen a hittagadásig hangsúlyozza, a gazdasági érdekeket a morál elé helyezi, az internacionalizmust pedig a nemzeti eszme lekicsinyléséig eszményíti előadásaiban. Pikler teljes joggal azzal vágott vissza, hogy Prohászka

²² Huszadik Század, 1906. II. köt. 423. A Társadalomtudományok Szabad Iskolája munkástanfolyamainak megnyitása.

elvonrt erkölcsi ideái gyerekes és kezdetleges felfogásról tanúskodnak, amennyiben az ember rendeltetését egy természetfölötti lénynek való szolgálatra vezeték vissza; a boldogságot és az örökéletet nem lehet a morál megtartásának jutalmaként osztogatni s az elvonrt felebaráti szeretetre nem lehet társadalmat alapozni.

Nagy hatást tett a jelenlevőkre Jócsák Kálmán szocialista agitátor felszólalása, aki a szocialisták hazátlansága ellen emelt váddal szemben azt bizonyította, hogy a főnemesség élt a múltban is hazátlan, kozmopolita életet, amennyiben parazita módon külföldön elpazarolta azt az értéket, amelyet a parasztság millió évszázadokon át termeltek az országban. „A paraszt — mondotta — nem élösködött a hazából, hanem dolgozott annak népéért s minden erejével küzdött azok ellen, akik az összesség javára minden produktív munka nélkül élösködtek abból.”²³

A kétnapos tanácskozás végül is határozat nélkül zárult. A szocialisták és a radikálisok közös fellépésének meglett az a közvetlen eredménye, hogy fennmaradhattak a szabadoktatás adott keretei, a szabad gondolat s a tudományos világkép hirdetésének fontos fórumai. Különösen nagy volt annak a jelentősége, hogy a kongresszus országos fórumává válhatott a radikális szabadgondolkodó eszmék propagálásának, s kiinduló pontja lett annak, hogy ezek az eszmék tömegesebben elterjedtek és népszerűvé váltak a tanítók, a gimnáziumi és egyetemi ifjúság körében. Közvetett módon a pécsi értekezlet a felekezeti iskolák államosításáért, az egyház iskolai befolyásának visszaszorításáért indított küzdelemnek is fontos állomása volt. Az antiklerikális, szabadgondolkodó hagyomány a polgári radikalizmus politikai fellépésével nagy hangsúlyt kapott, amely nemcsak politikai koncepciójuk antifeudális jellegéből következett, hanem nagy hatást gyakorolt rá a francia példa is, a Jules Combe vezette radikális kormány fellépése az egyházi oktatás s a szerzetesrendek ellen. Emellett, persze, a koalíciós kormány egész nacionalista-klerikális színezete, Apponyi kultuszminisztersége is valósággal provokálta az egyházi oktatás, majd az egyházi nagybirtok elleni támadásokat.

A kormány és az egyház sajtója éleshangú támadást indított a pécsi kongresszus célkitűzését meghíúsító szocialisták és radikálisok ellen. A *Budapesti Hírlap* (1907. október 6.) arra hívta fel „a nemzeti közvélemény” figyelmét, hogy Pécs súlyos figyelmeztetés volt mindazok számára, akik nem akarják tétlenül nézni, hogy „a marxizmus megszállottjai” Dózsa hagyományait feltámasztva paraszt- és proletárforradalomba vigyék az országot. Különösen kiéleződtek a támadások Pikler Gyula ellen, akiben az *Alkotmány* és a *Magyar Állam* a magyar ifjúság megrontóját látta, marxistának, kommunistának, anarchistának is titulálta. Az, hogy Pikler került ismét a támadások keresztútjába, nyilván azzal magyarázható, hogy — bár nézetei korántsem nevezhetők marxistáknak — a budapesti egyetem nyilvános rendes tanára lévén, egyetemi katedráról hirdethette antifeudális, antiklerikális nézeteit, s a radikális tábor vezetői jórészt az ő tanítványi voltak. Pikler maga már ekkor csak kevésbé vett részt a mozgalomban. 1907-től fogva egyre inkább lélektani kísérletei kötötték le minden érdeklődését s 1910 után visszavonult minden politikai tevékenységtől.

Az egyház megkísérelte, hogy a Társadalomtudományok Szabad Iskolájával katolikus szabadoktatást állítson szembe. A nagy anyagi és tömegeerővel rendelkező egyház azonban messzire lemaradt a polgári radikális-szocialista koalíció szellemi készütségével, színvonalával szemben. Befolyása a polgári értelmiség körében

²³ Jócsák Kálmán: Egy élet a harcok tüzeiben. Önéletrajz. Oradea. 1937. Kézirat. Pl Archívum. 686. f. 212. ó. e. 182.

nem lett számottevő, bár a városi és falusi kispolgárságra s egyes munkáscsoportokra is ezidőtől fogva növekvő hatást gyakorolt. Nem tudott nagyobb befolyást elérni a Társadalomtudományi Társaságból kizárt frondőrök által alapított ellentársaság: a Magyar Társadalomtudományi Egyesület és Szabadiskolája. Hamarosan megindult az ellenfolyóirat is: *Magyar Társadalomtudományi Szemle* címmel. Az Apáthy István elnökletével megalakult ellentársaság azonban nem tudta elérni sem színvonalában, sem hatásában a Társadalomtudományi Társaságot s az általa irányított folyóiratot és Szabadiskolát. Arra azonban jó volt, hogy gyakrabban készítette politikai állásfoglalásra, a magyar társadalmi fejlődés kérdéseinek alapos elemzésére a radikális és szocialista tábor.

7. Polgári radikalizmus és szabadkőművesség

Az a hallgatólajos munkamegosztás, amely a szocialisták és a polgári radikálisok között az évek során kialakult, amelynek értelmében az utóbbiak politikai feladata főképpen abban áll, hogy megnyerjék a haladó szellemű polgárságot az ország demokratikus — és perspektívájában szocialista — átalakulása számára, arra készítette Jászit és csoportját, hogy ebben az irányban hozzájáruljon bázisa kiépítéséhez. Efelé szorította őket a Társadalomtudományi Társaságban bekövetkezett szakadás is. Ez a kivált konzervatív-liberális elemek helyére új, baloldali erők megnyerésére s ezáltal befolyásuk kiterjesztésére ösztönözte őket.

Kézenfekvő volt, hogy a haladószellemű polgárságot mindenekelőtt legáltalánosabb szervezeteiben: a szabadkőműves páholyokban keressék és nyerjék meg demokratikus célkitűzéseik támogatásának. A szabadkőművesség Magyarországon a XVIII. század második felében terjedt el, mint a francia felvilágosodás eszméivel rokonszenvező nemesség és értelmiség titkos szervezete. A francia forradalom kitörése után a páholyok működését betiltották s munkájuk csak a kiegyezést követően indulhatott meg ismét. 1886-ban alakult meg Pulszky Ferenc vezetésével a magyarországi Szimbólikus Nagypáholy, amely összefogta az országszerte létrejött páholyokat.

A páholyok elsősorban a liberális nemesség, polgárság és értelmiség képviselőit tömörítették „filozófikus, filantrópikus és progresszív” tevékenységük irányítására. A szabadkőművesség liberális, antiklerikális tradícióhoz híven a magyarországi szabadkőművesség főként az 1890-es években, az egyházjogi törvények körüli harcokban pozitív szerepet játszott. Emellett figyelemreméltó karitatív jellegű tevékenységet is folytatott: számos segélyező egyesületet tartott fenn. Tagjainak egy része rokonszenvezett a liberális polgári értelmiség század eleji zászlóbontásával: a Társadalomtudományi Társasággal; támogatta az antiklerikális propagandát, helyt adva soraiban a magyarországi szabadgondolkodóknak s anyagilag is segítve lapjukat, a *Világosságot*, majd a *Szabadgondolatot*.

Szabadkőműves támogatással alakult meg 1905 májusában A Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesülete a polgári radikális Fényes Samu vezetésével. Harcos ateista-antiklerikális tevékenységében kimagasló szerepet játszott Vészi József, Apáthy István s a szocialista Diner-Dénes József is.

A szabadkőműves páholyok tevékenysége a koalíciós kormány időszakában ismét felélénkült, különösen Apponyi klerikális iskolapolitikájával szemben újra fellendült a polgári-liberális értelmezésű antiklerikalizmus, ami főként az egyház és az iskola szétválasztásának követelésében öltött testet. Eötvös József volt államtitkára, Joannovics György, majd halála (1909) után Bókay Árpád orvosgyógyászervegyész nagymesterek egyaránt támogatták a szabadkőműves páholyok

aktívabb, a demokratizmus kiterjesztésére, a klerikalizmus visszaszorítására irányuló akcióit.

A szabadkőműves páholyok nagyrésze azonban főleg csak filantróp tevékenységgel foglalkozott s határozottan elzárkózott az elől, hogy aktív szerepet játsszon a politikai küzdelemben. Az Eötvös, a Reform (Vészi volt a főmestere), a Comenius, a Galilei, a Demokrácia, az Archimedesz-páholyok s vidéken a nagyváradi László Király páholy tartoztak a haladóbb erőket tömörítő páholyok közé, de politikai tekintetben még ezeknek is meglehetősen heterogén összetételük volt. Jászi és csoportja elsősorban ezekkel a páholyokkal kereste a kapcsolatot s 1906 márciusában — a Demokrácia-páholy főmesterével való megállapodás után — felvételüket kérték a páholyba. Arra számítottak, hogy a szabadkőműves páholyok olyan szervezeti keretet nyújthatnak politikai-propagandisztikus tevékenységük számára, amely hatékonyan tudja segíteni tervük: a haladószellemű polgárság megnyerését a demokratikus átalakulásért folytatandó harc számára. Emellett anyagi támogatást is kerestek részint a választójogi propaganda, részint pedig a Szabadiskola számára.

A Demokrácia-páholy révén Jászinak hamarosan sikerült elérnie, hogy több szabadkőműves páholy jelentős anyagi segítséget nyújtson a Szabadiskola megindításához, majd folyamatos fenntartásához is. A szociológus-csoport további terveivel, a választójogi propaganda s az antiklerikális küzdelem fokozásával azonban a páholy konzervatív elemei nem értettek egyet s Jászi — hét radikális társával együtt — 1908. május 27-én távozott a páholyból és létrehozta saját radikális szabadkőműves páholyát: a Martinovics-páholyt. Az új szervezet létrehozásában Jászi mellett részt vett Szende Pál, Harkányi Ede, Rácz Gyula, Zigány Zoltán. A Martinovics-páholynak lett tagja 1912-ben Ady Endre, Bányaí Elemér (Zuboly), Nagy Endre, Bölöni György, a szocialisták közül pedig Kunfi Zsigmond, Ormos Ede, Rónai Zoltán, Beck Salamon, Diner-Dénes József, Czóbel Ernő, Pogány József, Varga Jenő és Varjas Sándor. A páholy vezetői között jelentős szerepet játszott Polányi Károly és Zigány Zoltán is. Főmestere, tehát a páholy tényleges vezetője 1911 elejétől Jászi Oszkár lett. A Martinovics páholy megalakulását a szabadkőműves szövetség tanács csak kis szótöbbséggel hagyta ugyan jóvá — de jóváhagyta, s a páholy megkezdhetette működését.

Jászi a Martinovics páholy célját abban jelölte meg, hogy fóruma, műhelye legyen a radikális polgári program kidolgozásának, elősegítse a munkásosztály és a haladó polgárság közös antifeudális harcának, tervszerű együttműködésének kialakulását. A páholy programja, amelyet a belépni szándékozók röplap formájában kézhez kaptak, röviden összegezte Jászi „Az új Magyarország felé” című tanulmányának főbb programpontjait: 1. általános titkos választójog, 2. teljes gyülekezési, egyesülési, sajtó- és vallásszabadság, 3. az állam és az egyház teljes szétválasztása, 4. a hitbizományok eltörlése, a szekularizáció, 5. a munkásosztály öntudatra ébresztése, 6. a fogyasztási adók visszafejlesztése s a progresszív adózás bevezetése, 7. a nemzeti kérdés demokratikus gazdasági, kulturális és politikai megoldása, 8. általános ingyenes világi közoktatás s a kultúra társadalmi úton való terjesztésének szabadsága.

A páholyban és a páholy által rendezett viták, ankétok céltudatosan irányították a figyelmet a társadalmi haladás olyan fontos kérdéseire, mint a politikai demokrácia, mint az agrárkérdés, vagy a nemzeti-nemzetiségi kérdés. Nem keveset foglalkozott a páholy a klerikalizmus problémáival, keresve az összefüggést a társadalmi küzdelmek egyéb vonatkozásaival, területeivel. Jászi, Szende, Dalmady Zoltán kimutatták, hogy a klérus elleni küzdelem Magyaror-

szágon szorosan összekapcsolódik egy sor más szociális kérdéssel, mindenekelőtt az antifeudális küzdelemmel, maga is része lévén a demokratikus Magyarország megteremtéséért indított küzdelemnek.

A páholy politikai tevékenységének központjában a választójogi harc állt. Ez volt a legfőbb érintkezési pont polgári radikálisok és szocialisták között, ebben a kérdésben tudták leginkább kidolgozni közös taktikájukat. Ez a koalíciós kormány időszakában mindvégig abban állt, hogy igyekeztek rászorítani Andrássyt a kormányprogramban vállalt reform megvalósítására. Eközben támaszkodtak a korona demokratikus manőverére is, de Kristóffy újabb akcióitól, a „hatvanhetes radikalizmustól”, amelyet Ferenc Ferdinánd és köre mozgatótt, eleve elhatárolták magukat. A munkapárti kormányok időszakában, mint látni fogjuk, változott a taktika, s a polgári radikálisok, követve fő szövetségesüket, a szociáldemokrata pártot, a széthullott koalíció demokratikus elemeivel keresték s találták meg a szövetséget.

A Martinovics páholyba tömörült radikálisoknak a Társadalomtudományi Társaság és Szabadiskolája, valamint a *Huszdik Század* mellett ekkor jött létre még egy nagyjelentőségű alkotása, a haladó egyetemi ifjúságot tömörítő szervezet: a Galilei Kör.

8. A Galilei Kör

A Galilei Kör — „a szabadgondolkodó, szociális és progresszív érzésű főiskolai hallgatók” egyesülete — 1908. november 22-én tartotta alakuló ülését. Céljául a társadalomtudományok megismerését és intenzív művelését, az egyetemi hallgatók s a szervezett munkásság körében a progresszív társadalmi-politikai eszmék és a modern természettudományi ismeretek terjesztését tűzte ki. Megalakulását nagyban előmozdította az az erjedés, amely főleg a pécsi szabadoktatási kongresszus után a magyar szellemi életet s mindenekelőtt az egyetemeket jellemezte annyira, hogy a Kör valójában a pécsi szabadoktatási kongresszust követő Pikler Gyula körüli harcokban jött létre. A Kör vezetői a budapesti tudományegyetemen már a század első éveitől működő egyetemi radikális párt és a szociálista diákok köréből kerültek ki: Kende Zsigmond, Székely Artur, Polányi Károly, Rubin László, Turnovszky Sándor szoros kapcsolatban álltak a Társadalomtudományi Társasággal és a Martinovics-páhollyal, s valamennyien tagjai, részint vezetői voltak a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének. A Kör formálisan az utóbbi egyesület fiókszervezeteként jött létre. A Szabadgondolkodók Egyesületének titkára, Fényes Samu egy ideig féltékenyen igyekezett is távortartani a Körtől minden egyéb befolyást, de végre is, a Galilei Kör eszmei-politikai tekintetben a polgári radikalizmus szülötte, a radikális szociológusok s a szocialista értelmiségiek együttműködésének közvetlen eredménye, mintegy a polgári radikalizmus ifjúsági szervezete volt.

A Galilei Kör nemcsak élénk köri életet élt, nemcsak előadásokat, vitákat rendezett, amelyekben nemcsak a magyar, hanem az európai szellemi élet egyes kiválóságai is megnyilatkoztak, hanem társadalomtudományi ismeretterjesztő füzeteket, a modern természettudomány legújabb eredményeit összefoglaló kiadványok sorozatát is megjelentette. A kör tagjaira nagy hatással volt Jászi Oszkár; előadói között előkelő helyet foglalt el Kunfi Zsigmond és Szabó Ervin is. Ady Endre a Galilei Kör fiataljaiban a jövő, a demokratikus Magyarország megteremtésének zálogát üdvözölte, s több versében köszöntötte őket. 1912-ben a Galilei Körnek küldte Új tavaszi seregszemle című költeményét:

„Robogj föl, Láznak ifjú serege,
Villogj, tekintet, világbíró kardunk,
Künn, a mezőkön, harsog a Tavasz
S mi harcból harcba csapat-szemlét tartunk.

...

„Tűz, vér, láz, újság, boldog változás,
Csupa teremtés lángol a szemekben,
Örök tavasz, örök forradalom,
Óh, ékeskedjél, mindig ékesebben.”

A Kört kezdetben több szabadkőművespáholy is támogatta; a Comenius és Archimedes-páholy az első években rendszeres anyagi támogatásban részesítette. A Körnek saját helyiségei ennek ellenére nem voltak; rendezvényeihez a Társadalomtudományi Társaság helyiségeit vette igénybe. Jászi már 1912—1913-ban részvétlenséggel vádolta a szabadkőműves páholyokat, mivel csaknem teljesen elapadt az a korábban sem jelentős anyagi segítség, amiben a Galilei Kör részesítették.

Ebben nyilván szerepe volt annak a támadásnak, amelyben a Kör több oldalról is részesült. A klerikális sajtó már a kezdet kezdetén szembeszállt vele és célkitűzéseivel; egyetemi szervezetei pedig mozgósították a haladó diákság ellen a maguk klerikális-soviniszta szervezeteit. A támadásokhoz csatlakozott a Társadalomtudományi Társaságból 1906-ban kizárt Farkas Pál is. A szabadkőművesség szövetségtanácsában 1909 elején élesen bírálta a Galilei Kör működését, helytelenítette a Körnek nyújtott anyagi támogatást, s arra szálította fel a szabadkőműves szervezeteket, hogy a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet — a konzervatív-liberális ellentársulatot — támogassák

Ezeknek a támadásoknak volt a következménye, hogy a Galilei Kör óvatosabb elemei hamarosan kiváltak s Márciusi Kör néven a Magyar Társadalomtudományi Egyesületnek megfelelő irányt igyekeztek kialakítani. Az új konzervatív-liberális kör, az „öreg ifjak” egyesülete nem jutott ugyan jelentősebb szerephez, a kilépők viszont azt érték el, hogy a megmaradtak baloldali, radikális irányba léptek tovább, s a Kör a polgári radikalizmus tartalékává lett, ahonnan számosan kerültek a radikális politikai mozgalom soraiba. A háború idején a körnek ez a balra tartó fejlődése felgyorsult s a Galilei Kör fiataljai közül kerültek ki azok a háborúellenes, antimilitarista erők, amelyek, szövetkezve a szindikalista munkások csoportjával, Szabó Ervin vezetésével megkezdték az illegális harcot a háború, a militarizmus ellen. Nem kevés azoknak a galileista fiataloknak a száma, akik ebben a forradalmi szellemben eszmélve, hamarosan az alakuló KMP soraiban találták meg politikai tevékenységük helyét és értelmét.

9. A polgári radikalizmus a politikai küzdelmekben; az Országos Polgári Radikális Párt megalakítása

A koalíciós kormány bukása után a haladó szabadkőműves szervezetekbe tömörült radikálisok elérkezettnek látták az időt arra, hogy olyan — egyelőre nem párt-jellegű — társadalmi szervezetet hozzanak létre, amely — összefogva a pártokon kívüli álló haladó polgári erőket — eredményesen vehetné fel a harcot a választójogi reformért, a demokratikus átalakulás legfőbb feltételéért. Ebből a megfontolásból jött létre 1910. április 21-én a választójogi reform különféle híveit

tömörítő választójogi liga: a „Választójog Országos Szövetsége”. A liga elnöke Bánffy Dezső lett, aki a szervezetet a maga konzervatív politikájának álcázására kívánta felhasználni. Bánffy alig leplezett nacionalizmusa és szocializmus-ellenessége erőteljesen fékezte a liga tevékenységét, annak ellenére, hogy munkájába bekapcsolódott a szociáldemokrata párt is. Bánffy halála (1911. május 23.) után elnökké Justh Gyulát választották, s ettől fogva a liga egyik fontos összefogó s igen aktív szervezete lett a szocialista és radikális polgári erőknek. Tevékenysége mindenekelőtt a választójogi népgyűlések, tömeggyűlések, tüntetések, a demokratikus politikai erők közös fellépésének szervezésére irányult, emellett a választójogi propaganda szervezeteként is tevékenykedett.

Néhány héttel a választójogi szövetség létrejötte előtt jelent meg a magyarországi szabadkőművesség lapja: a *Világ*. A Bálint Lajos majd Purjesz Lajos szerkesztésében megjelenő napilap kiadása, amely valójában a baloldali szabadkőműves csoportok, mindenekelőtt a polgári radikálisok szócsove és politikai nézeteik propagálójá volt, nagyjelentőségű lépés volt a polgári radikalizmus önálló politikai irányzattá válásának útján. A szerkesztőségnek tagja volt Jászi Oszkár is; s a lap irányja, küzdelmei — egy rövidebb időszakot leszámítva 1911-ben — elválaszthatatlan az ő nevétől. 1913-ban bekapcsolódott a munkába Bíró Lajos, aki harcos, radikális publicisztikájával nagy szolgálatokat tett a polgári radikalizmusnak, népszerűsítve Jászi, Szende politikai nézeteit és célkitűzéseit. A *Világ* hamarosan a klerikális és munkapárti lapok támadásainak keresztüzébe került; Tisza István, Herczeg Ferenc a *Magyar Figyelőben* rendszeres támadásokat folytatott a lap s irányvonala ellen.

1910 őszén, november 9-én további lépés történt a demokratikus erők összefogására: megalakult az Országos Reform Klub. A Reform Klub az általános választói jog programját vállaló-hirdető parlamenti pártokhoz és parlamenten kívüli politikai erökhöz (szociáldemokrata párt, polgári radikális szociológusok) tartozó politikusokat, közéleti személyiségeket tömörítette azzal a céllal, hogy összefogásuk révén előmozdítsa a választójogi reformot. A Reform Klubban egymás mellett foglalt helyet Bánffy Dezső és Batthyány Tivadar, a munkapárti Sándor Pál és Jászi Oszkár, a függetlenségi Justh Gyula és a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond — olyan tarka összevisszaságban, hogy ez az összetétel eleve lehetetlenné tette eredményes munkálkodását. Ennek ellenére kezdetben nagy reményeket fűztek megalakulásához. Jászi egyenesen arról írt, hogy a Klub megalakulásával a polgári Magyarország történetének első lépését tette meg. A Klub szervezői — mint a választójogi szövetség esetében is — a Jászi körül csoportosuló radikális szociológusok voltak, de támogatta tevékenységüket a szabadkőművesség balszárnyához tartozók csoportja, továbbá a szociáldemokrata párt vezetősége is, amely így kívánta szélesíteni a választójogi harcot vállaló szövetségeseinek körét. A Klub kezdeti tevékenysége kimerült a választójogi propagandában, mindenekelőtt előadás-sorozatok szervezésében.

A demokratikus politikai erők tömörítésében a háború előtti években a legfontosabb esemény a szociáldemokrata párt és a Justh-párt szövetségének létrehozása volt. Ezt a szövetkezést teljes erővel támogatták a polgári radikálisok és maguk is részt vettek a szövetség által rendezett aradi választójogi nagygyűlésen majd pedig az ország számos városában megtartott választójogi demonstrációkon, együttműködve a választójogi szövetségbe tömörült valamennyi erővel és politikussal.

A választójogi mozgalom újabb fellendülése hozzájárult a koalíciós kormány időszakában háttérbe szorított tanító- és tanárszervezkedés újabb meg-

erősödéséhez. Somogyi Béla, majd 1912-től Czabán Samu vezetésével a demokratikus érzelmű tanítók és tanárok jelentékeny része került a radikálisok illetve a szociáldemokraták befolyása alá, növelve eképpen a választójogi küzdelem s a polgári-radikalizmus híveinek táborát.

1911 nyaratól a Justh-párt, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták együttműködése révén kiformalódott az ország demokratikus átalakításáért küzdő erők tábora, harci szövetsége s élesen szembefordult a reakció tömörülő erőivel, mindenekelőtt a Tisza István által vezetett nemzeti munkapárttal.

Ezen az úton jutottak el a választójogi küzdelmek 1912. május 23-hoz, a vérvörös csütörtökhöz. A szervezett munkásság forradalmi megmozdulását Jászi a „vérkeresztység napjának”, „a választójog forradalmának” nevezte s a munkásokról, mint a demokratikus Magyarországért harcoló hősről emlékezett meg. Ady Endre a Rengj csak Föld! című versében a „bús lázadók” ellen „pribék hadát uszítón” küldő Tisza István és az általa képviselt „úr-Hunnia” elkerülhetetlen bukását hirdette (Világ, 1912. május 25.), Babits, Kaffka, Várnai Zseni is a budapesti barrikádok munkáshőseit ünnepelték.

Az 1912 júniusi „államcsíny” után a polgári radikálisok — a szociáldemokratákhoz hasonlóan — elfogadták a korábbi ellenfelekkel: a koalíció volt uraival a Justh párt által megkötött választójogi szövetséget. Olyan kényszerű kompromisszumnak tekintették az Andrássyval, Apponyival, Zichyvel való egyúttaladást, amely sikere esetén a Tisza-féle antidemokratikus iránynál valamivel több mozgási lehetőséget nyújt majd a demokratikus erők küzdelme számára. A munkapárti kormányokban mind világosabban felismerték az osztrák-magyar imperializmus és militarizmus képviselőit, a demokratikus haladás legfőbb ellenségeit. A Balkán-háborúkkal kapcsolatban a polgári radikálisok is bekapcsolódtak a háborúellenes megmozdulásokba. 1912. október 27-én rendezték meg az első antimilitarista tüntetéseket és gyűléseket, amelyen különösen nagy számban jelentek meg a Galilei Kör fiataljai. Ezt követően — 1914 nyaráig — több alkalommal is felemelték szavukat a militarizmus, a fegyverkezés ellen. A Galilei Kör több gyűlése és kiadványa is a militarizmus elleni harcra hívott fel. Különösen aktívan támogatták a polgári radikális politikusok Károlyi Mihály új külpolitikai útkeresését, bár a vélemények a radikális táboron belül is erősen megoszlottak. Nem kevesen voltak azok, akik a demokratikus haladás feltételét a Németországgal fennálló szövetségben jelölték meg; a többség azonban nagy reményeket fűzött Károlyi orosz illetve francia orientációs kísérleteihez.

1912 végén került nyilvánosságra a Tisza-kormány nagyon szerény választójogi reform-tervezete. Ellene végsőkéig tartó, elszánt harcot hirdetett nemcsak a szociáldemokrata párt, hanem szövetségesei: a parlamenti ellenzéki pártok s a polgári radikálisok is. Csatlakozott a közösen rendezett gyűlésekhez Vázsonyi Vilmos Polgári Demokrata Pártja is. Az országosan kibontakozó újabb választójogi harc súlyát növelte a polgárság különböző szervezeteinek, mindenekelőtt kereskedelmi szövetségeinek és ipartestületeinek adómozgalma is, amely a kormány tervezett adóügyi intézkedéseinek részint módosítását, részint elhalasztását követelte. A választójogi harc lendületében ismét összekovácsolódtott az 1912. május 23. előtt is aktív politikai szövetség: a szociáldemokraták, a polgári radikálisok és a Justh-párt fegyverbarátsága. Az ellenzék jobbszárnya passzivitásba szorult s átmenetileg elveszítette az események alakítására korábban gyakorolt fékező befolyását. A választójogi tervezetet a népgyűlések százain felháborodott tömegek utasították vissza. „A Lukács-féle javaslat — mondotta többek között Jászi Oszkár — még csak nem is egy osztálynak, hanem egy maffiának a választó-

joga”.²⁴ A szociáldemokrata párt 1913. január 26-i rendkívüli kongresszusán elhatározott általános politikai tömegsztrájk előkészítése érdekében a szervezett munkásság radikális szövetségei, mindenekelőtt a galileista diákok nagyarányú propagandát fejtettek ki, rölapokat terjesztettek, agitációt folytattak a kereskedők, a kisiparosok, az egyetemi diákság körében. Az úri ellenzék s vele a nemzeti sérelmi politika háttérbe szorulása lehetővé tette, hogy a nemzetiségi tömegek is felsorakozzanak a demokratikus tábor mellé. A választójogi szövetség végrehajtó bizottsága a nemzetiségek nyelvén szerkesztett rölapok kiadását is elhatározta, s kísérletek történtek arra, hogy a nemzetiségi politikusokat is bevonják a választójogi küzdelembe.

A nagy erővel és lendülettel folyó felkészülés a politikai tömegsztrájkra 1913 március elején megtört. A kormány ügyes manőverrel megbontotta a polgárságot, elhalasztva az adótörvények végrehajtását. Ez a lépés a különböző polgári érdekvédelmi szervezeteket leválasztotta az egységes kormányellenes táborról s arra készítette a demokratikus pártok vezetőit, hogy — követve választóikat — maguk is a visszavonulás útját válasszák. Ennek az volt a további következménye, hogy a szociáldemokrata párttól a március 4-re meghirdetett sztrájk elhalasztását kérték. S a párt vezetői, minthogy egész korábbi politikájuk szorosan kapcsolódott az ellenzéki pártokhoz s a kormány ugyanakkor olyan hatalmas karhatalmat összpontosított a fővárosban, nem merték vállalni azt a kockázatot, hogy kiteszik a kormány kénye-kedvének, a katonák gépfegyvereinek a magára hagyott munkásságot. 1913. március 4-vel megtört a választójogi küzdelem újabb hulláma; a Tisza István vezette reakció diadalmaskodott.

Miután 1913. március 7-én a parlamenti többség megszavazta a Tisza-féle választójogot, a választójogi szövetség rendezett még néhány erőltetett tiltakozó gyűlést, de a demokratikus tábor erői s mindenekelőtt egyetlen tömegereje: a szervezett munkásság kifulladás, a kormány erőszakszerveivel szemben vívott küzdelemben alulmaradt. Sokakon a csüggedés, a reményvesztés lett úrrá. A *Világ* egyik levélírója ezt nyíltan ki is fejezte: „Mondjuk, hogy ebben a percben kissé elfáradtunk, mondjuk, pillanatnyilag a csüggedés ólomsúlya üli meg lelkeinket” (1913. szeptember 26.). A demokrácia és a reakció erőviszonyait józanul mérlegelő Szabó Ervin a *Népszava* 1913 karácsonyi számában forradalmi összecsapás esetén az emigráció valószínűségét említette fel. Fél esztendővel később Ignotus világosan megfogalmazta: „Magyarország Tisza István lábainál fekszik. . . . Mentől igazabb, hogy 1912. június 4. államcsiny volt, annál világosabb, hogy ezellen csak egyféle ellenzék lehetett volna megfelelő és foganatos: a forradalmi. . . . Erre pedig a mi ellenzékünk nem való, mert nem forradalmi s nem lehet az, mert az ország konzervatív. . . . S ebből él, ezzel marad felül Tisza István. A történelmi osztályok nem bírnak vele, mert ha mégoly borzalmas eszközökkel s még oly torzan is, de alapjában az ő politikájukat csinálja. Foganatos őellene csak a nem történelmi ellenzékiiség lehetne — erre pedig nem találni Magyarországon országot.”²⁵

Ignotus cikkének szinte minden felismerését osztotta Jászi és Szende is — ők azonban más következtetésre jutottak. Nem fogadták el hogy a „nem történelmi ellenzékiiség” teljesen talajtvesztett, minden társadalmi bázis híján való lenne. A szervezett munkásság mellett ilyen potenciális bázist mindenekelőtt a parasztságban láttak, s éppen ezekben a hónapokban fogalmazták meg többször is — mint

²⁴ Világ, 1913. jan., 4.

²⁵ Nyugat, 1914. 2. köt. 1—3. A Politika mögül.

az 1912—1913-ban elszenvedett vereség legfőbb tanulságát, — hogy Magyarországon a demokrácia erőtlen mindaddig, amíg csak a városi dolgozó osztályokra rétegekre támaszkodik. Arra van szükség, hogy csatasorba álljon az ország többmillió földmunkás- és paraszti tömege. Azt ők is elfogadták, hogy a történelmi ellenzék — beleértve a Justh-párt jelentős részét is — alkalmatlan arra, hogy ennek az új toborzásnak, ennek az új erőgyűjtésnek vezető politikai testülete legyen. Parasztpártok híján s a szociáldemokrata párt „dogmatikus kötöttségei” folytán csak egyetlen megoldás lehetséges: ha a radikális polgárság önálló politikai párttá szerveződve maga tesz kísérletet a falusi (és városi) kispolgári tömegek megnyerésére s ezáltal a demokrácia erőinek túlsúlyrajuttatására.

Az új pártalakulás terve nagy vitákat váltott ki a progresszív szabadkőművesség körében. A Martinovics-páholyban 1913 őszétől kezdve viták sorozatában próbálták tisztázni az új pártalakítás politikai és szervezeti kérdéseit, számbavenni lehetséges társadalmi bázisát — s egyáltalán: magának az új pártalakulásnak a realitását, szükségességét is. Kunfi Zsigmond a Martinovics-páholyban kifejtette, hogy az új pártalapítás sikerét csak akkor látná biztosítotttnak, ha sikerülne megnyerni a parasztságot s a polgári rétegeket — „ezt azonban feletle problematikusnak tartja”. Ha a munkásság nem tudott a falvakba kimenni — mondotta Kunfi —, akkor a polgárság sem fog tudni kimenni. Emellett — Pogány Józseffel egyetértésben — azt hangoztatta, hogy az új párt megnehezíti majd a szociáldemokrata párt helyzetét, amennyiben az értelmiség egy részét elvonja a párttól. Rónai Zoltán ezzel szemben azt hangoztatta, hogy az új párt olyan rétegekhez is el tud majd jutni, amelyek a szocializmus számára egyébként elérhetetlenek. A pártalapítás körüli vitákat Jászi 1913 október végén a Martinovics-páholyban tartott nagy előadása váltotta ki. Ebben Jászi azt fejtegette, hogy egy radikális pártra mindenekelőtt taktikai szempontból van szükség, mivel ez a párt az ellenzékét is balfelé tolná; a párt által megindítandó radikális agrárpolitikai propaganda pedig a továbbiakban széles agrártömegeket, köztük nemzetiségi paraszt-rétegeket is a párt mögé sorakoztatna. Olyan parasztpolitika alakulhatna ki — fejtegette Jászi —, amely a feudalizmussal szemben nem az elmaradott falut, hanem a polgárosodó parasztvárost sorakoztatná fel.

Jászi előadásában a polgári radikális párt és a szociáldemokrácia viszonyát, kapcsolatát illetően hangsúlyozta, hogy ez a párt kiegészítené a szociáldemokrata párt tevékenységét, s a polgárságban a munkásság demokratizálási programját támogató mozgalmakat keltene életre.

A viták 1914 tavaszán folytatódtak s májusban a megalakítandó párt lehetőségeit és esélyeit tárgyalta meg egy bizalmasan összehívott szűkebb plénum. A megbeszélés eredményeit a *Világ* 1914. május 24-i számában Jászi Oszkár foglalta össze, aki a polgárság megszervezésének szükségességét hangsúlyozta s igyekezett eloszlatni az ellenzéki pártok s a szociáldemokraták részéről is felvetődő aggodalmakat.

Az Ady Endre, Balassa József, Bíró Lajos, Bölöni György, Dániel Arnold, Jászi Oszkár, Kadosa Marcel, Kernstock Károly, Lengyel Géza, Madzsar József, Nagy Endre, Purjesz Lajos, Rácz Gyula, Szende Pál stb. által május 29-én közzétett szervező bizottsági felhívás a polgári radikalizmus táborába szólította „a polgári munka embereit” a feudalizmus, klerikalizmus, uzsoratóke és imperializmus ellen — nyilvánvalóvá téve, hogy az önálló polgári radikális párt létrehozásának hívei végül is felülkerekedtek a vitában.

Az Országos Polgári Radikális Párt ünnepélyes megalakulására 1914. június 6-án került sor a régi országházban. Kernstock Károly megnyitója után Vám-

béry Rusztem a polgári radikalizmus jelentőségéről, Szende Pál a szervezés eredményeiről szólt, majd Jászi Oszkár ismertette a párt programját.

A program a politikai szabadságjogok, mindenekelőtt az általános választói jog bevezetését, a közigazgatás és a bíraskodás demokratizálását követelte. A gazdaságpolitikai követelések között első helyen gyökeres földreform megvalósítása szerepelt, mindenekelőtt olyan formában, hogy a hitbizományok megszüntetését s az egyházi javak szekularizálását követelte, s ennek kiegészítéseként a kishirtokot sújtó előnytelen adópolitika megváltoztatását, a mezőgazdasági munkástörvények alapos revízióját s a mezőgazdasági hitel- és szövetkezeti ügy demokratizálását. A haladó polgárság megnyerését célozták a programnak azok a követelései, amelyek az iparfejlesztés felülvizsgálását, a kartelek megrendszabályozását, a kereskedelem, a közlekedés-politika, az adórendszer gyökeres reformját irányozták elő. Itt kapott helyet az önálló vámterület, az ország gazdasági függetlenségének követelése is.

A kulturális programpontok között — az oktatás államosításának, az egyház és az állam szétválasztásának követelése mellett — a legfontosabb követelés a nemzetiégi kérdéssel kapcsolatban az 1868. évi 68. tc. megvalósítása és a kulturális, közigazgatási és bíraskodási gyakorlat anyanyelvi biztosítása volt. A program elutasította az ország szövetségi átrendezését és a megyei önkormányzatban jelölte meg a nyelvi-kulturális problémák megoldásának útját.

A program negyedik része külön is szólt az ország függetlenségéről, az önálló vámterület mellett azonban csak a kvóta igazságos megállapítását sürgette; az ország államjogi különválásáról nem szólt; békés külpolitikát s ennek garanciájaként a külügyek parlamenti ellenőrzését sürgette.

Ezzel a programmal a radikális szociológusok megtették a szocializmustól elválasztó utolsó lépést is. Nyíltan és tudatosan hirdették és vállalták a létrehozott párt s a meghirdetett program polgári jellegét. A program zárósorai a polgári Magyarország megalapozásáról szólva világosan tükrözik ezt a lépésüket, s ez világlik ki Jászinak a pártalakulást követő napon a *Világban* publikált vezércikéből is. (A *Világ* az újonnan megalakult párt közlönyeként jelent meg ezentúl.) Ebben Jászi a pártot a polgárság politikai képviselőjeként jellemezte, amelynek létrejöttére olyan objektív társadalmi folyamatok szolgálnak alapul, mint a munkásság s a polgárság kialakulása, mint a liberalizmus megkopása és a klerikalizmus kifejlődése. A valóságos társadalmi folyamatokat elkendőző kuruc—labanc ellentétek helyébe — hangoztatta — a tényleges gazdasági és társadalmi érdekek alapján differenciálódott pártokra van szükség a haladás érdekében. A szociáldemokrata párt és a néppárt alakulása ennek az objektív igénynek a kifejeződése. A radikális párt megalakulása ugyancsak ezt fejezi ki — írta.

A polgári radikális párt megalakulását ellenségesen fogadta valamennyi polgári párt. A választójogi szövetségben a radikálisokkal együttműködő függetlenségi párti politikusok jórésze elhatárolta magát a párttól és azt követelte, hogy részesítsék a radikális pártot a munkapárttal egyenlő elbánásban. Zichy Aladár és Apponyi Albert szintén ellenségesen fogadták a pártalakulást, sőt a néppárt június 6-án tartott gyűlésén határozatot hozott arról, hogy amennyiben a radikális párt tagja lenne az ellenzéki pártszövetségnek, a néppárt kilép a szövetségből. Vázsonyi Vilmos nem kevésbé ingerülten támadt a pártalapítókra, azzal vádolva őket, hogy „hátbakapják” a kormány ellen küzdő ellenzéki pártok koalícióját. Nem fogadta örömmel a pártalakulást a szociáldemokrata párt sem. A *Népszava* 1914. június 6-i cikkében sajnálattal állapította meg, hogy a szocializmussal korábban rokonszenvező radikális szociológusok most visszafelé, a polgárság irá-

nyába tettek egy lépést, s ezzel maguk vágták el azokat a szoros kötelékeket, amelyek eddig őket a szervezett munkássághoz fűzték. Nincs más dolgunk, folytatta, mint hogy figyeljük: „mit tudnak a maguk erejéből csinálni azok, akik eddig túlnyomóan a szociáldemokrata tömegek segítségével csináltak politikát”.

A *Szabadgondolatban* Polányi Károly válaszolt a *Népszava* cikkére s azt hangoztatta, hogy nem történt egyéb, mint hogy a radikális szociológusok eleget tettek a szociáldemokrácia azon régi kívánságának, hogy az öntudatos polgári erők hozzák létre a maguk önálló politikai szervezetét.

Az ellentétek nem mérgesedtek el, de a viták sem tisztázódtak. A polgári radikális párt néhány vidéki szervezetét 1914 júniusában—júliusában még létre tudta hozni, de sem ezek, sem maga a központi szervezet igazában nem tudott még kibontakozni, amidőn az első világháború kitörése erőszakosan félbeszakította tevékenységüket.

PUSKÁS JÚLIA—EDDIE SCOTT—LÁNC MARGIT

Adatbázis az 1911. évi Gazdacímtár adataiból a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások számára

(A számítógépes adatfeldolgozás tapasztalataiból)

Tanulmányunkban a következő kérdések rövid áttekintését tűztük célul:

1. A Gazdacímtárak forrásjelentősége a gazdaság- és társadalomtörténet számára.

2. Milyen előkészítő munka után kerülhettek az adatok a számítógépbe?

3. A kapott adatbázis felhasználásával eddig elvégzett rendezések, csoportosítások, illetve az elkészült táblázatok.

4. Lehetőségek az adatbázis további hasznosítására.

Ezek a célok determinálták, hogy tanulmányunk mindenekelőtt módszertani cikk.

1.

A Gazdacímtárak számítógépen történő feldolgozásának szükségességét, jelentőségét akkor látjuk csak igazán, ha felidézzük azokat a statisztikai forrásokat, amelyeket a mezőgazdasági népesség és a földbirtok tulajdonviszonyai megoszlása vizsgálatánál a történelemtudomány eddig hasznosított. Ezek a következők:

1. a népszámlálások;

2. az 1895. évi mezőgazdasági üzemstatisztika;

3. az 1913. évi birtokstatisztika 100 kat. holdon felüli területekről.

A népszámlálások kimutatásai számos hasznosítható információt adnak a népesség foglalkozáscsoportjairól, a társadalom rétegződése és struktúrája változásának tanulmányozásához. A marxista gazdaság- és társadalomtörténetírás igyekezett kihasználni e források nyújtotta lehetőségeket és fontos mennyiségi mutatókat dolgozott ki a gazdaság, a társadalom változásainak jellegzetességéről. De a földtulajdon alakulásáról, a földbirtok megoszlásáról, az egyes társadalmi csoportok tényleges gazdasági pozíciójáról e források nem nyújtanak információkat, mivel nincsenek adataik arra vonatkozóan, hogy az egyes társadalmi rétegek tulajdonában mennyi föld van.

Ismert tény a gazdaságtörténészek körében, hogy az 1895. évi üzemstatisztika milyen tömeges és becses adatokat tartalmaz Magyarország mezőgazdaságának üzemstruktúrájáról, technikai felszereltségéről, a termelés színvonaláról. A különböző nagyságú gazdaságscsoportok területének adatai már konkrétabb tényeket nyújtanak a birtokmegoszlás szélsőségeiről is. A tényleges birtokstruktúra, a birtoktípusok változatossága tulajdonformák szerint azonban ebből a forrásból sem rekonstruálható. *A gazdaságok és a birtokok ugyanis nem azonos fogalmak.*

Még leginkább megközelítik egymást a 100 kat. holdon aluli csoportokban, amelyekben a birtok és a gazdaság csak elvétve vált külön. A 100 kat. holdon felüli csoportokban, amelyekben a gazdaság és a birtok a legtöbb esetben különvált, a gazdaságstatisztika a tulajdon és birtokmegoszláshoz nagyon korlátozott lehetőségeket nyújt. Egy *birtokon* ugyanis több *gazdaság* is képződött, például *bérgazdaságok* formájában. Volt birtok, amelyből birtokrészek leváltak és más birtokokhoz kapcsolódtak ugyancsak bérlet útján az ún. *vegyes gazdaságok* kategóriájában. (Ez utóbbiakból még csak külön sem tudjuk választani, hogy mennyi a bérelt és mennyi a tulajdon terület a gazdaságokban!) Az 1895. évi mezőgazdasági statisztikából jelentős birtokterületek maradtak ki, mivel az összeírásakor nem vették figyelembe a tisztán erdő és legelő gazdaságokat. Ezek hogy módosították a 100 kat. holdon felüli összterületet és azok megoszlását nagyságcsoporthoz szerint, az kiderül, ha az 1895. évi üzemsztatisztika adatait az 1913. évi birtokstatisztika adataival vetjük össze.

A 100 kat. holdon felüli *birtokok* összes területe 1913-ban lényegesen nagyobb volt mint az 1895. évi összeírásban a 100 kat. holdon felüli *gazdaságok* területe. 1913-ban a *birtokok* összes területe 26,582,145 kat. hold, 1895-ben a 100 kat. holdon felüli *gazdaságok* összes területe 17,565,169 kat. hold. 1895-ben az említett gazdaságcsoporthoz kihagyása az összterületet tehát egy harmadával csökkentette.

Lényeges különbséget mutatnak a két statisztika adatai a 100—1000 kat. holdas és az 1000 kat. holdon felüli csoportokban is. 1913-ban az összes területből a 100—1000 kat. holdas csoport részesedése kisebb (26,5%) mint ugyanezen gazdaságcsoporthoz 1895-ben (32,3%). Az 1000 kat. holdon felüli birtokok aránya viszont a birtokstatisztikában nagyobb (73,3%) mint az üzemsztatisztikában (67,7%).

E néhány alapmutatóból is látható, hogy a birtokmegoszlás szélsőségeit a gazdaság megoszlása enyhítette, a középkeletű kategóriák súlyát megnövelte. A középbirtokok aránya 100 kat. holdon felül kisebb, mint arra az üzemsztatisztikából következtethetünk. 1000 kat. holdon *felüli* birtokos birtokai közül 1000 kat. holdon *aluli* gazdaság az említett kategóriában került kimutatásra.

A birtokmegoszlásról, a tulajdonviszonyok formáiról, a birtoktípusokról az 1913. évi statisztika 100 kat. holdon felül több információt nyújt, mint az 1895. évi üzemsztatisztika. Közli például a szabad és korlátozott forgalmú birtokokat, ez utóbbiak főbb csoportjait is. Azonban e statisztikai forrás hasznosíthatóságának is megvannak a korlátai. Nem szerepelnek a birtokosok, nincsenek összevonva az egy tulajdonban levő birtokrészek. Egy birtokos különböző birtokait külön kimutatták. Ezt jelzik azok a jelentős különbségek, amelyeket a *birtokok száma* és az 1910. évi népszámlálásban a *birtokosok száma* között találhatunk. A 100 kat. holdon felüli *birtokok* száma 27,998, a birtokosoké pedig 16,994. Az 1000 kat. holdon felüli kategóriában még nagyobb az eltérés, mivel a *birtokok száma* 4,219, a *birtokosok száma* pedig 1,994. Ugyanazon birtokosnak kezében levő, de különböző nagyságú birtokainak más más birtok kategóriába sorolása, tehát ugyancsak korlátozza a forrásból a 100 kat. holdon felüli tényleges birtokmegoszlás a tulajdonviszonyok mutatóinak a kidolgozását.

E statisztikák főbb mutatóit, a hasznosíthatóságuk korlátait nem öncélúan idéztük fel. Hangsúlyozni kívánjuk velük, hogy jelenleg, amikor a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások elérkeztek abba a szakaszba, hogy célul tűzhetik a mennyiségi változások mutatóinak pontosabb kiszámítását és főleg a gazdasági, társadalmi mozgások másik fontos összetevőjének, a *tartalmi és minőségi*

változásoknak a vizsgálatát, a kutatások előterébe olyan forrásokat kell állítani, amelyek magukban hordozzák a lehetőséget ilyen vizsgálatok végzéséhez.

A nagybirtok és nagybirtokos osztály vonatkozásában ilyen forráscsoportnak tekintjük az ún. *Gazdacímtárakat*, a 100 kat. holdon felüli birtokosok regisztereit. Ez az a forráscsoport, amely az ország összes nagybirtokosaira, azok birtokaira, személy szerint egyedi sorolásban tartalmazza az adatokat. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy hasonló típusú forráscsoport nem sok európai országban található!) Az adatok egyenkénti közlése *elvéileg* lehetővé teszi azoknak az elemzéseknek, csoportosításoknak, kvalitatív és kvantitatív vizsgálatoknak az elvégzését, amelyeket a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatási szempontok meghatároznak. Ebből a forráscsoportból rekonstruálhatjuk a nagybirtok, a nagybirtokosok mennyiségi és minőségi változásait, a tulajdonviszonyok sokféleségét. Vizsgálatuk és megismertetésük különösen fontos Magyarország esetében, mert itt a gazdasági és társadalmi mozgások a régi (azaz a feudális) és az új (azaz a kapitalista) különlegesen bonyolult összefonódásban mentek végbe.

E forráscsoport jelentőségét eddig is ismertük, adataikat részleteiben hasznosítottuk is. Azonban óriási adathalmazaik módszeres feldolgozása, csoportosítása, *manuális* munkával lehetetlen volt. E források hasznosítása most vált reálissá, amikor a *számítógépes feldolgozások* lehetővé váltak a történészek számára is és azok a gazdaság- és társadalomtörténeti elemzésekhez kezdenek létjogosultságot nyerni.

Magyarországon az 1890-es évektől az 1930-as évekig több Gazdacímtár is készült.

1. Az első Gazdacímtár 1893-ban jelent meg „Magyarország földbirtokosai” címmel, bellusi Baross Károly szerkesztésében. Az adatokat és a címeket a pénzügyi igazgatóságok útján gyűjtötték össze. Közli a 100 kat. holdnál nagyobb birtokkal rendelkezők névsorát és a tulajdonukban levő földterület nagyságát, művelési ágazatok szerint. Ez a munka nem volt hibaszálalék mentes, mert a *kataszteri birtokíveken feltüntetett birtokos gyakran nem volt azonos a telekkönyvi birtokossal*.

2. Az Országos Statisztikai Hivatal kiadásában is megjelent Gazdacímtár. Ez az 1895-ben végzett országos mezőgazdasági felvétel alapján készült. A 100 kat. holdon felüli *gazdaságokat*, a *gazdálkodó nevét és címét* találjuk ebben. Közli azt is, hogy ki milyen minőségben kezeli a gazdaságot: pl. tulajdonos, bérlő, haszonélvező stb.

3. „Magyarországi Gazdacímtár. 1911. Szerkesztette Rubinek Gyula.” (Magyarország, Horvát- és Szlovénország 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzékét közli az egyes vármegyék részletes monográfiájával.) E kiadvány értékét szinte felbecsülhetetlenné teszi az, hogy a pénzügyi igazgatóságok által készített legutolsó hiteles kimutatások alapján állították össze.

4. Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár.) Bp. 1925.

5. Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár. Bp. 1937. (Az 1935. évi országos mezőgazdasági adatfelvétel alapján az Országos Statisztikai Hivatal adta ki.)

A számítógépes feldolgozást az 1911. évi Gazdacímtárral kezdtük, meghatározott csoportosításban. Ezt a címtárat és a felvétel időpontját tartottuk legal-
kalmasabbnak a birtokosok, a birtoktípusok tanulmányozására. Adatai felvétele-
nének időpontja pedig tükrözi azokat a változásokat, amelyeket a polgári fejlődés
hozott a 100 kat. holdon felüli birtokosok, illetve birtokok területén, az 1910-es
évekig. E Címtár adataiból jó bázis képezhető az első világháború utáni változá-

sok méréséhez és a későbbi mozgásirányok megismeréséhez. (Pl. a földreformok hatása, a birtokstruktúra alakulása, módosulása azokon a területeken, amelyek a szomszédos országok integráns részei lettek. S. Eddie témája.)

Ezek után röviden ismertetjük az 1911. évi Gazdacímtár beosztását, adat-szolgáltatásait.

Az 1911. évi Gazdacímtár három részből áll: 1. A tulajdonképpeni címtárból; 2. a megyei monográfiákból; 3. a névmutatókból. A Címtár betűrendben közli Magyarország vármegyéit. (Abaúj-Tolna megyével kezd és a megyékben a községeket abc sorrendben tartalmazza. A községekben a birtokosok neve ugyancsak betűrendben található.) A Címtár rovatai a következők: a község neve, a birtokos neve, a bérő neve, lakhely, utolsó posta, a birtok művelési ágankénti részletezésben (szántó, kert, rét, legelő, nádas, használatlan terület), összes terület, a birtok kat. jövedelme. A birtok kiterjedése és a művelési ágak adatai kerekített számokban szerepelnek, a négyszögek vagy töredék holdak nincsenek feltüntetve. A területi összegzések adatainak kerekítése következtében különböznek valamelyest a Gazdacímtárban kimutatott és a valóságos terület nagyságok. Az ezekből adódó eltérések — Rubinek szerint — lényegtelenek, mégis a feldolgozáskor sok nehézséget okoztak.

2.

Milyen előkészítő munkákkal kerültek az adatok a számítógépbe?

Az előkészítő munkálatokat azzal kezdtük, hogy eldöntöttük: olyan adatbázis létrehozása a célunk, amelyből a bevitt információk bármelyike visszakereshető: személyek, családok, a különböző jellegű, típusú birtokok, a birtok nagyságcsoportok, a községek, a járások, a megyék. Ezért elhatároztuk, hogy a bemenő adatokat tartalmazó lyukkártyán szerepelnie kell a *birtokos nevének*, a *birtok*, illetve *birtokrész* adatainak. A megye, a járás, a község, a birtoktípusok azonosítására pedig kódrendszert dolgoztunk ki.

A Gazdacímtár adatainak durva előbecsléseiből is tudtuk már, hogy az elkészítendő rekordok¹ száma a harmincezret meghaladja. A gazdaságosság szempontjait is figyelembe véve a lyukkártyát úgy terveztük meg, hogy a Gazdacímtár egy-egy adatsora egy kártyára ráférjen. Ezt csak úgy tudtuk elérni, hogy néhány információt — amelyet a feldolgozás szempontjából nem tartottunk lényegesnek (pl. a birtokos állandó lakhelye, utolsó posta stb.) — a felvételnél kihagytuk.

A Gazdacímtárból ily módon a következő adatok kerültek rögzítésre: a község, a tulajdonos neve, a községben levő birtok vagy birtokrész művelési ágak szerint (szántó, kert, rét, szőlő, legelő, erdő, nádas, használaton kívüli terület nagysága katasztrális holdakban, koronában pedig a birtokkataszter tiszta jövedelme).

A birtokosok nevének azonosításához húsz karaktert tartottunk fenn. A nevek hosszúságának betűzéséből úgy látszott, hogy ez elegendő lesz a visszakereséshez. A községek azonosítása hatjegyű kódszám használatát igényelte. Ebből a hatjegyű számból az első kettő a megyét, az első négy a járást, az egész hatjegyű szám a községet azonosítja. A *helységkódokat* az 1910. évi népszámlálás 42 köte-

¹ Egy rekordnak nevezzük valamely birtokos egy birtokáról, illetve a községben kimutatott birtokrészéről a számítógépben tárolt információk összességét.

tében (a községek adatait tartalmazza) található számozás alapján dolgoztuk ki, illetve onnan vettük át a sorszámozást. E népszámlálási kötetben a megyék, ezeken belül a járások és a járásokon belül a községek sorszámozva vannak. Például: 1. Baranya megye, 1. Baranyavári járás, 1. Albertfalu. A mi kódolási rendszerünkben Albertfalu kódja e sorszámok alapján 010101. Ez a hatjegyű kód szám azonosítja Albertfalut és azt, hogy Baranya megyében, a baranyai járás 1. sz. községe. A tvj. hatósági városokat, amelyek a népszámlálásban nem kaptak sorszámot, úgy kódoltuk, hogy a megye járásai után folytatódólagosan kapták a következő sorszámot. Tehát: ha a megyében a járások 11-el végződtek, akkor a tvj, város a 12. számot kapta.

A községek neve nem minden esetben volt azonos a Gazdacímtárban és a Népszámlálásban. Ezért kódolásukhoz szükségessé vált esetenként a községek nevének azonosítása, kiigazítása. Ehhez a *Helységnévtárak* (ez esetben az 1913. évit használtuk) segítségével a megváltozott nevű községek azonosítása majdnem minden esetben teljes bizonyossággal sikerült, csupán hat-hét esetben maradtunk bizonytalanok.

A *birtoktípus kódrendszerének* kialakításánál az a szempont vezetett bennünket, hogy mindazok a birtokok illetve birtokcsoportok, amelyek jellegüknél, azaz a birtokos személyében, a birtoklás formájában sajátosságokat mutatnak, külön kódszámot kapjanak. A sajátosságok, a különböző típusok számbavételéhez a Gazdacímtárt tanulmányoztuk át és összeírtuk azokat a variánsokat, amelyek a címtárban előfordultak. Ezek után eldöntöttük, hogy melyek azok a birtokok, amelyek a különböző elnevezések ellenére is egy csoportba tartoznak. Ezeknek változatos elnevezéseiről egy mutatót készítettünk a kódolás besorolásának a megkönnyítéséhez. Birtoktípusok kódolására három számjegyű kódszámot alkottunk: az első számjegyet a birtokosok főbb típusainak a jelölésére, a második és a harmadik számjegyet az egyes főcsoportokon belül további alcsoportok elkülönítése céljából.

Ily módon birtoktípus kódrendszerünk a következőképpen alakult:

Birtoktípus kód az 1911. Gazdacímtár adatainak számítógépes feldolgozásához

1—2. természetes tulajdonosok

3—9. jogi személyek

1. pozíció:*
1. Arisztokraták
 2. Nem arisztokrata földbirtokosok
 3. Egyházak
 4. Állam kincstár
 5. Községek
 6. Közbirtokosság
 7. Városok
 8. Bankok, ipari vállalatok
 9. Egyéb jogi személyek

* 1 pozíció a kódszám első számjegyét jelenti, amely tartalmazza a fenti csoportosításokat. A második illetve a harmadik pozíció a kódszám második illetve harmadik számjegye. Tehát pl. arisztokrata, báró szabadtulajdonos birtoka házastársával = 162 kódszámot kapta.

1. *Arisztokraták:*

2. pozíció: 1. hercegi hitbizományosok
 2. hercegi szabad tulajdonosok
 3. grófi hitbizományosok
 4. grófi szabad tulajdonosok
 5. bárói hitbizományosok
 6. bárói szabad tulajdonosok
 7. cs. és kir. magán és családi birtok
 8. személyi alapítvány
 9. lovagok
3. pozíció: 1. egyedi birtokos
 2. házastársával
 3. több társtulajdonos
 4. örökösök
 5. személyi alapítvány

2. *Nem arisztokrata földbirtokos (gentry, polgár, paraszt)*

2. pozíció: 0 (zérus)
3. pozíció: 1. egyedi birtokos
 2. házastársával
 3. több társtulajdonos, vevők
 4. örökösök
 5. személyi alapítvány

3. *Egyházak*

2. pozíció: 1. Róm. kath. egyház.
 2. Református egyház
 3. Görög keleti egyház
 4. Görög kath. egyház
 5. Egyéb egyházak (agostai ev., unitárius, izr.)
3. pozíció: 1. püspöki, érseki
 2. főkáptalani, káptalani, préposti, egyházkerület, apátság, egyházmegye
 3. egyházközség
 4. egyházi iskolák, tanulmányi alapítványok, szerzetesrendek.

4. *Államkincstár*

2. pozíció: 0 (zérus)
 3. pozíció: 0 (zérus)

5. *Községek*

2. pozíció: 0 (zérus)
 3. pozíció: 0 (zérus)

6. *Közbirtokosság*

2. pozíció: 1. úrbéressek, volt úrbéressek,
2. közbirtokosság.
3. pozíció: 0 (zérus)

7. *Városok*

2. pozíció: 0 (zérus)
3. pozíció: 0 (zérus)

8. *Bankok és iparvállalatok*

2. pozíció: 1. Bankok, pénzüzetek
2. ipari részvényt.
3. takarékpénztárak
3. pozíció: 0 (zérus)

9. *Egyéb jogi személyek (pl. szövetkezetek)*

2. pozíció: 1. egyesületek
2. ösztöndíj alapítvány, Kultúralapítvány, alapítvány
3. egyéb jogi személyek, társaságok
3. pozíció: 0 (zérus)

Miután a kódok szisztémáját kialakítottuk, következett a Gazdacímtár lemásolása (xeroxozása) és a lapokra az alapadatsorokhoz a kódok felírása, rávezetése. Az így nyert adatsort kiegészítettük még a bérlők számának adataival is.

E munkálatok után alakíthattuk ki a végleges lyukkártya tervet, amely a következő formát kapta:

Kártyaterv

Község kódja:	1—6 pozíció	6 karakter
Szántó:	7—12 pozíció	6 karakter
Kert:	13—16 pozíció	4 karakter
Rét:	17—20 pozíció	4 karakter
Szőlő:	21—24 pozíció	4 karakter
Legelő:	25—30 pozíció	6 karakter
Erdő:	31—36 pozíció	6 karakter
Nádas:	37—40 pozíció	4 karakter
Használatlan:	41—44 pozíció	4 karakter
Összes terület:	45—50 pozíció	6 karakter
Kat. tiszta jöv.:	51—56 pozíció	6 karakter
Birtokjelleg és bérlő	57—58 pozíció	3 karakter
Bérlő	59 pozíció	1 karakter
Tulajdonos neve:	60—80 pozíció	20 karakter

Az adatokat a véglegesen kialakított kártyaterv alapján át kellett másolni *kódlapokra*. A Számítóközpont ugyanis nem vállalta, hogy azokat a xeroxozott és a kódszámokkal kiegészített Gazdacímtár lapokról közvetlenül viszi át lyukkártyára. Ez a másolás illetve az adatok kódlapra írása *nagytömegű manuális*

munkát igényelt és mint minden másolás, növelte a hibalehetőségeket. Ily módon az adatoknak csak a felét írtuk kódlapokra, a másik felének rögzítését Cambridgeben végezték el, s onnan mágnesszalagon kaptuk azokat meg.

A kártyalyukasztás a szokásos ellenőrzéssel történt. A lelyukasztott anyagról *listát* kaptunk, amelynek hibáit *ugyancsak manuálisan kellett kijavítani*.

Az így elkészített és ellenőrzött anyag került gépre a *GAZDA I.* program *bemenetelére*. Ez a program a lyukkártyán kapott adatokból mágnesszalagos rekordokat képzett, továbbá azokat még a következő adatokkal egészítette ki: 1. rekordazonosító, 2. birtoknagyságcsoport kódok. A rekordazonosító tette lehetővé a későbbiekben előbukkanó hibák kiküszöbölését. Ez ugyanis az egyes rekordoknak sorszámot adott, amelyre hivatkozni lehet.

A birtoknagyságcsoportok számára a következő kódszámokat alkottuk:

100—	200 kat. hold	1
200—	500 kat. hold	2
500—	1000 kat. hold	3
1000—	5000 kat. hold	4
5000—	10000 kat. hold	5
10000—	felül kat. hold	6

További funkciója volt e programnak még a rész- és összterületek helyességének az ellenőrzése, azaz ún. *kontrollösszeg képzés*. Összeadtuk a művelési ágak területét és azonosítottuk a Gazdacímtárban kimutatott összterülettel. Ha a részterületek összege és a végösszeg közötti eltérés nem haladta meg az 5%-ot, akkor a rekordot felvettük az adatbázisba, ha a hiba 5%-on felül volt, akkor a rekordot nem vitte fel a mágnesszalagra, hanem *hibalistát* nyomtatott róluk. Ez a lista hosszú volt. Ekkor derültek ki nemcsak a lyukasztás hibái, hanem az is, hogy esetenként a Gazdacímtárban a részterületek (az egyes művelési ágak adatai) és az összterület között nagy eltérések vannak. A lyukasztás hibáinak korrigálása egyszerűbb volt, nagyobb problémát a Gazdacímtár hibás adatainak javítása jelentette. (Volt úgy, hogy a hibák nyomdai elírásból, számjegyek felcseréléséből eredtek, de ezeket is lehetett javítani.) A többi eltérés tisztázásához felhasználtuk az 1895. évi és az 1925. évi Gazdacímtár adatait is, hogy támpontokat kapjunk a durva különbségek eredetéről. A javítások e módszerében azonban bizonytalanok voltunk és eredményei nem voltak megnyugtatóak. A hosszantóan gyakori esetek következtében végül is arra az elhatározásra jutottunk, hogy a rekordokat az ún. *számított összterülettel* egészítjük ki. Ezt a művelési ágak adatainak összeadásából képeztük és a továbbiakban mindig ezt a számított összterületet vettük alapul.

Ismételt javítások sorozatával jutott tehát el a GAZDA 1. abba a fázisba, amikor a már szükséges és lehetséges korrekciók végrehajtása után mint *adatbázis* készülnek, illetve használhatónak tekinthetjük. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy jelenleg, amikor ebből az adatbázisból dolgozunk, még mindig előbukkannak apróbb hibák, amelyeket folyamatosan korrigálunk.) Nyugodtan állíthatjuk azonban, hogy a munka nehezebbik részén túljutottunk, annak jelentős szakasza lezárult. Az adatbázissal az MTA Történettudományi Intézete olyan forrás birtokába került, amely visszakérdezéseken keresztül lehetővé teszi, hogy Magyarország birtokosairól, birtokviszonyairól eddig el nem érhető *kvantitatív és kvalitatív információkat* szerezzünk, amelyek alapul szolgálnak a nagybirtokos osztály társadalmi összetételének, vagyoni viszonyainak részletes és pontos analíziséhez.

3.

Az adatbázis felhasználásával eddig készült táblázatok rendezések; csoportosítások

Két irányban indítottuk el az adatbázis hasznosításának munkálatait: 1. kvantitatív mutatókat dolgoztunk ki a különböző birtoknagyság csoportokról, azok jellegzetességeiről, meghatározott vidékek, tájak, területek szerint (ez közvetlenül E. Scott kutatói témájához, a földbirtokreform vizsgálatához nyújtott információs adatokat).

2. A birtoktípusok szerint a különböző típusú birtokok és birtokosok visszakeresése a nagybirtokosok társadalmi összetételének, vagyoni viszonyainak tanulmányozása céljából. (Ez az MTA Történettudományi Intézete újkori magyar osztályának társadalomtörténeti kutatásaihoz kapcsolódik.)

A birtoktípusok alapján táblázatokat nyomtattunk ki a birtokosokról és birtokaikról. Ezek a táblázatok a birtokosok nevét ABC-sorrendben közlik. Rendelkezésünkre állnak a következő csoportok eddig elkészült listái:

1. az arisztokraták;
2. a nem arisztokrata földbirtokosok;
3. az egyházak;
4. az állami;
5. a községi;
6. a közbirtokossági;
7. a városok;
8. a bankok és ipari vállalatok;
9. egyéb jogi személyek.

E listák hasznos eszközöknek bizonyultak az ellenőrzéshez is, mert pl. a kódolási hibákat ezekből tudjuk legkönnyebben javítani.

További részletes elemzésünket a *természetes birtokosoknál* kezdtük. Kiszámoltuk, hogy 100 kat. holdon felüli birtokból mennyi volt tulajdonukban. Ennek mutatója: 48,7%. A 100 kat. holdon felüli birtokok egyik sajátosságát jelzi ez, nevezetesen azt, hogy többsége *nem természetes személy, egyén* tulajdonában vagy birtoklásában volt, hanem ún. *jogi személyekhez* tartoztak. Ennek mutatója: 51,3%. A természetes személyek közül az arisztokratákhoz tartozott a 100 kat. holdon felüli birtokok 24,6%-a, a nem arisztokrata személyekhez pedig 24,1%-a.

Hogy az arisztokrata és nem arisztokrata nagybirtokosok tulajdonában levő terület nagysága megművelés szerint mennyire különbözött, azt táblázatunk mutatói szemléltetően és meggyőzően bizonyítják. (V.ö 740. I. táblázatával)

A különböző típusú birtokok arányainak megismerése után az arisztokraták visszakeresett listájának részletesebb tanulmányozásához kezdtünk. E listából, amely az egyes birtokokat, illetve birtoktesteket községenkénti részletezésben sorolja fel, össze akartuk vonni az egy kézben levő birtokokat. az arisztokraták tényleges birtokviszonyainak rekonstruálása céljából. E munkálatnál is több nehézséggel találtuk magunkat szembe. Az összevonás ugyanis nem történhetett meg egy munkafázissal. Az egyik jelentős akadályt a számítógépen az jelentette, hogy a nevek és a rövidítések az eredeti forrásokban (Gazdacímtárakban) több változatban találhatók. A kódlapra történő másolásnál ugyancsak akadtak hibák a nevek írásában, rövidítésekben.

*Az arisztokrata és nem arisztokrata birtokosok birtokainak megoszlása
művelési ágak szerint százalékban:*

Művelési ágak	birtokosok	
	arisztokraták	nem arisztokraták
szántó	35,2	51,9
kert	0,4	0,5
rét	6,7	8,1
szőlő	0,2	0,3
legelő	12,1	13,2
erdő	40,6	23,1
nádas	0,5	0,3
használatlan	4,4	2,6
jövedelem (koronában)	34,930	39,227

Ezért a neveket előzőleg *manuálisan* azonosítani és írásukat egységesíteni kellett. Az azonos nevű, de nem ugyanazokat a személyeket pedig külön választottuk. Miután ezt elvégeztük, mindegyik arisztokratának egy kódszámot adtunk, amelynek alapján a gép az összevonásokat elvégezte. Ezután újabb ellenőrzéssel és kiegészítő *manuális* munkával folytattuk a további összevonásokat. Így készült „Magyarország arisztokratáinak név- és birtokjegyzéke” a következő csoportosításban.

- I. hercegi birtokosok,
- II. grófi birtokosok,
- III. bárói birtokosok.

A táblázatok tartalmazzák a birtokost, a községek kódszámait, a birtokrészeket művelési áganként, azok tiszta jövedelmét és végül mint *új számítást közöljük a birtokrészek összességét.* (A birtokosok kódszámai jelzik, hogy ezekből mennyi volt a hitbizomány, mennyi a szabad birtok.)

Ez a táblázatos lista az *első és teljes adattár* a magyarországi arisztokrácia földtulajdonviszonyairól a jelzett időben.

Megkezdjük a nem arisztokrata birtokosok visszakeresett listáinak tanulmányozását is. Elkülönítettük az 1000 kat. hold, vagy annál nagyobb területtel rendelkező birtokosokat, összevontuk birtokrészeiket. Ezt a munkát *manuálisan* végeztük, mivel ily módon nagyobb biztonsággal tekintettük át az anyagot és végeztük el a korrekciókat, mintha gépi számításokra bíztuk volna azokat. Így kialakítottuk „Az 1000 kat. hold és annál nagyobb birtokokkal rendelkező nem arisztokrata földbirtokosok név- és birtokjegyzékét”: Ezzel a táblázatos kimutatásunkkal, amelyet 2. sz. adattárnak neveztünk, feltérképeztük az összes 1000 kat. holdas vagy annál nagyobb területtel rendelkező birtokost és birtokait. Az 1. és 2. sz. táblázataink az 1000 kat. holdas vagy annál nagyobb területet birtoklók számát és birtokaiknak területét a következőkben jelzik:

1000 kat. vagy azon felül		
a birtokosok száma		a birtokok összes területe ezer kat h.)
Összes	2 311	9 089
ebből arisztokrata:	1 175	6 189
nem arisztokrata:	1 136	2 900

Az 1. és 2. sz. adattárunkból összeállítottuk a 10,000 kat. holdas vagy annál nagyobb területtel rendelkező birtokosok név- és birtokjegyzékét is terület nagyságunkénti rendezésben:

N é v *	Összes terület	Szántó	Jövedelem 1000 K
Esterházy Miklós herceg	385 278	134 003	3 005
Schönborn-Buckheim Frigyes gróf	223 676	22 685	231
Frigyes főherceg	182 168	41 677	907
Coburg Fülöp herceg	167 836	16 788	396
Pálffy Miklós herceg	85 751	17 962	420
József kir. herceg	84 933	20 814	375
Károlyi László gróf	82 813	30 154	489
Festetics Taszilo gróf	80 465	20 576	327
Andrássy Géza gróf	75 354	11 752	170
Wenckheim István gróf	67 589	3 183	47
Károlyi Lajos gróf	62 565	18 567	275
Esterházy Pál gróf	62 444	16 680	344
Pallavicini Sándor őrgróf	58 643	31 189	275
Schaumburg Lippe herceg	57 120	18 692	365
Wenckheim Frigyes gróf	48 809	15 058	284
Károlyi Mihály gróf	45 943	15 753	235
Andrássy Dénes gróf	45 418	11 367	197
Hadik-Barkóczy Endre gróf	42 506	12 891	112
Festetics Taszilo herceg	41 407	6 506	187
Andrássy Gyula gróf	41 130	8 408	106
Bánffy György gróf	39 734	4 239	56
Zichy gróf seniorátus	36 495	6 253	92
Wimpffen Siegfried gróf	36 326	21 511	323
Zichy Rafael gróf	36 089	10 740	215
Pálffy János gróf	35 872	9 642	185
Almássy Dénes gróf	35 147	18 779	292
Sulkovszky József herceg	34 245	7 783	81
Thorockay Miklósné grófnő	33.628	215	12
Andrássy Sándor gróf	33.550	8.964	107
Festetics Pál gróf	33.247	22.167	290
Solymossy Lajos báró	31.581	13.437	137
Esterházy Miksa Móricz gróf	29.451	9.523	167
Bethlen Ádár gróf	29.166	2.601	27
Ilunyadi József gróf	27.792	7.349	94
Csekonics Endre gróf	27.828	22.750	392
Ballerstrem Ferenc gróf	27.102	1.293	34
Bánffy báró	26.172	55	5
Károlyi József gróf	26.332	12.864	152
Pálffy József gróf	25.243	5.273	122
Kemény Kálmán báró	24.793	779	8
Festetics Jenő gróf	24.234	8.569	161
Széchenyi Béla gróf	24.116	6.053	149
Zichy János gróf	24.095	12.752	279
Nádasdy Tamás gróf	23.641	12.075	215
Erdődy Sándor gróf	23.333	9.517	160
Montenuovo Alfréd herceg	22.998	15.252	247
Vigyázó Sándor gróf	22.483	9.907	145

* Meg kell jegyeznünk, hogy adatbázisunk korrekcióit még mindig nem mondhatjuk teljesnek. Ezért közölt adatainkat további korrigálások még módosítják. E listán is további összevonások szükségességét (például a férj és feleség birtokát) jelzi. Az azonosításokat azonban már nem tudjuk a Gazdacímár adataiból végrehajtani. Ehhez egyéb források „bekapcsolása” is szükséges. A Gazdacímár alap és kiindulópont a birtokosok tényleges személyének megállapításához. Ehhez családkutatásokat kell végeznünk. Ennek munkálatait kezdtük el Kolossa Tiborral.

N é v	Összes terület	Szántó	Jövedelem 1000 K
Wesselényi Miklós báró	21.908	4.381	53
Tisza István gróf	21.470	6.078	98
Széchenyi Imre gróf	21.391	9.240	100
Biedermann Rezső báró	20.682	8.457	121
Serényi Ottóné grófnő	20.661	2.792	25
Sztáray Sándor gróf	20.602	4.372	51
Zichy Ödön gróf	20.214	2.417	37
Révay Ferenc báró	20.156	1.568	35
Esterházy Miklós gróf	20.114	6.712	103
Dessewffy Miklós gróf	20.052	15.859	148
Merán Jánosné grófnő	20.043	9.162	130
Vécsey László báró	19.732	3.627	33
Draskovits Iván gróf	19.509	9.243	117
Teleki grófi család	19.363	251	7
Bánffy Albert báró	19.222	4.272	54
Batthyany-Strattmann Ödön	19.509	9.243	117
Wimpffen Simon gróf	18.873	8.829	164
Teleki L. Gyula gróf	18.453	2.509	34
Chotek Rezső gróf	18.321	9.504	239
Majláth József gróf	18.340	10.711	61
Károlyi Sándor gróf	18.307	4.956	58
Wenckheim Frigyesné grófnő	17.842	5.153	81
Károlyi Gyuláné grófnő	17.811	6.892	71
Schönberg Donald báró	17.627	71	3
Széchenyi Andor Pál gróf	17.118	5.527	72
Hahn Samu lovag	17.112	3.860	25
Hohenlohe herceg	17.102	65	11
Hatvany Deutsch Sándor báró	17.086	7.685	115
Springer Gusztáv báró	16.942	11.308	163
Károlyi Gyula gróf	16.545	7.715	99
Fülöp szász Coburg herceg	16.289	9.316	88
Karácsonyi Jenő gróf	16.176	11.412	165
Forgách István gróf	16.004	2.026	28
Csáky Vidor gróf	15.795	4.913	72
Szapáry László gróf	15.708	5.499	107
Apponyi Géza gróf	15.689	6.654	101
Erdődy Imre gróf	15.636	6.388	113
Edelsheim Gyulai Lipót gróf	15.364	7.682	143
Pálffy Pálné grófné	15.151	8.592	105
Esterházy Ferenc gróf	15.059	6.290	104
Zselenszki Robertné	15.031	6.589	49
Zselenszki Róbert	14.913	6.992	72
Zay Miklós gróf	14.912	1.810	27
Zichy N. János gróf	14.342	11.909	227
Degenfeld József gróf	14.212	5.887	49
Batthyány László gróf	14.095	10.103	130
Wodiancz Albert báró	13.923	6.720	120
özv. Vermes Vinczéné grófné	13.726	8.018	107
Széchenyi Emil gróf	13.713	4.781	14
Hunyadi Károly gróf	13.615	2.789	33
Zichy Meskő Jakab gróf	13.609	5.008	75
Pronay István Galos báró	13.607	4.753	85
Bethlen Andrásné grófnő	13.535	229	6
Wenckheim K. grófnő	13.534	8.360	177
Forgách László gróf	13.368	8.238	59
Solymossy Jenő báró	13.252	4.406	43
Károlyi Lajos gróf	12.874	4.928	95
ifj. Zichy Ödön gróf	12.690	157	6

Név	Összes terület	Szántó hold	Jövedelem 1000 K
Dégenfeld Sándor gróf	12.674	4.541	45
Forgách Ilona grófnő	12.473	2.292	30
Breunner Ágoston gróf örökösei	12.411	7.679	129
Csáky Albin gróf	12.292	513	17
Khuen-Hederváry Károly gróf	12.250	5.201	91
Modenay herceg	12.220	3.568	89
Königsberg Ferenc gróf	12.209	2.214	42
Teleki József gróf	12.185	5.905	71
Esterházy Miklós Mór gróf	11.994	6.657	114
Lónyai Elemér gróf	11.813	4.309	67
Zichy Ágost gróf	11.765	8.256	158
Zichy Nándor gróf	11.731	6.883	114
Harkányi János	11.708	7.815	123
Potoczky gróf örökösei	11.545	339	7
Berchtold Lipótné	11.381	8.659	133
Teleki Sámuel gróf	11.351	3.745	43
Batthyány Lajos gróf	11.257	8.332	143
Bomcompagni hercegnő	11.204	—	10
Károlyi Imre gróf	11.093	4.910	56
Esterházy Sándor gróf	11.046	5.576	108
Stubenberg József gróf	10.979	4.847	59
Forgách Károly gróf	10.970	1.202	19
Zichy Béla gróf	10.967	4.849	82
Wenckheim Géza gróf	10.942	6.972	103
Haupt Stümmer L. báró	10.916	1.004	28
Waldbold Frigyes	10.772	553	9
Windesgrätz Alfréd herceg	10.635	1.345	35
Wenckheim Dénes gróf	10.591	5.727	83
Esterházy Ferenc örökösei	10.403	1.476	47
Erdődy György gróf	10.338	4.413	78
Reuss herceg	10.301	646	2
Jankovich Tivadar	10.290	4.096	63
Jósika Sámuel báró	10.147	2.042	24

10 000 kat. holdon felüli nem arisztokrata nagybirtokosok név- és birtokjegyzéke

Név	A birtok összes területe	Kat. tiszta jövedelme
1. Urmánczy János	29.9946	15.649
2. Dréher Antal	25.179	198.117
3. V. Papp Simon	21.075	15.649
4. Tischler Mór	21.213	21.237
5. Schoeller és társa	16.405	
6. Albony János és társa	16 157	8 473
7. Mándy Sámuel	14 830	84 970
8. Kendeffy Gábor	13 476	8 876
9. Grosz József	13 164	13 720
10. Lieben Ernő és testvére	11 929	36 551
11. Mocsonyi Antal	11 102	18 644
12. Urmánczy Jeromos	11 920	7 119
13. Sváb Sándor	10 830	52 754
14. Papp Zsigmondné özv.	10 511	2 451

*Milyen lehetőségeket látunk az adatbázis további hasznosítására?
Néhány javaslatunk ezzel kapcsolatban*

1. Ahhoz, hogy a 100 kat. holdon felül a tényleges birtokmegoszlást valamennyi birtokcsoportban rekonstruálhassuk, az egymáshoz tartozó birtokok, birtokrészek összevonását tovább kell folytatnunk. A következő legfontosabb feladatunknak az ún. középbirtokok, azaz a 100—1000 kat. holdas természetes személyekről készített táblázatos kimutatás előkészítését látjuk a visszakeresett listák alapján. Ennek nagyobb részét ugyancsak *manuálisan* tudjuk elvégezni, mivel ebben a csoportban még gyakrabban fordulnak elő azonos nevek, amelyek nem azonos személyek. Ez után lehet a tényleges birtokmegoszlás mutatóit a 100 kat. holdon felüli birtokokosok vonatkozásában kiszámítani. Utána pedig meg lehetne kezdeni a nemesi, a polgári és a paraszti birtokosok különválasztását. Ez azonban olyan óriási munkálatot, kutatást, újabb forráscsoportok bevonását igényli, hogy csak az érdekelt kutatók együttes munkájával lehet elindítani. Mi azt látjuk célszerűnek, hogy e vizsgálatokat egyelőre kisebb területegységre, egy vagy néhány megyére korlátozzuk.

2. Lehetőséget nyújt az adatbázis arra is, hogy a történeti Magyarország területéből leválasszuk a mai Magyarország területét. Így megkapjuk a bázist az összehasonlító vizsgálatokhoz az 1935. évi Gazdacím tár adataival. A két adatsor elemzése révén szerezhetünk információkat a birtokosok személyének és birtokainak változásairól. (Az összehasonlítást megkönnyíti, hogy az 1935. évi Gazdacím tárban az 1000 kat. holdon felüli birtokokosok birtokrészeit összevonták és nagyságrendbe állították.)

3. Különböző mutatók alkalmazásával (például a szántóföld aránya) tájegységeket alakíthatunk ki a tipikusan mezőgazdasági vidékek körülhatárolására, és ezeken a vidékeken mutathatnánk be a nagybirtokosokat és birtokaik típusát. Az adatbázis hasznosíthatóságának a lehetőségeit tovább sorolhatnánk. Csak az említetteknek a megvalósítása is az MTA Történettudományi Intézet részéről azonban időt, munkaerőt és egyéb kutatási költségeket igényel. Szeretnénk arra is felhívni a figyelmet, hogy *a számítógépes feldolgozások nem azt jelentik, ahogyan ezt a történészek olykor elképzelik, hogy a gép „dolgozik” s a kutató szinte munka nélkül kapja meg a szükséges eredményeket.* A számítógép nem annyira megkönnyíti, hanem lehetővé teszi olyan vizsgálatoknak az elvégzését, amelyet *csak* manuálisan egyáltalán nem tudnánk elvégezni, de „együtt dolgozni a számítógéppel” ugyancsak sok munkát, kutatást, módszerek kidolgozását kívánja. Adatbázisunknak a karbantartása, a „visszakeresés” minden lépése csak úgy lehetséges, ha a történész és a matematikus együtt tevékenykedik.

Ez első adatbázis készítésének tapasztalatait hasznosíthatjuk azoknak a szükségleteknek a felméréséhez is, amelyeket ilyen jellegű munkálatok igényelnek.

Végül: a történeti feldolgozások sorában meg kellene hogy kapják helyüket, értéküket a számítógépes feldolgozásokkal készített adatsorok, adattárak. Véleményünk szerint ezek olyan *alapkutatások*, amelyek eredményeinek a publikálása a történeti kutatásokhoz nélkülözhetetlenek lesznek a jövőben (azok már ma is!). A számítógépes feldolgozás a történettudományban is szaktudományi ágat jelent, fejlesztése szükséges és a továbbhaladás érdekében nélkülözhetetlen is.

HECKENAST GUSZTÁV

A magyarországi vaskohászat történetének iparrégészeti problémái*

A magyarországi vaskohászat történetét a magyar történetírás gazdaságtörténeti, illetve technikátörténeti témának tekinti. Kongresszusunk iparrégészeti tematikája arra ösztönzött, hogy megvizsgáljam az iparrégészeti kérdésfeltevés lehetőségeit és előnyeit a magyar vaskohászattörténet technikai emlékeinek a vizsgálatában.

A magyar történettudomány és régészet kutatási területei földrajzi szempontból nem fedik egymást. A történész a mindenkori magyar államterülettel kell, hogy foglalkozzék, a régész általában kötve van a mai magyar állam területéhez. A mi témánk esetében ez azt jelenti, hogy a magyarországi vaskohászat történetének feltárása a középkori magyar királyság valamennyi utódállamának tudományos feladata, s ebből még az oszmán-török történetírás sincs kizárva. Az iparrégészeti megközelítés ezért elsősorban azokban a történeti korszakokban ígér eredményt, amelyekben a történettudomány és a régészet kutatási területe egybeesik.

A magyarországi vaskohászat középkori és kora újkori története három technikátörténeti korszakra oszlik: a földbe vájt bucakemencék (Rennofen) korszaka a XIV. század közepéig tart, a vízierővel hajtott olvasztóké és hámoroké (Pläofen. Hammer) a XIV. század közepétől a XVIII. századig — ezeket nevezik általában tótkemencének, végül a faszéntüzelésű nagyolvasztóké (Hochofen) a XVIII. századtól a XIX. század közepéig. A történettudomány és a régészet kutatási területe csak az első és a harmadik korszakban esik egybe: vízierővel hajtott olvasztók és hámorok az 1800 előtti időből nem maradtak fenn. Az iparrégészeti megközelítés lehetősége tehát az első és a harmadik korszak esetében van adva.

4

I.

Úgy tűnik, hogy a középkori Magyarországon vasat úgyszólván mindenütt lehetett találni. Csekély értékű gyepvasércet és kicsiny vasércelőfordulásokat dolgoztak fel, ezeknek ma már nyomát sem leljük. Bebizonyosodott azonban, hogy a rudabányái nagy vasérctelep bányászata is megkezdődött már a középkorban.

A középkori vassfeldolgozás telephelyeinek régészeti feltárásához a salakleletek igazítanak útba. Jelenleg több mint 50 település határában ismerünk salaklelőhelyeket, legnagyobbbrészt Nyugat-, illetve Északkelet-Magyarországon.

Az utolsó 15 év ásatásai több tucat kicsiny bucakemencét hoztak napvilágra. Ezek egytől-egyig csordogáló sekély patakocskák mellett, a domboldalba voltak bevájva; vagy természetes széllel vagy emberkéz hajtotta fújtatókkal működtették őket. Az eddig feltárt bucakemencék — alapvető hasonlóságuk mellett — két különböző típushoz tartoznak. Az először Imola (Borsod m.) határában feltárt és ezért imolai típusúnak nevezett, kör- vagy ovális alaprajzú kemencék

* Az ipari műemlékek védelméről rendezett II. nemzetközi kongresszuson Bochumban 1975. szeptember 5-én elhangzott előadás.

az ország egész területén megtalálhatók. A másik, négyszögletes alaprajzú, ún. nyugat-magyarországi típus szoros rokonságot, szinte azonosságot mutat az alsó-ausztriai parasztkemencékkel. A kemencék méretei mindkét típus esetében szinte azonosak: magasságuk 100 cm, az olvasztótér átmérője 40 cm körül van. Fűvókákat az alsó-ausztriai—nyugat-magyarországi típusnál csak ritkán találtak, az imolai típusnál viszont tömegesen, kemencénként több százat, sőt ezret; ebből a részletekben eltérő technológiára következtethetünk.

1964-ben egy imolai típusú kemence pontos rekonstrukciójában az ásatás során feltárt, annakidején olvasztásra előkészített középkori vasércel eredményes próbaolvasztás történt. E kísérleti olvasztás végterméke a miskolci Központi Kohászati Múzeumban, egy XII. századi — valószínűleg imolai típusú kemencében előállított — vashuca a budapesti Öntődei Múzeumban látható.

A fenti leletek a X—XIII. századból valók. Kézzel fogható maradványai az egykori, bucakemencékben történt vasércfeldolgozásnak, így közvetlen források a tudományos feldolgozás számára. Közvetett forrásaink, vagyis egykorú ábrázolások, legendákban vagy oklevelekben fennmaradt leírások nincsenek. A régészeti leletanyag kiegészítéséhez és értelmezéséhez azonban rendelkezésünkre állanak, a kutatásba bevonhatók X—XIII. századi helyneveink.

Az idevágó helynévanyag tanulmányozása során kitűnt, hogy bizonyos, a helynévképzés szabályosságai szerint legkésőbb a XIII. században keletkezett helyneveink jelentésükben a vastermeléshez kapcsolódnak. Oklevéles bizonyítást nyert, hogy egy Vasas nevű település lakói *tributarii ferri*, vassal adózók voltak, és hogy több Kovácsi nevű helység a király kovácsaié volt (*terra fabrorum regis*, és hasonló). A vastermelés és vaskovácok problémakörébe tartoznak még a következő helyneveink: Vasverő, Tárkány, Csatár, valamint a szláv Štitary, Vigne, Rudnok-Rednek, és a türk Temer. Az ilyenféle helynevek száma tekintélyes: a középkori Magyarországon több mint 50 Kovácsi, mintegy 30—30 Csatár/Štitary, illetve Rudnok/Rednek, több mint 10 Tárkány nevű helységet ismerünk.

A helynevek értelmező idevonását az ásatási eredmények több esetben alátámasztják. A mai Imola és Trizs községek határa, ahol sok földbevált bucakemence került elő, egy egykori Kovácsi nevű faluval határos. Az 1972-ben Sopronban feltárt olvasztók egy olyan patak mellett fekszenek, amelynek alsó folyásánál oklevelek említenek egy Kovácsi nevű települést. A Zala megyei Csatáron egy régi magyar vaskovács műhely került elő. Végül ott, ahol a vastermelés régészeti emlékei különösen sűrűn csoportosulnak, központi fekvésű helyen Vasvár helynevet találunk, az egyiket Nyugat-, a másikat Északkelet-Magyarországon. A nyugat-magyarországi Vasvárt egy 1226. és egy 1240. évi oklevél királyi vasraktárnak mondja.

E régészeti leletek és helynevek alapján egy fejedelmi, illetve királyi vastermelő szervezetre lehet következtetni, valószínűleg a X. század második felétől a XIII. század derekáig. A vasérc kohósítása és a vaskovácok erre a célra specializált szolgálatának kötelezettsége volt. A helynevekből következik, hogy ezek a szolgálatok részben magyar (talán türk), és részben szláv eredetűek voltak.

Végeredményben a földbe vált bucakemencék korszakára az iparrégészet közvetlen forrásai a mérvadók. A kutatás a régészeti feltárásokra épül, a helynevek közvetett forráscsoportjának idevonása jelentős társadalomtörténeti és gazdaság-szervezeti következtetésekre nyújt módot, de semmiféle támponttal nem szolgál a technikátörténeti kérdések tisztázásához.

II.

A nagyolvasztók elterjedésének korszakából csak egyetlen egy, nem teljes ipari műemlék, az 1952/53-ban kívülről nagyjából helyreállított miskolc-újmassai nagyolvasztó áll rendelkezésünkre, mint közvetlen iparrégészeti forrás. Minden egyebet közvetett, levéltári forrásokból kell megtudnunk. Az ide vonatkozó irat- és képanyag tömege fölött egyelőre nincs is még kellő

áttekintésünk. A kutatási feladatok egymásutánja sem áll világosan előttünk. Ilyen körülmények között a problémák iparrégészeti megközelítése új és sokat ígérő szempontokat hozhat.

A bucakemencék korszakával ellentétben a nagyolvasztók elterjedésének korában a közvetlen iparrégészeti forrásanyagból nem tudunk kiindulni. Az 1813-ban épült miskolc-újmassai nagyolvasztó az 1860-as évek végéig volt üzemben. Helyreállítása az 1950-es évek elején az alapfalak és az eredeti alaprajz alapján történt meg. Minthogy azonban sem az építészeti dokumentáció nem volt teljes, sem a nagyolvasztó belső berendezése nem maradt meg, a teljes helyreállításról le kellett mondani. Két további nagyolvasztó (Miskolc-Ómossa és Kislőd) pontos helyét sikerült ugyan megállapítani, de régészetileg értékelhető maradványokat nem találtak.

A magyarországi nagyolvasztók iparrégészeti kutatása ezért rá van utalva a levéltári anyag alapján végzendő rekonstrukciókra. Természetesen elméleti rekonstrukcióra gondolok, és nem tényleges helyreállításra.

Több tucat technikailag értékelhető leírás maradt ránk csaknem valamennyi, a XVIII. század második és a XIX. század első felében épült nagyolvasztónkról, pontos méretekkel és az ott alkalmazott technológia szakszerű leírásával. Néhány ilyen kiadott Franz Anton Marcher, a „Notitzen und Bemerkungen über den Betrieb der Hochöfen und Rennwerke zur Verschmelzung der Eisenerze in verschiedenen Staaten” ötödik füzetében, „Vom Königreiche Ungarn” (Klagenfurt 1811). További leírások, vizsgálati és üzemlátogatási jegyzőkönyvek, néha alaprajzok és keresztmetszetek nagy számban találhatók a magyar bányáügy akkori legfelső hatóságainak, a bécsi udvari kamarának és a selmecbányai főkamargrófi hivatalnak a levéltárában.

Az egyes nagyolvasztók elméletben történő helyreállítása nyilván sok időbe és munkába fog kerülni, de azt hiszem, ez ki nem hagyható lépés lesz nemcsak a korabeli technológia, hanem a magyarországi vaskohászati terminológia megértéséhez is.

A ránk maradt levéltári források általában német és latin nyelvűek, de vannak magyar, szlovák, Erdélyben román szövegek is. Az iratanyag rendkívül változatos: udvari kamarai rendeletek, különböző bányáügyi hatóságok jelentései, földesúri birtokigazgatási iratok, különböző, a bányászatban iskolázott vagy műveletlen vasműtulajdonosok kérvényei és levelei. Egységes szakterminológiáról ilyen körülmények között aligha lehet beszélni. Még a bányászati igazgatási szaknyelv is alkalmazkodni volt kénytelen a helyi hagyományokhoz: így pl. a *Roheisen* szó Felső-Magyarországon a XVIII. században a nagyolvasztók termékét jelölte, Erdélyben azonban vízerővel működtetett olvasztókemencékét.

A technikai újításokat a magyarországi vasművekben általában külföldi szakemberek honosították meg. A szomszédos országok, Karintia, Stájerország, Szászország, Szilécia, Cseh- és Morvaország kohászai természetesen saját otthoni szakterminológiájukat hozták magukkal. Így aztán forrásaink szerint a nagyolvasztó terméke az egyik helyen Gänse, máshol Flosse, a harmadik helyen Blättelek nevet viselt. A nagyolvasztókban végbement redukciót többfelé nem tartották kielégítőnek; ezért került sor a Bánátban a XVIII. század végén a Hochofen helyett Flossofen alkalmazására. Rupprecht bányatanácsos, selmecbányai akadémiai tanár egy 1788-i jelentésében beszél egy Hochofenről, amely tulajdonképpen Flossofen. Ezek a példák már sejtetik, hogy történeti forrásaink szaknyelven nem következetes, lehet, hogy nem is egyértelmű. Alaposan meg kell tehát vizsgálnunk a helyi és a táji szakterminológiát, hogy meg tudjuk különböztetni a csak látszólagos eltéréseket a technológiai folyamat különbözőségében megokolt eltérésektől.

A kutatási problémák iparrégészeti szempontú megközelítése tehát feladatunkká teszi a fenn nem maradt kohászati emlékek rekonstrukcióját a közvetett források segítségével. Így teremthetjük meg, ha nem is a kézzelfogható, de legalább megbízható alapokat az ipari forradalom előtti magyarországi vaskohászat technikátörténeti feldolgozásához.

IRODALOM

Az iparrégészeti problematika legújabb áttekintése *Ákos Paulinyi*: Industriearchäologie. Neue Aspekte der Wirtschafts- und Technikgeschichte. Dortmund. 1975. Az iparrégészet közvetlen és közvetett forrásairól ld. *Richard Pittioni*: Studien zur Industrie-Archäologie. I. Wesen und Methoden der Industrie-Archäologie. Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 1968.

Az I. szakaszhoz: *Heckenast—Nováki—Vastagh—Zoltay*: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bp. 1968. *Gömöri János*: Korai császárkori és Árpád-kori település, X. századi vasolvasztó műhely Sopronban. Arrabona, 1973. *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. *Györffy György*: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1972.

A II. szakaszhoz: *Heckenast Gusztáv*: A nagyolvasztók elterjedése Magyarországon. Technikatörténeti Szemle, 1975—1976; *uő.*: Etimológia és technikatörténet. Nyelvtudományi Értekezések, 89. Bp. 1976.

KÁLLAY ISTVÁN

Nagybirtok és közigazgatás

(Egy monográfia tematikai vázlata)

Szekfü Gyula a nagybirtok múltját történetünk egyik legérdekesebb kérdésének tartotta. Különösen az lett napjainkban, amikor a kérdést a hűbéri társadalom egyik meghatározó kérdéséhez, a tulajdonviszonyokhoz kapcsolódva vizsgáljuk. A feudalizmusban a hatalom alapja a földbirtok, az uralkodó osztály csoportjai ennek arányában veszik ki részüket a gazdasági és politikai hatalom gyakorlásából, az államélet központi és helyi irányításából. Engels mutatott rá arra, hogy a földbirtok nagysága meghatározza a politikai hatalomban való részvétel fokát is. A tulajdon a hatalomnak egy válfaja, mely egyfelől a tulajdonosok hatalmát, másfelől a politikai hatalmat, az államhatalmat jelenti. Ahogy a társadalmi viszonyok egészét, úgy az igazgatási viszonyokat is a tulajdonosi viszonyok határozzák meg. A központi vagy helyi politikai hatalomból való részesedés alapja tehát a földtulajdon, esetleg katonai vagy hivatali érdem.

A nagybirtok eredményes gazdálkodásának, igazgatásának biztosítására a birtokos kormányzatot hozott létre, mely e fő funkciók mellett közigazgatási és jogszolgáltatási feladatokat is ellátott. A cél a birtokigazgatási szervezeten keresztül valósult meg, mely funkcióinak és tevékenységének megfelelő — igen bonyolult — belső struktúrával rendelkezett. Ez a szervezet a magántulajdonon alapuló magánigazgatás egyik formája, szorosan összefonódva egy másik formával, a családi igazgatással.

A továbbiakban arra keresek választ, hogy a nagybirtok-kormányzat három fő funkciója — birtokgazdálkodás, közigazgatás, jogszolgáltatás — hogyan érvényesült a valóságban.

A nagybirtok — a fenti célok megvalósítására — már Mohács előtt kialakította igazgatását és szervezetét, melynek ekkor az uradalom és a falvak irányításán kívül az adószedés és az igazságszolgáltatás is feladata volt. A tartományi nagyságú birtokok központja a vár, élén a várkapitánnyal. Neki volt alárendelve a fegyvereseket vezető tiszt, az udvarbíró, a sáfár, a számvevő, a deák és a kulcsár. A birtokszervezet fejlődése csak a török által meg nem szállt területeken volt töretlen. A nagybirtokosok e területekre szorulva irányították uradalmait, itt jöttek létre azok a szervezeti és igazgatási formák, melyek korszakunk elején a többi uradalomnak is példaképévé váltak. A meglehetősen szétszórtan fekvő uradalmak megszervezése nagy feladatot jelentett. Ez magyarázza azt, hogy a földrajzi elv igen erősen érvényesült. Az uradalmi határok sohasem követték a közigazgatásiakat, az Esterházy, Batthyány, Széchenyi birtokok — kerületi, tartományi — határai inkább a földrajzi adottságokhoz, mint a megyehatárokhoz igazodtak.

A XVIII. század eleje új időszak a magyar mezőgazdaság és nagybirtok történetében, mely megteremtette a gazdasága és jóléte érdekében érdeklődő

nagybirtokost és a racionális szervezetet. A birtokosok arra törekedtek, hogy birtokaik kormányzata egyre jobban igazodjék a piacra való termelés, a majorsági gazdálkodás kiterjesztése követelményeihez.

A korszak első felére — 1745—1750-ig — a korábbi kormányzati szervek továbbélése volt a jellemző. Mellettük megjelent — a tisztiszek formájában — a testületi vezetés, mint a korszerű igazgatás formája. Az uradalmak közül egyik kiemelkedett, tiszttartója felügyelni kezdte a többi uradalmat, továbbította számukra a birtokos utasításait. Az 1740-es évektől kezdve a mezőgazdasági termékek értékesítési lehetőségei — ha ingadozva is — jócskán bővültek. A konszolidálódott viszonyok, a lakosság számbeli gyarapodása, a gazdasági élet élénkítése, a mezőgazdasági árútermelés fejlődése korszerű irányítási formákat követelt. A testületi szervek ebben a korban megőrizték jelentőségüket, de megjelent a praefectus, a jószágigazgató és -kormányzó is. Egyes nagybirtokokon — Esterházy, Károlyi, Csáky, Széchenyi, esztergomi primási — uradalmi gazdasági bizottság jött létre. Ebben a korszakban a korábbi csekély kormányzati létszám lassú növekedésének lehetünk tanúi. A tisztviselők, alkalmazottak létszáma mégsem volt magas. Esterházy herceg fél országot kitevő, csaknem egymillió holdját, 30 uradalmi központját, 300 tiszt igazgatta.

Az 1790—1848 közötti korszakra a korábbi formák megszilárdulása, kiépülése jellemző. Kétségtelen szerepet játszott ebben a francia háborúk gabonakonjunktúrája. „Az uradalmak jobb szerkesztése” a kor követelménye volt, melynek a nagybirtok igyekezett is eleget tenni. A legnagyobb szervezettséget az ország két végében fekvő herceg Esterházy és Károlyi birtokok mutatták. Igen figyelemreméltó, hogy nem sok különbség állapítható meg közöttük.

A korábbi birtokigazgatást az egyedi, az egyes uradalmak élén álló tisztek általi vezetés jellemezte. Igen érdekes — mondhatnám paradox — jelenség, hogy a feudalizmus hanyatló korszakában kiépült birtokkormányzati rendszerben a testületi szervek jutottak túlsúlyra, alkották a kormányzat gerincét. Az e korban létrejött testületi vezetés — ha változott hatáskörrel és elsősorban birtokgazdálkodási funkciójában — túlélte az őt létrehozó feudális társadalmi-gazdasági rendszert és szerepe volt a magyarországi nagybirtokrendszer konzerválásában. Testületi szervek voltak:

- családülés
- tisztiszek
- gazdasági bizottság (igazgatótanács).

Mindháromra jellemző, hogy hatalmát a nagybirtokostól kapta, a kormányzat központi szerveként annak nevében gyakorolta. Testületiek voltak abban az értelemben, hogy hatáskörüket több személyből álló együttes gyakorolta. Előnyük volt a tapasztalatok kollektív érvényesülése, a kérdések sokoldalú megvitatása, a szubjektivizmus háttérbe szorulása, valamint a kormányhatóságokhoz képest a gyorsabb ügyintézés. A nagybirtokos elvárta e testületektől, hogy helyette döntsenek fontos kérdésekben. Ennek érdekében üléseiket gondosan előkészítették, munkájuk nem merült ki a döntések meghozatalában, hanem a végrehajtásban is részt vettek. E testületi szervek az irányítás legegyszerűbb formáját, a felügyeletet és a munkára való kényszerítést gyakorolták. Lemérték az uradalmak eredményét, egybevetették a kitűzött célokkal. Feladatuk volt a hiányok feltárása és kiküszöbölése.

A nemesi birtokos családok közös ügyeik intézésére már a XVII. században tartottak összejöveteleket, családüléseket. Ez korszakunkra a magánigazgatás egyik fontos, a birtokkormányzat legfőbb szervévé fejlődött. Az ülésnek minden

felnőtt férfi családtag kötelezően tagja volt. Az üléseken a családtagokon kívül jelen lehettek uradalmi kormányzók, képviselők, ügyészek stb. A gyakran több napig tartó családülések időpontja a legtöbb családnál előre meg volt határozva. Napirendjük igen változatos volt. Az ülés feje az elnök, kit seniornak, idős b atyafinak is neveztek. Fontos funkció a családi jogügyigazgató, kit rendszerint a családtagok közül az ülés választott. Azokban a családokban, ahol közös — fel nem osztott — javak is voltak, találkozunk a közös javak kormányzójával. A családülés hatásköre igen sokrétű. Kiterjedt az ingatlan vagyonra (közös javak, jövedelmek elidegenítése, zálogosítása, visszaváltása, összeírása, számadása, felosztása, igazgatása), a regálékra (kocsmáltatás, húsmérés, mészégetés, bányászat, vásárok, taksák, rév, regálék megváltása), mindezek bérletére, úrbéri (tized, census, taksák, állattenyésztés, legeltetés, erdő, makkoltatás, földfoglalási, megváltási ügyek) és egyházi, kegyúri ügyekre. De felügyelt a családülés a falusi önkormányzatra, a bíróválasztásra, a hadiadó beszedésére, különböző engedélyek kiadására, céhügyekre. Hatásköre volt a közös családi pénzvagyon kezelése, alapítványok létesítése, a közös költségek utalványozása, a közös tisztviselők alkalmazása, fizetése, a családi perek vitelének felügyelete, az úriszék ellenőrzése, az onnan fellebbvitt ügyek eldöntése, a családi levéltár kezelése. Hatáskörét — magánigazgatási szervről lévén szó — jogszabályok sohasem szabályozták.

A kései feudális kori nagybirtok kormányzatának gerincét az uradalmi tisztok — felügyelő, tiszttartó, számvevő, számtartó, kasznár, sáfár, levéltárnok stb. — testülete, a tisztiszek alkotta. E testület működése nemcsak az általam vizsgált korszakot, hanem a nagybirtok történetének egész 1945-ig tartó periódusát átfogja. Annak ellenére, hogy a kései feudális nagybirtok történetének egyik jelentős intézményéről van szó, az irodalomban jóformán ismeretlen. A tisztiszek a birtokszervezetben elfoglalt helye szerint lehetett központi, kerületi és uradalmi. Abban az esetben, ha a nagybirtok kerületekre oszlott, az uradalmiak a kerületi, ezek a központi tisztiszékek voltak elárendelve. Funkciója szerint a tisztiszek lehetett gazdasági, közigazgatási, törvényes (bíráskodási), cenzurális, dézsma és „elegyes”. A tisztiszek gyakran — egyes birtokokon hetente — ülésezett. Elnöke a birtokos bizalmi embere, valamelyik főtiszt. Maga a birtokos csak ritkán jelent meg az üléseken, működését sem szabályozta. Követelmény volt azonban a központ, kerület vagy az uradalom eredményes vezetése. A tisztiszek hatásköre kiterjedt a birtokgazdálkodásra, jogszolgáltatásra és bizonyos közigazgatási feladatokra. Legfontosabb feladata mégis a nagybirtok üzemének megszervezése volt. A szék tartotta nyilván a mezőgazdasági munkákat, szervezte az ahhoz szükséges munkaerőt, felügyelt az úrbéri szolgáltatások teljesítésére. Mint ilyen a legközvetlenebb kapcsolatban állott a jobbágysággal, annak helyzetét nagy mértékben befolyásolta.

A XVIII. század közepétől — nyilvánvalóan a kormányhatóságoknál is egyre inkább érvényre jutó bizottsági ügyintézés hatására — több nagybirtokon uradalmi gazdasági bizottság alakult. Ez a birtokkormányzat fejlődésében átmeneti szerv a központi tisztiszek és a jószágigazgatóság, -kormányzóság, régensi hivatal között. A tisztiszéktől abban különbözött, hogy a birtokos alapítólevéllel hozta létre, meghatározott működési szabályzat szerint dolgozott, élén a birtokos teljhatalmú megbízottjával, kinek hatásköre a későbbi igazgatóétól nem sokban különbözött. Gazdasági bizottság működéséről herceg Esterházy, Károlyi, Széchenyi, Csáky, az esztergomi primás és a piarista kusztódiátus birtokain maradtak fenn adatok.

Időrendben az első gazdasági bizottságot 1743-ban Esterházy Pál Antal herceg hozta létre. Ezt követte 1759-ben a gróf Károlyi Antal által létesített nagykárolyi gazdasági bizottság. Időben a legkésőbbi a gróf Széchenyi Ferenc által felállított nagycenki bizottság. Az Esterházyak bizottsága 1794-ben helyét a régensi hivatalnak, a nagykárolyi bizottság 1786-ban a praefectusi hivatalnak, a nagycenki bizottság 1816-ban az igazgatóságnak adta át. A bizottságnak a főszámvévő, a főszámtartó, jogügyigazgató, főügyész és a levéltárnok volt tagja. Az ülésre meghívhatták a birtokkerületek felügyelőit, ha jelentéseik voltak napirenden. A napirend a birtokos utasításainak, leveleinek ismertetéséből, a tisztartók, felügyelők és más tisztek jelentéseinek felülvizsgálatából, pénzügyi utalványozásokból és kérelmek, panaszok elbírálásából állott.

A gazdasági bizottság hatásköre a központi tisztiszékéhez hasonló. Mégis az különböztette meg, hogy nagyobb hangsúllyal foglalkozott irányítási feladatokkal, melyek már az igazgatóság, az igazgatótanács felé mutattak. Az igazgatóságok létrejöttével a testületi vezetés szerepe nem csökkent. Párhuzamosan működött egyrészt a központi tisztizék és az igazgatóság, illetve ez utóbbi irányítása — egyes uradalmakban — egy testületi szerv, az igazgatótanács kezében volt.

Az ügyintézés egyre jobban növekvő méretei a XVIII. század ötvenes éveitől kezdve szükségessé tették újabb birtokkormányzati szervek, hivatalok létrehozását. Ezek a szervek egyediek voltak, mivel a hatáskört egy személy, a felelős vezető gyakorolta. Hivatalnak azért nevezem, mivel ügyintézési és ügyviteli tevékenységet fejtettek ki, több személyből álló kollektívát alkottak, melynek tagjai az igazgatást hivatásszerűen gyakorolták, a működésükhöz szükséges fedezetet az uradalmak bevételeiből biztosították számukra, szervező tevékenységet fejtettek ki és élükön felelős vezető állott. A birtokirányító tevékenység legcélszerűbb formája — mint az államigazgatásban is — a hivatal volt, ez biztosította leggazdaságosabban a legnagyobb eredményt.

A birtokkormányzati tevékenységet kifejtő hivatalokat — a hierarchiában elfoglalt helyük alapján — három csoportra — központi, kerületi, uradalmi — osztom. Központi a régensi, titoknoki hivatal, a praefectura, a jószágigazgatóság, -kormányzás, az ügyészség, a kancellária, a számvéveség, a pénztár és a levéltár. Kerületi hivatal a felügyelőség, a számvéveség, pénztár. Uradalmi maga az „uradalmi hivatal” — tisztartóság (tisztség), a kasznári hivatal (kasznárság), a pénztár, erdőhivatal, pincemesteri hivatal, építészeti hivatal stb.

A birtokkormányzat legmagasabb szintű egyedi szerve a régensi (titoknoki) hivatal. Megjelenését a XVIII. század végétől számítom, amikor három nagybirtokon csaknem egyidőben jött létre: a herceg Esterházy (1794), az esztergomi primás (1798) és a Károlyi (1806). A hivatal legfontosabb feladata a birtokos utasításainak továbbítása, a főtisztek személyzeti igazgatása volt.

Az igazgatóság, kormányzás a birtokigazgatás több uradalmat vagy birtokkerületet átfogó, kormányzó egyedi szerve. Foglalkozott az alárendelt szervek összes ügyeivel, felügyelte a kerületi és az uradalmi tiszteket. A legtöbb nagybirtokon — nem lévén régensi, titoknoki hivatal — a kormányzat legfőbb szerve. Élén az igazgató állott, tagjai a főtisztek közül kerültek ki, kisegítőként jegyzők, írások, esetleg gyakornokok voltak beosztva. Az igazgatóságok a XVIII. század közepétől kezdve jöttek létre. A legismertebb a keszthelyi Directio, melynek élére Festetics György 1792-ben Nagyváthy Jánost hívta meg jószágkormányzónak.

Ezzel egyidőben jelent meg a birtokkormányzatban a jogügyigazgatóság és az ügyészi hivatal. Feladatuk volt az uradalmak által kezdeményezett vagy az ellenük folyó perek vitelének felügyelete. Az Esterházy hercegi hitbizományon az 1770-es évektől, a Károlyiaknál 1793-tól, a Festeticseknél 1819-től működött jogügyigazgatóság.

Az uradalmak és központok ügykezelését korszakunk első felében írnokok, jegyzők, napidíjasok, járulnokok, gyakornokok végezték. Hivatszerű kancelláriákról csak a XVIII. század második felétől beszélhetek. Feladatuk elsősorban közvetítő jellegű volt, eljuttatták a birtokos utasításait az alsóbb szervekhez, illetve ezek jelentéseit hozzá. Ellátták a személyéhez kapcsolódó feladatokat is. Az ügykezelést rendszerint maga a birtokos vagy az igazgatóság szabályozta. Az iktatás kezdetben tisztiszéki vagy igazgatótanácsi ülésenként újratekintődő, a XVIII. század végétől évente végigfutó sorszámmal történt. A Károlyi-uradalmak hivatalaiban 1788-tól, a többiekben ezt követően jelent meg az iratok nyilvántartása. Az iktató (jegyző) könyvekhez mutatók is készültek, a Festeticseknél titkos iktató és szakmutató is volt. Használták a levelező (másolati), valamint az utalványozási könyvet. A legfejlettebb irattári rendszer a Károlyi és a Festetics központi hivatalokban alakult ki, ahol 1—29 kútfőt alkalmaztak.

A XVIII. század első felétől a levéltár iránti érdeklődés növekedése tapasztalható. A családi (nemzetségi) központi, kerületi és uradalmi levéltárak hivatalosra a század közepétől működtek. Az Esterházy hercegi hitbizományon az 1750-es évektől, a Károlyiaknál 1769-től, a Csákyaknál az 1770-es évektől. A levéltár őrizte és megfelelő állapotban tartotta, rendezte az egyre terjedelmesebbé váló családi és uradalmi iratokat, jegyzékeket készített, adatokat szolgáltatott, iratokat szerelt, vezette a család genealógiáját. A levéltárnok — mint főtitkár — e feladatok mellett egyebeket is ellátott: részt vett a birtokigazgatásban, közigazgatásban, bíraskodásban, gazdálkodásban, pénzügyletekben.

A nagybirtokkormányzat legjobban szervezett és ellenőrzött ágazata a pénz- és természetbeniek kezelése, igazgatása, legfontosabb szerve a számvérvőség. Feladata az uradalmi számadók, számtartók által készített félévi és évi számadások felülvizsgálata. Alapvetően szolgált, hogy minden számadást két fórumon kellett revideálni. A számadásokkal kapcsolatban a számvérvőség észrevételeket tett, megállapította a hiányokat és azok megfizetésében elmarasztalta a számtartó tiszteket.

A központi, kerületi vagy uradalmi készpénzt kezelő hivatal a pénztár volt. Ide kerültek a beszedett pénzjövedelmek, az eladott termények, állatok ára, a bérleti díjak, a kamatok, ezek folyósították a tisztek, alkalmazottak készpénz járandóságát, fizettek ki készpénzt urasági, tisztiszéki, bizottsági utalványozásra. Gyűjtőpénztár funkciót is betöltöttek, amennyiben az alsóbb szintű pénztárak készpénzmaradványait begyűjtötték. Legjelentősebb a kismartoni főpénztár, mely 1759-től évente szakadatlan sorban mérleget készített herceg Esterházy készpénz bevételeiről-kiadásairól. 1759—1769 között pl. 5 463 773 Ft bevétele és 5 354 918 Ft kiadása volt.

A pénzt és anyagot kezelő tisztek számadás, nyilvántartás, leltár vezetésére voltak kötelezve, a számadások vezetése uradalmanként változott. A legtöbb helyen félévenként, évenként készítették el és a főbb tételeket összesítve, előbb a bevételeket, majd a kiadásokat tüntették fel. A XVIII. század közepétől egyre inkább mellékleteket is csatoltak. 1735-től próbálkoztak számadás-minitákkal, 1805-től egyes uradalmak nyomtatott számadás-kivonat formulárét használtak.

A személyzeti jogkör gyakorlását, megfelelő tiszti és alkalmazotti munkaerő kiválasztását, alkalmazását, besorolását, képzését, minősítését, az utánpótlás biztosítását a birtokos a testületi irányító szervekre ruházta. Az uradalmakat vezető gazdatisztek képzettsége a XVIII. században és a következő század elején nem annyira az oktatáson, mint inkább a gyakorlaton, a föld népének évszázados tapasztalatain alapult. Az uradalomba felvett gyakornok a hivatali számárlétra minden fokát — írnok, kulesár, sáfár, kasznár, számtartó, tisztartó, esetleg felügyelő — végigjárva, munkája során sajátította el az ismereteket, melyeknek birtokában idővel a gazdaság vezetője lehetett. Egyéb, pl. jogi tudást nem követeltek tőlük.

A tisztektől és alkalmazottaktól elsősorban az uraság és az uradalom iránti hűséget követelték meg. Az elszámoltatási rendszer alapja is ez volt, hiszen pontos betekintés hiányában csakis a tisztek hűségére hivatkozhattak. Szorgalmasan, jól kellett a gazdaságot vezetniök, jámbor, vallásos magánéletet élniök. Az uradalmi tisztek az uralkodó osztály középső vagy inkább alsó rétegéhez tartoztak, saját érdekeikről sem megfeledkezve, annak érdekeit képviselték. Felső rétegük készpénz és természetbeni fizetéssel magasan, középső rétegük is jól dotált volt. Így érthető, hogy nagy volt a versengés ezekért az állásokért. A nagyobb uradalmakban egyes családok nemzedékeken keresztül tartottak kezükben hivatalokat.

A birtokkormányzat három fő — birtokgazdálkodási, közigazgatási és jogszolgáltatási — funkciója közül a legnagyobb figyelmet az elsőre fordított. Természetesen következett ez abból, hogy a birtokos éppen e célból hozta létre, ezért ruházta rá hatalmának egy részét. A birtokkormányzat működésének fő célja, eredményességének mércéje a nagybirtok gazdálkodásának jó megszervezése volt. Ez az üzemszervezést, az úrbéri szolgáltatások és a munkaerő szervezését, a szántóföldi munkákat, a növénytermesztést, állattenyésztést és a haszonvételeket (ipari üzemeket) jelentette.

A birtokkormányzatnak a korszerű, a növekvő követelményeknek is megfelelő szervezet létrehozásán kívül a mezőgazdasági üzem mindennapi munkájához szükséges fenntartási, építkezési, beszerzési, udvartartási, ellátási feladatai is voltak. A birtokokhoz nagyszámú épület, mindenekelőtt maga a kastély és melléképületei, a tiszti és alkalmazotti lakóépületek, gazdasági épületek, sör- és pálinkafőzőház, a falvakban házak, malmok, kocsmák, vendégfogadók, téglalevelek stb. tartoztak. Mindezek fenntartása, növelése a birtokkormányzat feladata volt.

Nem alakult ki egységes gyakorlat a gazdálkodáshoz szükséges eszközök beszerzésében. Egyes helyeken az irányító szervek apró ügyekkel is foglalkoztak, másutt még a nagyobb beszerzések is elkerülték a figyelmüket. A keszthelyi igazgatóság a gyakran előforduló, fa-, vas- és egyéb szerek, eszközök külföldi vásárlásának engedélyezését a maga számára tartotta fenn.

A kormányzati szervek felügyeltek az — egyébként a sáfár hatáskörébe tartozó — udvari étkeztetésre. A Károlyi központi uradalomban az uraság parancsára tiszt és szolgál egy asztalnál, ugyanazt a kenyeret és ételt ette.

A birtokkormányzat a földesúri kizsákmányolást a legnyíltabban az úrbéri szolgáltatások behajtásával szolgálta. Ezek közül korszakunkban — a majorsági gazdálkodás kiterjesztésével — előtérbe került a növekvő munkaerőigény kielégítése, mely a robotterhek fokozására irányuló törekvéseket eredményezett. A kormányzati szervek igyekeztek a rendelkezésre álló — robot, béres és nap-

számos — munkaerő megszervezésével a nagybirtok zavartalan munkáját biztosítani.

Az uradalmak többszáz főnyi robotosának munkabeosztása nagy szervezettséget és tervszerűséget követelt. A robotról az uradalmi hivatalok, a falusi bírák közreműködésével, nyilvántartást vezettek. A robotcédulákat a bíró tartotta nyilván és számolt el velük negyedévenként a tisztségnél. Ezek az elszámolások azután a tisztiszek vagy a gazdasági bizottság elé kerültek. E szervek tartották nyilván a munkaerőszükségletet és közölték a falusi bírókkal az igényeket. Ugyancsak ezek foglalkoztak a robottal kapcsolatos panaszokkal is.

Korszakunk végén különös erővel jelentkezett a munkaerőhiány. A birtokkormányzat, elsősorban a tisztiszek erőfeszítéseket tett ennek enyhítésére. Az aratás, cséplés, nyomtatás zömét továbbra is a jobbágyok és zsellérek végezték, de egyre inkább részes szerződés alapján. Nőtt a ledolgozó munkaerő, a részesművelés, a részesföld juttatás, a bér munkások alkalmazása.

A roboton kívül a birtokkormányzati szervek egyéb szolgáltatások behajtását is szervezték. A cenzust, kilencedet, tizedet és a legkülönbébb egyéb szolgáltatásokat az erre hivatott uradalmi apparátus szedte, kivetésük és elszámolásuk azonban minden esetben a kormányzat dolga volt, mint ahogy a befolyt készpénz és természetbeniek bevételezése vagy értékesítése is.

A kormányzati szervek előtt nagy számban szerepeltek bérleti ügyek. A bérlők lehettek telkesek és zsellérek, csoportok vagy az egész helység. Az örök-váltságról minden esetben a családülés döntött, mint pl. 1836-ban a Harruckern örökösök ülése Szentesről.

A talaj termőerejének fenntartása korszakunkban két fő pilléren, az időnkénti pihentetésen és a legelő állatokkal való megjárataán nyugodott. Mindkettő — valamint az egyéb szántóföldi munkák — szervezettséget követelt. Ezek közé tartozott a szántás, boronáltatás, trágyázás. Ez utóbbi különösen nagy jelentőséggel szerepelt a kormányzati szervek munkájában. Mezőgazdasági íróink már a XVIII. század első felében hangoztatták a trágyázás fontosságát. Ha e művek a néphez nem is találtak utat, a nagybirtokot vezető tisztekhez eljutottak. Ezt mutatja, hogy a tisztiszek, gazdasági bizottságok gyakran intézkedtek ez ügyben.

A növénytermesztés a birtokkormányzat tevékenységében tényleges jelentőségénél kisebb szerepet kapott. A gabona és egyéb növények, a takarmány termesztése, a szőlő, gyümölcs, fa, erdő-gazdálkodás szerepelt ugyan a napirenden, de sokkal nagyobb figyelmet fordítottak forgalmazásukra. Ez elsősorban a nagyobb jövedelmet jelentő szőlőművelésre és erdőgazdálkodásra vonatkozott. A tisztiszek figyelemmel kísérték a szőlők állapotát és intézkedtek, ha valamilyen hiányt tapasztaltak. De gondoltak a szüretre, a must és bor kezelésére, tárolására is.

Fontos jövedelmi forrást nyújtottak az uradalmaknak az erdők, ezért kezelésük kiemelt feladat volt. Az 1750-es évektől kezdve merült fel erdőrendtartás készítése. Ez magában foglalta a faültetésen és kitermelésen kívül az erdőhasználat szabályozását is. Ez utóbbi különben igen sok — talán a többi ügyekhez viszonyítva a legtöbb — vitát eredményezett az uradalmak és a falvak lakói között.

A terményforgalmazás a birtokkormányzat érdeklődésének homlokterében állott. A tisztiszek ügyeltek, hogy a gabona ne maradjon sokáig a vermekben, visszatartották azonban az eladást, ha — pl. háború hírére — az árak emelkedését várták. Az eladási árat a tisztiszek határozta meg; ennek érdekében

figyelemmel kísérte a helyi piaci árakat. A gabona és a fa eladásán kívül jelentős bevételi forrást nyújtottak az uradalmak területén lévő nagy nádasok.

A nagybirtok — és hozzátehetjük a lakosság — jövedelmének jelentős része származott az állattenyésztésből. A kormányzat ügyelt, hogy mely uradalmakba küldjön fiatal állatokat, melyeket selejtezzék ki. A tisztektől megkövetelték az állatok összeírását. Elsősorban ló, szarvasmarha, sertés, juh, apró állatok tenyésztése és forgalmazása foglalkoztatta a birtokigazgatást. A szarvasmarha tenyésztését az igaerőn és a tejhozamon kívül, trágyázás céljából is szorgalmazták.

Fontos feladat volt az állatforgalmazás megszervezése. Az ország nyugati részében fekvő uradalmak az állat- és bor-, a keletiek a bor- és terményforgalmazásra fordítottak nagyobb figyelmet. Állatokat abban az esetben adtak el, ha erre a célra hízlalták, ha tartásuk nem volt kifizetődő, vagy ha kiöregedtek. Az eladásra szánt állatokat minden nagybirtok az ország nyugati felében fekvő uradalmaiba igyekezett hajtani és némi feljavítás után ott eladni. Az eladásra szánt, illetve eladott állatok nyilvántartása szigorú volt.

A birtokkormányzat felügyelte az uradalmi monopóliumot jelentő vadászt és halászt. Ezek bérletét az uradalmi hivatalok intézték, a bérleti díjakról jegyzőkönyvet vezettek. A tisztiszékek igyekeztek rendet teremteni a vadgazdálkodásban, az év bizonyos szakára vadászati tilalmat rendeltek el.

A bor-, pálinka- és sörmérés, a mézszárszék- és malomtartás, a tégláégetés, a vámszedés „az úri külön hasznok”, haszonvételek közé tartozott, mely jelentős bevételi forrást biztosított. A kormányzat feladata volt e hasznos jogok felkutatása, védelme és gyakorlása.

A regálék közül — ez országosan is így volt — a legtöbb bevételt a bormérés, kocsmáltatás hozta. Ezért volt nagy jelentősége annak, hogy a tizedborokat időben beszedjék, az idegen bort alacsony áron vegyék. A saját termésű, vásárolt vagy úrbéri szolgáltatásként kapott borokat az ár megjelölésével adták át az uradalmi kocsmáknak. Az uradalmi bormérési kiváltságot megsértők, kik pl. az engedélyezett időn túl mérték borukat vagy idegen bort árultak, a kormányzati szervek szigorával találták magukat szemben. Ebben nem volt különbség az ország különböző részein fekvő nagybirtokok között.

Az uradalmak sörellátását a saját kezelésben lévő vagy bérbeadott sörfőzőházak biztosították. Ugyancsak úri regálé volt a pálinkaégetés is. A kormányzat dolga volt, hogy fejenkénti taksáért a jobbágnak is engedélyezte-e. Mézszárszék tartási jogukat rendszerint bérlők útján gyakorolták.

Igen keveset foglalkozott a birtokkormányzat vámmal kapcsolatos ügyekkel. Az uradalmi rendtartások előírták ugyan a vámjövödelmek növelését, a valóságban azonban ezek bevétele csökkenő tendenciát mutatott. Ez magyarázza a birtokkormányzat érdeklődésének csökkenését is.

A haszonvételekből vagy ezekhez kapcsolódva az uradalmak területén számos ipari üzem — vashámor, papírgyár, fűrészmalom stb. — fejlődött ki, melyek felügyelete a birtokvezetés feladata volt. Tisztiszéki ülésen említik pl. először a Komárom megyei Zsemle (ma Vértessomló) határában talált kőszentet.

A nagybirtok, a feudális földtulajdonnal járó politikai hatalomból kifolyólag, arra törekedett, hogy minél nagyobb közigazgatási feladatkört szerezzen meg magának. Területén — a megyei szervek mellett, vagy azok rovására — közigazgatási tevékenységet fejtett ki. Ez alól csak az egyházi nagybirtok volt kivétel. A világi nagybirtok közigazgatási tevékenységét — ha a birtokigazgatásban vagy a megyei közigazgatásban személyesen részt vett — a földesúr

maga, vagy testületi szervei (családülés, tisztiszek, igazgatótanács, gazdasági bizottság) útján gyakorolta. Esetleg részben átengedte a birtokán fekvő községeknek, elsősorban mezővárosoknak.

A kutatások egyértelműen arra utalnak, hogy a nagybirtok közigazgatási tevékenysége jelentős, másik két — birtokgazdálkodási és jogszolgáltatási — funkciójához képest sem elhanyagolható. A testületi szervek ülésein állandó napirendként szerepeltek a hadiadóval, katonaállítással, utak, hidak fenntartásával, a falusi önkormányzattal, a telepítéssel, építésüggyel, céhüggyel, kereskedelemüggyel, a tűzvédelemmel, egészségüggyel, árvaüggyel, vallásüggyel, földméréssel és telekkönyvvel (földkönyvvel) kapcsolatos ügyek.

A nagybirtoknak jelentős érdekei fűződtek ahhoz, hogy tájékozva legyen az ország és a megye dolgairól. Az Esterházy és a Károlyi birtokok testületi szervei az országgyűlés munkáját is figyelemmel kísérték. Az Esterházy hercegi hitbizomány pl. 1751-ben az ügyészt és a levéltárost küldte az országgyűlésre. Nagy gondot fordítottak a megyegyűléseken való részvételre, elsősorban az adókivetés miatt. Az uradalmakra a megyegyűléseken egy összegben kivetett állami és megyei adót a tisztiszek bontotta le a községekre. A kivetés alapjául szolgáló összeírást uradalmi tisztek készítették. Az adót vagy a falusi bíró és esküdtek, vagy nagyobb uradalmakban a tisztek szedték be. A hátralékot nem a megyének, hanem az uradalmi vezetésnek jelentették. A beszedett adót egy összegben fizették be a megyei pénztárba.

A nagybirtokkormányzat kapcsolata más közigazgatási szervekkel nem annyira a kormányzatból, mint inkább a birtokos közéleti funkcióiból következett. Ahol pl. a birtokos örökös főispán volt, ott az uradalmi hivatalok e funkcióval kapcsolatban leveleztek a Helytartótanáccsal és más hatóságokkal. Figyelemmel kísérték viszont az uradalmakra vonatkozó hatósági intézkedéseket. Ezt egyrészt ágensek, másrészt az írott jogszabályok beszerzése útján tették. A Festetics levéltárban fennmaradt az a másolati könyv, melybe az igazgatóság a közérdekű — a közrendre, közbiztonságra vonatkozó — rendelkezéseket bejegyezte. A Károlyiak nagykárolyi központi uradalmában őrizték a m. kir. kancellária, a Helytartótanács és haditanács határozatainak másolati könyvét. A nagybirtok ügyeinek előmozdítására igyekeztek jó kapcsolatot tartani a közigazgatási szervek tisztviselőivel.

Az adókon kívül — szükség esetén — az uradalmak közvetlen katonatartással, beszállásolással is tartoztak. Ennek nyilvántartása, szétosztása, a felmerült panaszok orvoslása a birtokkormányzat feladata volt. A tiszttartók év végén számot adtak a falvakra kivetett és teljesített katonatartásról. De közreműködött a birtokkormányzat a katona-fogásban, újoncállításban is. A tisztiszek a katonánakadást büntetésként alkalmazta. A nemesi felkelések katonáit az uradalmak zsoldért állították.

Két nagybirtok — az Esterházy hercegi és a Károlyi — saját költségén létesített és tartott fenn katonaságot. Az Esterházy hercegi hitbizományban pl. 1734-ben állítottak fel egy 100 fős zászlóaljat, melynek készpénz fenntartása évi 4266 Ft-ba került. A katonaságot a kismartoni gazdasági bizottság felügyelte. A Károlyi ezred irányítását maguk a Károlyi grófok tartották kezükben. Az ezredet 1734-ben Károlyi Sándor alapította.

A földesúri hatalom kiépülése és megszervezése a falusi önkormányzat válságát hozta. A földesúr tudomása nélkül semmi sem történhetett a faluban, akaratának az uradalmi tiszteken és a községi eljárókon keresztül érvényt szerzett. Mindez azt eredményezte, hogy a falusi igazgatás egyre inkább a föl-

desúri érdekek képviselője, kiszolgálója lett. A XVIII. század közepétől figyelhető meg, hogy az uradalmak három-négy jelöltet állítottak, akik közül a falu lakossága egyet bírónak választott. Ez a gyakorlat került be Mária Terézia Urbáriumába is. A bíróválasztás felügyelete, a megválasztott bírák megerősítése a tisztiszek, a gazdasági bizottság feladata volt. A helyettes bírót (*judex minor*) ugyancsak három uradalmi jelölt közül választották. Egyedül a négy-nyolc községi esküdtet választották előzetes jelölés nélkül. A községi igazgatás többi tagja — beleértve a jegyzőt is — az uradalmi konvenciók jegyzékeken szerepelt. A községi előjáróság — elsősorban a bíró és a jegyző — a mellett, hogy a közigazgatás alsófokú végrehajtó szerve volt, beszédre a földesúri szolgáltatásokat, adókat, beosztotta és kiparancsolta uradalmára a jobbágyságot és közreműködött a községnek átengedett földesúri haszonvételek kiaknázásában. A bíró számadást vezetett, melyet a cenzurális tisztiszek ellenőriztek. Mindez a földesúri mezővárosokban sem volt másképp.

Szekfű Gyula a magyar nagybirtok XVIII. századi történeti szerepét — az ország egyes vidékein — a telepítésben látta. A források vizsgálata azonban inkább arra utal, hogy a nagybirtok egyéb közigazgatási feladatai mellett a telepítés nem játszott kiemelkedő szerepet. Természetes azonban, hogy a XVIII. század nagy telepítési akciói a nagybirtokkormányzatot is foglalkoztatták. A telepítés alapvető kérdéseit maga a birtokos döntötte el, ő határozta meg, hogy honnan, mennyi telepet hozzanak vagy engedjenek be, milyen kedvezményeket kapjanak, stb. A telepítés gyakorlati kivitelezése az uradalmi tisztek, a tisztiszek feladata volt. A munkaerőhiány kényszerítette az uradalmakat, hogy ne csak az ujonnan-, hanem a visszatelepülőknél is kedvezményeket adjanak.

A kormányzati szervek a nagybirtok területén építésrendészeti feladatokat láttak el. Házak, kunyhók, kerítések, vermek stb. építéséhez — büntetés terhe mellett — a tisztiszek engedélye kellett. A kérelmek elbírálásakor meghallgatták a falusi bírót, az ő feladata volt a házhely megtekintése, kijelölése.

Az uradalmak területén élő és dolgozó kézműveseket a birtokkormányzat felügyelte. Ennek elsődleges célja, hogy az uradalomnak hasznot hajtssanak. Ezt szolgálta céhbe való tömörítésük is, melynek működését, gazdálkodását az uradalom ellenőrizte. Hasonló érdeke volt a nagybirtoknak a fejlődő árútermelés fórumainak, a vásároknak és piacoknak felügyelete, rendjük fenntartása. Mezővárosaik vásártartási jogát támogatták a birtokosok. Közismert példa erre Kaposvár vásárkiváltsága, melyet földesurának, herceg Esterházy Pálnak köszönhetett. A vásárok alkalmával kirakodási engedélyt a tisztiszek adott. Ügylet a mértékek és árak betartására.

Közigazgatási feladat volt az ebben a korban jelentkező tűzvédelem. A gyakori tűzvészek, a belőlük adódó károk kényszerítették az uradalmakat, hogy foglalkozzanak a kérdéssel. Ennek érdekében szorgalmazták tűzvédelmi eszközök beszerzését, tartását és szigorú szabályokat hoztak a tűz megelőzésére.

A nagybirtok ellátott bizonyos egészségügyi teendőket is. Járványok idején közreműködött a kordon fenntartásában, szállást adott megyei orvosoknak. Néhány — a herceg Esterházy kismartoni, fraknoi, kőszegi, lékai, sopronnyéki, pecsenyédi, a tatai Eszterházy és a keszthelyi Festetics-uradalomban kórház működött. A gyakori állatvészek ösztönözték a birtokkormányzatot állategészségügyi kérdésekkel való foglalkozásra.

Ha az elhalt jobbágy, zsellér árvákat hagyott hátra, a vagyont — a falusi bíró vagy az esküdték közreműködésével — az uradalmi tisztek írták össze. Az Esterházy hercegi hitbizomány községenként árvakönyvet vezetett a hagyá-

tékokról. Gyakori volt, hogy a vagyont elárverezték, a befolyt pénzt az árva-pénztár kamatra kihelyezte, a kamatokat az árvák tartására fordították. Másik megoldás volt, ha a vagyont a gyámok kapták meg, akik a tisztszék előtt tartoztak számadással.

A vallásüggyel való foglalkozás egyrészt a földesúr kegyúri jogából következett, másrészt közigazgatási feladat volt. A kérdés jelentőségét mutatja, hogy gróf Károlyi Antal „minden religiot érintő dolgokat” magának tartott fenn. A többi nagybirtokon ezt a jogot a kormányzati szervek gyakorolták. Ez magában foglalta az egyházi személyek kinevezésével, ellátásával, egyházi épületek, intézmények, iskolák fenntartásával, az egyházi pénzkezeléssel, alapítványokkal kapcsolatos ügyeket. Az uradalmak igyekeztek elkerülni, hogy az egyházi hatósággal összeütközésbe kerüljenek.

A közigazgatási feladatok közé tartozott a földmérési, telekkönyvezési (Grundbuch, földkönyv) munka, melyet a nagybirtok az állami telekkönyvezést messze megelőzve végzett. Különösen korszakunk második felében élenkült meg ez a munka, ami az uradalmi földmérők, mérnökök szerepét növelte. Különös jelentőséget kapott a földmérés a birtokelkülönítési eljárások során. Így érthető, hogy a birtokkormányzat nagy figyelmet fordított a kérdésre. A felmérésnek nemcsak birtokjogi, hanem gazdálkodási jelentősége is volt: a határ felmérésétől függött ui. sok helyen a házakhoz tartozó földek, rétek, a tavaszi, őszi vetés alá szántók stb. kijelölése. A bel- és kültelekekről készült felmérések, összeírások egyes helyeken elérték a telekkönyv szintjét. Az Esterházy hercegi uradalmak falvaiban ilyenről már a XVIII. század elejéről van tudomásunk (pl. Léka 1727—1851. évi telekkönyve).

A birtokkormányzat szerveinek fentebb vázolt kiépülése, a szakképzett vezetők megjelenése nem hagyhatta érintetlenül a földesúri jogszolgáltatást sem. A legszembevetőbb változás az úriszéken kívüli — a birtokigazgatási szervek által végzett — földesúri bíraskodás megerősödése, helyenként túlsúlyra jutása. Az úriszéken kívüli bíraskodásnak régi hagyományai voltak, hiszen korszakunk előtt is előfordult, hogy az uraság nevében tisztje ítélkezett. Ez a tendencia a XVIII. században megerősödött, hiszen az uraság szemében mindig szálla volt a megyei szervek (testimonium legale) kötelező úriszéki közreműködése. E mellett az úriszék költséges és nehézkes volt. Mindezek az okok eredményezték, hogy korszakunkban ritkán tartottak úriszéket, még a nagy uradalmak is csak évente egyszer-kétszer, vagy kétévenként. A jogszolgáltatást sokkal egyszerűbben, a megye kizárásával, a költségek kímélésével végezték az uradalmi szervek, melyek ezért külön fizetést, napidíjat nem kaptak. Előnye volt a kormányzati szerveknek, hogy csaknem hetenként ülészetek, így az ügyek eldöntésével nem kellett félévet, esetleg éveket várni, míg az úriszék összeült.

A birtokkormányzat bíraskodását — nem lévén jogi képzettségük — az elméleti bizonytalanság, a jogtudatlanság, a jogalkalmazásban megnyilvánult eltérések jellemezték. A peres eljárás az 1836:20. t.c. „szóbeli perek bíróságához” állott legközelebb. A szóbeliség azt jelentette, hogy a keresetet szóban adták elő, de jegyzőkönyvezték. Az úrbéri és büntető ügyek az uradalmi tisztek, esetleg a falusi bírák, bejelentésére indultak. A vizsgálatot, kihallgatást valamelyik uradalmi tiszt végezte a falusi bíró és az esküdtek jelenlétében. A tisztszéknek jelentett, mely — polgári ügy esetében — mindkét felet meghallgatta. Ismeretes volt a tanúkkal való bizonyítás. Az ítéletet indokolás nélkül hozták. A büntetési rendszer egyszerű volt: árestom, kézimunka végzése, kaloda, botozás és bírság. Előtérbe kerültek a testi büntetések, melyek az alattvalók gazdasági

erejét sem nem gyengítették, sem nem vonták el a munkavégzéstől (mint pl. a szabadságvesztés). A birtokkormányzati szervek — elsősorban a tisztiszékekről van szó — előtt magisztratuális, büntető, magánvádas és polgári ügyek szerepeltek.

A magisztratuális perekben a tisztiszék állt a jobbággyokkal szemben. Ezek az ügyek magán-, büntető- és közjogi elemekből tevődtek össze. Mária Terézia 1765-ben ezeket közigazgatási útra terelte, ugyanezt mondta ki a Novus ordo is. A tisztiszéki gyakorlat azonban ezzel mit sem törődött.

Az úrbéri ügyek egy része a jobbággyok panaszaival indult. 1743-ban az Esterházy hercegi uradalmakban kihirdették, hogy a jobbággyok hol és mikor tehettek panaszt. Ezzel a felesleges utaztatást, munkaidőkiesést akarták elkerülni. Már fentebb láttuk, hogy a birtokkormányzat elsőrendű feladata az úrbéri szolgáltatások biztosítása. Természetes, hogy a magisztratuális ügyek között is nagy teret kaptak a szolgáltatások megtagadásával, nem megfelelő végzésével, határvitákkal, a földesúri jogok és tilalmak megszegésével foglalkozók. Különösen megnőtt az ellenállás, a robotmegtagadás korszakunk végén, az 1830-as évektől. Nagy szerepet kaptak ebben az időben a tisztiszékek a kibesültetési eljárásokban is.

A földesúri és parasztbirtok egybekapcsoltsága, a közös legeltetés és erdő-élés tarka bonyolultsága — mely a robotrendszer fenntartását szolgálta — számos per forrása volt. A tilosban való legeltetés, faizás, makkoltatás stb. mind megannyi magisztratuális ügy kiindulópontja.

Különös gondot fordítottak a tisztiszékek a földesúri hasznos jogok — különösen a kocsmáltatás — megtartására. Ilyen ügyekben magas — 12 Rft, 24 pálca — büntetést szabtak ki.

A büntető ügyek közül az úriszéken kívül a lopás, istenkáromlás, káromkodás, emberölés, paráznaság, fajtalankodás, boszorkányság és a tűzokozás szerepelt. A nemi erőszak, bigámia, szentségtörés, rablás, utonállás és csalás mindig az úriszék elé került. A tisztiszék elsősorban a gyakrabban előforduló, halasztást kevésbé tűrő ügyeket ragadta magához.

A büntető ügyek számát nagy mértékben szaporította a faizás és erdőhasználat kíméletlen uradalmi korlátozása, mely különösen az 1780-as évektől kezdve hihetetlen számú falopást eredményezett. A tisztiszéki ülések állandó napirendi pontja volt ez. Az ítélet rendszerint 12—25 botra vagy két-három napi robotra szólt. Az alattvalók a fán kívül sok egyebet — gabonát, bort szer számot stb. — is loptak.

Az istenkáromlást más fórumok — különösen ismétlődés esetén — szigorúan büntették. A tisztiszéki gyakorlat sokkal enyhébb volt; 12 botot vagy börtönt szabtak ki érte. Foglalkozott a szék ünneprontási ügyekkel is.

Az emberölési ügyek az úriszék elé tartoztak. Egyedül a kismartoni hercegi bizottság foglalkozott ilyenekkel. A büntetés börtön, bot és pénz kártérítés volt.

A paráznaság, a teherbeejtés, a házassági ígéret megszegése ritkán került a tisztiszék elé. Talán ez magyarázza, hogy az itteni gyakorlat enyhe — rendszerint botbüntetés — volt. Boszorkányság egyetlen esetben — 1756-ban — szerepelt birtokkormányzati szerv, a kismartoni bizottság előtt.

A tűzokozási ügyeket az jellemezte, hogy nem szándékosan, hanem gondatlanságból követték el azokat. Szökés, szökés elősegítése, hamis mérték használata és árdrágítás elvértve fordul elő.

A magánvádas cselekmények közül a becsületsértés, a testi sértés, hatal-

maskodás és károkozás fordult elő. Jellemző, hogy az eljárás mindig a sértett fél indítványára kezdődött.

A becsületsértés miatt indított perben a felperest illetve a bizonyítás kötelessége. A tisztiszek a cselekményt börtönnel vagy bottal büntette. A nagyobb számban előfordult — rendszerint verekedésből adódó — testi sértések üldözése ugyancsak magánpanaszra történt. A tisztiszek a büntetésen felül az alperessel az orvosi költségeket is megtéríttette. Az első általam ismert — 1716. évi — tisztiszeki jegyzőkönyv első napirendi pontjában is egy ilyen ügyről olvashatunk. A Csákyak tisztiszéke 1810-ben 12 bottal büntette azt az uradalmi hajdút, aki a kocsmában kitört verekedést úgy csillapította le, hogy a verekedő feleket megverte. „A hajdúnak a verekedő feleket nem megverni, hanem szétválasztani kell” — mondta a határozat.

Vizonylag ritkán került tisztiszek elé a hatalmaskodás és az ebből következő kártérítés. Ezeknek az ügyeknek rendszerint kiegyezés lett a vége.

A polgári ügyek közül a birtokkormányzati szerveket elsősorban a hagyatéki, háramlási ügyek, a jobbágyság egymásközi osztályos pereit, a pénzügyletekből adódó követelések, az ingatlanforgalom, a szerződések jóváhagyása és a zálogügyletek foglalkoztatták.

A földesúr a magvaszakadt s végrendelet nélkül elhalt, hűtlenségben vagy felségsértésben bűnös jobbágy összes szerzett javaiban és iagóságaiban örökölt. Az öröklést a Hármaskönyv és az 1715. évi törvény szabályozta ugyan, a források azonban arra utalnak, hogy az uradalmak ettől eltérően szabályozták a jobbágyság öröklését. Erre a legjobb példa az Esterházy hercegi hitbizomány, ahol 1748-ban az uraság nevében a kismartoni bizottság szabályozta a jobbágyság öröklésrendet. E szerint a jobbágy a mindkét nemű gyermekei közül az elsőszülött örökölt. Háramlás esetén — „habár az ország törvényei szerint jogunk lenne azt magunkhoz vonni” mondja a szabályzat — a rokonok negyediziglen örökölték. A házastársak vagyona, ha házassági szerződésük az uradalmi hivatalban jóváhagyták, egy év és egy nap eltelté után közös, vagyis kölcsönösen örökölhető lett. Ezt a meglehetősen liberális öröklési rendet Esterházy Miklós herceg — az úrbérrendezés okozta zűrzavarra hivatkozva — 1774-ben megszigorította: megszűnt magszakadás esetén a rokonok, valamint a házastársak kölcsönös öröklési joga.

A jobbágyság öröklése a végrendelettel kezdődött, mely rendszerint az uradalmi hivatalban történt. A hagyatéki eljárást a tisztiszek vagy a gazdasági bizottság folytatta le. A kékkői Balassa uradalomban külön örökösödési bizottságot állítottak fel. A végrendelet kihirdetését követő 15 napon belül leltározták és értékelték a hagyatékot. Ha az öröklés világos volt, vagy az örökösök megegyeztek, egyszerű osztályra került sor. Vita esetén a hagyatéki ügy rendszerint az úriszek elé került, kisebb számban azonban a birtokkormányzati szervek is foglalkoztak vele. Az első ilyen adat 1732-ből, a németújvári tisztiszekről való. Különös figyelmet fordítottak az árvák hagyatéki ügyeire.

A tisztiszek előtt lehetett érvényesíteni a különböző pénzkövetelési ügyeket. Értékhátárt nehéz megállapítani, mert a 10—20 Ft-os ügyektől kezdve a több ezer forintot minden megtalálható. Ezen az úton igyekeztek kívülről is a földesúri joghatóság alatt állókkal szembeni követeléseiket érvényesíteni.

A tisztiszek elé kerültek azok a készpénzt és természetbenieket kezelő tiszték, akiknek számadásaiban a cenzurális szek hiányt talált, és vonakodtak azt megtéríteni. Ilyen esetben az illető tisztre még börtön is várt. Gyakran megelégedett a tisztiszek azzal, ha csak a hiány egy részét térítették meg.

A közigazgatási feladatoknál is láttuk, hogy az uradalmak igyekeztek a hozzájuk tartozó ingatlanok felett minél közvetlenebb felügyeletet gyakorolni. Az ilyen ingatlanokat érintő pereket még akkor is a földesúri bíróság vonta magához, ha mindkét peres fél idegen volt. Ingatlanok adás-vételéhez már a XVIII. század első felében is urasági jóváhagyás kellett. Ezt a gyakorlatot szentesítette Mária Terézia Urbárium, amely a vételár elvesztésének terhe mellett írta elő a jóváhagyás kérését. Gyakori volt, hogy az ingatlant — rendszerint házat — az uradalmi tiszt által becsült áron kellett értékesíteni.

Igen bonyolult kérdéseket vetnek fel az ingatlanokhoz kapcsolódó zálogügyletek, és a „kis bérletnek” nevezett inskripciók, vagyis a birtoknak bizonyos pénzösszeg ellenében visszavásárlási joggal való lekötése. Előfordult, hogy az uradalmak tehetősebb parasztjaiknak is adtak zálogba telkeket, vagy tisztjeik, cselédek, hű jobbágyaik szolgálatait ezzel jutalmazták.

A zálogügyleteken kívül a jobbágyok mindenfajta szerződéséhez urasági jóváhagyás kellett. Az osztályos, örökbefogadási, házassági, adás-vételi stb. szerződéseket mind az uradalmi hivataloknál kellett a jobbágyoknak bemutatniok.

Az 1848-as forradalom, a robot, dézsma, a pénzbeli szolgáltatások örök időkre való megszüntetése a nagybirtok kormányzat hatáskörét csökkentette ugyan, de alapjaiban nem rázta meg. Az osztrák ellenforradalom győzelme új szakaszt jelentett a jobbágyfelszabadítás végrehajtásában; a birtokrendezés körüli harcban a kormányzati szervek nagy szerepet játszottak. 1849—1853 között tovább folytatták a korábban kezdett pereket, kísérletet tettek a haszonbérllő alodialisták birtokuktól való megfosztására, akciókat indítottak az örök-szerződéses községek ellen.

A kormányzat gerince továbbra is a — helyenként magát bizottmánynak, gazdasági ülésnek nevező — tisztizék. Fokozatosan megszűnt azonban jogszolgáltató és közigazgatási tevékenysége. Az 1853. évi úrbéri parancs után is megmaradt a szőlődézsma és a földesúri haszonvételek (italmérés, malomjog, halászat, vadászat). Mindezek a változások megszabták a birtokkormányzat további fejlődését, melyet a feudális korból örökölt igazgatási szervezet és a megváltozott körülményekhez lassan igazodó apparátus küzdelmes harca jellemzett. Ez az irányítás új formáit, vezetési módszereit eredményezte, melyben az egyéni vezetés és felelősség nagyobb súlyt kapott. Ebben az időben — különösen a kiegyezést követő gazdasági fellendülés hatására — jöttek létre a modern birtokigazgatás alapjai, melyek dacolva az idők változásával, egész 1945-ig fennmaradtak, hogy akkor örökre eltűnjenek a magyar történelemből.

Felhasznált források

A tanulmány a következő, az Országos Levéltárban őrzött, családi levéltárak birtokigazgatási anyaga alapján készült: Balassa, Batthyány, Csáky, Desseffy, Esterházy, Festetics, Forgách, Harruckern, Károlyi, Lónyay, Széchenyi, Zichy, valamint az esztergomi primási és káptalani levéltár birtokigazgatási iratai.

Irodalmi feldolgozás kevés állt rendelkezésemre. Nagy haszonnal forgattam az Országos Levéltár családi levéltáraitól készült repertóriumokat. Feldolgozások:

Degré Alajos: Úriszéki peres eljárás a Déludántúlon a XVIII—XIX. században, Levéltári Közlemények, 1962(32). 101—128.

Éble Gábor: A nagykarolyi gr. Károlyi család összes jószágainak birtoklási története, Bp. 1911.

Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században, Bp. 1954.

Frank Ignác: A közigazság törvénye Magyarhonban, I. Buda. 1845.

- Gaál László*: Az Esterházy hercegi hitbizomány gazdálkodása 1930—1940, AtSz 1971(XIII). 86—127. 1972(XVI). 475—518.
- Kállay István*: A családülés, Levéltári Közlemények, 1972(43). 1—32.
- Mérei Gyula*: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848, Bp. 1948.
- Mérey Klára*: A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady-birtokon. 1767—1867. Kaposvár. 1975.
- Nagytaáhy János*: A magyar gazdatiszt. Pest. 1821.
- Pach Zsigmond Pál*: Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963.
- Carolus Pfahler*: Jus Georgicum. Keszthely. 1820.
- Ruzsás Lajos*: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848. Bp. 1964.
- Sinkovics István*: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp. 1933.
- Szabad György*: A tatái és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957.
- Szekfü Gyula*: A magyar nagybirtok történeti szerepéről, Magyar Szemle, 1928 (2). 305—314.
- Szendrey István*: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp. 1968.
- Varga Endre*: Űriszék, XVI—XVII. századi perszövegek. Bp. 1958.
- Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556—1767, Bp. 1969.
- Wellmann Imre*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Bp. 1933.
- Wenzel Gusztáv*: Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887.
- Zimányi Vera*: Majorsági gazdálkodás a Rohonc-szalónaki társuradalomban a XVII. század derekán. AtSz, 1962(IV). 25—51.

A történelmi materializmus századfordulói értelmezéséhez

„Marxistának tartom magamat... de melyik az igazi marxizmus? Eduard Bernstein marxistának vallja magát és Karl Kautsky is. Viktor Adler azt hiszi, hogy ő az igazi marxista és Filipo Turati sem adja alább, Jules Guesde is marxista és Emile Vandervelde is az, és van Kol is... Plechanov a marxizmus első fáklyavivője volt Oroszországban, de Leninék azt írják róla, hogy tudatlan kompilátor. És így tovább — a végtelenségig. Ilát melyik az igazi marxizmus?”

(Szabó Ervin: Tévtanok a szindikalizmus körül. Vas- és Fémmunkások Lapja. 1909/45. sz.)

A Történettudományi Intézet egyik legutóbbi, Glatz Ferencnek a történettudománnyal kapcsolatos számos elméleti kérdést felvető referátumáról folytatott vitáján felmerült az a kérdés, hogy megfelelnek-e a marxizmus társadalomról szóló tanításainak a jelenlegi tudomány-szakosítások, így például önálló diszciplinának tekinthető-e a történelmi materializmus. Más megfogalmazásban: milyen mértékben és hogyan épül egymásra a történettudomány és a történelmi materializmus és általában mi a helye a történelmi materializmusnak a társadalomtudományok között, hogyan hat rájuk, milyen módon kapcsolódik hozzájuk?¹ Az alábbiakban erre a kérdésre — az általánosítás minden igénye nélkül — egy konkrét történelmi helyzetet, a századforduló Magyarországnak szellemi életét vizsgálva szeretnék vázlatos választ adni. A témát két irányban is korlátozva értelmezem a dolgozatban:

a) *szélességében*, mivel nem vállalkozom itt a témának akárcsak megközelítő teljes-ségű feldolgozására sem, csak a legfontosabb, szerintem legjellegzetesebb jelenségekre koncentrálok;

b) *mélységében*, mivel a cikk — hozzászólás jellege és ebből adódó korlátozott terjedelme miatt is — nem elemzi a lehetséges mélységben, hanem inkább csak regisztrálja a történelmi materializmussal kapcsolatos állásfoglalásokat a századforduló Magyarországon.

A dolgozat a további kutatás szükségességét és főbb irányait akarja megmutatni.

*

A történelmi materializmus magyarországi hatásával, terjedésével történetírásunk a korabeli szociáldemokrata ideológia vagy a polgári radikális eszmerendszer keletkezését, fejlődését vizsgálva foglalkozott. A történelmi materializmus hatásának kimutatása nem könnyű feladat, hiszen nem állíthatjuk össze azoknak a terminusoknak és gondolatmeneteknek leltárát, amelyek megléte esetén történelmi materialista szemléletről beszélhetünk. Nem vezethet reális

¹ Glatz Ferenc: Kérdések a marxista történettudomány elméletéről és módszertanáról (Kézirat) 4.

eredményre az a módszer, amely egy mai történelmi materializmus tankönyv meghatározásait, tematikáját, következtetéseit kéri számon a századforduló magukat történelmi materialistáknak nevező gondolkodóitól.

A korszak legjelentősebb marxista, vagy marxista szándékú teoretikusai és történetírói (Jaurès, Bebel, Kautsky, Labriola, Mehring, Plehanov) egyik legfőbb feladatuknak a történelmi materializmus alkalmazását tartották konkrét történelmi problémák vizsgálatában. Számukra „... a marxizmus nem volt filozófia, hanem jellegében a természettudományokhoz hasonló, egy meghatározott társadalmi formáció, a kapitalizmus, vagy valamennyi társadalmi alakulat kialakulásának, fejlődésének és pusztulásának a természettörvények szükségszerűségével végbe menő folyamatát leíró és megmagyarázó, minden értékeléstől és világnézeti ideológiai állásfoglalástól mentes pozitív tudomány. A német szociáldemokrácia egyes vezető teoretikusainak (pl. Mehringnek) felfogása szerint a marxizmus végérvényesen megszünteti, egyszerűen tagadja a filozófiát, mint spekulatív fantazmagóriát, mások viszont arra törekedtek, hogy kiegészítsék a marxizmus társadalom-elméletét különböző polgári gondolkodóktól kölcsönzött kultúrfilozófiai és etikai nézetekkel (pl. a kantizmussal: Bernstein, Max Adler, vagy a korai pozitivizmus szellemétől befolyásolt biológiai evolucionizmussal: Kautsky stb.). E filozófiai nézeteltéréseknek a mozgalom és elmélet számára való jelentőségét lebecsülték: mint Kautsky egy esetben kifejezetten leszögezte, a filozófiai állásfoglalások »mégannyira« kezelendők.” „A II. Internacionálé említett teoretikusai számára Marx „az osztályharc teoretikusa és közgazdász volt, s fejlődése a *Kommunisták Kiáltványával* kezdődött és a *Tőké*-vel véget is ért.”² A történelmi materializmus alapvető műveinek az említettekén kívül *A munkásosztály helyzete Angliában-t*, *A szent család-ot* *A filozófia nyomorúsága-t*, Engels *Feuerbach* tanulmányát, valamint a történelmi materializmus alapvető gondolatainak ma is leggyakrabban idézett összefoglalását *A politikai gazdaságtan bírálatához* című mű előszavának híres passzusát tartották. A korszak alapvető marxista kézikönyvei elsősorban Mehring két fontos műve (*Geschichte der deutschen Sozialdemokratie I—II*, 1897—98; *Aus dem literarischen Nachlass von Marx—Engels und Lassalle*, 1902). Bernstein és Kautsky könyvei, valamint a polgári filozófián belül önálló műfajjá érlelődő Marx-kritika: R. Stammler, P. Barth és Th. G. Masaryk írásai. Olaszországban bontakozik még ki jelentős Marx-irodalom Loria, Gentile, Croce, Labriola íásaiban. A korabeli marxizmus „egyetlen valódi filozófusa”³ Plehanov, aki a legérdemlegesebben foglalkozik Marx filozófiai genézisével, Hegelhez való viszonyával és a materialista történetfelfogás fejlődésével. Műveinek hatása igen jelentős, azonban Bernsteinéhez vagy Mehringéhez nem hasonlítható.

A magyarországi hatás szempontjából különösen fontos a korabeli marxista irodalomból Jaurès és Lafargue vitája a gazdasági és szellemi tényezők szerepének arányáról a társadalmi fejlődésben. Korabeli bibliográfiák alapján 250—300-ra becsülhetjük az 1867—1910 közötti időszakban Marx—Engels munkásságával foglalkozó művek számát.

Ez a hatalmas Marx-irodalom nagy általánosságban kettős célzatú: Marx—Engels nézeteinek rekonstruálása, felkutatása és alkalmazása egyes konkrét történelmi, társadalmi kérdések megoldásánál ill. a kidolgozatlanak vagy az új körülmények között alkalmazhatatlannak tűnő marxi vagy neki tulajdonított nézetek „továbbfejlesztése”, „modernizálása”. Gyakori problémája ennek az irodalomnak az alapvető fogalmak tisztázatlansága: szocializmus — tudományos szocializmus — marxizmus — történelmi materializmus — materialista történetfelfogás — materialista társadalomszemlélet, sőt néha a szociológia is tarka összevisszaságban, nem egyszer szinonimaként szerepelnek. A korabeli közvéleményben a marxizmus a kapitalizmus gazdasági analízise, az áru, az érték, értéktöbblet, értéktörvény stb. vizsgálata helyett inkább a

² Márkus György: Viták és irányzatok a marxista filozófiában, Kortárs, 1968 /7/ 1110—1111.

³ Ágh Attila: A marxi történetfilozófia kialakulása. Bp. 1975. 324.

⁴ Vö.: Ágh Attila: i. m. 325.

gazdaság és a társadalmi fejlődés egyéb tényezői közötti viszonyinak, az osztályharc törvényszerűségeinek vizsgálatát, az állam, a nemzet fogalmának tisztázását, az erkölcs, a művészet, a tudomány fejlődési törvényszerűségeinek magyarázatát jelentette. Sarkított fogalmazásban a fogalmakat mai jelentésükben használva: a marxizmus ekkoriban inkább történelmi materializmust, mint politikai gazdaságtant és legkevésbé filozófiát jelentett. A magyarázatot talán abban kereshetjük, hogy *A tőke* vagy *A politikai gazdaságtan bírálatához* fejtegetései lényegesen nehezebben érthetőek, nagyobb felkészültséget kívánnak, mint a *Kommunista Kiáltvány*, az *Anti-Dühring* vagy a *Forradalom és ellenforradalom Németországban*, esetleg a zsidókérdésről szóló írások megértése. A másik — ennél összehasonlíthatatlanul fontosabb — tényező az lehetett, hogy a századfordulóra a kapitalizmus közeli, egyre mélyülő válságáról szóló marxi prognózis nem vált be, látszólag a felvirágzás új korszaka kezdődött. „A marxisták, akik feltételezték, hogy a válság folytatódni fog, tanácstalanok voltak. A marxizmus úgynevezett válsága, mely összefonódik azokkal a vitákkal, melyeket Bernstein revíziós kísérlete váltott ki, abban a pillanatban jelenik meg, amikor a kapitalizmus válsága meghátrál az expanzió új korszaka előtt, 1897 körül...”⁶

E körülmények között, a már jelentős politikai tényezővé vált szociáldemokrata pártok, leginkább a német párt teoretikusainak érdeklődése nem minden alap nélkül fordult az alapjában nem változó körülmények közötti osztályharc, a parlamentarizmus adta lehetőségek, az osztályérdekek egyeztetőjeként és kiegyenlítőjeként értelmezett állam és az ezekhez kapcsolódó elméleti problémák — valamint azok történelmi aspektusai — felé.

A nemzetközi Marx-irodalomnak, a korabeli történelmi materializmus-értékeléseknek jelentős visszhangja volt a századforduló Magyarországon. Történelmi irodalmunk nagy vonásokban már regisztrálta a történelmi materializmus magyarországi elterjedésének folyamatát. Tudjuk, hogy a marxizmus klasszikus művei közül először *A munkásosztály helyzete Angliában* jutott el Magyarországra: Kemény Zsigmond 1853—54-ben a Pesti Naplóban közölt cikksorozatában részletesen ismertette Engels művét.⁶ Marx—Engels írások részletei jelentek meg 1873-tól kezdve magyarországi németnyelvű munkáslapokban.⁷ Magyarul először *A tőke*-ből jelenik meg egy kivonat (1893), majd a *Kommunista Kiáltvány* (1896), Marx *Bérmunka és tőke* című műve (1898), Engels *A német parasztháború* folytatásokban a Népszavában (1899), 1903-ban a Húszadik Században Marx *A zsidókérdésről* című írása és 1905—9-ben a Szabó Ervin-féle Marx—Engels válogatás, Leopold Lajos szavaival: „a magyar marxizmusnak ... legelső könyve.”⁸

Sokkal nehezebb a Marx—Engels írások megjelenésének ismertetésénél a történelmi materializmus itt-ott megjelenő gondolatainak számbavétele. A németül is olvasó, e kérdések iránt érdeklődő értelmiséghez nyilvánvalóan más Marx—Engels művek is eljutottak. *A politikai gazdaságtan bírálatához* híres, sokat idézett előszava, az *Anti Dühring*, Engels *Feuerbachja*, Marx *Forradalom és ellenforradalom Németországban*, valamint a *Louis Bonaparte Brumaire 18-ája* a leggyakrabban idézett Marx—Engels művek a századforduló magyar társadalomtudományi irodalmában. A legtöbb érdeklődő azonban nem Marx és Engels írásaiból, hanem Bernstein és Kautsky műveiből, Jaurès és Lafargue magyarul is megjelent vitájából, valamint Masaryk és Stammler Marx-kritikáiból ismerte meg a marxizmust, ami Magyarországon is ekkor leginkább történelmi materializmust jelentett.

A történelmi materializmus magyarországi megismertetésében és a történelmi materia-

⁵ E. Hobsbawm: A kapitalizmus válsága történelmi perspektívában. Nemzetközi Szemle, 1976 /3/ 7.

⁶ Vö.: Komlós Aladár: Kemény és Engels. Irodalomtörténet, 1949 /1/ 122—129. Mátrai László: A „doktorinerek”, a marxizmus első magyarországi ellenfelei. Magyar Filozófiai Szemle, 1958, 281—291.

⁷ Vö.: Jávorka Éva: Marx és Engels művei a magyarországi németnyelvű munkáslapokban, Párttörténeti Közlemények, 1956 /1/ 134—148.

⁸ Idézi Litván György: Szabó Ervin. Bp. 1974. 94.

lizmus eszméinek terjesztésére, felhasználására alkalmas értelmiség nevelésében fontos szerepe volt Pikler Gyula előadásainak, Körösy József statisztikus szemináriumainak és Pollacsekék szalónjának,⁹ ahol Marx és Nietzsche állt a beszélgetések központjában. E fórumok valamelyikén találkozhatott először Jászi Oszkár, Somló Bódog és Szabó Ervin, a századforduló-korabeli magyar társadalomtudomány legkiemelkedőbb képviselői.

Sok emberhez juttathattak el alapvető marxista gondolatokat a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek különböző alkalmi előadásai, tanfolyamai és brosurái.

Meglehetősen sokan, jelentős számú írásban foglalkoztak a történelmi materializmussal a századforduló Magyarországon, igen különböző színvonalon, más és más megközelítésben. A különbségek bemutatása előtt két általánosan jellemző vonást szeretnék kiemelni. Az egyik az, hogy akárcsak a külföldi Marx-irodalomban, Magyarországon is a történelmi materializmus elsősorban azt jelentette, hogy „az emberi társadalomban a gazdasági viszonyok vas törvényszerűsége uralkodik, mely törvényszerűség annyi mint szükségszerűség. Az emberi intelligenciának e törvényszerűséggel szemben vajmi csekély szerepet juttat Marx, a Geburtshelfer, a szülész szerepét, aki segédkezhetik az új társadalom megszületésénél.”¹⁰ A másik pedig az, hogy általában nem tudatosult a marxizmus, mint osztályharcos ideológia és a munkásmozgalom, valamint a történelmi materializmus, mint társadalomtudományi módszer elszakíthatatlan egysége, egymásrautaltsága. Wolfner Pál például a következőket mondta a szociológia újabb irányairól 1903-ban, a Társadalomtudományi Társaságban folytatott vitán, ahol Magyarországon először került társadalomtudósok és politikusok vitájának középpontjába a történelmi materializmus: „... [a történelmi materializmus] mint önmagában bebizonyított egységes rendszer fenn fog maradni míg a marxizmusnak egyes doktriner nemzetgazdasági ágai még a szociáldemokraták szemében is már meghaladott álláspontok lesznek... A marxizmus nemzetgazdasági igényei meg fognak dőlni — a marxizmus politikája talán nem fog eredményesnek bizonyulni, ámde a történelmi materializmus... mint megcáfолhatatlan igazság, érvényben fog maradni ezután is.”¹¹

Mindez persze azokra vonatkozik, akik valamilyen módosított, továbbfejlesztett vagy „ortodox” formában, de elfogadták a történelmi materializmust. A hivatalos társadalomtudomány, elsősorban a leginkább „érdekelt” történetírás „sommásan elvetette a történelmi materializmust és a magyarországi szociáldemokrácia történetfelfogásáról jóformán tudomást sem vevő, mint a radikálisok egy szűk csoportjának, Jászi Oszkár és körének történelemszemléletét támadta és gúnyolta.”¹²

A történelmi materializmussal érdemben foglalkozó magyar gondolkodókat a témához való közeledésük szempontjából hozzávetőlegesen három nagy csoportba oszthatjuk: a munkásmozgalom ideológiáját kidolgozni, fejleszteni akaró szociáldemokraták (Diner-Dénes József, Kunfi Zsigmond, Pogány József, Szabó Ervin), a spencerizmusból kiábránduló, megbízható társadalomtudományi vizsgálati módszert kereső polgári radikálisok (Harkányi Ede, Jászi Oszkár, Somló Bódog, Szende Pál) és a történelmi materializmust mint „elavult ideát” elvetők, a Társadalomtudományi Egyesület és a Magyar Figyelő körüli csoport, amely féktelen nacionalizmusával elsősorban mint nemzetietlen eszmét üldözte és támadta a marxizmust (Palágyi Menyhért, Réz Mihály). Az utóbbiak magatartása nem egyezik meg a hivatalos történettudománynak a történelmi materializmusról tudomást sem vevő arisztokratikus, lekezelő felfogásával, itt kidolgozott, alaposan végiggondolt marxizmus-ellenes érvelésekkel találkozunk.

*

⁹ Erről lásd: *Jászi Oszkár*: Emlékeimből. Látóhatár, 1957 /1—2/ 62—64, valamint *Richard Allen*: Oscar Jászi and Radicalism in Hungary. 1900—1918. 50. 1972-ben az USA-ban megvédett doktori értekezés. — *Litván György*: i. m. 17—18. — *Soós Pál*: Szabó Ervin ifjúsága és felkészülése éveiről. Századok, 1975 /2/ 391.

¹⁰ *Leopold Gusztáv* szavai. Huszadik Század, 1903 /I/ 101—102.

¹¹ H. Sz. 1903 /I/ 261.

¹² *Márkus László*: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. I. p. 1963. 154.

1. A vezető egyéniségeket számbavéve természetesen Szabó Ervint kell az első helyen említenünk, aki a szociológia újabb irányairól folytatott 1903-as vitán a történelmi materializmust, a társadalmi fejlődés irányáról rendezett 1904-es vitán pedig a szocializmust képviselte és ő volt a „marxizmus első magyarországi könyvének” szerkesztője. A történelmi materializmussal kapcsolatos nézeteit először Somló Bódog „Állami beavatkozás és individualizmus” című könyvéről írott kritikájában és az említett vitákon — elsősorban az organikus elmélet ellen érvelve — fejtette ki. Rámutatott Szabó az organikus elmélet politikai céljára: „A szocializmus egyenlősítési tendenciái ellen vélték a kiválasztás és az erősebbek győzelmének tanában hathatós fegyvert találni.”¹³ A társadalmi és természeti élet azonos törvényszerűségei azt jelentenék, hogy a társadalomban immanens, az emberi tevékenységtől teljesen független törvényszerűségek hatnak. Figyelembe kell venni azonban — érvel Szabó —, hogy a társadalmi környezetnek az ember tudatosan közreműködő tényezője, így például a gazdasági, nem pedig a változtathatatlan természettörvények hatása alatt áll a modern társadalmakban a népesség szaporodása. A történelmi materializmus hibájául inkább azt lehet felróni, „hogy — bár határozottan hangsúlyozza az ideologikus tényezők befolyását — elmulasztotta a társadalmi evolúció mechanizmusának elméletét kiegészíteni a fejlődés pszichikai oldalának feltárással”.¹⁴ Elhárította Szabó azt a gyakran hangoztatott érvet, hogy még nem született történelmi materialista szemléletű történelmi mű (utal pl. Marx Louis Bonaparte Brumaire 18-ájára és kifejezi reményét, hogy „mihelyt megszorodik és továbbfejlődik az egyetemeken a Werner Sombartok és Karl Lamprechték fajtája, pótolva lesz ezen hiány is...”¹⁵) Hangsúlyozza azt is, hogy bár kezdeti fokon valóban nehéz kimutatni a gazdasági tényezőt a vallás keletkezésénél, fejlődésének magasabb fokán „világosan kimutatható, hogy a vallásnak parancsai, tilalmai szorosan összefüggnek a gazdasági-társadalmi viszonyokkal és azoknak tulajdonképp nagyobb erejű szankciói”.¹⁶ A korabeli Marx-ellenes érvelések között szerepelt az is, hogy a marxizmus társadalomszemléletét a Lange kritikája után „megingott” materialista filozófia világnézeti alapjára helyezi. Szabó Ervin rámutatott arra, hogy a marxi materializmus alapvetően más, mint a — többek által inkább ismert — vulgáris materializmus. „Ennek megfelelően a materialisztikus történetelmélet nemcsak elválasztható a marxizmustól, hanem eleve megengedi, hogy a társadalom életében ideologikus tényezők érvényesüljenek”¹⁷ — mondta az egyik vitán. Ami azt a kifogást illeti, hogy a kauzális törvényszerűség előtérbe állítása kizárja az egyén öntudatos akaratkifejtését, Szabó Ervin úgy vélte, hogy Marx és Engels — ellenhatásként a hegeli idealizmusra — az objektív tényezők szerepét domborították ki, de már Engels is intett az egyoldalúság ellen. („Műveiben újra és újra visszatér a mondás, hogy die Menschen machen ihre Geschichte selbst.”¹⁸) Lavrov kiemeli a gazdasági feltételek által meghatározott, de fejlődésük során célt kitűző és ennek irányában tudatosan cselekvő emberek jelentőségét. Szabó Ervin Lavrovban — a szubjektív idealizmus felé hajló igen eklektikus gondolkodású orosz szociológusban — feltehetőleg töredékes értesülései miatt — a marxizmus továbbfejlesztőjét, Marxhoz, Engelshez hasonlítható gondolkodót lát, aki megfelelően kidomborította a szubjektív elem jelentőségét a társadalomtudományban. Jellemző erre az a megfogalmazás, amelyben erre vonatkozó 1903–4 körüli nézeteit foglalta össze: „Csak azt a meggyőződésemet akartam indokolni, hogy a materialista történetelmélet úgy, ahogy azt Marx és Engels utolsó írásaikban vázolták és ahogy Lavrov kie-

¹³ H. Sz., 1903 /II./ 748.

¹⁴ Uo. Ez a kis mellékmondat jól mutatja a Szabó Ervin és Jászi Oszkár felfogása közti különbséget. Jászi azt veti a történelmi materializmus szemére, hogy az nem tulajdonít semmi önálló szerepet az eszméi rugóknak. Szabó ezt a kifogást elejti, de Jászihoz hasonlóan ő is hiányolja a fejlődés pszichikai oldalának feltárást.

¹⁵ H. Sz., 1903 /I./ 355.

¹⁶ Uo. 356.

¹⁷ Uo. 358.

¹⁸ Uo. 359.

gészítette, teljesen kielégítő, bár még ki nem dolgozott magyarázatát adja a társadalom életének.”¹⁹

2. A történelmi materializmusról először *Jászi Oszkár*, a magyarországi polgári radikalizmus vezető egyénisége publikált monográfiát Magyarországon, mégpedig a történelmi materializmus egy fontos részletkérdéséről, az államelméletről.²⁰ A könyv bevezetőjében azonban — főleg A politikai gazdaságtan bírálatához című Marx-mű előszava alapján — válaszolja és egyben bírálja a történelmi materializmus legfontosabb tanításait is. Marx elméletének legfontosabb érdeme szerinte egy módszertani elv, amelyet így fogalmaz meg: „A társadalmi jelenségek magyarázatánál csak az esetben szabad eszmei rugók (vallás, erkölcs, bölcsélet) hatását segítségül hívni, ha a gazdasági erők önmagukban az illető jelenség megértésére nem elégségesek.”²¹ Pozitívumnak tekinti az osztályharc alapvető társadalomformáló jelentőségének felismerését, megalapozottnak tartja Engels véleményét, amely szerint az osztályharc társadalomformáló erejének felismerése olyan jelentőségű a társadalomtudományokban, mint Darwin felfedezése a fajok történetében. Két főbb ellenvetése van a történelmi materializmussal szemben. Az egyik: „az ember lelki életét, idegrendszerét működését teljesen figyelmen kívül hagyja, pedig nyilvánvaló, hogy minden változást a szociális életben csak a kültermészet és az emberi idegrendszer együttes munkája hozott létre”.²² A történelmi materializmusnak ezt a hiányosságát szerinte Pikler Gyula belátásos elmélete alapján lehet kiküszöbölni. Másik ellenvetése: a társadalmi felépítménynek, tehát az eszmei rugóknak nem tulajdonít jelentőséget a marxizmus.

A Jásziéhoz hasonló alapról kiindulva, Spencerhez kapcsolódó szempontból bírálja a polgári radikalizmus másik jelentős képviselője, a jogbölcsélet tragikus sorsú tudósa, *Somló Bódog* a történelmi materialista felfogást.²³ Abból indul ki, hogy a társadalom két fő tényezője az ember és környezete. Egyetért a történelmi materializmussal abban, hogy a társadalmi fejlődés tényezőinek vizsgálatánál az eszmei felfogással szemben a tényleges emberi szükségletekre megy vissza, viszont kifogásolja azt, hogy a szükségletek felismerése céljából nem megy vissza az emberi szervezetre, hanem csak a gazdasági életben ismeri fel azok nyomát. Minden társadalmi produktumban az a közös szerinte, hogy emberi cselekvések eredményei és az emberi cselekvések általános törvényei valamennyiünkre nézve állnak. Éppen ezért nem lehet szerinte a gazdaságot különvéve mintegy természetesebb produktumnak tekinteni. Az organikus elmélet alapján bírálja a történelmi materializmust, amikor úgy érvel, hogy valamennyi társadalmi tüneményt az egyetemes természettudományi törvényszerűség világában, nem pedig valamely speciális társadalmi, gazdasági törvényszerűség kifolyásaképpen kell szemlélnünk. Ezt a felfogását, a természeti és társadalmi törvényszerűségek különbségeit részletezve Szabó Ervin bírálta előbb említett, *Természet és társadalom* címen írott kritikájában.²⁴

Az eddig érintett, a marxizmussal, ill. a történelmi materializmussal általában, elméleti szempontból foglalkozó írásokon kívül számos olyan tanulmányt olvashatunk a korabeli folyóiratokban, mindenekelőtt a Huszadik Században, amelyek egyes társadalmi vagy történelmi problémákat az így — vagy úgy értelmezett történelmi materializmus szemszögéből vizsgálják.

¹⁹ Uo. 360. Azt, hogy Szabó számára mennyire központi kérdés volt a szubjektív elem jelentősége a társadalomtudományban (ezen, vagy a „fejlődés pszichikai oldalán” ő nem az izolált individuum pszichikumát értette, hanem azt a problémát, hogy a kiemelkedő személyiségek milyen szerepet játszanak a világtörténelem alakításában) jól mutatja Kautskyhoz írott 1904. január 21-i levele. Igen tanulságos Kautsky tanulmánnyal is felérő válasza. Mindkettőt Litván György publikálta a *Történelmi Szemle* 1964/1. számában Szabó Ervin nemzetközi kapcsolataival véhlhagyatéka tükrében című közleményében.

²⁰ *Jászi Oszkár*: A történelmi materializmus állambölcsélete. Bp. 1903.

²¹ *Jászi*: i. m. 8.

²² Uo.: 20.

²³ Vö.: *Somló Bódog*: Állami beavatkozás és individualizmus. Bp. 1903. 15—27. — *Somlóról lásd Litván György* tanulmányát *Valóság*. 1973/8/32—42.

²⁴ *H. Sz.*, 1903./11./747—772.

Az egyik első próbálkozás ezen a téren Kunfi Zsigmond A pápaság című tanulmánya.²⁵ Kunfi az eszmék deformációjának elméletéből indul ki, amely szerint „egyrészt az emberiség szellemi fejlődésének egyetemes törvénye, másrészt a történelmi materializmus helyességének negatív bizonyítéka”. Az elmélet szerint a szellemi fejlődés minden fokozata a következő mechanizmus szerint megy végbe: a zseniális emberben megfogant egy új, nagy eszme, de ennek a „még soha senkitől nem gondolt eszmének hozzá kell idomulnia a kifejezés meglevő, más jelentések számára vagy legalább ilyeneknek is szolgáló módjaihoz és eszközeihez . . . ez az eszmének első deformációja”. A következő deformáció akkor megy végbe, amikor a zseni közvetlen környezete veszi át az eszmét. Ez után „a következő fokozat lefelé a műveltek köztudata, utána sorakozik az iskola és végül, mint a deformáció végső állomása, a nép”. Ennek a mechanizmusnak megfelelően a politikai és vallási eszmének jut a legszomorúbb sors, mivel természetüknél fogva a nagy tömegek szükségleteit kielégítő intézményekben testesülnek meg és ezért „a deformációnak mindig előrehaladott fokát objektiválják”. Ezt az elméletet alkalmazza Kunfi a pápaságra, amely e szerint a jézusi eszme legnagyobb fokú deformációja. A minden külsőségtől irtózó jézusi individualizmus politikai rendszerre és uralmi eszközzé vált: „. . . a deformáció útirányát ama természeti erők határozzák meg, melyeket a történelmi materializmus a történelmi élet alakító erői gyanánt megjelöl. Az emberi szolidaritást követelő és hirdető eszme nem érvényesülhetett, nem válhatott uralkodóvá olyan időben, amelyben a társadalom mindenkori szervezetét meghatározó gazdasági erőknek egészen más eszméleti állapotok felelnek meg.” Ezen a módszertani alapon állva mutatja ki Kunfi, hogy mennyire ellentétbe került a pápaság az alapját jelentő eszmékkel, hiszen az „intézmények az eszméket mindig deformált alakjukban objektiválják, mert csak látszólag határozza meg őket az alapjuknak szolgáló eszme, valóságos determinálójuk objektíve a társadalom gazdasági rendje, szubjektíve az ezekből keltett szükségletek.” Ezért telt meg az egyház egyetemes formája nemzeti, olasz tartalommal, ezért köt szövetséget a pápaság a nemzeti eszmével és tesz neki, ha hatalmi szempontból szükségesnek látja, engedményeket. Kunfi azonban a jézusi tanításokat eredeti formájukban az emberiség legtokéletesebb eszméjének tartja: e felé közeledik — a korai magyar munkásmozgalomban éltek ilyen nézetek — szerinte a szocializmus is, amelynek fejlődése a vallási formák felé számára félreismerhetetlen.

Sokat tettek a történelmi materialista szemlélet népszerűsítéséért Kepes Ernő historiográfiai jellegű írásai. Ő kíséri figyelemmel a Huszadik Században a megjelenő fontosabb történelmi munkákat. Részletes, értékelő kritikát ír például Acsády Ignác A magyar birodalom története című 1904-ben megjelent művéről.²⁶ Elégedetlenül állapítja meg, hogy a magyar történetírást elkerülték a modern irányzatok. Amikor „odakint külföldön óriási harcokat vívott és vív az idealista és materialista történelmi módszer, a miliőelmélet, a geográfikus elmélet, a fajelmélet, a pszichologikus elmélet, a kulturhistorische Methode”. Találón mutat rá az okra: „S ha most már mélyére tekintünk a dolgoknak, azt vesszük észre, hogy ez a történetírás épp a mai uralkodó osztálynak kedvez, még pedig a lehető legrészrehajlóbb módon. Mert abban a pillanatban, amikor erősebben belevisszük a materializmust, így az osztályharc elméletét is, a magyar történelemben: sok eddig szép és fényes lapja a magyar históriának semmisül meg, a viszont nem kevés szomorú koráról a magyar történetnek fog kiderülni, hogy nem annyira a gonosz királyok és a gonosz tanácsadók, mint inkább a két rendnek, a főnemességnek és a középnemességnek küzdelme okozta azt, amely talán sehol sem folyt oly osztályegoizmussal, oly nemtörődomséggel a közjavak iránt, mint éppen Magyarországon. Ennek az osztálynak a történetírói azonban bizonyos, hogy nem fogják saját osztályukat pellengérré állítani, inkább a királyoknak tulajdonítanak hát mindent.”

²⁵ H. Sz., 1903/II./ 712—720. 831—837.

²⁶ Kepes Ernő: Magyar történetírás, H. Sz., 1905./I./ 365—368. •

Acsády művének erényét abban látja Képes, hogy — bár néha túl nagy jelentőséget tulajdonít egyes királyok személyének — úttörő munkát végez a gazdasági-társadalmi fejtegetésekkel.

Egy másik recenziójában²⁷ Kepes arról ír, miért nem született még igazán jó munka az 1848-as forradalomról. „... Kinek van bátorsága megírni, hogy az is osztályharc volt, mint a többi, hogy a nemesség dicső tette, hogy felemelte a népet magához stb., stb. épp oly humbug, mint egyéb divatos és hangzatos történeti jelszavunk?” A forradalomról addig csak Grünwald Béla (Régi Magyarország), majd Szabó Ervin írt szerinte maradandó értékű munkát. — Kepes Szabó Ervinnek a Huszadik Században megjelent Jegyzetek a magyar forradalomról című írására²⁸ gondol, amely a történelmi materialista szemlélet egyik legértettebb jelentkezése ebben az időszakban. Későbbi nagy művének, a *Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban* című munkának ez az első vázlata is hangsúlyozza már az osztályharcok figyelembevételének alapvető jelentőségét. Itt is kiemeli a forradalom középnemesi jellegét és ebből fakadó korlátait — későbbi nagy művének legtöbb jelentős gondolatát.

A történelmi materialista szemlélet nem elég következetes végigvitelét kifogásolja a szociáldemokrata agrárszakértő, Rácz Gyula Acsády Ignác nagy művében, *A magyar jobbágyság történetében*.²⁹ A különböző, a jobbágyság helyzetét szabályozó törvények ismertetését szerinte Acsády nem kapcsolja össze a korszak egész gazdasági rendszerének megrajzolásával, a XIV. század egyidejű európai parasztmozgalmait nem vezeti vissza a gazdasági okokra, általában „az érdekes könyvnek minden részén nem vonul végig egységes szempont, felfogás”. Ennek ellenére Acsády könyve az utolsó 10 év legjelentősebb történelmi műve, mert megmutatja, hogy a magyar alkotmány szabadsága valójában csak a nemesség szabadsága volt, és „... a hazafiság olyan dicső erény ill. fejős tehén volt, mely bőven tejelt, bő hasznót hajtott hangoztatóinak. Ha hasznát nem biztosíthatta, nemzetközi szövetségre lépett hazája legnagyobb ellenségeivel is.”

A radikálisokhoz közelálló ifjú Leopold Lajos cikkével üdvözlí a Huszadik Század a Szabó Ervin szerkesztette Marx—Engels válogatás első kötetének megjelenését.³⁰ Különösen üdvösnek tartja Leopold Marx és Engels 1848-ról szóló írásainak közlését, mivel „ezzel adódott alkalom arra, hogy bevezetések alakjában egy kiforrott, mély és sugárzó értelem megteremtse a magyar materialista történefrás első fejezeteit.” Leopold is utal arra, hogy a Szabó Ervin-féle történetírói módszer közvetlen elődjének Grünwald Béla munkái tekinthetők. „Szabó Ervin tollát a néhai zólyomi alispán, Grünwald Béla vezeti... mivé fejlődhetett volna történetírásunk, ha Grünwaldnak iskolája támad?... ha Grünwaldnak iskolája támad megtörténhetik-e, hogy a tízkötetes nagy Szilágyi-féle milleneumi magyar történelem 2000 oldalából két és fél... jut az 1514-i pórlázadásnak?... mely történelmünk egyik legnagyobb eseménye, nemzetünk felének egyetlen sajátos emléke, századokra kiható osztályharc világgraszoló csatavesztése, két és fél oldal oly munkában, mely egyetlen egy századunk ötvösművészetéről 43 oldalt ír?” A marx-i történelemszemléletet védelmezi Somló Bódog Wolfner Pál *Osztályharcok a XIX. században* című könyvről írott bírálatában.³¹ Wolfner alapján elfogadja a marx-i osztályharcelméletet, de kifogásolja a társadalmi jelenségek — szerinte — túlzott etikai értékelését a marxizmusban. Ezzel szemben Somló leszögezi: „Tudvalevő, hogy semmilyen szociológiai irányzat nem tartózkodott jobban a szociális jelenségek etikai értékelésétől, mint a Marx és Engels iskolája. Ők szigorú értelemben véve keresik a társadalom természettörvényeit. Igazságosság, gonoszság, az ő történelmi felfogásukban nem játszik szerepet. Szigorú gazdasági törvények következménye minden.”

²⁷ Kepes Ernő: *Dr. Kardos Samu: Bárány Wesselényi Miklós élete és munkái* című művéről. H. Sz., 1906. /II./ 256—258.

²⁸ H. Sz., 1904. /II./ 404—414.

²⁹ Rácz Gyula: *Népünk ezeréves gyötrelmének története*. H. Sz., 1906. /II./ 367—385.

³⁰ Ifj. Leopold Lajos: *Marx Engels és Magyarország*. H. Sz., 1906. /I./ 151—158.

³¹ H. Sz., 1905. /I./ 542—545.

Fontos szemléleti kérdésben lép fel a történelmi materialista álláspont mellett az ekkoriban a H. Sz. radikalizálódó táborához sorolható Kégl János, aki a nagyváradai Jogakadémia reakciós tanári karával vitázva írja:³² „Nem a francia forradalom és a világ közt támadt tehát úr, s nem ezt akarja a szocializmus betölteni, amint Nagyváradon tanítják, hanem a fejlődés folyamán ellentétek keletkeznek egyfelől a gazdasági és politikai viszonyok másfelől a társadalom termelési erői között.”

1906-ban jelenik meg Szende Pál első történelmi írása, Rákóczi-ról.³³ Ő is a gazdasági tényezők feltárását, a Rákóczi-szabadságharc valódi okainak bemutatását hiányolja az addigi történeti irodalomból, különösen pedig az adatokban oly gazdag Thaly-művekből. Hangsúlyozza, hogy nem véletlen szubjektív okokból — egyes urak árulásában —, hanem sokkal mélyebben kell keresni Rákóczi bukásának okát: „Azon eredendő ellentét, mely az uralkodó osztályokból kikerült vezető elemek és a nagy tömegek között fennforgott és a nemesség oktan eljárása, mellyel az ellentétet még fokozni igyekezett, magában hordta a bukás csíráját . . . nem az okozta az ügy bukását, hogy — mint Thaly mondja — egyes urak elárulták a fejedelmet, hanem az, hogy a nemesség elárulta a nép ügyét.” Párhuzamot von a mindig aktualizáló Szende az 1905—1906-os „nemzeti küzdelem” és a Rákóczi-szabadságharc között; a hasonlóságot abban látja, hogy mindkettő teljesen figyelmen kívül hagyta a nép érdekeit, a különbség pedig szerinte az, hogy a Rákóczi-felkelést az elnyomott tömeg kezdeményezte, a „nemzeti küzdelem” pedig a nagybirtok és dzsentri zártkörű akciója volt.

A „Huszadik Század”-on kívül elsősorban a Budapesti Napló 1906—7-ben rendszeresen megjelenő heti melléklete, a Dániel Arnold szerkesztette Szabad Gondolat, a szociáldemokrata párt elméleti folyóirata, a Szocializmus, a magyarországi Szabadgondolkodók Egyesületének lapja, a Szabadgondolat közölte a történelmi materializmussal foglalkozó vagy azon alapuló írásokat. Kiemelkedően színvonalasak Bolgár Elek, Czóbel Ernő, Diner-Dénes József, Harkányi Ede, Kunfi Zsigmond és Pogány József írásai. Közülük most csak a kevésbé ismertekre, Diner-Dénes József és Harkányi Ede műveire térek ki, amelyekben konkrét történelmi és társadalmi problémákra alkalmazták a történelmi materializmus módszerét.

Az „ortodox” szociáldemokrata Diner-Dénes József azt a célt tűzte maga elé, hogy a művészettörténetben alkalmazza ezt a módszert. Első próbálkozása ezen a téren egy, a karoling művészetről szóló tanulmány.³⁴ „A gazdasági és társadalmi fejlődést kell vizsgálnunk, és ekkor rájövünk, hogy a művészet fejlődése párhuzamosan halad amazzal” — írja és ennek alapján a következőképpen jellemzi a karoling művészetet: „A régi individualisztikus műveltség utánzására törekvő néhány kísérleten nem mehetek túl. Nincsenek meg alapjai: a teljesen kifejlődött magántulajdon és a pénzgazdaság. Mindenütt a szervezett természetbeni gazdálkodással és a belőle kifejlődött későbbi hűbériséggel találkozunk.”

Fő művének azonban a *Lionardo da Vinci és a renaissance kialakulása* című 1906-ban megjelent könyvét tartotta. A munka egyik mottója részlet a politikai gazdaságtan bírálatához című Marx-mű előszavából: „Az anyagi élet termelési módja határozza meg a szociális, politikai és szellemi életfolyamatot általában. Nem az emberek öntudata az, mely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, mely öntudatukat meghatározza.” Fő célja az, hogy megmutassa Firenze gazdaságának fejlődése és a renaissance művészet kialakulása közötti összefüggést. A firenzei gazdaság fejlődésében a döntő fordulópontot, a legfontosabb tényezőket a fejlett pénzkereskedelem, banktőke kialakulásában, valamint az Európa más területeihez képest igen korán megjelenő „kapitalisztikus keretek között folyó” ipari munkában látja. A nagyárkereskedés és a kapitalisztikusan űzött ipar követelménye a természeti viszonyok, jelenségek pontos megfigyelésének szükségessége, következetes realizmus érvényesülése. A XIV. század folyamán

³² Kégl János: Váradai hitvallók és eretnekegetők. H. Sz., 1903/II./ 907—916.

³³ H. Sz., 1906/II./ 345—351.

³⁴ H. Sz., 1904/II./ 295—302.

egyre spekulatívabb jellegű banküzlet, a bankár ügyességének, személyiségének fokozódó szerepe pedig előtérbe helyezi az üzlet vezetőjének egyéniségét, a szubjektív mozzanatokat és tulajdonképpen ezek teremtik meg Diner-Dénes szerint a személyiség fogalmát és megbecsülését. A pénz és a munka együttes hatásának eredményeképpen tehát kialakul egy bizonyos uralkodó tömeg-lelkiállapot, amelynek jellemzői: nagyobb szellemi mozgékonyság, kritikailag válogató öntudat, az élet realiztikusabb megfigyelése, az egyéniség nagyobb mértékű érvényesítése. Ez a lelkiállapot a gazdasági fejlődés másik eredményeként létrejött nagy vagyonokkal, sok szabad idővel rendelkező művészetkedvelőkkel együtt teszi lehetővé a renaissance kialakulását, szól Diner-Dénes következtetése.

Az alapproblémára, arra, hogy „miképpen sűrűsödnek a lélektani folyamatok konkrét tényekké, miképpen alakulnak át a gazdasági föltételek lélektani törvényekké”³⁵ azonban Diner-Dénes — ahogy azt a könyvben ő maga is elmondja — nem találta meg a választ. Nem látta alap és felépítmény bonyolult összefüggéseit, kölcsönhatásukat, inkább kritikusaiknak, mint védelmezőinek szolgáltatott érveket művével. A könyv és a probléma fontosságát azonnal felismerő Kunfi Zsigmond szavaival:³⁶ „A történelmi életet nem lehet egy ismeretlennel bíró egyenlethez hasonlítani, nem lehet — ma legalább még nem »kizárólag« ... egyetlen tüneménycsoport figyelembevételével és a többi valamennyinek kirekesztésével megoldani. És nézetünk szerint nem tesz jó szolgálatot a történelmi materializmus számára, aki olyan feladatok megoldására akarja mintegy rákényszeríteni, amelyekre csak tudományos megbízhatóságának rovására használható föl.

Ideológiák, művészeti alkotások az ember lelki életének a tüneményei, teljesen kielégítő tudományos magyarázatuknak azért a lelki élet tüneményeinek pontos, tudományos ismerete is a föltétele.” Mindenképpen érdeme azonban Diner-Dénes könyvének az, hogy — korában úttörő módon — egy konkrét példát elemezve terelte rá a figyelmet a művészetnek a kor gazdasági és társadalmi viszonyaival való kapcsolatára.

Harkányi Ede egy más területen, az erkölcs történelmi-társadalmi meghatározottságát kutatva — az Anti-Dühring alapján — tesz kísérletet a történelmi materializmus alkalmazására Babonák ellen című, 1907-ben megjelent művében. Meghatározása szerint: „Erkölcös az a cselekvés, melyet adott kor annak tart . . . Erkölcstan tehát az a tudományszak, mely a társadalmi alakulás folyamán a cselekvések helyességéről alkotott különböző közfelfogásokat a jó felismerésének és kikényszerítésének célzatával kutatja.”³⁷ A „gyűjtőgazdaság korától” a kapitalizmusig vázolja fel az erkölcsi normák változásainak történetét. Így például ír arról, hogy amikor a korai feudalizmus idején a termelés leginkább egymástól elszigetelt háztartásokban folyt, az egy-egy ilyen gazdaságot összefogó, irányító háziasszony „aranyat ért” és az ennek megfelelő nemi erkölcs a monogámia volt. Később, amikor nagyobb munkamegosztásban a nő teendőit hivatalnokok látják el, megrendült a családi élet gazdasági alapja és az egyidejű fényűzés kikezdte annak monogám voltát is. A nemességnél a családi erények már gúny tárgyai, a kicsapongás kötelesség számba megy. Nagy Frigyes pl. kötelezőnek érzi, hogy hivatalos szeretőt tartson. Ugyanez a helyzet a XVIII. sz.-i francia nemességnél: „... a Lajosok udvarában a házasság szilárdságát burzsoá szokásnak csúfolják.” Az emberiség történetének számos korszakából példákat felhozó könyv végén Harkányi az alábbi következtetést vonja le: „Ime ennyire módosította a gazdasági viszonyok változása az erkölcsi felfogást. A monogámiát a körülmények tették szükségessé és ahol erősebb szenvedéllyel, avagy érdekekkel jött összeütközésbe, ott nem érvényesülhetett . . . a szüzesség és szemérem érzése, meg a hím feltékenysége csak azokban az osztályokban vezetett egynejlűsögre, melyekben a nő gazdasági szerepe fontos, a vagyon nem túl-

³⁵ Kunfi Zsigmond: Szocialista irodalom. Szocializmus 1906 /7/ 601—604. 665—668. 726—728.

³⁶ Kunfi Zsigmond: i. m. 727.

³⁷ Harkányi Ede: Babonák ellen. Bp. 1907. 21—22.

ságosan nagy, a mindennapi munka pedig a család fennmaradására elengedhetetlen. Ellenben a gondatlan, henyé léttől felcsigázott érzékiség, a nagy vagyon biztosította dologtalanság és a gazdasági túlsúly adta hatalom az uralkodó rendeket és embereket poligámiába, poliandriába viszi.”³⁸

Számos ehhez hasonló gondolatmenetet találunk a könyvben; nyilvánvalóan „rövidre zárt”, mechanikus magyarázatok ezek, akárcsak Dínernél, itt is hiányzik alap és felépítmény kölcsönhatásainak vizsgálata. A korán, 30 éves korában meghalt Harkányi a magyar társadalomtudomány nagy ígérete volt, élete utolsó szakaszában egy, az 1790–1848 közötti magyar történetet történelmi materialista módszerrel vizsgáló könyvhöz gyűjtött anyagot.³⁹

3. A történelmi materializmussal jó néhány cikkben foglalkozott Tisza István lapja, a Magyar Figyelő s a Társadalomtudományi Társaságból 1906-ban kivált konzervatív szociológuscsoport, a Magyar Társadalomtudományi Egyesület lapja, a Magyar Társadalomtudományi Szemle. A legfigyelemre méltóbb e munkák közül Palágyi Menyhért cikksorozata Marxról,⁴⁰ amely aztán könyv-alakban is megjelent. A marxista filozófiatörténet nagyra értékeli Palágyi ismeretelméleti tevékenységét. Azonban a „németül író filozófus Palágyi és a magyar társadalomtudós Palágyi között akkora úr táton, hogy szinte elképzelhetetlen, hogy a két munkát ugyanaz az ember írta”.⁴¹ Palágyi — mint az egész reakciós magyar Marx-kritika — legfőbb Marx-ellenes érve az, hogy „Marx tetőtől-talpig német, mégpedig típusos, hogy úgy mondjam: vasas német tudós, ki minden internacionalizmusa dacára mindig a németiség szekerét tolta.”⁴² Bolgár Elek szellemes szavaival: (Palágyi könyve) „fokosos és pörge kalapos magyar társadalomtudományi termék”.⁴³

Ugyanez a gondolat tér vissza Tisza István hirhedt ideológusának, Réz Mihálynak írásaiban, így pl. a Magyar Figyelő 1911-es évfolyamában megjelent Avult ideák-ban,⁴⁴ amely avval indokolja a történelmi materializmus teljes elavultságát és különösen a magyar viszonyokra való alkalmazhatatlanságát, hogy az egy bizonyos korhoz és helyhez kötött eszmerendszer. A magyar progresszióknak a társadalmi haladás és a nemzeti gondolat összekapcsolására irányuló hatalmas erőfeszítéseit⁴⁵ tudatosan semmibe véve kitanító, lekezelő stílusban állapítja meg: „a haladást nem lehet a magyarság ellen megcsinálni, s a magyarságot a haladással szemben fenntartani nem lehet”.

*

A bevezetőben felvetett kérdésre a történelmi materializmusnak, mint önálló diszciplinának helyéről, létjogosultságáról tehát a századforduló magyar társadalomtudományi irodalmából azt a választ olvashatjuk ki, hogy a történelmi materializmus önálló diszciplína, a marxizmus társadalomra vonatkozó tanításainak összessége. Ez a meghatározás azonban számos egyén-interpretációra adott lehetőséget. A dolgozat ezeket akarta bemutatni, habár ez a vázlatos áttekintés a történelmi materializmus jelentkezéséről, hatásáról a századforduló Magyarországon nem törekedhetett teljességre. Joggal lehetne hiányolni Lukács György, Polányi Károly, Varga Jenő, Csécsy Imre, Balkányi Béla, Székely Artur, Földes Béla és még egy sor egyéb név említését

³⁸ Uo. 205–206.

³⁹ Vö.: H. Sz., 1910/I./ 275–277.

⁴⁰ Palágyi Menyhért: Marx és tanítása. Magyar Társadalomtudományi Szemle, /1908/ 385–402, 477–499, 616–644, 727–750, 825–847, 959–996.

⁴¹ Bolgár Elek: Egy magyar Marx-kritikáról. H. Sz., 1909/II./ 523.

⁴² Palágyi Menyhért: i. m. 385.

⁴³ Bolgár Elek: i. m. 518.

⁴⁴ Magyar Figyelő, 1911/2/ 109–124.

⁴⁵ Erről lásd: Litván György: „Magyar gondolat — szabad gondolat”. Valóság, 1975 /3/ 11–26.

és a dolgozatban említettek életművének részletesebb ismertetését, elemzését is. Célom azonban csak az volt, hogy a bevezetőben említett vitához kapcsolódva egy konkrét példán hívjam fel a figyelmet a történelmi materializmus története kutatásának szükségességére és néhány adatot szolgáltatassak a történelmi materializmusnak a századforduló magyar szellemi életére — és így a századforduló értelmisége történetfelfogására — gyakorolt megtermékenyítő s talán mindmáig nem eléggé értékelt hatásáról.

Pók Attila

Gondolatok a felvilágosodás hazai kutatásáról

(Megjegyzések az „Irodalom és felvilágosodás” c. kötet kapcsán¹)

1969-ben az Irodalomtörténeti Közleményekben jelent meg Szauder József programadó cikke, amely az Irodalomtörténeti Intézet XVIII. századi csoportjának munkatervét tartalmazta.² Szauder tanulmánya elutasítja azt a tudományos prekonceptiót, amely kétségbe vonja a XVIII. század önálló kutatásának jogosultságát s ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a felvilágosodás örökségét a XX. századnak kell újraértelmeznie. A programtervezetben ezt így indokolja: századunkban a XVIII. századi ideológiai áramlatok vizsgálatának eszmetörténeti és tudománytörténeti aktualitása van.

Az irodalomtörténészek és historikusok hozzászólásával kialakított kutatási program előadásorozatokat, kutatócsoport szintű rendszeres műhelyvitákat, tematikus folyóiratszámok publikálását tervezte s szőlt már egy olyan tanulmánykötet megírásáról is, mely a század problémáit komplex módon vizsgálja.

A megalakult kutatócsoport mellett 1970-ben egy, a társtudományok kutatóit is egyesítő munkaközösséget szerveztek, majd 1973-ban a Kutató Csoport az Intézet osztályává bővült, mely 1975-ig Szauder Józsefnek, a korszak kiváló kutatójának vezetése alatt állt. A főosztályon belül a XVIII. századi osztályt Hopp Lajos vezeti. Munkásságukat rendszeresen nyomon követhetjük az Irodalomtörténeti Közlemények számaiban, melyek többek közt beszámolnak az évente megrendezésre kerülő felvilágosodás-szimposiumok anyagáról is. Ide kapcsolódnak a Helikon 1971-es és 1973-as tematikus számai. Ezek összefoglaló képet adnak a XVIII. századi kutató csoport addigi munkájáról és további terveiről, megismertetnek az osztályon folyó kutatás témaköreivel.³

Mindezt azért tartottuk szükségesnek előrebocsátani, mert a fentebb már jelzett kötetet joggal tarthatjuk a már több éve folyó munka részének, eredményének. Érthető, hogy első kérdésünk a kötet olvasásakor az volt, hogy vajon mit valósítottak meg a kötet tanulmányai az 1969-es programból.

A szerzők kiemelik az előszóban, hogy céljuk *a század teljes tudományos birtokbavétele*. Ezt segíti elő a munkaközösség és a XVIII. század kutatására létrehozott osztály formája is. Különösen a munkaközösségi formának van itt nagy jelentősége, hiszen a történészek, irodalomtörténészek és más szaktudományok művelőinek részvétele biztosíthatja, hogy a múltnak ne csak egy-egy vetületét, hanem komplexitását lehessen megragadni. Ahogy Kosáry Domokos már az 1969-es vitában — irodalomtörténészek és historikusok együttműködéséről szólva — megjegyezte: az irodalomároknak arra kell törekedniük, hogy az eszmetörténeti jelenségek vizsgálata ne szűküljön le a szépirodalomra, a történészeknek pedig az irodalomtörténészek kuta-

¹ Szauder József—Tarnai Andor szerk., Bp. 1974. Akadémiai K. 990.

² Szauder József: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai. Itk. 1969. 2—3. sz. A cikket 1967—68-ban írta meg és még kézirat formában megvitatták.

³ Lásd erre az Itk. 1970/2, 1971/3, 1971/6, 1973/4, 1974/3—4, 1975/1—2 és a Helikon 1971/1 és 1973/4 számait.

tási eredményeit hasznosítva kell a társadalmi valóság irodalmi tükrözését és az irodalom társadalmi funkcióját vizsgálni. A munkaközösség vezetői tudatosan törekednek arra, hogy minél több tudomány szak művelőjének bevonásával sokoldalúan tárják fel a század jellegzetességeit. Mennyiben sikerült ezen együttműködés révén a magyar XVIII. századról és a felvilágosodásról eddig kialakult képünket gazdagítani?⁴

A kiadvány már a tanulmánycikkek sokoldalúságával is imponáló. A szerkesztők az eddig elhanyagolt művelődéstörténeti, esztétikátörténeti, tudománytörténeti problémák vizsgálatát tűzték ki célul. A kötet szerkezetileg három részre, tanulmány-csoportra oszlik. Az első, „Irodalom és eszme” című ciklus a kor politikai gondolkodását, filozófiáját és nyelvelméletét tárgyaló, az „Irodalom és művelődés” címszó alá csoportosított elemzések könyvtártörténeti, irodalomszociológiai és tudománytörténeti, valamint színháztörténeti és népesedéstörténeti cikkeket tartalmaznak. A kötet utolsó ciklusában „Írók, irányok, műfajok” címen a szorosabban irodalomtörténeti tárgyú tanulmányok találhatók. A szerkesztők az olyan témákat felölölő tanulmányoknak biztosítottak nagyobb teret, melyek eddig megválaszolatlan kérdéseket tisztáznak: mindenekelőtt az irodalmi alkotások eszmei hátterét, mentalitásbeli közegét. A tanulmányok időrendben az egész századot átfogják, az előzményektől a felvilágosodás kifejlődéséig.⁵

A különböző témájú tanulmányok közös vonása az az igény, hogy hozzájáruljanak a felvilágosodás-fogalom tisztázásához és egy teljesebb felvilágosodás-kép kialakításához. Jelen keretek között a kötetben vizsgált kérdések közül kettőhöz kívánunk hozzászólni. Először a Mezei által elemzett felvilágosodás-kép alakulásához és a művelődési törekvések megítéléséhez, majd a több tanulmányban előforduló felvilágosult történetiszemlélet problematikájához.

1. Az 1772-es korszakhatár értékelésének historiográfiájával ismerkedhetünk meg Mezei Márta tanulmányában. Igényes megoldásnak tartjuk, hogy ezt egy szélesebb kérdéskörbe, a felvilágosodás-kép alakulásának problematikájába helyezi. Érdekesnek és indokoltnak tartjuk továbbá, hogy a kortárs írók és az utókor íróinak, irodalmárainak és történészeinek a korfordulóról kifejtett nézeteit azok történetiszemléletével, egyes esetekben historizáló szándékával

⁴ Jelen írásunkban nem a kötet tanulmányainak részletes ismertetését akarjuk adni, hanem sokkal inkább a kezdő kutató tájékozódási igényével szólni csak hozzá a felvilágosodás-kutatás mai problémáihoz s ezek közül néhányat exponálni.

⁵ Az „Irodalom és eszmék” ciklusban két tanulmány foglalkozik Rákóczi politikai gondolkodásának alakulásával. Köpeczi Béla elemzése a francia politikai irodalom hatását mutatja ki a szabadságharc ideológiájában. Esze Tamás pedig a fejedelem „Responsio”-jában Rákóczi jezsuita-ellenességének kifejlődését követi nyomon. Két filozófia-történeti vizsgálódás (Bíró Ferenc és Horváth László cikkei) a spinozizmus és Kant hatásáról szólnak. Padányi Klára tanulmánya a magyar Racine-fordítások hitvédelmi szerepére mutat rá, Csetri Lajos pedig nyelvelméleti elemzést ad. Ez az első ciklus tartalmazza Mezei Mártának, az 1772-es korszakhatár értékelésének alakulásáról szóló tanulmányát, amelyre később még visszatérünk.

Az „Irodalom és művelődés” ciklus két könyvtártörténeti tanulmányt — Berlász Jenő és F. Csanak Dóra írásait — foglalja magába. Ebben a ciklusban kap helyet Benda Kálmán írása is, mely a XVIII–XIX. század fordulójának magyar társadalmáról ad összegző áttekintést — a gazdasági élet, a népeség- és településtörténet, valamint a nemzetiségi és vallási tagozódás adatait — s amely, éppen jellegéből, témájából következően, véleményünk szerint, a kötet vagy legalábbis a második ciklus elejére kívánczik.

Történeti témájú a „Mária Terézia és a magyar nemesség” c. Dümmerth tanulmány is. A kor művelődési viszonyait ismerjük meg újabb szemzőkből Mályuszné Császár Edit színháztörténeti tanulmányából és Bitskey Istvánnak Barkóczy irodalompartolását taglaló cikkéből is. A ciklusba foglalt néhány tanulmányra az alábbiakban még visszatérünk.

A tanulmányok harmadik csoportjának („Írók, irányzatok, műfajok” c.) változatos témaköre kifejezetten irodalomtörténeti: műfaj- és stílustörténeti elemzések, irányzatok és egyes írói művek bemutatása kap itt helyet. (Hopp Lajos, Szörényi László, Horváth János, Gyenis Vilmos, Némédy Lajos, Szőke György, Róbert Zsófia, Wéber Antal, Szauder József, Lőkös István, Szatmári István és Szegedy-Maszkák Mihály írásai). A harmadik ciklus cikkei közül az alábbiakban — az általunk kommentált történetiszemléleti problematikához kapcsolódóan — Némédy és Szegedy-Maszkák írásaira reflektálunk, valamint Róbert Zsófia cikkéhez kívánunk hozzászólni.

magyarázza. A szerző hivatkozik arra, hogy elemzésében a komplex történeti módszert akarja használni: s véleményünk szerint az itt olvasható eszmetörténeti vizsgálódások közül Mezei tanulmánya alkalmazza legjobban egy irodalomtörténeti probléma történeti megközelítését.

A XVIII. századi magyarországi könyvtári kultúra alakulásáról Berlász Jenő tanulmányában olvashatunk. A szerző azt vizsgálja, hogy a volt hódoltsági területek művelődési rekonstrukciójától milyen út vezetett Széchényi Ferenc könyvtáralapításáig. A cikk bemutatja a század eleji katolikus oktatásügy alakulását, az egyes országrészek könyvtári viszonyait, meglevő és kialakuló intézményeit, majd a főbb főúri könyvtárgyűjteményekről, a tudósok gyűjtéséről s a protestáns főiskolák könyvtáraitól szól. Foglalkozik Teleki és Bruckenthal nyilvános könyvtár alapítására vonatkozó terveivel, majd Széchényi Ferenc könyvtáralapításával. Értékelésében Berlász rámutat ugyan, hogy a tereziánus abszolutizmus és a jozefinizmus állami művelődéspolitikája megtörte az egyház művelődési monopóliumát: „korszakos jelentőségű volt az” (310. l.), hogy a barokk ellenreformáció intézményeit a felvilágosodás művelődéspolitikája lebontotta, de a könyvtárügy területén — a szerző szerint — „ennél a nagy történelmi negatívumnál alig jutott tovább” (310. l.). A Ratio Educationis intézkedéseinek és a jozefin művelődéspolitikai törekvéseinek — akárcsak a könyvtárügy területén is — „történelmi negatívumként” való beállítását egyoldalúnak tartjuk, mivel a szerző nem utal arra, hogy az egyház művelődési monopóliumának megtörése egy *pozitív* koncepció része volt.

Barkoczy Ferenc egri püspök (majd hercegprímás) műveltségének kialakulásával és mecénási szerepével foglalkozik Bitskey István írása. A tanulmány bemutatja az egri szellemi életet, Barkoczy püspökségének időszakában. Bár Bitskey kimondja, hogy Barkoczy udvarhű szemléletű és a rendi és egyházi érdekek védelmezője volt, s művelődési tevékenységét is ennek rendelte alá (340. l.), mégis Barkoczy mecénási tevékenységéről, mint a *felvilágosult* rendi program előzményéről (354. l.), Barkoczyról pedig mint az *előfelvilágosodás* képviselőjéről beszél (365. l.). Igaz, hogy az anyanyelvűség pártolása és a műveltség és kultúra terjesztésének igénye a felvilágosult programoknak is része volt, de ezek a programok attól váltak felvilágosulttá (mint pl. Bessenyeié), ha a tudomány és irodalom művelésével és terjesztésével a *progresszív* társadalmi-politikai reformokat akarták elősegíteni, vagyis a kulturális törekvéseket a társadalmi haladással kapcsolták össze. Az erős konzervatizmusáról hírhedt magyar klérus élén álló hercegprímást még akkor sem tekinthetjük a felvilágosodás előfutárának, ha történetesen művelt, könyvszerető és irodalompártoló volt is. Hiszen azt, hogy az iskolaügy és tágabban a kultúra elsősorban politikum, már Mária Terézia is tudta, s ezt az igazságot a kulturális jelenségek megítélésénél is figyelembe kell vennünk.

Az egyik érdekes problémát felvető tanulmány — Dümmerth Dezső írása — arra a kérdésre keres választ, hogy az „una eademque nobilitas” fikciójának volt-e történeti alapja. Középmagyarországi megyék adatai alapján vizsgálja a birtoklási jog folytonosságának kérdését. Bár maguk a vizsgálódások hasznosak és érdekesek, mégsem győznek meg arról, hogy fennállt-e az egyes családok jogfolytonossága és az „ősi jogok”-ról alkotott változatlan nemesi gondolkodás közti összefüggés. Ugyanígy azt sem tudjuk egészében elfogadni, hogy „Mária Terézia eszmevilágát őseinek császári koronája alakította ki” (390. l.). Mária Terézia „eszmevilágában” épp az a jellegzetes, ami *eltért* ősei császári gyakorlatától, azok a vonások, amelyek *csak* a felvilágosult abszolutista uralkodóra voltak jellemzőek. Bár kétségbevonhatatlan tény, hogy a nemesség a történelem folyamán mindig is féltette kiváltságait és rendi érdekei védelmében gyakran fordult szembe a mindenkori uralkodó ez ellen irányuló törekvéseivel, nézetünk szerint mégsem nivellálhatjuk a különböző koncepciójú uralkodók és korok nemességének szembefordulását az adott történelmi szituációtól függetlenül. Mária Terézia és a magyar rendek szembenállásában nem ez az „ősi” modell a döntő, hanem épp az, ami eltér ettől, azok a célok, amelyek miatt a tereziánus abszolutizmus veszélyeztetette a nemesi kiváltságokat. Mária Terézia korára épp a nemesi gondolkodás differenciálódása volt jellemző, hiszen a retrográd rendi szemlélet mellett már a nemesi felvilágosodás is megindult. A továbbiakban a cikk azon része érdekel minket

közelebről, amely a feudális kiváltságokra épülő nemesi műltszemléletet elemzi, s ezzel a résszel kapcsolatosan néhány ellenvetésünknek szeretnénk hangot adni. Nem beszélhetünk ugyanis „hasonlóság”-ról a Rousseau-i társadalmi szerződés tana és a nemesi ideológia között (399. l.); csak az olyan kérdésfeltevést tartjuk jogosnak, hogy miként használja fel a magyar nemesség a szerzőeszmélettant rendi jogainak védelmére. Mint arra a korszak kutatói már sokszor rámutattak, a felvilágosult eszméket vallók közül a jozefinisták és ezek közül is a jakobinizmusig eljutók programját (ezen szerzők által megalkotott közgazdasági, jogi, politikai, társadalmi tervezetek összességét) tekinthetjük a korban a leghaladóbbnak. Ha tehát a XIX. századi társadalmi reformokhoz vezető folytonosság útját keressük (399. l.), akkor éppen hogy *nem* a Dümmerth által elemzett nemesi retrográd szemlélet, hanem az említett programban foglalt gondolatok kontinuitásáról kell beszélnünk.

A híres Teleki-theca tulajdonosának, a protestáns arisztokrácia kiemelkedő tagjának, gróf Teleki Józsefnek könyvgyűjtő tevékenységét és szellemi érdeklődését ismerjük meg F. Csanak Dóra írásából. A szerző életrajzi kutatásai és Teleki útinaplójának a könyvvásárlásaira vonatkozó adatainak felhasználásával a szakirodalomban elsőként ismerteti a Teleki-gyűjtemény anyagát. Az elemzés érdemének tekintjük, hogy — más könyvtártörténeti tanulmányokkal ellentétben — a könyvállomány alapján Teleki nézeteire levonható következtetésekkel igen óvatos. Csanak leírja, hogy Teleki könyvvásárlásaiban nem játszott szerepet a szellemi szimpátia kérdése (436. l.), kimondja, hogy egy-egy könyv meglete nem jelenti Teleki egyetértő állásfoglalását (441. l.). Nem állítja tehát azt, hogy Teleki felvilágosult gondolkodású lett volna, de ugyanakkor hallgat arról, hogy közismerten konzervatív felfogású volt. Ez a tény természetesen nem kisebbíti könyvgyűjteményének értékét, hiányoljuk viszont annak kimondását, hogy bár a nagyműveltségű főúr szellemi érdeklődése kétségtelenül kiterjedt a nyugateurópai felvilágosodás irodalmi, filozófiai és tudományos műveire, ezeknek a könyveknek a gyűjtése elsősorban apologetikus célzatú volt, mint erről a szerző más cikkében ír is.⁶

„Bessenyei György utóéletéről” szól Némedi Lajos tanulmánya. Nemcsak Bessenyei utóéletéről, hanem elsősorban arról olvashatunk azonban, hogy milyen visszhangja volt a nemzeti művelődés propagálásának s milyen hatást fejtett ki Bessenyei az irodalmi közgondolkodásra, s a kortársak mit fogtak fel Bessenyei művének jelentőségéből. A tanulmánynak „A korszakváltás tudata a kortársaknál” c. alpontja érdekesen cseng egybe Mezei cikkének témájával. A korszakhatár tudatosításának kérdésében Toldy Ferenc érdemeiről olvashatunk itt, de Toldy Bessenyei-képeről szólva Némedi nem emeli ki azt a nemzeti célú historizáló szándékot, amelyet (ugyanebben a kötetben) Mezei meggyőzően kimutat.

2. A kötetben négy helyen (Bíró, Mezei, Némedi és Szegedy-Maszáék írásaiban) kap helyet Bessenyei munkásságának és jelentőségének elemzése. Ennek kapcsán szeretnénk itt szólni egy azóta megjelent Bessenyei-monográfiáról (Bíró Ferenc tollából).⁷ A korai Bessenyei művekkel foglalkozó elemzés kitér Bessenyei 1775–76-ban írt történeti esszéjének bemutatására. Bessenyei esszéjét a felvilágosodás kori történetírás témakörében figyelemreméltó műnek tekintjük. Úgy véljük, nem lenne érdektelen itt utalni arra, hogy a különböző szaktudományok művelői milyen más és más szempontból közelítenek egy adott műhöz. Bíró sokoldalúan elemzi ezt a Bessenyei művet. Vizsgálja Bessenyei természetfogalmának alakulását ebben az írásban, valamint bemutatja a fejedelmi hatalomról itt kifejtett nézetét, és a nemesi rend eredetének az „igaz nemesség” erkölcsi tételével való magyarázatát

⁶ Itk, 1975/4. 433–455. F. Csanak Dóra: Teleki József és az európai felvilágosodás c. cikke azt vizsgálja, hogy Teleki Essai sur la Foiblesse des Esprits-forts (1778)-je valóban Volttaire-rel polemizál-e. Nézetünk szerint a mű apologetikus tartalmán mit sem változtat az, hogy a felvilágosult szerzők közül konkrétan melyikük könyvét támadja.

⁷ Bíró Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai, Bp. Akadémiai Kiadó. 1976. 351.

Ugyanezt a Bessenyei-művet saját vizsgálódásainkban az alábbi kérdések keresztüzének vetettük alá s úgy véljük, hogy ezek a kérdések elengedhetetlenek a történeti megközelítés oldaláról. A vizsgálandó problémák a következők:

- A nemesi és paraszti osztály eredetére vonatkozó kérdésfeltevés jelentősége Bessenyei történetírói problémalátásában,
- Milyen cél érdekében fordul Bessenyei a történeti érvelés eszközeihez,
- Ehhez kapcsolódva témaválasztásának okai. (Olyen témát keres ugyanis, amely érveket szolgáltat az apriori bizonyítandó tétel alátámasztására s az anarchia és a gyenge királyi hatalom kora jól példázza a fejedelmi hatalomról mondottakat.)
- Az „igazi nemesség” fikciójának apologetikus célzatán túl (amelyre az irodalomtörténeti elemzés kitér) Bessenyeinek az „érdemekkel nemesült atyák érdemtelen fiai” lesúlylyedése, valamint a parasztságból egyéni kiválóság által felemelkedettek „körforgásáról” felállított (az esszé alapgondolatát képező) elmélete.
- Hogyan használja fel Bessenyei a történeti érveket a nemesi kiváltságok igazolására, milyen gondolatmenettel igazolja az egykorú társadalmi egyenlőtlenség állapotát. Hogyan jut el gondolatmenetében — logikai ellentmondásoktól terhelten — annak kimondásáig, hogy a parasztság a nemesség szülője s hogyan konstruál ennek alapján egy patriarchális paraszt—nemes viszonyt.
- Mi magyarázza e korai Bessenyei-mű társadalomszemléleti konzervativizmusát?
- Mi magyarázza azt az ellentétet, mely a műhöz csatolt Voltaire fordítás (*Essai sur la moeurs* . . . 1756) és a — feltehetően az *Essai* által ihletett — Bessenyei-mű — szemlélete közt fennáll.

Várakozással nézünk a kutatási tervben szereplő kritikai Bessenyei-kiadás megjelenése elé, hogy az ehhez csatlakozó tanulmányban megtalálhatjuk-e majd Bessenyei munkásságának olyan szempontú elemzését, amely megmutatja, hogyan jutott el a költő a korai művek nyelvi-irodalmi célkitűzéseitől egy szélesebbkörű társadalmi program igenléséig.

Örvendetesnek tartjuk azt az érdeklődést, ami az utóbbi években az irodalmárok részéről fróink és költőink történetiszemlélete iránt megnyilvánult,⁸ s ehhez a kérdéskörhöz Szegedy-Maszák jelen tanulmánya⁹ is értékes adatokat szolgáltat. A felvilágosult történetfelfogásról kialakított nézetei kapcsán kívánunk vitába szállni a tanulmányban foglaltakkal. Nem tartjuk helyesnek, hogy kizárólag a szépírók nézetei alapján általánosít a kor „felvilágosult történeti gondolkodására” (940. l.), ill. „ennek a történetiségnek korlátai”-ra (940. l.). A felvilágosodás történetiségének korlátait Szegedy csak az általa vizsgált írók és költők történetmítlen valláskritikájával illusztrálja, majd az általuk is alkalmazott nemzetkarakterológiáról szóló fejtegetések változásairól ír. Nem bocsátkozhatunk itt részletekbe, de hivatkozunk arra, hogy a felvilágosodás történetmítlenségéről, ahistorizmusáról kialakult nézeteket nem kisebb szaktekintélyek, mint E. Cassirer, C. Becker és Lukács Gy. revidálták már.¹⁰ Saját (az európai felvilágosodás gondolkodói és a korszak magyar értelmiségének tagjai: jogászok, közgazdászok, frók és történettudósok történetiszemléletére vonatkozó) vizsgálataink alapján annak a nézetünknek szeretnénk hangot adni, hogy a felvilágosult történetiszemlélet képviselői azzal a múltképpel, fordultak szemben melyet az addigi történetfelfogás képviselt. Kritikai megközelítésükből eredő az, hogy semmilyen hagyományt — így az addigi történetírói hagyományt sem — folytatták.

⁸ Ld. *Mezei Márta*: Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában Bp. 1970. 58. 95.

⁹ „A XVIII. század végi magyar költészet főbb típusai”.

¹⁰ *E. Cassirer*: Die Philosophie der Aufklärung. München. 1932. — *Carl Becker*: The Heavenly City of the 18th Century Philosophers. New Haven. 1932. — *Lukács Gy.*: A történelmi regény. 1947. Bp. 305.

Azzal szembehelyezkedve azonban egy — célkitűzésében, módszerében és tematikájában — új történetírást akartak kialakítani. Történelmietlenségük elsősorban nem a múlt megítélésében rejlett, hanem a jövőről alkotott felfogásukban: abban a hitükben, hogy a felvilágosult jelent a ráció segítségével megvalósítható utópisztikus jövő követi majd. Annyiban voltak történelmietlenek, hogy a múltat anakronisztikusan, saját koruk mércéjével mérték, hogy örökvényű, mechanikus, a természeti törvényhez hasonló társadalmi törvényeket feltételeztek s hogy egy hirtelen pozitívváltozás bekövetkeztében hittek. A múlt bemutatásának ezek a hibái viszont abból fakadtak, hogy a felvilágosult gondolkodók többségét csak másodsorban érdekelte az, hogy milyen volt valójában az általuk vizsgált korszak. A múlt felidézésével elsősorban saját koruk viszonyainak akartak kontrasztot rajzolni s úgy ábrázolták a múltat, hogy az általuk propagálni kívánt elveknek megfelelő keretétül szolgáljon. Ezt a polemikus, publicista vonást tartjuk a felvilágosult gondolkodók múlt-képére jellemzőnek, s ezért véljük úgy, hogy ez módosítja a „történelmietlennek” aposztrofált vonások megítélését.

Befejezésül még két tanulmányról szeretnénk röviden megemlékezni. Az egyik Horváth János mindעדig kiadatlan egyetemi előadásainak egyike, mely Orczy Lőrinc munkásságát méltatja. Az irodalomtörténeti szempontból így már kétszeresen érdekes tanulmány számunkra azért különösen értékes, mert 1923-ból küld olyan üzenetet, melyet a ma kutatója is szükséges, hogy megértsen: a „történeti fogékonyság”-ról írottakra gondolunk itt (648—691. l.), mely az anakronizmus és a „praesens-elfogultság” elkerülésére szólít fel.

Az 1790—91-es országgyűlés pasquillus-irodalmával foglalkozó másik tanulmány Róbert Zsófia írása. Az irodalmi témájú elemzés értékes történeti információt tartalmaz. Vitathatónak tartjuk azonban a pasquillusok tematikus felosztásának szempontjait. A cikk nagyobb részében a nemesi ellenállás ideológiáját hirdető pasquillusokban a kuruc hagyomány szerepét vizsgálja. Ismeretes, hogy a 90-es évek politikai mozgalmában a kurucos külsőségek hangsúlyozása az ősi jogok védelmében történt; Róbert tanulmánya nem emeli ki eléggé ennek retrográd jellegét. A nemesi kuruckodás és a népi kuruc hagyomány „összetalálkozásáról” szól (808. l.) ahelyett, hogy éppen a kettő közötti különbséget hangsúlyozná: azt, hogy milyen politikai céllal használta fel a nemesség az eredeti kuruc motívumokat.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az irodalom-centrikus kötet gazdag a politikai gondolkodásról, tudománytörténetről és művelődési viszonyokról, valamint a mentalitási közegről mondottakban: vagyis sikeresnek tekinthetjük a komplex megközelítést. A nívós szerzőgárda további munkássága s a kutatási program még hátralevő részének elvégzése minden, a XVIII. századdal foglalkozó kutató és olvasó érdeklődésére számot tarthat.¹¹

Árvayné Rényi Zsuzsa

¹¹ Az „Irodalom és felvilágosodás” kötet kiadása óta egy újabb tanulmánykötet is megjelent: „Sorsotok előre nézzétek” c. (Köpeczi Béla és Sziklay László szerk., Akadémiai Kiadó. 1975, 447 l.), mely a francia felvilágosodásnak a magyar kultúrára gyakorolt hatását vizsgálja. Az itt ismertetett kötet tematikájába illő tanulmányai a következők: *Bíró Ferenc*: „Bessenyei György társasága” (163—183. l.); *H. Balázs Éva*: A francia—magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete (145—163. l.); *Ferenczi László*: Voltaire a XVIII. századi Magyarországon (183—201. l.); ez az írás kitér a magyarországi felvilágosult történetiszemlélet kérdésére is.

Magyarország legújabbkori történelme lengyel nyelven

Jerzy Robert Nowak: Węgry 1939—1974. Második, átdolgozott és kiegészített kiadás. Wiedza Powszechna kiadása, Warszawa 1975. 268 l.

A Magyarország legújabbkori történetével foglalkozó csekély számú külföldi munkák között Jerzy Robert Nowak könyve különleges figyelmet érdemel. Az OMEGA sorozatban napvilágot látott tudományos népszerűsítő összefoglalás kedvező visszhangját mi sem bizonyítja élenkebben, mint az, hogy a szerző elnyerte vele a lengyelországi Nemzetközi Kapcsolatok Intézete első díját. Foglalkozott a könyvvel a magyar kritika is (Századok 1974. 1. sz.). Most pedig az átdolgozott, bővített magyar kiadást olvashatjuk.

Már-már izgalmas egy ilyen rólunk idegeneknek szóló kortörténeti summázás. S noha egy történeti összefoglalásnak, ha nem teljesen publicisztikai síkon mozog, nem éppen az izgalmasság a fő értékmérője, mégis érdemes megemlíteni, mert a könyv írója a tájékozott külföldi kutató szemével nézi hazánk legújabbkori történetét; többnyire nem éri be másodrendű források adataival, hanem szinte részese a még eleven, máig ható történelmi folyamatnak. A szerzőnek ez a „testközelsége” érződik a munka lapjain. Nowak gyakran megfordul nálunk, mint diplomata hosszabb időt töltött az országban, sok személyes kapcsolatot létesített, nem egy jeles írónkkal s politikusunkkal volt módja egy-egy kérdést megbeszélni. Segítette a tájékozódásban az a körülmény is, hogy kortörténészként ismeri Európa eltelt fél évszázadának változásait is.

Mindez bizonyos garanciát nyújt az általa vázolt összkép tárgyilagosságához, az arányok érzékeltetéséhez. Nowak igyekezett távoltartani magát a sablonoktól, s ez jobbra sikerült is neki. Könyvében az őszinteség előkelő helyet kap. Óvatossága csak ott ütközik ki, ahol nem lát megnyugtató választ a kérdéseire; ilyenkor az önálló értékelést valamelyik magyar politikus vagy író nyilatkozata helyettesíti. A szerző által gyűjtött gazdag sajtóanyagban akad is megfelelő nyilatkozat.

A könyv legjobban sikerült részei az 1939-cel kezdődő fejezetek. Az előzmények tárgyalásánál néhány pontnál vitába lehetne szállni a szerzővel. Így pl. a könyv írója a régi Magyarországról szólva a szlávok és románok „kíméletlen magyarosításá”-ról ír, de helyesebb lett volna magyarosító törekvésekről beszélni. A szerző szerint 1918 után Magyarország minden szomszédjával összekülönbözött, ez azonban nem áll, mert az Osztrák Köztársasággal nem volt konfliktusa. Túlságosan sötét képet fest a szerző a két világháború közti magyarországi szellemi életéről, melyet megnyomorítottnak lát; jóllehet a forradalmi és demokratikus hang nem csak az emigrációban, de idehaza is sűrűn felcsendült. Nem igen lehet egyetérteni azzal sem, hogy a szerző a nemességet azonosítja a középosztállyal, sőt „történelmi középosztály”-ról beszél.

Az ilyen apró pontatlanságokat azonban háttérbe szorítja az a biztonság, amellyel a szerző a második világháború történetében mozog. Mintaszerűen tárja fel elsősorban a magyar külpolitika belső ellentmondásait, a német birodalomhoz való viszonyt, az egyes magyar kormányok diplomáciai lépéseit s ezek rugóját s a hivatalos politika ellenzékét. Mindezt a legújabb nemzetközi történeti irodalom felhasználásával. E fejezetek alkalmasak arra, hogy a lengyel olvasó tájékozódást szerezzen Magyarország második világháború alatti történetének kardinális kérdéseiről.

A lengyel szerző nem feledkezett meg arról sem, hogy külön fejezeteket szenteljen a magyar–lengyel politikai kapcsolatoknak, melyek a második világháború időszakában a két nemzet korábbi összefogásainak méltó folytatását jelentették. Nem hiányzik a könyvből a közös haladó hagyományok felsorakoztatása. A szerző nyomatékosan aláhúzza Teleki Pál szerepét a lengyelek kímélésében, de hozzát teszi, hogy mind Teleki mind Kállay esetében a lengyel-barátság egyfajta alibi kívánt lenni az angolszász kapcsolatok megőrzésének jegyében. Foglalkozik a szerző a német haderő magyarországi átvonulásának megtagadásával és Henryk Batowskival egyetértően emeli ki ennek nagy jelentőségét a lengyelek további sorsa szempontjából. Az eddigi lengyel és magyar kutatások minden fontosabb adatát együtt találjuk a könyvben a háború alatti magyar–lengyel kapcsolatokról. Örömmel látjuk, hogy a magyarországi lengyel menekültek sorsára vonatkozó kutatások fokozatosan terjednek és találják meg a népszerűsítés tágabb csatornáit a közönség felé. Nowak könyvének adatai és a felhasznált irodalom is arra utalnak, hogy a kutatás e téren már túljutott a kezdeti fokon, s ha a szintézis még nem érlelődött is meg, de máris sokat tudunk a menekültek magyarországi életéről, szervezeti formáikról, kapcsolataikról mind a magyar lakossággal és a hatóságokkal, mind pedig a külfölddel. A könyv megerősíti azt a véleményt, hogy a második világháború idején Magyarország a lengyel hazafias mozgalmak egyik központja volt, a konspirációs munka számai innen vezettek Lengyelországba s a nyugateurópai lengyel szervezetekhez is. Kevésbé volt eddig ismeretes a közvélemény előtt, hogy 1939 ősze után nálunk két egymástól független lengyel központ működött: az egyik, az ún. Katonai Bázis 1939 decemberében alakult meg s a menekültek katonai konspirációs akciót szervezte, míg a másik, az 1940 májusában létrejött Őrhely a lengyel politikai főparancsnokságnak volt szerve. A Katonai Bázis közvetlenül a főparancsnokságnak, 1943 nyarától a Hazai Hadsereg parancsnokságának volt alárendelve. A politikai Őrhely a lengyelországi politikai szervezetek és a londoni kormány között tartott fenn kapcsolatot. (Ebben a munkában jutott kiemelkedő szerep Wachlaw Felczaknak, a krakkói egyetem jelenlegi professzorának, a Historia Węgier szerzőjének és Paweł Zaleskinek.) A két fontos konspiratív szervezet történetét első ízben olvastuk egy népszerű, ötezer példányban megjelent összefoglalásban. Ugyancsak érdekes fejezet szól a lengyelországi partizánmozgalom magyar kapcsolatairól.

A felszabadulás utáni magyar történelem rövid összefoglalása nem kis feladat volt, de a szerző lényegében jól arányosította a politikát a gazdasággal és a kultúrával. A koalíciós időszak sikereivel szembeállítja a személyi kultusz időszakát, a későbbi magyar pártdokumentumok alapján hangsúlyozza Rákosi felelősségét. Némi egyoldalúság mutatkozik meg abban, hogy a szerző elmulasztja az ún. személyi kultusz időszakát nemzetközi összefüggéseiben érzékeltetni, kiemelve a hasonló vonásokat a lengyel, a román, a csehszlovák, a bolgár történelemben. Magyarország így némileg elszigetelt állapotban tűnik fel az olvasó előtt. Tiszteletreméltó az a nyíltság, amellyel a lengyel szerző az 1956-ot megelőző hibákat tárgyalja. Hasznos és találó az az összefoglalás, amely a hatvanas évek magyar problémáit világítja meg kiemelve a két frontos harc és a népfrempolitika nagy eredményeit.

A gazdasági és társadalmi életet jellemző változások mellett a szerző foglalkozik az ideológia kérdéseivel is, sőt ezt látható előszeretettel teszi. Érdeklí az irodalom, a művészet, a tudományos gondolkodás, figyelmet fordít a nacionalizmus ellen nálunk kibontakozott harcra, foglalkozik egyes tudósok, írók életpályájával is, s az ilyen részekben szóhoz jut egyéni tájékozottsága is.

A kitűnő összefoglalás 1974-ig zárja az eseményeket. De korunk, ezen belül a magyar társadalom is oly viharos ütemben fejlődik, változik, hogy nem csodálkoznánk, ha a folytatást is nemsokára kézhez vennők — egy harmadik kiadás formájában.

Kovács Endre

A Szovjet–Magyar Történész Vegyesbizottság ülése Budapesten

A jobbágyszabadítás újrászabályozásának történetéhez*

1. Nemesi restaurációs kísérletek és Bécs parasztpolitikája 1849 után

Az 1849. évi birodalmi alkotmány a Habsburg birodalomban — a cseh- és morvaországi *községi* földeket használó zsellérek kivételével — minden jobbággyi köteléket feloldott a feudális szolgáltatások alól. Magyarországon a parasztok ezt úgy értelmezték, kivált Kossuth áprilisi kormányzóelnöki rendelete után, hogy itt is minden jobbággykézen levő föld, állami kárpótlás mellett, szabad tulajdonná vált. Ámbár tudjuk, hogy az ilyen *abszolút értelemben* távolról sem mondatott ki, még kevésbé valósult meg. A jobbágyszabadítás galíciai formája pedig ezt a paraszti értelmezést — érthető módon — még fel is erősítette, főként a majorsági jogállású, illetve az ilyen földeket használó úrbéres és nem úrbéres paraszttömegek körében. Windischgraetz csapatainak az országba nyomulásával ezek az illúziók kezdenek szertefoszlani. Az országnak az ellenforradalmi seregek által megszállt területein, az udvarhú arisztokraták köréből kinevezett császári biztosok azzal kezdik el működésüket, hogy hirdetőmenteket tesznek közzé az úrbéri kérdés ügyében az egykori földesurak és volt jobbággyaik tájékoztatása céljából. Ezekben szigorú büntetést helyeznek kilátásba azon paraszti tömegek számára, akik a márciusban el nem törölt földesúri szolgálatokat és tartozásokat ezideig megtagadták. Jellemző körülmény: amikor az összbirodalmi kormányzat a jobbágyszabadítást a magyarországi paraszttömegek megnyugtatása és semlegesítése végett, elvileg itt is a többi tartomány mintájára igyekszik megoldani, akkor ezt az egységes birodalmi elvet az úri jogait vesztett és visszavágásra éhes magyarországi nemesség, főként a kerületi kormánybiztosi hivatalokhoz jutott konzervatív képviselői részéről, retrográd keretek közé kezdi visszaszorítani. Ennek az irányzatnak jellegzetes példája az „Oktatás” a föld népéhez címmel, 1849 novemberében közzétett hirdetőment. Szövegének előzetes tervezetét az a gróf Forgács Antal készíti — mégpedig „jóérzésű” földbirtokos társainak bevonásával —, akit Windischgraetz az északi vármegyék főbiztosává nevezett ki. Végleges és publikált szövege pedig annak a De la Motte grófnak a tollából származik, aki már 1848 előtt is, Gömör megye egykori követeként, töményen reakciós politikájával tűnt ki a hajdani rendi országgyűléseken; aki 1850-ben, mint az új rezsim megbízható embere, a helytartóság osztálytanácsosa lett.

Az „Oktatás” hangja szigorú figyelmeztetés azok számára, akik „a pártütés zabolátlan korában a fogalmakat összezavarták és a birtok szentségét is megtámad”-ták. Olyan módon deklarálja az 1848. évi IX. tc., hogy az úrbéri viszonyokból eredő szolgáltatások csak azon földek után szűntek meg, „amelyek az úrbéri tabellákba” voltak bejegyezve. Ezzel szemben a tovább fizetendő járadékokat részletesen sorolja fel. Ezek szerint a parasztok által használt írtások, a haszonbéres és ideiglenes szerződésű földek, a pusztatellek, a kurialis statusú földek,

* Jelen tanulmány „A jobbágyszabadítás kivívása és abszolutizmus kori újrászabályozása történetéhez Magyarországon” címmel a Szovjet-Magyar Vegyes-Bizottság munkálatainak keretében elkészített referátumunk II. fejezete. A referátum I. fejezete a forradalmi előzményekre tekint vissza. Ezt a fejezetet, egyrészt a terjedelem, főleg pedig a témaállítás okából nem közöljük újra. Mondanivalónk lényegét ugyanis — szemléleti és módszertani szempontokból egyaránt — ebben a II. fejezetben adjuk elő.

az úrbéres telken kívüli dézsmás és hegyvamos szőlők használata után a korábbi járadékok „jövendőre is pontosan teljesítendő”. A hirdetmény szelleme és szövege tehát a jobbágyszabadítás 49 nyaráig kitágított hatókörét erőteljesen szűkíti. Nemcsak az úrbéren kívüli, allodialis statusú, vagy nem úrbéres szerződésű, illetve az ilyen földeket használó — de 1848 szeptember, főleg pedig 1849 április óta mégis felszabadultnak nyilvánított — parasztrétegek, hanem azon *valóságos úrbéres* járadékot fizető paraszttömegek rovására is, akiknek *úrbérpótló szerződésű* földjeik úrbérileg nem voltak lajstromozva. Az „Oktatás” tehát a magyarországi sobbágyszabadításnak nemcsak a szeptemberi fordulat óta kitágított érvényességi körét szűkíti; a *márciusi indítás* eredményeit is redukálni igyekszik.

A hatóságilag publikált hirdetménynek ez a retrográd szelleme bátorítólag hat a tegnapi nemesi földtulajdon „szentségét” óvó volt földesurak többségére. Azok most már nemcsak a múlt évben eltörölt szőlődezma fizetését követelik meg parasztjaiktól; nemcsak a megtagadott irtásbérek újraszolgáltatására kényszerítik őket, de március vívmányát is megtámadva, a valóságosan úrbéri járadékok fizetésének elmaradását is számon kérik tőlük. Az ilyen módon ország-szerte újjáéledő nemesi restaurációs kísérletek a paraszti ellenállás falába ütköznek. Különösen a Tisza vidékén (Bihar, Szaboles, Szatmár, Zemplén megyében) zendül fel a föld népe a birtokosok erőszakos követelése ellen. Itt volt ugyanis a legtöbb úrbérpótló szerződésű, illetve tulajdon-jogi hovatarozás szempontjából vitás parasztföld. Ezért az országnak főként (ha nem is kizáróan) ezen a táján lehetett az úri erőszaknak érvényt szerezni.

E zavaros helyzet politikai fonákja Bécs számára az a körülmény, hogy az addigi földes-úri terhektől, főként Kossuth kormányzóelnöki rendelete nyomán megszabadult parasztnép sorsának hirtelen romlását, előbb-utóbb a császári haderők diadalára fogja visszavezetni. Ez viszont az összbirodalmi érdekeknek egyáltalán nem kedvezett volna. Bécs ugyanis a hagyományos parasztvédelem álarcának politikáját ölti most is magára, amit annál is inkább megtehet, mert a felszabadítást a birodalomban a majorsági népességre is érvényesítette. Ezért taktikai megfontolásait az egységes birodalmi elv stratégiai gyakorlatának valóraváltása is megalapozta. Viszont a hazai nemesi reakció felülkerekedésének veszélye Bécsre hártotta volna a teljes felelősséget a paraszti tömegek megromlott helyzetéért. Ezt a reális veszélyt kivédendő, nem véletlen, hogy Geringer báró, az öt kerületre felosztott szűkebb ország teljhatalmú polgári biztosá, 1850-ben olyan tervezetet készít, amely a magyarországi jobbágyszabadítás *módját* a birodalmi mintához igazítaná hozzá. Eszerint: a volt úrbéresek, az úrbérpótló szerződésű paraszttal együtt, állami kármentesítéssel felszabadulnának. Az allodiális jogállásúak, miként a birodalomban, maguk lennének *kötelesek* szolgáltatásaikat megváltani. Az *ideiglenes* szerződésű paraszttok viszont továbbra is járadékszolgáltatók maradnának. Tervezetével, amely tehát előnyösen tért el a magyarországi ókonzervatívok kísérleteitől, Bach belügyminiszternél eléri: az „Oktatás”-hoz haladék nélkül pótló függeléket kell közzétenni. Ez az úrbérpótló szerződésű parasztságot a volt úrbéresek mintájára ismét állami kártalanítással nyilvánítja felszabadultnak. A majorságiak sorsa azonban továbbra is nyitott kérdés marad. Jellemző viszont a magyarországi ókonzervatívok állásfoglalására, hogy a belügyminiszter pótló utasítása nemcsak heves ellenállást vált ki körükben, de a függelék publikálását is sikerül megakadályozniuk. A vita a magyarországi jobbágyszabadítás újraszabályozásáról, mind a Pesten, mind a Bécsben működő úrbéri bizottságok hivatali termeiben tovább folyik. A kérdés 1850-ben még eldöntetlen. Ebben a liberális hajlandóságú bécsi politikusok — köztük Krauss báró pénzügyminiszter, Puckhardt államtanácsos, vagy a Galíciában egykor működő Sacher tanácsos — és a feudális gyökérzetű bécsi és magyarországi arisztokraták ellentétes politikai szemlélete és harca tükröződik vissza. Közel három évig kell még várakozni arra, hogy az ellentétes nézetek küzdelme nyomán a császár úrbéri és kármentesítési nyílt parancsa 1853. március 2-án megjelenjék. Baljós előjel: a megelőző tárgyalás alapjául szolgáló tervezetet a magyar konzervatívok egyik prominens képviselője, Zichy Ferenc gróf készítette el.

2. Az újraszabályozás elvei az 1853. évi március 2-i rendelkezés tükrében

A feudalizmus rendszerét széttrő márciusi forradalomtól a magyarországi jobbágyszabadság ismételt szabályozásáig ekként öt esztendő telik el. Az 1853. március 2-án kibocsátott császári úrbéri (és kármentesítési) nyílt parancs a nemesi restauráció kísérleteit korlátok közé szorítja. Az uralkodói rendelet ugyanis az állami kártalanítással felszabadultnak nyilvánított úrbéres földek fogalmát *tágabb* értelemben határozza meg az ókonzervatívok formulájához képest. Nevezetesen: ilyen földbirtoknak nemcsak az úrbáriumban egykor lajstromozott földek tekintendők, miként ezt az „Oktatás” szövege hirdette, hanem az olyan későbbi telepítéssel keletkezett parasztföldek is ilyen minősítést nyertek, amelyek használatáért a „föld népe” úrbéres természetű járadékokat fizetett, és amely járadékok úrbéres természetét „azok szakadatlan megvétele által” a múltban elismerték. Tekintet nélkül arra, hogy azok úrbéri vagy azt pótló szerződéses jellegűek voltak. Az ókonzervatívok által képviselt restaurációs kísérletek tehát — abban az értelemben, hogy állami kárpótlással csak az úrbérlő lajstromozott földek váljanak szabaddá — meghiúsultak.

A patensnek ez az alaprendelkezése összhangban volt az 1848. évi IX. tc.-kel, mint alaptörvénnyel. S valóban: a magyarországi jobbágyszabadság változatokban bővelkedő útja 1853-ban eredeti kiindulópontjához érkezik vissza. Az 1848. évi alaptörvény és az 1853. évi patens vonatkozó rendelkezéseinek összhangja azt jelenti, hogy mindkettő kizárólag az *úrbéri földbirtokra* korlátozza a jobbágyszabadság hatókörét. Viszont, amíg a márciusi alaptörvény az úrbériség fogalmát csak *általánosan* jelezte, ismérveinek pontos meghatározása nélkül, mert nyitva hagyta a végső megoldás útját, addig a patens *elvben* lezárta a kritikus kérdések körét. Ezt pedig a következőképpen tette.

A *paraszthézen megmaradt* egykori pusztatelkeket (kivéve az 1848/49. években elhagyottakat és újból birtokba nem vettek) állami kárpótlással mondta ki felszabadultnak. Hasonló értelemben ismerte el szabad paraszti tulajdonnak az 1848 előtt örökváltsággal megváltott, a 48-ban vitathatatlanul úrbéres jogú, illetve úrbérpótló szerződés alapján birtokolt parasztföldeket, a kertekkel és a szilvasokkal együtt. Mindez összesen — most már csak a 42 vármegyét magában foglaló szűkebb országterületet tekintve — kb. 10,551,000 holdat tett ki, amely immár állami kártalanítás mellett, szabad paraszti tulajdonnak minősült.

A maradványföldek dolgában — elvben — másként zárult le a kérdés. E tekintetben már 1848 március harmadik hetében is retrográd tendenciák jelentkeztek a liberális táboron belül. A közteherviselés elvének kimondásával — tudjuk — az állami adó régi, feudális alapja is megszűnt. Ezért a nemesség megadóztatása Damokles kardjaként lebegett önnön feje felett. Ennek okából olyan jelek mutatkoztak, hogy a volt földesurak is igényt formálnak a maradványföldek tulajdonjogára. Az I. fejezetben rámutattunk arra, miként sikerült a Kossuth vezette liberálisoknak ezt a tendenciát elhárítaniok. 1849 után azonban elszabadult a volt nemesség — Kossuth vezette liberális szárnyától addig féken tartott — osztálygyűlölete. Miként az „Oktatás” szövege hirdette: *csak az úrbérlő lajstromozott telkek* váltak volna szabad paraszttulajdonná. Ezekben a lajstromokban viszont a maradványföldek nem szerepeltek. Terjedelmük nagyságáról — mérnöki felmérések hiányában — akkoriban még senkinek sem volt pontos tudomása. Az úrbériség leple alatt azonban kb. 1,9 millió hold maradványföld volt a parasztság tényleges birtokában. Elvesztésük reális veszélye, legalább is azokban a helységekben, amelyekben birtokrendezések híján nagyságuk továbbra is ismeretlen maradt — márpedig az ilyen helységek száma 1849-ben még túlsúlyban volt — komolyan fenyegette a parasztságot. Az úrbéri és a kármentesítési nyílt parancs most úgy rendelkezett, hogy az úrbéri telekbe véglegesen be nem olvadt és bírói ítélet alapján ilyen minősítést nem kapott maradványföldeket *maguk a parasztlakók kötelesek* megváltani, mégpedig az állami kárpótlás kulcsa szerint. A maradványföldek dolgának ilyen *elvi* lezárása *retrográd formában* tért el nemcsak a hazai kezdeménytől, főleg annak szeptemberi változatától, de a birodalmi mintától is. Az önmegváltás terhe a birodalomban — kivéve

a galíciai példát — csak a *majorsági* paraszttömegeket sújtotta. Magyarországon viszont az *úrbéres* parasztság nagy hányadát is megterhelte. Ez a megoldás még az 1836. évi X. tc. vonatkozó rendelkezéséhez képest is visszalépést jelentett. A korábbi törvény ugyanis még úgy rendelkezett, hogy az illetőségén felüli (értsd: a telkek névleges nagyságán felüli) maradványföldekből „új úrbéri telkek alkotandók”. Hozzá pedig legelő- és erdőjárandóság is kiosztandó a parasztoknak, de csak akkor, ha az eddig közösen használt legelők és erdők elkülönítését maga a földesúr, vagy a jobbágyok többsége kívánja. Ezentúl azonban a maradványföldekért sem legelő- sem erdőjárandóság nem illette meg a parasztokat. A kárpótlási patens arra is lehetőséget adott, hogy a megváltás — pénz hiányában — a parasztbirtok megfelelő hányadának átadásával is kifizethető legyen. A maradványföldek kötelező paraszti váltásának elrendelése valójában e földek földesúri tulajdonának *utólagos* elismertetésével volt egyenlő. Az egykor csak tendenciaként jelentkező földesúri tulajdonosi igények, utat törve a birodalmi gyűlés liberális csoportjának gyenge ellenállásán, így realizálódtak később. A szabályozásnak ez az elve azonban a háborútól pénzügyi válságba sodort birodalom finánciális érdekeinek is kedvezett: kisebb kárpótlási összeget kellett az államkasszából kifizetni. Ezért az 1849 után feleledő feudális eredetű földtulajdonosi igények egybevágtak a Habsburg abszolutizmus pénzügyi érdekeivel.

Birodalmi oldalról hasonló elv érvényesült a parasztkézen levő *irtványok* nagyobb hányadának újrashabályozását illetően is. A telekké vált irtványok *állami* kártalanítással váltak paraszttulajdonná. Ellenben: 1. azok az irtványok, amelyek a volt jobbágyok egyedüli élelmére szolgálnak; 2. továbbá azok, amelyek — telki földek hiányában — egykor telepítéssel kerültek parasztkézre; 3. végül azok is, amelyek örökös szerződéssel szabályozott pénz- vagy természetbeni járadékok fizetése ellenében maradtak a parasztok birtokában, *szintén kötelező paraszti váltás tárgyát képezték*. Ez kb. további 300 ezer hold paraszti szántó- és rétterület *kötelező érvényű* felszabadítását jelentette. De a váltás ez esetben nem az *állami* kárpótlás kulcsa szerint volt megszabva. Ezért a megváltási ár nem volt maximálva. Ez viszont lehetőséget adott a volt földesúrnak ahhoz, hogy egyrészt a megváltási árat és annak feltételeit kényük-kedvük szerint szabhassák meg, másrészt, hogy természetbeni váltás fejében, a föld egy hányadát ezúttal is elfogadhatják volt jobbágyaiktól. Az államilag maximált, valamint a volt földesúr érdekeitől függő, *paraszti* váltással felszabadult paraszttulajdonú földek együttes terjedelme ilyenképpen 2200 ezer holdra tehető. Minden egyéb természetű irtásföldet, de csak a hatósági kihirdetéstől számított 3 éven belül, a volt földesúr a beruházási költségek visszatérítése mellett, saját használatába *vonhatott* vissza. Ez hozzávetőlegesen 160 ezer hold parasztkézen levő irtás visszaváltását és elvesztését eredményezhette.

A felszabadulás hatóköre ezúttal sem terjedt ki az allodiális, illetve kuriális jogállású parasztföldek kb. 100 ezer holdjára, továbbá a nem úrbéres természetű járadékok fizetése mellett használt, végül a hosszú lejáratra bérelt parasztföldek együttesen kb. 280 ezer holdjára, csakúgy, mint a kb. 400 ezer holdra tehető, szintén feudális járadékokkal terhelt parasztbirtokban levő szőlőkre. A visszavonható irtásokkal együtt tehát összesen legalább 940 ezer hold parasztbirtok rekedt ki a felszabadulás hatóköréből.

A végső mérleg szerint tehát hozzávetőlegesen 13,691 ezer hold paraszthasználatú kert (gyümölcsös), szántó-rét és szőlőterületre vonatkoztak az új szabályozás *elvei*. Ebből a területből kb. 10,551 ezer hold (77,1%) *állami* kárpótlással, mintegy 2200 ezer hold (16,1%) pedig *kötelező* érvényű *paraszti* váltással vált volna a patens szerint szabad paraszti földtulajdonná. Viszont legalább 940 ezer hold (6,8%) szintén parasztkézen levő földterület — nem számítva ide a rövid lejáratú parasztbérleteket — továbbra is urasági tulajdonban maradt, illetve mint majorsági természetű föld, urasági használatba volt visszavonható. Közülük azonban az *örök-szerződésű* földek — egyezkedés útján — paraszti megváltással paraszti tulajdonba is kerülhettek. (A holdak 1200 négyszögölben értendők.)

A bécsi liberálisok eredeti törekvései, amelyek körében a majorsági parasztság felszabadítását kötelező paraszti váltás formájában irányozták elő, erejüket vesztetten nem realizálódtak

az újraszabályozás elveiben. Ezek az erők legfeljebb a nemesi restauráció visszaszorítására voltak elégségesek. Egy ponton azonban közvetlenül érvényesültek: *meggyorsították az újraszabályozás gyakorlatát*. Azáltal, hogy a falvak határának szabályozását (regulázását) most már a közös legelő- és erdőterületre is kiterjedően, *kötelező érvénnyel rendelték el*. Ezzel pedig a paraszti és földesúri földek eddigi egybemosódásának megszüntetését, s így a tőkés gazdálkodás lényeges feltételének elősegítését szorgalmazták. Az úrbéri patens a *tagosítások* engedőleges elrendelésével, mind a volt uraság, mind pedig a volt jobbágyok szétszórt birtoktesteinek, illetve parcelláinak egy- vagy az eddiginél kevesebb számú — tagban való összevonását is *siettet*e. Ezzel a gazdálkodás ésszerűsítését szolgálta. Az eddig többnyire még közösen használt legelők immár kötelező elkülönítése azt is jelentette, hogy a csupán úrbéres beltelekkel (s részben külső földekkel is) rendelkező házas zsellércsaládfők mindegyikét az egész telekre kiszabott legelőjárandóság 1/8 része ezentúl már kötelezően illette meg. Legelőrészüket feltörhették és szántóművelésre használhatták. Az ilyen járandóság abszolút terjedelme helységenként eltérő volt. Ettől függetlenül elősegítette a polgári kistulajdon terjedését, az országosan kb. 1/2—4 holdas parcellás kisparasztság egzisztálását. *A jobbágyfelszabadítás eredményeinek kisajátítása; a nemesi restaurációs kísérletek — liberális motívumokkal árnyalt — korlátozása; a bontakozó tőkés gazdálkodás feltételeinek érlelése: ezek voltak az újraszabályozás elveinek eddig megfigyelhető jellegzetes vonásai*. E politika hátterében, nem is csekély jelentőséggel, a hazai agrártermelést fokozni kívánó összbiradalmi érdekek húzódtak meg, kivált a közbeeső vámvonalak 1851-ben történt teljes eltörlése óta. Mindehhez kapcsolódott a háborúktól megtépázott biradalom pénzügyi érdekeinek az idegen fegyverek segítségével térdre kényszerített országgal szemben alkalmazott nyers érvényesítése. Ezt példázza a kármentesítés magyarországi lebonyolítási módja.

3. Az abszolutizmus kármentesítése

Az elvesztett földesúri járadékok évi tiszta hasznának kárpótlását — évi 5%-os kamattal tetéztve a tőkét — az abszolutizmus a következőképpen vállalta magára. A kárpótlási tőke összegét, 1 egész úrbéres telekre vonatkoztatva, a 48-i központi választmány javaslatát tekintetbe véve, minimum 300, maximum 700 forintban állapította meg, megyénként, és azon is belül az egyes határok szerinti különbségekkel. E célból 8 osztályba sorolta az öt közigazgatási kerületbe tartozó 42 vármegyét. (A 48-i választmány 9 osztályt javasolt megállapítani.) Az első három osztályba, amelyeknek alapján a nagyobb — telkenként 700—500 forint közötti — kártérítési összegek jártak, szükségképpen a jobb talajú, dunántúli és az alföldi megyéket osztotta be. Ide sorozódtak, többek között, Fejér, Sopron, Moson, Tolna, Békés, Csanád, Pest, Baranya megyék. A további osztályokba, a rosszabb, kopárabb földek okából, azok a megyék kerültek, ahol az egész telek használata után fizetett hajdani járadékok tiszta haszna kisebb értéket képviselt. Így került az ötödik osztályba Gömör, Hont, Szabolcs, Szatmár, Zemplén és Zólyom megye, már csak 500—400 forint közötti telkenkénti kiszabattal. A 7. és 8. osztályokba, ahol az egész telek után egykor fizetett járadékok tiszta hasznának kárpótlásáért a legkisebb összeg — 400—300 forint — járt, a legrosszabb talajú és gazdaságilag is a legelmaradottabb peremmegyék, mint Bereg, Ugocsa, Liptó, Árva, Máramaros, Túróc, sorozódtak. Úrbéres házas zsellérként, az osztályba sorolástól függetlenül, egységesen 50 (ezüst) forint járt a volt földesuraknak. A 48-i választmány eredetileg 80 forint kárpótlást tervezett kifizetni. Ez a tervezet az 1/4 teleknél kisebb, nem úrbéres parasztkézen levő szőlőkért pedig — a földek értékétől függően — 30-tól 15 forintig terjedő összeggel kárpótolta volna a volt uraságot. A hegyvamos és dézsmás szőlők kárpótlásáról az érintett parasztokra nézve előnytelenül megváltozott új helyzetben, természetesen már nem esett szó.

Politikai színezete volt annak is, hogy az 1857-ig kifizetett, mindössze 12—13 millió forint előlegben, csak az udvarhű arisztokrata családok szűkebb köre részesült. 1857-től a volt

földesurak — a vagyonekhozásra ítélték kivételével — megkapták a kármentesítési összegről szóló állam-kötvényeket. Ezek csak hosszú lejáratú törlesztési terv alapján, évenként tartandó sorsolás formájában — az 1857. évtől számítva 40 esztendő során — kerültek beváltásra. A korona, a kamara, az egyházi és a közalapítványi birtokok esetében a visszafizetés határideje 1907-ig nyúlott ki. A kötvények formájában fizetendő, illetve azok beváltása útján történő kármentesítés teljes összege hozzávetőlegese számítások szerint 700 millió forint lehetett. Ebből az összegből azonban még 1880-ig is csak kb. 210 millió került beváltásra. A tőkeszegény birtokosok nagy része nem elégedett meg az időközi kamatokkal. Pénzhez akart jutni, és ezért kénytelen volt kötvényeit áruba bocsátani. Ezeket azonban az osztrák államháztartás állandó deficitje és nagyon ingadozó pénzügyi helyzete miatt hitelezőin keresztül, csak névértéken alul tudta értékesíteni. Ezért a pénzpiacra ömlő kötvényáradat azt eredményezte, hogy a pénz dolgában éppen a legrosszabbul álló birtokos rétegek csak 18—34%-os veszteséggel tudtak túladni kötvényeiken. A tehetősebb nagybirtokosok szűk rétege valamelyest ki tudta várni a kedvezőbb árfolyamalakulást. A magánföldesurak kártérítése tehát későn (1857-től) kezdődött el, legalábbis az új termelési viszonyok diktálta hirtelenül megnövekvő tőkeszükséglet és a munkaerőkereslet időpontjához képest. A termelési költségek ugyanakkor, a munkaerődrágulás okából is, az 1850-es évek kezdetén legalább megháromszorozódnak. Az ingyen munkától eleső, saját felszereléssel kevésbé rendelkező birtokosok részére a gazdaságba beruházható tőke létszükségletté válik. Ez a helyzet készíti a magyarországi birtokosok nagyobbik felét arra, hogy kötvényeit, akár veszteség árán is, a pénzpiacra dobja.

Ugyanakkor az abszolutizmus új adóztatási rendszert dolgozott ki. Az egyenes- (föld-házkereseti-jövedelmi) adók és a fogyasztási adók lavínáját (só-, cukor-, hús-, dohány-, bor-, szesz-fogyasztás után) zúdítja az ország lakosságára. Az egyenes adók *regresszív* jellegűek: nagyságuk és növekedésük korántsem azonos az adóalappal, illetve annak növekedésével. Ez viszont a birtokosok széles rétegei mellett a kisjövedelmű lakosságot, különösen a parasztság tömegeit sújtja. Az adóterhek növekedése a korszak folyamán jelentős. Amíg 1850-ben a birodalom kasszájába Magyarországból (Erdélyt és Horvát-Szlavóniát nem számolva) befolyó egyenes adók összege kerekén 11 millió, 1857-ben 17—18, addig 1864-ben már 28 millió (osztrák értékű) forint. (100 pengő forint = 105 osztrák értékű forint. Az osztrák értékű forintot 1858. november 1-től vezették be.) A közvetett adóké ugyanezen időhatárok között 23 millióról 47 millióra emelkedik. Minden egyenesadó fizetésére kötelezett lakos — foglalkozásra és földtulajdon viszonyaira való tekintet nélkül — *földtehermentesítési járulék* címén, pótdadót volt köteles fizetni: adóforintonként 15 krajcárt. Csak a földadó ilyen pótlékolása 1851—61 között 11—12 millió forintról közel 20 millióra nő. Az érvényesülő alaptendencia: az ország minél nagyobb részesedési aránya az összbirodalom pénzügyi terheinek vállalásában. Az egész birodalom terhére kivetett földadónak 1851—54-ben 25%-át, 1861-ben már 34—35%-át az ország lakossága fizeti.

Mindez azt jelentette, hogy a megszűnt úrbéri járandóságokért nagyon is lassan folyósított kártérítés *tényleges* pénzügyi forrása az egész ország lakosságának terhére kivetett adók hozama volt. Az 1848-ban mégcsak pusztán *szubjektíve* vállalt anyagi „áldozat”, a közteherviselés *kimondása*, az új politikai viszonyoknak megfelelően pénzügyileg így *realizálódott*.

4. Az újraszabályozás gyakorlata: a birtokrendezés

A XIX. század eleji kezdetekre visszanyúló tőkés agrárfejlődés Magyarországon — 1848 után, már a polgári földtulajdon viszonyai között — egyre inkább megkívánta, hogy a határhasználat régi, feudális formái a tőkés fejlődés új követelményeihez idomuljanak. Ez azt jelentette, hogy elő kellett segíteni a paraszti és a volt földesúri földek eddigi egybemosódásának megszüntetését, kiharcolva a földesúri gazdaságok közé ékelte paraszti gazdaságok parcelláit, megszüntetve a közlegelőn, ugaron, tarlón folytatott közös legeltetést, felszámolva a közös erdő-

használatot. A tagosítósakkal egyúttal arra is lehetőséget kellett nyújtani, hogy a mennyiségi-
leg és minőségileg felmérendő volt allodiális és úrbéres birtokrészeket tulajdonosként összevon-
tan mérjék ki. A tőkés agrárfejlődés követelményei — összhangban a patens ismertetett elvei-
vel — a határhasználat terén az alábbi tennivalókat írták elő.

A patens által úrbéresnek ítélt állomány területét el kellett határolni a paraszti birtokában
levő, de nem úrbéri jellegű, különféle feudális jogi minősítésű megváltandó, megváltható vagy
meg nem váltható földektől. Ez viszont — a patens ismertetett alaprendelkezése folytán — csak
akkor volt lehetséges, ha a volt úrbéres jobbágy- és zsellértelkek számát és ennek alapján a kár-
mentesítéssel felszabadult útbéres állomány terjedelmét már előzetesen megállapították. Ezt
az alapműveletet az erre a célra létesített hivatalos bizottság — a volt uraság által fogadott és
fizetett, ún. „működő” mérnök irányításával, a következőképpen hajtotta végre. Minden egyes
úrbérelileg rendezendő helységben megállapította az egész telek helységenként változó úrbárium-
kori holdszámát, azután a telkek összesített számát. A két adat szorazata adta meg az úrbéres-
nek minősülő, immár szabad paraszti földtulajdon helységenkénti terjedelmét. Az így kiszámi-
tott terület nagyságát azután minden egyes helységben összevetették az egykorú úrbéres állo-
mány *tényleges* terjedelmével. Ezért hívták ezt az eljárást: *azonosításnak*. Az azonosítás során
megállapították a telkek számában és ennek következtében az úrbéres illetmény terjedelmében
idők haladtával bekövetkezett eltéréseket. Ezzel összefüggésben, az illetményen felül és a volt
úrbéres birtokát képező, általuk megváltandó maradványföldek, illetve a volt földesúr által
pótlandó illetményhiány terjedelmét. Ezután következett a *felmérési* művelet. Ebben a szakasz-
ban már kitűnt, hogy mekkora terjedelmű a patens által polgári tulajdonként elismert „úrbéri
földbirtok”, s hogy miként oszlik meg a határ az urasági és a volt úrbéres földek között. A mér-
nök azt is kimutatta az erre a célra szolgáló térképen és birtokkönyvben, hogy a mennyiségileg
felmért földek hány parcellában szétszórva, milyen helyrajzi számmal, a határ melyik területén
feksznek.

A felmérési munkálatok másik fázisát az egész határ *dülönkénti* osztályozása képezte.
Ez általában a felmérési művelet után következett. A dülőosztályozás eredményei, az ilyen céllal
készített térképeken és birtokkönyvekben most már azt is megmutatták, hogy az eddig még
csak mennyiségileg megállapított faluhatár dülönként és parcellánként milyen — minőségileg
különböző és ezért egymástól eltérő — osztályzatú földekből áll. Csak ezt követően kerülhetett
sor a döntő mozzanatra: a mennyiségileg és minőségileg felmért volt urasági és úrbéres földek
szétválasztására. Ezt hívták *kihasításnak*. Ezt — az itt most csak röviden ismertetett — mérnöki
műveletsorozatot hívták az egykorú gyakorlatban úrbéri birtokrendezésnek vagy szabályozásnak.

Az ismertetett eljárás azonban valójában a birtokrendezés-szabályozás *szűkebb* fogalmát
jelentette. A forradalom előtt ugyanis a szaporodó birtokrendezések gyakorlatát az 1836. évi
törvények vonatkozó rendelkezései szabták meg, amelyek viszont az eddig még többnyire közö-
sen használt legelők és erdők elkülönítését megengedték ugyan, de kötelezően még nem írták
elő (1836. VI. tc. 3—4. par.). Ennek okából a szűkebb értelmű birtokszabályozás a forradalom
előtti rendezések gyakorlatában általában elvált a legelők és az erdők elkülönítésétől. Bár ugyan-
akkor, mivel erre a törvény lehetőséget adott, egyes esetekben össze is kapcsolódott velük. Az
elemzett nyílt parancs rendelkezései viszont — utaltunk rá — az elkülönítéseket már *kötelezően*
írták elő. Ettől kezdve a birtokrendezések korábbi fogalma *történetileg* módosult értelmet nyert:
magába olvasztotta az elkülönítések fogalmát, és az egész eljárás is *kötelezővé* vált. Ez gyakor-
latilag azt jelentette: hogy az új rendezéseket már csak elkülönítésekkel együtt lehetett végre-
hajtani; illetve: ahol korábban csak az úrbéres állományt rendezték, ott most az elkülönítések-
nek is érvényt kellett szerezni.

Ami pedig a szétszórt birtoktagoknak tulajdonosonkénti összevonását — az ún. összesí-
tést vagy tagosítást — illeti, arról már az 1836. évi törvények is úgy rendelkeztek, hogy „ameny-
nyire eszközölhető, az összesítést megrendelni és végrehajtani kellek” (1836. X. tc. 6. par.).
Vagyis: a törvény a tagosítást elősegítette ugyan, de végrehajtását kötelezően nem írta elő. Ezen

a formulán az úrbéri patens 26. paragrafusa csak annyit módosított, hogy kimondta: olyan úrbéri határookban, amelyekben a földbirtok tagosítását már korábban elkezdték, ott azt mielőbb be kell fejezni. Ahol viszont a tagosítást sem a volt földesúr, sem az egykori úrbéresesek eddig nem kívánták, ott azt — akár a volt uraság, akár az egykori úrbéresesek többsége — egy évi határidőn belül, peres eljárás útján szorgalmazhatják. A határidő lejártával azonban a birtokrészek már csak mindkét peres fél meggyegyzésével voltak tagosíthatók.

Fentieket összegezve: a birtokrendezések fogalma 1853-ig — többnyire — csak az úrbéres állomány mennyiségi és minőségi felmérésére és kihasítására vonatkozott. Legtöbbször nem terjedt ki sem a közös legelő- és erdőterület elkülönítésére, sem pedig a tagosításokra. Birtokrendezésekre sor került, de többnyire anélkül, hogy azokhoz egyidejűleg elkülönítések és tagosítások is kapcsolódtak volna. Ez a körülmény ugyanakkor mégsem zárta ki: a hármass eljárás együtt is megvalósulhatott.

Az úrbéri nyílt parancs kiadását követően viszont a birtokrendezések korábbi fogalma *egységesült*: egyaránt vonatkozott a volt úrbéri földbirtok felmérésére és kihasítására, valamint a közös legelő- és erdőterület elkülönítésére. De nem okvetlenül a tagosításokra is. Ekkor is számításba kellett azonban venni: ha az elkülönítéseket is magában foglaló kötelező birtokrendezésekhez a most sem kötelező tagosítások mégis hozzákapcsolódtak — és láttuk, hogy a patens ezt elő is segítette —, akkor ebben az *utóbbi* esetben a birtokrendezés történetileg meghatározott fogalma mindhárom aktusra vonatkozott.

A birtokrendezések történeti etáponként változó fogalmának és praxisának tisztázása két oknál fogva is figyelmet érdemel.

1. A felszabadult paraszttulajdonú földek pontos terjedelmét, azaz a dűlönként szétszórt parcellák osztályzatainak helységenként változó holdértékét, csak az ilyen mérnöki felmérésekkel lehetett meghatározni. Ennek a műveletnek az eredményeképpen állapították meg: mekkora és mely földek tekinthetők állami kárpótlással, továbbá paraszti megváltással paraszttulajdonnak; mekkora és mely földek maradnak allodiális statusuk miatt továbbra is urasági jogúak, amelyek esetén a volt földesúr tulajdonjoga érintetlen marad. A földbirtokos saját kezelésszű majorságának nagyságát szintén dűlönkénti felméréssel, végül a falu határát is ugyancsak ennek az eljárásnak az eredményeként mérték fel, hogy azután a kihasításra kerülő urasági és parasztbirtokok helyét is meghatározzák. A volt úrbéres gazdáknak törvényesen járó legelő- és erdői (ha volt, nádas) terület nagyságát, annak minőségét és helyét szintén csak az említett eljárás menetében lehetett meghatározni és kiosztani. A parasztnak ezeket a járandóságaikat a helységenként változó terjedelmű 1 egész telek után kapták meg. Legelő esetében — a helyi viszonyoktól függően — minimum 4, maximum 22 holdat kaphattak telkenként. Igen tágas legelővel rendelkező határokon 22 holdnál is többre tarthattak igényt. Erdőjárandóság esetében minimum 2, maximum 8 hold járt egy egész telek után. Ilyen járandóságra jogosult volt úrbéres házas zsellércsaládfők mindegyikét a fenti maximum és minimum határai között mozgó terület 1/8 része illette meg; azaz: 8 ilyen zsellércsaládfő az 1 egész telekre jutó, helységenként különböző terjedelmű legelő és erdőjárandóságban részesült. A fent jelzettekből következik: az *újrasszabályozás elvei gyakorlatilag a birtokrendezési peres eljárás bonyodalmas menetében realizálódtak*.

2. A főhatóságnak — a Belügyminisztériumnak — azonban ismernie kellett a birtokrendezések eddigi állását. Csak ezáltal tudott képet alkotni a további teendőkről, hogy *gyakorlatilag is* alkalmazza az újrasszabályozás elveit. Tudnia kellett: hány helységben fejeződtek már be, hányban voltak csak folyamatban 1848-ig a birtokrendezések és mennyi volt azoknak a helységeknek a száma, amelyekben az eljárás még el sem kezdődött a fenti időpontig. Csak az első csoportba tartozó helységek esetében, ahol a birtokrendezések ténylegesen és minden tekintetben befejeződtek, vált ugyanis a valóságban is értelmezhetővé az új szabályozás elve. Csak ezekben a helységekben rögzült a végleges kép arról, mekkora volt a felszabadult paraszti tulajdon, mégpedig a legelő- és erdőjárandósággal együtt és ennek alapján mennyi kárpótlás illette meg a volt uraságot. A másik két csoportba tartozó községek esetében — a földek konkrét mennyi-

ségét és különböző jogi jellegét — részben (ha az eljárás folyamatban volt), vagy teljesen (ha az még el sem kezdődött), még homály fedte. Ennek elosztatását célozta Bach 1852. évi január 21-én kelt, a magyarországi polgári kormányzathoz intézett rendelete. Ennek értelmében mindenhol az 1848. január 1-i (gyakorlatilag az 1847. év végi) állapot szerint kellett kimutatni a birtokrendezések állását, de már az 1852-ben érvényes közigazgatási beosztás alapján. A kimutatásokat az egyes megyefőnökök készítették el törvényhatóságok szerint. E munkálatok alapja azonban az egyes járások közigazgatási főbíráinak helységenkénti adatfelvételei voltak. Ezek 1852 április—június között keletkeztek. A kimutatások — részletes eredményeiket összesítve — a következő képet adják a birtokrendezések 1847. év végi állásáról. Az ország 42 megyéjében számításba vett helységek 15,6%-ában már lezárultak a perek. További 42%-ában csak folyamatban voltak. Végül: 42,4%-ában még el sem kezdődtek. Kitűnt, hogy a tényleges végrehajtásra a helységek zömében még csak ezután fog sor kerülni, a külön e célból létesített bíróságok fórumain keresztül. Az egész eljárás — ide értve az ún. egyezségkötéseket is — *bírói per útján* bonyolódott le, és eredménye csak a bírói szentesítés után válhatott jogérvényessé. A megszervezett bíróságok — első fokon a megyékben a cs. kir. úrbéri törvényszékek, másodfokon az öt közigazgatási kerület mindegyikében a cs. kir. úrbéri főtörvényszékek, harmadfokon a Bécsben székelő legfelsőbb úrbéri törvényszék — gyakorlatilag csak 1857 elejétől kezdtek működni.

Az 1856 utáni esztendőök az úrbéri birtokrendezési perek tömegessé válásának éveit voltak az országban. Minden első fokú úrbéri törvényszék hirdetmények útján adta tudtul a falvak népének, hogy a falu határát, amennyiben ez még nem történt meg, úrbérileg szabályozni fogják. Az erre irányuló keresetet, akár a volt földesúr, akár a volt úrbéres, 1857 június végéig az elsőfokú bíróságoknak kötelesek benyújtani. Ellenkező esetben a pert — a késlekedő fél költségén — az úrbéri törvényszék hivatalból indítja meg. A korábbi parasztmegmozdulások ezekben az években alább hagynak. Az ősi ellenfelek most elsősorban az abszolutizmus rendszere által megszervezett bírói fórumokon néztek farkasszemet egymással. A feudális eredetű osztályharc a bírósági adminisztráció keretei közé zárva folytatódik. Az adminisztráció a rázúduló peráradat hullámaival birkózva, csak vonatottan működik. 1858 végéig a véglegesen lezárt perek számaránya — egy újabb felmérés eredményei szerint — alig emelkedve, mindössze 16,3%. A perek sokaságát azonban a rendezés alá kerülő helységek számarányának hirtelen növekedése (42%-ról 79,6%-ra), illetve a rendezés előtt állóknak jelentős csökkenése (42,4%-ról 4,1%-ra) jól mutatja. E peres küzdelmek során nemcsak az egykori jobbágyság és a rendi előjogaitól alighogy megfosztott tegnapi úri birtokos áll egymással szemben. Egyidejűleg nehéz harcot vív birtokáért a paraszti egzisztenciához közelítő kurtanemesség széles tábor, a birtokközösségeit arányosító és felosztó kisebb nemesi birtokosság egymás között és volt úrbéreseivel is. Motiválják a birtokrendezések formájában testet öltő társadalmi küzdelmeket a már erősen rétegzett parasztság két szélső csoportjának érdekelletéi is. A birtokrendezési eljárás e széles, csaknem az egész agrártársadalmat átfogó síkján a döntő érdekelletét úr és paraszt között feszült. Urak és parasztek ellentétes érdekeiket a jobbágyszabadságért ismételt szabályozó rendelet paragrafusrengetegének pontjaira hivatkozva védelmezik, természetesen mindig saját érdekeiknek megfelelő értelmezést kölcsönözve nekik fogadott ügyvédek által. Az ellentétes érdekek küzdelmének középpontjába az „úrbéres vagy nem úrbéres” föld, illetve járadékok sorsdöntő feudális eredetű jogi minősítése került.

5. Elv és praxis divergenciája

A peres feleknek ezt az egymással konfrontálódó harci alapállását az úrbéri és a kármentesítési nyílt parancs rendelkezései formálták. Az előbbi az úrbéresnek minősített, felszabadult paraszttulajdon, az utóbbi az ilyen földek után egykor szedett járadékok kárpótlása tekintetében. Hogy azonban az úrbérileg egykor lajstromozott parasztföldek mellett az „úrbéri tartozások szakadatlan megvételé”-nek ismérve *milyen további* parasztbirtokú földekre vonat-

koztathatók, vagyis, milyen *nem* lajstromozott, de 1848 előtt mégis úrbéri természetű járadékokkal terhes földek tekintendők szintén szabad paraszti földtulajdonnak: ez a perdöntő kérdés csak a birtokrendezések menetében dőlt el végérvényesen. A birodalom finansziális érdekei — hangsúlyoztuk — a kárpótlás minél szerényebb összegének folyósítását diktálták. Már az előkészítő munkálatok során is — 1852-ben — ezt sugalló utasítás érkezik Bécsből a magyarországi polgári kormányzathoz. Az utasítás értelmében az elvesztett járandóságok kárpótlásának alapja a telkek száma volt. Ezeket az egyes helységekből a volt *földesurak bevallása alapján* kellett lajstromozni. A megyefőnököket, illetve az eljárás közvetlen lebonyolításával megbízott szolgabírókat pedig utasították: a földesurak által bevallott telkek száma — kételyek felerősítése esetén — „csökkenthető ugyan, de sohasem emelhető meg”. A végső elbírálásra egyedül a később létesítendő úrbéri bíróságok illetékesek — szölt az utasítás vonatkozó szövegrésze. Az utasítás szelleme tehát egybeesett mind az állam pénzügyi, mind pedig a volt földesurak tulajdonosi érdekeivel. A minél kevesebb — immár végérvényesen felszabadult — úrbériség bevallásához *azután* kapóra jöttek a feudális kori hamis adóösszeírások dokumentumai. Ezek ugyanis az egykori adófizetők osztályérdekeitől vezérelve, sohasem adtak a valóságnak megfelelő képet sem az adófizetők számáról, sem a ténylegesen úrbéri járandóságokkal terhelt parasztföldek terjedelméről. A volt földesurak tehát a gyakorlati lebonyolítás során, ami az eddig véglegesen nem rendezett helységek túlnyomó többségét illeti, helyzeti előnyre tettek szert volt jobbágyaikkal szemben. A régi és hiányos összeírásokat, mint perdokumentumokat — a forradalom által megváltozott érdekeik szerint felhasználva — a tegnapi jobbágysokkal szemben tudták érvényesíteni az úrbéri bíróságokon. Ebből az alaphelyzetből — országos szinten — a következő főbb tendenciák kezdenek érvényesülni a gyakorlatban az ötvenes évek második felétől.

A községenként kis terjedelmű, de a parasztság egzisztálása szempontjából nem érdektelen, kertek alatt húzódó, rendszerint a legjobb minőségű káposztás- és kenderföldeket az érintett parasztok — az esetek túlnyomó többségében — *csak pénzbeli váltás árán* tarthatták meg saját tulajdonban. Annak ellenére, hogy ezek a földek *úrbéri szolgáltatás* mellett a parasztok tényleges használatában voltak, annak tényét annak idején az urbárium sem tagadta. Csakhogy az urbárium ezeket a földeket, terjedelmük feltüntetése nélkül, csak a „megjegyzés” rovatban jelezte, olykor pedig még létezésük feltüntetését is mellőzte. Ez a következtetés, idők haladtával, jogalapul szolgált azon földesúri érvelés számára, amely ezeket az úgynevezett haszonföldeket *majorsági, cenzuális* bérföldeknek nyilvánította. Megváltásuk kierőszakolása — az úrbéri patens *tisztán elvi* rendelkezései ellenére — kétféle formában történt. Vagy a volt földesúr kénye-kedve szabta meg a megváltási árat, vagy pedig — maradványföldekké átminősítve őket — rájuk is alkalmazták az osztályba sorolás megváltási kulcsát. Vagyis: a megyénként egy egész telekre megállapított kárpótlás összegét elosztották az 1 egész telekre járó holdak számával és így megkapták az 1 holdra eső váltásösszeget. A tőkét itt is évi 5%-os kamatok tetézték. A fizetés kezdetére vonatkozólag kétféle gyakorlat érvényesült: vagy már 1848. május 1-étől, vagy csak a rendezés befejeztétől számították fel a pénzbeli váltásösszeget.

Főleg a felvidéki és a dunántúli megyékben, ahol a legtöbb írtás eredetű föld volt, a parasztok rendszerint *telki* állományú földeknek tekintették az írtásokat. Arra hivatkoztak, hogy azokat hajdan „saját jobblétükre” kapták az uraságtól. Ezért azok — érveltek ügyvédjeik útján — *úrbéri természetűek* és minden váltás nélkül tulajdonukat képezik. Ezt azonban hitelt érdemlően rendszerint nem tudták bizonyítani az úrbéri bíróságon. Így a volt földesurak könnyen tagadhatták az írtások telki, vagyis egykor *úrbéri szolgáltatások* alá eső jellegét. Egy részüket átminősítették a parasztok által *kötelezően* megváltandó írtássá, vagy igen sokszor szintén megváltandó maradványfölddé, másik részüket pedig a patens vonatkozó rendelkezéseinek megfelelően — a beruházási költségek visszatérítése mellett, egyszerűen visszavették a parasztoktól.

Azokat a maradványföldeket, amelyeket a Mária Terézia-féle úrbérrendezés után meghagytak ugyan a paraszt birtokában, de az úrbéri járandóságoktól eltérő, *szerződésszerű* járadékok

fizetése mellett, a földesurak — összhangban a patens rendelkezésével — szükségképpen *majorsági* földként kívántak magukhoz vonni. A parasztok megpróbálták tagadni e földek majorsági jellegét — általában sikertelenül. Ugyanez a helyzet a maradványföldek egy másik típusával is. Azokat a maradványföldeket ugyanis, amelyekből az 1836. évi tc. 7. paragrafusa szerint még új úrbéri telkeket kellett volna létesíteni, de ennek az aktusnak a végrehajtását bírói végítélet 1848-ig még nem szentesítette, 1853 után a volt földesúr már a *paraszrok által megváltandó* maradványföldnek, a volt úrbéreseket viszont az állami kárpótlás alapját képező *telki* állományú földeknek tekintették. Az úrbéri nyílt parancs vonatkozó passzusa a volt uraság javára billentette a küzdelem mérlegét.

Viszont az *elvi* rendelkezéssel szemben új tendencia érvényesült a *gyakorlatban* a következő esetben. Azokat a telki állományú, tehát a patens rendelkezése szerint is az úrbéri járadékok „szakadatlan megvétele” alapján használt parasztföldeket, amelyekért a volt földesurak *nem kaptak állami kárpótlást*, a birtokosok a rendező eljárás 1856 utáni menetében igen gyakran *maradványföldekké minősítették át*. Tették ezt annak ellenére, hogy az ilyen földek úrbéres jellegét a paraszrok által bemutatott dokumentumok, vagy akár az első fokú bírói ítéletek okmányai is kétségtelenül igazolták. Az úrbéri patens kiadása után mégsem az egykor törvényes hanem már a *redukált telekszám* vált a hivatalos eljárás alapjává. A telekszám redukálásával előállott új típusú maradványföldeket azután a paraszttal váltatták meg. Természetes, hogy a parasztok megtámadták a telki földek e hányadának maradvánnyá történt átminősítését. Kevés sikerrel.

Végül: azokat az egykor valóban úrbéri járandósággal terhelt és ezért 1848 előtt az állami adó alapját képező földeket, amelyeket a paraszrok *úrbéres jellegű* szerződéses jogviszony alapján használtak (ezek voltak az „úrbérpótló” szerződésű földek), a volt földesurak igyekeztek *ideiglenes szerződésű* és így *majorsági jellegű* földeknek feltüntetni a bíróság előtt. E törekvések előkészítését célozták az ötvenes esztendőök folyamán elszaporodó, újabb és rövid lejáratú szerződéskötések. Az ezt igazoló dokumentum felmutatása a bíróságon igen gyakran többet ért az igazságnál. A kárvallott parasztok — ha egyáltalán tudták, akkor is — hiába bizonygatták úrbérpótló szerződéses jogviszonyukat. Ez a helyzet — főként az ország északi-északkeleti megyéiben élő parasztnépet érintette előnytelenül. A szándékosan előre megváltoztatott szerződések *ideiglenes* voltának írásbeli dokumentuma a legtöbb esetben elérte a célját. Az ideiglenes szerződésű földek ugyanis a patens 20. paragrafusa szerint *földesúri jogúak* lévén, még megválthatók sem voltak a paraszrok részéről.

Elv és praxis tehát korántsem estek egybe. Az utóbbi az érintett paraszttömegekre nézve határozottan negatív irányban tért el az előbbi vonalától.

6. A birtokrendező-eljárás kutatásának módszertani problémáiról

Történetkutatásunk azt már megállapította, hogy 1847-től 1864-ig bezárólag, milyen ütemben és eredménnyel haladt előre a jobbágyszabadítás újraszabályozásával kapcsolatos birtokrendezési eljárás. Ma már a folyamat viszonylagos lelassulásának és felgyorsulásának ütemváltásait is ismerjük. Tudjuk ugyanis, hogy a rendezőeljárás menetében bekövetkező fordulat az 1861. esztendőre tehető, amikor több peres ügy zúdult az akkori adminisztrációra, mint a megelőző tíz esztendőben összesen. Az 1864. évre vonatkozó, de 1865-ben készült kimutatás adatai szerint pedig az alábbi eredményeket regisztrálhatjuk. Az adatsorok — a közben változó politikai és közigazgatási helyzetnek megfelelően — ekkor már 50 megyére vonatkoznak. A számarányokat azonban — a korábbiakkal való összevethetőség céljából — ezúttal is csak a 42 megyére redukáltan említjük meg. Eszerint az egész eljárás 1864 végén a számba vett helységek 48,4%-ában már véglegesen lezárult; 48,2%-ában még folyamatban volt; 3,4%-ában még ekkor sem kezdődött el. A számarányok tehát kétségtelen előrehaladásról tesznek tanúságot a korábbi állapotokhoz képest. A munkálatok az ország mezőgazdaságilag fejlett területein haladtak

leginkább előre. A perek sokasága elsősorban Moson, Tolna, Somogy, Fejér, Veszprém, Esztergom, Békés, Csongrád és Pest megyék községeinek nagyobb részében fejeződött be. A számarányok ugyanakkor azt is mutatják, hogy még 1864 végén is közel annyi helységben maradtak lezáratlanok a birtokperek, mint ahányban ténylegesen befejeződtek. Ez viszont azt jelentette, hogy az újraszabályozás a gyakorlatban még távolról sem döntötte el ezidőtájt véglegesen a paraszttulajdon sorsát — különösen a hosszan elhúzódó legelő- és erdőelkülönítések dolgában. Vagyis: a paraszti és volt urasági földek szétválasztása a polgári forradalmat követő több mint másfél évtized elmúltával sem történt meg mindenhol véglegesen. Ez a körülmény viszont nem csekély mértékben hátráltatta — főleg az ország gazdasági és szociális szempontból egyaránt elmaradottabb peremmegyéiben — a tőkés gazdálkodás új követelményeinek megfelelő termelési és művelési eljárások térhódítását.

Történetkutatásunk a jobbágyszabályozás egész problémakomplexusával összefüggő birtokrendezések joggyakorlatát és felettebb bonyolult mechanizmusát is feltárta. Különösen az utóbbi években végzett mikrovizsgálatok során. Tette ezt abból a megfontolásból, hogy *minden olyan lényeges mozzanatot* tetten érjen, amelynek ismeretében az egyes perek eredményeire történetileg hiteles magyarázatul szolgálhat. Ezen elemző vizsgálatok sora az alábbi fontosabb módszertani megállapításokhoz vezetett.

a) *Egyedül* a jogszabályok ismerete távolról sem elegendő az egész eljárás menetének és eredményeinek feltárásához, mert a tényleges gyakorlat számos ponton eltért a jogszabályoktól. Ezek az eltérések pedig a helytől és a történetileg folyvást módosuló viszonyoktól, továbbá a községenként szintén különböző perügyek speciális tényezőitől függenek. Következésképpen: a vizsgálatok csak *a jogszabályok és a mindenkori, helyi gyakorlat állandóan konfrontált és kontrollált módszerével* hajthatók végre.

b) A fenti módszertani alapállás vezetett el annak felderítéséhez, hogy *azonos* eredmények *különböző* okoknál fogva és módokon jönnek létre; viszont *azonos típusú helységek azonos tárgyú* perci *különböző* eredményekre vezetnek. Ebből pedig az is következett, hogy módszertanilag nem elégséges a peres eljárás *kezdő* szakaszának, illetve az ebben a *kezdő stádiumban* levő állapotoknak a végső eredményekkel való *közvetlen* összevetése. Elkerülhetetlen a *perfolymat* kezdő és végpontjait összefűző, *közbeeső* és állandóan variálódó részfolymatok vizsgálata is, hogy a végeredmények *hogyanjainak* és *miértjeinek* kérdéssorozatára kellő választ adjunk. E módszertani felfogásunkat igazolandó szűrőpróbaszerű vizsgálatokat végeztünk 60 helység 11 különböző fekvésű, tájrajzilag is szórt megyéjének perügyei kapcsán. Kitűnt, hogy a per kezdetén a számbavett úrbéres jobbágytelek összesített száma a per folymata alatt 2256-ról 1862-re csökkent; 394 telekszámmal redukálódott. Ez viszont az egyik, ha nem a legfontosabb körülmény, ami az érintett paraszttulajdon terjedelmét vagy tulajdonba vételének *módját* a per folymán módosítja. A telekszám változásának ténye mögött a következő tendenciákat állapítottuk meg.

A 2256 telekszámnak 78 824 hold, az 1862-nek viszont 66 673 hold úrbéres illetményföld felelt meg. Mivel azonban a vizsgált helységekben illetményen felüli maradványföldek is voltak, a per kezdetén valójában nem 78 824, hanem 92 639, annak vége felé pedig nem 66 673, hanem 84 979 hold egykori úrbéres paraszttulajdont mértek fel. A parasztek földvesztesége így a két időpont között összesen 7660 hold volt. Csakhogy távolról sem mindegy, hogy ez az eredmény *hogyan* és *miért* alakult ki. Megállapítottuk ugyanis, hogy a perek folymán a parasztföldek jogi átminősítései folytán az alábbi tendenciák érvényesültek. A telekszám redukálása okából 14 637 hold illetményföld veszett el. Viszont ugyanakkor a régi maradványföld egy részét telkesítették. Ennek következtében 2486 hold pusztán *jogilag* képezett új illetményföld is keletkezett. Ezért az összes illetményföldek tényleges csökkenése csak 12 151 hold volt. Mivel azonban a régi illetményföldekből 8834 hold maradványfölddél, a régi maradványföldekből viszont csak 4343 hold minősült át — ismét csak jogi értelemben — illetményfölddél, végül is 4491 hold új maradványföld keletkezett. Ezért az illetményföldek összesen 12 151 holdnyi csökkenését a 4491 hold újonnan képezett maradványföldek keletkezése mérsékelte. Így alakult ki a 7660 holdnyi vesz-

teség mérlege. De a 4491 hold újonnan létrehozott maradványföldek *eredetileg olyan telki illetményű* parasztföldek voltak, amelyekért nemcsak legelő- és erdőjárandóság illetve meg a parasztokat, hanem ezek a földek az *állami* kárpótlás alapját is képezték. Az új helyzetben viszont az átmínósult maradványföldekért már nem járt sem legelő, sem erdőilletmény. Tulajdonba vételükért pedig *maguk a parasztok* voltak kötelesek megváltást fizetni a birtokosok részére.

Fentieket összegezve: az eljárás bemutatására és tényleges eredményeinek számbavételére nem elégséges csak a kiinduló és a befejező etapok ismerete. A „hogyan” és a „miért” problematikájának a vizsgálata feltétlenül közbeiktatandó. Ez viszont csak az *egész folyamat* nyomkövetése alapján lehetséges. S e ponton ütköztünk az eddig megoldatlan feladatok halmazába.

Történetírásunk ugyanis ezideig nem tudott *országos szintű* mérleget vonni a birtokrendezési eljárás eredményeiről. Csupán községi és megyei szintű eredményeket tett közzé. A szintézis hiányának alapvető oka a *kedvezőnlen forrásadottságokban* rejlik. Ha ugyanis a Bécsben székelő egykori Legfelsőbb Úrbéri Törvényszék, az Úrbéri Főtörvényszékek és a Pesti Királyi Ítéltábla Úrbéri Osztályának a Magyar Országos Levéltárban hajdan őrzött értékes iratai ma is megvolnának, történetkutatásunk bizonyára nem küszködne a hiányok felderítésével. Ezek pusztulása okából viszont ma már csak az egykori cs. kir. Úrbéri Törvényszékeknek a megyei levéltárakban őrzött — és hiányai ellenére is, roppant tömegű — iratanyaga áll a kutató rendelkezésére. Ez a forrásanyag azonban — eredeti funkciójánál fogva — csupán *községi szintű* adatokat tartalmaz. Az országos viszonyok sűrűjébe nem enged bepillantani. Ezért az átfogó kép megrajzolása elé szinte áthidalhatatlan akadályokat emel. Egyik forrástanulmányunkban megbecsültük, hogy a kutatonak, csupán a nyers adatfeltárás elvégzése, de még távolról sem a történeti összkép felvázolása céljából, kereken 800 ezer alapadatot kellene kritikailag is ismernie ahhoz, hogy a minimális adatbázisra szert tegyen. Ez természetesen nem hogy egy kutató, de még egy munkacsoport erejét is alaposan igénybe venné. Az is kérdés; hogy a lépésről-lépésre haladás célhoz vezet-e. Az eljárás mechanizmusának feltárása és a helyi specifikus tényezők felderítése esetében az ilyen elemző munkálatok folytatása kétségtelenül fontos. A kívánatos összkép kidolgozása azonban — tudjuk — nem a részeredmények egyszerű és közvetlen summázatából kerekedik ki. Ismereteink jelen fokán az elvi problémákra összpontosuló elemzések folytatása mellett, már a mintavételek alapján történő regionális kutatások elkezdését is célra vezetőnek tartanók. Ennek a mintának a kidolgozása és az alkalmazott módszer ismertetése, szükségképpen túlhaladja e referátum amúgy is tág kereteit.

IRODALOM

A Magyarországon és az egykori Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban, valamint a Galíciában kivívott és végrehajtott jobbágyszabadítás történetének ma már könyvtári irodalma van. Ezek a történelmi sorsforduló gazdasági-társadalmi és politikai szempontból egyaránt jelentős eseményeit — okmánypublikációkkal is megtűzdelve — részletesen adják elő. Ugyancsak bő irodalom szolgál tanulságul a hajdani Poroszországban és lengyel tartományaiban végrehajtott felszabadítás gyakorlatáról is. Az összkép mindezekből csak összehasonlító vizsgálatok alapján bontható ki. A referátum céljából írt tanulmányunk e II. fejezetéhez — a teljesség igénye nélkül —, a főbb témakörök sorrendjében az alábbi munkákra hivatkozunk.

Az osztrák történetre általában: H. Hantsch: Die Geschichte Österreichs. I—II. k. Graz-Wien-Köln. 1959. Újabbban: Kaindl—Pirchegger—Klein: Geschichte und Kulturleben Österreichs von 1792 bis zum Staatsvertrag von 1955. Wien-Stuttgart, ötödik bővített kiadás. 1965.

A jobbágyszabadításról különösen: H. Friedjung: Österreich von 1848 bis 1860. I—II. k. Stuttgart-Berlin 1908. C. von Czoernig: Oesterreich's Neugestaltung 1848—58. Stuttgart-Augsburg 1858. K. Grünberg: Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlichen-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. I—II. k. Leipzig. 1893—94. Ugyanő: Die Bauernbefreiung in Österreich-Ungarn, Handwörterbuch der Staatwissenschaften. Jena. 1909.

A hazai irodalomban az összehasonlító vizsgálatokat *Niederhauser Emil* kezdeményezte „A jobbágyszabadság Kelet-Európában” című művével. (Megjelent: Budapest, 1962-ben.)

A magyarországi jobbágyszabadság alapvető kérdéseiről bőszéges irodalom tájékoztat. Erre referátumunk irodalomjegyzékében hivatkozunk. Az itt közre adott II. fejezet kapcsán, csupán a *debreceni kormányzat 1849 évi parasztpolitikájának* irodalmi feldolgozására utalunk. Lásd: *Barta István*: A kormány parasztpolitikája 1849-ben (Századok, 1955. 6. sz. 849—881 és 1956. 1—2. sz. 4—68).

Az abszolutizmus kori parasztság helyzetéről, régebről: Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849—1867. Bp. 1951 (szerk.: S. Sándor Pál). Szemléletileg és módszertanilag is túlhaladott, de használható adatokkal. *Mérei Gyula*: Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez. (Századok 1950. 1—4. sz. 235—298). Újabb: *Für Lajos*: Jobbágyszabadság. (A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914 című kétkötetes tanulmánykötetben, amelyet Szabó István vezetett be és szerkesztett: I. k. 33—153). A majorságiakról *ugyanő*: A majorsági zsellérkérdés rendezése 1848—1896 (Agrártörténeti tanulmányok. Szerkesztette: Szabó István, Bp. 1960. 415—543).

Az abszolutizmus kori parasztszervezményekről: Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 66—74, 92—97, 151—204. Ugyanerről: *Mérei Gyula* i. m. 239—242, 247—249. A mozgalmak jellegéről elsősorban *Sashegyi Oszkár* iratpublikációja tájékoztat: Munkások és parasztszervezmények Magyarországon 1849—1867 címmel. Bp. 1959. Sok feltáratlan adat van még a Magyar Országos Levéltár Geringer-féle, főként pedig a Magyarországi cs. kir. Katonai és Polgári kormány, továbbá a visszaállított Helytartótanács iratanyagában.

Az 1853. évi március 2-án kelt úrbéri nyílt parancs kiadását előkészítő munkálatokra *vesd össze elsősorban: Sashegyi Oszkár*: A jobbágyszabadság végrehajtásával foglalkozó 1849. évi „oktatás” a föld népehez című tanulmányát (Agrártörténeti Szemle, Budapest-Gödöllő. 1957. 3—4. sz. 191—201). A patens kiadását megelőző viszonyokra: Parasztságunk, 60—76. lapjait: továbbá: *Für Lajos*: Jobbágyszabadság... 43—45. lapjait. Az adminisztratív előkészületekről a Magyar Országos Levéltár. Abszolutizmus. D. 55. számú fondjában a Geringer-féle általános iratok között az 1852. évi 1869. számú ügyirat nyújt felvilágosítást. Itt található a kárpótlás bevallásának módjáról szóló utasítás szövege is. Az előlegek kifizetésének módjáról a Birodalmi Törvénylap 1849. évi 317. száma rendelkezik.

Az úrbéri és a kárpótlási nyílt parancsok német-magyar nyelvű szövegére lásd: Magyarországot illető Országos Törvény- és Kormánylap 1853. I. k. 212—225, illetve: 225—232. lapjait; ugyanerről: Birodalmi Törvénylap 1853. XIV. darab. 39. száma.

A kifizetett előlegekről és a kárpótlás lebonyolításának módjáról régebről: *Lóránth Mária*: Adatok az úrbéri kárpótlás történetéhez 1849—1853. Bp. 1927; ugyanerről: Parasztságunk... 27. Az egész kérdéskörrel átfogó képet ad *Bernát Gyula*: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon (Bp. 1935) című, a bécsi levéltári anyagot is részben hasznosító munkája. A kötvények veszteséges értékesítéséről a pénzpiacra: *Kovács Edit*: Az úrbéri kármentesítési kötvények alakulása 1856—1867 című közleményében számol be újabb (Agrártörténeti Szemle, 1971. 1—2. sz. 77—84).

Az adóügyekről lásd elsősorban: Magyarországot illető Országos Törvény- és Kormánylap rendelkezéseit az új fogyasztási adókról (1851. I. k. 3—22). Vessd össze: *Bernát Gyula*: id. munkájának főként 226—227. lapjait; továbbá: *Lónyay Menyhért* munkáit: Hazánk földterületi és adóviszonyai (Statistikai Közlemények, I. k. Pest 1861); illetve: Újabb adatok a magyar birodalom földterületéről s adóviszonyairól: Közügyekről. Nemzetgazdászati újabb dolgozatok. Pest. 1863.

A forradalom utáni paraszti birtokviszonyokról és a birtokrendezésekről az utóbbi időben számos munka látott napvilágot. Ezek szerzőinek mindegyike kisebb-nagyobb területi egységek vizsgálatára kényszerült. A dolgozatunkban jelzett forrásadottságok ugyanis még nem tették lehetővé az országos kép felvázolását. E munkák közül — ismét csak a teljesség igénye nélkül —, témaállításunk szempontjából, az alábbiak hivatkozására szorítkozunk.

A birtokviszonyokról: *Orosz István*: Egy borsodi falu birtokviszonyai a jobbágyszabadság után. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetének Évkönyve I. k. 1962); *Bali János*: Sárszentlőrinc az 1859. és 1887. évi kataszteri felmérések tükrében (Agrártörténeti Szemle, 1966); *Ugyanő*: Legelőcsökkenés — zsellérföld. (Történeti Statistikai Évkönyv. 1967—68. Bp. 1970); *Simonffy Emilnek* számos, értékes tanulmányai közül, főként: Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyszabadság után. Kilenc falu történeti statisztikai vizsgálata (Agrártörténeti Szemle, 1968. 1—2. sz. 131—177); *ugyanő*: A paraszti birtokviszonyok vizsgálata tizenkét Nyugat-Somogy-i faluban (Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. I. sz. Kaposvár. 1970. 113—131); *Tóth Tibor*: Adács község birtokviszonyai 1850—1877 (Agrártörténeti Szemle, 1966. 3. sz. 263—376); *Sándor Pál*: A parasztszervezmény különös tekintettel a szőlőbirtoklásra (1851-ben) (Agrártörténeti Szemle, 1966. 4. sz. 547—552); *ugyanő*: Adatok a parasztszervezmény történeti statisztikai vizsgálatához

Veszprém megyében (A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 9. sz. Veszprém. 1970. 153—175); *ugyanő*: Az urbéris népesség megoszlásának statisztikájához Fejér megyében 1828—1864. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv. 7. sz. Székesfehérvár. 1973. 215—273).

A birtokrendezéseket lebonyolító bíróságok ügyrendi eljárásáról a Bel- és Igazságügyminisztérium 1856. február 2-án kelt rendelete tájékoztat. A paragrafusok szövegét lásd a már idézett Országos Törvény- és Kormánylap 1856. évi számában, a 22—73. lapokon. Az egész bírósági procedurára az egykorú irodalomból lásd főként: *Tóth Lajos*: Urbéri Kalauz. Pest. 1872; *Tóth Lőrinc*: Elméleti és gyakorlati útmutató urbéri ügyekben. Pest. 1857; *Bodnár István*: Eszmétörödékek az urbéri szabályozások körül (Pesti Napló, 1857. évi január 18. és 20-i szám); *Bay Ferenc*: A birtokrendezési perek természetének rövid vázlata. Debrecen 1856; *Fogarasi János*: Törvénykezési kalauz. A magyar országban ideiglenesen felállított bíróságok, nem különben ügyvédek fontos teendőiben útmutatásul. Pest. 1850 (Második kiadás 1851-ben); *Ügyvédek és perlekedők kézikönyve*. Pest. 1862; *Kallós Lajos*: Magyarországi főtörvényszék ítéleteinek gyűjteménye a mostani időkig. Debrecen. 1862; *Tóth Lőrinc*: Urbéri ügyek — urbéri bíróságok (Jogtudományi és Törvénykezési Tár I. k. 1855); *Mészáros Károly*: A birtokrendezés főmozzanatai (Magyar Sajtó 1856. 203); *Lónjay Menyhért*: A birtokrendezések előhaladása (Statisztikai Közlemények. Pest. 1863. 137—141); *ugyanő*: Az urbéri rendezés és a tagosítás ügyének állása Magyarországon (Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények. Pest. 1865. 5—72). A forrásadottságokról és értékesítésükkel kapcsolatos módszertani kérdésekről: *Sándor Pál*: A birtokrendezési periratok (Értekezések a történeti tudományok köréből. 69. szám. Bp. 1973); rövidített német nyelvű változatát lásd: Die Urbialregulierungs-Prozessakten címmel (Agrártörténeti Szemle, 1973. Supplementum 1—42). Az eljárás előrehaladásáról és üteméről: *ugyanő*: A birtokrendezéssel kapcsolatos 1852. évi »Kímutatás« és az 1859. évi »Áttekintés« eredményei (Statisztikai Szemle, 1973. 1. sz. 60—74). A történeti feldolgozások közül lásd: *Szabad György*: A tatái és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 311—372); *Für Lajos*: A palotai jobbágyság utolsó pere a földesúrral. Jobbágyszabadítás Rákospalotán (A Rákospalotai Múzeum Évkönyvéből. Hely nélkül. 1964. 33—75); főként: *Simonffy Emil*: Urbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyszabadítás után c. nagy tanulmányát (Agrártörténeti Tanulmányok. Szerkesztette: Szabó István. Bp. 1960. 339—403). *Ugyanő*: Elkülönítés és tagosítás Kaposváron a jobbágyszabadítás után (Levéltári Évkönyv. 2. sz. Kaposvár. 1971); *ugyanő*: Zalaegerszeg harca a legelőért (Zalai Gyűjtemény. II. k. Zalaegerszeg, 1974. 85—99); továbbá: Kanizsa utolsó pere a földesúrral (A Nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Évkönyve. Nagykanizsa, 1972. 121—141); *Fegyő János*: Urbéri perek és jobbágyszabadítás a ráckevei járásban. Ráckeve. 1968 (Ráckevei Füzetek. 4. sz.); *Vargyai Gyula*: Jobbágyszabadítás Esztergom megyei egyházi birtokokon. Bp. 1963. A peres eljárás részleteinek bemutatása az országos adatok felmérésével: *Sándor Pál*: Esettanulmány módszertani séma kidolgozásához (Agrártörténeti Szemle, 1975. 3—4. sz. 353—398). Az osztályozási proceduráról: *ugyanő*: A bogdányi birtokrendező per az osztályozás tükrében (Történelmi Szemle, 1975. 4. sz. 582—607).

Sándor Pál

„A dualizmus historiográfiai kérdései” c. magyar—szovjet tanácskozás, Budapest 1975. szept. 17.

Beszámoló az ülésről

1975. szeptember 17-én — a különböző kutató és egyetemi intézményekben dolgozó szakemberek aktív részvételével — folyt le a szovjet—magyar történész-konferencia a dualizmus historiográfiájának témaköréről. A konferenciát hét tanulmány készítette elő. E tanulmányok részben széles spektrumból, részben egy-egy szűkebb kérdéscsoport vizsgálatával foglalkoztak a kor historiográfiai kérdéseivel. E tanulmányok lényege a következőkben foglalható össze:

Somogyi Éva: „Oszták patriotizmus — német nacionalizmus problémája 1866—67-ben a mai oszták történetírás tükrében” c. tanulmánya a második világháború utáni oszták — és részben német — történetírás által kellően nem exponált kérdéssel foglalkozik, s kiemeli, hogy az oszták történetírás számára nagyrészt idegen az a történeti megközelítés: hogyan hatott az oszták-német nemzeti fejlődésre a Bundból kiszorult Habsburg hatalom kiegyezése a magyar és az oszták liberális törekvésekkel. Általánosnak tekinthető az a megfogalmazás, hogy a Königrätz-i vereséggel Ausztriának nemcsak a német hegemoniát kellett feloldania, hanem le kellett mondania a centralizált összbirodalomról. Ez a szemlélet visszavezethető a század első

fele liberális történetírásának hatására, amely a Monarchiát nemzetfeletti államnak tekintette; természetesnek vette, hogy a németiség a Monarchia vezető nemzete, nem létezik külön osztrák-német érdek, így nincs saját osztrák-német nemzeti történelem sem. E szemlélet következményeit a szerző kimutatja *H. Hantsch* írásaiban, amelyekben az osztrák-németiség német és osztrák voltának, a német nemzethez, vagy a Habsburg-birodalomhoz tartozásának dilemmája alig merült fel. A Hantsch-sal szembenálló *G. Franz* látja az osztrák-német nemzeti törekvések 1848 évbeni megosztottságát, továbbá, hogy 1866-ban már nem társadalmi törekvések ütköznek meg, hanem nemzet áll nemzettel szemben, s hogy Königrätz hatására született meg az osztrák-német nacionalista mozgalom, elfogadhatatlan azonban az a megállapítása, hogy ez a mozgalom az idők folyamán a Monarchia feladása árán is a németek nemzeti egységét kívánta létrehozni, s 1848 demokratikus hagyományaihoz kapcsolódott volna.

Az eddigiektől élesen eltér a marxista igényű *É. Priester* felfogása, amely az osztrák nemzet évszázados önálló létét igyekszik bizonyítani, álláspontja szerint az osztrákság már a XIX. század első felében is önálló nemzeti tudattal rendelkezett, így a Königrätz-i vereség nem tekinthető nemzeti tragédiának, vagy vereségnek. Ez a szemlélet a második világháború utáni önálló osztrák nemzeti érdekek szempontjából politikailag érthető ugyan, de nem érteti meg, hogy miért vált az osztrák nacionalizmus, keletkezésétől (Königrätz-től) antiliberális, szélsőségesen reakciós irányzattá. Priester felfogásával némileg rokon a marxista műveltségű *A. Fuchs* álláspontja. Ő is az önálló osztrák nemzet alaptéziséből indul ki, szerinte a nemzetté válás 1870 táján befejeződött, a német egység gondolata csupán epizód volt. Nagyon fontos azonban Fuchs munkásságának az az oldala, amely kimutatja, hogy az osztrák nemzet létrejötte mellett, jelentkezik egy szélsőségesen reakciós német nacionalizmus is, s az osztrák történeti fejlődés egyik fontos sajátossága, hogy a liberalizmus és a nacionalizmus nem fejlődött párhuzamosan. Fuchs felismerte az osztrák patriotizmus és a német nacionalizmus feloldhatatlan ellentmondását, amely a Monarchia nemzeti problémáinak kiéleződésével a demokratizmus és a liberalizmus meggyengüléséhez vezetett.

Gonda Ime: „Az 1867. évi kiegyezés osztrák historiográfiájának néhány problémája” c. tanulmánya elsősorban a neoabszolutizmust jellemzi, majd leszögezi, hogy a forradalmak után a neoabszolutista centralizmustól a feudális föderalizmusig minden kormányzati rendszer megbukott, ezért a birodalom belső egyensúlyának helyreállítására az uralkodó és a német burzsoázia számára egyetlen járható út a Magyarországgal történő kiegyezés maradt. A kiegyezés gazdasági előnyei mellett az osztrák alkotmányosságnak a magyar országgyűlés jogköréhez hasonló visszaállítása vonzó erőt jelentett az osztrák polgárság részére. Ezt emeli ki *W. Rogge*, aki a Reichsrat alkotmányos jogait ugyanolyan biztosítékokkal kívánta megerősíteni, mint amelyekkel a magyar alkotmány rendelkezik. Rogge azon kevesek közé tartozik, akik az osztrák alkotmányosság biztosításában a kiegyezés pozitív elemeit hangsúlyozta, gazdasági vonatkozásban azonban ő is a magyar túlsúly álláspontjára helyezkedett. A későbbi osztrák történetírásban egyre erőteljesebben fedezhető fel a magyar túlsúly mítosza. *H. Friedjung* szemléletében már nincs nyoma a kiegyezés által az osztrák alkotmányosság helyreállítására gyakorolt kedvező hatásnak, a kiegyezés szerinte olyan kényszerhelyzet következménye volt, amelyben Ausztria került hátrányos helyzetbe, a magyarok élveztek minden előnyt, s a Monarchia „néptörzsei” között vezető helyet biztosítottak maguknak. Friedjung azonban reális elismeréssel ítélte meg F. Deáknak a kiegyezés körüli szerepét, rámutatott a magyar alkotmányosság és közigazgatás „nemesei” és antidemokratikus jellegére, s arra, hogy a kiegyezés tette lehetővé Magyarországon a nemzetiségi elnyomást. Friedjung volt egyik legmarkánsabb képviselője az osztrák vezető körök azon véleményének, amely saját egyeduralmának elvesztésében úgyszólván kizárólag a magyarok „győzelmét” látta. *J. Redlich* — bár lényegében nem tért el Friedjung alapvető megállapításaitól — a kiegyezésben már az osztrák fejlődés olyan törvényszerűségét látta, amely Ausztria német polgársága számára egyedül biztosította néhány évtizedre a nagyhatalmi helyzetet, s kiemelte, hogy a Monarchia felbomlását több évtizedes folyamat előzte meg; rámu-

tatott arra, hogy Ausztria csupán látszat-alkotmányossághoz jutott, s a kiegyezés az ausztriai németeknek ugyanolyan előjogokat biztosított a többi nemzetiségek fölött, mint a magyaroknak.

Redlich álláspontjának marxista kritikája után a tanulmány a *V. Bibl* munkáiban található elfogultságra mutat rá, amely „birodalomfelosztó paktum”-nak tekinti a kiegyezést, amely lényegében a neoabszolutizmus szemléletét tükrözi, s amely szerint a „dualizmus, ahogy azt a következmények is mutatták, nem erős pillére volt a Monarchiának, hanem a sírja”. E szerzőkkel szemben *H. Hantsch* már kiemelte, hogy a Monarchia nagyhatalmi helyzetét sikerült megőrizni a kiegyezés által, s ennek érdekében a magyar nemzet késznek mutatkozott szuverenitásának bizonyos részeitől lemondani. Hantsch hangsúlyozta azt is, hogy a későbbi bomlasztó erők felülkerekedésének nem a dualizmus volt az oka, hanem a rendszer merevsége. Hantsch tehát „elnézőbb” a kiegyezéssel szemben, s ez főleg a szláv federalizmus ellenes hangulattal magyarázható, de a magyar kormányok szerepét a Birodalom felbomlásában ő is negatívan értékeli.

A szerző rámutatott, hogy az osztrák történetírás egyoldalúsága abban summázható, hogy a kiegyezés és a dualista rendszer negatív elemeit a magyarságban keresték, ahelyett, hogy az azt megelőző neoabszolutista rendszer felelősségével foglalkoztak volna, továbbá, hogy abszolutizálták a Habsburg Monarchia történeti korszakát. A birodalom felbomlása belső törvényszerűségének következménye volt, amelynek gyökerei a megelőző korszakokba nyúltak vissza.

Diószegi István: „Egy történelmi kép változásai. Viták és értelmezések a Habsburg Monarchiáról” c. tanulmánya bevezetőként leszögezi, hogy a Monarchiában végbement folyamatok csak kései, másodlagos és sokszor eltorzult változatai voltak a nyugat-európai fejlődésnek. Ennek ellenére a soknemzetiségű államalakulat hosszú idő óta a nemzetközi érdeklődés előterében áll. Ennek elsősorban az az oka, hogy gyakran nem tudományos megfontolások, hanem a nemzetközi politika aktuális kérdései irányítják a kutatók egy részét. Így a nyugat-európai és az amerikai történetírás az első világháború előtt és alatt osztrák-ellenes volt, s a Monarchiát mint német szövetségest pusztulásra ítélte. A fasiszta Németország terjeszkedése idején viszont ugyanez a történetírás már az európai egyensúly biztosítékaként fedezte fel a Habsburg-monarchiát. A közép-kelet-európai történetírásban ez az irányváltás nem fedezhető fel, az utódállamokban a történetfelfogás nemzeti irányzatú volt és maradt, a német történetírás hagyományos osztrák-ellenessége sem változott.

A nemzetközi munkásmozgalom lesújtó kritikában részesítette a Monarchia megmerevedett félféudális struktúráját, s a nemzeti kérdés megoldásának szükségessége mellett az osztályharcot helyezte a nemzeti harcok fölé. A mai marxista történetírás részére az 1918 novemberi lenini program, a „szabad népek testvéri szövetsége” a biztos iránytű. A közép-kelet-európai szocializmus saját múltját is új módon értelmezi, és azt igényli, hogy a közös történelmet a „szabad népek testvéri szövetsége”-nek szemszögéből tekintsék át. A szocialista országok történetírása ma már mindenütt hajlamos ennek az objektív társadalmi szükségletnek a szolgálatára, s ez az új szemlélet jellemző a magyar történetírára is.

Kolossa Tibor: „Az Osztrák-Magyar Monarchia problémái a magyar történetírásban az elmúlt tíz évben” c. tanulmánya elsősorban a korábbi korszakok állásfoglalásainak lényegét foglalja össze. A liberális felfogású *G. Gratz* és a konzervatív-antikapitalista *Gy. Szekfű* munkáiról kimutatja, hogy mindkettő a hivatalos állásfoglalást képviselte, lényegében pozitívan ítélte meg a kiegyezést. Ezzel szemben a két világháború közötti publicisztika, részben a dualizmus kispolgári, függetlenségi eszméitől indítva, részben a parasztpárti ideológiától vezettetve elítélte a kiegyezést, a függetlenségről történt lemondás, a nemzetiségi elnyomás, a nagybirtok-rendszer fenntartása és a német imperializmus szolgálata miatt. A marxista történetírásban vezető szerepet játszott *Révai József* 1930-as évekbeni felfogása csak fő vonásaiban egyezett meg az említett ellenzéki felfogással, de elvetette azt a nézetet, hogy Magyarország a dualizmus korában feudális, vagy félféudális ország lett volna, alapvetőnek tekintette, hogy 1848-tól kezdve a tőkés rendszer volt az uralkodó, s a nemzetközi fejlődés szempontjait figyelembe véve olyan „reális kompromisszumnak” tekintette a kiegyezést, amely elősegítette a tőkés fejlődést.

A Révai munkásságán alapuló marxista történetiszemlélet reális tendenciái az 1950-es évek első felében eltorzultak, s a dualizmust szélsőségesen elítélő megfogalmazások jutottak uralomra. 1956 után megindult a reális és tudományos történeti felfogás kialakulása, amelyet elősegített az 1950-es évek elején megindult kutatások által feltárt nagymennyiségű új tényanyag.

Az 1955. évi prágai nemzetközi konferencia referátumai alapján tarthatatlanná vált Magyarország félgymarmati függésének tétele, előtérbe került az a tény, hogy a magyar uralkodó osztályok jelentős befolyást gyakoroltak a Monarchia központi politikájára. Az 1964. évi budapesti nemzetközi Monarchia-konferencia ugyancsak jelentősen előmozdította a monopolkapitalizmus fejlődésének, az agrárkérdésnek és a nemzeti kérdésnek tisztázását, eredményei az 1964-ben megjelent kétkötetes Magyarország Története c. kézikönyv gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti tárgyalásában is megmutatkoznak, amelyek egyben számos új anyagot is feltártak.

Hanák Péter 1967-ben kimutatta, hogy Ausztria, illetve Magyarország részesedése a Monarchia nemzeti jövedelmében a quóta arányának felel meg, továbbá, hogy a dualizmus idején ipari árolló alakult ki. Hanák megállapította, hogy a Monarchia közös piaca és pénzrendszere nagyarányú tőkebeáramlást és belső tőkefelhalmozódást tett lehetővé, így Magyarország a dualizmus idején gazdaságilag erősödött.

Katus László 1967. évi tanulmányában a gazdasági mutatókra alapozva elemezte az európai tőkés fejlődés különböző típusait, kiemelte, hogy az elmaradott Magyarországon potenciálisan sem voltak meg a tőkés fejlődésnek az angliaihoz hasonló feltételei; rámutatott a kapitalista gazdasági növekedés alapvető feltételeire, összehasonlította Oroszország és Magyarország gazdasági fejlődését, kimutatta, hogy a szuverén Oroszország tőkés fejlődése nem volt önállóbb, mint Magyarorszáé. A gazdasági fejlődés tehát nem elsősorban az állami önállóság mértékén múltott. 1970-ben publikált tanulmányában Katus hangsúlyozta, hogy Magyarország elmaradottságának gyökerei visszanyúlnak a középkorba, a dualista kapcsolat a gazdasági növekedésnek inkább kölcsönösen ösztönző, semmint hátráltató tényezője volt.

Berend T. Iván és Ránki György 1966, 1969 és 1972-ben publikált munkáikban össz-európai összefüggésekbe helyezve vizsgálták számos kelet- és délkelet-európai ország gazdasági-társadalmi átalakulását. Végkövetkeztetésük szerint ebben a térségben az első világháborúig előrehaladt, de nem fejeződött be a modern ipari társadalommá való átalakulás, az állam fontos szerepet játszott az iparosodásban, de nem volt a tőkés fejlődés döntő, meghatározó tényezője. E gazdaságtörténeti kutatások és megállapítások szintézise található meg a dualizmus története 1972-ben megjelent új egyetemi tankönyvében. Megállapítható, hogy az új magyar gazdaságtörténet a közgazdasági összefüggéseket kvantifikációs módszerekkel analizáló modern tudományággá vált.

A politikátörténetben 1962-ben éles vita alakult ki a kiegyezés elkerülhetetlenségének és szükségszerűségének kérdésében (Hanák Péter és Szabad György között). A vitában elfoglalt álláspontok azonban az újabb kutatások hatására módosultak és közeledtek egymáshoz. Hozzájárultak ehhez Komjáthy Miklós munkásságának eredményei, amelyek megvilágították az uralkodói abszolútizmusnak a dualizmus államrendszerében fennmaradt súlyát és szerepét. Hanák Péter 1964-ben szembeszállt a Monarchia apológiáját hirdető nézetekkel, az 1967. és 1968. évi nemzetközi kongresszusokon előadott tanulmányaiban a túlsúly vagy függőség problémakörét tisztázta, s megállapította, hogy a belügyi kérdésekben Magyarország nem függött Ausztriától, a közös ügyekben mindkét ország kölcsönösen függött egymástól és alá volt rendelve az abszolút jogokkal rendelkező uralkodónak és a közös kormánynak; 1969-ben rögzítette, hogy a kiegyezés nem tekinthető eleve szükségszerű formának, reális kompromisszum volt ugyan, de csak időlegesen rendezte a birodalom átalakulásának politikai viszonyait, az 1918-as felbomlás azonban nem vezethető le a kiegyezésből.

A dualizmus történetfeldolgozásának átalakulásában, a Monarchia problémáinak az európai történeti perspektívába illesztésében nagy jelentőségű volt Diószegi István kiterjedt munkássága, amely tisztázta a dinasztikus nagyhatalmi diplomácia és a nemzeti erők küzdelmét a XIX. században. Galántai József monográfiája a politikátörténet új részeredményeit, s külön-

nösen a világháború kitörésének magyar vonatkozásait, *Dolmányos István* munkássága a századforduló utáni politikai válság, a magyar politikai pártok felbomlását, felfogásuk változását, a koalíció létrejöttének kérdéseit tisztázza. *Pölöskei Ferenc* monográfiái 1910-től a világháborúig terjedő évek magyar belpolitikáját vizsgálva rámutat az ortodox dualista tábor egyre erősebb konzervativizmusára, részletesen tárgyalta a Tisza-kormány retrográd politikai intézkedéseit, amelyek a felbomlási folyamatot igyekeztek meggátolni, egyben bemutatta a progresszív ellenzék törekvéseit, nézeteit is. *Somogyi Éva* új levéltári és sajtóanyag feldolgozásával dolgozta fel a kiegyezés ausztriai előzményeit, s bemutatta, hogyan vált az osztrák-német politikusok számára többségi nézetté a dualizmus elfogadásának szükségessége.

Mérei Gyula monográfiája a Dunamedence föderatív jellegű átalakítására irányuló terveket elemzi, *Kovács Endre* monográfiája pedig a kiegyezés létrejöttének külpolitikai előzményeit világítja meg. *Palotás Emil* az 1897. évi osztrák–magyar és orosz–belkáni megegyezést vizsgálja, *Szokolay Katalin* pedig a Monarchia lengyel politikáját az első világháború idején. *Farkas Márton* monográfiája a hadsereg szerepét mutatja be a Monarchia felbomlásában. A jogtörténészek közül *Pecze Ferenc* az 1870. évi trialista törekvések magyarországi hatásáról, *Sarlós Béla* a kiegyezés kodifikációs problémáiról írt tanulmányt.

Kolossa Tibor kiemelte, hogy az elért új eredményeket tükrözi az egyetemi tankönyv IV. kötete, s hogy az utolsó tíz év magyar történeti munkássága nemesak új tényeket, hanem új szempontokat is adott a Monarchia nemzetközi történetírása számára.

*T. M. Iszlamo*v: „Politikai harc Magyarországon az első világháború előestéjén (1906–1914)” c. tanulmánya, amely tulajdonképpen jóval többet nyújt, mint amit az aránylag rövid korszakot érintő cím ígér. A tanulmány lényegében három részre oszlik. A bevezető rész a téma sokrétűségének és nehézségeinek kiemelése mellett jelzi a polgári iskolák fő irányait, majd megállapítja, hogy a szocialista államokban új történetírói iskola születéséről és kifejlődéséről beszélhetünk, amely eredményesen tárja fel a Monarchia és a dualizmus történetét. A tények bázisára támaszkodó szocialista történetírói munka és tudományos módszer lehetővé tette a szocialista történészek részére a szűk nemzeti keretek legyőzését. Emellett a marxista történészek körében széleskörű nemzetközi együttműködés alakult ki, amelyek a prágai, a pozsonyi és a bécsi nemzetközi konferenciák anyagában már komoly eredményeket hoztak.

A magyar marxista történetírás nagy utat tett meg az anyaggyűjtéstől az átfogó munkák megírásáig. Ez a történetírás a 40-es évek második felétől az ötvenes évek végéig elsősorban a nemesi és a polgári történetírás örökségét számolta fel, majd a dogmatikus és nacionalista hibák kijavítására törekedett. A *Molnár Erik* által vezetett harc eredményeként *Pach Zsigmond Pál* és a *Kolossa-féle* tanulmányban felsorolt szerzők erőfeszítései folytán új történeti koncepció született, mely a történeti valóságnak megfelelően igyekszik ábrázolni Magyarországnak a dualizmus rendszerében betöltött szerepét, elvetette az ország félgymarmati helyzetéről szóló álláspontot, előtérbe helyezte a Monarchia egészére jellemző tendenciákat, és nagyban hozzájárult a gazdasági fejlődés általános törvényszerűségeinek tisztázásához. Iszlamo v a Magyarország 10 kötetes történetét előkészítő 1969. évi vitaanyagot tekinti a Monarchia két országa „kölesönös függősége” kérdésére adandó választ első kísérletének, s ehhez az anyaghoz számos kritikai megjegyzést fűz. Tisztázandónak tartja Hanák Péter téziseiben a dinasztia „nemzetekfeletti”, „harmadik erő” szerepének pontos tartalmát. Rámutatott arra, hogy a kereskedelmi és vámpolitikát elsősorban az osztrák burzsoázia érdekei határozták meg, hogy a fiatal magyar iparnak gyilkos konkurenciát jelentettek az osztrák iparcikkek. A tanulmány vitathatónak tekinti, hogy a dinasztia pártok és osztályok felett álló erőként jelent volna meg, hogy a közös ügyekben Magyarország nem Ausztriának, hanem az összbirodalmi érdekeknek volt alárendelve. Komjáthy Miklós és *Iványi Emma* munkássága azt bizonyítja, hogy Magyarország Ausztriától függő helyzetben volt.

Iszlamo v, *Fukász György*, *Dolmányos István*, *Pölöskei Ferenc* és *Galántai József* munkásságának és érdemeinek méltatása mellett rámutat, hogy a Justh-féle mozgalom társadalmi

és osztálybázisa még nincs kellően feltárva, s megállapítja, hogy a Dolmányos István monográfiájában felvetett problémák az egész háború előtti periódusra nézve aktuálisak maradtak.

A tanulmány második része a magyar munkásmozgalommal kapcsolatos, s a századforduló utáni válságot érintő magyar historiográfia egyes kérdéseit mutatja be és veszi kritikai elemzés alá. *Erényi Tibor* tanulmányaival egyetért annyiban, hogy a szociáldemokrata pártban kibontakozott vita az ország gazdasági függetlenségéről és politikai önállóságáról nem jelentette egységes elvi állásfoglalás kialakítását, hogy a párt 1905—1907. évi szerepe ellentmondásos volt, de erősebben tartja hangsúlyozandónak, hogy a pártvezetőség magatartása objektíve is a bécsi udvar érdekeit szolgálta. A tanulmány nagyra értékeli *Mucsi Ferenc* két monográfiáját az 1905/6-i politikai válsággal kapcsolatosan, de rámutat arra: erősebben kellett volna hangsúlyozni, hogy a Kristóffy—Garami paktum folytán a szociáldemokrácia nemcsak a koalíció ellen, hanem olyan nemzeti jelszavak ellen is harcolt, amelyek — ha demagóg megfontolásból születtek is — a dualizmus objektív válságának tendenciáit tükrözték. Iszlamov kiemelte azt is, hogy a szociáldemokrata pártnak magáévá kellett volna tennie a nemzeti önrendelkezés elvét, amely nem jelentette volna feltétlenül az ország szétszakadása melletti agitációt.

Márkus László munkásságából a tanulmány kiemeli Szabó Ervín, Jászi Oszkár, Garami Ernő, Kunfi Zsigmond nézeteinek és törekvéseinek alapos elemzését, azt a megállapítást, hogy bár a magyarországi szociáldemokraták eltorzították a történelmi materializmust és „gazdasági materializmussal” helyettesítették azt, mégis komoly szerepük volt a polgári-földesúri ideológia széttűzésében. Hasonlóan fontos Márkusnak az a megállapítása, hogy a szociáldemokrata teoretikusok a Kautsky-féle koncepcióból kiindulva helytelenül értékelték a dualista állam jellegét, nem értették meg a proletárdiktatúráról szóló Marx-i tanítást. A tanulmány vitathatónak tartja Márkus megállapításainak a nacionalizmussal kapcsolatos részét, s kiemeli, hogy a dolgozók tudatában megtalálható nacionalista maradványok ellenére, harcuk alapvetően osztályharc volt. Márkus is hangsúlyozta azonban, hogy a szociáldemokrácia védelmezte a proletár-internacionizmus és az osztályharc elvét, s ezzel új irányzatot kezdett a magyar történeti gondolkodás történetében, a tanulmány egyben rámutat arra a veszélyre, amely a társadalmi haladás és a nemzeti mozgalom szembéállításából, antagonizmusuk abszolutizálásából származhat. Végeredményben Márkus munkássága — egyes hiányosságai ellenére — meggyőzően oldotta meg a magyarországi szociáldemokrácia történetiszemlélete fejlődési folyamatának átfogó és kritikai ábrázolását.

Iszlamov tanulmányának befejező része a nyugati polgári történetírásnak a Monarchiával kapcsolatos főbb megállapításait mutatja be, s veszi éles marxista elemzés alá. Rámutat az osztrák-német történetírással magyarellenességére, a Monarchia idealizálására irányuló tendenciákra, az angol történészek egy csoportjának az angol hatalmi politikából következő és részben Monarchia ellenes felfogására. A tanulmány részletesebben ismerteti *Jászi Oszkár* 1929-ben megjelent angol nyelvű munkáját, rámutatott arra, hogy Jászi szétoszlatta azt a legendát, amely szerint a Monarchia az angol—német ellentéteknek esett áldozatul, s lerögzítette, hogy a szét hullás 200 év óta érlelődő szerves folyamat eredménye volt, amelyben a társadalmi okok széles szférája játszott főszerepet, felhívta a figyelmet a kapitalizmus által kiváltott tendenciák ellentétes voltára.

A továbbiakban a szerző a második világháború utáni években a „Habsburg legendát” újjáélesztő és a Monarchiát rehabilitálni törekvő osztrák és amerikai irányzatokat ismerteti és cáfolja meg. Részletesen foglalkozik Hantsch munkásságával, kiemeli, hogy Hantsch a Habsburgok által mutatott utat, a „racionális univerzalizmus”-t tartotta Európa számára követendőnek, a dualista berendezést minősítette minden baj forrásának, s a Monarchiát széttűző elemek közül a magyarok nemzeti törekvéseit állította be a legveszélyesebbnek. E végkövetkeztetéseket ismétli meg *E. Zöllner* is. Ugyancsak a Habsburgok apologetizálására irányul az osztrák polgári irodalomban a magyar származású *J. Miskolczy* működése. *R. Kann* a Monarchia nemzetiségi problémáival foglalkozó munkája, *Diószegi* recenziója szerint egyidejűleg osztrák, nyugateuró-

pai és amerikai mű. Kann nemcsak azt írja le, amit a Monarchia Ausztria és Magyarország népei javára tett, hanem azt is, amit tehetett volna. Jászi adataira is támaszkodva, de Jászival ellentétben, Kann a dualizmus ellensége és a Monarchia híve. Feltételezése szerint a kellő időben végrehajtott reformok a birodalom széthullását elkerülhetővé tették volna. Végso soron a világháborút tartotta a felbomlás utolsó láncszemének. Kann végkövetkeztetései — Díoszégi helyes kritikája szerint — annak az antihistorikus módszernek a következményei, amelyek a Monarchia történetét egy fiktív nemzetekfeletti eszme kereteibe igyekezett beleszorítani.

Iszlamov befejezésül lerögzíti, hogy az éles vitákat kiváltó problémák további megvilágítása a marxista történészek nagy kollektívájának összefogásával érhető el.

Sarlós Béla: „A kiegyezés magyar közjogi irodalma” c. tanulmánya három fő csoportra osztja témáját. Az elsőben *F. Deák* álláspontját, a másodikban a közjog egyetemi tankönyveinek állásfoglalásait, a harmadikban pedig a kiegyezéssel foglalkozó önálló monográfiák eredményeit ismerteti. Deák álláspontjának az a legfontosabb része, amely a kiegyezési törvényt opportunitás, a kölcsönös engedmények árán létrejött műnek tekinti. Ez a két országrész között kölcsönös függést hozott létre, és nem tekinthető tökéletes jogalkotásnak. A kiegyezés utáni első közjogi munkák liberális szellemben íródtak, nem helyezkednek arra az álláspontra, hogy a kiegyezés semmiben sem csökkentette a magyar szuverenitást, általában reálunióknak mutatják be a két állam viszonyát. A századforduló idején viszont már uralkodóvá válik az a felfogás, hogy a kiegyezés sértetlenül fenntartotta az ország szuverenitását, a két állam viszonya pedig „intézményes perszónalunio”. A századforduló előtt a tankönyvek a szuverenitás csorbíthatatlansága mellett még rámutatnak e szuverenitás korlátozott voltára, a századforduló után ez utóbíról már nem történik említés. A tankönyvek részletesen elemzik, hogy a kiegyezés mennyiben tekinthető nemzetközi szerződéses jellegűnek, s mely részében tartalmaz a nemzet és az uralkodó közötti megállapodást.

Az önálló monográfiák közül kiemelkedik *Szabó Gyula* 1885. évi munkája, amely egyedül emeli ki, hogy a közös ügyek és a közös szervek nem államszövetségi, hanem szövetséges állami viszonyt hoztak létre. *Ferdinandy Gyula* és *Pollner Ödön* 1891 és 1892-ben írott monográfiái határozottan tagadják ezt, az osztrák császár és a magyar királyt úgyszólván két külön uralkodónak tekintik, s azt állítják, hogy a közös ügyek olyan nemzetközi viszonyt alkotnak, amely mellett Ausztria és Magyarország szuverenitása egymás irányában is teljesen fennáll. Mindkét monográfia utal a dualizmus felbonthatóságára, de azt is kiemeli, hogy Magyarország a dualizmus keretében is független és szabad állam, amely más államnak vagy népnek nincs alárendelve. Ebben a hamis illúzióban nőtt fel az 1905/6. évi „nemzeti ellenállásban” résztvevő magyar jogásznemzedék.

A tanulmány hangsúlyozottan kiemeli, hogy a dualizmus korának magyar közjogi irodalma hallgatással mellőzte az uralkodó előszentesítési jogát, s ezzel a dualista kormányzás abszolutisztikus jellegzetességét elhomályosította.

Erényi Tibor: Megjegyzések a dualizmuskori magyar munkásmozgalom-történet historiográfiájáról c. tanulmánya — a teljesség igénye nélkül — széleskörű áttekintést ad a munkásmozgalommal foglalkozó történetírásról és publicisztikáról a polgári jellegű előzményektől a legutóbbi években megjelent munkákig. E művekkel kapcsolatos, részben kritikai jellegű lényegesebb megjegyzései a következőkben foglalhatók össze.

A magyarországi munkásság politikai és szakszervezeti mozgalma szociáldemokrata jellegű volt, s a szociáldemokrata vezetők emlékiratai, történeti és publicisztikai munkái korábban egyértelmű elutasításban részesültek. A reformizmus elutasítása mellett a művek differenciáltabb értékelése szükséges épp a reformista nézetek elleni hatékonyabb küzdelem eredményessége érdekében. A kommunista vezetők munkásságának középpontjában a reformista és az osztályharcos törekvések ellentétének bemutatása állott, a kommunista teoretikusok közül Révai József foglalkozott a legbehatóbban a történeti problémákkal. A felszabadulás utáni munkásmozgalmi kutatásokban fontos szerepet töltött be a Párttörténeti Intézet, a Pártfőiskola és a

Történettudományi Intézet; erősen kiterjedt a kutatómunka. A személyi kultusz dogmatikus torzításainak, — majd a MSzDP „rehabilitálására” irányuló törekvések leküzdése után a Párt tudománypolitikai elveinek alkalmazásával sikerült elérni a tudományos, marxista—leninista álláspont kialakítását, vagy megközelítését. Az 1957-tel kezdődő új korszakban a történetírás a szociáldemokráciát nem burzsoá ügynökségként, hanem mint munkásmozgalmat értékelte. Ebből a szempontból vizsgálják a megjelent tanulmányok és monográfiák a MSzDP ellentmondásos történelmi szerepét, a párt belső viszonyait, szövetségi politikáját, a szakszervezeti mozgalmat, a párt ideológiáját, az agrár- és nemzeti kérdéssel kapcsolatos állásfoglalásait, az 1905/6. évi politikai válsággal kapcsolatosan az orosz forradalom magyarországi hatását. A bekövetkezett fejlődés eredményeként megállapítható, hogy a legújabb munkák, így az egyetemi tankönyv IV. kötete is, a szocialista mozgalom történetét az ország történetének egészével szerves összhangban ábrázolják, így a korszak munkásmozgalmáról kiegyensúlyozott, hiteles képet nyerhetünk. Ennek ellenére további felderítésre és megvalósításra szorul a szocializmus és agrárszocializmus kapcsolata, az ausztromarxizmus magyarországi vonatkozásai, a MSzDP szövetségi politikája, a vezetőségén belüli helyzet feltárása, Lenin korai tevékenysége magyarországi hatásának vizsgálata. A jelentősebb feladatok elvégzése főleg a századforduló utáni időszakra esik.

Az értekezletet Hanák Péter tudományos osztályvezető bevezető előadása nyitotta meg, amely tematikai összefüggésükben elemezte az egyes tanulmányokat, s mutatott rá azok problematikus részreire. Megállapította, hogy nézetazonosság mutatkozik a nyugati — főleg osztrák — történetírásról szóló kritikai véleményekben és a marxista történetírás fő eredményeinek méltatásában. A referátumok nem foglalkoztak a jelenkori osztrák történetírással. Ki sem tértek más szocialista országok marxista történészeinek tárgyú munkásságára, nem vetették fel a köztük levő nézetkülönbségeket. Csak két referátum tárgyalta a mai magyar történeti irodalmat, és amint a mai feldolgozások vitára kerülnek, kitűnik, hogy milyen sok még a tisztázatlan kérdés. Így pl. az egyik referátum nagy eredménynek értékeli Magyarország Monarchián belüli helyének reális felismerését, a másik referátum kétségbevonja e felmérés eredményeinek realitását. Éppen a jelenkori történeti irodalmat kell alaposabban tanulmányoznunk. Enélkül nem juthatunk előre a marxista álláspont jobb megalapozása felé.

A kialakult vita az elért eredmények mellett szükségesnek tartotta a kor historiográfiájának elmélyült tanulmányozását. Egyöntetűnek tekinthető a felszólalók azon álláspontja, hogy a további munka során az eddiginél nagyobb figyelmet kell fordítani a szovjet történetírás álláspontja mellett a környező szocialista államok történetíróinak munkásságára, s el kell kerülni az egykori dualista Monarchia bármiféle apologetikáját, valamint a nacionalizmustól és a dogmatizmustól örökölt egyszerűsítő sematikus túlzásokat.

Sarlós Béla

Beszámoló a Magyarország története VII. kötetének vitájáról

1976. január 12-én a MTA Történettudományi Intézetében került sor a 10 kötetes Magyarország története VII. kötetének nyilvános vitájára. A megbeszélésen Pach Zsigmond Pál igazgató, a sorozat főszerkesztője és Kovács Endre osztályvezető a VI. kötet főszerkesztője elnökölt.

Elsőként a vitára tűzött munka felkért lektorai, *Berend T. Iván* és *Tokody Gyula* mondták el észrevételeiket a mintegy 60 ív terjedelmű, Magyarország 1890—1918 közötti történetét tárgyaló kéziratról.

Berend T. Iván hozzászólását teljes egészében a gazdaságtörténeti fejezeteknek szentelte és kiemelte, hogy bár az elmúlt évtizedben a gazdaságtörténetírás szemléletben, módszerben és tényanyagában egyaránt jelentőset produkált — éppen a kötet szerzői, Katus László, Vörös Antal kutatásai eredményeképpen —, mégis ez az összefoglalás nem egyszerűen összegező a

korábbiaknak, hanem számos ponton új eredményekkel gazdagítja ismereteinket. Ilyenekként jelölte meg az országon belüli, regionális különbségek bemutatását, olyan modern közgazdasági szempontok figyelembevételét mint pl. az emberi munkaerő mennyiségi alakulását, a szakképzettség változásait. Új szempontokat vet fel a kézirat a Monarchia és Magyarország gazdasági viszonyának vizsgálatában is. Berend hangsúlyozta, hogy a feldolgozás egészét kiemelkedő jelentőségűnek tartja, kritikái megjegyzései a munka alapkoncepciójának megerősítését célozzák. Így kérdésesnek tekinti, helyes-e az a világgazdasági kép, amely csak a gyorsan és lassan fejlődő országok típusát különíti el, hiszen így nagyon eltérő fejlődéstípust képviselő országok kerülnek egy csoportba: pl. a skandináv és a kelet európai országok. Kiemelte, hogy a kézirat még a Monarchia és Magyarország viszonyának vonatkozásában is tud érdemlegesen újat mondani, de e téren bizonyos egyoldalúságokra hívta fel a szerzők figyelmét: a XIX. század még nem a kölcsönös függések korszaka (ez nagyon is modern kategória), a Monarchia és Magyarország viszonyát az egyoldalú függés jellemezte. Vitatta Katus László azon tételét, hogy az állami ipartámogatás helyettesítette az önálló vámterületet, s hogy a Monarchia közös piacon érvényesülő állami ipartámogatás kedvezőbb feltételeket biztosított az ipari fejlődés számára, mint amit az önálló vámterület megengedett volna.

A bíráló az ipari forradalom fogalmát szélesebb értelemben használja, mint a kézirat: (amely az ipar fejlődésén belüli technikai és szerkezeti változásokat tekinti ipari forradalomnak), a gazdasági rendszer egészének meghatározott átalakulását tekinti ipari forradalomnak. Ezt az értelmezést azért látja szerencsésebbnek, mert ebben nyilvánvalóvá válik, hogy Kelet-Európában valójában nem beszélhetünk az ipari forradalom „kiteljesedéséről”, minthogy a régió országai nem váltak ipari államokká.

Tokody Gyula is a munka szemléletének helyességét hangsúlyozta s azokat az újszerű törekvéseket, amelyek a kötet egészét áthatják: igényt a politikai események társadalomtörténeti megalapozására, a mindennapi életforma—életmód bemutatására. Kiemelte a nemzetiség-történeti fejezetek magas színvonalát is. Elismerte, hogy a nemzetközi összefüggések bemutatása, a nemzetközi összehasonlítás szempontjai minden korábbi összefoglalásnál sokkal jobban érvényesülnek a könyvben, mégis e téren további javításokat látott indokoltnak. A társadalomtörténet, a politikai szisztéma (parlamentarizmus stb.), politikai irányzatok vizsgálata nagyobb lehetőséget kínál a nemzetközi viszonyításra. Tokody a továbbiakban kifogásolta, hogy az 1906 utáni fejezetekben a parlamenti politikai küzdelmek egyértelműen dominálnak, anélkül, hogy világos lenne, milyen erők álltak a parlamenti pártok mögött. E kérdésekre a későbbi vita során többen kitértek. *Vörös Károly* utalt arra, hogy a parlamenti harcokban a társadalom elenyészően kis részének politikai törekvései jutottak kifejezésre, s hogy a dualista berendezkedés nem rendelkezett további politikai tartalékkal, jórészt ezért nem volt bővíthető a választójogosultak köre.

Megemlítve, hogy e kérdésben nem alakult ki történetírásunkban konszenzus, a bíráló vitatta a kötetben használt munkásosztály értelmezést. Ő maga az agrárproletariátust a munkásosztály részének tekinti. Ez az értelmezés megváltoztatja a munkásosztály számáról, szerveztségéről, politikai irányzatokhoz tartozásáról alkotott képünket. Illányolta végül az egyház, oktatásügy és a hadügy bővebb tárgyalását.

A felkért bírálók után tizenheten kértek szót a késő estébe nyúló vitán.

Szabad György örömmel nyugtázta, hogy a különféle közelítési módok ellenére az ismeretek egy magas szintjén a tudományos álláspontok közelednek egymáshoz — ennek bizonyítéka a 10 kötetes Magyarország története vitára tűzött 7. kötete. Mindenekelőtt a könyv struktúrájával foglalkozott: az ismeretes szerkesztési problémával, hogy elsődlegesen praktikus okokból a történetileg egy egységet képező 1848—1918 közti korszakot két kötetre kellett bontani. A kéziratnak a századvégről szóló kitűnően sikerült mérlege sokat segít a mesterséges törés áthidalásán, de az indító összegezést, amely fejlődésünk legsojább problémáit ragadja meg mesteri fokon (helyes arányba állítva 48 és 67 értelmét és jelentőségét), nem követi egy hasonló

mélységű zárófejezet: a dualizmus kora, annak problémái a kötetben lezáratlanok maradnak, a kor összegezését tartalmazó mérleg elmarad. Szükség van egy záró fejezetre, amely egyben bázisa lehet az ellenforradalmi rendszer történetét tárgyaló 8. kötetnek.

Szabad a továbbiakban gazdaságtörténeti és hatalompolitikai kérdésekről szövegezett; többek között arról, hogy a dualizmus kori gyors gazdasági növekedés ütemének mérésére különösen a nemzeti jövedelem számítására, az 1880-as évek előtti statisztikai adatainkat alkalmatlannak tartja, s így megalapozatlannak az e számításokra építő nemzetközi összehasonlításokat. A hatalompolitika tárgyalásánál a dinasztia nagy súlyára hívta fel a figyelmet.

Kolossa Tibor észrevételei is főként a gazdaságtörténeti kérdésekre vonatkoztak. Úgy látta, a kötetben viszonylag kis terjedelem jutott a gazdaságtörténetnek, azon belül viszont a bőséges ismeret- és száanyag az olvashatatlanságig megterheli a szöveget. Ezért javasolta a szöveg olvasmányosabbá alakítását, részint a terjedelem növelésével, részint azzal, hogy a számításokat a szöveghez csatolt külön mellékletekbe foglalják a szerzők. Nem értett egyet Szabad Györggyel, aki tagadta a nemzeti jövedelem számításának lehetőségét. A nemzeti jövedelem számítása általában becslésen alapul (a mai harmadik világ hasonló számításai sem építenek megbízhatóbb statisztikai adatokra), de becslés volta hangsúlyozása mellett sem mondhatunk le a nemzeti jövedelem számításáról, mint gazdasági fejlődésünk fontos tájékoztató értékű mutatójáról. *Puskás Júlia* a mezőgazdasági növekedés vizsgálatának egyes konkrét problémáiról szövegezett és hiányolta a gazdaság- és társadalomtörténeti fejezetek jobb összehangolását.

Niederhauser Emil felhívta a figyelmet arra, hogy a kötetben érvényesülő terjedelmi arányok nem tükrözik a nemzetiségi probléma valóságos arányát a kor történetében. (Hasonló nézetet képviselt *Szász Zoltán* is.) A továbbiakban szerkesztési kérdésekre tért át, s nemcsak a már korábban javasolt zárófejezet szükségességét indokolta fontos szempontokkal, hanem foglalkozott azzal a lehetőséggel, hogy a 7. kötet foglalja össze az egész 48-cal kezdődő korszak gazdaság- és társadalomtörténetét.

Vincze Edit a munkásmozgalom-történeti fejezetekhez fűzött észrevételeket. Nem értett egyet azzal a felfogással, amely a munkásmozgalom történetének korai szakaszában (1868–72) az Általános Munkáségylet hegemon szerepét hangsúlyozza és nem foglalkozik kellőképpen a Farkas Károly képviselte radikális osztályharcos internacionalista irányzattal, amely nem a hazai kispolgárságra és haladó értelmiségre épített, hanem elsősorban a világ proletariátusának forradalmiságára. A hozzászóló fontosnak tartotta annak pontos meghatározását, mit jelent a munkásosztály számára a nemzeti gondolat, mit jelentenek az ilyen kifejezések: „a munkásosztály hazafias érzése.”

Az 1890-es évek agrárszocialista mozgalmában élesebb határt vonna az első szociáldemokrata és a második népi fogantatású (a Várkonyi-féle) szakasz között. Úgy látja, a fejezet szerzője nem bírálja kellőképpen a Várkonyi-féle mozgalmat, s úgy tünteti fel, mintha az képviselte volna a parasztság körében a leghaladóbb törekvéseket. A misszionizmus az indokoltnál nagyobb szerepet kap a szövegben. Nem tartja a témához adekvátnak a szerző helyenként már-már művészi szövegformálását sem. A vita során *Szász Zoltán* mutatott rá arra, hogy az agrárszocialista volt az egyetlen magyar politikai mozgalom a korban, amely nem a kapitalizmus talaján állt, amely nem épült bele az adott társadalmi-politikai struktúrába.

Jemnitz János eltúloztottnak ítélte a szociáldemokrata pártot ért bírálatot az agrár- és a nemzeti kérdés vonatkozásában. A birtokos parasztságot nemcsak Magyarországon, másutt sem sikerült a szocialista munkásmozgalomhoz kapcsolni. S abban sem álltak egyedül a magyarországi szociáldemokraták, hogy nem ismerték fel a nemzeti kérdés súlyát. Hiszen más országokban akik felismerték, rendszerint kiváltak a szociáldemokrata mozgalmából, és a „nemzeti politika” irányába tájékoztak. Nem lehetett az adott időszakban a nemzeti törekvéseket a proletár internacionalizmussal összhangba hozni, s ezt jelezni kell.

Litván György főként a századelő politikai történetének néhány jelentős problémáját hiányolta a kötetből. Így többek között annak a kérdésnek vizsgálatát, milyen szerepet játszott

a polgári progresszióban a hazai zsidóság, s szerepük hogyan befolyásolta e mozgalmak helyét a magyar társadalomban. Nem tartotta kielégítőnek a kötet Ady-képét, amely a költő fejlődését túlzottan is a napi politikához kapcsolja; s finomítható a Szabó Ervin-kép is. Szükségesnek tartaná annak hangsúlyozását, hogy 1910 táján határozott cezúra mutatkozott a magyar polgári progresszió történetében. Ekkortájt ismerte fel, hogy a demokratikus cezarizmusba vetett hit illúzió volt s indult el a nemzeti és progresszív törekvések összekapcsolásának lehetőségét kereső úton.

Hajdú Tibor mint valamennyi előtte szóló, méltatta a kötet pozitív vonásait, és kiemelte, hogy a szintézis a néhány éve megjelent tankönyvhöz viszonyítva tényanyagát és szemléletét tekintve egyaránt határozott előrelépést mutat. De ebben a kéziratban sem sikerült mindenütt leküzdeni a politikatörténet parlamentcentrikusságát. Hiányolta, hogy az 1910-es évek politikai cselekvéseit és hangulatát nem lengi át a ténylegesen voltoknak megfelelően, a közelgő háború árnyéka. Hangsúlyozta, hogy helyenként túlzott a „megértés”, nem domborodik ki eléggé a líráló mozzanat. Megelégedéssel jelezte, hogy a világháborúval foglalkozó fejezet előrelépés a korábbi munkákhoz képest.

Szabó Miklós főként Tokody Gyula egyik tételét vitatva kifejtette: korántsem áll, hogy a politikai erők másutt, Magyarországtól eltérően mind megtalálták volna helyüket a parlamentben. Németországban is jelentős tényezők szorultak ki onnan. A kötet nagy érdeme, hogy (legalábbis az 1905-ig terjedő fejezetekben) a „kívülrekedt” törekvéseket is sikerült ábrázolnia. Az első világháborút megelőző években azonban a polgári radikalizmus csak annyiban kap helyet a kötet lapjain, amennyiben a munkásmozgalomhoz kapcsolódik, s amennyiben résztvesz a parlamenti harcokban. A megújult konzervativizmus is bővebb kifejtést igényel, az nem azonos a parlamenti pártokban képviselt konzervatív törekvésekkel; az antiszemitizmus a századfordulón a politikai katolicizmus domináns elemévé válik, de még nem szerepel a hivatalos politikában, a kötetből azonban nem maradhat ki, mint ahogy a szabadkőművességgel is foglalkoznia kell.

Nagyon szerencsésnek s a koalíciós kormány bukásáig feltétlenül érvényesnek tartja azt a meghatározást, hogy nálunk a pártrendszer bipoláris volt, de nem jött létre szabályszerű parlamenti váltógazdaság. A koalíciós korszak után azonban átalakult a magyar pártstruktúra: fokozatosan létrejött a nagy kormányzó párt, amellyel szemben az ellenzék egyre jelentéktelenebbé vált — e vonatkozásban is előrevetítve az ellenforradalmi rendszer politikai struktúrájának egy sajátosságát. *L. Nagy Zsuzsa* is a 8. kötet jobb előkészítését kívánta a 7. kötet szerzőkollektívájától, egyben kiemelte a századvég ábrázolásának magas szakmai színvonalát. Kritikai megjegyzései az első világháborúval foglalkozó fejezetre vonatkoztak.

Farkas Márton és *Gonda Imre* a világháború kérdéseivel foglalkoztak. *Farkas Márton* hiányolta a hadtörténeti események pontosabb ábrázolását, továbbá annak vizsgálatát, hogy a birodalom hadserege és hadvezetése hogyan látta el védelmi feladatait, hogyan szolgált az imperialista Monarchia katonai céljait, milyen volt felszereltsége. *Gonda Imre* a politikatörténet, az összmonarchiei összefüggések mélyebb ábrázolását javasolta a szerzőnek, külön hangsúlyozva a cseh vonatkozások kidolgozását.

Jeszzenszky Géza főként Magyarország angol megítélésének kérdéseivel foglalkozott a századforduló éveiben. *Mérei Klára* elsősorban a nyelvi megformálás problémáira, *Varga László* néhány kisebb társadalomtörténeti kérdésre tért ki felszólalásában.

A szerzők megköszönve az elismerő véleményeket, a hasznos kritikai megjegyzéseket és javaslatokat, válaszukban csak néhány, a vita előterében álló kérdésre tértek ki részletesen.

Katus László azért látja indokoltnak, hogy az ipari forradalom fogalmát szűkebb értelemben használja, mert a Monarchiában a nyugattól eltérő az ipari forradalom szektorális megoszlása, s a Berend T. Iván javasolta szélesebb értelmezésben „Az ipari forradalom kezdetei” c. fejezet csak a mezőgazdaság átalakulásával és az infrastruktúra kiépítésével foglalkoznék. A nemzeti jövedelem számításával kapcsolatos aggályokat megfontolandónak tartja, de az általa használt

nemzeti jövedelem számítás csak akkor lenne tudományosan alkalmazhatatlan, ha az összehasonlított területeken az ilyen számítások nem a mienkhez hasonlóan becslésen alapulnának.

Dolmányos István az Ady-vitához szólt, arról a problémáról, hogy Ady és a korabeli polgári progresszió megbecsülését hogyan lehet összekapcsolni az Ady-kritikával. E záró felszólalásakor megjegyzéseket tett más fejezetekkel kapcsolatban: így bírálta, hogy a munkásmozgalm története sokhelyütt töredékes, nem szerves része a kor köztörténetének, s a világháborús években nem kap a valóságosnak megfelelő súlyt. A polgári pártok kritikája nem elég következetes, nem kapcsolódik kellőképpen konkrét politikai lépéseikhez.

A kötet szerkesztője, *Hanák Péter* a további munkálatok, a végleges szöveg kialakítása, a szerkesztés szempontjából roppant nagy jelentőséget tulajdonított a lefolytatott vitának, az elhangzott vélemények mindegyikét hasznosíthatónak tartotta. A vita tanúsága alapján is úgy látta, hogy a kötet egészében véve magas színvonalú szintézise az 1890—1918 közti korszak történetének. Szemléletükben a gazdaság- és társadalomtörténeti részek a legkorszerűbbek, módszerükben és eredményeikben e részeknek sikerült a legtöbb újat nyújtani. A politikatörténet arányai nem mindenütt kielégítőek. Itt érvényesült leginkább a múlt, a politikatörténet parlamentcentrikus szemlélete, a korábban megírt munkák hatása.

A továbbiakban az egyes felmerült vitakérdésekben foglalt állást: ezek közül kiemelnénk a nemzeti jövedelem számításának problémáját. Indokoltnak tartotta Szabad György fenntartásait, főként a bázis vonatkozásában, de azt mondta, vannak megbízható, a növekedés egészére jellemző adatsorok: így a lóerőszám emelkedése, a külkereskedelmi arányok változása, az infrastrukturális beruházások emelkedése stb. — s ezek egybeesnek a Katus László által számolt nemzeti jövedelem emelkedési arányokkal.

Egyetértett azzal, hogy az egyetemestörténeti szemlélet fokozott érvényesítésére van szükség, s rövidíteni lehet a parlament- illetve párttörténet leírását. Célszerűnek látja a visszatérést az óliberalizmus fogalmára, mely az ideológiájában liberális, funkciójában állammegőrző konzervatívizmus megjelenésére szolgál. Maga is indokoltnak tartja egy zárófejezet beiktatását.

Pach Zsigmond Pál zárszavában leszögezte, hogy a kötet egészében jó, nyitányában kiváló, zárórészeiben még nem elég magas színvonalú munka. A vita, amely szinte minden részletre kitért, igen hasznos volt. Kifejtette, hogy a kötetek jobb összekapcsolása érdekében a szomszédos kötetek szerzőit és szerkesztőit meg kell hívni a vitákra. Rámutatott arra, hogy az összehasonlító módszer, az egyetemes szemlélet fokozott érvényesítésére is gondot kell fordítani. Kitért Közép- és Kelet-Európa történeti-földrajzi meghatározására; a napi események és a hosszútávú folyamatok összekapcsolásának kérdésére, hangsúlyozva, hogy az eseményekből kell kibontani a mélyebb történeti összefüggéseket, lehetőleg úgy, hogy az olvasó egyben a történet drámai izalmát is érzékelje. A zárófejezetnek érzékeltetni kell az elkövetkező fejleményeket is. A periodizáció kapcsán leszögezte: olyan korszakhatár legyen 1890, hogy az olvasó ne akarja azt 1848-cal, vagy 1918-cal párhuzamba állítani.

Az egészében kiegyensúlyozott munkán belül egyoldalúságok is vannak. A dualizmus kritikájánál helyesebb arányokat kell kidolgozni, mind a „kölcsonös függőség”, mind az SzDP vonatkozásában. A gazdasági fejlődésben a porosz út, amerikai típusú tendenciák megfelelő szerepeltetése szükséges, s a modern módszereket kritikailag kell adaptálni. A minőségi elemzés és a kvantitatív analízis egybekapcsolására van szükség. A továbbiakban fontosnak tartotta, hogy az új konzervatív irányok kifejlődésének elemzésénél nagyobb súlyt kapjon a majdani forradalom erőinek megjelenése.

Végül leszögezte: jó, egyes részeiben a magas átlagszínvonalat még el nem érő szöveg készült el, melynek javításához a mai vita határozottan segítséget nyújtott. A vita egyben előmozdította azt az örvendetes folyamatot is, amelyben a magyar marxista történettudomány képviselői mind közelebb kerülnek egymáshoz.

Somogyi Éva—Szász Zoltán

РЕЗЮМЕ

Г. Есенски: Британское министерство иностранных дел и Венгрия. 1890—1914

Статьи, на основании донесений венских и будапештских дипломатов, исследует проблему: можно ли говорить о последовательной политической линии, о «венгерской политике», британского министерства иностранных дел в отношении Венгрии в предшествующие первой мировой войне двадцать пять лет?

Венгрия в то время была составной частью Габсбургской Монархии, и в англо—венгерских отношениях в Лондоне самостоятельности было немного, но дипломаты и министерские чиновники имели определенное мнение о наиболее важных политических вопросах (австро—венгерские отношения, усиливающиеся стремления венгров к независимости, вопрос о национальностях), и под влиянием различного рода внешних и внутренних причин, можно пронаблюдать, как эти мнения изменялись.

В исследуемый период основным принципом британской политики была доктрина о необходимости существования Габсбургской Монархии в Европе. В 1890-е годы английские дипломаты желали сохранения дуалистической системы без всяких изменений и поэтому неприязненно смотрели на политические направления, требовавшие полной независимости Венгрии, а также на движения национальностей в Венгрии, тяготеющих к соседним государствам. С таким же чувством они смотрели и на попытки венгерской правительственной партии, стремящейся на основании соглашения 1867 года усилить венгерское влияние во всей Монархии. Однако, после 1897 года, когда национальные конфликты в Австрии стали создавать длительные политические кризисы, и даже сама распад Монархии казался возможным, английская политика стала ожидать от кажущейся крепкой Венгрии спасения Монархии.

Однако в начале XX века в оппозиционных партиях Венгрии усилились национальные требования, что в 1903—1906 гг. привело к ряду тяжёлых политических кризисов. С этим и надежды Англии на поддержку Венгрией сильной монархии потерпели крах.

После 1906 года британская политика считает главной своей целью отражение угрожающей опасности со стороны Германии. Используя это, венгрии предложили Англии, чтобы она поддержала отход Венгрии от Австрии, утверждая при этом, что конфедерация балканских стран во главе с сильной Венгрией в состоянии противостоять агрессивным планам Германии в Юго-Восточной Европе. После некоторых колебаний министерство иностранных дел отклонило этот проект, так как связь антанты с Россией казалась несравнимо выгодней.

После разделения Европы на две группы держав, британская политика не стремилась ни к «переманиванию» Австро—Венгрии, ни к тому, чтобы развалить её, к тому же Грейд не желал нарушения равновесия держав. Это в свою очередь исключало возможную поддержку венгерской независимой политики против Тройственного Союза.

После 1907 года (главным образом, под влиянием В. Стида, и Р. В. Сетон-Ветсона) как официальная, так и не официальная Англия все более критически оценивает проводимую венграми политику по отношению к национальностям в Венгрии. Однако это никак не распространялось на новые союзные отношения Великобритании. Нет никаких данных о том, чтобы британское министерство иностранных дел перед 1914 годом проявляло бы жегание помочь распадению Австро-Венгерской Монархии или поддерживало бы практически движения национальностей в Венгрии с целью ослабления Германии или вследствие признания принципов о национальностях.

Д. Сабо: Образование народной партии

В конце января 1895 года на политической арене в Венгрии появилась новая партия, народная партия. Эта партия в публицистике обычно называемая народной католической партией, была создана политиками, выступавшими против церковно-политических законопроектов либерального правительства, против либеральной идеологии и политической системы в Венгрии в целом.

В статье исследуются двое политические группировки, из которых была создана новая антилиберальная партия.

Известнее из них была группировка, образовавшаяся внутри церковно-политической оппозиции палаты магнатов. Инициативная группа, возглавляемая Нандором Зичи и Миклошем Морицом Эстерхази, в сотрудничестве с твердолобым большинством церковно-политической оппозиции и епископством; разработала, расходящуюся лишь в частности, новую политическую линию, которая уже сама в себе несла специфические идеологические и организационные черты неоконсерватизма.

Другую группировку, её основы автор обнаруживает в созданной в 80-х годах партии антисемитов, в выступившем против церковно-политических законов низшем слое клира, а также в объединяющих последние, кружках «Magyar Állam» и «Magyar Néplap».

В статье показывается, как эти две группировки, стоящие на страже венгерского политического католицизма, объединяются в некоторых акциях, и как они, расходясь в частности, влияют друг на друга, вплоть до того времени, когда после утверждения трёх церковных законов, из объединения этих двух группировок возникает народная партия.

В заключении автор анализирует политическую программу новой партии, намекая народные и заграничные корни отдельных пунктов программы.

SUMMARIES

G. Jeszenszky: The "Hungarian policy" of the British Foreign Office, 1890—1914

Mainly on the basis of the diplomatic dispatches received from the British Embassy in Vienna and the Consulate-General in Budapest, the article tries to find out if the Foreign Office had any consistent line, let alone policy, towards Hungary (as a constituent kingdom of the Austro-Hungarian Monarchy) in the 25 years previous to World War I.

As during this period very few decisions were made in Downing Street specifically on Hungary, the answer should be in the negative. On the other hand, however, both the diplomatists (e.g. Monson, Rumbold, Goschen, E. Howard) and the members of the Foreign Office (e.g. Eyre Crowe, A. Nicolson, G. P. Clerk) formed definite views on the various political problems of Hungary, notably on the wrangles with Austria, on the growth of the separatist tendencies among the Hungarians, and on the question of the Hungarian nationalities. Their changing attitudes show certain definite trends, which might be called a "Hungarian policy".

The paramount consideration of British policy towards Austria-Hungary during these years was still the old doctrine of the necessity to preserve the unity and strength of the Monarchy as a European Great Power. In the 1890s the British favoured the dualist arrangement between the two halves of the Monarchy, and condemned not only the Hungarian Party of Independence, but also the aspirations of the governing Hungarian Liberal Party "to transfer the political centre of gravity from Vienna to Pest". When after 1897 Austria became paralysed by her internal national conflicts, Hungary seemed to offer the only stable force capable of maintaining the Monarchy, consequently British diplomacy began to, look with more favour upon the Hungarian national aspiration, provided they did not go beyond the framework of the 1867 *Ausgleich*.

Between 1903 and 1906 the growing popularity of the nationalist demands of the Hungarian Opposition parties led to a series of crises, and they shattered the British hopes of a strong Habsburg Monarchy, based on Hungary.

The growing awareness of Germany as a force threatening British interests, noticeable after 1906, led some Hungarians to try to win Britain over to a policy of cultivating the separatist tendencies of Hungary, arguing that the best obstacle in the way of the aggressive plans of Germany in the South-East of Europe would be an association of Balkan countries, led by Hungary. After some wavering the Foreign Office declined the offer; the *entente* with Russia was incomparably more promising.

Europe falling into two separate groups of powers did not lead on Britain's part to work either for the winning over, or for the dissolution of Austria-Hungary: Grey was happy with the existing equilibrium of forces and had no wish to undermine the weak but functioning Triple Alliance. This new version of the doctrine of the balance of power doomed both Sir F. Cartwright's plan to detach the Monarchy from Germany, and the more adventurous schemes of encouraging Hungary to follow an independent course in foreign policy.

It is true that after 1907, mainly under the influence of W. Stead and R. W. Seton-Watson, both official and unofficial British reactions to the Hungarian harassing of the Hungarian Roumanians, Serbs and Slovaks became increasingly critical, but they were not the direct results of Britain's new foreign alignments, only the earlier considerations telling in favour of the Hungarians rather than the nationalities ceased to operate. But up to 1914 the Foreign Office — according to the existing evidence — never contemplated to help the break-up of the Monarchy, of the practical support of the nationalities of Hungary, either as a means of weakening Germany, or as an espousal of the doctrine of nationality.

D. Szabó: The Establishment of the People's Party

At the end of January 1895 a new party, called the People's Party, appeared in the Hungarian political arena also called by most publicists Catholic. It was created by those politicians who were against the bills of the liberal government in ecclesiastical policy, and the very ideology of Liberalism, as well as against the given political system of the country.

The study, while discussing the prehistory of the party, deals with those two political factions that were the ancestors of the new anti-liberal party.

The better-known of these two was created within the opposition in the field of ecclesiastical policy in the Upper House. The activists, led by Zichy Nándor and Eszterházy Miklós Móric developed gradually a partly different political line in cooperation with the ultra-conservative majority of the Upper House opposition and the episcopacy, and this new line was already characterized by the ideological and organizational features of neo-Conservatism.

The other group or trend forming the basis of the party had its roots in the Anti-Semitic Party of the eighties, in the lower clergy standing against and opposing the laws of ecclesiastical policy and in the circles around the papers *Magyar Állam* and *Magyar Néplap* uniting all these forces, the author states.

He illustrates also how these two factions of Hungarian political Catholicism met in joint actions now and then, and how the partly differing ideas of the two groups practiced influence on one another up to the day when after the ratification of the first three laws of ecclesiastical policy the two trends united under the name of People's Party.

Finally, the author analyses the political programme of the new political party, pointing out the domestic and foreign roots of the individual items or ideas.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Д. Сабо*: Образование Народной партии 169
Г. Есенки: Министерство иностранных дел Великобритании и Венгрия 209

СООБЩЕНИЯ

- Д. Кевер*: Вероисповедание и национальность: пример российской интеллигенции в конце XIX—XX. в. 247
М. Майер: Данные к мадьяризации русинской (закарпатско-украинской) интеллигенции 260

ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ НОВОГО ОБОЩАЮЩЕГО ТРУДА ПО ИСТОРИИ ВЕНГРИИ

- Ф. Мучи*: Буржуазный радикализм в Венгрии в 1900—1914 гг. 280

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

- Ю. Пушкаш—Эдди, Скотт—М. Ланц*: Документация из данных Адресной книги земледельцев 1911 г. 315
Г. Хекенаст: Проблемы истории индустриальной археологии чёрной металлургии в Венгрии 329

КУЗНИЦА

- И. Каллаи*: Крупное землевладение и администрация (Тематический очерк монографии) 333

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ

- К пониманию исторического материализма в конце XIX—XX. в. (Примечание к одной теоретической конференции) (*А. Пок*) 348
Мысли об исследовании просвещения Венгрии (Заметки в связи со сборником «Литература и просвещение») (*Ж. Рени Арваи*) 360
Новейшая история Венгрии на польском языке (О книге Р. Новака) (*Э. Ковач*) .. 366

ОБЗОР

- Заседание смешанной комиссии историков СССР и Венгрии в 1975 г. в Будапеште:
К истории перерегулирования освобождения крепостных (*П. Шандор*) 368
Отчёт о сессии (*Б. Шарлош*) 382
Отчёт об обсуждении седьмого тома (*Е. Шомоди—З. Сас*) 389

- РЕЗЮМЕ 394

CONTENTS

ARTICLES

- B. Szabó*: The Establishment of the People's Party 169
G. Jeszenszky: The "Hungarian Policy" of the British Foreign Office 1890—1914 209

SHORTER CONTRIBUTIONS

- Gy. Kövér*: Confession and Nationality: the Example of the Intellectuals of Russia at the Turn of the Century 247
M. Mayer: Contribution to the Magyarisation of the Carpatho-Ukrainian Intelligentsia at the Turn of the Century 260

PREPARATORY ISSUES OF THE NEW SYNTHESIS OF HUNGARIAN HISTORY

- F. Mucsi*: Bourgeois Radicalism in Hungary 1900—1914 280

THEORY AND METHODOLOGY

- J. Puskás—S. Eddie—M. Lánicz*: Data Basis from the 1911 Landregister 315
G. Heckenast: Problems in Industrial Archeology of Iron Works in Hungary 329

WORKSHOP

- I. Kállay*: Large Estates and the Public Administration (The thematic concept of a monography) 333

OBSERVER

- Contribution to the Interpretation of Historical Materialism at the Turn of the Century (Comment to a Theoretical Conference) (*A. Pók*) 348
Reflections on Hungarian Studies in the Enlightenment (Comments to the Volume "Literature and Enlightenment") (*Á. Zs. Rényi*) 360
The Contemporary History of Hungary in Polish (On the Work of R. Nowak) (*E. Kovács*) 366

REVIEW ARTICLES

- The 1975 Meeting of the Hungarian—Soviet Joint Committee in Budapest
On the New Decrees concerning the Liberation of the Serfs in Hungary in the second half of the 19th century (*P. Sándor*) 368
Report on the Session (*B. Sarlós*) 382
Report on the Discussion about Volume VII of the New Hungarian Historical Synthesis (*É. Somogyi—Z. Szász*) 389

- ENGLISH SUMMARIES 396

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

- D. Szabó*: Die Konstituierung der Volkspartei 169
G. Jeszenszky: Das britische Außenministerium und Ungarn 1890—1914 209

BEITRÄGE

- Cy. Kövér*: Konfession und Nationalität: das Beispiel der rußländischen Intelligenz zur Jahrhundertwende 247
M. Mayer: Daten zur Vermagyarisierung der russinischen (karpatoukrainischen) Intelligenz der Jahrhundertwende 260

VORARBEITEN ZUR NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

- F. Mucsi*: Der bürgerliche Radikalismus in Ungarn 1900—1914 280

THEORIE UND METHODOLOGIE

- J. Puskás—S. Eddie—M. Lánicz*: Datenbasis aus dem Landwirtschematismus des Jahres 1911 315
G. Heckenast: Die industriearcheologischen Probleme der Geschichte der Eisenverhüttung in Ungarn 329

WERKSTATT

- I. Kállay*: Großgrundbesitz und Verwaltung (Thematische Skizze einer Monographie) ... 333

BEOBACHTER

- A. Pók*: Zur Deutung des historischen Materialismus zur Jahrhundertwende 348
Zs. Á. Rényi: Gedanken zur Aufklärungsforschung in Ungarn 360
E. Kovács: Die Geschichte Ungarns in der neuesten Zeit in polnischer Sprache 366

RUNDSCHAU

- Sitzung der Sowjetisch—ungarischen gemischten Kommission 1975 in Ungarn:
P. Sándor: Zur Geschichte der Neuregelung der Leibeigenenbefreiung 368
B. Sarlós: Bericht über die Tagung 382
É. Somogyi—Z. Szász: Bericht über die Diskussion über den VII. Band der Geschichte Ungarns 389

ZUSAMMENFASSUNG IN RUSSISCHER SPRACHE 394

ZUSAMMENFASSUNG IN ENGLISCHER SPRACHE 396

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1976. XII. 15. — Terjedelem: 20,3 (A/5) ív
 77.3940 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>D. Szabó</i> : La constitution du Parti populiste en Hongrie	169
<i>G. Jeszzenszky</i> : La «politique hongroise» du British Foreign Office 1890—1914	209

COMMUNICATIONS

<i>Gy. Kövér</i> : Confession et nationalité: l'exemple de l'intelligentsia russe au tournant du siècle	247
<i>M. Mayer</i> : Données à la magyarisation de l'intelligentsia carpatho-ukrains	260

TRAVAUX PRÉPARATOIRES DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE HISTORIQUE DE LA HONGRIE

<i>F. Mucsi</i> : Radicalisme bourgeois en Hongrie 1900—1914	280
--	-----

THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE

<i>J. Puskás—S. Eddie—M. Lánicz</i> : Données de base à partir du Landregister hongrois de l'année 1911	315
<i>G. Heckenast</i> : Problèmes d'archéologie industrielle des hauts fourneaux en Hongrie	329

ATELIER

<i>I. Kállay</i> : Grandes propriétés terriennes et l'administration publique (Esquisse thématique d'une monographie)	333
---	-----

OBSERVATEUR

Sur l'interprétation du matérialisme historique au tournant du siècle (Notes sur un colloque théorique (<i>A. Pók</i>))	348
Réflexions sur les recherches hongroises concernant l'époque des Lumières (Remarques à propos du volume «Littérature et Lumières») (<i>Á. Zs. Rényi</i>)	360
Histoire contemporaine de la Hongrie en polonais (Sur le livre de R. Nowak) (<i>E. Kovács</i>)	366

REVUE

Session du Comité mixte soviéto-hongrois en 1975 à Budapest:	
Données à l'histoire de la nouvelle régulation concernant la libération des serfs en Hongrie au milieu du siècle dernier (<i>P. Sándor</i>)	368
Compte rendu sur la session (<i>B. Sarlós</i>)	382
Compte rendu sur la discussion du volume VII de la nouvelle synthèse historique de la Hongrie (<i>É. Somogyi—Z. Szász</i>)	389
RÉSUMÉS EN RUSSE	394
RÉSUMÉS EN ANGLAIS	396

Ára: 14,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.812

ISSN 0040—9634

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.)

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 44,— Ft

1 szám ára: 14,— Ft

Index szám: 25.812

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

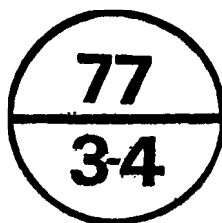

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55686

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Ormos Mária: Az ukrajnai francia Intervencióról

Ádám Magda: Dunai konföderáció vagy kisantant

Györffy György: A „lovagszent” uralkodása
(1077–1095)

Elméleti és módszertani tanulmányok a San Francisco-i történész világkongresszuson

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ,
KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS
MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, SOMLYAI MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

A szerkesztőség munkatársa:

BOROS ZSUZSA

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őrl u. 51–53. – Telefon: 160–160
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 44.– Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Ormos Mária*: Az ukrajnai francia intervencióról és hatásairól Közép-Európában, 1918
október–1919 április 401
Ádám Magda: Dunai konföderáció vagy kisantant 440

KÖZLEMÉNYEK

- Csurdi Sándor*: A magyarországi sajtó az Októberi Forradalomról 1947-ben 485
Bödey József: Rákóczi József síremléke mint bolgár egyházi emlék 503
Frank Tibor: A porosz–osztrák háború és az angol közvélemény 521

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

- Györffy György*: A „lovagszent” uralkodása (1077–1095) I. László egyeduralmának biz-
tosítása 533

FÓRUM

- Benda Kálmán*: Magyarország új történelmi kronológiája (Tervtanulmány) 565
Konjáthy Miklós: Történelem és kronológia 576
Gunst Péter: A történelmi kronológiáról 579
Balogh Sándor: Tudásszint és történeti kronológia 583
Böölöny József: A kronológia pontosságáért (Néhány megjegyzés a történelmi kronológiáról) 588

ELSŐ DOLGOZATOK

- Péteri György*: A társadalmasítás korlátai 1919-ben 593
Iván Szolonkin: Táncsics — a magyar jobbgáyság ideológusa 611
Gyáni Gábor: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941) 626

FIGYELŐ

- Történetelméleti és módszertani tanulmányok a történetész világkongresszuson (San-Fran-
cisco 1975) (*Soós István, Pók Attila, Niederhauser Emil*) 641

ÉLETMŰVEK

- Lederer Emma*: A legrégibb magyar iparososztály kialakulása 653
Lederer Emma műveinek bibliográfiája 677
OROSZ NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK 683
ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK 685

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan, vita stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Tanulmányok

ORMOS MÁRIA

Az ukrajnai francia intervencióról és hatásairól Közép-Európában, 1918 október–1919 április

Adalékot kíván szolgáltatni ez a cikk ahhoz a nagyméretű munkához, amelyet a történészek az 1917-ben létrejött szovjet hatalom intervenció ellenes küzdelmének állomásait és részletét összefogó szintézist előkészítendő végeznek.¹ A beavatkozás egyik, kétségkívül jelentős tényezőjének, a francia vezérkarnak dél-oroszországi intervencióis terveit, előkészületeit, valamint az intervenció egy-némely közép-európai következményét kívánja bemutatni. A kérdésre vonatkozó feldolgozások,² valamint irat-publikációk mellett e tanulmány döntő mértékben a francia Szárazföldi Hadsereg levéltárának (Armée de Terre, Service historique), valamint a külügyminisztériumnak (Archives diplomatiques) az iratanyagára támaszkodik. Kapcsolódik azonban azokhoz a munkákhoz is, melyeket a történészek általánosságban a békekonferenciának és az úgynevezett „bolsevik” vagy „orosz” kérdés vitáinak szenteltek,³ valamint mindazokhoz a feldolgozások-

¹ A nagyvolumenű szovjet történeti irodalomból elsősorban az alábbi művekre hivatkozunk: Советская Россия и капиталистический мир в 1917—1923 гг., М. 1957; История СССР, Вторая серия, Т. VII. От Великой Октябрьской Социалистической Революции до наших дней, Великая Октябрьская Социалистическая Революция и гражданская война в СССР 1917—1920 гг. М. 1969; — История гражданской войны в СССР, Т. 3. Упрочение Советской власти, начало иностранной интервенции и гражданской войны (ноябрь 1917 г. — март 1919 г.) М. 1957; *Н. И. Супруненко*: Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, М. 1966.

² Francia részről elsősorban a *Les Armées Françaises en Orient après l'armistice de 1918* par le Général *Jean Bernachot*. II. L'Armée du Danube, l'Armée Française d'Orient (28 octobre 1919—25 janvier 1920). Paris. 1970 és Général *Paul Azan*: Franchet D'Espèrey, Paris. 1949 c. kötetek nyújtanak forrásértékű tájékoztatást, az előbbi levéltári iratok bőséges közlése, az utóbbi Franchet D'Espèrey magániratainak felhasználása révén. Francia forrásokat tesz közzé *Litván Gy.*; Documents des relations franco-hongroises des années 1917—1918 címen (in: *Acta Historica*. Tomus XXI. Nr. 1—2, 1975, 183—207); Ld. még: *Litván Gy.*: Az első világháború és az 1918—1919-es forradalmak magyar vonatkozású anyagai a francia levéltárakban (kutatási beszámoló), in: *Történelmi Szemle*, 1973. 1—2. sz. 265—272.

³ Ezek közül itt *A. Mayer*: Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918—1919. New York. 1969 c. munkájára hivatkozunk, mely eddig a konferencia problematikájának legátfogóbb elemzésére törekszik, valamint a magyar nyelvű irodalomból: *L. Nagy Zsuzsa*: Az „orosz kérdés” a párizsi békekonferencián, in: *Ötven év. A Nagy Októberi és a magyarországi forradalmak* (Szerk. *L. Nagy Zsuzsa és Zsilák András*), Bp. 1967, 145—179. Nem áll módunkban e helyen a gazdag nemzetközi és magyar irodalom felidézése. Jelezzük mégis azokat a munkákat, melyekre elsősorban támaszkodtunk, míg további kiadványokra, melyek témák szempontjából valamely részletkérdésben voltak jelentősek, a lábjegyzetekben talál utalásokat az olvasó, ugyanúgy, miként a felhasznált dokumentum-kiadványok adataira.

A szovjetellenes intervencióval kapcsolatban általában: *L. Fischer*: The Soviets in the World Affairs. A History of the Relations between the Soviet Union and the Rest of the World, I. k. Princeton. 1951; *B. E. Stein*: Die „russische Frage” auf der Pariser Friedenskonferenz, 1919—1920. Leipzig. 1953; *R. D. Warth*: Soviet Russia in World Politic. New York. 1954 (1918 márci-

hoz, melyek egyes államok szovjet relációit tárgyalják, — esetleg érintik —, a vizsgált korszakban.

Témánk szorosan körülhatárolt. Csak a fent jelzett összefüggéseket kívánjuk megvilágítani, s nem térünk ki sem a többi antant-hatalom katonai és politikai vezetőinek elgondolásaira, manővereire, sem az intervenció katonai történetére. Éles határt vonunk az intervenció terv, az intervenció, az intervenció kudarca és a magyarországi eseményekre tett hatásának bemutatásában is. Csupán e hatás fő irányát jelezzük, konkrétizálódását azonban a magyar történelemben nem elemezzük.

A felhasznált iratok eredetére és jelentőségére vonatkozóan még egy megjegyzés kívánczik e bevezető szavak közé. Legnagyobb részük katonai szervektől, illetve magasrangú katonatiszektől származik, s ez két szempontból sem véletlen. Az 1918—1923-as időszakra nézve anyagszerűen a katonai forrás ontja legbősegebben a iratokat, s egyszersmind ez a legfontosabb is a francia politika értelmezése szempontjából. Az utóbbi körülmény nemcsak a francia haderő megelőzően sem csekély politikai súlyának a háborús győzelméből eredő további átmeneti megnövekedéséből adódik, hanem egyúttal abból a lehetőségből is, amit a hadseregnek a fegyverszünetek feltételei, azok ellenőrzése, a különböző célokból és címeken kiküldött katonai missziók tevékenysége, a politikai-területi vitákba történő beavatkozása, vagy be-nem-avatkozása, a népszavazások ellenőrzése stb., stb. biztosított.

Mindemellett figyelembe kell venni, hogy a legfelső vezetés Franciaországban nem tagolódott oly mélyen különféle szektorokra, mint az angolszász államokban. S különösen nem az általunk vizsgált 1918—1919-es időszakban. Clemenceau miniszterelnök a hadügyi tárcát tartotta meg magának, s ezáltal biztosította a lehető legmesszebbmenő együttműködést, terv-egyeztetést a kormányfő és a hadsereg vezetői között. Alátámasztotta e tendenciát, hogy Foch-t magát 1917-ben éppen ő indította el karrierje csúcspontja felé. A politikai és a katonai vezetés vitái így belső ügyek maradtak, részleteket illeltek, vagy csupán a taktikát érintették. Az eddig feltárt iratok a fegyverszünet és a béke döntő kérdéseit illelően igazolják Clemenceaut, aki a *Grandeurs et misères d'une victoire* c. írásában elejétől végig azt kívánta bizonyítani hogy közte és Foch marsall között minden lényeges kérdésben nézetazonosság állt fenn. Mint az intervencióval kapcsolatban készí-

usig). *Magyarország történetének összefüggései az intervencióval*: Siklós András: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások. Bp. 1964; Horváth Jenő: A trianoni békeszerződés megalkotása és a revízió útja. Bp. 1939; F. Deák: Hungary and the Paris Peace Conference. The Diplomatic History of the Treaty of Trianon. New York. 1942; Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968; L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919. Bp. 1965; Arday Lajos: Nagy-Britannia szerepe az ellenforradalom hatalomra kerülésében és megszilárdításában Magyarországon (Kandidátusi disszertáció; kézirat); P. Pastor: Hungary between Wilson and Lenin: The Hungarian Revolution of 1918—1919 and the Big Three. New York. 1976. Ez utóbbival kapcsolatban megemlítendő, hogy számos olyan iratot felhasznál, melyek e cikkhez is forrásul szolgáltak. *Románia*, a szovjetellenes intervenció és a magyar kérdés összefüggései; Sh. D. Spector: Rumania at the Paris Peace Conference. A Study of the Diplomacy of Ioan I. C. Bratianu. New York. 1962; E. Campus: Sherman Dávid Spector, Rumania at the Paris Peace conference. A Study of the Diplomacy of Ioan I. C. Bratianu (Vita), (Revue Roumaine d'Histoire, 1965. 1. sz. 119—130); *Lengyel-szovjet viszonyok*: Dokumenti i materialii do historii stosunków polsko-radzieckich, Tom. II. Listopad 1918 — kwiecień 1920. Warszawa. 1964; J. T. Shotwell—M. M. Laserson: Poland and Russia, New York. 1945; P. S. Wandycz: Soviet-Polish Relations 1917—1921. Cambridge, Mass. 1969; M. B. Муско: Октябрьская Революция и восстановление независимости Польши. М. 1957.

tett vezérkari iratok és a Clemenceau által kiadott rendeletek egybehangzása e cikk olvasóinak mutatja majd, érvényes volt ez a nézetazonosság az intervenció fő kérdéseire is.

Még kevesebb bonyodalommal alakultak a miniszterelnök és a külügyminisztérium kapcsolatai, tekintettel arra, hogy az utóbbi élén Clemenceau „embe-re”, Pichon külügyminiszter állt, akit sokan egyenesen a miniszterelnök kreatúrájának, bábfigurájának tekintettek és tekintenek. Ha nem is megyünk ily messzire, s megengedjük, — mert több kérdésben és több konkrét esetben az iratok tanulsága erre int —, hogy a külügyminisztérium „vonala” tartalmazott eltéréseket a hadsereg, illetve Clemenceau nézeteihez, vagy gyakorlati eljárásaihoz képest, mégis azt kell mondanunk, hogy ezek az eltérések könnyen mosódtak el, méghozzá csaknem mindig a külügyminisztérium álláspontjának rovására.

Jelentős eltérések mutatkoztak, sőt ellentétek merültek fel viszont Poincaré köztársasági elnök és a miniszterelnök között mind a fegyverszünet, mind a szövetségi politika érdemi kérdéseiben. A két politikus vitája erős feszültséget eredményezett, Poincaré egy-egy látványos Clemenceau elleni sakkhúzása rendkívül kellemetlen volt, ám az elnök éppen a Foch—Clemenceau együttműködés, no meg alkotmányos szerepe szerint sem volt abban a helyzetben, hogy a kormánypolitikát tetszése szerinti mederbe terelje. Ha viszont volt olyan pont, amelyben Clemenceauval akarva-akaratlan közös platformra jutott, úgy az éppen az oroszországi intervenció, a bolsevizmus megdöntésének követelése és az ukrajnai „zálogok” szerzése volt.

A fent felsorolt szempontok együttesen azt eredményezik, hogy amennyiben e tanulmány további során olyan vezérkari elgondolásokkal, tervezésekkel találkozunk, melyek szellemében a hadügyminiszter rendeleteket bocsát ki, úgy már nem egyszerűen a hadsereg ügyével, hanem kormány szintű döntéssel állunk szemben.

*

Az első fontosnak tűnő motívum, mely az említett francia iratanyagok alapján világossá válik, az, hogy a francia kormány és a vezérkar egyazon időben, vagyis 1918 október első napjaiban hozott határozatot a háború tervezett befejezési módjának megváltoztatásáról és a szovjetellenes intervenció előkészítéséről. Míg a megelőző elgondolás szerint a szövetségesek nem elégedhettek meg a német hadsereg megverésével, hanem e hadsereget meg kellett volna semmisíteniük, s ezen az alapon Németországot feltétel nélküli kapitulációra kellett volna kényszeríteniük, október elején a francia vezérkar e tervet elejtette. Foch marsall már október 8-án úgy nyilatkozott a miniszterelnöknek, hogy meg lehet kötni a feltételekhez kötött fegyverszünetet. Azonnal össze is foglalta a fő feltételeket, amelyek Elzász és Lotharingia átadását, a Rajnánál létesítendő hídfőket, valamint jóvátételi zálogok foglalását zárták magukba.⁴ Ez az előterjesztés messze járt a csak nemrégiben készített „nagy”, „európai” béketervektől, melyek Németország gyökeres, liberális föderatív irányú átalakítását célozták.

A Foch marsall megjelölte alapon a szövetségesek Versaillesban ülésező Katonai Tanácsa (Conseil Militaire) még ezen a napon határozatot fogadott el a fenti értelemben, majd néhány nap múlva elkészült a vezérkar 3. irodájának első

⁴ Service Historique, 7 N (a továbbiakban 7 N) 6; a dosszié borítóján 135. sz. olvasható. Foch, 1918. okt. 8. (Megjegyezzük, hogy a Service Historique anyagára utaló jegyzetek a dobozt jelölik, melyben az irat található. Miután az iratok nem kaptak számot, sem az oldalak sorszá-mot, további utbaigazítást csak az irat eredete és dátuma nyújt.)

részletesebb tervezete, melyet azután október 15-én egy még bővebb, pontosabb tervezet követett.⁵

Jóllehet a fegyverszünet mielőbbi megkötését több közismert szempont indokolta, — így a szövetséges hadseregek fáradtsága, a lakosság kimerültsége és mind erősebben megnyilatkozó háború-ellenes hangulata, továbbá az a tény, hogy Wilson elnök az október 6-i német fegyverszüneti javaslat alapján tárgyalni kezdett a német kormányval —, mégis úgy tűnik, hogy Foch marsall gyors nézetváltoztatását e kérdésben még valami befolyásolhatta. A fegyvernyugvás gyors biztosítása a nyugati fronton jelenthette számára a lehetőséget arra, hogy új frontot nyisson keleten.⁶

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt a Szövetséges Keleti Hadsereg (Armée Alliée en Orient) átcsoportosítására, a keleti stratégiai terv módosítására és a romániai katonai akcióra vonatkozó iratokat; ezek a műveletek jelentették ugyanis a tervezett dél-oroszországi operáció alapfeltételeinek megteremtését. Az intervenció s tervezet egyelőre a Keleten állomásozó erőkkel számolt, bár közvetlen bizonyító anyag híján is valószínűnek látszik, hogy Foch marsall gondolataiban már ekkor felötlött az a lehetőség is, hogy az intervenciót nyugatról elvont erők segítségével vezeti szükség esetén győzelemre. (A valószínűsítő szempontokat később látni fogjuk.)

Október 7-én a Párizsban tartózkodó Berthelot tábornok parancsot kapott, hogy keljen útra Szaloniki felé, a Keleti Hadsereg főhadiszállására, azzal a céllal, hogy ebből a hadseregből kiszakítva létrehozzon egy haderőt Dunai Hadsereg (Armée du Danube) névvel. Feladata egyrészt Romániára, másrészt Szovjetországra irányult. Ami Romániát illette, elő kellett idéznie a központi hatalmakkal békét kötött Marghiloman-kormány elmozdítását és antantbarát kormány alakítását, majd pedig egy katonai akció révén elősegítenie, hogy Románia újból hadviselő féllé váljék az antant oldalán. Miután mindezt végrehajtotta, technikai tanácsadóként Romániában marad, hogy újjászervezze a román hadsereget, és hogy „kapcsolatba lépjen azokkal az orosz elemekkel, amelyek alkalmasak az antant általános operációs tervének keretében való együttműködésre, mely tervet Franchet D'Espèrey tábornok dolgoz ki”.⁷

A parancs egyúttal módosította a Keleti Hadsereg egész működési tervét. A főparancsnok, Franchet D'Espèrey korábbi elgondolása, összhangban a vezérkar megelőző terveivel, az volt, hogy az előnyomulást Szerbián át Magyarország és Ausztria irányába folytatja, megszállja Budapestet és Bécsét, majd tovább menetel München felé. Az október 7-i parancs ezt az operációt jelentős mértékben lelassította, sőt leállította azáltal, hogy erőket vont el Románia, illetve Bulgária —

⁵ Uo. — Az utóbbi címe: „Conditions à poser dans les Conventions réglant la suspension des hostilités entre les Puissances Alliées et les Puissances Centrales”, 1918. okt. 15. — Ez az irat megtalálható a külügyi levéltárban is az alábbi helyen: A. Paix, vol. 201. doss. 8. ff. 10—15.

⁶ Foch október 8-i állásfoglalása egyértelműen cáfolja azt a hiedelmet, mely szerint e kérdésben éles nézeteltérés állt volna fenn a katonai és a polgári vezetők között, s az előbbi csupán erős nyomás alatt engedett volna az utóbbinak. Felette kérdéses az is, hogy a francia vezető tényezők amerikai, vagy amerikai és angol nyomásra adták volna fel korábbi álláspontjukat és törődtek volna bele a feltételeken alapuló fegyverszünet megkötésébe. Nincs ugyanis nyoma annak, hogy az említett időpont, tehát október 8. előtt bárminemű nyomás nehezedett volna ebben az értelemben a francia kormányra. — Ugyanakkor az alapvető engedmény megtétele után, s annak ellenére a franciák később kísérletet tettek arra, hogy eredeti béketerüvket a szövetségesekkel elfogadtassák. (Elsősorban a december 1—2-i londoni konferencián.)

⁷ Service historique, 4 N (a továbbiakban: 4 N) 53, doss. 2. Instrukció Berthelot és Franchet D'Espèrey számára, 1918. okt. 7. Id. még: Vadász Sándor: Vix és Károlyi, in: Hadtörténelmi Közlemények, XVI. évf. (1969) 2.

Törökország felé, vagyis a frontot szélességében kelet felé mérhetetlenül szét húzta.⁸ Kétségtelen, hogy a romániai akciónak önálló szerepet is szántak, amennyiben ez volt hivatott a francia politikai felfogásnak megfelelő formában Románia visszasegítésére a szövetséges táborba, az akció egyik leglényegesebb vonása mégis a keleti szovjetellenes beavatkozás bázisának megteremtésében fedezhető fel.⁹

Tartalmazza az intervenció gondolatát — meglehetősen sajátos formában — a vezérkar által készített, s már említett október 15-i fegyverszünet-tervezet is. Ez az irat vizsgálja a nyugati, az olasz, a balkán—román frontot, majd D. pontjában azt a követelményt fogalmazza meg, hogy a központi hatalmak 30 napon belül ürítsék ki Finnországot, Lengyelországot (az utóbbit utólag szűrték be a szövegbe), Ukrajnát és a Kaukázust. E területeket — olvashatjuk a szövegben — garancia céljából és a „rend fenntartása” végett szövetséges csapatok szállják meg.¹⁰ A tervezet abban a feltevésben készült, hogy a fegyverszünet pillanatában Románia újból hadviselő fél lesz, s így demarkációs vonalat jelölt ki Románia és Magyarország között a Temesvár—Nagyvárad—Nagybánya vonalon, beleértve a felsorolt városokat. E vonal leírása jelentette egyrészt, hogy a francia vezérkar Erdély jövőjét eldöntöttnek tekintette, függetlenül mind a bukaresti titkos szerződést követő román lépésektől, mind a román lakosság csak később jelentkező egység-demonstrációitól. Jelentette viszont azt is, hogy a francia vezérkar sem a Bánságban, sem attól északabbra a határ tekintetében nem szándékozott az 1916-os szerződést mindenben követni; attól Romániára nézve hátrányos módon eltért. A legjelentősebb eltérés a vonal északi szakaszán mutatkozott. Éppen e szakaszra nézve változott meg viszont később a francia álláspont.

Október 27-én a Szövetséges Keleti Hadsereg főparancsnoka utasítást kapott a Dél-Oroszországban végrehajtandó katonai akció lehetőségeinek és feltételeinek tanulmányozására, másként szólva: az akció-terv kidolgozására. A Franchet D'Espèrey-nek szóló levél leszögezte, hogy „a bolsevizmus gazdasági bekerítésének megvalósítása” érdekében szükség van a szövetséges erők koordinálására.¹¹ A koordinálás alapfeltételei francia—angol vonatkozásban azonban már megelőzően létrejöttek. 1917. december 23-án aláírták ugyanis azt az angol—francia konvenciót, mely a Balkánon, Kis-Ázsiában és Dél-Oroszországban befolyási övezeteket jelölt ki a két állam számára. Ami az utóbbit illette, a Kaukázus vidékét angol, Ukrajnát pedig francia zónává nyilvánította.¹²

⁸ A Keleti Hadsereg operációs tervének megváltoztatásáról ld. *Général Paul Azan*: i. m. 211—216.

⁹ Franchet D'Espèrey október 18-án jelentette, hogy a szükséges módosításokat végrehajtotta. Berthelot rendelkezésére bocsát 3—4 hadosztályt, köztük valószínűleg egy angolt, saját felvonulási tervét pedig egyelőre Szerbia felszabadítására korlátozza, majd a Duna és a Száva vonalán védelmi állásba vonul. Uo. doss. 2. Franchet D'Espèrey, 1918. okt. 18. — Eredeti tervezetéről: Uo. Franchet D'Espèrey, 1918. okt. 6.

¹⁰ A. Paix, vol. 201. doss. 8. ff. 10—15.

¹¹ 4 N 58, doss. 10. Etat-Major Général de l'Armée, 1918. okt. 18.

¹² A megállapodás eredeti szövegét nem sikerült megtalálni. Az irat jelenleg sem a Service historique leltára, sem a Bernachot tábornok által megjelölt helyen nem található. (*L. Bernachot*, i. m. 65). Közli a szerződés angol szövegét *L. Fisher*: i. m. vol. II. 836. — *P. Arnot*: *The Impact of the Russian Revolution in Britain*. (London 1967) c. munkájában idéz egy Balfour által készített memorandumot, melyet a brit kabinet 1917. december 21-én elfogadott, s melynek lényege, hogy Anglia ugyan nem kíván beavatkozni Oroszország belső ügyeibe, de helyesnek látná, ha a szövetségesek finanszíroznák az ukránokat, a kozákokat és a kaukázusi népeket. Amennyiben Franciaország vállalná Ukrajna támogatását, Anglia ugyanezt tehetné a többiek esetében. Arnot nem hivatkozik a két nappal később aláírt konvencióra, e memorandumot azonban az intervenció cinikus megalapozásának tekinti. (121. old.) — *G. F. Kennan* viszont

Ugyanazon a napon, midőn a vezérkar Franchet D'Espèrey-t a konkrét hadműveleti elgondolások kidolgozására felkérte, a haditengerészeti minisztériumhoz is kérésrel fordult azt illetően, hogy kellő időben kapjon tájékoztatást a Fekete-tengeren tervezett haditengerészeti műveletekről. Ez a levél arról vallott, hogy az előkészületek a tengeri hadműveletekre már folyamatban voltak.¹³

A jelzett előkészületek, illetve belső határozatok ellenére végső döntésre még nem került sor. A vezérkar türelmetlenkedett, s október 30-án nagy összefoglaló előterjesztéssel járult a kormány elé. A memorandum feladata az volt, hogy a felmerült aggályokat végképp eloszlassa, a habozókat a döntő szó kimondására bírja, s egyúttal érveket adjon a kormányzatnak, amelyek segítségével a várható ellenállást a francia lakosság körében elcsitíthatja. A George tábornok által szignált előterjesztés két korábbi iratra (október 17. és 19-i) hivatkozva emlékeztet arra, hogy ezek érvelése, a bolsevizmus bekerítésének szükségessége alapján, „... az intervenciót elismerték, elvét elfogadták”. Két ellenvetés merült azonban fel, nevezetesen, hogy a rendelkezésre álló fegyveres erő nem elegendő az intervenció sikeres végrehajtására, s hogy az intervenciót, mint a belügyekbe való beavatkozást „a francia közvélemény nem fogja elfogadni”. Az október 30-i előterjesztés fő célja az volt, hogy e két ellenvetést eloszlassa.

George tábornok felsorolja tehát a nézete szerint e célra rendelkezésre álló erőket. Abból indul ki, hogy a Keleten pillanatnyilag 30 gyalog és egy lovas hadosztály állomásozik (8 francia, 4 angol, 2 olasz, 7 szerb és 10 görög), amihez a török fegyverszünet után hozzájön még a palesztínai brit erő 5 gyaloghadosztálya. Végül hozzáadja ehhez a vezérkar a leendő román hadsereget is, mert arra számít, hogy Románia hamarosan visszatér az antant oldalára, s ennek leendő haderejét 8—10 hadosztályra teszi. Ez összesen 43—45 hadosztályt eredményez. Miután Ausztriával lehetővé válik a fegyverszünet aláírása (jegyezzük meg, hogy a szövetségesek konferenciája éppen ekkor, október 30—31-én foglalkozott feltételeinek kidolgozásával), többé nem lesz szükség arra, hogy a keleti haderő egy részét, amint korábban felmerült, átszállítsák a nyugati frontra. A döntés kicsikarására most már a nyugaton levő erők elegendőek lesznek, műveleteiket szükség esetén egy olyan akcióval kombinálva, mely délkelet felől, Ausztrián át irányul Németország ellen. (A francia vezérkar ez utóbbi esetleges hadműveletet akkor még az olasz hadseregre kívánta bízni, ez az elgondolás azonban a fegyverszünet aláírása után gyorsan lekerült a napirendről.¹⁴) A Szövetséges Keleti Hadsereg feladatai tehát a következők lesznek: Szerbia felszabadításának befejezése, garancia címén Mon-

Russia and the West (New York 1962) c. könyvében szól a szerződésről, de azt nem látja egyébként, mint németellenes stimulánsnak, s vádaskodásnak véli a szovjet történetészek állítását, mely szerint a konvencióban befolyási zónák elosztásáról lett volna szó (49—50). Az egyezmény francia megnevezései (ilyenek: Convention entre la France et l'Angleterre délimitant leurs zones d'influence en Russie méridionale, vagy: Arrangement entre la France et l'Angleterre déterminant les zones d'influence dans les Balkans, en Asie mineure et en Russie méridionale), több francia irat utalásai, s az a tény, hogy az intervenció e szerződés szellemében kezdődött el, a szovjet történetészek álláspontját támasztja alá. — Az egyik irat, mely világossá teszi, hogy nemcsak finanszírozásról és németellenes stimulánsról volt szó, Clemenceau egy levele, melyben elutasítja Gyenyikin kérését arra nézve, hogy francia erőket küldjenek Sztavropol és Novorosszijszk körzetébe. „Sztavropol és Novorosszijszk városok — írta — az 1917. december 23-i szerződés értelmében a briteknek fenntartott befolyási zónában fekszenek, nem lehet (tehát) szó arról, hogy oda francia csapatokat küldjünk.” 20 N 261, doss. 7.

¹³ 4 N 50, doss. 10. A vezérkar két levele, 1918. okt. 27.

¹⁴ E hadműveleti tervvel részletesebben foglalkozott a vezérkar egy másik, ugyancsak október 30-án szignált irata. — 6 N 71, „Note au sujet de la situation créée par la capitulation de l'Autriche”.

tenegro és Bosznia-Hercegovina megszállása; katonai akció Törökország ellen (minthogy a fegyverszünetet Törökország még aznap, október 30-án aláírta, e feladat elesett); fegyveres intervenció Romániában átállásának megkönnyítése végett; és végül, ezt szó szerint idézzük: „utólag, midőn Románia már felszabadult a német iga alól, és midőn a Fekete-tenger megnyílik számunkra, egyidejű akció szárazföldön (Románia—Ukrajna) és tengeren Dél-Oroszországban”.

A továbbiakban a vezérkar papíron fel is osztotta az imént összeadott katonai erőket. Úgy vélte, hogy a balkáni akcióhoz elegendő lesz 12 hadosztály, ám szükség lesz arra, hogy Romániában is állomásozzon mintegy 10 divízió, „hogya kézbe tartásuk az országot és esetleg biztosítsák az erdélyi területek megszállását”. A következtetés tehát az volt, hogy a rendelkezésre álló 43 divízióból mintegy 20-at kell lekötni arra, hogy Szerbiát és Romániát, illetve az általuk követelt területeket őrizték, 20 pedig felszabadul a tervezett intervenció céljaira. „Egy ilyen erő — állapította meg a francia vezérkar előterjesztése — bőségesen elegendő lesz nemcsak arra, hogy a bolsevizmus körül szigetelő kordont vonjon, mely arra ítéli, hogy éhen vesszen, hanem arra is, hogy kialakítsa azokat a vonzási központokat (noyaux d'encadrement), melyek körül Oroszország egészséges elemei újjászerveződhetnek országuk megújítására.”

A következő, vagyis harmadik részben az előterjesztés a francia közvélemény megnyugtatójának kérdésével foglalkozik, s megfogalmazza a propagandának azokat a fogásait, amelyekkel a francia kormányzat és a sajtó évek során át élt is. Leszögezi, hogy „ez az intervenció valójában nem lesz politikai keresztshadjárat jellegű, sem pedig közvetlen agresszió”. Semmi más célja nincs, mint hogy zálogokként lefoglalja a Krím termékeny fekete földjeit (tchernoziom) és a Donyec medence bányáit azon milliárdok ellenében, melyeket Franciaország az orosz birodalomnak kölcsönzött, s amely milliárdok „nem egy fináncoligarchiának, hanem a nemzet tömegeinek tulajdonát teszik”. Így tehát az akció elsősorban „a demokratikus francia takarékoság konzervatív eszköze”. E fejezet a következő szavakkal zárul: „A jog győzelme nem lenne teljes, ha — Németország legyőzetven — az antant hatalmai nem tudnák rákényszeríteni Oroszországra egy oly rezsime kapitulációját, mely cinikusan félredobva múltban vállalt kötelezettségeit, a jövőre nézve semmi érvényeset nem tudna aláírni.”

Az előterjesztés e része szemmel láthatóan mellőzi azt a körülményt, hogy az oroszországi „rezsim” a maga részéről semmiféle korábbi kötelezettséget nem írt alá. Megjegyzendő viszont, hogy midőn a bolsevik kormányzat nem sokkal később felajánlotta a cári adósságokról a tárgyalások megkezdését és jelezte az új hatalom készségét arra, hogy magára ezekkel kapcsolatban bizonyos terhet vállaljon, Clemenceau miniszterelnök többször is kifejezést adott felháborodásának és sértettségének minden alkudozást a bolsevikokkal. Maradt tehát, mint cél, a Krím és Ukrajna gazdag földjeinek, valamint a Donyec medence bányáinak „zálogként” történő lefoglalása, vagy elfoglalása. Nem tudjuk, volt-e, s ha volt, milyen elképzelés arra az esetre, ha Oroszországban tényleg visszaállítanának valamiféle polgári rezsime. Az adósságok „visszavállalása” fejében vajon egyszerűen felszabadulnának ezek a zálogok? Miért kellett volna azonban egy leendő polgári kormánnyal szemben „zálogot” szerezni? Vagy miért kellett a bolsevik rendszerrel szemben zálogot szerezni, ha vele viszont a francia kormány az adósságokról nem kívánt tárgyalni? Mindent összevéve, az a benyomás alakul ki, hogy a francia politikai vezetők az ukrajnai intervencióval — a politikai anti-bolsevizmus szempontjai mellett — egy másik célt is el akartak érni: egy olyan méretű gazdasági expanziót, amilyenre eddig aligha gondoltak.

A vezérkari előterjesztés utolsó fejezete a francia katonai és politikai célokat világítja meg. E fejezetben, mely a „Gyors akció szükségessége” címet viseli, a vezérkar előadja véleményét, mely szerint Lenin a németországi fejleményeket illetően nem tervez feltétlenül az oroszországihoz hasonló bolsevik forradalmat, hanem a jelenlegi körülmények között megelégszik azzal, ha ott egy „többé-kevésbé szocialista” alakulat jön létre, hogy „ez azonnal és feltétel nélkül segítséget nyújtson neki és hogy a világproletariátus nevében megvalósítsák az oroszok és a németek politikai, gazdasági és katonai unióját”. — „Márpedig — olvashatjuk a továbbiakban — sikereink folytatódása a nyugati fronton azzal a hatással jár majd, hogy sietteti Németországban a szovjetek által elgondolt társadalmi átalakulást és lehetővé teszi a Lenin által tervezett egységet. — Az antant számára vitális érdek, hogy a bolsevizmust elfojtsa, mielőtt e szörnyűséges szövetség létrejöhetne, amely a német imperializmus számára eszközt biztosítana, hogy feltámadjon vereségéből és az antant ellen mozgósítsa Közép- és Kelet-Európa népeit.”¹⁵

A francia vezérkar tehát a német és az orosz forradalom egymásra találása ellen kívánt fellépni, úgy ítélve meg a helyzetet, hogy ez a forradalmi egység még akkor is az antant és Franciaország vereségét jelentené a győztes világháború ellenére, ha a forradalom továbbterjedésének eshetőségét ki is hagyja a számításból. Nem kétséges, hogy a francia vezérkar által felvázolt perspektíva: az orosz és a német forradalom találkozása elvileg a lehetőségek birodalmába tartozott. Az a tény, hogy e lehetőséggel a francia vezető tényezők számoltak, csak nagyobb súlyt ad az intervenció törekvéseknek, de egyúttal a kudarc mérvét és jelentőségét is felnagyítja.

Összegezve a memorandum mondanivalóját, a francia intervenció terv kitérényságát állapíthatjuk meg. Célozta a proletárrendszer megdöntését, egyúttal azonban azt a körülményt, hogy Oroszország a francia felfogás szerint az erős központi hatalom megszűnte, a forradalom és a polgárháború következtében meggyengült, arra kívánta felhasználni, hogy a francia befolyást a Donyec medencéjéig kiterjessze, s ezáltal óriási új gazdasági erőforrásokhoz jusson. Míg tehát a bolsevizmusban egyfelől nagy politikai veszélyt látott, másfelől egy a francia expanzió számára nyílt olyan lehetőséget is, mely a forradalom nélkül nem állhatott volna elő.

Jóllehet a hosszan elemzett irat csak a Fekete-tengeren, illetve Ukrajnában végrehajtandó beavatkozásról beszél, egy feljegyzés, melyet november 1-én a vezérkari tervezet kivonatához a külügyminisztériumban fűztek, már arról emlékezik meg, hogy a dél-oroszországi akciót minden bizonnyal kiegészíti majd az a katonai operáció, melyet Lengyelország hajt végre saját keleti határain.¹⁶ Mivel Lengyelországnak ekkor és még hosszú ideig nem voltak keleten határai, nem lehet megállapítani, hogy a feljegyzés szerzője pontosan milyen övezetre gondolt.

Nem ad erre nézve útbaigazítást az a másik, ugyancsak november 1-én keletkezett tanulmány sem, mely a volt orosz birodalom területeire bejelentett igényeket, s a különféle szeparatista tendenciákat vizsgálja, Lengyelországot illetően ugyanis megelégszik az önálló lengyel állam elvének megszövegezésével. Egyébként a Baltikumban Finnország és Lettország elszakadásával számolt, míg Észtország és Litvánia esetében belső autonómia biztosítása mellett az orosz

¹⁵ Archives diplomatiques, A. Paix, vol. 201. ff. 24—28. és Etat-Major de l'Armée, 3e Bureau, A. „Troisième note au sujet d'une action de l'Entente en Russie Méridionale”, 1918 okt. 30.

¹⁶ Uo. doss. 8. f. 29. Feljegyzés, 1918. nov. 1.

állam keretében való maradásukat látta ésszerűnek. Miután Kárpát-Ukrajnában Nemzeti Tanács alakult, mely kimondta a független köztársaság létesítését, a külügyminisztérium illetékes funkcionáriusa úgy foglalt állást, hogy meg kell várni, míg az idő megmutatja, vajon e régió képes-e az önállóságra, s majd csak azután kell mérlegelni, ne csatlakozzék-e Oroszországhoz. Tagadta ez a tanulmány Beszarábia román jellegét, s különösen déli részével kapcsolatban hangsúlyozta az ottani orosz többséget (különböző, bolgár, német és francia eredetű telepesek mellett). Azt javasolta, hogy amennyiben Románia egyáltalán megtarthatja Beszarábiát, e déli övezetet adják vissza Oroszországnak. Minden további elszakadási, önállósági stb. törekvéstről pedig mint alaptalanokról emlékezett meg. Elvetette tehát az önálló Ukrajna, Örményország stb. gondolatát.¹⁷

Érdeemes még a területi és különösen a lengyel területi kérdésekkel kapcsolatban egy további iratra is kitérnünk. Ez ugyan lényegesen később, december 20-án keletkezett, de mindenesetre korábban, mintsem a franciák lengyel akciója megindult volna. Alkalmas tehát annak demonstrálására, hogy a nevezetes keleti bolsevikellenes front felállítása és Szovjetoroszország bekerítésének gondolata jóval hamarabb kialakult, mintsem Foch marsall a konferencián meghirdette. Ugyanakkor már jelzést tartalmaz a területi kérdésekre vonatkozóan is. Lengyelország talpraállítását, megerősítését és hadseregének megszervezését ez az irat a legsürgősebb feladatként jelölte meg. Azzal érvel, hogy Németország vereségét nem lehet véglegesnek tekinteni abban az esetben, ha a Keleten egy erős hatalom nem ellensúlyozza. Miután Oroszország meggyengült, „ez az erős hatalom csak Lengyelország lehet, mely szövethet Csehszlovákiával és Romániával”. A funkciót, melyet ennek az erős lengyel államnak be kell töltenie, így fogalmazták meg: „Lengyelország jelenleg a szükséges szigetelő fal az orosz bolsevizmus és a német forradalom között. Azon egészségügyi övezet egyik szilárd része, melyet a beteg és fertőző Oroszország körül kell vonnunk. Csak akkor tudunk a bolsevizmus végére járni, ha majd támaszkodni tudunk Lengyelországra és felhasználhatjuk hadseregét.” A feljegyzés ezen az alapon latolgatja Lengyelország jövődő határait, s neki szánja Vilnát (kivéve azt az esetet, ha Litvánia és Lengyelország egyesül), Frydek körzetének kivételével Teschent (ami egybeesett a lengyel törekvésekkel, de ellentétes volt a csehszlovák követelésekkel), továbbá Danzigot és végül az úgynevezett Kongresszusi Lengyelországot. Ez annyit jelentett, hogy a keleti határt ezidő szerint a francia kormány északról délre haladva körülbelül az alábbi vonalon látta: a Nyemen folyót elhagyva kiszögellés Vilnáig, majd onnan dél felé átlép a Nyemenen, Białystoktól keletre folytatódik a Bug felé, melyet Breszt környékén ér el, s onnan a Bugot követve halad Kelet-Galíciáig, mely előzően a Monarchia része volt, lakosságának zömét azonban ukránok és beloruszok alkották. Ez az irat még nem foglal állást Kelet-Galícia kérdésében, röviddel utóbb azonban ez a tartomány a Lengyelországnak szánt határokon belül került.

A francia külügyminisztériumban 1918 november—decemberben készült iratok lehetőséget nyújtanak arra, hogy a francia expanzív koncepció elemzését tovább finomítsuk. E tervek, elgondolások a szovjet rendszer megbuktatásának reményében készültek, s ennek megfelelően óvakodtak attól, hogy olyan végeredményhez jussanak, ami Oroszország feldarabolását, a birodalom jelentős részeinek elszakadását, más részeinek annektálását jelentené. A francia kormány

¹⁷ A. Paix, vol. 201. doss. 8. ff. 44—49, „Note sur les diverses Nationalités de l'Ancien Empire de Russie”, 1918. nov. 1.

Ukrajnában a döntő gazdasági befolyást kívánta magának a jövőre nézve biztosítani, idegenkedett azonban Ukrajna önállóságának támogatásától. Hasonló álláspontot képviselt a Kaukázus vidéke kérdésében. Lengyelország esetében azonban ez az elv ellentétbe került a nagy Lengyelország igényével, mely igény egyenes arányban növekedett az intervenció eredménytelenségének felismerésével. Igen nehéz volt tehát előre megszabni, vagy előrelátni, hogy a lengyel tervek pontosan milyen határig tudja és fogja majd a francia kormány támogatni, vagy tiltakozás nélkül útjára engedni. Ami saját eljárásait illette, azon volt, hogy a politikai beavatkozás és a gazdasági behatolás ne viselje magán egy leendő annekszió jegyeit.¹⁸

A lengyel katonai és politikai körök törekvései nemcsak egybeestek a francia elgondolásokkal a keleti lengyel határok kialakítása végett indítandó katonai műveletet illetően, hanem céljaikban tovább is mentek, mint az 1918 végi francia keret-terv kijelölte. Jóllehet államszervezeti, elméleti és módszerbeli kérdésekben is jelentős eltérések választották el egymástól a lengyel politikai világ különböző áramlatait, annyiban megegyeztek, hogy a keleti határokat valamennyien a lengyel etnikum határain túl látták. Piłsudski pragmatikusan közelítette a kérdést, s mindig éppen annyit követelt, amennyit „a lengyel karddal” elérhetőnek vélt, míg Dmowski, a Nemzeti Demokrata Párt vezetője és egyúttal a párizsi Nemzeti Tanács elnöke, aki a lengyel kormányt a konferencián is képviselte, az 1772-es határok mellett lépett fel. Mindkét közelítés az első helyen foglalta magába azokat a területeket, melyeket 1919 elején már a francia kormány is Lengyelországnak szánt: Vilna körzetét és Kelet-Galíciát. Ezért a minimális programban megegyezés és együttműködés alakulhatott ki a lengyelek és a francia kormány között.¹⁹

Már láttuk, hogy az ukrajnai intervencióhoz bevezetésként szolgált a Dunai Hadsereg kialakítása, s annak romániai katonai akciója, aminek egyik célja éppen az volt, hogy a megfelelő hátországot biztosítsa és egészében véve Romániából szilárd szovjetellenes bázist alkosson. Románia szovjetellenességéhez alapot képezett Besarábia megelőző elfoglalása, mivel ez a területfoglalás a román kormányt elsőrendű érdekeltté tette a Szovjetoroszország elleni műveletekben. A román vezető tényezők igyekeztek gyorsan ki is jelölni Románia helyét az átfogó szovjetellenes közép-európai szisztémában. Érdemes kitérni ezzel kapcsolatban Iliescu tábornok memorandumára, melyet Joffre tábornoknak nyújtott át, akihez szívélyes személyes kapcsolatok fűzték.²⁰ Iliescu emlékirata a francia közép-európai expanziónak a térség két részre bontását alapul vevő gondolatát

¹⁸ Wandycz (i. m. 100–104) elemzi a szövetségesek és köztük Franciaország szovjetpolitikájának ellentmondásait és arra a következtetésre jut, hogy a bolsevizmus ellen Oroszország megkímélése mellett akartak harcolni; a bolsevizmust úgy akarták megdönteni, hogy megtartsák az orosz birodalom egységét. — E tételt, úgy hisszük, korlátozni kell a fent mondottak értelmében, ám Wandycz gondolata e korlátok ellenére érvényesnek mondható annyiban, hogy a nyugati hatalmak, s köztük Franciaország kormányzata is, azon volt, hogy a viharon egy továbbra is jelentős, bár tőlük erősen függő orosz nagyhatalmat mentsen át. Ehhez még hozzátartozik, hogy a francia kormány a közép-európai új konstrukció várható ellenálló erejével kapcsolatban meglehetősen szkeptikus maradt. — A lengyel kérdéstről ismertetett iratot ld. Paix, 1914–1920, vol. 68. ff. 14–26, „Une méthode politique en Pologne. Nécessité d'une Pologne forte”, 1918. dec. 20.

¹⁹ Ld. ehhez: Kovács Endre: Magyar-lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp. 1971, 14–15. — Megjegyezzük, hogy a francia kormány 1918 őszétől már nem támogatta az önálló Ukrajna gondolatát, s mindent megtett abban az irányban, hogy a lengyel államnak — mint részletesebben is látni fogjuk — katonai támogatásáról is gondoskodjék.

²⁰ Megjegyzendő, hogy Joffre tábornok környezetéhez tartozott Berthelot tábornok, aki a romániai katonai akciót vezette, valamint a bukaresti francia követ, Saint-Aulaire gróf is.

tartalmazza. Középpontjában a lengyel—román—csehszlovák—jugoszláv négy-szög, mint francia „határőrvidék” áll, melynek alárendelten létezik, — mondhat-nók inkább: tengődik — majd a két katonailag megvert és területileg megcson-kított állam: Ausztria és Magyarország.

A konstrukció szükségességét a tábornok azzal indokolja, hogy az egyik oldalon Németország veresége ellenére is félelmetes marad, a másikon pedig az orosz bolsevizmus kényszeríti Franciaországot „biztonsági” intézkedésekre. Ezen belül a fő feladat Lengyelországra és Romániára hárul majd, míg Csehszlo-vákia és Jugoszlávia a szükséges összeköttetést biztosítja a Nyugattal. A cél érdekében éppen ezért a két előbbi államnak közös határral kell rendelkeznie a Kárpátokban; másként szólva Kárpát-Ukrajna java részét Romániának kell megkapnia. (Ezt később az irat úgy konkretizálja, hogy a csehszlovák—román határt a Latorca völgyében jelöli meg.) Iliescu tábornok azt gondolja, hogy a lengyel és a román állam szilárdsága „magához vonja” majd a litvánokat, a belorusszokat, az ukránokat és kozákokat. Csatolni lehet majd a Kaukázus és a Krím félsziget népeit is, majd pedig ebbe a nagy politikai unióba bevonják a tengerszorosokat. A 7 millió osztrák és a 7 millió (!) magyar az említett államok hatósugarába kerül. Teljes megemmisítésüket — tegyük hozzá — a tábornok nem látta szükségesnek, mert úgy gondolta, hogy a négy állam katonai szövetsége rákényszeríti majd e két nemzetet, hogy az ő befolyási övezetükbe lépjenek. A nem kevésbé ambíciózus expanzió megkönnyítésére a tábornok tervbeveszi a Bordeaux—Lyon—Milánó—Trieszt—Ljubljana vasútvonal kiépítését, mely Né-metország elkerülésével lehetővé teszi az összeköttetést Franciaországgal, s mely azután a Száván és a Dunán folytatódik.

A továbbiakban a tábornok a gyakorlati teendőket sorolja fel, melyeket ezúttal többségükben mellőzünk, csupán az általa legfontosabbnak mondott fran-cia katonai szövetség kérdésére térünk ki. Ennek nem annyira indoklása, mint elvi megalapozása érdekes. „A négy államnak egy katonai szerződés által Francia-orzággal történő egyesülése megegyezik e népek évszázados, történelmi szokásai-val; elszigetelten túlságosan gyengék lévén, csatlósokként keringtek valamely nagyhatalom (1870 után Oroszország és Németország) körül. Hasznot kell húzni ezen államok történelmi szükségszerűségéből, hogy egyesülve ugyanezt tegyék most Franciaország javára.”²¹

Noha e terv több pontján eltért a francia elgondolásoktól, ismertetését azért találtuk szükségesnek, mert egészében véve mégis olyan gondolkört tartalmaz, amely az általános francia tervekbe beépülve a „francia” Közép-Európa elvi alapjait igyekszik lerakni, s ez egy idő múltán „a kisantant plusz Lengyel-ország” formulában lényegét illetően megvalósult, és főleg azért, mert ennek alá-támasztásában román oldalról is nagy hangsúlyt kapott a szovjetellenes „bizton-ság” megteremtése.

Ha a román tábornok e rendszerben a lengyel—román együttműködésnek és ennek a két államnak kívánta biztosítani az elsőséget, a cseh politikusok, kör-vonalazva saját külpolitikai elgondolásukat az 1918 október 30-án tartott genfi konferenciájukon, a meghatározó szerepet Közép-Európában egy — alapjában véve hasonló — elgondolás keretében, Csehszlovákiának szánták. A csehszlovák igényeket ugyan a német veszéllyel hozták első renden kapcsolatba, de ekkor még az egész konstrukció alátámasztásában ideológiailag nagy szerepet juttattak a szovjetellenességnek. A „germán” veszéllyel támasztották alá egyrészt Ausztria

²¹ 4 N 58, doss. 10, Projet du Général Iliescu, 1918. okt. 31.

és Magyarország nagymérvű redukálására, másrészt — és főként — egymástól történő szétválasztására irányuló óhajukat. Ebben az időben, 1918 október végén és november elején a legerőteljesebben a cseh politikusok éppen e szétválasztás, vagyis a csehszlovák—jugoszláv összeköttetés biztosításán fáradoztak. Ők sem kívánták e két állam teljes felosztását, mert úgy gondolták, hogy Ausztriával, melynek fővárosa éhezik, az antant máris azt tehet, amit csak akar, a magyarokkal pedig az idő majd elvégzi a maga munkáját. Jóllehet Csehszlovákiának a volt orosz birodalom rovására igénye nem volt és nem is lehetett, mégis olyan harcos bolsevikellenes hangot ütött meg, amit utóbb a csehszlovák kormány magatartása — elsősorban a hazai baloldali erők fellépése miatt, de egyéb megfontolásoktól vezérelve is, — távolról sem követett. Ennek oka, amellet, hogy a cseh politikusok jó pontokat akartak szerezni a francia vezérkarnál, melytől igényeik kielégítését illetően a legtöbbet várták, az is lehetett, hogy még reménykedtek a Szovjet-Oroszországban tartózkodó Cseh Légio politikai hasznosításában. A határozat súlyos fenyegetést tartalmaz Franciaország és az antant számára arra az esetre, ha megkísérelné a Monarchia roncsainak vagy a Habsburg dinasztiának a megmentését. Ebben az esetben ugyanis Prágában győzne a bolsevizmus, holott — folytatódik az okmány teljes következetlenséggel — Csehszlovákia az egyetlen ország Közép-Európában, amely e veszéllyel szembeszállhat. „A csehszlovák állam — olvashatjuk ezt követően — teljes egészében hivatott arra, hogy e veszélyes mozgalom ellen harcoljon és olyan barrikádot alkosson, mely Nyugat-Európát megvédi a bolsevizmustól.” Kijelenti a csehszlovák konferencia, hogy az új állam kész harcra kelni és megadni Lengyelországnak minden támogatást a Szovjetoroszország elleni küzdelemhez. „M. Beneš azon a nézetten van, hogy Ukrajnában késedelem nélkül be kell avatkozni, szükséges, hogy a Fekete-tenger északi partján egy szövetséges hadsereg partra szálljon és a 100 000 csehszlovákkal együttműködve, akik Oroszország déli részén tevékenykednek, elfoglalja Ukrajnát. Ezen a módon Közép-Európa megmenekül a bolsevizmus fenyegetésétől.”²² Beneš e ponton nyilvánvalóan a francia vezérkar ukrajnai terveivel kapcsolódott, azt remélve, hogy a légionisták segítségével Csehszlovákiát is részeltetheti majd a „zálogokban”.

E politikai irányvonal megvalósítása érdekében a csehszlovák kormány a legszorosabb kapcsolatokat kívánja kiépíteni Lengyelországgal és Jugoszláviával, — hangoztatták a csehszlovák vezetők. (Romániát feltehetően azért nem említették, mert ekkor még nem lépett vissza a háborúba.) Lengyelországot illetően azonban figyelemreméltó megszorítást tettek. Kijelentették, hogy feltétel nélkül támogatnak minden Németország ellen irányuló lengyel követelést, de nem támogatják az Oroszország ellenében emelt igényeket. Emellett határozottan Litvánia önállósága mellett foglaltak állást.²³ Ez a megkötés, ami mellett egyébként a cseh politikusok a későbbiekben is kitartottak, furcsa ellentmondásban állt a fent említett buzdítással, mely a dél-oroszországi hadművelet megkezdésére és Ukrajna elfoglalására irányult. Beneš külügyminiszter később a lengyel intervenciók tervei ellen elsősorban azzal érvelt, hogy Oroszországban csupán a bolsevizmust kell megdönteni, de nem szabad hozzányúlni az orosz területekhez,

²² A Cseh Légio történetéről ld. J. Kvasnička: Československé légie v Rusku 1917—1920. Bratislava. 1963. Az itt érintett időszakaszra: 148—165. — Ebben az időben már a légio súlyos válságáról ír, és semmiben sem támasztja alá Beneš kijelentését egy olyan 100 000 fős hadseregről, mely alkalmas, vagy hajlandó lenne bekapcsolódni a dél-oroszországi intervencióba.

²³ A. Paix, vol. 201. doss. 8. ff. 31—41, Lagarde a genfi cseh konferenciáról, 1918. nov. 1.

mert ezek miatt a leendő nemzeti kormánnyal nehézségek támadnának. Kérdés tehát, hogy miként látta elszámolhatónak ezzel a leendő kormánnyal Ukrajna általa is tervezett megszállását, még akkor is, ha a francia kormánnyal egyetértésben igyekezett ezt az akciót anneksziómentesnek felfogni. Röviden szólva: úgy tűnik, hogy Beneš már a kezdet kezdetén is ellene volt annak, hogy Lengyelország túlságosan megerősödjék, mégha a bolsevik Oroszország rovására is. Az ellen viszont, hogy Németország rovására gyarapodjék és az így keletkező német–lengyel feszültség mindkét felet lekösse, nem volt kifogása. Mindenesetre e tervezet még a románál is jobban elárulja szerzőjének azt a szándékát, hogy a bolsevik veszélyt, melyet tényleg veszélynek tart, és amelytől fél is, egyúttal mint divatba jött „érvet” saját politikai céljai szerint úgy forgassa, ahogy manővereinek leginkább megfelel.

Az Ukrajnában elindítandó katonai művelet sajátos módon kihatott a Monarchiával kötött fegyverszünetre, illetve a magyar kormánnyal aláírt katonai konvencióra is. Többek között két katonai szempont játszott ugyanis közre abban, hogy a szövetségesek ezekben az okmányokban biztosították maguknak az átvonulás szabadságát az osztrák és magyar területeken, beleértve a közlekedési vonalak és eszközök szabad használatát, amit viszont logikusan kiegészített a stratégiai pontok megszállásának biztosítása. (Azért használtuk itt az „is” szócskát, mert ezzel a klauzulával több más célkitűzés is elérhető és elérendő volt, melyekre itt nem térhetünk ki.) Az egyik szempont az volt, hogy a Balkánon állomásozó szövetséges erők szabad utat nyerjenek szükség esetén egy délkeletről Németország ellen irányított támadásra, a másik, hogy a szövetséges csapatokat akadálytalanul szállíthassák Ukrajna felé a volt Monarchia vasútvonalainak felhasználásával.

Az egyik fontos irat, amely a fent érintett gondolatot tartalmazza, Poincaré köztársasági elnök október 29-én Clemenceaunak írt levele. Ebben felhívta a miniszterelnök figyelmét a szabad átvonulás biztosításának fontosságára. „Ez az átvonulás — írta az elnök — egy adott pillanatban elengedhetetlen lehet Ukrajna és Oroszország felé. Az lehet Németország irányában is.”²⁴

Robert De Caix külügyminisztériumi osztályvezető október 30-án készített feljegyzése a fegyverszünet feltételeiről ugyancsak tartalmazza e követelést, indokai között az alábbi is szerepeltetve: „5/, mert biztosítanunk kell minden lehetséges Ukrajna felé vezető utat.”²⁵

Ez az Ausztriát és Magyarországot érintő fegyverszüneti előírás, pontosabban szólva: annak fent ismertetett indoklása az egyik valószínűsítő szempontot tartalmazza arra nézve, hogy Foch marsall, a vezérkar (s láthatóan a köztársasági elnök) a háború befejezésének pillanatában számolt a nyugaton felszabaduló erőkből számottevő egységeknek a Keletre történő átdobásával.

Mindenesetre addig is, amíg ez majd lehetővé válik, a francia vezérkar sietett megkezdeni az akciót a Keleten azonnal rendelkezésre álló csapatokkal. A vezérkar és a hadügyminisztérium felszólításaira a keleti hadszíntéren tevékenykedő két főparancsnok, Berthelot (aki egyébként abban a felemás hely-

²⁴ 6 N 71, Poincaré, 1918. okt. 29. (Kézzel írt levél.) — Hasonlóképpen javasolta az átvonulás biztosítását a fegyverszünetben a vezérkar 1918. okt. 30-i előterjesztése, ez azonban csak a németellenes támadás esetleges szükségességére hivatkozott. Uo. EMA, Groupe de l'Avant. 3e Bureau, A. „Note au sujet de la situation créée par la capitulation de l'Autriche”, 1918. okt. 30.

²⁵ A. Paix, vol. 203, doss. 12., ff. 49–50, „Note sur les demandes d'Armistice”, 1918, okt. 30.

zetben volt, hogy önállóan vezetett egy hadsereget, ám mégis alá volt rendelve a szövetséges főparancsnoknak) és Franchet D'Espèrey tábornok nagyon eltérő módon reagált. A Dunai Hadsereg főparancsnoka a feladatául kapott romániai akciót az ogyesszai intervencióval kívánta alátámasztani. Október 30-án felterjesztett operációs tervében, miután ismertette a Romániában állomásozó ellenséges erőket, utalt arra, hogy Ukrajnában még állomásoznak német megszálló csapatok. Korábban azt javasolta, hogy a fegyverszünetben követeljék meg a román területek kiürítését, most viszont az alábbi javaslatot tette: „Úgy tűnik, hogy amennyiben sikerül elérni a török kérdés rendezését, nagy érdek fűződnék ahhoz, hogy megtisztítsuk a Fekete-tengert és katonai műveletet kezdeményezzünk Ogyesszánál.”²⁶

A tábornok javaslata egybevágott a párizsi elgondolással, s Clemenceau november 2-án sietett őt tervének jóváhagyásáról értesíteni. Erről a kérdésről táviratában a következő mondat olvasható: „Harmadszor. — A fekete-tengeri és ogyesszai hadművelet, melynek végrehajtását tervbe vette, nagyon hatékony lesz a közvetlen intervenció sikerének gyorsítására Romániában.”²⁷ Ugyanitt Clemenceau a művelet célját a francia érdekeltségek garanciájaként területi zálogok szerzésében, valamint a helyi erők szervezésében jelölte meg „a rend helyreállítása” végett. Néhány nap múlva Clemenceau jelezte, hogy az akcióba bevonhatók görög erők, — melyeket Németországban semmi esetre sem kívánnak bevetni —, valamint a Palesztinai Angol Hadsereg.²⁸ — Az utóbbi kérdéshez azonban a brit kormánynak is volt még hozzászólása, mely érthető módon jobbnak látta, ha a brit erőket nem a franciák által tervezett módon a francia zónában, hanem a Kaukázusban, tehát a brit zónában vetik be, annál is inkább, mert az angolokat nagyon érdeklő olaj arrafelé volt található.

Franchet D'Espèrey tábornok, Berthelot-tól eltérően, idegenkedett az intervenciótól. Nem mintha a bolsevizmusról a kormányétól eltérő magánvéleményt alakított volna ki, hanem mert az erőviszonyokat másként ítélte meg, mint Berthelot tábornok, vagy a francia vezérkar. November 15-én kelt felterjesztésében kifejtette ellenérveit. Elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a rendelkezésre álló szövetséges erők jelentős operációra nem elegendőek. „Francia és angol erőkkel legjobb esetben Ogyesszát és a szomszédos kikötőket tudnám tartani, mert balkániak vagy románok odaküldésére nem szabad gondolni. De meg kell Önnek mondanom — írta Clemenceau-nak —, hogy amennyire csapataink a háború alatt belenyugvóan elfogadták a keleti tartózkodás meghosszabbodását, s amilyen örömmel vonulnak be Magyarországra, sejtve a győzelmes hazatérést Németországon át, olyannyira rossz szemmel néznék Ukrajnában a katonai operációt és a megszállást, és ki lennének téve annak, hogy a bolsevik propaganda kínos incidensekre ragadja őket.” A tábornok azt kívánta, hogy bízzák ezt az ügyet magukra az oroszokra, s támogassák az oroszok „egészséges elemeit”.²⁹ Ha azonban Párizsban mégis azt határoznák el, hogy az intervenciónak végbe kell mennie, úgy e célra alkalmas, friss, mintegy 8—10 000 főnyi expedíciós hadsereget kell szervezni.³⁰

²⁶ 4 N 58, doss. 10, Berthelot, 1918. okt. 30.

²⁷ Uo. Clemenceau, 1918. nov. 2.

²⁸ 20 N 261, doss. 5. Clemenceau, 1918. nov. 6.

²⁹ Nehezen tudta volna Franchet D'Espèrey megmondani, hogy mit ért „egészséges elemeken”, minthogy az ellenforradalmi tábornokokról és hadseregükről több jelentésében lesújtó kritikát gyakorolt.

³⁰ 20 N 225, doss. 7. Franchet D'Espèrey, 1918. nov. 15.

Clemenceau erre a táviratra november 18-án mindössze annyiban válaszolt, hogy közölte a tábornokkal: a kérdés a szövetségesek megbeszéléseinek tárgyát képezi, mind az elvet, mind a modalitásokat illetően.³¹

Mérlegelve az erőviszonyokat, Franchet D'Espèrey nem a vezérkar által készített számvetésből indult ki, hanem az általa ismert tényleges helyzetből. Az ő számára a leendő román hadosztályok egyelőre nem léteztek, s mint láthatuk, felállításuk után sem tartotta megengedhetőnek bevetésüket Dél-Oroszországban. Véleménye szerint ugyanis a román részvétel, tekintettel arra, hogy Románia csak nemrég szállta meg a megtartás igényével Besarábiát, az akciónak elkerülhetetlenül anneksziós jelleget kölcsönözne. Nem javasolta a görög hadosztályok igénybevételét sem. Mindemellett tisztában volt azzal, hogy főparancsnoki beosztása ellenére sem irányíthatja a brit csapatokat egyszerűen oda, ahová a francia elgondolások megkívánják. Erre figyelmeztetett többek között az az incidens, mely abból keletkezett, hogy a Berthelot tábornok rendelkezésére adott franciák pótlására brit egységeket vezényelt Dobrudzsába. Jóllehet a jelek szerint nem adott parancsot arra, hogy bármiféle angol egység részt vegyen a tervezett magyarországi bevonulásban, sőt ennek minden ismert francia terv ellentmond,³² Londonban a kormány mégis szükségesnek látta, hogy a budapesti akcióban való részvétele ellen tiltakozzék.³³ S ha mindez még nem lett volna elég ahhoz, hogy a tábornok a katonai összlétszámra vonatkozó számadatokat óvatosan kezelje, úgy ott volt még számára saját francia hadosztályainak siralmas állapota a halálosek, sebesülések, betegségek eredményeképpen és annak következtében, hogy a katonák jelentős részét, akik már túl voltak a 18 hónapos frontszolgálaton, mielőbb haza kellett küldeni.

Mindemellett a Franchet D'Espèrey által a keleti stratégiáról folytatott vitában egy általánosabb politikai nézetkülönbség is kifejezésre jutott mind Berthelot tábornokkal, mind párizsi feletteseivel szemben. Franchet D'Espèrey nem volt képes a háború végén a háborús célok átértelmezésére. Számára az „ellenség” továbbra is Németország maradt. Ha már kénytelen volt tudomásul venni, hogy az ellene folytatott harc dicsőségében nem osztozhat, legalább abban az örömben akarta katonáit részesíteni, hogy német földön vezeti vissza őket hazájukba. Mindemellett feladatának érezte, hogy a másik ellenséges államban, a Monarchiában „rendet teremtsen”, de sem ő maga nem nagyon értette, sem katonáinak nem tudta megmagyarázni, hogy mi keresni valójuk van Ukrajnában. — A budapesti és bécsi bevonulási tervet veszélyeztetve látta az oroszországi tervek által, s miközben az utóbbitól feletteseit eltanácsolta, az előbbi körömszakadtig szorgalmazta.

Ellenkezésével annyit ért el, hogy november 21-én Clemenceau parancsa kivette hatásköréből nemcsak az oroszországi hadművelet irányítását, de a keleti operációs terület jelentős részét is. A november 21-i rendelkezés Berthelot „zóná-

³¹ 4 N 58, doss. 10, Clemenceau, 1918. nov. 18.

³² Így egy november elején készített terjedelmes tanulmány, mely azt javasolta, hogy amennyiben Anglia a Monarchia megszállásában egyáltalán részt kíván venni, s ezért a francia kormány választásra kényszerül, úgy Magyarország mellett döntsön és Ausztriát engedje át az angoloknak. A. vol. 61. ff. 107—111, „De l'utilisation politique de l'occupation française en Autriche-Hongrie”. Továbbá Clemenceau 1918. nov. 18-i parancsa, melyben utasította Franchet D'Espèrey-t az előkészületek megtételére Budapestnek egy francia hadosztállyal történő megszállására, sőt sem ejtve olyan lehetőségről, hogy abban brit csapatok is részt vennének, vagy vehetnének. 4 N 58, doss. 10, Clemenceau, 1918. nov. 18.

³³ Az utóbbiról részletesen ír *Arday Lajos*: i. m.-ben.

jába” utalta Románián kívül Erdélyt és Dél-Oroszországot. Az intervenció tervének kidolgozásával és irányításával Clemenceau Berthelot tábornokot bízta meg. A miniszterelnök előírta a feladatokat és az elérésükre szánt erőket is felsorolta. Eszerint a cél a következő volt: „A Fekete-tenger és az Azovi tenger bázisainak birtokba vétele: Ogyessza, Nyikolajev, Szévasztopol, Taganrog. Egy détachment inváziója a Dnyeper és a Donyec medencében a rend és a munka biztosítása végett. Gyenyikin tábornoknak anyagi eszközök küldése: fegyverzet, lőszer, kiképzők, vezérkari tisztek.” A továbbiakban Clemenceau részletezte, hogy az akciót 3 francia gyalog-hadosztály, 3 görög gyaloghadosztály hajtja végre, s esetleg részt vesznek benne rendelkezésre álló román erők. Felhívta a figyelmet arra, hogy olasz vagy angol csapatokat csak az illetékes kormányok kifejezett hozzájárulása esetén lehet felhasználni.³⁴

A francia tervek „nagyvonalúságát” ugyanez a rendelkezés azzal a jelzéssel domborította ki igazán, mely szerint a kormány a szövetségeseknek javaslatot tesz Franchet D’Espèrey működési területének kiterjesztésére, oly értelemben, hogy az nyugaton a Fiume—Zágráb—Pest—Bécs vonalig terjedjen, beleértve a felsorolt városokat, de a déli részeket kizárva belőle a londoni szerződés által Olaszországnak garantált területeket.³⁵ Nem kevesebbről volt tehát szó, mint egy Bécsről Harkovig terjedő övezet francia katonai ellenőrzés alá helyezéséről. Még ha esetleg fel is tételezzük, hogy Franchet D’Espèrey pesszimistán ítélte meg a katonai helyzetet, úgy hisszük, ezt az elgondolást mindenképpen megalapozatlannak lehet tekinteni.

Clemenceau november 21-i utasítása után Berthelot tábornok is ráébredt arra, hogy az abban körvonalazott feladatok megoldására a rendelkezésre álló katonai keret nem elegendő. November 28-án jelezte, hogy a Franchet D’Espèrey által átadott négy hadosztályból egy még Szalonikiben van, egy további pedig a betegségek miatt hasznavehetetlen. „Úgy vélem — írta —, hogy ezek az erők nem lesznek elegendőek arra, hogy biztosítsák befolyásunkat egész Dél-Oroszországban, beleértve a Krim és a Donyec, Kijev és Besarábia közötti vidéket, nem is számítva azokat a batalionokat, melyeket Erdély végeire kell majd küldeni, hogy az összecsapásokat elkerüljük a románok, magyarok és szerbek között.” E nehézségek láttán azt javasolta, alakítsanak vegyes francia-román egységeket francia parancsnokság alatt, úgy, hogy a román hadsereg teljes felszerelését, ellátását, élelmezését rendszeres hajó konvojok útján Franciaország biztosítsa. Azt kívánta, hogy a hajók a francia kikötőkből egyenesen Constantába, illetve Ogyesszába fussanak be, elkerülve Szalonikit és Konstantinápolyt. A nehézségek felsorolása ellenére Berthelot jelentését azzal folytatta, hogy az első etapban Ogyessza, Nyikolajev, Herszon és Szevasztopol elfoglalását tervezi, s utóbb kerül majd sor a doni Rosztovra, a Donyec medencére, Harkovra és Kijevre. „Ogyesszát azonnal el kell foglalni — írta —, hogy biztosítsuk Dél-Oroszországot, megakadályozzuk a zavarokat, melyek fenyegetnek és kérdésessé tehetik akciónkat.”³⁶

Berthelot tábornok tervéből Párizs csak az objektumokra vonatkozó részt akceptálta, de nem fogadta el sem a román hadsereg felszerelésére és élelmezésére, sem a közös francia-román egységek létesítésére irányuló javaslatát.³⁷

³⁴ 4 N 58, doss. 10. Clemenceau, 1918. nov. 21.

³⁵ Az ezzel kapcsolatos olasz—francia vitára ld.: I Documenti diplomatici italiani, Sesta serie, vol. I. (4 novembre 1918—17 gennaio 1919) 431. sz. 231. old., 482. sz. 264. old., 491. sz. 270. old., 507. sz. 278—281. old., 592. sz. 323—325. old., 669. sz. 359—360. old., 780. sz. 419. old.

³⁶ 4 N 58, doss. 10, Berthelot, 1918. nov. 28.

³⁷ A tábornok a román hadsereg ellátására irányuló javaslatát korábban más összefüg-

Közbevetőleg érdemes kitérni arra, hogy a román hadsereg felhasználásának formája és színtere gondot okozott a francia szerveknek már akkor, amikor Románia még kívülállt a háborún, s ez a gond visszalépése után sem szűnt meg. Annál inkább fontosnak látszik e kérdés érintése, mert a történeti irodalomban több szerző közvetlen összefüggést lát az intervenció egyes szakaszai és abban a román hadsereg részvételéhez fűződő érdekek, valamint Magyarország keleti határainak alakulása között. Röviden összegezve az egyébként eltéréseket is tartalmazó, de alapjában összecsengő felfogásokat e kérdéstről, annak lennének itt tanúi, hogy a franciák Románia intervenciós részvételének biztosítása végett az intervenció minden újabb fordulatában újabb és újabb darabokat szeltek le számára Erdélyből, a Partiumból és Magyarországból. Az intervenció elkezdésének megfelelő Románia szövetségesként történő elismerése, és a román előnyomulás „engedélyezése” a demarkációs vonalon túl, egy nagy — februárban tervezett — oroszországi inváziósnak való részvételére visszhangzik az új demarkációs vonal és a semleges zóna kijelölése a konferencián, majd az intervenció összeomlása és a védekezés megszervezésének szükségessége veszi rá Clemenceau-t arra, hogy a döntést tényleg végrehajtsa.

Miután e kérdés valóban a legszorosabban csatlakozik vizsgált témánkhoz, a továbbiakban figyelemmel kell kísérnünk, noha természetesen nem ismertethetjük részleteit. Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy vajon milyen kapcsolat állt fenn az intervenció elhatározása és Románia mint szövetséges elismerése között. Röviden előlegezve vizsgálatunk eredményét, azt mondhatjuk: a francia kormánynak szüksége volt arra, hogy Románia az intervenció bázisául, a bolsevikellenes barrikád részéül, sőt az intervenció esetleges jövődő részvevőjéül szolgáljon, nem ez volt azonban az egyetlen oka Románia szövetségesként történő elismerésének. Következésképpen az elismerés következményeinek sem.

Valójában a francia kormány a jövőt illető terveiben egy percre sem szűnt meg Romániát szövetségesének tekinteni. Miután a román kormány fegyverszünetre kényszerült a központi hatalmakkal, nemcsak a követéségek fenntartása, de a francia külügyminiszter hivatalos nyilatkozata is jelezte ezt. Saint-Aulaire bukaresti követ szerint e nyilatkozat többek között az alábbi mondatot tartalmazta: „Felléptem Iaşyban a román kormány tudomására hozandó, hogy minden Romániával szemben hadbalépésekor vállalt kötelezettség fennmarad.”³⁸ E nyilatkozatra később, midőn a francia kormány az 1916-os „kötelezettségek” egy részét mégis semmisnek tekintette, a román politikusok sűrűn hivatkoztak. Nem változtatott alapjában a francia látásmódon a román kérdésben a békeszerződés aláírása sem a központi hatalmakkal, jóllehet e lépést a francia kormány messzemenően helytelenítette, politikai baklövésnek tartotta. Nem helytelenítette azonban annyira, hogy a szövetségi politika feladása emiatt bármely francia politikusnak akárcsak eszébe is jutott volna.

Pichon külügyminiszter 1918. július 30-án, tehát nem sokkal a bukaresti békeszerződés aláírása után Jusserand washingtoni nagykövet tudomására hozta, hogy egy már megalakult francia szindikátus akarja végrehajtani Románia egész gazdasági rekonstrukcióját, s ami az amerikaiakat illeti, Franciaország ehhez csak

gésben is megtehetette, mert Clemenceau ezt a gondolatot már egy november 26-i táviratban elutasította, arra hivatkozva, hogy a rendelkezésre álló szállítóeszköz és élelem a francia hadseregnek sem elegendő.

³⁸ *Comte de Saint-Aulaire, Ambassadeur de France: Confession d'un vieux diplomate.* Paris. 1953. 461.

segítségüket, közreműködésüket szeretné igénybevenni, s csupán addig, amíg a francia tőke teljes egészében átveheti a helyüket. A táviratban a külügyminiszter az alábbi megjegyzést teszi: „Románia az egyik olyan ország, mely Franciaország befolyása és gazdasági tevékenysége számára a háború után a legtermészetesebb módon kínálkozik, s valóban az a szándékunk, hogy mind az egyiket, mind a másikat a lehető legmesszebbmenően kihasználjuk.”³⁹ Egyébként a francia kormány már az ismertetett Berthelot-akció előtt 1918 szeptemberében lépést tett annak érdekében, hogy Románia a fegyverszünetek részese lehessen. Kalandos utakon és módokon Szalonikibe küldte Antonescu volt párizsi követet, hogy „kéznél legyen” abban a pillanatban, amikor Románia remélhetőleg újból deklarálja a háborút, s így részt vehet a Bulgáriával kötendő fegyverszünetben.⁴⁰

Ezzel a szövetséges elismerés kérdését akár elintéztnek is tekinthetnénk. Miután azonban bőségesen rendelkezésre állnak egyéb okmányok is, melyek a román szövetségi politika geneziséhez tartoznak, s melyek ugyanakkor a legszorosabb kapcsolatban állnak témánkkal, vizsgáljunk meg még néhány további szempontot. Az első az a kérdés, hogy Párizs vajon csakugyan számított-e 1918 decemberében Románia azonnali részvételére az ukrajnai katonai műveletekben. Bizonyos párizsi ingadozás ellenére azt mondhatjuk, hogy Románia hathatós részvételére ezen a frontszakaszon ekkor még nem számított. Mindenek előtt nem lehetett figyelmen kívül hagyni, hogy a mozgósítás csak november 10-én kezdődött, valamint, hogy a már felállított hadosztályok felszerelése és ellátása hiányos maradt, nem is beszélve kiképzésük kezdetleges voltáról. Nem lehetett továbbá észre nem venni, hogy a román előterjesztések és memorandumok, melyek hangsúlyozták Románia készségét a „bolsevizmus” elleni küzdelemben való részvételére, ennek terepét sajátos módon már akkoriban Magyarországon jelölték meg, amikor ott még a polgári forradalom sem tört ki, nemhogy a bolsevizmus megdöntésének szükségességéről lehetett volna beszélni.⁴¹ Ferdinánd király a Mackensennek küldött ultimátum kibocsátása napján, tehát november 10-én a francia követtel beszélgetve említést tett ugyan készségéről az oroszországi rendszer elleni harcban való részvételre, de ezt tervei között csak az utolsó helyen említette meg. Aggódalmának adott kifejezést: vajon egyáltalán lesz-e még idő arra, hogy Románia a fegyverszünet aláírása előtt „kihúzza a kardját”, majd biztosította a követet, „hogy még abban az esetben is, ha a fegyverszünet megelőzi a mozgósítást, azt folytatni fogják, hogy lehetővé váljék Erdély megszállása, de azért is, hogy kooperálhasson a rend helyreállításában és az antant akaratának végrehajtásában akár Ausztria-Magyarországon, akár Oroszországban”.⁴² A román katonai akció azonban a hadsereg adott, pillanatnyilag kezdetleges állapotában semmiként sem terjedhetett ki a király által felsorolt valamennyi területre.

Párizsban természetesen a román szándékoktól függetlenül is felvetették a kérdést és vizsgálták a román haderő felhasználási lehetőségeit. Egy analízis, mely november 9-én készült a francia külügyminisztériumban, azt állapította meg, hogy a román politikai körök — elsősorban az udvar és Bratianu — késlekedése miatt a kormányváltozás és a Mackensenhez intézett ultimátum olyan időpontban következett be, amikor Románia már csak nagyon kevésbé lehet a szövetsége-

³⁹ R. vol. 31. f. 57. Jusserand, 1918. júl. 27. és uo. ff. 59—60, Pichon, 1918. júl. 30.

⁴⁰ Antonescu francia diplomáciai útlevelel Antoine néven utazott Olaszországon át. — R. vol. 31. f. 104. Pichon, 1918. szept. 27.

⁴¹ Jellegetes irat e nemben Diamandy 1918. okt. 29-i jegyzéke. — R. vol. 31.

⁴² A. Paix, vol. 201. doss. 7. ff. 9—10, Saint-Aulaire, 1918. nov. 10.

sek hasznára. Felvetette a kérdést, hogy egyáltalán hol és miben lehetne még a román hadsereget felhasználni, s úgy látta, hogy esetleg szétszórva, francia parancsnokság alá helyezve Ukrajnában vethetnének be román erőket.⁴³ Saint-Aulaire francia követ viszont ebben az időben a maga részéről ellenezte ezt a tervet. Mint már láttuk, a külügyi feljegyzésben szereplő „esetleg” formulával egy Clemenceau táviratban is találkozni, nem találkozni azonban semmi olyasmivel, ami arra vallana, hogy a francia kormány ezidő szerint lépést tett volna a román hadsereg masszív felhasználására ebben az övezetben. Sőt. 1918 november—decemberében végeredményben választási lehetőség, vagy inkább kényszer adódott. Ha az ukrajnai akcióban használják fel a rendelkezésre álló román erők egy részét, úgy az ott alkalmazott francia csapatok egy részét vehették volna igénybe Erdély megszállására. Ez azonban fel sem merült, mert a francia külügyminisztérium ugyan az erdélyi nemzetiségek és elsősorban a magyarok miatt Erdély tisztán román megszállását is aggályosnak látta, mégis sokkal kevésbé, mint a még csak hevenyészve megszervezett román csapatok esetleges ukrajnai szereplését. Jellemző, hogy amikor Franchet D’Espèrey engedélyezte Berthelotnak, hogy az erdélyi megszállás céljára kisebb francia egységeket rendelkezésre bocsásson, figyelmeztette, hogy a francia csapatokat kímélje és ne engedje meg szétszórásukat.⁴⁴

Miután Berthelot tábornok a vegyes hadosztályok felállítására nem kapott engedélyt, január elején újból sürgette Párizs hozzájárulását ahhoz, hogy a román kormányt a részvételre felszólíthassa, választ azonban nem kapott. Végeredményben Ukrajnában egyetlen román regiment tevékenykedett a franciák és görögök oldalán a dél-oroszországi kaland utolsó fázisában.

Láttuk, hogy a francia kormány Románia szövetségesként való kezelését nem tagadta meg a központi hatalmakkal kötött fegyverszünetet közvetlenül követően. Nem tette ezt a bukaresti békeszerződés aláírása után sem. A szövetséges státus forma szerinti helyreállítása érdekében 1918 októberében jelentős katonai erőket vetett be, végül pedig a külügyminisztérium 1918 november elején kategorikusan igenlő értelemben foglalt állást ebben a kérdésben. Mindezek után az a kérdés marad megválaszolatlanul, hogy a francia kormány vajon miért késleltette még mintegy két hónapig a hivatalos elismerést. A már hivatkozott november 9-i tanulmány e kérdésre kielégítő választ ad. Leszögezi, hogy Románia továbbra is a legfontosabb kelet-európai francia szövetséges, s neki minden támogatást meg kell adni. Hangsúlyozza azonban azt is, hogy a francia kormány mélyen elégedetlen Bratianu kicsinyes, halogató politikájával, melynek eredményét abban látja, hogy Románia túl későn szánta rá magát a sorsdöntő lépésre, oly későn, hogy a háborúban már nem vehet részt. Éppen ezért, bármennyire, bármily állhatatosan sürgeti is most Bratianu országa szövetségesként történő elismerését, a francia kormány nem hajlandó átnyújtani neki ezt az „investitúra levelet”. Ismeretes, hogy ezidő szerint Romániában átmeneti kormány vitte az ügyeket, s éles belpolitikai harc dúlt a leendő kormány megalakítása körül. Lacombe tanulmánya nem csinál titkot abból, hogy a francia kormány e harcban Bratianuval szemben Take Ionescut támogatja, mert őt szélesebb látókörű, európaibb és főként a nemzetiségi kérdésben konciliánsabb politikusknak tartotta. Ismeretes az is — noha erre Lacombe nem hivatkozik —, hogy Ionescu a monarchia ellen és Románia köztársasági átalakításának programjával lépett fel.

⁴³ Roumanie, vol. 31. ff. 198—200, Lacombe feljegyzése, 1918. nov. 9.

⁴⁴ R. vol. 31. ff. 223—224, Franchet D’Espèrey 1918. nov. 17.

A kormányzati kérdés végül nem a francia elvárás szellemében oldódott meg, de mihelyt megoldódott, s nem volt többé szó „invesztitúra levélről”, Lacombe december 22-én újabb feljegyzést készített, és ebben javasolta az elismerés megadását. Hozzátette azonban, hogy ez nem történhet teljes egészében az 1916-os titkos szerződés alapján, tekintettel arra, hogy azt Románia fegyverszünetet, majd békeszerződést aláírva a központi hatalmakkal, megszegte, s arra, hogy abban nem volt szó Beszarábiáról, melyet Románia időközben megszállt. Lacombe ekkor Beszarábia Romániához való tartozását már nem tette kérdésessé, nem úgy, mint az ismertetett november 1-i irat, s ezt a változást bizonyára a szovjetellenes intervenciós érdekekkel helyes kapcsolatba hozni. Ezt figyelembe véve azonban — vélekedett Lacombe — a békében majd le kell vonni az 1916-os elvi adományokból egy Beszarábiának megfelelő részt.⁴⁵ (Végül valóban ez történt: egyrészt Magyarország javára, másrészt a Bánságban Jugoszlávia javára.) Ha tehát az első intervenciós szakaszban összefüggés mutatkozik francia oldalról az intervenció és Erdély kérdése között, úgy ez abban fedezhető fel, hogy Beszarábia román területként való elismerése fejében a francia kormány Erdély határát a továbbiakban már nem Vásárosnaménynál, Debrecennél, Orosházánál látta, mint tette az 1916-i titkos szerződés. Lacombe előterjesztése szellemében tett Pichon külügyminiszter december 30-án javaslatot az antant hatalmak kormányainak Románia szövetségesként történő elismerésére, s ezt az európai antant országok elfogadták.⁴⁶

Végül még arra kell felhívunk a figyelmet, hogy amennyiben a francia kormány célja az elismeréssel valóban az lett volna, hogy a román kormánynak kedvet csináljon az aktuálisan folyó dél-oroszországi hadműveletekben való részvételre, úgy e célt alaposan elvétette. Az elismerés fent körvonalazott formája, nevezetesen az 1916-os szerződés érvényének megingatása nemcsak erre nem volt alkalmas, de olyan elkeseredett és támadó hangú nyilatkozatokhoz vezetett a román felelős politikusok körében, hogy az angol kormány az elismerési formula nyilvánosságra hozásának elhalasztását javasolta arra az időre, mikor a román kikötőkbe befut majd az antant első élelmiszer-szállítmánya, mely alkalmas lehet arra, hogy az élelmedetlenséget csillapítsa.⁴⁷

Természetesen a román kormány elvileg továbbra is hangoztatta készségét a „bolsevizmus” elleni harcban való részvételre, ezt azonban az eddigieknél hangsúlyozottabban ahhoz a feltételhez kötötte, hogy megelőzően teljesítsék nyugati követeléseit, vagy — a korszak politikai zsargonjának jobban megfelelő módon — a Károlyi-kormány által szerinte képviselt magyar „bolsevizmus” leküzdését helyezte az oroszországi bolsevizmus elleni harc elébe.

Ezzel le is zárhatjuk a román elismerés, az intervenció és a magyar kérdés összefüggéseit, két további megjegyzéssel. Az egyik annak hangsúlyozása, hogy mindez távolról sem ellentétes azzal a már hangsúlyozott felfogással, hogy a fran-

⁴⁵ R. vol. 32. ff. 32—33, Lacombe, 1919. nov. 22.

⁴⁶ R. vol. 32. ff. 67—68, Pichon, 1919. dec. 30. — Az állásfoglalásra a brit kormány december 25-én feltett kérdése alapján került sor. Uo. f. 44. — Olasz válasz: uo. f. 72, 1919. jan. 1.; angol válasz f. 74, jan. 4.

⁴⁷ R. vol. 32. f. 79. Fleuriau londoni nagykövet, 1919. jan. 5. — Nem idézzük itt a román nyilatkozatokat, mert enélkül is érthető, hogy Bratianu és a konferencia, közelebbről Bratianu és Clemenceau több mint egy évig tartó küzdelme az 1916-os szerződésben megjelölt vonal érvényesítése körül valójában itt, az elismerés formájának kérdésével kezdődött el.

cia kormány román-politikája egészében véve szoros kapcsolatban állt a Szovjet-Oroszországot illető tervekkel. Szükség volt Romániára, mint háttérország, mint bázisra, sőt mint leendő szovjetellenes katonai erőre is, azzal a feltétellel, hogy a román haderőt újjászervezik, felszerelik és francia irányítás alatt kiképzik. Emellett az utóbbi szerep betöltésének sürgőssége az idő előrehaladtával nőttön nőtt, pontosan abban az ütemben, amelyben világossá vált a Dél-Oroszországban felvonultatott szövetséges haderő elégtelensége a kitűzött feladatok megoldására. A második, kisállami front megszervezése és működésbe léptetése egyre fontosabbnak látszott, s már másként merült fel Románia jelentősége is. Az intervenciónak ez a szakasza már közvetlen kapcsolatba jutott a magyar—román relációval is. Mielőtt azonban ezt a kapcsolatot megvizsgálánk, térjünk vissza magának az intervenciónak a tárgyalására.

December 6-án a francia kormány — szövetséges terv-egyeztetés alapján — jóváhagyta a csapatbevetést Ogyessza és Szavasztopol körzetében. Ugyanezen a napon Franchet D'Espèrey még egyszer, utoljára, megkísérelte felettesei lebeszélését az akcióról, ennek azonban már nem volt jelentősége.⁴⁸ December 18-án reggel hat órakor megkezdődött a partraszállás Ogyesszánál.⁴⁹

Két francia és egy görög hadosztályt tettek partra, egy hadosztály, mint tartalék Szalonikiben, egy további Romániában állomásozott. Ez annyit jelentett, hogy a Francia Keleti Hadsereg felét az intervenció céljaira kötötték le. A Dél-Oroszországban bevetett erők létszámát később valamelyest még növelték. Az Ogyessza körzetében kezdett katonai akció egyik első következménye abban jelentkezett, hogy a francia kormányzat által kitűzött közép-európai feladatok megoldására nem jutott elegendő katonai erő. Említettük, hogy az eredeti elgondolástól eltérően a belgrádi konvenció demarkációs vonalának megszállásában Berthelot csapatai azért nem vehettek részt, mert ez az intervenciót veszélyeztethette. Ugyanez a probléma azonban a közép-európai övezet számos más kérdésében is visszatért és minden alkalommal megoldatlan maradt. A kellő katonai erő csaknem minden fontos ponton hiányzott a francia katonai jelenlét biztosításához. Ezzel együtt magától értetődően elmaradt a francia befolyás és presztízs biztosítása is. Ehelyett általánossá vált a káosz és az önkényeskedés, amit a francia kormány eredetileg katonai szuronyai segítségével szeretett volna ettől az övezettől távoltartani.

A teljesség igénye nélkül elevenítsük fel e folyamat néhány etapját. 1918. november 27-én Clemenceau ideiglenesen leállította a Budapest megszállására már folyamatba tett akciót, amit megelőzően saját maga rendelt el. Arra hivatkozott, hogy a megszállásra mindössze egyetlen hadosztályt lehetne igénybevenni, ez pedig veszedelmesen kevésnek bizonyulhat abban a pillanatban, midőn sor kerül Erdély átadására Romániának.⁵⁰ Clemenceau érvelése egyébként újabb bizonyíték amellett, hogy Erdély Romániához csatolását már novemberben mintegy „elintézett kérdésként” kezelte. Ezt követően a francia miniszterelnök a felelősség megosztása érdekében megpróbálta elnyerni a szövetséges kormányok felhatalmazását a budapesti bevonuláshoz, kísérlete azonban bonyolult, itt nem részletezhető okok miatt, nem vezetett eredményre. Nagyjából ugyanebben az időben, november végén és december elején közölte Pichon külügyminiszterrel,

⁴⁸ 20 N 225, doss. 8. Franchet D'Espèrey, 1918. dec. 6.

⁴⁹ Több szovjet forrás novemberi partraszállásról emlékezik meg. E cikk szerzőjének nem volt módja a francia anyagokat, melyek e kérdésben egyértelműek, egyéb forrásokkal összevetni.

⁵⁰ 4 N 58, doss. 11. Clemenceau, 1918. nov. 26.

hogy a csehszlovák kérésnek, mely Szlovákia francia, vagy legalább részben francia megszállására irányult, megfelelő erőik híján a francia hadsereg nem tud eleget tenni.⁵¹ A francia hadsereg — szögezte le a miniszterelnök második Pichonhoz intézett e tárgyú levelében — legfeljebb Budapestet tudná megszállni. Szlovákia biztosítására azonban erőiből már nem futja. Hozzátette, hogy a magyar főváros megszállásáról viszont már lemondtak.⁵² Ez annyit jelentett, hogy Szlovákia biztosítását az alakuló csehszlovák állam számára más úton-módon kellett elérni. Nem vállalkozott a francia hadsereg beavatkozásra a Teschen övezetében kialakult cseh—lengyel háborúskodásba sem. Jóllehet a francia külügyminisztérium egyre-másra sürgette az összetűzés megfékezése érdekében francia csapatok kirendelését Teschenbe, Foch marsall e kérést több ízben is kategórikusan elutasította. Kijelentette, hogy a francia csapatoknak egyéb dolguk van, mintsem Franciaország két kis szövetségesét őrizték, s „hogy jelenlétük egyebütt, nevezetesen a Keleten, hasznosabb lehet a francia érdekek szempontjából, mint Teschenben”.⁵³ Egészében véve a helyzet tehát úgy alakult, hogy a fontosabbnak ítélt „keleti érdekek” miatt a francia csapatok nem jelenhettek meg a közép-európai „stratégiai pontokon”. Moccanás nélkül nézték végig Mackensen hadseregének hazavonulását is Németországba.⁵⁴

Ez a szituáció az önmagukban rendkívül bonyolult és súlyos közép-európai kérdéseket felnagyította és arra ösztönzött, hogy a tehetetlen szövetségesek helyett az itteni kormányok próbáljanak a csekevés mezejére lépni. A franciák számára a legsúlyosabb problémát már ekkor is a román kormány okozta, mely az általa támasztott követelések kielégítése végett önálló akcióba kezdett. Megkönnyítette ezt, hogy Bratianu követeléseit és politikájának konkrét formáit mind Berthelot tábornok, mind a bukaresti francia követ, Saint-Aulaire, messzeemenően támogatta.

Berthelot tábornok vitáját az 1916-os vonal érvényesítése, méghozzá a belgrádi katonai konvenció egyszerű dezavualása útján történő érvényesítése végett a budapesti szövetséges misszió vezetőjével, a Francia Keleti Hadsereg egymást követő két parancsnokával, a Szövetséges Keleti Hadsereg főparancsnokával és végül magával Clemenceauval, nem ismertethetjük.⁵⁵ Csak e vita eredményének lényegét foglaljuk össze. Formailag azok győztek, akik elleneztek a belgrádi konvenció egyszerű „szegre-akasztását”, s ragaszkodtak a kérdés rendezésének valamely legális formájához. Clemenceau ugyanis elutasította Berthelot eljárási javaslatát. Ehelyett 1919. január 16-án engedélyezte, hogy a tábornok előterjessze módosítási javaslatát a szövetséges főparancsnoknak, majd gondoskodott arról, hogy a magyar—román demarkációs vonal kérdése a konferencia elé

⁵¹ Uo. doss. 1. Clemenceau, 1918. nov. 26.

⁵² Uo. Ebben a levélben a francia erőket csökkentő tényezők között Clemenceau megemlíti az intervenciót.

⁵³ T. vol. 51. f. 43 és vol. 50. ff. 127—128, Foch levele Clemenceaunak, 1919. jan. 31. (Idézet az utóbbiból.)

⁵⁴ A Mackensen-hadsereg ügyének magyar vonatkozásait ismerteti: *Hajdu T.*: i. m., ld. még: *Barkóczy-Klopsch B.*, Mackensen vezérezredes hadseregének átvonulása Magyarországon az összeomlás után. Bp. 1923. — Az itt érintett összefüggés anyagát ld. 17 N 514, Vix alezredes jelentései.

⁵⁵ E vitára nézve bőséges anyagot közöl *P. Pastor*: *Franco-Rumanian Intervention in Russia and the Vix Ultimatum: Background to Hungary's Loss of Transylvania*, *The Canadian-American Review of Hungarian Studies*, Vol. I. Nos. 1 and 2, 1974, 12—27. Fontos további anyagok: 4 N 57, doss. 11. 4 N 58, doss. 10, 5 N 202 Roumanie, 7 N 1395, 20 N 498 doss. 3 és doss. 4. Ld. még: *C. Durand*: *La politique française en Hongrie de la signature de l'Armistice à la chute de Bela Kun* (Maitrise d'histoire; kézirat).

jusson, s ezen az úton legalizálódjék. Alakilag Berthelot tábornokot Clemenceau és a konferencia bizonyos mértékig mégis igazolta annyiban, hogy ezzel az eljárás-sal prejudikáltak a konferencia döntésének, miközben az aláírt konvenció ily módosításra nem adott lehetőséget. Érdemileg Berthelot álláspontja a Szeged—Debrecen—Vásárosnamény vonalra nézve nem érvényesült, mert az angol kormányhoz hasonlóan a francia is kitartott az 1916-os vonal elutasítása mellett. Az eredetileg tervezett francia vonalhoz képest egy szakaszon azonban — amint erre az október 15-i fegyverszüneti tervezettel kapcsolatban már utaltunk — módosítást eszközöltek Románia javára. A továbbiakban e módosítás körülményeit, s az intervencióval való összefüggéseit kívánjuk elemezni.

Mindenek előtt leszögezhetjük, hogy az új demarkációs vonal előkészítése nem február közepétől kezdődött, mint eddig hittük, hanem január 16-án, Clemenceau idézett felhatalmazásával.⁵⁶ Milyen megfontolások alapján juthatott a francia miniszterelnök erre az elhatározásra? A Romániához fűződő szövetséges, s ezek keretében az intervencióhoz tapadó érdekek általánosságban természet-szerűen ugyanúgy fennálltak, mint megelőzően, sőt a tényleges román részvétel biztosítása ekkor már valóban fontosnak, sürgetőnek mutatkozott. Úgy tűnik azonban, hogy e kérdést a gyakorlati francia rendezési elvek szempontjából is elemezni lehet. A belgrádi katonai konvenció demarkációs vonalát egyetlen antant-kormány sem tekintette egyébnek, mint tisztán katonai érdekeket szolgáló megoldásnak, amelynek semmi köze nem volt a leendő politikai határhoz. Következésképpen semmi értelme nem volt annak, hogy miután a román csapatok e vonalat maguk mögött hagyták, az antant ennek tiszteletbentartása mellett kardoskodjék. Másfelől viszont a román nagyvezérkar tevékenysége nem sok kétséget hagyott aziránt, hogy célja a bukaresti titkos szerződésben megjelölt vonal elfoglalása. Ha mármost a szövetséges hatalmak saját elgondolá-sukat akarták megvalósulva látni, úgy fegyveres erő közvetítése híján csak az a lehetőségük maradt, hogy kidolgozzák és elfogadtassák a már nagyjában-egészében véglegesnek tekinthető vonalat. Az utóbbi elérésére két lehetőség kínál-kozott. Az egyik az volt, hogy a konferencia rendes menetében elfogadják a román—magyar politikai határt. A másik lehetőség, amire Clemenceau január 16-i Berthelot-hoz intézett levele szerint láthatóan számított, az első megvaló-sulatlansága esetén következhetett be új demarkációs vonal kijelölése formájá-ban.

⁵⁶ A román történetírás rámutat, hogy a konferencia és a francia kormány nem vette tekintetbe a Román Nemzeti Tanács 1918. dec. 1-i gyulafehérvári (Alba Iulia) gyűlésén Erdély-nek Romániával való egyesüléséről hozott határozatát. Valóban így volt; a francia kormány e határozatot sem reprezentatívnak, sem forradalminak nem tekintette, s nem ismerte el a román kormány határozatát Erdély, Bukovina és a Bánság csatolásáról sem. Egy 1919. január 7-i feljegyzés úgy vélte, hogy az adott helyzetet vagy a lakosság forradalmi megmozdulása változ-tathatná meg a fegyverszünet esetleges módosítása előtt (amit nem látott fennforogni), vagy a békekonferencia. (R. rol. 32. ff. 88—91, feljegyzés 1919. jan. 7.) E magatartás egyik oka lehetett, hogy a gyulafehérvári gyűlésről a román politikusok ebben az időben alig beszéltek. Eredménye-sebbnek gondolták, ha az 1916-os jogi alapra és a fegyverekre hivatkoznak. Ezt tette pl. Bratianu 1919. febr. 1-én, kifejtve a Legfelső Tanács előtt a román kormány területi igényeit. Midőn Lloyd George-ssal vitába keveredett az annekszió és a többségi határozat kérdéséről, jelezte, hogy a magyarokat nem lehet megkérdezni a csatlakozásról, mert azt elutasítanák. Kijelentette: „Románia azért harcolt, hogy akarát rákényszerítse a magyar kisebbségre Erdélyben.” Továb-bá: „Tekintettel a fegyverszünet által Erdélyben teremtett helyzetre, úgy véli, hogy az elvi kér-dést a háború eldöntötte, és hogy ezeknek a területeknek vissza kell kerülniük Romániához” — (PPC, 3. k. 849). — Az általunk megismert dokumentumokból egészében véve is az állapít-ható meg, hogy a román vezetők politikai és katonai csoportok jogi, katonai és gazdasági érvekkel operáltak.

A francia kormány mindkét lehetőség útját megnyitotta. Kérdéses volt azonban, hogy e többé-kevésbé véglegesnek tekinthető vonal hol húzódjék. Mind-egyik szövetséges hatalom egyetértett abban, hogy ezt valahol a belgrádi konvenció és a bukaresti titkos szerződés vonalai között kell keresni, ezen belül azonban nagy variációs lehetőségek adódtak. Az 1918 októberben tervezett francia vonal dél felől nézve Nagyvárad magasságáig lényegében egybeesett azzal, amit a francia delegáció a konferencián is képviselt, ettől északra azonban jelentősen keletre kanyarodott és alapjában érintetlenül hagyta a Partiumot. A francia álláspont megváltozásában, s északi végpontként Nagybánya helyett Szatmárnémeti megjelölésében szerepet játszhatott Berthelot tábornok úgynevezett minimális javaslata, mely legalább e vonal elérését kívánta Románia számára, s talán különösképpen az az érv, mellyel e kívánságot ezúttal alátámaszthatta.

Berthelot és a román kormány érvelése a Nagyvárad—Szatmárnémeti vonal átengedésére vonatkozóan szoros kapcsolatban állt a keleti lengyel határok kérdésével, amit viszont a francia kormány elválaszthatatlannak tekintett a szovjetellenes intervenció ügyétől. Tegyük ehhez mindjárt hozzá, hogy a lengyel front és az ogryesszai front között szintén kapcsolat létesült. Mint látni fogjuk, a két intervenció bázis ügye a demarkációs vonal északi felének kérdésében minden valószínűség szerint befolyást gyakorolt a francia álláspont kialakítására és az eljárás módjára.⁵⁷

Vessünk egy pillantást a lengyel kérdésre. 1919 januárjától a lengyel—szovjet viszony mind feszültebbé vált azok miatt a területek miatt, melyeket a lengyel állam a lengyel etnikum határain túl fennhatósága alá akart vonni. A lengyel állam megszilárdulása és támadási terveinek megérlelődése időben egybeesett a bolsevik sikerek kezdeteivel. Litvániában és Belorussziában 1918 decemberében szovjet hatalom létesült, s e területeken a lengyel erők bolsevik csapatokkal találták szemben magukat. A harc még nem indult meg, az első összecsapásokra majd 1919 februárjában került sor, a lengyel támadás pedig csak áprilisban vette kezdetét. Harcok folytak azonban Kelet-Galiciában, ahol a lengyel uralom berendezkedését Petljura ukrán csapatai megakadályozták.

A lengyel kormány erőfeszítése arra irányult, hogy hadseregét mind létszám-ban, mind felfegyverzettségét tekintve megerősítse, s ha lehetséges, katonai támogatáshoz is juttassa. Akciói keretébe tartozott a fegyvervásárlás Bécsben,⁵⁸ majd francia segítséggel Budapesten.⁵⁹ Ugyancsak terveihöz tartozott a Franciaországban szervezett lengyel haderő, az úgynevezett Haller-hadsereg hazajuttatása, továbbá román katonai segítségnyújtás biztosítása.

⁵⁷ Említést kíván, legalább egy jegyzet erejéig, hogy a nov. 13-i konvenciónak megfelelő vonal elfoglalása és az új demarkációs vonal kijelölése között történt román előnyomulást egyedül Berthelot tábornok fedezte párizsi fölöttes szervei jóváhagyása nélkül. A dec. 16-i román támadás csak azért nem eredményezte már ekkor a Szatmárnémeti-Nagyvárad-Békéscsaba vonal elfoglalását, mert az akciót Clemenceau, mielőtt arról értesült, leállította. — 4 N 57, doss. 11. Clemenceau, 1919. dec. 20. — A következő Nagybánya—Kolozsvár—Dés vonalat Berthelot január elején úgy érte el, hogy fegyveres fenyegetés súlya alatt az általa diktált feltételeket egyezménynek tüntette fel (Berthelot-Apáthy egyezmény). — 17 N 514, doss. 4, Vix, 1919. jan. 6. (és számos további jelentés). — Erre Clemenceau kivette a tábornok kezéből a fegyverszüneti kérdéseket és egy rendeletében leszögezte: „Új rendelkezésig tilos Magyarországon és Erdélyben bármilyen akciót végrehajtani, mely oly természetű lenne, hogy módosítaná a status quo-t, mely a már adott utasítások eredménye, és prejudikálna a területi rendezésnek, mely egyedül a békekonferencia feladata.” — 7 N 1395, Clemenceau, 1919. jan. 28.

⁵⁸ Ezeket a fegyvereket Csehszlovákia a tescheni válság kiéleződése miatt egy ideig visszatartotta.

⁵⁹ Ld. erről: 17 N 514, Vix jelentései 1919. jan. 8-tól.

A Haller-hadsereg hazaküldésére irányuló kérést először Górki berni lengyel katonai attasé terjesztette elő egy terjedelmes memorandumban, azzal érvelve, hogy a lengyel haderő növelését egyfelől a németek ellen folytatandó harc, másfelől a bolsevizmus leküzdésére irányuló közös szövetséges érdek egyaránt megköveteli.⁶⁰ A francia kormány úgyszólván azonnal megmozdult. Foch marsall már január 12-én a Tizek Tanácsa elé vitte e kérdést, azt javasolva, hogy a lengyel katonákat tengeren szállítsák, Danzigban tegyék őket partra, s azután a Danzig—Thorn vonalon vigyék tovább őket vasúton Kelet-Galícia felé. A javaslatból világossá vált, hogy a marsall egyszerre két célt akart elérni: Danzig Lengyelországnak való biztosítását és a megfelelő nagyságú haderő felállítását ahhoz, hogy a lengyel állam a Keleten, s mindenekelőtt Kelet-Galiciában területeket szerezhesen. A javaslatból, éppen mert e két célja érthetővé vált, egyelőre nem lett határozat. Az angolszász partnerek Danzig ügyét egyáltalán nem látták egyszerűnek (egészében véve ellenezték nagyobb, megelőzően német területek Lengyelországhoz csatolását), azt pedig eleinte kategorikusan visszautasították, hogy a lengyeleknek Kelet-Galiciában segítséget nyújtsanak a fehér ukránokkal szemben, miközben a szövetségesek Délen ugyanezeket a fehér-ukránokat támogatják. Foch marsallnak a Lwów (Lemberg) körüli harcokat nem sikerült bolsevikellenes küzdelemként elfogadtatnia. A január végén, február elején itt kialakult helyzetet Wandycz úgy jellemzi, mint amelyben a lengyel fél játszotta az aktív, kezdeményező szerepet, a tartomány elfoglalása és annektálása céljával.⁶¹ A lengyel kormány viszont katasztrófális kilátásokról panaszkodott, s Foch marsall is rémképekkel igyekezett a konferenciára hatni. Felidézte Lwów elestét, a lengyel kormány leköszönését, sőt az éppen életre kelt Lengyelország újabb széthullását. Jóslatainak egyelőre nem volt hatásuk, sorozatos előterjesztéseivel nem aratott sikert.⁶²

Nem csoda így, hogy a francia vezérkar által e kérdésről készített január 31-i feljegyzés borúlátóan ítélte meg a Haller-hadsereg ügyét. Kevés reményt látott arra, hogy a tengeren történő szállításhoz a konferencia hamarosan hozzájáruljon, s attól tartott, hogy a szárazföldi szállítást, mely Olaszországon, Ausztrián és Csehszlovákián át történhetne, a csehszlovák kormány megakadályozza. Ezért a feljegyzés leszögezte, hogy mielőtt ilyen értelmű határozatot hoznának, a kérdést a csehszlovák kormánnyal tisztázni kell.⁶³ A csehszlovák választ nem ismerjük, az események pedig nem adnak lehetőséget egyértelmű következtetésre. Némi huza-vona után a prágai kormány végül a lengyelek által vásárolt fegyvereket átengedte, s feltehetően egy kisebb egység áthaladásához is hozzájárult. Másfelől viszont a francia katonai vezetők mindvégig a danzigi szállítást szorgalmazták, s kitartásukat a március 24-én elért felhatalmazás formájában siker is koronázta.⁶⁴

⁶⁰ Dokumenty i materialy . . . , 69. sz. 90—98. old.

⁶¹ Wandycz: i. m. 124—125.

⁶² A jan. 12-i vita anyagát ld.: Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. Washington. 1942—1947. 3. k. 471—472. Foch javaslatának szövege mellékletben, uo. 477—478. Jan. 22-én újabb hosszú vita zajlott le e kérdésről. Uo. 670—675. Az amerikaiak még jóval később sem voltak hajlandók elismerni a bolsevik fenyegetés tényleges veszélyét Lengyelországban. Úgy látták, hogy valójában a lengyel kormány agresszivitásáról van szó. Ld. erre nézve: Le Président Wilson et le règlement franco-allemand d'après les documents personnels et inédits du Président Wilson, Réunis et commentés par R. S. Baker. Paris. 1924, 95—100.

⁶³ 4 N 51, doss. 3. Etat-Major Général de l'Armée, 3e Bureau, A. „Note sur la question polonaise”, 1919. jan. 31.

⁶⁴ PPC, 4. k. 472—473.

Sokkal gyorsabb eredményt ért el a marsall azzal a felszólításával, melyet a román kormányhoz intézett a lengyeleknek Kelet-Galiciában nyújtandó katonai segítség-nyújtásra. Intervenciója január 20-a körül történhetett, mert Berthelot tábornok január 24-én táviratozta meg a román nagyvezérkar válaszát. Eszerint Románia minden nehézsége (fegyverzet-, élelmiszerhiány stb.) ellenére kész a kérésnek eleget tenni és egy hadosztályt Lemberg térségébe küldeni, azzal a feltétellel, hogy rendelkezésére bocsátják a „tiszai vasútvonalakat”. E feltételt a románok azzal magyarázták, hogy részben nincsenek más összekötő vonalak, részben pedig csapataikat nem küldhetik egy anarchiadulta tartományba azzal a veszéllyel, hogy utánpótlási és visszavonulási útjaikat elzárják.⁶⁵

Ez volt az az érv, amely Berthelot tábornok már korábban megtett minimális javaslatának a tervezett új román—magyar demarkációs vonalra nézve különös súlyt adott. Berthelot ugyanis a Clemenceau adta felhatalmazással élve az Arad—Nagyvárad—Szatmárnémeti vonalat javasolta, azzal, hogy amennyiben a francia kormány és a konferencia ezen nem tud túlmenni és nem hajlandó a bukaresti titkos szerződésben kiírt pontokig a román csapatokat előre engedni, úgy a két vonal közötti szakaszt francia erőkkkel szállják meg.⁶⁶

Berthelot javaslatát a francia körök láthatóan elfogadták. A konferencia román területi bizottságában, mely munkáját február 8-án kezdte el, a francia delegáció már az Arad—Nagyvárad—Szatmárnémeti vonalat terjesztette elő és védte körömszakadtig. Éppen a határ északi szakaszán nem tudott azonban — az angol delegáció maradéktalan támogatása ellenére sem — dűlőre jutni, mert az amerikaiak, részleges olasz támogatást élvezve, kategórikusan opponálták több magyarlakta helység (Nagyszalonta, Nagyvárad stb.) Romániának való átadását. Az amerikai delegáció ezen a szakaszon eleinte körülbelül az 1918 októberi francia álláspontnak megfelelő nézetet képviselt. Ebből az amerikai delegátusok fokozatosan engedtek, egyetértés azonban több napos vita után sem jött létre. Tardieu, a bizottság elnöke eredménytelenül hivatkozott e „vasúti vitában” a francia katonai szakértők nézeteire; a bizottsági munka patt-helyzetbe került. Mikor nyilvánvalóvá vált, hogy a franciák a magyar—román határ kérdését a konferencia menetrendjében gyorsan nem tudják megoldani, hirtelen elővették a második variációt, s február 17-én az említett bizottság ülésén előterjesztették a francia delegáció javaslatát egy új demarkációs vonal kijelölésére.

Felmerül a kérdés, hogy vajon január végén és február elején, amikor Párizsban e kérdést mérlegelték, egyáltalán ismerték-e Franchet D’Espèrey állásfoglalását. Két vonatkozásban kétségtelenül ismerték. A tábornok — Vix és De Lobit javaslatai szellemében — leszögezte, hogy szükségesnek látja egy olyan vonal kijelölését, mely a jövőben sérthetetlen és átléphetetlen kell, hogy legyen. Javasolta azt is, hogy a román és a magyar csapatok között helyezzenek el francia erőket, vagyis, hogy alakítsanak ki egy ellenőrzött semleges zónát. A vonalat magát illetően azonban a Francia Keleti Hadsereg javaslata abban állt, hogy a román erőket az általuk már elért vonalon állítsák meg, ez a vonal azonban minduntalan elmozdult. Franchet D’Espèrey január 27-i megállási parancsát a román nagyvezér-

⁶⁵ 4 N 58, doss. 10. Berthelot, 1919. jan. 24.

⁶⁶ Berthelot már 1918 decemberében az itt jelzett vonalig engedélyezte a román csapatok előnyomulását. Ezt követően több ízben fellépett az 1916-os vonal elismerése érdekében, majd azt javasolta, hogy a két vonal között helyezzenek el francia egységeket. Jelentései közül többek között: 5 N 202 Roumanie, Berthelot, 1919. febr. 8. és uo. Berthelot, 1919. febr. 20. — A román nagyvezérkar viszont ezidő szerint is a Szeged—Debrecen vonalat követelte. Ld. erre: 4 N 58, doss. 10. Saint Aulaire, 1919. febr. 4.

kar semmibe vette.⁶⁷ Február 15-én Belgrádba érkezett Párizsból Henrys tábornok, aki oda kérette De Lobit tábornokot és Vix alezredest, s konferenciájuk feltehetően megvitatta e problémát.⁶⁸ Feljegyzés e megbeszélésről egyelőre nem került elő, állásfoglalásuk lényege azonban ezúttal sem lehetett más, mint a románok által már elfoglalt vonal szentesítésére történő javaslat. Ezt az álláspontot képviselte ugyanis Charpy ezredes —, Franchet D'Espèrey vezérkari főnöke — néhány nap múlva a Katonai Tanács vitáján,⁶⁹ s ezen az alapon ítélte maga Franchet D'Espèrey a konferencia határozatát túlzottan kedvezőnek Romániára nézve.

A De Lobit—Franchet D'Espèrey-féle ajánlatnak azonban már nem is volt gyakorlati jelentősége, tekintettel arra, hogy a Berthelot-féle variációt a francia delegáció és a francia kormány nemcsak demarkációs vonalként, de leendő határvonalként is elfogadta. Nem látszott tehát ésszerűnek egy újabb közbevetett vonal kijelölése, hiszen a cél éppen a helyzet véglegesítése volt. A francia delegáció feladatát nem abban látta, hogy egy újabb vitákat provokáló ideiglenes demarkációs vonalat létesítsen, hanem abban, hogy saját határvonal-javaslatát, melyet ekként nem tudott elfogadtatni, demarkációs vonalként erőltesse rá a konferenciára.

Laroche, február 17-én ismertette a francia delegáció semleges zóna javaslatát, a manőverhez óvatosan fogott hozzá. Elkerülendő a határjavaslat és a demarkációs vonal egybeesésének azonnali demonstrálását, az utóbbit 10 kilométerrel az Arad—Nagyvárad—Szatmárnémeti vonaltól keletre jelölte meg. E javaslatot a bizottság szó nélkül elfogadta. Két nap múlva megjelent azonban színe előtt Alby tábornok, vezérkari főnök és kérte az említett városok román megszállásának lehetővé tételét. Miután a bizottság erre felhatalmazást nem adott, Tardieu február 21-én a Legfelső Tanács elé az eredeti javaslatot volt kénytelen terjeszteni, ám Pichon segítségével olyan határozatot provokált, mely az ügyet a katonai feltételek megvizsgálása céljával a Katonai Tanács elé utalta. Az utóbbi azután — amerikai részvétellel és tiltakozás nélkül — kidolgozta azt a megoldási formulát, amit a Legfelső Tanács február 26-án elfogadott.⁷⁰ Mint ismeretes, ez a románok számára abban a formában biztosította a kívánatosnak tartott vonalat, hogy kimondta: Arad, Nagyvárad és Szatmárnémeti városokat nem szállhatják meg, de használhatják az összekötő utakat, illetve vasútvonalakat. Kiegészítette az

⁶⁷ Franchet D'Espèrey elismerte ekkor az ún. Berthelot-Apáthy egyezményt, vagyis a Nagybánya—Kolozsvár—Déva vonalat. Megtiltott ugyanakkor minden további előnyomulást és kifejezetten leszögezte, hogy a román csapatok nem vonulhatnak be Nagyváradra és Szatmárnémetibe. 20 N 498, doss. 3. Franchet D'Espèrey, 1919. jan. 27. — Febr. 14-én a tábornok jelentette, hogy a románok tilalma ellenére e vonalat átlépték és eljutottak a Máramarosszigetre—Zilah—Csucsá—Zám vonalig. R. vol. 47. f. 29. Franchet D'Espèrey, 1919. febr. 14. — Másnap a tábornok újból panaszolta, hogy a románok nem engedelmeskednek parancsainak. Uo. f. 30.

⁶⁸ 20 N 498, doss. 3. De Lobit, 1919. febr. 22.

⁶⁹ Baker: i. m. 110—116. T. H. Bliss tábornok feljegyzése Wilson elnök számára, 1919. márc. 29.

⁷⁰ A bizottsági tárgyalásokat ld.: *Conférence de la Paix*, vol. 53. Commission des affaires roumaines et yougoslaves, 1—5. ülés. — A Tizek Tanácsának febr. 21-i üléséről: PPC 4. k. 59—61. A febr. 26-i ülés jegyzőkönyve: uo. 145—146. A határozat szövege: uo. 157—158. — Az utóbbi még: R. vol. 47. ff. 42—43. Clemenceau táv. Franchet D'Espèrey-nek, 1919. márc. 1. — Bliss amerikai tábornok, aki a magyarországi semleges zóna tervéről egyéb elfoglaltságai miatt csak március 8-án értesült, Wilson elnök számára készített feljegyzésében úgy vélekedik, hogy ez az eljárás egy nagyarányú intervenciós támadási tervre utal, amibe a francia kormány be akarja vonni az Egyesült Államokat, s amit az USA-nak el kell kerülnie. Ld. Baker: i. m. 110—116.

intézkedést az ún. semleges zóna létesítése, melynek néhány ellenőrző pontjára francia erőket kívántak bevonultatni.

Ezzel az intézkedéssel a konferencia — a határvíta szabályszerű lefolyásába beavatkozva — kialakította azt a vonalat, melyre a román hadseregnek szüksége lehetett ahhoz, hogy a „tiszai vasútvonalak” felhasználásával Kelet-Galíciába csapatokat küldjön. További ellentétek forrását jelentette azonban, hogy míg a francia kormány e vonalat véglegesnek, s egyúttal olyannak tekintette, amely révén Románia „hátát” biztosították, a román kormány e nézetet távolról sem osztotta.

A román kormány Lemberghez juttatása érdekében mindenestre még egy fontos lépés hátra volt. Biztosítani kellett az áthaladást Kárpát-Ukrajnán is. A Keleti Hadsereg vezető tisztjei, felismerve ezt az összefüggést, azt javasolták, hogy a semleges zónát hosszabbítsák meg észak felé Kárpát-Ukrajnában; Párizsban azonban az erre vonatkozó felterjesztésekkel nem törődtek. Nem időhiány miatt történt ez, hanem azért, mert ez az intézkedés szükségtelennek látszott. Alig hozta meg ugyanis a Legfelső Tanács február 26-án határozatát a magyar demarkációs vonalról és a semleges zónáról, a csehszlovák bizottságban a franciák gyorsan napirendre hozták Kárpát-Ukrajna kérdését. Ironikus módon itt éppen az amerikai delegátus, Seymour sietett előmozdítani a francia megoldási terv megvalósítását, amennyiben javasolta, hogy e területet, mint autonóm régiót, adják át Csehszlovákiának. Salvago Roggi olasz delegátus reménytelen kísérlete után, mely e terület magyar fennhatóság alatt hagyására irányult, a bizottság angol, amerikai és francia többség útján az amerikai javaslat mellett döntött.⁷¹

Ez a határozat máris lehetővé tette, hogy a francia vezérkar számíthasson az itteni vasútvonalakra, melyek segítségével a román erőket majd a kívánt színtérre szállítják. Ebből a szempontból az autonóm státus kikötése — ami egyébként igen rövid ideig maradt érvényben — csak előnyös lehetett. Ugyanakkor a franciák erre az időre már megteremtették a legfontosabb feltételt a francia katonai befolyás érvényesítésére Csehszlovákiában. Masaryk elnök kérésére ugyanis Foch „hozzájárult” ahhoz, hogy a csehszlovák hadsereget francia főparancsnokság alá helyezzék, s február 13-án már meg is érkezett Prágába Pellé tábornok. Feladata az volt, hogy az ekkor még Csehszlovákiában működő Piccione olasz tábornokot funkcióiból kiszorítsa és a főparancsnok posztját átvegye.⁷² Mindemellett a prágai kormány nagy valószínűséggel másként kezelte az esetleges román áthaladást Kárpát-Ukrajnán, mint a lengyel haderő átszállítását a cseh területeken. Konkrét formában is alátámasztja e feltevést, hogy 1920-ban, midőn a csehszlovák kormány a Lengyelországba irányuló fegyverszállítmányokat általában leállította, megengedte a szállítást Kárpát-Ukrajnán át.

Mindezek alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a franciakormány a román csapatok átszállítását Lemberghez megoldottnak látta a tervezett cseh-

⁷¹ Conférence de la Paix, vol. 48. A csehszlovák területi bizottság 2., 1919. febr. 28-i ülése.

⁷² Piccione elüldözése hosszabb időt vett igénybe, mint Párizsban feltételezték, s a két tábornok hatásköri viszálya az olaszok visszavonulásáig, 1919 májusáig, számos zavar forrása volt a csehszlovák hadseregben és a szlovákiai hadműveletekben. — Pellé missziója: 5 N 190, Tchécoslovaquie. — Az olaszországi cseh katonai erőkről és az olaszok csehszlovákiai akciójáról ld. J. Rainer: Die Anfänge des tschechoslowakischen Heeres in Italien 1918—1919, in: Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs. Hgg. von H. Fichtenau und E. Zöllner, Wien—Köln—Graz, 1974, 493—502.

szlovák szuverenitás alatt nyújtandó formális kárpát-ukrajnai autonómia kéréseiben, s egyáltalán nem szorgalmazta a semleges zóna meghosszabbítását, ami státus szerint a magyar állami közigazgatás fenntartásával járhatott volna csak együtt.

Végeredményben a semleges zóna kérdésében az a következtetésünk, hogy ennek egy szakasza, nevezetesen a Nagyvárad—Szatmárnémeti szakasz valóban közvetlen kapcsolatban állt a Lembergnél tervezett csapatösszevonással, konkrétan pedig azzal a tervvel, hogy Kelet-Galiciába a Románia számára rendelkezésre adott vasúthálózat útján juttassanak román csapatokat.⁷³ Közvetlenül kapcsolódik tehát a kérdés a lengyel hadsereg erősítésének francia törekvéséhez azzal a céllal, hogy Lengyelország keleti határait kitolják, s nevezetesen a lengyelek Kelet-Galiciát elfoglalhassák. Így, jóllehet Foch marsall ebben az övezetben is rendszeresen a bolsevizmus elleni harc érdekeiről beszélt, ezt csak általánosságban és perspektivikusan fogadhatjuk el. Konkrétan és aktuálisan Petljura fehér-ukrán csapatainak Kelet-Galiciából való kiveréséről volt szó, ami viszont, a lengyel kérdést összességében nézve, beletartozott a bolsevizmussal szemben szigetelő falat és egyúttal offenzív erőt képviselő nagy Lengyelország francia formulájába.

Hátra van még annak a motívumnak megvizsgálása, hogy vajon a Magyarországot érintő intézkedés az intervenció milyen konkrét szakaszához kötődött. Vajon megfelel-e a tényeknek, hogy a semleges zóna elhatárolása a februárban kidolgozott nagy támadási tervvel állt kapcsolatban, míg a végrehajtást illető ingadozás után megvalósítását a dél-oroszországi helyzet hirtelen bekövetkező romlása miatt a védelmi vonal kiépítésének szükségessége mozdította elő?⁷⁴ A kérdést másként is fogalmazhatjuk: vajon jogosult-e magának az intervenciónak, illetve a francia intervenciók elgondolásoknak fent jellemzett szakaszolása?

A magunk részéről e fordulatokat túlságosan kiélezetteknek, mereveknek érezzük, s ily éles körvonalakat sem február derekán, sem március idusa körül nem tudtuk felfedezni. Az intervenciók erőik szervezésében és rangsorolásában látunk fordulatot 1919 január második felében, azzal a korlátozással, hogy ez a fordulat, vagy inkább változás sem az alapelveket, sem a már lényegesen korábban felállított kereteket nem érintette, hanem csupán az intervenciók tényezőik jelentőség-sorrendjét módosította.

A dél-oroszországi offenzíva 1918 decemberében azzal a feltételezéssel vette kezdetét, hogy a rendelkezésre álló szövetséges erők a kitűzött feladatokat végre tudják hajtani, s így szilárd kiindulási bázist teremtenek az intervenció későbbi kiterjesztésére. Az utóbbi manőverben, mint láthattuk, a francia kormány számított az időközben megszervezendő román, lengyel stb. hadseregekre, sőt, nagy valószínűség szerint nyugatról idevezényelt antantcsapatokra is. Január második felében, vagyis az intervenció tényleges kezdetétől számítva kb. egy hónap leforgása múltán, tagadhatatlanná vált, hogy az elképzelésnek két eleme hibás volt.

⁷³ Spector állítása, hogy a franciák ezen az útvonalon (vagy inkább a semleges zónán át) akarták volna a Haller-hadsereget is hazaszállítani, elgondolkodtató. Fel lehet tételezni ugyanis, hogy végső esetre a csehszlovák ellenállás miatt tervbe vették az olasz—jugoszláv—magyar útvonalat is. Bizonyítania azonban ezt a tételt nem sikerül, mert hivatkozásai, melyekkel nézetét alá kívánja támasztani, pontatlanok, illetve tévesek. Vö. *Spector*: i. m. 108—109. a PPC 4. k. 105—107, 119—126 és 145—146. oldalával. — A jelzett lehetőséget, ha talán valóban felmerült, pillanatnyilag nem lehet igazolni. Bizonyos viszont, hogy a francia vezérkar a konferencián mindvégig a danzigai út mellett kardoskodott, s a felhatalmazást erre nézve március 24-én végül el is érte. Ez az eljárás logikusnak tekinthető, mert Lengyelországra nézve a francia kormány Danzig megszerzését főbenjárónak tekintette.

⁷⁴ Ld. e nézetre *Pastor*: Hungary between Wilson and Lenin... 122—123.

Mindenekelőtt tudomásul kellett venni, hogy a partrатett szövetséges csapatok nemcsak az előírt nagy övezet ellenőrzésük alá vonására képtelenek, de még arra is, hogy az elfoglalt hídfőket számottevő mértékben kiszélesítsék. A dél-oroszországi akció kudarca ebben az értelemben nem márciusban, hanem január második felében vált világossá. Február elején viszont már a francia vezérkarnak nemcsak tervei megalapozatlanságát kellett tudomásul vennie, hanem súlyos aggodalmakat kellett táplálnia az intervenciós csapatok sorsát illetően. Február 5-én a bolsevikok felszabadították Kijevet, s ettől kezdve úgyszólván feltartóztatás nélkül nyomultak dél felé. Berthelot tábornok az általa tartott csapatszemle után riasztó híreket közölt. Jelentette, hogy a francia csapatok morális állapota rendkívül rossz, támadásról szó sem lehet, ám ugyanakkor számolni kell a bolsevik erők további előnyomulásával és azzal, hogy a francia egységek védekezésbe szorulnak.⁷⁵

Alaptalannak bizonyult másfelől az a remény is, hogy nyugatról jelentősebb erőket a szovjet frontra lehet vezényelni. Ennek számos összetevőjét itt nem áll módunkban elemezni, csupán arra emlékeztetünk, hogy a német békeszerződés szövegének kidolgozása még úgyszólván el sem kezdődött, a béke aláírása előtt pedig szó sem lehetett arról, hogy a francia haderő elmozduljon a német határról.

E két körülmény azt eredményezte, hogy a Szovjet-Oroszországgal szomszédos kisállamok aktív bevonása az intervencióba sokkal sürgetőbbé vált, mint ahogyan azt korábban a francia katonai vezetők elképzelték. Ahhoz, hogy az egyesszai bázist fenn lehessen tartani, s hogy az intervenciót aktivizálni lehessen, csapaterősítésre volt szükség, s ezt máshonnan nem lehetett várni, mint a szomszédos országoktól, s elsősorban Romániától és Lengyelországtól. Milyen körülmények között lehetett azonban ezt tőlük valóban elvárni? Biztosítani kellett a hátukat Németországgal, illetve Magyarországgal szemben, meg kellett erősíteni és fel kellett szerelni hadseregüket. A dél-oroszországi katonai akció befulladásá idézte elő, hogy e feladatok február elején már rendkívüli sürgősséggel jelentkeztek és a francia vezérkar nem látta megvárhatóknak, amíg e feltételek a maguk rendjén kialakulnak, hanem az előterjesztések egész sorával próbálta meg a konferencia befolyásolását abban az irányban, hogy az említett feltételeket a két állam számára gyorsan megteremtse. Fordulat tehát 1919 január második, február első felében annyiban következett be, hogy az 1918 őszén már elgondolt kisállami offenzív barikád megszervezése a második helyről az elsőre került.

Magától értetődően támadó tervről volt szó, ám nem egy új támadási tervről, hanem csupán az 1918 októberében kidolgozott elgondolásnak a ténylegesen kialakult és a vártnál rosszabb körülményekre való alkalmazásáról. Az alkalmazás alapja távolról sem az volt, mintha a szövetséges erők éppen lendületben lettek volna, hanem az, hogy a helyzet az intervenciós erőkre nézve a Baltikumtól a Fekete-tengerig kezdett igen rosszul alakulni. A „támadás a legjobb védekezés” formulája alapján Foch marsall ellentámadást készített elő az említett erők bevonása útján, s így vissza akarta szerezni a kezdeményezést.

A valóságos helyzetet egyébként a franciák már csak azért sem nagyon takargatták, mert feltárásától inkább remélhették a szövetségesek impresszionálását. Alby tábornok február 16-án részletes beszámolót terjesztett a Legfelső Tanács elé az oroszországi helyzet alakulásáról, s ez minden adatával azt a következtetést sugallta, hogy amennyiben csapaterősítésről nem gondoskodnak, a

⁷⁵ 5 N 202. Roumanie, Berthelot, 1919. febr. 23.

kudarcc az egész vonalon elkerülhetetlen.⁷⁶ Ebben az összefüggésben vetette fel Alby — első ízben — a román hadsereg bevonását a katonai műveletekbe, arra hivatkozva, hogy a román haderő „jelenleg Besszarábiában semmit sem csinál”. Az Alby által megszabott pesszimista hangulatban zajlott le az előterjesztés vitája is.⁷⁷

Február 25-én azután Foch marsall előterjesztette híres támadási tervét a Balti-tengertől a Fekete-tengerig. A terv lehetett újszerű a konferencia egynémely részvevője számára, koncepcionálisan azonban semmi újat nem tartalmazott. Néhány részlete volt csak valóban új. A lengyel kérdésben pusztán a megfogalmazás alakult át, bizonyára azért, mert a marsall azt hitte, hogy a lengyel haderő megerősítésére irányuló törekvéseire könnyebben megszerezheti az áldást, ha a kérdést kizárólag a bolsevikellenes harc szemszögéből világítja meg, többi összefüggéseiről pedig hallgat. Tartalmilag is új részelemként jelentkezett viszont a Szovjet-Oroszország körül font kisállami gyűrű, vagy barikád offenzív funkciójának kiemelése.⁷⁸

Érdemes talán e barikád-szerep értelmezésének kérdésénél egy pillanatra szintén megállnunk. A történeti irodalom általánosságban úgy interpretálja e kérdést, hogy Foch marsall barikád-elméletét támadónak, míg Clemenceauét defenzívnek véli. A magam részéről azt hiszem, hogy a két funkció mindkettjük gondolkodásában szorosan összekapcsolódott. Foch marsall természetesen már csak pozíciójából következően is szívesebben beszélt támadásról, olykor még olyan helyzetekben is, midőn elsősorban a védelmet szerette volna biztosítva látni. Gondolkodására minden esetre jellemző volt, hogy a védekezést csak a támadás előkészületének, s magát a támadást a legjobb védekezésnek tartotta. Clemenceau viszont, ugyancsak pozíciójával összefüggésben is, elsősorban a védelem szükségességét hangsúlyozta, „cordon sanitaire”-jét azonban bármikor hajlandó volt harci alakulattá átkeresztelni, mihelyt a legkisebb remény nyílt arra, hogy Franciaországot szövetségesei az intervenció útján hajlandóak lesznek követni.⁷⁹

A lengyel-román intervenciós front megszervezése, amint erre már rámutattunk, megkívánta e két ország hátának biztosítását is. Egyetértünk tehát azokkal a történetírói megállapításokkal, melyek a semleges zóna kijelölését e törekvással összefüggésbe hozzák. A későbbiekből kiderül majd, hogy e biztosításnak nem csak, sőt nem is elsősorban az volt a célja, hogy a felajánlott egyetlen román hadosztály eljusson Kelet-Galíciába, hanem az is, vagy elsősorban az, hogy egy sokkal jelentősebb román haderő harcba bocsátkozhasson a Dnyeszteren túl.

Összefoglalva az új magyar demarkációs vonallal kapcsolatban felszínre jutó elemeket, ennek az eljárásnak az alábbi összefüggéseit állapíthatjuk meg: 1. legáltalánosabb értelemben az volt a célja, hogy a francia kormány által jogosnak ítélt román követeléseket teljesítse, méghozzá késedelem nélkül, hogy ezáltal viszont a román kormányt megakadályozza abban, hogy a már túlzottnak vélt

⁷⁶ A bennünket érdeklő területről így számolt be: „In the Ukraine the Bolsheviks are advancing rapidly and without difficulty, and have already taken Kieff, Harkoff, Ekaterinoslav, and a large portion of the Donetz: They may soon meet the Franco-Greek troops occupying Odesa and Herson.” — PPC, 4. k. 11.

⁷⁷ Uo. 13—21.

⁷⁸ Uo. 120—127.

⁷⁹ Legjobb illusztrációja a francia miniszterelnök ezirányú rugalmasságának az a vita, amely Lloyd George távollétében és Churchill jelenlétében zajlott le 1919. febr. 14-én. Conf. de la Paix, vol. 8. ff. 86—87, Conseil Suprême des Alliés, 37e séance, 1919. febr. 14. és PPC, 4. k. 15—17. — A konferencia szovjet vitáiról ebben az időszakban ld. L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia . . . 37—41, és uő, Az „oroszkérdés” . . . 155—163.

követeléseit is kielégítse; 2. az intervencióval való összefüggésében a semleges zóna funkciója az volt, hogy a román hadseregnek fedezetet nyújtson és lehetővé tegye jelentős részvételét az intervencióban;⁸⁰ 3. a demarkációs vonal északi szakaszának kidolgozása speciálisan azt szolgálta, hogy egy kisebb román erő számára lehetővé tegye a segítségnyújtást a lengyeleknek Kelet-Galíciában.

Mit eredményezett Románia, illetve Magyarország szempontjából ez az eljárás? Először is a magyar—román határ kérdését kiemelte a konferencia menetrendjéből és kényszer-helyzetet teremtett e kérdésben. Másodszor, a konferencia döntésétől függetlenül elvileg Románia birtokába juttatta azt a területet, melyet a francia kormány neki szánt. Harmadszor: a vonal északi szakaszának korrekciója az amerikaiak számítása szerint 300 000, Tardieu adatai szerint 200 000 magyar lakost többletként juttatott Romániának.⁸¹

Mire a francia kormány a magyar kérdést ebben az összefüggésben elméletileg rendezte, a dél-oroszországi intervenció ügyének hanyatló tendenciája még nyilvánvalóbbá vált. Az Ukrajnából érkező hírek az ottani szövetséges csapatok helyzetének kilátástalan voltáról szóltak. A keleti szövetséges erők főparancsnoka minden eddiginél határozottabban követelte az egyesszái kaland befejezését. Március 3-án jelentést tett a riasztó helyzetről, 4-én kifejtette, hogy amennyiben a konferencia valóban végére akar járni a bolsevizmusnak Oroszországban, úgy hozzon létre egy nagy nemzetközi haderőt, ami a „Népszövetség valódi hadserege” lehetne, Berthelot-t rendeljék Ögyesszába, Milne angol tábornokot pedig Batumba és a két tábornok vezesse a helyszínen a reá bízott operációt.⁸²

Március 11-én a tábornok újabb terjedelmes jelentésben számolt be a helyzet tarthatatlanságáról. Ennek tényezőit a következő elemekben jelölte meg. Első helyre tette a bolsevik csapatok erejét. „Mint aktuális ellenfél Dél-Oroszországban többé nem fegyelmetlen és parancsnokság nélküli bolsevik bandák állnak előttünk, melyek fosztogatnak és rabolnak, hanem egy jól irányított bolsevik hadsereg, kiképzett és tökéletesen fegyelmezett, mely a rendetlenség helyén visszaállítja a rendet.” A második tényezőt a tábornok abban látta, hogy a lakosság csaknem egyhangúan ellenséges a betolakodott intervenciókkal szemben. Harmadik tényezőként újból megemlítette a rendelkezésre álló katonai erők elégtelenségét, és végül hátrányként említette ezen belül Gyenyikin haderejét.⁸³ Március 15-én a tábornok javaslatot tett a keleti haderő átszervezésére. Leszögezte, hogy új direktívákra van szükség mind a dél-oroszországi, mind a romániai helyzetet illetően, s gondoskodni kell arról, hogy Beszarábiát a románok meg tudják tartani. Javasolta Clemenceaunak, hogy adjon helyt Berthelot tábornok lemondási kérelmének, tekintettel arra, hogy ez a tábornok „kifáradt és elbátortalanodott”. Úgy vélte, hogy Beszarábiában az ellenállást az Armée du Danube mellett görög és román erők biztosíthatnák, s mind ennek a hadseregcsoportnak, mind a román parancsnokság alatt álló erdélyi hadseregnek az Armée Alliée en Orient főparancsnoka, vagyis ő maga lenne a főparancsnoka.⁸⁴

Maga Berthelot szintén nagyon pesszimista volt az egyesszái helyzet alakulását illetően. Március 12-én jelentette, hogy a francia csapatok morális állapota

⁸⁰ Megállapítja ezt *L. Nagy*: A párizsi békekonferencia . . . 75.

⁸¹ Conf. de la Paix, vol. 58. A román területi bizottság 5. ülése, 1919. febr. 19.

⁸² 20 N 226, Franchet D'Espèrey, 1919. márc. 4.

⁸³ 20 N 226, doss. 2. Franchet D'Espèrey, 1919. márc. 11.

⁸⁴ Uo. Franchet D'Espèrey, 1919. márc. 15. — Berthelot előzően valóban felajánlotta lemondását, ám ezt nem az intervenció kudarcával, hanem a románokat szerinte ért sérelemmel hozta kapcsolatba. Ld.: R. vol. 32. ff. 94—101, Berthelot, 1919. jan. 9.

miatt nem lehet a zóna kiszélesítésére gondolni. Ha pedig Ogyessza el van vágva a hátszágtól, úgy a szövetségeseeknek kell élelmezniük a mintegy milliányi lakosságot. „Ha ezt nem tudjuk megtenni, fölösleges Ogyessza megtartásáról álmodni” — írta. „Nem látok más megoldást — vallotta be Berthelot — mint az oroszok teljes magukra hagyását és egy defenzív front megszervezését a Balti-tengertől a Fekete-tengerig a két közvetlenül érintett hatalomra: Lengyelországra és Romániára bízva.” A feladatot Berthelot abban összegezte, hogy e két országot segítsék a bolsevizmus feltartóztatásában.⁸⁵

Ugyanezen a napon Anselme tábornok jelentette Herszon elesét, azzal együtt, hogy a halottak és sebesültek az ott állomásozó katonák 40%-át tették ki. A tábornok hozzátette: „Az egész övezet, városok és falvak, megmozdulnak ellenünk, tüntetnek a jelenlegi intervenció ellen és a reguláris bolsevik csapatokhoz állnak, melyeket nagyszerűen irányítanak, s melyek tökéletesen fegyelmezettek.” Ajánlotta Ogyessza kiürítését.⁸⁶ 14-én elesett Nyikolajev is.

Március 12—13-ára tehát a dél-oroszországi helyzet valóban katasztrófálissá vált. Ebből viszont további következtetések is adódtak. Többek között az, hogy a nyomás a Vörös Hadsereg részéről növekedni fog a szomszédos országokra, pontosabban szólva azon közbeeső területekre, melyeket e szomszédos államok a volt orosz birodalomtól ragadtak el, vagy készültek elragadni. A „veszély” tehát mindenekelőtt Beszarábiában és a kelet-galíciai fronton növekszik majd. Most már valóban dönteni kellett, hogy megkísérlik-e a román erők bevonásával az ellentámadást délen, kombinálva e műveletet a lengyelek fellépésével, vagy pedig feladják a dél-oroszországi hídfőket.

E ponton ismét találkozunk a magyarországi semleges zóna kérdésével. Sok fejtegetést okozott ugyanis a történészeknek, hogy vajon a február 26-i határozatból mi okon nem született gyakorlati lépés előbb, mint március 20-án. Különböző feltevések láttak napvilágot. Az egyik feltevés szerint a február 26-i határozat nem volt végleges, azt még egyszer a Tanács elé kellett terjeszteni, s ez március 17-én meg is történt volna.⁸⁷ A valóságban semmi ilyesmire nem került sor, olyannyira nem, hogy a határozatról Franchet D'Esperey-t március 1-én már értesítették, 14-én pedig Clemenceau megküldte a végrehajtási utasítást is.⁸⁸ Más vélemény szerint a francia kormány és közelebbről Clemenceau március 14-ig ingadozott volna ebben a kérdésben, míg azután a defenzív front megszervezésének szükségessége győzte meg arról, hogy Romániának megtegye ezt a szívességet, s így növelje kedvét a védelmi intézkedésekben való részvételére.⁸⁹ E felfogás szintén nem látszik megalapozottnak. Mindenekelőtt azért nem, mert semmilyen jel sem támasztja alá a hiedelmet, hogy Clemenceau ingadozott volna a demarkációs vonal akár érdemi, akár a kijelölésével kapcsolatos alaki oldalát illetően. Amikor a határozatról Franchet D'Esperey-t értesítette, nem kért tőle sem véleményt, sem semmi mást, mint az intézkedési terv kidolgozását. Másfelől nehéz

⁸⁵ 20 N 273, doss. 1., Berthelot, 1919. márc. 12.

⁸⁶ 5 N 202, Roumanie, Berthelot továbbítja Anselme táviratát, 1919. márc. 12.

⁸⁷ Ld. *Spectator*: i. m. 113.

⁸⁸ R. vol. 47. ff. 42—43, Clemenceau, 1919. márc. 1.; 26 N 89, doss. 1. Franchet D'Esperey, 1919. márc. 5. (ismerteti Clemenceau leiratát) és 20 N 273, doss. 2. Clemenceau, 1919. márc. 14.

⁸⁹ *Pastor*: i. m. 134. Clemenceau márc. 14-i lépését úgy fogja fel, mint a végső, a tényleges döntést, s ezt közvetlenül Antonescu román delegátus memorandumával hozza kapcsolatba. Feltételezi, hogy Antonescunak sikerült a francia miniszterelnökkel elhitetnie, hogy Károlyi és az oroszországi bolsevikok szövetségesei, s ez az érv az „antibolsevista hisztéria” légkörében megtette volna hatását, nevezetesen Clemenceau habozásának leküzdését.

érvként elfogadni azt, hogy a Dnyeszter-határ megvédésében éppen Romániát kellett volna különösképpen érdekeltté tenni, tekintve, hogy e vonalat a román kormány saját országa határának tekintette. Ebben a vonatkozásban is felmerül egyébként a defenzíva, offenzíva kérdése, amire még visszatérünk.

Mi történt valójában február 26. és március 20. között a magyarországi semleges zóna ügyében? Mindenekelőtt a francia külügyminisztérium — ellentétben Pichon február 27-én Balfour egyenes kérdésére adott válaszával — nem értesítette azonnal Franchet D'Espèrey-t. Feltehetően azért nem, mert Clemenceau, aki ellen néhány nappal előbb merényletet kíséreltek meg, betegeskedett, s Pichon e nagy horderejű kérdésben a miniszterelnök konzultálása nélkül nem mert lépést tenni. Az értesítés tehát, Clemenceau szignójával, mint említettük, március 1-én ment el Párizsból. Franchet D'Espèrey március 5-én értesítette a történetekről De Lobit tábornokot, aki időközben, pontosan március 1-én a Francia Keleti Hadseregéből Armée de Hongrie-vá, vagyis Magyarországi Hadsereggé átkeresztelt haderő főparancsnoka lett. De Lobit-nak javaslatokat kellett tennie a végrehajtásra nézve. Franchet D'Espèrey mindenesetre javaslatba hozta, hogy létesítsenek a semleges zónában Gondrecourt tábornokkal az élen egy parancsnokságot, mely két batalionnal és két eskadron huszárral rendelkezne. Leszögezte, hogy a román csapatok nem mozdulhatnak meg addig, míg a magyarok a megfelelő mozdulatokat el nem végezték, s erre De Lobit fel nem szólítja őket. Közölte azt is, hogy Berthelot kizárásával egyedül De Lobit felelős az akcióért és a magyarokkal való minden kapcsolatot egyedül ő láthatja el, s hogy a Dunai Hadseregéből nem lehet csapatokat küldeni a semleges zónába.⁹⁰

Ezt követően a Magyarországi Hadsereg főparancsnoka egy sor gyakorlati intézkedést tett és kidolgoztatta a részletes eljárási tervet. Összefoglaló tervjavaslatát De Lobit március 15-én tette meg. Elolvassa a három részből álló, minden elképzelhető katonai, adminisztratív és egyéb kérdésre részleteiben is kitérő tervezetet, nem lehet csodálkozni azon, ha összeállítása mintegy 10 napot vett igénybe. A tervezet első része a legapróbb helységig lebontva tartalmazta a katonai lépéseket, a végrehajtás etapjait, feltételeit, a kommunikációs kapcsolatok megteremtésére irányuló feladatokat. A második rész a semleges zóna parancsnokságának a magyar kormánnyal és a szövetséges kormányokkal kialakítandó kapcsolatait vizsgálta, kitérve a lakosság kezelési módjára, a zóna közlekedési és gazdasági kérdéseire. A harmadik rész a vasutak, a szállítás, az élelmezés és a különböző szolgáltatások problémáit részletezte. A tervezet egyik leglényegesebb pontja az volt, hogy a Bánátban állomásozó 11. hadosztályt, melyet le kellett váltani a 17. hadosztállyal, ne oszlassák fel addig, amíg a semleges zóna kialakítása meg nem történik. Ehelyett átmenetileg tartsák készenlétben a magyar határon mindkét hadosztályt.⁹¹

A tervezet utoljára említett pontját, a legfontosabbat arra nézve, hogy a végrehajtást kényszerítő eszközökkel is biztosítsák, Franchet D'Espèrey március 17-én elutasította. A főparancsnok azzal érvelt, hogy két hadosztály felvonulítása Szeged közelében önmagában is konfliktust provokálhat a magyar erőkkel, s ennek súlyos következményei lehetnek. Úgy intézkedett, hogy a konferencia döntését Vix alezredes, vagy Gondrecourt tábornok közölje a magyar kormánnyal, s amennyiben az utóbbi az intézkedéseket elfogadja, úgy minden történéjk De Lobit terve szellemében. Ha azonban a magyar kormány elutasítaná a határo-

⁹⁰ 26 N 89, doss. 1. Franchet D'Espèrey, 1919, márc. 5.

⁹¹ Uo. De Lobit, 1919, márc. 15.

zatot, akkor a Magyarországi Hadsereg főparancsnokának nem szabad katonai intézkedéseket foganatosítania. Franchet D'Espèrey értesíteni fogja Párizst, kérve, hogy hozzon a konferencia megfelelő kényszerítő intézkedéseket, például állítsa le az élelmiszer szállítást és szervezze meg egy 10 hadosztályból álló francia-szerb-román szövetséges haderő beavatkozását.⁹²

Alig kapta kézhez De Lobit ezt az utasítást, mikor utolérte Franchet D'Espèrey március 18-i sürgetése,⁹³ mely Clemenceau 14-i fellépésének következménye volt.

Az ismertetett fejlemények alapján a semleges zóna tényleges kialakításával kapcsolatos problémát illetően azt a már megfogalmazott nézetet támaszthatjuk alá, mely szerint a február 26. és március 19. közötti idő előkészületekkel, s főként katonai előkészületekkel telt el.⁹⁴

Mi történt másfelől március közepe táján az intervenció kérdésében? A francia kormány minden látható jel szerint a folytatás mellett döntött és újabb erőfeszítéseket tett a már februárban előterjesztett kisállami front aktív bekapcsolása érdekében. Március 13-án Clemenceau parancsot adott román egységek bevetésére a Tiraszpól—Razdelnaja—Ogyessza vonal biztosítására,⁹⁵ március 17-én pedig Foch marsall minden eddiginél drámaibb módon lépett a Tanács elé a lengyel és a román hadsereg számára nyújtandó támogatás megszavazása érdekében. A középpontba a katasztrófálisnak jellemzett lengyel helyzetet állította. Előterjesztésének új motívuma volt, hogy ezúttal felvetette a Dél-Oroszországban állomásozó kisebb lengyel haderő hazaszállítását is a román (értsd: Szatmárnémetin átvezető) vonalon, míg Franciaországból szerényen csupán egy regiment hazajuttatását javasolta az olasz—osztrák vasutak felhasználásával. A marsall ezúttal a hangsúlyt arra helyezte, hogy a megszorult lengyeleknek Románia nyújthatna segítséget, méghozzá nem kevesebbet, mint 10—12 jó fizikai és morális állapotban levő hadosztályt. Az egyetlen feltétel, hogy a szövetségesek e 10—12 hadosztályt felszereljék, ellássák fegyverrel, élelemmel, ruházattal.⁹⁶

Foch előadása ezúttal is — mint egyébként a legtöbb alkalommal — túlságosan árulkodott a marsall igazi törekvéseiről. Ha nem is tekintjük véglegesnek azt a román jelzést, mely szerint a lengyelek céljaira egy hadosztályt tudna rendelkezésre bocsátani, Foch marsall adatát már csak azért sem lehet komolyan számításba venni, mert a francia vezérkar március 24-én papírra vetett adatai szerint a román hadsereg egésze sem rúgott 12 hadosztályra.⁹⁷ Senki sem gondolhatta komolyan, hogy a román kormány kiűrti mind Beszarábiát, mind Erdélyt kizárólag annak kedvéért, hogy a lengyelek elfoglalják, amit el akarnak foglalni. Következésképpen világossá vált, hogy a marsall az egész már létező és még lábra állítandó román fegyveres erőt fel akarja szerelni a szövetséges hatalmak számlájára. Nem volt nehéz azt sem megfejtetni, hogy e törekvésében a kátyúba jutott intervenció aktivizálásának szándéka vezérli.

⁹² 20 N 556, Franchet D'Espèrey, 1919. márc. 17.

⁹³ Uo., uő, 1919. márc. 18.

⁹⁴ Ezt az álláspontot képviseli *Vadász Sándor*: Vix és Károlyi (Hadtörténelmi Közlemények XVI. No. 2., 1969) c. cikkében. — Ld. erre nézve részletesebben a zóna déli meghosszabbításának kérdésével együtt: *Bernachot*: i. m. I. 71—99. — Ugyanakkor csak alátámasztani lehet Hajdú Tibor megállapítását arról, hogy a jegyzék átnyújtásának késedelme nem vezethető vissza Vix, vagy Franchet D'Espèrey intrikáira (i. m. 24.).

⁹⁵ *Pastor*: i. m. 133—134.

⁹⁶ PPC, 4. k. 379—385.

⁹⁷ 4 N 53, doss. 1. Etat-Major de l'Armée, 3e Bureau, A., „Note sur la situation en Orient”, 1919. márc. 24.

Március közepére az intervencióval kapcsolatban a francia vezető körökben az a nézet alakult ki, hogy egyfelől időnyerés céljából tartani kell a megszerzett pozíciókat, másfelől, s ezzel egy időben, tovább kell szervezni az ellentámadás feltevéteit, úgy, amint ezt már január végén s február folyamán elkezdték. Foch marsall ugyanis a helyzet romlásából nem azt a következtetést vonta le, hogy pusztán védelemre kell berendezkedni, hanem azt, hogy a védelmi vonalak kiépítésével együtt haladéktalanul meg kell szervezni az ellenoffenzívát. Ezt az elgondolást követik a Clemenceau által sorozatosan kiadott rendelkezések is. Clemenceau 14-én arra adott utasítást: vizsgáljanak meg minden lehetséges eszközt annak elérése érdekében, hogy az intervenciók egy eléggé nagy zónát megtarthassanak Ogyessza körül, természetesen a várossal egyetemben. Jelezte ugyanakkor, hogy tanulmányozni fogja a város élelmezésének kérdését.⁹⁸ Március 17-én leszögezte a defenzív vonal kialakításának szükségességét, hozzátéve, hogy a lengyel hadsereg lábraállítása előreláthatóan még hosszú időt fog igénybe venni. Pozitívumként említette viszont, hogy a konferencia most már mind Lengyelország, mind Románia számára igyekszik „teljes biztonságot” teremteni a nyugati határokon.⁹⁹ Március 18-án Clemenceau parancsot adott Ogyessza védelmi rendszerének kiépítésére, megismételve, hogy az élelmezés kérdése vizsgálat alatt áll.¹⁰⁰

Mindez annak ellenére történt, hogy Franchet D'Espèrey már nemcsak követelte a kiürítést, de előkészítésére adott parancsot Anselme tábornoknak. Ezt, mikor jelentette, hogy a védelmi rendszer kiépítésére kapott utasítását teljesíti, egyúttal jelezte is Párizsnak. Párizs egyelőre hallgatott. Ezért a tábornok március 22-én újból sürgette a keleti kaland haladéktalan befejezését. Érveihöz ezúttal hozzátette, hogy a szövetségesek semmiféle erőfeszítést nem tesznek, pusztán saját kereskedelmi érdekeik után járnak, semmi sem indokolja tehát, hogy Franciaország egyedül hozzon áldozatokat. Javasolta Ogyessza kiürítését, a katonai erők Beszarábiába szállítását, a kiürítendő civil lakosság hajón történő elszállítását.¹⁰¹ Minthogy Párizsból még mindig nem kapott eligazítást (noha a Legfelső Tanács határozatát már meghozta), március 26-án újból részletesen elemezte a körülményeket, s hangsúlyozta, hogy vagy küldenek friss erőket a szövetségesek, vagy az ott levőket haladéktalanul el kell szállítani. „Ha nem — írta —, a legsúlyosabb eseményekre kell felkészülniük.”¹⁰²

Kiürítési parancs helyett a francia vezérkar március 24-i dátummal tervezetet állított össze az intervenció nagyarányú kiterjesztésére. A „Note sur la situation en Orient” című irat a bolsevikellenes front kibővülésével kellett számoljon, mert a magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása a lengyel és a dél-oroszországi frontokat megtoldotta a magyarországi fronttal. Ez a körülmény egyúttal halomra döntötte a gondosan kidolgozott átjáró tervet Lwów (Lemberg) felé, ahová az utat most már szintén csak fegyverrel lehetett megnyitni. A feljegyzés megállapítja, hogy a helyzet mindhárom fronton a bolsevik erőknek kedvező. Ogyessza térségében bolsevik sikerek; a magyarországi szovjet hatalom súlyos helyzetbe hozza mind Lengyelországot, mind Romániát. Mi a következtetés? Így szól: „Számolni kell tehát a katonai eszközök alkalmazásával mind Magyarországon, mind a Dnyeszternél és Ogyesszánál.”

⁹⁸ 20 N 273, doss. 2. Clemenceau, 1919. márc. 14.

⁹⁹ Uo. Clemenceau, 1919. márc. 17.

¹⁰⁰ 20 N 273, doss. 1. Clemenceau, 1919. márc. 18.

¹⁰¹ 20 N 226, doss. 2. Franchet D'Espèrey, 1919. márc. 22.

¹⁰² Uo. Franchet D'Espèrey, 1919. márc. 26.

Ezt követően a feljegyzés — hasonlóan az október végi vezérkari előterjesztésekhez — számításokat végez. Eszerint a Dél-Oroszországban levő három és Magyarországra küldhető két francia hadosztály mellett rendelkeznek 3 görög hadosztállal, Romániának 4 hadosztálya áll Erdélyben, 5 pedig Beszarábiában, Jugoszlávia adhat 4 hadosztályt, s esetleg az olaszok is rendelkezésre bocsátják az egyszer már felajánlott 2 brigádot. Ezekből az erőkből — olvasható tovább az iratban — két hadsereget lehetne alakítani. Az egyik Dél-Oroszországban tevékenykednék, s állna 3 francia, 3 görög, 5 román (3 gyalog, 2 lovas), valamint 1 olasz hadosztályból. A második Magyarország ellen vonulna 2 francia, 4 szerb és 4 román hadosztállal. Az irat leszögezi, hogy ehhez a manőverhez, valamint Ogyessza élelmezésének megoldásához, addig, amíg az övezetet felszabadítják, ki kell kérni a konferencia hozzájárulását.¹⁰³ Az irat mellett Clemenceaunak egy Pichonhoz intézett levél-másolata található, melyben felszólítja a külügyminisztert, intézzen kérdést a fenti tárgyban az olasz kormányhoz.¹⁰⁴

Csaknem egy hónap telt el attól kezdve, hogy az illetékes francia katonai tényezők felismerték az ogyesszai kaland csődjét, odáig, hogy a Négyek Tanácsa március 25-én megvitatta a kérdést és döntést hozott. Ez a közbeeső szakasz a francia hadvezetőségnek arra szolgált, hogy megkezdje a Foch marsall által beharangozott és Berthelot által helyeselt Balti-tenger—Fekete-tenger védelmi vonal kialakítását, ami egyfelől a lengyel hadsereg erősítését, másfelől az ogyesszai övezetben indítandó ellentámadás megalapozását jelentette.

A Legfelső Tanács vitája és határozata ismert, úgy hogy arra nem is térünk ki.¹⁰⁵ Ismert az ogyesszai hídfő felszámolása is, amivel kapcsolatban szintén csak egy rövid összegzésre szorítkozunk. Csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy a francia kormány még a Legfelső Tanács határozatát követően sem sietett a kiürítés végrehajtásával: Clemenceau a főparancsnokot erre csak március 29-én hatalmazta fel. Ogyessza kiürítése április 3-án vette kezdetét és 6-án este 19 órakor fejeződött be. A franciák mintegy 50 000 orosz emigránst és 10 000 szövetséges, főként görög civil személyt szállítottak el hajókon. Evakuáltak ugyaninnen kb. 30 000 főnyi katonát és jelentős mennyiségű hadianyagot. A csapatokat vonaton Beszarábiába szállították. Április 19-én kitört a lázadás a France nevű francia hadihajón, melynek példáját másnap reggel a Jean-Bart követte. A francia hadvezetőség egyelőre meg akarta tartani Szevasztopot, amelyet azonban április 15-én a bolsevik erők ostrom alá vettek. Párizs szabad kezét adott a döntésre Franchet D'Espèrey-nek, aki egyébként ekkor már megkapta a főparancsnokságot és 16-án Szevasztopol feladása mellett döntött. Április 28-án a franciák elhagyták Szevasztopot. A többi már csak utójáték: Beszarábiában június 7—13. között a teljes frontszakaszt átvették a románok, míg a többi — francia és görög — szövetséges erő Bulgáriába vonult.¹⁰⁶

Az egész folyamat ismertetéséhez, mintegy zárótételként még egy gondolat hozzátartozik. Amikor két magyar kormány egyazon napon nemet mondott a Vix-jegyzékre — Károlyi köztársasági elnök és Berinkei miniszterelnök lemondásukkal, a Tanácsköztársaság kormányzata végrehajtásának megtagadásával — a valóságban többet tettek, mint maguk is gondolták. Lépésükkel a Magyarországot

¹⁰³ 4 N 53, doss. 1.

¹⁰⁴ Uo. Clemenceau, 1919. márc. 24.

¹⁰⁵ Paul, Mantoux: Les délibérations du Conseil des Quatre, 24 mars — 28 juin 1919; vol. II. Paris. 1955, 18—24.

¹⁰⁶ E folyamatról ld. bővebben Bernachot: i. m. II.

érintő kérdéseken messze túlmenő, bonyolult problémák kellős közepébe nyúltak, s gyakorlatilag szerepet vállaltak magukra egy nagyvolumenű elgondolás megvalósításában. A Magyar Tanácsköztársaság első következménye az intervenció szempontjából az volt, hogy Szatmárnémeti nem állt rendelkezésre a lemergi felvonulás számára, a második az, hogy Románia „háta” nem lévén fedezve, kormánya hallani sem akart arról, hogy erőit Dél-Oroszországban kösse le, hanem ezek nagy részét Magyarország ellen fordította. A magyar kísérlet a Magyarországot érintő események feltartóztatását nem érthette el, elérte viszont, hogy az amúgyis vesztesre álló dél-országi intervenció kaland lezárása meggyorsuljon. Ezt követően sem a francia kormány, sem más antant-hatalom saját csapatok bevetésére Szovjet-Oroszországban többé nem vállalkozott. 1919 áprilisában a brit és a francia kormány módosította az 1917-i szerződést, mely Dél-Oroszországra vonatkozóan hatályát veszítette.

*

Foglaljuk össze röviden a dél-országi beavatkozásból adódó következtetéseket. A kísérlet összeomlása mindenekelőtt katonai kudarcot jelentett. Ha a ténylegesen bevetett létszámot s a csapatok által valóban elfoglalt övezetet vesszük alapul, ez a kudarc nem volt jelentős. Egészen más a helyzet, ha a végeredményt az intervenció megkezdése előtt kidolgozott tervvel vetjük össze: a kudarc méretei jelentősen megnagyobbodnak. A tervet és a valóság összevetése emellett rossz fényt vet a francia vezérkarra. Azt a benyomást kelti, hogy a katonai irodákban papirosmunkát végeztek. A vezérkari tiszteknek, s mindenekelőtt azoknak, akik a 3. iroda A. sztyán az operációs terveket készítették, realitásérzékenysége súlyos kívánnivalókat hagyott hátra, miközben nem figyeltek eléggé, vagy egyáltalán nem figyeltek a csapattisztek tapasztalataira, tanácsaira.

Még erőteljesebbé válik a francia hadsereg vezetésének gyengeségét szuggéráló benyomás, ha tekintetbe vesszük, hogy az 1918 őszén kidolgozott tervet nemcsak a dél-országi műveleteket foglalta magába, de a Fiume—Zágráb—Bécs—Budapest vonaltól a Donyec menti Harkovig kívánt francia zónát kiépíteni. E terv képtelensége már akkor szembetűnik, ha tudjuk, hogy mindehhez összesen 8, erősen megtépázott francia hadosztály állt rendelkezésre. E cikk keretében nem vizsgáltuk a francia közép- és kelet-európai hegemonia megbuktatására irányuló angolszász és olasz akciókat, melyeknek jelentős szerepük volt a túlzottan ambiciózus francia expanzió korlátozásában, világos azonban, hogy a katonai feltételek ehhez önmagukban nézve sem voltak adottak. Ez a körülmény azt a gondolatot is felébreszti, hogy a francia katonai vezetésben később megmutatkozó szklerózis első tüneteit talán sokkal korábban lehet keresni, mint eddig történt.

A francia Közép-Európa gondolatának a francia befolyás alatt álló Dél-Oroszország tervével való egyesítése ugyanakkor nyilvánvaló módon veszélyeztette a kisebb terv megvalósítását. 8 francia hadosztály elegendő volt ahhoz, hogy a közép-európai katonai jelenlétet biztosítsa, s megkísérelje elérni azokat a célkitűzéseket, melyeket a francia kormány 1918 októberében és november elején ebben az övezetben maga elé tűzött: a változások relative békés lebonyolítását, a zsarolás kikapcsolását, az önkényeskedések elkerülését, a kisebbségbe jutó nemzetiségi csoportok kíméletét, s mindenek előtt és fölött a francia befolyás megalapozását az egész övezetben, beleértve ebbe Magyarországot, s ha lehetséges, angollemondás esetén Ausztriát is. 4 hadosztály viszont semmire sem volt elegendő. Ennek következenyeire már utaltunk; utaljunk itt még egy — s talán a legfontosabb — hatására. E katonai tehetetlenség a nagyramenendő politikai tervekkel

karöltve, mely azután (más okokból) az egész két világháború közötti helyzet meghatározó vonásává vált, azt eredményezte, hogy Franciaország bizonyos értelemben már ekkor kis szövetségesei foglyává vált. Clemenceau ugyan még a legtöbb kérdésben kitartott eredeti nézetei mellett, de olykor már ő is engedett, mások pedig sokkal inkább készek voltak az engedményekre. Párba a román kormánnyal körülbelül egy évig elhúzódott, amire sor sem kerülhetett volna tényleges francia katonai jelenlét esetén.

Ez utóbbi ténynek következményei közé tartozott, hogy a francia kormány olykor kénytelen volt olyan politikai konceptusok mellé állni, melyek tőle valójában idegenek voltak, és eleve bukásra ítélni másokat, melyek hozzá eszmeileg lényegesen közelebb álltak. Ezek sorában a legfontosabbnak mondható, hogy a közép-európai gazdasági egységbe fogott regionális autonómiák Jászi-féle formulájával szemben a koordinálást elutasító kisnemzeti nacionalizmus Beneš-féle megfogalmazását tette magáévá.

Az intervenció közép-európai gyakorlati kihatásait láttuk. Ezek: a bolsevik-ellenes szempontok érvényesülése a lengyel keleti határok kérdésében; Besarábia egészére nézve a román szuverenitás elismerése; Kárpát-Ukrajna esetében lemondás a népszavazás gondolatáról; Magyarország esetében a békekonferencia végleges döntésének kivárása nélkül új demarkációs vonal kijelölése, a Nagyvárad—Nagybánya vonal helyett a Nagyvárad—Szatmárnémeti vonal érvényesítése, s ezáltal prejudikálás a határvitának.

E komplexum hatásait a szovjet—francia viszony alakulására, következményeit a közép-európai belső helyzet alakulására nem érintettük, enélkül is megállapítható azonban, hogy az intervenció kudarca (mely a zálogul kívánt területek mellett a mintegy 11 milliárd frankot kitevő oroszországi kölcsön biztos elvesztését is jelentette, amit a tárgyalások nem jelentettek volna) párban járt a közép-európai fél-siker, fél-kudarccal megalapozásával.

ÁDÁM MAGDA*

Dunai konföderáció vagy kisantant¹

Szükségszerű volt-e vajon a kisantant megalakulása, vagy létrejött-e csupán a történelmi helyzet bizonyos tényezői esetleges együtthatásának köszönhető?

A kisantant létrejöttéről és funkciójáról — jóllehet igen sok érdemleges írás jelent meg, mégis mindmáig számos olyan, egymásnak ellentmondó, vagy egyenesen egymást sokszor kizáró, s a legjobb esetben is csak részgazságokat tartalmazó — nézetek és állásfoglalások jelentek meg és terjedtek el a köztudatban. A nézetek két véglet körül polarizálódtak. Az egyik idealizálta a kisantantot, pozitív szerepét felnagyította. A másik — éppen ellenkezőleg — a Duna-medence két világháború közötti, feszültségekkel telített történetének tragikus alakulásáért ezt a Szövetséget tette felelőssé.

A háború után az állásfoglalások változtak, módosultak. Közelebb kerültek ugyan a valósághoz, de nem voltak mentesek az egyszerűsítő, egyoldalú szemlélet hibáitól. E hibák végső soron egy tőről fakadtak: a napi politika feladatainak és a történetírás követelményeinek egybemosásából. Az ötvenes években a szocialista országok történészei lényegében azonos álláspontot képviseltek a kérdésben: elsősorban a kisantant szovjet- és forradalomellenes funkcióját hangsúlyozták és alábecsülték, vagy meg sem említették tulajdonképpeni célját, azt, hogy ez mindenekelőtt a magyar revíziós törekvésekkel és a Habsburg-restaurációval szembeni politikai és katonai szövetség volt. Ez, a kisantantot szovjetellenes funkciója miatt egyértelműen elítélő egyoldalú szemlélet a hatvanas évek során egyre job-

Tanulmányom elkészülte után jelent meg Ormos Mária: „Francia—magyar tárgyalások 1920-ban” című cikke (Századok, 1975. 5—6. sz.), amely lényegében az általam tárgyalt témakörrel foglalkozik. Tanulmányomban tehát érthető módon már nem volt lehetőség figyelembe venni Ormos Mária megállapításait, jóllehet azok sok esetben eltérnek álláspontomtól. A párhuzamos kutatások ugyanis sok azonos, de számos eltérő eredményhez vezettek. Ennek okát elsősorban abban látom, hogy a szerző nem használta fel a kérdésre vonatkozó teljes szakirodalmat, amely ellensúlyozná a francia anyag egyoldalúságát. A Quai d'Orsay dokumentumanyaga fontos, de nem elégséges a kérdés hiteles feltárásához, gazdagsága ellenére bizonyos szempontból egyoldalú. Hiányoznak belőle például ama iratok, amelyeket Paléologue — ismerve a külügyminisztérium magyarellenessé beállítottóságát — célszerűbbnek tartott nem megőrizni. Ezeket viszont pótolni lehetett volna a magyar, az angol és az olasz külügyi anyaggal. Ha a szerző csak a Papers and Documents Foreign Relations of Hungary vol. I. című forráskiadványban megtalálható igen gazdag dokumentumanyagot is feldolgozza, s nem elégszik meg néhány, abból lefordított számjeltávirattal, bizonyos, hogy több lényeges kérdésben más következtetésre jut és a tanulmányában meglevő számos pontatlanság kiküszöbölhető lett volna. A témáról nemcsak Karsai Elek, Renouvin és Boros Ferenc írt, ahogy azt Ormos Mária a 905. lapon rögzíti. A kérdésnek ma már tekintélyes külföldi és hazai szakirodalma van. Lásd tanulmányom 15. sz. jegyzetét.

Konkrét észrevételeimre külön tanulmányban térek ki.

¹ E tanulmányom egy most készülő nagyobb monográfia része. Az itt közölt cikk ennek — a kisantant genezisével foglalkozó — első fejezetei alapján készült.

ban kiszorult a szocialista országok történetírásából, helyére azonban sokszor az ellenkező előjelű egyszerűsítés került. Nem egy olyan munka jelent meg, amely a kisantant idealizálásában szinte semmivel sem maradt el a háború előtti állásfoglalások mögött. Az ötvenes évek egyoldalú nézeteinek bírálata, a sematizmus cáfolata, az állásfoglalások differenciálódása ugyanis, sajnos, sokszor a nemzeti elfogultság jegyében történt.

A korábban említett a különböző sematizmustól vagy nacionalizmustól nem mentes állásfoglalások további, szinte közös immár történettudományt illető tévedése volt, hogy a kisantantot a francia külpolitika kezdeményező szerepének, a francia külpolitika dunavölgyi koncepciójának tulajdonították, s jórészt ez a vélemény terjedt el a köztudatban is. Mivel magyarázható, hogy ez az álláspont több mint egy fél évszázadon keresztül tarthatta magát? Elsősorban azzal, hogy a Francia Külügyi Levéltár, melynek dokumentum-anyaga perdöntő a kérdés hiteles megítélésében, a közelmúltig hozzáférhetetlen volt a kutatók számára. De összefügg ez a ténnyel is, hogy a kisantant támogatásának koncepciójával szembenálló francia politika rövid életű volt, nem egészen egy évig tartott, s ez az irányzat — bár az adott időszakban meghatározta Franciaország külpolitikáját — az erős belső és külső ellenzékre való tekintettel rendkívül óvatosan kezelte a Duna-medencei tervet s az arra vonatkozó titkos tárgyalásokat. Megtévésztően hatott és hat még napjainkban is az a tény, hogy a fent említett rövid időszakot leszámítva Franciaország több mint másfél évtizeden keresztül támogatva politikailag a kisantantot, hogy pártfogolta, keleti politikája egyik fő támaszának tekintette ezt az akarata ellenére megalakult szövetségi rendszert. Alakulása idején viszont nem ez volt a helyzet. A francia, az olasz, a csehszlovák és az osztrák külügyi levéltárak anyagai² minden kétséget kizáróan bizonyítják azt a már korábban is felvetett gondolatot, a kisantantot nem Franciaország hozta létre, és még csak nem is bábáskodott megszületésénél.³ Éppen ellenkezőleg: Franciaország helytelenítette és akadályozta Beneš erre irányuló törekvéseit, mert ezek szemben álltak a francia Duna-konföderációs elképzelésekkel, sőt azok meghiúsítását célozták.

Jelen tanulmányom ezt a kérdéskört vizsgálja. Nyomon követi a Franciaország dunai politikájában bekövetkezett fordulatot, megvizsgálja annak hátterét és célját. Bemutatja a francia—magyar tárgyalásokat, illetve megegyezést. Feltérképezi azokat az európai és helyi erőket, amelyek külön és együtt felléptek a francia törekvések ellen, s amelyek végül is győzedelmeskedtek.

² Vö. erre vonatkozóan: Így a Ministère des Affaires Etrangères Archives Diplomatiques Serie Europe 1918—1929:

a) Tchécoslovaquie, Roumanie, Yougoslavie, Hongrie 1920—1929.

b) Archivio Storico del Ministro degli Affaire Esteri: Seria politica 1919—1930: Ungheria, Romania (1920—1926), Cecoslovacchia (1920—1925), Jugoslavia (1920—1923) kötetei.

c) Archivio di Stato: Nitti és Sforza iratai.

d) Archiv ministerstva zahraničních věcí: Fondy: Kabinet ministra 1920—1938. Pařížský archiv 1918—1920. Telegrammy odeslané a došle 1920—1938. Zprávy vyslané v 1920—1938. Archiv státních smluv.

e) Haus-, Hof- und Staatsarchiv. A különböző levéltárakban talált dokumentumok más-más aspektusból világítják meg a Duna-medence történetét s ezen belül a kisantantot. A legértékesebb természetesen a francia levéltári anyag. Az itt őrzött diplomáciai okmányok az első számú forrást jelentették a Dunamedence, ill. a kisantant történetének feltárásához. Franciaország ugyanis saját érdekszférájának tartotta e térséget, és ezért nagy figyelemmel kísérte fejleményeit. Jól képzett kitűnő diplomatái mindenről precízen jelentettek.

³ Ádám Magda: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp. 1968. 22—23.

A francia dunai politikában bekövetkezett fordulatnak sok kiváltója volt. Mindenképpen jelentős szerepet játszottak abban azok a belpolitikai változások, amelyek az 1920-as januári francia elnökválasztások után bekövetkeztek. Poincaré és Clémenceau helyére Dechanel és Millerand került. Az új elnök és miniszterelnök, főként pedig a külügyi főtitkár, Paléologue komolyan foglalkozni kezdett azzal a tervvel, hogy a Monarchia területén francia befolyás alatt álló, megbízható, gazdaságilag egységes dunai hatalmat hívjanak életre, amely támasza lehet mind német, mind orosz politikájuknak. Úgy vélték ugyanis, hogy ez a hatalom útját állhatja Németország keleti terjeszkedésének, s ugyanakkor ellensúlyozhatja a keletről jövő ún. bolsevik veszélyt. Céljuk tehát — mint látjuk — változatlan maradt: ugyanezért küzdöttek elődeik — Poincaré és Clémenceau — is, előbb fegyverrel, majd pedig diplomáciai eszközökkel; ezt tartották szem előtt egy-egy katonai intézkedésnél éppúgy, mint a békefeltételek kiszabásánál. A változás e cél megvalósításának módjában mutatkozott, mert a „hogyan”-t illetően kezdettől fogva komoly ellentétek merültek fel a francia politikai körökben. Itt — akár a nemzetközi életben — két irányzat küzdött egymással. Az egyik csoport szigorú békefeltételek kiszabásával, az ellenség minél nagyobb mérvű gyengítésével, s keleti szövetségeseik erősítésével kívánta elérni célját. A másik irányzat — az ún. megbékélés — hívei elégtelennek tartották a győztes utódállamokra támaszkodó, arra korlátozódó biztonsági politikát. A gazdaságilag és politikailag szétdarabolt, „balkanizált Közép-Európát” nem tartották megfelelő ellensúlynak a német és az ún. orosz veszéllyel szemben. A Quai d'Orsay új irányítói egyesíteni kívánták a kis utódállamokat — tekintet nélkül arra, hogy győztesek vagy legyőzöttek —, akár egy dunai konföderáció kereteiben, akár a Habsburg-restauráció segítségével. A két elképzelés egy időben fogant, parallel létezett. Kezdetben az előbbivel, később — amikor kiderült, hogy valamennyi dunai állam szembefordul e francia tervvel — az utóbbival próbálkoztak.

Párizsban két föderációs terv létezett: egy maximális és egy minimális. A maximális terv öt dunai államot — Ausztriát, Magyarországot, Csehszlovákiát, Jugoszláviát, és Romániát — kívánt egyesíteni. A minimális csak Magyarországot, Romániát és Lengyelországot. Az előbbiben a német-, az utóbbiban a szovjetellenes tendenciák domináltak.

A francia tervek az önálló, részben kibékülő kis államokat különböző szinten — a gazdasági preferenciától a vámunión keresztül egészen a konföderációig — kívánták összefogni. Párizsban konkrétan csak a gazdasági integráció kérdésével foglalkoztak. A politikai integráció inkább csak távolabbi célként, távlati tervként szerepelt, melyre majd a gazdasági problémák rendezése után kerülhet sor. Elsődleges feladatnak az utódállamok gazdasági kongresszusának összehívását tartották, ahol az érdekelt felek közvetlenül egymással fognak megállapodni a kereskedelmi kapcsolat kiépítésében, a belső munkamegosztás sokoldalú fejlesztésének kérdésében, s vámunióra, fizetési eszköz közösségre lépnek.

A francia dunai terv lényege tehát: megbékíteni és konszolidálni a versailles-i Közép-Európát, hogy az alkalmas legyen a francia érdekek védelmére a német és a szovjet kérdésben, vagyis hogy ellensúlyozhassa az Anschluss törekvéseket és az ún. bolsevik veszélyt.⁴ S végül pedig — de nem utolsósorban — ez a szövetség

⁴ A Duna-konföderációs tervről lásd: *Kerekes Lajos*: Az Osztrák Köztársaság külpolitikája 1918—1922 (kézirat) doktori értékezés. A szerző a dunakonföderációs elképzelések ausztriai fogadtatását elemzi. A terv lényegét a szovjetellenességben látja. Álláspontjával aligha lehet egyetérteni. A dokumentumok tanúsága szerint a terv elsőrendű célja a Németországgal szembeni védekezés, az Anschluss megakadályozása. A Lengyelországgal kapcsolatos francia

megakadályozza majd, hogy Nagy-Britannia és Olaszország megvalósítsa gazdasági és politikai elképzeléseit a Duna-medencében.

A párizsi és római levéltárakban talált iratok fényt derítenek a Szövetséges Hatalmak Duna-medencei rivalizálására, arra a harcra, amely rögtön a béketárgyalások után megindult a három állam között a gazdasági és politikai befolyás megszerzéséért a felosztott térségben. A szövetségesek ellentétei, melyek a háború befejezése után azonnal felszínre törtek,⁵ a húszas évek elején tovább mélyültek, s alaposan kikezdték a brit-francia *Entente Cordiale*-t, a Versailles-i Európa egyik alappilléret. Az európai politika két főszereplője, Nagy-Britannia és Franciaország különbözőképpen, különböző módon ítélte meg számos fontos európai problémát. Itt csak azokra a nézetkülönbségekre utalunk, amelyek témánkhoz kapcsolódnak. Homlokegyenest ellentétes koncepciót képviseltek például a biztonság kérdésében. Franciaország — érthető módon — mindenekelőtt egy esetleges újabb német agresszió ellen akarta magát biztosítani. A hagyományos orosz szövetség elvesztése, valamint a Nagy-Britannia és az USA által ígért garanciák hiábavalósága arra készítette, hogy kollektív biztonsági rendszert hozzon létre a Népszövetségi Paktum 10. és 16. paragrafusa alapján. Ezek az intézkedések azonban nem nyújthattak elegendő biztosítékot, mert Nagy-Britannia arra törekedett, hogy a minimumra csökkentse az ezzel kapcsolatos kötelezettség vállalását. Párizsban tehát fokozottabban kezdtek foglalkozni a keleti szövetségi rendszer kiépítésével. Ez azonban korántsem bizonyult könnyű feladatnak — még Lengyelország és Csehszlovákia esetében sem, noha mindkét állam külpolitikája lényegében szinkronban volt a francia törekvésekkel. Az egyezményre vonatkozó elképzelések ugyanis eltértek. Lengyelország Szovjet-Oroszország, Csehszlovákia pedig Magyarország ellen is garanciákat kívánt kapni Franciaországtól. Varsóban csakhamar elálltak követeléseiktől, s így 1921-ben sor kerülhetett a francia—lengyel kölcsönös segítségnyújtási egyezmény megkötésére. Benešék azonban továbbra is kitartottak követelésük mellett, hogy ti. a tervezett egyezmény a magyar agresszió ellen is nyújtson biztosítékot Csehszlovákiának. De Párizs hajthatatlan maradt. Csakis francia—lengyel analógiára volt hajlandó szerződést kötni, amely kizárólag a német kérdésre vonatkozott.⁶ Végül is a francia elképzelések diadalmaskodtak. Hosszú évekig tartó huza-vona után 1924-ben megkötötték az egyezményt.

politikát, a neki nyújtandó támogatást sem lehet — ahogy ezt a szerző teszi — kizárólag a szovjetellenességgel magyarázni, mert ez a német kérdéssel is összefüggött. Mindez persze nem zárja ki, hogy a Duna-konföderációs tervnek nem lehettek volna szovjetellenes összetevői. (Ezekről a tanulmányunkban szoltunk.)

⁵ „Meg kell mondjam Önnek — jelentette ki Clémenceau brit kollégájának s ellenfelének, Lloyd George-nak —, hogy a fegyverszünet utáni napon az Ön személyében Franciaország ellenségére találtam. — Nem tesz semmit — felelt Lloyd George, — hiszen ez volt mindig hagyományos politikánk.” *G. Clemenceau: Grandeur et misère d'une victoire*. Paris. 1930. 90.

⁶ Ezzel kapcsolatban a Quai d'Orsay az alábbi utasítást küldte a prágai francia követnek: „Pour répondre au désir de M. Beneš je vous envoie le texte du projet de traité. Il a paru en effet que la situation géographique respective de la Tchécoslovaquie respective de la France vis à vis de la Hongrie rendent impossible une coopération militaire directe... Rien n'empêcherait donc d'insérer dans une conversation militaire des articles qui préverraient le mode d'assistance que la France devrait fournir à la Tchécoslovaquie en cas d'une agression hongroise contre elle et qui consisterait vraisemblablement dans des envois de matériel, de munitions peut-être même dans l'envoi d'officiers et dans des précautions militaires qui pourrait être prises de manière empêcher par exemple l'Allemagne de profiter de cette situation pour attaquer la Tchécoslovaquie.” *Archives Diplomatiques* (a továbbiakban AD.) Europe 1918—29. Tchécoslovaquie (a továbbiakban T.) Vol. 40. f. 337. A francia miniszterelnök levele Conget prágai követhoz 1923. jún. 8.

A tervezett francia keleti szövetségi rendszernek az volt a legnagyobb gyengéje, hogy Nagy-Britannia nem volt hajlandó garanciákat vállalni Németország keleti határait illetően, s e mellett a kezdeti álláspontja mellett végig kitartott. Amíg tehát Franciaország számára a biztonsági kérdés elsőrangú politikai kérdés volt, egyenértékű a Németország elleni garanciákkal, addig Nagy-Britanniánál az csak másodrangú szerepet játszott, s a gazdasági kérdések voltak a hangsúlyosabbak.

A francia és az angol koncepció közötti különbség a két állam Duna-medencei politikájában is tükröződött: Nagy-Britanniát a térség gazdaságilag — Franciaországot politikailag érdekelte; az előbbi állam a politikai konszolidációt tekintette *conditio sine qua non*-nak a tervezett gazdasági rekonstrukcióhoz — az utóbbi éppen fordítva: a térség gazdasági talpraállítását látta a Versailles-i béke biztosítása feltételének.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy Anglia nem avatkozott volna be a térség politikai jellegű kérdéseinek elrendezésébe. A dokumentumok tanúsága szerint ugyanis a brit diplomácia nagyon is odafigyelt ezek alakulására, jelentős, sőt olykor determináló szerepet játszott eldöntésükben. Példa erre Horthy hatalomra kerülése, Friedrich és József főherceg félreállítása, Franciaország Duna-konföderációs tervének megbuktatása, a francia—magyar tárgyalások zátonyra jutása s a kisantant megalakulása — méghozzá annak Beneš, és nem Take Ionescu által elképzelte formájában. S ugyancsak példa a Habsburg-restaurációs kísérletek megghiúsítása is. Mindebből kitűnik, hogy a tárgyalts időszakban Nagy-Britannia — paradox módon — a versaillesi békeszerződés első számú védelmezőjeként lépett fel. Annak a szerződésnek a betartásáért szállt síkra, amelyet a párizsi békekonferencián kifejezetten ellenzett, s amelynek revízióját később maga is elkerülhetetlennek és szükségesnek vélte. Ezekre a kérdésekre később részletesen kitérünk.

Mi készítette Nagy-Britanniát, hogy e térségben — amellyel szemben állítólag indifferens volt? — exponálja a politikai kérdéseket? Tette ezt mindenekelőtt gazdasági megfontolásból. Nagy-Britannia az első világháború befejezése után arra törekedett, hogy pozícióit visszaszerezze, s lehetőleg Németország pozícióit is elfoglalja. A Foreign Office tehát — hasonlóan a Quai d'Orsay-hoz — komoly erőfeszítéseket tett a dunai államok megbékélésére, a gazdasági egység visszaállítására.⁸ Ennek megfelelően a brit diplomácia képviselői 1919 második felétől erőteljes tevékenységet fejtettek ki tervük érdekében. Aktivitásukat Millerand hatalomra kerülése után csak fokozták, hiszen Franciaország új dunai politikája Anglia gazdasági törekvései ellen is irányultak.

Nagy-Britannia gazdaságpolitikájának kifejezetten politikai funkciója is volt. Egyrészt gyengíteni akarta Franciaország Duna-medencei — s ezen keresztül európai — pozícióit, másrészt a térség gazdasági birtoklásával el akarta zárni az utat Németország várható balkáni és közelkeleti terjeszkedése előtt.

A brit kormány dunai politikájának lehetséges és tényleges támasza Olaszország volt. A római kormány ugyanis a háború befejezése pillanatától kezdve arra törekedett, hogy megvesse a lábát a Duna-medencében. Figyelmét elsősorban Ausztria, Magyarország és Románia megnyerésére koncentrált. Ki akarta béki-

⁷ Lloyd George és Curzon ezt lépten-nyomon hangsúlyozták.

⁸ AD. Europe 1918—29. Yougoslavie (a továbbiakban J.) vol. 46. f. 122. A francia jugoszláv követ jelentése Millerandnak 1920. jan. 12. Documents on British Foreign Policy 1919—39 (a továbbiakban DBFP) First Series, vol. XII. 120. dok. 149—154. 1. Joung belgrádi angol követ jelentése Curzonnak 1920. márc. 2.

teni a három államot, egy gazdasági blokkba akarta egyesíteni őket. Voltak ugyanis föderációs elképzelései Olaszországnak is. Ezeknek megfelelően még a diplomáciai kapcsolat felvétele előtt — a béke aláírását meg sem várva — kereskedelmi egyezményeket kötött Ausztriával és Magyarországgal, ami nagyfokú elégedetlenséget váltott ki mind Párizsban, mind Londonban,⁹ hiszen nyilvánvaló volt, hogy Olaszország — mindkét nagyhatalmat megelőzve — az említett két állam gazdasági pozícióit akarja megszerezni. Az olasz kormány — Angliával fennálló ellentéte dacára, franciaellenes meggondolásokból — sokszor támogatta viszont a brit elképzeléseket. Általában valamiféle egyensúlyszerepre törekedett a két állam között, a vitás kérdésekben azonban inkább Anglia oldalára állt. Franciaország budapesti és bécsi képviselője rendszeresen informálta a Quai d'Orsay-t az ottani angol és olasz főmegbízott együttműködéséről, kiemelve ennek franciaellenes voltát.¹⁰ Érthető tehát, hogy a francia kormánykörök nem nézhették tovább tétlenül Nagy-Britannia és Olaszország közép-európai tevékenységét. Ők a térséget Franciaország érdekszférájához tartozónak tekintették, s erről a meggyőződésükről nem voltak hajlandók lemondani.

Millerand abból indult ki, hogy a korábbi francia politika, amely csak a győztes utódállamokra támaszkodott, nem alkalmas arra, hogy Közép-Európát Franciaország számára biztosítsa. Ez a politika ugyanis gazdasági, földrajzi és stratégiai szempontból két igen fontos államot — Ausztriát és Magyarországot — szembeállított Franciaországgal, megkönnyítve e területeken Anglia és Olaszország befolyását, perspektivikusan pedig mindkettőjüket Németország karjaiba kergetve. Ez utóbbi lehetőség különösen riasztóan hatott a francia diplomácia vezetőire.

Miért Magyarország lett a francia dunai politika központi láncszeme, miért Budapest körül kívánta egyesíteni Millerand és Paléologue a dunai államokat — vagyis miért esett választásuk éppen arra az országra, amellyel eddig a legellenesébb viszonyban voltak?

Az okok sokrétűek. Egy dunai gazdasági blokk kiépítése szempontjából a legcélszerűbbnek tűnt az egykor vezető szerepet betöltő Bécsot vagy Budapestet megtenni központnak. Földrajzi, gazdasági és közlekedési szempontok szóltak emellett. Nem véletlen tehát, hogy az angol és az olasz gazdasági föderációs elképzelések is ebből indultak ki. S nem véletlen az sem, hogy mindegyik, de főleg az angol — a franciákhoz hasonlóan — Magyarország mellett döntött.

Mi volt Budapest előnye Béccsel szemben?

Mindenekelőtt az, hogy míg Ausztriában bizonytalan, anarchikus állapotok uralkodtak, baloldali kormányzat volt hatalmon, amely nem tudott úrrá lenni a helyzeten, s a további balratolódástól is tartani kellett, addig Magyarországon konzervatív ellenforradalmi rendszer került hatalomra, amely képesnek látszott a belpolitika „konszolidációjára”. S ez a nyugati tőke befektetése szempontjából rendkívül fontos volt, hiszen mind Anglia, mind Olaszország, mind pedig Franciaország magánvállalatai segítségével kívánta tervét megvalósítani, s azok végképp

⁹ AD. Europe 1918—29. Hongrie (a továbbiakban II.) vol. 56. f. 19—22. Fouchet jelentése Leyguesnek 1920. nov. 30. Uo. f. 14—18. A római francia követ jelentése 1920. nov. 26. Anglia és Olaszország magyarországi politikájáról.

¹⁰ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 63—66. Fouchet jelentése Millerand-nak 1920. ápr. 9. Uo. f. 54—55. Politique de l'Angleterre et de l'Italie à l'égard de la Hongrie című feljegyzést. 1920. márc. 30. Uo. f. 204—205. A francia külügyminisztérium feljegyzése 1920. jún. 9.

nem voltak hajlandók kockáztatni.¹¹ Belpolitikai rendszere mellett Magyarország földrajzi fekvése is előnyt jelentett Ausztriával szemben.¹²

Magyarországra esett a választás azért is, mert biztos pont volt a Lengyelországnak nyújtandó segítségnél.¹³ (s ez a tény a harmadik intervenció fő szervezőjénél, Millerandnál igen fontos szerepet játszott), továbbá mert Budapesten nagyobb megértéssel fogadták Franciaország elképzeléseit, mint Bécsben, s nagyobb gazdasági áldozatokra voltak hajlandók. Magyarország számára ugyanis ez volt az egyetlen kiút a katasztrofális gazdasági helyzetből. Ausztria számára — noha 1920 elején már kezdett Franciaország felé tájékozódni — az Anschluss még mindig reális lehetőségként szerepelt, olyan lehetőségként, mely orvosolhatja az ország gazdasági bajait.

S végül — de nem utolsósorban — Millerand és Paléologue meg akarta békíteni Magyarországot, a Duna-medence legnyugtalanabb államát, amely nem volt hajlandó tudomásul venni a bekövetkezett változásokat, s a békeszerződés aláírását megtagadta, illetve a legtovább húzta. Ez természetesen nem volt véletlen. A békefeltételek ugyanis Magyarország esetében voltak a legsúlyosabbak, s a politikusok a legkevésbé racionális gondolkodásúak. A béke aláírásának megtagadását a magyar kormány nemcsak a területi veszteséggel indokolta, hanem azzal is, hogy az adott határokon belül az ország gazdaságilag életképtelen. Ezt a szembeállást kívánták leszerelni Millerandék a kilátásba helyezett gazdasági és politikai támogatással.¹⁴ Hiszen nyilvánvaló volt, hogy Magyarország nélkül a Duna-medence gazdasági és politikai konszolidációja elképzelhetetlen.

A továbbiakban részletesen kitérünk az 1920-ban kibontakozott magyar–francia tárgyalásokra, azokra az eseményekre, amelyek szorosan összefüggtek Franciaország föderációs tervével, s döntő szerepet játszottak a kisantant megalakulásában.¹⁵ Rekonstruáljuk a tárgyalások menetét. Annál is inkább, mert

¹¹ Mindhárom nagyhatalom esetében tapasztalható, hogy a kormány által támogatott magánvállalatok tették rá a kezüket a dunai államok gazdasági pozícióira.

¹² Lásd erről AD. Europe 1918–29. H. vol. 58. f. 4–9 „A magyar kérdés és a francia érdek”.

¹³ Csehszlovákia, Ausztria és Jugoszlávia semlegességet hirdetett a lengyel–szovjet háborúban. Románia bár nem tett semlegességi nyilatkozatot, hadseregét mégsem volt hajlandó a lengyel frontra küldeni. A magyar határ őrzésére kívánta ezt felhasználni.

¹⁴ AD. Europe 1918–29. H. vol. 58. f. 197.

¹⁵ A francia–magyar tárgyalásokkal már több kutató foglalkozott. Magyarországon elsőnek Horváth Jenő: „A trianoni békeszerződés megalkotása és a revízió útja” (Bp. 1938) c. munkájában megkísérelte nagy vonalakban felvázolni a kérdés történetét. A szerző — miután levéltári anyag nem állt rendelkezésére — az erről szóló fejezetét a valóságtól elrugaszkodott sajtóra alapozta, ezért fejtegetései hiányosak, sok esetben túlzottak és tévesek. Ez utóbbi vonatkozik számos értékelő megállapítására is. A francia külügyi levéltár megnyitásaig — a prágai levéltárban meglevő iratok mellett — a legfontosabb forrást a Magyar Külügyminisztérium által 1939-ben publikált Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary I. (Bp. 1939) című kötet volt. A forráskiadvány — néhány esetet kivéve — megbízhatóan rögzíti az eseményeket. A kötet, noha a dokumentumok válogatásánál egy bizonyos tendencia érvényesült, (a revízió jogosságának a bizonyítása) ma is — amikor a francia levéltár már hozzáférhetővé vált — nélkülözhetetlen a téma feldolgozásához, a francia levéltári anyag egyoldalúságának a kiküszöböléséhez. A Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary I. alapján írta meg 1941-ben Mario Toscano a L'accordo revizionista franco-ungherese del 1920 (Politica fasc. CXLI–CXLV. 1941) című tanulmányát. A francia–magyar tárgyalások rekonstruálásával a szerző bizonyítani kívánta azt, hogy a békeszerződés revíziójának a szükségességét a franciák is már 1920-ban elismerték. E tanulmány bővebb és átdolgozott változata 1963-ban a Pagine di Storia Diplomatica Contemporanea II. (Milano. 1963). Le origin della Piccola Intesa című fejezetben jelent meg. Sajnálatos, hogy a szerző, aki, mint ismeretes, részt vett az olasz külügyminisztérium anyagának publikálásában — oly kevésbé használta fel a témára vonatkozó olasz iratokat. (Összesen öt dokumentumot dolgozott fel.) Így a Toscano által felvázolt

mind a korabeli sajtóban, mind pedig a diplomáciai körökben messzemenően felnagyították az eseményt: a világsajtó hónapokon keresztül cikkezett a francia—magyar titkos gazdasági és politikai egyezményekről. A diplomaták Budapes-

kép hiányos és egyoldalú. A szerző ezt maga is érezte, amikor hangsúlyozta, hogy a kérdés komplex feltárásához a francia levéltár nélkülözhetetlen. A francia—magyar tárgyalások első marxista feldolgozását „Az ellenforradalom Magyarországon 1919—21” (Bp. 1953) forráskiadványhoz Nemes Dezső által írt előszavában találjuk. A szerző a Papers-ben publikált és az Országos Levéltárban meglevő iratok alapján tárgyalja a nyugati tőke magyarországi behatolását és ezzel kapcsolatban részletesen kitér a magyar—francia tárgyalásokra, bemutatja azok hátterét s kudarcának okait. A francia—magyar gazdasági tárgyalások beható elemzését adja *Berend T. Iván és Ránki György*: „Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—29.” (Bp. 1966) című könyve. *Ádám Magda*: „Magyarország és a kisantant a harmincas években” (Bp. 1968) című monográfiájában külön fejezetet szentelt a kisantant megalakulásának. A szövetség létrejöttének okait elemezve, részletesen kitér a magyar—francia tárgyalásokra. Felveti azt a gondolatot, hogy a kisantantot Franciaország akarata ellenére hozták létre, és kezdetben francia-ellenes éle volt. Ugyanabban az évben jelent meg *E. Campus*: „Mica Intelegera” (Bukarest. 1974) című monográfiája, amely a kérdés történetéhez jelentős új részleteket szolgál. A francia—magyar tárgyalásokat ismertetve a szerző is arra a következtetésre jut, hogy a kisantantot nem Franciaország hozta létre. *Karsai Elek*: „Számjeltáviratok valamennyi magyar királyi követségnek” (Bp. 1969) című forráskiadványában a Papersben e kérdésre vonatkozó számos dokumentumot tett közzé, amelyeket értelmező lőbjegyzetekkel látott el. Munkája segítséget jelent a kérdéssel foglalkozó magyar kutatók számára. *A. Jazkova*: „Malaja Antanta” v jevropejszkij politike, 1918—1925 (Moszkva, 1974) című monográfiájában vázlatosan kitér a magyar—francia tárgyalásokra. Könyve — noha a korábbi munkákhoz viszonyítva sokkal árnyaltabban tárgyalja a kisantantot — megalakulását változatlanul a nyugati imperialistáknak tulajdonítja. *Juhász Gyula*: „Magyarország külpolitikája 1919—1945” (Bp. 1, kiadás 1969. 2. kiadás 1975) című könyve Magyarország külpolitikáját ismertetve jelentős figyelmet szentel a francia—magyar tárgyalásoknak, kimutatja azok hatását Franciaország szövetségseire. A francia—magyar közeledésnek Csehszlovákiára gyakorolt hatásával foglalkozik *S. Osuský*: „Malá Dohoda” (Praha. 1933), *F. Peroutka*: „Budoványi Státu I, II.”, *D. Perman*: „The Shaping of the Czechoslovak State” (Leiden. 1962), *A. Gajanová*: „ČSR a středoevropská politika velmoci 1918—1938” (Praha. 1967), *Boros Ferenc*: „Magyar—csehszlovák kapcsolatok 1918—1921-ben” (Bp. 1970) című munkája. A fenti szerzők közül azonban egyedül Boros Ferenc mutatott rá a kisantant francia-ellenes élére és Franciaország kisantantellenes politikájára. E gondolat diplomatikus megfogalmazást nyert, *E. Beneš*: „Problémy nové Evropy” (Praha. 1924) című művében is. Franciaország új orientációjának Jugoszláviára gyakorolt hatásáról ír *V. Vinaver*: „Jugoslavija i Madarsko 1918—1933” (Beograd. 1971). A francia munkák: *A. Mousset*: „La Petite Entente” (Paris. 1923), *A. Cosma*: „La Petite Entente” (Paris, k. é. n.), *B. Saritch*: „La Petite Entente de Paix en Europe” (Paris. 1933), *J. Duroselle*: „Histoire diplomatique de 1919 à nos jours” (Paris. 1953) című művek csak érintőlegesen térnek ki a problémára, figyelmen kívül hagyják a kisantant francia-ellenes élet és Franciaország kisantant-ellenes politikáját. Először *B. Michel*: „La Petite Entente et les crises internationales des Années 1930” (Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale, janvier 1970) című cikkében utalt arra, hogy a kisantant létrejötté a történelmi események véletlen összecsátásának köszönhető (értve ezalatt a francia—magyar tárgyalásokat és a két királypuccsot). Ezzel szemben *O. Carmi*: „La Grande-Bretagne et la Petite Entente” (Genève. 1972) elismeri, hogy a fenti események szerepet játszottak a kisantant létrejöttében. De csak azzal, hogy meggyorsították az embrio megszületését. A kisantant létrejöttét szükségserűnek tartja. A francia levéltári anyag felhasználásával elsőnek *P. Renouvin*: „Aux origines de la Petite Entente, les hésitations de la politique française dans l'été 1920” (Etudes Européennes, Mélanges offerts à Victor L. Tapié. Publication de la Sorbonne, Serie „Etudes”. Paris. 1973) című tanulmányában mutatta be a Qui d'Orsay új külpolitikai törekvéseit, a Magyarországgal és a kisantanttal kapcsolatos legfontosabb vonatkozásait. A szerző álláspontja szerint a francia levéltári dokumentumok nem teszik lehetővé annak az eldöntését, hogy Franciaországnak Magyarországgal kapcsolatos politikájától való tényleges félelem, vagy e veszély tudatos felnagyítása hívta életre a kisantantot. Azt viszont határozottan állítja, hogy Millerand elvben ellenezte a kisantant megalakítását. A rövid ideig tartó szembesállása taktikai jellegű volt, a lengyel eseményekkel függött össze. Az általunk áttanulmányozott francia és csehszlovák levéltári dokumentumok nem támasztják alá ezt az álláspontot. Azt bizonyítják, hogy Millerand: 1. nemcsak augusztus végén nem értett egyet a kisantant megalakításával, hanem hatalomra kerülésének pillanatától kezdve;

ten és Párizsban hivatalosan tiltakoztak a béke felrugását jelentő szerződések ellen. Hosszú ideig a történetírás is erős bizonytalanságot mutatott e kérdésben. Az 1927-ben közzétett néhány, az összefüggéseiből kiragadott irattól eltekintve¹⁶ a kérdés tisztázásának lehetőségét a Magyar Külügyminisztérium által 1939-ben publikált forráskiadvány nyújtotta.¹⁷ Az ebben közzétett dokumentumok — noha az egyes események általában (néhány esetet kivéve) korrektül adják vissza — a kérdés egészét illetően természetesen mégis egyenetlenséget, olykor torz képet nyújtanak. A Quai d'Orsay ma már hozzáférhető dokumentumanyaga lehetővé teszi az események teljesebb és hitelesebb ábrázolását.¹⁸

Ki kezdeményezte a magyar—francia tárgyalásokat? Mire vonatkoztak és miben állapodtak meg a tárgyaló felek?

1920 februárjában — röviddel Millerand hatalomra kerülése után — Franciaország és Magyarország kapcsolatában fordulat következett be. A Quai d'Orsay új vezetői felismerték Magyarország fontosságát közép-európai terveik számára,¹⁹ Magyarországon pedig az a külpolitikai koncepció kerekedett felül, amely az ország boldogulását a francia orientációban látta. Ez a változás természetesen nem független az előbbbitől. A frankofil csoport ugyanis már jóval koráb-

2. szembenállása nem taktikai hanem elvi megfontolásból fakadt, a dunakönföderációs tervvel volt összefüggésben.

A magyar—francia tárgyalások nemzetközi összefüggéseinek megértéséhez fontos részleteket nyújt *Berend T. Iván—Ránki György*: „Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században” (Bp. 1969), *Zsigmond László*: „A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének nemzetközi tényezői 1918—1923” (Bp. 1961), *Kerekes Lajos*: „Az Osztrák Köztársaság külpolitikája 1918—1922” (doktori értekezés).

¹⁶1927. szept. 28-án a Magyarság 1920. ápr. 15-i keltezésű francianyevű jegyzéket s egy térképet tett közzé. Az irat, amelyet Paléologue és Baker — a határmegállapító bizottság angol tagja — írt alá, a trianoni határok módosítását, az etnográfiai határok visszaállítását tanácsolta. A jegyzéket állítólag 1920-ban Paléologue juttatta el Simonyi-Semadam magyar miniszterelnöknek. 1927. szept. 30-án. Paléologue volt külügyi főtitkár cáfolta ezeket az állításokat, a nyilatkozatot hamisítványnak bélyegezte. Simonyi-Semadam, Apponyi és Halmos (az 1920-as francia—magyar tárgyalások résztvevői) ugyancsak kétségbe vonták a jegyzék hitelességét. A francia kormány erőteljes tiltakozására Bethlen — aki nem azonosította magát a Magyarság cikkével — közzé tette az MTI által a valódi francia nyilatkozatot, Fouchet 1920. jún. 24-i jegyzékét. Bethlen István az Egységes Pártban 1927. okt. 8-án tartott beszédében hangsúlyozta, hogy a franciák 1920-ban készek voltak revideálni a békeszerződést. Bethlen István beszédei és irásai II. köt. Bp. 1933. 191. A világsajtó középpontjába — akárcsak hét évvel ezelőtt — a francia-magyar egyezmény került. Magyarország szomszédai ez alkalommal azonban jobbnak látták az egyezményt most már nem létezőnek minősíteni. Az incidens mögött bel- és külpolitikai törekvések húzódtak meg. Az ellenzék kényszeríteni akarta Bethlent, hogy határozottabban lépjen fel a revízióért. Fokozni kívánta a Rothermere-akció miatt amúgy is meglevő angol—francia feszültséget. Az 1927-es incidensről a francia külügyi levéltárban a H. vol. 62-ben sok komoly forrásértékkel bíró irat van. Itt, közülük, csak néhány legjelentősebb dokumentumra utalok. Feljegyzés Paléologue telefonközléséről 1927. szept. 30. Rivière budapesti francia követ táviratai: 1927. szept. 30., okt. 6., okt. 16., okt. 19., okt. 22.; Charles Roux prágai francia követ táviratai: 1927. okt. 2., okt. 7., okt. 14.

¹⁷Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. vol. I. Bp. 1938 (a továbbiakban PDH).

¹⁸A francia—magyar tárgyalásokról a Quai d'Orsay-n hatalmas anyag található. AD. Europe 1918—29. H. vol. 47, 58, 59, 62.

¹⁹A francia külügyminisztérium egyik feljegyzésében ezzel kapcsolatban az alábbi sorok olvashatók: „La Hongrie est donc amnée de chercher un soutien à l'extérieur. La chose est si évidente que la Grande-Bretagne, la France et l'Italie s'efforcent ou se sont efforcées, depuis quelques mois de prendre dans ce pays une influence dominante. Il ne faut pas oublier l'Allemagne déchue, mais qui continue à veiller dans l'ombre et s'entend déjà secrètement avec l'Italie. La puissance qui dominera la Hongrie possédera la clef vunte de l'Europe Centrale.” AD. Europe 1918—29. H. vol. 60. f. 140—149. Fouchet feljegyzése 1920. dec. 11.

ban, a béketárgyalások előtt s alatt kapcsolatban volt azokkal a francia körökkel, amelyek a hatalom átvételére készültek. A magyar békedelegáció kiküldetésének halogatása,²⁰ a békefeltételek totális visszautasítása mögött az a törekvés húzódott, hogy kivárják a januári választásokat, amelyekhez nagy reményeket fűztek. S amikor a francia választások után az őrsgváltás bekövetkezett, s nyilvánvaló volt, hogy a remények beigazolódnak, Budapesten készek voltak az egyértelmű francia orientációra.²¹ Készek voltak erre annál is inkább, mert csalódottan kellett tudomásul venniük, hogy Nagy-Britannia külpolitikájában felülkerekedett a Foreign Office vonal, amely kezdettől fogva helytelenítette Lloyd George és a Lordok Háza magatartását, magyarbarát politikáját, s a győztes utódállamok érdekeit védte.

A francia és a brit politikában bekövetkezett fent ismertetett változások hatására egyre több magyar politikus lett franciabarát. A francia vonal fő képviselője Teleki Pál, Csáky Imre és Halmos Károly volt. Tevékenységüknek köszönhető, hogy az angol orientációjú Horthy Miklós — ha lassan is — végül elfogadta elképzelésüket, támogatta a magyar—francia közeledést. Ez tette később az addig franciaellenes beállítottságú Apponyi Albert is. Különösen megerősödött ez a vonal Teleki Pál külügyminiszteri székbe kerülésével (1920 április). Ezt követően a két állam közeledése kormány szinten is megindult. A francia—magyar tárgyalások parallel folytak Párizsban és Budapesten.

Az első irat, amely e problémakörre vonatkozott, 1920. január 5-én — tehát Millerand hatalomra kerülése előtt — kelt. A *magyar kérdés és a francia érdekek* címet viselő diplomáciai okmány a Quai d'Orsay belső használatára készült. A feljegyzés még erősen tükrözi azt a kettősséget, amely Franciaország dunai politikáját jellemezte, magán viseli az útkeresés és az ingadozás jegyeit. A dokumentum tartalma és keletkezésének időpontja nyilvánvalóvá teszi, hogy Párizsban már Millerandék hatalomra kerülése előtt fontolgatták, hogy hogyan lehetne francia vezetés alatt visszaállítani a dunai egységet. Meddig lehet elmenni, hogy ne kerüljenek szembe háborús szövetségeseikkel, illetve az adott *status quo*-val? Vagyis, hogy Párizsban már Millerand előtt is felvetődött a Magyarországgal kapcsolatos politika módosításának szükségessége. Ez az irat már körvonalazta, sejtette azokat a változásokat, amelyek később — Millerand és Paléologue hatalomra kerülésével — bekövetkeztek. Az ismeretlen szerző Magyarország helyzetét, múltját és jövőjét a közép-európai gazdasági és politikai helyzet összefüggéseiben vizsgálja. Rámutat fontosságára is e térség egyensúlya és talpraállítása szempontjából. Hangsúlyozza, hogy a Prága, Belgrád és Bécs között tervezett gazdasági együttműködésbe Magyarországot is be kell vonni. Felsorolja a tennivalókat, melyek gazdasági rekonstrukciójához szükségeltetnek. Utal arra, hogy a köztársasági államforma lenne a legcélszerűbb, s kiemeli a brit konkurencia elleni harc szükségességét. Leszögezi, hogy: „A Budapesten meglevő kereskedelmi és bankszervezet túl nagy a mostani Magyarországnak, *de megfelelő méretű egy új dunai—balkáni Európa számára*. Nem kell más, mint oda behatolnunk, s ezt — ha akarjuk — minden nehézség nélkül meg is tehetjük.”²²

²⁰ A magyar kormány csak többszöri felszólítás után küldte Párizsba a békedelegációt.

²¹ Magyarországnak eddig nem volt határozott külpolitikai irányvonala. Több ország Anglia, Olaszország és Románia felé próbálkozott. Az első helyen azonban Nagy-Britannia állt.

²² AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 4—9. A francia külügyminisztérium feljegyzése. A magyar kérdés és Franciaország érdekei. 1920. jan. 5.

A másik, Magyarországgal kapcsolatos dokumentum két hónappal később, március 6-án kelt, Millerand aláírásával.²³ Ez az irat szintén az előbb említett kettősség jegyeit viseli magán, amely — különösen a kezdeti időszakban — a francia miniszterelnök Duna-medencei politikáját is jellemezte. Az átirat azokat az instrukciókat tartalmazza, amelyeket Millerand a Magyarországra újonnan kinevezett főmegbízottnak adott. A francia diplomácia vezetői elsődleges feladatuknak tartották egy megfelelő, komoly tapasztalatokkal rendelkező diplomata Budapestre küldését. Franciaországnak ugyanis — Angliától és Olaszországtól eltérően — Magyarországon nem volt főmegbízottja. A budapesti Főbiztosság élén — titkári rangban, ügyvivői minőségben — a hivatalnok típusú Fouchet állott. 1920 március elején Millerand az addig betöltetlen főmegbízotti posztra a komoly diplomáciai múlttal és gyakorlattal rendelkező Doulcet-t nevezte ki. (Az említett utasítások tehát neki szóltak.) Millerand az alábbi feladatokkal bízta meg Doulcet-t. Tegyen meg mindent a békefeltételek elfogadtatására. Franciaország érdekeinek és jogainak feláldozása nélkül működjön együtt a Nagy Antant ottani képviselőivel. Támogassa a szomszéd államok érdekeit, ha azok nem veszélyeztetik Franciaország Magyarországgal kapcsolatos politikáját. A jogos és ésszerű követeléseket ne utasítsa vissza. Akadályozza meg Lengyelország budapesti képviselőjének magyarbarát politikáját, francia vonaltól eltérő ténykedését. Építsen ki kapcsolatot a szomszéd államokban levő francia diplomatákkal. Segítse elő Magyarország és a szomszéd államok együttműködését. Erősítse a francia—magyar kulturális kapcsolatokat. Az irat befejező része utal arra, hogy Franciaország meg akarja javítani kapcsolatait Magyarországgal, helyre kívánja állítani a Monarchiabeli utódállamok közötti egységet. Kifejti a francia álláspontot is Magyarország államformáját illetően. Észserint a demokratikus Magyarország jelentené a legnagyobb biztosítékot az agresszív nacionalizmus visszatérése ellen. Ám ha a magyarok a monarchia megtartása mellett döntenek, ezt — lévén, hogy az ország belügyeibe nem akarnak beavatkozni — tudomásul veszik. A Habsburg-restaurációt azonban a közép-európai béke fenntartása érdekében ellenzik.²⁴

Doulcet magyarországi kiküldetésére azonban nem került sor. Funkcióját 1920 májusától az eddigi ügyvivő, Fouchet töltötte be. Miért állt el Millerand eredeti tervétől? Dokumentumok híján a választ abban a tényben kereshetjük, hogy Doulcet a Bertholot-féle csoporthoz tartozott, amely csoport nem osztotta a Quai d'Orsay új politikai vezetőinek nézeteit. Eme feltevésünket alátámasztja az a tény is, hogy Doulcet magyarországi kiküldetésére egy évvel később, 1921 novemberében mégis sor került, amikor is a Millerand-féle külpolitikai koncepció teljesen megbukott, s Fouchet-t akinek tevékenysége ellen a szomszéd államok is többször tiltakoztak, hazarendelték.²⁵

Az első francia—magyar megbeszélés a magyar fél kezdeményezésére 1920. március 17-én zajlott le. Halmos Károly — a magyar békedelegáció tagja — kormánya megbízásából felkereste Paléologue-ot, és az alábbi javaslatokat terjesztette eléje: változtassa meg Franciaország Magyarországgal kapcsolatos politikáját; támogassa a francia—magyar együttműködési tervet; segítse elő Magyarország és a szomszéd államok közötti tárgyalásokat, a gazdasági és politikai kérdé-

²³ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 14—17. Millerand átirata Doulcetnek. 1920. márc. 6.

²⁴ Uo.

²⁵ Fouchet tevékenységével rendkívüli módon elégedetlenek voltak Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia budapesti képviselői. Archiv ministerstva zahraničních věci (a továbbiakban: AMZV.) P. Z. Budapest. Lejhanec jelentése Benešnek 1921. nov. 25.

sek rendezését.²⁶ Paléologue megértéssel fogadta a magyar kezdeményezést, hiszen az eléje terjesztett javaslatok nagyszerűen beleillettek a Duna-medencére vonatkozó koncepciójába. A javaslatokat Millerand-nal megtárgyalva kapcsolatba lépett a magyar béke delegáció Párizsban maradt többi tagjával: Csáky Imrével, Teleki Pállal és Láng Boldizsárral. Mint ismeretes ugyanis, Apponyi, a béke delegáció elnöke a békefeltételek aláírását megtagadta s hazautazott, a delegáció számos tagja azonban Párizsban maradt. Eme első, puhatolódzó megbeszéléseken a magyar fél körvonalazta Magyarország gazdasági és politikai helyzetét, gazdasági rekonstrukciójára vonatkozó tervét, amelyet külső segítséggel kívánnak megvalósítani — nem mulasztva el megemlíteni Nagy-Britannia és Olaszország ilyen irányú érdeklődését —, s kormánya elhatározását, mely szerint a kérdés megoldásánál Franciaországot kívánják előnyben részesíteni. A külügyi főtitkár a maga részéről nagy vonalakban ismertette az egységes dunai blokkra vonatkozó tervet, s a Magyarországnak ebben szánt szerepet. Felvázolta a francia kormány gazdasági elképzeléseit, melyek értelmében a francia tőkés csoportok segítséget nyújtanak Magyarországnak gazdasági rekonstrukciójához. A francia kormány közreműködésével létrehozandó gazdasági egyezmény élvezője francia részről a Schneider-Creusot cég lenne. Már az első párizsi megbeszéléseken szóba került a területi revízió kérdése is. Paléologue — noha hangsúlyozta, hogy ez lesz a legnehezebb kérdés²⁷ — kész volt a szintiszta magyar peremmenti területek visszatartásáról tárgyalni.²⁸

Ezt követően a magyar delegáció Budapestre utazott, hogy tájékoztassa kormányát az első megbeszélés eredményeiről s eligazítást kérjen a továbbiakhoz. Hazaérkeztek után találkoztak Horthyval. A kormányzó megértéssel fogadta a francia—magyar együttműködésre vonatkozó tervet.²⁹ Tanácskozára hívta össze a kormány és a béke delegáció Budapesten tartózkodó tagjait, ahol megvitatták az általános helyzetet, az új orientáció lehetőségét s a francia kormány gazdasági és politikai tervét. A tanácskozás résztvevői a francia javaslatok elfogadása mellett döntöttek. Elhatározták a folyamatban levő angol gazdasági tárgyalások felfüggesztését; a Dunahajózási egyezmény megkötésére Londonba induló magyar delegációt az utolsó pillanatban visszatartották;³⁰ sürgették a francia—magyar gazdasági tárgyalások mielőbbi megkezdését, melyekbe egy budapesti kereskedelmi kikötő megépítése is bennfoglaltassék;³¹ elhatározták továbbá a franciaellenes sajtótámadások beszüntetését, s az ezt célzó cenzúra bevezetését, valamint a nagy tervek végrehajtására alkalmas kormány megalakítását.³²

Ám az új külpolitikai orientációra való áttérés nem bizonyult könnyű feladatnak. Mind a politikai körökben, mind a közvéleményben erős franciaellenes hangulat uralkodott; Franciaországnak tulajdonították ugyanis a gyűlölt békeszerződést, s Nagy-Britannia és Olaszország budapesti főmegbízottja — Hohler és Cerrutti — tudatosan szították is ezt a hangulatot.

²⁶ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 78—79. Feljegyzés Paléologue és Halmos megbeszéléséről 1920. ápr. 13.

²⁷ PDH. dok. 236. 243—244. l.

²⁸ Halmos ápr. 23-i memorandumának tárgyalási alapul való elfogadása ezt jelentette.

²⁹ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 61—62. Fouchet távirata Millerandnak 1920. ápr. 5. Uo. f. Fouchet távirata Millerandnak 1920. ápr. 9.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Uo.

Fouchet budapesti francia főmegbízott a Quai d'Orsay-nak küldött jelentéseiben részletesen beszámolt az országban levő franciagyűlöletről, angol és olasz kollégáinak ebben játszott szerepéről, ama törekvéseikről, hogy Magyarországot brit illetve olasz befolyás alá vonják.³³ Fouchet már ügyvivő korában sokat munkálkodott a francia—magyar kapcsolatok megjavításán.³⁴ A Quai d'Orsay instrukciói alapján igyekezett előkészíteni a talajt a létrehozandó megegyezés számára.³⁵ Csendesíteni törekedett a franciaellenességet, amely kormánykörökben, a sajtóban, és a közvéleményben is egyre nyitabb és élesebb formát öltött.³⁶ Szoros kapcsolatot teremtett a magyar arisztokráciával, mindenekelőtt József főherceggel, akit mindenáron a magyar trónra kívánt ültetni,³⁷ valamint Apponyi Alberttel, a békedelegáció elnökével, akit meg kellett nyernie a francia tervek és a békeszerződés aláírása számára. Közeli viszonyba került több felelős politikussal, köztük magával Horthyval is. Április első hetében két alkalommal találkozott a kormányzóval.³⁸ Tárgyalt Simonyi-Semadam miniszterelnökkel, Teleki Pál külügyminiszterrel és Kánya külügyi főttitkárral. A korábban tartózkodó magatartást tanúsító politikusok egyszerre előzékenyek, barátságosak lettek. Valamennyien kifejezték egyetértésüket Magyarország francia orientációjával.³⁹ E tárgyalások során természetesen szóba került a területi revízió kérdése is; Apponyi radikális revíziót,⁴⁰ a miniszterelnök a magyar—lengyel határ létrehozása céljából (amit közös francia—magyar érdeknek tartott) népszavazást kért az északi megyékben, melytől Kárpát-Ukrajna és Kelet-Szlovákia visszacsatolását várta.⁴¹

Simonyi-Semadam álláspontjának mérlegelését javasolta Millerand-nak, „mert ha Franciaország meg akarja szerezni azokat a hallatlan gazdasági előnyöket, amelyek Magyarországon kínálóznak — hangzik jelentése —, meg kell adni azokat a nem nagyon jelentős politikai koncessziókat. Egy gesztus Franciaország részéről ebben a pillanatban igen hasznos lenne.”⁴² Ezekben a napokban Franciaország budapesti képviselője több jelentést küldött a Quai d'Orsay-ra. Beszámolt a magyar kormánynak az új politikai orientáció érdekében kifejtett erőfeszítéseiről, azok kézzelfogható eredményeiről, s arról, hogy a Franciaország elleni sajtótámadások teljsen megszűntek: a cikkeket és közleményeket — a sajtófőnök utasítására — megjelentetésük előtt neki bemutatják. Arról, hogy a *Pester Lloyd*-ban Bethlen István tollából franciabarát cikk jelent meg, melynek

³³ Uo.

³⁴ AD. Eurpe 1918—29. H. vol. 58. f. 67—71. Fouchet jelentése Millerandnak. 1920. ápr. 28.

³⁵ A magyarbarát hírében álló Fouchet a Magyarországgal való megegyezést még komoly engedmények árán is fontosnak tartotta.

³⁶ Árpilis végén már megelégedéssel számolt be Millerand-nak a franciaellenes hangulat csökkenéséről. AD. Europe 1918—29. f. 101—106. Fouchet jelentései Millerandnak 1920. ápr. 23.

³⁷ Franciaország hivatalos álláspontjával szemben Fouchet támogatta József főherceget a magyar trón megszerzése érdekében kifejtett sokirányú ténykedésében. József főherceg ugyanis a franciák segítségével akarta megelőzni unokatestvérét, IV. Károlyt, és minél előbb elfoglalni a trónt. Erről a francia körökkel több alkalommal tárgyalt. AD. Europe 1918—29. H. vol. 60. f. 90—97. Fouchet jelentése Millerandnak 1920. nov. 6.

³⁸ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 101—106. Fouchet távirata Millerandnak 1920. ápr. 23. Uo. f. 72—73. Fouchet távirata Millerand-nak 1920. ápr. 10.

³⁹ 1920 tavaszán Apponyi esélyes volt a miniszterelnöki székre. Jelölését támogatták az angolok és kezdetben a franciák is. A francia kormány azonban, miután megtudták, hogy szoros kapcsolatban van Hohlerrel is, — Teleki javára döntött.

⁴⁰ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 67—71. Fouchet jelentése Millerandnak 1920. ápr. 28.

⁴¹ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 72—73. Fouchet távirata Millerandnak 1920. ápr. 10.

⁴² Uo.

szerzője nyíltan állást foglalt a francia—magyar közeledés mellett.⁴³ Arról továbbá, hogy komoly előkészületek folynak a franciabarát kormány megalakítására. Az új kormányból ki fogják hagyni az angol orientáció híveit, így mindenekelőtt Korányi pénzügyminisztert, aki ígéretekkel és megállapodásokkal már lekötötte magát az angolok mellett. A kormány élére Apponyi vagy Teleki, a külügyminiszteri székbe Csáky kerülne. Az utóbbi kettő — Fouchet szerint — az új politikai vonal őszinte képviselője, s ezért Franciaország szempontjából a legmegfelelőbb, az előbbi azonban nem. Noha Apponyi is a francia orientáció hívének mutatja magát, bizalmas értesülései vannak arról, hogy ez nem őszinte. Felhívta Millerand figyelmét arra, hogy az ízig-vérig németbarát politikus kétszínű játékot űz: az angolok és franciák között lavíroz, de igazából az előbbieket oldalán áll. A revízióról irreális tervei vannak. Izzó gyűlölettel viseltetik a szomszéd államok iránt. Egyszóval nem posszibilis, nem alkalmas személy a Duna-medencei megbékélésre vonatkozó francia tervek megvalósításához. A miniszterelnöksége már csak azért sem lenne kívánatos, mert a szomszéd államok ebbe nem nyugodnának bele. Budapesti képviselőik már tiltakoztak az ilyesfajta kombinációk ellen.⁴⁴

Az elkövetkező hetekben Fouchet a franciabarát kormány megalakításának támogatását tartotta elsőrendű feladatának, mert — szavait idézve — „a nagy elhatározások megvalósítása ezen fog múlni”.⁴⁵

Közben Párizsban — a francia—magyar tárgyalások második színhelyén — is komoly előrelépés történt. Április 12-én Halmos térképekkel, tervekkel, javaslatokkal, valamint Horthy személyes üzenetével visszatért a francia fővárosba. Másnap felkereste Paléologue-ot s tolmácsolta neki a kormányzó üzenetét s francia kormányhoz. Eszerint Horthy elfogadja és támogatja Magyarország franciabarát politikáját; kész a kitűzött politikai programot teljes tekintélyét latba vetve támogatni, s minden erejét e politika szolgálatába állítani; reméli, hogy a magyar—francia megegyezés keretén belül rövid idő alatt létrehozható lesz az 500 000 főt számláló bátor és hűséges katonákból álló egységes hadsereg.⁴⁶ Halmos megemlítette még, hogy Horthy elsőrendű feladatának tekinti a franciabarát kormány megalakítását. A miniszterelnöki tisztségre Apponyit szemelték ki, aki ezt vállalja is azzal a feltétellel, hogy Franciaország bizalommal lesz vele szemben. Szóvá tette továbbá a területi revízió kérdését is. A kérdést sajátos — a budapesti instrukcióktól eltérő — módon vetette fel. Franciaországtól ugyanis nem határkorrekciót kért, hanem támogatást ahhoz, hogy a problémát az érdekelt felek egymás között rendezzék.⁴⁷ Végül átadta a magyar kormány gazdasági együttműködésre vonatkozó javaslatát.⁴⁸

Paléologue megértéssel fogadta Horthy üzenetét és a gazdasági programot. Nem emelt kifogást Apponyi jelölése ellen sem. Utalt arra, hogy Telekit szívesen

⁴³ A cikk 1920. ápr. 20-án jelent meg és nagy meglepetést keltett. Sajtóvitát azonban nem váltott ki, a kormány ezt megakadályozta.

⁴⁴ AMZV. PZ Budapest 424. Lejhanec jelentése Benešnek. Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (a továbbiakban ASME.) Ungheria 1920 pacco 1741 Telegrammi in portenza N. 487. Sforza távirata a bukaresti olasz követnek. 1920. febr. 17.

⁴⁵ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 72—73. Fouchet távirata Millerandnak 1920. ápr. 10. A júniusban megalakult kormány a francia elképzeléseknek megfelelt. Miniszterelnök Teleki Pál, külügyminiszter Csáky Imre lett.

⁴⁶ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 178—79. Feljegyzés Paléologue és Halmos megbeszéléséről. 1920. ápr. 13.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

látná a külügyminiszteri székben.⁴⁹ Paléologue kérésére Halmos április 15-én felkereste Saint-Sauveur grófot, a Schneider-Creusot cég igazgatóját, és megtárgyalta vele a gazdasági programot. Elvben valamennyi kérdésben megállapodtak.⁵⁰

Április 16-án Halmost fogadta Millerand. A megbeszélés baráti légkörben zajlott le. Részleteiben megtárgyalták a tervezett gazdasági egyezményt, melynek aláírását április végére tűzték ki. A francia miniszterelnök megígérte, hogy a végleges békefeltételek átadását elhalasztják.⁵¹

Halmos egyhetes párizsi tartózkodása alatt jelentős eredményeket ért el. Lényegében megegyezett a Schneider-Creusot céggel, sikerült áthidalnia a politikai jellegű ellentéteket, biztosítani a francia fél támogatását bizonyos határkiigazításhoz. Elérkezett az előzetes megállapodás aláírásának időpontja. Halmos kérte az erre kijelölt személyek Párizsba küldését.⁵² Az április végére tervezett aláírásra azonban nem került sor. A francia—magyar tárgyalások megtorpantak. A francia fél halogatni kezdte az aláírást, húzta az időt. Millerand „elfoglaltsága” miatt nem fogadta az időközben Párizsba érkező Bethlent és Csákyt. Paléologue — arra hivatkozva, hogy egy sor kérdés még tisztázásra vár — halogatta a tárgyalások folytatását.

Miért torpant meg a Quai d'Orsay? Mi tette egyszerre olyan elfoglalttá Millerandot, és mi zavarta Paléologue tisztánlátását? Mindenekelőtt a magyar kormány április 23-i memoranduma. A memorandum és a hozzá csatolt térkép ugyanis — amelyet a magyar kormány Bethlennek keresztül eljuttatott a francia külügyminisztériumba — a francia orientáció, a gazdasági kocessziók, a szomszéd államokkal való megegyezés vagy akár csak egy *modus vivendi* létrehozása fejében az alábbi területek visszacsatolását kérte: Pozsonyt és környékét, Kelet-Szlovákiát, Csallóközt, Kárpát-Ukrajnát, a magyar Kisalföldet, Nógrád és Hont megye ama részeit, amelyek Budapest stratégiai biztosításához nélkülözhetetlenek, Bácska északi részét egészen a Ferenc József-csatornáig, Bácska vitatott sarkát s Bánát német részét. Ezenkívül területi autonómiát az erdélyi magyarok és szászok számára; Nyugat-Magyarország és Bánát lakosságának jogot a népszavazásra, hogy dönthessenek, hova akarnak tartozni: Ausztriához, Magyarországhoz, Jugoszláviához vagy Romániához. Végül pedig a békefeltételek katonai döntéseinek módosítását.⁵³

A memorandum tartalma világosan bizonyítja, hogy a magyar kormány 1920 tavaszán sem volt képes ésszerű kompromisszumra, hogy Magyarország külpolitikáját továbbra is az Apponyi-féle irreális törekvések határozták meg, amelyek ésszerűtlenségére Lloyd George is utal visszaemlékezéseiben, megállapítván, hogy a magyar delegáció sokkal nagyobb eredményt ért volna el, ha a gyakorlatban már megvalósult területi változások totális visszautasítása helyett erőfeszítéseit egyes határkérdésekre összpontosítja — ahogy ezt a többi delegáció is tette —, amivel bizonyos határkorrekciókat el is érhetett volna.⁵⁴

⁴⁹ PDH. 218. dok. 230. I. Halmos az alábbiakat jelentette erről: „Conversation with Paléologue took place in a cordial and encouraging tone. I outlined the political and economic situation. He seemed satisfied and stated that we can count on the good-will of the French.” Halmos április 17-én ismét találkozott Paléologue-gal. Lásd: PDH. 236. dok. 243—244.

⁵⁰ PDH. 224. dok. 234.

⁵¹ PDH. 227. dok. 238.

⁵² PDH. 239. dok. 249. I. 249. dok. 238.

⁵³ PDH. 242, 242/a dok. 250—254.

⁵⁴ Lloyd George: The truth about the Peace Treaties. vol II. 172. London. 1938.

Az április 23-i memorandumban rögzített követelések elfogadhatatlanok voltak a francia kormány számára.

A Quai d'Orsay magyar politikájában bekövetkezett megtorpanás másik oka a Schneider-Creusot cég ingadozása volt. Noha a cég igazgatója, Saint-Sauveur gróf elvileg megegyezett Halmossal, április végén mégis habozni kezdett. Szigorúan mérlegelte a magyar elképzelések eshetőségeit.⁵⁵ Ingadozása minden bizonnyal összefüggött a magyar kormány április 23-i memorandumával, annak a Qui d'Orsay-ra gyakorolt hatásával: a kör tehát itt is bezárult, s a magyar–francia tárgyalások zsákutcába jutottak. A memorandumot a francia kormány még tárgyalási alapnak sem fogadta el.

Halmos, aki nem értett egyet az említett memorandum tartalmával, Budapest hozzájárulása nélkül április 23-án újabb jegyzéket adott át Paléologue-nak, melyben összefoglalta az eddigi tárgyalások eredményeit, rögzítette a területi követeléseket. Ennek értelmében a zárt magyar lakta területek visszacsatolását kérte, Kárpát-Ukrajnára pedig népszavazást. Paléologue a Halmos-féle memorandumot fogadta el tárgyalási alapnak.⁵⁶ A későbbiek folyamán azonban a magyar kormány több alkalommal megkísérelte, hogy a Halmos-féle memorandumot kiegészítse. Ezt tette Bethlen és Csáky is, akik április 28-án érkeztek Párizsba azzal a céllal, hogy a magyar kormány április 23-i memoranduma alapján fejezzék be a tárgyalásokat s írják alá az egyezményt.⁵⁷ Törekvésük azonban eredménytelen volt. Az általuk készített újabb feljegyzést — amely korrigálni, illetve kiegészíteni kívánta a Halmos-féle jegyzéket — Paléologue csak információként vette tudomásul.

A tárgyalások folytatására május 4-én került sor. Dél előtt a magyar delegáció tagjai megbeszélést folytattak a Schneider-Creusot cég igazgatójával, akivel megegyeztek a magyar vasutak bérbeadása kérdésében, délután pedig Paléologue-gal megvitatták az egyezmény politikai részét. A francia külügyi főtitkár bizalmasan közölte a magyar delegáció tagjaival a francia kormány legújabb jegyzékét, amely válasz volt a Halmos-féle memorandumra. Eszerint Franciaország támogatja Magyarországot a békeszerződésben meglevő gazdasági vagy etnikai igazságtalanságok megszüntetésében, s egy olyan szerződés létrejöttében, amely elősegíti Magyarország és a szomszédok megegyezését. *Feltéve, hogy mindez a béke alapstruktúrájának érintése nélkül történjék.* A tárgyalások során Paléologue több alkalommal hangsúlyozta: Franciaország szilárdan eltökélte, hogy kelet-európai politikájában Magyarországra fog támaszkodni. Sokáig Ausztria és Magyarország között ingadozott, alapos megfontolások után azonban a magyarok mellett döntött. Ennek megfelelően — az adott lehetőségeken belül — gazdaságilag és politikailag erősíteni kívánják Magyarországot. Cserében a magyar kormány franciabarát politikára kötelezi magát, valamint arra, hogy a szomszéd államokkal megegyezik. Ez utóbbi kérdés különösen nagy hangsúlyt kapott az előkövetkező tárgyalásokon, mondhatni azok döntő mozzanatát képezte. A külügyi főtitkár kifejtette: a francia kormánynak meggyőződése, hogy Közép-Európa békéje csak úgy szilárdítható meg, ha az érdekelt nemzetek kölcsönösen megegyeznek, ésszerű és indokolt határkiigazításokban állapodnak meg. Csáky

⁵⁵ Saint-Sauveur a már eldöntött kérdések újbóli tisztázására ápr. 28-án tanácskozást hívott össze. PDH. 225. dok. 268–275.

⁵⁶ PDH. 255/b. dok. 273–274. Uo. 259. dok. 270–284.

⁵⁷ Bethlen és Csáky Párizsba érkezvén, igyekeztek visszaszorítani Halmos tevékenységét. Nem tartották ugyanis a magyar célkitűzésekkel, a radikális revízióra való törekvással egyezőnek. Ápr. 23-i memorandumával nem értettek egyet.

és Bethlen a budapesti instrukcióknak megfelelően tisztázni próbálta: a francia kormány milyen módon, milyen eszközökkel kívánja a magyarok szomszédaikkal szembeni követeléseit támogatni. Hogyan tudja kényszeríteni azokat a magyar igények elfogadására? Paléologue azonban igyekezett kitérni az egyenes válaszadás elől. Utalt bizonyos gazdasági eszközökre, amelyeket fel kívánnak használni erre.⁵⁸ A francia külügyi főtisztár ugyanis eléggé tisztában volt azzal, hogy ilyen eszközökkel nem rendelkeznek, s az említett gazdasági nyomás eredményeiben maga sem bízott. A tárgyalások végén Paléologue közölte Bethlennel és Csákyval, hogy a végleges békefeltételeket másnap adják át Magyarországnak párizsi képviselőjének, Praznovszkynak. A mellékelt kísérőlevélben utalás történt a békés revízió lehetőségére is.⁵⁹ E levelet a francia kormány érdemének tüntette fel. A levelet ugyanis a Nagykövetek Tanácsa nevében Millerand, az akkori elnök írta alá, ezért a dokumentumot a magyar kormány, a kortársak, de a történészek is elsősorban a francia miniszterelnöknek tulajdonították. Kutatásaink ezt nem támasztják alá. Éppen ellenkezőleg, azt bizonyítják, hogy a levél — Paléologue közlésével és a közhiedelemmel ellentétben — nem Millerand műve. A franciák ugyanis a Nagykövetek Konferenciáján kezdetben nem értettek egyet az említett kérdésre vonatkozó angol, amerikai és olasz javaslattal.⁶⁰

⁵⁸ PDH. 259. dok. 279—284.

⁵⁹ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 112—113. Millerand lettre d'envoi 1920. május 6.

⁶⁰ Millerand a francia—magyar megbeszélések elleni angol tiltakozást azzal utasította vissza, hogy a lettre d'envoi szellemében tárgyal a magyarokkal. A levelet, amely lehetővé teszi a békés revíziót, Anglia és Olaszország kényszerítette Franciaországra. Az ő nyomásukra járult hozzá ehhez a koncesszióhoz. Millerand június 26-án a londoni francia követnek válaszolva az angol tiltakozó jegyzékre az alábbiakat hangsúlyozta: „Nous ne nous engageons pas à corriger les injustices ethniques et économiques, comme vous paraissiez le comprendre, mais à prêter nos bons offices aux tentatives d'accord aimable entre la Hongrie et ses voisins, qui auraient pour but de corriger ces injustices dans les conditions indiquées par la lettre d'envoi à laquelle vous pouvez utilement vous reporter. Nous sommes donc strictement dans les limites de ce dernier document, limites qui ont été tracées sur la demande même des anglais et des italiens, car ce sont eux qui ont insisté pour faire mentionner dans la lettre d'envoi la possibilité de la correction des injustices signalées par les commissions de delimitation. Nous avons même plutôt restreint la partie de cette concession, puisque nous pensons de nouveau comme condition de notre appui éventuel qu'il s'agit d'aboutir à un résultat satisfaisant pour les 2 parties.” AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 61. Millerand távirata a londoni francia követnek 1920. jún. 26. Több más adat is tanúskodik arról, hogy a kísérőlevél szerzője nem Milüerand, hanem Lloyd George és Curzon, akiket az olaszok támogattak. Így a francia kormány 1920. szept. 21-i jegyzéke Angliának, amelyben hangsúlyozza, hogy a Magyarországgal kapcsolatos politikája: „est strictement conforme aux termes mêmes de la Lettre d'Envoi du Traité de Trianon et qui Votre Excellence ne l'ignore pas avaient été rédigées à la demande de la Delegation Britannique.” DBFP. First Series Vol. XII. 244. dok. 286—289. Ugyanezt hangsúlyozza a francia kormány 1920 decemberben kelt feljegyzésében. AD Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 245. A francia külügyminisztérium feljegyzése 1920. dec. 25. Erről tanúskodik az 1920. márc. 8-i londoni konferencia anyaga, melyre L. Nagy Zsuzsa volt szíves felhívni a figyelmemet, amiért köszönetet mondok neki. A konferencián a szövetségesek a békefeltételekre adott magyar választ vitatták meg. Éles vita bontakozott ki Berthelot Franciaország és Curzon Anglia képviselője között. A franciák visszautasították a békefeltételek bármilyen módosítását. Lord Curzon az alábbi javaslatot tette: „Would it not be possible to provide that if these commissions (a határ kijelölésével foglalkozó bizottság) found after due enquiry on the spot, that in certain areas injustice had been done and modifications were required, they should be at liberty to report their conclusions to the League of Nations? It might further be provided that if the League of Nations was then asked by either party to do so, it could undertake to use its good offices to rectify the frontier amicably at the places where modification was considered desirable”. (Ez lett később a Millerand féle kísérőlevél tartalma.) Végül, hosszú vita után, miután az angolok álltak attól, hogy a magyar békefeltételeket újra megvitassák, (ami ellen a franciák határozottan tiltakoztak) — Cambon és Berthelot elfogadta a javaslatot: „The conference approved Lord Curzon's suggestion”. DBFP. First Series Vol. VII. 1920. London, 1958. 54. dok. 449.

Felmerült a kérdés, miért helyezkedett szemben a francia kormány az antant javaslattal, amely lényegében magában foglalta Millerand törekvéseit is. Valószínű azért, mert a franciák attól tartottak, hogy a szövetségeseik — akik már a béketárgyalásokon is enyhébb békefeltételekért szálltak síkra — ezúton kívánják keresztülvinni elképzeléseiket, vagyis alapjaiban megváltoztatni a békeszerződést. Millerandék pedig a békefeltételek jelentősebb változtatását — különösen, ha ez Anglia és Olaszország segítségével történne — ellenezték. Bizonyos módosítással egyetértettek, de ezt ők maguk kívánták végrehajtani, azt akarták, hogy ez csakis az ő nevükhöz fűződjék, hiszen ezért — mint láttuk — komoly kárpótlást kértek.

Bonyolította a francia álláspontot, hogy a Nagykövetek Konferenciájának francia képviselői — Laroche és Bertholot, akik a Quai d'Orsay-n belül is komoly ellenzékét alkottak Millerandék magyarországi politikájával szemben — a leghatározottabban ellenezték a békeszerződés bárminemű korrekcióját a győztes utódállamok rovására. A levél kérdésében kialakult vitában azonban alul maradtak. A francia miniszterelnök ugyanis — miután szövetségesei hozzájárultak olyan döntés meghozatalához, amely kimondta, hogy a békefeltételek nem revideálhatók — hozzájárult a levél elkészítéséhez.⁶¹

Mi volt a Millerand-féle *lettre d'envoi* szándéka és célja? Célja volt kisebb, kirívó helyi igazságtalanságokat korrigálni, s a békés revízió kilátásba helyezésével rávenni a magyar kormányt a béke aláírására.⁶² Ezúton akarta megtörni a magyarok ellenállását, s tető alá hozni a trianoni békét. Ezzel akarta elősegíteni a Duna-medence konszolidációját, ami — különösen a lengyel—szovjet háború alakulása miatt — rendkívül fontos és sürgős volt. Komolyabb területmódosításokra egyik nagyhatalom sem gondolt. Franciaország még most sem, Anglia és Olaszország — különösen az előbbi — pedig már nem. Valamennyien tisztában voltak azzal, hogy a győztes utódállamok sohasem járulnának hozzá a már birtokukban levő területek visszacsatolásához. Erővel kényszeríteni nem akarták őket, szép szóval pedig nem tudták. Hiszen még azt sem lehetett elérni, hogy a békeszerződés által Magyarországnak ítélt területet kiürítsék.⁶³

A tárgyalat időben természetesen már valamennyi nagyhatalom eljutott annak felismeréséhez, hogy a béke elrontott, súlyos politikai és gazdasági következményei vannak, de mégis adott volt, létezett, és sérthetetlenységét három — s ha Ausztriát is beleszámítjuk: négy — mindenre elszánt állam védte. Megváltoztatása tehát már nagyon komoly konfliktushoz vezetett volna, amit mindenáron el akartak kerülni. 1920. május 6-án Millerand átadta a magyar béke delegáció főtitkárnak, Praznovszkynak a végleges békefeltételeket. Ezek semmilyen vonatkozásban nem vették figyelembe a magyar kormány kívánságát.⁶⁴ Az eredeti békefeltételek tehát változatlanok maradtak. Az eltérés csak abban volt, hogy most a kísérőlevél utalt a békés revízió lehetőségére.⁶⁵

⁶¹ Uo.

⁶² Erről a szövetséges hatalmak képviselői egymás közt nyíltan beszéltek.

⁶³ Jugoszlávia és Románia a trianoni béke által Magyarországnak ítélt területeket is megszállva tartotta. A belgrádi kormánynak sikerült oly megállapodást kieszközölni, amelynek értelmében Jugoszlávia a területet csak a trianoni béke ratifikálása után üríti ki.

⁶⁴ A békefeltételek változatlanok maradtak. Az esetleges koncessziókat csak mint lehetőséget említették meg. „Against our arguments, the prior treaty obligations of the Allied Powers are repeatedly invoked and eventual concessions are mentioned only as possibilities” — jelentett máj. 6-án Praznovsky. PDH. 264. dok. 286—287.

⁶⁵ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 112—113. Millerand lettre d'envoi 1920. máj. 6.

A békefeltételek magyar kormánykörökben nagy csalódást okoztak. Teleki külügyminiszter azonnal felkereste Fouchet-t, s referált neki a minisztertanács üléséről s az itt uralkodó tanácsstalanságról. A francia főmegbízott hangsúlyozta a Millerand-féle kísérőlevél és a francia—magyar tárgyalások jelentőségét, s az ezzel kapcsolatos perspektívákat. A maga részéről a békefeltételek elfogadását ajánlotta.⁶⁶ Ez volt a Quai d'Orsay utasítása.⁶⁷

Párizs előrelátó volt, s elképzelései beigazolódtak. A kilátásba helyezett békés revízió és a beígért gazdasági támogatás megtette a hatását. A magyar kormány a békefeltételek elfogadása mellett döntött. Sőt — a francia kormány kérésének eleget téve — igyekezett az ezzel kapcsolatos sajtótámadásokat és tüntetéseket megfékezni.⁶⁸

Apponyi, a magyar békedelegáció elnöke nem értett egyet kormánya álláspontjával. A levélbeli ígéretekben nem bízott. Az ígéretek ugyanis általánosak, a békefeltételek viszont konkrétak voltak, — a kért népszavazást visszautasították. A békeszerződés aláírását ismét megtagadta és benyújtotta lemondását Horthynak. A kormányzó a békeszerződés aláírására Teleki külügyminisztert jelölte ki.⁶⁹ Döntését azonban Millerandék nem tartották ésszerűnek. Nem kívánták ugyanis gyengíteni a miniszterelnöki posztra kiszemelt franciabarát Teleki pozícióit ilyen népszerűtlen feladattal. Fouchet kifejezte ezzel kapcsolatos aggályait. Ezt követően Horthy Benárd Ágostont, a munkaügyi minisztert jelölte ki a békeszerződés aláírására, amire június 4-én került sor.⁷⁰

A békefeltételek átadása, illetve azok elfogadása után a francia—magyar tárgyalások üteme felgyorsult. A magyar kormány számára fontos volt, hogy konkrét területi követeléseiket minél előbb elismertessék a franciákkal. Minthogy azonban a Halmos-féle memorandum, mely az eddigi tárgyalások alapjául szolgált, csak hiányosan rögzítette azokat, s nem utalt a gazdasági és a politikai kérdések elválaszthatatlan egységére sem, Teleki utasította Csákyt: sürgősen adjon át Paléologue-nak egy újabb memorandumot az eredeti instrukciók alapján.⁷¹ Erre május 12-én került sor. A külügyi főtitkár csak információként fogadta el az újabb jegyzéket.⁷² Tárgyalási alapnak változatlanul a Halmos-féle memorandumot tekintette.

Ezt követően a magyar kormány az irányban tett erőfeszítéseket, hogy a gazdasági és politikai tárgyalásokat szinkronba hozza, majd pedig az előbbi

⁶⁶ AD. Europe 1918—29. II. vol. 58. f. 118—121. Fouchet távirata Millerandnak 1920. máj. 8., uo. f. 138—142. Fouchet jelentése Millerandnak 1920. máj. 23.

⁶⁷ „Vouz devez ne rien négliger pour accepter ces conditions et à lui assurez l'exécution” — hangzott Millerand utasítása a budapesti francia főbiztosnak. AD. Europe 1918—29. II. vol. 58. f. 14—17. Millerand átirata Doucetnek. 1920. márc. 6.

⁶⁸ Noha Teleki máj. 7-én közölte Praznovszkyval, hogy a „lettre d'envoi” kedvező kommentálása a magyar sajtóban nem látszik keresztül vihetőnek (PDH. 268. dok. 292—293) — a magyar kormány ezirányú intézkedései eredménnyel jártak. Erről Fouchet meglelégedéssel számolt be Millerandnak AD. Europe 1918—29. II. vol. 59. f. 128. Fouchet jelentése Millerandnak 1920. máj. 23.

⁶⁹ Teleki tájékoztatta Fouchet-t a fentiekről. Tudomására adta, hogy ezzel az ő politikai pályafutása tulajdonképpen befejeződött. AD. Europe 1918—29. II. vol. 58. f. 202. Fouchet távirata Millerandnak 1920. máj. 23.

⁷⁰ A Trianoni békét 1920. jún. 4-én Benárd Ágoston munkaügyi és népjóléti miniszter és Drasche-Lázár Alfréd rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter írta alá.

⁷¹ PDH. 266. dok. 291—292. dok. 296—297. 276. dok. 299—301.

⁷² AD. Europe 1918—29. II. vol. 58. f. 122—124. Halmos feljegyzése Paléologue-nak 1920. máj. 12. Miután Paléologue máj. 11-én jelezte Csákynek, hogy újabb követeléseket nem vesz tudomásul — (PDH. 283. dok. 304) — az újonnan átadott memorandum csak általánosságokban rögzítette a magyar kívánságokat.

az utóbbinak rendelje alá. A gazdasági kérdésekben tehát addig nem volt hajlandó továbblépni, amíg nem kapta meg a kívánt politikai engedményeket. A gazdasági tárgyalások első szakasza ugyanis lezárult. Május 4-én teljes megállapodás jött létre a Schneider-Creusot céggel, s ezt egy általános egyezménybe rögzítették.⁷³ A következő lépés az opcióra vonatkozó levél átadása lett volna. Erre azonban a kormány csak konkrét politikai engedmények ellenében volt hajlandó.

Ebben a helyzetben Paléologue célszerűnek látta Halmost — akit a magyar—francia közeledés legőszintébb és legodaadóbb hívének tartott — Budapestre küldeni, hogy ott tájékozódjék, milyen hatást váltana ki hazájában egy szöbeli francia deklaráció, s amennyiben ilyen nyilatkozatot szükségesnek ítél, jelentse ezt Fouchet-nak.

Másnap — május 13-án — Halmos Budapestre utazott. Paléologue még ugyanazon a napon utasította Franciaország budapesti főmegbízottját: ha Halmos kéri, olvassa fel a kormányzó előtt az utasításhoz mellékelt deklarációt.⁷⁴

Halmos Budapestre érkezte után azonnal tájékoztatta Telekit Paléologue elképzeléseiről,⁷⁵ majd május 16-án felkereste Fouchet-t, s kérte a tervezett deklaráció megtételére.⁷⁶ Másnap Fouchet látogatást tett Telekinél és írásban bemutatta a deklarációt. A magyar külügyminiszter elégedett volt. Hangsúlyozta, hogy a deklaráció nagy szolgálatot tesz a franciabarát politikának, amelyet a nemzet érdekében ő is magáévá tett.⁷⁷

Május 18-án délután 5 órakor Horthy Miklós ünnepélyes keretek között fogadta Fouchet-t, Franciaország képviselőjét. A kormányzón kívül jelen volt még Teleki Pál külügyminiszter, Simonyi Semadam miniszterelnök, Korányi pénzügyminiszter, Rubinek földművelésügyi miniszter, Apponyi, Adrássy, Bethlen, Csáky és Halmos. Horthy és Teleki belpolitikai okokból célszerűnek tartotta az említettek jelenlétét e fontos eseménynél, hiszen közülük sokan fenntartásokkal vagy kifejezetten ellenségesen fogadták a francia orientációt. A deklaráció, amely összefoglalta Franciaország Magyarországgal kapcsolatos politikájának főbb irányelveit, komoly előrelépést, jelentett a március óta folyó magyar—francia tárgyalásokban. Az első hivatalos gesztus volt a franciák részéről, amely implicite elismerte Magyarország területi igényeit, s érvényesítésükhöz támogatást ígért. A deklaráció hangsúlyozta, hogy Közép-Európa békéje és prosperitása csakis az érdekelt államok együttműködése révén biztosítható. Ezért Franciaország kész támogatni minden törekvést, amely ezt elősegíti: *így Magyarország és a szomszéd államok, Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia tárgyalásait*; a békefeltételek igazságtalan döntéseinek revideálását; a békeszerződésben a kisebbségek számára biztosított jogok kiegészítését, illetve revízióját. Fouchet a deklaráció felolvasása után hangsúlyozta, hogy kormánya erős Magyarországot kíván létrehozni, ezért kész azt gazdaságilag és pénzügyileg támogatni. A deklarációt valamennyien nagy meglepéssel fogadták. Horthy meleg szavakkal

⁷³ PDH. 259. dok. 279—284. Lásd még: AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 95—100. Halmos levele Paléologue-nak 1920. ápr. 23.

⁷⁴ AD. Europe 1918—29. H. vol. f. 123. Paléologue távirata Fouchet-nak 1920. máj. 13.

⁷⁵ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 138—142. Fouchet jelentése Millerand-nak 1920. máj. 23.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo. „Le Comte Teleki m'a témoigné sa très vive satisfaction la politique francophile qu'il a cru devoir adopter au profit de son pay était trop bien service par la texte que j'étais autorisé à lui communiquer verablement, pour que son impression puit être différente” — jelentett erről Fouchet.

méltatta jelentőségét.⁷⁸ Hadd jegyezzük azonban meg, hogy a felolvasott és a Fouchet-nak Paléologue által küldött deklaráció szövege nem volt azonos. A stílus eltérések lényeges tartalmi különbségeket takartak. Ki változtatott a szövegen? Fouchet vagy az azt írásba foglaló magyar fél? — Csak feltevéseink lehetnek.⁷⁹

A deklaráció mindenesetre megtette hatását. Közvetlenül utána Horthy közölte Fouchet-val, hogy hozzájárul a gazdasági egyezmény megkötéséhez. Felkérte, hogy a részletek megbeszélése végett lépjen kapcsolatba az érdekelt magyar miniszterekkel, akik már megkapták a szükséges utasítást.⁸⁰

Május 29-én a magyar kormány két levelet küldött Saint-Sauveur-nak, a Schneider-Creusot cég igazgatójának. Az egyikben felajánlotta a magyar vasutak valamint a budapesti és diósgyőri gyárak üzembevételét. (A melléklet pontosan feltüntette a gyárak állapotát, a vasutak hosszúságát.) A másik opciót kínált a budapesti kereskedelmi kikötő megépítésére.⁸¹ Saint-Sauveur gróf mindkét ajánlatot elfogadta, s kész volt azonnal aláírni az erre vonatkozó megállapodást. A francia kormány közbelépésére azonban kénytelen volt ettől elállni.⁸² A Quai d'Orsay ugyanis a fenti gazdasági koncessziókat most már nem tartotta elegendőknek. A magyar–francia egyezmény megkötését újabb gazdasági engedményekhez, a Hitelbank opciójának megszerzéséhez kötötte. Csakis ennek ellenében volt hajlandó politikai engedményeket tenni, vagyis a szóban elhangzott nyilatkozatot nyilvánosságra hozatal céljából írásban is átadni.⁸³ Paléologue több alkalommal hangsúlyozta, hogy a Hitelbank-opció a magyarok által kért írásos deklaráció *sine qua nonja*.⁸⁴

⁷⁸ AD. Europe 1918–29. H. vol. 59. f. 203–212. Fouchet távirata Millerandnak 1920. jún. 10. Uo. vol. 58. f. 239–241. Millerand távirata Fouchetnek 1920. jún. 12. Uo. Paléologue távirata Fouchetnek 1920. máj. 13. PDH. 292. dok. 310–311.

⁷⁹ A feltevés pedig az, hogy Fouchet — aki általában a kapott utasításokat a magyar kormány elképzeléseihez igazította — megváltoztatta a Paléologue-féle deklaráció szövegét. Az általa elmondott szöveg — amelyet a magyar külügyminiszterium 1939-ben publikált — Franciaország támogatását helyezte kilátásba a békeszerződés gazdasági és etnikai igazságtalanságok korrigálásához, a kisebbségi döntések revíziójához és kiegészítéséhez „Fidèle observateur du Traité de paix qui porte sa signature, le Gouvernement français s'inspire des termes de la lettre d'envoi à offrir ses bons offices pour arriver à la réparation d'une injustice ethnique ou économique des conditions de paix, ainsi que pour faire disparaître toute cause d'hostilité, compléter et reviser dans ce but les droits des minorités et pour arriver à des accords satisfaisants pour les parties intéressées” (PDH. dok. 292. 310–311). Ebből a szövegből hiányzik a Paléologue utasításában megtalálható alábbi lényeges mondat: „... sans porter atteinte à la structure générale du traité de paix aurait pour but de corriger une injustice ethnique ou économique...” AD. Europe 1918–29. H. vol. 58. f. 128–129. Paléologue távirata Fouchet-nak 1920. máj. 13. A két deklaráció között még más — nem lényeges — stílus eltérések is vannak. A jún. 22-én írásban leadott deklaráció további módosításokon ment keresztül. Ezeket már Paléologue maga eszközölte. Erre majd később rámutatunk.

⁸⁰ AD. Europe 1918–29. H. vol. 59. f. 18–20. Fouchet távirata Millerandnak 1920. jún. 19.

⁸¹ AD. Europe 1918–29. H. vol. 58. f. 233–237. A magyar kormány levele a Schneider-Creusot cégnek 1920. jún. 1. Uo. f. 208–211. Fouchet távirata Millerandnak 1920. jún. 10.

⁸² PDH. 323. dok. 335–336.

⁸³ PDH. 323. dok. 335–336., 325. dok. 337, 341. dok. 348.

⁸⁴ PDH. 350. dok. 354–355. Csáky ezzel kapcsolatban az alábbiakat jelentette: „Paléologue emphasized again today that the affair of the Credit Bank is a *sine qua non* for the delivery of the note. He explained to me that he considers this transaction important not so much from the banking aspect but rather because he hopes to exert an influence on Hungary's neighbours though the interest of the Credit Bank in the detached territories.” Uo. Junius 15. Paléologue ismét hangsúlyozta: „Participation of French capital in the Credit Bank is a condition *sine qua non* of the agreement because the French believe that this would be one of the most powerful weapons in their hands to exert pressure on Hungary's neighbours.” PDH. dok. 358. 362–363.

E kérdés kapcsán hosszú hetekig tartó diplomáciai küzdelem bontakozott ki. A magyar kormány nem akarta, illetve nem tudta teljesíteni Paléologue újabb kérését, a francia külügyi főtítkárr viszont határozottan kitarított álláspontja mellett. Június közepén úgy tűnt, hogy a felmerült ellentétek zsákutcába juttatják a magyar—francia tárgyalásokat. De voltaképpen miről is volt itt szó? Miért volt oly fontos Franciaország számára a Magyar Hitelbankra vonatkozó opció megszerzése, s a magyar kormány miért nem tudta teljesíteni ezt a kérését?

Az eddig leírtakból kiderült, hogy Magyarország gazdasági pozícióinak megszerzéséért a szövetséges nagyhatalmak — mindenekelőtt Anglia és Franciaország — között versenyfutás indult. Úgy tűnt, hogy a francia kormánynak 1920 tavaszán sikerült megelőznie a legjobb pozíciókkal rendelkező Angliát is. A vasutak, a legkomolyabb gyárak és a kikötő építésére ugyanis a franciák kapták meg — illetve a legjobb úton voltak, hogy megkapják — az opciót, nem pedig az angolok, akik erre komolyan törekedtek.⁸⁵ Magyarország gazdasági életének ellenőrzéséhez, kézbe tartásához fontos volt a Hitelbank-opció megszerzésére is, — vagy legalábbis annak megakadályozása, hogy az az angolok kezébe jusson. Magyarország 230 vállalata állt a bank ellenőrzése alatt. Az angol—francia rivalizálásban 1920 tavaszán a mérleg az előbbiek javára billent. A Hitelbank elnöke, báró Ullmann Adolf a kormány kérésére sem volt hajlandó leállítani az angol tőkésekkel folyó tárgyalásait, s továbbra is az angolokat részesítette előnyben. 1920. április 12-én — a magyar—francia gazdasági tárgyalások kellős közepén — báró Ullmann György és Adolf Lord Furness meghívására Londonba utazott.⁸⁶ S ez a tény nem kis zavart okozott a Quai d'Orsay-n. Halmos közlései, melyek szerint Ullmannék instrukciót kaptak a kormánytól, hogy csak elodázó kijelentéseket tegyenek és semmilyen — még erkölcsi — kötelezettséget se vállaljanak,⁸⁷ nem nagyon enyhítették ezt a zavart. Paléologue tisztában volt azzal, hogy Ullmannék nemigen figyelnek oda a kormány kívánságaira. Ezt különben Teleki maga közölte Fouchet-val.⁸⁸ A francia diplomácia vezetői tehát fokozták a nyomást a magyar kormányra a Hitelbank ügyében. Az opcióhoz — ahogy ezt Paléologue Csákynek ki is fejtette — a magyarok érdekében ragaszkodnak: a Hitelbanknak az elcsatolt területeken levő érdekeltségein keresztül ugyanis állítólag nyomást kívánnak gyakorolni a szomszéd államokra.⁸⁹ Fouchet maga is tárgyalta Ullmann-nal, s megpróbálta megnyerni az ügy számára.⁹⁰ Ullmann végül is engedett a többoldali nyomásnak. Június 12-én, miután megkapta a miniszterelnöktől, Bethlentől és Apponyitól a kért írásos garanciát — miszerint

⁸⁵ Komoly versenygés folyt az angol illetve francia kormány által támogatott magyar cégek között Magyarország gazdasági kulcspozícióinak megszerzéséért. Lásd erről: AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 204—205. A francia külügyminisztérium feljegyzése 1920. jún. 9.

⁸⁶ Lord Furness elnöke volt annak az angol tőkés csoportnak, amely be akart hatolni Magyarországi gazdasági életébe.

⁸⁷ „Ces Messieurs (báró Ullmann Adolf és Ullmann György — Á. M.) ont reçu l'instruction de ne faire que des déclarations dilatoires et de ne prendre aucun engagement même moral” — hangzott Halmos feljegyzése. Halmos azt javasolta a francia külügyi főtítkárnak: intézkedjék, hogy Ullmannék Londonból hazatérőben Párizsban megálljanak. Ez meg is történt. AD. Europe, 1918—29. H. vol. 58. f. 76. Halmos feljegyzése Paléologue-nak 1920. ápr. 13.

⁸⁸ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 208. Fouchet jelentése Millerandnak 1920. jún. 10.

⁸⁹ Lásd: a 88. sz. jegyzetet.

⁹⁰ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. Fouchet távirata Millerandnak 1920. június. Ullmann kifejtette, hogy a közvélemény ellene van a vasutak bérbeadásának, ezt nemzetellenesnek tartja. A vasúti és a Hitel Bank optio össze van kapcsolva, következésképpen az ellenséges hangulat a Hitelbank ellen is fordul.

az opció nem a Hitelbank, hanem a kormány érdeke —, hozzájárult az ügyletnek. Lebonyolításához személyesen utazott Párizsba.⁹¹

A magyar kormány az opciólevelek átadását azonban húzta-halasztotta. A francia írásos deklarációt nem tartotta megfelelő elégtételnek a gazdasági áldozatokért: „... a deklaráció (hogy ti. a franciák támogatni fogják a szomszédokkal folytatandó tárgyalásokat — Á. M.), bármennyire magas elvi értékű legyen is, nem tekinthető elegendő viszonzásnak az opcióért” — hangoztatta Teleki a Párizsba induló delegációnak adott eligazításában.⁹² Csákyt és Bethlent utasította, informálják erről a francia kormányt, s mutassanak rá arra, hogy az opciónak a Parlament általi ratifikálása, a francia orientációnak az ellenzékkel szembeni megvédése csak úgy lehetséges, ha cserében a gazdasági áldozatokkal egyenértékű politikai engedményeket tudnak felmutatni.⁹³ Június 9-én Teleki Fouchet-nak, június 12-én pedig Bethlen — Horthy utasítására — Paléologue-nak adott át hasonló tartalmú memorandumot.⁹⁴ Millerand és Paléologue az újabb magyar jegyzékeket csak információ címén vették tudomásul.⁹⁵ A francia külügyi főtitkár hangsúlyozta, hogy *minden lehetőséget, de határozott ígéretet addig nem tehet, amíg Magyarország szomszédaival nem tisztázza a lehetőségeket. Utalt arra, hogy Prágában, Belgrádban, Bukarestben és Bécsben már régóta puhatolódzik*, és az eredmény meglehetősen kielégítő.⁹⁶ Újra felvázolta a dunai államok gazdasági és politikai egyesítésére vonatkozó tervét s ama elképzelését, hogy e csoportosulás központjává Budapestet tegye.⁹⁷ Végül azonban határozottan leszögezte, hogy Franciaország nem szándékozik a Szent István-i birodalmat visszaállítani, csak segíteni kíván Délkelet-Európa bajain.⁹⁸

Montiële — Paléologue kabinetfőnöke — Csákyval folytatott megbeszélése során rámutatott arra a nehéz helyzetre, amelybe kormánya került Magyarországgal kapcsolatos politikája miatt. Nem kényszerítheti ugyanis szövetségeseit arra, hogy felborítsák azt a békét, amelynek aláírását néhány nappal azelőtt maga is követelte. Kifejezte azonban meggyőződését, hogy elérkezik az idő, amikor széttéphetik majd a szerződést — és ebben Franciaország teljes támogatására számíthatnak.⁹⁹

⁹¹ „C'est grâce à une forte pression du Gouvernement hongrois que la direction de la Kreditbank, qui a attaché une grande importance au maintien de ses rapports établis depuis longtemps avec d'autres groupes étrangers, donna son consentement à la remise de l'option” — hangzott Teleki átirata Csákynek. PDH. 361. dok. 366—368. Teleki Fouchet-nak: „Le Gouvernement hongrois a enfin réussi à vaincre la resistance du baron Ullmann. PDH. 366. dok. 370—371. He conditioned his approval on a written guarantee to this effect. This was given in the form of a letter to him from the Prime Minister stating that the granting of the Credit Bank option is in the interest of the Hungarian Government and not of the Bank. Count Apponyi, Count Bethlen and Popovics have made similar statements in another letter written to Ullmann.” PDH. 361. dok. 366—368.

⁹² PDA. 301. dok. 318—319.

⁹³ Uo.

⁹⁴ AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 21. Horthy levele Telekinek 1920. jún. 9. PDH. 351. dok. 355.

⁹⁵ „Paléologue mentioned today Regent's letter to Your Exelency and remarked that this official document referred, among other things, to the memorandum which Count Bethlen gave him sometime ago and which he accepted a titre privé and only as matter of information.” PDH. 351. dok. 355.

⁹⁶ PDH. 349. dok. 353—354.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Csáky erről a következőket jelentette: „... he (Montille—Á. M.) said we might rest assured that we could tear this treaty to pieces whenever we felt sufficiently strong to do so and

Millerand jegyzékben fordult a Nagykövetek Konferenciájához, és javasolta a Magyarországgal kapcsolatos igazságtalan döntések korrigálását a határ-megállapító bizottságok valamint az érdekelt államok közvetlen tárgyalásainak segítségével.¹⁰⁰

A Nagykövetek Konferenciájának a határok megállapítására kijelölt bizottságok számára 1920. július 22-én kiadott bizalmas utasításai figyelmen kívül hagyták Millerand fenti kérését. Az instrukciók, éppen ellenkezőleg, megkötötték és erősen körülhatárolták a bizottságok tevékenységét. Elsőrendű feladatnak a békeszerződésben megállapított és a népszavazás következtében létrejött határok rögzítését tűzték ki.¹⁰¹ A magyar határokkal foglalkozó bizottságnak adott kiegészítő utasítások nyomtatékkal aláhúzták: a határokat a békeszerződésben meghatározott területen kell megvonni. Nem lehet szó olyan módosításról, amely kérdésessé teszi a békeszerződésben kijelölt alapvonalat.¹⁰² Amíg korábban Anglia, Olaszország és az USA sikraszállt a békeszerződés igazságtalan döntéseinek korrigálásáért, s a francia ellenállást letörve keresztülvitte e lehetőségnek a kísérőlevélben való megfogalmazását, most megfordult a helyzet. Millerand javaslatát, mely eredetileg az ő elképzelésük volt, elvetették. Mivel magyarázható e változás? Mindenekelőtt a francia külpolitikai koncepcióban bekövetkezett fordulattal, a francia—magyar titkos tárgyalásokról szerzett — a tényleges helyzettel messzemenően felnagyító — információkkal. Franciaország Magyarországgal kapcsolatos gazdasági és politikai törekvéseit nem elősegíteni, hanem megakadályozni kívánták. Amikor június közepén nyilvánvalóvá vált, hogy a francia kormány a szomszédok elleni konkrét területi revízióról nem hajlandó tárgyalni, és ezt általános ígérekkel pótolja, a magyar kormány kísérletet tett arra, hogy az opciók átadása előtt biztosítsa Franciaország támogatását nyugat-magyarországi tgrvének megvalósításához, a hadsereg átszervezéséhez, az elcsatolt területen élő magyarság jogainak a biztosításához. Teleki Fouchet-nak, Csáky pedig Paléologue-nak adta elő az erre vonatkozó kérést.¹⁰³

A francia kormány kész volt a kérdéseket a magyarokkal megvitatni, csak egy későbbi időpontban. Joggal tartott attól, hogy ezek ismét elodázzák a francia—magyar tárgyalások befejezését, ami pedig a teljes kudarc veszélyét rejtette magában. Franciaország szövetségesei — mindenekelőtt Anglia — erőteljes diplomáciai tevékenységbe kezdtek, hogy a megegyezést megakadályozzák. Jegyzékben tiltakoztak a békeszerződéssel ellentétben álló tárgyalások ellen. (Ezekre később részletesen kitérünk.) Ezek hatására a magyar kormány bizonytalan lett. Telekit — Fouchet szerint — napok alatt mintha kicserélték volna: bizonytalan és óvatos lett.¹⁰⁴

that when that time came, we could rely on the wholehearted support of France.” PDH. 368. dok. 371—372.

¹⁰⁰ PDH. 374. dok. 375.

¹⁰¹ Les Commissions de delimitation ont pour mission de fixer sûr le terrain: a) D’abord les frontières décrites dans les Traités de paix; b) Ultérieurement les frontières qui seront fixées après l’exécution des divers plebiscites prescrits par lesdits Traités. Archives de la Société des Nations. Genève. Instructions relatives aux Commissions de délimitation 19902/19584. A dokumentumot H. Bagdan francia történészről kaptam, amiért köszönettel tartozom.

¹⁰² „En principe, la frontière devra être tracée sur le terrain telle qu’elle est définie dans le Traité de paix. En aucun cas, les modifications de frontière envisagées plus loin ne devront être de nature à remettre en question les bases mêmes de ligne décrite dans le Traité.” Uo.

¹⁰³ AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 5—9. Fouchet jelentése Millerandnak 1920. jún. 17. PDH. 361. dok. 365—368, 324. dok. 336—337.

¹⁰⁴ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. Fouchet jelentése Millerandnak 1920. június.

A tárgyalások gyors befejezését sürgette Franciaország belpolitikai helyzete. Millerandék Magyarországgal kapcsolatos politikáját támadták a Parlamentben és a Szenátusban. Ellenfeleik interpelláltak, tájékoztatást kértek a francia—magyar tárgyalásokról.¹⁰⁵

Sietni kellett, ezért Paléologue kész volt a megegyezés lebonyolítását illetően — amiben jelentős eltérések voltak — a magyar elképzeléshez igazodni.¹⁰⁶ Június 21-én került sor a dokumentumok kicserélésére. Csáky, Bethlen, Halmos és Kállay átadta a Schneider-Creusot cégnek a magyar kormány által jóváhagyott opcióleveleket.¹⁰⁷ Ezt követően Paléologue nyújtotta át a magyar küldöttségnek a deklarációt,¹⁰⁸ melynek eredeti példányát Fouchet adta át Budapesten Telekinek.¹⁰⁹ A dokumentumok kicserélésekor a francia külügyi főtítkárral bizalmasan közölte a hazautazó magyar delegációval, hogy a szomszéd államokban már megkezdte a politikai akciót.¹¹⁰

Mi volt a magyar kormány és a Schneider-Creusot cég megállapodásának lényege? Az opció kiterjedt az állami vasutak üzembevételére; a budapesti kereskedelmi és ipari kikötő, egy vízierőmű, a csepeli kikötő, a Duna—Tisza-csatorna megépítésére; a Duna szabályozására, valamint a Hitelbank jelentős részvényeinek francia kézre juttatására.¹¹¹ Megállapodás született továbbá, hogy az opciók magyar parlamentbeli ratifikálása után a francia kormány 260 millió frank kölcsönt ad Magyarországnak, érvényben levőnek tekinti a politikai deklarációt s gondoskodik végrehajtásáról.

Az írásban átadott francia nyilatkozat lényegében azonos a Paléologue által május 13-án Fouchet-nak küldött deklarációval, következésképpen eltér a Horthy előtt május 18-án szóban elmondott szövegtől. Az eltérés mibenlétére és okaira már utaltunk. A különbség két ponton volt jelentős. 1. Az írásos nyilatkozatban új paragrafus volt, amely szerint a deklaráció csak akkor lép életbe, amikor a magyar Parlament ratifikálja a gazdasági koncessziókat.¹¹² E kiegészítéssel a francia kormány biztosítani akarta a visszavonulás lehetőségét, ha a Parlamentben az ellenzék megghiúsítja az egyezményt. Párizsban tisztán látták, nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy a Parlament jóváhagyja az opciókat.¹¹³

¹⁰⁵ Csáky — miután ismertette Millerand ellen intézett támadását —, rámutatott arra, hogy a kormány hatalmon maradása a magyar kérdésen áll, vagy bukik. PDH. 309. dok. 323—324., uo. 578. dok. 576—577.

¹⁰⁶ Hosszú vita indult arról, hogy ki írja alá a deklarációt. (Horthy az alkotmányra hivatkozva ezt megtagadta.) Publikálják-e és hol? Kinek küldik el a deklaráció másolatát? PDH. 331. dok. 340, 344. dok. 350, 353. dok. 357, 346. dok. 346, 324. dok. 336—337.

¹⁰⁷ PDH. 384. dok. 384, 286. dok. 385.

¹⁰⁸ AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 31—32. Paléologue átírata a magyar delegációnak 1920. jún. 21., PDH. 384. dok. 384.

¹⁰⁹ AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 37. Millerand távirata Fouchet-nak 1920. jún. 22., PDH., 386. dok. 385, 393. dok., 381—382. Paléologue a deklaráció átnyújtásakor hangsúlyozta annak jelentőségét „...cet declaration tien grand compte des considérations politiques et économiques dont vous vous êtes faits les interprètes auprès de moi: elle atteste que le Gouvernement français est vivement désireux de voir l'Europe Centrale renaître à l'ordre, au travail et à la prospérité”. AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 31. Paléologue levele Csákyknak és Halmosnak 1920. jún. 21.

¹¹⁰ PDH. 378. dok. 378.

¹¹¹ AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 35. Paléologue körtávirata a francia követnek 1920. jún. 22. Tervbe volt véve, hogy a Schneider-Rotschild kombináció 250 millió koronával részesedik. Uo. f. 40—43. A francia külügyminisztérium kereskedelmi osztályának feljegyzése Paléologue-nak 1920. jún. 22.

¹¹² PDA. 378. dok. 378.

¹¹³ A magyar kormány elégedetlen volt Paléologue eme döntésével.

2. Kimaradt viszont a nyilatkozatból egy igen fontos mondat, amely hangsúlyozta, hogy az etnikai és gazdasági igazságtalanságokat a béke alapstruktúrájának érintése nélkül kell orvosolni.¹¹⁴

1920. június 22-én Paléologue instrukciókat küldött a francia külképviseletek vezetőinek: informálják az illető kormányokat a francia—magyar megegyezésről. Az átiratban a francia külügyi főtítkárnak csak a gazdasági megállapodásokat ismertette. Nem utalt viszont arra, hogy azok a mellékelt deklaráció függvényei, továbbá arra sem, hogy a megállapodásról tájékoztatást küldött a magyar határok kijelölésével foglalkozó bizottságnak is.

Az átirat hosszan fejtegette azokat az okokat, amelyek arra késztették a francia kormányt, hogy közeledjék Magyarországhoz. Célzott többek között a közép-európai államok egymásra utaltságára, ami együttműködésüket kívánja, arra, hogy az elszigetelt, gazdaságilag lerombolt kis államok léte veszélyben van. S ez a helyzet súlyos következményekkel járhat. Magyarország pártfogókat kereshet a szomszédok ellen, s ezzel az általános békét veszélyezteti. Ezért tartották tehát fontosnak Magyarország gazdasági helyzetének megszilárdítását, a többi utódállammal való kibékítését. A tájékoztató kiemeli, hogy a kilátásba helyezett gazdasági és politikai perspektíva döntően hozzájárult ahhoz, hogy Budapest a béke aláírása mellett döntött.

Figyelemre méltó, hogyan integrálja Paléologue a politikai deklarációt. Célja — hangsúlyozza — elősegíteni az Osztrák Monarchia területén létrejött államok együttműködését, Magyarország és a szomszédok közötti viszony normalizálását.¹¹⁵ Az instrukció szigorúan bizalmas része utal a francia—magyar tárgyalások egyik igen lényeges indítóokára, ugyanis hangsúlyozza: „Gyorsan

¹¹⁴ Paléologue, aki nem tudta, hogy ez a mondat már a szóban elmondott (máj. 18.) deklarációban sem szerepelt (utaltunk arra, hogy Fouchet a deklaráció eme mondatát nem olvasta fel Horthy előtt), jún. 20-án, tehát két nappal az egyezmény aláírása előtt közölte Csákyval, hogy a mostani deklarációban a régihez viszonyítva a magyarok javára kedvező változás van: kihagyta a fenti mondatot. Ez azt jelenti — folytatta a külügyi főtítkárnak —, hogy a franciák Magyarország javára felül akarják vizsgálni a béke alapstruktúráját. PDH. 378. dok. 378. Paléologue nem beszélt arról a módosításról — annak a fél mondatnak a közbeiktatásáról —, amely bizonyos fokig pótolta a kihagyott mondatot. Az új deklaráció ugyanis hangsúlyozta, hogy a revízió a kísérő levélben megállapított feltételek mellett — „*dans les conditions indiquées par ladite lettre d'envoi*” — mehet csak végbe. PDH. 393. dok. 391—392. Jelentős eltérés még a két deklaráció között továbbá az, is, hogy amíg az első szóbeli deklaráció támogatást ígért az etnikai és gazdasági igazságtalanságok orvoslásához, addig a második — az írásos — Magyarország és a szomszédok közötti tárgyalásokhoz, amelyek célja az ellentétek kiküszöbölése. „... est disposé (a francia kormány) à prêter ses bons offices à toute tentative d'accord à l'aimables entre la Hongrie et ses voisins en vue de faire disparaître toute cause d'hostilité entre les parties intéressées qui recevaient une satisfaction commun” hangzik a jún. 22-i deklaráció. AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 37. Paléologue körtávirata 1920. jún. 22. PDH. 393. dok. 391—392. A fenti lényeges módosításokon kívül még más, jelentéktelen változások is voltak, melyek inkább stílusi jellegűek. A Quai d'Orsay-n több deklarációtervezet található. Egyiket jún. 16-án Millebrand el is küldte Fouchet-nak. AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 40. Millebrand távirata Fouchet-nak 1920. jún. 16. De nem ez volt a végleges szöveg. Ha szemügyre vesszük a deklaráció tervezeteket, akkor kiderül, hogy egy-egy kifejezés milyen komoly megfontolás tárgyát képezte. Hosszan medítettak hogy „un” vagy „quelque” „corriger” vagy „reviser”, compléter—reviser”, vagy csak „completer” szó kerüljön a végleges szövegbe. Kiderül továbbá az is, hogy minden esetben az enyhébb, a kevesebbet ígérő kifejezés mellett döntöttek. Azok kerültek be a végleges — a magyar kormánynak átnyújtott — írásos deklarációba. Az erre vonatkozó rész a következőképpen hangzik: „*Ces tentatives auraient pour but, dans les conditions indiquées par le ladite lettre d'envoi, soit de corriger quelque injustice, économique ou ethnique soit de compléter des stipulations de minorités.*” PDH. 393. dok. 391. 392.

¹¹⁵ AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 37. Paléologue körtávirata 1920. jún. 22.

kellett cselekedni, mert szövetségeseink az ügyletet a maguk számára akarták megkaparintani, s igyekeztek a mienket megbuktatni.”¹¹⁶ Az angol támadások a francia kormányt kezdetben nem visszavonulásra, éppen ellenkezőleg, gyorsabb cselekvésre készítették: minél előbb meg akarták szerezni az opciókat, és azok birtokában előnyösebb pozícióból kívánták oponálni a britek követeléseit.¹¹⁷ Mielőtt rátérnénk e kérdés konkrét ismertetésére, röviden szólnunk kell még a francia kormány álláspontjáról az újabb magyar követelésekkel szemben. Említettük már, hogy Paléologue halogatta azok megvitatását. Az okmányok kicserélésekor Csáky ismét kérte a francia kormányt: támogassa Magyarországot 1. a trianoni béke katonai klauzuláinak revideálásában; 2. a nyugat-magyarországi területek megtartásában; 3. a magyar kisebbség érdekeinek védelmében; 4. a Duna-bizottság és a Jóvátételi Bizottság székhelyének Budapestre helyezéseben; 5. a trianoni béke által Magyarországnak ítélt — Jugoszlávia és Románia által megszállva tartott — területek azonnali visszacsatolásában. A francia külügyi főtitkár megértően fogadta az erre vonatkozó magyar elképzeléseket, a végleges választ azonban csak azok áttanulmányozása utáni időre ígérte. Kérte tehát írásba foglalásukat. Csáky június 23-án eleget tett kívánságának.¹¹⁸

Másnap Paléologue — kabinetfőnöke, Montielle által — üzent a magyar delegációnak: a kérelemben az első elolvasásra semmi olyat nem talált, amivel a francia kormány elvben nem érthetne egyet! Azt azonban, hogy milyen formában kívánja támogatni a kéréseket, majd később közli, miután az illetékes referensek áttanulmányozták a memorandumot.¹¹⁹ Vajon miért tartotta Paléologue szükségesnek — főleg pedig lehetségesnek —, hogy belevonja a kérdések megvitatásába a Quai d'Orsay szakértőit (így mindenekelőtt Laroche-t), akik ez ideig szinte ki voltak zárva a magyar—francia tárgyalásokból? A válasz egyszerű. Az eddigi megbeszéléseken a győztes szomszéd államok ellen irányuló területi revízióról volt szó. Ezzel pedig a Quai d'Orsay-n sokan — így Peretti, Cambon, Bertholot, Laroche — nem értettek egyet, sőt azt a leghatározottabban elleneztek. Az újabb magyar kérelem viszont — mint láttuk — sok egyéb kívánság mellett egy vesztes állam, Ausztria határainak Magyarország javára történő kiigazítására vonatkozott. S ez más megítélés alá esett. Ezzel a francia politikusok általában egyetértettek. Abból indultak ki, hogy ha valakinek, akkor hát csak Ausztriának — a másik vesztes államnak — a rovására lehet kiengesztelni a magyarokat. Ez ugyanis megvalósítható: morális szempontból egyszerűbb egy vesztes ellen dönteni, és a döntést — ha kell — erőszakkal végrehajtani, mint szövetségeseik ellen, akiknek szembefordulásától, átcsoportosulásától tartani kell. De azért is gondolkodtak így — s a franciák számára ez igen lényeges szempont volt —, mert az Anschlussra törekvő és balra tartó Ausztriát gyengíteni akarták.

Az újabb magyar memorandum megvitatásában Paléologue Laroche-t vonta be, aki június 24-én közölte Csákyval az ezzel kapcsolatos francia álláspontot. Laroche közléseiből és Millerand Fouchet-nak küldött táviratából kiderült, hogy — Paléologue fent idézett üzenete ellenére — a francia kormánynak

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ A francia külügyminisztérium 1920. jún. 9-én kelt feljegyzése. Ezt a szempontot erőteljesen hangsúlyozza AD. Europe 1918—29. II. vol. 58. f. 205—206.

¹¹⁸ AD. Europe 1918—29. II. vol. 59. f. 44—45. Csáky és Halmos memoranduma Paléologue-nak 1920. jún. 23. PDII. 405. dok. 404—408.

¹¹⁹ PDII. 405. dok. 404—408.

egy sor ellenvetése volt a memorandumban foglaltakkal szemben.¹²⁰ Így például időszerűtlennek tartották a katonai klauzulák megváltoztatásának kérését, mert — mint hangsúlyozták — Németország ezt precedensnek fogja tekinteni. Ezt a kérdést csak Németország teljes lefegyverzése és Nagy-Britannia előzetes hozzájárulása után lehet hivatalosan is felvetni.¹²¹ Laroche elfogadhatatlannak nyilvánította továbbá a Nyugat-Magyarországra vonatkozó javaslatot is.¹²² Ezt azzal indokolta, hogy Franciaország nem tehet nyíltan olyan nyilatkozatot, amelynek célja és szándéka a béke radikális módosítása, azaz nem foglalhat állást Magyarország mellett a kért módon. Visszautasít azonban, és ellenez majd minden olyan javaslatot — bárhonnan is jönne —, amely kényszeríteni akarja Magyarországot e területek kiűritésére. Teljesíthetetlennek tartotta még a magyar kisebbségek védelmére és a jugoszláv evakuálásra vonatkozó kérést is.¹²³ A francia kormány a memorandumból teljes egészében csak a két bizottság megalakítására vonatkozó kérést fogadta el, és ehhez konkrét támogatást is ígért. Budapesten csalódottan vették tudomásul, hogy a legkisebb követeléseket sem sikerült elfogadtatniuk a franciákkal. Különösen az első — a hadseregre vonatkozó — pont visszautasítása érintette rendkívül érzékenyen a magyar kormányköröket. E kérdés továbbra is napirenden maradt, sőt a nyár folyamán a magyar politika középpontjába került. Mindez pedig a szovjet—lengyel háborúval, a Vörös Hadsereg győzelmes hadjáratával, s az azzal kapcsolats európai válsággal függött össze. Ebben a helyzetben a bolsevizmustól pánikszerűen félő magyar uralkodókörök e közvetlen veszéllyel szembeni védekezést tartották elsőrendű feladatuknak. Ez játszhatott szerepet abban is, hogy 1920 nyarán a katonai kérdés — a magyar hadsereg létrehozása és felfegyverzése — annyira lekötötte a magyar kormány figyelmét, s hogy fokozták a magyar—lengyel—román blokk megalakítását célzó diplomáciai tevékenységet. De nemcsak erről, hanem jóval többről is szó volt. Arról ti., hogy a kialakult helyzet kínálta lehetőséget: a pánikot — amely valamennyi ország kormányán és katonai vezetőin úrrá lett — kihasználják a trianoni béke katonai és területi klauzuláinak revideálásához. E lehetőség csak növekedett az által, hogy a közép-európai államok közül kevesen vállalkoztak arra, hogy felvegyék a harcot a bolsevista veszéllyel, illetve hogy Lengyelország segítségére siessenek. Elsőnek Ausztria mondta ki semleges-

¹²⁰ AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 63—65. Millerand távirata Fouchet-nak 1920. jún. 26. Uo. f. 50—152. Laroche feljegyzése Csákyval és Halmossal folytatott megbeszéléséről 1920. jún. 24. Laroche feljegyzése szerint Paléologue jóváhagyta a memorandummal kapcsolatos észrevételeit. Uo.

¹²¹ A magyar kormány azt kérte Franciaországtól, segítse elő a trianoni béke katonai klauzuláinak revideálását, az előírt zsoldos hadsereg helyett a sorozásos hadsereg megalakítását, mert — mondták — az előbbi Magyarország esetében alkalmatlan a közrend és a közbiztonság fenntartására. Lehetetlenné teszi az ország gazdasági rekonstrukcióját. Uo. PDH. 405/a dok. 408, AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 44—45. Csáky és Halmos memoranduma Paléologue-nak 1920. jún. 23.

¹²² A javaslat az volt, hogy a francia kormány támogassa Magyarországot a nyugat-magyarországi területek megtartásában. Ezzel meg tudja szilárdítani francia politikai orientációját, s megakadályozni, hogy Ausztria — amely előbb-utóbb csatlakozni fog Németországhoz —, növelje területét. Uo. — A magyar kormány elképzelése az volt — és ezt Csáky közölte Paléologue-gal —, hogy Teleki a parlamentben — egy interpellációra válaszolva — bejelenti, hogy Magyarország nem szándékozik kivonni a nyugati területekről csapatait s Millerand ezt valamilyen nyilatkozatban tudomásul veszi. PDH. 361. dok. 365—368.

¹²³ A kisebbségre vonatkozó kérés az volt, hogy a francia kormány utasítsa a szomszéd államokban levő katonai missziót, hogy azok az ottani magyarság érdekeit képviseljék. AD. Europe 1918—29 H. vol. 59. f. 44—45. Csáky és Halmos memoranduma Paléologue-nak 1920. jún. 23.

ségét. Példáját csakhamar Csehszlovákia is követte. Ezekben a kritikus napokban mindkét állam a szovjet hatalommal való viszony megjavításán fáradozott. Felvették a kapcsolatot Moszkvával. Beneš Csicserinnek küldött titkos üzenetében Csehszlovákia semlegességéről biztosította a szovjet külügyi biztost. Ezt tette Renner és Masaryk is, akik a prágai francia és angol követekkel közölték, hogy Csehszlovákia semleges marad, fegyvert sem szállít Lengyelországnak, területén senkit és semmit nem enged át.¹²⁴ A legjelentősebb hadsereggel rendelkező Jugoszlávia is a semlegesség álláspontjára helyezkedett. Románia ugyan nem tett semlegességi nyilatkozatot, hadseregét mégsem volt hajlandó a lengyel front-ra küldeni.¹²⁵ Szövetségeik magatartása váratlanul érte Millerand-t. Ezen államokban levő francia diplomatáit, a katonai missziók vezetőit hibáztatta azért, hogy erre a veszélyre nem hívták fel időben a figyelmét, illetve hogy mindezt nem akadályozták meg.¹²⁶

Ebben a helyzetben Magyarország értéke különösen nagyra nőtt, hiszen a magyar kormány rögtön maga kínálta fel a katonai segítséget Lengyelországnak, ezzel is bizonyítva — ahogy ezt a francia sajtó megfogalmazta —, hogy „ügyes államférfiakkal rendelkezik”.¹²⁷ Budapesten a kínálkozó kedvező lehetőséget azonnal fel kívánták használni arra, hogy egyik fő törekvésüket, a hadsereg felállítására vonatkozó tervüket megvalósítsák.

Teleki tehát már július 14-én visszatért a június 23-i memorandumban felvetett, akkor a franciák által visszaautasított katonai kérdésre. Felkérte Praznovszkyt, hívja fel Paléologue figyelmét arra, hogy az azóta eltelt három hét alatt „... az európai helyzet — a bolsevikok váratlan győzelme következtében — lényegesen megváltozott”.¹²⁸ Európa veszélyben van. E veszély ellen Magyarország a Kárpátokban kívánja felvenni a harcot, s ezzel teljesíteni történelmi misszióját: megvédeni Európát a Keletről jövő veszélytől. E helyzetre való tekintettel a Szövetséges Hatalmak tegyék lehetővé hét gyalogos és egy lovashadosztály létrehozását és felszerelését, különösen nehéz ágyúval.¹²⁹ Az

¹²⁴ Csehszlovákia semlegességében szerepet játszottak Lengyelországgal való ellentétei. Miután a magyar kormány lépten-nyomon azt hangoztatta, hogy Magyarországot a hadseregnek a Kárpátokon kell megvédenie, Masaryk kijelentette: „Ha országunkon keresztül keresnének (a Vörös Hadsereg) átjárót Magyarországra, a csehszlovák kormány ehhez hozzájárulását megtagadná és legjobb képessége szerint ellenállna az oroszoknak.” Lásd erről: Hajdú Tibor: Károlyi Mihály Prágában. Valóság, 1972. 9. 50—52.

¹²⁵ Csicserin üzenetet küldött a román kormánynak, hogy a szovjet hatalomnak nincsenek támadó szándékai, s a normális kapcsolat kiépítésére törekszik. Ez lehetővé tette Romániának, hogy hadseregét Erdély megőrzésére koncentrálja. AD. Europe 1918—29. H. vol. 47.

¹²⁶ A franciákat váratlanul érte Csehszlovákia semlegessége. Pellét Párizsban erős bírálatok érték emiatt. A tábornok, aki szoros kapcsolatban állt Masarykkal és Benešsel, jelentéseiben próbálta megmaragvarázni, sőt igazolni Csehszlovákia politikáját. Egyetértett Beneš közép-európai törekvéseivel (vagyis a kisantant megalakulásával). A csehszlovák tervek szerint a szinkronban vannak Franciaország politikájával. Pellé a Millerand-féle dunai konföderáció ellen foglalt állást. Ha áttanulmányozzuk a tábornok levelezését és Millerand Prágába küldött utasításait, akkor nyilvánvalóvá válnak a francia miniszterelnökkel való ellentétek. AD. Europe 1918—29. vol. 65. f. 88. Pellé 18 oldalas kézírásos magánlevele. 1920. júl. 20. Uo. vol. 65. f. 86. Uo. f. 86. Pellé levele Barthelot-nak 1920. szept. 14. Uo. vol. 57. f. 27—28. Millerand távirata a prágai francia követnek 1920. aug. 20.

¹²⁷ AMZV PZ. Paříž. Č 220, Osuský párizsi csehszlovák követ jelentése 1920. júl. 2.

¹²⁸ During the three weeks which have elapsed since suggestion was made the European situation has changed materially in consequence of the unexpected victories of the bolsheviks. PDH. 451. dok. 456. 457.

¹²⁹ Uo. Ebben az utasításban Teleki még csak a Kárpátok védelméről beszélt. Nem vetette fel a magyar hadseregnek a lengyel frontra való küldését.

elkövetkezendő hetekben Teleki miniszterelnökként is ilyen irányú tevékenységet fejtett ki (július 19-én lett miniszterelnök, de kezdetben a külügyi tárcát is megtartotta). Július 26-án tárgyalt a francia és olasz főmegbízottal és az angol helyettessel.¹³⁰ Még ugyanazon a napon újra találkozott Fouchet-val. A téma ugyanaz volt: a magyar sorozásos hadsereg felállítása, felfegyverzése és a Kárpátokba küldése.¹³¹ A mozgósítási rendelet készen állt. A 18—42-es évfolyamokat kívánták behívni.¹³² Az országban háborús hangulat uralkodott s ezt Teleki július 20-i miniszterelnöki székfoglaló beszéde csak fokozta.¹³³

A magyar kormány ugyan Nagy-Britanniához és Olaszországhoz is fordult, de a tényleges segítséget mindenekelőtt Franciaországtól várta.

Vajon Franciaország módosította-e korábbi álláspontját, kötött-e katonai megállapodást Magyarországgal?¹³⁴ Paléologue megértéssel, sőt „kifejezett rokonszenvvel” fogadta Teleki kérését.¹³⁵ De mivel a kérdés nagy jelentőségű volt, végleges döntést csak a Millerand-nal történő megbeszélése utánra ígért.¹³⁶ Millerand elvben egyetértett a tervvel, a döntésnél azonban nem hagyhatta figyelmen kívül a francia katonai körök véleményét. Ezek pedig vagy eleve elvetették az egész elgondolást, vagy pedig rendkívül nagy óvatosságot tanácsoltak. Lefevre nemzetvédelmi miniszter Mittelhauser és Pellé tábornok az előbbi — Foch marsall és Hamelin tábornok az utóbbi álláspontot képviselte.¹³⁷

A francia diplomácia vezetőinek a magyar kormánynak adandó válasznál számolniuk kellett a szövetségesek — mindenekelőtt Nagy-Britannia — álláspontjával is. Lloyd George, aki sok vonatkozásban elhatárolta magát francia kollégájának intervenciós politikájától, ellenezte a magyarok felfegyverzését és frontra küldését, mert ez — mint hangsúlyozta — Magyarország és a szomszédok közötti háborúhoz vezetne. Millerand nem kívánta veszélyeztetni küszöbön álló találkozóját Lloyd George-al, kockáztatni a tervezett angol—francia megegyezést. Úgy döntött tehát, hogy a magyarok javaslatát nem fogadja el, de nem is utasítja vissza. Ez a kettősség tükröződött Paléologue július 27-i körtáviratán. A táviratban a francia külügyi főtitkár tájékoztatta követeit a magyar kormány javaslatáról s arról, hogy Franciaország ettől elhatárolja magát, mert — mint írja — a magyar kormány hátsó szándéka — hogy abból hasznot húzzon — nyilvánvaló. („Il est évident que le Gouvernement hongrois l'a faite avec l'arrière-pensée d'en tirer part.”)¹³⁸ Mindazonáltal olyan helyzet is előállhat — folytatódik a távirat —, hogy Lengyelország megsegítésére minden erőt csoportosítanunk kell. *Ilyen esetben természetesen elsősorban szövetségeinkre gondolunk.* (Kiemelés tőlem — Á. M.) De az sem lehetetlen, hogy egy egész Közép-Európát fenye-

¹³⁰ Hohler, Nagy-Britannia főbiztosa hosszabb szabadságra ment. Ennek politikai oka volt, amire még kitérünk.

¹³¹ AD. Europe 1918—29. H. vol. 47. f. 78—79. Fouchet távirata Millerandnak 1920. júl. 26. Uo. f. 81—84. Fouchet jelentése Millerandnak. 1920. júl. 26.

¹³² AMZV PZ Budapest. Csehszlovákia magyarországi képviselőinek jelentése 1920.

¹³³ A beszédben Teleki utalt Franciaországgal való tárgyalásaira, arra, hogy Magyarország integritásának visszaszerzése érdekében gyorsan kell tárgyalni és határozni, a háborúra, amely most is folyik, felkészülni. Uo.

¹³⁴ A diplomáciai körökben s a világsajtóban elterjedt, hogy Franciaország katonai egyezményt is kötött Magyarországgal.

¹³⁵ PDH. dok. 471—472.

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ AD. Europe H. vol. 47. f. 88—90. Pellé távirata Foch marsallnak. 1920. júl. 27. Uo.

113. Hamelin tábornok távirata 1920. júl. 31. PDH. 578. dok. 578—579.

¹³⁸ AD. Europe 1918—29. T. vol. 47. f. 271—272. Paléologue körtávirata 1920. júl. 27.

gető veszéllyel szemben a magyar ajánlatot is felhasználjuk. Minisztériumom tehát úgy döntött, hogy Praznovsky elbátortalanítása nem lenne célszerű.¹³⁹ — Paléologue július 29-én közölte Praznovskyval: Millerand elvben nem ellenzi elképzelésüket, de úgy véli, még nem érkezett el az ideje, hogy bármit is tegyenek annak érdekében.¹⁴⁰

Horthyék — lévén, hogy Franciaországtól nem kaptak egyértelmű visszatartást, továbbra is napirenden tartották a kérést. Várták a megfelelő időt. Addig pedig külön — az Antanttól függetlenül — is megkísérelték, hogy meg egyezésre jussanak Lengyelországgal. Varsóban — különösen kezdetben — tartózkodóan fogadták Budapest javaslatait.¹⁴¹ A francia—magyar közeledés azonban változást hozott a magyar—lengyel viszonyban. Ezt követően a lengyel kormány kész volt tárgyalásokat kezdeni Magyarországgal. Kész volt pedig annál is inkább, mert a francia kormány erre kifejezetten kérte őket. Tette ezt maga Millerand is, aki közvetlenül hatalomra kerülése után még szükségesnek tartotta, hogy akadályozza a lengyel—magyar együttműködést.¹⁴² A változás az ún. minimális koföderációs tervvel, vagyis a magyar—lengyel—román blokk koncepciójával függött össze. Paléologue elsőrendű diplomáciai feladatának tartotta, hogy elősegítse a három állam gazdasági és politikai együttműködését. Ennek érdekében kész volt támogatni Kárpát-Ukrajna Magyarországhoz való csatolását. Paléologue kezdeményezésére és személyes közvetítésének eredményeként 1920. május 3-án a Párizsban tartózkodó Patek lengyel külügyminiszter két alkalommal tárgyalt Halmossal, majd később találkozott Bethlennel és Csákyval.¹⁴³ A megbeszélésekről Halmos feljegyzéseket készített Paléologue-nak. A feljegyzésben — amely tulajdonképpen egyezménytervezet volt — a magyar fél az alábbi ígéretek tette: 1. Magyarország kiterjeszti a francia gazdasági akciót Lengyelországra. 2. Segítséget nyújt a Ratibor körzetben megtartandó népszavazásban. 3. Megegyezik Lengyelországgal a közös határ kialakításában. 4. Katonai egyezményt köt Lengyelországgal, melynek értelmében rendelkezésére bocsátja katonai erőit a bolsevizmus, elsősorban a Szovjet-Oroszország elleni harcra. Lengyelország ennek fejében 1. támogatja Magyarországot Franciaországgal folyó tárgyalásiban. 2. Elősegíti Magyarország megegyezését Romániával területi, gazdasági és kisebbségi kérdésekben. 3. Részvételi lehetőséget kér a magyar—csehszlovák tárgyalásokon. 4. Támogatja Magyarország felfegyverzését.¹⁴⁴ A megbeszélések, illetve a tervezett megegyezés szempontjait a tárgyaló felek Paléologue-tól kapták.¹⁴⁵ Az egyezménytervezet tehát a francia politikai koncepció, pontosabban a francia—magyar tárgyalások része volt.

Patek lengyel külügyminiszter Párizsból való elutazása előtt üzent Halmosnak, hogy gondos megfontolás után kész a javasolt alapon megkezdeni a

¹³⁹ Uo. Valószínűnek látszik, hogy Paléologue Ghikával a magyar kormány politikai követeléseit letompítva közölte.

¹⁴⁰ PDH. 501. dok. 503—504.

¹⁴¹ PDH. 85. dok. 1. 88. dok., 115—116.

¹⁴² Millerand 1920. márc. 6-án a budapesti főmegbízottnak adott utasításában még ezt rögzítette. AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 14—17.

¹⁴³ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 116—117. Feljegyzés Halmos és Patek lengyel külügyminiszter megbeszéléséről. Uo. PDH. 225. dok. 268—272. „Paléologue expressed his willingness to inform confidentially the Polish Minister for Foreign Affairs who is at present in Paris about the matter and to establish contact between him and Dr. Halmos. PD, H. 255. dok. 268—272, 260. dok. 284, 267. dok. 292, 276. dok. 299—301, 281. dok. 303.

¹⁴⁴ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 116—117.

¹⁴⁵ PDH. 282. dok. 303—304.

tárgyalásokat, s ez az elkövetkezendő hetekben meg is történt. Lengyelország azonban továbbra is bizonyos tartózkodást mutatott. Ennek magyarázata főként Magyarország zavaros belpolitikája: a fehérterror — ami a világ közvéleményének felháborodását is kiváltotta —, valamint felettébb nehéz nemzetközi helyzete, Anglia szembenállása, Románia gyanakvása volt. Mindezek óvatosságra intették a lengyeleket. Mi sem jellemzőbb erre, mint az, hogy Horthy június 6-án Pilsudskihoz írt levelére a marsall csak július 10-én válaszolt.¹⁴⁶ Pilsudski egyetértett a kormányzó javaslatával, elfogadta együttműködési ajánlatát. Ezt követően a két kormány között konkrét megállapodás jött létre a fegyver- és lőszerszállítás ügyében. Erőfeszítéseket tettek az átvonulási folyosó biztosítására. Törekvésük azonban — Párizs támogatása ellenére — kudarcot vallott.¹⁴⁷ Csehszlovákia és Románia visszautasította a rájuk vonatkozó kérést. Budapesten, noha mindkét átvonulási lehetőséget fontolóra vették, mégis inkább az utóbbihoz ragaszkodtak. Itt is világosan látszik az elképzelés mögött rejlő magyar szándék: Kárpát-Ukrajna megszerzése. Franciaország és Lengyelország románbarát politikája mellett viszont nemigen lehetett számítani Romániával szembeni területi revízióra. A két ország a tervezett hármasszövetség egyik tagját nem elriasztani kívánta, hanem megnyerni. Romániát le kellett választani Csehszlovákiától és Jugoszláviától, elejét venni, hogy csatlakozzék a Beneš által tervezett kisantant tömbhöz, s megakadályozni, hogy teljesen az olasz befolyás alá kerüljön. A francia diplomácia tehát Magyarország és Románia kibékítésén fáradozott. S Paléologue szívügyének tekintette ezt a kérdést. 1920 tavaszától kezdve többirányú tevékenységet fejtett ki a cél elérése érdekében. A magyarokkal folytatott tárgyalásaiban a magyar—román megegyezés központi helyet foglalt el. Budapesten támogatták a hármasszövetség koncepcióját: ezt írásban és szóban több alkalommal megerősítették. Ezekről a tárgyalásokról Paléologue rendszeresen informálta a románokat. A külügyi főtitkár még a tárgyalások legelején, március 22-én készíttetett Halmossal egy tervezetet a magyar—román megegyezésre. A magyar kormány jóváhagyásával készült memorandum rögzítette a területi, gazdasági és kisebbségi kérdésekre vonatkozó magyar kívánságokat.¹⁴⁸ A memorandum tartalmát Paléologue másnap közölte Ghika herceggel, a párizsi román követtel, aki — a külügyi főtitkár feljegyzése szerint — a magyar ajánlatot érdekesnek tartotta s megígérte, hogy jelentést tesz róla kormányának.¹⁴⁹ A román választ nem ismerjük. Közvetett adatokból tudjuk csak, hogy Bukarestben a magyar memorandumot még tárgyalási alapnak sem fogadták el. A román kormány a területi revíziót, s egyáltalán a békeszerződés megváltoztatásának semmilyen lehetőségét nem ismerte el, különösen nem saját országa rovására. Take Ionescu közölte is a francia kormánnyal: „határozottan visszautasít minden határváltoztatásra irányuló kísérletet”. Paléologue 1927-ben készített feljegyzésében azt írta, hogy a magyar—francia tárgyalásokról mindvégig informálta a

¹⁴⁶ PDH. 321. dok. 332—333, 440. dok. 446—447. A lengyel—magyar tárgyalásokról lásd: Kovács Endre: Magyar—lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp. 1971.

¹⁴⁷ Zamoyski gróf párizsi lengyel nagykövet bizalmasan közölte Praznovszkyval, hogy a franciák készek voltak teljesíteni a magyarok kérését (az átvonulási folyosót illetően). Az erre vonatkozó döntésüket azonban a román és a csehszlovák kormány hozzájárulásától tették függővé. Bukarest és Prága ezt azonban visszautasította. Paléologue megjegyezte, hogy Románia és Csehszlovákia majd rájönnek, hogy hibát követtek el, de fél, hogy már túl késő lesz. „Paléologue remarked to Zamoyski that Rumania and Czechoslovakia will in time realize that they have made a mistake, but he fears it will be too late.” PDH. 536. dok. 542.

¹⁴⁸ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 47—50. Halmos feljegyzése 1920. márc. 22.

¹⁴⁹ Uo.

párizsi román követet, és Románia ezek tartalmát sohasem kifogásolta.¹⁵⁰ A külügyi főtitkár azonban elhallgatta, hogy tájékoztatása csak a gazdasági vonatkozású tárgyalásokra terjedt ki — ezek ellen pedig a román kormány valóban nem emelt kifogást. Az 1920. június 22-i francia—magyar megállapodást Daechner bukaresti francia követ tisztán gazdasági egyezményként tüntette fel Take Ionescu előtt, aki ezt meglelégedéssel vette tudomásul.¹⁵¹ Ez alkalommal is hangsúlyozta, hogy Magyarországgal jószomszédi viszonyt szeretne kiépíteni. Abban az esetben viszont, ha Magyarország politikája szomszédjainak bármelyikét veszélyeztetné, álláspontját megváltoztatja.¹⁵²

Amint tehát a román kormány meggyőződött arról, hogy a francia—magyar megállapodás nemcsak gazdasági jellegű kérdésekre vonatkozik, a legerélyesebben tiltakozott ellene.¹⁵³

Jugoszláviával is hasonló volt a helyzet. A magyar—francia tárgyalásokról kapott információkat kezdetben itt is megértéssel fogadták. Abból indultak ki, hogy Franciaország magyarországi politikája visszaszorítja Olaszország és Anglia ottani törekveit, keresztülhúzza a dunai konföderációra vonatkozó terveiket. A francia befolyás alatt álló Magyarország pedig kisebb veszélyt jelent az adott *status quo*-ra, mintha az az olasz vagy a brit érdekszférába tartoznék.¹⁵⁴ Ezt hangsúlyozták a francia diplomaták a prágai, a bukaresti és a belgrádi kormánynál, s elérték, hogy kezdetben megértéssel fogadták elképzeléseiket, azt a francia tervet, hogy Közép-Európa prosperitása érdekében együtt kell működni Magyarországgal. Beneš párizsi tárgyalásain e terv mellett foglalt állást,¹⁵⁵ amikor július elején a francia kormány javaslattal fordult a prágai, belgrádi és bukaresti kormányhoz, hogy Franciaország védnöksége alatt kezdje meg a közvetlen tárgyalásokat Magyarországgal, mindhárom állam pozitív választ adott. Montille — Paléologue kabinatfőnöke — Praznovskynak tett közlése szerint Beneš és Vesnić lelkesedett az indítványért.¹⁵⁶ Take Ionescu nem lekesedve ugyan, de elfogadta a francia javaslatot. Szükségesnek tartotta hangsúlyozni: „reméli, Franciaország nem Magyarország szövetségeseként fog részt venni ezeken a tárgyalásokon”.¹⁵⁷ Elsőnek Bereš indítványozta a magyar kormánynak a tárgyalások megkezdését: június 6-án Lejhanec, Csehszlovákia budapesti képviselője tett ilyen irányú javaslatot kormánya nevében Telekinek. A magyar külügyminiszter elvben üdvözölte a csehszlovák kezdeményezést. Végleges válasza előtt azonban ismerni szeretné Prága álláspontját a bojkottról.¹⁵⁸

¹⁵⁰ AD. Europe 1918—29. II. vol. 62. f. 76—77. Paléologue feljegyzése 1927. okt. 2.

¹⁵¹ AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 95—96. Daeschner távirata Millerandnak 1920. júl. 3.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 103—104. Daeschner távirata Millerandnak 1920. júl. 4.

¹⁵⁴ AD. Europe 1918—29. H.

¹⁵⁵ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 126—127. Feljegyzés Benešsel való beszélgetéséről 1920. máj. 13.

¹⁵⁶ „Montille informed me today that both Vesnić and Beneš were enthusiastic about the idea of direct negotiations with Hungary under French auspices.” PDH. 418. dok. 426.

¹⁵⁷ PDH. 455. dok. 458—459. „... the Rumanians were also pleased with the suggestion of French mediation though their attitude was more reserved than that of the others. The Rumanians emphasized their hope that France will not take part in the negotiations as an ally of Hungary” — közölte Montille Praznovszkyval.

¹⁵⁸ Lejhanec jelezte Benešnek: „az a benyomása, hogy a magyar kormány csak akkor fog tárgyalni, ha bárminemű bojkottot megszüntetik. AMZV. PZ. teleg došlé. Lejhanec távirata Benešnek 1920. júl. 6.

Ezzel majdnem egyidőben Jugoszlávia és Románia is kifejezte hajlandóságát a tárgyalások megkezdésére. A román kormány Stircea budapesti képviselőjén keresztül felajánlotta Magyarországnak a diplomáciai kapcsolatok felvételét. Csehszlovákiától és Jugoszláviától eltérően kész volt ezt megtenni még a trianoni béke ratifikálása előtt. Ehhez a francia kormánytól kért segítséget.¹⁵⁹ Paléologue támogatta a román elképzelést. Álláspontja az volt — s ezt több alkalommal Budapest tudomására is hozta —, hogy Magyarországnak mindenekelőtt Romániával kell megegyeznie, mert a tárgyalásokat Bukaresttel kell megkezdenie. A francia diplomácia vezetőinek az volt a véleményük, hogy a magyar kormány kezdetben ne vesse fel a politikai és területi kívánságokat, mert „ezek idő előtti feszegetése minden valószínűség szerint letérítené a román kormányt a nekünk kedvező útról, amelyre szemmel láthatólag a francia nyomásnak engedve rátért és teljesen a szerbek és csehek karjaiba kergetné, mi által a gyűrű körülöttünk teljesen bezáródnék”. Az adott helyzetben — szolt Praznovszky jelentése — Magyarország elsőrendű külpolitikai feladata az alakuló gyűrű széttörése. Ezt a románokkal való megegyezés útján lehet elérni.¹⁶⁰ Romániát a keleti problémák arra készítették, hogy elfogadja Paléologue tanácsát a magyarokkal való megegyezést illetően. Ferdinand király és Averescu tábornok határozottan a Magyarországhoz való közeledés mellett foglalt állást. Take Ionescu próbált lavírozni. Összeegyeztetni az összeegyeztethetlent. Beneşsel való tárgyalásait a kisantról, Magyarországhoz való közeledéssel. Figyelmen kívül hagyva csehszlovák kollegájának elképzeléseit arról, hogy előbb meg kell alakítani a kisantrót s csak azután tárgyalni Budapesttel, júliusban közvetlen megbeszéléseket kezdett Magyarországgal a két ország közötti viszony normálizálásáról.¹⁶¹ Paléologue ismét óvta a magyarokat attól, hogy érdemi tárgyalásokat kezdjenek a szomszédokkal. Ki akarta várni az opciók ratifikálását. (A rendkívüli nemzetgyűlést augusztus 7-re hívták össze.) A külügyi főtitkár ugyanis joggal tartott attól, hogy a tárgyalások eredménytelenek lesznek, mert a területi kérdés zsákutcába juttatja azokat. Ez pedig negatívan befolyásolja majd az opciók ratifikálását. Praznovsky jól látta, jelezvén azt kormányának is: „az a benyomásom, hogy a franciák bizonyos halasztást szeretnének. Montielle — Paléologue kabinetfőnöke — ismét óvott a sietségtől. Véleménye szerint az idő nekünk dolgozik.”¹⁶² A későbbi események igazolták Párizs aggályait. A megbeszélések mindhárom viszonylatban kudarcra végződtek. Az ellentétek ugyanis áthidalhatatlanok voltak.

A szomszéd államok kizárólag jogi, állampolgársági és gazdasági kérdésekről voltak hajlandók tárgyalni, a magyar kormány pedig elsősorban a határ-

¹⁵⁹ AD. Europe 1918—29. Roumanie (a továbbiakban R) vol. 50. f. 97—98. Praznovszky feljegyzése a francia külügyminiszternek 1920. aug. 4. Uo. f. 109., Saint-Aulaire jelentése Millebrand-nak 1920. aug. 12. Uo. f. 118. Paléologue körtávirata 1920. aug. 17.

¹⁶⁰ Országos Levéltár Külügyminisztérium (a továbbiakban O. L. Küm.) K 74. — 1920. Párizs. Bejövő számjeltáviratok Praznovszky távirata Telekinek 1920. aug. 23.

¹⁶¹ Serie politica Roumania 1920. pacco 1920. fasc. 6670. Martin távirata Sforzának 1920. júl. 14. O. L. Küm. K. 74. 1920. Bejövő számjeltáviratok. Marffy Mantuano távirata Csákynek Take Ionescu-val való beszélgetéséről. 1920. szept. 30. Serie politica Csehszlovachia 1920. Pacco 938. fasc. 1853. Martin bukaresti olasz követ távirata Sforzának 1920. aug. 18. Uo. Serie politica Roumania 1920. Pacco 1520. fasc. 6670. Martin távirata Sforzának 1920. aug. 22. PDH. 489. dok. 491. E dokumentum tévesen utal arra, hogy a magyar—román tárgyalások a határra is vonatkoztak. AD. Europ R. vol. 35. f. 204. Feljegyzés 1920. dec. 13.

¹⁶² „I have the impression that the French would like to have some delay. Montille (Paléologue kabinetfőnöke) warned me against pressing the matter to much. In his opinion time is working in our favour” — szolt Praznovsky távirata. PDH. 955. dok. 458—459.

rendezésről: a *lettre d'envoi*-ra hivatkozva területi engedményeket kért. Ezt pedig valamennyien a leghatározottabban visszautasították. A Millerand-féle kísérőlevelet nem ismerték el, mert nem tekintették a békeszerződés részének. Azt — mondták ők — nem is írták alá.¹⁶³ A területi problémát tehát sem most, sem később nem voltak hajlandók szóba hozni.

Paléologue számolt ezzel. Kezdetől fogva kételkedő volt ebben a kérdésben. Tisztában volt vele, hogy egész Duna-konföderációs terve ezen áll vagy bukik, hiszen ez a kérdés egész koncepciójának alapfeltétele volt. Tisztában volt azzal is, hogy enélkül nem lesz sem opció, sem magyar—francia együttműködés, sem dunai konföderáció. Abban reménykedett tehát, hogy később majd megteremtődnek a feltételek, illetve hogy a szomszédokra gyakorolt gazdasági nyomással sikerül azokat megteremteni — ezért az általa kezdeményezett tárgyalások elodázására törekedett. A későbbiek folyamán — a júliusi események hatására — azonban a tárgyalási feltételek nemhogy javultak, inkább rosszabbodtak. Lásuk röviden ezeket az eseményeket.

Június 22-én Saint-Sauveur gróf egy francia delegáció élén Budapestre érkezett. Látványosan fogadták. Horthy Gödöllőn is vendégül látta. Tárgyalt Apponyival, a magyar kormány tagjaival. Budapesti tapasztalatairól részletes beszámolót készített, amelyben elemezte Magyarország politikai és gazdasági helyzetét. Megállapította, hogy Magyarország új határain belül a szomszéd államokkal való gazdasági megegyezés nélkül nem tud létezni.¹⁶⁴ A gazdasági helyzetet valamennyi utódállamban aggasztónak tartotta, mert egyik sem tudja saját szükségleteit kielégíteni. *A gróf szerint egységes gazdasági rendszert vagy föderációt kell szervezni, amely Közép-Európa és a Balkán valamennyi államát magába foglalná. Ezek az államok gazdasági szempontból egységet képeznének, melyet nem szabadna megbontani.*¹⁶⁵ „Gazdasági szempontból nem lehet magyar, csehszlovák vagy osztrák politikát csinálni. Egységes irányítású közép-európai gazdaságpolitikát kell folytatni, amely figyelembeveszi az eltérő érdekeket, s megfelelő egyezmények segítségével összehangolja azokat.”¹⁶⁶

¹⁶³ Az új dokumentumok más megvilágításba helyezik a magyar—csehszlovák tárgyalásokat is. Módosítják az addigi álláspontot, amely szerint Masaryk és Beneš hajlandó volt területi engedményekre. Tény, hogy mindkét államférfi, de főleg az előbbi, számtalanszor tett ilyen kijelentést. A tárgyalt időben is Masaryk Sforza külügyminiszterrel közölte, Csehszlovákia kész revideálni a határokat Magyarország javára. „Masaryk ebbe a dire repetutamente a Mago che Ceco-Slovachia avrebbe fatto spontaneamente sensibili rettifiche frontiere Slovacchia favore Ungheria per dimostrare spirite conciliativoed equitative” — hangzik Sforza távirata. ASMAE. Serie politica 1918—30. Ungheria 1920. pacco 1741. Telegrammi in portenza. Sforza távirata a prágai követnek 1920. febr. 18. Masaryk több ilyen, és ehhez hasonló kijelentést tett a későbbi évek során is. Tény azonban az, hogy amikor konkrétan felvetődött a revízió kérdése, Beneš azt a leghatározottabban visszautasította. Erről tanúskodnak az alábbi sorok: „Beneš odpověděl že lettre d'envoi není součástíkou mírové smlouvy není námi podepsaná nenávazuje nás” — hangzik Benešnek a magyar államférfiakkal folytatott beszélgetésről készített feljegyzés. AMZV. PZ. Beneš feljegyzése 1921. márc. 21. „Teleki a Grätz v důvěrnem jednání s Benešem žádali zase ústupky území. Po odmítnutí naznačili, že nemají zájem na další jednání.” AMZV. PZ. Praga 83. Feljegyzés Beneš brucki tárgyalásairól Telekivel és Gratzcal.

¹⁶⁴ „... la situation est très grave. La Hongrie dans ses nouvelles frontières est sans accords économiques avec ses voisins ne peut pas vivre.” AD. Europe 1918—29. H. vol. 55. f. 169—177. Saint-Sauveur gróf jelentése 1920. aug. 4.

¹⁶⁵ Ces pays de l'Europe Centrale et des Balkans forment dans le nouvel état des choses un ensemble, un tout complet au point de vue économique qui ne peut être dissocié.” Uo.

¹⁶⁶ Il n'est donc pas possible de faire au point de vue économique une politique hongroise, tchéco-slovaque ou autrichienne il est nécessaire de faire une politique Europe Centrale avec

Saint-Sauveur gróf tapasztalata és javaslatai alátámasztották Millerand-ék eddigi információit, egybeestek a francia miniszterelnök konföderációs koncepciójával.

A gróf budapesti tartózkodása alatt tájékozódott, tárgyalta, javaslatokat tett. Megállapodást azonban nem kötött. Mégis — elutazása után — szárnyra kelt az a hír, hogy Gödöllőn titkos egyezményt írt alá. Az egyezmény szövegét Renner vásárolta meg 100 000 koronáért a magyar pénzügyminisztérium egyik tisztviselőjétől.¹⁶⁷ Az osztrák kancellár az állítólagos titkos egyezményt átadta Benešnek, aki ezt tiltakozó jegyzék kíséretében azonnal Párizsba továbbította. A tizenegy oldalas dokumentum — amelyet állítólag 19-ről 20-ra virradóra írtak alá Horthynál Gödöllőn — a legaprólékosabban feltünteteti azokat a területeket, amelyeket Magyarország visszakap. Az állítólagos egyezmény célja ugyanis a trianoni és Saint-Germain-i béke radikális megváltoztatása.¹⁶⁸

A dokumentum vagy hamisítvány, vagy pedig az akkoriban tömegével készült magyar tervek egyike lehetett. Ezt az állítólagos egyezményt használta fel Beneš és Renner arra, hogy éles kirohanásokat intézzen a francia—magyar közeledés ellen. S támogatta őket ebben Németország, Jugoszlávia, Románia, Anglia és Olaszország — valamint részben az USA is —, hitelt adva a hírverésnek, s támadva miatta a francia kormányt.¹⁶⁹ Amikor pedig diplomáciai körökben és a sajtóban a francia—magyar megegyezés körüli lármát a tetőpontjára hágott, lényegében a két állam kapcsolatkeresése már elvesztette régi intenzitását. Mindkét fél — de főleg a magyar — a visszavonulás lehetőségét fontolgatta.

une direction unique d'ensemble qui tienne compte des différents intérêts et les associent entre eux par des accords appropriés" — hangzik gróf Saint-Sauveur feljegyzése. Uo. AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 178. A prágai francia követ jelentése Millerandnak 1920. aug. 9.

¹⁶⁷ A dokumentumon Saint-Sauveur aláírása is szerepel. A gróf júl. 24-én érkezett Budapestre. Az egyezményt pedig állítólag 19-ről 20-ra virradó éjjel írták alá.

¹⁶⁸ AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 181—192. A francia—magyar titkos egyezmény. A magyar külügyminisztérium által publikált iratok között ez az egyezmény nem szerepel. Ha ilyen létezett volna, akkor ezt a magyar kormány 1939-ben közzé tette volna. Ma már egyre többet ismerünk a francia—magyar tárgyalások valódi történetéből és egyre világosabban látjuk a háttérét és a célját. Azt, hogy a francia diplomácia vezetői az ígéretek és biztatások mellett meddig kívántak elmenni a revízió kérdésében, és milyen feltételek mellett, hogy Franciaország sem politikai, sem katonai egyezményt nem kötött Magyarországgal, csak politikai jellegű deklarációt adott, amely implicite magában foglalta a területi revízió lehetőségét. Továbbá, hogy Millerand lényegében az adott *status quo* alapján állott, és csak kisebb mérvű határkorrekcióra gondolt. Paléologue viszont a békeszerződés revidálásában ennél tovább ment: ő komolyabb határkiigazításokat is megengedhetőknek tartott. Ezt szóban több alkalommal ki is fejtette a magyar delegáció tagjainak. Így 1920. jún. 20-án Csákynek, amikor közölte, hogy miért hagyta ki az írásos delegációból, a béke alapstruktúráját védő korábbi mondatot. „Paléologue intimat-ed that the omission of this phrase signifies the willingness of the French Government to overlook in our favour, if necessary the general structure of the treaty” — szól Csáky jelentése. PDH. 378. dok. 378. Ezt bizonyítja az is, hogy Paléologue elfogadta Halmos ápr. 23-i memorandumát tárgyalási alapnak. Paléologue bukása után a képviselőházban nyíltan beszéltek a volt külügyi főtitkár erre irányuló törekvéseiről. Lásd Paul Boncour hozzászólását: Chambre des députés 1-re séance du mardi 7. juin 1921.

¹⁶⁹ Lásd erről: AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 180. A prágai francia követ jelentése 1920. aug. 9. Uo. f. 193. A prágai francia követ jelentése 1920. aug. 11. Uo. f. 196. Pontalis bécsi francia követ távirata 1920. aug. 13. Uo. f. 208—209. Charles Roux román francia követ távirata 1920. aug. 30. Uo. f. 200. Fouchet budapesti francia főmegbízott távirata 1920. aug. 18. Uo. vol. 58. f. 175—176., 189. Marcilly Franciaország berlini képviselőjének távirata Millerandnak 1920. jún. 4. és jún. 6. ASMAE. Série politique 1920—30. Ungheria 1920. pacco 1741. Telegrammi i portenza.

Nem kétséges, a belpolitikai tényezőket: a belső ellenzék egyre fokozódó támadásait, amely mindkét fél részéről óvatosabb politikát követelt, aligha lehet a kérdés elemzésénél figyelmen kívül hagyni. A kérdést azonban mégis elsősorban külső tényezők: a nemzetközi erőviszonyok döntötték el. Mindenekelőtt Nagy-Britannia politikáját kell emlitenünk. Már utaltunk arra, hogy a Foreign Office kezdettől fogva szembeszállt a Millerand dunai terveivel, támadta annak Magyarországgal kapcsolatos politikáját. Május első hetében — tehát a francia—magyar tárgyalások legkezdetén — Hohler angol főmegbízott kormánya utasítására ellenakciót indított. Horthyt — akivel szoros kapcsolatot tartott fenn — igyekezett Franciaország ellen hangolni. Felhívta a kormányzó figyelmét arra, hogy Franciaország maga is rendkívül nehéz gazdasági és pénzügyi helyzetben van — az USA és Anglia segítségére van utalva —, tőle tehát nemigen lehet támogatást remélni.¹⁷⁰ Május 27-én pedig írásos megkeresést, demarsot nyújtott át a kormányzónak, amelyben már tiltakozott a francia—magyar gazdasági tervek ellen, s egyben felajánlotta az angol—magyar gazdasági kapcsolatok szorosabbra fűzését.¹⁷¹ Június 4-én Anglia jegyzéket küldött a magyar kormánynak, amelyben tiltakozott a magyar vasutak bérbeadása ellen, mert — hangsúlyozza a jegyzék — ez a trianoni béke jóvátételre vonatkozó cikkelyével ellentétes. Az ügyvivő megemlítette, hogy kormánya Párizsban is szót emelt ez ellen: a budapesti tiltakozással egy időben Derby párizsi angol követ átadta Millerand-nak Curzon levelét, amely tiltakozik a francia—magyar kombinációk ellen.¹⁷² Az angolok energikus közbelépte után Teleki erősen ingadozni kezdett, bátortalan lett. — A június 22-i egyezmény aláírásához végül mégis hozzájárult, mivel Paléologue francia külügyi főtitkár az angolok budapesti tiltakozását jelentéktelennek minősítette, a párizsit pedig letagadta. Ezt tette mind a Halmossal való beszélgetésében — Halmos Teleki utasítására érdeklődött nála az angol intervencióról¹⁷³ —, mind pedig Fouchet-nak küldött táviratában.¹⁷⁴ S ami pedig végképp helyrebillentette Teleki egyensúlyát, az az volt, hogy Paléologue bizalmasan közölte Halmossal: Anglia és Franciaország között megállapodás van a magyar kérdésben. Fouchet pedig tudatta Telekivel, hogy Paléologue a kérdést megvitatta Derby párizsi angol nagykövettel, és az ügy elrendeződött.¹⁷⁵ Csáky június 10-i jelentésében újra kitért erre a kérdésre. Rögzítette ezzel kapcsolatos benyomásait és információit. Ezek szerint létezik egy angol—francia megállapodás, amelynek értelmében Magyarország Franciaország érdekszférájába tartozik.¹⁷⁶ Hohler akciójának célja, rémíteni a franciákat és bizonyos elő-

¹⁷⁰ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 154—162. Fouchet jelentése Millerandnak 1920. máj. 12.

¹⁷¹ „La situation et très émouvante depuis le commencement de la semaine à cause des démarches et paraît-il de l'arrogance de mon collègue anglais, qui a porté avant hier matin au Regent des offres de Londres.” AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 146. Fouchet jelentése Millerandnak 1920. máj. 27.

¹⁷² AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 198. Fouchet távirata Millerandnak 1920. jún. 8. PDH. 315. dok. 328. A békeszerződés eme paragrafusa szerint az ország állami vagyonát lefoglalja jóvátételi fedezetnek. A francia kormány tisztában volt azzal, hogy a tervezett optio valóban ellentétben áll a békeszerződés jóvátételére vonatkozó döntéseivel. Erről tanúskodik a francia külügyminisztériumban megtalálható feljegyzés, amely a jogi szakértő álláspontját tartalmazza. Uo. f. 204—205. Feljegyzés 1920. jún. 9.

¹⁷³ PDH. 327. dok. 338.

¹⁷⁴ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 204. Feljegyzés Halmos látogatásáról 1920. jún. 9. PDH. 342. dok. 349.

¹⁷⁵ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. Paléologue távirata Fouchet-nak.

¹⁷⁶ PDH. 342. dok. 349. 409. dok. 415—416.

nyöket biztosítani a britek számára, mielőtt átengedik Magyarországot Franciaországnak.¹⁷⁷

Paléologue még ugyanazon a napon (június 9-én), amikor Fouchet-t informálta, hogy „a brit kormány ez ideig semmilyen közlést nem tett a francia kormánynak Magyarország opcióügyében”,¹⁷⁸ feljegyzést készített, ahol leírja: egy nappal korábban Lord Derby hivatalosan közölte a francia kormánnyal az opciókkal kapcsolatos ellenvetéseit, Millerand kitérő választ adott neki,¹⁷⁹ hogy ilyen ügyet nem ismer.¹⁷⁹ A francia diplomácia vezetői e taktikai húzással érték el, hogy a magyar kormány Hohler közbelépése ellenére aláírta az opciókat.

Az opciók aláírásának híre bombaként hatott a Foreign Office-ban. Ezt követően az angolok fokozták nyomásukat a magyar és a francia kormányra. Mindenáron meg akarták akadályozni az opciók ratifikálását. Június 26-án Johnson angol ügyvivő — Hohler félévre szabadságoltatták, az opciók aláírását ugyanis az ő számlájára írták — felkereste Telekit, s kormánya nevében választ kért a június 4-i angol jegyzékre. Teleki azt válaszolta, hogy a kérdést Paléologue megvitatta Lord Derby párizsi angol nagykövettel, és a dolgok elrendeződtek. Johnson ezt az állítást valótlannak minősítette, mert — mint közölte — kormányának nincs tudomása Paléologue állításáról.¹⁸⁰ Két nappal később, június 30-án Johnson átadta Telekinek Curzon angol külügyminiszter levelét, amely tiltakozik az opciók ellen, ezek ugyanis ellentétben állnak a békeszerződéssel.¹⁸¹ Újabb két napra rá Sir Hugh Lewick, a Jóvátételi Bizottság angol tagja levelet intézett Fouchet-hoz, amelyben felvilágosítást kért a magyar—francia gazdasági és politikai megállapodásról. Hangsúlyozta, hogy az egész ügylet ellentétben áll a békeszerződéssel.¹⁸² London a politikai támadással egy időben gazdasági oldalról is fokozta nyomását a magyar kormányra. Június 25-én (három nappal az opciók aláírása után) Stead ezredes — Troubridge admirális volt vezérkari főnöke, — fogadást tartott a Ritz szállóban a bank megalapításának egyéves évfordulója alkalmából. A fogadáson jelen volt a magyar politikai és gazdasági élet számos vezető tagja, köztük maga a miniszterelnök is. Stead pohárköszöntőjében védelmébe vette Anglia magyarországi gazdasági érdekeit. Hangsúlyozta, hogy Magyarország ma szabad, és Anglia érdekelve van prosperitásában. A legszorosabb pénzügyi kapcsolatot kell létrehozni London és Budapest között. A Duna révén Magyarország Anglia szomszéda lett, s az kész segíteni meggyengített gazdasága függetlenségének megőrzésében. Magyarország — hála szerencsés földrajzi fekvésének — KeletEurópa tengelye. Fontos szerepet kell játszék ebben a térségben. Az angol barátság az, amely segíthet neki ebben. A miniszterelnök válaszában Anglia jóindulatát méltatta s kifejezte reményét, hogy ez a jövőben is megmarad.¹⁸³

¹⁷⁷ Uo.

¹⁷⁸ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 202. Paléologue távirata Fouchet-nak 1920. jún. 9.

¹⁷⁹ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 203. Paléologue feljegyzése 1920. jún. 9. „Il y a un jour que Lord Derby avait de son côté notifiée au gouvernement français son opposition. Millerand lui avait répondu qu'il ignorait cette affaire” (optiókról volt szó). Uo.

¹⁸⁰ AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 82—83. Fouchet távirata Millerandnak 1920. jún. 30. PDH. 409. dok. 415.

¹⁸¹ PDH. 409. dok. 415—416.

¹⁸² AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. Sir Lewick levele Fouchet-nak 1920. júl. 2.

¹⁸³ Fouchet részletesen számolt be a fenti fogadásról. Felhívta kormánya figyelmét arra, hogy az egész a francia—magyar gazdasági közeledés ellen irányul. AD. Europe 1918—29. H. vol. 59. f. 68—71. Fouchet jelentése Millerandnak 1920. jún. 26.

Az opciók aláírása után a Magyarországért folytatott angol—francia vetélkedés tehát csak fokozódott. A franciák ekkor még nem voltak hajlandók visszavonulni. Ellenkezőleg, fokozták diplomáciai tevékenységüket azok végleges megszerzéséért, s csak utána kívántak alkudozni Nagy-Britanniával. Útókártyának akarták őket felhasználni a tervezett Millerand—Lloyd George találkozóon, amelyen a magyar kérdést is napirendre tűzték. A francia külügyminisztériumban található egy feljegyzés, amely utal erre, leszögezvén: az opció abból a szempontból fontos, hogy más angol követelésekkel szembe lehessen szállni.¹⁸⁴ A franciák csak később — július végén, illetve augusztus elején —, az angol—francia találkozó után kezdték meg a visszavonulást. Ekkor már — az angolokra való tekintettel — utasították vissza a magyarok kérését, hogy ti. Millerand, Foch fogadja a Párizsba induló magyar delegációt.¹⁸⁵ Mindez csak fokozta a magyar kormány megtorpanását, Franciaországtól való távolodását, s erősítette azt a folyamatot, amely Magyarországon június végén — az angolok másodikori közbelépésére — kezdődött. Ezek az események nyilvánvalóvá tették a magyar kormány előtt, hogy Anglia nem mondott le Magyarországról, nem engedte át francia érdekszférába, ahogy ezt Paléologue elhitetni igyekezett. A francia kormány ugyan továbbra is kitartott amellett, hogy Londonnal megegyezett a magyar kérdésben, továbbá, hogy az angolok semmilyen tiltakozást nem nyújtottak be náluk¹⁸⁶ — de Budapesten ezt már kételkedve fogadták. Magyarország — ha lassan is — távolodni kezdett Franciaországtól. S ezt a folyamatot már nem lehetett megállítani.

A magyar—francia elhidegülésben szerepet játszott Olaszország is. Róma kezdettől fogva kitartóan munkálkodott azon, hogy keresztülhúzza Franciaország Magyarországgal kapcsolatos terveit. Utaltunk már arra, hogy az olasz kormány hármass — Ausztriából, Magyarországból és Romániából álló — csoportosulást kívánt létrehozni, s a föderáció tengelye ugyancsak Magyarország lett volna. Érthető tehát, hogy a francia—magyar közeledést nem nézte jó szemmel. Nem kívánta, hogy Franciaország rátegye a kezét Magyarországra. Ezt mindenképpen meg akarta akadályozni. Miután pedig nyilvánvalóvá vált, hogy önmaga ehhez kevés, Anglia mellé zárkózott fel, az ő akciójához csatlakozott. (A felállás tehát ugyanaz, mint a békekonferencián: angol—olasz együttműködés Franciaország ellen.) Fouchet budapesti francia követ több alkalommal hívta fel a Quai d'Orsay figyelmét a budapesti brit és az olasz főmegbízott franciaellenes együttműködésére.¹⁸⁷ Cerruti olasz főmegbízott mindvégig nagy figyelemmel kísérte a francia—magyar tárgyalások alakulását, s azokról részletes beszámolókat küldött Sforza külügyminiszternek.¹⁸⁸ Az olasz külügyminiszter igyekezett a franciák ellen hangolni a magyar politikai köröket. Sötét színekben ecsetelte Magyarország franciabarát politikájának súlyos következményeit. Hangsúlyozta, Budapesten tévednek, amikor azt hiszik, hogy a franciáknak tett koncessziók révén megjavíthatják kapcsolataikat a Szövetséges Hatalmakkal.¹⁸⁹ Az olasz diplomaták sokoldalú tevékenységbe kezdtek Franciaország

¹⁸⁴ AD. Europe 1918–29. II. vol. 58. f. 205. Feljegyzés 1920. jún. 8.

¹⁸⁵ PDH. 550. dok. 555. 559. dok. 561–562.

¹⁸⁶ AD. Europe 1918–29. II. vol. 59. f. 99–101. Fouchet jelentése Millerandnak 1920. júl. 3. PDH. 409. dok. 415–416.

¹⁸⁷ AD. Europe 1918–29. II. vol. 58. f. 54–55. Feljegyzés 1920. jún. 20. Uo. f. 6–10. Fouchet jelentése Millerandnak 1920.

¹⁸⁸ ASMAE. Serie Politica 1920. 30. Ungheria 1920. pacco 1741. f. 8061. Cerruti távirata Sforzának 1920. jún. 7., uo. f. 8058. Cerruti távirata Sforzának 1920. jún. 25.

¹⁸⁹ PDH. 581. dok. 578. 617. dok. 605–606.

magyarországi politikája ellen. Rámutattak arra, hogy Franciaország politikailag nem támogathatja Magyarországot, mert nem érdeke, hogy erős és nagy legyen.¹⁹⁰ Ez egyedül Olaszországnak érdeke. Franciaország pillanatnyilag ugyan elfordult Csehszlovákiától, de ez ideiglenes. Tévedés volna azt gondolni, hogy a franciák ezt az országot kihagyták politikai számításaikból.¹⁹¹ Felhívták a magyar kormány figyelmét arra, hogy egy állam sem képes egyszerre barátságban lenni Franciaországgal is, Németországgal is. Ha Magyarország francia támogatásra számít — ellenséges Németországgal lesz dolga.¹⁹² Az opciók aláírása után Olaszország — akárcsak Anglia — egyértelműbben és határozottabban lépett fel a gazdasági és politikai érdekeit rendkívüli módon veszélyeztető francia—magyar társulás ellen.

Június 28-án Cerruti kormánya nevében tiltakozott a magyar—francia közeledés miatt. Ezt július 3-án megismételte. Az olasz főmegbízott hangsúlyozta, hogy a francia—magyar együttműködés rossz benyomást keltett mind Angliában, mind pedig Olaszországban. Emlékeztette Kányát, hogy Huszár miniszterelnök és gróf Somssich külügyminiszter februárban neki személyesen kijelentette, hogy Magyarország politikáját Olaszországra kívánja alapozni, minthogy közösen kell védekezniük a pánszláv veszéllyel szemben. Eme kezdeményező első lépésen túl a magyar fél semmit sem tett, hogy Budapest Róma közeledését valóban elősegítse. Kánya, a külügyminiszter állandó helyettese válaszában rámutatott arra, hogy a nemrég megkezdett francia—magyar tárgyalások olyan messzire jutottak el, amire Budapesten nem is számítottak. Kifejtette ama nézetét, hogy a francia—magyar közeledés semmiképpen nem zavarhatja meg a baráti kapcsolatokat a Szövetséges Hatalmak más tagjaival. „Ha most Franciaország követi Olaszország és Anglia példáját és némileg barátságosabb magatartást tanúsít irányunkban — folytatta Kánya —, ez még nem elegendő ok arra, hogy Anglia és Olaszország hátat fordítson Magyarországnak.” Az olasz—magyar viszony megtorpanásáért a felelősséget az olasz kormányra hárította, mert — ahogy érvelt — Olaszország Romániával kapcsolatos politikája, amely figyelmen kívül hagyta a magyar érdekeket, akadályozta a magyar kormányt abban, hogy eredeti tervét megvalósítsa. Cerruti rámutatott Románia fontosságára, a tervezett közép-európai egyensúlyozó blokk számára. Ennek érdekében Magyarországnak normalizálnia kell viszonyát a román kormánnyal. Még azon az áron is, ha egyelőre elfogadja a román feltételeket, vagyis e viszonylatban elismerni a kialakult helyzetet. Ami nem jelenti, hogy a későbbiek során ez nem módosul. Bízik abban, hogy Erdély autonómiája már most megvalósítható.¹⁹³

Franciaország Romániával kapcsolatos „tanácsai”, mint láttuk, nem akadályozták a francia—magyar közeledést. Itt tehát másról is szó van. Arról tudniillik, hogy Olaszország potenciális lehetőségei egy revízió keresztülviteléhez jelentéktelenek voltak. Budapesten azt a hatalmat kívánták előnyben részesíteni, amely képes volt bizonyos engedményekért másirányú kárpótlások kieszközölésére. Ilyen hatalomnak — a tárgyalt időben — Franciaországot tartották. Az Egyesült Államok magatartására a magyar—francia közeledéssel kapcsolat-

¹⁹⁰ PDH. 369. dok. 372. ASME Serie Politica 1920—30. Ungheria 1920. pacco 174. f. Cerruti távirata Sforzának 1920. jún. 16.

¹⁹¹ Uo.

¹⁹² PDH. 433. dok. 437.

¹⁹³ PDH. 415. dok. 421—423. ASMAE. Serie Politica Roumania 1920. pacco 1520. fasc. 6670. Martin távirata Sforzának 1920. júl. 14.

ban — lévén, hogy az eléggé indifferens volt¹⁹⁴ — jelen tanulmányunkban nem térünk ki.

Anglia és Olaszország fent vázolt politikája nemcsak Magyarországra, hanem szomszédaira is hatással volt. Az előbbi — mint láttuk — visszavonulásra készítette, az utóbbiakat támadásra, határozott fellépésre serkentette. A harc élén Beneš állt. A csehszlovák külügyminiszter gyümölcsöztetni kívánta a helyzet adta lehetőségeket: meg akarta valósítani a kisantra vonatkozó régi tervét.

Javában dült még a háború, de a nemzeti mozgalom emigrációban levő vezetői már terveket szöttek a háború utáni együttműködésről, arról, hogyan fogják egyesíteni a birodalom helyén keletkezett kis független államokat. Masaryk több tervet dolgozott ki erre: Közép-Európa átszervezésére vonatkozó koncepciója ugyanis az idők folyamán — az aktuális helyzethez alkalmazkodva — többször változott — mégpedig minden esetben szűkült. Az általa elképzelt Közép-európai Unió a független államok létrejöttével együtt kezdett szétesni. Történt pedig ez azért, mert a nacionalizmus virágkorát élő, különböző társadalmi berendezkedésű, eltérő gazdasági és politikai érdekű államokat nehéz volt egyesíteni. A háború után Masaryk szövetségi tervei *ad acta* kerültek. A megváltozott helyzetben Prága csak a Csehszlovákiából, Jugoszláviából és Romániából álló szűk szövetségi rendszer létrehozásában volt érdekelve. Beneš erre irányuló diplomáciai erőfeszítései azonban kudarcot vallottak. Az a tény, hogy valamenynyien az Osztrák-Magyar Monarchia területén keletkeztek, illetve a birodalom területeivel gyarapodtak, nemcsak a közös érdekek, hanem a köztük levő ellentétek forrása is lett. Törekvésük, hogy határaikat minél jobban kitégítsák, sértesse szomszédaik érdekét. A különböző területekért, a nagyobb zsákmány megszerzéséért tehát egymással is csatáztak. A feszültség különösen Románia és Jugoszlávia között éleződött ki. Határincidensek voltak napirenden, s már-már háború kirobbanásától kellett tartani a két állam között. S ha mindehhez hozzávesszük azt, hogy a három állam földrajzi fekvése eltérő külpolitikát feltételezett, továbbá azt, hogy különböző társadalmi berendezkedésük is fokozta köztük a feszültséget, akkor érthetővé válik, hogy Beneš — minden erőfeszítése ellenére — még a magyar kérdésben sem tudta szinkronba hozni a három állam politikáját (holott tulajdonképpen ez volt köztük az egyetlen összekötő kapocs). Ez magyarázza azt a tényt, hogy nem sikerült összehangolniuk tevékenységüket a Károlyi-kormány és a Tanácsköztársaság ellen. Jugoszlávia — lévén, hogy Magyarország elismerte a belgrádi egyezményt — elhatárolta magát a csehszlovák-román tervektől és akcióktól, s csak a József főherceg jelölésével kapcsolatos események után kezdett felfigyelni Beneš javaslataira.¹⁹⁵ Csehszlovákiával közösen tiltakozott a békekonferencián a főherceg hatalomra kerülése ellen. Akciójuk sikeresnek bizonyult, s ennek következtében a két állam között szorosabb lett a kapcsolat. A csehszlovák-román viszonyt azonban a tárgyalt időszakban az elhidegülés jellemezte.¹⁹⁶ A párizsi békekonferenciáig a három állam közötti együttműködés tehát mindvégig esetleges és bilaterális volt. Egységes akciójukra először a trianoni béketárgyaláson került sor. Ezt követően újra külön utakon jár-

¹⁹⁴ Az Egyesült Államok diplomatái figyelemmel kísérték az eseményeket. Erről jelentéseket küldtek. Hivatalosan nem tiltakoztak a francia-magyar kombináció ellen. Az amerikai sajtó azonban, hitelt adva a titkos egyezményről szóló híreknek, támadta a francia kormányt, ami ellen Millerand-ék tiltakoztak.

¹⁹⁵ Belgrádban József főherceg jelölését a Habsburg-restauráció első lépésének fogták fel.

¹⁹⁶ AD. Europe 1918—29. H. vol. 58. f. 200. Csehszlovákia jegyzéke. ASMAE. Serie Politica Roumania 1920. pacco 1520. fasc. 6670. Csehszlovákia tiltakozó jegyzéke 1920. ápr. 29.

tak. Beneš szerződési javaslatát mind Jugoszlávia, mind pedig Románia vissza-utasította. Ebben 1920 nyaráig következetesek maradtak.¹⁹⁷

A francia—magyar titkos egyezmény azonban egymás felé lökte a három államot, s a köztük levő viszony alakulásában szinte katalizátor szerepet játszott. A csehszlovák diplomácia vezetője azonnal fölismerte az adott légkör nyújtotta lehetőségeket — Jugoszlávia és Románia pánikban élt: tisztában voltak azzal, hogy a magyar revíziós törekvések Franciaország támogatása mellett potenciális veszélyt jelentenek, hogy Beneš mostani üzenete — „Magyarország már nem ellenségünk, hanem riválisunk”¹⁹⁸ — a tényleges helyzetet konstatálja. Július végétől élénk összeköttetés jött létre Belgrád, Bukarest és Prága között. Ninčić Csehszlovákiába utazott s megtárgyalta Benešsel az új helyzetet. A két külügyminiszter megállapodott a szerződés megkötésében. Beneš, Belgrádba készült az egyezmény aláírására. Elutazása előtt közölte Rennerrel, hogy a franciák által támogatott magyar revíziós törekvések szükségessé teszik a kisantant megalakítását.¹⁹⁹

A francia kormány éberén — és nagy elégedetlenséggel kísérte figyelemmel Beneš minden lépését. A három állam fővárosaiba akkreditált követek utasítást kaptak, hogy minden vele kapcsolatos információt jelentsenek. Nem érdektelen megjegyezni, hogy valamennyi — Pazzi prágai, Fontenay belgrádi és Dachner bukaresti — francia követ Benešek oldalán állt.²⁰⁰ Praznovsky egyik jelentése is utalt arra, hogy a Millerand-féle politikát nagymértékben akadályozza az, hogy a diplomáciai testület és a külügyminisztérium egyes osztályai szemben állnak külpolitikai koncepciójával. Hibáztatja a francia miniszterelnököt, hogy csak részben cserélte ki a diplomatákat s a Quai d'Orsay vezetőit.²⁰¹

S itt fel kell hívunk a figyelmet a kisantant megalakulásával kapcsolatos egyik igen lényeges — s eddig eléggé elhanyagolt — tényezőre, mégpedig Benešek nagyhatalmi támogatására. E nélkül a támogatás nélkül ugyanis nem valószínű, hogy Beneš — bármennyire elszántan is küzdött — diadalra tudta volna vinni e szövetség létrehozására vonatkozó tervét. Franciaország szembenállását Anglia és Olaszország ellensúlyozta. E két állam — franciaellenes megfontolásból — Beneš oldalára állt (bár ez Olaszországnál nem volt egyértelmű).

Mi volt Anglia és Olaszország álláspontja a kiépülő szövetségi rendszerrel kapcsolatban? Utaltunk már arra, hogy London gazdasági szempontból érdekelt volt a Monarchia területén keletkezett valamennyi állam újbóli egyesítésében. (Sőt, ennek érdekében konkrét lépéseket is tett.) Amikor azonban 1920 nyarán — a magyar—francia megegyezés kapcsán — előtérbe került a kisantant megalaku-

¹⁹⁷ DBFP. 120. dok. 149—154. Jounq belgrádi angol követ jelentése Curzonnak 1920. márc. 2. A kisantant megalakításával kapcsolatos eseményekre itt nem térünk ki. Lásd erről: *Ádám Magda*: Magyarország és a kisantant Bp. 1968. 9—40. Diplomatické dokumenty o spo. jeneckých smlouvách Republiky Československé s královstvím Srbsk, Chorvatsk a Slovenců a s královstvím Rumunským. Praha. 1923.

¹⁹⁸ AMZV. PZ. teleg. odešle. Beneš távirata 1920. júl. 30.

¹⁹⁹ ASME. Serie Politica 1920—30. Cecoslovachia 1920. pacco 934. fasc. 1853. Torretta távirata a bécsi olasz követnek 1920. aug. 15.

²⁰⁰ AD. Europe 1918—29. T. vol. 55. f. 242—243. Pozzi prágai francia ügyvivő távirata Millerandnak 1920. júl. 31. Uo. vol. 45. f. 1—2. Pozzi távirata Millerandnak 1920. aug. 2. Uo. f. 225—228. Couget távirata Millerandnak 1920. aug. 9. AD. Europe 1918—29. vol. 47. f. 13. Fountenay jelentése Millerandnak 1920. júl. 27. Uo. f. 30—31. Fountenay jelentése Millerandnak 1920. aug. 9. Uo. T. vol. 65. f. 20—23. Fountenay jelentése Millerandnak 1920. aug. 15. AD. Europe 1918—29. Roumanie (a továbbiakban R.) vol. 34. f. 118. Daeschner távirata Millerandnak 1920. aug. 19. Uo. f. 85. Billy athéni francia követ távirata Millerandnak.

²⁰¹ PDH. 560. dok. 580.

lása, vagyis a győztes kis államok egyesítése, Nagy-Britannia lemondott korábbi elképzeléseiről, s kész volt a Közép-Európát kettéosztó tömb létrehozását támogatni. A minimális kisantant-terv mellett foglalt állást, vagyis Beneš, és nem Take Ionescu koncepcióját tette magáévá. Londonban a kisantra vonatkozó román elképzeléseket a leghatározottabban elleneztek. Lengyelország és Görögország — különösen az előbbi — bevonásával nem értettek egyet, mert — mint mondták — „Pilsudski kalandor politikája megterheli a kisantantot”.²⁰² A brit diplomácia kitartóan munkálkodott azon, hogy Romániát a Lengyelországról való lemondásra bírja. Fáradozásait végül is siker koronázta, s közbelépésükre Bukarest hajlandó volt lemondani a maximális tervről, s elfogadta Beneš elképzeléseit a három tagú kisantról. Beleegyezésüket mindazonáltal csak átmeneti kompromisszumnak tekintették, melyre az angol—román gazdasági kapcsolatok megszervezése miatt kényszerültek. Lengyelországról, mint a kisantant jövőendő tagjáról még sokáig nem mondtak le.

A brit diplomácia — a dunai államokba akkreditált követein keresztül — effektív támogatást nyújtott a kisantant megalakításához. A Foreign Office jogosnak és szükségesnek tartotta a magyar veszély elleni szövetség létrehozását. Phipps egyik jelentésében utal is erre, hangsúlyozván, hogy a kisantantnak „védelmi jellege lesz, a békét fogja védeni, s Őfelsége kormányának teljes támogatását fogja élvezni”. Majd hozzáteszi: „A kisantant ugyanakkor biztonságot nyújt a francia és az olasz kormány intrikái ellen.”²⁰³

Ami Olaszországot illeti — ő ebben a kérdésben Angliához hasonló álláspontot képviselt. Mindent támogatott, ami Franciaország ellen irányult. Egyik napról a másikra változtatta meg korábbi dunai politikáját, melynek célja a Jugoszlávia és Csehszlovákia elleni hármas blokk létrehozása volt. Az új helyzetben kész volt közeledni az említett két államhoz. (Romániával pedig eddig is elég jó viszonyban volt.) Félretéve tehát a Fiume és Dalmácia miatt már-már háborúval fenyegető ellentétet, 1920 novemberében megkötötte Jugoszláviával az ún. rapallói egyezményt, amely a Saint-Germain-i és a trianoni béke feletti örökösök mellett arra is kötelezte a szerződő feleket, hogy együttesen fellépjenek a Habsburg-ház magyarországi vagy ausztriai restaurációs törekvései ellen. Két hónappal később Beneš és Sforza jegyzékváltásban állapodott meg, hogy a rapallói egyezmény Habsburg-kérdésre vonatkozó része csehszlovák—olasz viszonylatban is érvényes.²⁰⁴ Budapesten rossz néven vették Olaszország pálfordulását. Horthy szemrehányásokat tett Cerruti budapesti olasz főmegbízottnak azért, hogy kormánya támogatta a kisantant megalakulását. Cerruti cáfolta ezeket az állításokat. Sforza utasítására felkereste Telekit és közölte vele, hogy Olaszországnak semmilyen szerepe nem volt ezekben az eseményekben. Részletesen előadta a Rómából kapott, kisantra vonatkozó információit.²⁰⁵

A francia diplomácia vezetői a leghatározottabban elleneztek a kisantant szervezését, s a rendelkezésükre álló eszközökkel igyekeztek is azt megakadályozni. Nyilvánvaló volt előttük, hogy ez a szövetség keresztülhúzza Duna-konföderációs tervüket, mely valamennyi dunai államot össze akart fogni előbb

²⁰² AD. Europe 1918—29. R. *Ozer Carmi*: i. m. 28—30.

²⁰³ Uo.

²⁰⁴ Diplomatické dokumenty Malé Dohody 41. dok. 93.

²⁰⁵ PDH. 649. dok. 628—629. „Approvo linguaggio con Horthy alla prima occasione prego smentire nel modo puo formale il preteso nostro consiglio a Beneš Sarebbe interessante sapere come giunta a Budapest una si falsa notizia” — hangzott Sforza távirata. ASMAE. Ungheria 1920. pacco 1741. Telegramme in portenza. Sforza távirata Cerrutinak 1920. szept. 2.

gazdaságilag, majd pedig politikailag. A kisantant győzőkre és legyőzöttekre osztja majd ezt a területet, s közülük az utóbbiakat óhatatlanul Németország karjaiba kergeti. Álláspontjukat pontosan tükrözi Millerand augusztus 24-én kelt, 11 követtségnek szóló körtávirata. E táviratban a miniszterelnök utal azokra a tárgyalásokra, melyek a Csehszlovákiát, Jugoszláviát, Romániát — és esetleg Lengyelországot és Görögországot magába foglaló szövetség létrehozását célozzák. Utal a már létrejött csehszlovák—jugoszláv megegyezésre, majd így folytatja: „Az ilyen politika azzal a súlyos kellemetlenséggel járhat, hogy elszigeteli a magyar kormányt, amely elkerülhetetlenül megkísérelheti, hogy Németország oldalára álljon, s ott találjon támogatást. A mi mindennapi gondunk pedig — éppen ellenkezőleg — az, hogy elkerüljük a konfliktusokat, hogy a közeledés és az egyetértés elemeit keressük Közép-Európa különböző államai között. Eme cél hatékonyabb megvalósítása érdekében segítettem elő a francia és a magyar vállalatok gazdasági közeledését is. A francia befolyás erősítése Budapesten ugyanis alkalmasnak látszott arra, hogy a béke ügyét szolgálja — hisz ez valamennyi közép-európai szövetségesünknek bizonyos garanciát nyújt, hogy elejét veszi Magyarország hódító politikája megújulásának. Ilyen feltételek mellett Lengyelországnak vagy Görögországnak a tervezett kombinációhoz való csatlakozása azzal fenyegethet, hogy elősegíti Közép-Európa két táborra bomlását, s így növeli a konfliktusveszélyt. *Nem érdekünk tehát, hogy a kormány, amelynél Ön akkreditáva van, belépjen egy ilyen orientációjú csoportosulásba.* Kérem, hogy az Ön megítélése szerinti legdiszkrétebb formában hívja fel a kormány figyelmét e politika súlyos következményeire, mely a magyar és a német érdekek találkozásának veszélyét rejtí magában, és megnehezíti a közép-európai államok közötti természetes kapcsolatok kialakítását.”²⁰⁶ Ez tehát Franciaország hivatalos álláspontja a kialakuló kisantanttal kapcsolatban. Ez a komoly forrásértékkel bíró dokumentum önmagában is tanúskodik arról, hogy Párizs nemcsak hogy nem segítette elő e szövetség megalakulását. A csehszlovák—jugoszláv egyezményt is elítélték²⁰⁷ és a többi államot is próbálta visszatartani a csatlakozástól. Francia-

²⁰⁶ „Une telle politique présente le grave inconvénient d'isoler le gouvernement magyar qui sera inévitablement tenté de se rejeter du côté de l'Allemagne pour y trouver un appui. Notre cause constant est au contraire en vue de prévenir les conflits de rechercher les éléments de rapprochement et d'entente entre les divers États de l'Europe centrale. C'est surtout pour être au même de travailler plus efficacement à la réalisation de ce dessein que j'ai encouragé un rapprochement économique entre entreprises françaises et entreprises hongroises. Le développement de l'influence française à Budapest paraissait propre à servir la cause de la paix, en donnant à tous nos alliés de l'Europe Centrale certaines garanties contre un renouveau de la politique de conquête en Hongrie. — Dans ces conditions l'adhésion de la Pologne (Varsovie) de la Grèce (Athènes) à la combinaison projetée risquerait d'aggraver la division de l'Europe Centrale en deux camps et d'augmenter ainsi les chances de conflit. Nous n'avons donc aucun intérêt à ce que le gouvernement auprès du quel vous êtes accrédité entre dans un groupement de la sorte, — Je vous prie d'examiner sous quelle forme, particulièrement discrète, il vous paraîtrait possible de signaler au gouvernement Polonais (Varsovie), Grèce (Athènes) les inconvénients d'une politique qui risque de solidariser les intérêts allemands et de rendre plus difficile dans l'Europe Centrale l'établissement de relations normales entre États issue de la désagrégation de l'Empire habsbourgeois.” AD. Europe 1918—29. J. vol. 47. f. 71—72. Millerand körtávirata 1920. aug. 24.

²⁰⁷ Osuský párizsi csehszlovák követ jelentéseiben beszámolt Pálcologue ellen intézett kirohanásairól. A francia külügyi főtitkár figyelmeztette: kormánya veszélyes útra lépett. AMZV. PZ. Párizs 1920. aug. 20. Osuský jelentése Benešnek. A prágai levéltárban a párizsi csehszlovák követ több jelentése található, amelyek az alakuló kisantanttal kapcsolatos francia álláspontot tükrözik. Lásd: AMZV. PZ. Párizs 1920. Osuský jelentése Benešnek 1920. szept. 1., szept. 5., szept. 6., szept. 7., szept. 10. A prágai levéltárban talált iratok lehetővé tették számomra, hogy az 1965-ben elkészített monográfiában már felvessem azt a gondolatot, hogy

ország határozott közbelépésére a román kormány ingadozni kezdett, s Beneš romániai tárgyalásaikor váratlanul Bukarestbe érkezett Joffre francia marsall. A diplomáciai körök feszült figyelemmel kísérték a fejleményeket, s várták, ki lesz a győztes: Beneš vagy Joffre.

Az utóbbi lett a győztes. Románia nem csatlakozott a kisantanthoz, csak szóbeli megállapodásra volt hajlandó. A kisantant egyezményt csak egy évvel később írta alá, amikor a magyar veszély — IV. Károly ex-király puccskísérlete következtében — újra akuttá vált, amikor Franciaország duna-medencei politikájában újabb fordulat következett be, és az akarata ellenére megalakult kisantant oldalára állt. Ezekkel az eseményekkel, vagyis a kisantant megalakulásával egy másik tanulmányban foglalkozunk.

A csehszlovák—jugoszláv egyezmény létrejöttével, amely a kisantant magvát képezte — a Dunakonföderáció vagy kisantant alternatíva lényegében eldőlt, az utóbbi javára. A Beneš—Berthelot-féle törekvések győzedelmeskedtek a Paléologue-féle elképzelések felett. Az előbbi alternatíva — noha bizonyos lehetőséget hordozott magában — alul maradt, mert jelentős helyi és nemzetközi tényezők az utóbbi megvalósítása, a kisantant megszületése irányában hatottak. A két szembenálló koncepcióból győzött az, amely a Dunamedence jövőjét a békeszerződések betartásával kívánta biztosítani. Az abban érdekelt államok szövetségének létrehozása segítségével. A kisantant két ellentétes irányban hatott a Dunamedence további fejlődésére. Egyfelől közelebb hozta egymáshoz a győző kis államokat, csökkentette, — ha nem is számolta fel — a köztük meglevő ellentéteket. Másfelől viszont elmélyítette a Dunamedence kettészakadását győzőkre és legyőzöttekre. Fokozta az ellenségeskedést a két tábor között. Átmenetileg konszolidálta a Dunamedencét. A felszín alatt azonban feszültek az ellentétek, amelyek később — amikor a nemzetközi erőviszonyok megváltoztak, — annál nagyobb erővel törtek elő.

a kisantantot nem Franciaország hozta létre. Beneš 1924-ben publikált könyvében szereplő alábbi mondat is erre utal: „Ezt a politikát (a kisantant szervezéséről van szó — Á. M.) kritizálták, lebecsülték és jelentőségét eltorzították. Először Nyugaton nem tetszett. Nyugodtan mentünk tovább és az események igazat adtak nekünk.” *Beneš: Problémy nové Evropy a zahraniční politika Československa. Praha. 1924.*

CSURDI SÁNDOR

A magyarországi sajtó az Októberi Forradalomról 1947-ben

„Az emberiség történetében eddig még soha nem bizonyult be ennyire kézzelfoghatóan, hogy az emberi gondolat önmagában is hatalom, amely felfegyverzett csapatok tömegével is diadalmasan veheti fel a harcot.

A szovjet uralom harminc esztendejének ez a nagy eszmetörténeti tanulsága” — írta Supka Géza a „Világ” 1947. november 7-i számában, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom harmincadik évfordulója alkalmából. Most, a hatvanadik évfordulón nem csekély eszmetörténeti tanulsággal szolgál mindaz, ami közvetlenül a felszabadulás után, 1945—1947-ben s különösen a fordulathoz közeledő magyar politikai életben, 1947-ben a különböző országos napilapok hasábjain megjelent a Nagy Október akkori évfordulóján.

A felszabadulást megért felnőtt nemzedék első generációja átélte az ellenforradalmi korszak utolsó, háborús éveit, és az 1945 előtt szerzett ideológia, politikai eszmerendszerét, iskolázottságát magával vitte 1945 után is. Mint ismeretes, az ellenforradalmi negyedszázad keresztény-nemzeti gondolköre, militáns szovjet- és kommunistaellenes propagandája jelentette azt a — történeti-politikai gondolkodást is befolyásoló — alapozást, amelyre Magyarország belső és nemzetközi helyzetét ideologizáló koncepciók épültek. Ha nem is vizsgáljuk ezeknek a koncepcióknak a társadalmi tudat széles spektrumában jelentkező hatását, annyit megállapíthatunk, hogy a propaganda-gépezet működése nem volt eredménytelen: a társadalmi gondolkodás, a társadalmi mentalitás nyitottabb volt a két világháború között a különböző, világnézetileg jobboldali eszmék befogadására, mint a baloldaliakéra. Nem akarjuk ezzel állítani, hogy a Horthy-korszakban uralkodó, és egyre jobboldalibb, fasisztoid attitűd lett volna kizárólagosan jellemző a társadalmi tudatra, csupán annyit, hogy a baloldali, progresszív ideológiai és történeti-politikai koncepciók terjesztése és befogadtatása — az adott hatalmi-politikai viszonyok miatt — nehezen és szűkebb társadalmi körben érvényesülhetett.

A felszabadulás, majd a felszabadulást követő gazdasági, társadalmi átalakulásnak egy meglehetősen konzervatív társadalmi tudattal kellett számolnia. Olyan társadalmi tudattal, amelynek ugyanakkor — éppen a gyökeresen, forradalmian megváltozott történelmi körülményekkel, Magyarország új belső és nemzetközi helyzetével kellett megbirkóznia. Abban a kettős értelemben, mely a fasizmus katonai és politikai veresége következtében alapvetően megváltoztatta Magyarország gazdasági, társadalmi, politikai berendezkedését, és a külkapcsolatok területén is új tájékozódást követelt. E kettősséget — a katonai és politikai vereséget — azért hangsúlyozzuk, mert a történeti-politikai gondolkodás új rendszerének kialakítását és befogadását Magyarország elhelyezkedése az

új nemzetközi hatalmi struktúrában éppúgy meghatározta, mint a belső, népi demokratikus átalakulás.

Talán megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy az 1945 után alapvetően megváltozott nemzetközi viszonyok beépülése és átértékelése a történeti-politikai gondolkodásban bonyolultabb folyamatot jelentett, mint a magyarországi gazdasági-társadalmi változásoké. Ez utóbbi az emberek mindennapi életének szerves részévé vált, a kapcsolat közvetlen volt, így az ideológiai, eszmei összefüggések is közvetlenebbek voltak. A nemzetközi helyzetváltozás hatása a gondolkodásban főleg áttételeken keresztül érvényesült.

A második világháborút megelőző korszak politikai gondolkodására a hagyományos hatalmi, elsősorban az európai hatalmi viszonyok voltak a meghatározók. Anglia, Franciaország, Németország jelentette a külpolitika terén a döntően befolyásoló tényezőket. A láthatár szélén felvillant, és olykor betört a hagyományos gondolkodás sáncai közé, a hírközlés fejlődésével és gyorsulásával a távoli események moraja is, de mindez mint Európán kívül i, azt döntően nem érintő tényezőként. Bizonyos értelemben ilyennek számított az Egyesült Államok és a Szovjetunió is.

A Szovjetuniót illetően ez a megállapítás ellentmondásosnak tűnhet a korábban említett, és az ellenforradalmi korszak hivatalos propagandájára jellemző szovjet- és kommunistaellenességgel. Az ellentmondás azonban csak látszólagos. Ugyanis a Horthy-korszak ún. kurzus és szélsőjobboldali sajtója nemcsak úgy támadta a Szovjetuniót, mint a világ többi részére, így az ellenforradalmi Magyarországra is veszélyes politikai-ideológiai „fertőzési gócot”, hanem mint a cordon sanitair-rel erősen lokalizált gócot. Az egységes, szovjetellenes Európát, következésképp a hatalmi tényezőként korlátok közé szorított Szovjetuniót vetítette az ellenforradalmi propaganda, és keresztény-nemzeti alapon támadta annak gazdasági, politikai és ideológiai rendszerét.

A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele (1939), majd az antifasiszta koalíció létrejötte bizonyos zavart okozott ugyan, de a szovjetellenes hírverés a második világháború alatt a korábbihoz képest is felerősödött, csúcsát a nyilas hatalomátvétel idején érte el.

1945-ben a fasizmus, mint világméretű fenyegetés, végleges katonai-politikai vereséget szenvedett, méghozzá úgy, hogy egyúttal gyökeresen megváltoztak az erőviszonyok. Az addig vezető nagyhatalmak befolyása a minimálisra csökkent — pl. Németország, Japán — mások — mint Anglia, Franciaország — másodrendű tényezőkké váltak. Vezető hatalmakká a Szovjetunió és az Egyesült Államok váltak, úgy, hogy nélkülük, vagy különösen ellenük nem volt lehetőség nemzetközi szinten változásra. A világ fokozatosan két táborra szakadt, s a polarizációt egyre élesebb politikai, ideológiai — néha kisebb méretű katonai — konfrontáció jellemezte.

Ismeretes, hogy a Szovjetunió milyen mértékben gyakorolt döntő hatást a nemzetközi, főleg a kelet-európai és ázsiai forradalmi átalakulásra. Ennek következtében természetes, hogy a felszabadulás utáni szellemi romeltakarításban Magyarországon is jelentős helyet kellett hogy kapjon, és kapott is a Szovjetunió történetének, politikai szerepének reális, a történelmi valóságnak megfelelő megismertetése. Enélkül elképzelhetetlen volt a politikai gondolkodás korszerű, a népi demokratikus társadalmi rendszernek megfelelő átalakítása. Ehhez adottak voltak azok az alapok, melyeket a baloldali, elsősorban marxista gondolkodók a két világháború között megfogalmaztak, de a konkrét belső és külső politikai mozgás megkövetelte a változások korszerű, új elemeinek a feldolgozását is.

A történeti-politikai gondolkodást társadalmi méretekben befolyásoló kommunikációs eszközök közül 1945—1948 között a sajtó talán a legjelentősebb és egyben a leghatásosabb. Nemcsak publicisztikájával, hanem tartalmával is tömegeket orientál, világnézetet közvetít. A sajtó ezen funkcióját alapvetően meghatározta az az új sajtóstruktúra, amely Magyarországon a felszabadulást követően létrejött. A kifejezetten tökéletes lapvállalkozás — mint általában minden tökéletes vállalkozás — szűk korlátok közé szorult, a napi és időszaki lapok, mecénásai, kiadói és fenntartói a politikai pártok lettek. Így lényegében nemcsak a határozott világnézeti alapon álló pártok (MKP, SzDP) lapjai, hanem a többi lapok is a politikai pártok szócsövei lettek. Ennek megfelelően az olvasó nem egyszerűen újságot, hanem pártajót vett a kezébe. A lapok szorosabb, vagy lazább pártellenőrzés alatt állva, pártpolitikai célokat szolgáltak. Így a témákkal kapcsolatos publicisztika is ezt tükrözi, természetesen a koalíciós fegyelem engedte eltérésekkel.

A magyarországi sajtó hasábjain az olvasó naponta találkozott a nemzetközi és belpolitikai eseményekkel, de mint az új viszonyok tükörképével. Általában elmondhatjuk, hogy a lapok lojálisan foglalkoztak a Szovjetunióval, a polgári alapon állók is elismerték a Szovjetunió döntő katonai szerepét a második világháborúban, a háború utáni gazdasági építőmunka eredményeit stb. Részletesen és gyakrabban elsősorban — természetesen — a Szabad Nép, továbbá a Népszava írt a Szovjetunió mindennapi életéről, történelmi szerepéről, az orosz és szovjet forradalmi munkásmozgalomról, a marxizmus—leninizmus ideológiai kérdéseiről. Már ez is hozzájárult a megváltozott nemzetközi erőviszonyok történeti-politikai átértékeléséhez, a Szovjetunió meghatározó és döntő nemzetközi jelentőségének megértéséhez. Mégis, elsősorban november 7-ike évente visszatérő évfordulói biztosították a legnagyobb lehetőséget a történeti-politikai koncepciók kifejtéséhez.

1945-ben a megemlékezések viszonylag kis helyet foglaltak el a lapokban. (Ennek nyilvánvaló oka: az országgyűlési választások november 4-én, vasárnap voltak, hétfőn nem jelentek meg az újságok, és kedden, szerdán — 6-án, 7-én, — a választási eredmények kerültek a fő helyre. A Kis Újság pl. november 7-én mindössze a budapesti polgármester felhívását közölte, amelyben a házak fellobogózását rendelte el.) Később — 1946—1947-ben — egyre nagyobb teret szenteltek Október méltatására és egyúttal a Szovjetunió gazdasági, társadalmi építőmunkájának a bemutatására.

A különböző pártállású lapok a megemlékezésekben csak kevéssé érintették a történelmi eseményeket, vagy arról külön cikket közöltek, mint pl. a Szabad Nép 1947-ben. A februári és az októberi forradalom kettősségét csak elvétve tárgyalták, a forradalmat követő polgárháborúról keveset írtak. A történelmi ismeretek hiányosak, néhol elnagyoltak, gyakran fordultak elő pontatlanságok. Az olvasó elég keveset kap a forradalom történetéről, mozaikokat inkább, mint egész képet. Az összerakást nehezíti egyes részesemények túlzott kiemelése — pl. a leplombált vagon —, a kronológiai hiány. Így a korszakban meglevő történelmi ismereteknek csak egy része juthatott el — ezen az úton — az újságolvasó közönséghez.

A forradalom világtörténelmi, egyetemes, emberi jelentőségét pártállásra való tekintet nélkül hangsúlyozták a lapok. Egyrészt kiemelték a nemzetközi forradalmakra, az ázsiai népek ébredésére gyakorolt katalizáló hatását, másrészt méltatták, mint olyan történelmi tény, amely lehetővé tette a Szovjetunió helytállását a Nagy Honvédő Háborúban, majd az európai népek felszabadítá-

sát. E két döntő motívum részletes kifejtése adta meg a lehetőséget Magyarország bel- és külpolitikai helyzetének vizsgálatára. Az aktualitás hangsúlyozása magától értetődő, hiszen az évforduló — vagy évfordulók — a tisztelet és elismerés zászlainak meghajtása mellett éppen történeti analógiák hangsúlyozásával biztosították a publicisztika tudatformáló szerepét.

Ezt vizsgálva — eltekintve most a különböző pártállású lapok megemlékezéseinek részletes elemzésétől — megállapíthatjuk: a cikkeken szerényebb a súlya a forradalom társadalmi tartalmának és a proletárdiktatúra politikájának, míg a nemzeti jelleg hangoztatása erősebb. A nemzeti elnyomás megszüntetése, a népek önrendelkezésének biztosítása kapott az eredmények közül leghangsúlyosabb méltatást. A Politika 1947-es cikke a „... nagy forradalom népi-nemzeti jelentőségét” emeli ki, a Haladás pedig egyenesen kijelenti 1947-ben: nem proletárforradalom, hanem a nép forradalma volt 1917 októbere. A népi-nemzeti motívum hangoztatása természetesen nem azonos eszmei forrásból táplálkozott, a különböző pártállású lapok politikai-világnézeti eltérései jól kitapinthatók.

A Szovjetunió és Magyarország kapcsolatának, a Szovjetunió nemzetközi szerepének megrajzolása is mutat bizonyos eltéréseket — a koalíciós fegyelem ellenére. Míg a Szabad Nép a szovjet—magyar kapcsolatokat, a Szovjetunió döntő nemzetközi szerepét a népi demokratikus átalakulás megszilárdulása és továbbfejlesztése biztosítékának tekinti, és élesen elítéli a nemzetközi és hazai szovjetellenes hangokat, mint demokráciaellenes tendenciákat, addig pl. a Kis Újság a Szovjetunióról, mint a nyugati nagyhatalmak irányában a jókapcsolatok hídjáról, közvetítőjéről beszél.

A Magyarország szempontjából is döntő problémának a történeti analógia segítségével való megfogalmazása az alábbi újságcikkekben egyszerre jelentették a különböző történeti-politikai koncepciók kifejtését, és az olvasók történeti-politikai eszközökkel történő befolyásolását, orientálását. Így az Októberi Forradalom harmincadik évfordulóján megjelent megemlékezések egyrészt tükörképei a politikai harenak, másrészt a politikai küzdelmek szerves részei is. Mint ilyenek tanúi a társadalmi tudat korszakunkban adott színvonalának és fejlődésének. A nem teljes válogatás igyekezett a — szerintünk — legjellemzőbbeket összegyűjteni, s abból a szempontból vizsgálni, hogy a sajtó milyen történeti-politikai koncepciókat közvetített az olvasók felé, s miként befolyásolta a történeti-politikai gondolkodást.

1.

A kisgazdapárti baloldali lapja, a Politika vezércikkben méltatja az orosz forradalom szerepét az emberi haladás történetében

A nagy orosz forradalom harmincéves évfordulójához érkeztünk. — Ki tagadhatná e jubileum jelentőségét? 1917 hatalmas kezdeményezése ma is aktuális és égető problémája az emberiségnek és az orosz nép ezzel hosszú, évszázados letargia, elnyomás, szenvedés, az eurázsiai végtelen szárazföldi tömbbe való beleszorítottság után az emberi haladás vezető részese lett. Igen, az orosz forradalomnak, ha más érdeme nem lenne, ez is óriási jelentőségű: annyi belső vajúadás és küzdelem után az orosz nép energiái megifjodtak, a szocialista forradalom új erőt, értelmet és lendületet adott az orosz népnek, felszabadította energiáit, feltárta összes elfojtott lehetőségeit. A nagy orosz írók a tanúk erre a fejlődésre és készülődésre, — mennyit szenvedett, dolgozott, küzdött az orosz

népben az emberiség gondolata, míg elért a kibontakozásig! Ez a nép ekkor lerázta magáról évszázados és kiált politikai és társadalmi formák nyűgét, új létformát teremtett magának a szocializmus megvalósulásával.

Népi-nemzeti szempontból felmérhetetlen ez a változás. Az orosz nép felől elmúltak összes eddigi formái és egészen új stádiumhoz érkezett. A cárizmus a tatár uralom maradványait összevegyítette a kicsinyes német fejedelmi abszolutizmus gyakorlataival; a cári udvar és az uralkodó rétegek franciás-nyugatos, felszínes műveltsége mellett az orosz nép fölött a német vérségű és német-szentszövetségi szellemű abszolutizmus uralkodott elavult és megmerevült eszközeivel. A pravoszlávia és az ortodoxia nemcsak misztérium volt, a vallási élmény külső megnyilatkozása nemcsak Bizánc öröksége — mely különben a művészetben és az irodalomban ritka esztétikai szépségeket termelt, — de egyben a cári abszolutizmus, a birtokviszonyok, a gazdasági-társadalmi elnyomás segédeszköze és éppen misztériumával ködbe burkolta az orosz nép igazi mivoltát; saját irodalmát is, az európai képzetekben így szerepel soká az orosz nép, mint álmatag, passzív, misztikus, kontemplatív tömeg, a valóságtól elvonatkoztatottan. És szinte közhely lenne, ha itt elmondanánk a társadalmi-gazdasági rendszer műtbéli következményeit az orosz nép szociális helyzetére. Mindezek az elemek, melyek rásúlyosodtak az orosz népre, megakadályozták a nép haladását, kidomborították az emberiségtől és Európától eltérő, különleges mivoltát, a haladástól való sztatisztikus elkülönülést. Nem kell ahhoz dogmatikus marxistának lenni, hogy felismerjük: mindazok a formák és elemek, melyeket elsöpört a nagy orosz forradalom, mind-mind a haladás és emberiség akadályai voltak. Avagy nem szenvedett-e eleget az orosz nép és az orosz szellem — tanúk rá az összes írók életükkel, írásaikkal — ettől az elzárkózottságtól? Nem volt szüntelenül legnagyobb gondjuk és problémájuk „Oroszország és Európa” viszonya? Tudósok, írók, szlávok, germánok, latinok nagy műveket írtak erről a megoldhatatlannak látszó kérdésről, tragikus sorsok hullottak alá a kínzó probléma emberi és politikai gyötrelmébe, amit Oroszország és Európa feszültsége okozott, tőle szenvedett egész Oroszország.

A nagy forradalom népi-nemzeti jelentősége éppen az a merészség, hogy szakított eleve ezzel a gondolattal és úgy szakított, hogy hirtelen fordulattal eleve megváltoztatta az orosz kérdés lényegét. Azzal, hogy a szocializmus olyan földön valószínűsítette meg, ahol állítólag hiányoztak volna egy dogmatikus értelemben vett ipari-társadalmi fejlődési fok előfeltételei, egyszerre megváltozott az orosz nép egész helyzete önmagával és a világgal szemben. Az álmodónak és misztikusnak hitt népből realista és racionalista népet teremtett. Az ortodoxia miszticizmusa és a cárizmus tudatos és elködösítő, mesterkélt politikai misztikája helyére a világos és tiszta intellektuális és racionalista vonalvezetés került. A leninizmus áthidalta a különbségeket és látszólagos ellentéteket. A sajátosan orosz és egyben egyetemesen emberi és európai lenini génusz a marxizmus leglogikusabb és legkorszerűbb formáját valószínűsítette meg orosz földön és az orosz nép által.

A leninista szocializmus megvalósítása nyomán ily módon Oroszország és az orosz nép az emberi haladás laboratóriuma lett. Soká Franciaországban ünnepelték az emberiség haladó elméi azt a kísérleti telepet, ahol az emberi és európai fejlődés dicsőségére és hasznára, az akkor éppen adott társadalmi szükségszerűség megvalósítására formát öltenek, életet nyernek a világot mozgató nagy ideák a lehető és szükségszerű társadalmi fejlődés tényei és következményei. Itt a polgárság szerepére, az abszolút királyság és centralizmus győzelmére hivatkoznak a feudalizmus fölött, emlegetik a különféle gazdasági iskolákat, merkantilizmust, fiziokratizmust, utópista szocializmust, a nagy francia forradalmat, a Code Napóleont, a néphadsereget, a központi közigazgatást és így tovább. Most ezt a szerepet átvette a Szovjetunió és általa az orosz nép. A szocializmus a lehető legprogresszívebb emberi és társadalmi forma; azzal, hogy a szocializmus a Szovjetunióban megvalósult és egyre újabb és újabb fejlődési fokok felé siet, továbbá azzal, hogy a szocializmus, kommunizmus, leninizmus és annak sztálini vonalvezetése betölti az újjászervezett eurázsiai birodalom politikáját, kormányzatát és hatalmi helyzetét, aztán azzal, hogy Lenin és Sztálin kezdeményezésére megteremtődött a népi-nemzetiségi kérdések, önkormányzatok és szabadságok egészen újszerű és egyben egyetlen lehető és méltányos emberi rendszere, még tovább

menve, azzal, hogy a Szovjetunió kezdettől fogva tevőleges rokonszenvvvel állt az elnyomott kolonialis népek szabadságküzdelsei oldalára a hatalmi és gazdasági imperializmus ellen, miáltal a soká szunnyadó Ázsia egészen új emberi és társadalmi alakot ölt és a gyarmati népek sorra felemelik megalázott arcuk, — igen, mindezzel — döntő fordulattal, az emberi egyetemességért küzdő Szovjetunió a világ vezető hatalmává és népévé változott az évszázados eurázsiai elzártság után.

Igy az orosz kérdések összevegyülnek a kor összes nagy problémái: a szociális kérdés megoldása, a nemzeti kérdések megoldása, az imperializmus leküzdésének ügye és általa a népek közti béke és szabadság megvalósulása, új, egyenlő és általános emberi létformák felé irányuló valószínű kísérletezés, — az orosz nép újjászületése mindezzel és sok mással egyetemben, kilépett a nemzeti és állami elzárkózottságból és egyetemes emberi üggyé változott. Igen, mindez a változás, mindez a fejlődés, mindez a kísérletezés nemcsak az orosz nép dolga, de vele együtt az emberiségé.

Tudatosan kell itt hivatkoznunk arra az egyetemes emberiségre és európaiságra. Oroszország a proletariátus állama, a legprogresszívebb hatalom, melynek kérdései nem maradnak belül az orosz határokon, de már pusztán létük is mozgásba hozza az emberi fejlődés összes erőit, — minthogy a nagy orosz forradalom is egyenes következménye volt nemcsak az orosz nép szabadságmozgalmának, de az új orosz szabadságmozgalmat megtermékenyítő, újjászülő marxizmus, aztán a leninizmus általános európai érdekű eredményeinek. Lenin nemcsak orosz ember volt, de európai is, az európai, sőt egyetemes emberiségért küzdött és így gondolkodott. Tehát végeséig kimutatható az orosz szabadságmozgalmak és az európai szabadságmozgalmak kapcsolata. Ma sincsen ez másként. A dolgozók sorsa, a béke ügye olyan kérdések, melyek megvalósítása érdekében Európa és a világ Oroszország felé tekint, a szovjet nagyhatalom pedig valósággal garanciája és védője az imperializmus, kizsákmányolás, jogtiprás ellen küzdő töredvéseknek.

Nemcsak államok, országok viszonyáról van itt szó ebben az emberi értékelésben. Az emberiség jobb és szebb jövőjének eléréseért nemcsak az egyes államok között folyik a küzdelem.

Az államok viszonylatainak horizántális struktúrája mellett egyre több szerephez jut az a probléma, mely a kérdések úgynevezett vertikális irányáról beszél nekünk. Igen, a Szovjetunió nem állhat egymagában, ügye a dolgozók reményei révén válik egyetemes emberi gondná és problémává. Az imperializmus és a béke ügye közti küzdelem nemcsak államok közt zajlik, de igenis zajlik egyes osztályok között is az államok belső életében, — mellesleg szólva, olyan gond ez, mely a társadalmi és osztálykérdéseket megszüntető Szovjetuniót nem érinti, más államokkal szemben ez nem lehet gondja a Szovjetuniónak. Ime, ez is a nagy orosz forradalom eredménye és kihatása, a dolgozók érdekei magukénak vallják ennek a forradalomnak vívmányait. És ez a kérdés nemcsak pártkérdés, nemcsak a szocialista-kommunista megvalósulás ügye, de mindannyiunk számára roppant méretű társadalmi kérdés, egyetemes horizontú filozófiai probléma is. A Szovjetunió helyzete nemcsak hatalmi ügy, de az emberiség fejlődésének, az értelmesség egyre terjedő térhódításának, a győzelmes értelem nemzetközi eredményének ügye is.

„A Szovjetunió harminc éve”. POLITIKA, 1947. november 1.

2.

A polgárháborút megjárt Kiss Dezső a Szovjetunió fejlődéséről és világhatalommá fejlődéséről emlékezik meg a polgári baloldal újságjában, a Haladásban

Huszonnégy órája tartott már a harc. Gépfegyver kelepelése, puskaropogás, ágyúdörgés, zaj, lárma, útegek dübörgése, ennyi volt az, ami a kaszárnya zárt kapui mögé a forradalomból behatolt. Ragyogó idő volt, az ázsiai ős verőfénye csillogott az átlátszó levegőben, s a hadifogoly tisztok a harmadik battéria csukott ajtaja mögött szenvedélyes vitában találgatták, ki marad felül, a lázadó katonák és munkások, vagy Kuropatkin tábornok kadetjei. Már akkor is, 30 évvel

ezelőtt, pontos vízvázlatot különítette el azokat, akik nevelésük, származásuk, egész kondicionálásuk foglyai voltak, és az orosz uralkodóosztályban megéreztek természetes szövetségesüket. A kik a tömegek győzelmét kívánták, akkor is, ma is kisebbségben voltak. A harc második napjának délutánján nehéz taracküteg dübörgött be a kaszárnya udvarára. Felállították szép sorban, a lovakat elvezették a hátsó épületek mögé, azután egy őrmester próbálta az üteget beirányítani. Tiszt nem volt velük. Félórai kísérletezés után az őrmester, magas, vörösszőke fiatalember berosant közéjük, s megkérdezte, nincs-e köztük tüzértiszt. Én jelentkeztem, s nyomban kivitt magával, mert nem tudta az irányzékot a célba állítani. A cél a taskenti földvár volt, ahol a tisztiiskola növendékei igen keményen védekeztek. Ezt az ellenállást kellett a nehézüteggel leküzdeni. Kiküldtem két megfigyelőt, s azután segédcéllal megpróbáltam belőni az üteget. Nem ment simán, de 8–10 gránát után sikerült, s 1 1/2 óra múlva a földvár, a taskenti Kreposzt tüze elhallgatott.

Ez volt az én részem az októberi forradalomban.

II.

Kozmikus történelmi események súlyát, jelentőségét és nemzedékekre kisugárzó szuggesztív befolyását, világnézetek, elméletek és pártprogramok dogmatikus látszóvén keresztül sem pontosan megállapítani, sem körvonalazni nem lehet. Az orosz forradalom ilyen kozmikus jelenség, amelynek jövő lefolyását a mai tudásunk alapján nem tudjuk lemérni. Három évtized alatt az iniciáló erők egymáshoz való viszonyáról megfellebbeztünk. Így megfellebbeztünk arról, hogy az orosz forradalom nem osztály, csoport, vagy elenyésző kisebbség műve volt. Ez a kisebbség, ez a „creative minority” a maga démonikus teremtő erejével magával ragadta, viharos erővel belekényszerítette a forradalmi mozgalomba a tunya és kényelmes tömegeket. De ez a tömeg, mikor lendületbe jött, mindent elsöpört útjából. Viszont nemcsak paraszti, vagy proletártömeg volt. Hanem orosz tömeg, amelynek keresztmetszete az orosz néptest minden rétegének spektrálvonalait megmutatta. A vezetők Lenintől Sztálinig, igen kevés kivétellel a polgári és kispolgári rétegek gyermekei voltak. Az orosz forradalom nem proletárforradalom volt, hanem az orosz nép forradalma, mint minden igazi forradalom és ezt mindenki tudja, ha nem is mondja ki, aki ennek a forradalomnak szemtanúja s bármely kis fokon is, de részese volt. Egy nagy nép, számszerint Európa legnagyobb népe, hosszú, négy nemzedéken át tartó keserves és kemény felkészülés után hihetetlen egyetértéssel lerázta a korrump és korhadt feudális és kapitalista uralmat, és igen véres áldozatok árán saját sorsának irányítását a saját kezébe ragadta. Ez volt az értelme, jelentősége, történelmi súlya az orosz forradalomnak, amely a most elmúlt 30 év alatt kifejlésének csak első szakaszát érte el. A következő fejezetek tartalma még ismeretlen, de egy bizonyos, ez a fejlődés épp úgy elűt minden más nagy tömegforradalomtól, mint amilyen eddigi lefolyása is egyéni volt. Sajátos, különálló és egyszeri.

III.

Mennyiben igaz, és milyen értéke van Toynbee post-spengleri elméletének, mennyiben igaz, hogy az orosz forradalom a nyugat-európai kultúra kihívásának, a „challenge”-nek az eredménye, amely a régi életformák felbomlasztásával és az új technika, s az ehhez fűződő új filozófia fegyvereivel olyan feszültséget teremtett, amely ebben a földrengésben oldódott fel, a szellemi átalakulás éveiben, amelyeket e nemzedék él meg, nehéz volna megállapítani. Arnold Toynbee elmélete annyit ér, mint minden más elmélet. Az igazság magvát azonban Lenin gényusa jóval az angol történész előtt felismerte, és Sztálin klasszikus tömörséggel a következő mondatban foglalta össze: „Az volt a feladatunk, hogy ezt az országot a középkor és tudatlanság síneiről átvezessük korunk iparának és gépesített mezőgazdaságának síneire. A kérdés ez volt: Vagy a legrövidebb idő alatt megoldjuk ezt a feladatot és megerősítjük ebben az országban a szocializmust, vagy nem oldjuk meg, és akkor a mi országunk, amely technikailag gyenge és kultúrában

elmaradott, elveszti a maga függetlenségét és az imperialista hatalmak cselszövényeinek tárgyává válik." Köznapi nyelvre fordítva ez annyit jelent, hogy Oroszország, az egész orosz birodalom csak a forradalom segítségével kerülte el azt a sorsot, hogy gyarmati állapotba süllyedjen, függőségi viszonyba kerüljön a műszakilag fejlett nagyhatalmakkal. Az orosz forradalom ezt a célt elérte, a kínai forradalom nem. Ez a lényege, értelme és jelentősége nagy világtörténelmi távlatból tekintve az orosz forradalomnak, amelynek három évtized alatt, az volt már ma is lemérhető következménye, hogy Ázsia a gyarmati állapotból, ha még nem is minden pontján, kiemelkedett, s a második világháború utáni harmadik esztendő küszöbén India és Burma visszanyerte függetlenségét, az arab világ és a maláj államok pedig belátható időn belül visszanyerik.

IV.

Két orosz publicista, Leontjev és Laptjev, a „Pravda” hasábjain a sztálini forradalmi gazdaságpolitika eredményeit pontos, számszerű adatokban foglalták össze. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a célt az orosz forradalom két vonalon már elérte. Az egyik az iparosodás, a másik a mezőgazdaság átalakítása. A szovjet ipari termelés 1941 elején, tehát már a második világháború előtt, a cári Oroszország ipari termelésének a 13-szorosát is meghaladta, de minden industrializáció kulcsa, a nehézipar és a gépipar termelése az 50-szeresére emelkedett. Ez annyit jelent, hogy az ipari termelés legnagyobb nyomatéka a termelői javak termelésére esett, az eredmény tehát a lenini és sztálini célkitűzéseket minden tekintetben igazolta. Oroszország ma a világ ipari termelésében a második helyet, Európa ipari termelésében pedig az első helyet foglalja el, nyersanyagszükségletét önmaga látja el, rejtett ásványi kincseit majdnem maradéktalanul felkutatta és feltárta és csak ezzel az ipari fejlődéssel tudta megvédeni magát a német fasizmus rohamai ellen. Az első világháborúban Oroszországnak nem volt fegyvere és Przemysl falai alatt Radko Dimitrijevič tartalékesapatai nem puskával, hanem botokkal gyakorlatoztak. A második világháborúban Oroszország ötvenszer annyi kézi és gépfegyvert, 30-szor annyi ágyút, évente 30 000 tankot és 40 000 repülőgépet gyártott, s csak ezeknek a fegyvereknek köszönheti a világ, hogy Sztálingrád falai alatt a fasiszta német hadsereg olyan halálos csapást kapott, amelytől kezdve a Vörös Hadsereg egyetlen rohamban kergette végig a horogkeresztes hordákat a Volgától a Sprée-ig. A fogyasztási javak termelése az első három ötéves terv során háttérbe szorult, az orosz ember kevesebbet evett, ivott, rosszabb ruhája volt és rosszabb cipőben járt, mint az európai átlagmunkás, de az eredmény megérte az áldozatot és Anglia, amely valaha a világ legjobban öltözött és legjobban táplált országa volt, ma ugyanilyen nélkülözésre kényszerül, hogy iparának és egész gazdaságának méreteiben és irányban eltérő, de lényegében azonos átalakulását végrehajtsa és megfizesse.

Súlyosabb probléma volt a mezőgazdaság átalakítása, amelynek körében a feladat első részét, a hűbéri nagybirtok megsemmisítését és politikai befolyásának kikapcsolását, már a forradalom első esztendeiben megoldották. A régi Oroszországban a cári család, a nagybirtokosok és a nagyparasztnok birtokában 232 1/2 millió hektár földbirtok volt, a kisparasztnok birtoka mindössze 134,7 millió hektárt tett ki. Ma az orosz földbirtokok túlnyomó része, 370,8 millió hektár, a paraszti kollektív gazdaságok birtokában van, a gépesítés gyors léptekkel halad előre, az állami traktor- és gépállomások egyre nagyobb területű földet művelnek meg, pl. ez év október 15-ig 32,6 millió hektárral nagyobb vetésterületet, mint a múlt évben, a termés nem csupán mennyiségileg, de minőségileg is emelkedik, minden ipari, mezőgazdasági eredetű nyersanyagot a Szovjetunió nemcsak bőségesen megtermel, hanem számos terméket, így lent, kendert, gyapotot már exportál is és a negyedik ötéves terv végén a lakosság ellátása úgy élelmiszerekben, mint egyéb fogyasztási javakban eléri az európai színvonalat. Ezek olyan tények, amelyeket minden világhelyzettől és pártállástól függetlenül meg kell állapítani, amint ezt legutóbbi hetekben a Szovjetunióban járt angol képviselők is jelentésükben megállapították.

V.

A rendkívüli feszültség és egyre kiélesedő ellentét a két nagyhatalom között, amely a második világháború után megőrizte döntő befolyását a nemzetközi politikában, azért olyan kétségbeejtő és rejtélyes, mert tisztán materiális okokkal és motívumokkal minden erőfeszítés ellenére sem lehet magyarázatát találni. Anyagi érdekelletét az Egyesült Államok és a Szovjetunió között nincsen. Nincs olyan politikai, vagy gazdasági szakember Amerikában, aki egy pillanatra is kétségbe vonná, hogy a Szovjetunió a most következő 15–20 év alatt, feltéve természetesen, hogy háborús konfliktus a fejlődés ütemét nem akasztja meg, mai anyagi jólétének és termelésének sokszorosát nem éri el espedig minden külső segítség nélkül. Az is kétségtelen, hogy az amerikai hatalmi pozíciót akár a nyugati féltekén, akár az atlanti térben, a Szovjetunió politikája nem fenyegeti. Megfordítva, igen nehéz olyan nemzetközi helyzetet és gazdasági eltolódásokat feltételezni vagy elképzelni, amelyben az Egyesült Államok a Szovjetunió mai hatalmi pozícióját az eurázsiai térségben megrendíteni képes volna. Lélektani szempontból is rejtélyes a növekvő ellentét. Az amerikai technika a szovjet mérnökök és munkások szemében az az ideál volt, amelyet minden áron elérni igyekeztek. Már a világháború előtt az amerikai mérnök a legnépszerűbb emberek egyike volt a Szovjetunióban, s ezt a népszerűséget a háborús szállítások és az UNRRA nagy emberbaráti műve Ukrajnában és Fehéroroszországban még fokozták. Mikor az UNRRA egyik vezetőjének mozgóképssorozátát, amelyet a nyugati orosz országrészekén felvett, Amerikában bemutatták, az egyik, nem is éppen baloldali újság megállapította, hogy „az orosz közember épp olyan egyszerű, emberi s szeretetreméltó, mint az amerikai munkás, vagy farmer”. Mindkét oldalon félelemkomplexumok, fóbias feltevések mérgezik meg a kölcsönös viszonyt, a moszkvai „place d’armes” komplexum a 20-as évek vezérmotívuma a szovjet sajtóban, a feltevés, hogy a Rajnától a Visztuláig és a Kárpátokig terjedő térség egyetlen nagy felvonulási területté változik a Szovjetunió ellen. A második világháború ezt a feltevést igazolta. A félelem tehát alapos és nagy diplomáciai művészet kell hozzá, hogy ezt a félelmet kiküszöböljék. De csak diplomataknak a világon, a diplomácia művészei már seholsem találhatók.

Kiss Dezső: „30 éves forradalom”. HALADÁS, 1947. november 6.

3.

A Magyar Nemzet vezércikkében a forradalom népi, nemzeti jellegét méltatja

Most ünnepli a Szovjetunió a nagy októberi forradalom évfordulóját. Az egész emberiség figyelemmel és megilletődéssel fordul a harmincéves, próbákkal bőven teljes jubileumkor a Szovjetunió felé és átérzi a dátum különleges történelmi és emberi jelentőségét. Ezt az évfordulót többé nem lehet kitörölni az emberiség történetéből. Melyik jelentősége nagyobb? A fogalmak összebonyolódnak, kitérül előttünk az új európai emberiség egész küzdelmes története. A Negyedik Rend forradalma-e elsősorban az októberi forradalom, mely a marxizmus lenini–sztálini kifejtésével logikusan következett a Harmadik Rend forradalma és fölemelkedése, a francia forradalom és a nyomába lépett polgári évszázad után? Avagy kiváltképpen az orosz nép forradalma-e, mikor a szocializmusban és a hősi erőfeszítések, szabadságtörekvések lendületében önmagára ismert, a leninizmussal és sztálinizmussal új formát öltött orosz nép lelt végre hazájában hazát önmagának és nagy élményeken átviharozván, új történelmi értelemre emelkedett? Mindkét jelentőség, az európai és egyetemesen emberi, avagy a sajátosan és szűkebben orosz nemzeti értelem egyformán érdemes rá, hogy az emberiség figyelve és elgondolkodón álljon meg a roppant nagy szárazföldi tömb, az előtt az eurázsiai massa előtt, melyben összefolyik anyaország és gyarmatbirodalom és mely Königsbergtől és Lembergől Vladivosztokig és Tibetig a világtörténelem egyik legfontosabb kísérletének gigászi színhelve.

Mert ki tagadná a Szovjetunió kísérleti jelentőségét emberi és társadalmi téren egyaránt? A Szovjetunió maga sem tagadja, tudatosan vállalja és önmagára vonatkozólag érvényesíti is e felismerés és úttörés összes következményeit. Ez azt jelenti, hogy a földkerekség egyhatodán új társadalmi rendszer szökken életbe és ez az új társadalmi rendszer a, vele és belőle kinőtt politikai forma és keret egész sereg népek és áttekinthetetlen területnek jelent új formát, kezdeményezést, az eddigitől egészen eltérő lehetőségeket. Igen, a Negyedik Rend megüledett forradalmának szüntelen fejlődése zajlik ott, a szocialista—kommunista társadalmi rend újabb és újabb eredményei keresnek kibontakozást; ugyanekkor meg egész sereg nép — a Königsberg-től Vladivisztokig terjedő végtelen tájakon — lép be a világtörténelembe, melynek színteréről már évezredekkel előbb eltávozott, vagy ahová csak most cseperedett fel az egészen új társadalmi lehetőségek között.

Igen, ez is a forradalom teljesítménye volt: az orosz nép életre riasztása a cári zsarnokság alól. Nem véletlenül volt akkora jelentősége itt a második világháborúnak, a nagy Honvédő Háborúnak, ahogy nevezik — nem hiába lángolt óriási méretekre az úgynevezett szovjet patriotizmus —, az orosz nép és vele a többi szovjet népek már ekkorra tudták, mit védenek. A nagy októberi forradalom szocialista forradalom volt és Lenin és nyomában Sztálin az európai szocializmus legnagyobb teoretikusai és gyakorlati megvalósítói, miközben természetesen új lehetőségeket teremtenek — láttuk előbb — az ázsiai népek szabadságtörekvéseinek is, megnyitják az ázsiai és gyarmati népek emberi szabadságharcát, egyenjogúságukért vívott küzdelmüket, — de közben az orosz nép történetének és új hivatással gazdag emberi mivoltának is legnagyobb alakjai. Igen, nem volt véletlen a nagy Honvédő Háború lelkesedése — az orosz nép soká passzív tömege önmagára talált. Ez emberi előrelépés üteme félreismerhetetlen, — a nagy októberi forradalom nemcsak szocialista forradalom volt, de egyben az orosz nép őszinte és hatalmas lázadása is a reá súlyosbodott idegen uralom ellen. Ime, ez is az orosz kérdés lényege. Arról van itt szó, hogy az orosz emberek az addigi rendszert végtelenül idegennek érezték önmaguktól; az orosz irodalom és történelem tele van új lehetőségek kétségbeesett keresésével; az orosz nép nem tudta tovább elviselni a cárizmus nyűgét, melyet egy szláv történetíró a tatár és német uralmi elvek és módszerek bizzar keverékének, a kicsinyes német részfejedelmi zsarnokság és a káni abszolutizmus furcsa ötvözetének, az orosz néptől, a szláv jellegtől, az orosz humanitástól egészen idegen hatalmi keretnek talált. Igen, az orosz népek és az orosz szellemnek soká és sokat kellene keresnie. Le kellett ráznia magáról a különféle feltételezések és fikciók látszatát, a szláv-orosz romantikát, az ortodox miszticizmust, a feudalizmus előtti megalázkodást, a cári önkényuralomban a birtokosok elleni messianista reménykedést és így tovább. Ma egészen más az orosz nép jellege, mint volt a cári uralom idején, vagy ahogy visszatükröződik a régibb irodalom alkotásaiból, melyekből felénk lüktet a szabadulásért esdeklő emberiesség forró lehellete. Nem, az orosz nép ma egyáltalában nem misztikus, nem elmerengő, elrövedő, nem idegen a valóságtól, nem él legendákban és messianista ábrándokban — éppen ellenkezőleg történt, amire epedései közül az orosz irodalom és a pravoszláv misztériumban elsorvadt, történetfilozófia számított. Az orosz népet a nagy forradalom megérintette és megihlette és új értelmet adott neki. Mert ma egész más orosz néppel állunk szemben, mint amilyenre akár atyáink emlékeznek az első világháborúból, vagy amelyre mi emlékezünk közeli-távoli irodalmi reminiscenciáinkból: ma az orosz nép többé nem misztikus, nem ábrándos, nem valóságtól idegen nép, de a nagy forradalom élményei, tapasztalatai, tanításai nyomán kemény és következetes racionalista, — igen, ez benne a legnagyobb történelmi változás.

Mit jelent ez? Már önmagában is cáfolatát az orosz nép keleti jellegének, melyet boldogan és büszkén hagyott az útszélen. Az orosz nép „európai”, vagy ha tetszik „nyugati” nép akar lenni és keleti és misztikus jellegének kiemelése csak az elnyomásnak kedvezett. A kérdés egészen egyszerű: Lenin és Sztálin a leghaladóbb, legmerészebb, legprogresszívabb ideológiát vitték el az orosz nép közé és valósították meg az orosz nép életében. A marxizmus és leninizmus már önmagukban véve is racionális európai teremtmények, a sztálinizmus a népek önrendelkezésének elvét, a szabad egyenjogúságot, a népek egyéniségének gondolatát alkalmazza a felemelkedésből kizárt

ázsiai és gyarmati népekre, ezzel új fejlődésük korszakát nyitja meg, mikor az európai és nyugati népek előnyeit beérhetik. A lenini—sztálini nemzeti politika, az ázsiai és gyarmati népek ügyének kezelése különben is, azt mutatja, hogy Oroszország élére áll a legprogresszívabb emberi törekvéseknek és azoknak egyetemes érvényt szerez; a gyarmati népek küzdelme, az ázsiai népek öntudatosodása, Oroszország szerepe e szabadságmozgalmakban, — mind-mind a világtörténet egészen új korszakáról beszél.

Az orosz nép jelentősége éppen az, hogy élére állott ennek a kísérleti, társadalmi és történelmi fejlődésnek, melynek már Kelet-Európa és Ázsia a színtere, hiszen éppen ez a nagy forradalom jelentősége, hogy a fejlődés és haladás ügyét elvitte egészen új területek felé, az orosz nép földrajzi helyzete és kapcsolata a Kelet nemzeteivel pedig ezek előtt is megnyitotta a haladás és fejlődés lehetőségeit.

„A nagy októberi forradalom”. MAGYAR NEMZET, 1947. november 7.

4.

A polgári demokrata beállítottságú Világ Lenin szerepéről és az eszmék történelemformáló voltáról emlékezik meg vezércikkében

(S. G.) Ludenforff tábornok úr, aki a két világháború között számos, az örültséggel határos halfogásával tette a nevét híressé, igazi herosztrateszi cselekedettel írta be nevét a világtörténelembe: 1917 februárjában Svájcból leplombált vagonban szállította át Oroszországba azt az akkor még alig ismert nevű Vladimir Iljics Uljanovot, aki azóta Lenin néven a világförradalom egyik legnagyobb alkotószellemeként szerzett magának és hazájának örök hírt.

Csak az ilyen Lundenforff-típusú német generális együgyű agyában születhetett meg a „briliáns” ötlet, amely egyáltalán nem számolt a gondolatok hihetetlen és minden államhatárt vagy katonai frontot könnyűszerrel átröppenő tulajdonságával: hogy Lenin segítségével forradalmasítani fogja ugyan az orosz front mögött élő népet, de hogy ez a forradalom aztán majd megáll a német—orosz hadvonalnál s onnan nyugatabbra nem fog terjedni.

(Hasonló magatartást találunk azután az ugyancsak nácivá lett Alfred von Krauss tábornoknál, az első világháború hirhede „Krauss apánk”-jánál, aki viszont azon csodálkozott, hogy amikor a mi katonáink segítségével rögtöni békekötést követelő röplapokat hajigáltatott át az orosz lövészárkokba, hogy akkor meg a mi katonáink jöttek rá a nagy igazságra, hogy a rögtöni békekötés követelése nem csupán az orosz katonáknak lehet kedves, hanem a habsburgi Monarchia minden-féle nyelvű bakáinak is.)

Az eszmék lázító erejének hihetetlenül alacsonyra becslése mutatkozik meg e két neves náci-katona rövidlátásában. Ámde most ne ezekről a kurtaeszű generálisokról szóljunk.

Lenin 1917 április 3-án érkezett haza. Az akkor már forrongó Petrográd népe hihetetlen szeretettel fogadta az évtizedek óta emigrációba szorult, de hazájával állandó összeköttetésben maradt, ekkor már 47 éves forradalmárt. Csak másfél hónappal előbb zajlott le a petrográdi munkások nagy sztrájkja, amelynek során már a munkások ellen küldött katonaság is megtagadta az engedelmességet: nem lőtt — parancs ellenére — a sztrájkolókra.

Leninnek, az eddig láthatatlan vezérnek hazaérkezése egyszerűen rendszert vitt az eddig inkább szertaágazó, itt-ott fellángoló mozgalomba. Nyomban összehívták a bolsevisták konferenciáját, amelyen már mintegy 80 000 párttag kiküldöttei vettek részt. Szerte az országban megalakultak a Munkás- és Katonatanácsok s júniusban már lezajlott az első tanácskongresszus.

A koalíciós kormány szociálreformer hadügyminisztere, Kerenszkij, elfogatási parancsot adott ki Lenin ellen, aki erre párthíveinek nyomására újból „föld alá ment” s egy idegen munkás passzusával a zsebében közvetlenül a főváros közelében egy kis faluban húzódott meg, onnan pedig átment Finnországba.

Lenin befolyása azonban ezzel csöppet sem csökkent. Távollétében megtartották a bolseviszta párt hatodik kongresszusát s ezen elfogadott elvek szerint pár hónapon belül mindenütt a bolseviszták kerültek be többségben az eddigi mensevikek és szociálreformerek helyett a Munkás- és Katonatanácsokba. Ezek után felfegyverezték a munkásságot s mire októberben Lenin újra megjelent Petrográdban, a helyzet teljesen kiérett a végső leszámolásra a szocialisták különböző frakciói között.

November 6-ára (a régi naptár szerint október 24-re) tűzte ki Lenin a forradalom proklamálását. Vörösgárdistái, a kronstadti matrózokkal megerősítve, elfoglalták a főváros minden stratégiai pontját, az összes állami intézményeket s most minden erejüket a „Téli Palota” ellen vonultatták fel, ahol a kormány székel.

A Néván néhány folyami monitor lépett akcióba s ezenkívül a Péter-Pál erőd ágyúi is megszólaltak. Mire a vörösgárdisták a kormánycsapatok utolsó ellenállását is megtörték, a Téli Palota „kerek termében” már csak néhány minisztert találtak, — Kerenszkijnek magának sikerült idejében elmenekülnie.

1917 november 7-én, most harminc éve jelent meg Lenin első diadalmas kiáltványa, amely bejelentette, hogy az orosz állam Tanácsköztársasággá alakult, a Munkás- és Katonatanácsok kezében van az egész állami hatalom. Ez volt az első rendelet. A második a háborúnak béketárgyalások útján való nyombani beszüntetését jelentette be. A harmadik pedig a világhistoria legradikálisabb földreformjáról intézkedett: rövid úton megszüntette a föld magántulajdonát. A parasz-
tok több mint 150 000 000 hektár földet kaptak.

Nyomban megalakult a népbiztosok tanácsa s ennek tagjai között találjuk mint nemzeti-ségügyi népbiztost, Sztálint.

Leninnek még hat év adatott meg művének betetőzésére, 1924. január 24-én, 54 éves korában hunyt el. Két nap múlva hűséges munkatársa, a georgiai származású Sztálin vette át Lenin örökét. Aznap, amikor a hatalmat átvette, esküt tett Lenin ravatala mellett:

— Esküszünk neked, Lenin elvtárs, hogy életünket nem kímélve erősíteni és fejleszteni fogjuk a világ dolgozóinak szövetségét, a Kommunista Internacionálét!

Amikor Lenin Oroszországba érkezett, háborúvesztes, kaotikus zűrzavart talált, olyan birodalmat, amely éppen ezekben a napokban csúszott ki a nagyhatalmak sorából, s amelynek kényre-kedvre kellett a bresztlitovszki békeparancsot aláírnia.

Lenin és Sztálin zsenialitása fejlesztette ezt a birodalmat oda, ahol ma áll: a világpolitika három legnagyobb hatalmassága sorába, amelynek szavától függ a béke vagy a háború. És Sztálin a béke mellett döntött.

Az emberiség történetében eddig még soha nem bizonyult be ennyire kézzelfoghatóan, hogy az emberi gondolat önmagában is hatalom, amely felfegyverzett csapatok tömegével is diadalmasan veheti fel a harcot.

A szovjet uralom harminc esztendejének ez a nagy eszmetörténeti tanulsága.

S. G. [Supka Géza] „A szovjet népek ünnepe”. VILÁG, 1947. november 7.

5.

A szociáldemokrata napilap, a Népszava először fogalmazza meg a szocialista világrendszer egyik elvi alaptételét: „aki . . . a Szovjet-Unió, a szovjet nép ellen fordul, a szocializmus ellen fordul”.

(v. d.) Nevezetes történelmi évforduló napja a mai nap, november 7-e. Egy rég halálra ítélt birodalom süllyedt el végképp az idő örvényeiben és helyébe lépett, vér- és tűzőzön közepette, az új haza, az épülő szocializmus országa. A nagy orosz szocialista forradalom a mai napon betöltötte harmincadik esztendejét s ez a nagy, történelmi jelentőségű dátum alkalmat ad minden

szocialistának arra, hogy kötelességszerűen nézzen bele e harminc esztendőnek kavargó eseményeibe — a példák egész sorára, a tanulságok iránymutatására, de leginkább egy nagy nép nagy erőfeszítéseinek sugárzására. A szovjet nép nevezi a maga nagy proletárhazáját az „épülő szocializmus országának”, s minden híradás, amit onnan kapunk, minden ismeret, ami földéríti számunkra ennek a harminc esztendőnek az erőfeszítéseit, harcait, áldozatait, forradalmi teljesítményeit, mind arról tanúskodik, hogy ott, abban az óriási birodalomban valóban egy nagy fordulatnak, az emberiség történetének hatalmas hullámcspái áradnak a jövő felé.

Csodálatraméltó, nagy cselekedetek azok, amelyek ebbe a harminc esztendőbe zsúfolódnak. Az tudja ezt leginkább, aki a cári birodalom összeomlásával, s ennek az iszonyatos omlásnak égitornyosuló romjaival annakidején szemtől-szembe állhatott. Micsoda romok, micsoda anarchia, micsoda szörnyűséges és dögletes semmi! De a forradalom nem torpant meg egy pillanatra sem. Először legyőzte a birodalomnak mind a négy sarkában fölgújtott ellenforradalmat, legyőzte a Kolcsakok, Denikinek, a Wranglek és Judenicok lázadását, utána nyomban legyőzte a romokat s mindezzel együtt legyőzte a szellemi és morális fertőzések forrásait, amelyeket a vérbe és gyalázatba hanyatlott cárizmus hagyott vissza maga után. Az oroszok, vagy amint Tolsztoj mondja: a frázisgyártásnak e nagy tehetségtelenjei, nem kiáltottak idegen segítség után, hanem nekifogtak a munkának, nekifogtak az elszántság és az áldozatos lemondás hősiességével, betölteni a vállalt feladatot: nemcsak újjáépíteni, hanem egészen másként építeni föl az országot.

Ma már látjuk a harminc esztendő minden állomását.

Ma már látjuk, hogy a jeruzsálemi legenda ismétlődött meg a szovjet haza megteremtésében is: egyik kézben kard, a másikban a szerszám — így építették föl, így építették egészen újjá a birodalmat. Nagy nevek, nagy forradalmár lelkek állottak — és állanak még ma is — ennek a munkának az élén. Rajtuk kívül másik hőse az újjáteremtés, az állam- és társadalomépítés gyönyörű erőfeszítésének az orosz nép, a szovjet haza népe. Ugyanaz, amelyikről Tolsztoj ezeket az egyszerű, nagy szavakat írta le: „Amit ők csinálnak, oly egyszerűséggel és magátólértetődően csinálják, hogy meggyőződhetünk róla: ők akár százszor többet is csinálnának — ők mindent megcsinálnának!” S ha visszagondolunk arra, hogy egy ugyancsak prófétaalkú orosz író szerint „az orosz nép erejének megingatása képtelenség”, máris előttünk áll a szovjet haza jövőjének szikla-erős biztosítéka, az az erő és az önfeláldozásnak az a hatalmas erénye, amely a cárok rendszere, az elnyomás és a szolgaság után megsemmisítette az ellenforradalmakat, nagy honvédő háborújában megfojtotta a támadó európai fasizmust, s amely ma nemcsak a maga, hanem az európai népek szabadságának és békéjének is legyőzhetetlen védelmezője.

A szívek mélyéről fakadó szocialista üdvözet köszönti a mai napon a szovjet hazát, a szovjet haza népét és vezérét a világ minden tájékáról. Tudjuk, hogy a szocializmus építésének gigászi munkája folyik a nagy birodalomban. Tudjuk, hiszen a szovjet újságok hasábjairól is napról napra kiérezzük a fáradhatatlan serénységet s a szinte lángokban izzó ütemet, amely a birodalom műhelyeit, bányáit, egész mezőgazdaságát rengeti. És tudjuk, hogy az a „minden”, amiről Lenin szólt egykoron s ami a szocialista társadalom fölépítéséhez szükséges és elegendő, már minden jel szerint megteremtődött a Szovjetbirodalomban s az öt éves tervek révén a megvalósulásnak, a beteljesülésnek — lehet, hogy egészen rövid — útjára jutott. . . Hallani tehát az idő parancsát is: ezt a munkát nem szabad zavarnia semminek, mert ehhez a munkához rendre és nyugalomra van szükség. Ez a nyugalom, ez a zavartalanság nemcsak egy országnak, hanem a világ munkásmozgalmának is vitathatatlan érdeke. Akármelyik pontján állunk tehát a szervezett szocialista proletariátusnak, az egész világot átfogó csatafrontján s akármilyen módszerekkel vívjuk is harcunkat a szabadságért, a szocializmus végső győzelméért, annak az országnak, az épülő szocializmus országának nyugalma és biztonsága fölött valamennyiünknek őrködnünk kell. Értsük meg jól és különösen a mai napon vessük értelmünkbe: aki — egyes ember vagy társadalmi osztály, gazdasági vagy politikai hatalom — a Szovjet-Unió, a szovjet nép ellen fordul, a szocializmus ellen fordul; aki a Szovjet-Unió ellensége, ellensége a szocializmusnak, tehát a szociáldemokráciának is. Ez a valóság! Az egyszerű, de nagy igazság ez, a megmáshíthatatlan kétszer-kettő,

amely erkölcsi törvényeivel, erejével és ideológiai hatalmával az egész munkásmozgalom, mindnyájunk fölött uralkodik.

Ennek tudatában kell élnünk, harcolnunk és politizálnunk.

S ennek tudatában küldjük ismételten köszönetünket és hálánkat, üdvözlünket és testvéri érzelmeink köszöntését annak a szovjet népnek, amely a népek szabadságáért és a szocializmusért vívott küzdelmek során eddig a legtöbbet áldozta.

„Harminc esztendő”. NÉPSZAVA, 1947. november 7.

6.

*A Szabad Nép beszámol a zeneakadémiai díszünnepségről, kivonatosan közli Dinnyés Lajos miniszterelnök beszédét, mely a demokráciát és a nemzeti függetlenséget hangsúlyozza.**

A miniszterelnök bevezető beszédében hangsúlyozta, hogy a nagy szocialista forradalom győzelme óta Magyarország urai vasfüggőnyt vontak a két ország közé, hogy szabadon rágalmazhassák és gyalázhassák a Szovjetuniót. Pedig a cárizmus zsarnok, kegyetlen és korrupt uralmának lerázása addig lappangó óriási erőket szabadított fel, — mondta. — Ez a magyarázata a Szovjetunió gazdasági és kulturális felemelését célzó öt éves tervek átütő sikerének. E tervek tették lehetővé, hogy a Szovjetunió az emberiség történetében példátlanul magasra ívelő pályát fusson be. Emellett a szovjet állam a nép közkincsévé tette és magas fokra emelte a kultúrát. Ez a kultúra is a 30 évvel ezelőtt megvívott harcból sarjadt ki. Humanista kultúra ez, mert ellensége minden elnyomásnak, a legmagasabb emberi értékeket, a hazafiasságot, a szolidaritást, az önfeláldozást, a kölcsönös megbecsülést és szeretetet írja zászlaja és a személyiség teljes kibontakozására törekszik. Ilyen humanista kultúra csak igazi demokráciában virágozhat.

— A Szovjetunió demokratikus állam — folytatta beszédét a miniszterelnök —, mert állampolgárai számára biztosítja a politikai és emberi szabadságokat. A szovjet nép az 1917. évi forradalomban egy eddig ismeretlen új demokrácia alapjait rakta le. Ez az újtípusú demokrácia — az emberiség történetében először — megvalósította a nép tényleges uralmát. Megoldotta ez az új demokrácia a nemzetiségi kérdést is. A gyarmatokkal rendelkező és különböző nemzeti kérdéssel küszködő birodalmak láttán őszinte csodálatot érzünk a Szovjetunió Lenini—Sztálini nemzeti-ségi politikája iránt, amely véglegesen megoldotta ezt a problémát.

— A lenini—sztálini államvezetés által megteremtett új demokrácia rettenetes próbatétel elé került 1941 nyarán, de végül elsőprő győzelmet aratott a barbár fasiszta támadók felett. Mi volt a titka ennek a sikernek? Miért harcolt az egész nép és miért nem akadtak együttműködők, miért nem volt ötödik hadoszlop? Mindez a forradalomnak köszönhető, amelynek ma ünnepeljük 30-ik évfordulóját.

— Mi magyarok, ezen az évfordulón nemcsak az emberiség haladásának egyik legjelentősebb történelmi dátumát ünnepeljük, hanem hazánk felszabadítóit is: ez teszi ünnepünket különösen bensőségesse. Amikor feljöttünk az óvóhelyekről, sokan rettegtek a megtorlástól, ehelyett felszabadulás következett, politikai, fizikai és szellemi újjáépítés, amelynek bámulatosan gyors megindulását elsősorban a Szovjetunió jóindulatának, baráti segítségének köszönhetjük, amelyet azóta is tapasztalunk a fejlődés minden lépésénél.

— Jól ismerjük a győzők és legyőzöttek, a nagy és kisnemzetek szokásos viszonyát, hiszen a példáért nem is kell olyan messzire mennünk. Éppen ezért kétszeresen értékeljük a Szovjetunió

* A november 7-i zeneakadémiai díszünnepségen a Magyar—Szovjet Művelődési Társaság elnökének, Rusznyák Istvánnak a megnyitója után előbb Tildy Zoltán köztársasági elnök, majd Dinnyés Lajos miniszterelnök beszélt.

írántunk tanúsított barátságát. Értékeljük, de nem csodálkozunk rajta, mert olyan ország, amely nem tűri határán belül a nép elnyomását, kifelé sem cselekedhet másként. A Jóvátétel súlyos teher, mégis, nyugodt lelkiismerettel állíthatom, hogy a győztes Szovjetunió sohasem követel tőlünk teljesíthetetlen gazdasági szolgáltatásokat és baráti gesztussal még a békeszerződés ratifikálása előtt megkezdte hadfoglajaink hazaszállítását. A Nemzetek Szövetségében kemény, bár sajnos, eredménytelen harcot vívott felvételünk érdekében. Mindezért bennünket nemcsak békés együttműködés, hanem a hála száalai a Szovjetunióhoz fűznek.

— Nem egyszerűen arról van tehát szó — folytatta emelt hangon Dinnyés miniszterelnök —, hogy nekünk a földrajzi szomszédság miatt kell jó viszonyt kiépíteni a Szovjetunióval. A földrajzi szomszédság hamis politikai elve egyszer már katasztrófába vitte hazánkat. Az erőszak előtti meghajlás nem lehet útja a nemzeti felemelkedésnek. A mi együttműködésünk a Szovjetunióval megingathatatlan, őszinte és igaz baráti alapon nyugszik. Gazdasági és politikai függetlenségünk megőrzésében segítőtársnak tartjuk és segítségével, támogatásával a magunk magyar útján építjük a mi demokráciánkat.

— Nem veheti tőlünk senki rossz néven, ha a Szovjetunió kívül elsősorban azokkal a szomszédainkkal mélyítjük ki baráti kapcsolatainkat, akikkel bennünket az önként adódó gazdasági kapcsolatokon kívül az emberi szabadságról, nemzeti függetlenségről és a demokráciáról vallott eszményeink közössége is összefűz. Mi magyarok ezeknek az eszméknek megfelelően magunk akarjuk kialakítani életformánkat. Nem könnyű ez. Intő példa előttünk kis- és nagy országok sorsa, amelyeket rajtuk kívül álló erők szinte gyarmati függésbe taszítottak és nem egyszer a polgárháború lejtőjére sodortak. Mi megőrizzük nemzeti függetlenségünket, hazánk szabadságát és békéjét. Ezekben a kérdésekben nem lehetünk és nem leszünk semlegesek. A mi helyünk ott van a szabadság és béke hatalmas világfrontjában, amely nem Keletet és Nyugatot osztja két ellenséges táborra, hanem a háborúra uszítókat és a béke barátait választja ketté.

A miniszterelnök ezután megemlékezett a szovjet nép hősi halottairól, baráti köszöntését küldte a nagy orosz népnek és kifejezte azt a kívánságát, hogy Sztálin még sokáig jó erőben, egészségesben irányítsa a szovjet nép új világot építő, békés, nagy munkáját.

Dinnyés [Lajos]: „Függetlenségünk védelmében segítőtársunk a Szovjetunió”, SZABAD NÉP, 1947. november 8.

7.

A kommunista párt a felszabadulás hozta történelmi változásra és a forradalom, a hatalmi viszonyok belső továbbfejlesztésének kérdéseire hívja fel a figyelmet.

Harminc éve, hogy a cári Oroszország kiszippolyozott ipari munkásai és elnyomott parasztjai Lenin és a Bolsevik Párt vezetésével megdöntötték a népelnyomás, a nyomor, a munkanélküliség és a szellemi elmaradottság gyűlölt rendszerét és lerakták egy új, a világtörténelemben eddig még nem ismert állami, gazdasági és társadalmi rendnek: a Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniójának alapjait.

Az a három évtized, melyet a Szovjetunió és a világ összes szabad és szabadságra vágyó népei ma megünnepelnek, az emberiség történetének hosszú, eseményekben és fordulatokban gazdag korszaka. Ezt a három évtizedet hatalmas népforradalmak, levert és győztes szabadságharcok, a világtörténelem legvéresebb háborúja, a kapitalizmus újabb és újabb fellegrárainak összeomlása, s új népi demokráciák születése teszi az emberi történelem kiemelkedő korszakává. E három évtized alatt, az orosz nép Nagy Októberi Forradalmának győzelmével indult el a népek fejlődése, a kapitalista, nemzeti és gyarmati elnyomatás alól a népi felszabadulás, a nemzeti függetlenség, a szabadság és a béke biztosítása felé.

A Szovjetunió két világháború között kifejtett békepolitikáját a közép- és nyugat-európai országok reakciós vezető körei gyanakvással, sőt legtöbb esetben ellenszenvvel és vak gyűlölettel

fogadták. A Szovjetunióval kötött meg nem támadási egyezmények számukra semmiféle erkölcsi és politikai kötelezettséget nem jelentettek. Nem is akarták tudomásul venni, hogy e szerződések alapján kialakuló együttműködés elejét vehette volna a háború kitörésének, az új világégés pusztításainak. A kapitalista országok reakciós vezető körei nem a Szovjetunióval való együttműködés, hanem a fasiszta agresszió előtt való behódolás müncheni politikáját választották. Sajnos ezt tette Magyarország is. Horthy, akinek a szeme már akkor is vérben forgott, ha valaki a Szovjetunió nevét kiejtette előtte, örömmel csatlakozott a Szovjetunió ellen megindított rablóhadjárat-hoz, mert e háború kimenetelétől ellenforradalmi rendszere további fennmaradását remélte. Horthy, s reakciós rendszere volt a legfőbb oka annak, hogy a második világháború alatt vívott népfelszabadító háború idején közös érdekekért folytatott harcokban nem tudtuk a szovjet—magyar barátság és érdekközösség alapjait lerakni, noha Magyarországon nagyon jelentős forradalmi erők voltak, melyek a magyar nép felszabadító harcának s a szovjet—magyar barátság kiépítésének már a háború alatt is biztos és reális alapját képezhették volna.

A második világháború befejezésével, mely a fasiszta rendszerek szétveréséhez vezetett, a világpolitikai helyzet döntően megváltozott. A mai világhelyzet: egyik oldalon a háborúra spekuláló és készülő imperialista hatalmak — élükön az Amerikai Egyesült Államokkal, a másik oldalon a világ békéjének és biztonságának megvédésére elszánt országok — élükön a hatalmas Szovjetunióval.

Nem kétséges, hogy az emberi történelem legnagyobb évfordulójának harmincadik évfordulója kemény és határozott választ ad a nemzetközi politikai élet által felvetett kérdésekre. De nem kétséges az sem, hogy a világ szabad és szabadságra vágyó népei is igazán csak úgy ünnepelethetnek meg ezt a nagy évfordulót, ha maguk is őszinte választ adnak a nemzetközi politikai élet nagy problémáira, mindenekelőtt a béke és a biztonság legerősebb bástyájához, a Szovjetunióhoz való viszonyuk kérdésére. Az évforduló alkalmából nekünk, magyaroknak is meg kell néznünk, milyen mélyre raktuk le a felszabadulás óta eltelt közel 3 esztendő alatt a Szovjetunióval való barátság és együttműködés alapköveit. Meg kell néznünk, hogy a felszabadulás után közel 3 esztendővel Magyarország habozás és ingadozás nélkül halad-e demokrácia útján és őszinte és mellékgondolatokat kizáró viszonyt igyekszik-e kiépíteni hatalmas szomszédjával, a Szovjetunióval?

Nem vitás, hogy az 5 esztendeig tartó világdúlás után, mely éppen elég tűzcsovánát dobott Magyarországra földjére is, a magyar nép számára a legnagyobb kincs a béke biztosítása és a termelő munka megindítása. Ennek előfeltételeit igyekszik a Szovjetunió a háború befejezése óta a győztes és a legyőzött országok számára egyaránt minden eszközzel biztosítani. A Szovjetuniónak ez a törekvése tehát teljesen egybeesik a háború utáni magyar fejlődés nemzeti célkitűzéseivel. A világpolitikai helyzet kiéleződése azonban Magyarországot is válaszüti elé állította: merre tartunk? A nemzetközi helyzet „elméletben” lehetővé teszi, hogy jobbra is, balra is mehessünk: nemzeti érdekeink, demokratikus fejlődésünk, nemzeti függetlenségünk és szabadságunk biztosítása azonban csak egy lehetőséget tárnak elénk: „irány a Szovjetunió és a demokratikus népek békefrontja”.

Sajnos, Magyarországon még jelentős, s részben a koalíciós pártok soraiban helyet foglaló olyan erők vannak, melyek számára a fejlődésnek nem az a perspektívája az irányadó, melyet a Szovjetunió nyitott meg számukra. A felszabadulás óta eltelt idő belpolitikai válságai és harcai megmutatták, hogy a Horthy-korszak ellenzéki pártjai a fiatal magyar demokrácia politikai életébe súlyos teherként magukkal hozták pártjuk megalkuvó, behódoló, sőt nyíltan áruló jobboldali elemeit.

A felszabadulás után közvetlenül a belpolitikai és a nemzetközi helyzet olyan volt, hogy más politikát, mint a demokratikus, nemzeti összefogás és a Szovjetunióval és a demokratikus országokkal való együttműködés és barátság politikáját nem is lehetett folytatni. Az a körülmény azonban, hogy ezt az egyedül helyes belpolitikai és külpolitikai vonalat a magyar demokratikus pártok 1945-ben szinte fenntartás nélkül elfogadták, nem azt jelentette, hogy ezekben a pártokban nem voltak egységellenes, kommunista- és szovjetellenes hajlamok, hanem csak azt, hogy az adott

politikai viszonyok között más politikát nem folytathattak. Az amerikai imperializmus megerősödése és jelentkezése ezeket a lappangó magyar reakciós erőket felbátorította és felszínre hozta.

A válasz Magyarországon — de nemzetközi méretekben is — a béke, a demokrácia erőinek hatalmas ellentámadása volt. A Szovjetunió nemcsak a második világháború vérzivatarában állt helyt a hitleri barbársággal szemben, hanem ugyanezt a politikát folytatja napjainkban is. A Vörös Hadsereg győzelmi sorozatát a háború befejezése után a szovjet külügyi szolgálat kipróbált vezérkara folytatta. Molotov, Visinszkij, Gromiko és Manuilszkij csapást csapásra mérve leplezik le az Egyesült Nemzetek ülésein és bizottságaiban az amerikai imperializmus hódító törekvéseit és merényletterveit a demokratikus népek függetlensége és szabadsága ellen. A kommunista pártok lengyelországi értekezlete már nemcsak leleplezte az amerikai iparmágnások és dollárdiplomaták fenyegető agresszióját, hanem közös frontba is szólitotta az európai demokratikus népeket a veszély elhárítására. Vajon Sztálin generalisszimuszna az a korábbi kijelentése, hogy „Nem hiszek az új háború reális veszélyében”, nem azon a szilárd meggyőződésen nyugodott-e, hogy az imperialista uszítók s háborús bujtogatók ellen felsorakozó szabad népek döntő fölényben vannak? Vajon a Szovjetunió következetes és elszánt békepolitikája nem az a közös érdekeken nyugvó alap-e, melyen felépülhet a szovjet—magyar barátság egyik tartóoszlopa?

A szovjet—magyar barátság közös érdekeken nyugvó politikájának megteremtésében nem kis részszerepet játszik Magyarország nemzeti függetlenségének és szabadságának kérdése. A 400 éves német elnyomatás és gyarmati függőség bilincseit a Vörös Hadsereg verte le a magyar nép kezéről. Nem vitás, hogy Horthy és Hitler kettős ígájából csak egy olyan ország szabadíthatta ki a magyar népet, mely a maga politikai és társadalmi rendszerében nem ismeri az embernek ember által való kizsákmányolását, nem ismeri az elnyomást, a nyomort, az éhséget, a munkanélküliséget és szellemi elmaradottságot. És nem vitás az sem, hogy egy olyan kis ország, mint Magyarország, nemzeti függetlenségét és szabadságát az imperialista elnyomókkal szemben csak úgy tudja igazán megvédeni, ha a népi önrendelkezés és nemzeti szuverenitás olyan harcossárá támaszkodik, mint a Szovjetunió.

A Szovjetunió három évtizedes történelmi útjából azonban nemcsak nekünk, kommunistáknak, hanem a magyar demokrácia minden igazán demokratikus pártjának tanulnia kell. Kell, hogy megtanítsa arra, hogy a jobboldali elemek elleni harc nélkül nincs békés fejlődés, nincs népi demokrácia, nincs munkásegység, nincs imperializmus elleni harc, nincs szovjet—magyar barátság. Kell, hogy megtanítsa arra, hogy a szocializmushoz való békés fejlődés perspektívája azon a szilárd számításon nyugszik, hogy a munkásosztály pártjai kíméletlen harcban az osztályellenességgel és azok ügynökeivel, vállt-vállnak vetve, szoros harci egységben rakják le a demokrácia alapjait s védik meg a demokrácia minden vívmányát az ellenséggel szemben.

A szovjet—magyar barátságnak nem utolsó sorban azokon a reális érdekeken kell nyugodnia, melyek a két országot gazdaságilag egymáshoz fűzik. A rombadöntött és kifosztott Magyarország az első gazdasági segélynyújtást a Szovjetuniótól kapta. A fiatal, magyar demokrácia az első gazdasági és áruforgalmi egyezményt a Szovjetunióval kötötte meg. Demokratikus szomszédainkkal, a dunavölgyi népekkel való gazdasági kapcsolataink kiépítésének döntő feltétele lehatalmasabb és leggazdagabb szomszédunkkal, a Szovjetunióval való gazdasági kapcsolatunk minél gyümölcsözőbb kiépítése. Tudatában kell lenni azonban annak is, hogy a Szovjetunió gazdasági ereje olyan mértékben siet segítségünkre, amilyen mértékben nő és izmosodik a magyar demokrácia. A párizsi békekonferencián elhangzott egyik beszédében Molotov világosan kifejtette: „A Szovjetunió kinyújtotta baráti, segítő kezét a volt csatlósállamok és közöttük Hitler legutolsó szövetsége, Magyarország felé is. A Szovjetunió további segítsége nem fog elmaradni, ha Magyarország ingadozás nélkül halad tovább a demokrácia útján és őszinte, mellékgondolatokat kizáró baráti viszonyt igyekszik létesíteni hatalmas szomszédjával”.

A Szovjetunió megteremtésének harmincadik évfordulója lerántja az álarcot az angolszász irány ügynökeinek arcáról is. Már a háború alatt bebizonyosodott, hogy aki a szövetséges hatalmakon belül az angolszász erőkre orientálódott, lényegileg az angolszász reakcióra támaszkodik.

A háború befejezése után az angolszász reakció demokratikus báránybőrét a vérszomjas farkas irhájával cserélte fel. Ma nem mondhatja senki, hogy azért áll az angolszászok mellé, mert azok úgyis a Szovjetunió szövetségesei. Aki ma az angolszász imperialisták mellé áll, azt bizonyítja, hogy harcolni akar a Szovjetunió ellen. De tettekkkel bizonyítja azt is, hogy az angolszász reakció mellé való állásával kockára teszi országa függetlenségét és szabadságát és felelőtlenül játszik a polgárháború tüzével. A Szovjetunió fennállásának harmincadik évfordulója tehát arra tanít bennünket, hogy a Szovjetunió békepolitikájával szembefordulni kalandor- és katasztrófa politika, s akik e politika híveivé szegődnek, nemzetellenes, tehát áruló politikát folytatnak.

Az amerikai imperializmus által kielezett nemzetközi helyzetben Magyarországnak élesen meg kell határoznia politikája követendő irányvonalát. A Magyar Kommunista Párt vezetésével a demokratikus erők már eddig is megmutatták, hogy a Horthy-korszak nemzetvesztő politikája nem szállhat át átkos örökségként a magyar demokrácia egyik-másik pártjára s nem vihetik most már ezek a pártok újabb szakadék felé nemzetünket. Pártunk vezetésével a demokratikus erők megmutatták, hogy a Nagy Ferencek, Sulyok Dezsők és Pfeiffer Zoltánok minden nemzetvesztő kísérlete biztos vereségre van ítélve.

A Nagy Októberi Forradalom már 1917-ben is a világ összes elnyomott népeinek és munkásosztályainak ösztönzést és erőt adott a felszabadulásukért folyó harcban. Az amerikai imperializmussal szemben a béke vívmányainak megőrzéséért folyó harcban a világ népei ma ismét a Szovjetunió felé fordítják tekintetüket. S három évtized küzdelmes harcai után a Szovjetunió a világbékéért folyó harcban ma nem áll egyedül. Elszánt és következetes békepolitikájának „támaszpontjai” vannak az egész világon, ahol békére, szabadságra s nyugodt alkotó munkára vágyó népek élnek . . .

Kállai Gyula: „A Szovjetunióval — a békéért”. SZABAD NÉP, 1947. november 7.

BÖDEY JÓZSEF:

Rákóczi József sírlaptöredéke mint bolgár egyházi emlék

Rákóczi József, a nagyságos fejedelem idősebbik fia, halálának és sírjának helye akkor lett probléma, mikor a Rákócziak szülőföldje, Zemplén megye, 1873-ban az országgyűléshez feliratot intézett a kuruc fejedelem és családja hamvainak hazahozatala ügyében, és a közhangulat nyomására ebből országos mozgalom támadt. Ennek eredményeként Rákóczi József hamvait is haza kellett hozni apjával együtt és 1906. október 29-én a kassai dómban örök nyugalomra helyezni.

A hazaszállítás előkészítése végett Thaly Kálmán, a kuruc kor kutatója és függetlenségi párti képviselő, vezetésével 1889-ben magyar küldöttség utazott Konstantinápolyba a holttestek föl kutatására. Itt a Galata nevű városrészben levő francia akkor már lazarisita Szent Benedek (Saint-Benoît) templom, de Rákóczi Ferenc korában még jezsuita Xavéri Szent Ferenc templom őrizte a számkivetésben elhunyt Rákóczi család hamvait.¹ Thaly e helyen kezdte el a Rákóczi-hamvak föltárását. A munkálatokat a fejedelem címeres és föliratos sírlapjánál kezdette, melyet neki József fia állíttatott.² Az emberi erővel megmozdíthatatlan fehér márvány síremlék alá oldalról ásatott be a magyar küldöttség. Mindjárt első nap, október 7-én délután az oda érkező Thaly Kálmán és Fraknói Vilmost azzal a hírrel fogadták a munkások, hogy koporsóra bukkantak. A két magyar történész azonnal leereszkedett a gödörbe. A látványt Thaly így örökítette meg; „Jól láttuk, hogy közvetlenül alatta, földdel, törmelékkel, mésszel födött fakoporsó fekszik és pedig szélesebb végével, vagyis a halottnak fejével a főhajó oldala és lábaival a fal felé (Északtól délnek). Elrendeltük, hogy a munkás a halottnak a feje fölött fekvő földanyagot, le egész a derektáig, távolítsa el kellő óvatossággal.” Majd így folytatta: „Csakhamar kitűnt, hogy középtermetű ember koporsójával van dolgunk, — mire rögtön megjegyzém, hogy ez nem a fejedelem hamvait rejti magába.”³ Thaly meglepődötten emelte ki a koponyát, mely éppen a Rákóczi-címer alatt hevert, és azonnal fölfedezte, hogy nincsen megnyitva, pedig Mikes Kelemen a leveleskönyvében följegyezte, hogy Rákóczi Ferenc koponyájából egy darabot kifűrészelték a kiürítése végett. A csontváz közepes termete sem felelt meg az öreg fejedelem daliás alakjának. Minthogy Thaly biztosra vette, hogy a templom Rákóczi-kápolnájába, s még hozzá Rákóczi sírlapja alá idegen holttest nem kerülhetett, és minthogy Zrínyi Ilona holtteste mellett hamarosan megtalálta Rákóczi Ferenc természetes, díszruhás és megfűrészelt koponyájú csontvázát, végeredményben a következő megállapításra jutott: „Kimondom véleményemet, hogy ezen közvetlenül Rákóczi Ferenc fejedelem címeres sírtáblája alatt nyugovó középtermetű férfiholttest nem lehet másé, mint a nevezett fejedelemnek az 1738. évi táborozás közben, Csernavodán, élete 38. évében elhalálozott idősebbik fiáé: Rákóczi József herceg, erdélyi trónkövetelőé.”⁴ Állítását semmiféle tárgyi bizonyítékkal nem

¹ Fehér Géza: Isztambul és környéke. Panoráma külföldi utikönyvek. 2., javított és bővített kiadás. Bp. 1974. 39.

² Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. 3. kötet. Bp. 1910, 705.

³ Thaly Kálmán: Rákóczi- emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferenc fejedelem hamvainak föltalálása. 2. bővített kiadás (a továbbiakban: Thaly, 1893). Bp. 1893, 208.

⁴ Thaly 1893, 210.

támaszthatta alá. A csontváz mellett Thaly nem talált sem ruhamaradványokat, sem fegyvert, sem ékszert. Ezt úgy magyarázta meg, hogy a koporsó bolygatva volt: Rákóczi József holttestét föltehetőleg a templom 1839. évi tatarozásakor kifosztották. A sirrablók a koporsó beszakadt fedelét sem pótolták, csak sietve leöntötték az egészet mésszel, ami befejezte a maradványok teljes pusztulását. Rákóczi József vonatkozólag sem apja sírlapján, sem másutt külön a kápolnában semmi említés, semmiféle följegyzés nem volt található. Thaly e körülményt azzal próbálta igazolni, hogy Rákóczi József földi maradványait csak titokban szállíthatták oda, mivel arra török részről engedély nem érkezett, így neve sehol nem szerepelhetett. Fejtegetését Thaly költői szárnyalással így fejezte be Rákóczi József vonatkozólag; „S most itt pihen atyja mellett a galatai Saint-Benoît egyházban. Akitől életében el vala szakítva: azzal a halál egyesítette.”⁵ Itt Thaly arra céloz, hogy József nevű fiát Rákóczi Ferenc utoljára csecsemőkorában láthatta, mert Bécsben szinte fogolyként őrizték és csak 1734-ben sikerült megszöknie, de apjával már nem találkozhatott.

Annyi bizonyos, hogy Rákóczi József a halála előtt tollba mondott végrendeletében határozottan kifejezte utolsó kívánságaként, hogy apja mellé temessék el Konstantinápolyban, a jezsuiták templomába. E célból a francia jezsuiták részére háromezer piastert hagyott azzal a kéréssel, hogy lelke nyugalmaért imádkozzanak és halála napján minden évben ünnepi misét mondjanak.⁶ Ennek alapján joggal állítható, hogy elsősorban a konstantinápolyi jezsuitáknak volt gondjuk Rákóczi József földi maradványainak a begyűjtésére pusztán anyagi érdekből, noha az összeg fölvételéről írásos följegyzés nem maradt. Persze más is elvégezhetette a holttest átszállítását. Személyi ellentétek ellenére megcsinálhatta ezt Mikes Kelemen, mikor halála után 1739. június 5-én indulva „Csernovodá”-ból Bukarestben, majd Iaşi-ban járt, s visszafelé menet ismét Bukaresten keresztül a bolgár területek érintésével, tehát bizonyára ugyancsak Ruszén át tért meg Rodostóba 1740. június 21-én.⁷ De megszervezhette a szállítást Rákóczi József régi bécsi barátja, a török pasává vedlett Bonneval, akire végrendeletének a teljesítését bízta. Törődhetett egykori ura földi maradványaival Csáky Mihály, egyik tábornoka, akit halála után a törökök basbuggá neveztek ki a bujdosó magyarok élére. Elősegíthette végül bátyja végakaratainak teljesülését Rákóczi György, aki 1742-ben⁸ vagy más verzió szerint 1741-ben ismét ellátogatott keletre. Sokáig ezt az útját a történetírás kétségbe vonta, minthogy Mikes Kelemen nem említette a leveleskönyvében. Azóta azonban Mikesről bebizonyosodott, hogy a rodostói bujdosók élén éppen ő részesítette ünnepélyes fogadtatásban a második Rákóczi fiút,⁹ csakhogy szándékosan elhallgatta. Bár nyilvánvalóan ennek az útnak Mária Terézia uralkodása elején politikai célja is lehetett, — Rákóczi József terveinek a folytatása, Rákóczi György ekkor okvetlenül rendezte bátyja függő ügyeit és gondoskodott végrendeletének végrehajtásáról. Rákóczi Györgyről bizonyosan föltételezhető, hogy ha előtte már más nem tette meg, gondoskodott bátyja hamvainak Konstantinápolyba szállításáról és a Rákóczi-kápolnában való elhelyezéséről.

Holttestnek titkos szállítására adhatott elég ötletet II. Rákóczi Ferenc földi maradványainak Konstantinápolyba juttatása. Ugyanis ezek szállítását sem engedélyezte a porta, hiszen elkezdett a török szokásokkal, de szemet hunyt fölötte, mikor megtörtént. Csásare Saussure és Mikes Kelemen, akik az egészet végrehajtották, elég részletesen leírták a műveletet, — a francia szabadon és teljes nyíltsággal, az utóbbi tartózkodóan, minthogy keleten maradt. Eszerint úgy vitték át Rodostóból, hogy mikor engedélyt kaptak Rákóczi Ferenc ingóságainak konstantinápolyi tűzbiztos raktárakba vitelére, az előre elkészített 22 teljesen egyenlő nagyságú és alakú láda

⁵ Thaly 1893, 186.

⁶ Thaly Kálmán: Az utolsó erdélyi trónjelölt történetéhez. Történelmi Tár, 1890, 415.

⁷ Zágoni Mikes Kelemen Törökországi levelei. A leveleket az eredeti kézirat alapján kiadja Miklós Ferenc. (Négyesy László, Thaly Kálmán, Beöthy Zsolt, Szily Kálmán, Erődi Béla bevezető tanulmányaival és Edvi Illés Aladár képeivel. Emlékkiadás). Franklin, Bp. 1906 (A továbbiakban: Mikes 1906), 176—185.

⁸ T. K. [Thaly Kálmán]: III. Rákóczi György 1742-ben még élt. Századok 2 (1868) 586—7.

⁹ Thaly Kálmán: Történelmi bevezetés. Mikes 1906: XXXI.

egyikébe rejtették Rákóczi Ferenc koporsóját a holttestével együtt. E ládát aztán Konstantinápolyba érve Mikes azzal az ürüggyel, hogy könyvvel van tele, a jezsuiták rendházába szállította. A papok aztán éjnek idején titkon temették el a fejedelmet, többször hangoztatott kívánsága szerint, Zrínyi Ilona mellé a Galata városrészben fekvő Xavéri Szent Ferencről elnevezett jezsuita templomba, éspedig az úgynevezett Rákóczi-kápolnába, hova ő még életében szép oltárt emeltetett. Mindez mintegy három hónappal Rákóczi Ferenc halála után, 1735. július 6-án történt.¹⁰ Természetes, hogy e kockázatos szállítás csak azért sikerülhetett, mert, amint Mikes is megírja, a ládákat a törökök nem ellenőrizték!

Valószínűleg hasonló módon hozatta legalább Rákóczi György a bátyja hamvait Konstantinápolyba vagyont érő ingóságaival együtt, melyekről a ruszei (ruszcsuki) kádi hivatalos jegyzéket készített,¹¹ Regina Rusiecka lengyel felcsernő pedig, aki őt Vidinben kezelte, elég valóságűen megemlékezett emlékirataiban.¹² Rákóczi József ingóságait bizonyosan az öccse vette magához, mert nyomtalanul eltűntek. A hamvak szállításáról ezúttal Mikes ugyanúgy szándékosan hallgatott, ahogy Rákóczi György konstantinápolyi látogatásáról is tette.

Rákóczi Józsefről a Rákóczi-kápolnában véleményem szerint nem a titkos szállítás miatt nem állítottak sírtáblát, mert akkor apjának sem állíthattak volna, hanem amiatt, hogy Rákóczi Józsefet a bécsi udvar áskálódásainak eredményeképp XII. Kelemen pápa 1738. szeptember 9-én kelt külön bullájában kiközösítette a katolikus egyházból.¹³ A jezsuiták joggal nem kívánták dokumentálni azt, hogy a pápával dacolnak. Bizonyára ezért nem vezették be pénztárkönyvükbe sem a Rákóczi József által részükre végrendeletileg biztosított összeget.

Föltehetőleg tehát Thaly Kálmán Rákóczi József hamvait találta meg apja sírlapja alatt jeltelenül. Elfogadható érvelése ellenére 1904-ben, amikor a tetemek agnoszkálására sor került, Thallóczy Lajos, jeles Balkán-kutatónk, aki a magyar kormányküldöttség tagjaként járt ekkor Konstantinápolyban, aggályoskodni kezdett. Fölvetette ezzel Rákóczi József elhalálozási helyének a problémáját, azt, hogy hol keresendő a Mikes Kelemen által emlegetett Csernavoda. Ő ezt a dobrudzsai, román Csernavodával (Cernavodă) azonosította.

Konstantinápolyban Thallóczy Lajos elhatározta, hogy ellátogat a dobrudzsai Csernavodába. Nevezetes Úti Naplójába 1904. december 13-án ezeket jegyezte be rá vonatkozólag: „Reggel Thalynak kimerítő levelet írtam az eddigi dolgokról. . . s megkérdeztem Csernavodába tervezett kirándulásom iránt való nézetét. Ugyanis minthogy Mikes Kelemen azt írja levelében, hogy Rákóczi Józsefet ő temette el Csernavodában, egy kis görög templomban és hogy a porta nem adta meg az engedélyt a Konstantinápolyba vitelhez, ha ez állana, akkor a Thaly által agnoszkált Rákóczi József-féle tetemek, melyek a galatai St. Benoit egyházban, a Rákóczi-féle feliratos sírkő alatt nyugszanak, voltaképp nem is a Rákóczi Józseféi. Thalynak érvelése engem teljesen meggyőz, mert Rákóczi-kápolnában más nem nyugodhatik, mint a Rákóczi-családhoz tartozó egyén. Ha azonban valaki Csernavodában megtalálná Rákóczi József hamvait, illetőleg egy emlékkő alatt csontokat, ez a dolgot komplikálná. Ezért akarok én Csernavodába menni.”¹⁴ Út közben Thallóczy Lajos tovább tépelődött: „Ugyanis kétségtelennek tartom, hogy Rákóczi József te-

¹⁰ De Saussure Czézárnak, II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének törökországi levelei 1730—39-ből és följegyzései 1740-ből, a fejedelem utolsó éveiről, haláláról, végrendeletéről és emlékiratairól. Közli Thaly Kálmán. Bp. 1909, 277—8. — Mikes 115. levele. Vö. Mikes Kelemen összes művei. 1. kötet: Törökországi levelek és misszilis levelek. Szerkeszti Hopp Lajos. Bp. 1966. (A továbbiakban: Mikes 1966), 680—681.

¹¹ Цветкова, Бистра: Турски извори за историята на правото в българските земи. (Török források a bolgár földek jogtörténetére.) 2. kötet. Szófia, 1971, 174—5, 230.

¹² Mikes 1966: 707—8.

¹³ Rákóczi József kiközösítése a debreceni piarista templomban. Kalazantinum, 19 (1913) 96—98.

¹⁴ Thallóczy Lajos: Úti napló. 1904. évi december hó 4—december 30. A helyszínen a maga használatára feljegyezte a magyar kormány kiküldöttje. Nyomatott bizalmas kézirat gyanánt öt példányban. Második példány. Bp. 1905. 32.

temei Konstantinápolyban nyugosznak, minthogy Mikes azt írja, hogy Csernavodában temették el és a porta nem adta meg az engedélyt a hazavitelre, és noha Thaly Kálmán nem tartotta szükségesnek odautazásomat, mégis elmentem oda személyesen meggyőződni arról, hogy ott Rákóczi József tetemeit nem lehet megtalálni. Mertha véletlenül egy feliratos kő alatt megtalálnók a tetemeket, akkor két Rákóczi József volna előttünk és ez a kérdést hitelesség tekintetében nagyon komplikálná. Ezért éppen Thaly Kálmán állításának erősítésére szántam rá magam, hogy a ma induló Regele Carol nevezetű román hajóval Konstancába és onnan Csernavodába megyek.”

Thallóczy az al-dunai hid melletti dobrudzsai román Csernavodában körülményes megérkezése után szétnézve megállapította, hogy a falunak csupán két temploma van, egy 1894-ben épült új görög temploma és egy régebbi mecset. Ezek után minden további reménykedésétől megfosztotta az az értesülése, hogy a régi Csernavodát áradás következtében áttelepítették, sőt időközben a Duna medre is megváltozott. Tovább érdeklődött Thallóczy, de csak azt tudta meg, hogy a szomszédos Medgidiában (nála Midsie) voltak régi táborok. Sikertelen útjának végső összegezése ez lett: „Körülbelül két és fél órai járkálás után, miközben megjártuk még a régi csernavodai telepet is, kiderült, hogy itt Rákóczi József hamvait megtalálni nem fogja senki, és pedig valószínűleg már azért sem, mert az ide valósi nép semmi kegyelettel nem viseltet a holtak iránt. Rákóczi József tetemeit bevitték Konstantinápolyba, és ez annál is inkább bizonyos, mert a jezsuitáknak anyagi és erkölcsi érdekük volt, hogy a tetem biztos eltemetéséről gondoskodjanak.”¹⁵ E viszontagságos téli útja árán Thallóczynak sikerült saját tudós lelkiismeretét annyira megnyugtatnia, hogy tovább nem is kutatót, s beadta derekát.

A romániai Csernavodából Konstantinápolyba visszatérve folytatta a kuruc vezetők földi maradványainak előkészítését a hazaszállításra. Úti naplójában Rákóczi Józsefre vonatkozólag 1904. december 20-án ezeket jegyezte föl: „Délután 3 órakor felemeltük a Rákóczi Ferenc fejedelem sírlapját és alatta megtaláltuk teljesen Thaly Kálmán előadásának megfelelőleg Rákóczi József, vagyis egy fiatalabb, 35—40 év közti férfinak a maradványát, mész közt majdnem épségben. A testmaradványok; az ép koponya (lefényképeztettem), medence, hátgerinc, a 2 felső combcsont, a 2 alsó combcsont, felsőkar, a két alsókar, 24 bordadarab, kulcscsontok, 2 lapocka, 23 csigolya, nyelvcson, a mellcsont, apróbb kisebb csontok, 35 kéz- és lábhoz való csont.”¹⁷

Rákóczi József földi maradványai ezek után 1906-ban érkeztek haza apja, II. Rákóczi Ferenc hamvaival együtt országos ünnepségsorozat közepette. Budapesten a menet az azóta így elnevezett Rákóczi úton haladt végig a Szent István bazilikából jövet, ahol föl voltak előzőleg ravatalozva. A Keleti-pályaudvaron tették őket vonatra, — a többi kuruc vezetők társaságában. Rákóczi Józsefet aztán végleg a kassai dőmban helyezték apja mellé örök nyugalomra a dóm kriptájában, külön címeres szarkofágban, 1906. október 29-én. Hazahozták akkor Törökországból a bujdosó kurucok sírlapjait is, úgy hogy az eredeti helyen csak másolataikat hagyták, vagy emléktáblát helyeztek el. Sajnos a szállítás során némelyik megsérült, — Zrínyi Ilonáé sok darabra tört.

Thallóczy Lajos dobta be a tudományos köztudatba a Mikes Kelemen-féle Csernavodának a dobrudzsai Csernavodával való azonosítását, ami azóta is állandóan kísért.

Meglepő, hogy Thaly Kálmán éppen az általa kiadott okmányokból tudta, hogy Rákóczi József bolgár területen halt meg. Pontosan 1892. május 15-én a Magyar Történelmi Társulat negyedszázados emlékünnepeén olvasta föl Rákóczi Józsefről e mondatot: „November 10-én, a bolgárországi Csernavodán, — az Al-Duna partján — elhunyt.”¹⁸ Nyilvánvalóan a szláv nevű román faluról föltételezte, hogy egykor Bulgáriához tartozott, tehát az azonosításból nem csírált problémát, — különben figyelmeztette volna Thallóczyt.

¹⁵ Thallóczy: 89—90.

¹⁶ Thallóczy: 92.

¹⁷ Thallóczy: 67.

¹⁸ Thaly 1893: 186.

Thallóczyval azonos nézeten volt a korszak másik Rákóczi-kutatója, Forster Gyula. Egy hivatalos jelentésében így összegezte álláspontját: „Rákóczi József, a fejedelem idősb fia, az 1738. évi táborozásban Csernavodában, Oláhországban, november 10-én halálozott el s november 7-én kelt végrendeletében kifejezett kívánságához képest atyja mellé temettetett el a St.-Benoit-egyházban. Földi maradványait Thaly 1889-ben szintén megtalálta és meg is állapította azonosságukat, mint ezt a Magyar Történelmi Társulatnak 1892. május 15-én tartott felolvasásában bejelentette. Thallóczy a többször idézett alkalommal kiásatta Rákóczi József csontjait is, megállapította azonosságukat és cédrusfa ládába téve azokat visszahelyezte az atyja hamvait tartalmazó sírláda mellé.”¹⁹

Thallóczy semmi eredményt föl nem mutató föltevéséhez csatlakozott Mikes Kelemen Törökországi leveleinek legújabb, bőséges jegyzetekkel ellátott, impozáns külsejű kritikai kiadása, mely Hopp Lajos szerkesztésében és Hazai György alapos török vonatkozású jegyzeteivel 1966-ban jelent meg. Benne a Csernavodára vonatkozó általános jegyzet, amelyre rendszeresen történik hivatkozás a könyvben, így kezdődik: „Mikes jellemzése megfelel a valóságnak.”²⁰ Pedig Mikes Kelemen faluleírása elég hevenyészett, sok falura ráillik. Első, 133. számú levelében e szavakkal jellemezte a falut: „Csernavoda, igen ocsmány helyt vagy on, de nagy falu, szép házak vannak benne. Fele oláhok, fele bolgárok lakják kevés török. De gazdag kereskedők vannak itt. Mind inkább Erdélyben kereskednek. A házak mind egy formára vannak építve. Többet is írnék, ha volna mit.” Az új Mikes-kiadás ugyanezen jegyzetének folytatásából megtudjuk, hogy a román helység régi török neve „Bogazchivi” volt, ami számunkra a továbbiakban még fontos lesz. A jegyzet még arról tudósít, hogy a csernavodai Mikes-leveleket lefordították románra, mint romániai történelmi dokumentumokat. A jegyzetíró más helyen²¹ még azt is elárulja, hogy Thallóczy nyomán maga is újra a romániai Al-Duna menti Csernavodában kereste Rákóczi József sírhelyét 1959-ben, természetesen minden kézzel fogható eredmény nélkül. Pontosan ezeket írja: „Az akkori 'görög templom' feltehetőleg a mai török mecset helyén volt — mondotta a helybeli török pap 1959-ben Csernavodán jártunkkor.” Egyébként az új Mikes-kiadás ilyen merev álláspontja meglepő, mert egyes jegyzetei tartalmaznak Csernavoda románságát cáfoló adatokat is, tehát a jegyzetek egymásnak ellentmondanak.

(Az új, sorozatos Mikes-kiadás szerkesztője, Hopp Lajos azóta változtatott véleményén. Bulgáriai látogatásakor a bolgár történészek már helyesen tájékoztatták. Ezért nevezett Mikes-kiadásáról nemrég így írt: „Ott még tévesen a romániai Csernavodával véltük azonosnak a valójában ruszcsuki járásban levő Cservena Voda falut. Miatev Péter (= Petár Mijatev) szíves közlése nyomán helyeshítjük ezt.”²²)

Csak mellékesen legyen szabad megjegyezni Rákóczi József halálhelyének sajátos változataként az Új Magyar Lexikon megfelelő 5. kötetének sajnálatos tévedését, mely 1961-ben látott napvilágot. A Rákóczi Józsefről írott címszó utolsó mondata ugyanis így hangzik: „Rodostóban halt meg.” Kenyeres Ágnes Magyar életrajzi lexikonjában (II. köt., 1969) viszont Rákóczi József elhalálzásának helye: „Cernavoda, Dobrudzsa”.

A forrásokat elemző történészek műveikben rendszeresen kihangsúlyozzák, hogy a Mikes Kelemen által sűrűn emlegetett, s Rákóczi József halálzási és temetkezési helyéül szolgált Csernavoda bolgár területen fekszik. Csak lokalizálását nem kísérelték meg.

Így hirdette ezt a múlt század derekán Nagy Iván geneológusunk többkötetes művében „Rákóczi” címszó alatt: „József atyja halála után az emigráció fejűl állott és betörést kísérlett,

¹⁹ Forster Gyula: Rákóczinak és bujdosó társainak síremlékei a külföldön és a hazában. Hivatalos jelentés. Bp. 1913, 8.

²⁰ Mikes 1966: 698—9.

²¹ Mikes 1966: 714.

²² Hopp Lajos: „Misia vagy Bolgárország” régi magyar krónikásai. Filológiai Közöny 20 (1974) 1—2: 38—66, 51. lapon 16. jegyzet.

mely meghíusult, s melyhez járult még a pápai excommunicatio is. Meghalt Bolgárországban Csernavodán (így!) 1738. november 10-én.”²³

Helyesen tette Rákóczi József halálának helyét 1928-ban Bulgáriába Keresztes Kálmán genealógiai tanulmányában, így írva róla: „... meghalt 1738. november 10-én Csernavodán, Bulgáriában.”²⁴

Markó Árpád Rákóczi-kutatónk 1940-ben ezt írta: „József 1738. november 10-én Csernavodán (Bulgáriában) hosszas kínlódás után meghalt.”²⁵

Jól tudta Csernavoda bolgár voltát a francia Rákóczi-kutató Émil Pillias, aki egyik cikkében kifejezetten ezt írta Rákóczi Józsefről: „... allait mourir a son tour a Csernavoda en Bulgarie”,²⁶ másikkban viszont Rákóczi József végrendeletéről jegyezte meg, hogy a bulgáriai Csernavodán készült („testamen rédigé a Cernavoda en Bulgarie. . .”).²⁷

E második csoportban felsorolt kutatók azonban, mint említettem, nem kísérelték meg a mikesi Csernavoda megkeresését a mai Bulgária térképén. Nincs kizárva, hogy ki nem mondottan egyesek Thallóczyhoz hasonlóan a romániai Csernavodára tekintettek. Pedig a források összevetésével a mikesi Csernavoda megtalálható Bulgáriában.

Vegyük sorra előbb az általános utalásokat.

Rákóczi József és környezete jól tudták, hogy bolgár területen tartózkodnak. Kitűnik ez a fiatal fejedelem által halálos ágyán tollba mondott francia nyelvű végrendeletének pontos keltezéséről: „Fait a Chernavoda en Bulgarie...”²⁸ (A többi francia nyelvű, Rákóczi Józseffel foglalkozó okmányokon a falu nevének írásmódja: Czernavoda.²⁹)

Rákóczi József kifejezetten bulgáriai elhalálozását tanúsítja az esemény századában az igen hibátlanul értesült nagysebzeni Siebenbürgische Quartalschrift 1795. évi negyedik évfolyamában megjelent cikk, amely nyilván propagandacélból sok arcátlanságot halmozó gyalázkodás után ezzel zárja a fejedelemfi életének kurta ismertetését; „... seine ausschweifende Lebensart versezte (így!) ihn bald in den elendsten Zustand, in welchem er mit Ende des Jahres 1738 in der Bulgarei starb.”³⁰

Már pontosan tájékoztatnak Csernavoda helyéről a Rákóczi-emigrációra vonatkozó török okmányok, amelyeket Karácson Imre gyűjtött össze, és Thallóczy Lajos előszavával 1911-ben jelentek meg nyomtatásban. Bennük a község neve Karácson olvasata szerint rendszeresen „Csernovi” és egyszer sem „Boğazköy”, mely utóbbi a dobrudzsai falu török neve. A törökök tehát a bulgáriai és romániai falut jól megkülönböztették. A török közigazgatás hivatalnoki gondossággal mindegyik rendeletben szabatosan meg is jelölte a község helyét e váltig ismételt körülírással: „a ruszcsuki járásban levő Csernovi falu”.³¹ Eszerint világos tehát, hogy itt csakis a törökül Ruszcsuknak (rég magyar nevén népetimológiával 1503 óta dokumentáltan Oroszcsíknak) nevezett mai Rusze város környékéről lehet szó. (Furcsa, hogy e török okmányok, amelyekhez Thallóczy előszót is írt, nem indították említett tétele fölülvizsgálatára!)

²³ Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 9. kötet. Pest, 1862, 603.

²⁴ Keresztes Kálmán: A Rákócziak. Második, befejező közlemény. Turul 42 (1928) 3–4: 103.

²⁵ Markó Árpád: A Rákóczi-család legutolsó tagjai. Turul 54 (1940) 3–4: 80–87, 82.

²⁶ Pillias, Émil: Paris, ville des Rákóczi (1713–1780). Études Hongroises 14–15 (1936–7) 147–93, 164.

²⁷ Pillias, Émil: Josepha-Charlotte, la dernière des Rákóczi. 1736–1780. Revue d'histoire comparée 25 (1947) 208–18.

²⁸ Mikes 1966: 711.

²⁹ Thaly 1890: 401–23.

³⁰ Siebenbürgische Quartalschrift 4 (1795, Hermannstadt) 90.

³¹ Karácson Imre: A Rákóczi-emigráció török okmányai (1717–1803). Bp. 1911, 115 (122. okmány), 116 (123. okmány), 117 (124. okmány) stb.

Hasonlóképp Ruszéhez, azaz régi magyar nevén Oroszcsíkhöz közeli helységnek mondja Csernavodát Thököly Imre titkára, Komáromi János a Balkánon keresztül vezető útjuk során készült naplójában: „... alább érkezünk úgymint tizenhetedik Octobris 1697 Oroszcsíkra; ez a Duna parton fekszik, nagy török város, vára is van és portusa (= kikötője) minden dunai furkatáknak (= dereglyének), sajkáknak, éléshajóknak. Itt lakik az dunai kapitány, Basa, és itt mindennek nagy olcsósága vagyor. A szőleje mindenképp olyan, mint a mazsolyaszőlő, a tokaji hegyen sem terem szebb, az bora is olcsó. Itt már a furkatáról kiszállottunk és mulattunk négy napokig. Huszonkettődik Octobris, Itt lóra ülvén háltunk meg Csarnavoda nevű görög faluban.”³²

Mikes Kelemen útleírása kiegészíti Komáromi adatait, mert Vidinből jövet, Thökölyékhez hasonlóan, Rákóczi József és emberei is Ruszénél szálltak ki a hajóból. Ruszei (oroszcsíki), 142. levelének végén ez áll: „Innét már csakhamar Tsernavodára megyünk.”³³ S a 143., már Csernavodán keltezett levélben adja az út leírását; „Az elmúlt holnapnak 19-ik napján indulánk meg Orosztsíkról. Három vagy négy óra múlva ide is érkezünk. . .”³⁴ Tehát a mai Ruszéből lovon, illetve szekéren az utazás 3—4 óráig tartott. Mindebből aztán kitűnik, hogy szó sem lehet itt a dobrudzsai román Csernavodáról, hisz Ruszéből manapság sem lehet eljutni ennyi idő alatt oda, hát még akkor! Nyilvánvalóan Rákóczi József és hívei nem a román, hanem valamilyen bulgáriai Csernavoda nevű faluban tartózkodtak, éspedig a mai Rusze város közelében, — amint erre a török okmányok minden egyes alkalommal utaltak.

Ezen előzmények után a probléma megoldásában a következő lépés Csernavoda község megkeresése Bulgária mai térképén. Erre tudtommal elsőnek Szamota István vállalkozott Komáromi naplójával kapcsolatban, és sikerrel. Szamota István 1892-ben Thököly titkárának, Komáromi (nála Komáromy) Jánosnak az idézett naplóját közzétéve Csernavodát „Cservenavodának” írta át, annak jeléül, hogy a Rusze melletti faluval azonosította. Nála Komáromi szövege így hangzik: „Itt lóra ülvén háltunk meg Cservenavoda nevű görög faluban.”³⁵ Szamota jegyzetet, magyarázatot nem fűzött teljesen kifogástalan azonosításához. A Ruszétől délkeletre mintegy tizenhét kilométer távolságra fekvő és a mai bolgár helyesírás szerint két szóba írt Cserevena voda (Червена вода) község valóban ott fekszik, ahol Komáromi és Mikes Csernavodáját keressük.

Szamota István helyes azonosítását magáévá tette Négyesy László az 1906. évi Mikes-díszkiadáshoz írt Mikes-életrajzban. Itt Csernavoda említésekor zárójelben megjegyzi: „... (pontosabban; Cserevena voda, Ruszcsuk mellett). . .”³⁶

E bulgáriai Csernavodához képest a romániai Csernavoda számításba nem jöhet stratégiai megfontolásból sem. Ezt a falut Ruszén és az átellenben levő Giurgiun (Gyurgyevón), Ploesztin és Bukaresten keresztül Brassóig szinte nyílegyenesen vezető út köti össze Erdéllyel, míg a román teljesen oldalt esik e céltól. Mivel a bolgár faluból könnyen szemmel tartható Erdély, egykor még II. Rákóczi Ferenc szemelte ki toborzóhelynek; amikor szóba került erdélyi fejedelemségének török segítséggel való visszaszerzése.³⁷ Rákóczi József tehát apja választásának nyomdokain haladt.

³² Nagy Iván: Magyar történelmi naplók a 16—18. századból. Pest, 1861, 9—12.—Бюден, Йозеф: Унгарски емигранти в България (Bödey József: Magyar emigránsok Bulgáriában). Унгария България. Издание на Дирекция на печата, (Magyarország—Bulgária. A Sajtó-főnökség kiadványa), Szófia, 1948, 40—45. — Бюден, Йозеф: Пътят на унгарски емигрант през България в XVII в. (Bödey József: Magyar emigráns útja Bulgárián át a XVII. században.) География 2 (1951—52) 2: 14—5.

³³ Mikes 1906: 172.

³⁴ Mikes 1906: 173.

³⁵ Szamota István: Régi magyar utazók Európában 1532—1770. Az előszót írta Vámbéry Ármin. Nagy-Becskerekén, 1892, 329.

³⁶ Négyesy László: Mikes Kelemen élete. (Mikes 1906: VII—XIX.) XV.

³⁷ Mikes 1966: 430.

A bolgár történettudomány a Csernavoda helynevet eleve a Rusze melletti Cservena vodával azonosította. Rajta kívül a falu nevének több változatát tartja nyilván. Mivel a Ruszéből Konstantinápoly felé vezető fontos nemzetközi út mentén feküdt, a falu neve számos nyugati régi utinaplóban, portai követi jelentésben szerepel. Nevének legrégibb változata az 1585-ből való Cerno-Waivoda Jacques Bongars francia diplomatánál,³⁸ melyet Szamota István is közölt.³⁹ Ugyanígy említi 1595-ben Pavel Georgević.⁴⁰ Komáromi Jánosnál 1697-ben megjelenik a Csarnavoda, mint a mikesi Csernavoda változata. Ugyanez a változat található Karsten Niebuhr dán utazónál 1767-ből,⁴¹ aki két óra alatt ért a faluból Ruszéba. Ide tartozik Gugumos 1789-ből származó Tschernavada változata,⁴² aki a falu óratornyát csodálta meg. Az 1700-ból való Tschernova változat, mely Wolfgang von Oettingen osztrák követ beszámolójában⁴³ szerepel, a Rákóczi Józseffel foglalkozó török okmányok Csernovi alakjához áll közel. Zsecska Sziromahova ruszei történész szerint a falu nevének e gazdag történelmi változatossága, melyet szíves volt rendelkezésemre bocsátani, a török informátoroknak köszönhető, akik kisebb-nagyobb hibával ejtették ki a bolgár helyneveket. Ez aligha magyarázható meg ilyen egyszerűen. Inkább arról lehet szó, hogy a változatok közt szereplő 'vojvoda' és 'voda' egymásnak megfelelnek. Úgy látszik, itt a bolgár 'vojvoda' szóból származott 'vodă' román szó (jelentésük egyformán 'vajda') megjelenésével kell számolnunk. Eszerint valamikor a 17. században a faluban túlsúlyba került román elem, amelyről még Mikes is szól, megváltoztatta a falu nevét. Hasonló 'vodă' elemmel összekötött román helynév az Al-Duna közelében ma is található (vö. Negro Vodă, Dragoș Vodă stb.). Később a falu birtoklásában végleg diadalmaskodó bolgár elem a 'voda' szóban már a bolgár 'víz' jelentést érezte, s ezért az előtte álló melléknevet vele egyeztetve jelentette meg a 'Csernavoda' alakot a régi 'Cserno vojvoda' helyén.

A 18. századi térképeken ugyancsak szerepel a Konstantinápoly felé vezető út mentén levő helységünk. Említik Guillaume Delisle, a híres francia geográfus Magyarország-térképei, valamint a század közepéről való német Seutter Duna-térképe, Janvier párizsi és a Homan-örökösök nürnbergi Magyarország-térképei.^{44a} Delisle 1703. évi térképén a bulgáriai helység neve „Czerno-

³⁸ Златарски, Васил: Dr. P. Matković: Putovanje Jakova Bongarsa od Beča u Carigradu god. 1585 (Jacques Bongars utazása Bécestől Konstantinápolyig 1585) [Könyvismertetés] Български преглед (Bolgár Szemle) 1897, 9: 110, 111.

³⁹ Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten, 1054—1717. Olcsó Könyvtár 290. szám, 180.

⁴⁰ Иширков, А.: Бележки за пътя Русе—Варна в XVIII век и главните селища край него. (Följegyzések a Rusze—Várna útról a 18. században és a mellette levő fő településekről.) Годишник на Софийския университет (A Szófia Egyetem évkönyve) 1906—7, 129—152, 137. — Rad jugosl. Akademije 130, 107.

⁴¹ Нибур, К.: Пътуване от Цариград през България през XVIII век. (Utazás Konstantinápolytól Bulgárián át a 18. században.) Периодическо списание (Folyóirat.) 1908, 69: 135. Иширков: 136.

⁴² Иширков: 136.

⁴³ Кесяков, Хр.: Стари пътувания през България. Граф Волфганг Еттингенски. (Régi utazások Bulgárián keresztül. Graf Wolfgang von Oettingen.) Периодическо списание 1899, 58; 633, 634.

^{44a} CARTE DE LA HONGRIE et des Pays qui en dependoient autrefois. Dressée sur un grand nombre de memoires et Cartes manuscrites ou imprimées. Rectifiée par les Observations du Cte Marsilli et quelques autres. Par Guillaume De l'Isle Geographe, de l'Academie Royale des Sciences. A Paris chez l'Auteur sur le Quai de l'Horloge avec Privilège du Roy pour 20 ans. 1703 — Tabula Hungaria (így!) et Regionum, quae praeterea ab ea dependent, Delineata juxta magnum numerum anotationum et mappas manuscriptas vel impressas, Correcta per Observationes Comitiss Marsilli et non nullorum aliorum. Per G. de L'ISLE, Geographum Academiae Reg. Scientiarum apud Tob: Conr: Lotter Geogr. Aug. Vind. — Tabula Synoptica Totius Fluminis DANUBII a Fontibus usque ad Ostia, in qua omnes regiones, quas perfluit et amnes, quos recipit. Imprimis integrum HUNGARIAE, Walachiae... Bulgariae... delineata et aeri incisa cura et sumptibus Matthaei Seutteri S. Caes. et Reg. Cathol. Maj. Geogr. et Chalc. Augustae Vindel. — Le Royaume de Hongrie. Divisé en Haute et Basse Hongrie, Transilvanie, Sla-

voda" és a mai Cservena voda helyén található, azaz a bulgáriai Rusze várostól délre, melynek neve itt „Russik ou Oroschick”. A francia geográfus másik, Irmédi-Molnár László szerint (Térképalkotás. Bp. Tankönyvkiadó, 1970, 98. lapon 7. szám) 1780. évi térképén bulgáriai falunk „Czerno voda vel Zargliena voda”, Seutter térképén pedig hasonlóképpen, de összeírva „Czernowoda als Zargliena Woda” néven szerepel. Janvier francia térképész Irmédi-Molnár szerint (uo.) 1762. évi párizsi térképén bulgáriai helységünk neve „Czernovoda” és „Russik” várostól délre van bejelölve. A helységnév első közös alakja megfelel a mikesi Cservavoda változatnak, de a melléknév bolgáros egyeztetése a „voda” főnévvel még nem hajtódtott végre. Már „Czernawoda” és ismét „Zargliena voda” a neve a Johann Baptist Homan (1664—1724) nürnbergi német térképrajzoló örökösei gondozásában megjelent térképen, Rusztól (Oroschik, Rustik) délre. A helység második neve, a rendszeresen emlegetett „Zargliena voda” tudtommal eddig másutt nem bukkant fel. Ez talán az arab eredetű török „zahire” gabona jelentésű főnévből való bolgár nyelvjárási zájpe (gabona) szóval függ össze, de nincs kizárva, hogy benne a balkáni Zerklené (Ζερκληνή) azonosítatlan klasszikus helynév változata rejlik.

Mikor és hogyan lett azonban Cservavodából a mai Cservena voda?

A megoldás kulcsát a budai születésű Kánitz Fülöp adja kezünkbe, a Balkán Kolumbusa. Nagybecsű „Donau-Bulgarien und der Balkan” című könyvének első kötetében találjuk a gothai Justus Perthes kiadó 1879-i keltezésű Bulgária-térképét, amelyen a keresett helyen „Tschernawoda” község van bejelölve. Erre a magyarázatot a mű harmadik kötetében találjuk, ahol ez olvasható: „Die erste Station von Ruschuk trägt den Namen des nahen östlichen Dorfes Černa-oder Červena-voda.”^{44b} A helység részletes domborzati leírásából világos, hogy Kánitz mindezt személyes, helyszíni tapasztalatából merítette, tehát okvetlenül megbízható. Eszerint tehát a falunak még Kánitz érkezésekor, esetleg széles kiterjedése miatt, még két neve volt, — s az első értelme 'fekete víz', a másodiké 'vörös víz'. Nyilván a szebben hangzó második változat diadalmaszkodott az első rovására.

A falu Kánitz által híven dokumentált kettős nevééről a helyi lakosság mit sem tud ma. Az állandóan gazdát cserélő falu lakossága, amely jelenleg zömében a Balkán hegység környékéről származott ide, nem rendelkezve hagyománnyal, váltig azt állítja, hogy falujukat mindig Cservena vodának hívták. A helybeliek tudnak falunevük eredetére magyarázatot, bizonyára népetimológiát. Szerintük falujukat azért hívják Cservena vodának, azaz 'vörös víz'-nek, mert valamikor a domb tövében a kút vize megvörösödött. Oka ennek az volt, hogy a pasa leánya beleölté magát. A lakosság a különös jelenségtől megrettenve a nevezetes kutat betemetette, de helyét még meg tudják mutatni. Minthogy a bolgár folklór a vér színének jelölésére egyformán használja mind a 'fekete', mind a 'vörös' jelzőt, a hagyomány jó az elnevezés kettősségének a megmagyarázására is. Történelmi hitelében azonban nehéz hinni.

Arról, hogy a Rusze melletti Cservena voda valóban Rákóczi József és Mikes Kelemen Cservavodája, teljesen csak 1973 október végén győződtem meg, amikor Rákóczi-emlékek utáni kutatás céljából ellátogattam a községbe. Bár történész vonalon olyan jelzéseket kaptam a faluból, hogy Rákóczi József és magyarjai ottani tartózkodásának semmi nyoma nem maradt, eltékeltem, hogy személyesen járok a dolog végére.

vonie et Croatie. Dressé par le Sr Janvier Geographe. A Paris chez Lattré, rue St Jacques, à la Ville de Bordeaux. Avec Privil du Roy. — HUNGARIAE ampliori significatu et veteris vel Methodisticae complexae Regna Hungariae Propriae, Croatiae, Dalmatiae, Bosniae, Serviae, Bulgariae, . . . Tabula ex recentissimis pariter et antiquissimis relationibus et monumentis concinnata ac secundum leges Projectionis Stereographicae legitimae descripta a I. M. Hasio M. P. P. Curantibus Homanianis Heredibus.

^{44b} Kánitz, F.: Donau-Bulgarien und der Balkan. 2. javított kiadás, 3. kötet, Leipzig, 1880, 287. — A névcseréről nem tud Коледаров, Петър — Мичев, Николай: Промените в имената и статута на селищата в България. 1878—1972 (A bulgáriai helységek név- és statutum-változásai. 1878—1972). София, 1973, 264.

Ruszeből, e teljesen modern és rohamosan fejlődő Duna menti városból két ízben utaztam ki a kétezer lakosú Cservena voda községbe, — október 29-én és 30-án. A kényelmes, modern betonúton most az út odáig gépkocsival és autóbusszon alig fél óra, hiszen Ruszétől való távolsága 17 km-nek van jelezve. A megnyitásra készülő kis helytörténeti múzeum rendezője, Zsecska Sziromahova történész tud Rákóczi József és hívei ottani tartózkodásáról és szívesen mutatja meg tablón annak a török okmánynak a fénymásolatát, melyet az akkori ruszcuki kádi Rákóczi József halála után ingóságairól leltárként állíttatott össze. Megerősíti, hogy a falut a régi nyugati utazók Csernavodának is nevezték, sőt további névvariánsokkal szolgál. Mind Sziromahova, mind a községi tanács hivatalvezetője azonban kijelentik, hogy a faluban Rákócziék után semmiféle emlék nem maradt. Szavait azzal is alátámasztja, hogy Nagy Károly magyar újságíró sem talált a faluban és a templomnál semmiféle magyar emléket vagy sírt, és ezért elment inkább a szövetkezetet meglátogatni. Valóban Nagy Károly a magyar sajtóban kutatásainak az eredménytelenségéről számolt be.⁴⁵ Ezzel sem tudták azonban kedvemet szegni. Kértem, hogy ismerkedtesse nekem össze a helyi pópával azért, hogy nála is érdeklődjem, másrészt pedig el akartam látogatni a falu templomába. Mikes Kelemen ugyanis Törökországi leveleiben följegyezte, hogy személyesen temettette el Rákóczi Józsefet a falu templomában, s egyébként is Bulgáriában a templomok őrzik a legtöbb régiséget. Dimo Iv. Gencsev pópa, aki 1903-ban született a közeli Baszarbovo községben és 1924 óta a falu lelkésze, ugyancsak nem tudott semmi olyat mondani ami a faluban Rákóczi József és hívei itteni táborozására, s általában magyarok egykori jelenlétére emlékeztetne. A helyi néphagyomány nem tartotta fenn a magyarok nevét, a falu helynevei közül egyiknek sincs magyar vonatkozása. Ezek iránt másoknál is érdeklődtem, mikor beszédbe elegyedtem a helybeliekkel. Gencsev lelkész elmondta, hogy a falu a történelem folyamán többször elnéptelenedett török dúlások és járványok következtében, s ezért nem ismerik a történelmét. Amíg elvezetett templomához, nekem is elmesélte azt a törökökkel kapcsolatos háborzongató történetet, melyet Nagy Károly lejegyzett, — amikor török rablók a templomba menekült falu népére rátörték a templom vasalt kapuját, szerencsére azonban az oldalsó ajtón sikerült kiszökniök.

Cservena voda községnek e takaros kőtemploma 1860-ban épült, a török hódoltság végnapjaiban és a bolgár nemzeti megújulás virágkorában, mikor a gazdaságilag megerősödött és ezzel egyidejűleg öntudatosodott bolgárság országszerte egymás után emeltette a szebbnél szebb, mutatós templomokat és állította helyre a régi kolostorokat közadakozásból. A Cservena voda-i templom Dimitár Szergyuv neves trjávni bolgár építőmester alkotása. Abban az időben a közép-bulgáriai Trjávna városa tömegesen nevelte ki a kiválóbbnál kiválóbb alkotóművészeket, — ikonfestőket, fafaragókat és építészeket is. Az utóbbiak közül való volt Dimitár Szergyuv, aki 1864-ben halt meg, körülbelül 72 éves korában, tehát 1792 körül születhetett, és számos bolgár templom és híd megépítése fűződik nevéhez. Úgy látszik, még többet is alkotott, mint amennyit eddig tőle számon tartanak. Így a Cservena voda-i templom sem szerepel alkotásainak jegyzékén,⁴⁶ holott ehhez kétség nem fér. A templom felirata ezt minden oda belépőnek elárulja.

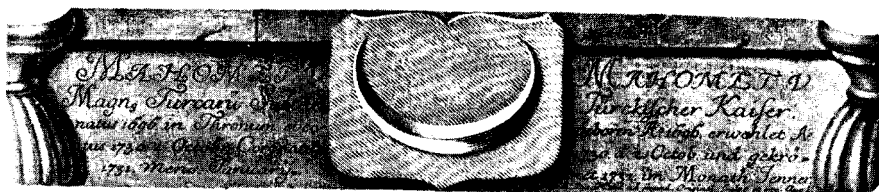
A templom nyilván utólag hozzáépített üvegezett előcsarnokában előtároló főkapun olajfestékekkel írott egyházi szláv felirat adja meg a templom adatait. A külső kapufélfákon a következő folytatódólagos szöveg olvasható: (baloldalt függőlegesen) „1860 МАИ 9-ГО (középen vízszintesen) ЗАЧНАСА СЕЃ ДОМЪ ѿ АРХИТЕКТОНА ДИМИТРА (jobboldalt függőlegesen) СЕРГЮ-ВІЧЪ ѿ ТРАВНА”, azaz 1860. május 9-én készült el ez az épület Dimitár Szergyuvics trjávni építész által. A belső felkörös ív feliratszalagján a templom neve áll, hasonlóképpen olajfestékekkel felírva: „ХРАМЪ СТЫ АРХАНГЕЛСКЪИ СОБОРЪ БЪСЪ ПЛОТНЫ СЫЛЪ”, azaz: A test nélküli erők Szent Arkangyal egyházának szentélye. Valószínűleg nem véletlenül emlékeztet

⁴⁵ Nagy Károly: Cservena Vodán mindenki a magyar sírt keresi. Őzsi képeslap Bulgáriából. Magyar Hírlap, 1973. december 1.

⁴⁶ Васи́лев, Асен: Български възрожденски майстори. Живописци, резбари, строители. (Bolgár megújulás-kori mesterek. Festők, fafaragók, építészek.) Szófia, 1965. 105—7.

1. Bákóczy József sírlapjának töredéke: az Erdély címerével egyesített Bákóczy-címer az aranygyapjas rend láncának keretében, angyaloktól körülvéve. A címerkeret alatt kivethetők a levágott sírfelirat első sorának betűmaradványai

2. I. Mahmut török szultán (uralkodott 1730—1754)

3. Cservena voda község (Rusze megye) 1860-ban épült pravoszláv temploma és 1896. évből való harangtornya a műút mentén

4. A Cservena voda-i templom barokk homlokzata a bejárat fölötti Rákóczi-címerrel

5. Rákóczi József sírlaptöredéke a középső ablakkal és a reá boruló timpanonszerű szeráffal

6. A templom bejáratú kapuja, fölötté Rákóczi József sírlaptöredéke

7. 11. Rákóczi Ferenc konstantinápolyi sírlapja: fönt az aranygyapjas rend láncának keretében Erdély címere, középen külön szívpajzson a Rákóczi-címer, alatta a sírfelirat

a templom kissé fellengzős neve a moszkvai Arhangelszkij Szabor nevére, hanem a nemzete feltámasztását az oroszoktól remélő bolgár nép nehezen titkolható oroszbarát érzelmeit dokumentálja. A templom a bolgár nemzeti megújulás korának jellegzetes barokk stílusában épült és igen szép, jó állapotban van. Torna az akkori szokás szerint nincs. A főkapuval szemben, tőle teljesen külön épült fel utólag harangtornya 1896-ban. Ezt is napra pontosan keltezi már egyáltalán nem archaizáló újbolgár nyelvű felirata, — a templommal szembenező oldalán: „НАПРАВИ СЕ ТОЗИ СЪТЪЛЪПЪ ОТЪ | ПРИХОДА НА ЦЕРКВАТА СВ| АРХАНГЕЛ. ВЪ 1896 Г. 19 | АПРИЛИ М ЦАНКО ИВАНОВ ОТЪ БОЖЕНЦИ”, azaz Készült e torony a Szent Arkangyal templom jövedelméből 1896. évi április 19-én. Canko Ivanov mester Bozsenciből. A harangtorony, benne harangokkal, tehát jóval a török uralom megszűnte után épült, mivel a törökök rendszerint nem engedélyezték a templomhoz torony építését. A torony szabályos nyolcszög alapú. Furcsa, nyugatiaskodó toronysisakja alig áll összhangban a templom hagyományörző építési stílusával, és rögtön látszik rajta, hogy nála fiatalabb korú.

Noha ebbe a templomba Rákóczi Józsefet Mikesék semmiképpen nem temethették, körületeket tekinttem a templom belsejében. Sírhelynek semmi nyomát nem láttam, sőt a kőpadlózat igen újnak tűnt. Az ikonok ugyancsak újabbak, felirataik bolgár nyelvűek. Görög vagy egyéb nyelvű táblaképre nem bukkantam. Az ősz pápa kérésére megmutatta a templom régi iratait és anyakönyveit, melyeket az üvegezett előcsarnok egyik szekrényében őriz. Ezek adatai azonban csak kevésbé előzték meg a templom építését, a legrégebbiek is a múlt század elejéről származtak. Idegen nyelvű régi irata, okmánya a templomnak egyáltalán nincs. A török hódoltság népelnyomó rendszere gondoskodott minden régi érték megsemmisüléséről, ezért maradt fenn országosan is oly kevés emlék a hosszú félévezredes hódoltság korából.

A templom kőből rótt falain nincsenek régi sírkövek, de a közelében találhatók régi sírkövek szép számban, bár többségük e századbeli. Régebbi és latin vagy egyéb nyelvű sírra, melyet Rákóczi József korára vonatkoztathattam volna, nem akadtam. A pápa sem tud ilyenekről. Láthatók itt-ott elszórtan kőtáblák, de feliratot rajtuk nem lehet fölfedezni, — többségük a régi templom melletti iskola maradványai. A templomnak pincéje, kriptája az öreg pápa szerint nincs, a felesége, aki tősgyökeres Cservena voda-i, azt állítja, hogy ilyesmi volt, de be van takarva. A templom új, fiatal pópája, Sztefan Mihajlov 1975-ben ezt azzal egészítette ki, hogy a templom elejében még most is van sír és homlokzatán a fal hosszú repedése éppen ennek következménye.

Cservena voda temploma igen becses értékű lett számunkra, mert külső homlokzatán, a főbejáratot őrző, vastag, akkor sötétkékre, ma sötétzöldre festett kőoszlopok fölött, közepén, tehát előkelő helyen —, jó állapotban levő mintegy 1 m×1 m nagyságú homokkő domborműn a minden magyar szemnek oly kedves Rákóczi-címert ismertem föl.⁴⁷

A címer híven őrzi a Rákócziak családi címerének minden jellemző elemét: a hármassal halmon meredező szekérkereket és a róla fölroppenni készülő, kiterjesztett szárnyú sasmadarat. Mindez szervesen össze van elegyítve Erdély címerével.⁴⁸ Kétoldalt, a címerpajzsán kívül láthatók a szélesség jelképei, baloldalt az emberarcú sugárzó napkorong, jobboldalt az emberarcú mutató csipkézett holdsarló. A szélsőséget jelképező hét vár ábrázolása fölkerült a címerpajzsra, — a hármassal halom, a szekérkerék és a sas farka közti szabad területre, három sorban, 2—3—2 szimmetri-

⁴⁷ Bödey József: Ismeretlen Rákóczi-emlék Bulgáriában. Élet és Tudomány 29 (1974) 10 (március 8.): 434 és 464—5. — Bödey József: Rákóczi József sírlapja egy bolgár templom homlokzatán. Mai Bulgária, 1974, 9: 8—9. — Bödey József: Rákóczi József. Képes Újság, 1976. aug. 21. — Бюдей, Йожеф (Bödey József): Гербът на унгарския княз Ракоци в село Червена вода, Русенско (Rákóczi magyar herceg címere Cservena voda községben, Rusze megye). Векове (Századok), 5 (1976) 4: 37—47. — Bulgáriai visszhangja: Стамова, Йорданка: Изненадата на професор Бюдей (Bödey professzor meglepődése). Поглед, 22 април 1974 г., 10. — Сиромасова, Жечка: Принос на унгарски учен за историята на с. Червена вода. (Magyar tudós adaléka Cservena voda község történetéhez.) Дунавска правда (Dunai igazság), год. 30, бр. 97, 9 май 1974 г.

⁴⁸ Donászy Ferenc: Erdély címere. Turul 54 (1940) 3—4: 88—90.

kus elrendezésben. Az Erdély címerében szereplő sas, mint második sas, bizonyára művészi megfontolásból lemaradt a címerről, amire számos hazai példánk van. A Cservena voda-i Rákóczi-címer ennek ellenére nem szokványos, és nem egyszerűen II. Rákóczi Ferenc közismert fejedelmi címerének a folytatása, hanem régebbi előzményekre megy vissza.

A Rákócziak családi címere az évszázadok folyamán fejlődésen ment keresztül.⁴⁹ A címerek pontos megrajzoltatásával viselik általában nem sokat törődtek. Annak ellenére, hogy a Rákóczi-címert részletesen leírta és ábrázolta Rudolf király és császár 1597. május 27-én kelt adománylevele, amikor Rákóczi Zsigmond címerbővítést kapott, ezt senki nem tekintette szabálynak. Tudjuk, hogy a címerbővítés értelmében a család az addigi közönséges sas helyére jogot nyert a „római szent birodalmi sas” használatára, mely jobbában kivont görbe kardot tart. A továbbiakban ez az ábrázolás mégsem állandósult. Már az adományozott Rákóczi Zsigmond pecsétjein és kisebb ezüstpénzein a címerpajzs vágásvonala eltűnt. A vágásvonal elhagyása folytán a sas közvetlenül a kerékre került. Változott többször a kerék helye: lehetett nemcsak a halmok mögött, hanem fölöttük is. Másutt a korona maradt le a sas fejéről. Aztán a kerék küllőinek száma sem állandósult. További kombinációk váltak szükségessé a Rákóczi fejedelmek pénzein amiatt, hogy Erdély címerében is szerepelt sas. Az erdélyi fejedelmi pénzekben legáltalánosabb a fejedelem családi címerének szívpajzsként való ábrázolása Erdély címerében. A Rákóczi fejedelmek is nagyjából követték e gyakorlatot. Helyszűke miatt azonban a Rákóczi-ház erdélyi kisebb pénzein gyakran csak egyetlen sást ábrázoltak, és a családi címet is megkurtították. Az ábrázolt egyetlen címerbeli sas rendszerint oldalnézetben jelent meg, csak ritkán találjuk szembe állítva.⁵⁰ A sas általában balra tekintett, de elvéve némely pecséten jobbra is nézhetett.

Nos, lássuk, miként illeszkedik bele a Cservena voda-i Rákóczi címer e változatok sorába. Alulról kezdve, — az eredetileg hármás bérc itt hármás halomként jelenik meg, akárcsak II. Rákóczi Ferenc címerén, — valószínűleg a hagyományos nemzeti címer hatására. A kerék a hármás halom tetején áll és küllőinek száma nyolc. A II. Rákóczi Ferenc címerében megszokott vágásvonal azonban eltűnt. A tömött tollazatú, kiterjesztett szárnyú és hosszú tömött farkú sas-madár ennek következtében két lábbal áll a szekérkeréken. Ez a gazdag tollazatú sas már egyáltalán nem az adományozott „római szent birodalmi sas” gyér tollú madara, melyet Rákóczi Ferenc címerein látunk, s koronája síncs, csak bőbitája. Jellemző rá, hogy hajlott csőrében hosszú szárú latin keresztet tart, — amire még visszatérünk. Egyébként a sas a családi hagyománynak megfelelően balra tekint, és feje a törzsével együtt oldalnézetben mutatkozik. Jobbjában nincs kivont kard, mindkét lába a keréken nyugszik, de kifejezetten csak a bal lába látszik kinyújtva, a jobb ujjait a bal takarja. II. Rákóczi Ferenc címerén a sas jobbában kivont görbe kard látszik és a kiterjesztett szárnyú sas az egyik ábrázoláson a nézővel szemben áll, másutt azonban oldalnézetben helyezkedik el, de általában mindig kivont görbe karddal a jobbában. A címerpajzson a Cservena voda-i címeren csak a szászszágot jelentő hét várnak jutott hely Erdély címeréből, a székelységet jelképező sugárzó nap emberarca és a tél hold befelé tekintő emberprofilú csipkézett képe kétoldalt, szinte a barokkos kárpitba foglalva látható. Erdély címeréből a második sas Cservena vodán minden említés és utalás nélkül lemaradt. Rákóczi Ferenc címerén ilyen kombináció sehol nem szerepel. A címerpajzsra Cservena vodán is a Rákócziak szokásos zárt fejedelmi koronája borul, tetején kereszt országmával.

A Cservena vodai-i Rákóczi-címer pontosan a leírt formában tulajdonképpen sehol nem található, de ábrázolásmódjának elemei a múltban gyökereznek és hazai emlékeken föllelhetők. A Cservena voda-i kőcímer első jellemző vonása, hogy a címerpajzson nincs vágásvonal. De a pajzs vágásvonala nem volt okvetlenül kötelező, és ha elmaradt, a sas hazai ábrázolásokon is a kerékre ült.⁵¹ A sást teljes oldalnézetben ábrázolták Rákóczi Zsigmond, valamint I. Rákóczi

⁴⁹ Czobor Alfréd: A Rákócziak címere és pecsétjeik. Turul 49 (1935) 49—65.

⁵⁰ Érdy János: Erdély érmei, képtalasszal. MTA kiadása. Pesten 1862.

⁵¹ Czobor: 51.

György és gyakran még II. Rákóczi György erdélyi fejedelmi pénzei.⁵² Az Erdély címerével egyesített Rákóczi fejedelmi pénzekben általában megőrződött az az erdélyi hagyomány, hogy Erdély címerének a közepébe szívpaizsra került a Rákócziak családi címere. A kisebb ezüst pénzekben és pecséteken azonban a második, az erdélyi sas elmaradhatott a Rákóczi-címer vágásvonal alatti részével, tehát a hármass halom mögött, vagy azon meredező kerékkel együtt. Ilyenkor a Rákóczi-pénzekben a második sást latin nyelvű nagybetűs AQVILA (= sas) felirat helyettesítette, és alája sorakozott a hét erdélyi vár. A sas szárnyai és farka dús tollazatúak.⁵³ Kivont görbe kard azonban volt a sas jobbájában. Persze ez alól is találtam kivételt, így például nincs I. Rákóczi György fejedelemnek egy 1637. évi pénzén és II. Rákóczi György két pénzén,⁵⁴ valamint I. és II. Rákóczi György közös pecsétjén.⁵⁵ Nincs kard a sas jobbájában II. Rákóczi Ferenc egy 1690-ben készült gyermekkori arcképe alatti címerén sem, sőt itt hiányzik a szekérkerék is a hármass halom mellől.⁵⁶ A Cservena voda-i templomon díszelgő Rákóczi-címer tehát leginkább I. és II. Rákóczi György archaizáló címerábrázolásaival rokon, mégis helyet szorított Erdély címere elemeinek, csak az erdélyi sas maradt el, mint művészileg zavaró második sas.

A Cservena voda-i kard nélküli, közönséges, tulajdonképpen bőbitás sas bizonyos visszatérést jelent az ősi Rákóczi-címernek Rudolf király és császársádományozása előtti tömött tollazatú madáralakjához, melyben a kutatás eredeti szarkát gyanít,⁵⁷ csakhogy ennek bőbitája van. Az egészen bizonyos Habsburg-ellenesség sejtethető, a „római szent birodalmi sas”, — a császári kegy — elvetése. A Cservena voda-i címerállat másik jellegzetessége, hogy csőrében latin keresztet tart. Ilyenféle Rákóczi-sasra sehol nincs példa, viszont megvan Havasalföld, Vlachia középkori vajdájának sasos címerében. A címerhasználat oda magyar hatásként származott át a Baszarabák révén, bár a sas csőrében szerepelt kereszt már Komninosz Vasziliosz császár (1333—40) pénzén is.⁵⁸ Valachia címerében ábrázolta a sást csőrében kereszttel Hrisztofor Zsefarovics Bécsben 1741-ben megjelent „Sztematografia” (Стематография) című címergyűjteményében. A Rákóczi-címer faragója Erdélyt és Havasalföldet vagy egynek vette, vagy összetévesztette őket, — aligha használta csupán a madár díszítésére. Ennek ellenére az előbbiek alapján kétségtelen, hogy a Cservena voda-i kódombormű Rákóczi erdélyi fejedelmi címet ábrázol.

Kinek a személyéhez fűződik e Rákóczi-címeres dombormű? A bolgár Cservena voda közösségben kézenfekvő, hogy egyedül Rákóczi József nevével hozható kapcsolatba. Itt volt a toborzó tábora, bár ő maga elég kevés időt töltött a faluban. Miután I. Mahmut szultánnal (1730—54) 1738. január 20-án Konstantinápolyban szövetségi szerződést írt alá Magyarországnak és Erdélynek Habsburgoktól független törökbarát útközállammá alakításáról,⁵⁹ és kiáltványt bocsátott közzé tettének megmagyarázására,⁶⁰ Drinápoly érintésével a Balkán hegységen át február 18-án érkezett a faluba három tábornoka és hívei, köztük Mikes Kelemen társaságában. De alig ismerkedett meg új állomáshelyével, március 27-én mindannyian az Al-Duna menti bolgár vidéken át Vidinbe, majd Orsova alá vonultak. Bizonyosan ennek az útnak során kerültek a bolgárok kezébe a Rákóczi-libertások olyan mennyiségben, hogy azokat a vidini piacon még a törökök alóli felszabadulás után is váltópénzként használták.⁶¹ Rákóczi József jelenlétére itt azért volt

⁵² Érdy János: Erdély érmei. Képatlasz. Pesten 1862, VII. tábla 8, X. tábla 2, 4, 6, 12, 15.

⁵³ Érdy: i. m. Képatlasz. VII. tábla 8, X. tábla 2, 4, 15.

⁵⁴ Érdy: i. m. Képatlasz. X. tábla 7, 11, 13.

⁵⁵ Bedeus, Joseph v. S(char)berg: Die Wappen und Siegel der Fürsten und der einzelnen ständischen Nationen dieses Landes. Hermannstadt, 1838, képmelléklet: 17.

⁵⁶ Rákóczi Emlékkönyv (halálának kétszázéves fordulójára). Szerk. Lukinich Imre. Bp. (1935) 2. kötet 76.

⁵⁷ Czobor: 50.

⁵⁸ Elekes Lajos: A havasalvi vajdák címere a középkorban. Turul 56 (1942) 12—21.

⁵⁹ Thaly 1890: 405—414.

⁶⁰ Kont, Ignace: Le prince Joseph Rákóczi et la diplomatie française. Revue de Hongrie 10 (1912) 284—7.

⁶¹ Thallóczy Lajos: Utazás a Levantében. Bp. 1882, 4.

szükség, mert a császáriak ellenében aratott török győzelmek miatt küszöbön állott temesvári és erdélyi bevonulása, melyet hazai mozgalmak támogattak.⁶² Minthogy az erdélyi hadműveletek elodázódtak, Rákóczi József egyenruhás huszáraival, akik között mindig magyar ruhában járt,⁶³ visszatért a mai Cservena vodába. Ruszében a fejedelmet, mivel még Vidinben megbetegedett, október 19-én már súlyos betegen emelték ki a hajóból. Innen 3—4 óra alatt régi Cservena voda-i szálláshelyükre értek. S Mikes Kelemen nemsokára szomorúan jegyezte be leveleskönyvébe, hogy ura november 10-én 38 éves korában a faluban elhunyt.⁶⁴ Az ifjú fejedelem holttestét Konstantinápolyba szállítása végett balzsamozva egy pincében tartogatta, de mikor a török hatóságok megtagadták annak engedélyezését, fél év múlva utasításukra kénytelen volt eltemettetni a helybeli görög-keleti templomba 1739. május 31-én; amint két levelében is említi.⁶⁵

Ezek után világos, hogy a Cservena voda-i Rákóczi-címer Rákóczi József sírlapjának része. Apja, II. Rákóczi Ferenc konstantinápolyi sírlapját⁶⁶ a Cservena voda-i címerrel egybevetve kitűnik, hogy az utóbbi a Rákóczi József sírját fedő kőlap felső részét alkotta, s a felirata, mely biztosan alatta állott, ma hiányzik. A kőlap megcsonkítására beszédesen utal az a körülmény, hogy a címerész kerete alatt világosan kivehető baloldalt a hosszanti keretnek a megszakadása. Nyilvánvalóan a címer alatti bekeretezett részben következett a sírfelirat, melyet lefűrészeltek, talán amiatt, mert úgy megsérült, mint a címer jobb oldali alsó szöglete, vagy más okból, amire még visszatérünk. A Rákóczi-hagyomány meg is őrizte Rákóczi József négysoros latin hexameterekbe szedett sírfeliratát, mely így hangzott:

„Princeps Rákoczius Josephus, nomine primus
Hic requiem obtinuit, quam vivo terra negavit;
38-vos Annos aetatis suae cum numerasset
Hic sopor ingruit Laethum (így !), tumbamque subivit.”⁶⁷

A fiú sírfeliratát egybevetve apjáéval, kitűnik annak hangsúlyozása, hogy II. Rákóczi Ferenc Erdély választott fejedelme volt, míg a fiú feliratán a fejedelemség csak puszta címként

⁶² Rédvay István: Az 1736 és 1739 közötti törökországi háborúk. Az első (1737) hadjárat évi. Hadtörténelmi Közlemények 36 (1935) 63—100, 259—97. — Rédvay István: Az 1736 és 1739 közötti török háborúk. Hadtörténelmi Közlemények 39 (1938) 31—58, 133—52. — Lukinich Imre: Az 1738—39-iki török háború és a Rákóczi-kérdés (székfoglaló értekezés). Akadémiai Értesítő 41 (1934) 446: 181—92. Az utolsó Rákócziak. Rákóczi Emlékkönyv. Bp. (1935) I. köt. — Esze Tamás—Várkonyi Ágnes: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790 (Szerk. Spira György). Bp. 1952, 117—39. — Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955, 384.

⁶³ H. E. S.: Merckwürdiges Leben und Thaten des Prätendenten von Ungarn und Siebenbürgen Joseph Ragoczy und seiner Vorfahren. Aus zuverlässigen Nachrichten und Urkunden der curiösen Welt zu Gefallen und Plaisir sorgfältig gesammelt. Franckfurt und Leipzig, 1739, 153, 156.

⁶⁴ Mikes 1906: 173—4.

⁶⁵ Mikes 1906, 175 és 176.

⁶⁶ Forster: 9.

⁶⁷ Saussure: 283. lapon lapalji jegyzetben = Mikes 1966: 715. Az utolsó sorban „Laethum” mindenképpen javítandó. Valószínű helyesbítése „Laetum”, A sírfelirat fordítása a javasolt javítással így hangzik:

Rákóczi József, név szerint az első,
Itt nyert nyugalmat, melyet tőle életében a föld megtagadott;
Mikor korának 38. évét számlálta,
Itt tört a vidámra mély álmom, és alászállt a sírba.

hangzik. Mindkét sírfelirat egyébként kiemeli mind az apa, mind pedig fia hányatott életét. Mégis II. Rákóczi Ferenc sírírata szívélyesebb, meghatóbb, mint Rákóczi Józsefé. Az utóbbi elég rideg és hivatalos. Feltehetőleg mindkettő szerzője az irodalmár Mikes Kelemen volt. Kifejezésre is juttatta az öreg fejedelem iránti szeretetét és ragaszkodását, nemkülönben a fiatal fejedelem iránti ellenszenvét.

A Cservena voda-i Rákóczi-címer tartozékai olyanok, hogy csakis Rákóczi József személyére vonatkoztathatók.

Rákóczi József címerébe gyászoló hívei teljes joggal illesztették bele Erdély címerét. Rákóczi József nemcsak apja után örökletesen volt erdélyi fejedelem, hanem a Mahmut szultánnal kötött szerződés is előlegezte neki ezt, — sőt előlegezte neki apja összes címeit. A szerződés szövege elismerte Rákóczi Józsefet nemcsak Erdély örökletes fejedelmének, hanem Magyarország vezérő fejedelmének, a Partium urának, a székelyek grófjának, sárosi főispánnak, munkácsi és makovicai hercegnek stb. Az al-dunai török táborban a feljegyzések szerint a török vezetők királyi fenségnek szólitották.

A szultánnal kötött szerződés hangsúlyozta, hogy Rákóczi Józsefnek a szultán csak előlegezi és megváltástása esetén ismeri el ténylegesen a címeit. Talán erre utal a Cservena voda-i címeren az a körülmény, hogy hívei itt a családi címerbe foglaltatták az erdélyi címer elemeit. Az apa sírkövén fordított a helyzet: az erdélyi fejedelmek hagyománya alapján Erdély címerében, annak közepén, azaz szívapajzson kapott helyet a családi címer. Tehát Rákóczi József címerén a családi hagyomány nyert hangsúlyt, apján viszont az erdélyi fejedelmi méltóság.

Az apa és fia sírlapjának egybevetéséből az is kitűnik, hogy a Cservena-voda-i címeren a családi és erdélyi címer elemeit az aranygyapjas rend díszláncának stilizált ábrázolása foglalja egybe. Hasonló keretbe van illesztve a címer Rákóczi Ferenc sírlapján, csak hogy ott a rendjel részletei jobban kivethetők. A nemesebb márvány anyaga finomabb kidolgozást tett lehetővé, mint a homokkő. Ez nem egyszerű utánzás, mert Rákóczi József is tulajdonosa volt ennek a magas érdemrendnek. Mindjárt apja halála után szerette volna tőle örökölni, akkor azonban a spanyol király megtagadta tőle. De amikor Rákóczi József becsülete keleten felszökött, V. Fülöp spanyol király neki az aranygyapjas rendet adományozta és visszaadta nápolyi birtokait is. Tudjuk, hogy Rákóczi Ferenc annyira megbecsülte e magas érdemrendet, hogy a rend díszruhájában temettette el magát. Józsefet hasonlóképpen nagy örömmel töltötte el e megtiszteltetés. Végrendeletében Don Bonnra, aki neki az aranygyapjas rendet Madridból elhozta, kétezer piastert hagyott.⁶⁸ Az aranygyapjas rend ábrázoltatásával Rákóczi József hívei talán a konstantinápolyi sírlap művészi megfogalmazását igyekeztek követni arra emlékezve, hogy azt apjának József emeltette fehér márványból, konstantinápolyi tartózkodásakor.

A Cservena voda-i címert finoman megmunkált barokk stílusú, sőt reneszánszos növényindás és leveles díszítmény veszi körül, mely az aranygyapjas rend láncának ábrázolásán kívüli majdnem pontosan négyzetes keretet teljesen kitölti. A domborműves díszítés négy sarkában két-két virágban egyesülő inda négy kétpárszárnyú, test nélküli angyalhoz, tehát kerubhoz vezet. A kerubok arcukkal a címer felé fordulva kiterjesztett szárnyaikkal oltalmazzák a címert minden földi rossztól, s ugyanakkor magasba ragadják. Érdekes az angyalok hajviselete, jellegzetes — rövid gombafrizura.

Rákóczi József címere olyan kiforrott művész kíváló alkotása, hogy aligha készült a helyszínen. Hívei valamelyik közeli nagyobb városban rendelték, esetleg nem is Ruszéban. Talán a címer kövének vegyi vizsgálata erre több fényt fog deríteni.

A Cservena voda-i templom, melynek homlokzatát ma Rákóczi József címere díszíti, Mihály arkangyalnak van szentelve, Arkangyal-egyház a neve. Minthogy Sziromahova szerint e templom egy régebbi, ezen a helyen állott templom kibővítése, valószínű, hogy Rákóczi Józsefet abba a templomba temették el. Ismerve Mihály arkangyal különleges szerepét a keresztény halotti

⁶⁸ Thaly 1890: 418.

kultuszban, miután a holtak lelkének másvilágra kísérőjeként örökölte az antik Hermész, sőt az egyiptomi sakálfejű Anubisz tevékenységét, jelvényeivel együtt, — lehetséges, hogy Rákóczi József temetkezési helyének a megválasztásakor nem véletlenül esett erre a templomra a magyarok választása. A templom védszentje, mely aligha változott, arra utal, hogy temetkezési helyül is szolgált. Hasonlóképpen nem véletlenül nevezték Arhangelszkij Szabornak, azaz Arkangyal-székesegyháznak Moszkvában a régi orosz cárok temetkezési helyét. Egyébként Cservena voda községben még hat régi templom helyét tartják nyilván. Közülük a temetői templom szolgáltatott sok követ a mostani megépítéséhez. Gencsev pópa még azt sem tartja kizártnak, hogy maga a Rákóczi-címer is onnan, a temetői templomból került a faluba. A temetői templomot majdnem teljesen széthordták, úgyhogy annak a helyén csak egy nagy gödör van néhány elárvult kővel. A további kutatásnak tehát nemcsak a mai templom körül, hanem a temetői templomnál is lesz keresni valója.

Ha Thallóczy Lajos 1892-ben felfigyelt volna Szamota István ugyanabban az évben közzétett Csernavoda—Cservena voda névazonosítására Thököly útjával kapcsolatban, Rákóczi József gyönyörű sírlaptöredékét már a mai helyén, azaz az országút menti Arkangyal-templom homlokzatán találta volna. Mi mentette meg e szép magyar műemléket az enyészettől? Írásos forrás erre nincs, de az eredmény ismeretében rekonstruálható, mi történt.

Ha igaz Thaly Kálmán feltevése, hogy Rákóczi Ferenc óriási sírlapja alatt elsőnek József nevű fia utólag oda helyezett koporsóját találta meg, — máspedig ez igen valószínű, — akkor Cservena vodán Rákóczi József sírját a templombővítéskor üresen találták. A régi templom átépítője, Dimitar Szerdjov(ics) híres építész 1860-ban nem kívánta megsemmisíteni az angyaldíszes művészi kidolgozású sírlapot, mert helyes érzéssel felismerte annak értékét. Valószínűleg bolgár egyházi műemléknek nézte és elhatározta megmentését. A bolgár nemzeti megújulás korában divat lett a régi nemzeti hagyományok és műemlékek gyűjtése, s a bolgár nemzet legjobbjai régi kéziratokat és folklór-régiségeket gyűjtöttek. Egy régészahajlamú orvos, dr. Vaszil Hadzsisztojanov Beron pedig hazafias felbuzdulásában elkezdte még 1856-ban, tehát jóval a törökök alól való felszabadulás előtt Tirnovo középkori bolgár főváros régiségeinek a kiadását.⁶⁹

A templomra került Rákóczi-címert ma is bolgár egyházi emléknek tekinti mind a lakosság, mind az egyház. Gencsev pópa a világ legtermészetesebb hangján magyarázta nekem, hogy a címerállat galamb, a címerre boruló fejedelmi korona szerint pátriárkakorona, a szárnyas angyalfők meg nem szorulnak semmi magyarázatra.

Valóban egy teljes századdal később a bolgár reneszánsz-kori művészet produkált a Rákóczi-címer egyes részleteivel egybevetethető kőfaragványokat.

A címer furcsa sasmadarára, melyet a pópa galambnak néz, erősen emlékeztet a gabrovói Istenszülő templomának kapuja fölötti kiterjesztett szárnyú és visszafelé tekintő bőbitás galamb 1866-ból.⁷⁰ A címet őrző angyalok megfelelői fellelhetők számos, 19. század közepéről való bolgár templom homlokzatán.⁷¹ Az 1851-ből származó trjávni Mihály arkangyal templom kő kertkapujának két felső sarkában levő két szárnyas és dicsfénnel körülvett angyalfejes féldomborműve⁷² igen hasonlít a Cservena voda-i címer fölötti szárnyas angyalfőhöz, amely a címer angyalait utánozza, primitívebb változatként. Időbeli közelségük folytán nincs kizárva, hogy e különálló szárnyasfők egyazon művész műhelyéből kerültek ki, hiszen a Cservena voda-i templom építészé szintén a művészekben bővelkedő Trjávna városból származott. Hasonló szárnyas és dicsfényes angyalfő áll Elena városban az Istenszülő templom bejáratí kapuja fölött, mely feliratának tanúsága

⁶⁹ Стоянов, Петър: С духа на възраждането. (A megújulás szellemével.) Отечествен фронт, 20 февруари 1974 г.

⁷⁰ Василиев, Асен—Силяновска-Новикова, Татяна—Труфешев, Николай—Любенова, Ива: Каменна пластика. (Kőszobrászat.) Szófia, 1973, Приложения, 241. kép.

⁷¹ Василиев stb.: 87. lap.

⁷² Василиев stb.: Пр. 242. kép.

szerint 1860-ban készült.⁷³ Kotel város Szentháromság templomának déli kapuján pedig két olyan szárnyas és dicsfényes angyalfej található, mely nemcsak ábrázolásmódjával emlékeztet a Rákóczi-címer angyalaira, — persze egészen primitív fokon —, hanem a félbombormű növényindás térkitöltő motívumával is.⁷⁴ Minthogy e dombormű 1871-ből való, nincs kizárva, hogy a Cservena voda-i címer hatására készült. Mindezek az emlegetett kőfaragványok azonban művészi színvonal tekintetében messzire elmaradnak címerünk mögött, pedig egy egész századdal fiatalabbak.

Valóban a felsorolt néhány egybevetési lehetőség megtéveszthette és meg is téveszti a helyi lakosságot a címer elfogadásában. Így történhetett, hogy azt sajátjaként tisztelve esztendő-kön át híven megőrizte. Az analógiákhoz képest szembeszökő művészi színvonalkülönbség a lakosságot még inkább ösztönözte a régi emlék megbecsülésére. Csak ez magyarázza azt a tényt, hogy a ma 238 éves magyar műemlék miként áll már 117 éve a Cservena voda-i templom homlokzatának fő helyén, — valóban különös becsben tartva.

Más volt a helyzet a sírlap négysoros latin nyelvű feliratával, mely Rákóczi Ferenc sírlapjának tanúsága szerint bizonyosan a fia sírkövén is szokásosan a címer alatt következett. Ez már egyáltalán nem illett egy pravoszláv templom homlokzatára. Amint a kő alsó élén látszik, ezt nyilván a címer beépítése előtt teljes egészében lefűrészelték, — a keret csonkja a bal oldali alsó sarkon mindent elárul. Lehet, hogy a felirati rész törött volt, de az sincs kizárva, hogy valahol teljes épen Cservena voda-i földben rejtőzik.

A kőlap közvetlen közelről való tüzetes megvizsgálásakor legutóbb örömmel állapíthattam meg, hogy alsó részét úgy fűrészelték le, hogy a fölirat eleje megmaradt. A betűk gondos lekálálása ellenére több mélyebben bevészt betű nyoma látható és főleg a C és Z betűk kivehetők. Világosan látszik közelről és ujjal kitapintható a fölirat első két kapitális betűje teljes nagyságban. A sorkezdő PR megfelel a ránk hagyományozott és fentebb említett sírfölirat első szava, a PRINCEPS elejének. Látszik a második szó, a RAKOCZIUS belsejében levő mély vésztű CZ maradványa. Rajtuk kívül még néhány betű csonkja sejthető, de olyan nagyok a betűk, hogy a megmaradt első sorba a harmadik szó már alig férhetett bele teljesen. Ezt azonban teljes bizonyossággal csak a betűk maradéktalan kiolvasása után mondhatjuk ki. Annyit mindenesetre a könnyen látható csonkok is igazolnak, hogy a sírlap Rákóczi Józsefé volt.

Külön kell szólni a címer fölötti ablakra boruló angyalábrázolásról. Ez első pillanatra igen hasonlít a fentebb említett, vele majdnem egykorú bulgáriai angyalábrázolásokhoz: test nélküli fejét dicsfény övezi —, de fontos részletében elüt tőlük. Míg a többiek feje hajatlan, ennek a dombormű angyalnak olyan „gombafrizurás” haja van, mint a Rákóczi-címer angyalainak, viszont művészi kidolgozás tekintetében messze mögöttük marad. Elüt még abban tőlük, hogy három pár szárnya van, tehát náluk magasabbrendű, — szeráf. Hasonló szeráfok nyugaton román kori templomok timpanonján szoktak szerepelni.⁷⁵ Elhelyezése itt is timpanonszerű, a középső ablak díszítésére föléje timpanont alkot. Ez a szeráf igen jellegzetes alkotás: a helyi művész igyekezett összhangba hozni a címer angyalaival azáltal, hogy hasonló hajviselettel látta el, de a helyi egyházi művészet szokásaihoz híven nem mellőzte a dicsfényt feje körül, — tehát nem lett azok egyik másolata.

Szerény véleményem szerint az ablak fölötti szeráfábrázolással a templom építész a Rákóczi-címer kerubjainak a szerepét határozottan kihangsúlyozta. A templom homlokzatára ilyen módon öt test nélküli angyal került. Ezek után joggal feltételezhető, hogy a templom nevébe, mely a fő kapun levő feliraton díszleg, Rákóczi József címerének test nélküli angyalai is beleértendőek az említett „test nélküli erők” közé. Így lett a templomnak hosszú neve: „A test nélküli erők Szent Arkangyal egyházának szentélye.”

⁷³ Василиев stb.: Пр. 174—5. képek.

⁷⁴ Василиев stb.: Пр. 231—2. képek.

⁷⁵ Réau, Louis: Iconographie de l'art chrétien. 2. kötet I. (Paris, 1956) 41.

A Cservena voda-i templom homlokzatának díszítő színe a piros. Bizonyára ennek köszönhető, hogy a címer síma alapja rózsaszínűre van festve, úgyhogy azon a kiemelkedő részek eredeti kőszíne, a fényes sárgásbarna kitűnően érvényesül. Valószínű, hogy e színezés másodlagos és akkor történt, amikor a címet a templom díszítésére használták fel, bár eredeti, barokk kori színezése is elképzelhető.

Rákóczi József művészi sírkövének tehát külön története van. Felállítását után 121 évvel egyházi műemlékként valószínűleg ugyanannak a Cservena voda-i templomnak a díszítésére használta fel a bolgár egyház, — bár csonkultán — ,amelyben eredetileg volt, és azóta angyalábrázolásai révén szerepel a templom nevében. Az egyház és a lakosság saját emlékként kezelte a magyar műemléket és e módon megmentette az enyészettől az elmúlt viharos évszázadon keresztül.

Rákóczi Józsefnek a Cservena voda-i templomon meglelt sírlaptöredéke megcáfolhatatlanul bizonyítja, hogy ő ott halt meg és ott temették el. Tehát Rákóczi József toborzóhelye bolgár területen volt és ugyanúgy bolgár területről indult el népe felszabadítására a Habsburg uralom alól, mint Thököly Imre, és mint apja, Rákóczi Ferenc tervezte.

A Cservena voda-i templom harangtornyán új márványlap hirdeti, hogy a Rákóczi-címeres templom bekerült a bolgár nemzeti felszabadító mozgalom történetébe. Az Áprilisi Felkelés dicső előjátékaként 1875. szeptember 29. éjszakáján a Rákóczi-címer alatt egyenként belépve gyülekezett titkon a falu harminc főnyi felkelőcsapata, hogy e templomban tegyen esküt a török elleni harcra. Ekkor felszentelt zöld zászlajukat, melyet a híres ruszei Tonka anyó lánya, Petrana Obretenova hímezett, a következő évben Hriszto Botev bontotta ki ismét a Radetzky osztrák-magyar gőzhajón.⁷⁶

⁷⁶ Стойчев, Иван Кр.: Знамена и Ботѣвата чета (Zászlók és a Botev-csapat). София. 1940. — Bödey József: Botev felkelői tevékenysége a korabeli magyar sajtó tükrében. Filológiai Közlemény 5 (1959), 3—4: 433—443.

FRANK TIBOR

A porosz—osztrák háború és az angol közvélemény

A közép-viktoriánus Anglia külpolitikai gondolkodását az európai kontinens ügyeitől való fokozatos elfordulás, a „be-nem avatkozás” programjának meghirdetése jellemezte. A brit közvélemény tájékozatlan volt a nemzetközi politikai életben és érdeklődését is elveszítette a külügyek iránt.¹ Kivételt talán csak a korszak nagy háborúi jelentettek: a porosz—osztrák háború is bebizonyította 1866 nyarán, hogy van olyan európai esemény, amely képes az angol közönség figyelmét a nemzetközi politika felé fordítani.² Edward Bruce Hamley tüzérezredes, a Staff College hadtörténet, stratégia és taktika professzora 1866 augusztusában maga is meglepetten állapítja meg, hogy a nagyközönség milyen egyöntetű lelkesedéssel figyel a háború eseményeire: „Kiderült, hogy a nagyközönség sokkal inkább vonzódik katonai, mint kereskedelmi vagy politikai témákhoz. Egyszerre csak csupa stratégiából áll a publikum. Bank pánikok és reformtörvények is jócskán felkeltették az érdeklődést, de aki csak újságot olvas és hozzáadja a hangját a közvélemény hatalmas kórusához, kész megvitatni Benedek kudarcát és a poroszok sikeres elővonulását.”³

A sajtó és a könyvkiadás igyekezett is megfelelni a közönség igényének. Hiszen az érdeklődés nem is volt egészen újkeletű: az osztrák—porosz viszony problémáira már az 1864-es schleswig-holsteini válság idején felfigyelt Anglia, akkor elsősorban a dánoknak megígért, de meg nem valósított brit segítségnyújtás kapcsán.⁴ Volt tehát a kérdésnek bizonyos előzménye a brit politikai gondolkodásban, s egyebek mellett ez is magyarázza, hogy a napilapok híryanagában az első

¹ Ld. erről bővebben: *Tibor Frank: Foreign Affairs in British Political Thought in the 1860s* (Studies in English and American, Vol. II., Bp. 1975, 323—348).

² Königrätz a legújabb osztrák szakirodalomban is mint nemzetközi jelentőségű esemény szerepel, melynek hatása nem korlátozódik Németországra és Ausztriára. Vö. *Hugo Hantsch: 1866 und die Folgen*. In: *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen* (Wien—München, 1867. 59—60). A porosz—osztrák háborúról legújabban ld. *Oscar Regele: Österreichs Krieg 1866* (uo., 33—50); ill. *Kovács Endre: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez* (Bp. Kossuth, 1968) 113—209. — E tanulmány csak érintőlegesen foglalkozik az angol politikai vezetés állásfoglalásával a háború kérdésében. Erre vonatkozóan *W. E. Mosse* közölt fontos adatokat: *The Crown and Foreign Policy. Queen Victoria and the Austro-Prussian Conflict, March-May 1866* (*The Cambridge Historical Journal*, Vol. X, No. 2, 1951) 205—223. — Itt jegyzem meg, hogy sajnos nem jutottam hozzá két németországi disszertációhoz, amelyek a témába vágnak: *G. Brüns: England und der Deutsche Krieg 1866* (Göttingen, 1933); illetve *H. Kaütschik: Regierung und öffentliche Meinung Englands in ihrem Verhältnis zu Frankreich und Preussen. Deutschland im Zeitalter der deutschen Einigungskriege* (Hamburg. 1935).

³ *Edward B(ruce) Hamley: A Review of the Continental War* (Blackwood's Edinburgh Magazine, Vol. 100, 1866. aug.) 247.

⁴ Vö. *Lawrence D. Steefel: The Schleswig-Holstein Question* (Harvard Historical Studies, Vol. XXXII), (Cambridge, Harvard University Press); *Kovács Endre: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez* 35—45, és kk.; *Hermann Oncken: Das deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges* (Leipzig, Barth, 1933) I., 75—76; *Paul Smith* (ed.): *Lord Salisbury and Politics* (Cambridge, University Press, 1972) 159—160.

és a legtöbb helyet a háború foglalta el,⁵ az időszakai sajtó a legváltozatosabb formában újra és újra tárgyalta a háború katonai és politikai vonatkozásait, és a könyvkiadás is kitett magáért. Az érdeklődés nagyságára így jól lehet következtetni már magából a könyvanyagból és a megjelent cikkekből is.

A Times a krími háborúban nevezetessé vált tudósítóját, William Howard Russell-t küldte Benedek tábornagyról főhadiszállására. Russell — Delane főszerkesztő, Hugh Henry Rose tábornok és Apponyi Rudolf gróf londoni osztrák követ ajánlásával felszerelve — külön kocsin érkezett a hadszíntérre, melyben — egy irigykedő pályatárs feljegyzése szerint — lakni is, dolgozni is lehetett; munkáját egy tolmácsírnok, két szolga és négy ló is segítette.⁶ A Times másik haditudósítója, Henry M. Hozier két kötetes könyvet rendezett sajtó alá a lapjához írott levelei alapján, amely rövidebb formában már 1866-ban megjelent németül is.⁷ Walter James Wyatt kapitány az osztrák—olasz háborút dolgozta fel, ugyancsak a hadtörténet szemszögéből, szintén személyes megfigyelései alapján. Könyve sikerére jellemző, hogy az 1867-es első kiadást egy év múlva követi a második, mintegy háromszor akkora terjedelemben, a hannoveri hadjárat történetével kiegészítve. E második kiadás 29 nagyméretű táblázatban foglalja össze a háború valamennyi fontosabb, katonai jellegű adatát. Edward Dicey is könyvet írt a hadjáratról, felidézve Németországot a háború időszakában, saját élményei alapján.⁸

Diplomáciai forrásanyagban nyugszik Sir Alexander Malet-nek, Nagy-Britannia Frankfurtban akkreditált rendkívüli követének és meghatalmazott miniszterének valamivel később, 1870-ben megjelent munkája, mely Poroszország és a délnémet államok politikai és katonai küzdelmét dolgozza fel igen alapos módon.⁹ Ez a könyv nem foglalkozik az osztrák hadjáratral, csak ígéretet tesz egy ilyen jellegű feldolgozásra, melyet azonban később nem váltott be a szerző. — M. E. Grant Duff tanulmánykötetet szentelt a német kérdésnek 1866 nyarán.¹⁰

A kisebb terjedelmű munkák között egy pamflet, és folyóiratcikkek hosszú sora érdemel említést. A háború és Anglia viszonyát elemzi egy pamflet 1866-ban.¹¹ Katonai szempontból vizsgálja a kritikus időszakot E. B. Hamley ezredes és Charles C. Chesney kapitány (később alezredes) a Blackwood's Edinburgh Magazine-ben, J. A. Crowe az Edinburgh Review-ban, C. Redding a Colburn's New Monthly Magazine-ben, E. Dicey a Macmillan's Magazine-ben, és hasonló jellegű cikket közöl a Westminster Review, a Colburn's New Monthly Magazine, a Fraser's Magazine

⁵ A nagy konzervatív napilap, a „The Morning Post” anyagát a háború időszakában Apponyi Rudolf gróf londoni osztrák követ össze is gyűjtötte. Lapkivágásai az 1866. márc. 1-től augusztus 3-ig terjedő időszakból 100 levélen az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (a továbbiakban: OSzK Kt), Fond II/472.

⁶ Erről ld. még Frank Tibor: Apponyi Rudolf londoni követsége (1856—1871). (Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1976, Bp. sajtó alatt) 52. jegyzet.

⁷ H(enry) M. Hozier: The Seven Weeks' War. Its antecedents and its incidents, I—II (London, 1867). Ismertetését ld. The Athenaeum, 1867. júl. 6., 9—10. l. Németül: Der Feldzug in Böhmen und Mähren. Berichte und Schilderungen des Korrespondenten der „Times” im Hauptquartier der 1. Armee (Berlin. 1866) IV, 212.

⁸ W(alter) J(ames) Wyatt: A Political and Military Review of the Austro-Italian War of 1866, with an account of the Garibaldian expedition to the Tyrol, a review of the future policy of Italy and her present financial difficulties (London. 1867) 138. Ismerteteti: The Athenaeum, 1867. aug. 24. 233—234. — W. J. Wyatt: A Political and Military History of the Hanoverian and Italian War (London. 1868) VII, 399. Ismerteteti: The Athenaeum, 1868. nov. 14. 640. — Edward Dicey: The Battle-Fields of 1866 (London. 1866) 340. Ismerteteti: The Athenaeum, 1867. jan. 19. 82—83; ill. William Black: The Fortnightly Review, 1867. márc. 1. 385—388.

⁹ Sir Alexander Malet: The Overthrow of the Germanic Confederation by Prussia in 1866 (London. 1870) XXIV, 431.

¹⁰ M. E. Grant Duff: Studies in European Politics (Edinburgh. 1866). Ismerteteti: The Athenaeum, 1866. jún. 23. 823—824.

¹¹ Prussian Aggression and England's Interests (London. 1866).

és a Temple Bar is.¹² A porosz sikerek kapcsán élénkül meg az érdeklődés a porosz hadsereg és története iránt, amelyről C. C. Chesney az Edinburgh Review-ban, Adam Gielgud a Cornhill Magazineben, T. E. Cliffe Leslie pedig (Reilly alezredes memorandumja alapján) a North British Review-ban közöl tanulmányokat.¹³ Az érdeklődés tartós voltára jellemző, hogy a Westminster Review még 1870-ben is fontosnak tartotta felhívni a figyelmet Th. Fontane németül megjelent munkájára a csehországi hadjáratról.¹⁴ — A katonai szakirodalom iránti érdeklődés megnövekedésében szerepe lehetett talán annak is, hogy a porosz—osztrák háború után hozott új osztrák honvédelmi törvényt életbeléptetéséig angol tisztek is szolgáltak az osztrák hadseregben.¹⁵

Érdeklődést váltottak ki a nagy küzdelem politikai vonatkozásai is. Henry Reeve az Edinburgh Review-ban, anonym szerzők a London Quarterly Review-ban, a Dublin Review-ban és a Spectator-ben elemezték az osztrák összeomlás várható politikai következményeit.¹⁶

Mérni lehet a porosz—osztrák háború angliai visszhangját még olyan sajátos műfajban is, mint amilyen a politikai karikatúra. A hetenként megjelenő szatirikus lap, a Punch, minden számában egy egész oldalon rajzot közölt, ami — eltérően a többi karikatúra zömétől — szinte minden esetben politikai jellegű. A háború időszakában összesen nyolc szám „nagy metszete” (*large engraving*-nek nevezi a lap ezt a fajta illusztrációt) foglalkozott háborús témával. Már itt előre kell bocsátanunk, hogy e rajzok nagy részének franciaellenes éle van.¹⁷

A többé-kevésbé szakértő, politikailag műveltebb közép- és felső-középrétegek igényeit kielégítő szakirodalom mellett természetesen volt igény a „milliók számára” készült munkákra is. Ebben a műfajban az utikönyvek írásában nagyon járatos Edmund Spencer kapitány publikált

¹² E. B. Hamley: i. m. 247—260. — Captain C(harles) C. Chesney: The Campaign in Western Germany (Blackwood's Edinburgh Magazine, Vol. 101, 1867. jan.) 68—82. — (J. A. Crowe): The Prussian Campaign of 1866 (The Edinburgh Review, Vol. 125. 1867. ápr.) 363—389. — C. Redding: (Austro-Prussian War), (Colburn's New Monthly Magazine, Vol. 137, 1866) 494. — E(dward) Dicey: The Campaign in Germany (Macmillan's Magazine, Vol. 14, 1866. szept.) 386—394. — Italy and the War of 1866 (The Westminster Review, Vol. 87, 1867. ápr. 1.) 275—325. — (Campaign in Southern Germany), (Colburn's New Monthly Magazine, Vol. 140, 1867) 1. — The War in its Political and Military Bearings (Fraser's Magazine, Vol. 74, 1866. aug.) 259—276. — (At Leipzig during the Austro-Prussian War) (The Temple Bar, Vol. 18, 1866) 105. — (Tale of the Austro-Prussian War) (The Temple Bar, Vol. 18, 1866) 316.

¹³ C. C. Chesney: The Military Growth of Prussia (The Edinburgh Review, Vol. 124, 1866, okt.) 553—595. Repr.: Military Resources of Prussia and France (London, 1870). — (Adam Gielgud): The Prussian Army (The Cornhill Magazine, Vol. 14, 1866. nov.) 548—563. — (T. E. Cliffe-Leslie): The Military Systems of Europe (The North British Review, Vol. 47 (OS) ill. Vol. 8 (NS), 1867. dec.) 404—440. Repr.: Essays in Political and Moral Philosophy (London, 1879)

¹⁴ Der Feldzug in Böhmen und Mähren von Th. Fontane (The Westminster Review, Vol. 93, 1870. jan. ápr.) 605.

¹⁵ Ernst Freiherr von Plener: Erinnerungen. I: Jugend, Paris und London bis 1873 (Stuttgart—Leipzig. 1911) 166. — Így került Ausztriába Wyatt kapitány is, a fentebb idézett munkák szerzője.

¹⁶ (Henry Reeve): The State of Europe (The Edinburgh Review, Vol. 124, 1866. júl.) 275—298. — The Present European Crisis (London Quarterly Review, Vol. 27, 1867) 125—162. — (European Politics, 1866), (The Dublin Review, Vol. 74, 1873) 267. — The Evil Results of the Austrian Collapse (The Spectator, 1866. júl. 21.) 796—797. — Austria and England (The Spectator, 1866. júl. 28.) 823—824. — The Future of Austria (The Spectator, 1866. szept. 8.) 989—990. — A Bit of the Secret History of 1866 (The Spectator, 1869. máj. 8.) 560—561.

¹⁷ Consulting the Oracle (Punch, or the London Charivari, Vol. 50, 1866. máj. 12.) 199. — The Dark Horse (Punch, Vol. 50, 1866. máj. 19.) 211. — Check to the King! (Punch, Vol. 50, 1866. júl. 2.) 233. — Honesty and Policy (Punch, Vol. 50, 1866. jún. 16.) 253. — Denmark Avenged (Punch, Vol. 51, 1866. júl. 7.) 7. — The Lion of St. Mark (Punch, Vol. 51, 1866. júl. 21.) 29. — Rival Arbiters (Punch, Vol. 51, 1866. júl. 28.) 41. — Peace — and No Pieces! (Punch, Vol. 51, 1866. aug. 25.) 83.

vaskos kötetet, míg Lizzie Selina Eden a legszélesebb rétegek számára is könnyen érthető formába öntötte emlékeit a csehországi hadjáratról.¹⁸

A porosz—osztrák háborúval kapcsolatban napvilágot látó, különböző jellegű és értékű munkáknak e futó számbavétele is érzékelteti, hogy a nagy kontinentális küzdelem mennyire megragadta az angol közvélemény figyelmét. A szigetország közönségének fellobbanó érdeklődését azonban nem csupán a publicisztikai termés jelzi. 1866 nyarának parlamenti vitái éppúgy tükrözik a dráma iránti figyelmet, mint a korszakból fennmaradt magánlevelek. 1866. június 11-én heves külpolitikai vita robbant ki a brit Alsóházban, Kinglake Bridgwater-i képviselő interpellációja nyomán. A parlament több mint öt órán keresztül tárgyalta elsősorban Velence kérdését és a képviselők felelősségre vonták a kormányt, amiért Velence eladását tanácsolta Ausztriának.¹⁹ Egy jó hónappal később Whalley képviselő tagadta, hogy Anglia ne lett volna érdekelt a kontinentális háborúban. Felhívta a figyelmet, hogy az angol protestánsok véleménye ugyan megoszlott a harc megítélésének kérdésében, ám a *katolikus* Anglia egyöntetűen Ausztria pártján állt.²⁰

Az angol katolikusok különféle formában fejezték ki Ausztria iránti rokonszenvüket. Ismeretlen emberek haditervvel keresték fel a londoni osztrák követet, és ajánlólevélként katolikus hitükre hivatkoztak.²¹ Katolikus orvosok szolgálatukat ajánlották fel a harctéren, lelkes angol hölgyek csomagokat állítottak össze a sebesült osztrák katonáknak.²² A követség baráti köre természetesen szintén elsősorban a katolikus angolok közül került ki.²³ Katolikus körökből indult ki az az akció is, amelynek során több mint 2250 fontot gyűjtöttek össze sebesült osztrák katonák javára. A „Comité zur Unterstützung der verwundeten oesterreichischen Krieger” („Austrian Soldiers' Relief Fund”) élére Lord Denbigh állt, aki a Times-ban közzétett nyílt levelében szőlított fel adakozásra. A mozgalom támogatói között ott találjuk a Cambridge-i harcegnőt, Lady Georgiana Fullerton-t, Rothschild bárónőt, Lady Dalberg-Actont (Lord Acton anyját), Thomas Grant Southwark-i püspököt és másokat. Ferenc József sajátkezű leiratban köszönte meg

¹⁸ „A közönség igénye: Németországról szóló könyv — a milliók számára . . . Tudni akarjuk, hogy mi idézte elő az elmúlt háborút és hogy melyek lesznek a következmények . . .” Routledge kiadói előszava Edmund Spencer „Germany from the Baltic . . .” c. kötetéhez. Idézi: The Athenaeum, 1867. ápr. 20., 515. — E. Spencer kapitány 1837-től több kötetben tette közzé útibeszámolóit. Ezekben számos alkalommal foglalkozik ausztriai és magyarországi élményeivel. Vö. *Travels in Circassia* . . . (London. 1837) I—II. kötet; *Travels in European Turkey* . . . (London. 1851) I—II.; *Turkey, Russia, the Black Sea* (London. 1854); *Travels in France and Germany* . . . (London. 1866) I—II.; *Germany from the Baltic to the Adriatic: or Prussia, Austria, and Venetia, with Reference to the Late War* (London, 1867). — *Lizzie Selina Eden: A Lady's Glimpse of the Late War in Bohemia* (London, 1867) VIII, 305. Ismerteti: The Athenaeum, 1867. márc. 2. 281—282.

¹⁹ Hansard's Parliamentary Debates, Vol. 184, 117—176. Kinglake interpellációja: 119—123. A nagy vita főként azt firtatta, hogy vajon adott-e a kormány Velence eladására vonatkozó tanácsot Bécsnek. Felmerült a gyanú, hogy Russell magánlevélben fogalmazta meg az itáliai kérdés megoldásával kapcsolatos véleményét, ám a kormány nem reagált az idevonatkozó interpellációkra. Apponyi Rudolf gróf londoni követ hagyatékából most előkerült a vita tétje: Russell bizalmas magánlevele a követhez, melyben Velence eladását ajánlja. (OSzK Kt: Fond II/461/75; Russell — Apponyi, Pembroke Lodge, 1866. ápr. 16. Másolatát ld. Apponyi Mensdorff grófhöz intézett jelentésének mellékleteként a Haus-, Hof- und Staatsarchiv-ban (a továbbiakban HHStA) (Bécs): Ministerium d. Äussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 67, Berichte, No. 27 B; 1866. ápr. 18.

²⁰ Hansard, Vol. 184, 1326. 1866. júl. 23.

²¹ J. A. Hansom—Apponyi Rudolf, London, 1866. júl. 15. OSzK Kt: Fond II/461/46.

²² Georgiana Fullerton — Apponyi Rudolf, London, 1866. júl. 22. és 24. OSzK Kt: Fond II/461/56—58. — Lady Georgiana Charlotte Fullerton-ról ld. bővebben: *The Dictionary of National Biography*, Vol. VII, 765—766 (Oxford, UP, 1963—64).

²³ Ehhez ld. idézett tanulmányomat: Apponyi Rudolf londoni követsége; továbbá Marie Elisabeth Herbert—Apponyi Rudolf, London, 1866. júl. 13. OSzK Kt: Fond II/461/42; ill. Georgiana Fullerton—Apponyi Rudolfné, (1866) júl. 9. OSzK Kt: Fond II/461/39.

Denbigh-nek a bizottság munkáját.²⁴ A háborús hónapok poroszellenes közhangulatában, melyet a németektől való félelem is motivált, talán csak a magyarbarát kevesek nem osztoztak.²⁵

A háború iránti angliai érdeklődés — rendhagyó — mutatóinak tekinthetjük azokat az írásokat is, melyeket háborodott elmék vetettek papírra és küldtek el a londoni osztrák követségre 1866 tavaszán—nyarán. Május 7-i keltezésű az a — főként a német kérdésre vonatkozó — rendezési javaslat, melyet „Ausztia Császáranak”, „A Remete” aláírással (előbb kézírással, majd nyomtatva) terjesztett elő egy ismeretlen. Ugyancsak „Ő Császári és Királyi Fenségének, Ausztia Császáranak” címezte sorait egy másik zavart elméjű levélíró, aki sürgette az uralkodót a fegyverszünet megkötésében. Egy harmadik örült („Urban, a Béke Diktátor-Hercege”) audienciát kért Apponyi gróf londoni követőtől, „barátjára, III. Napóleonra” hivatkozva, és tanácsokat kínált a háború befejezésére. E patológiai dokumentumok különös módon vallanak a szigetország érdeklődéséről a közép-európai küzdelem iránt: a pszichiátria régi megfigyelése, hogy az elmebetegnek társadalmi-politikai vonatkozású téveszméi nagyon gyakran a közvéleményt aktuálisan foglalkoztató problémák körül szerveződnek. Hogy valamilyen jelentőséget Apponyi is tulajdonított ezeknek a kuriózumoknak, ezt fennmaradásuk is bizonyítja.²⁶

Hogyan foglalt állást a háború katonai és politikai kérdéseiben a brit publicisztika?

Dicey azt állítja könyvében, hogy „a szinte egyöntetű meggyőződés az volt, hogy amennyiben Franciaország nem segít, Poroszország veresége elháríthatatlan”.²⁷ 1865-ben még úgy tűnt, hogy az osztrák hadsereg egyike a világ legkiválóbb haderőinek, és csak a háború kitörése után vált világossá angol megfigyelők egy csoportja számára, hogy Ausztia veszíthet is.²⁸ Európaszerte mindenhol tévedtek Poroszország és Ausztia megítélésében: utóbbit még mindig a második kontinentális hatalomnak vélték Franciaország mögött, és nem vették észre Poroszország gyors kibontakozását. „1866–1871 változásai előtt Európa illúziók között élt”,²⁹ és úgy tűnik, hogy a brit megfigyelők is osztoztak a kontinentális hiedelmekben, pártállásra való tekintet nélkül. Különbség talán abban volt inkább, hogy a konzervatívok több bizalommal tekintettek az Osztrák Birodalom felé, ahogyan ez például az itáliai kérdésben világossá vált.³⁰ Henry Reeve az európai

²⁴ Denbigh—Apponyi Rudolf, London, 1866. júl. 17, 19, 31, ill. d. n. OSzK Kt: Fond II/461/50, 51, 65, 68. — Times, 1866. júl. 18. — Home Purves — Apponyi Rudolf, 1866. júl. 19. OSzK Kt: Fond II/461; Mrs. Florence Bastard—Apponyi Rudolf, Danby Hall, 1866. júl. 6. OSzK Kt: Fond II/461/31; Thomas Grant—Apponyi Rudolf, 1866. júl. 13. OSzK Kt: Fond II/461/45; Alice D. Fitzwilliam—Apponyi Rudolf, Milton, 1866. júl. 20. — Apponyi Rudolf — Külügyminisztérium, London, 1866. okt. 23. HHStA: Ministerium d. Äussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 67, Berichte, No. LVIII; ill. Denbigh—Ferenc József, 1866. nov. 17. Mellékelve: Apponyi Rudolf—Külügyminisztérium. 1866. nov. 19. HHStA: Min. d. Äussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 68, Berichte, No. LXV A—D.

²⁵ Kate M. Lyell—Pulszky Ferenc, London, 1866. júl. 7. OSzK Kt: Fond VIII/628. A poroszellenes hangulatról: Prussian Aggression . . . 30—31, ill. Sir Robert Peel az Alsóházban, 1866. jún. 11. Hansard, Vol. 184, 144. — A poroszoktól való félelemről ír Mrs. Florence Bastard—Apponyi Rudolf, Danby Hall, 1866. júl. 6. OSzK Kt: Fond II/461/31.

²⁶ Ld. OSzK Kt: Fond II/467/32—33—34; Fond II/461/41; ill. Fond II/461/69. — A háború Németországban is vezetett elmebetegség manifesztálódásához: H. A. Adam tudósít arról, hogy egy hofstetteni paraszt a poroszoktól való félelmében megzavarodott (Über Geisteskrankheit in alter und neuer Zeit. Ein Stück Kulturgeschichte in Wort und Bild. Regensburg, Rath, 1928; 67—68).

²⁷ Edward Dicey: The Battlefield of 1866. Idézi: The Athenaeum, 1867. jan. 19. 82.

²⁸ (J. H. Tremenheere—J. B. Pentland): The Resources, Condition and Prospects of Italy (The Quarterly Review, Vol. 118, 1865 okt.) 371—403. — The Athenaeum, 1867. jan. 19. 82.

²⁹ Chester Wells Clark: Franz Joseph and Bismarck: The Diplomacy of Austria before the War of 1866 (Harvard Historical Studies, Cambridge, 1934; repr. 1968) 488—489. — A német publicisztika háború előtti belső meghasonlásáról, kettéoszlásáról ld. Heinrich Ritter von Srbik: Deutsche Einheit. Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königgrätz (München: Bruckmann, 1935) II., 387—388.

³⁰ Vö. Hansard's Parliamentary Debates, Vol. 184. 117—176. 1866. jún. 11.

helyzetről szólva így teszi fel a kérdést 1866 júliusában: „Vajon Németország összefüggő állam-test marad-e, melynek minden tagja egyenlő, szuverén jogokkal bír, de amelyeket a nemzeti célok állandó ligába tömörítenek? S vajon Ausztria és Poroszország is tagja marad-e eme konföderációnak? Avagy Németország szövetségi rendszere felborul, az uralkodóházakat megfosztják trónjuk-tól és a nemzeti egység elvét úgy valósítják meg, hogy Ausztriát a szlovákok, csehek és magyarok nem-német birodalmának szerepére kárhoztatják, míg a porosz király elfoglalja Németország legmagasabb és Európa egyik legelső posztját, egész Németországot alávetve jogarának és kardjának? Ez utóbbi eset Európa történetének legnagyobb forradalmát jelentené. . .”³¹ Reeve mérlegeli a német kérdést, amit mint az egész közép-európai helyzet átrendeződését interpretál. A német és az osztrák állam harca beletartozik Közép-Európa rendezésének nagy kérdéskomplexumába — állapítja meg.³² Az Athenaeum kritikusa Grant Duff tanulmányáról szólva ugyancsak rámutat, hogy a Poroszország és Ausztria közötti viszály nem egyszerűen a két ország küzdelme egymással, hanem Észak-Németország konszolidálására tett kísérlet.³³

Figyelemreméltó, hogy az angol politikai publicisztika a háború hatására milyen rugalmasan idomult az új helyzethez: azonnal megjelenik a német egység igenlésének, sőt sürgetésének motívuma. A nagynémet egységnek is vannak ekkor még hívei,³⁴ de a megfigyelők nagyobb része Észak-Németország egysége mellett foglal állást. Az Athenaeum imént idézett cikke például több szempontból is üdvözli az egységes Észak-Németországot. Gátat lát benne az orosz befolyás ellen, és kiemeli, hogy Anglia és Észak-Németország között a hagyomány, a közös érdekek és a vallás számtalan köteleke teremt közösséget. „A német egység nem ijeszti meg Angliát; sőt, mindennek ellenére üdvözljük, amit a jövő német flottájáról mondanak. . . Az első lövések, amelyek létrehozzák Németországot, oldalára állítják egyszersmind a liberális és felvilágosult Európát.”³⁵ Ez az okfejtés fontos adalék az angol liberalizmus gondolkodásmódjának megértéséhez. Rendkívül érdekes, hogy a porosz—osztrák háború után a német egység megvalósulása immár találkozik az angol liberális politika célkitűzéseivel. Az egységes Németország természetesen nem valamiféle politikai ideál beteljesüléseként vívja ki az angol megfigyelők elismerését. Sokkal inkább hatalmi megfontolásokról, az európai egyensúly gondos mérlegeléséről van itt szó.

Egyes szerzőknél még a poroszoktól való, hagyományosnak mondható félelem is eltűnik az egységes Németország iránti lelkesedés hevében. Dicey egyenesen Európa nyereségeként köszönti a porosz Németországot, amelytől a kontinens „intellektuális erőt” remélhet, és élteti a porosz győzelmet.³⁶ Az Athenaeum-hoz hasonlóan a London Quarterly Review is az orosz ambíciók hatékony ellenszerét üdvözli — és nem franciaellenes gátat lát — az egységes Németországban, és megállapítja, hogy a német győzelemben Anglia európai érdeket, nem csupán angol érdeket lát. Cikke kortársi tanúbizonyság arra nézve, hogy milyen egyöntetű készséggel nyugodott bele egész Anglia — kormány, sajtó és nemzet — „a régi szövetséges megaláztatásába”.³⁷ Az értékelések szembesítések az világlik ki, hogy ugyanaz a „balance of power” politika, amely Ausztria egységének megőrzését tűzte ki célul, az orosz befolyás ellensúlyozására egységes Németországot is iktatott programjába. Az Athenaeum cikkírója úgy látta, hogy ha Miklós cár a legitim Ausztria pártfogója, Angliának — és Európának is — egységes, mégpedig porosz vezetés alatt egységes Németország létrejötte áll érdekében.³⁸ A porosz győzelem lankasztotta az Ausztria „használhatóságába” vetett angol hitet.

³¹ (Henry Reeve): i. m. 282.

³² Uo. 275—298.

³³ The Athenaeum, 1866. jún. 23. 823.

³⁴ (C. C. Chesney): The Military Growth of Prussia, 595.

³⁵ The Athenaeum, 1866. jún. 23. 823.

³⁶ William Black: The Battlefield . . . 388.

³⁷ The Present European Crisis, 158, 126.

³⁸ The Athenaeum, 1866. jún. 23. 823.

Önkéntelenül felmerül a kérdés: milyen forrásokból táplálkozott vajon az angol politikai közvélemény e hirtelen támadt poroszbarátsága?

Az angol rokonszenv átcsapására, s különösen a folyóiratok, újságok hangulatváltozására a történeti irodalom már korábban felfigyelt.³⁹ H. Michael még Anglia határozottan deklarált semlegességét is Poroszország melletti állásfoglalásként értékeli, amelynek fedezékében mód nyílt a kontinentális átrendeződésre. Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy kezdetben Bismarck nemigen igyekezett a számára kedvező angol álláspontot kiaknázni, és a győzelem utáni első félelmetében nincs nyoma annak, hogy a brit rokonszenvet fokozni és az abból adódó előnyöket tudatosan kihasználni törekedett volna.⁴⁰

Úgy tűnik, hogy a Poroszország győzelme és a német egyesülés iránti brit bizalom az angol politikai vezetőréteg hatalmi számvetése, az európai erőegyensúly előfeltételeinek már korábban megkezdődő átértékelése nyomán alakult ki és erősödött meg a porosz siker hatására. Utolsó politikai leveleinek egyikében még Palmerston fogalmazta meg azt a brit külpolitikai optatívumot, mely szerint „Németország . . . legyen erős, hogy ellenőrzése alatt tarthassa Franciaországot és Oroszországot, e két nagyratörő és agresszív hatalmat. . . Németországnak erősnek kell lennie, . . . s a német erőnek alapfeltétele egy erős Poroszország”. Ugyancsak Franciaország és Oroszország ellenes megfontolások irányították 1866 nyarának egymást váltó brit külügyminisztereit, Clarendont és Stanleyt német politikájukban.⁴¹

Úgy tudjuk, hogy Bismarcknak egy 1867 januárjából származó, Bernstorff gróf londoni porosz követhoz intézett levele az első jel arra vonatkozóan, hogy a porosz politika tudatosan maga mellé kívánta állítani a brit vezetést, méghozzá közös franciaellenes platform létrehozásának jegyében. „Azt hisszük, hogy nem csupán Anglia hagyományossá váló kontinentális elzárkózásának következményét láthatjuk abban, ahogyan Poroszország megnövekedését és németországi hatalmi térnyerését az angliai közvélemény és az angol kormány tudomásul vette, hanem ez egyszerre mind annak az egyre inkább érvényesülő meggyőződésnek is tünete, amely felismeri egy erős Poroszország s egy egységes Németország jelentőségét Anglia Franciaországgal szembeni hatalmi helyzete szempontjából. . .” A levél a londoni követen keresztül az angol kormány tudomására hozta, hogy Poroszországot Franciaország ellenes fellépésében bátorítaná, ha Anglia saját politikájának támogatójaként tekintene rá, illetve — az értelemszerűen vezetésével létrejövő egységes — Németországra.⁴² Bár a későbbiekben valószínűleg éreztette hatását e roppant finomsággal az angolok értésére adott támogatási igény, túl későn fogalmazódott meg ahhoz, hogy a már 1866 nyarán megfigyelhető rokonszenv-változások kiváltó okaként tekinthessük. Nincs nyoma ugyanakkor annak sem, hogy a Bismarck irányított porosz sajtópolitika már 1866-ban lényeges erőfeszítéseket tett volna, vagy éppen jelentős sikereket ért volna el Angliában. Bismarck visszaemlékezéseinek tanúsága szerint 1866 őszén bizvást számíthattak „plátói jóindulatra és tanulságos újságcikkekre” Angliában, ám ez az angol sajtó befolyásolhatatlanságának ismeretében aligha

³⁹ Horst Michael: Bismarck, England und Europa (Vorwiegend von 1866—1870) (München, Verlag der Münchner Drucke, 1930) 31; Eberhard Naujoks: Bismarcks auswärtige Pressepolitik und die Reichsgründung (1865—1871), (Wiesbaden, Steiner, 1968) 321; Barbara Krebs: Die westeuropäische Pressepolitik der Ära Beust (1865—1871), (Göppingen, Kümmerle, 1970) 102—103, 109.

⁴⁰ Anglia semlegességéről Kenneth Bourne: The Foreign Policy of Victorian England 1830—1902 (Oxford, Clarendon, 1970) 110—113, 381—390. — Ennek Bismarck szemszögéből történő értékeléséhez: Horst Michael: i. m. 14—15, 30—31, 37. l.; továbbá Hans Rothfels: Bismarcks englische Bündnispolitik (Berlin und Leipzig, 1924) 9. és kk., ill. Gerhard Ritter: Bismarcks Verhältnis zu England und die Politik des neuen Kurses (Berlin, 1924) 15.

⁴¹ Palmerston Russellhez, 1865. szept. 13. Közli: Kenneth Bourne: i. m. 381—382, ld. még uo. 111—112, továbbá Horst Michael: i. m. 24—27, 31.

⁴² Bismarck Bernstorffhoz, 1867. jan. 14. Közli: Hermann Oncken: Die Rheinpolitik Kaiser Napoleon III. von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges von 1870/71 (Stuttgart—Berlin—Leipzig, Deutsche Verlags-Anstalt, 1926) II. 185—186. Ehhez ld. még Otto Fürst von Bismarck: Gedanken und Erinnerungen (Stuttgart, Cotta, 1898) II. 54.

lehetett tudatos előkészítés eredménye.⁴³ Hamisnak bizonyultak azok a híresztelések is, amelyek osztrák diplomáciai körökben terjedtek el Berlin angliai sajtóbefolyásolási törekvéseiről. Csak 1869-ből van mértékadó forrásból származó adatunk arra nézve, hogy Poroszország fokozta tevékenységét az angol sajtó körül.⁴⁴ Úgy tűnik, hogy Anglia vonatkozásában bevált Bismarck — kissé cinikus — prófécijája, amelyről az amerikai követ tudósította Washington, 1866 júniusában: „Az események megváltoztatják a közvéleményt és egy nyertes csata, vagy éppen egy vesztes csata, furcsán átalakítja az emberek gondolkodását.”⁴⁵

Talán nem tévedünk, ha a közvélemény átalakulásának hátteréről szólva a brit vezetőréteg politikai megfontolásai mellett gazdasági szempontokra is felhívjuk itt a figyelmet. Korabeli statisztikai adatok szerint Németország 1868-ban már Anglia legfontosabb kereskedelmi partnerei közé számított, így a brit publicisztika öröme a porosz győzelem felett feltehetően az angol kereskedőpolgárság józan számvetéseinek is kifejezése volt.⁴⁶

Amilyen túlzott várakozással néztek a háború elé Ausztria erejének megítélése tekintetében egyes megfigyelők, annyira végletesen rossznak látták Ausztria belső helyzetét, katonai lehetőségeit a háború után. A katasztrofális vereség egy csapásra lerombolta Ausztria sokáig őrzött tekintélyét, és hirtelen felfedte mindazokat a problémákat, melyek a birodalom jövőjét fenyegették. A *Spectator* — egyelőre csupán latolgatva egy osztrák vereség eshetőségét — már 1866 júliusában így írt: „Egy Bécs előtti pusztító vereség egy pillanat alatt elszabadíthatja azokat az elégedetlenségeket, melyeket ez ideig csak katonai erővel lehetett féken tartani, és Csehország és Magyarország, Erdély és Horvátország, Dalmácia és Galícia, meg az európai Törökország népei mind egyszerre kavarodhatnak fel.”⁴⁷ A tényleges vereségről szólva Malet megjegyzi: „A birodalom különféle tartományai, melyeket rosszul tartottak össze, egyre inkább a szétválás irányában tevékenykedtek.” „Még a papíron oly nagylétszámú hadsereg sem volt — se nagyságát, se szellemét tekintve — abban a hatékony állapotban, amit a külső látszat mutatott.”⁴⁸ Hogy a vereség döntő jelentőségű volt, afelől nem maradt kétség. Az *Edinburgh Review* egyenesen Austerlitzhez és Wagramhoz méri a Sadowa melletti csata fontosságát.⁴⁹ Azt azonban már nem volt olyan egyszerű megállapítani Angliában, hogy a váratlan, pusztító arányú vereség minek volt köszönhető. Az általános vélemény az volt, hogy a porosz győzelem elsősorban a gyújtótűs puska tömegméretű használatának lett a következménye. A *Fortnightly Review* Dicey könyvét ismertetve azonban azt is hozzáteszi ehhez, hogy a széleskörűen elterjedt magyarázat azért született, mert az angolok előre elhatározták, hogy az osztrákok győzni fognak, és csalódásukat így leplezték.⁵⁰ E csalódásról emlékezik meg könyvében Miss Eden is.⁵¹ A gondosabb megfigyelők azonban nem elégedtek meg ezzel a válasszal. Az *Athenaeum* Grant Duff könyvét elemezve kimutatja a Poroszország és Ausztria közötti különbségeket, ezekben gyanítva a küzdelem kimenetelének valódi okait.⁵² Poroszország természetes, Ausztria pedig mesterséges államtest — állapítja meg a cikkíró. Poroszországhoz sok szállal kötődnek szövetségesei, míg Ausztria esetében éppen nem ez a helyzet. Poroszország tartományai az ország erősségét jelentik, míg az osztrák provinciák Ausztria gyengéi. Ausztriának emellett mindig választania kellett nyugati és keleti tartományai között, míg Poroszországot nem bontotta meg ilyen jellegű kételkedés.

⁴³ Eberhard Naujoks: i. m. 320—325; Barbara Krebs: i. m. 161; Otto Fürst von Bismarck: i. m. II., 55; Horst Michael: i. m. 31—32.

⁴⁴ Barbara Krebs: i. m. 109—110, 125, 155—156.

⁴⁵ Wright Sewardhoz, Berlin, 1866. jún. 17. Idézi: Chester Wells Clark: i. m. 471.

⁴⁶ Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények, VI. kötet (Pest, 1869) 153—154. — Vö. Frank Tibor: A magyar agrárexport kérdése az 1860-as évek angol—osztrák kereskedelmi tárgyalásain (Agrártörténeti Szemle, 1973/3—4) 477—486.

⁴⁷ The Evil Results... 796.

⁴⁸ Sir Alexander Malet: i. m. 200.

⁴⁹ (Henry Reeve): i. m. 293.

⁵⁰ William Black: i. m. 387.

⁵¹ Lizzie Selina Eden: i. m. 299—301.

⁵² The Athenaeum. 1866. jún. 23. 824.

Dicey könyve kapcsán az Athenaeum újra talált alkalmat arra, hogy a porosz győzelem okaival foglalkozzék. Dicey-t idézve megállapítja, hogy a porosz katonák jobbak, bátrabbak és erősebbek voltak. Emellett rámutat, hogy a győzelemben feltétlenül szerepet játszott az is, hogy a német katonák szelleme hasonlíthatatlanul magasabbrendű volt, mint a „horvátok, csehek és magyarok vegyes hordáinak” tudatvilága. Felhívja a figyelmet a porosz katonák között még mindig élő puritán gondolat fontosságára, s a saját ügyükben bízó porosz csapatokat szembeállítja a közös hit minden formáját nélkülöző osztrákokkal.⁵³ A soknemzetiségű osztrák hadsereg „hazátlanságának” tulajdonítja a vereséget a Times is.⁵⁴ A küzdelemre nagy figyelemmel tekintő F. W. Newman, a nagy teológus testvére is a csapatok lojalitásának hiányával magyarázza a vereséget, magáévá téve a Saturday Review és a Times vélekedését.⁵⁵ Szavai fokozottan felhívják figyelmünket a korabeli publicisztika véleményalakító szerepének jelentőségére.

Az Athenaeum nem sokkal utóbb Hozier nagy munkáját ismertetve tér vissza a porosz—osztrák küzdelem kimenetelének vizsgálatára.⁵⁶ Az elsősorban hadtudományi szempontból értékelő Hozier a porosz sikerek fő okaként az újfajta puskát említi, de emellett nagy jelentőséget tulajdonít a porosz parancsnokok stratégiai és taktikai ügyességének, a hadsereg mintaszerű adminisztratív rendszerének és a hadtestek gyors mozgatásának is. Jelentős szerepe volt Hozier szerint annak is, hogy nagy háborúban most első ízben próbálták ki a vasutat.

A háborús publicisztika arra is rámutat, hogy a vereség elkerülhető lett volna akkor, ha a dinasztia számíthatott volna a magyarok és más népeinek segítségére. Hamley cikkéből kitűnik, hogy katonai szempontból Magyarországot tekintették Ausztria „utolsó menedékének”, amelyen ereje főképpen nyugodott.⁵⁷ A Spectator megjegyzi, hogy „ha Ausztria egy állam lett volna, nem omlott volna össze. Ha népei akarták volna, ha magyarok, németek, lengyelek és szlávok siettek volna életben tartani, még most sem engedett volna . . .”⁵⁸ E véleményt csaknem szó szerint osztja a Times is,⁵⁹ Leslie Stephen pedig — a Cornhill Magazine hasábjain — hasonlóképpen értékeli a birodalom népeinek szerepét a vereségben. „ . . . Ha az alattvalói közötti intenzív ellenségesség nem is vezetett közvetlenül a vereséghez, mindenesetre hozzájárult ahhoz, hogy a vereséget végzetessé tegye. A csapás nem váltott ki erőteljes ellenhatást, ami bekövetkezett volna, ha az államtest egészségesebb: a nemzeti büszkeség nem szegült szembe kétségbeesetten, ahogyan olyan egységes nemzetről, mint Franciaország vagy Anglia, ez bekövetkezett volna. A császár magyar alattvalói komor elégtétellel néztek a világba, és azt találgatták, hogy szenvedései mennyire gyengítik majd karmainak szorítását. Alig lehet felmérni, hogy ez az érzés mennyire intenzív és általános . . .”⁶⁰ A vereség okaival kapcsolatos véleményét Leslie Stephen a legélesebben erdélyi útja után frott leveleinek egyikében fogalmazta meg. E néhány mondat jól kiegészíti a Cornhill Magazine-ből idézett sorokat. „ . . . Ha van isten földjén rothadt, ormótlan, roskatag s teljesen haszontalan és zsarnoki intézmény, akkor ez az Osztrák Birodalom. . . . Azt hiszem, hogy a gyújtótűs puskában látni az osztrák vereség okát olyasmi, mintha azt mondanánk, hogy az amerikai azért romlott faj, mert mindenki bagózik, azaz csupán az egyik okot említenénk a számlálhatatlanul sok közül. Rothadt volt az adminisztráció, rosszak a tábornokok, rosszak a tisztek és rosszak a csapatok is, és az egész nép elégedetlen. Ha a háború egy hónappal tovább tartott volna, az egész birodalom összeomlik, akár egy kipukkadt léggömb, ahogyan a költő mondja . . .”⁶¹ A Fraser's

⁵³ The Athenaeum, 1867. jan. 19. 83.

⁵⁴ The Times, 1866. szept. 5.

⁵⁵ F. W. Newman—Pulszky Ferenc, Bristol, 1866. aug. 13. OSzK Kt: Fond VIII/745/82.

⁵⁶ The Athenaeum, 1867. júl. 6. 9.

⁵⁷ E. B. Hamley: i. m. 260.

⁵⁸ Austria and England, 823.

⁵⁹ The Times, 1866. okt. 4.

⁶⁰ (Leslie Stephen): Transylvania (The Cornhill Magazine, 1866 nov. Vol. 14) 581.

⁶¹ F. W. Maitland: The Life and Letters of Leslie Stephen (London, 1906) 182. — Stephen erdélyi útjáról bővebben: Tibor Frank: A Leap Backwards: Leslie Stephen in Transylvania

Magazine július közepén írott cikkében más formában ragadja meg a magyar—osztrák viszony és a porosz—osztrák háború közötti összefüggéseket. Konkrétan szól a megkezdett kiegyezési tárgyalások szerepéről a háború szempontjából, és megállapítja, hogy bár a kormány jól tudja, hogy az „alkotmányos” párt részéről nem számíthat engedményekre Magyarországon, hasonló elhatározásokkal megbeszéléseket kezdeményezett. A lap következtetése szerint „ez pusztán politikai manőver volt, hogy a háború alatt megszabaduljanak a magyar problémától . . . , de ez olyannyira átlátszó volt, hogy valószínűleg senkit sem befolyásolt. Ha Ausztria győztesen kerül ki a háborúból, a magyar országgyűlés soha nem ül össze ismét; ha veszít, nem marad más, mint nagy engedményeket tenni — ha még nem lesz késő.”⁶² Ez a cikk tehát egyenesen Ausztriára hárítja a felelősséget a bizonytalan belső állapotokért is, és figyelmeztet arra, hogy vereség esetén a birodalmat csak nagy nehézségek árán menthetik meg.

Ausztria jövőjét illetően a nagy vereség utáni időszakban a sajtó változatos formában, de lényegileg azonos tartalommal foglalt állást. A *Spectator* „Ausztria jövője” című cikke mutatós hasonlattal világítja meg Ausztria helyzetét a háború után: „Léket kapott hajó, mely egy hatalmas tenger hullámain ring, a kormánykerék sehol, az árbócok felborultak és tűz van a hajófenéken, a kapitány alélt és szőlásra képtelen a katasztrófától, a tisztek üresen bámulnak maguk elé vagy idegesen szaladgálnak, legénysége és utasai disszonáns kiáltásokkal verik fel a csendet . . . ”⁶³ Ebben a helyzetben nincs más megoldás, mint a kilépés a Német Szövetségből — állapítja meg a *Fraser's Magazine*. A döntő kérdés éppen ez a háború után: vajon kilép-e Ausztria a Bundból? Ausztria feunmaradása európai érdek, s ezért a helyzetet békés eszközökkel kell rendezni. „ . . . Ausztria folyamatos léte nagyon fontos Európa számára. Úgy hisszük, hogy a Duna és mellékfolyóinak nagy középső medencéje elegendő kereskedelmi és más jellegű érdekközösséget jelent ahhoz, hogy idővel gyengítse és végül kioltsa a nemzeti villongásokat; s végül túl jól tudjuk, hogy ha a dinasztia szétesik, Ausztria darabokra hull . . . Az osztrák császár címe és pozíciója nagy fontossággal bír a jelenben és elképzelhetetlenül nagygal a jövőben: Poroszországgal és Itáliával szövetségbe legyőzhetetlenné válik, s ez nem álom, hanem könnyen elérhető valóság.”⁶⁴ Ez a gondolat világosan mutatja, hogy a birodalmat összetartó erők tekintetében nem éltek illúziók Angliában: azt tartották, hogy Ausztriát — legalábbis formailag — a dinasztia tartja együtt.⁶⁵ Ez a gondolat egyidejűleg egy sor más szerzőnél és különféle összefüggésekben is megjelenik. A *Spectator* szerint a kelet-európai konszolidáció a Habsburgok nélkül emberi erőt meghaladó feladat, és még a dinasztia segítségével is rendkívüli nehézségekbe fog ütközni.⁶⁶ A *London Quarterly Review* egészen konkrétan megfogalmazza a veszélyt. „ . . . A birodalmat alkotó öt népcsoport közül (németek, csehek, galíciaiak, magyarok, délszlávok — alig érdemes az erdélyi románokkal számolni [!]) egyik sem kötődik nagyon . . . szorosan a dinasztiahoz; Ausztria neve egy udvart, nem pedig egy népet jelent, s így egyetlen nemzetiség feláldozása nélkül eltüntethető a térképről . . . ” A cikk a továbbiakban idézi Metternich szellemes mondását, amely szerint Itália nem több, mint pusztá földrajzi elnevezés. A cikkíró, vitába szállva a kijelentéssel megjegyzi, hogy „egy minden politikai státusz nélkül élő nemzet — pusztá létezése folytán — biztosabb garancia a jövő-

(The New Hungarian Quarterly, 1973. Vol. XIV, No. 52) 160—164, ill. *uő*: A régi Erdély — brit szemmel (Tiszatáj, 1974 jún.) 77—79.

⁶² The War in its Political and Military Bearings, 261.

⁶³ The Future of Austria, 989.

⁶⁴ The War in its Political and Military Bearings, 275—276.

⁶⁵ A modern történeti szakirodalom ettől eltérő koncepciót alakított ki e kérdésben: az amerikai Robert A. Kann szerint például a birodalmat a „nemzetekfeletti szövetség eszméje” tartotta fenn. Ld. ehhez: *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848—1918* (New York, Columbia University Press, 1950) II. 293—298. *Vö. István Diószegi: Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in der internationalen Politik im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts. Études Historiques*, 1970 (Budapest, Akadémiai Kiadó) 363—366.

⁶⁶ The Evil Results . . . 797.

re nézve, mint egy konvencionális politikai elnevezés, amellyel egyetlen nemzet sem azonosul elválaszthatatlanul”.⁶⁷ Feltűnő, hogy a Habsburg-birodalom struktúrájának életképtelenségéről hangoztatott angol nézetek egybecsengenek Kossuth 1858—59. évi angliai előadásainak egyik gondolatával.⁶⁸

Ebben az összefüggésben válik rendkívül érdekessé a Spectator egy megjegyzése, mely az angol liberális gondolkodásról árul el újabb, figyelemre méltó sajátosságokat. Az imént láttuk, hogy a porosz vezetés alatt egységesülő Németországot az Athenaeum „a liberális és felvilágosodott Európa” nevében köszöntötte. Ugyanez a liberális Európa — legalábbis a Spectator szerint — Ausztria tekintetében már nem ilyen egységes. „Ha bizalmatlanok is a nagy osztrák ház iránt, nehéz dolog az angol liberálisok számára riadalom nélkül tekinteni a közelgő dunai csatára. A kontinens liberálisai hozzászoktatták magukat, hogy aggodalom nélkül szemléljék az Osztrák Birodalom felbomlását, de az angolok egyaránt néznek Kelet és Nyugat felé, s Keleten a régi monarchia elpusztítása nem csak jót jelent.”⁶⁹ Ez az állásfoglalás pontosan egybeesik a Spectator egy korábbi véleményével: a magyar függetlenségi törekvéseket, a birodalom egységének veszélyeztetését a lap „Európa liberális véleménye” nevében ítélte el, s a kiegyezést mintegy az angol liberális érdekek teljesüléseként interpretálta.⁷⁰ Ha e három véleményt egymással összevetjük, sajátos „liberális” koncepció körvonalai rajzolódnak ki: porosz vezetés alatt nemzeti Németország, osztrák — sőt: Habsburg — jogar alatt dunai Ausztria, kiegyezéssel a birodalomba tagozódó, nem független Magyarország. Itt egy számító, a hatalmi politika gyakorlatában kipróbált, messzemenően az angol imperializmus érdekeihez idomított, magát liberálisnak nevező felfogásról van szó. Politikai elmélet és politikai gyakorlat a korai liberalizmusban megfogalmazott viszonya a század folyamán változásokon ment keresztül. Az új korszak politikai gondolkodói az elméletet már nagyhatalmi érdekek és lehetőségek merevebb korlátai között formálják.

E koncepción belül természetesen jól megfér egymás mellett a konzervatív London Quarterly Review Habsburg-ellenes és a liberális Spectator lényegében Habsburg-barát álláspontja, melyek között voltaképpen csak formai különbségek vannak. Mindkettő jólesően nyugtázza végül is az osztrák vereséget, de csak amíg ez nem érinti a birodalom egységét. Az előbbi józan számvetést is készít. „Ausztriával való múltbéli szövetségünket mindkét részről a célszerűség elve diktálta. Közös érdekünk volt, hogy gátként szolgáljon Franciaország és Oroszország törekvései ellenében és hallgatolagos kötelezettséget vállalt ebben az értelemben velünk és egész Közép-Európával szemben. Ami Oroszországot illeti, hűtlennek bizonyult a megállapodáshoz; minden más vonatkozásban túlfizették szolgálatait, s hatalmát és lehetőségeit olyan módon használta fel, amellyel a szabadság és a protestantizmus egyetlen barátja sem rokonszenvezne.”⁷¹ Mégis, a gondolatsor nem vezet el annak kimondásáig, hogy a birodalom — és vele a Habsburgok — létjogosultsága megszűnt. A „birodalmi” gondolkodás nem jut el odáig, csak éppen a realitásokra figyelmezteti a dinasztiát, és dunai orientációra, illetve keleti terjeszkedésre biztatja. „(A császár) házának befolyása Itáliában mindkét fél szerencsétlensége és veszte volt. Befolyása Németországban a német haladás nagy akadálya volt. De ha most magyarra válnék a szívében? Ha valóban civilizáló jogart nyújtana a még most is hatalma alatt álló széles és gazdag térségek felé? Ha ahelyett, hogy sok fajhoz és nyelvhez tartozó embereket arra használna, hogy egymást elnyomják, a közvetítő, a tolmács, az összekötő kapocs lenne közöttük, kiaknázná a föld rejtett tartalékait, és előhívná egy hamis kultúra által még meg nem rontott és el nem züllesztett fajta kipróbálatlan képességeit?

⁶⁷ The Present European Crisis . . . 145. Hasonló gondolat jelenik meg John Bowring egyik Petőfiről írott cikkében: „Petőfi”, Once a Week, Vol. 16, 1867. márc. 23. 346.

⁶⁸ Vö. György Szabad: Kossuth and the British „Balance of Power” Policy (1859—1861) (Studia Historica, 34, Bp. Akadémiai Kiadó. 1960) 5—6.

⁶⁹ The Evil Results . . . 796.

⁷⁰ The Prospects of Austria and Hungary (Spectator, 1865. dec. 23.) 1430.

⁷¹ The Present European Crisis, 126.

Ha ezt tenné, Közép- és Nyugat-Európa közös hangon köszöntené benne . . . a jövőendő Dunai Konföderáció fejét.”⁷²

Ez több mint ötlet, ez világos politikai program. Még akkor is az, ha a szerző a végén szkeptikusan megjegyzi, hogy túl nagy dolog elvárni egy Habsburgtól, hogy elfelejtse Házának tradícióit és jezsuita nevelőjének tanításait. És az angol politikai gondolkodás kétarcúságához tartozik az is, hogy e programhoz hozzáfűzi a balkáni terjeszkedés lehetőségét is, de csak a fenti feltételek teljesítése mellett.⁷³ A török birodalom európai örökösének szerepkörét tartja a Habsburgokhoz illőnek és méltónak a *Spectator* is. Keleti terjeszkedés — német telepésekkel, kiknek civilizáló hatása növelné a tartományokat összefogó kohéziós erőket.⁷⁴ A Török Birodalom elszakadó területei már csak Velence elvesztése miatt is megilletik Ausztriát — egészíti ki az érvelést Wyatt.⁷⁵ (A területcsere programja korábbi gondolat, ötlete többek között a párizsi békekonferencián is felmerült).⁷⁶

A háború az előző korszakhoz képest valamelyest módosította az angol publicisztika korábbi állásfoglalását Ausztria és Magyarország jövőjét, e két állam kapcsolatát illetően is. 1866 tapasztalatai egyértelművé tették azt, hogy a Habsburg-dinasztia csak akkor őrizheti meg birodalmát, ha kilép a Német Szövetségből, és a Monarchiát dunai birodalommá szervezi át. Bár Magyarország önálló nemzeti léte még a háború tanulságainak alapján sem látszott elképzelhetőnek, és jövőbeli helyét egyöntetűen a Monarchia keretei között állapították meg az angol megfigyelők, azok a kétértelműségek, melyek a kiegyezés létrehozatala körül a korábbi periódusban felmerültek, most — a háború sodrában — jórészt eltűntek. Világossá vált, hogy kizárólag a magyarokkal való megegyezés, mégpedig a dualista szerkezet formájában történő megegyezés őrizheti meg Ausztria számára az — Anglia és Nyugat-Európa szemében olyannyira kívánatos — egységet.

A porosz—osztrák háború kitörésekor Anglia osztrák győzelemre számított. A nagyarányú porosz siker láttán azonban az angolok örömmel építették be a porosz vezetésű egységes Németországot is európai politikai koncepciójukba.⁷⁷ Anglia elégedetten vette tudomásul, hogy az osztrák birodalom mellett immár Németországra is számíthat az orosz és a francia politikával szemben kiépülő közép-európai védelmi rendszerben. Evvel szoros összefüggésben ugyanakkor egyre inkább erősödött egy dunai birodalom szükségének gondolata, amely a Német Szövetségből kiszoruló Ausztria számára új európai küldetést jelenthetett. Angliának gazdasági és politikai érdekei fűződtek a közép-európai stabilitáshoz, s így a térség helyzetének megszilárdítását minden eszközzel támogatta. Az új hatalmi szerkezetet az angol közgondolkodás elsődlegesen orosz-ellenes megfontolások jegyében mérlegelte.

⁷² Uo. 144—145.

⁷³ Uo. 145.

⁷⁴ *The Evil Results* . . . , 797.

⁷⁵ *W. J. Wyatt*: i. m. 2. kiad. 354.

⁷⁶ Vö. *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés választóján (1860—61) (Bp. Akadémiai Kiadó. 1967), 117—118, ill. *uő.*: Kossuth and the . . . 28—29.

⁷⁷ Apponyi Rudolf—Mensdorff. 1866. júl. 24. HHStA: Min. d. Äussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 67, Berichte, No. 51 A—C, B.

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

GYÖRFFY GYÖRGY

A „lovagszent” uralkodása (1077—1095)

László egyeduralmának biztosítása

A magyar állam István király 42 éves uralma alatt épült ki. István halála után közel négy évtizeden át tartott a nagy erőpróba: Eléggé szilárd-e az építmény, hogy pogánylázadásnak, belháborúnak és külső támadásnak ellenálljon. Ha az épület minden megrázkódtatást kiállt, az komoly részben a tervező művét dicséri, de legalább olyan része van benne az „alapnak”, amelyből kinőtt, és az anyagnak, amelyből felépült.

Az a gazdasági és társadalmi szervezet, amely István alatt létrejött, már eléggé fejlett volt ahhoz, hogy szilárd intézmények épüljenek rá. Az új tulajdonviszonyok, a nagycsaládi tulajdon helyébe lépő egyéni és intézményi tulajdon kiállta a próbát. Az új földtulajdonon épülő osztálytársadalomban az antagonisztikus osztályok közé rétegződött harcos jobbágyság ugyanolyan szilárd eleme lett István államának, mint amilyen erős politikai befolyást gyakorolt az utána következő „válság-korszak” belső mozgalmaira. Sőt mondhatni, hogy a belharcok négy évtizedében ez volt az a politikai erő, amely végső fokon eldöntötte, hogy az uralom mindig annak a kezébe csússzon át, aki a nyugati befolyással szemben a hazai hagyományokra támaszkodott. Minthogy a harcos jobbágyság a kívülről ráerőszakolt reformokkal szemben a belső viszonyokra való építést támogatta, és az idegen hűbéri függéssel szemben az önálló független államiséget védte, a magyar harcos jobbágyságra támaszkodó dinasztikus vonal állott a haladás irányában, nemcsak a magyar nép szemszögéből ítélve, hanem a kor egyetemes megítélése szempontjából is.

Amikor Géza 1077 április 23-án meghalt, a magyar uralkodóosztály és a vitézek a Pozsonyba szorult Salamon „király” és a dukátust kézben tartó rangidős László herceg közül egy akarattal Lászlót választották királlyá. László 1046 táján Lengyelországban született, amikor apja, Béla ott élt száműzetésben. 1050 körüli hazatérése óta országszerte megismerték. A főurak becsülték uralkodói erényeit, amelyeket már bihari és nyitrai hercegsége idején alkalma volt megmutatni, az egyháziak támogatták páratlan bőkezűsége miatt, a vitézek pedig tisztelték hadi képességeiért, amelyeket Kerlésnél, Mogyoródnál és egyéb harctereken kimutatott.

Bár egyéniségét egyházi írók emelték a szentségig, s e magasztalásban komoly része volt pazar adományainak, több forrás egymástól függetlenül bizonyítja az igazságszolgáltatásban kifejtett tevékenységét, a vallásosságban való buzgalmát és nem utolsósorban a vitézek fölé egy fejtel kimagasló királyi termetét, s így nem oktalannul nevezte őt egy Magyarországra jött Saint Gilles-i francia szerzetes „elegantissimus rex”-nek.

László megválasztásába az itthon élő családtagok is belenyugodtak, annak ellenére, hogy a hercegi részek szétosztásánál László már óvakodott túlzott

hatalmat juttatni öccseinek. A nyitrai dukátust és a pénzverés monopoliumát fenntartotta magának, s csupán a bihari dukátust juttatta rangidős öccsének, Lambertnek. Lambert nevét e vidéken két helynév tartotta fenn, az Igán erdő bölényvadászainak lakhelyén, Kraszna megyében *Lompért* és a Felső-Tisza-vidéken *Lampertszász*, a mai Beregszász. E Lambert által életre hívott Rajna-vidéki szász telep neve olyanféle képzés, mint *Kálmán- király-csehi*, a mai *Kálmánca*, amely a telepítő uralkodó nevét tartotta fenn. Salamon itt maradt öccse, Dávid szerényen megelégedett a Duna bodrogi partvonalával, ahol még sokáig emlegették „celláriumát”, borospincéjét és ahol *Dávod* falu máig őrzi nevét. E tájon, Apatinban tett adományt a tihanyi apátságnak, amelybe apja mellé kívánt temetkezni.

Géza király özvegye, a görög Szünadéné nem maradt meg az országban. Két kisfiának, Kálmánnak és Álmosnak 1077-ben semmi reménye nem volt, hogy László, Lambert, Salamon és Dávid mellett trónra kerüljön. Az özvegy királyné, aki talán egy ideig abban is reménykedett, hogy László, bizánci szokás szerint feleségül veszi őt, s ebben csalódnia kellett, visszatért Bizáncba, hol nagybátyja, III. Nikeforosz Botaniatész rövidesen császárrá kiálttatta ki magát (1078–1081). A krónikák nem szólnak róla, hogy az asszony magával vitte-e két kis gyermekét, de alig hihető, hogy legalább a csecsemő Álmostól megvált volna. Ha Álmos Bizáncban nevelkedett, akkor jobban érthetők a Szent Imre legenda írójának eme szavai: „valaha Álmos herceg úrral Konstantinápolyban lakván (*commorante*)”, amit eddig nem egész találóan Álmos 1107-i jeruzsálemi zarándokútjával hoztak kapcsolatba. (Mivel Kisázsia 1107-ben zarándokok számára áthatolhatatlan volt, lehet, hogy ekkor Álmos Konstantinápolyt nem is érintette, és a legegyszerűbb zárai tengeri utat választotta.)

László megválasztása után nem koronáztatta meg magát; a krónika késői legendás betoldása szerint azért, mert „égi koronára” vágyott. Valójában Géza néhány éve nyert bizánci koronájának személyi vonatkozásai olyan mértékben köztudottak voltak, hogy nem alakulhatott ki még legalizáló ereje. Bár László Bizánccal való kapcsolatai nem voltak ellenségesek, a keleti császárságban ekkor olyan elkeseredett belharcok folytak a gomba módra támadó trónkövetelők között, hogy a belső és külső összeroppanás határán álló birodalom felé való tájékozódásnak nem volt értelme.

A másik nemzetek feletti fórum, amely királyi koronát és elismerést adott volna, a hatalma tetőpontján álló pápaság volt. László sógora, a horvát Zelemér nemrég kapott királyi koronát, ennek azonban hűbéri fogadalom volt az előfeltétele, s a pápai hűbért László ugyanúgy nem vállalta, mint bátyja. László, rögtön választása után elküldte követét VII. Gergelyhez, de a pápa sem a küldött személyét, sem László ajánlatát nem találta kielégítőnek, és ezért Nehémiás esztergomi érseknek röviddel ezután írt levelében azt javasolta, hogy a „választott király”, valamint a főpapok és az előkelők „az apostoli szék fennségét megillető fogadalmukat alkalmas követek által nyíltabban jelentsék ki.” László erre egyáltalán nem küldött követeket a pápához, hanem az új, pápa-párti német ellenkirállyal szövetséget kötött.

1077. március 28-án, míg IV. Henrik Lombardiában tartózkodott, a német fejedelmek ellenkirályt választottak Rudolf sváb herceg személyében. László hozzá küldött követeket, szövetséget ajánlott neki, és leányát Adelheidot feleségül kérte. A házasság létrejöttének időpontjáról nincsenek pontos értesüléseink, de 1078 pünkösdjén László követei Rudolf goslari udvarában már a francia király, a flandriai és a hollandi gróf követeivel IV. Henrik megtámadásáról tanácskoztak,

s midőn 1079-ben Rudolf szövetségese, VII. Gergely pápa Lászlónak levelet írt, már nem „dux”-nak vagy „electus”-nak címezte, hanem „rex Ungarorum”-nak, ami valószínűvé teszi, hogy legális koronázása megtörtént, talán egy olyan koronával, melyet feleségével együtt kapott. Bár László egyetlen reánk maradt viaszpecsétjéről és apró rajzú érmeiről koronájának alakja nem állapítható meg, annyi bizonyosra állítható, hogy nem olyan lilomos koronát viselt, amilyennel a XIII. századtól ábrázolni szokták, hanem elődei abroncskoronájához hasonló diadémot, ami mellett több koronája is lehetett.

A német belháború ugyan a továbbiakban nem László sógora, hanem IV. Henrik javára dőlt el, — Rudolf 1080 végén egy győztes csatájában halálos sebet kapott —, a birodalom belső zavarai továbbra is mentesítették Magyarországot IV. Henrik beavatkozásától és Salamon „kiskirálysága” felszámolásra kerülhetett.

Lászlónak kezdettől fogva kedvezett, hogy a szomszédos Bajorországban is támadtak IV. Henriknek ellenfelei. Henrik 1077/78 telén hadjáratot vezetett ellenük, s ez eredményezte, hogy Eckbert formbachi és Udalrik rattelnbergi gróf családjával együtt Magyarországra menekült. Támogatásuk érdekében VII. Gergely 1079-ben levelet írt Lászlónak. Talán egy ennek nyomán szövődött házassági kapcsolat eredménye, hogy Eckbert öccsének, Henriknek leányait, Himiltrudot, a formbachi kolostor alapítóját (1095) „magyar királynénak”, és Tuotát, a subeni kolostor megadományozóját a „magyar királyi nemzetség” tagjának írják.

1078-ban Lipót (Luitpold) osztrák őrgróf is elfordult Henriktől, mire László alkalmasnak látta az időt a németek által megszállt Moson visszafoglalására és 1079 elején „téli hadjáratot” intézett a német határvidékre. Henrik félretéve sürgetőbb tennivalóit, pünkösd táján Regensburgból személyesen vonult a keleti végekre, s annyit ért vele, hogy Lipót behódolt neki, de a Lajtán inneni részt elvesztette.

Salamon ezalatt megmaradt Pozsony várába bezárkózva. László trónralépésétől kezdve tárgyalásokkal óhajtotta Salamonnal való ellentétét rendezni. Nyilván nem akarta, hogy Salamon a királyi kincstár nála levő maradványait is kimenekítse az országból, de az ország biztonsága szempontjából is kedvezőbb volt, ha Salamon helyben kiskirálykodik, mint ha külföldön sereget gyűjt. Salamon egy ideig még remélte, hogy sógora megsegíti, de miután 1080-ban Lipót osztrák herceg nyíltan szakított Henrikkel, s ezáltal éket vert Pozsony és Regensburg közé, megadta magát. László uralkodásának negyedik évében, 1080 derekán vagy végén elfogadta a főpapok és főurak által megszerkesztett békét, amely szerint pozsonyi különállását feladva hazatér; királyi jövedelmet kap, de önálló országrészt és hatalmat nem. Jelentette pedig ez azt, hogy nem várakat és ispánságokat kapott kezére, hanem erdőuradalmakat, udvari gazdaságokat és készpénzt biztosító vámjövedelmeket.

Salamon leszerelése Lászlót kiváló diplomatának mutatja be. Nem kezdett izgatott akciókat vetélytársa ellen, hanem volt türelme kivárni a megfelelő pillanatot, amikor az harc nélkül megadta magát.

Salamon behódolása után rövidesen megbánta tettét. Rudolf ellenkirály váratlan halála után, 1081-ben IV. Henrik helyzete kedvezőbb lett Németországban. Nagy hadsereggel vonult Bajorországba s a lázadó Lipót osztrák őrgróf tartományát odaadta szövetségésének, Vratiszláv cseh hercegnek. Vratiszláv ugyan 1082-i győztes csatája után sem tudta birtokbavenni Ausztriát, Salamon azonban méltán gondolhatta, hogy ha még egy fél évig kitart Pozsonyban, őt

segíti sógora Ausztria birtokába. Az elszalasztott lehetőségeket látván, összeesküvést szőtt László ellen, mire a király elfogatta és Visegrádon elzáratta. A köztudat a „Salamon tornyának” nevezett lakótoronyban véli börtöne helyét, de tévesen, mert ezt IV. Béla építtette a tatárok ellen. A római erődből átépített 11. századi vár a torony mögötti Sibirik-dombon volt, ebben állt a király tartózkodási helyéül kijelölt palota.

László külpolitikai helyzetét 1079-ben gyengítette a Lengyelországban bekövetkezett belső változás. II. Boleszló ellen, aki 1076-ban VII. Gergely pápától királyi koronát kapott, összeesküdött öccse, a IV. Henrikkel cimboráló Ulászló Hermann. Boleszló az összeesküvésben részes Szaniszló krakkói püspököt 1079-ben az oltár előtt megölte, ami miatt menekülnie kellett. Magyarországon unokaöccsénél, Lászlónál keresett menedéket, aki egy lengyel határmenti uradalmat talalt ki neki tartásra, feltehetően a sárosi erdőuradalmat. Talán II. Boleszló itt-tartózkodásának halovány emléke a zavaros lengyel—magyar krónika adata, amely szerint a sárosi Sóvár I. Boleszló vadászó uradalma volt. Boleszló magyarországi száműzetésben halt meg néhány év elteltével, kisfia, Meskó pedig egy ideig itt nevelkedett, László udvarában.

Ila László uralmának megerősödéséhez hozzájárultak a görög és német császárságban dúló belharcok, ugyanez keleten is segítségére volt. Oroszország tartományúri széttagoltság állapotában senyvedt; minden városközpontban egy önállóságra törekvő Rurikida herceg ült, s a névleg felettük álló kijevi nagyfejedelm, 1076-ig Izjaszláv, utána Vszevolod nem tudott úrrá lenni rajtuk. A helyzetet bonyolította, hogy mindig akadt köztük, aki a szomszédos nomádokat hívta segítségül. 1079-ben pl. a Tamantarkanban, a Kercsi szoros keleti oldalán székelő Román herceg Kijev ellen vezette a kunokat, de a sikertelen akció után kunok tették el láb alól. Utódát, Oleget még ez évben a maradék kazárok kergették a tengeren túlra, Bizáncba, 1080-ban pedig a Perejaszlav körül letelepített úzok támadtak az oroszokra.

Hasonló volt a helyzet az Alduna mentén és a Balkánon is. 1078-ban, amikor Bazilikiosz dürrachioni (durazzoí) dux fellázadt Nikeforosz császár ellen és Szaloniki körzetében harcolt a császár csapataival, hívására az Alduna mellékén lakó besenyők a kunokkal szövetkezve rátámadtak Drinápolyra, majd megverve visszavonultak. Ez volt az első eset, hogy a „komán”-nak nevezett kunok betörttek a Balkánra és ettől kezdve mind jelentősebb szerepet játszottak a Magyarországgal szomszédos Havasalföld és Moldva történetében.

A Magyarország körüli országok válságos helyzete nem csupán ahhoz járult hozzá, hogy László uralma megszilárduljon, hanem a békeállapot lehetővé tette az államszervezet reorganizálását is. Két területen maradtak az újjászervezésnek konkrét emlékei, a bíráskodásban és a királyi jövedelmek rendezésében.

László törvényhozása

A Szent István halálát követő négy évtizedes belháborúk azt eredményezték, hogy a tulajdon tiszteletbentartása megszűnt. Egy olyan állapotban, amikor még emlékezetben élt a nagycsaládi közös gazdálkodás, majd gazdasági üzemének szétbomlasztása az egyéni jószágtulajdon bevezetésével és újjáéltvözése intézmények alá rendelt tízes—százaz közösségekbe, amikor a társadalomban még sok javait veszített földönfutó élt, érthető, hogy az új tulajdonrend nem örvendett köztisztvisletnek, és ki ott szakított belőle, ahol tudott. A lopás ellen küzdő törvények sora jellemző módon sohasem említi személyi tulajdonban levő értéktár-

gyak — ruházat, eszköz, fegyver, pénz — eltulajdonítását, hanem mindig a gazdasági üzemhez tartozó javakról, — szolga, ló, ökör, juh, lúd, tyúk, gyümölcs — van szó. Ez teszi érthetővé, hogy Szent László törvényei egyformán üldözik az urak, ill. a szabadok és a szolgák által elkövetett lopást. Amikor pl. a II. törvénykönyv 1. cikke ezzel indul: „Mindenekelőtt esküvel elhatároztuk, hogy ha a főurak bármely hozzátartozója lopást követ el egy tyúk értékén felül. . .”, emögött nem az rejlik, hogy pl. Vata fia János úr leakasztott egy köntöst szomszédja házából, vagy zsebetett egy kést, hanem az, hogy a szerinte „jogtalanul” a királynak, püspöknek és a jövevény főuraknak juttatott gazdasági javakból lelkiismeretfurdalás nélkül „kárpótolta magát” szolgákkal és háziállatokkal.

Ez teszi érthetővé, hogy Szent László III., de valójában legrégibb törvényének 2. pontja, — címe szerint: „Azokról, akik mások embereit maguknál fogva tartják”, — a különféle birtokosok által udvarukban, gazdaságukban dolgoztatót várnépek, udvari „ínek” és a királyt illető, külföldről ide szökött „izbégek” visszaadásáról rendelkezik.

A magántulajdon védelme tehát elsősorban a király gazdasági erőforrásainak védelmét jelentette, másodsorban a király világi és egyházi jobbágyurai s a tőlük függő vitézek és papok, tehát az uralkodóosztály tulajdonának védelmét kívánta biztosítani, végül kiterjedt a falusi nép, a közrendűek és rab eselédek egymás közötti tolvajlásaira is.

Hogy mindez milyen központi kérdés volt Szent László korában, bizonyítja, hogy büntető törvénykönyvei 60%-ban tulajdon elleni vétségekkel foglalkoznak, de a látszólag más kategóriába tartozó bűncselekmények közül is sok ide torkollik. Az ún. III. törvénykönyv 1. cikke kifejezetten azt jelölte meg célul: „egész Magyarország főurai megesküdtek, hogy a tolvajt nem kímélik és el nem rejtik”.

A különböző időben kiadott törvénykönyvek tendenciáinak megállapítását megnehezíti az a körülmény, hogy az eredeti példányok elvesztek, a korunkra jutott XV—XVI. századi másolatokban pedig már összetartozó részek szétváltak, és külön alkalmakkor hozott törvények egybemosódtak, ilyenformán a három Szent László-törvény „beszámozása” is utólagos és nyilvánvalóan téves.

A szabolcsi zsinaton 1092-ben hozott ún. I. törvény nem is a világi törvényhozás körébe tartozik, mert ennek 40 cikke egyházi rendelkezéseket tartalmaz, a világi perrendtartást illető 41—42. cikk pedig valószínűleg László valamelyik büntetőtörvénykönyvéből keveredett a zsinati határozatok végére.

A II. és III. számmal jelölt két büntetőtörvényt ezt megelőzően hozhatták, de részeik eredete és keletkezésük kora vitatott. Pauler Gyula komoly érveket hozott fel amellett, hogy a II. törvénykönyv, Szilágyi Loránd pedig amellett, hogy a III. törvénykönyv két külön időben keletkezett részből áll, tehát esetleg négy egymást módosító törvénykezés eredménye is lehet. Több történész éppenséggel a III. törvényt a Szent László uralkodását megelőző évtizedekből eredeztette, azon az alapon, hogy 2. és 20. cikke szerint a királyi szolganepek visszaszolgáltatása az I. Endre ill. I. Béla kora óta elszökött szolgákra terjedt ki, az I. Endre kori szolgáltszeírástól pedig több mint 20 év választaná el a törvény meghozatalát, s ilyen rég elszökött szolgákról már nem intézkedhet Szent László törvénye. A törvény helyes jogi értelmezése azonban szükségtelenné teszi ezt a visszadatálást. A szolgákat a törvényhozást követő augusztus 15-ig kellett visszaadni; az I. Endre és I. Béla korára, ill. az akkor megejtett szolgáltszeírásra való utalás pedig nem más, mint az elévülési idő megjelölése. Az elévülési idő megadása csupán annyit jelent, hogy ha egy-két magánbirtokon volt olyan öreg királyi szolga, aki már a Sarchas-féle összeírásban (1056) sem szerepelt a királyi szolgák

között, az megmaradhatott az úr birtokában. Egyébként az a körülmény, hogy a III. törvény első felében írt határnap Nagyboldogasszony napját (aug. 15.), a második felében pedig Szent István ünnepét jelöli meg, arra mutat, hogy az első rész a szenttéavatás előtt, a második utána készült. Ezek szerint László uralkodása elején adta ki első, tizenöt cikkből álló törvényét (III. 1—15), amelyet az 1083 utáni években követett a második, főként a bírói rendtartást szabályozó, tizennégy cikkből álló törvénye (III. 16—29).

Szent László II. törvénykönyve azzal indul, hogy az ország nagyjai Pannónhalmán összejöttek a gonoszok törekvéseinek meggátlására és a nemzet ügyének előmozdítására. A felsorolt 18 cikk első és második része közötti ellentmondásra már Pauler rámutatott; a 2. cikk a lopásban talált szolgát orra levágására, a 12. cikk pedig a lopáson kapott szolgát akasztásra ítéli. (Megjegyzendő, hogy szabadállapotú tolvaj büntetése mind az 1., mind a 12. pont szerint akasztás volt, tehát a tolvaj szolga büntetésének szigorítása mögött az állhat, hogy a „szabadok” követelték, hogy a szolgák se ússzák meg orrlevágással, hanem ugyanúgy bűnhődjenek, mint ők.) A kettéválasztást tartalmi ismétlődés és terminológiai eltérés is valószínűsíti. Az 1—5. és 12—14. cikk hasonló tolvajlási ügyekről, a 7. és 15—17. cikk kereskedelemmel kapcsolatos ügyekről intézkedik. Eltérő szóhasználat mutatkozik pl. a 3—8. cikk *pensa* és a 11. cikk *bizancius* pénzmegjelölése között; a kettő ti. ugyanaz, de a krónikában is említett *bizancius* elnevezés csak Szent László pénzügyi reformja nyomán jöhetett divatba. A 11. cikkben említett *forum* „vásár” szava is szembeállítható a 7. cikk *mercatum* szavával. Mindez megengedi a feltevést, hogy a pannónhalmi határozatok eredetileg csak tíz cikkre terjedtek, s a folytatólag írt nyolc cikket egy következő törvénykezésen határozták, és ekkor vagy utóbb másolták hozzá. Ne feledjük, hogy Szent László 18 év alatt számos törvényt napot tartott, amelyen határozatokat hoztak, s ezek feljegyzésétől különálló munka volt az összeszerkesztés, mint az a Könyves Kálmán törvényeit összeszerkesztő Albericus bevezetéséből kiderül. A szerkesztés hibáihoz hozzájárulhatott a későbbi másolás és esetleges szelektálás (feleslegesenek vélt részek elhagyása), s így nem csoda, hogy a reánk hagyományozott XV—XVI. századi kódexekben már olyan „szabálytalanságok” merülnek fel, mint pl. a szabolcsi zsinat végéhez biggyesztett két perrendtartási pont.

Azt, hogy Szent László két törvénye legalább négy törvénykezés határozatait foglalja magában, szemlélteti az *asylum*, a templomi menedékhely jogi helyzetének négyféle szabályozása, amiből Szent László törvényalkotásának változó tendenciáira is következtethetünk.

A legkorábbi (III. 5) megfogalmazás a klasszikus egyházi felfogásnak megfelelően azzal indul, hogy ha a tolvaj szabad ember az egyházba menekül, legyen az egyház szolgálja, az oda menekülő tolvaj szolgát pedig ura válthassa ki. Az új osztálytársadalomban, amelynek tulajdoni rendjét széles tömegek nem tisztelték, ez a törvény az uralkodóosztály kárára ütött ki. A királyt, püspököket és magánbirtokost megrövidítő „bűnös” ui. az első elérhető plébániára futott, tehát ilyenformán a falusi templom, ill. az alsópapság gyarapodott általa, s menél nagyobb volt a tolvajlás, annál nagyobb mértékben. Ezért az alsópapság elő is segítette a templomba menekülést, olyannyira, hogy az ezt „tanácsoló”, és az odamenekülteket pénzért elengedő papok ellen is szigorú büntetést kellett hozni (III. 5). Világos, hogy a tulajdonviszonyoknak az alsópapság javára történő illetén eltolódását király, főpap és főúr egyaránt rossz szemmel nézte s így a következő törvényhozásnál (III. 17) már módosítottak rajta. Eszerint a templomba menekült tolvajt, legyen akár szolga vagy szabad, aszerint ítélik meg, hogy

bűnösnek mondják magukat avagy nem. Ha tagadják bűnüket, küldjék isten-ítélet- (tüzesvas-) próbára, s ha itt bűnösnek bizonyulnak, úgy ítéljék meg őket, mintha nem mentek volna a templomba. Ha viszont bűnösnek mondják magukat, Szent István törvénye szerint lakoljanak. Szent Istvánnak a lopást büntető törvényeiben jelentős szerepe volt a tinóval való megváltásnak — szolgál az orrát pl. 5 tinón válthatta meg —, a személyi váltságösszeg pedig $\frac{2}{3}$ részben a királyé lett. Ezzel a módosítással az alsópapságot nagyrészt kizárták az *asylum* hasznából.

A következő fázisban (II. 1, 2) még jobban szűkítették a kis egyházak *asylum* jövedelmét. Azt ugyan fenntartották, hogy a templomba menekült szolga megválthatta orrát, de *asylum* jogot adtak a királyi udvarnak és a püspök lábainak is, s ilyenformán a váltságösszezből, elsősorban a szabadok magas váltságából a király mellett a püspök is részesült.

A negyedik változat gyakorlatilag megszüntette lopás esetében a templom *asylum*-jogát, amennyiben kimondta, hogy a lopáson kapott szabadot és szolgát, ha templomba menekült, hozzák ki a templomból és vakítsák meg. Itt a törvény szigorítása már elsősorban nem a kis egyházak *asylum*-jövedelme ellen irányult, hanem a cél a tolvajlás üldözésének kegyetlen eszközökkel való fokozása volt. Már ennek jelét adta a harmadik törvényváltozat, amely tyúklopásan felül minden tolvajlást halállal büntetett; a negyedik változat pedig ezen csak módosított, amikor 10 dénár érték ellopásán felül a szabadot halálra, a szolgát pedig megvakításra ítélte.

Ez a szigorítás nyilván annak a jele, hogy Szent Lászlónak uralkodása első felében nem sikerült a tulajdon elleni vétséget megfékezni, egyebek mellett azért, mert a menedékhely olyan kibúvót hagyott, amivel minden tolvaj szívesen élt, de az egyháziak is szívesen fogadták a jövedelmet biztosító tolvajokat.

Hogy Szent László törvényhozásában a lopás üldözése tényleg ezeken a fázisokon keresztül fejlődött, annak döntő bizonyítéka, hogy Könyves Kálmán, amikor az érvényben levő törvényt módosított, a László hozta törvény negyedik változatát törölte el és közelített a második változathoz.

Ő ugyanis kimondta, hogy ha a lopással vádolt a templomba menekült, a bíró és a pap együtt kérdezze meg tőle, hogy bűnösnek tartja-e magát. „És ha ő magát vétkesnek vallja — azért, mivel az egyházba menekült, szemének megvakításától vagy más tagjának megcsonkításától meneküljön meg. Ha pedig azt mondja, hogy nem bűnös, ne tagadják meg tőle a lehetőséget, hogy magát tisztázhassa, de ha aztán bűnösnek bizonyul, az a körülmény, hogy az egyházba menekült, ne menthesse meg a fent említett veszedelemtől.”

Nem beszélve most arról, hogy Könyves Kálmán jogi felfogása a sötét középkorral szemben a felvilágosodás szelét leheli, ő visszaállítva az egyházak *asylum*-jogát a rögtöni vakítás eltörlésével a László-kori negyedik törvénykezés kegyetlen határozatát mérsékelte.

Nem volna teljes a Szent László törvényhozásról adott kép, ha a perrendtartást szabályozó alapvető intézkedéseit mellőznénk. A megyei bíró területi illetékességéről, a bíró leváltásának módozatairól, a hamis és a pert halogató bíró büntetéséről, az idézőpecsét küldésének módozatairól és semmibevevésének megtorlásáról, végül pedig a hites tanúk meghallgatásáról szóló rendelkezései a magyar törvénykezés épületének szilárd tartóköveivé váltak.

László törvényhozása előremutató vonásai mellett sem volt egységesen átgondolt jogalkotás, hanem a konkrét társadalmi bajok újabb-újabb módon törént jogi orvoslása. A törvényhozó személye még kevésbé jellemezhető olyan

egyoldalúsággal, mint ahogy azt 100 év múlva a Szent László legenda írója tette: „... az igazság szigorúságát az irgalom szelídségével mérsékelvén úgy viselte magát alattvalói iránt, hogy azok inkább szerették, mintsem félték tőle”.

A kegyetlen törvényeket hozó pannonhalmi végzéseket ugyan a bevezetés szerint nem a király személyesen hozta, hanem „a legkegyelmesebb László király idejében mi, Magyarország összes előkelői”, a király távolléte azonban nem mentesíti őt meghozatala alól, mert a törvény nem léphetett érvénybe hozzájárulása nélkül, s így az utókor méltán kapcsolta nevéhez a tyúklopáson felüli halálbüntetés példátlan szigorát.

A király kincstára

Szent László törvényhozásával, még ha ez a törvényekből első olvasásra nem is tűnik ki, főként a királyság gazdasági erőforrásainak biztosítására törekedett és közvetve ezt szolgálta a belső jogrend megszilárdítása is, hiszen a közbéke a nyugodt termelőmunka előfeltétele. Hogy az országot gazdaságilag felvirágoztatta, arra már a közel egykorú lengyelországi gall névtelen utal latin versében (1110): *Dicunt talem nunquam regem Ungaria habuisse, Neque terram iam post eum fructuosam sic fuisse*. (Azt mondják, hogy Magyarországnak soha ilyen királya nem volt, S utána sem volt földje ilyen termékeny.)

A királyi kincstár egyik fő jövedelmi forrása a pénzverésből és pénzváltásból származó haszon (*a lucrum camerae* „kamara haszna”) volt. László Salamont követve két évenként új pénzt veretett; 18 éves uralkodása alatt 10 alkalommal veretett esztergomi pénzverdéjében LADIS/C/LAUS RE(X) feliratú új érmeke. László először a Géza által vert 0,6 gr súlyú dénár (tk. féldénár vagy obulus) verését folytatta, de már második veretétől kezdve rátért a 0,65—0,7 gr körüli nehezebb dénárookra, majd uralkodása második felében elkezdte az elődeit meghaladó súlyú, 0,80 gr körüli dénárook verését, melyből összesen három veret készült. Az utóbbi reform azért volt jelentős, mert a magyar dénárook súlyát olyan magasra emelte, hogy belőle 40 darab, azaz 1 penza azonos értékű lett egy bizánci aranysolidus-szal. Ezért nevezték latinul *bizancius*-nak, magyarul pedig *arany*-nak László „penzáját”, amit a krónikás helytelenül I. Bélának tulajdonított. A nehezebb dénárookra való áttérés az 500 éven át nagyjából változatlan görög aranyhoz, a koraközépkor nemzetközi arany valutájához való igazodást jelentette, és arról a törekvésről tanúskodik, hogy a magyar pénz ugyanolyan nemzetközi csereeszköz legyen, mint volt István regensburgi mintát követő féldénárja. Ha László az uralkodása végén kibocsátott két veretével letért az „arany alapról”, ennek oka elsősorban az lehetett, hogy Komnénosz Elek (1081—1118) alatt Bizáncban a pénzrontás állandó jellegűvé vált, és a régi teljes értékű arany nomizmák helyett hat különféle ötvözetű és értékű nomizma terjedt el.

Bár László korában a nemzetközi helyzet nem kedvezett a távolsági kereskedelemnek; — a szomszédos országokban meg-megújuló harcok mellett a Magyarországon átvezető zarándokút is lehanyatlott amióta 1077-ben a mohamedán szeldzsukok elfoglalták Palesztínát, — az utolsó törvény arról tanúskodik, hogy Komnénosz Elek császár uralmának megerősödésével és a *bizancius* bevezetésével egyidőben olyan távolsági kereskedelem bonyolódott, amely törvényes intézkedést kívánt. Négy törvénycikk foglalkozik a határispán és az alája beosztott „őrök” által ellenőrzött állatkivitellel (II. 15—18. §).

Bizonyára nem volt új intézkedés az uralkodó lókitelti monopoliuma. László ezt úgy szabályozta, hogy külföldi kereskedő csak a királytól vehetett

lovat; a királyi engedély nélkül kivitt lovat vagy marhát a határőrök elkobozták és a kereskedőt a határvár börtönébe zárták, amíg a határispán ki nem vizsgálta ügyét. Kereskedő engedély nélkül csak saját használatú háttaslovat és szántó ökröt vihetett ki, ami azt jelentette, hogy tehenet, vagy borjút nem. A törvény tehát engedélyezte az ökörkivitelt, természetesen a határvárban fizetendő vám ellenében. Bár a kiviteli vám értékéről nem maradt feljegyzés, kutatóink nem ok nélkül keresik e korai időben a harmincadvám eredetét.

A nemzetközi helyzettől is függő távolsági kereskedelemmel szemben sokkal állandóbb jövedelmet biztosított a belkereskedelem, mely a vásárokon bonyolódott. László idejében a hetivásár már nem volt naphoz kötve. Továbbéltek a régi templomos helyek vasárnapi vásárai és a Géza-kori „szombathelyek”, de László már el is rendelte, hogy új vásárt vasárnap tartani nem szabad (I. 16. §), amiből következik, hogy szaporodtak a hetivásárnapok, elsősorban a hétközepi, szerdai vásár. László, hogy biztosítsa vámjövendelmét, elrendelte, hogy ne legyen adás-vevés vásáron kívül; az egyebütt saját tulajdonból eladott árut és pénzt elkobzásra ítélte. Hogy a lopott jószág eladását is meggátolja, az adás-vevést a vásáron tartózkodó bíró, királyi vámszedő és tanúk elé utalta (II. 7. §), amivel nyilván nem a kisebb használati tárgyak kereskedelmét gátolta, hanem a „kóbor javak” (rab szolga, ló, ökör stb.) forgalmát ellenőrizte.

A vásárvám és révvám, mely meggyéknként a vámosok és az ispán útján folyt be a kincstárba, László egyik legjelentősebb bevételi forrása volt; utóbb ebből tett jelentékeny adományokat az egyházaknak.

Igen jelentős tétel volt az erdélyi sóbányászat haszna. A só kitermelését és elszállítását a királyi udvarnak alárendelt „sahtos”-ok végezték. Nagy számukra jellemző, hogy László 1092-ben 24-et, Álmos herceg pedig 1109-ben 25-öt adott közülük egy-egy királyi egyháznak, és 1230-ig még legalább 40 nagy egyház létesült hasonló adományban, ami mellett királyi kézen is maradtak. A sószállítás Dél-Erdélyből hajón történt a Maros folyón lefelé, Észak-Erdélyből pedig tengelyen a Meszes hegységen és a Nyírségen át. Lehet, hogy már ekkor kialakult a sóexport, melyet a határispánok a határvárakba szállított sóval bonyolítottak, noha adat csak a XII. század végétől van rá.

A közvetlen kereskedelmi bevételek mellett nem lehetett elhanyagolható tétel a kereskedelemmel foglalkozó beköltözött népelemektől eredő bevétel. A szabolcsi zsinat (1092) egyházi végzéseiben szerepelnek „böszörménynek nevezett kereskedők” (*negociatores quos appellant ismaelitas*), akik etnikailag lényegében azonosak a „káliznak nevezett királyi kincstári pénzváltókkal”, ill. a közülük kikerült „pénzverőkkel” (1111 előtt: *institores regii fisci quos hungarice caliz vocant, . . . monetarii*). XIII. század eleji adatok szerint mint királyi vámok bérbevevői is szerepelnek. 1092-ben mohamedánokon kívül említenek zsidókat is, azzal, hogy ha vásár- és ünnepnapon dolgoznak, munkaeszközeiket (*instrumenta*) elvesztik (I. 26. §). Ebből az adatból tevénységük köre és adózásuk módja nem világlik ki. Végül itt kell említenünk a magyarul „olasznak” nevezett vallon „latinokat”, akik I. Endre kezdeményező lépései nyomán költöztek Magyarországra és itt királyi és püspöki városok mellett wik-szerű kereskedő és kézműves külvárosokat hoztak létre; legjelentősebb közülük a két királyi székhely, Fehérvár és Esztergom mellett levő *Civitas Latinorum* volt. 1092-ben László a hazai keresztény bőjtöt megszegő „latinokat” kiutasításra ítélte azzal, hogy az itt szerzett pénzt itt kell hagyniuk (I. 31. §). Valószínű, hogy ezek készpénzben adóztak a királynak, mint 100 év múlva az erdélyi szászok.

A királyi háztartás bevételei a természeti gazdálkodás viszonyai között

jelentékeny részben az udvari és várbirtokon élő népek természetben történt szolgáltatásaiból ill. szolgálatából adódtak. Az udvari népek a terményt (gabona vagy kenyér, sör, bor, méz, szarvasmarha, sertés, baromfi, és bizonyos etnikumoktól ló, nyestprém és vadbőr) a legközelebbi udvarházba szállították be, ahol a tárnokok ill. a pohárnokok (bocsárok) raktározták. A király népes kíséretével évente bejárva az egész országot az udvarházakba összehordott terményt felélte. Hasonló lehetett a várbirtok szolgáltatásainak kezelése is, azzal, hogy minden várbevétel 1/3 része az ispánt illette. A természetbeni szolgáltatások értéke olyan megállapíthatatlan tényező volt, hogy ennek számszerű felbecsülésére még III. Béla jövedelemösszeírásában (1186) sem tettek kísérletet.

Könyves Kálmán adóreformjából következik, hogy Szent László korában, mint már ezt megelőzően is a „szabadok”, az önálló gazdasággal rendelkezők egyöntetűen évi 8 dénár adóra voltak kötelezve. Ez a nehéz dénár-alapra való áttérés után azt jelentette, hogy öt szabad háztartás évente egy arany solidus értékű ezüstöt adózott.

Szent László államszervezői műve lényegében abban állt, hogy szigorú törvényhozásával a királyi jövedelmeket eladdig soha sem látott fokra emelte.

Szenttéavatások

László uralmának megszilárdulása és államának gazdasági megerősödése nyilatkozott meg a magyarországi szenttéavatásokban. 1083-ban, László uralkodásának hetedik évében, a nyugalmi állapotban megindult belső fejlődés nyomán olyan nyilvánvaló lett, hogy az ország virágzása minden vonatkozásban Szent István szilárd államszervezetének köszönheti létét, hogy ez háttérbe szorította azokat az ellenérzéseket, amelyek a Vazul-fiakban István király ellen éltek. A történelmi távlat az „idoneus” királyt igazolta a különböző jogokon támadó trónkövetelőkkel szemben, és Vazulra mindinkább úgy tekintettek, mint a bebörtönzött Salamonra. Ha még éltek és szóhoz jutottak is István politikájának öreg ellenzői, ha apáik sebeinek felidézésével nem is hagyták feledésbe menni az őket ért csapásokat, hangjukat elnyomta a társadalom nagyrészének egyöntetűen pozitív visszaemlékezése a „szent királyra”.

István ifjú harcos korának szemtanúi 1083-ban már nem voltak. A királyt ismerő öreg visszaemlékezők már csak az idős beteges király alakját tudták felidézni, aki Imre halálával reménységét veszítve teljesen a túlvilág felé fordult, szentek barátságát kereste és jótékonykodott. A közvélemény 1083-ban István korára már mint a „rég szép időkre” emlékezett vissza, s ezt nem csak a mindent megszépítő múlt tette, hanem a történelmi tapasztalat is: az István halálát követő háborúság, erőszak, pusztítás visszakívántatta István király rendezett államát és fogékonnyá tette a népet az egyháziak által megfogalmazott vallásos énekekre: „Hol vagy István király? Téged népünk kíván!” Az egyháziak természetesen láttak a fáradhatatlan buzgalommal tíz püspökséget és számtalan egyházat felállító királyban apostolt.

Ha István szenttéavatásának ideológiai hátterét meg akarjuk érteni, egy pillantást kell vetnünk arra, hogy mit jelentett a szent fogalom, mielőtt a XIII. században kialakult a római egyházban a kanonizálás ma is gyakorolt módja: szenttéavatási pörrel és csodák igazolásával.

A *sanctus* „szent” szó az antik latin nyelvben ’tiszteletre méltó, erényes, feddhetetlen, sérthetetlen, szent’ jelentésben élt és nemcsak kultikus vonatkozás-

ban használták (pl. az istenekre, Oziriszre), hanem világi közösségekre (pl. a római szenátusra) és erényes emberekre is. Ebben a széles fogalomkörben vette át az ókeresztény szóhasználat, pl. Péter apostol levelében (1. Pét. 1. 15): „... amiképen szent az, aki elhívott titeket, ti is szentek legyetek teljes életetekben.”

A keresztény vallás fejlődése során a „szent” jelző főleg azon elhunytak neve mellett állandósult, akiket haláluk után vallásos tiszteletben részesítettek. Krisztus hozzátartozói és tanítványai mellé sorolódtak a „földalatti mozgalom”, a katakombák kora óta a kereszténység terjesztői, mártírjai és az egyházatyák.

Tiszteletük alapja az volt, hogy példaképül állították őket a hívők elé. A példakép propagálása megkívánta, hogy életrajzukat megírják, a legendaképző hajlam pedig az életutak ismeretlen fordulatait természetfeletti erők hatásának tulajdonította, olyannyira, hogy a szent tiszteletének hovatovább előfeltétele lett a csoda észlelése.

Minthogy a keresztény tanítás szerint a példamutató életű szentek haláluk után a mennyországba „az Atya jobbára” kerülnek, hozzájuk is lehet közbenjárásért, pártfogásért fordulni. Haláluk vagy tiszteletük kezdetének napját ünneppé nyilvánították és a templomban imákban emlékeztek meg róluk. Képeiket, kivált pedig ereklyéiket — elsősorban testi maradványaikat, csontjaikat, másodsorban a hozzájuk fűződő emléktárgyakat — rendkívüli tiszteletben részesítették. A szent földi hamvai magát az „örök életet” elnyert, tehát élő és ható szentet jelentették meg, s mint ilyenek részesültek ereklyéi oltári tiszteletben. A szent ereklyéjének birtokában oltárt, ill. templomot lehetett tiszteletére szentelni, ahol még XI. századi felfogás szerint is a szent volt a tulajdonos, a kegyes adományok elfogadója. I. Endre pl. 1055-ben nem a tihanyi apátságnak, hanem „Szent Ányosnak” tett adományt, aki ereklyéje alakjában az apátság főoltárán jelen volt.

Az I. évezred végéig a püspök joga volt a tiszteletben részesítendő szentek közé való besorolás, de ez többnyire csak az egyházmegye területére volt érvényes. Az első pápai szenttéavatás 993-ban történt, amikor XV. János pápa a magyarok által 955-ben megtámadott Udalrik augsburgi püspököt szentté avatta,

A XII. század közepéig az egész egyházra kötelező érvényű szenttéavatás pápai zsinaton történt, amikor is a jelölt életrajzát felolvasták s ez kellett tartalmazzon hitelt érdemlő tanubizonyságokat megtörtént „jelekről”.

Emellett tovább élt a helyi szentek korlátozott tisztelete, amint ezt kitűnően megvilágítja a cseh Cosmas az 1073. évhez szent Adalbert öccséről, Gaudentius gnéznai püspökről szólván: „Akit Te szentnek mondasz, azt az apostoli szék még nem kanonizálta. Misében, mint az elhaltakat tiszteljük.” Ilyen módon tisztelték Magyarországon 1048 után Gellért püspököt Csanádon, valamint az István király idejében Magyarországra jött lengyel András-Zoerardot és követőjét, Benedeket. E kettő a zabori apátságban lett szerzetes és a Trencsén melletti vadonságban, Szalkán halt meg; az első önsanyargatás folytán, a második a környékbeli erdei latrok áldozataként. Mindkettőjüket a nyitrai főtemplomban temették el és Benedek aszkétalánca felét Géza herceg (1063—1074) úgy szerezte meg magának, mint ereklyét.

A helyi szent-tisztelet mellett a szent (*sanctus*) és a vele ekkor még egyértelmű boldog (*beatus*) jelzővel, akár a felsőfokú *sanctissimus* és *beatissimus* alakban is, e korban nem csupán a kanonizáltakat és a helyileg tisztelteteket illeték, hanem használták ezeket élő emberek tulajdonságjelzőjeként is. Odilo clunyi apát pl. István király vallásos buzgalmát még életében *sanctissima devotio* kifejezéssel illette, a tihanyi alapítólevél írója az összeírást készítő Miklós

püspököt *beatissimus*-nak írta, avagy a zárai apátnő Könyves Kálmánt 1105-ben *sanctissimus*-nak titulálta.

A magyarországi szent tisztelet kezdeteiről a legkorábbi hazai liturgikus kódexek adnak felvilágosítást. A *Sanctoralé*-k naptári ünnepeiből és az ekkor elmondandó imádságokból, a fogadalmi misékből és a himnuszokból kiderül, hogy a szent tisztelet zömét kitevő római (gregorián-gelasiusi) és vértanú réteghez igen jelentős bencés és frank—rajnavidéki—lotharingiai réteg járult, csekélyebb volt a keleti és még szerényebb a német réteg.

Ez a római és rajnavidéki bencés térítést, valamint a XI. századközepi lotharingiai utánpótlást tükröző kultusz gazdagodott a magyarországi térítők és mártírok helyi kultuszával. Amint Gellértet Csanádon, Andrást és Benedeket Esztergomban és Nyitrán tisztelték, ugyanúgy ünnepelhettek saját püspökségeikben Gellért mártírtársait, Modeszt, Budli és Besztrik püspököt, ez utóbbiak szenttéavatása azonban ekkor nem történhetett meg, mert a cölíbatús apostolai szemében csak nőtlen püspök válhatott példaképpé.

István király székesfehérvári tisztelete túlment a vallásos megemlékezésen. Halála emléknapján, augusztus 15-én tartották ui. királyaink Székesfehérvárt az évi törvényt napokat, s a templomi megemlékezés és a jogi aktus egybefonódása eredményezte, hogy István törvényeit már 1083 előtt *Leges beati Stephani* megjelöléssel említik. A szenttéavatás sem annyira vallási, mint inkább politikai megfontolásból fakadt.

István egyháza csak támasztéka volt egy még nagyobb alkotásnak, az államnak. A szentistváni államszervezet időtálló volta pedig éppen László uralkodása alatt mutatkozott meg teljességében, amikor a nyugodt békében bővebben ontotta a kamatot, mint valaha. Ugyanakkor László restitúciója maga is ideológiai támasztékot kívánt; László a helyreállított szentistváni rendet stabilizálta a szenttéavatással.

A szenttéavatás diplomáciai előzményeit nem ismerjük, mert VII. Gergely registrumkönyve e korból nagyon hiányos. Az bizonyos, hogy 1081-től, amikor IV. Henrik Észak-Itáliába vonult és négy évi ottléte alatt több ízben Rómáig hatolt, az érintkezés Magyarország és Róma között megnehezedett. László azonban nemcsak Lombardián át közlekedett Rómával, hanem, mint 1090-i, Montecassinóba írt leveléből megtudjuk, Dalmácián és a tengeren át is. 1083 januárjában a pápa éppenséggel lement Beneventumba, hogy Guiscard Róbert normann vezér támogatását sürgesse. Rómába való visszatérése után, kora tavasztól IV. Henrik ostromolta és június 3-án el is foglalta a Tiberis-jobbpart nagyrészét, de az Angyalvár és a balparti város a pápa kezén maradt, aki az akadályoztatás ellenére is közlekedett a külvilággal. A pápa novemberben tartott zsinatán arról is panaszkodott, hogy nagybőjtji zsinatát IV. Henrik megakadályozta. Mindez azonban nem jelentett olyan akadályt, hogy VII. Gergely 1083 első felében ne fogadhatta volna László követeit, csupán annyit, hogy a szenttéavatások előfeltétele, az életrajzok felolvasása a zsinaton nem történhetett meg.

Valószínű, hogy erre az alkalomra készült az első, reánk nem maradt Gellért legenda, az pedig bizonyosra vehető, hogy erre a célra íratta László király egyik klérikusával Szent István nagyobb legendáját, mely István életének összefoglalásán kívül erényeit ismerteti és a kanonizáció szükségletének megfelelően két csodásnak tűnő tettet beszéli el: megjövendőli a besenyő támadást és imájára a támadó Konrád császár csapatait egy rejtélyes futár visszarendeli. E két eset ténylegesen István előrelátását és sikeres hadvezetését dicséri, s csak igen nagy jóindulattal magyarázható csodának. A jóindulat ugyan a szorongatott helyzet-

ben levő pápából nem hiányzott, — már 1081-ben Adelhaid királynét levelében arra kérte, hogy királyurát buzdítsa az egyház támogatására, s most méltán remélhette, hogy László segítséget is nyújt neki IV. Henrikkel szemben, — de a Szent István-életrajz szűkössége, főképpen pedig a zsinat elmaradása csak fél-megoldást tett lehetővé. Egy levelet adott ki, amelyben nem személyre szólóan, hanem általánosságban engedélyezte, hogy „emeljék fel azok testét, akik Pannoniában a hit magvát elvetették, és az országot prédikálással vagy intézkedéssel Istenhez térítették”, s ha hihetünk a közelkorú Gellért-passiónak, egy legátust is küldött Magyarországra, akit felhatalmazott Gellért testének felemelésére. Valószínű, hogy a pápától érkező követség hozta a hírt, hogy István testének felemelése előtt még nyilvánvaló csodáknak kell történniök.

A Pray-kódex naptárából következtetve július 25-én megtörtént Gellért püspök testének felemelése Csanádon. László tanácsot tartott az országnagyokkal és 1083 augusztus 15-ére Székesfehérvárra országos gyűlést hívott össze, meghirdetve, hogy a gyógyulásban reménykedő nyomorultak is jelenjenek meg. A nagy próbatételt három napos böjttel és imával vezették be. Ennek befejezésével el akarták mozdítani a sírra helyezett hatalmas követ, de az meg sem mozdult. Ekkor egy szentéletű apáca a szomszédos Bökénysomlóról azt javasolta, hogy engedjék ki Salamont börtönéből. Futár nyargalt Visegrádra és az ex-király visszanyerte szabadságát. A legenda szerint a jócselekedet után a követ könnyen el tudták mozdítani.

Augusztus 19-én az esti vecsernyére megtelt a templom s a király is megjelent. Mindenki várta a csodát, s a lelki feszültség megdönbentő gyógyulásokat váltott ki. A messzi földről hozott betegek közül egy hűdéses fiú megindult, és ami 12 éve nem történt meg, a sírhoz futott. Az extázisban levő tömeg újjongott, sirt. Utána egy hét éves béna gyerek mászott négykézláb a sírhoz s ott felállt. László az örömtől sírva felkapta a gyermeket, az oltárhoz vitte, és hálaadó imát mondott. A nép egész éjjel a templomban virrasztott és újjongva észlelt gyógyulásokat, melyeket az extázis kiváltott. Ezek között nem egy lehetett színlelt, megjátszott, de a szilárd hit és a lelki megrázkódtatás tényleges gyógyulásokat is eredményezhetett.

Másnap, augusztus 20-án reggel a király a főemberek élén újból megjelent s ekkor leemelték a kőpadlóból kiemelkedő kőlapot és felbontották a kősírt, amelyben a szent király földi maradványai „balzsamillatú” vízben úsztak. A magas talajvíz a kőlapokból álló koporsót félig elborította, s hiába merték, újból megtelt. István király szétesett csontjait tiszta gyolcsba szedték össze és ezüst ládában helyezték el, de nevezetes gyűrűjét, amellyel eltemették, hiába keresték a folyadékban. Évek múlva derült ki, hogy a szent jobb a gyűrűvel már régebb ideje a sírbontás mellől kitiltott kincstartó klérikus, Merkur birtokába került, ki a Berettyó mellett álló családi monostorában rejtette el. Minthogy tettét utóbb egy csodás történetbe ágyazva vallotta meg a királynak, bocsánatot nyert és monostorát, mely az oltárára helyezett ereklyéről a „Szentjobb” nevet kapta, a király kiépíttette és gazdagon megadományozta.

A szent jobb olyan módon maradhatott fenn, hogy István királynak 1038-ban szarkofágban elhelyezett és mumifikálódott tetemét az országos zűrzavarok idején kiemelték és a bazilika padozata alá, a földbe rejtették el. Az ekkor levágott és Merkur által ellopott jobb épen maradt, míg a talajvíz áztatta sírból csak csontok kerültek elő.

Magyarországnak ezzel saját szentje lett, mint Vencel Csehországnak. Bár a magyar nemzet, a *gens Hungarica* magáénak vallotta Szent Istvánt, a középkor

nemzetekfeletti gondolkörében az István-kultusz nem a magyar „etnikumhoz” kapcsolódott, hanem a Kárpát-medence keresztényeihez, és ha azt vizsgálnók, hogy az itteni társadalom mely rétege számára jelentett többet, és mely rétege állt a kultusszal szemben, bizonyosra vehető, hogy a nem magyar keresztény rab cselédek és a beköltözött vendégek, akik számára Szent István rendje új életlehetőséget jelentett, igaz hívei lettek kultuszának, szemben a magyarok deklaszszált, pogánysághoz húzó rétegeivel.

Mivel VII. Gergely kanonizációs levele nem személyre szólt, hanem általánosságban a magyarországi térítés mártírjait és hitvallóit illette, további szenttéavatások lehetősége rejtett benne.

Elsőként Imre herceg alakja került előtérbe, aki ugyan nem volt teljes joggal a fenti kategóriába sorolható, de kultusza, mely eddig a székesfehérvári bazilikára korlátozódott, egybevágott VII. Gergely törekvéseivel: Példaképül állítható volt a cölibátusért, a papi nőtlenségért vívott harcban. Testének felemeléséről bizonyára szó esett már Rómában, számottevő csodajelek hiányában azonban nem lehetett komolyan foglalkozni vele. Az, ami az öregek visszaemlékezéseiből rendelkezésre állt, — csupán néhány agg szerzetes tudott tanúbizonyságot tenni „életszentségéről” —, nem volt elegendő. Végre, másfél hónappal a nagy augusztus 20. után, megtörtént a várva várt csoda.

A kortárs legendaíró szerint egy Konrád nevű német nemes VII. Gergelyhez járult halálos bűne bocsánatáért. A pápa olyan vezeklést írt elő neki, hogy addig látogassa a szent helyeket, amíg a páncélját körülvevő öt vaslánc meg nem pattan és a vele adott lepecsételt pápai levél betűi el nem halványodnak. Konrád sokfelé járt, utoljára Jeruzsálemben, s minthogy itt sem szabadult meg láncától és bűneitől, innen szent István fehérvári sírjához jött, azzal, hogy addig nem mozdul onnan, amíg Isten meg nem segíti. A templomban elaludván álmában állítólag István király megjelent neki és intette, hogy fia sírjához járuljon és az ő közbenjárását kérje. Konrád így tett, s amint leborult Imre sírjánál, a láncok eltörtek és páncélja szétesett. Az esetre elősiető Fábián kancellár, a prépost megvizsgálta a pápai levelet és konstataulta, hogy az írás elhalványodott.

Bár a legenda tájékozott a korabeli személyeket illetően (így pl. VII. Gergelyt otthonosan Hildebrand néven írja!), Konrád történetében gyanút keltő motívumok vannak. Jeruzsálem 1077-ben a szeldzsukok kezére került s a zarándoklás ettől kezdve nagyon megnehezedett. Az olvashatatlanná elhalványodott pápai levél pedig sokkal gyanúsabb, mintha egy olvasható pápai bulláról lenne szó, s így Konrád tanúbizonysága kétségbe vonható. Múltán merül fel a gyanú, hogy néhány ügybuzgó klérikus mozdította el a holtpontról Imre kultuszának ügyét Konrád szerepeltetésével, s ezt még tovább fejlesztette az amúgy is túlzó legendaíró.

A csodát rögvest jelentették László királynak. László országos zsinatot hívott össze, amelyen a magyar klérus a szentéletű királyfi testének felemelése mellett döntött és november 4-én a székesfehérvári bazilikában megtörtént szentté nyilvánítása.

Mivel VII. Gergelyt 1084-ben IV. Henrik hadai beszorították az Angyalvárba, majd Guiscard Róbert felmentő akciója után a normann fosztogatás miatt a pápa Salernóba kényszerült távozni, ahol rövidesen meghalt, a hazai szenttéavatások pápai zsinaton történt megerősítésére ekkor nem kerülhetett sor.

Bár II. Orbán még 1096-ban sem ismerte el István király szentté avatását, 1092-ben a szabolcsi zsinaton a kötelező 32 fő ünnep közé már István, Gellért és Imre ünnepét is besorolták.

Az 1200 körül készült Szent László legenda azt állítja, hogy László a fentiekén kívül pápai engedéllyel András-Zoerard és Benedek remetékét is kanonizáltatta. Kétségtelen, hogy az 1083 után készült liturgikus könyveink is tanújelét adják egyházi tiszteletüknek, a nyitrai püspökség Szent Emmerám patrocíniuma pedig már 1111-re Andrással és Benedekkel bővült. A Pray-kódex naptára ünnepnapjaikat is megadja, Andrásét és Benedekét július 17-én. Hogy ezek testének felemelése tényleg László idejében történt a széleskörű pápai engedélyezés alapján, avagy Kálmán nevéhez fűződik, arra választ adni nem tudunk. Annyi valószínűnek látszik, hogy kanonizálásukat csak országos zsinaton rendelték el és pápai megerősítés híján tiszteletük Magyarországra korlátozódott.

A hazai kisebb szentek egyházi kultuszával szemben István kanonizálása célkitűzésében és kihatásában politikai lépés volt. A szenttéavatás jogi következménye a fennálló társadalmi rend stabilizálása lett. István király tényleges rendelkezései és az, amit a XI. században neki tulajdonítottak, megmerevedtek; a XI/XII. század fordulójától a Szent István által megállapított birtok- és társadalmi rend külön kategóriák keletkezéséhez vezetett, mint amilyen a *de genere* nemesi nemzetség és a „szent király jobbágyfiai” ill. „szabadjai” rétege.

A szenttéavatás egyházi vonatkozásban viszont nem megmerevedést, hanem a „hitvalló” szellemében való továbbépítést jelentett, elsősorban az eddig elhanyagolt puszták és erdős szelvények térítését és új egyházak alapítását. Az új templomok oltárára már nem külföldről kellett ereklyéket kérni, — az ereklyeárusítás tilalma miatt ui. beszerzésük mind nehezebb lett, — hanem István, Gellért, Imre, András és Benedek ereklyéi segítették elő az új templomok felszerelését.

Az egyház átszervezése, egyházi művelődés

István király egyházszervezetével azt célozta, hogy az országban egy olyan hálózatot hozzon létre, amely a tíz püspökségből, mint gócból kiindulva a megyei esperességeken keresztül lehetőleg minden falu népéhez hozzáfér; téríti és templomba szoktatja a népet. A térítő munka élére, a püspöki székekbe lehetőleg képzett külföldi szerzeteseket állított, de ezek kevesen lévén, hazai „klérikusokkal”, nős világi papokkal töltötte meg a szervezetet. Ez a világi szervezet jól funkcionált, átvészelte a pogánylázadást és nem következett be az, amivel VII. Gergely Lengyelországot még 1075-ben is jellemezte: „püspökeiknek nincs szilárd érseki székhelyük”. Mindamellett a XI. század második felére a szentistváni szervezet korszerűtlenné vált: A hálózat kiegészítésre szorult, a régi templomok újjáépítést igényeltek és a világias papi testületnek a nőtlenség révén való „egyháziasítása” is időszerűvé vált.

Az István király által létesített tíz püspökség a Kárpátok erdős koszorúján belül elegendő fejlesztő gócnak bizonyult, s ezek körül csupán egynek a székhelyét kellett alkalmasabb központba helyezni. Szent István az egyik püspökséget a dukátus székhelyén, Biharvár mellett állította fel; László ezt áthelyezte egy forgalmi központba, a Sebes-Körös révjéhez, ahol egy „Szombathely”-piac működött és az új székesegyház és a 24 tagú káptalan helye számára átengedte „várad”-ját, a földvárral erősített udvarhelyet a hozzá tartozó gazdasági szervezettel. A püspökség élére egyházi neveltetésű unokaöccsét, Könyves Kálmán herceget nevezte ki.

A másik szervezésre váró ügy a szerémi görög püspökség volt. A Száva szigetén elterülő Szerém vár (*Sirmium*), benne egy ortodox bolgár püspökség-

gel, 1018-ban jutott görög kézre. A görög uralom alatt új görög püspökséget létesítettek, és mikor 1071-ben Salamon, Géza és László elfoglalta Nándorfehérvárat, Szerém vár, átellenben a honfoglalás óta magyar kézen levő Szávaszentdemeterrel, Magyarországhoz került. Ez után Szerém vár lett a Bolgyán határ-vármegyéből levágott Szerém vármegye székhelye s az ezen kialakítandó szerémi esperességet kivették a pécsi püspök alól, akihez tartozott, és az új püspökséghez csatolták. Mivel a szerémi végvár veszélyeztetett ponton feküdt, püspökségét 1085 előtt áttelepítették Bácsra. Kinnamosz a XII. században említi, hogy Bácsra székel a szerémi püspökség, a szicíliai arab Idriszi földrajzából pedig megtudjuk, hogy még a XII. század első felében is görög egyház-tudósok (káptalani tagok) éltek Bácsra.

A szerémi-bácsi püspökség helyzete a magyar egyházszervezetben azért volt kritikus, mert 1054-ben létrejött az egyházszakadás (*schizma*) a római pápa és a konstantinápolyi pátriárka között és ilyenformán egy eretnek góc került Magyarországra. A szakadás bekövetkeztét a kortársak még nem ismerték fel akkor, amikor IX. Leo pápa legátusa, Humbert kardinális 1054 július 16-án a konstantinápolyi Hagia Szofia templom oltárára lehelyezte a Kerullianosz pátriárkát kiközösítő bullát. De amikor ez a 60-as évektől tudatossá vált, újból és újból kísérletek történtek az „únióra”. Dukász Mihály császár segítséget remélve Rómától az előnyomuló szeldzsuk törökök ellen 1076-ban felajánlotta VII. Gergelynek az egyházuniót és a pápa lelkesen is fogadta a gondolatot, de Gergelyt az investitúra-harc, Dukász Mihályt pedig belső ellenzéke megbénította s így lekerült a napirendről. 1089-ben II. Orbán tüzte az úniót az amalfi zsinat napirendjére, de ez akkor Komnenosz Elekben nem talált megfelelő visszhangra. Ilyen légkörben került sor Magyarországon a kalocsai latin érsekség és a bácsi görög püspökség apostoli levéllel történt „kánoni egyesítésére”. Fábíán fehérvári prépost 1083 után nyerte el a bácsi püspökséget, és amikor Dezső kalocsai érsek meghalt, a 80-as évek második felében Fábíán lett az első bács-kalocsai érsek. Az egyesítés révén a kalocsai érsekség bekebelezte a szerémi esperességet és a szávaszentdemeteri monostort, amivel évszázados küzdelem indult el a kalocsai érsek és a pécsi püspök között afellett, hogy ki alá tartozik a gazdag görög apátság. Mint a XIII. század közepén történt hamisításokból megtudjuk, a pécsi püspök azt a római vízvezetékét, latinul *aquaeductus*-t, magyarul „kőárkot” vallotta határnak, amely a Fruskagora vizét Sirmiumba vitte, a kalocsai érsek pedig — úgy látszik — a vele párhuzamos, de nyugatabbra folyó Nagyolaszi patakot. Egy ilyen tárgyú oklevelet Szent László nevére is hamisítottak hibás, 1093-i évszámmal és 1085 körüli méltóságviselőkkal.

A harmadik és legnagyobb jelentőségű tett a zágrábi püspökség alapítása volt az ott lakó szlapon (magyarul: *tót*, németül: *windisch*) lakosság részére.

A Száva-vidék a Dinári Alpokig úgy az ókorban, mint a frank birodalomban Pannonia része volt és a Dunántúllal alkotott közös politikai és művelődési egységet, szemben a tenger melléken elterülő Dalmáciával, ill. Horvátországgal. Amikor 900-ban Pannonia úgyszólván harc nélkül a magyarok kezére esett, a magyarok „beépültek” a Dunántúlba és megszállták a Szerémséget, de a szlapon nemzetségeket meghagyták viszonylag független állapotukban. Ezek helyi főnökeik útján évente összeadták a nyestbőr-adót s egyéb kötelezettség nem terhelte őket. A nyestbőr-adót a fejedelmek vagy hercegek udvaraiba kellett beszállítani; ilyen volt pl. Zágráb felett a Fajsz nagyfejedeleme nevét őrző *Fajsz-Kraljevec*. Ennek közelében vezetett a nagy hadiút a Száván, amelyen a kalandozó magyarok 899-től 954-ig Itáliába vonultak. 955 után a Száva-vidék útja

a magyar fejedelemség számára jelentőségét veszítette, mert a *Strata Ungarorum* krajnai és aquileiai szakasza német kézre került, csupán a terület nyestadóját élvezte egy-egy Somogyban székelő „úr”, utolsóként Koppány. Amikor István király Koppány somogyi dukátusát elkobozta, a „Dráván inneni” és „Dráván túli” Somogyország dézsmáját előbb a veszprémi püspököknek, 1002-ben pedig a pannonhalmi apátságnak adta. Bár a 80-as évek végén, amikor a zágrábi püspökség alapítására sor került, Pannonhalma elvesztette „püspöki jogait” e területre, melyet a Dráván innen Veszprém, a Dráván túl Zágráb kapott meg, az apátság 1232-ig perlekedett elvesztett dézsmáiért. 1215–1227, amikor Pannonhalma és a zágrábi püspökség perét a Dráván túli dézsmák felett a pápai szék tárgyalta, mindkét fél hamisításhoz folyamodott. Az apátság amúgy is interpolált alapítólevelébe vakarással írta be a Somogy *comitatus* nevét, a zágrábi püspökség pedig II. Endre nevében 1217-es évszámmal egy nagy oklevelet hamisított, mely szerint a Dráván túli terület minden joga a zágrábi püspököt illeti azóta, hogy Szent László átkelve a Dráván, elfoglalta Szavoniát és megalapította a püspökséget. Az ezt követő perek kapcsán a zágrábi püspök álláspontja több hamis oklevélbe belekerült, majd miután a spalatói klérus 1238-ban megnyerte Kálmán szlapon herceg támogatását arra, hogy a zágrábi püspökséget elszakítsák a kalocsai érsekségtől és a spalatói érsekséghez csatolják, Tamás spalatói főesperes *Historiájában* történetileg „megalapozta” a követelést: A spalatói érsekség hajdan a Dráváig terjedt és területét Szent László foglalta el. Ennek a történetírásban elterjedt nézetnek azonban az 1235 előtti hiteles forrásokban semmi nyoma. Konstantin császár 952-ben Horvátország és „Turkia” határát a Karsztok ill. a Kapella hegyláncában jelöli meg; ez a *Gozd*-nak nevezett határhegy maradt Horvát- és Magyarország valamint a horvát (spalatói) és magyar (esztergom-kalocsai) egyháztartomány határa az egész középkoron át. A XII. században fel sem merült valamilyen igény a Száva-vidéket illetően a spalatói érsek részéről, holott egy ilyen „provincia”-módosítás a római kuriát is érintő és foglalkoztató intézkedés lett volna. De amint a zágrábi káptalan kartuláriumában vezetett királytörténet Árpád vezérrel kezdi a múltat, ugyanúgy a helyi birtokosság, pl. a Vojk nemzetség 1240-ben Szent Istvántól és I. Bélától nyert privilégiumaira hivatkozik Dráván túli birtokpereiében.

A zágrábi püspökség alapítását egy hiteles 1134-i oklevél beszéli el. Ebben szó sem esik arról, hogy az alapítás elfoglalt területen történt volna, csupán annyit tartalmaz, hogy László azért alapította a püspökséget, hogy a „bálványimlásba” süllyedt népet az egyházba vezesse s ezért egy Duch nevű csehet állított oda püspököknek. A püspökség alapításának idejét a XIII–XIV. századi hamisítványokat követve többnyire László horvát hadjárata (1091) utánra tették, az oklevél tanúnévsora azonban nem hagy kétséget afelől, hogy előtte történt. Így pl. az alapításnál jelenlevő nádort, Gyulát és a veszprémi püspököt, Kozmát legkésőbb 1091-ben Péter nádor és Álmár püspök váltotta fel.

A püspökség alapítása mindamellett nem volt helyi jelentőségű ügy. A Száva-vidék szorosan kapcsolódott a Balkán területéhez, ahol a manicheus tanokat hirdető bogumil eretnokség a X. század óta elterjedt és éppen korszakunkban mind több hívet szerzett még a görögség körében is. A reformpápák kifejezett ellenzői voltak a szláv rítusnak. László az ő irányvonaluk szellemében cselekedett, amikor egy szláv nyelven beszélő, de latin ritust követő cseh papot állított élükre. Lászlónak „jó barátja” volt unokaöccse, Jaromir-Gebhard prágai püspök († 1090), tőle kaphatott szlovén nyelven értő cseh klérikust. Latin rituális könyvekkel a különböző magyar püspökségekről látták el Zág-

rábot: Esztergomból kapott *Benedictional*-ét, Győrből, Hartvik püspöktől *Agenda Pontificalis*-t, és alighanem a veszprémi egyházmegyében fekvő Hahótmonostorból *Sacramentarium*-ot, melyeket Zágrábban máig őriznek.

A püspökség anyagi ellátását biztosító szolgálonépeket (*officinarii*) a király Somogy- és Zala-megye Dráván-túli területéről adományozott, így Csázmán és Gorán, és ezt kiegészítette a Csázma melletti Dombró-erdővel, melyet somogyi várjobbágyoktól vett el.

A püspökség alapítása olyan időben történt, amikor a pápai szék válságban volt. VII. Gergely utóda, a tehetetlen III. Viktor 1087 végén halt meg és II. Orbán 1088-ban még nem tudott Rómába behatolni, melyből ez év folyamán vonult ki III. Kelemen ellenpápa. László tartotta a kapcsolatot a „legális” pápákkal, és adott helyzetben könnyen szerezhetett írásbeli beleegyezést püspökség alapítására, de annak nincs nyoma, hogy pápai legátus jelen lett volna az alapításnál. Lehet hogy a Szent István tiszteletére emelt zágrábi püspökség alapításánál László, úgy is mint az „apostoli király” utóda, szélesebb jogkört formált magának, mint ami ezeitőben a Rómához hű uralkodókat megillette.

A püspökség általában a szlávok lakta területre terjedt ki, s ezért a Murán inneni vend vidéket is alá rendelték, viszont nem kapta meg a pozsegai esperesség területét, melyet a Szerémségben megrövidített pécsi püspök megtarthatott magának. Területén tíz esperességet állítottak fel, melyekből szétsugározva megindult a plébániák építése.

László bizonyára a már meglevő püspökségek területén is szaporította az esperességeket, ezt a folyamatot azonban adatok híján nem tudjuk nyomon követni.

Ami a plébániák szervezését és a templomépítést illeti, erről az 1092-ben megtartott szabolcsi zsinat rendelkezései informálnak. A belháború (*seditio*) idején lerombolt és felégetett egyházak helyreállításáról úgy rendelkeztek, hogy a hívek (*parochiani*) kötelesek újjáépíteni; kelyhekkel és ruhákkal a király, könyvekkel pedig a püspök látja el a templomot (7. §), viszont a régiség miatt rombadólt templom helyreállítását a püspök végzi (8. §).

A templomépítésben szerepet hagytak magánkezdeményezésnek is, de okulva a sok félbemaradt felbuzduláson kötelezték a templomépítő magánkegyurakat, hogy amit az alapításkor ígértek, azt tartsák is be (5. §).

Az új templomok építésének üteméről némi tájékoztatást nyújthatnak az ekkor kultivált szentek, akiknek a templomot felajánlották, s akiknek ereklyéit elhelyezték benne, bár megjegyzendő, hogy egy-egy szentkultusz „divatja” hosszabb időre is terjedt. Az 1083-ban szenttéavatott István király tiszteletére nemcsak a zágrábi püspökséget emelték, hanem a XII. század közepén az esztergomi és a fehérvári kereszties házat is. Mindamellettt jogunk van a *Szentistván*, *Szentkirály* és *Szentimre* nevű falvak templomait, valamint a Szent Gellért nevéből torzult *Szentgrót* egyházát javarészt az ekkor kelt templomépítési hullámhoz kapcsolni. Ezek elterjedése arra mutat, hogy nem csupán az ország belső területén szaporodtak a templomok, hanem az erdős hegyvidék felé hatoló völgyekben is. Garamszentbenedek felett Ruda falu Szent Imre plébániája, vagy Sáros megye déli csücskében *Szentistván* és *Szentimre* ugyanúgy tanúskodnak erről, mint a Hunyadvár körüli *Szentkirály* és *Szentimre*.

László király idejében a templomozás már megszokottá vált, de azért a szabolcsi zsinat végzései még mindig botozással sújtották a vásár- és ünnepnapon távolmaradót. Sok templom még mindig egybeesett a vásárhellyel, s

ha ilyenkor valaki a templomozást a vásár miatt elhanyagolta, annak lovát elvették. De tilalmazták vásár- és ünnepnapon az olyan világi szórakozást is, mint a vadászat; a vadászó ember kutyáját elvették és lovát csak egy ökörrel válthatta meg (12.§). Abban az esetben, ha a falu távol esett a templomtól, a falubeliek képviselőiben egy ember kellett megjelenjék az istentiszteleten, kezében bottal, 3 kenyeret és egy gyertyát víve ajándékba (11.§). A zsinat nem engedélyezte, hogy a falu átköltözzék a templom mellől más helyre (19.§), amit részint az új szántóföld feltörése vont maga után, részint a birtokos parancsa, amikor pl. a falu határát megosztották és lakóit széttelepítették.

Mindez arra mutat, hogy templomi hálózat Szent László korában már biztosítani tudta a lakosság túlnyomó részének a rendszeres vallásgyakorlást.

Sőt éppenséggel ekkor mutatkozik először nyoma a templomon kívüli hitéletnek, a laikus vallási körök alapításának. Európában az elsők között Magyarországon mutatható ki a „kalandos” szövetkezők létrehozása. A „kalandosok” nevüket a hónap első napjának latin *calendae* nevére vették, amikor a szövetkezők tagjai a helyi plébános vezetésével összejöttek és imádkozással egybekötött lakomát tartottak. E szövetkezők egy közfunkciót is vállaltak magukra, nevezetesen bárki a határukon belül meghalt, közös erővel eltemették. Valószínű, hogy a kalandos szövetkezők a pogány rítus utolsó menedéke, az ősi „útra-valós” temetkezés ellen is irányultak és elősegítették a templom mellé temetést, amelynek elmulasztóit éppen a szabolcsi zsinat 12 napi vizen és kenyéren való böjtöléssel és kalodával sújtotta (25.§). Aki tagja lett egy kalandos szövetkezőnek, „tagdíjként” a lakomán felajánlásokkal kellett megjelenjék. A zsinat előírta, hogy a szerzetes barátok a kalandos összejöveteleken nem ülhetnek a tagok közé az asztalhoz, hanem a felajánlásokkal — nyilván a rájuk eső borral, kenyérrel és aprójószággal — kolostorba kell vonulniok (39.§), s ilyenformán az áhitat utáni profán lakomáról ki voltak tiltva. A kalandos szövetkezőt olyan komolyan vették, hogy a mentség nélkül elmaradót 10 penzával büntették (14.§), ami egyben arra is mutat, hogy rab cselédek nem vehettek rajta részt.

Az egyházi tized szedése e korban már olyan megszokott volt, hogy nem is kellett külön előírni, csupán a módját szabályozni. A püspöknek történő tized fizetésére volt kötelezve minden termelő háznép házanként, akár szabad, akár szolgarendű volt. Ez alól az egyházi birtokon élő „szabadok” sem vették ki (27, 30.§). A tizedszedés módja az volt, hogy a püspök poroszlója házról házra járva megállapította a gabona- és állattermést, nyilván fel is rótt az összeget. A jövedelem eltagadóját büntették, aki pedig nem tett bevallást, annak a poroszló becsülte fel termését tanúk előtt. A megállapított tizedet karácsony napjáig kellett beszolgáltatni. A gabonát csépelet állapotban, csöbör-mértékkel mérve tizedelték. Akinek 10 csöbörnél kevesebb gabonája termelt, fel volt mentve a dézsmaadás alól (40.§).

A szabolcsi zsinat végzései első helyen foglalkoznak az egyházi reformmozgalom egyik fő követelésével, a papi nőtlenséggel (*coelibatus*) megvalósításával. IX. Leó, majd VII. Gergely fellépésétől kezdve a cölibátust tekintették az egyház elvilágiasodása elleni harc fő gyógyszerének. Kétségtelen, hogy nőtlenség papi testülettel jobban lehetett függetleníteni az egyházat a világi hatalomtól és óvni az elanyagiasodástól, tehát a cölibátus segített az investitúra és a szimónia elleni harcban is. Ezen túlmenően a nőtlenség pap inkább volt hajlandó a híveket gyermekeinek tekinteni, mint a nők. Ugyanakkor a papok leszármazottai jelentékeny módon hozzájárultak egy kultúrált középréteg kialakításához,

s ennek kiesése egy olyan országban, ahol a városi fejlődés gyenge volt, szegényítette a társadalmat.

A XI. századi Magyarországon a papi házasság olyan általános volt, hogy László direkt tilalommal nem léphetett fel ellene, csupán korlátok közé szorította. A szabolcsi zsinat az alsópapságra azokat a végzéseket emelte érvényre, amelyeket II. Orbán az 1089-i amalfi zsinaton hozott. Ezek szerint *subdiakonus* (nálunk *presbíter* és *diakonus*) csupán egyszer léphet házasságra, és pedig erkölcsös hajadonnal. A másodszori házassodás, továbbá özvegy, vagy rossz hírű asszony elvétele és ágyas tartása tilos. Ugyanakkor László a pápaság által régóta szorgalmazott cölibátust a vezető papság számára nem rendelettel, hanem az intézmény átszervezésével kívánta megoldani.

Az új szervezet döntő eleme a káptalanok kifejlesztése volt, elsősorban a püspökségek mellett levő székeskáptalanok, másodsorban a prépostságokhoz tartozó társas káptalanok kiépítése.

A káptalan olyan papi testület, amelynek tagjai együtt laknak, együtt étkeznek és együttesen végzik az egyházi szolgálatot, a „kapitulumok” olvasását. A káptalan élén áll a prépost, tagjai a kanonokok: a szervezeti ügyeket intéző dékán-kanonok, az oktatást irányító olvasókanonok (*lector* vagy *grammaticus*), az istentiszteletet és kórust vezető éneklőkanonok (*cantor*), és az anyagi ügyeket kezében tartó örkanonok (*custos* vagy *thesaurarius*). A székeskáptalanban melléjük sorakoztak az esperesek.

Az esperes a XI. században a vármegyei keretekbe szervezett alsópapság vezetője volt, kezdetben *presbyter* volt a neve, később *archipresbyter*, és a századfordulón ezt szorította ki az *archidiaconus* 'főesperes' elnevezés. A esperesek betételése a káptalanba azt jelentette, hogy a középpapság legjelentősebb rétege közös életre kényszerült, ez pedig megkívánta a nőtlenséget. Az esperesek a káptalanba költözésük után tovább gyakorolták esperességük területén az egyházi bíraskodást, részben kiszállva a területre, részben beidézve a vétkeket.

A káptalan alakulására jellemző, hogy 1083-ban Székesfehérvárt a *custos* tisztét még nem egy kanonok, hanem egy „klerikusi renden levő szerzetes” töltötte be, 1111-ben viszont a nyitrai káptalan már szabályosan kanonokokból és „presbíterekből” állt.

A nagy létszámú káptalanok fenntartására László király olyan páratlanul bőkezű adományokat tett, amelyek messze meghaladták az alapító Szent István adományait, sőt utóbb a királyi bevételeket hátrányosan befolyásolták. Sajnos László adománylevelei nem maradtak fenn, de későbbi összeírásokból, amilyen az egri, tudjuk, hogy ez a püspökség és káptalana 16 falut kapott adományba.

A káptalanok kifejlesztésének egy művelődési profilja is van. Géza fejedelem óta a magyarországi egyházi kultúra latin bencés monasztikus irányzatú volt, melyet csak helyenként tarkított görög bazilita hatás. A művelődési központok azok a királyi monostorok voltak, amelyek a Pannonhalma alapítását követő században létesültek. A székeskáptalanok kifejlesztése s mellette egy társaskáptalan alapítása (Titel) és kettőnek adományokkal való fejlesztése (Óbuda, Nyitra) azt eredményezte, hogy a bencés művelődési központoknak mind erősebb versenytársa akadt a káptalanokban. A XI. század bencés iskoláit háttérbe szorították a káptalani iskolák az immár „kollégiumi” közösségekben élő „klerikus” papság vezetése alatt, amelyekben a „studium” is szélesebb alapokra épült. 1079-ben egy veszprémi adománylevelén szereplő kanonok *magister*, 1111-ben pedig a nyitrai káptalan egyik tagja *grammaticus* címet

viselt, jelezve, hogy a káptalani studium lépést tartott a nyugati iskoláztatással.

A nagyobb bencés monostorokban és a káptalanokban az oktatás az akkori tudást összefoglaló hét szabad műveltség (*septem artes liberales*) három alsó fokozatára terjedt ki. Ez a *trivium* három *ars*, a grammatika, retorika és dialektika elsajátítását tette lehetővé, mely latin írás-olvasás, fogalmazás, hangsúlyozás, ének és beszéd tudására okított. A magasabb fokú *quadrivium*, melyet néhány nagy multú nyugati központban tanítottak, további négy *ars*, az aritmetika, muzika, asztronómia és geometria megismerését biztosította. A hét szabad műveltség birtokosa viselte a *magister* címet. Káptalanjainkban ilyen tudással rendelkező kanonokok bizonyíthatóan voltak, de hogy ilyen szinten nálunk oktatás folyt volna e korban, arra nincs adat.

A káptalanok az oktatáson kívül közjegyzői funkciót láttak el és közreműködtek az igazságszolgáltatásban. A káptalanoknak speciálisan magyar „hiteleshelyi” működése ebben a korban veszi kezdetét. Első, eredetiben fennmaradt magánoklevelünket, Guden 1079-ben kiadott végrendeletét a veszprémi egyház javára az egyik dunántúli egyházi testület állította ki, amint az oklevél végén felsorolt tanúkból kiderül. Sokkal jelentősebb volt a káptalanok szerepe ezidőtájt az igazságszolgáltatásban, nevezetesen az „istenítéletek” foganatosításában.

Az istenítélet, hazai szláv szóval „pravda”, a középkori igazságszolgáltatásban a bizonyítást helyettesítette. Ha valamit tanúkkal nem tudtak bizonyítani, azt, akinek igaza kétes volt, a bíróság „próbára” utasította. Magyarországon a tüzesvas- és forróvízpróba terjedt el. Az előbbi esetben egy tüzes vasat kellett kézben vinni rövidebb távolságon, az utóbbiban pedig egy forróvízes edény aljáról kellett egy tárgyat kiemelni. A próba után a kezét bekötötték, lepecsételték és három nap múlva megvizsgálták, hogy van-e égési seb rajta. Akin találtak, az elvesztette a pert. Szent László főként a tolvajlások bizonyításában alkalmazta, így pl. ha valakit az egész falu vagy a falubeliek egy része tolvajnak kiáltott ki, próbára küldték (II. 4.§). A próbán, amelyet az egyháznál, a papság közreműködésével tartottak, legalább három tanú kellett jelen legyen. Az egyház a tüzesvaspróba végzéséért 2 pensa, a vízpróbáért 1 pensa taksát számíthatott fel (I. 28.§). Lévéen ez elég jelentékeny jövedelem (2 ill. 1 bizánci arany), a káptalanok mind foglalkoztak vele.

Ha László egyházpolitikájában a káptalanok kifejesztését tartotta is szem előtt, nem hanyagolta el a monostorok támogatását sem. Így pl. Pannonhalmát nyolc birtokkal gyarapította, közte egy nagy zselici erdőséggel, melyhez ekkor 30 disznópásztor tartozott, de utóbb tíz makkoltató falu létesült rajta. Ahány monostorról régi adatunk van, mind megemlékezik László adományáról; még a minden apátság között leggazdagabb pécsváradinak is adott négy falut.

A királyi apátságok anyagi helyzetének e korbéli stabilizálódására jellemző, hogy ekkor összegezték először ingó és ingatlan vagyonukat birtokösszeírásokban.

1086-ban készült a bakonybéli összeírás, melynek egykorú másodpéldánya, végén későbbi hozzátoldásokkal megrontva reánk maradt. Az összeírás nem csupán a birtokhatárokat írja körül, hanem — ami a Sarchas-féle összeírás óta lényeges — a rajta lakó népeket is név szerint, továbbá pontosan meghatározza köteleiket. Utólag hozzáírták a templomi felszerelést, textiliákat, ötvösműveket és a könyveket, külön kiemelve egy „arany” és két „ezüst” evangéliumot és summázva 84 könyvet.

A pécsvárad apátság István király nevére hamisított birtokösszeírása ez

időben nyerte el mai lényeges tartalmát, három adományozó, Szent István, Domoszló herceg és László király birtokainak sematikus körülírásával és ekkortájt kerülhetett hozzá az ingóságok jegyzéke, közte 34 kötet, pl. 6 misszále és 4 zsoltároskönyv felsorolásával.

Eredetiben maradt ránk a pannonthalmi apátság 1090 körüli összeírása, amely nagyobb teret szentel az ingóságoknak, mint a birtokoknak. A 80 kötetre rúgó könyvtárban a latin nyelvű liturgikus könyveken kívül már az akkori tudományosság fő kézikönyvei, pl. Isidorus: *Etymologiarum libri* c. műve, sőt francia, héber és görög *psalterium* is volt található.

Még a zalavári apátság hamis 1019-i alapítóleveléhez is egy László-kori összeírás szolgálhatott forrásul.

László támogatta Szent István bencés alapítványait, sőt, maga is hozzájárult alapításokkal, de uralkodása alatt következtet be az az irányváltozás, amely a régi, hagyományos montecassinoi és a rajnavidéki bencés vonallal szemben a clunyi reform keltette burgund-francia monasztikus irányzat felé fordult, s ez vezetett oda, hogy XII. századi uralkodóink már csak a Burgundiában megreformált ciszterci és premontrei rend számára alapítottak apátságokat.

László alapításairól, egy kivételével nem maradt biztos emlék. Neki tulajdonítják a XIV. században Kolozsmonostor és a Tolna megyei bátai apátság alapítását. Valószínű, hogy mindkettő királyi udvarháznak monostor céljára való szentelése révén jött létre, de hogy maga az alapítás tényleg László műve volt-e, avagy László csupán adományokat és oklevelet adott már fennálló királyi apátságoknak, az nem dönthető el egyértelműen a Szent László privilégiumára utaló szavakból. Az erdélyi Kolozsmonostor esetében pl. utóbb I. Bélára, sőt Szent Istvánra is történt hivatkozás.

László legjelentősebb és az irányváltozást mutató alapítása a somogyvári francia apátság volt.

László idősebb korában, Szent István példáját követve, követségekkel, levelekkel és ajándékokkal fordult a nagy hírű latin főapátokhoz, ereklyéket és szellemi táplálékot kérve tőlük. A reform-pápák fő támaszának számított ekkor Montecassino és Saint Gilles. Montecassinoi apátból lett pápa VII. Gergely utóda, III. Viktor. László 1091-ben Oderik montecassinoi apáthoz intézett levelében írja, hogy e két főapátsággal kíván kapcsolatokat kiépíteni és beszámol Saint Gilles-i alapítványáról. A Rhône folyó deltájában alapított Szent Egyed (Saint Gilles) apátsággal ui. már korábban felvette a kapcsolatot, nekik adta monostor-építés végett a somogyi földvárat, az ún. „Kupa várát” a hozzátartozó „várossal” együtt. A hely kiválasztásakor, amikor Odilo francia apát is megjelent, még csak egy püspöki joghatóság alá tartozó királyi apátság létesítéséről volt szó, 1091-ben azonban az alapítási aktusra és a birtokok átadására megjelent Teuzo pápai legátus is, és akkor ki kellett derülnön, hogy itt sajátlagos jogi helyzet áll fenn. Saint Gilles ugyanis a pápa „tulajdona” volt s így Somogyvárnak is pápai tulajdonba kellett volna átmennie. Szent László alapítólevele nem maradt reánk, csupán a franciák utólagos feljegyzése az alapításról, s ebben a kényes kérdést kikerülve, csupán annyit foglaltak írásba, hogy a király Somogyvárat Szent Péter és Pál (azaz Róma), valamint Szent Egyed (azaz Saint Gilles) tulajdonába adta, de a királyi kegyuraság és a püspöki jog fenntartásával. II. Orbán nem tudta Lászlóval szemben érvényesíteni tulajdonjogát, mert az 1092-i szabolcsi zsinat után 1093 folyamán megtörtént a szakadás II. Orbán és László között, és ezzel az a nagyvonalú egyházpolitika, amely tulajdonképpen megteremtette az egyházi nagybirtokot Magyarországon, abbamaradt.

Külpolitika; Horvátország megszállása

László uralkodása első felében, a nagy elődök, Géza és Szent István példáját követve be nem avatkozási külpolitikát folytatott. Minden Magyarországgal szomszédos tartományban beharcok dúltak, koronás főket üztek el, László azonban még sógora, Rudolf, vagy unokabátyja, II. Boleszló érdekében sem fogott fegyvert. Ebben döntő szerepe volt annak, hogy Salamon jelenléte mindig magában rejtette egy kirobbanó beháború veszélyét.

Salamon, kiengedése után, 1084-ben feleségéhez, a Regensburgban tartózkodó Judithhoz távozott. Judit, aki 25 éves házassága alatt alig élt sokkal fiatalabb férjével házas életet, már mással vigasztalódott és nem fogadta férjét vissza. Az elkeseredett Salamon erre Lengyelországon át Moldvába távozott és az ott lakó „kunok”, valójában az úz maradékok felett is uralkodó besenyők vezérének, Cselgünek még elkeseredettebb ajánlatot tett: foglalják el együtt Magyarországot; ha sikerül, ő feleségül veszi Cselgü leányát és átengedi neki Erdélyt. A „komán” kunok által szorongatott besenyő vezér ráállt az ajánlatra, melynek révén „hont” foglalhatott volna Erdélyben, mint 200 éve az elődei által szorongatott magyarok. 1085-ben a Salamon és Cselgü vezette nomádok a Felső-Tisza mentén Borsova és Ungvár vidékére zúdultak, László azonban idejében ott termett seregével és visszaűzte őket. A következő évben Cselgü besenyői átkeltek az Aldunán és egyesülve a Bulgáriában lakó besenyőkkel a filippopoliszi (plovdivi) manicheus (bogomil) főúr, Traulosz hívására megütköztek a bizánci sereggel, de egy kisebb összecsapás után visszavonultak. Végül 1087 elején maga Cselgü kelt át az Aldunán hatalmas besenyő-üz sereggel, és vele ment Salamon egy kisebb magyar csapat élén. Konstantinápoly ellen vonultak, és már túl jutottak Drinápolyon (Edirnen), amikor Komnénosz Elek vezérei megtámadták őket. Cselgü elesett, a besenyő sereg menekült az Alduna felé, Salamon és magyarjai azonban nem bírván a nomád lovak iramát, lemaradtak és egy elhagyott várromban húzták meg magukat. A bizánciak a nyomukba érve körülfogták őket. Salamon nem adta meg magát, hanem, mint aki mindent elvesztett és az élettől nincs többé mit remélnie, fegyverrel a kezében esett el.

Utóbb azt beszélték, hogy meg sem halt; a nép hol itt, hol ott vélte felismerni vezeklő csuhás barát képében, az isztriai Pólaban pedig egy méhészkedő és gyógyfüveket gyűjtő remetéről azt beszélték, hogy az maga Salamon volt, s ott eltemetett hamvait szentként tisztelték. A görög császárléány, Anna Komnéné azonban történetében Salamon haláláról tudat, és így értesült felesége, Judit is, mert a következő évben, mint 41 éves özvegyasszony férjhez ment Ulászló Hermann lengyel fejedelemhez.

Judit második házassága hozzájárult ahhoz, hogy IV. Henrik a birodalom keleti végeit szilárd hűbéresek láncával vegye körül. A császár Lipót osztrák örgrófot már 1084-ben fegyverrel kényszerítette arra, hogy hódoljon neki. A hű Vratiszláv cseh hercegnek, aki Ausztriáról lemondott, 1085-ben királyi címet és koronát adományozott, s elengedte neki az évi adót, fenntartva egyéb hűbéri kötelmeit. Vratiszláv császárhű magatartása László számára nem volt veszélyes, mert Vratiszláv öccse, Ottó, Morvaország keleti felének ura († 1087), László sógora és barátja volt. László csak annyiban foglalt állást a cseh ügyekhez, amennyiben a Psemiszládák belső ellentétei során egyik vagy másik fél László udvarában keresett menedéket. Csehországban az eltelt évtizedekben a belső ellentétek fő forrása a prágai és az olműtzi püspökök között vívott harc volt. A prágai püspökséget 1068 óta Vratiszláv öccse, Jaromir-Gebhard bírta, aki oly-

kor a tettelegességig fajuló küzdelmet vívott a jogait csorbító olmtüzi püspökkel s ezen a réven bátyjával is szembekerült. A prágai püspökök e korbéli törekvését tükrözi az az 1086-ra hamisított császári oklevél, amely Morvaországot a Felső Vágig „ősi jogon” bekebelezte a prágai egyházmegyébe. E harcok vezettek oda, hogy a prágai püspök 1090-ben, mielőtt az ellenpápát megtagadva Rómába ment volna támogatásért, „régí barátjához”, Lászlóhoz jött tanácskozni, de itt megbetegedett és Esztergomban meghalt. Ugyanez a politikai szituáció ismétlődött meg egy év múlva, amikor a császárhű Vratiszláv király lázadó fia, Bretisláv Magyarországra költözött 2000 harccsal, rab cselédekkel és állatokkal; ezeknek László Trencséntől délre, Bán körül jelölt ki lakhelyet.

László szinte apai örökségként hozta magával a IV. Henrikkel való ellentétet s ezzel együtt a reformpápákkal való szövetséget. VII. Gergely halála után, III. Viktor pápasága idején (1086—87) is kinyilvánította „Szent Péterhez” való hűségét, amikor 1087 nyarán, az össznémet birodalmi gyűlésen követei útján állítólag kijelentette, hogy ha szükséges, kész 20 000 lovassal (50 vármegyei csapattal!) megsegíteni a pápát az „eretnekséggel”, azaz III. Kelemen ellenpápával (1080—1100) és Henrikkel szemben. Amikor a reformpárt méltó utódot állított Gergelynek II. Orbán személyében (1088—1099), László természetesen őt ismerte el.

Orbán pápasága elején azután olyan események következtek be, amelyek László politikájában 180°-os fordulatot eredményeztek. 1087-ben meghalt Salamon, a Henrikkel való ellentét egyik forrása, 1090-ben elhunyt László felesége, Adelheid, Rudolf ellenkirály leánya, s ezzel a családi kapcsolatok nem állítottak többé válaszfalat László és Henrik közé. Lászlónak Orbán pápával való viszonyát viszont egy politikai ellentét ásta alá: az uratlanná vált Horvátország, melyre mindkét fél igényt formált.

„Horvát” eredetileg egy iráni nyelvű szarmata törzs neve volt, amely a III. században a pontusi steppén tanyázott, a népvándorlás kezdetén pedig a Kelet-Galicia táján lakó szláv törzsekre telepedve azokkal összeolvadt és nevet adott nekik. Az avar támadás nyomán a horvátok egy része nyugatabbra húzódott és a Kárpátok északi lejtőinél telepedett meg, ezek voltak a „fehér horvátok”, más része viszont 600 körül új hazát foglalt a római Dalmácia provinciában és a latin nyelvű dalmatákat a szigetekre és néhány parti városba szorította vissza. Ettől kezdve a XVIII. századig az Adria mellett és a Dinári Alpokban lakó szláv törzs viselte a „horvát” nevet, a Száva vidék szlávjai csak az újkorban, a nemzeti ébredés korától cserélték fel saját szlovén (szlavon, tót, windisch) nevüket a történeti múlttal bíró horvátok nevével. Ami viszont a tengeremelléki Horvátország régi nevét illeti, ezt a nyugatiak a ritkább *Croatia* megnevezés mellett a XII. század végéig többnyire *Sclavonia* néven nevezték, s az utóbbi elnevezés csak a XIII. század folyamán ment át a Száva-vidéken Zágráb központtal területiális önállóságot nyert Szlavóniára (magyarul Tótországra).

A horvátok a Tengeremelléken az avar fejedelmektől függő viszonyban voltak, Nagy Károly avar hadjáratai nyomán viszont frank függésbe kerültek és 800 körül Nóna (Nin) városban székelő fejedelmük felvette a kereszténységet.

Ettől kezdve a Tengeremellék alapvető politikai ellentéte a pogány szláv törzsfők és a keresztény latin városlakók között olyaténképpen módosult, hogy a keresztény horvát fejedelmek folytonos támadásaikkal adófizetésre kényszerítették a kőfalak mögé zárkózott dalmatákat (880 körül). Önmagában mindkét fél gyenge volt ahhoz, hogy tartós önállóságra tegyen szert, ezért mind a dalmát városok, mind a horvát fejedelmek egy nagyobb hatalom támogatására szorultak.

Ami Dalmácia városait (Spalato-Split, Trau-Trogir, Zára-Zadar, Osero-Orser, Arbe-Rab, Veglia-Krk és lentebb Raguza-Dubrovnik) illeti, ezek a bizánci császár fennhatóságát ismerték el, akinek helytartója Zarában székelte. Horvátország, amelynek kiterjedését Konstantin császár (950) pontosan körülírta az Adria, Isztria, a mögötte kezdődő hegylánc és a Narenta folyó közt, és felsorolta itt elterülő 14 zsupáját és 9 városát, az avarok bukása óta felváltva frank, bizánci és bolgár függőségben élt, de volt már a X. században olyan időszak is, amikor csupán Róma spirituális függőségét ismerte el, tehát függetlennek számított.

A dalmát városok és Horvátország viszonyát bonyolította, hogy az ugyan-csak Bizánctól függő Velence igyekezett a dalmát városokat uralma alá hajtani, sőt Horvátországot is függőségbe kényszeríteni. A velencei doge 1000-ben megszállta a dalmát városokat és a szigeteket, s ettől kezdve viselte a Dalmácia *dux*-a címet.

Ez a belső ellentétek és folytonos politikai változások között élő terület a magyar uralkodókat nem vonzotta. Bár a kalandozó magyarok már a X. században többször felkeresték, hamarosan meggyőződtek, hogy számukra érdektelen. A Karsztok hegyei közt lakó horvát nép szegénységben tengődött, a dalmát városok pedig kőfalaik mögött megközelíthetetlenek voltak. Ráadásul nehezen járható útjaik a tengerhez vezettek.

Az adriai tenger mellé a magyar királyok számára a 40-es évektől kezdett fontos lenni, amikor a német császársággal való ellentét a Rómába vezető szárazföldi utat akadályozta. A horvát fejedelmek nem csupán lehetővé tették a földjükön való átkelést és kikötőik használatát, hanem az Árpádokat megnyerték szövetségesnek Velence terjeszkedésével szemben. Contareno Domokos doge a bizánci hatalom meggyengülésével 1044/45-ben elfoglalta Zárát és több dalmát várost hódoltatott, de mivel ez a horvát fejedelmek számára azt jelentette, hogy elesnek a városok adójától, Bizánc számára pedig adriai pozíciója meggyengülését jelentette, I. Endre 1046 és 1050 között hadjáratban szabadította fel az adriai kikötőket.

A Róma és Magyarország közötti utat hosszú időre biztosította, amikor Kresimir Péter lépett trónra (1060—1074). Péter azonnal nyerte meg a pápai udvar és a latin városlakók bizalmát, hogy 1060-ban a spalato-i zsinaton hozzájárult a szláv liturgia és a glagolita írás eltörléséhez, amiért II. Sándor pápától elnyerte a „király” címet. Mindamellett a bizánci császártól való névleges függőséget sem tagadta teljesen meg. Amikor 1062-ben Contareno doge Zárát és a dalmát végeket elfoglalta, Salamon és Géza foglalta vissza Péter király számára. s e jóviszony jele, hogy Géza hugát Zelemér Demeter horvát főúr nyerte feleségül. Kresimir és horvát-dalmát királysága mögött támogatólag ott állt a szövetséges Magyarország olyan területi, lélekszámbeli, gazdasági és katonai fölényvel, aminek érzékeltetésére elég két számot idézni: a XII. század második felében az össztermelés tizede Dalmáciában és Horvátországban 900 márka ezüst volt, Magyarországon pedig 22 200 márka ezüst, tehát kb. huszonötszöröse amannak; nagyjából az az arány, ami ma a Szovjetunió és Magyarország között fennáll. A magyar-horvát szövetség nélkül Kresimir Péter országa valószínűleg már a 60-as években Velence kezére jutott volna.

Péter uralkodásának végét 1074-ben a latin ritus ellen támadt felkelés jelzi. Minthogy ekkor Magyarországon is válság volt, az erélyes VII. Gergely pápa az amúgy is Dél-Dalmáciában kalandozó normann Amicus grófot és Giraldus legátust bízta meg a horvátországi „rendesinálással”; Amicus fogságba vetette a horvát nemzeti párt állította „királyt”. Mihelyt I. Géza és felesége, Szünadéné 1074 tava-

szán trónralépett, eldőlt a horvát trón sorsa; sógoruk, Zelemér lett a király. Zelemért VII. Gergely pápa azzal ismerte el, hogy „Szent Péter” hűbérese lett; Gebizo legátustól átvette Horvátországot és Dalmáciát; zászlót, kardot, jogart és koronát kapott tőle, ezzel szemben kötelezte magát évi 200 bizánci arany fizetésére és a pápának átadta a vránai monostort kincstárával, közte két koronával együtt.

A Zelemér és László közti kapcsolat szilárdságát nemcsak a sógorság, hanem a politikai egymásrautaltság is biztosította: Horvátország volt Magyarország kijáró útja Nyugat felé, amivel szemben László a horvát királyságot stabilizálta. Így amikor 1087-ben Zelemér utód nélkül meghalt, a keletkezett zűrzavar László külpolitikája számára katasztrófális volt.

A latin ritust biztosító pápai uralommal szemben rögtön feltámadt az ősi horvát párt és a Tirpimirida István herceget emelte trónra. Adott pillanatban III. Viktor pápa Montecassinoba húzódva vissza tehetetlen volt, ugyanakkor Falieri Vitális doge, aki 1085-ben mentette meg hajóhadával a bizánci uralmat az Adria alsó részén a normannokkal szemben, Komnénosz Elek császártól megkapta a „Dalmácia és Horvátország fejedelme” címet. Küszöbön állt Velence hódító hadjáratának megindítása.

Zelemér özvegye, László nővére, férje halála után követeket küldött Lászlóhoz és kérte segítségét a horvát nemzeti és a görög-velencei ellenpárttal szemben. László ekkor nem avatkozott be, három okból: egyrészt a következetes békepolitika híve volt és katonai akciókat mindeddig csak támadók ellen vezetett, másrészt mint a jognak és igazságnak a maga korában ritka védelmezője, aki hazai ellenfelét, Salamont is kímélte, és sorsa miatt haláláig lelkiismeretfurdalást érzett, nem óhajtotta a jogos Tirpimirida utódot trónjáról letaszítani, végül és nem utolsósorban a horvát királyság a pápa hűbérese volt és nem akart szembekerülni Rómával. A Rómába vezető út sorsa azonban méltán nyugtalanította, és amikor II. Orbán, a pápaság politikájában eddig is vezető szerepet játszó Ottó ostiai püspök lépett trónra, két olyan alapítást hozott létre a Székesfehérvár—római útvonalon, amely alkalmas volt a pápa jóindulatának megnyerésére esetleges horvátországi beavatkozás esetén: Megalapította a zágrábi püspökséget, ahol a horvátok szláv liturgiájával szemben a latin liturgiát biztosította a szlavonok részére, és Somogyvárat a „Szent Péter” tulajdonát képező Saint Gilles-i apátságnak adta monostoralapítás céljából. Még meg sem történt az alapkövetétel, amikor 1090-ben Horvátországban váratlanul meghalt II. István, Tirpimir nemzetségének utolsó sarja. Mint Spalatói Tamás írja, „az ország előkelői meghasonlottak, különféle trónkövetelők támadtak, és számtalan rablás, fosztogatás, gyilkosság és gaztett harapódzott el; egymás üldözése, megtámadása és lemészárlása mindennapos lett”. Az egyik horvát főúr Magyarországra sietett és Lászlót kérte, hogy vonuljon be az országba és foglalja el a trónt.

László 1091 kora tavaszán a Száva mellől megindította csapatait. A földrajzi viszonyokból és az előállt helyzetből arra következtethetünk, hogy fő erejével az Una folyó völgyén át, a Bihács—Tinnin (Knin) főútvonalon Tengerfehérvár (Belgrád) székhelyre és kikötőbe vonult be, mellékhadaival pedig egyrészt a horvát „bánság” (Lika, Korbávia és Gecske) és a mögötte fekvő Nóna (Nin) királyi székhelyet foglalta el, másrészt a Pozsegával átellenben fekvő moesia-i részekre, Bosznia keleti felére vonult be.

László a tengerpartra érve levelet intézett a montecassinoi főapáthoz, már mint „Pannonia és Moesia királya”. Levelében megírta, hogy csaknem egész „Szlavóniát” (ti. Horvátországot) „megszerezte”, s így szomszédos lett Itáliával. Beszámolt arról, hogy Sorin lovagot küldte a pápához és legátus küldését kérte

Magyarországra, ugyanakkor jelezte a főapátnak Saint Gilles-i adományát és kilátásba helyezte, hogy Montecassino hasonló „kedvezésben” részesülhet Magyarországon, amivel nyilván a főapát támogatását igyekezett megszerezni a pápánál. László óvatos diplomáciájára jellemző, hogy Horvátországot nem a maga számára foglalta el, hanem unokaöccsét, Álmos herceget tette meg benne „királlyá”, mint erről egy zárai oklevél dátumsora még 1091-ben tudat.

A megszállás, amelynek során helyenként az ellenpárt ellenállását le kellett győzni, még nem fejeződött be és a déli tengerpart (Primorje és Paganja), valamint a tényleges Dalmácia: a latin városok és a szigetek elfoglalása hátra volt, amikor a bizánci diplomácia megtette az ellenlépést: Váratlanul kun csapatok törtek be Kelet-Magyarországra. Anna Komnéné történetéből megtudjuk, hogy ez esetben tényleg „komán” kunokról, a mi kunjaink őseiről van szó.

1090-ben Komnénosz Elek hosszantartó háborúba keveredett az Észak-Bulgária területén lakó besenyőkkel, akik a görög manicheusok támogatását élvezték. Az eredetileg a besenyők hívására érkezett kunok átálltak a császár oldalára és több sikeres együttműködés után 1091. április 29-én a levunioni csatában közös erővel megsemmisítették a besenyőket. Ekkortájt érkezhetett el a hír a császárhoz László horvátországi akciójáról. Komnénosz Elek átengedte az egész besenyő zsákmányt a kunoknak, azzal, hogy vonuljanak el és támadják meg Magyarországot. A kunok Krul fia Kaposz vezetésével először Erdélyt pusztították végig, majd az Érmelléket és Bihart dúlták fel, végül a tokajdi réven átkelve három csapatban a Duna—Tisza közét prédálták végig és a becsei réven átkelve rengeteg fogollyal és zsákmánnyal vonultak az Alduna felé. László tüstént abbahagyta Horvátország megszállását és a legrövidebb úton, az Una és Száva mellett haladva dél felől elébük került. A Temes és Pogács összefolyásánál érte be őket és megsemmisítő győzelmet aratott felettük. Maga a vezér is ott pusztult el, és aki nem esett el, csaknem mind fogságba került.

Ha a Tengeremlék megszállását félbe is kellett hagyni, László „Horvátország” (akkori nevén: *Sclavonia*) és Bosznia (akkori nevén: *Moesia-Messia*) nagy részének ura lett, ezeket felvette királyi címébe *Pannonia* mellé és bizonyára e három ország feletti uralma jelképezésére 1091 húsvétjára kibocsátott nehéz dénárjára három olyanféle hordozható kereszt képét verette, amilyen I. Endre tihanyi sírkövén látható.

A mozgalmas 1091-es év a pogácsai csata után még fontos diplomáciai tárgyalásokat is tartogatott. II. Orbán, értesülve a horvátországi fejleményekről, rögtön elküldte Teuzo legátust Magyarországra s vele jött Odilo saint-gillesi apát a somogyvári apátság alapkövetelésére. Az ünnepélyes aktuson megjelent Lambert és Dávid herceg, Jarosláv orosz herceg, László veje, Péter nádor és számos főpap. Az ünnepély mögött azonban feszültség húzódott. A következményekből világlik ki, hogy Teuzo követelte Horvátország pápai hűbérbe adását, s bizonyára kiegyezett volna abban is, ha Álmos „király” hűbéresküt tesz neki, Álmos azonban, aki amúgy is Henrik császár híve volt, meg sem jelent az összejövetelen.

Teuzo eredménytelenül tért vissza Rómába az immár magyar kézben tartott tengerfehérvári hadiúton.

László a további hadi műveleteket leállította és tétlenül nézte, hogy a velenicei gályák árnyékában Dalmáciában helyreállt a görög közigazgatás és a városok újból „a nagy Elek császár” uralkodása szerint datálnak. Így alakult ki az a sajátos helyzet, amit a „szlavoniai” tengerparton végigmenő francia keresztesek 6 év múlva találtak, hogy a tengerpart, mintegy gazdátlan, semleges zóna húzódott, a görög császárt uraló Dalmácia és az Álmos királyt uraló horvát hegyvidék között.

Álmos, aki az Una völgyében levő Tinnin (magyarul Telén, ma Knin) várát tartotta meg királyi székhelyül, csak egy-két tengerparti erődben biztosította az Adria felé való kijárást.

László az egyháznak hű fia volt, de az egyház hatalmát csak spirituális sikon ismerte el, a világi hatalomért való versengést elítélte, s így szembe kellett kerüljön II. Orbán pápával. 1092 nyarán a szabolcsi zsinatot még az Orbán pápa által tartott amalfi zsinat szellemében tartották, az év végén viszont már azt jegyezték fel, hogy IV. Henrik követeket indított Lászlóhoz. Bár ekkor a császár követeit a pápahű Welf herceg feltartóztatta, Henrik megtalálta az utat a csalódott Lászlóhoz, akitől már családi ellentétek sem választották el.

László szövetsége IV. Henrikkel azt eredményezte, hogy a magyar egyháznak szakítania kellett Rómával és a Ravennában székelő III. Kelemen ellenpápát kellett elismernie.

Ez a 180°-os fordulat nem ment minden ellenzés nélkül. Ennek megnyilatkozása lehet a Könyves Kálmán szerepét ellenségesen torzító magyar krónika híradása, mely szerint Kálmán püspöki székét odahagyva Lengyelországba távozott. Mindenesetre a pápai kúria nem nézte tétlenül László elvesztését. Ezzel magyarázható, hogy 1093 húsvétján, amikor a király Bodrogon tartózkodott, megjelent Rajmund Saint Gilles-i gróf öccse, IV. Vilmos Toulouse-i gróf, a pápa odaadó híve, ki szentföldi zarándokútját megszakítva László lelkére beszélt, hogy zarándoksereg élén kövesse őt. László komolyan foglalkozott a gondolattal — utolsó, 1095 húsvétján kibocsátott dénárjára éppenséggel egy olyan keresztet veretett, amelyet utóbb a keresztesek viseltek —, de tervét nem válthatta valóra, mert váratlanul meghalt, éppen akkor, amikor II. Orbán pápa a piacenzai zsinat után a clermonti zsinatra készülődve a keresztes hadjárat meghirdetését tervezte.

László az orosz fejedelmekkel hagyományos jóviszonyt tartott fenn; leányát pl. Jaroszláv hercegnek adta nőül, ki annak a Szvjatoszláv kijevi nagyfejedelemnek (1073—1076) a fia volt, akihez László 1074-ben segítségért folyamodott, de Jaroszláv nem jutva trónra, 1091-ben is László udvarában tartózkodott.

Oroszország azonban ekkortájt feudális széttagoltság állapotában lévén önálló politikát folytató hercegségekre tagolódott. Magyarországgal északkelet felől Rosztiszláv fia, Vaszilkó volt szomszédos, ki a Dnyeszter mellékvízénél fekvő Terebovljban székel. Vaszilkóról a kijevi évkönyvíró elmondja, hogy 1092-ben a kunokat a lengyelek ellen vezette, a lengyel források azonban erről hallgatnak, viszont a magyar krónika szerint erre az évre esik az oroszok által felbízott Ákos kun vezér betörése Magyarországra. A kunok először követség útján követelték 1091-ben fogságba esett társaik kiadatását, de amikor László elutasította őket, hadat üzentek és az Aldunánál betörték. László készen várta őket és könnyedén verte szét támadásukat. Ezt követően viszont seregével felkerekedett, és átkelt a Kárpátokon, hogy Vaszilkót megfenyítse. Vaszilkó azonban elébe küldte követeit és békét kért, amire László örömezt ráállt.

1093 második felére tehető lengyelországi hadjárata, melyre Ulászló Hermann lengyel fejedelem kérte fel, akivel 1087 óta békés kapcsolatokat tartott. Ulászló ellen ui. felkelés tört ki, mert a fejedelem az ország gyeplőjét Sieciech nádor kezébe adta, aki — mint Gallus írja — „sok kegyetlen és túrhetetlen dolgot művelt”, és sok lengyel nemest kiüldözött az országból. Az elégedetlenek élére Ulászló törvénytelen fia, Zbigniew állt, akit egy szászországi kolostorba dugtak s aki onnan megszökve cseh segítséggel elfoglalta Boroszlót és Sziléziát. László a lengyel fejedelem hívására megjelent Krakko alatt, de mikor megtudta, hogy Sieciech zsarnokoskodása miatt tört ki a belháború, addig tartotta ostromzár

alatt Krakkót, amíg a város Sieciech nádort ki nem szolgáltatatta neki. Ekkor békét kötött és az elfogott Sieciech náddal hazavonult. Megjegyzendő, hogy Ulászló nemsokára kibékült Zbigniewvel, de rövidesen Sieciech is visszakért Lengyelországba.

László utolsó hadrakelését unokaöccse, Konrád brünni morva herceg segítségével tervezte. László Konráddal készült zarándokútra Jeruzsálembe, s mikor az indulást fontolgatták, II. Bretiszláv cseh király megváltoztatta a trónöröklést és a soron következő Konrádot kizárva, öccsét, Borivojt tette meg utódnak. Konrád kérésére László egy demonstratív felvonulásra készült, de el sem jutott a morva határig, megbetegedett. Végét érezve Marcell prépostot és Péter nádorispánt küldte Lengyelországba, hogy az utódjának szánt Kálmánt hozzák haza. László, akinek néhány éve még négy örököse volt, nemrég veszítette el öccsét, Lambertet és unokaöccsét, Dávidot. Most, amikor Géza király két fia, Kálmán és Álmos között kellett választania, Kálmán mellett döntött, annak ellenére, hogy felszentelt püspök volt és — úgy látszik — szembefordult vele a döntő egyházpolitikai kérdésben. László, mint élete legtöbb döntésekor, most, halálát érezve is a közjó ügyét tartotta szem előtt. Választása emellett azt a beismerést is tükrözi, hogy dacos ellenfelének van igaza, és ő tévedett. Beismerésre mélyen valószínűs meggyőződése is készítette, amiről egyik levelében így tett tanúságot: „... bűnös ember vagyok, hiszen a földi uralmat a legsúlyosabb bűnök nélkül nem lehet gyakorolni...”

Amikor Kálmán hazaérkezett, már vitte a halottas szekér László koporsóját Somogyvár felé, időleges nyugvóhelyére, honnan nemsokára Nagyváradra szállították át. A legenda nyelvén ez oly módon jelentkezik, hogy a szekeret másfelé akarták vinni, de az magától Várad felé indult. Itteni végleges nyugvóhelye a középkori magyar igazságszolgáltatás szentélye, és ércbeöntött alakja a lovagok eszményképe lett.

IRODALOM

László korának fő hazai forrása a Képes Krónika (SRH. I. 403—420) és legendája (uo. II. 509—527); nyugati kapcsolataira Bernoldus krónikája (*Gombos* 413). László okleveleire ld. *Janzsó T.*: Szent László oklevelei. Szombathely. 1917; vö. *Szentpétery I.*: Reg. Arp. 21—33. sz.; törvényeire *Závodszyk L.* i. m. 157—180.

Életéről és koráról korszerű feldolgozás nincs; színvonalas, de elavult történeti megközelítés: *Pray G.*: Dissertatio de Sancto Ladislao. Posonii 1774, és *Ganoczy A.*: Dissertatio historico-critica de S. Ladislao. Viennae. 1775, melyet vita követte; *Katona S.*: Historia critica regum Hungariae. II. Pestini. 1779. 389—756; *Büdingen M.*: Ein Buch ungarischer Geschichte. Leipzig 1866. 96—126. Korszerűbb feldolgozások: *Marczali H.*, MNT. II. 121—185; *Pauler Gy.*: MNTÁrp. I. 136—177. 438—455; *Karácsonyi J.*: Szent László király élete. Bp. 1926; vö. még *Kosáry*: Bevezetés I. 73. Családi viszonyaira ld. *Wertner M.*: ÁCsT. 189 kk., Lambertre uo. 174, Dávidra uo. 134; Lambert dukátusára ld. SRH. I. 126 és *Györffy Gy.*: Tört. földr. I. 532; Dávidra uo. 706, 717.

Álmosról az Imre-legenda: SRH. II. 456; kronológiai értékéhez ld. *Madzsar I.*, Száz. 65 (1934) 53 kk.; *Horváth J.*: Stílusprobl. 153. VII. Gergely leveleit ld. *Fejér G.*: CD. I. 442—445. Rudolfra és IV. Henrikre ld. *Meyer v. Knonau G.*: i. m. III., mely az 1077—1084 éveket tárgyalja. Hilmitrudra és Tuotara ld. *Wertner M.*: ÁCsT. 586 kk.

Az 1079-i hadjáratra Guden oklevele, vö. *Fejérpataky L.*: Oklevelek II. István korából. Bp. 1895. 5 kk. Salamon tornyára ld. Pest megye műemlékei. Szerk.: *Dercsényi D.* II. Bp. 1958. 456 kk.; a Sibrik-dombon levő erődben feltárt XI. századi palotáról ld. *Szöke M.* tájékoztatót.

II. Boleszló és László kapcsolatát ld. *Gombos* 488—489, Szent Szaniszló életét uo. 2577—2579. A kunok kelet-európai szerepére ld. az Orosz Évkönyveket 1078-tól; Joannes Zonaras krónikájára ld. *Gombos* 1359—60 és *Moravcsik Gy.*: BT I. 344 kk.; politikai viszonyaikra orosz vonatkozásban *Pasuto V. T.*: i. m. 116 kk.; görög vonatkozásban *Ostrogorsky G.*: GB. 1952. 285.

László törvényeihez ld. *Corpus Juris Hung.* Bp. 1899. I. 50—89; vö. *Pauler Gy.*: MNTÁrp. I². 440—441; *Závodszy L.* i. h. és 58 kk.; *Angyal P.*: I. Endre és Sz. László büntetőtörvényei. Bp. 1941 (kny.); *Szilágyi L.* nézetére ld. Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. Szerk.: *Lederer E.* Bp. 1964. I. 27—45 (a törvény fordításával). Az asylum-jogra ld. *Bónis Gy.*: Első törvényeink sorsa és az egyházi menedékjog. Regnum 1938—39. 75—97. A királybírói intézményre ld. *Hajnik I.*: A magyar bírósági szervezet és perjog. Bp. 1899. 4 kk.

László pénzverésére ld. *Réthy L.*: CNH. I. 26—37. sz.; *Hóman B.*: Magyar pénztörténet. Bp. 1916. 207, 228 kk.; *Jeszenszky G.*, Numizm. Közl. 38—39 (1939—40) 26—38. A sóbányászatra ld. *Paulinyi O.*, Száz 57—58 (1923—24) 634 kk. A kálizokra ld. *Fejérfataky L.*: Kálmán király oklevelei. Bp. 1892. 42—43; vö. *Györffy Gy.*: Tanulmányok 51 kk., a dénár-adóra ld. István király és műve. Bp. 1977. 584.

A szenttéavatásokra általában ld. *Lambertinus* (= XIV. Benedek pápa): De servorum dei beatificatione. Romae 1732; *Oesterle G.*: Heiligsprechung. Lexikon für Theologie und Kirche. Hannover. 1960. V². 143. kk. irodalommal, melyből ld. *Kuttner S.*: La réserve papale du droit de canonisation. Revue historique de droit français et étranger 17 (1938) 172—228; *Klausner R.*: Zur Entwicklung des Heiligsprechungsverfahrens bis zum 13. Jh. ZRG. Kanon. Abt. 40 (1954) 85—101; *Enciclopedia Cattolica* III. 571—607.

A magyar szenttéavatásokkal behatóan foglalkozott a Hartvik-legenda későbbre datálása érdekében *Floríanus M.*: Fontes dom. I. 214—218; a kis Gellért legenda későbbre datálása érdekében *Karácsonyi J.*: Szent Gellért. 1887. 296—298; majd *uő.* Hartvik későbbre datálása érdekében: Száz. 26 (1892) 131—136; ezekre kitűnően megfelelt *Pauler Gy.* uo. 292—293, majd *Mátyás F(lorianus)* erőltet válaszára: Száz. 29 (1885) 218—225 ismét *Pauler Gy.* uo. 354—357. A fenti színvonalas és nagy forrásanyagot mozgató vita ismeretlen maradt két újabb hozzászóló előtt: *Erdélyi L.*, SZIEml. I. 559—570 és *Horváth J.*: KKKK. 1974. 155—162, ami azért kár, mert a nagy tudású Horváth J. a kis Gellért legenda későbbre datálása érdekében olyan kifejezéseknek és szenttéavatási mozzanatoknak (*auctoritate apostolica, canonisare*, zsinat szerepe), tulajdonít terminus post quem értéket, amelyekre a fenti vitában korábbi adatokat találhatott volna. Ha *egy* szent kanonizálásának csak 1145-ben lett is feltétele a két pápai legátus által való vizsgálat, ebből nem következik, hogy amikor a magyar kereszténység több előfutárjának sorozatos szenttéavatására *egy* legátus kiküldéséről van szó, azt kétségbevonjuk. Kisebb jelentőségű alkalomra, így a somogyvári apátság alapítására is jött egy legátus Magyarországra 1090-ben. Az igaz, hogy az ünnepélyes kihirdetés nem történt meg, csak Kálmán törekvése nyomán sejtethető ennek megtörténte.

Az 1083-i szenttéavatás fő adatai: SRH. I. 126, 403; II. 400, 433 kk., 478—479, 506; *Závodszy L.*: i. m. 164; jó ismertetése *Pauler Gy.* MNTÁrp. I². 147—151, 443—444; az itáliai eseményekre, VII. Gergely és IV. Henrik vizzályára ld. *Meyer v. Knonau G.*: i. m. III. 470. kk. A hazai liturgiában tükröződő szentkultuszra ld. alább, az irodalomról szólván. Szent Imrére ld. még *Poncelet A.*: Vita S. Henrici ducis. Acta Sanctorum. Nov. II/1. Bruxellis 1894. 477—490; *Erdélyi L.*: Szent Imre legendája. Bp. 1930; *Madzsar I.*, Száz. 65 (1931) 35—61; *Bartonek E.* SRH. II. 443—448; *Tóth S.*: Magyar és lengyel Imre-legendák. Acta Hist. Szeged. 11 (1962) 3—57; *Zoerardra és Benedek* SRH. II. 357—361.

Szent László egyházpolitikájára összefoglalóan ld. *Györffy Gy.*: Emlékkönyv a türkevei múzeum fennállásának 20. évfordulójára. Türkeve. 1971. 63—71. A váradi püspökség alapítását ld. SRH. I. 203, 416, II. 519; *Bunyitai V.*: A váradi püspökség története. Nagyvárad 1883—84. I—III. és *Györffy Gy.*: Tört. Földr. I. 681 kk. A szerémi ill. bácsi görög püspökség és kalocsai latin érsekség egyesítésére az adatokat ld. *Városi J.*: Schematismus cleri archidioecesis Colocensis et Bachiensis. 1885. VII—XXVII. és *Györffy Gy.*: MTA. II. Oszt. Közl. 2 (1952) 337 kk. A zágrábi püspökség alapítására ld. *Tkalčić I.*: Mon. hist. ep. Zagrab. Zagradi. 1873. I. 1—2; *Pauler Gy.*: MNTÁrp. I² 171, 452; *Hóman B.*, Turul 28 (1910) 100—113, igen jó kronológiával. Az előzményekre ld. *Györffy Gy.*: LK. 41 (1970) 224 kk. A zágrábi liturgikus könyvekre ld. *Kniewald K.*: M. Kszle. 62 (1938) 97—112; 65 (1941) 1—21. VII. Gergely egyházpolitikájára és IV. Henrikkel való harcára az 1077—1085. évekre ld. *Meyer v. Knonau G.*, i. m. III. és IV. 1 és 69; az „Investiturstreit und Reichsverfassung” c. tanulmánykötet, szerk.: *Fleckenstein J.* Sigmaringen. 1973. (Vorträge und Forschungen 17); *Morghen R.*: Gregorio VII. e la riforma della Chiesa nel secolo XI. Roma, 1974. Szent István, Imre és Gellért kultuszára ld. *Karsay G.*, SZIEml. III. 155—256. A kalendásokra ld. *G. G. Meerseman*: Ordo fraternitatis. Roma. 1977. I. 113—135.

A káptalanokra ált. ld. *Békefi R.*: A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent Chrodegang regulája. Kath. Szle. 1901. 3—25, 97—111, 204—213; *uő.*: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910; *Mályusz E.*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 59 kk. A hiteleshelyek előzményeire ld. *Eckhart F.*, MIÖG. Erg. 9 (1915) 393 kk.; *Guden* oklevelét ld. *Fejérfataky L.*: II. István oklevelei Bp. 1895. 8; kifejezetten káptalani kiadványnak tekinthető a cirográfált 1134-i oklevél, melyet zágrábi ügyben a váradi káp-

talán adott ki: *Šišić F.*: Priručnik izvora hrvatske historije. Zagreb, 1914. 322/3. Az istenitéle-
tekre ld. *Hajnik I.*: A magyar bíróági szervezet és perjog. Bp. 1899. 251 kk. A Szent László-
kori összeírásokat ld. Pécsvárad: Mon. Vat. I/4. 574—580; Pannonhalma: PRT. I. 590—592; Ba-
konybél: PRT. VIII. 267 kk.; Kolozsmonostorra és Bátára ld. *Sörös P.*: PRT. XII/B 69 kk.,
119 kk.; a könyvekre ld. A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Bp. Montecas-
sinora ld. *Fraknoi V.*: Szent László levele a montecassinoi apáthoz. Bp. 1901; új kiadása *Kos-
trentić M.*—*Štípišić J.*—*Šamšalović M.*: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Sla-
voniae. Zagreb 1967. 197—198. Saint Gilles somogyvári alapítására ld. *Baumgarten F.*, Száz.,
40 (1906) 389—411 és *Gombos* 27.

Salamon utolsó éveiről szól Bernold 1083—84, ld. *Gombos* 413 és a krónika: SRH. I. 407—
411; Kutesk (Kucelk) ill. Cselgű „kun” vezérrel való kalandjaira ld. uo. 408—409; Anna Kom-
nene, CB. I. 330 kk.; *Gombos* 82—83; vö. *Gyárfás I.*: A jász-kunok története. Kecskemét. 1873.
II. 78—79; *Pauler Gy.*: MNTÁrp. I.² 151—152, 444—445; *Gyóni M.*: A paristrioni „államalaku-
latok” etnikai jellege. Bp. 1942. 71—75; *Györffy Gy.*, Antiquitas Hungarica 2 (1948) 170; Salamon
haláláról tudósít Bernold: *Gombos* 413 és *Annalista Saxo*: uo. 223; állítólagos remeteségére ld.
SRH. I. 181 és *Wertner M.*: ÁCsT. 129 kk.; *Meyer v. Knonau G.*: i. m. IV. 167—168, Lipótra
és Vratislavra ld. uo. III. 465 kk., IV. 49; a prágai püspökség alapítólevelét ld. *Cosmasnál: Gombos*
803; MGH. Diplomata Heinrici IV. regis. Ed. *Gladiss D. v. Vimariae* 1962/63. 515. *Marsina R.*:
Codex diplomaticus et epistolaris Slovacia. Bratislava. 1971. I. 58. II. Orbán politikájára ld.
Becker A.: Papst Urban II. Stuttgart. 1964. I—II.

A horvátok eredetéről ld. Constantinus Porphyrogenitus: De administrando imperio. II.
Commentary. Szerk.: *R. J. H. Jenkins* London 1962. 115; az eredetibb Horvátországra ld. *Pesty*
F.: Az eltűnt régi vármegyék. Bp. 1880. II. 145 kk. A magyar krónika téves *contra Carantanos*
(SRH. I. 364) helyeshítése *contra Contarenum-ra Györffy Gy.*: Magyarország története 893—
1116. (Kézirat). 1973. 128. Az ó-horvát történetből Kresimir Péter királyra ld. *Šišić F.*: Geschichte
der Kroaten. Zagreb. 1917. 220 kk., Amicus-ra uo. 273. kk., István királyra uo. 320 kk. Falier
Vitalis doge mint Dalmácia és Horvátország hercege: *Kretschmayr H.*: Geschichte von Venedig.
Gotha, 1905. I. 165, 272; Veleence és Bizánc viszonyára *Ostrogorsky G.*: GBS. 1952. 283—284.
László behívása Horvátországra: SRH. I. 406, 412; későbbi legendás előadás Spalatoí Tamásnál:
Gombos 2224—5. Arra, hogy Szent László nem a Drávántúlt, hanem a Száván túli Szlavóniát
azaz Ó-Horvátországot foglalta el ld. *Pesty F.*: i. m. 155, 167 kk.; *Pauler Gy.*: MNTÁrp. I.²
170—171. 452; *Györffy Gy.*: LK. 41 (1970) 226; a montecassinoi levélre ld. *Fraknoi V.*: i. m.;
a kunok hátbatámadására (SRH. I. 412), mint bizánci kezdeményezésre ld. *Moravcsik Gy.*:
Bizánc és a magyarság. Bp. 1958. 71. A somogyvári találkozóra ld. *Baumgarten F.* i. h. és *Fejér*
G.: CD. I. 468—470. A László szakítását II. Orbánnal tükröző levélre ld. uo. II. 13; László sza-
kítására *Becker A.*: i. m. I. 167. László és IV. Henrik követségére Bernold 1092: *Gombos* 413;
IV. Henrik levele Álmos herceghez: uo. 2271; *Meyer v. Knonau G.*: i. m. IV. 380. Könyves Kál-
mánra mint váradi püspökre ld. SRH. I. 209, 432, távozására Lengyelországba uo. 419. László
felkérését keresztshad vezetésére (uo. I. 417, II. 521) helyesen értelmezi Vilmos toulousei gróf
útjával *Pauler Gy.*: MNTÁrp. I.² 172, 452—453. László orosz hadjáratára ld. SRH. I. 414—
415; vö. *Pasuto V. T.*: i. m. 44. A lengyel hadjáratra ld. SRH. I. 415; *Gombos* 489, a cseh hadjá-
ratra SRH. I. 418—419. Az idézet László véleményéről az uralkodást illetően montecassinoi le-
veléből származik. Halála a külföldi forrásokban: *Gombos* 27, 141; első somogyvári elhantolására
ld. *Mátyás F.*: Szent László és Imre királyok végnapjai. Bp. 1900: *Baumgarten F.*, Száz., 38
(1904), 868—871; váradi temetkezéshelyére ld. SRH. I. 420, II. 522—523.

RÖVIDÍTÉSEK

- Fejér G.*: CD = *Fejér G.*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I—XI.
Budae 1829—1844.
Gombos = *Gombos A. F.*: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. I—III. Bp.
1937—38.
Györffy Gy.: Tanul- = *Györffy Gy.*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959.
mányok
Györffy Gy.: Tört. = *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp.
földr. 1963.
Hodinka = *Hodinka A.*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916.
Horváth J.: Stílus- = *Horváth J.*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp.
probl. 1954.

- Kath. Szle = Katholikus Szemle
 KKKK = Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: Horváth J.—Székely Gy. Bp. 1974.
 Kosáry: Bevezetés = Kosáry D.: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I—III. Bp. 1951—58; I². Bp. 1970.
 LK = Levéltári Közlemények
 Meyer v. Knonau G. = Meyer von Knonau G.: Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V. I—VI. Leipzig 1890—1904.
 MGH = Monumenta Germaniae Historica
 MIÖG = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung.
 MKSzle = Magyar Könyvszemle
 MNT = A Magyar Nemzet Története. Szerk.: Szilágyi S. I—X. Bp. 1895.
 Moravcsik Gy.: BT. = Moravcsik Gy.: Byzantinoturcica. I—II. Bp. 1943, Berlin 1958.²
 Numizm. Közl. = Numizmatikai Közöny
 Ostrogorsky G.: GBS = Ostrogorsky G.: Geschichte des Byzantinischen Staates. München 1952².
 Pasuto V. T. = Pasuto V. T.: Vnyesnyaja polityika Drevnyej Ruszi. Moszkva 1968.
 MTA. II. Oszt. = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Közl. Osztályának Közleményei
 PRT = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Bp. 1902—
 Pauler: MNTÁrp. I² = Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I—II. Bp. 1899².
 Reg. Arp. = Szentpétery I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1923.
 Réthy L.: CNII. = Réthy L.: Corpus Nummorum Hungariae. I. Bp. 1899.
 SRH = Scriptores Rerum Hungaricarum. Ed.: Szentpétery E.: I—II. Bp. 1937—38.
 Száz. = Századok
 SzIEml. = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: Serédi J. I—III. Bp. 1938.
 Tkalčić I.: Mon. hist. ep. Zagrab. = Tkalčić I.: Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis saec. XII. et XIII. I—II. Zagrabiae 1873—74.
 Wertner M.: ÁCsT. = Wertner M.: Az Árpádok családi története. Nagy-Becskerek. 1892.
 Závodszy L. = Závodszy L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904.
 ZRG. = Zeitschrift für Rechtsgeschichte.

BENDA KÁLMÁN

Magyarország új történeti kronológiája* (Tervtanulmány)

A kronológia, azaz történelmi időrendi áttekintés célja az, hogy a történelem egy korszakát vagy fejezetét, esetleg annak egészét, az események időrendjében, kézikönyv-szerűen mutassa be. Tárgyát tekintve beszélhetünk egyetemes kronológiáról, amely egy-egy korszak, vagy az emberi történelem egészét nemzetközi viszonylatban tekinti át, — és nemzeti kronológiáról, amely valamely országot, vagy nép történetét, illetve annak egyes részleteit mutatja be.

Mostani feladatunk az, hogy Magyarország történelmi kronológiájának elkészítésével kapcsolatban az elvi és módszertani kérdéseket vegyük sorba. Így az egyetemes kronológiákat általában figyelmen kívül hagyjuk.

Nézzük mindenekeelőtt az előzményeket. Milyen magyar történelmi kronológiákkal rendelkezünk?

Nem tekintve a XVII. századtól kezdve évszázadonként többször is kiadott király- és méltóságlistákat (amelyek a történelmi kronológiák legkezdetleesebb fajtáját képezik, de — nemzetközi viszonylatban is — napjainkig élnek), Magyarország első történelmi kronológiáját Kerékgyártó Árpád, a pesti egyetem tanára adta ki 1875-ben. (*Hazánk évtapjai. Magyarország történetének kortani átnézete, 884—1849.* Bp.). Kerékgyártó műve pusztán évtrendben (tehát korszakbeosztás nélkül), az éveken belül hónapok és napok szerint halad, s a következő eseményekre, illetve jelenségekre terjeszkedik ki: „Éhség, kórvész, földrengés, vízkár s egyéb elemi csapások dőlása. Jótékony intézeteink, a szabad királyi városok keletkezésének sorrendje. A magyar birodalom területének gyarapodásai, szenvedett csorbái. Az országos vagy részleges gyűlések száma, helye, tartalma. Az alkotmány felfüggesztésének időszakai. A dynastiák keletkezése, átalakulása. Alkotmánygaranciák, fejedelmi capitulatiók. Viszonyok a külállamokhoz és az azokkal kötött szerződések. A szent korona viszonytapságai. A szabadságharcok, a népzendülések. A hadsereg koronkénti létszáma. Idegen népek gyarmatosítása, a magyar állam és nemzet iránt tanúsított érzülete. Tündöklő erényfélék. Szembeötlő visszaélési esetek. Idegen befolyás garázdálkodása, stb.”

Kerékgyártó tehát kizárólag a politikai eseményekre és a politikai élet megnyilvánulásaira volt figyelemmel, mellettük legföljebb a természeti csapásoknak adott még helyet. Teljesen elmulasztotta a gazdasági és a kulturális fejlődés dátumszerint megfogható tényeit is, ami annál feltűnőbb, mert ő maga éppen a művelődéstörténelem professzora volt, s e tárgyban több munkát is írt. Kerékgyártó könyve egyébként korántsem száraz felsorolás: a tényeket nemcsak közli, hanem magyarázza és értékeli is, s „a hazai történelem kortani átnézete segítségével” saját politikai és történelmi felfogását kívánja népszerűsíteni. A munka különben sajátos keveréke a lexikonnak és az olvasókönyvnek. Kerékgyártó ugyanis azon túl, hogy magyaráz és értékél, gyakran és hosszasan idéz a törvényekből, a békekötések szövegeiből, általában a politikai dokumentumokból. Részleteket közöl középkori oklevelekből és újkori diplomáciai utasításokból, sőt közérdekű

* Az MTA Történettudományi Intézetében készül a két kötetre tervezett magyar történeti kronológia. Szerkesztőségünk megküldte a munkálatok főszerkesztőjének tervtanulmányát néhány kollégának, remélve, hogy észrevételeik tovább segítik a kronológia egységes alapelveinek kialakítását. — A szerk.

magánlevelekből is, de nem mindig tendencia nélkül. Szemlélete persze régen elavult, de elavult tényanyaga is. Nem mindig a leglényegesebb adatokat közli, másrészt pedig, amit közöl, az sem mindig megbízható.

Kerékyártó kezdeményezésének majd egy évszázadig nem volt folytatója. Csak 1968-ban jelent meg a következő magyar történelmi kronológia Gunst Péter szerkesztésében. (*Magyar történelmi kronológia. Az őstörténetől 1966-ig.* Bp. Tankönyvkiadó.) Ez a mű oktatási segédkönyvnek készült s szerkesztőjének egyik főproblémája az volt, hogyan tudja a „kronológiai adatok halmazát” egységes fejlődésbe fogni. Ahogy a kötet előszavában olvassuk: „célunk az volt, hogy . . . összefüggő történetet adjunk, olyat, amely bemutatja a történelem menetének főbb vonalait, a fontosabb események közötti összefüggések lényegét is . . . Külön problémát okozott, hogy egy alapvetően kronológiai szemléletű munkában . . . hogyan tudjuk beilleszteni a gazdasági és társadalmi fejlődésnek sokszor semmiféle kronológiai felsoroláshoz nem köthető mozzanatait.” A problémát úgy oldották meg, hogy a kötetet korszakokra, fejezetekre osztották, s az egyes fejezetek előtt összefoglaló áttekintésben utalnak a gazdasági és társadalmi fejlődés alakulására.

Ne vizsgáljuk most, hogy sikerült-e a Gunst-féle kronológiának „összefüggő történetet” adnia. Ami azonban a szorosan vett kronológiai részt illeti, legfőbb hibája, hogy — részben területi okoknál fogva is — erősen szelektál, s a fontos eseményeket is csak részben közli, illetve gyakran összevontan, summás bekezdésekben utal rájuk. Így viszont nemcsak összemosódnak az események, hanem gyakran az időrendi egymásutánosság is eltűnik. Téves adatok is bőven akadnak.

Ezzel a magyar kronológiák áttekintésének a végére értünk. Említsük még meg, hogy Kerékyártó műve már évtizedek óta bibliofil ritkaság, s a Gunst-féle kronológia sem kapható. Magyarország történelmi kronológiájának új összeállítása és megjelentetése tehát minden szempontból hiányt pótol és a szakkörökön túlmenő, általános érdeklődésre tarthat számot.

Ha már most azt akarjuk meghatározni, hogy milyen legyen Magyarország új történelmi kronológiája, két kérdésre kell válaszolnunk: 1. Milyen adatokat közöljünk és 2. milyen csoportosításban? A hazai előzmények után nézzük meg, mi tanulságot nyújtanak számunkra a külföldi modern kronológiai munkák. Elsősorban az alábbi kiadványokat vontuk be vizsgálódásaink körébe: *Chronologia Polska.* Varsó, 1957. — *Deutsche Geschichte in Daten.* Herausgegeben vom Institut für Geschichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1967. — *Istoria României în date.* Bukarest, 1971. — *Cronological History of Romania.* Bukarest. 1974. — *Chronologie de l'Histoire.* Tours, 1930. (Anyagát országokként csoportosítja.) — *Chronologie politique. 1935—1965.* Párizs, 1969. (Csak francia történelem.) — *Weltgeschichte der Nachkriegszeit.* (Nachkriegs-Ploetz) I—III. Würzburg 1963—1969. (Anyagát országokként csoportosítja.) — *Weltgeschichte in Daten.* Berlin, 1965. (Anyagát koronként, azon belül országokként csoportosítja.) — *Egyetemes történelmi kronológia.* Szerk. Pamlényi Ervin. I—II. Bp. 1964—1967. (Anyagát koronként, azon belül országokként csoportosítja.)

1. Gyűjtőterületét tekintve, az említett munkák zöme az országhatárokhoz igazodik, de elő-előfordul, hogy egyes korokban az országhatáron túllépnek és a tárgyalt nép történetére vonatkozó külső adatokat is egybegyűjtik. Nagy többségük a mindenkori történelmi országhatárokat vetíti vissza a múltba, s történelmi áttekintését is ehhez igazítja. (Pl. a berlini *Weltgeschichte in Daten* Erdély és a Bánság történetét kezdettől fogva Románia címszó alatt tárgyalja; ugyanígy persze az *Istoria Romaniei in date* és a *Chronological History of Romania* is.) A kronológiák többsége azonban tiszteletben tartja a történetiség követelményeit.

Az adatgyűjtésben és az adatok közreadásában a tárgyalt munkák mindegyikét (kivéve a címe szerint is csak a politikai eseményeket feltüntetű francia kiadványt) a teljességre törekvés jellemzi, azaz a politikai jelenségek mellett igyekeznek minél több adatot hozni a gazdasági, a társadalmi és a kulturális fejlődésre is. Egynémelyikük — kissé erőszakolt időpontokhoz kötve — demográfiai, technikátörténelmi és életrajzi adatokat is beiktat. Nagyobb az eltérés az egyes munkák között, ha a szelekció mértékét nézzük. Van kiadvány, amely megelégszik néhány kiugróan fontos és látványos esemény szükséges ismertetésével, és vannak, amelyek igyekeznek egészen

mélyrehatólni, amikor nemcsak a végső eredményt, hanem a hozzávezető utat, illetve a részjelenségeket is feltüntetik. (Pl. valamely hadjáratnál a döntő csatát megelőző részmozzanatok, vagy békekötéseknél a megegyezést előkészítő tárgyalások egymásutánját, stb.)

2. Nagy a változatosság, ha azt nézzük, hogy a különböző kiadványok hogyan csoportosítják és találják adataikat. Három fő formát különböztethetünk meg:

a) A tárgyalts korszak eseményeit minden megkülönböztetés nélkül, szoros időrendbe szedik. A mű tagolási egységei az évek.

b) Fejlődési egységeket képeznek és ezek anyagát külön-külön fejezetekbe csoportosítják. Ezek a fejezetek egyszer tisztán időrendiek (középkor, újkor stb.), máskor történelmi tájegységek szerint alakulnak (nagyobb államigazgatási egységek, autonóm tartományok stb.), nemegyszer viszont a fejlődést alkotó részterületek közt bontják az anyagot (politika, gazdaság, művelődés stb.). A fenti csoportokat gyakran keverve is alkalmazzák. (Nagy korszakok, mint főfejezetek, ezen belül földrajzi vagy tárgyi alfejezetek. — E téren legmesszebb a *Deutsche Geschichte in Daten* megy, amely az egyes korszakokon belül decimalis rendszerben számozott 10—12 részfejezetbe osztja szét az adatanyagot.)

c) A földrajzi vagy tárgyi csoportokba sorolt adatokat nem egymásután, hanem egymás mellett közlik, párhuzamos oszlopokban, táblázatosan.

A három módszer akármelyikét tekintjük, közös jellemzőjük, hogy az egyszeri időponthoz köthető események megragadásával mindegyik elsősorban a politikai történet változásait, a külpolitikai kapcsolatok alakulását, a háborúk, hadjáratok lefolyását tudja bemutatni, s csak kivételesen van módjuk utalni a gazdasági vagy kulturális fejlődés néhány fontos eseményére. Viszont egyik módszerrel sem lehet bemutatni a történelem menetének fővonalait, a napi dátumokhoz nem köthető hosszú távú fejlődést, ahogy a jelenségek mélyebb összefüggését, vagy az események közti okozati kapcsolatot sem. A gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésnek mindazok a jelenségei és sajátosságai, amelyek nem szedhetők szoros kronológiai rendbe, elszikkadnak.

Ez készítette egyes kronológiák szerkesztőit arra, hogy túlmenve a dátumhoz köthető események felsorolásán, az eseményt kiváltó okokra, illetve az eseményből adódó következményekre is kitérjenek, megvilágítsák a dolgok létrejöttének körülményeit és az egyes jelenségek közti összefüggéseket. Hogy ezt elérjék, a lexikon-stílusban írt közléseket elbeszélő modorban előadott történetekkel egészítik ki. Mások viszont úgy próbálták ugyanezt a célt elérni, hogy történelmi korszakokként (többnyire az egyes fejezetek élén) adnak összefoglaló áttekintést (ezt láthattuk a Gunst-féle *Magyar kronológiánál* is), amely áttekintésben röviden értekeznek a demográfiai, gazdasági és társadalmi viszonyokról, az anyagi kultúra és a művelődés jellegzetességeiről.

Ez a megoldás a kevert módszernek megfelelően, műfajilag vegyes munkát szül. A magyarázatokkal kiegészített időrendi felsorolások félúton állnak a kronológia és a feldolgozás közt. Egyikhez sem tartoznak egészen, s egy helyett két feladatot vállalva, egyiknek sem tudnak teljesen elegendet tenni. Az időrendi egymásutániság a magyarázó betoldások következtében részben, néha teljesen áttekinthetatlenné válik, s így éppen azt nem tükrözi, ami feladata volna. Ugyanakkor a szövegközi, vagy a fejezetek élére rakott magyarázatok, fejtegetések lehetnek mégoly részletesek is, nem pótolják a történelmi feldolgozást.

A kronológia feladata nem az, hogy a jelenségek közötti ok és okozati kapcsolatokra rámutasson, még kevésbé az, hogy a fejlődés nagy vonalait kibontsa és feltárja. Mindkét feladat a monográfiák és szintézisek hatáskörébe tartozik. A kronológia elsősorban a fejlődés mindenkori kereteit rögzíti, az életet befolyásoló, kitapintható és időben rögzíthető természeti jelenségekről (földrengés, árvíz, járvány stb.) és emberi tevékenységről, az ezekkel összefüggő eseményekről (politika, háború, gazdasági és kulturális élet) ad számot szigorú időrendben. A kronológiát az üti fel és használja, aki az események pontos idejére, legfontosabb ténytámaszra keres megbízható adatokat, s nem az, aki a jelenségek közti összefüggésekre, a történelem törvényszerűségeire vagy a szerkesztő egyéni véleményére kíváncsi. Ezért a lényegyet rövid előadásban, értékelő megjegyzések nélkül kell adnia.

Ebből következik, hogy a nemzeti kronológiákat nem segíti céljuk elérésében, ha az adatokat korszakokra, táji, vagy tárgyi csoportokra bontva közöljük. Egyébként minden ilyen jellegű elosztás valamelyest mesterséges, ezért megnehezíti a keresett adat megtalálását, amellet ismétlésekre vezet. Hogy gyakorlati példát mondjunk a magyar történelemből: ha a XVI—XVII. századi Erdély történelmét külön fejezetbe sorolom, nehéz lesz eldöntenem, hol emlékezzem meg az erdélyi fejedelmek által vezetett Habsburg-ellenes küzdelmekről, amelyekben a királyi Magyarország lakossága is résztvett, s a katonai események szinte teljesen a királyi területen zajlottak le. Szétvágom az egységes eseménysorozatot, aszerint, hogy a király vagy a fejedelem felségterületén történtek-e. Ebben az esetben mindkét helyen csonka és önmagában érthetetlen lesz közlésem. Vagy megismétlem a lényegét mindkét helyen, ez viszont felesleges szószaporitást eredményez. Egyik helyen utalok a másikra? Megnehezítem a kronológia használatát. De hasonló a helyzet a békekötések esetében is, amelyek tudvalevően egyaránt érintették Magyarországot és Erdélyt. Ha tárgyi csoportokat alkalmazok, számos eseménynél majdnem lehetetlen eldöntenem, hogy hová soroljam. Hová kerüljön pl. Széchenyi István *Hitel* c. munkájának megjelenése: a művelődési, a gazdasági vagy a politikai fejezetbe? II. József Türelmi Rendeletét a politikai vagy a művelődési fejezetbe kell-e raknom? Az 1800-as évek elejének bécsi vámrendeletei, amelyek az ország gazdasági életét verték béklyóba, de politikai mozgalmakat ébresztettek, hová helyezendők? Akár ide, akár oda sorolom őket, eljárásom vitatható.

Még fokozottabban állnak ugyanezek a megfontolások (hangsúlyozzuk, csak a nemzeti kronológiáról beszélünk) a táblázatos áttekintéseknél. A már elmondottak itt még azzal tetéződnek, hogy az egy-egy hasábon belül rendelkezésre álló szűk hely szinte csak bűkszavak közlését teszi lehetővé. Valamely összefoglaló Magyarország története végén az ilyen összehasonlító táblázat jó segítséget adhat, hiszen a mutatók révén az eseményeknek és a személyeknek azonnal utána lehet nézni a kötetben. De mint önálló időrendi áttekintés, ez a forma csak a szakemberek emlékeztetőjének szerepét töltheti be. (Ld. pl. A. Jobert: *Chronologie des événements mondiaux de 1945 à 1965*. Grenoble, 1966.)

Ezekután körvonalazzuk a „Magyarország történelmi kronológiája” összeállításánál követendő főbb szempontokat.

1. A kezdetektől 1970-ig öleli fel a magyar történelem eseményeit. Adatai a mindenkori országhatárok által befogott teljes területre terjeszkednek ki, tehát 1919-ig a történelmi Magyarország egészére. Így a XVI—XVII. századi Erdélyre is, amely jogilag a fejedelemség idején is a magyar korona tartozéka volt, és a török hódoltságra is, amelynek a Porta uralma alá kerülését nemzetközi szerződés sohasem mondotta ki, sőt a békekötések a terület nagy részére kifejezetten elismerték a magyar király joghatóságát is. Horvátország esetében csak a magyar fejlődéshez is kapcsolódó, azzal összefüggő (tehát nem pusztán horvát) belső események kerülnek megemlékezésre (pl. a végvárak török elleni közös védelme, magyar és horvát nemesek együttműködése a bécsi kormányzat ellen, összefonódó társadalmi mozgalmak stb.). A szomszédos és távolabbi országok és népek történetének eseményei csak ott és akkor kerülnek említésre, ha hatással voltak Magyarország történelmére. Az előtérben azonban ilyenkor mindig a kapcsolat vagy a hatás, tehát a magyar történelem szempontja álljon. (Pl. 1790. aug. 6.: a júl. 27-i reichenbach-i porosz-osztrák szerződés hírére a magyar országgyűlés elhatározza, hogy...) A lényeges világtörténelmi eseményeket azonban mindig közölni kell.

Az országhatárra vonatkozó általános szabály nem alkalmazható az államalapítás előtti időre. Természetes viszont, hogy a magyar őstörténet és a vándorlások története, valamint Magyarország földjének a honfoglalás előtti históriája benne kell, hogy legyen a kronológiában.

2. A közölt adatok — a lehetőség határain belül — terjeszkedjenek ki a történelmi élet egészére, tehát a politikai események mellett a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés dátum-szerint megfogható jelenségeire is. Ahol erre mód van, ne csak a végső, a záró eseményt tüntessük fel, hanem jelezzük a hozzávezető út állomásait is.

A történelmi országhatárokon belül valamennyi nép (nemzetiség) fejlődése egyaránt jusson szóhoz. Nemcsak a politikai eseményeknél (pl. Supplex Libellus Valachorum), hanem kulturális és más vonatkozásokban is. (Pl. a szlovák irodalmi nyelv kialakulásának fontosabb állomásai: a nemzetiségi iskolák bezáratása; az erdélyi triász működése stb.)

Az adatok rövid lexikon-stílusban írandók, de mindig adjanak eligazítást a kérdés lényegéről. (Nem elegendő tehát pl. annak közlése, hogy II. József kiadja Türelmi Rendeletét, hanem röviden megmondandó, mi volt ennek a rendeletnek a lényege.) Lényegtelen dolgokra viszont ne terjeszkedjünk ki, s egyaránt kerüljük az értékelést, a magyarázatást vagy a következtetéseket. Ne közöljünk az eseményhez szorosan nem tartozó felvilágosításokat sem (pl. valamely miniszterelnök kinevezésénél az illető születési és halálozási évét). Minden lényeges adatot megtörténte időpontjánál sorolunk fel, az önmagukban nem jelentős járulékos adatokat viszont a főadat után zárójelbe téve hozzuk. (Pl. II. Lajos király ekkor és ekkor megindul Budáról a sereggel dél felé. Útjának főbb állomásai: . . .)

3. A mű nem oszlik korszakokra, sem tárgyi csoportokra, szerkezeti egységei a naptári esztendőkre, amelyeken belül az események időrendben követik egymást. Kivételt csupán az államalapítás előtti idők képeznek, ahol a Magyarország honfoglalás előtti története és a magyar őstörténet adatai, mint össze nem tartozó dolgok, a kronológiában is külön-külön fejezetben kerülnek közlésre.

4. A kronológiai részt a kötet végén részletes tárgy- és névmutatató egészíti ki.

Az itt előadottakat, a tervtanulmány készítőjének elképzelését példaként illusztrálja a függelékben közölt négy év (1607, 1608, 1609 és 1704) kronológiája. Olyan éveket igyekeztünk kiválasztani, amelyek valamilyen szempontból jellegzetesek. 1607—1608 fontos politikai eseményekkel zsúfolt, 1704-ben a kuruc szabadságharc katonai eseményei mellett lényeges nemzetközi politikai fejlemények zajlottak és Rákóczi megkezdi államépítő tevékenységét. 1609 viszont csendes, hétköznapi esztendő, amikor említésre méltó alig történt.

FÜGGELÉK

Magyarország történeti kronológiája az 1607—1609. és az 1704. évről

1607.	
Január	22.: Az erdélyi rendek országgyűlése Kolozsvárt. (Megerősíti Rákóczi Zsigmondot a kormányzói méltóságban és intézkedik Bocskai István fejedelem temetéséről.)
	30.: A felső-magyarországi rendek részgyűlése Kassán. (Kimondja, hogy a bécsi béke értelmében visszatérnek a király hűségére, addig is Mágochy Ferencet a terület kormányzójává választják.)
Február	3.: A Bocskai István holttestét vívó menet, Nyáry Pál és Homonnai Bálint vezetésével elindul Kassáról Erdélybe.
	7.: Thurzó György és Forgách Zsigmond kir. biztosok megérkeznek Kassára, hol már várja őket biztostársuk Dóczy András.
	8—19.: Az erdélyi rendek országgyűlése Kolozsvárt.
	11—12.: A felső-magyarországi rendek Mágochy Ferenc által egybehívott részgyűlése Kassán. (A megjelentek küldöik nevében fölesküsznek Rudolf királynak.)
	12.: Az erdélyi országgyűlés — Bocskai végakaratóval szemben, aki Homonnai Bálintot jelölte utódjának — Rákóczi Zsigmondot fejedelemmé választja. Az új fejedelem még aznap leteszi az esküt.
	19.: Tokaj várának őrsége (kapitány: Desseffy János) hűséget esküszik Rudolf királynak. — Bocskai temetési szertartása a kolozsvári nagytemplomban.
	22.: Kálló várának őrsége (kapitány: Rákóczi Lajos) hűséget esküszik Rudolf királynak. — Bocskai holttestének ünnepélyes sirbatétele Gyulafehé-

- várt, a fejedelmi sírboltban. — Rákóczi Zsigmondnak kézbesítik a Porta athnáméját (az athnámét jan. 20-a körül Homonnai Bálint nevére állították ki Isztanbulban, de az átadással megbízott követ, Musztafa kapudzsí basa Erdélyben értesülve a változásról, Homonnai nevét kivakarta és helyébe Rákócziét írta.)
- 25.: Szatmár várának őrsége (kapitánya: Bocskai Miklós) megtagadja Rudolfnak a hűségesküt.
- Március 18—25.: Az erdélyi rendek országgyűlése Marosvásárhelyt.
20—26.: A felső-magyarországi rendeknek a kir. biztosok által összehívott részgyűlése Kassán. (Fontosabb határozatok: követek révén az uralkodó előtti hódolásra szólítják fel Homonnai Bálintot és Szatmár várát; az egri és a budai pasát megkérlik, ne támogassa Homonnait; tiltakoznak Rudolf királynak a bécsi békével ellentétes kinevezései és rendelkezései ellen.)
- Április 19.: A kir. biztosok Rozgonyban megegyeznek Homonnai Bálinttal. (Homonnai hűséget esküszik Rudolf királynak, a biztosok pedig megígérik: támogatják az uralkodónál, hogy elnyerje Erdély fejedelmi székét. Homonnai kijelenti, hogy a fejedelemség elnyeréséhez sem a török, sem a hajduk támogatását nem veszi igénybe, továbbá, hogy ha fejedelemmé lesz, Várad várát átadja a királynak.)
vége: Thurzó György az uralkodó engedélyével leteszi a királyi biztosi megbízatást és elhagyja Kassát.
- Május Herbornban (Hessen grófság) megjelenik Szenci Molnár Albert zsoldárfordítósa.
- Június 10—24.: Az erdélyi rendek országgyűlése Kolozsvárt. (Kimondja, hogy az 1595 utáni, a törvénnyel ellenkező birtokadományok érvénytelenek.)
- Július 4.: Rudolf király kinevezi Forgách Ferenc nyitrai püspököt esztergomi érsek-ké, majd 7.: kancellárrá és magyarországi helytartóvá.
20.: Szatmár várának őrsége (kapitány: Bocskai Miklós) hűséget esküszik Rudolf királynak.
25.: A rendek gyűlekeznek a Pozsonyba meghirdetett országgyűlésre, ahol másfél hónapon át hiába várakoznak az uralkodóra vagy megbízottjára.
- Augusztus 2.: Thurzó György beadványa Rudolf királyhoz. (Ha az uralkodó nem erősíti meg a zsitvatoroki békét és továbbra is sorozatosan megszegi a bécsi békét, Magyarországon újabb fölkeléstől lehet tartani.)
28.: A felső-magyarországi megyék országgyűlési követeinek nyilatkozata a Pozsonyi Káptalan, mint hiteleshely előtt: legfőljebb még 10 napig várnak az uralkodóra vagy megbízottjára.
- zeptember 10.: A felső-magyarországi megyék országgyűlési követeinek nyilatkozata a Pozsonyi Káptalan, mint hiteleshely előtt: tovább nem várnak az uralkodóra; eltávoznak haza, de készek a király újabb hívására ismét összegyűlni. — Példájukat követve 12—15. közt a többi követ is eltávozik.
- Október 21—25.: Az erdélyi rendek országgyűlése Nagyenyedén
10—12.: A felső-magyarországi rendeknek a kir. biztosok által összehívott részgyűlése Kassán. (Rudolf király iránti hűségüket hangoztatva tudomásul veszik a pozsonyi országgyűlés elmaradását és kérik az uralkodót a bécsi és a zsitvatoroki békék megtartására.)
30.: Ali budai pasa és Nagy András hajdú-generális megegyezése Budán (A hajdúk fegyvert fognak a bécsi béke védelmére, a pasa, ha kell, fegyverrel is támogatja őket.)
- November eleje: A hajdúk táborba szállnak és kiáltványban tudatják a nemességgel, hogy addig nem teszik le a fegyvert, amíg érvényt nem szereztek a bécsi békének és nemzeti királyt nem állítottak az ország élére.
közepe: A Tisza mellett gyülekező hajdúk megindulnak Miskolc felé. Számukat a kortársak 10—12 ezerre teszik.
- December 5—6.: A felső-magyarországi rendek részgyűlése Sárospatakon. (Felhatalmazák a kir. biztosokat, hogy a hajdúk ellen nemesi felkelést hirdessenek: fővezérré Forgách Zsigmondot és Homonnai Bálintot választják; Homonnai vezetésével 15 tagú bizottságot küldenek ki a hajdúkkal való tárgyalásra.)

- 10.: A hajdúk és a nemesek küldöttei Szerencsen tárgyalásra ülnek össze, amely még aznap megszakad.
- 29—31.: A hajdúk és a nemesek megbízottainak tárgyalásai Ináncson (Abaúj m.) — 31.: 50 napos fegyverszünetet kötnek.
1608.
Január 2—3.: A felső-magyarországi rendeknek Forgách Zsigmond és Dóczy András biztosok által összehívott részgyűlése Kassán. (Jóváhagyja a hajdúkkal kötött fegyverszünetet, ideiglenes szállásterületet jelöl ki a hajdúcsapatoknak és megszabja a megyék által számukra adandó élelmiszer mennyiséget.)
- 10.—febr. 1.: Az alsó-magyarországi és dunántúli rendek Mátyás főherceg kormányzó által összehívott részgyűlése Pozsonyban. (Felső-Magyarország, Erdély és — a főherceg külön meghívására — Alsó- és Felső-Ausztria rendei is képviseltetik magukat.)
- 20.: Mátyás főherceg megérkezik Pozsonyba.
- 23.: Rudolf király leirata, melyben felosztatja az engedélye nélkül összehívott pozsonyi gyűlést.
- 31.: A részgyűlés végzéseinek kelte. (Ragaszkodnak a bécsi és a zsitvatoroki békéhez és megvédésére szövetségre szölik fel a szomszédos országokat.)
- vége: Mátyás főherceg a rendek kérésére érvényteleníti Forgách Ferenc 1607 július 7-i helytartói és kancelláriai kinevezését. Kancellárrá Lépes György veszprémi püspököt teszi meg.
- Február 1.: Mátyás főherceg, a magyar és az osztrák rendek pozsonyi szövetsége. (Felújítják az 1606-os konföderációt és megfogadják, hogy a bécsi és a zsitvatoroki béke megvédésében egymást mindenki ellen támogatják.) — A Pozsonyban összegyűlt magyar rendek kiáltványa a Habsburg Monarchia országaihoz. (Előszámlálják azokat az okokat, melyek őket arra kényszerítették, hogy összegyűljenek; tudatják, hogy a bécsi és a zsitvatoroki béke védelmére szövetségre léptek az osztrák rendekkel és felszólítják a címzetetteket a szövetséghez való csatlakozásra.) — A Pozsonyban összegyűlt magyar rendek válasza Rudolf király január 23-i leiratára. (A haza végső veszélye készítette őket az egybegyűlésre, mivel-hogy a török a béke meg nem erősítése miatt fenyegető megatartást tanúsított; kéri, erősítse meg a zsitvatoroki békét.)
- 5.: Megegyezés a hajdúk és Báthory Gábor közt. (A hajdúk támogatják Báthoryt az erdélyi fejedelemség elnyerésében, ő viszont kötelezi magát, hogy Nagy András hajdúgenerálíst zászlósúrrá, helyettesét, Elek Jánost főnemessé teszi, továbbá, hogy katolikust nem tűr meg tanácsosai közt.)
- 24—25.: A felső-magyarországi rendek egybehívott részgyűlése Kassán. (Tudomásul veszik a pozsonyi gyűlés végzéseit és az osztrák rendekkel kötött szövetséget.)
- Március 3.—ápr. 3.: Az erdélyi rendek országgyűlése Kolozsvárt.
- 5.: Rákóczi Zsigmond lemond Erdély trónjáról (miután előzetesen megegyezett Báthory Gáborral, hogy lemondásáért Szádvárt és Sáros várát kapja.)
- 7.: Az erdélyi országgyűlés Báthory Gábot fejedelemmé választja. (Eskütétel 28-án.)
- 27.: Mátyás főherceg és Ali budai pasa megbízottainak Érsekújvárt kelt közös nyilatkozata, mely a fölkelésben résztvett hajdúknak bűnbocsánatot biztosít és megerősíti a hajdúságot Bocskaitól nyert birtokaiban és szabadságjogaiban.
- 28.: Mátyás főherceg és Ali budai pasa megbízottai Érsekújvárt ünnepélyesen megerősítik a zsitvatoroki békét.
- 30.: Mátyás főherceg — a február 1-i szövetségre hivatkozva — a bécsi és zsitvatoroki béke védelmére (hallgatólág II. Rudolf ellen) nemesi felkelést hirdet Nyugat-Magyarországon és Ausztriában.
- Április 12.: Homonnai Bálint a felső-magyarországi rendek és Nagy András a hajdúk nevében, Szerencsen aláírják a békeegyezményt, a március 27-i érsekújvári nyilatkozat alapján.
- 19.: A hajdúk szétoszlanak, közülük mintegy 6000 fő Mátyás főherceg, 3000 Báthory Gábor zsoldjába áll. — A morva rendek Eibenschützben (Ivančíc) kelt nyilatkozatukban csatlakoznak a február 1-én kötött magyar-osztrák rendi szövetséghez. — A cseh rendek elutasítják a szövetséghez való csatlakozást.

- 23.: Mátyás főherceg a morvaországi Znaimba (Znojmo) érkezik, a felkelő seregek gyülekezőhelyére.
- vége: Mátyás főherceg felmenti Forgách Zsigmondot és Dóczy Andrást felső-magyarországi kir. biztosi tisztségéből, egyszersmind Thurzó Györgyöt Alsó-, Illésházy Istvánt Felső-Magyarország kormányzói biztosává kinevezi.
- Május 3.: Mátyás főherceg a magyar—osztrák és a hozzájuk útközben csatlakozó morva hadakkal Znaimból megindul Prága felé. Serege mintegy 20 000 fő, ebből 12 000 magyar (hajdúk, végvári csapatok és nemesi felkelők). Útjának főbb állomásai: 5-én Jihlava (Iglau), 16-án Kolin, 19-én Cseh-Bród, ahol a sereg letáborozik. A felkelőkkel szemben II. Rudolf hadvezére, Tilly mintegy 800 harccsal Prága védelmére készülődik.
- Június 20.: A belső-ausztriai (Stájerország, Krajna és Karinthia) rendek elutasítják a február 1-i szövetséghez való csatlakozást.
- 11—24.: A császár és a főherceg küldöttjei közötti tárgyalások Prága mellett, a dűboveci kastélyban.
- 25.: Rudolf király lemond Magyarország trónjáról (egyben a Morvaország és az osztrák tartományok feletti uralomról) öccse, Mátyás főherceg javára. (Megtartja viszont a Csehország és Tirol feletti uralmat, valamint a császári címet.)
- 27.: Prága mellett a malasovitzi mezőn Mátyás főherceg és a magyar rendek ünnepélyes külsőségek közt átveszik Rudolf császár megbízottjától. František Dietrichstein bíboros olmützi püspöktől, a magyar koronát és a koronázási ékszereket.
- 29.: A magyar, osztrák és morva rendek titkos szerződést kötnek Sterbehoban (Csehország), melyben vallásuk és rendi jogaik védelmére egymásnak támogatást ígérnek.
- 30.: A magyar—osztrák—morva hadak megindulnak Cseh-Bródból haza.
- Július 24. — aug. 2.: A felső-magyarországi rendek Illésházy István kormányzói biztos által egybehívott részgyűlése Kassán. (Tudomásul veszik Rudolf király lemondását és hűségükről biztosítják Mátyás főherceget.)
- Augusztus 9—13.: Az erdélyi rendek országgyűlése Gyulafehérvárt.
- 11.: Illésházy István kormányzói biztos felmenti Rákóczi Lajost Kálló vára kapitányi tisztsége alól, mert nem hajlandó fölesküdni Mátyás főhercegre. Helyébe Lónyay Andrást nevezi ki.
- 15.: A porta kiállítja az athnámét Báthory Gábor számára. (Ez első ízben tartalmazza azt a kikötést, hogy a fejedelem csak a szultán hozzájárulásával házasodhat.)
- 20.: Mátyás főherceg nevében Illésházy István és Báthory Gábor fejedelem nevében Imrefi János megegyezése Kassán. Báthory megígéri, hogy Erdélyt nem szakítja el a magyar koronától és ha kell, haddal segíti a királyságot, kivéve a törököket; kijelenti, hogy a Bocskainak átengedett felső-magyarországi területekre nem tart igényt, viszont megkapja Nagybányát. Kimondják, hogy a hajdúknak Kálló váráért az Erdélyhez tartozó Nádudvart és a királyi Magyarországhoz tartozó Csegét adják cserébe azonos jogokkal. — A megegyezést szept. 22-én Báthory és az erdélyi országgyűlés, dec. 4-én II. Mátyás király és a magyar országgyűlés is megerősíti.)
- Szeptember 9-dec. 6.: Országgyűlés Pozsonyban (amelyen Erasmus Tschernembl br. vezetésével az alsó- és felső-ausztriai protestáns rendek küldöttsége is részt vesz).
- 10.: Mátyás főherceg kinevezi Mágochy Ferencet kassai (felső-magyarországi) főkapitánnyá.
- 21—27.: Az erdélyi rendek országgyűlése Kolozsvárt. (Eltörli a „jus ligatum” néven ismert 1595-ös törvényt.) Hanauban (Hessen grófság) megjelenik Károli Gáspár 1590-es teljes bibliafordításának Szenci Molnár Albert által revideált kiadása.
- Október 22.: Mátyás főherceg bevonul Pozsonyba. Másnap beterjeszti országgyűlési előterjesztését.
- November 15.: Az országgyűlés és Mátyás főherceg megegyezése: a koronázás előtti törvények. (Főbb cikkelyei: 1. Biztosítják a szabad vallásgyakorlatot; 3. A nádorválasztás szabályozása; 4. A magyar koronát Pozsonyban őrizték; 6. A magyar tanács hozzájárulása nélkül a király nem adományoz-

hat városi kiváltságot; 8. A jezsuiták az országban fekvő jószágot nem bírhatnak; 10. Magyar ügyeket csak magyar tanácsosok intézhetnek; 11. Végbeli tisztségre magyarokat nevezzenek ki; 12. Az idegen katonaságot vigyék ki az országból; 13. A szabad kir. városokban magyarok is vásárolhassanak házat; 21. A király gondoskodik a végvárok védelméről.)

16.: Az országgyűlés királlyá választja Mátyás főherceget.

18.: Az országgyűlés nádorrá választja Illésházy Istvánt.

19.: II. Mátyás király megkoronázása Pozsonyban.

December

1.: II. Mátyás kinevezi Homonnai Bálintot országbíróvá, Erdődy Tamást horvát bánná, Forgách Zsigmondot tárnokmesterré, Széchy Tamást kir. főudvarmesterré, Dersffy Ferencet kir. főpohárnokmesterré, Batthyány Ferencet kir. főlovászmesterré, Pálffy Istvánt és Révay Pétert koronaőrre.

6.: Az országgyűlés törvényei: koronázás utáni törvények. (Főbb cikkelyei: 1. Az országgyűlés rendjének és tagjainak szabályozása; 7. Kaboldot, Kőszeg és Borostyánkő visszacsatolják Magyarországhoz; 13. A jobbágyköltözés ügyét a vármegyék hatáskörébe utalják.)

1609.

Április 26.—máj. 5.: Az erdélyi rendek országgyűlése Kolozsvárt.

Május 5.: Meghal Illésházy István nádor.

Október 9.: Az erdélyi rendek országgyűlése Kolozsvárt.

November 1.—1610.

január 23.: Országgyűlés Pozsonyban. (A főbb törvénycikkelyek: 3. Boeskaai adománylevelei semmisék; 4—5. A felkelés idején elfoglalt birtokokat vissza kell adni volt tulajdonosaiknak; 51. A honfiusított idegének adózásáról; 62. A portának, mint adóalapnak új meghatározása: négy jobbágyház vagy 12 zsellérház.)

December

7.: Az országgyűlés nádorrá választja Thurzó Györgyöt.

Pázmány Péter Alvinczi Péter elleni vitáirátának megjelenése Pozsonyban („Öt szép levél . . .”)

1704

január legeleje: A nagyszombati nyomdában megjelenik Rákóczi Ferenc Manifestuma („Recrudescunt vulnere inclytae gentis Hungariae . . .”) 1703. július 7-i antedatálással.

2.: I. Lipót császár- király megbízza Széchényi Pál kalocsai érseket, hogy kezdjen tárgyalásokat a kurucokkal.

9.: Karl Wildenheim császári alezredes szabad elvonulásra feladja Tokaj várát Rákóczinak.

11.: Károlyi Sándor generális 5000 emberrel a Csallóközből átkel a Duna jegén a Dunántúlra. (Néhány hét alatt az egész Dunántúl a kurucok kezére kerül.)

17.: I. Lipót kinevezi gr. Pálffy János császári generálist horvát bánná. — Kővár vára kaput nyit a kurucok előtt. Kapitánya és örökös ura, gr. Teleki Mihály febr. 23-án Rákóczi hűségére esküszik.

18.: Rákóczi téli szállásra Miskolcra vonul. (Itt marad márc. 4-ig.) — Rákóczi már Miskolcon kelt kiáltványa a horvát rendekhez. (Felhívja őket, csatlakozzanak a haza szabadságáért küzdő magyarokhoz.)

22.: I. Lipót leváltja a magyarországi császári hadak főparancsnokát, gr. Leopold Schlick generálist és helyére gr. Sigbert Heister tábornagyot nevezi ki.

27.: Rákóczi Miskolcon kelt pátense. (Vallásszabadságot biztosít a protestánsoknak, de megtiltja a katolikus kézen levő templomok és iskolák erőszakos visszavételét; kinyilvánítja, hogy a vallásügy rendezése az összehívandó országgyűlés feladata lesz.) ;

28.: Gutti István ezerskapitány kuruc csapatai Holdvilágnál (Ségesvár mellett) vereséget szenvednek br. Johann Karl von Tiede császári ezredestől. — Wilhelm Henrik Reven császári alezredes feladja Murány várát a kurucoknak.

Február

eleje: Br. Orlay Miklós vezetésével Erdélybe érkezik a Thökölyvel török földre bujdosott kurucok mintegy 200 főnyi első csoportja. — Rákóczi Bay Andrászt Isztambulba küldi, hogy szerezze meg a Porta engedélyét, hogy a Balkánon katonaságot toborozzon. (A temesvári pása a karlócai béke ren-

- delkezéseire hivatkozva, feltartóztatja Bayt, aki kénytelen visszatérni.)
- 1—3.: Pécs városát feldulják a császári zsoldban álló rác csapatok.
- 2.—aug. eleje: Rákóczi Ráday Pált (és kíséretében, mint a magyarországi protestánsok követét, Okolicsányi Pált) diplomáciai küldetésben a lengyel rendekhez, XII. Károly svéd királyhoz és I. Frigyes porosz királyhoz küldi.
- 9.: Rákóczi Miskolcon kelt pátense az erdélyi szászokhoz. (Csatlakozásra szólítja fel őket.)
- 16.: Gr. Wolf-Georg Auersperg császári ezredes szabad elvonulásra feladja Munkács várát a kurucoknak.
- 17.: Miskolcon jelentkezik Rákóczinál Fierville d'Hérissy ezredes, akit XIV. Lajos francia király küldött katonai tanácsadóként.
- 24.: XIV. Lajos francia király közli a versaillesi bajor követtel, hogy Rákóczi Miksa Emánuel bajor választófejedelemnek kívánja felkínálni a magyar koronát. — Fierville d'Hérissy ezredes Miskolcra továbbítja a francia királyhoz Rákóczi kérését, hogy teremtsenek lehetőséget a Bécs felé előnyomuló francia-bajor seregek és a kurucok egyesülésére.
- 6.—ápr. 16.: Eger várának kuruc ostroma.
- 13.: Br. Johann Karl von Tiede császári ezredes csapatai felégetik és felpredálják Nagyenyed városát és a ref. kollégiumot.
- 14.: De Bonnac márkai követ Danckából tudatja Rákóczival, hogy királya elrendelte 1704 jan.-tól visszamenően havi 10 000 tallér segélypénz folyósítását.
- 16.: Franz Schwetlik császári kapitány szabad elvonulásra feladja Ungvár várát a kurucoknak.
- 18—27.: Eredménytelen béketárgyalás Gyöngyösön Lipót király küldöttei (Széchényi Pál kabcsai érsek, Szirmay István, Okolicsányi Pál) és Rákóczi közt.
- 20.: Heister császári tábornagy Feketevárosnál (Sopron m.) rajtaüt Károlyi Sándor generális főhadiszállásán és a generálist megfutamtja. (Károlyi sorsára hagyva csapatait, törzskarával keresztúnyargal a Dunántúlon és Dunaföldvárnál átkel a Dunán. Ezzel a Dunántúl ismét császári kézre kerül.)
- Április 1.: Gr. Forgách Simon császári generális csatlakozik a kurucokhoz Bercsényi Miklós nagyszombati táborán. Rákóczi kinevezi tábornaggyá.
- 7.: Br. Orlay Miklós kuruc brigadéros elfoglalja Gyulafehérvárt.
- 13.: A Rákóczi mellé állt székelyek vereséget szenvednek Gráven császári ezredes csapataitól Feketehalomnál (Brassó mellett.)
- 16.: Gr. Ferdinand Zinzendorf császári ezredes, Eger várának parancsnoka, megegyezik Forgách Simon tábornaggyal; 8 hónapos semlegességet fogad, ha addig nem kap segítséget, a várat átadja a kurucoknak.
- 17.: Rákóczi megindul seregével a tervezett dunántúli hadjáratra. (Utjának állomásai: 19-én Árokszállás; 20-án Jászberény; 22-én Szentmártonkátá; 24-én Gyömrő; 25-én Taksony; 26—27-én Dömsöd; 28-án Dab; 29-én Apostag; 30-án Ordas, ahol a sereg táborot ver; maga a fejedelem többnyire a közeli Dunapatajon tartózkodik.)
- 30.: Rákóczinak Dunapatajon kelt kiáltványa a rácokhoz. (Megismétli az 1703. aug. 9-i székelyhídi kiáltványban tett ajánlatát, hozzátéve, hogy ha egy héten belül nem csatlakoznak hozzá, fegyverrel támad rájuk.) — Miksa Emánuel bajor választófejedelem közli XIV. Lajos francia királlyal (ld. febr. 24.), hogy a magyar koronát nem fogadhatja el.
- Május eleje: Forgách Simon tábornagy 4000 főnyi sereggel a Csallóközből átkel a Dunántúlra.
- 2.: Bercsényi Miklós pátense. (Szabadságot ígér a hozzá csatlakozó jobbágyoknak.)
- 12.: Pápa városa és vára kaput nyit Forgách Simon tábornagy előtt.
- 14.: Gr. Eszterházy Antal császári alezredes Zircen felesküszik Rákóczi hűségére, aki kinevezi generálissá.
- 25.: Az ordasi táborban jelentkezik Rákóczinál Ferriol márkai isztambuli francia követ titkára, Michel (indult Isztambulból ápr. 2-án) és közli, hogy a Porta kész 10 000 harccsal támogatni a fejedelmet)
- 28.: Szomolánynál (Pozsony m.) Károlyi Sándor generális és Ocskay László brigadéros csapatai szétverik br. Adam Ritschan császári ezredes csapatait; maga az ezredes is fogságba esik.

- 29.: Rákóczi tábora Ordasról Soltra vonul.
vége: Rákóczi elrendeli 2 millió forint értékben rézpénz veretését. (20, 10, 4, és 1 polturásokban, valamint dénárookban.) — Rákóczi követé, Szent-Andrási János megérkezik Isztambulba (utasítása azonos Bay Andráséval, ld. 1704. febr. eleje). A nagyvezér minden tárgyalás elől elzárkózik.
- Június 9.: Károlyi Sándor generális portyázó csapatai Bécsig hatolnak, s a császári vadaskertben lelővik a szelidített párducokat.
13.: Forgách Simon tábornagy (18 000 emberrel) csatát veszít Koroncónál (Győr m.) Heister császári tábornaggal (10 000 ember) szemben.
20. körül: Gr. Jean-Louis Bussy-Rabutin császári tábornagy, Erdély katonai főparancsnoka, Nagyszebenben felségsértés vádjával elfogatja gr. Bethlen Miklós kancellárt, aki „Noé galambja” c. latin nyelvű anonym röpiratában a fejedelemség politikai függetlensége mellett tört lándzsát.
29.: Rákóczi megindul seregével Soltról (az eredetileg tervezett dunántúli helyett) délvidéki hadjáratára, hogy a rác határőrök leverésével és Szeged elfoglalásával közvetlen kapcsolatot teremtsen a temesvári pasával. (Útjának állomásai: 30-án Kiskőrös; júl. 7-én Bács; 12-én Titel; 19-én Martonos; aug. 2-án Szeged.)
- Július eleje: Csáky András vezetésével Erdélybe érkezik a törökországi bujdosók második csoportja, mintegy 250 ember.
4.: Károlyi Sándor generális Szentgotthárd és Magyfalú közt megveri gr. Joseph Rabatta császári generális csapatait.
7—12.: Az erdélyi rendek országgyűlése Gyulafehérvárt. (Rákóczi biztosa: Radványzsky János.)
7.: Fluck császári ezredes feladja a bácsi várat Rákóczinak.
8.: Az erdélyi országgyűlés egyhangulag fejedelemmé választja Rákóczit.
12.: Rákóczi Feketevíznél (Titel alatt) szétveri a rác határőrséget.
20.: Rákóczi elfoglalja Szeged városát.
- 21.—aug. 12.: Szeged várának sikertelen kuruc ostroma.
vége: Rákóczi szegedi táborából a temesvári pasához küldi Michel-t (ld. máj. 25.), kérve, hogy adjon 300 mázsa puskaport, s közvetítsen békét a kurucok és a rácok közt. A pasa mindezt megtagadja, sőt bejelenti, hogy igényt tart Szeged várára, ha azt Rákóczi elfoglalja.
- Augusztus 12.: Rákóczinak a szegedi táborban kelt pátense. (Megerősíti a jan. 27-i pátensben foglaltakat, kiemelve, hogy az országgyűlésig a felekezetek közt a fennálló tulajdonviszonyok maradnak érvényben.)
13.: Rákóczi abbahagyja Szeged ostromát és seregével megindul Gyöngyösre. (Útjának állomásai: 15—17-én Csongrád; 18—20-án Szolnok; 22-én Gyöngyös.)
27.: Johann Pilpeh császári kapitány szabad elvonulásra feladja Nyitra várát a kurucoknak.
- 28.—szept. 2.: Fegyverszüneti tárgyalások Gyöngyösön I. Lipót megbízottai (Széchényi Pál kalocsai érsek, Viza János c. püspök, Ókolicsányi Pál) és Rákóczi közt.
- Szeptember 1.: Rákóczinak a lőrinci (Nógrád m.) táborból kibocsátott kiáltványa a császári seregben harcoló magyar katonákhoz. (Felszólítja őket, hogy álljanak át a franciákhoz vagy a bajorokhoz.)
2.: Rákóczi aláírja a császáriakkal kötött, okt. 31-ig szóló fegyverszüneti egyezményt, (amely azonban majd csak Lipót király aláírása után, 14-én lép életbe.)
10.: Ocskay László brigádéros huszáraival betör Alsó-Ausztriába és Heister tábornagy dunántúli kegyetlenségeinek megtorlásaként Dürnkrot falut felégeti, lakóit pedig kardélre hányja.
14.: Lipót király aláírja a kurucokkal 2-án kötött fegyverszünetet.
15.: Rákóczi megindul Gyöngyösről Vihnyére, hogy előkészítse, majd a közelből figyelje a selmeci béketárgyalásokat. (Útjának állomásai: 17-én Vadkert; 18—25-én Ipolyhidvég; 26-tól okt. 2-án Ipolyság; majd csapatait az ipolysági táborban hagyva, 3-án Teszér; 4-én Prencsfalu; 8-án Vihnye.)
- második fele: Heister császári tábornagy elfoglalja Siklóst, Simontornyát és Dunaföldvárat. (Utólag arra hivatkozott, hogy nem kapott értesítést a fegyverszünetről.)

- Október 10.: Bottyán János császári ezredes Vihnyén hűséget esküszik Rákóczinak, aki kinevezi generálissá.
 21—30.: Eredménytelen fegyverszüneti és békétárgyalások Selmechányán a császár megbízottai (br. Johann Seilern kancellár, Széchényi Pál kalocsai érsek, gr. Koháry István altábornagy, gr. Sigismund Lamberg miniszter, Szirmay István, Okolicsányi Pál és Viza János c. püspök) és Rákóczi megbízottai (gr. Bercsényi Miklós tábornagy, gr. Mikes Mihály generális, Jánoki Zsigmond fejedelmi tanácsos és Ráday Pál fejedelmi titkár) közt. A tárgyaláson közvetítőként résztvevő Hamel Bruyninx bécsi holland és George Stepney bécsi angol követ is.
 31.: Rákóczi Vihnyéről visszatér a táborba, Ipolyságra. — Gr. Hercul de Montecuccoli császári ezredes szabad elvonulásra feladja Kassát a kurucoknak.
- November 2.: Rákóczi megindul hadaival Ipolyságról Érsekújvár alá.
 8—16.: Érsekújvár kuruc ostroma.
 16.: Bottyán János generális csapatai a várban szolgáló magyar hajdúk segítségével, éjjeli rohammal elfoglalják Érsekújvár várát.
 18.: Rákóczi bevonul Érsekújvárba.
 21.: Rákóczinak Érsekújvárt kelt kiáltványa a keresztény fejedelmekhez és a világ népeihez. (Tájékoztatja őket a császárral folytatott békétárgyalások meghiúsulásának okairól.)
 22.: Rákóczi Érsekújvárból Lipótvár ostromára indul. (Útjának állomásai: 22-én Tornóc; 24—26-án Sente; 27-én Lipótvár; 28-tól dec. 3-án Galgóc.)
- 28.—dec. 3.: Lipótvár kuruc ostroma.
- December 1.: De Wilson császári ezredes szabad elvonulásra feladja Eperjes városát a kurucoknak.
 4.: Rákóczi — arra a hírrre, hogy Heister császári tábornagy seregével Lipótvár felmentésére indult — abbahagyja a vár ostromát és a fölmentő sereg elé indul.
 20.: Rákóczi Forgách Simon tábornagyot kinevezi az erdélyi hadak főparancsnokává.
 26.: Rákóczi csatát veszít Nagyszombatnál Heister császári tábornagy ellen. (Mindkét sereg létszáma 19—20 000 fő, de míg a kurucoknak 6 ágyújuk van, a császáriaknak 24.)
 27.: Rákóczi Mocsonokon, Nagykéren át Lévára megy, s 30-tól 1705. jan. 7-ig ott marad.

KOMJÁTHY MIKLÓS

Történelem és kronológia

Kronológián két fogalmat értünk, ill. a kronológia szóval a történettudománynak két, egymáshoz nem is szorosan kapcsolódó részét jelöljük. Kronológia a történelmi segédtudományoknak (forrástudományoknak) egyik ága (ebben az értelemben magyar neve is van, kortan), amely a tudatunktól független, irracionális idő valamiképpen való meghatározásának módszereivel, a mérhetetlen idő mérhető elemekre bontásával foglalkozik, ill. különböző korok, kultúrkörök időmeghatározásait igyekszik a ma szokásos keltezési mód szerint megadni. Itt és most nincs helye és értelme kitérni annak az évezredes folyamatnak ismertetésére, amelynek során a hozzávetőleges időmeghatározásokból, események egymáshoz viszonyításából (a tatárjárás előtt, Mátyás király halála óta, a nagy pestisjárvány idején stb. . .) a gyakorlati igényeknek pontos csillagászati megfigyelések és következtetések alapján történő kielégítéseképpen megszületett az idő racionális meghatározásának mai módja. De arra sem, hogy a régesrég múlt, hogy úgy mondjuk, kronológiai előtti korok történéseinek időbeli rögzítéséhez ma már a történelemtől oly távol eső tudományok, mint pl. az atomfizika, sugárzástan stb. segítségét is igénybe veszik.

A mindennapi nyelvhasználatban, ill. tágabb értelemben kronológián a történelem eseményeinek időrendi felsorolását értjük. Ennek a fajta kronológiának, ahogy Benda Kálmán mondja

tervtanulmányában, „célja az, hogy a történelem egy korszakát, vagy fejezetét, esetleg annak egészét, az események időrendjében, kézikönyvszerűen mutassa be (1. l.) Előljáróban Benda áttekinti a hazai és a külföldi történettudomány jelentősebb kronológiai munkáit. A Gunst Péter szerkesztette „Magyar történelmi kronológiát” ismertette, módszerét bírálva, a kronológiai összeállítások problematikájának lényegét érinti.

Amit mindennapi életünk során térben és időben élünk át, annak tudatosulását, ismeretanyagunkban elhelyezését a múltra vonatkozóan a térkép és a kronológia teszi lehetővé. Azoknak, mint pl. a gyerekeknek és az egyszerű embereknek tudatában, akik nem képesek oly mérvű absztrakcióra, hogy e segédeszközökkel a maguk számára „élővé” tudják tenni a multat, két, összefüggéstelen világgá esik szét a múlt és a jelen. Az idő abszolút fogalom, független tudatunktól, képzetvilágunktól. Jelentős mennyiségű élményanyag és kulturáltság, közelebbről történelmi műveltség kell ahhoz, hogy eseményeket, eseménysorokat az idő folyásában s azon belül egymáshoz való viszonyukban el tudjunk helyezni.

Történelem, a múlt eseményeinek elbeszélése időbeli tájékozódás nélkül elképzelhetetlen. Az időbeliség elengedhetetlen eleme a történelemnek. A kronológia a történelem váza, szerkezete, kerete. A Gunst-féle kronológia szerkesztőinek — idézi Benda (4. l.) — „külön problémát okozott, hogy egy alapvetően kronológiai szemléletű munkában . . . hogyan tudják beilleszteni a gazdasági, társadalmi fejlődésnek sokszor semmiféle kronológiai felsoroláshoz nem köthető mozzanatait”. Számba vévén a jelentősebb, külföldi kronológiák módszerét és szemléletét is, Benda arra a meggyőződésre jut, hogy „a kronológia feladata nem az, hogy a jelenségek közötti ok és okozati kapcsolatokra rámutasson, még kevésbé az, hogy a fejlődés nagy vonalait kibontsa és feltárja”. A kronológia eseményekről . . . ad számot szigorú időrendben. A kronológiát az üti fel és használja, aki az események pontos idejére . . . keres megbízható adatokat” (9. l.). Benda érvelése meggyőző s a célszerűség, a gyakorlati használhatóság szempontjából teljesen helytálló is.

Ez a szemlélet azonban a történelemtől szinte elszakítva nézi a kronológiát. Mintha megfelelne az, hogy a kronológiának csak a történelemmel szerves összefüggésben van értelme. Szemléletének, módszerének alapja az egyszeri időponthoz köthető események megragadása. De vajon a történelemnek minden lényeges eseménye, minden döntő tényezője köthető-e egyszeri időponthoz? Vajon annak következtében, hogy csak az egy időponthoz köthető eseményeket vesszük számba, nem sikkad-e el a történelemnek, amelynek a kronológia csupán kiegészítője, támasza, éppen a lényege?

Benda elveti a periodizációt s alighanem helyesen. Hisz a korszakhatárok, amelyek sajátos fejlődési egységeket fognak össze, nagyonyis esetlegesek s az egyszeri időpontok, amelyekkel e határokat jelöljük, nem egyszer önkényesek. (A középkor végének s az újkor elejének meghatározása 1492-ben, bármennyire is meggyökerezett, csak szükségmegoldás.) Eseménysorok egy esztendőhöz súrítsa téves képzeteket is kelthet.

Minél közelebb jutunk a mához, annál részletesebbek dátumaink. Az ősidők évezredeit, évszázadait az ókor történetének kronológiájában kezdik felváltani az évek, hónapok, néha már a napok is. Napnál kisebb időegységet a kronológiák nemigen szoktak megadni. Egy gyilkosság; amely néhány másodperc műve, éppen úgy egy naphoz kötődik, mint az esetleg órákig tartó ütközet.

A kronológia elsődleges célja valóban az, hogy az ember rövid úton meggyőződjék egy-egy esemény, vagy eseménysor pontos dátumáról. De a módszer, hogy egyszeri dátumokhoz köthető eseményekről adjon számot, nem károsítja-e, mint fentebb már feltettem a kérdést, azt, aminek csak támasza, segítője a kronológia, magát a történelmet, a helyes történet szemléletet? Persze, nagyonyis kérdéses, feladata-e a szokványos kronológiának az időérzék, a történelmi érzék fejlesztése? E kérdésre próbálunk kerülő úton válaszolni. A kronológia ne rontsa meg az átlagolvasó időérzékét, sőt, ha lehet, segítse a távlatok helyes megítélésében, időbeliség és okság kapcsolatának a valóságot megközelítő felismerésében.

Az ember óhatatlanul a maga korának, a maga életének szokványos szemszögéből nézi a

régmúltat is. Arra nemigen gondol, hogy időbeliség és okság között századokkal ezelőtt nem mindig az volt az összefüggés, mint ma. Az események egyidejű tudomásulvételének, élmények egyszerre együtt átélésének napjainkban, a technika, főképp a híradástechnika fejlettségének századában szinte korlátlanok a lehetőségei. Bizonyos, hogy régimúlt idők történéseiről olvasva, igen kevesen kapcsolnak át egy, a mienktől gyökeréig különböző világba, s aligha gondolnak arra, hogy a napi események korántsem úgy torlódtak a technikátlan világ emberének tudatában, mint torlódnak a mienkben. Ismeretes, hogy az 1849. augusztus 13-i, világosi fegyverletétel híre csak négy nappal később, 17-én késő délután érkezett meg Bécsbe. Akkor, amikor a császári minisztertanács előző nap, mit sem sejtve a három nappal előbbi eseményről, az olasz felkelőknek adott „Generalpardon” szellemében csaknem teljes büntetlenséget biztosított már a magyar szabadságharc résztvevőinek. A 17-én este felé érkezett hír hatására azonban a 20-án tartott koronatanács nem törődve korábbi döntésével, meghozta azokat a határozatokat, amelyek szabad folyást engedtek a véres megtorlásnak.*

Ez csupán egyetlen, ezer más eset közül kiragadott példa annak illusztrálására, hogy az időbeli egymásutánosság korántsem azonos minden esetben ok és okozat egymásutánosságával, ill., hogy az egyirányú, megfordíthatatlan időben a fejlődés egyes állomásainak sorrendjét nem egyszer meg kell bontanunk, ha az oksági összefüggésekre kívánunk rávilágítani. Persze, időbeli és oksági egymásután divergenciája voltaképp látszólagos. A világosi fegyverletétellel kapcsolatos események összefüggéseinek mérlegelésénél például bele kell kalkulálnunk a híradástechnika akkori fejlettségét, ill. fejletlenségét is.

A kronológiáknak, nézetem szerint, akár bevezető fejezet keretében, akár századonként, vagy sorsdöntő események felelevenítése alkalmán, esetleg a technikai fejlődés egy-egy ugrópontján figyelmeztetniük kellene az olvasókat, hogy ne a maguk korának időélményével közeledjenek elmúlt századok időadataihoz. Aligha állna ellentétben a kronológiának, mint afféle vademecumnak, amelyet csak esetről-esetre ütünk fel, lényegével, célkitűzésével, ha előljáróban röviden szólna arról, hogy miképp formálódott évezredek során az emberiség időszemlélete. Ennek kapcsán megemlíthetné, hogy az időpontok mai, racionális, metrikus, kvantitatív meghatározása mellett is még hány, de hány alkalommal jelöljük csak hozzávetőlegesen, kvalitatíve különböző események idejét. A mienktől eltérő időszemlélet illusztrálása céljából utalhatna arra is, mennyire nem volt véletlen, hogy oklevelezésünk első századaiban mily sok a csak évvel datált, vagy éppen datálatlan oklevél. A középkor, de részben a későbbi századok időszemléletét jól világítanak meg Árpádházi Margit boldoggáavatási jegyzőkönyvének időmeghatározásai. Jó szolgálatot tenne az emberi emlékezethatár (két nemzedék, 70 esztendő) időről-időre történő felelevenítése is. (Egyáltalán élhetnének a kronológiák a nemzedék-fogalommal. Például efféle összefüggésben: mikor halt ki az a nemzedék, amelynek még személyes élménye volt a Rákóczi-szabadságharc? stb. . .) Az emlékezethatár emlékezetben tartása arra is jó, hogy az olvasó igyekezzék magában élővé tenni a holtta vált multat, gondolván többek között arra, hogy a ma már semmiféle emóciót ki nem váltó eseményekre valaha épp úgy reagáltak, emlékeztek, mint reagál, emlékezik a mai kor embere a maga életének történéseire.

Szerét lehetne ejteni annak is, hogy a kronológia valami módon helyezze el az időben a napi dátumokhoz, sőt egy-egy esztendőhöz nem köthető eseményeket, folyamatokat is. Hiszen „esemény” a társadalmi osztályok bomlása, a technika haladása, energiaforrások feltárása stb. . . is. E tekintetben, emlékeztetve a világosi fegyverletétellel kapcsolatban mondottakra, hajlok a Gunst-féle megoldás esetleges megújítása felé. Hadd ismétljem meg azt a nézetemet, hogy a kronológiának is szolgálnia kell a helyes történet szemlélet alakítását. Ezért például az említett

* *Andics Erzsébet*: Ismeretlen adatok a világosi fegyverletétel kérdéséhez. Akad. Közl. XIV. köt. 3. sz. 207–220. Ezzel kapcsolatban írásbeliség, ügyintézés és technika viszonyáról *Komjáthy Miklós*: Az UNESCO budapesti írástörténeti kiállítása. Levélt. Közlemények, XXXVI. évf. 339–343.

dolgokon túl tudatosítania kellene az olvasókban azt, hogy a modern kor eseménygazdagsága megtévesztően hat az időtartamok megítélése tekintetében. Az ember könnyen válik hajlamossá a különféle időadatok (nap, év, évszázad, évezred) aránytalan szemlélésére. Történelem és kronológia akkor marad egészséges kapcsolatban, a kronológia akkor járul hozzá a helyes történeti érzék fejlesztéséhez, ha nem feledkezik meg az abszolút, egyetemes és a szubjektív idő összefüggéseiről, a „kitöltött időszak törvényéről”, arról, miképp tűnnek hosszabbnak, rövidebbnek az eseményekben gazdag és az eseményekben szegény korszakok.

GUNST PÉTER

A történelmi kronológiáról

Személyes élménnyel szeretném kezdeni. Amikor 13 éves koromban a kezembe került (örököltem) a Marczali Henrik által szerkesztett tizenkétkötetes világtörténet, s annak átolvasása után úgy döntöttem, történész leszek, az első nagy élmény viharai után éveken át rendszeresen kronológiai táblázatok készítésével foglalkoztam. A legtöbb európai uralkodóház családfái és az uralkodók kronológiái mellett a kisebb szerepet játszó, de azért számításbajövő grófi és hercegi családokra vonatkozó adatok mellett rendre gyűjtöttem az általános történeti adatokat is, főleg hadjáratok, politikai események lehető pontos dátumait. Hetekbe került pl., amíg megközelítő teljességgel összeállíthattam a mongol uralkodók jegyzékét 1648-ig, — hogy csupán gyűjteményem egyik számomra legértékesebb darabját említsem. E munka (dehogy munka, inkább hatalmas szellemi élvezet) során ismerkedtem meg a kutatás technikájával, ragadott meg a Széchényi Könyvtár atmoszférája, s vert mind erősebb gyökeret bennem az a meggyőződés, hogy életemet így vagy úgy a történelemmel kell eljegyeznem.

Magától értetődik, hogy életemnek ez az alapélménye merült fel azonnal emlékezetemben, amikor kézhez kaptam Benda Kálmán vitaindító tanulmányát, azzal a javaslattal, hogy én is szóljak hozzá a kérdéshez. S talán nem haszontalanul. Hozzásegíthet ugyanis ahhoz, hogy az alapkérdést tisztázhassuk: kinek a számára készül a „Magyarország történelmi kronológiája”? Nem hiszem, hogy a szakemberek, vagyis a kutató történészek számára. Bizonyos speciális esetekben elképzelhető, hogy a kronológia a szakemberek szemében is fontossá válhat (elsősorban kronológiaiilag tisztázatlan vagy valamilyen okból tisztázandó eseménysorozat nyommonkövetése során), amiként vannak a történettudománynak olyan ágazatai, amelyekben a kronológia alapvető szerepet játszhat (elsősorban az ókori történet egyes szakaszainál), de egy Magyarország történelmi kronológiája esetében ennek csupán másodlagos jelentősége lehet. Annak olvasói, használói elsősorban történelemtanárok, egyetemi hallgatók lesznek, valamint az érdeklődő olvasók sohasem lebecsülendő népes tábora, amelybe nemcsak a művelt értelmiség típusa tartozik, hanem remélhetőleg korántsem csekély számban a középiskolások széles tábora is. Lehetséges persze, hogy alkalmanként kutató történészek is kézbe veszik majd, s belelapoznak, de elsősorban akkor, amikor nem speciális kutatási területükre vonatkozóan kívánnak majd kikeresni egy-egy évszámot, eseményt, — ebben az esetben azonban ők is a „laikusok” előbb felsorolt népes táborába tartoznak.

Ennek azért van bizonyos jelentősége, mert így nyilvánvalóvá válik, hogy a történelmi kronológia is alá van vetve mindazoknak a szempontoknak, amelyeknek egyébként bármilyen más tudományos vagy ismeretterjesztő munka is. Azaz, a történelmi kronológia esetében is alapvető az a kérdés, milyen történetfelfogást sugall olvasói számára. Benda Kálmán joggal emeli ki, hogy Kerékgyártó Árpád munkája a szerző politikai és történelemfelfogását kívánja népszerűsíteni. Igaza van ebben, én csupán azzal egészítem ki, hogy ez nem is lehetne másképpen. S nemcsak akkor nem lehet másképpen, ha magyarázunk vagy értékeljük az eseményeket a tények száraz felsorolása helyett. Akkor sincs másképpen, amikor a kronológia összeállítója válogat az anyagban,

s bizonyos tényeket kihagyásra ítél, másokat pedig felvesz a kronológiába. Még a legszárazabb adatfelsorolás esetében is van mód nemcsak a történelemfelfogás tükröztetésére, arra, hogy azt elfogadtassuk a munka használójával, hanem érzelmek továbbítására, az olvasóban történő erősítésére (vagy ellenkezőleg, annak visszaszorítására) is. Gondolok itt arra, hogy a nyelv nemcsak a gondolatok közlésére, hanem érzelmekére is alkalmas, s így számos lehetőség kínálkozik az érzelmi állásfoglalásra is, — mondjuk a harcoló felek egyike vagy másika javára.

A történelmi kronológia tehát nem csupán adatokat közöl (vagy nem közöl) az olvasóval, hanem mint minden történettudományi írásmű, egyúttal hozzájárul a történelmi tudat formálásához, alakításához, hasonlóképpen az olyan munkákhoz, mint — mondjuk — a tízkötetes Magyarország története. Mint kézikönyv, legalább annyira maradandó nyomot hagy az olvasóban, mint az említett tízkötetes mű. Éppen ezért kell mérlegelni mindazt, ami befolyásolhatja ezt a hatást.

Ebből a szempontból elsősorban a „mit közöljön?”, valamint a „hogyan közölje?” kérdései azok, amelyeket tüzetesebben érdemes szemügyre venni. Benda Kálmánnak azzal a javaslatával, hogy a „Magyarország történelmi kronológiája” a teljes magyar vonatkozású tényanyagot ölelje fel, messzemenően egyetértek. Magától értetődik, hogy ebbe beleérttem a Kárpátmedence honfoglalás előtti történetét is (természetesen a magyar anyagtól elkülönítve), amiként a magyar nép őstörténetének kronológiailag megfogható eseményeit is. Ugyancsak természetes számomra, hogy a kronológia adatait a korabeli Magyarország egészére kiterjeszti, valamint a határokon túl történt magyar vonatkozású eseményekre is (ideértve természetesen a különféle politikai emigrációk eseményeit is). Határesetnek érzem viszont bizonyos, másodlagosan magyar vonatkozású események felvételét (vagy kihagyását). Gondolok pl. azokra a maguknak nevet szerzett magyarokra, akik az elmúlt évszázadok során külföldi egyetemeken tanultak, s nem tevékenykedtek itthon (szükséges példaként említhetem meg a prágai egyetemen tanuló huszita magyarok közül azokat, akik itthon nem tevékenykedtek, vagy pl. az utóbbi évtizedek egyik olyan világnagyságát, mint Gábor Dénest, aki eredményeit nem itthon érte el, s így azok véleményem szerint — függetlenül attól, hogy létrehozójukat később a Magyar Tudományos Akadémia kültagjává választotta — nem tartoznak a magyar történethez), de a problémának persze számos más vonatkozása is felmerülhet (volgai magyarok stb.).

Számos egyedi körülményt kell ilyen esetekben mérlegelni, bár az elvi alapnak véleményem szerint annak kell lennie, hogy nem a származás, a születési hely, hanem az számít, milyen mértékben épül, kötődik egy-egy jelenség Magyarországhoz, annak történetéhez. Ebből az aspektusból tekintve természetesnek érzem, hogy Horvátország, vagy a mai Jugoszlávia más területei, de a román fejedelemségek, Ausztria vagy a Német Birodalom egyes tartományai, Csehország, Lengyelország stb. területén lejátshódott események is említést nyernek, amennyiben összefüggenek a magyar történelemmel (hadjáratok stb.), amint azt is, hogy esetenként távoli területek eseményei is helyet kaphatnak a magyar történeti anyagban (pl. II. András kereszteshadjárata).

Ugyanígy elkerülhetetlennek látszik számomra az is, hogy a kronológiának a történeti fejlődés teljességét kell bemutatnia, attól függetlenül, hogy ez a kivitelezés során milyen nehézségeket jelent. Éppen, mert a kronológia is történelmi tudatformáló munka, elengedhetetlen, hogy a gazdaság, a társadalom, a kultúra stb. jelenségei is szerepeljenek benne a szokványos politikatörténeti adatokon kívül. Úgy gondolom, ez ma már olyan követelmény, amellyel a legtöbben egyetértenek.

Sokkal bonyolultabb téma annak megítélése, hogy a nem magyar vonatkozású történeti anyagból mit (s részben az is, hogyan) közöljünk. Benda Kálmán javaslatának lényege az, hogy a szomszédos országok stb., egyezőval az európai történet eseményei csak akkor kerüljenek be a kronológiába, ha hatással voltak Magyarországra történetére. Ez elfogadható elvi alap, hiszen nem világtörténeti kronológiáról van itt szó, — de aligha egyszerűsíti le nehézségeinket. Annak megítélése, mi tartozik ebbe a keretbe, ugyanis korántsem könnyű. Hogy mennyire nem az, arra illusztrációként hadd utaljak Benda Kálmán javaslatára és a minta-fejezetekre. Nyilván helyes, kövendő példaként áll a szöveg 12. lapján a következő szöveg: „(Pl. 1790. aug. 6.: a júl. 27-i

reichenbachi porosz–osztrák szerződés hírére a magyar országgyűlés elhatározza, hogy . . .)”. Ezzel dokumentálja, hogy *a*) elsősorban a magyar történetre gyakorolt hatás az érdekes a nem magyarországi eseménynél, *s b*) egyúttal a megoldás technikájára is javaslatot tesz. Eddig minden rendben is van, ugyanakkor azonban feltűnő, hogy az 1704. év eseményeinek tárgyalását tartalmazó mintában egy az egész Rákóczi-féle felkelés alapproblémáját megvilágító nemzetközi esemény, a höchstädti ütközet dátuma (1704. aug. 13.) nem szerepel, holott a mintában több utalás is történik a kuruc és bajor-francia seregek közötti egyesülés szükségességére, tehát nem csupán általános összefüggésről lehetne szó, hanem egészen konkrét utalásról is, még akkor is, ha a höchstädti ütközet a kurucok szempontjából nem lett volna stratégiai fontosságú. A példát csak azért említem, hogy ne tűnjék triviálisnak az egyébként könnyen annak tetsző kérdés: tulajdonképpen van-e határa (s ha igen, hol van ez a határ?) a nemzetközi események bemutatásának, felvételének a kronológiába (természetesen abban a formában, amint azt Benda Kálmán javasolja). Nyilvánvaló, hogy nem csupán egy olyan „idegen” eseménynek, mint a höchstädti csata, kell felvételt nyernie a kronológiába, hanem olyannak is, mint — mondjuk — a spanyol örökösödési háború kiterése, amelyik nélkül nehéz lenne megvilágítani a Rákóczi-felkelés objektív helyét és szerepét, kibontakozásának körülményeit. Ha ettől eltekintünk, rendkívül leszűkítjük az olvasó horizontját, s megint csak a szubjektív körülményeket emeljük ki a történelemből, vagy legalábbis annak kiemeléséhez járulunk objektíve hozzá.

Van azután egy másik szempont is: vajon mennyiben engedhető meg, hogy a kronológia használója minden tágabb nemzetközi kitekintés, összehasonlítás nélkül kapja kézhez a magyar történet adatait. Mihez viszonyítson? Mivel hasonlítson össze? Tudom, hogy a viszonyítás és összehasonlítás nem, vagy nem elsősorban kronológiai feladat, mégsem hiszem, hogy a magyar történelmi kronológia — nem csupán alapvető, s semmiképpen sem kikerülhető — általános történeti események bemutatása nélkül hasznos lenne. A történetfelfogás változik, az igények ma már talán mások, mint voltak néhány évtizeddel korábban. Talán a mintaként felsorolt nemzeti kronológiákat sem akként készítenék szerzőik ma, mint évtizedekkel korábban.

Mégis, mit kell tartalmaznia mindenképpen a nem magyarországi események közül a történelmi kronológiának? A nagy általános, s az eddigiekből talán nyilvánvaló adatokon kívül mindenképpen a szűkebb környezetre vonatkozó olyan adatokat, amelyek a magyar történet jobb megvilágításához az olvasót hozzásegíthetik. Hogy konkrét javaslatot is tegyek, 1526 után pl. mindenképpen a Habsburg birodalom (vagy V. Károly leköszönése után az osztrák ág) országai történeti fejlődésének főbb mozzanatait, elsősorban persze a magyar vonatkozásúakat, de azokat is, amelyek látszólag talán távol esnek ettől. Megintcsak konkrét példával világítva mondandómat: ha az olvasó tudja, hogy melyik Habsburg uralkodót mikor koronázták utoljára cseh királlyá, jobban megérti a magyar történelem néhány sajátosságát, s talán II. József egységesítő törekvéseit is, míg viszont ha megtudja, hogy — évszázados hagyománnyal szemben — II. Lipót viszont cseh királlyá koronáztatta magát, talán jobban érzékeli a birodalomnak azt a válságát, amelyben a Habsburgoknak II. József után kormányozniuk kellett, s egyúttal jobban el tudja helyezni a magyarországi mozgalmakat, eseményeket is ebben a térben. De ez csak egy példa a sok közül, s kultúrtörténeti, valamint más vonatkozásban is számossal lehetne kiegészíteni. (Nem feltétlenül szükséges felvenni az adatok közé, de jellemző lehet, hogy mikor épült a prágai Belvedere. Függetlenül attól, hogy egy művészettörténetileg igen jelentős épületről van szó, jellemző az is, hogy a Habsburg uralkodónak, mint cseh királynak, mire volt pénze, s mint magyar királynak vagy osztrák hercegnek, mire nem volt).

S persze mindenképpen tartalmaznia kell a kronológiának olyan világtörténeti jelentőségű adatokat, amelyeknek ismerete nélkül az olvasó nem tudná megfelelőképpen elhelyezni, ha úgy tetszik, „értékelni” a magyar történelmi adatokat. S itt nemesak azokra a nyilvánvaló eseményekre gondolok, mint — mondjuk — az angol, a francia forradalom, az orosz forradalom, amelyek tehát korszakjelzőek, hanem azokra a nagyobb horderejű eseményekre is, amelyek Európának abban a régiójában, amelybe Magyarország is tartozik, jelentősebben éreztették hatásukat.

Ez persze korántsem könnyen szorítható keretek közé, — de megfelelő szerkesztői gyakorlattal és szakmai ismeretekkel rendelkező történészek számára mégsem jelent megoldhatatlan feladatokat.

Magától értetődik viszont, hogy ha az egyetemes emberi fejlődés bizonyos mennyiségű tényanyagát a magyar történelem kronológiájának is tartalmaznia kell, abban az esetben ezeknek az adatoknak az összeállítását nem lehet csupán a politikai életre korlátozni. Miként a magyar történelem terén a kronológiának tartalmaznia kell a gazdaság, a társadalom, a kultúra és a tudomány minden fontosabb, kronológiailag megfogható jelenségét, akként az egyetemes történet tekintetében sem lehet ettől eltekinteni. Az ilyen adatok nélkül az olvasó megintcsak képtelen lenne elhelyezni a hasonló magyar jelenségeket az emberi fejlődés menetében. Ennek a feladatnak a megoldása sem annyira nehéz, mint amilyennek az igény megfogalmazásának pillanatában talán tetszik. A szükséges és a lehetséges közötti egészséges, józan kompromisszummal minden további nélkül megoldható. A kultúra, a művészet, az irodalom stb. magyarországi eredményei azonban a megfelelő kronológiai összehasonlítási lehetőség nélkül ugyanúgy a levegőben lógnának, mint az összes többi adat.

A „hogyan közölni” kérdése olyan szorosan összefügg a „mit közölni” kérdésével, hogy a fenti megfontolásokból logikusan következik az előzőre adandó válasz. A legideálisabb megoldás minden valószínűség szerint a párhuzamos adatközlés lenne, azaz a táblázatos módszer. Ebben párhuzamosan lehetne futtatni az adatsorokat, az egyikben a politikai történet eseményeit, a másikban a gazdasági és társadalmi fejlődésre vonatkozó adatsorokat, egy harmadikban pedig a kulturális témájú adatokat. Az egyetemes történeti adatok esetében elég lenne csupán két oszlop, a politikai, diplomáciai s efféle események, valamint a kulturális adatok számára.

Ez a megoldás az első oszlop kivételével mindegyik másikat természetesen elég lazává teszi. Az persze egyáltalában nem lenne baj, hiszen nagyon jó lehetőséget nyújtana ahhoz, hogy a másik négy oszlop közül legalább kettőben megfelelő módon részletezhessük mondanivalónkat. Egy konkrét példát: az első rovatban megemlítjük a Mária Terézia által végrehajtott úrbérrendezést, mint a politikatörténet prominens eseményét, míg a másik rovatban részletesen közölhetjük a jobbágytársadalom korabeli megoszlására vonatkozó adatokat. Vagy az első rovatban megemlítjük a II. József alatt végrehajtott népszámlálást, a másik rovatban viszont a népszámlálás adatai alapján részletezzük Magyarország lakosságának megoszlását különféle szempontok szerint, az egyetemes történeti oszlopban pedig megadhatjuk különféle európai országok hasonló adatait a megközelítő időszakból. Ezt a módszert azután pl. az összes modern népszámlálásnál követni lehetne. Így egy-egy esemény esetleg több rovatban is szerepelhetne, anélkül, hogy szükségszerűen komolyabb fejtörést okozna, melyik oszlopban helyezzük el őket. Ami pedig a döntések vitathatóságát illeti, a párhuzamos oszlopokban történő adatközlés ezt a kérdést is feloldhatja, hiszen — mondjuk — a türelmi rendelet a politikai fejezetbe kerülhetne, de a kulturális oszlopban is jelentkeznek következményei, — míg a másik példa, a vámrendelet esetében ennél egyszerűbb a helyzet, lévén az elsősorban gazdaságpolitikai döntés, s így megítélésem szerint mindenképpen a politikához tartozik. Hatása azonban, konkrét gazdasági következményei természetesen a gazdasági oszlopban nyerhetnének említést. Mindez — megítélésem szerint — a párhuzamos oszlopokban történő adatközlés mellett szól. Amit *technikai* ellenvetésként lehet említeni, azzal véleményem szerint nem érdemes érdemben foglalkozni, hiszen az, hogy papírigényes ez a megoldás, vagy az, hogy egyes oszlopok lazábban tartalmaznák az anyagot, igazán nem érdemi ellenvetések.

Sokkal több megfontolást igényel azonban egy másik technikai, vagy legalábbis első pillantásra annak tetsző probléma, nevezetesen az, hogyan fogalmazzuk meg a kronológiába kerülő adatokat. E tekintetben elsősorban a Benda Kálmán által bemutatott minta-évek gondolkodtatnak el. Ha ugyanis olyan részletességgel közöljük az anyagot, amint azt a javaslat szándékoznék, feltétlenül meggondolandó, hogy a leíró részeket a kor megszövegezésében kell-e visszaadnunk. Néhány példát említek. Egy-egy országgyűlés, részgyűlés vagy más politikai összejövetel határozatai természetesen a kornak megfelelő nemesi ideológia alapján nyerték el végső formájukat, ezeknek a formáknak az átvétele azonban korántsem minden esetben sugall a mai olvasónak meg-

felelő történet szemléletet. Nagyon is meggondolandó tehát, hogy ez a közlési mód helyes-e, korszerű történet szemléletet nyújt-e az olvasónak (félreértések elkerülése végett: ha az eredeti megfogalmazásokat közlőnk, azok is sugallnak valamiféle történet szemléletet, attól függetlenül, hogy kívánjuk-e ezt, vagy sem!). Amiként ha saját szavainkkal fogalmazunk, ugyancsak óvatos megfontolást kíván egyes kifejezéseknek a megválasztása, éppen az egyes szavakhoz fűződő, fentebb már említett érzelmi töltés miatt is.

Egy kronológia összeállítása természetesen számos egyéb, elsősorban technikai természetű problémát is felvet. Ezeknek megoldására azonban egy ilyen hozzászólás keretében nem lehet vállalkozni, de ez nem is az ilyenféle írások feladata. Mindenesetre alapvető szempontnak kell lennie az egységességnek, a lehetőleg egységes adatfelvételnek (hogy pl. a miniszterelnökök, azaz a kormányok kinevezése, vagy távoztása azonos szempontok, vagyis a kinevezés, vagy a parlamenti jóváhagyás dátumához kötődjék egységesen, — hogy különböző naptárreformok következményeinek érvényesítéséről ne is beszéljek). Az ilyen egységes adatközlés tulajdonképpen a minél kisebb részekre tördelést igényelné, azt, hogy a kiadványt minél kevesebben szerkesszék.

BALOGH SÁNDOR

Tudásszint és történelmi kronológia

Magyarország történelmi kronológiája — megjelenése után — minden bizonnyal az egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb ilyen tárgyú — és a szó tágabb értelemben vett tankönyv jellegű — segédeszköze lesz a történelem szakos egyetemi és főiskolai hallgatóknak. A kronológia célkitűzésének megfogalmazásánál, funkciójának és jellegének a meghatározásánál azonban még sem az ő igényeikből, s különösen nem történelmi ismereteik már adott színvonalából, hanem alapvetően a tudományos intézeti kutatók, egyetemi és főiskolai oktatók, levéltárosok és szakkönyvtárosok, közép- és általános iskolai történelem tanárok szükségleteiből indulnák ki. Ezek a szükségletek sem teljesen azonosak ugyan a kronológiát illetően, de van egy nagyon lényeges közös jellemzőjük, az ti., hogy a magyar történelemre vonatkozó ismereteik nagyjában „egy töről” fakadnak és többé-kevésbé reálisan megállapítható történelmi tudásszintjük alsó határa is. Ennek jelentőségét aligha szabad lebecsülni a kronológia anyagának az összeállításánál és az adatok közlésénél. Az előbb említettek szempontjából a nemzeti kronológia — más-más irányú és jellegű tevékenységük dacára — valóban elsősorban emlékeztető, vagy legalábbis annak kellene lennie. Nem egészen ugyanez a helyzet viszont az egyetemi és főiskolai történelem szakos hallgatókkal, akik várhatóan főként történelmi ismereteik megszilárdítása és fejlesztése céljából forgatják, illetőleg forgathatják a kronológia lapjait. A nemzeti kronológia természetesen tematikailag és módszertanilag is befolyásolja majd azokat a speciális kronológiákat, amelyekre a jövő történészeinek, történelem szakos tanárainak még változatlanul szükségük van, helyesebben lehet a jobb felkészülésük érdekében. A kronológiát igénylők és hasznosítók köre ezzel feltehetően még korántsem merül ki. Nem kevesen lehetnek, pontosabban vannak — a legkülönbözőbb foglalkozású emberek között — ugyanis olyanok, akik a magyar történelem kérdései iránt komolyabban érdeklődnek, történelmi ismereteik ébrentartására és bővítésére töreksenek. Esetleg azért, mert a történelmi tájékozottság hasznos, sőt olykor nélkülözhetetlen „segítőtársa” hivatásszerű tevékenységüknek is. A többség azonban valószínűleg nem ilyen okból, hanem egyszerűen a műveltségi, illetőleg művelődési igényéből kifolyólag érdeklődik a történeti kiadványok, s ezen belül a kronológiák iránt. Ha ez egyébként nem így volna, nehezen tudnánk megmagyarázni azt a jelenséget, hogy hovatovább a kronológiák a legkülönbözőbb tárgyú és műfajú történeti — és gyakran nemcsak történeti — munkák mellékletének úgyszólván az állandó tartozékai. De ezzel együtt is a nemzeti kronológia a történelem iránt „csak” érdeklődő réteg, pontosabban rétegek igényeit szintén csu-

pán a fentebbiekben már körvonalazott „csoport” szükségletein belül és a színvonalán elégítheti ki. Nem utolsósorban azért, mert történelmi tudásuk színvonala, valamint állandóan alakuló és változó érdeklődésük iránya és tartalma még megközelíthetően pontosan sem állapítható meg. Ez persze nem jelenti azt, hogy a nemzeti kronológia ne lehetne vagy nem volna e sajátos történelmi érdeklődés, illetőleg az azt kielégíteni hivatott speciális kronológiák alapja, bázisa. Ezenkívül természetesen az is feltételezhető, hogy egyeseket éppen a nemzeti kronológiával való megismerkedés ösztönöz majd a történelmi valóság sokoldalúbb és mélyebb megismerésére.

Már csak azért is feltétlenül szükséges — amennyire ez lehetséges — világos és egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy kinek vagy kiknek a részére készül Magyarország történelmi kronológiája, mert enélkül nagyon nehéz megnyugtató módon tisztázni az elkerülhetetlenül felmerülő műfaji problémákat. Én, s ezt szeretném nyomban leszögezni, a kronológiát műfajilag „szuverén” történeti alkotásnak tekintem. Másszóval igen ügyelnék arra, hogy a monográfia, tanulmány, kézikönyv, dokumentumgyűjtemény, lexikon stb., illetőleg a kronológia műfajának határvonalai el ne mosódjanak, össze ne keveredjenek egymással. Hiszen a kronológiának, mint történeti műfajnak többek között éppen az adja meg az önálló létjogosultságát, hogy nagyrészt minden másfajta történeti alkotástól eltérő formában és módon gyűjti össze és rendszerezi a történelmi tényeket, s teszi lehetővé a velük való megismerkedést. Ennek megfelelően a kronológia nem elemezheti a történelmi folyamatokat, nem tárhatja fel azok külső és belső összefüggéseit, sőt még arra sem vállalkozhat, hogy az eseményeket részletesebben leírja és az adatokat bővebben kommentálja. Mindössze azt valósíthatja meg, illetőleg kell megvalósítania, hogy a történelmi tényeket időrendben, tömören és minden szempontból hitelesen közölje. Ily módon, aki a magyar történelemmel, az egyes korszakaival és kérdéseivel kíván valamilyen színvonalon megismerkedni, annak — az érdeklődésével és a felkészültségével összhangban — tudományos feldolgozást, kézikönyvet, ismeretterjesztő történeti irodalmat, lexikont stb. lehet és kell ajánlani, de elsőként semmiképpen sem a nemzeti történelem kronológiáját vagy egyáltalán kronológiát. A nemzeti kronológia — és tulajdonképpen bármifajta történelmi kronológia — a valóságban ugyanis mindig feltételezi a történeti tudás bizonyos meghatározott színvonalát. Abból indul ki és arra épít az anyagának a kiválogatásánál és adatainak közlésénél, a közlés módját is beleértve. Enélkül nem is lehetne felelősségteljesen állástfoglalni a mennyiség és a minőség, közelebbről az adatok és a kiegészítő magyarázatok terjedelmét és színvonalát illetően. A történelmi műveltség erősen eltérő színvonalán levő embereket nyilvánvalóan nem elégítheti ki ugyanaz a magyarázat, vagyis az azonos típusú és tartalmú kiegészítés. Hiszen az, ami az egyik embernek már felesleges volna, a másinak esetleg még túlságosan is kevés. Csak közbevetőleg jegyezném meg, hogy én kiegészítésem és magyarázatom a pusztán tényközlésen túlmenő szövegrészeket értem. Ezekre általában kétségtelenül szükség van, de a szöveggel ilyenkor is lehetőleg takarékoskodni kell. Az előbb említett ellentmondást aligha oldhatja fel a kronológiának, jelen esetben a nemzeti kronológiának történelmi korszakok — és azon belül a történettudományi ágazatok — szerinti tagolása, valamint az eléjük írt bevezető szövegek. Tekintsünk el most attól, hogy az ilyen megoldás műfajilag idegen a történelmi kronológiától. Valójában azonban kifejezetten gyakorlati szempontból sem tudunk kielégítő magyarázatot adni a szóban forgó bevezető részek vagy összefoglalók szerepeltetésére. Ha ugyanis ezek a bevezető szövegek csupán rövid és tömör, illetőleg vázlatos kifejtései akarnának lenni egy-egy korszak történetének és nem — színvonalukat és terjedelmüket tekintve is — önálló tanulmányok, akkor végsőfokon mennyivel nyújthatnak többet annál, mint ami az általános iskolai történelem tankönyvekben már egyébként is megtalálható. Azoknak a megismétlését pedig a Magyarország történelmi kronológiája aligha tekintheti feladatának, s még kevésbé fogadhatná el azt a színvonalat saját mércéjéül. Tanulmány szintű szövegek közlése esetén viszont a nemzeti kronológia nem egyszerűen csak az eredeti céljától és hivatásától térne el, hanem lényegében megszűnnék kronológia lenni. Hasonlóan a bőbeszédű magyarázatok és részletek ugyancsak mind műfajilag, s ami még ennél is fontosabb, mind a használhatóság szempontjából komoly veszélyt jelentenek a kronológiára nézve. Véleményem tehát — az előbbiekből is kitűnően — teljesen meg-

egyezik Benda Kálmán ama felfogásával, mely szerint „a mű nem oszlik korszakokra, sem tárgyi csoportokra, szerkezeti egységei a naptári esztendők, amelyeken belül az események időrendben követik egymást”.

A történetiség követelményének szigorú — és a műfaji sajátosságokat is figyelembe vevő — betartása szerintem éppen úgy vonatkozik a Magyarország történelmi kronológiájára, mint akár-melyik más történeti munkára. A mainak a történelmi tegnapi vagy a tegnapelőtti, másszóval a későbbieknek a korábbiakra való „visszavetítése” ugyanis némelykor „csak” megnehezíti, más esetekben pedig már egyenesen lehetetlenné teszi a történelmi valóság megismerését. Nem utolsósorban azért, mert az ún. visszavetítésnek történetírói módszerként való alkalmazásával a történeti alkotás torzává, sőt mi több, esetleg közönséges történeti hamisítvánnyá sülyedhet. A történetiség követelményét azonban a „visszavetítés”-nek nemcsak az átlátszó, primitív változatai sértik, hanem a nehezebben felismerhető, „finomabb” megnyilvánulásai is. Így a történelmi valóság, illetőleg a történelmi valóságban bekövetkezett változások nem kellő figyelembe vétele. Ez utóbbiak közé sorolnám természetesen azokat a történelmi fogalmakat és kategóriákat, pontosabban a használatukat is, amelyek egy-egy meghatározott kor vagy korszak termékei és jellemzői. Míg az előbbiektől alapvetően mentesnek érzem a marxista magyar történetírást, addig az utóbbiakat illetően ezt már nem merném állítani. Igaz, még ez utóbbiak sem annyira a történeti irodalomban, hanem sokkal inkább a történelmi publicisztikában és a publicisztikában jutnak kifejezésre. Ezenkívül az is elég gyakran előfordul, hogy a mások általi — és minket közvetlenül is érintő — „visszavetítés”-eket kritikátlanul, legalábbis csendesesen tudomásul vesszük. Holott az ún. visszavetítés bármelyik változatában és bármilyen formában jelentkezzék is tudományosan és etikailag egyaránt elfogadhatatlan. Mindebből a jelen esetben elsősorban azt vonnám le tanulságként, hogy a nemzeti kronológiának a történetiség követelménye szempontjából is tárgyilagosságnak és hitelesnek kell lennie.

Benda Kálmán a Magyarország történelmi kronológiája összeállításánál a követendő főbb szempontok között említi, hogy annak adatai „a mindenkori országhatárok által befogott teljes területre terjeszkednek ki”. Ha ez alatt azt érti a tervtanulmány készítője, hogy a kronológia anyagának kiválogatásánál és összeállításánál nem a mai, hanem a hajdani Magyarországot, pontosabban a mindenkori magyar állam területét kell alapul venni, akkor kétségtelenül igaza van. Ennek megfelelően helytállónak fogadom el az Erdélyre, Horvátországra és a közelebről meg nem nevezett külföldre vonatkozó és a kronológiával összefüggő megállapításait is. Nem tudom viszont fenntartás nélkül a magamévá tenni a velünk, magyarokkal egyazon állam keretén belül élt és élő népekkel és népcsoportokkal, illetőleg nemzettel vagy nemzetiségekkel kapcsolatos felfogását. Nyilvánvaló, hogy a velük való kapcsolataink — most eltekintve azok milyenségétől — általában szorosabbak, közvetlenebbek és folyamatosabbak voltak, mint a szomszédos, s különösen a távolabbi államokkal és népeikkel. Ennek a ténynek természetesen a kronológiában is teljes mértékben tükröződnie kell. Ugyanakkor nem szabad elfeledkezni arról, hogy a szlovákok, románok, szerbek stb. a magyarokkal nagyjában egyidejűleg fejlődtek nemzetté vagy nemzetiséggé a magyar államon belül. Az állam, pontosabban a saját állam valóban rendkívül fontos, de egyáltalán nem kizárólagos tényezője a nemzetté válásnak, a nemzeti fejlődésnek. Nem is beszélve arról, hogy legalábbis Közép- és Délkelet-Európában még soha nem valósult meg a történelem folyamán a nemzet és az állam földrajzilag megközelítően teljes egybeesése. Az állam szerepének és jelentőségének az eltűlése tulajdonképpen — akarva-akaratlanul is — a történelmi örökségüktől és természetes jogaitól fosztaná meg a nemzeteket, illetőleg nemzetiségeket. Ennek az elkerülése érdekében a tervezett kronológia — úgy vélem — akkor jár el helyesen, ha minden olyan lényegeset közöl, amiben a kapcsolat vagy a kölcsönhatás valamilyen formában kimutatható, de messzemenően tiszteletben tartja azt, ami egy-egy nemzet vagy nemzetiség sajátja. Mégpedig oly módon, hogy határozottan mellőzi azokat a politika-, gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti vonatkozásokat, amelyek kizárólag csak a szlovákokat, szerbeket, románokat stb. illetik.

A Magyarország történelmi kronológiája — az előzőekben idézett „főbb szempont” sze-

rint — arról sem venne tudomást, hogy a XX. század nagyobbik részében a magyar nemzet nem jelentéktelen hányada már az államhatárokon kívül helyezkedett és helyezkedik el. Csakhogy ebben az esetben a szóban forgó kronológiát nem igen tekinthetnénk maradéktalanul „nemzeti kronológiá”-nak. Számunkra nem lehet és ténylegesen nem is közömbös, hogy a külföldön élő magyarság szocialista, illetőleg nem szocialista állam fennhatósága alá tartozik. De ezt annyira magától értetődőnek tekintem, hogy feleslegesnek tartom a részletekbe bocsátkozni. Mindössze annyit jegyeznek itt meg, hogy a más államokban élő magyarok — állampolgári szempontból — külföldinek számítanak ugyan, de nemzetiségüket tekintve a magyar nemzet részét képezik. Ezt pedig a kronológia szempontjából sem lehet egyszerűen figyelmen kívül hagyni. Az idevágó anyagok kiválogatása, igaz, nehéz és bonyolult feladat, mégis el kell végezniök azoknak, akik a Magyarország történelmi kronológiája szerzői és szerkesztői lesznek.

A Magyarország történelmi kronológiája valóban nem lehet csupán a politikatörténeti adatok egyszerű gyűjteménye, hanem a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés azon jelenségeit és tényeit is magában kell foglalnia, amelyek adatszerűen és időrendileg megbízhatóan kifejezhetők. Ezekben persze jóval könnyebb elvileg közös nevezőre jutni, mint azokat a gyakorlatban sikeresen megvalósítani. Még akkor is, ha minden további nélkül tudomásul vesszük, hogy a gazdasági, társadalmi és kulturális jelenségek bizonyos hányada és fajtái lényegében „megfoghatatlanok” a kronológia szempontjából. A történeti kutatás ugyanis egyelőre, különösen a kulturális fejlődés vonatkozásában még távolról sem tudott, illetőleg tud olyan eredményeket felmutatni, amelyekre a kronológia, mint alapra biztonságosan támaszkodhatna. Sőt, bizonyos kérdésekben a kronológiának nincs és nem is lesz módja történeti irodalomra támaszkodni. Ezenkívül számolni kell itt még azzal is, hogy az amúgy sem túlságosan gazdag kronológiai „örökség” talán éppen a szóban forgó témakörben a legesetlegesebb, tárgyi és módszertani szempontból egyaránt. Ilyen körülmények között a kronológia kultúrtörténeti, s ezen belül tudománytörténeti anyagának összegyűjtése és kiválogatása úgyszólván elképzelhetetlen a társtudományok művelőinek a bevonása és részvétele nélkül. Ugyanakkor helyes volna azt is mielőbb tisztázni, hogy mit értünk a kultúra fogalma alatt, pontosabban milyen területekre terjedjen ki konkrétan az adatok gyűjtése és kiválogatása. Ez az igény abból táplálkozik, hogy ha a történeti irodalom netán érinti is a kultúra fogalmát, illetőleg a kultúra kérdéseit, többnyire már eleve leszűkíti azt. A fentebbiek igazolására ehelyütt a kultúrának csupán egyetlen, hagyományosan „elfelejtett” alkotórészére hivatkoznék. Mégpedig a testkultúrára, amelynek egyáltalán a kronológiában való szerepeltetésével kapcsolatosan is várható ellenállás. Mire alapozom ezt a kijelentésemet? Arra, hogy a hosszú évekig elhanyagolt új- és legújabbkori művelődéstörténeten belül is kétségtelenül a testkultúra története volt a legmostohább sorsú, az elméletileg is éppen csak hogy megtúrt ágazat. A testkultúra történetének kutatását és oktatását mi sem jellemezhetné jobban nálunk, mint az a tény, hogy az „egyetemi rang”-ra emelt Testnevelési Főiskolán, igazában, még a mai napig sem találták meg, vagy engedték megtalálni a helyüket. Elképzelhető, hogy a kronológia a testkultúrának a kultúra részeként való kezelése tekintetében is úttörő szerepet vállaljon? Talán. Gondok merülhetnek fel egyébként, ha nem is ilyen természetűek, a gazdasági és társadalmi fejlődés jelenségeinek a kronológiában történő rögzítésével kapcsolatosan is. Ezekről azonban egy másik kérdéssel összefüggésben szólnék majd röviden.

Benda Kálmán a Magyarország történelmi kronológiáját érintő elvi jelentőségű állásfoglalásai mellett — tervtanulmánya függelékében — azt is bemutatja és szemlélteti, hogyan gondolja ő konkrétan megvalósítani egy-egy kronológiai egység, vagyis a naptári esztendő anyagának kiválogatását, természetesen a tematikai teljességre törekvés elvét is érvényesítve. A függelékben többek között az 1607. és az 1704. esztendő adatai szerepelnek. Mégpedig 1607-re vonatkozóan 34, 1704-re pedig 71 adatot vonultat fel. Ugyanakkor az előbbiekből 1 : 1, az utóbbiak közül viszont 4 : 1 a kulturális, illetőleg a gazdasági jellegű adat. A tervtanulmány szerzője az említett adatszámok közötti szembetűnő különbséget mindenekelőtt azzal magyarázza, hogy az egyik esztendő „mozgalmasabb” volt, mint a másik. Ezt az érvelését tulajdonképpen, különösebb ellenvetés nél-

kül, el is fogadhatjuk. Legfeljebb csak azt sajnálhatjuk, hogy a függelékben nem találkozhatunk a XIX. és a XX. század valamelyik esztendejének a kronológiájával. Ebben az esetben ugyanis már sokkal világosabb képet alkothatnánk arról, hogyan küzdi le, illetőleg javasolja leküzdeni a szerző azt a problémát, amely a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális jelenségek többé-kevésbé egyöntetű és robbanásszerű növekedésével, s ezzel egyidejűleg persze az adatok igen nagy mértékű felhalmozódásával is kapcsolatos. Valójában itt, általában még az egyes részekben belül is, nem egyszerűen csak mennyiségi, hanem sokkal inkább minőségi változásokról van szó, az adatszámok nagyságrendjét és a tematika gazdagodását tekintve. Gondoljunk csak a XX. századi politikai pártokra, tömegszervezetekre, tömegmozgalmakra, társadalmi egyesületekre és intézményeikre, valamint a nemzetközi politikai, gazdasági, kulturális stb. érintkezések kereteire és formáira, a diplomáciai kapcsolatok korábban ismeretlen méreteit és sokrétűségét is beleértve. Hasonlóan az ipar, mezőgazdaság, hitelélet, kereskedelem és közlekedés fejlődésére, belső és külső vonatkozásaikra, illetőleg az általuk előidézett hatásokra és kölcsönhatásokra, amelyek szintén olyan jelenségek, hogy legalábbis többségükben a nemzeti kronológiába kíváncsoznak. A bőség ilyen „zavara” — a kronológiát illetően — nyilvánvalóan csak úgy oldható fel, ha a jelenségeket, pontosabban az adatokat megfelelően kiválogatjuk. Ez önmagában még nem jelentene „új” feladatot, hiszen a kronológia minden egyes alapegységével kapcsolatosan — külön-külön is — el kell végezni a kiválogatást. De ennek — már ti. a kiválogatásnak — nem egyedül, sőt nem is elsősorban az adatszámok mennyiségére és a tematikai teljességre kell tekintettel lennie, hanem az érintett kor vagy korszak meghatározó tényezőire, lényeges sajátosságaira, amelyek alapján véve megszabják egy-egy adat értékét, értékrendjét. Ezen túlmenően azonban még arra is szükség volna, illetőleg van, hogy a Magyarország történelmi kronológiája szerzői és szerkesztői a mű egésze szempontjából — és témánként — is körütekintően megalapozott nagyság- és értékrendeket alakítsanak ki. Másszóval el kell döntení, hogy pl. a törvényeket és törvényerejű rendeleteket, meghozataluk időpontját és rövid tartalmukat általában közölje-e a kronológia. S ha erre igennel válaszolunk, akkor még mindig mérlegelés tárgyát képezheti és képezi, hogy melyik korszak(ok) esztendőinek jogszabályait kell közölni kivétel nélkül, vagy csak bizonyos válogatással. Én a fentebbieknek a kronológiában történő közlése mellett foglalnék állást, de a válogatásról való lemondás nélkül. Ennek szellemében az 1945–1946-ban elfogadott jogszabályok kivétel nélküli szerepeltetését szükségtelennek és technikailag is szinte kivihetetlennek tartanám (mellesleg a szóban forgó években 40 törvény született nálunk, a rendeletek pedig több mint 100 címszó alatt szerepelnek). De hasonlóan járnék el a diplomáciai kapcsolatokat, a „követjárásokat” illetően is. A XVII. század éveinek ilyen „jelenségeit” minden bizonnyal maradéktalanul felvenném a kronológiába, a XX. század második felére vonatkozóan viszont már csak „minősített” adatokat közölnék. Ugyanezt el lehetne mondani egyébként a kronológiában szerepeltetendő úgyszólván valamennyi témáról és témaköréről.

A Magyarország történelmi kronológiájának terjedelmét — úgy vélem — végsőfokon a meghatározott elvek és szempontok alapján összegyűjtött, pontosabban kiválogatott adatok mennyisége szabja majd meg. Nem lenne helyes tehát elsietni a kronológia terjedelmét illető konkrét állásfoglalást. Ugyanakkor nem felesleges talán — mindenekelőtt a szerzők és a szerkesztők figyelmének felkeltése céljából — a már meglévő kronológiák terjedelmére utalni. Valójában már Benda Kálmán tervtanulmánya, helyesebben annak függeléke is tartalmaz ebben a vonatkozásban bizonyos útmutatást. Adatszámaiból (34 : 71) ugyanis nagyjában következtetni lehet a kronológia általa elképzelt XVII. és XVIII. századi terjedelmére. Hasonlóan a tizkötetes Magyarország története VIII. kötetéhez csatolt időrendi áttekintés szintén tájékoztatást nyújt az 1918–1945 közötti időszak kronológiájának a várható terjedelméről. Ebben az időrendi áttekintésben 1919-re 330, 1929-re 14 és 1938-ra vonatkozóan pedig 52 adat található. A terjedelem szempontjából is ugyancsak érdemes közelebbről szemügyre venni „A szocializmus útján” c. kötetet (Akadémiai Kiadó Bp., 1970), amely a felszabadulást követő negyedszázad kronológiáját tartalmazza. Ez a kronológia 1945-ből 206, 1948-ból 181, 1960-ból viszont 117 adatot szerepeltet. A kötet terje-

delme egyébként — a gazdag mellékletekkel együtt — meghaladja az 50 (A/5) ívet. Az előbb említett kiadványok jelenlegi formájukban — változtatás nélkül — minden bizonnyal nem építhetők ugyan be a Magyarország történelmi kronológiájába, de arra feltétlenül érdemesek, hogy belőlük ne csak a tartalomra, hanem a várható és lehetséges terjedelemeire vonatkozóan is bizonyos következtetéseket levonjunk.

BÖLÖNY JÓZSEF:

A kronológia pontosságáért*

(Néhány megjegyzés a Magyar történelmi kronológiáról. Bpest, 1970)

1046 őszén ... Így I. András (1046—1061) került a trónra ...

1060-ban ... Béla ... Mosonnál legyőzte Andrást, aki Zircen meghalt.

Halála után Bélát dec. 6-án királlyá koronázták (1060—1063).

Tehát 1. *András 1061-ig uralkodott,*

2. *halála után dec. 6-án megkoronázták Bélát, aki*

3. *1060-tól uralkodott?*

1089-ben Zvojnimir horvát király halála után Ilona királynő a kitört trónviszályok közepette Lászlóhoz fordult segítségért.

1. Ilona nem „királynő” volt, hanem *csak királyné(!)*,
nem ő uralkodott, hanem a férje.

2. „a kitört trónviszályok közepette” fordult segítségért?

3. Miért éppen Lászlóhoz? Nem mindenki tudja, hogy testvére volt.

1241. márc. 15-én ... Béla pedig Frigyes osztrák herceget hívta segítségül. Frigyes meg is érkezett, de sereg nélkül.

1241. márc. 17-én ... Egy előreküldött tatár osztagot Frigyes osztrák herceg megtámadott és megfutamított ... Ezután Frigyes visszatért Ausztriába.

Egymaga támadta és futamította meg? Sereg nélkül??

1311-ben ... Csák Máté, s szövetekezett az Amade-fiakkal ...

1312. jún. 15-én a rozgonyi csatában leverte (Károly Róbert) az egyesült sereget. Az Amade testvérek halálával, illetve elmenekülésével e hatalmas oligarcha család hatalmának vége szakadt.

1317-ben ... Borsa Kopasz szövetségre lépett az ... Amadékkal ... Az Amade-fiúkat megverték ...

1. *Mindez a haláluk után történt velük???*

2. *Hatalmának vége szakadta után 5 évvel léptek szövetségre a családdal?!*

* Bölöny József még a népszerű kronológia megjelenése után elkészítette annak „hibajegyzék”-ét, 75 gépelt oldal terjedelemben. Az új kronológia készítésének munkálatairól értesülve kritikai észrevételeit átengedte szerkesztőségünknek, hogy abból kiemeljünk néhány olyan esetet, melyek figyelmeztethetik a kronológia készítőit apró buktatók s mindenekelőtt — kronológiáról lévén szó — a ténybeli, gyakran egyszerűen gondatlanságból származó pontatlanságok lehetőség szerinti elkerülésének szükségességére. (Ténybeli tévedések, következetlenségek az események előadásában a megfogalmazásnál, illetve szerkesztésnél; nevek írásának rendkívül gyakori hibái; hivatalok, címek pontatlan megnevezése, amely igen gyakran a korabeli közjog, illetve politikai hierarchia nem elég mély ismeretéből fakad.) Egyben néhány technikai kérdésben (helységnevek írása, idegen nevek használata magyar szövegben) javaslatokat is tartalmaznak ezek az észrevételek, melyeket esetleg mind a szerzők, szerkesztők, mind a kiadói munkatársak fontolóra vehetnek. — A szerk.

1395 ... Máj. 17.: Mária királyné (!?) halála.

Mária uralkodó volt, tehát nem királyné, hanem királynő!

1410. szept. 20-án római királlyá választották (Zsigmondot). — 1414. nov. 8-án római királlyá koronázták.

Helyesebben: ... német királlyá választották ... német királlyá koronázták (Aachenben, az ősi német koronázó városban).

1480-ban ... Mátyás serege betört Stájerországba.

Először van *helyesen írva*, de pár oldalon már a *harmadik* névirással találkozunk: Steierország, Styria, Stájerország.

Egyöntetűség?!

1485-ben személyes hívét, Szapolyai Imrét választotta nádorrá ... Az eddig váltakozva használt *hibás* Zápolyai és *helyes* Zápolya névalak után megjelenik a leghelyesebb alak, a Szapolyai és innen kezdve — egy kivétellel — marad is. Ismét az *egyöntetűség?!*

1516 elején ... Az aug. 24-i rákosi országgyűlésen a köznemesség Zápolyait kívánta kormányzóvá választani ... Erre Szapolyai elhagyta az országgyűlést.

Tehát ismét egy mondatban „Zápolyai”, a *hibás* névalak és rögtön utána „Szapolyai”, a *helyes* névalak.

1520. máj.-ban ... a török sereg tört be Dalmáciába ... Bevette Szreberniket ...

A dalmáciai városokat *akkor* vagy az olasz, vagy a magyar nevükön nevezték.

1601. szept. 20-án egy 30 ezer főnyi Habsburg-sereg bevette Székesfehérvárt

Helyesebben itt is: ... császári sereg ... Az

1608. jún. 24-én létrejött liebeni szerződésben Rudolfot a maga javára lemondatta a Habsburg császárságról.

Komoly tévedés!!

Rudolf a *császárságról* (nem „Habsburg császárságról”, hanem *német-római* császárságról) sohasem mondott le! *Mint császár halt meg* s Mátyás csak az ő halála után lett császár 1612-ben.

1608-ban azonban *lemondott a magyar királyságról és az osztrák, stájer és morva örökös tartományokról*, 1611-ben pedig *Csehországról is*.

A pongyola Habsburg császárság kifejezés tehát itt is zavaró. Lemondott a magyar koronáról, az osztrák (ezt nevezhetjük Habsburgnak is) örökös tartományokról, csak éppen a császárságról nem.

1708. febr. 29-én nyílt meg Pozsonyban az I. József császár által összehívott labanc országgyűlés.

A pozsonyi országgyűlést nem I. József császár hívta össze, hanem I. József *király*, kit egyébként *már* atyja életében, 1687-ben magyar királlyá koronáztak.

1732. márc. 20-án ... a király ... Mária Terézia trónörökös férjét, Lotharingiai Ferenc herceget nevezte ki helytartóvá.

Aligha! mert *csak 1736-ban kötöttek házasságot!!*

1848. szept. 25-én királyi helytartóvá Majláth Györgyöt ... nevezték ki ...

Mailáth (!) ezt a kinevezést *nem fogadta el!*

1849. febr. 8—13. között ... De az új fővezér, Dembinski Henryk ...

1. A szabadságharc fővezérének a nevét magyarul írjuk.

2. De ha modorosságból lengyelül is írjuk a vezetéknévét, akkor sem írjuk lengyelül a *keresztnevét*.

3. De ha a *keresztnevét is lengyelül írjuk*, akkor nem írhatjuk a nevét magyar sorrendben, hanem a *keresztnevét előre kell tennünk*.

1849. jún. 18-án ... A zsigárdi vereség hírére az eddig Pesten tartózkodó Görgey a hadsereghez utazott.

Persze nem lenne felesleges annak megemlézése sem, hogy nem szórakozásból vagy

gyávaságból tartózkodott Pesten, hanem mert abban az időben a *fővezérség mellett a hadügyminiszteri tárcát is ő töltötte be!*

1851. ápr. 13-án felállított államtanács, a Reichsrat ... Vezetői az arisztokráciából kerültek ki, elnöke Kübeck br. lett.

1. A Reichsratnak még a betű szerinti fordítása sem államtanács, hanem *birodalmi tanács*. Az osztrák államtanács neve *Staatsrat* volt, ennek volt korábban pénzügyi előadója éppen az itt említett Kübeck.
2. Az 1851-ben felállított és eredetileg az elnökkel együtt összesen 9 tagból állott *Reichsrat* már 10 éven belül a februári pátésszel *osztrák parlamentté* alakult át.
3. Az osztrák állam hivatalos elnevezése is a Reichsratban (*birodalmi tanácsban*) *képviselt királyságok és tartományok* volt.
4. A Reichsrat (parlament, országgyűlés) *két házból állt: az urakházából és a képviselőházból*.
5. A Reichsratnak tehát nem voltak „vezetői”, nem kerülhettek ki tehát az „arisztokráciából”, sem megalakításakor, sem később.
6. De ha voltak is arisztokraták az elnökök között — főként az urakházában —, ezekre a *legrosszabb példa* éppen az *első elnök*, Kübeck neve.
7. Karl Friedrich Kübeck (1780—1855) ti. csak 45 éves korában, 1825-ben lett báró (Freiherr von Kübau), tehát *nem nevezhető arisztokratának*.

1870. okt.-ben heves viták lángoltak fel az ún. csalhatatlansági dogma körül, melyet XIII. Leó pápa (??!) kezdeményezésére fogadott el a római zsinat.

1. A zsinat nem „római” volt, hanem *vatikáni* zsinat.
2. Nem az ún. „csalhatatlansági” dogmát fogadta el, hanem az ún. *csalatkozhatatlansági* dogmát.
3. A zsinat időpontjában *még csak 12 Leó pápa volt*, az utolsó 41 évvel korábban halt meg.
4. Az 1878-ban trónra lépett XIII. Leó pápa akkor még csak *Gioacchino Pecci* néven perugiai bíboros-érsek volt.
5. A zsinat összehívója és a dogma kezdeményezője az 1846—1878 uralkodott IX. *Pius pápa (!)* volt.

1910. jan. 17-én ... A király miniszterelnöknek gr. Khuen-Héderváry Károlyt nevezte ki, ... a belügy-, a király személye körüli és a horvát-szlavon-dalmátországi miniszteri tárcát egyelőre a miniszterelnök tartotta meg.

Ez az „egyelőre” *mindhárom tárcánál több mint 2 1/4 évig tartott, a miniszterelnök kinevezésétől felmentéséig*. A belügyminisztérium vezetésével *véglegesen* volt megbízva (!!), a másik két minisztérium vezetésével *ideiglenesen*.

1911. júl. 30-án ... Az országgyűlés elnöke, Berzeviczy Albert ...

Berzeviczy nem „az „országgyűlés” elnöke volt, hanem annak csak az egyik házáé: a *képviselőházé!!*

1912. jún. 7-én Kovács Gyula függetlenségi képviselő revolverrel Tiszára lőtt, majd önmagával végzett.

Tévedés! Nem „végzett önmagával”, csak magára lőtt, súlyosan megsebesült, de *teljesen felépült!* Hosszas betegség után az esküdtszék felmentette.

1919. aug. 7-én ... József főherceg az antant hozzájárulásával kormányzónak deklarálta magát ...

Az antant hozzájárulásával?? Éppen az *antant ellenzése miatt volt kénytelen lemondani!*

1919. aug. 15-én az antant nyomására a Friedrich-kormány újjáalakult [... egészségügy: Csilléri A. (sic!!) ... békeügy: Teleki Pál gr.: igazságügy: Balogh György ... aug. 23-án ... és másnap megalakult a harmadik Friedrich-kormány (... külügy: Csáky Imre gróf, munkaügy: Oláh Dániel keresztényszocialista). Szeptemberben a kormányon belül

legitimista befolyás erősödött (. . . külügy: gróf Somsich József, kereskedelem: Hegyeshalmi Lajos) . . .

Ismét sorozatos hibák, sőt komoly tévedések!

1. Az aug. 15-i újjáalakulása a kormánynak nem az antant nyomására történt, hanem tulajdonképpen akkor alakult meg az *első kormány*. Addig Friedrich csak a miniszterelnökség ideiglenes vezetésével volt megbízva egy hivatalnokkormány élén, melynek tagjai az egyes minisztériumok vezetésével megbízott rangidős tisztviselők voltak (nem miniszterek).
2. A nem „egészségügyi”, hanem *népegészségügyi* miniszter nem „Csilléri A.” volt, hanem Csilléry András (pár sorral feljebb helyesen írva a neve!).
3. Teleki Pál nem volt tagja a Friedrich-kormánynak!! Kinevezésének közzététele tévedésből történt.
4. Igazságügyminiszter nem „Balogh György” volt, hanem Balogh György!!
5. Csáky Imre gróf sem volt tagja Friedrich egyik kormányának sem. Csak a Teleki-kormányban lett külügyminiszter, amikor Friedrich már egy éve nem volt miniszterelnök. 1919. aug. 15. — szept. 11. Lovászy Márton volt a külügyminiszter, szept. 11-től pedig gr. Somssich József.
6. A „harmadik” Friedrich-kormány nem aug. 24-én alakult meg, hanem csak aug. 27-én.
7. Oláh Dániel nem „munkaügyi” miniszter volt, hanem az ipari munkások érdekeinek képviselésével megbízott tárcanélküli miniszter.
8. „Gróf Somsich József” külügyminiszter neve helyesen írva: gróf Somssich József.
9. „Hegyeshalmi Lajos” kereskedelemügyi miniszteré: Hegyeshalmi Lajos.
10. A grófi rangjelzés három sorban háromféleképpen van írva.

1920. szept. 9-én . . . erősödött a legitimisták politikai mozgása (vezérkar: Rakovszky Iván, Apponyi Albert gróf, Andrássy Gyula gróf, Beniczky Ödön).

Rakovszky Iván, a későbbi belügyminiszter, sohasem volt legitimista, mégkevésbé a „vezérkar” tagja. Kétségtelenül névesere Rakovszky István helyett. (Utóbbi is három volt, itt természetesen nem a legfőbb számvevőszék korábbi elnökéről, sem Rakovszky Iván ikertestvéréről, hanem a nemzetgyűlés akkori elnökéről és később Károly király kinevezett miniszterelnökéről van szó.)

1925. máj. 21—22-i . . . (az Újság közölte Beniczky Ödön írásbeli vallomását máj. 31-én a Somogyi—Bacsó-gyilkosságról és Horthy felbújtó szerepéről) . . . Az új választójogi törvény . . . tovább szűkítette a titkos szavazás jogkörét.

1. Nem az „Újság” közölte, hanem az *Az Újság*, amelynek ezen a néven ez volt az utolsó száma, mert a vallomás közlése miatt betiltották és névváltoztatással Újság néven indult meg újra.
2. Beniczky nem „írásbeli” vallomást tett, hanem szóbelit a vizsgálobíró előtt, melyet természetesen jegyzőkönyvbe foglaltak.
3. Horthy szerepe nem annyira felbújtó volt, mint inkább bűnpártoló.
4. Az új választójogi törvény nem a titkos szavazás „jogkörét” szűkítette, minthogy a szavazásnak nem lehet jogköre, hanem a titkos szavazás körét!!

1933. febr. 4-én Kánya Kálmán berlini követet Gömbös külügyminiszterre kinevezte
A külügyminisztert nem a miniszterelnök nevezte ki (??!), hanem az államfő, tehát nem Gömbös, hanem Horthy.

1935. jan. 1-én . . . Kállay Miklós lemondott a földművelésügyi tárcáról (jan. 9.). Helyét Fabinyi (???) foglalta el.

Súlyos tévedés!

Fabinyi sohasem volt földművelésügyi miniszter, még helyettesként sem. Jan. 6-tól azonban mint kereskedelemügyi miniszter ideiglenesen vezette a pénzügyminisztériumot márc. 4-ig,

amikor pénzügyminiszter lett. Kállay utóda a földművelésügyi miniszteri székben *Darányi Kálmán*(!!) lett. „Fabinyi” neve *Fabinyi Tihamér* volt.

1935. jún. 18—24 ... gróf Széchenyi Aladár, ... Ghyczy Elemér, ... Szontágh Jenő ...

A helyes névírások:

1. gróf *Széchenyi* Aladár,
2. *Ghyczy* Elemér,
3. *Szontagh* Jenő.

1936. dec. 24-én ... (Zászlóbontó Mesko Zoltán volt ... indult meg Bösörmény Zoltán nyilas-keresztes mozgalma ... Ernst Sándor febr. 9-én ...

A helyes névírások:

1. *Meskó* Zoltán,
2. *Bösörményi* Zoltán,
3. *Ernszt* Sándor.

Bösörményinek nem nyilaskeresztes, hanem *kaszáskeresztes* mozgalma volt.

1942. jún. 24-én ... (Közellátási miniszterek: Losonczy István 1942. jan. 13. — okt. 9.: Szász Lajos 1942. okt. 19. — 1944. márc. 19.) ...

Nem „Losonczy”, hanem *Losonczy* István, nem 1942. jan. 13-tól, hanem 1942. jún. 30-tól (!), nem okt. 9-ig, hanem *okt. 19-ig* volt nem „közellátási”, hanem *közellátásügyi* tárcanélküli miniszter. Szász Lajos sem 1944. márc. 19-ig volt közellátásügyi miniszter, hanem *márc. 22-ig*.

1944. aug. 25-én megbízta Lakatos Gézát a kormányalakítással. A belső tárgyalások után aug. 28-án megalakult az új kormány: belügy: Boncos Miklós; külügy: Hennyey Gusztáv tbk.; hadügy: Csatay Lajos; igazságügy: Vladar Gábor; ... iparügy: Gyulai Tibor ...

1. A Lakatos-kormány *aug. 29-én* alakult meg.

2. A miniszterek *helyes* névírása:

Bonczos Miklós
Hennyey Gusztáv
Vladár Gábor
Gyulay Tibor

3. 1920. márc. 15-től nem hadügy-, hanem *honvédelmi* miniszter volt és van; tehát *Csatay* Lajos is *honvédelmi* miniszter volt.

1947. szept. 24-én megalakult az új kormány Dinnyés Lajos elnökletével (államminiszterek: Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád, Erdei Ferenc; ... igazságügy: Riesz István ... hadügy: Veress Péter; közoktatás: Ortutay Gyula, közlekedés: Gerő Ernő.

1. 1947. szept. 24-én nem „új kormány” alakult Dinnyés Lajos elnökletével, hanem legfeljebb az új *Dinnyés-kormány* alakult meg, mert *Dinnyés* 1947. máj. 31. — 1948. dec. 10. volt miniszterelnök.

2. Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád nem „államminiszterek” voltak, hanem *miniszterelnökhelyettes-államminiszterek*.

3. *Erdei Ferenc* nem volt *államminiszter* 1947. szept. 24-től, hanem *csak* 1948. szept. 9-től!

4. „Riesz István” neve *helyesen* írva: *Ries* István.

5. Nem „Veress”, hanem *Veres* Péter volt nem „hadügy”, hanem *honvédelmi* (!) miniszter.

6. *Ortutay* Gyula nem „közoktatási”, hanem *vallás- és közoktatásügyi* miniszter volt.

7. *Gerő Ernő* nem „közlekedési”, hanem *közlekedésügyi* miniszter volt.

1958. jan. 28-án átalakult a kormány (miniszterelnök Münnich Ferenc). Nem „átalakult”, hanem *új kormány* alakult.

Első dolgozatok

PÉTERI GYÖRGY:

A társadalmasítás korlátai 1919-ben

(Adalékok a magyarországi Tanácsköztársaság ipartörténetéhez)

Bevezetés

Az első magyar szocialista kísérlet, gazdasági törekvéseit tekintve, mindenekelőtt óriási de egyben túlméretezett lendületével hívja fel magára a figyelmet. Az ipar területén ezt bizonyítják a kisajátítási politika intézkedései, amelyek értelmében rendkívül gyors ütemben, a különböző ágazatok sajátos viszonyainak mérlegelése nélkül, egységesen állami tulajdonba vették a közép- és nagyipari vállalatokat, és a kisipar igen tekintélyes hányadát is. Böhm Vilmos, a szakszervezeti vezetők 1919. április 18-án tartott tanácskozásán nem csekély büszkeséggel hangoztatta: „Az a nagy előnyünk van meg Oroszországgal szemben, hogy mi nyomban rátérhettünk az építés munkájára. Oroszországban egy év után mindössze 513 üzem volt szocializálva, nálunk négy hét után ezernél több üzemet szocializáltak.”¹ Nos, ha az adat nem is a legpontosabb, ami az ütemet — és különösen a szovjet-orosz kisajátítási politikához képest jelentkező ütemkülönbséget — illeti, Böhm joggal büszkélkedhetett: a pénzügyi szervek, melyek a kisajátítás kritériumaként a termelési biztos kinevezését és az illető vállalat pénzügyi átvételét jelölték meg, április 23-án 400 szocializált ipari és kereskedelmi vállalatot, május 5-én pedig 1073-at vettek nyilvántartásba. A tényleges méreteket hívebben tükrözi az az adat, melyet a budapesti, ellenőrzés alá vett 44 pénzintézet forgalmáról készített statisztika tartalmaz: eszerint május 3-án a jelzett intézetek 3585 szocializált ipari és kereskedelmi vállalat részére vezettek folyószámlát.² A forradalom 133 napja során összesen 4159 ipari-forgalmi vállalat került a szocialista szektorba.³

A kérdésnek azonban mindez csak egyik, méghozzá a formális oldalát jelenti. A tulajdonviszonyok radikális újraszabályozása egyúttal gigászi méretűvé duzzasztotta azon feladatokat, melyeket a szocializált vállalatok gazdálkodásának megszervezése, irányítása követelt. Az „egy csapásra” teremtett nagyméretű állami szektor (és számos kisipari ágazat gazdasági kényszer vezette, „szocializált központokba” való tömörülése) ugyancsak robbanásszerűen tette parancsoló szükségyszerűséggé az ipari gazdálkodás új szervezeti, szabályozási és irányítási rendszerének kiépítését. „Egy szocialista iparfejlesztő politika” (Kun Béla) célkitűzéseinek aktuális feladatként történt megfogalmazása azonban fölöttébb merész volt. A proletárforradalom békés úton megvalósult győzelme, valamint a világforradalmi perspektíva teremtette látszatokat nagymértékben ellensúlyozták 1919 tavaszán a forradalmi átalakulás iparpolitikájának gyakorlati lehetőségei: a gazdasági kimerültség (amely a nemzetközi blokád, a háborús rablógazdálkodás, a megszállt területek és a monarchiabeli korábbi kapcsolatok révén szerezhető erőforrások elapadásának hatását foglalja magában); az április 15-i román intervencióval kezdődő háborús erőfeszítések gazdasági követelményei; az ipar és mezőgazdaság közötti anyagsere fennakadásai; és végül, de nem utolsósorban azon társadalmi-politikai korlátozó feltételek, melyeknek mérlege-

¹ Szakszervezeti Értesítő, 1919. máj. 5. sz.

² Mindhárom adata: *Régi László*: Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi politikájához. Levéltári Közlemények, 1963/1. sz. 59—61.

³ *Korányi Frigyes*: A kommun pénzügyi mérlege. in: A proletárdiktatúra Magyarországon (szerk.: Huszár Károly) Bp. 1920. 59.

lése önmagában is a magzat jóval óvatosabb kihordásának szükségességére inthette volna a forradalmi átalakulás „azonnali” céljainak megfogalmazóit.

A tanácsköztársasági iparpolitika és ezen belül a kisajátítási politika programja azonban olyan vitában alakult ki, melyben a munkásmozgalomban szerzett, vagy szerzendő hegemonia szempontjai sokkal nagyobb súlyt kaptak, mint a konkrét feltételek konkrét elemzésének követelményei. E „vita” eredményeként a baloldali szociáldemokrata vezetők — érzékenyen reagálva a tömegek radikalizálódására — immár taktikai aktualitásként fogalmazták meg a szocialista stratégia egyébként homályos távlatokba helyezett célkitűzéseit — attól tartva, hogy „máskülönben a bolsevizmusnak túlságos befolyása lesz”⁴ —, jelentősen közelítve ugyanakkor az „azonnali szocializálás” kommunista platformjához. Ez utóbbi megfontolásaiban nagy szerepet játszott a „baloldali” közgazdasági ideológia és az AMOSz-ban tömörült haladó mérnökök technicista utópizmusa. Mindezen — e rövid tanulmány keretei között nem részletezhető — körülmények nyomán a Tanácsköztársaság politikai vezetése a tulajdonviszonyok és a gazdálkodási rendszer erőltetett ütemű, gyökeres átalakítását helyezte az iparpolitika homlokterébe. A biztosítótársaságok és az államkölcsonők leendő sorsának kérdéseit tárgyaló március 27-i kormányzótanácsi vitán, ahol általában is felvetődtek a tőke kisajátítás szélesebb politikai összefüggései, a radikális álláspontot képviselő Kun Béla fő érveként ezt hangoztatta: „Szakítunk és ez a mi megalapozottságunkat mutatja.”⁵ E szemléleti mozzanat hangsúlyozott figyelembevétele elengedhetetlen a 133 nap iparpolitikájának, az ipari gazdálkodás ellentmondásos viszonyainak értékelésében.

Ágazati és regionális autonómia a központi irányítás ellen

A konkrét történeti feltételek a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokban, és az iparpolitika „feszített” célkitűzései közötti ellentmondások nem pusztán e célok — a rendelkezésre álló rövid idővel kielégítően magyarázható — korlátozott érvényű megvalósításában jelentkeztek. A radikális intézkedések, illetve — nem a szójáték érdekében megfordítva — az iparpolitika intézkedéseinek doktrínér radikalizmusa, az objektív meghatározottságokkal ötvöződve, a kinyilvánított szándékkal teljesen ellentétes tendenciákat erősített meg, vagy hívott életre az iparban. Tanulmányunkban kizárólag ezeknek a problémáknak az összegzésére törekszünk, de még ezen egyoldalúságon belül sem léphetünk fel a teljesség igényével: részletesebben a vállalati kérdésekkel foglalkozunk, míg az új gazdálkodási rendszer ágazati és regionális síkján jelentkező feszültségeket csak utalásszerűen, vázlatosan érinthetjük.

Döntő súly a szervezeti-intézményi rendszernek, és ezen belül az ágazati központi szervek meghatározó szerepe egyfelől; a funkcionális szabályozás (finanszírozási rendszer és árszabályozás) szerepkörének beszűkítése, de ezen belül egy sajátos elem, a központi készletezés és újraelosztás hangsúlyozott jelentősége a másik oldalon — ezek a Tanácsköztársaság ipari mechanizmusának leglényegesebb vonásai, a hiánygazdaság és a gazdasági viszonyok spontán (de egyben célul is kitűzött) naturalizálódásának talaján.

E rendszerben tehát az ipar egységes központi irányítását maximális centralizáció révén és a termelési feltételek természetbeni, intézményes-központi újraelosztásával igyekeztek érvényesíteni. Eltekintve bizonyos sokat hangoztatott elvi megfontolásoktól, valamint a háborús államkapitalista gazdaságszabályozás adaptációjának törekvéseitől, ezt az irányítási rendszert a bénító anyagihiány, a megújuló háborús erőfeszítések követelményei — legalábbis látszólag —

⁴ Varga Jenő érvelt eképpen a „határozottan szocialista irányba való haladás” mellett a Budapesti Munkástanács 1919. febr. 24–25-i ülésén: PI. Arch. 607. f. 1. cs. 3. 6e. 31. l.

⁵ A Forradalmi Kormányzótanács 1919. márc. 27-i ülésének jegyzőkönyve. PI. Arch. 601. f. 1. cs. 3. 6e. 31. l.

teljes mértékben indokolták. E látszatot mindenekelőtt egy ugyancsak — elvi, „konstrukciós” — probléma kérdőjelezi meg. Az üzemi szinten is közvetlen, operatív jelleggel megvalósított központi irányítás és a naturálgazdálkodás egybekapcsolt elvei ugyanis az érdemi centralizációt csak a termelő fogyasztás vagy a termék szempontjából viszonylag egynemű ipari ágazatok szintjéig teszik lehetővé. Ugyanezen módszerekkel egységesen, valamennyi „trösztösített” ágazat gazdálkodását alávetni a központi célkitűzéseknek — elvileg sem valósítható meg. Egy példával megvilágítva mindezt: a malomipari ágazat „gazdája”, a malomipari szakosztály esetleg még koordinálni tudja a hozzá tartozó üzemek szén-, nyersanyagellátásával, munkaerőgazdálkodásával, finanszírozásával stb. kapcsolatos döntéseit úgy, hogy azok valóban a rendelkezésre álló szűkös erőforrások hatékony, ésszerű felhasználását eredményezzék. Nincs olyan „okos” központi szerv azonban, amely ugyanezen operatív központosítás alapján, összehangolt, konzisztens döntésekkel szabályozni tudná az ágazati egységekbe tagolt ipari gazdálkodás egészét. E lefejezett piramishoz hasonlítható irányítási rendszerben a központi irányítás elvi korlátja tehát éppen a centralizált naturálgazdálkodás módszere volt. És rögtön azt is hozzátehetjük, hogy ez az ellentmondás — ami legalábbis keretétől szolgált az ipar ágazati szintű szétforgácsolódásának — korántsem maradt pusztán elvi-elméleti probléma. A Szövetséges Központi Intéző Bizottság 1919 július 15-i ülésén a „hivatalok” (vagyis az ágazati és anyagelosztó központok) rendszere igen éles bírálatban részesült, mert egyes ágazatokban és üzemekben felesleges készleteket, másutt pedig — ahol égető szükségletek mutatkoztak — fokozottabb hiányt idézett elő.⁶ A 133 nap ahhoz is elegendőnek bizonyult, hogy többé-kevésbé határozottan körvonalaódjék a magyar „glavkizmus” rendszere is. A vázolt mechanizmus keretei között a központi irányítószervektől (a Népgazdasági Tanács megalakulásáig elvileg a „központok központja” az Anyagelosztó Tanács volt) nagymértékben független ágazati központok (népbiztossági szakosztályok, hivatalok stb.) éltek a lehetőséggel: gyakorlatilag is törekedtek arra, hogy az amúgyis jóval lassabban, határozatlanabbul kiépülő funkcionális irányítás (központi anyaggazdálkodás, hitelezés, árszabályozás) döntési jogkörét kisajátítsák, az ágazati gazdálkodás feltételeit teljes mértékben rendelkezésük alá vonják. Számos forrással bizonyítható, hogy ezek a törekvések — szemben azokkal az erőltet kísérletekkel, melyek az ágazati és funkcionális irányítás következetes kettéválasztását célozták — többnyire sikerrel jártak. E sajátos ágazati „önállóság” nemcsak a viszonylag elhanyagolható gyakorlati jelentőségű külkereskedelmi monopólium meghiúsulásában, hanem az iparági központok rendelkezése alá tartozó, korlátlan összegekkel meghitelezett folyószámlákban, az utolsó hetekben éppen csak meginduló központi árszabályozással ellentétes ágazati árpolitikában, stb. jelentkezett. A lényeges kérdés természetesen az, hogy milyen tényezők, összefüggések játszottak aktív értelemben szerepet az itt csak vázlatosan érintett tendencia kialakulásában. A legfontosabb mozzanatok bemutatására szorítkozva, mindenekelőtt a kisajátító politikát és ennek kényszerpályás következményeit kell említenünk. Az előkészületeket számos vonatkozásban nélkülöző, de ugyanakkor igen gyors ütemű tőkekisajátítás szükségképpen feszültséget idézett elő az állami szektor működtetésének követelményei és a forradalom gazdasági téren meglevő szervező ereje között. E feszültség részleges és egyben spontán feloldását a szakszervezeti szövetségek igen jelentős tevékenysége adta, a kisajátítási intézkedések végrehajtása (nem egyszer „túlteljesítése”) és az egyes ipari ágazatok gazdálkodásának megszervezése, irányítása terén. Míg a forradalmi kormányzótanács április 12-i parázs szakszervezeti-vitáját még csak azzal a szerény eredménnyel lehetett összefoglalni, hogy „téziseket kell fölállítani, amiből a jövőben kiindulni lehessen.”⁷ valójában e „kialakuló politika” tézisei már csak legalizálhatták, de semmi esetre sem kezdeményezték, szabályozták a szakmai szövetségek gazdasági életben

⁶ Vö. Weltner Jakab és Biermann István felszólalását a SZKIB. 1919. júl. 15-i ülésén: „A SZKIB. üléseiről felvett napló eredeti (cenzurázatlan) szövege.” 4. ülés jegyzőkönyve. PI. Arch. 600. f. 2/2. 5e. II. k. 90—91 és 141.

⁷ A Forradalmi Kormányzótanács 1919. ápr. 12-i ülése. PI. Arch. 601. f. 1. cs. 12.5e. 16. l.

betöltött szerepét. A szociális termelési népbiztosság szakosztályai, ágazati hivatalai, az anyagelosztó központok apparátusa túlnyomórészt az „illetékes” ágazati szövetségek vezetőségeiből verbuválódtak, s ennek nyomán az ágazati irányítás és az anyaggazdálkodás főhatóságai a szak-szervezeti szövetségeknek — mint független érdekképviselői szervezeteknek — alárendelve, ezek messzemenő ellenőrzése mellett fejtették ki tevékenységüket. Az ágazati irányítás és a szakszervezeti érdekképviselői funkciók e sajátos szimbiózisa — megerősítve és kielevezve az ipari mechanizmus említett egyoldalúságát — szükségképpen a gazdálkodás ágazati dekoncentráltságához, az ágazati „szempontok” alig korlátozható érvényesülésére vezetett: a súlyos szén- és anyagihiány körülményei között az ágazati-szakszervezeti irányítás a „szakma” foglalkoztatásával, szociális helyzete javításával kapcsolatos követelményeknek úgy tudott a leginkább megfelelni, hogy az ágazat gazdálkodását kivonta a központi szabályozás és újraelosztás hatóköréből, változatos módszerekkel „kisajátította” az ágazatot érintő pénzügyi, árpolitikai, anyagelosztási stb., döntések jogát.

Hasonló problémák jelentkeztek regionális vonatkozásban is. A közvetlen ágazati szintre emelt gazdálkodás, a központi irányítás operatív jellege már magában véve is korlátozta a „vidék” országos gazdasági életbe való bekapcsolását. A „távolságot” az iparirányítás szervezeti hierarchiájának területi-közigazgatási meghosszabbítása (a kerületi és helyi ipari termelési tanácsok, majd a kerületi népgazdasági tanácsok és végül a kerületi gazdasági hivatalok rendszere) nem oldhatta fel. A túlnyomóan agrárjellegű területek erőforrásainak mozgósítása — akár az áru-pénzviszonyok, akár a tervezett és csekély eredményeket felmutató intézményes termékcseré közvetítésével — valamelyest konszolidált ipari termelést követelt. A megoldás ezért, legalábbis rövid távon, lehetetlen volt. Ezt a korabeli gazdaságpolitikuskok is tudták: a kormányzótanács május 10-i ülésén Varga Jenő kijelentette, „a szénhiány a fő oka annak, hogy nem tudunk ipari cikkeket termelni, s így nincs meg az az ackvivalens, amit a terményekért a parasztnak adjunk”.⁸ A „kettős pénzrendszer” közismert problémái, de a megyék „partikularizmusának” jelenségei is jórészt a hiánygazdaság feszültségeinek megnyilvánulási formáiként kezelendők. E feszültségeket azonban — különösen a vidéki ipar szempontjából — a gazdaságpolitika kiélezte. A radikális kisajátítási intézkedések nyomán több ezer iparvállalat munkásai támasztottak (érthető módon) igényt arra, hogy az állam üzemeket foglalkoztassa, anyag- és szénellátásukat, valamint a szükséges pénzügyi eszközöket biztosítsa. A hiánygazdaság viszonyai, a hadviselés követelményei viszont éppen ezen igényekkel szemben a maximális szelekció érvényesítését parancsolták. E szelekció pedig, a gazdaság- és iparpolitikában gyakorta megnyilvánuló Budapest-centrizmus miatt, különösen a vidéki ipartelepeket érintette érzékenyen. A kaposvári direktórium április 9-én kelt jelentése azt panaszolja, hogy „a kormányzótanács elrendelte az ipari üzemek szocializálását, de nem gondoskodik az üzemek folytatásához szükséges anyagról”.⁹ Az erőforrások intézményes, központi újraelosztása e téren is a célkitűzésekkel ellentétes következményeket váltott ki: a szelektív politika által kedvezőtlenül érintett regionális-közigazgatási egységek (de közvetlenül a vállalatok és üzemek is) külön úton kerestek megoldást problémáikra, rendelkezésre álló készleteiket saját céljaikra felhasználva. A szociális termelési népbiztosság vidéksszervező osztályának egyik fennmaradt irata elég világosan vázolja a politikai és gazdasági feltételek mérlegelése nélkül hozott szocializálási rendeletek és a gazdálkodásban mutatkozó anarchisztikus jelenségek közötti összefüggést: „Valamennyi vidéki jelentésből megállapítható, hogy a vidék politikai előkészítése az új rendszer szellemében nem történt meg és hogy ennek folytán a szocializálás fogalmával maguk a vezető körök, Direktóriumok sincsenek tisztában.

Karakterisztikus jelenség vidéken a pénz teljes hiánya és ennek következtében a hivatalnokok fizetését sem tudják az egyes vidéki Direktóriumok fizetni.

⁸ A Forradalmi Kormányzótanács 1919. máj. 10-i ülése. PI. Arch. 601. f. 1. cs. 18. őe. 7. l.

⁹ „A sajtóügyi Népbiztosság vidéki csoportjának anyagai”. PI. Arch. 601. f. 3/6. őe. 88. l.

Miután nálunk igen gyakran az egyes üzemek hitelre bázisozott üzemek voltak, a szocializálás következtében a volt tulajdonosok folyószámláin vagy egyáltalán nem, vagy csak igen kicsi összegek szerepeltek, aminek következtében tucatszám vannak üzemek, melyek bár minden anyaggal rendelkeznek, üzemüket megindítani nem tudják, mert a munkások fizetésére fedezetet csak a termelendő cikkek nyújtanak.

Ilyen formán *direkt anarchisztikus üzemeket teremtünk, melyekben a munkásság a saját számlájára indítja meg a termelést és eszközli az eladást, államot alkotva az államban*¹⁰ (az én kiemelésem — P. Gy.).

Forrásunk két utolsó bekezdésének mondanivalója egyúttal átvezet az 1919-es ipari átalakulás legellentmondásosabb mozzanatahoz a vállalati gazdálkodás problémáihoz.

Vállalati elkülönültség, „gyári partikularizmus” és tőkés birtoklás

A kibontakozó új ipari gazdálkodási rendszer talán legjellegzetesebb vonásaként a vállalati gazdálkodási forma felbomlását, a vállalat-kategória „kiiktatását” jelölhetjük meg. E tendencia egyrészt azon alapult, hogy megbontották a mikroökonómia gazdálkodási egységét, bizonyos vállalati újratermelési funkciókat (így a beszerzést és értékesítést) közvetlenül az ágazati központokban összevonva. A másik, átfogóbb ok az a törekvés, amely az áru-pénzviszonyok minél teljesebb körű felszámolását célozta, s ezzel természetesen a vállalati forma megszüntetését is, mivel ez a fejlett áruviszonyok gazdálkodási kerete. Az 1919-es iparpolitika normája egy naturalizált, vagyis az üzemi-gyártási funkcióra redukált „vállalat” volt. Ebben a szisztémában semmiféle gazdasági elkülönültségnek nincs helye, az egyes termelőegységek működésének szabályozása tudatos központi döntések által történik, elszakítva azt a piaci szabályozás „ellenőrizhetetlen” hatásaitól, mind a termelési feltételek, mind pedig a realizálás (értékesítés) vonatkozásában. Mindezen elveket, melyek nem egy esetben a proudhoni kispolgári szocializmus közgazdasági illúzióit elevenítik fel, Lengyel Gyula korabeli tanulmányának néhány gondolatával szemléltetjük: „A kapitalista elkülönített magángazdaságok helyébe az egységes kollektív gazdálkodás lépett . . . A köztulajdonban levő üzemek belső könyvelése mellett különös jelentőséget nyer az egymásközi elszámolás és a szocialista társadalom gazdaságainak központi nyilvántartása. A kollektív gazdálkodás elemei, az üzemek és termelőszövetkezetek, egymással pontos elszámolási viszonyba lépnek, amely elszámolás átmenetileg értékszámlálás, de végső kifejlődésben munkamennyiségelszámolás lesz. . . . A kommunista termelés rendje teljesen szabályozott, a szabályozás központosan, a kommunista társadalom statisztikai szervénél, az egyes termelő egységek pontos elszámolása és ellenőrzése alapján történik”¹¹ (az én kiemelésem — P. Gy.). A mechanizmus-politika elképzeléseinek kritikájában a legegyszerűbb, de egyúttal igen félrevezető út az volna, ha a vázolt elveket egybevetnénk a tényleges vállalati-üzemi gyakorlattal. A valódi összefüggések megértéséhez ez a módszer nem segíthet: az elvek és a valóságos viszonyok eltéréseinek pusztá regisztrálásával aligha jutnánk tovább annak ismételt hangoztatásánál, hogy a 133 napos élettartam az új formák, gazdálkodási szabályok átütő erejét eleve korlátozza, hatásuk érdemi felmérését nem teszi lehetővé. Kritikailag is felvethető viszont az, hogy a forradalom gazdaságpolitikai vezetése nem hagyta magát befolyásolni a tények által. Gyakorlati intézkedéseiben következetes logikával csak saját elképzeléseit, normáit kezelte kiindulópontként, döntéseiben nem mérlegelte a hiánygazdaság feltételeinek, a „régik” viszonyok nehézkedési erejének a jogszabályokénál meghatáro-

¹⁰ Pénzüntézetek Direktóriumának iratai — I. Népbiztosságok és egyéb hivatalok. Levelezés. OL. L 5. 1. cs. A szociális termelési népbiztosság vidékszervező osztályának A. 25 számú levele, 1919. máj. 2-ról. (A P. D. nem iktatta a beérkezett iratokat.)

¹¹ Lengyel Gyula: A könyvvitel szerepe az új gazdasági rendben. Revizorok Lapja, 1919. ápr. 15. 23.

zóbbnak bizonyuló hatásait. Így érthető, hogy a központi célkitűzésekkel, az életbeléptetett mechanizmus-szabályokkal ellentétes vállalati-üzemi törekvéseket a gazdaságpolitikai vezetés értetlenséggel és felháborodással fogadta, elsősorban a munkások illetve a vállalati-üzemi irányító intézmények ideológiai-tudati éretlenségével magyarázva ezeket. A szociális termelés népbiztosságának mezőgazdasági gépgyártási szakosztályában nagy meglepetést okozott, hogy miután igénybevették a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. műszaki osztályának apparátusát, a bank vezetősége közölte velük: „a munkálatokkal kapcsolatos személyi és dologi kiadásokról pontos önköltségi feljegyzéseket fog vezetni, amelyek alapján a munkálatok előrehaladásához mérten időről-időre kiegyenlítendő elszámolásokat illetve számlákat fog ... beterjeszteni.” A szakosztály méltatlankodva írta a pénzügyi népbiztosságnak: „alig helyezhető be az új társadalmi gazdasági rendbe az, hogy egy köztulajdonba vett üzem pénzbeli kiegyenlítést igényelhesen a tanácsköztársaság kormányának megbízásából végzett munkálatokért.”¹² Mivel magyarázható a mindenoldalú, maximális centralizáció („az új társadalmi, gazdasági rend”) keretei között a vállalati elkülönültség fennmaradása? Egyrészt feltétlenül a vállalati munkáskollektívák törekvéseivel. Ezek pedig nem valamiféle szeparatista ideológián, hanem a munkásoknak foglalkoztatásukhoz és egyáltalán szociális helyzetük alakulásához fűződő érdekein alapultak. A szén- és anyaghiány révén alig akadt olyan vállalat, melynek üzemei folyamatosan működhettek volna. A termelés fennakadásai munkanélküliséget, ez pedig bérkiesést idézett elő. A tanácsköztársaság gazdaságpolitikai vezetése megtartotta a polgári demokratikus időszakban létesített szénsegély intézményét, melynek keretei között a hiány miatt szünetelő üzemek munkásai az 1918 október havi bérük 80%-át kapták meg. E „meddő bérek” terheit 75%-ban az állami költségvetés viselte. Üzemszünet esetén tehát — figyelembe véve az 1918 októbere óta elég jelentős béremelkedést is — a munkások pénzjövödelme mindenképpen több mint 20, de inkább 30—40%-kal csökkent. Ez érthetővé teszi, hogy a vállalatok — amennyiben munkáskollektívaik érdekeit érvényesítették — érdekeltek voltak abban, hogy minél nagyobb készletekre tegyenek szert, illetve rendelkezésre álló készleteiket „rejtegetessék”, kivonják a központi újr-elosztás rendszeréből. Ezt az „irracionális” magatartást csak megerősítették a közellátás nehézségei. A szénbányászati vállalatok pl. már a világháború alatt rákényszerültek, hogy munkásaik fogyasztási cikkekkel való ellátását maguk szervezzék meg — természetesen ez nem egészen altruisztikus alapokon történt. A fehérpénz forgalomképtelensége a forradalom időszakában szükségképpen vezetett arra, hogy vidéki ipartelepek csereképes termékeiket — ismét csak a központi készletezés monopóliumát sértve — munkásaik mezőgazdasági termékekkel való ellátására fordítsák. Az északmagyarországi kőszénbányák műszaki biztosa még bejárta a „szolgálati utat”: július 18-i, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. budapesti központjához küldött táviratában arról értesít, hogy „sem széna sem vágómarha fehérpénzért nem kapható. Gazdák úgy marhát, valamint szénát csak kékpénzért esetleg szénbeni rekompenzáció ellenében hajlandók eladni. Hogy széna- és húshiány miatt üzemünk meg ne akadjon, kérem illetékes népbiztosságnál eljárni, hogy említett célra legalább kettő millió korona kékpénzt bocsásson rendelkezésünkre és azonfelül korlátolt keretek közt szabad kezét biztosítson arra nézve, hogy elkerülhetetlen esetben szénbeni rekompenzációt adhassunk.”¹³ Noha a vállalati gazdálkodás elvileg minden mozzanatában — anyagellátás terén és ehhez, valamint a bérköltségek finanszírozásához kapcsolódva, a pénzeszközök szempontjából is — az ágazati és funkcionális központi szervek döntéseinek függvénye volt, a „túlélés” hiánygazdaság által vezérelt szempontjai ezt a függést nagyon erősen meglazították. A hosszas üzemszünetek — az értékesíthető teljesítmények hiánya — és ennek révén a növekvő, kapun belüli munkanélküliség, nagy mértékben felduzzasztották a vállalatok

¹² Pénzügyi Népbiztosság, elnöki iratok — Vegyes ügyek. OL. L 1. 11. cs. 1919—25. t. 6837. i. sz.

¹³ Salgótarjáni Bányagazgatóság iratai (Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.) — anyagbeszerzéssel kapcsolatos levelezés. OL. Z 928. 54. cs. 69/6. d. 731. l.

pénzszükségletét, amelyet a már amúgyis korlátlanak mondható költségvetési finanszírozás sem tudott kielégíteni. Ez ismét csak megerősítette a vállalati elkülönültséget — általános törekvés volt a minél nagyobb arányú eladósodásra, és a követelések mihamarábbi behajtására. A hitelviszonyok közvetítésével megvalósuló gazdasági kapcsolatok igen szűk körre korlátozódtak. A Weiss Manfréd üzemek termelési biztosa, Berend Géza, április 12-i pénzügyi népbiztossághoz intézett levelében azt kifogásolta, hogy a Ruházati cikketek árusító rt. a megrendelt 250 db. munkásköpenyt csak készpénzfizetés, vagy az ellenérték átutalását igazoló pénzügyi nyugta ellenében hajlandó kiszolgáltatni.¹⁴ Az „Atlantica” tengerhajózási rt. megtagadta a korábban érdekltségébe tartozó érdi téglagyár finanszírozását, többek között arra hivatkozva, hogy „a Téglá- és Agyagipar szakosztály velük azt közölte, hogy (a) gyár irányításában nincs semmi részük.”¹⁵ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank egy bankközi konferencia összehívását indítványozta július elején, annak érdekében, hogy a bankok — jórészt még a március 21-ét megelőző időszakban keletkezett — követeléseiket valamilyen módon behajthassák. Ehhez a Nép gazdasági Tanács VII. főosztályának támogatását kérték, az indoklásban azt is megemlítve, „hogy sok vállalat kénytelen nagyszegű hitelt igénybevenni, noha jelentékeny követeléseik vannak (ezek érvényesítését éppen a főosztály, illetve elődjének áprilisban hozott határozata is akadályozta — P. Gy.), és így őt terheli a kamatvesztés, nem pedig azt a vállalatot, amely tulajdonképpen hitelre szorulna”. A főosztály nem tartotta szükségesnek a konferencia összehívását, s az ehhez fűzött érvelés újra a központi irányítás intézkedéseiben érvényesített elvek és a gazdaság tényleges viszonyai közötti szakadékokra hívja fel a figyelmet: „... mert a *pénzügyi intézetek is szocializált üzemek lévén, nem játszik szerepet, hogy a követelések tényleg kiegyenlítették-e, vagy sem. Ez legfeljebb a könyvelésben jelentkezik*, azonban az üzemek állagára vagy helyzetére vonatkozólag változást nem jelent”¹⁶ (az én kiemelésem — P. Gy.). Hangsúlyoznunk kell tehát: abban, hogy a központi célkitűzések csak igen korlátozottan valósulhattak meg vállalati-üzemi szinten, nemcsak a rendkívüli gazdasági-politikai viszonyok, de az iparpolitika szembetűnő rugalmatlansága is nagy szerepet játszott. Aligha kétséges ugyanis, hogy a határozottabb politika a bank- és hitelrendszer terén — így a mindvégig csak tervként élő egyszámlarendszer bevezetése, a költségvetés terhére gyakorolt korlátlan pénzellátás felszámolása —, az egységes munkanélküli segély megvalósítása (a kapun belül, bér formájában segélyezett munkanélküliség arányának csökkentése), a fokozatosabb, valóban a döntő ágazatokra és nagyvállalatokra korlátozott kisa-játítási politika nagy mértékben növelhette volna a központi irányítás lehetőségeit a vállalati működés egységes szabályozása, az erőforrások átfogóbb mozgósítása terén. A gazdaságpolitika azonban „végleges berendezkedés” kiépítésére törekedett, a funkcionális szabályozás lehetőségeit eleve alulértékeltelte, s a tőkés trösztök „ideális” mintáját szem előtt tartva az ágazati gazdálkodás általánosításával, formai-szervezeti centralizációval igyekezett urrá lenni a régi „anarchisztikus termelés” problémáin. „Mindaddig, amíg az üzemek különálló egységeket képeznek és csak a föléljük helyezett ipari szakosztály egységes vezetése az, ami egybetartja őket, megmaradnak a régi, anarchisztikus termelésnek a hátrányai — írta Varga Jenő június közepén. — Az üzemek termelését zavarja az a körülmény, hogy vajon kapott-e egyik üzem a másiktól megrendelést vagy sem; még mindig (!) előfordul, hogy az üzemek, amelyeknek valamiféle árura, anyagra, vagy gépre van szükségük, különböző gyárakat kalkulációra s árajánlatra hívnak föl. Az üzemek látzólagos (!) gazdasági különállása a technikai üzemkoncentráció végrehajtását is megnehezíti: a tisztviselők és munkások ragaszkodnak a régi munkahelyükhöz és ezzel az üzemkoncentráció folyamat elé nehézségeket gördítenek. Mindezen megfontolások alapján a Nép gazdasági Tanács

¹⁴ Pénzügyi Népbiztosság, elnöki iratok. OL. L 1. 6. cs. 1919—14. t. 2228. i. sz.

¹⁵ Pénzügyi Népbiztosság, elnöki iratok. OL. L 1. 6. cs. 1919—14. t. 2228. i. sz. máj. 26-tól a Nép gazdasági Tanács VII. főosztálya jegyzőkönyvei. 1919. máj. 16. és jún. 17-i ülés. OL. Z 92. 1. cs. 10. i. sz.

¹⁶ A Nép gazdasági Tanács VII. főosztályának 1919. júl. 4-i ülése, 50. sz. jkv. OL. L 3. 2. cs. III. 9. t.

választmánya elhatározta, hogy az összes szocializált nagyüzemek gazdasági könyvelési és pénzügyi különállását megszünteti és valamennyi egy termelőághoz tartozó üzemeket egységes szervezetbe foglalja össze.”¹⁷

Varga Jenő egyik március-eleji, programadó cikkében a forradalmi átalakulás gazdaságpolitikájával szemben az alábbi követelményeket támasztotta: „a termelésnek az egyes magántőkések magánérdekeitől való teljesen független újjászervezése; a termelés koncentrálása kevés számú, legjobban felszerelt, legjobb telephelyen fekvő üzemekben; a társadalom olyan szervezése, amelyben az eddiginél sokkal nagyobb arányban végeznek az emberek produktív munkát; a rendelkezésre álló termelőeszközök és anyagok céltudatos központi felhasználása”.¹⁸

Az eddigiekben elsősorban azt vizsgáltuk, hogy a rendkívül gyors ütemben és kiterjedten végrehajtott kisajátítási intézkedések, illetve a gazdálkodás szervezeti rendszerének, „játékszabályainak” ugyancsak feszített ütemű átalakítása milyen — az erőforrások racionális felhasználásával ellentétes — tendenciákat erősített meg ágazati és a csak látszólag felszámolt vállalati szinten, illetve a gazdaság regionális viszonylataiban, az adott, objektív feltételek között. De nem mondható egyértelműnek az az eredmény sem, melyet a forradalom gazdaságpolitikája a Varga Jenőtől idézett első követelmény érvényesítésében mutatott, noha e téren a látszat fokozottan a gyors ütemű, széleskörű tőkekisajátítás mellett szól. És hogy a látszat itt is milyen fontos szerepet töltött be a gazdaságpolitikai gondolkodásban, azt nemcsak Böhm Vilmos bevezetőnkben idézett kijelentése, hanem Hevesi Gyula tanácskongresszusi felszólalása is tanúsítja: „Ebben a pillanatban már alig van számításba vehető üzem, amelyben még attól kellene tartani, hogy a volt tulajdonosok nagyobb kárt tudnának a termelés menetében, bonyolításában okozni.”¹⁹ A volt tulajdonosok persze nem veszítették el annyira a fejüket, hogy kárt akartak volna okozni a termelés menetében. A forradalom négy és fél hónapja során tevékenységüket az a célkitűzés hatotta át, hogy köztulajdonba vett vállalataik minél kedvezőbb vagyoni helyzetben ériék meg a restauráció napjait. Ennek érdekében igen differenciált taktikával alkalmazkodtak az új viszonyokhoz, kihasználták a fölöttébb ellentmondásos átalakulás adta lehetőségeket arra, hogy vállalataikat a kisajátítás ellenére ellenőrzésük alatt tartsák. E törekvések sikere révén az ipari-kereskedelmi vállalatok nem jelentéktelen hányadában sajátos kettősség alakult ki — az állami tulajdon és tőkés birtoklás kettőssége. Mindenekelőtt lássuk a tényeket! A tőkés vállalati üzletpolitika viszonylagos folytonosságát, ennek közvetlen kezeit, lehetőségét, részleteiben is jól példázzák a Krasznér József cementárugyár rt. működéséről fennmaradt iratok. A cég bankárja, a Belvárosi Takarékpénztár Rt. május 14-én a Pénzügyintézetek Direktóriumának segítségét kérte a vállalat pénzügyeinek kivizsgálásához, mivel annak folyószámlája március 22. óta több mint 100 000 koronával lett megterhelve, s így 95 000 korona tartozást halmozott fel. A pénzügyintézet aggodalmát jellemzi, hogy a revíziót a vállalat csekély alaptőkéjével (250 000) indokolta. A vizsgálatot a Népgazdasági Tanács VII. főosztályának egyik pénzügyi ellenőre végezte el. Június 20-i jelentéséből a következőket tudjuk meg a részvénytársaságról: cementgyártással és építési-kivitelezési munkákkal foglalkozott, 1918-ban 100 munkást, 1919 március-áprilisban 35–40 munkást, júniusban pedig mindössze 28 munkást foglalkoztatva. Az „ellenőrző munkástanács” négy tagjából egyetlen ember (Barta Pál) volt munkás, míg a többi három: gyárvezető, „tisztviselő munkás”, és egy irodai alkalmazott (titkárnő). Növelhette e testület „hatékonyságát”, hogy „Barta Pál munkástanács tag annak idején eltávozott és azóta sem jelentkezett.” A vállalat öt „tisztviselő munkása”: Krasznér József műszaki vezető, László Sándor kereskedelmi vezető (mindketten volt igazgatósági tagok), a pénztáros és a már említett munkástanács tag gépirónő és gyárvezető. A revizor indokoltan találta, hogy a vállalat nagyobb bankkölcsönre tart igényt, mivel „a forradalom óta nem igen bocsátkozik vállalkozásba, hanem inkább cement, mész, tetőcserép,

¹⁷ Varga Jenő: Építő munka. Népszava, 1919. jún. 15. 5.

¹⁸ Varga Jenő: Haldoklik a kapitalizmus. Népszava, 1919. márc. 2. 9–10.

¹⁹ Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója. Bp. 1919. 87.

stb. kereskedelemmel foglalkozik . . . a nyersanyag árai rohamosan emelkednek, ma lényegesebb magas összegeket igényelnek mint azelőtt, és végül súlyosbítja a helyzetet az is, hogy cement, mész stb. csak előleges készpénz fizetés ellenében rendelhető meg, míg a leszállítás sokszor heteket, sőt hónapokat vesz igénybe, miáltal hónapokon át aránylag nagyobb összegű készpénz van lekötve.” Azt is megjegyezte, hogy a hiteligényt a kész munkák gyors számlázása és a számlák nagyobb erővel való behajtása csökkentené. „Egyébként — nyugtatja meg a Direktóriumot a revizor — az eladási üzlet nem rossz, és ha erélyes pedans vezetés mellett megfelelő tőke állana rendelkezésre, úgy elég szép hasznot lehetne a vállalatnál produkálni”²⁰ (az én kiemelésem — P. Gy.). Nem szükséges részletesen indokolni, hogy egy tőkés vállalat, a hiánygazdaság, a növekvő nyersanyag- és bérköltségek és általában a forradalmi megrázkódtatások viszonyai között, természet-szerűleg a forgalmi szféra felé fordul, ahol viszonylag biztonságosabb — mert gyorsabban felszabadítható — a tőkelekötés, továbbá csekélyebbek a költségnövekedésből — különösen a bérek nagyarányú növekedéséből — származó veszteségek. Világosan jelzik e megfontolásokat a foglalkoztatottak számának fokozatos csökkentése, az, hogy a Kraszner rt. „a forradalom óta nem igen bocsátkozik vállalkozásba”. Az üzletpolitika hatalmi keretétől a megbízható tisztviselőkkel verbuvált „ellenőrző munkástanács” szolgált, valamint a volt tulajdonosok változatlan — bár változott formájú, és valamelyest nagyobb jövedelmet biztosító — vezető pozíciója a szocializált cementgyári vállalatban.

A Budapesti Húsnagyvágó Rt. az ipari és forgalmi ágazatokra egyaránt kiterjedő központosítási törekvéseket aknáztta ki, s figyelemreméltó előrelátással (megelőzve az amúgyis szükségszerű fejleményeket) március végén nagystílű vállalkozásba fogott: „a csarnokban működő bizományosok bevonásával megalakítottuk a »Borjúközpontot«, mely mint elosztó szerv a fővárosba élő- és öltözött állapotban érkezett borjúk összegyűjtését, azoknak arányos szétosztását és a hatósági kiutalásokat végezte. A bizományosok a velük történt megállapodás értelmében az elért haszon 40%-ában részesültek.” A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltiségi vállalata április 30-án „beolvadt az akkor alakult »Országos Állat- és Húsforgalmi Központba«, és mint annak »borjú-, juh- és bérány osztálya« régi telepein és saját irodájában végezte működését.” Az újabb fejlemény azonban már nem csökkenthette a „Borjúközpont”-ként elért nyereséget, hiszen a „beolvadás által az üzleti költségek, illetőleg terhek fedezése áthárult a Központ-ra, viszont az esetlegesen mutatókozó nyereséget az osztály a Központnak tartozott elszámolni . . .”²¹ (az én kiemelésem — P. Gy.).

Nem bizonyult, rossz konjunktúrának a forradalom 133 napja az „Első magyar mechanikai hordógyár” (Hermann János és Fiai Rt.) üzletében sem. Gyártmányai kikerültek a Fehérvári újraelosztó tevékenységének köréből, de ha nem — amint írják —, az ilyen árut is „50—100%-kal magasabban számláztuk, mint a szovjet előtt, s így az árura nem fizettünk rá.”²² A Szobi Kőbánya Rt.-nak — éppen mert tulajdonosai nem tudták érdekeiket maradéktalanul érvényesíteni — a vállalat szerény méreteihez képest már komolyabb veszteségei voltak, „A felesleges módon és hozzájárulásunk nélkül kifizetett munkabérek” révén. A megoldást itt az hozta, amint jelentésükben írják, hogy „intenzív utánjárással kereszttől tudtuk vinni az üzemnek f. é. június 7-én Bajáki népbiztos által történt beszüntetését”. E döntés persze nem Bajáki érdeme volt: „ezen fáradozásunkban dicséretet érdemlő módon kezünkre járt Fischer úr, annak idején az Önök (ti. a Kereskedelmi Bank — P. Gy.) direktóriumának tagja, úgy szintén termelési biztosunk dr. Hollós András úr, de különösen és első sorban Hollán Oszkár úr (volt Magyar

²⁰ A Belvárosi Takarékpénztár Rt. levele, valamint Weisz Adolf, a Népgazdasági Tanács VII. főosztálya pénzügyi ellenőrének revizori jelentése 1919. júl. 20-ról: Pénzügyi Bizottság Direktóriumának iratai — Pénzügyi Bizottságokkal folytatott levelezés. OL. L 5. 1. cs. V. t.

²¹ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltiségi vállalatának jelentései (a bank igazgatósága részére) a Tanácsköztársaság alatti eseményekről. OL. Z 40. 99. cs. 1762/a. i. sz.

²² Uo. 1762. i. sz.

Asphalt-mérnök), ki, a szovjeturalom alatt a szocializáló népbiztossághoz beosztva, ott a kőbányák ügyeit végezte a vállalatok ügyeit mindenben felölölő módon.”²³

A jelzett kettősség korántsem korlátozódott a kis- és középvállalati kategória nagyságrendjére. Az ország második szénbányászati vállalkozásának, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nak a kisajátítása is jórészt csak jogi fikció maradt. Ifj. Chorin Ferenc vezérigazgató értékelése szerint „a szocializálás de facto abban állott, hogy az összes szénbányák ellenőrzésére és vezetésére egy szénbányászati szakosztályt alakítottak. Ezen szakosztályhoz oly férfiak kerültek, kiknek a társulat érdekeit sikerült — a lehetőség keretein belül — megvédeni.”²⁴ Az „egy csapásra” elrendelt szocializálások és a forradalom gazdasági szervezőereje közötti ellentmondás kedvezőtlen következményei a szénbányászat esetében viszonylag könnyen tetten érhetők. Az ágazat irányításában ugyanis elvileg a regionális tagolódás érvényesült — a szakosztály alatti szintet az ún. műszaki biztosok által vezetett bányakerületek képezték. A kerületek közötti választóvonalak viszont azonosak voltak a társulati tulajdon határaival (pl. az 1. sz. bányakerület a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. és az érdekeltségébe tartozó Északmagyarországi Kőszénbánya Rt. bányáit fogta egybe, Róth Flóris (korábban salgótarjáni bányavezető) vezetésével. A formális szabályozás is úgy szólt, hogy „a bányakerületi műszaki biztosok mindaddig, amíg a vállalati keretek központjai fennállanak, illetve ezirányban más intézkedés nem történik, a vállalati keretek központjaival is állandó érintkezésben maradnak, fontosabb műszaki kérdésekben ide is jelentéseket tesznek, pénzügyi, gazdasági, munkás ellátási és anyagbeszerzési, valamint általában adminisztratív ügyekben *e vállalati központok útján érintkeznek a központi ügyvezetéssel, munkás ellátási és anyagbeszerzési igénybejelentéseiket ezek útján teszik meg, számvitelük e vállalati központoknál összpontosul*”²⁵ (az én kiemelésem — P. Gy.). E szabályozás nyomán a társulati központok nemcsak telephelyeik, de az ágazati irányítás működését is nagymértékben befolyásolhatták, noha az idézett formulák „csupán” (ideiglenes) szervezeti szintet, az információk közvetítésének láncszemét szeretnék látni a vállalati központokban. A „salgótarjáni” is gazdája maradt üzemeinek, hiszen a pénzügyi kérdésektől kezdve az anyagbeszerzésig minden lényeges döntés a központi igazgatóság hatáskörébe tartozott. A vállalati érdekek hatékony képviseletét Róth Flóris magasabb posztja is segítette, így többek között neki köszönhették azt, hogy „a szovjet-kormány által megszabott eladási árak lépést tartottak a költségek emelkedésével”.²⁶ A társulati igazgatóság jelentős befolyására utal, hogy részben Budapestről, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank közvetítésével oldották meg a román megszállás alá került zsilvölgyi telepek helyreállításának finanszírozását. A vállalat 2,5 millió koronát utaltatott ki a nagyszebeni bankfiókhoz, az igazgatóság június 6-i ülésének döntése alapján, amely felhatalmazta ifj. Chorin Ferenc vezérigazgatót arra, hogy a Petrozsényban elengedhetetlenül vált „beruházások fedezésére okvetlenül szükséges összeg megszerzésére tegye meg a szükséges lépéseket, oly helyen, mely a jelenlegi időben erre alkalmasnak látszik”.²⁷

A Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. tőkés igazgatósága és a társulati központ vezető tisztviselői a forradalom első napjaitól kezdve, a politikai viszonyokra és a kiépülő iparirányítási rendszer kereteire jól reagáló taktikával tették folytonossá befolyásukat, nemcsak a vállalati gazdálkodással, de egyes átfogó iparszervezési kérdésekkel kapcsolatos döntésekre is. Az igazgatóság, a proletárdiktatúra időszakában utolsó, március 26-i ülésén Biró Pál vezérigazgató közölte,

²³ Uo.

²⁴ Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. igazgatósága 1919. aug. 22-i ülésén felvett jegyzőkönyv. OL. Z 220. 1. cs. 1/1. t.

²⁵ Bányamunkás, 1919. máj. 7. 2.

²⁶ Az igazgatóság 1919. aug. 22-i ülése. OL. Z 220. 1. cs. 1/1. t.

²⁷ Az igazgatóság 1919. jún. 6-i ülése. OL. Z 220. 1. cs. 1/1. t. A 2,5 millió K. kiutalásáról: A Külkereskedelmi Hivatal egyik vezetőjének tiltakozása „kékpénz-csempészs” miatt, illetve a PMKB.-hoz kirendelt pénzügyi biztos a vádat elutasító levele.: Pénzügyi Népbiztosság, elnöki iratok. OL. L 1. 6. cs. 1919—14. t. 6880. i. sz.

hogy az IKTO SZ szóbeli utasítására a társulati központ tisztviselőiből alakított bizalmi testület négy tagú direktóriumot létesített, a vállalatvezetés ellenőrzésére. E direktórium tagjai „kijelentették, hogy csakis az ellenőrzést kívánják gyakorolni és kérték az igazgatótanácsot, hogy helyén maradjon, miután ezen berendezés közös érdeket képez és a szakszervezeti főbizalmi ülés is úgy határozott, hogy a vállalat szocializáláság az ellenőrzés ilyen alakban gyakoroltassék” (az én kiemelem — P. Gy.). Az „ellenőrzés” a levelek aláírását és a pénztári kifizetések engedélyezését jelentette. Az igazgatóság engedélyezte a vezérigazgatónak, hogy aláírjon egy nyilatkozatot, melyben alárendeli magát a bizalmi testület és a direktórium határozatainak („azon fenntartással, hogy a direktórium a népbiztos megbízásából jár el”), illetve felhatalmazta Birót, „hogy „arra az esetre, ha erre felhívnák, a szakszervezetbe is belépjen”.²⁸ Mindez természetesen csak kezdeti jele volt a tőkés vállalatvezetés messzemenő alkalmazkodási „készségének”, melyet hegemoniája megőrzése érdekében tanúsított. Törekvései szempontjából kedvező volt az, hogy a vállalati keretek felszámolása a „Rima” esetében is kivihetetlennek bizonyult. A megszállás alá nem került telepek — az ózdi kohászati üzemek, az ózdvidéki szénbányák, a borsodnádasdi lemezgyár és a salgótarjáni acélgyár — egy viszonylag zárt feldolgozási vertikum láncszemeit képezték, melyek összehangolt irányítást, termelés-programozást igényeltek. A társulat budapesti központja e funkciók révén pótolhatatlan volt, s így a tőkés vezetés befolyása a vállalati döntésekre annak függvényében alakult, hogy üzemi és központi szinten milyen mértékben tudták „közömbösíteni” vagy maguk mellé állítani az ellenőrző munkástanácsokat, illetve kivonni a vállalat egészét az ágazati-központi irányítás hatóköréből. Ami a telephelyek hatalmi viszonyait illeti, ezekre csak igen kétes értékű — a restauráció időszakából származó — források állnak rendelkezésre. E források mindenesetre valószínűvé teszik, hogy az egyes üzemek munkástanácsai valamint termelési biztosai (személyi összetételükben, tevékenységükben) kedveztek a vállalati érdekeknek. Hack Gyuláról, a salgótarjáni acélgyár munkástanácsának elnökéről — aki ellen az ellenforradalom szervei eljárást indítottak — a részvénytársaság igazgatósága így nyilatkozott: „Megbízását a vállalattal és a termelés érdekeivel ellentétben álló célokra fel nem használta, és intézkedéseinél a vállalat vezetőségének kívánságait a lehetőség határain belül mindig honorálta. Tudomásunk van arról is, hogy nevezett a kommunistákkal szemben mindig régi szakszervezeti szociáldemokrata felfogását hangoztatta és idegen kommunista elemeket a gyárból minden erejével távol tartani igyekezett, ami neki teljes mértékben sikerült is. . . . Közvetlen tudomásunk van arról is, hogy itt Budapesten a vállalat székházában működő s az egyes bánya- és kohótelepek munkástanácsa által kiküldött munkásokból alakult ún. központi ellenőrző munkástanács szélsőséges vasmunkás és szénbányamunkás tagjait ismételten leszerelni segített.”²⁹ A többi telephelyről vagy semmi, vagy pedig az idézettel is csekélyebb értékű — az önigazolás motívumaitól mentes — „TAGYOB-jelentések” maradtak csak fenn. Így az ózdi jelentés szerint „az üzemek szocializálása észrevétlenül és csupán formailag történt budapesti rendelkezés alapján, az üzem akkori menetében semmi különösebb változást nem okozott”.³⁰ Jóval kedvezőbb a helyzet a vállalati központ iránvítószerveinek összetételére és működésére vonatkozó források tekintetében. A vállalat termelési biztosa Zorkóczy Samu (korábban műszaki igazgató) lett. A központi ellenőrző munkástanács tagjai („direktórium” tagságuk után) maradtak dr. Orbán, Magyar, Sívó és Rejter — a központi iroda tisztviselői —, illetve Pobozny (vagy más forrás szerint Pobuzsny) Győző, a salgótarjáni acélgyár munkása. Bizonyos források szerint az ózdi üzemeknek is volt delegátusuk a központban, személyéről és működéséről azonban nyom nem maradt. A salgótarjáni gyár munkástanácsának alakuló (1919. április 1.) ülésének jegyzőkönyve szerint vita volt

²⁸ Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. igazgatósági ülések jegyzőkönyvei, 1919. márc. 26-i ülés. OL. Z 368. 3. cs.

²⁹ PI. Arch. 657. f. 5/2. öe. II. k. 300.

³⁰ „A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. ózdi vas- és acélgyárában az októberi forradalom és az ún. Tanácsköztársaság alatt történt események rövid ismertetése.” PI. Arch. 605. f. II/19. öe. 98. l.

arról, hogy melyik gyár képviseltetheti magát állandó kiküldötttel a központi munkástanácsban. (Eserint az ózdiaknak két hetenként más személlyel kellett volna képviselniök magukat.) Mindenesetre szembetűnő, hogy a „központi iroda munkástanácsa” e kérdésről külön-külön tárgyalt és kötött megállapodást az egyes gyárakkal — szinte „versenyzetve” ezeket —, noha általános szabály volt az, hogy a több telephelyes vállalatok központjaiba a 100 fő felett foglalkoztató telepek állandó munkástanácstagot delegálhatnak.³¹ Nem kétséges, hogy az egyes telephelyek munkásainak, illetve ezek tanácsainak érdemi befolyása a központi szervek működésére, irányítótevékenységére nem volt (az sem egyértelmű persze, hogy az üzemek munkástanácsai erre határozottan törekedtek volna). A részvénytársaság szempontjából igen kedvező összetételű központi „munkástanács” júliusi határozatát is ebben az összefüggésben kell értékelnünk. A tanács ugyanis kimondta, az ellátási nehézségekre hivatkozva, hogy július 15-től „kezdve a telepi alkalmazott és munkás elvtársak a központi konyhában a szűk viszonyok folytán ebédet nem kaphatnak”.³² Amilyen mértékben függetlenedett a vállalati központ az üzemi szintű szociális feladatokra korlátozott, és egyébként csak látszólagos munkásellenőrzéstől, ugyanúgy „kivédhette” a központi gazdaságirányítás beavatkozásait is. A népbiztossági szakosztályok operatív és ellenőrző-szabályozó jellegű feladatokat egyaránt magában foglaló tevékenységéhez a szükséges információkat az üzemek heti statisztikai jelentései szolgáltatták. Az adatszolgáltatásról a szociális termelési népbiztosság március 29-i, 5. Sz. N. sz. rendelete intézkedett, úgy, hogy „minden üzem (telep, fiók-vállalat) közvetlenül szolgáltatja be adatait, megjelölve a központi igazgatóságának vagy anyavállalatának székhelyét”³³ (az én kiemelésem — P. Gy.). A társulati központ április 1-én „tájékoztatót” küldött a gyáraknak e rendelet végrehajtásáról, melyben utasította őket, jelentéseikben gyártmányaikról írják azt, hogy „mind elsőrendű közszükségleti cikket képeznek” (azon kérdőpontra válaszolva, hogy milyen közszükségleti cikkek előállítására volna az üzem — csekély átalakítással — alkalmas) illetve, a szénbányák és az ózdi kohászati üzemek azt is említsék meg, hogy „termelvényeik a vállalati gyárak szükségletének kielégítésére, illetőleg ottan való további feldolgozásra szolgálnak”. Ózdra három „kartársat” is kiküldtek, „a leltározási munkálatok keresztülvitelének irányítására és abban való segédkezésre ... kiket — írja a központ — megfelelő szóbeli utasításokkal láttunk el”.³⁴ Később az ózdi üzemekhez már olyan utasítás érkezett Budapestről, miszerint „a Szociális Termelési Népbiztosság vaskohászati szakosztályának felhívására szolgáltatandó és 1—8 pontokba foglalt adatokat *mi innen az összes szocializált üzemekre összevonva továbbítjuk a szakosztálynak, és úgy Címnek nem szükséges az üzemi heti jelentést két példányban készíteni. Tessék azt ezentúl is csak (egy) példányban megírni és nekünk beküldeni.*”³⁵

A belső hatalmi viszonyok alakulása, és a társulati központ információs monopóliuma révén a részvénytársaság birtokában maradt, a korábban jogilag tulajdonába is tartozó vertikum üzeimeinek. Anélkül, hogy részleteznénk a vonatkozó forrásokat, megemlítendő: a vállalati központ önállóan finanszírozta üzezeit, koordinálta és meghatározta a hiány folytán csak rövid időszakokra beindítható gyártás programjait, és végül, a termelés értékesítése tekintetében is a központi kereskedelmi igazgatóság döntései maradtak a mérvadók.

Természetes, hogy mindazon központi gazdaságpolitikai intézkedéseket, melyek a vállalat érdekeivel egybevágtak, a társulati központ maga is igyekezett érvényesíteni. Így amikor a

³¹ A Salgótarjáni Acélgyár ellenőrző munkástanácsának 1919. ápr. 1-i ülésén felvett jegyzőkönyv. PI. Arch. 657. f. 5/2. 6e. III. k. 455—456. A vonatkozó TAGyOB-jelentés szerint a borsodnádasdi lemezgyárnak is volt két delegátusa: PI. Arch. 605. f. II/19. a. 6e. 178—179. I. Több telephelyes vállalatok központi munkástanácsa megalakításának szabályai: A Szakszervezet, 1919. ápr. 3. 3.

³² A központi munkástanács c 1984/1. sz. körirata. OL. Z 383. 1. cs. 8/2. t.

³³ Tanácsköztársaság Törvénytár I. k. Bp. 1919. 121.

³⁴ A Salgótarjáni Acélgyárhoz: PI. Arch. 657. f. 5/2. 6e. III. k. 399. I. Az Ózdi Vas- és Acélgyárhoz: Sz. 4024. számú levél, OL. Z 383. 1. cs. 8/2. t.

³⁵ A rt. Z/1666. sz. levele Ózdra: OL. Z 383. 1. cs. 8/1. t.

gazdaságpolitikai vezetés — az egységes munkanélküli segély indokolt bevezetése helyett — a „szénsegély” megtartásáról döntött, a vállalati központ telefon útján sietett utasítani az üzemet, hogy „a meddő bérék a szocializálási népbiztos intézkedésére tovább vezetendők”.³⁶ A magyarázat elég kézenfekvő: a szénsegély a vállalat improduktív bérterheinek (még pontosabban az üzemek által *kimutatott* meddő bérék tömegének) háromnegyed részét az állami költségvetésre hárítja. Még így is a maradék negyedrészt olyan improduktív költség volt, melyet a vállalatok termékeik árába nem gyűrtethettek tovább. A kapun belüli munkanélküliség ezért, noha a „meddő” bértömeg növelésében a gyakori üzemszünetek miatt sokszor érdekeltőbbek voltak, mint termelésük fokozásában, vagy szinten tartásában, a vállalatok számára cseppet sem volt kívánatos. A vidéki ipartelepek esetében e gondok enyhítésére kedvező alkalomnak tűnt a nyárvégi mezőgazdasági munkálatok beindulása, melyek munkaerőszükségletét — központi elképzelések szerint is — részben az anyagihiány miatt munka nélkül maradt ipari munkásokkal kívánták fedezni. A Rima e téren is elől akart járni a „közérdek” védelmében. A budapesti központ június 12-én az alábbi levelet küldte Ózdra: „Tekintettel a most már mindenütt meginduló nagy gazdasági munkára, *kívánatosnak tartjuk, hogy a munkás személyzetből azok, akik nem letelepedett ipari munkások* (vagyis nem az ózdi munkáskolónián élnek, hanem a környező falvakban — P. Gy.) *lehetőleg szabadsgóltassanak*. Kívánatos ez a közérdek szempontjából nem csak azért, hogy minél többen közreműködjenek a sűrűn teljesítendő gazdasági munkáknál, hanem azért is, hogy *ez által a közvagyon terhelő meddő munkabérek összegét is csökkentjük*, mert természetes, hogy az ily gazdasági munkákhoz szabadságoltak meddő munkabért a szabadságolás tartamára nem kaphatnak. Tessék ezt a kérdést beható megfontolás tárgyává tenni, és megállapodás után jelenteni, hogy üzemiből milyen számú személyzetnek milyen időtartamra való szabadságolása volt lehetséges”³⁷ (az én kiemelésem — P. Gy.).

A Rima hatalmi viszonyainak ábrázolásából még egy láncszem hiányzik. A vállalat vezető tisztviselői gárdája ugyanis még olyan gondokkal sem küzdött, hogy saját felelősségére határozza meg a társulat érdekeinek leginkább megfelelő üzletvitelt. A lényeges döntéseket változatlanul dr. Bíró Pál, a társulat vezérigazgatója hozta, s ehhez szakszervezeti tagnak sem kellett lennie. Bíró a forradalmat követő hetekben Csehszlovákiába, majd onnan Bécsbe távozott és hosszabb ideig — legalábbis a proletárdiktatúra bukásáig — ott is tartózkodott. Vezérigazgatói teendőinek ellátásában távolléte csak kevésbé akadályozta, mivel rendszeres levelezést folytatott a budapesti központ egyik vezető tisztviselőjével, Pálmai Andorral. Ilyen közvetítéssel szerezte meg a szükséges információkat, illetve közölte elképzeléseit a társulat budapesti központjával. A központi „ellenőrző munkástanács” utólag állított ki igazolást részére, mely szerint „hivatalos ügyben” tartózkodik külföldön, közbenjárásukra (Dovcsák Antal és Peyer Károly segítségével) eltekintettek üres lakásának rekvirálásától, továbbá a munkástanács járta ki azt is, hogy ne sorozzák be a Vörös Hadseregbe.³⁸ A „munkásellenőrzés” e sajátos feladatait oly buzgón látták el, hogy Pálmai — egy szintén kint tartózkodó Fröhlich nevű tisztviselő közvetítésével — július 9-én azt üzenté: „Kérem a vezért, hogy írjon Orbánnak néhány sort, melyben az ő, Sívó és Pobuzsny (mindhárman a központi munkástanács tagjai — P. Gy.) tevékenységéről megemlékezik, mert a 3 említett készséggel, fáradságot nem kímélve oly szeretettel kezelték a dolgot, hogy irigylem a vezért, hogy ilyen ragaszkodó emberei vannak.”³⁹

³⁶ Az ózdi gyár 1919. ápr. 19-i levele (3129. sz.), melyben igazolja a telefonüzenet vételét. OL. Z 383. 1. cs. 82. t.

³⁷ A rt. Z 4045. sz. levele Ózdra: OL. Z 383. 2. cs. 9/1. t.

³⁸ Pálmai Andor levele Bíró Pálnak, PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. 5e. 7. és 17. l., valamint ugyancsak Pálmai 1919. jún. 12.-én kelt levele Bírónak: dr. Bíró Pál félhivatalos levelezése 1918—1919. OL. Z 372. 36. cs. 145. d/1.

³⁹ A „lakásügy” kapcsán Pálmai Fröhlichnek, 1919. júl. 9-én. PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. 5e. 21. l.

Pálmai június 11-i levelében arról számolt be, miképpen igyekeztek a megszállt területekre eső egyik érdekeltségi vállalat, a Kaláni Lemezgyár részére pénzt szerezni. Bíró Rezső Budapesten Chorin Ferencsel is tárgyalt, hogy esetleg a Salgótarjáni útján lehetne fedezni a vállalat szükségleteit. Chorin azt üzenté Bíró Pálnak, hogy Bécsben időző emberükkel, Lorbeer Ákossal lépjen érintkezésbe.⁴⁰ Bíró megtalálta Bécsben Chorin embereit, de nem járt sikerrel, mert azok (Lorbeer és bizonyos Winklehner) meg akarták zsarolni — ahogy Chorin Ferencnek írta méltatlankodva Budapestre — „csak cseh koronák ellenében akarnak Kalán részére pénzt adni, ami lehetetlen, mert magunk is a legnagyobb bajban vagyunk.”⁴¹ A Rima pénzügyi helyzete valóban kedvezőtlen volt — Bíró erről Pálmai június 12-i leveléből értesülhetett. Mozdósítható — bankokkal szemben fennálló — követeléseik mindössze 2,7 millió koronára rugtak, míg csupán a hónap folyamán 4,3 milliós szükséglet mutatkozott az ózdi, salgótarjáni és likéri üzemeknél. Pálmai megnyugtatóan írja, hogy „a munkástanács már tárgyalt Bajákiival, ki Lengyel népbiztossal lépett érintkezésbe a Pénzügyi Központ útján való meghitelezésünk miatt. Ma érkezett már levél Lengyeltől, hogy a Kereskedelmi Bank lett megbízva a mi pénzügyeink lebonyolításával. . . . Chorin Ferenc nézete szerint teljesen mindegy, hogy a Pénzügyi Központnak, vagy pedig a Kereskedelmi Banknak fogunk tartozni, mert ezen obligó letörlesztése egyformán illuzórikus lehet. Ők eddig 35 millió koronával tartoznak a Kereskedelmi Banknak, dacára annak, hogy annival jobb helyzetben vannak, mert széntermelésüket azonnal értékesíthetik, míg nálunk a készletek a gyárakban hevernek. Kinnlevőségeinket erősen sürgetjük, de nem sok eredménnyel. . . .” Pálmai azt is közölte Bíróval, hogy a Tanácsköztársaság által „horribilis nivóra emelt” áron számítva a salgótarjáni, ózdi, nádasi, zólyomi és korompai készletek árszszége 62,2 millió korona, illetve, hogy épp a napokban folytatnak tárgyalásokat, „hogy négy zárt vonat Ózd-Nádasdról Budapestre indítassék”.⁴² E levél egyúttal válasz volt Bíró június 10-én közölt instrukcióira, ő ugyanis hangsúlyozta: „Bár az árkérdés is nagyon fontos pénzügyi szempontból, de még sokkal fontosabb volna, hogy az árut, amit az üzemből elvisznek, mindjárt kifizessék, vagy legalábbis az, hogy ne a Tanácsköztársaság számlájára történjék a szállítás; vagy ha igen, az ellenértéket azonnal megkapjuk. . . . Nekem még mindig a sympatikusabb, a nagykereskedők számlájára való szállítás volna — abból, hogy Satori (szintén a vállalati központ egyik vezető tisztviselője — P. Gy.) azt írja, hogy az első küldeményeket ezeknek az iparvágányára küldeti, sejtem, hogy ő is ebben az irányban akar dolgozni, amely az egyetlen helyes. Az is elképzelhető, hogy a szállítások ellenében valamelyik állami hatóság intézkedik, hogy ez az ellenérték bank folyószámlán javunkra irassék, de hogy ez a bankra nézve abszolút kötelezettséget jelent-e a jövőre nézve, azt nem tudom megítélni”⁴³ (az én kiemelésem — P. Gy.). A vállalat budapesti központja figyelembe is vette ezeket az üzletpolitikai megfontolásokat. Pálmai június 14-i levelében — feltehetően a két nappal előbb jelzett „négy zárt vonat” kapcsán — közli: „A Vashivatallal már megállapodtunk abban, hogy ezen szállítások fejében 3 millió koronát fog a Kereskedelmi Banknál átutalni és ezen átutalás csak azért késik hétfőig, mert a mai szovjetülés miatt a népbiztosokkal nem lehet pénzt folyósíttatni.” Hat nappal később pedig a Bíró számára „sympatikusabb” alternatíva realizálásáról írt: „ma állítólag elment Tarjánból és Ózdról egy zárt vonat, melynek ellenértékét a nagykereskedők fogják előre lefizetni”.⁴⁴

A Pálmai—Bíró-féle levelezés idézett részletei nyomán kézenfekvő a következtetés: az ipari gazdálkodás tőkés vállalati rendszere, a tőkés üzletpolitika (a bizonytalanság, de egyúttal a restauráció reménye által meghatározott) szempontjai igen szívósan érvényesültek a szocializált szektor keretei között. Hangsúlyozzuk, hogy a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. nem „egy

⁴⁰ Pálmai Bírónak, 1919. jún. 11. OL. Z 372. 36. cs. 145. d/1.

⁴¹ Bíró ifj. dr. Chorin Ferencnek. OL. Z 372. 36. cs. 145. d/1.

⁴² Pálmai Bírónak, 1919. jún. 12. OL. Z 372. 36. cs. 145. d/1.

⁴³ Bíró Pálmainak, 1919. jún. 10. PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. 6e. 4—5. l.

⁴⁴ Pálmai Bírónak, 1919. jún. 14. és jún. 20. PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. 6e. 6. és 8. l.

közvetlen napirendre vett feladatai meghaladták lehetőségeit. A szocializált üzemek „koncentrációja”, az ágazati gazdálkodás révén látszólag megszüntették a vállalatok elkülönültségét, az üzemek érdemi irányítása, pénz- és anyagellátásuk megszervezése mégis — részben bevallottan — a régi vállalati apparátusokra hárult. Minthogy azonban az iparpolitikai vezetés az ágazati és anyagelosztó központok, valamint „kollektív gazdálkodás elemei”, vagyis az üzemek rendszeréből indult ki, a gazdasági viszonyok tényleges csomópontjai, a vállalatok kikerültek figyelméből és egyúttal ellenőrzése alól is. A régi renddel gyökeresen szakítani akaró gazdaságpolitika ugyanakkor igen kedvezőtlenül befolyásolta a vállalatok „belső” hatalmi viszonyainak alakulását. Az igényeiben túlméretezett átalakulás immár többször jelzett spontán következményei, de az iparpolitika bizonyos közvetlen intézkedései is jelentős mértékben megerősítették a vállalatok vezető alkalmazottainak pozícióit. A IX. számú kisajátítási rendelet — az ellenőrző munkástanácsok választását szabályozva — kijelentette, „a tisztviselő is munkás”. A kormányzótanács XXXIV. sz. rendelete (április 2.) a szocializált és később államosítandó üzemek addigi vezetőit, igazgatóit és összes tisztviselőit további szolgálatra kötelezte, havi 3000 koronában maximálva jövedelmüket. Külön garanciát nyújtott számukra az, hogy elbocsátásukat csak a termelési biztos — ő is csak a szociális termelési népbiztosság hozzájárulásával — határozhatta el. A magánalkalmazotti réteg társadalmi-politikai magatartására azonban korántsem lehet általánosítani azt a forradalmi elkötelezettséget, amely a baloldali mérnökök mozgalmára volt jellemző. Nagyobb részük úszott az árral, a forradalmak és ellenforradalom igen gyors tempójú változásaira úgy reagált, hogy ha „kellett”, szakszervezeti aktivista lett, de ekkor is igyekezett „érdemeket” szerezni, biztosítandó posztjának megőrzését az újabb átalakulásban is. S mivel minden rendszerben „nélkülözhetetlenek” bizonyult, e törekvései sikerrel jártak: Dessauer Ármin, a Weiss Manfréd üzemek egyik volt igazgatója (akit a csepeli munkások világháború alatt tanúsított munkásellenessége miatt a polgári demokratikus időszakban többször „elbocsátottak” a vállalat kötelékéből) kiváló érzékkel fedezte fel az iparirányítás centralizmusában rejlő lehetőségeket. Áprilisban, „kijárói” feladatokra megbízást kért az új vezetéstől, s ezt így indokolta: „miután az új rendben magánfelektől megrendelések nem várhatók, a gyár foglalkoztatása egyedül a szociális termelés népbiztossága ill. ennek vas- és fémipari és mezőgazdasági gépipari szakosztálya útján lehetséges. Tisztelettel kérek ennél fogva meghatalmazó levelet, hogy ezen szakosztályokkal érintkezésbe léphessek. Egyúttal kérem kieszközölni, hogy a Termelési Tanács ülésein gyárunk képviselőjében résztvehessek, ami a gyár foglalkoztatása szempontjából szintén igen előnyös volna.”⁴⁶ Dessauer az ügyes alkalmazkodásra példa, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. vezető tisztviselői gárdája — nyilván Bíró Pál Bécsből küldött instrukcióinak hatására — már határozottan a restauráció érdekében munkálkodott, amikor (más vállalatokkal együttműködve) megakadályozták a tanácsköztársasági vasipar „szakmaközpontba” való tömörítését. Pálmai 1919 június 27-én adott hírt Bécsbe, az átszervezés előmunkálatairól: „A szakmaközpontok létesítésében Lázár nagyban fáradozik, az előbb hívott fel Zorkóczyhoz és bejelentette, hogy holnap az Állami Vasművek két embere fog idejönni hozzánk, hogy velünk a Tanácsköztársasági vasgyárak adminisztratívális összesítését megbeszéljék, mert nézete szerint az lenne a leghelyesebb, ha úgy az adminisztratívális, mint műszaki vezetés a mi épületünkben lenne központosítva. A holnapi tárgyaláson ezek szerint részt kell vennünk, *magam részéről azonban bejelentem, hogy inkább leszek konfliktusos, mint tanácsköztársasági hivatalnok*”⁴⁷ (az én kiemelésem — P. Gy.). Ennél tömörebben aligha lehetne kifejezni a korszakban ugyancsak jellegzetes magánalkalmazotti magatartást. Pálmainak persze nem kellett pályát változtatnia, három nap múltán már kedvező kilátásokról számolhatott be „vezérének”: „Szombaton délelőtt az Állami vasművek két kiküldötte volt itt, kikkel abban állapodtunk meg, hogy július 1-én a szakmaközpontot

⁴⁶ W. M. iratok. PI. Arch. 604. f. 2. cs. 23. öe. 5. l. A megbízást Dessauer megkapta, Weisz Miksa lakatos ellenőrzése mellett (uo. 4. és 6. l.).

⁴⁷ Pálmai Bírónak, 1919. jún. 27. PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. öe. 10—11. l.

felállítani teljesen lehetetlen. . . . Holnap, kedd délelőttre a tanácsköztársasági összes vasművek, tehát a Rimacsoport, Lipták, Csepel, Állami művek egy értekezletet tartunk nálunk a szakmaközpont felállításának ügyében. *Tőlünk telhetőleg húzni fogjuk a dolgot, és azt hiszem, hogy ez sikerülni is fog.*⁴⁸ És valóban, sikerült: a Nép gazdasági Tanács III. főosztálya, a fenti levélben megjelölt szocializált üzemek képviselőinek aláírásával, július 8-án az alábbi jelentést kapta: „A Nép gazdasági Tanács 44. N. T. számú rendelete folytán a volt állami és a szocializált vasüzemek képviselői ismételtén tartott összejöveteleiken azon egyöntetű felfogásnak adtak kifejezést, hogy a hivatkozott rendeletben tervekbe vett *szakmai üzemközpont létesítése szükségtelen, és a jelenlegi rendkívüli nehéz munkaviszonyok között a keretek meglazítása és felbontása a termelésre feltétlenül káros következményekkel járna.* Az a cél, melyet a rendelet a szakmai üzemközpont létesítése által elérni óhajt, a szakmába tartozó üzemek számadási és kalkulatios rendszereinek egy-egyesítése által külön központ létesítése nélkül is elérhető. Az erre vonatkozó részletes előterjesztést az egyes üzemek részéről kiküldött szakerők fogják a legsürgősebben kidolgozni.”⁴⁹ (az én kiemelésem — P. Gy.), Noha az érvelés teljesen helytálló, a vasipar centralizációja valójában nem közgazdasági megalapozatlansága miatt maradt megvalósulatlan terv. „A szakmaközpontot illetőleg az általad körvonalazott mederben folytak a tárgyalások — írta Bíró Pálnak Pálmai, július elején — és mindenki előtt azon cél lebegett, hogy a dolgot olyképpen kell megoldani, hogy bármelyik pillanatban a társulatok sérelme nélkül megszüntethető legyen”⁵⁰ (az én kiemelésem — P. Gy.).

Kun Béla a polgári szakemberekkel kapcsolatban az ismert lenini elvet hangoztatta: „akármilyen burzsoá specialistát is fel kell használni, megfelelő munkásellenőrzés mellett”.⁵¹ A „megfelelő munkásellenőrzés” azonban elmaradt. A munkásellenőrzés „sorsa” a két forradalom időszakában meglehetősen ellentmondásos módon alakult — néhány mozzanat megvilágítása (a részletezés igénye nélkül) szükségesnek tűnik. Amíg a polgári demokratikus forradalom időszakában ez a mozgalom elsősorban a budapesti és budapestkörnyéki ipartelepeken jelentős eredményeket ért el a tőkés vállalatvezetés ellenőrzésének megvalósításában, addig a Tanácsköztársaságban, meglehetősen szűkre szabva feladatkörét, az üzemirányítás egyik intézményeként láthatjuk viszont. A polgári demokratikus időszakban — különösen „tetőzése” idején, 1918 december második felében, 1919 januárjában — igen éles kritikában részesül a szakszervezeti bürokrácia illetve egységesen a szociáldemokrata pártvezetés részéről (mert szerintük ez „anarchisztikus szocializálás” vagy „fejetlen gyári puccsok” sora volt); a proletárforradalom 133 napja során ugyancsak erőteljes a bírálata, a szakszervezetek és a gazdaságpolitikai vezetők részéről, mert elsősorban az ellenőrző munkástanácsok működését tették felelőssé a munkafegyelem és munkateljesítmények csökkenéséért, a „gyári partikularizmus” tendenciájáért. A kommunista párt, jóllehet az évforduló hónapjaiban aktív támogatója volt a „gyárfoglaló” mozgalomnak, a pártegyesüléssel kapcsolatban megfogalmazott platformjában még „az államhatalom elfoglalása előtt” követelte a gazdaság átfogó munkásellenőrzésének megvalósítását — ami éppen a „hatalom elfoglalása” után, és csakis ennek révén lehetett reális — míg a hatalom megszerzésével, „a szocializmushoz vezető átmeneti (sic!) intézkedések” között már az ipar és közlekedés „proletárállamosításának” és a „proletárállam eszközeivel való koncentrálásának” célkitűzéseit olvashatjuk.⁵² E formulák azt a látszatot keltik, mintha a pártnak illúziói lettek volna a polgári államrenddel szemben, a gazdasági viszonyok következetes demokratizálását illetően. Ez tényleg látszat, hiszen valójában csak arról volt szó, hogy a KMP. politikájában a munkásellenőrzés

⁴⁸ Pálmai Bíróinak, 1919. jún. 30. PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. 5e. 12—13. l.

⁴⁹ A jelentést a Rima részéről Neustadt és Satori írták alá — a központi iroda tisztviselői. PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. 5e. 35. l.

⁵⁰ Pálmai Bíróinak, PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. 5e. 18. l.

⁵¹ Kun Béla 4. előadása a pártprogram módosításáról, 1919. máj. 19. A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai 6/A. k. Kossuth. 1959. 520.

⁵² Az egység okmányai Bp. 1919. 12.

jelszava — Berinkei „hajcsárválasztmányai” elleni agitációja — csak a politikai taktika mozzanata — amely mint ilyen már februártól átadja a helyét a lakbérfizetések megtagadása akciójának⁵³ — és nem a távlatok, a gazdaság szocialista átszervezése első etapjának bázisa volt. A munkásellenőrzés üzemi választmányok szintjén megvalósított intézményesítésének aligha lehetett lényegesebb motívuma annál, hogy „a Kormányzótanács IX. sz. rendelete már az üzemek túlnyomó nagy részét munkástanácsok igazgatása alatt találta”.⁵⁴ Jelképesnek tarthatjuk azt a furcsa egybeesést, hogy Rónai Zoltán igazságügyi népbiztos, aki a kormányzótanács március 25-i ülésén ismertette „az ipari üzemek ideiglenes igazgatásáról és munkásellenőrzéséről” szóló (kisajátítási) rendelet tervezetét, jogszabályalkotó tehetségét már 1919 január-februárban is kamatoztatta — a munkásellenőrzés mozgalmának leszerelését szolgáló üzemválasztmány-rendeleten munkálkodva. Erről Bíró Pál egyik február eleji leveléből tudhatunk: „a szakszervezeti tanács a kormány tudtával megbízta Rónai Zoltánt, hogy készítsen sürgősen egy vonatkozó új rendelettervezetet (a Malasits Géza által kidolgozott változat ugyanis sem a szaktanácsnak, sem pedig a GyOSz-nak nem felelt meg — P. Gy.). Rónai érintkezésbe lépett Fenyővel (Fenyő Miksával, a GyOSz igazgatójával — P. Gy.), akinek kijelentése szerint ez nagy jóhiszeműséggel kezeli a dolgot, tisztában lévén azon végzetes következményekkel, melyekkel egy helytelen kodifikáció járna. Rónai is belátja, hogy a választmányok hatáskörének a munkaviszonyokon túl nem szabadna terjednie, mégis kér, vagy vár valami ezen túlmenő koncesszióra vonatkozó javaslatot, az iparosok részéről, mert különben nem látja a rendelet sorsát biztosítva.”⁵⁵

Igaz, bizonyos mértékig polarizálódtak a felső vezetésen belüli nézetek a munkásellenőrzés kérdéseinek szabályozását illetően, ami viszont a gyakorlati intézkedéseket illeti, ezek — ama felfogástól áthatva, miszerint az adott mechanizmusban üzemi szinten már csak a „tudományos üzemvezetés” és a munkafegyelem megerősítésének feladatai aktuálisak — lényegében a munkásellenőrzés hatáskörének beszűkítését, visszafejlesztését szolgálták. Az igen sokágú „kritika” a Népgazdasági Tanács választmányának június 11-i határozatában összegződött, amely kimondja, hogy a Népgazdasági Tanács az üzemi munkástanácsok egészére, vagy egyes tagjaira új választást rendelhet el; a választásoknál az illetékes szakszervezet küldötteinek jelen kell lenniök; megtiltja a munkátestületeknek, hogy „függetlenített” szervként működjenek (hetenként felváltva, egy-egy kijelölt tag kivételével), továbbá az egyes üzemek munkáját a szakszervezetek „repülő bizottságainak” ellenőrzése alá helyezi.⁵⁶ A határozat egyik szakszervezeti interpretációja már így fogalmazott: „Az üzemi tanács tagjai csak a szakszervezet hozzájárulásával választhatók meg és meg nem felelés esetén, bármikor elmozdíthatók. A bizalmi testület kiépítése és a munkafegyelem megteremtése a legközelebbi feladat.”⁵⁷ Ez a politika azonban ott is visszafogta a helyi munkátestületek kezdeményezését, ahol a mozgalom érettsége, szervezethez, a testületek felelősségtudata kedvező lehetőségeket nyújtott a forradalmi átalakulás „vállalati szintű” érvényesítésére. De mivel e negatív intézkedéseket nem egészítette ki a „nevelőmunka”, a helyes kezdeményezések általánosításának törekvése, ezért a központi gazdaságirányító szervek omnipotenciáját feltételező iparpolitika — a munkásellenőrzés feladatainak „precizizálásával”, a szakszervezeti hierarchiának való alárendelésével — ismét csak hozzájárult a tőkés pozíciók megerősítéséhez a szocializált vállalatokban. Különösképpen olyan vállalatoknál, ahol a forradalmi átalakulásnak jelentősebb munkásmozgalmi előzményei nem voltak.

⁵³ Vö. *Hajdú Tibor*: A KMP. taktikájának néhány vonása a proletárforradalom előkészítésének hónapjaiban. *Párttörténeti Közlemények*, 1967/3. sz. 85—87.

⁵⁴ Hevesi Gyula népbiztos nyilatkozata a szocializálásról. *Vörös Újság*, 1919. ápr. 19.

⁵⁵ dr. Bíró Pál levele Zorkóczy Samuhoz, dátum nélkül: OL; Z 372. 36. cs. 145.d/1.

⁵⁶ Szociális Termelés, 1919. jún. 18. 43. old., a 78. N. T. sz. rendelet: Tanácsköztársaság, 1919. júl. 10.

⁵⁷ A Magyarországi Cipész-Csizmadia Munkások és Munkásnők Szakegyesülete központi vezetőségének 1919. jún. 12-i ülése. *PI. Arch.* 665. f. 26. 6e. 57—58.

Véleményünk szerint ezek a problémák magyarázzák, hogy a forradalom számos szocializált vállalatban „elsikkadt”, de egyúttal indokolják azt is, hogy az új gazdaságirányítási rendszer és a tőkés „mechanizmus” gazdasági szervezőereje közti szembetűnő különbség okát *ne pusztán* a (valóban) rövid időben lássuk. Ami a vizsgált ellentmondások érvényességének kiterjedését illeti, nem kétséges, hogy a vonatkozó vállalati iratanyagok felsorakoztatása az általánosítást közvetlenül még nem teszi lehetővé, még akkor sem, ha a bemutatott források azt mutatják, hogy a vállalatok tőkés tulajdonosai — vagy az ezek érdekeit szolgáló vezető tisztviselők — pozícióikat széleskörű (más vállalatokkal, de az ágazati és funkcionális főhatóságokkal teremtett) kapcsolataik révén is megerősíthették. Az is óvatosságra int az általánosítás kérdésében, hogy az egyes vállalatok sajátos viszonyainak — telephelyeik térbeli elhelyezkedésének, a vállalkozás profiljának, a vállalatvezetés forradalomelőtti munkáspolitikájának, a vállalati keretek közötti „munkásmozgalomtörténeti” előzményeknek, stb. — igen nagy jelentőségük lehetett, már csak azért is, mert ezek „megszűrték”, erősen átszínezték a fentebb elemzett átfogóbb tendenciák, iparpolitikai törekvések „helyi” érvényesülését. (Az is igaz, hogy sok esetben, amikor e sajátosságok a forradalom szempontjából kedvezőtlen irányban hatottak, ebben nem kis szerepe volt a túlzottan centralizált, operatív beavatkozásra törekvő és a funkcionális szabályozás eszközeivel alig élő iparirányításnak is). Mindeme megszorítások, a korábbiakban bemutatott dokumentumok, valamint a gazdasági-politikai történeti előfeltételek és a tanácsköztársasági iparpolitika vázolt ellentmondásai felelősséggel csak két negatív megállapítást tesznek lehetővé: a Tanácsköztársaság iparvállalatainak gazdálkodásában megmutatkozó kettősség nem általános — amennyiben [különösen a Budapesten és környékén koncentrálódó ipar nagy részében] a kisajátítás számos vállalatot ténylegesen a forradalom iparirányításának birtokába juttatott —, de nem is egyedi, (kiváltképpen nem esetleges, véletlenszerű) jelenség: elsősorban az előfeltételektől nagymértékben elrugaszkodó kisajátítási és ipari újjászervezési politika révén nem az. E politika, meglehetősen egyoldalúsággal, „teoretikus úton” haladt előre, alapvető intézkedéseinek nagy része egy olyan szillogizmussal analóg, melynek premisszáiból a konkrét társadalmi-politikai és gazdasági mozzanatok az elvi megfontolások teljesen kirekesztették. Hadd idézzük — „Összefoglalás” helyett — ezúttal Sinkó Ervin regényének egyik igen találó gondolatát, azokat a mondatokat, melyek a „szocializáló népbiztosság” tevékenységében érvényesülő szemléletet jellemzik:

„Ha volt egy ember az országban, akit nem ért készületlenül a diktatúra kitörése, az bizonyosan Stein elvtárs volt. Ő már régóta teljes felszereléssel várt a diktatúrára, s a hírre, hogy itt van, megjött, belenyúlt kopott, barna vászontáskájába, és elővette a rendeleteket.”⁵⁸

IVAN SZOLONKIN:

Táncsics — a magyar jobbágyság ideológusa

„Kedves atyámfiai, ti derék magyar földműves nép, nekem bátran hihettek; én veletek, köztetek nevelkedtem fel, az én húsom a ti húsokból, az én vérem a ti véretekéből való.”⁵⁹

Ezek nem pusztán nagy szavak, hanem olyan ember szavai, aki maga is jobbágysorból származott, ismerte a parasztok kemény munkáját, a jobbágyok és cselédek nehéz életét. De nemcsak ismerte nehéz életkörülményeiket, hanem harcba is szállt elnyomásuk ellen, s ezért joggal írhatta le ezeket a szavakat.

Milyen körülmények között alakultak ki Táncsics Mihály jobbágyrendszer-ellenes, anti-feudális nézetei?

⁵⁸ Sinkó Ervin: Optimisták. Történelmi regény 1918—1919-ből. 2. k. Fórum, 1965. 257.

⁵⁹ Táncsics Mihály. Életpályám. Bp. 1949. 229. l. (a továbbiakban életpályám)

Táncsics apja, valamint sógora, Pintér János gazdaságának tükrében képet alkothatunk a magyar jobbágyiség helyzetéről a XIX. század első felében egészen az 1848-as jobbágyszabályozásig.

„Apám, szintén Mihály, . . . telkes gazda volt² — írta Táncsics visszaemlékezéseiben. Emlék-iratai további részében e sorokat még azzal egészítette ki, hogy „helységünk újabbskori telepítvény, s hogy ekkor a földes uraság már inkább felfogta a maga érdekét, következőképpen a jobbágyi állományokat rövid láncsal mérte ki. Az ácseszéri gazdák állománya egész teleknek mondatott ugyan, de nem volt az, hanem csak háromnegyed”.³ Mindaz, amit a hatvanadik életéve felé járó Táncsics gyerekkorára visszaemlékezve elmond apja anyagi helyzetéről és szülőfalujáról, szembeszítható a levéltári forrásokkal.

Ácseszér község megmaradt úrbéri iratai szerint gróf Eszterházy Gábor 1772-ben telepítette a község lakóit az ácseszéri pusztára. A könnyebb megélhetést kereső jobbágyokat a XVIII. századi telepítések során szokásos kedvezmények ígéréssel csalogatta ide a földesúr, hogy a terjedelmes határban létesített majorsági gazdasága számára biztosítsa a szükséges munkaerőt. A régi — nyilván a török idők alatt elpusztult — „faluhely” közelében volt az urasági major és a „határnak java ide majorsági földül van kikerekítve” — mondja Táncsics. A „lakosok illetménye egy-egy holdat kivéve messze távol lőn kimérve, mi a gazdálkodásra nézve igen káros”,⁴ állapította meg önéletrírásában.

Az új telepesek azonban nem örülhettek sokáig kedvezményes helyzetüknek. Négy esztendő eltelte után a földesúr új szerződést kényszerített a falura és ennek alapján már a Mária Terézia-féle urbáriumokban megszabott robotszolgáltatást követelte. Újabb pár esztendő múltán pedig a kilenced adását is megkövetelte. Egy évtized eltelte után a falu lakói minden téren az 1767. évi urbárium szerint adózó jobbágyokkal hasonló helyzetbe kerültek. 1785-ben a község urbáriumot is kapott. Ebben az urbáriumban Táncsics apja még nem szerepel, viszont a község 1801-ben kiállított újabb urbáriumában már igen. Ezek szerint Táncsics apja az 1780-as évek végén, vagy az 1790-es évek elején költözött a faluba. Az urbárium szerint az ácseszéri jobbágyföldet másodosztályúnak minősítették, s ennek alapján egy egész telek tartozéka az egy magyar hold (két pozsonyi mérő alá való) belsőségen kívül 24 hold szántóból és tíz kaszás rétből állt. Táncsics apját az 1801. évi urbárium 3/4 telkesnek tüntette fel. Az úrbéri tabella rovatai szerint 1 1/2 pozsonyi mérő alá való belsőséggel és csupán 16 1/2 hold szántóval, továbbá 7 1/2 kaszás réttel rendelkezett.⁵

A továbbiak során megkíséreljük nyomon követni, hogy a jobbágy-paraszti sorból, melyben Táncsics élete első két évtizedét leélte, milyen emlékeket hozott magával és tartott megörökítendőnek az 1850-es évek közepén, midőn az önkényuralom üldözése elől Pesten, saját háza alá ásott föld alatti veremben rejtőzve életpályáját megírta. Szándékosan szűkszavú e téren, mivel — mint írja — a jobbágyrendszer már megszűnt, de azért lépten-nyomon megelevenednek benne az egykori sérelmek. „Oh mennyit mondhatnék én a robot s egyéb úri tartozás miatt történekekről, mik keblemet föllázították: de legyen minden vastag lepellet földve, minthogy a hazának megmérhetetlen hasznára úgy is örökre megszűnt.”⁶

A telki állománnyal kapcsolatban a rétek hiányáról panaszkodott legtöbbször, mert „a gazdák számára egy talpalatnyi rét sem volt, mint külön kaszáló rét, hanem csak az, ami kevés itt-ott egyik és másik dűlőbe vagy hold földbe éppen beleesett. Némelyik gazdának egy szál szénája sem termett, hanem vetett takarmánnyal, jelesen búkkönyös zabbal s tavalyi vetemények

² Életpályám. 25. l.

³ Uo.: 14. l.

⁴ Uo.: 15. l.

⁵ Helytört. tanács lt. Depactumentum Urbaiale Tabellae Urbariale. Veszprém megye Ácseszér. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani *Vörös Antalnak*, aki nemcsak fontos témákra hívta fel figyelmemet, s egészítette ki anyaggyűjtésemet, hanem a kézirat megformálásában is segítségemre volt.

⁶ Életpályám 49. l.

szalmájával tartotta marháját.”⁷ Más helyen elejtett megjegyzéseiből arra lehet következtetni, hogy a hegyes-dombos határban elterülő szántók közt levő „dirib-darab laposok”-ból álltak a teszéri jobbágyság rétjei. A rétek hiányát a szántóföldi takarmánytermelés mellett még pótolhatták volna a legelők, de ezekkel az ácseszéri jobbágyságokat is ugyanaz a sérelem érte, mint a XIX. század első felében az európai gyapjúkonjunktúra hatására egyre nagyobb méreteket öltő földesúri juhtenyésztés miatt a magyarországi jobbágyság legnagyobb részét. E sérelmeket Táncsics is megörökítette.

Mint ismeretes, az 1767. évi urbárium rendelkezései kimondották, hogy a jobbágyság marhái számára, amennyire a határ engedi, elegendő legelőt kell a földesúrnak biztosítani. E legelők-ből a jobbágyság a földesúr tudtával és beleegyezésével az igavonók részére „tilalmast” jelölhet-tek ki és ezen a földesúrnak is csak az igavonó marhái legelhettek. A betelepüléskor az ácseszéri jobbágyság külön legelőt kaptak, melyből egy részt az előljárók tilosnak jelöltek ki, hogy az a nagyobb dologidőre szabaduljon fel (azaz csak akkor lehessen rajta legeltetni — I. Sz.), s legyen a szegény marhának ennivalója”.⁸ A telepítés után nemsokára — „az öregebb gazdák beszéltek nekem s még apámtól is hallottam” — egy tisztartó jött a faluba, kinek jogában állt néhány tehenet tartani, de természetesen csak a majorsági földeken. A tisztartó azonban rábeszélte a helység előljáróit, hogy tehenek helyett engedjenek neki vagy húsz darab juhot tarthatni oly kölcsönös egyezmény mellett, hogy ez esetben — közös legelő nem lévén — a helység jószágja járhasson a majorsági földekre, viszont a néhány darab birka is járhasson a község földjére. Az egyezség meglőn, de a róla készült írás néhány év múlva szóreszálán elveszett, a lakosok közül senki sem tudta hogyan és hová tűnt el.” „A község csak akkor jött észre, mikor a birkák hirtelen nyájakká szaporodtak s a különben is silány legelőt egészen tönkre tették. Ebből per keletkezett és folyt, talán egész a 48-ki forradalomig.”⁹

Táncsics az ácseszéri legelőügy történetét elmondva világosan rámutat arra is, hogy a földesúr kíméletlen mohóságának a következményei a falu jobbágyságára nézve kettős szempontból, anyagiból és erkölcsiből egyaránt, milyen károsak voltak. Az ácseszéri jobbágyság „nem igen birtak marhát tartani, szaporítani, mert nem volt legelő; marha nélkül nem igen bírtak trágyára szert tenni, silány földeiket nem javíthatták, tehát többnyire csak szegényen tengődtek, néhány gazdát kivéve, akinek a szerencse vagy a körülmények inkább kedveztek”.¹⁰ Az idézett sorok egyben arról is tanúskodnak, hogy Táncsics milyen szakszerűen látta az ácseszéri jobbágyságok elmaradott gazdálkodásának egyik igen fontos okát. Visszaemlékezései során talán semmit sem említ annyiszor, mint a falu lakóinak silány állatállományát. Tavasszal alig várták, hogy a határ kicsit kizöldüljön, mert a télen leromlott jószág itt kapott némi erőre. A sürgős tavaszi munka elvégzése után tágasabb legelőkkel rendelkező szerencsebb falvakba mentek munkára, hogy ott marháik felüdüljenek. Leginkább a gyóni és csatári erdőkbe „költözködtünk — írja — ölfát hordani; öletől valami nagyon csekélységet fizettek, mert tudták az illetők, hogy ingyen is szívesen hordtuk volna; ugyanis nem az volt a cél, hogy pénzt keressünk (ámbar bizony az is igen ránk fért volna), hanem az, hogy marhánk a felséges legelőn az új pagonyban felüdüljön”.¹¹ Nyáron a takarodás befejeződése után a tarlóból jelöltek ki egy részt tilosnak, hogy az őszi munkák idején „legyen a jószágnak mit harapni”. A tarló többi részére viszont gyorsan kihajtották a jószágot, hogy „akármilyen rövid ideig” jó legelőjük legyen. A tarló „igen derék legelőül szolgált volna pár hétre, ha az a veszett sok birka sáska módra csakhamar föl nem emésztett volna mindent, mert azok az istentelen juhászok oly szemtelenek voltak, hogy azt sem várták, míg a gabona be lett volna hordva, hanem a kapák közé is beeresztették nyájait”.¹²

⁷ Uo. 52. l.

⁸ Uo. 40. l.

⁹ Uo. 45. l.

¹⁰ Uo. 45. l.

¹¹ Uo. 50. l.

¹² Uo. 53. l.

A földesúr visszaélését a jobbágyok akkor és ott bosszulták meg, ahogy csak tudták. A „jármas ökröket és hámos lovakat, hogy a munkát bírassák, úgy és ott kellett jöltartani, ahol és ahogyan okkal móddal lehetett, kivált az urasági réteken és vetéseken mit én nem tartottam bűnnek, úgy okoskodván: miért osztotta meg az uradalmi tiszt határunkat”. Ha az uraságéba a csősz vagy kerülő miatt nem lehetett behajtani az éhes jószágot, a szükségétől kényszerítve vetéseit sem kímélték. „Éjnek idején zab, árpa, kukorica nem lőn kímélve, sőt a búzaföldekre, habár az élet már kalászbba ment is, beeresztém ökreimet.” Ami „a marha eledelére megkívántatott — írja a későbbiek során — lelkiismeret furdalása nélkül, ahol értem, elvettem, szinte szokásommá vált. Ha útra kellett mennem akár szekéren ökrökkel, akár kocsin lovakkal, rendesen sarló volt velem s az útfélen a legszebb tiszta búzából is lecsaptam hirtelen annyit, mennyi legalább egyszeri etetésre kellett; széna, sarjürendet, búza- vagy zabmarkot, kévét egyaránt nyaláboltam . . .”¹³

A helyzet tehát odáig fajult, hogy a jobbágyok nemcsak akkor nem éreztek lelkiismeret-furdalást, ha a földesúr rétjeit és terményeit legeltették le, hanem akkor sem, ha egymásét dézs-málták. Mindezt az a Táncsics írta le, aki gyerekkorára visszatekintve öreg napjaiban is szegyenkezve beszélt olyan hajdani botlásairól, hogy a mecséri molnár kertjében letépte a legszebb violákat, a sárosdi kovács műhelyében pedig eltulajdonított egy bicskát.¹⁴

Táncsics a legelőkérdés mellett a robotnál elkövetett földesúri visszaélésekről beszélt legrészletesebben önéletírásában. „Robotra — írta — a negyedik határba is el kellett mennünk . . . És e távol helyről sem bocsátott el a hajdú előbb, csak napnyugtakor s gyakran éjfél felé vergődünk haza.” Benn van ugyan az úrbéri törvényekben, hogy a jövés menés is a napi munkába számíttassék, de mi ezt akkor nem igen értettük, a latin irat a helység irodájában hevert . . ., mit a jegyző sem értett, hanem a hajdú a maga módja szerint gyakorlatban használta, s aki megérteni nem tudta, annak mogyorópálcával a hátára írta”. Tudjuk, hogy Táncsics maga is hasonló „élmény” miatt fogadta meg, hogy soha többet nem megy robotra dolgozni. „Ki mert volna ilyenek miatt — folytatja Táncsics — panaszra menni és hová? Ha néha megtörtént, hogy valaki az uradalmi tiszt lakásán tartani szokott úriszék elé adta ügybaját, lehetett-e várni, hogy a hitvány szűrös paraszt miatt a gazdatisztet, mint úrszéki birtársukat, csak egy komoly szóval is illessék, ki őket dús ebédvel vendégelte meg.”¹⁵

Táncsics idézett sorai nemcsak az úriszéki bíraskodás gyakorlatára és „tárgyilagosságára” vetnek fényt, hanem arra is, hogy a jobbágyság hogyan vélekedett erről a bírói szervezetről. De figyelemre méltó az is, hogy a jobbágyok mennyire nem ismerték a község urbáriumát, melynek egy példányát a községházán kellett őrizni. Táncsics maga is azt hitte, hogy latin nyelven írták, amit a faluban úgy sem értett volna meg senki. Pedig — mint tudjuk — az urbáriumot mindig a lakosság nyelvén, pontosabban többségének nyelvén kellett kiállítani. Ácsteszér urbárium a magyar nyelvű volt.

Az úrbéres terhekről igen szűkszavúan beszélt, viszont annál részletesebben írta le a jobbágy-parasztok mindennapi életét, örömeit és bánatait, termelő munkáját és szórakozásait. Mindez talán még értékesebb a történetész számára, hisz az úrbéres terhekről és behajtásuk körüli visszaélésekről igen gazdag anyagot őriztek meg a levéltárak, viszont a múlt század elejének paraszti hétköznapijairól Táncsics visszaemlékezése szinte egyedüli forrásunk. De növeli még az önéletírás forrásértékét az a tény is, hogy Táncsics nem csupán külső szemlélője volt ennek az életnek, hanem olyan átélője, aki kritikus szemmel tudta nézni gazdálkodásuk és életmódjuk fogyatékoságait. Bár szüleirol mindig tisztelettel és szeretettel beszél, a kritikával még apja gazdálkodásával szemben sem fukarkodik, és különösen nem nővérével és sógorával szemben, akik apja halála után a gazdaságot, amelyben maga a fiatal Táncsics is dolgozott, átvették. A szülőfaluban szerzett tapasztalatok, legtöbbször utalás nélkül, de lépten-nyomon megtalálhatók a jobbágykérdéssel foglalkozó írásaiban.

¹³ Uo. 46. l.

¹⁴ Uo. 32. és 37. l.

¹⁵ Uo. 48—49. l.

Táncsics gyermekei kerestül a korabeli jobbágyfalu oktatási viszonyai nyerték némi bepillantást. A népes jobbágycsaládban — szüleinek 13 gyereke közül heten maradtak életben — kinek kinek tehetségéhez mérten volt meg a feladata. Libapásztorkodással kezdődött, majd az ökrök vagy lovak őrzésével folytatódott a paraszti munka.¹⁶ Az iskolai tanítás teljesen alkalmazkodott a mezőgazdasági munkák őszi befejezéséhez, illetve tavaszi kezdetéhez. November 11-én kezdődött a tanítás és március végén, vagy április elején fejeződött be. Az iskolába reggel szűrük alatt egy darab tűzifával mentek a gyerekek, de ennek ellenére csak szerdán és szombaton fűtöttek be, amikor a pap hittanórát tartott. De tüzelésre nem is igen volt szükség, mert „a túltömött kis iskolát kipárolgásukkal maguk a gyermekek fűtötték, s néha annyira, hogy csak úgy csurgott róluk az izzadság”. A lányok az első padokban, a fiúk a hátsókban ültek, a legkisebbek pedig „a padokban nem férve el, a földre kuporodtak le . . .” Ilyen körülmények között az oktatás színvonala is csak igen alacsony lehetett. Az iskola nem is tűzött maga elé más feladatot, mint hogy a gyerekek megtanuljanak „meglehetősen olvasni, kissé írni és valamelyest számolni”. Ezen kívül még a katekizmus bemagoltatásával készítette fel a gyerekeket az „életre”. Ha a mesternek, aki egyben a falu jegyzője is volt, a község házában akadt dolga, a gyerekek maguktól tanulták a katekizmust. Ez abból állt, hogy „egy nagyobb fiú a kérdéseket könyvből elolvasta, mi többiek szintén könyvből a feleleteket ráolvastuk . . .” Arra Táncsics maga sem emlékezett, hogy hány télen járt iskolába. Csupán annyit tudott mondani, hogy addig, ameddig meg nem tanult olvasni, írni és számolni és még annyira fel nem nőtt, hogy „szülőim tehetségümhöz mért munkára foghattak”.¹⁷

Az iskolamesterek műveltségi színvonala sem állt valami magas fokon. Erre vonatkozóan jellemző példaként mondja el Táncsics, hogy mint segédtanító már féltucat mesternél megfordult, de könyvet az énekeskönyvön és a jegyzői levelezéshez szükséges „leveles könyvön” kívül sehol sem látott, és szinte elcsodálkozott azon, amikor az izsáki tanítónál egy kis könyvtárat talált.¹⁸ A mesterek a tanítás, valamint a kántori és jegyzői teendők ellátása mellett, a hosszú vakációk idején gazdálkodással és vadászattal töltötték szabad idejüket. A falusi iskolák, a népoktatás leírásánál a parasztságot is elmarasztalta, mivel a gyerekek tanulásával „nem sokat törődtek . . .”

A már említett 1801. évi urbárium szerint Ácsteszer határában 60 jobbágytelek volt. E telkeken 73 6/8 telkes és 14 3/8 telkes jobbágy osztozott. Ezekon kívül még 43 házas és 3 házatlan zsellért írtak össze a faluban. Ezek szerint a telkes jobbágyokról még bizonyos vagyoni kiegyenlítődöttség állapítható meg, viszont már feltűnően magas a zsellérek aránya.¹⁹ A 133 családnak 34,5%-a tartozott a házas vagy házatlan zsellérek kategóriájába. A jobbágyság differenciálódása tehát igen jelentősnek tekinthető. Ennek ellenére igen figyelemre méltó, amit Táncsics a vegyes, magyar és német nemzetiségű falu lakosságának családi kapcsolatairól elmond.

Ácsteszeren „minden német gazdának mintegy elve volt, hogy fia vagy leánya számára, mikor maga szárnyára ereszti, legalább félteleknyi gazdaságot szerezzen. Ennélfogva leányát nem igen adta szegényhez feleségül, — s fiát is nem könnyen engedte vagyontalan leánnyal összeházasodni, hanem csak olyat vehetett el, kinek vagy pénze, vagy telke volt, akár szerette, akár nem: a magyar gazda nem gondolt vele, akár béres, akár csősz vagy napszámos, kanász sat. kérte meg leányát, neki adta, ha a leány szerette. Az én testvérnénémnek is egyikét seprőköző zsellér, másikat béres vette feleségül”.²⁰ De ez nemcsak Táncsics családjában volt így. Később elmondja, hogy gyermekkori szerelmét, aki pedig „a legelső gazdák egyikének volt

¹⁶ Uo. 25. l.

¹⁷ Uo. 26—27. l.

¹⁸ Uo. 74. l.

¹⁹ Lásd az 5. sz. jegyzetet.

²⁰ Életpályám 30—31. l.

lánya, — egy tési kaszás kérte meg, s vette feleségül”.²¹ A bakonyi német falvakból „szállongtak hozzánk a németek s részint vettek, részint házasság útján szereztek jobbágytelkeket; a magyarok egy része onnét elszakadt, mások zsölléreké nyomorodtak, így . . . a német gazdák száma végre sokkal felülhaladta a magyarokét, de az általános lélekszám igen egyenlő vele, annnyival inkább, mert az uradalmi majorság lakóai mind magyarok voltak”.²²

Táncsicsot — úgy látszik — már Ácsteszerén sokat foglalkoztatta, hogy a német jobbágyok miért boldogulnak jobban mint a magyarok. Elzárkózásuk, önző számításuk miatt ugyan nem szívelhette falujának német jobbágyait, de ugyanakkor elismerte pozitív tulajdonságaikat, amiből a magyarok csak tanulhattak. Azért gyarapodnak jobban, „mert takarékosabbak, iparkodóbbak nálunk; egész télen burgonyával éltek; mikor a magyarok közül némelyeknek nyár kezdetén már alig volt kenyerek, a németek akkor adták el búzájukat jó pénzen”.²³

1839-ben a Magyar Gazdasági Egyesület pályázatot hirdetett annak kifejtésére, hogy miután újabb törvényeink a tagosztályt megengedik, „mit tegyenek a nagyobb és kisebb birtokú gazdák, s mindazok, kik magok művelik földeiket, hogy ezen változás által a műveltebb, és így több hasznot ígérő guzdálkodás nemére minél kevesebb költséggel, s biztosan juthassanak . . .”²⁴ A pályázatra Táncsics is kifejtette véleményét „Földművelési ipar ébresztésének egyetlen módja” c. írásában, melynek kiadását 1842-ben a cenzúra is engedélyezte. Végül azonban már a könyvkötőnél levő munkát elkoboztatta a Helytartótanács. Táncsicsnak ebben a munkájában látszik talán a legvilágosabban, hogy ácsteszeri élményei és tapasztalatai mennyire kísérték további életútján. Itt is az a kérdés foglalkoztatja többek között, hogy honnét van az, hogy „a németek, kik részint a magyar helységekben, részint egészen új falukat alapítva letelepedtek”, a robotterhek mellett is „sokkal nagyobb szorgalommal s haszonnal művelik” földjeiket, mint a magyarok. „Ennek igen egyszeri oka az — adja meg a magyarázatot —, hogy a földművelésnek magas fokán álló Némethonból bevándoroltak magukkal hozák az ipar szellemét s a természetükké válván a legrosszabb körülmények közt sem vetkezhetik le hirtelen.” Kifejti, egyrészt, hogy az évszázados feudális terhek következtében áll a magyar jobbágyság guzdálkodása alacsony színvonalon, de egyben arra is rámutat, hogy önmagukban a feudális terhek eltörlésétől nem lehet e téren codát várni.²⁵ Fejtegetése itt ismét kapcsolódik azokhoz az iskolai élményekhez, amelyeknek Ácsteszerén maga is részese volt. Nemcsak a szabad paraszti földtulajdon megteremtését, tehát a feudális terhek eltörlését tartotta fontosnak, hanem a parasztság műveltségi színvonalának, mindenekelőtt speciális mezőgazdasági szakismereteinek az emelését, vagy inkább megteremtését is. A falusi népoktatás gyökeres megreformálásának olyan tervét dolgozta ki munkájában, amelyben a hangsúly éppen a szakismeretek oktatásán volt. A tanítók mellett még egy szakoktató, az ő szavaival „népgazda” alkalmazását javasolta minden faluba, akinek a terv szerint egy jobbágytelek nagyságú földet is ki kellett volna hasítani. A népgazda feladata tehát nemcsak az „elméleti” oktatás lett volna, hanem mindannak, amit tanít, a saját gazdaságában történő gyakorlati bemutatása is.²⁶

Mindezek a kérdések Táncsicsot családjának lassú anyagi hanyatlása miatt is foglalkoztatták. Apja még a XVIII. századi, egyik helyről a másikra vándorló és szerencsét próbáló jobbágy-parasztkok típusához tartozott. E vándorlás időszaka azonban a XVIII. század végére lezárult. A Győr megyei Horvátszentivánról Ácsteszerre települve a falu szélén szerzett házat. Itt azonban nem maradt sokáig, mert — nem tudni milyen okból — ezt a házat elcsérélte a falu közepe felé lévővel. Táncsics úgy látta utólag, hogy apja „e cserével kezdett guzdálkodásában lefelé hanyat-

²¹ Uo. 57. l.

²² Uo. 31. l.

²³ Uo. 30. l.

²⁴ Gazdasági Tudósítások 1839. I. k. 76. l.

²⁵ Stáncsics Mihály: Földművelési ipar ébresztésének egyetlen módja. Pest, 1842. 21—22. l.

²⁶ Földművelési ipar . . . 23. és 32—33. l.

lani”.²⁷ Pár év múlva újabb meggondolatlan vállalkozás vitte tovább a romlás útján. Két pár lova mellé tél kezdetén még egy párat vásárolt. Később valószínű „megbánta a szükségtelenül tett vásárlást, mert a négy ló (két ökrön és egy tehénen kívül) sok takarmányt emésztett meg, kereset pedig a faluban, főként téli időben éppen semmi sem volt. Miután tehát hihetőleg kölcsönvett pénzen kellett takarmányt szereznie (s talán a lovakat is hitelben vette), gondolatom szerint a házcseré mellett ez is egyik főokul szolgált arra, hogy ettől fogva a helyett, hogy gazdaságában előre ment volna, mindig hátra felé ment”. Nyilván erején felüli vásárlásba bocsátkozott és gazdasága szűkös keretei mellett e terhektől nem tudott szabadulni. Figyelemre méltó, midőn Táncsics apja és „az ottani gazdák” bevételi forrásait számba veszi. Terményeikből két-három kocsi burgonyát, s legfeljebb kilenc mérő búzát adott el, de ez utóbbit tavasszal és nyár elején a család már megsínylette. Télen ágáért ölfát vágni járt a rédei erdőre és ha ilyenkor az ágak között vastagabbat is haza csempészhettek, azt vagy keréktalpnak, vagy ha annak nem volt alkalmas és egy ölet összehordott, tűzifának adta el a győri piacon 4–5 váltó forintért. Még abból kapott néhány forintot, ha ölfavágásnál egy kocsira való „bökönyt” (kis hajók, csónakok bordájául szolgáló fa) tudott összegyűjteni és a komáromi hajósoknak eladni. Ha semmikép sem tudott pár forintot szerezni, akkor éjjel elment a szomszéd községek erdejébe szerszámfát lopni és azt adta el a győri vagy komáromi mesterembereknek. Néha nyomtatni mentek fehér megyébe, máskor kereskedni próbált. Elment a közeli erdőbe, vett egy kocsi keréktalpnak való fát és eladta Győrben, s keresett rajta, ha jól ment, 4–5 váltó forintot.²⁸

De nemcsak meggondolatlan lóvásárlásból, hanem más jelekből is arra következtetett Táncsics, hogy apja „nem igen célszerűen gazdálkodott . . .” Sur községben volt egy gazda, aki tavasszal zabot adott kölcsön, „azon szokásos föltétel mellett, hogy mérőjét tetézve kell aratás után visszaadni”. Ácsteszérről is többen mentek hozzá, de Táncsics apja kölcsönözte a legtöbbet. A gyerek — ugyanúgy mint a négy lónál — még büszke is volt, hogy apja vitte a legtöbbet és csak később értette meg, hogy „épen neki nem volt jó rendén a szénája . . .”²⁹ Emlékezete szerint apjának egyszer volt szerencsés gondolata, amikor tavasszal ment Fejér megyébe nyomtatni. Ekkor „egy kocsi tiszta búzát” kerestek és ezen a nyáron aratáskor is szép fehér kenyeret ettek, ami „sem azelőtt, sem azután nem történt”.³⁰

Az élete vége felé járó öreg Stáncsics előtt még egyszer felvillant a remény, hogy szabadulhat terheitől. Híre járt a faluban, hogy Somogy megyébe igen kedvező feltételek között telepéseket keresnek. Eladta házát, telkét — „vagy talán már a hír vétele előtt más okból” — és többed magával elment az új helyet megnézni. Bizonyára azt remélte, hogy újból az elmúlt század kedvező vándorlási lehetőségeivel áll szembe. A valóság azonban más volt mint a kósza hír és a településből nem lett semmi. „Néhány száz forinttal olcsóbb más házat s telket vett . . . s gazdálkodott amint tudott.” Aztán Táncsics apja még egy „különös módját kísérelte meg boldogulásának . . .” Elterjedt a híre, hogy Csesznekben van egy leány, „aki hetedik gyerek, s azonfelül újhord vasárnapján született” és meg tudja mutatni, hogy hol van a föld alatt kincs elrejtve. A lányt elhozta házához, „néhány napig vendégelte, s alkalmasint előre a jutalmat is megadta neki”, s ezután megsúgta, hogy hol van a kincs elrejtve. Hiába ástuk azonban nagy titokban, nem találtunk semmit.³¹

Táncsics apja nem sokkal a sikertelen kincskeresés után meghalt. Végrendeletében „megroncsolt gazdaságát” nővére férjére hagyta, akinek egyrészt az özvegy édesanya eltartásáról kellett gondoskodni, másrészt a négy neveletlen árva részére egyenként 50 forintot kellett az árvapénztárba befizetni, de az összeget magánál is tarthatta, ha az évi kamatot fizeti.

²⁷ Életpályám 27. l.

²⁸ Uo. 28. l.

²⁹ Uo. 33. l.

³⁰ Uo. 36. l.

³¹ Uo. 37. l.

³² Uo. 38. l.

Így került Táncsics sógorához olyan korban, mikor a mezei munka nehezből is részt vállalhatott.³² Ha apja gazdálkodásáról Táncsics elmarasztalóan beszélt emlékirataiban, sógora és nővére esetében ez még sokkal inkább szembetűnő. „Az új gazdán hamar megtetszett, hogy nem igen fog boldogulni, annál inkább, mert néném asszony az ő háziasszonyi kötelességét szint oly kevéssé értette, mint férje a magáét; a mellett nagyon könnyelmű volt és igen szeretett tüzkérezni.”³³

Míg apja életére úgy emlékezett vissza, hogy amikor az iskola kezdődött, „édes apám mindig megszerezte a csizmát”, most már arról panaszkodott — pedig dolgozott sógora gazdaságában —, hogy „ritkán volt még csak jó csizmám is”. Később anyja tanácsára, hogy „szegődött bér, osztott konc, jobb lesz” cselédül szegődött sógorához, de ez sem változtatott helyzetén. Sógorom a kialakított csekély bért — „egy szűr, egy kalap, egy pár csizma és két pár fehérruha” — sem tudta megvenni, mert mindig volt más fizetni valója.³⁴ A telkes jobbágyok fiai között ebben az időben már Táncsics volt a „legszegényebb”. Még visszaemlékezéseiben is ott van a szégyenkezés, hogy amikor tavasszal kivonultak a csatári erdőbe fát hordani, az ő magával vitt elemőzsíja mindig csak „kenyér és rántás” volt. Ezért már az elmarasztalás is sokkal élesebb volt. „Sógorom is ölt annak idején egy-két hízott sertést, de szegény néném ahhoz sem értett hogyan kell takarítani. Míg benne tartott, volt dinom-dánom, hegyen völgyön lakodalom, tehát télen minden elfogyott, csak alig maradt húsvétra szentelni való disznóláb, vagy lapocka.”³⁵

A hanyatlás sógora gazdaságában és háza táján mindenütt megmutatkozott. Nővére, bármilyen sürgős munka volt is otthon, minden alkalmat megragadott a szomszédolásra és tere-ferésre. Sógorának is „megvolt két ökre, lova, ... de tehene hibázott”, aminek következményét Táncsics nővére konyháján látta. Szekere, kocsija, ekéje „szedett vedett, rossz volt”, s Táncsics különösen azt fájalta, hogy otthon soha se nézte meg, mit kellene javítani, ezért mindig úton és munka közben kellett velük bajlódni. A rossz gazdálkodás és beosztás is hozzájárult, hogy 1816—17-re úgy emlékezett vissza, mint szűk esztendőkre. Feltehető, hogy általános volt a rossz termés, mert „négy-öt forint volt ... a hitvány zabkenyér”, amit sógora nem tudott megvenni, ezért éretlen burgonyát, gyümölcsöt főzött nővére és így végezték az aratást.³⁶ Mindezek miatt a már legénysorba lépő Táncsics és sógora között az „összekoccanás” is előfordult és Táncsics többször is megpróbált önállósulni. Bizonyára e helyzet is hozzájárult, hogy a hajdú pálcája miatt aztán végleg búcsút mondott a parasztlehetnek.

*

Az élete első két esztendejében szerzett élmények egész életén át befolyásolták Táncsics világnézetét és a feudális rend elleni lázadóvá tették. De midőn a reformkor politikai küzdelmeibe bekapcsolódott, már nemcsak az osztályélmények formálták világnézetét, hanem jelentős eszméi, ideológiai hatások is. Táncsics olyan időszakban — az 1820-as évek végén — járt Pesten a kétéves filozófiai tanfolyamra, midőn Magyarországon kibontakozóban van a liberális nemesi reformmozgalom. A tanuló ifjúság legjobbjai keresték a választ a magyarországi társadalmi kérdések megoldására és azt a felvilágosodás és a XIX. századi liberalizmus ideológiája adta meg számukra. E nézetek terjedésének a cenzúra legszigorúbb tilalma sem tudott gátat vetni. Táncsicsnak is ezekben az években hasonló eszméi hatások alatt tárgult ki politikai látóköre, az ösztönös lázadó ekkor vált a feudális rend elleni küzdelem tudatos harcosává, forradalmárává.

De nemcsak a polgári átalakulás eszméivel ismerkedett meg, hanem a polgári forradalmakon már átesett európai országok társadalmi problémáival is. Mint a magyar polgári átalakulás számos kiemelkedő egyéniségénél, nála is kételyek merülnek fel a küzdés célját, a jövőt tekintve.

³² Uo. 41. l.

³³ Uo. 43. l.

³⁴ Uo. 51. l.

³⁵ Uo. 48—49. l.

Látja, hogy a polgári rend, amiért Magyarországon küzdenek, nem hozza el a társadalom minden tagja számára az igazi boldogulás korát. A merre, és hogyan tovább töprengéseiben viszont a francia utópista szocializmus — elsősorban Cabet — lesz az iránytűje. Ez az eszmei vértet keveredik írásaiban a jobbágy-paraszti élményekkel és gyakran nehéz kimutatni, hogy mikor erősebb ez egyik és mikor a másik.

Hogy e különböző hatások hogyan keverednek Táncsics 1848 előtti politikai írásaiban, annak bemutatására és elemzésére több szempontból is „Nép szava, isten szava” c., 1847-ben írt röpiratát tartjuk legalkalmasabbnak. Nemcsak politikai követelései voltak a legradikálisabbak ebben a munkájában, hanem egész hangneme is sokban különbözött korábbi írásaitól. Itt már határozottan a parasztság nevében beszélt — a „mi parasztok” kifejezés szinte lépten-nyomon ismétlődik — és a röpirat egészen végigvonul, hogy a parasztság szemszögéből szólt a polgári átalakulás kérdéseire, a kizsákmányoltak cáfolhatatlan igazát szegezte szembe a nemesség zömének halogató politikájával.

A Táncsics világnézetét teljesen átható eszme az általános egyenlőség eszméje volt. „Mindnyájunknak, akik e hazában lakunk, egyenlőkké kell összeolvadnunk” — írta.³⁷ E sorok arról tanúskodnak, hogy Táncsics is elfogadta a liberális reformnemesség érdekegyesítési politikáját, de annak indoklását Rousseau Társadalmi szerződésének az elvei alapján vezette le. A minden ember egyenlőnek születik tana a parasztság és Táncsics számára is annyira természetesen tűnt, hogy minden érvelésében mint „szoros igazságból”, ebből az elvből indult ki.

Az egyenlőség eszméje a parasztság földért vívott harcának, a hűbériség és maradványai felszámolására irányuló törekvéseinek volt ideológiai megnyilvánulása. Lenin erről így írt: „Amikor a parasztok a feudális földbirtokosok ellen harcolnak, a földért vívott harcban a leg-erősebb eszmei impulzus az egyenlőség eszméje; s a hűbériség minden maradványának teljes megsemmisítését a kistermelők közti egyenlőség megteremtése jelenti. Ezért az egyenlőség eszméje a parasztmozgalom szempontjából a legforradalmibb eszme nemcsak abban az értelemben, hogy politikai harcra ösztönöz, hanem abban az értelemben is, hogy a mezőgazdaságnak a feudális csőkevényektől való gazdasági megtisztítására sarkall”.³⁸

A minden ember egyenlő elv alapján fejtette ki, hogy a nemességet semmiféle jog nem illetheti meg a földek kizárólagos birtoklására. „Mi, parasztok — írta Táncsics —, soha életünkben el nem ismerjük, hogy a nemességnek isten több, valami különösebb jussokat adott volna, s hogy azokból aztán nekünk is több vagy kevesebb részt tetszés szerint engedhet vagy nem engedhet... A nemesség csak erősebb volt, vagyis látszott, míg eszünk föl nem nyílt, de joga több, mint nekünk, nem volna soha”.³⁹

A természeti egyenlőség elve, melyet Táncsics követelt, nem tártá fel az emberek társadalmon belüli viszonyának lényegét: azok a formák, amelyek révén ez eljutott a nép tudatába, gyakran naívak és primitívek voltak. Ugyanakkor azonban az egyenlőség eszméje reális történelmi alappal bírt és forradalmi szerepet töltött be.

Mivel a társadalmi igazságtalanság okaira Táncsics nem tudott materialista magyarázatot adni, ezért a földesúri hatalmat és a hatalommal való visszaélést úgy értelmezte, mint a természeti törvények megsértését, mint a haszonlesés törvényét, amely csak az uralkodó osztályok számára hajtott hasznot. De figyelmezteti is a nemességet, hogy ez az állapot jogot ad a parasztságnak igaza védelmére. „Ha azt mondjátok — fordult a nemességhez —, hogy a nagyobb és erősebb hal is elnyeli és el az apró halakból... tehát ti is szívhatjátok zsírunkat meg vérünket: akkor... a közmondással kell magunkat vigasztalunk: aki bírja az marja. De tudjátok meg, a köz-

³⁷ Nép szava Isten szava. Táncsics Mihály munkái 11. kötet. Bp. 1873. 33. l. (a továbbiakban Nép szava...)

³⁸ V. I. Lenin. Pszsz. T. 15 sztr. 226—227.

³⁹ Nép szava... 30. l.

mondás szerint: sok lúd disznót győz; s legrosszabb esetben, ha erre kerül a dolog, mi leszünk győztesek.”⁴⁰

A francia felvilágosodás nagy alakjainak nyomdokain haladva Táncsics túlértékelte a törvények szerepét az államban, s ő is olyan törvény bevezetését szorgalmazta, amely megszüntetné a társadalom összes ellentmondását és az új társadalom vezérlőjévé válnék. „Tegyük fel tehát — írta a törvényhozó nemességhez szólva —, hogy e törvényt hozzátok: Magyarországon minden ember mindenben tökéletesen egyenlő szabadsággal él, s egyenlő jogokkal bír. Nem gondolhatni széles Magyarországhban embert, ki azt merné mondani, hogy ez nem igazságos törvény.” „Ez egyetlen törvény tehát mindnyájunkat kibékít, kiengesztel; nemest paraszttal összeolvaszt; minden gyűlölséget s ellenségeskedést számkivet; mindnyájunkat rokonokká, testvérekké tesz; — minden viszálykodásnak elejét veszi, a veszedelmet elhárítja.” „... e hazában különféle szokású, nyelvű népségeket egy nemzetté alkotja: szóval egyetlen törvény Magyarországot dicsővé teszi, s nemzeti nagyságunkat megőrökíti.”⁴¹

Táncsics idealizmusa ebben a kérdésben nyilvánvaló. Az is nyilvánvaló azonban, hogy az igazságos törvény utáni vágyban tükröződik a dolgozó tömegek elégedetlensége a fennálló törvénytelenséggel szemben. Táncsics ezzel a törvénytelenséggel állítja szembe „az igazságos törvényt”, amely az ő szemében a társadalmat formáló erő.

A fennálló rendszer elleni bírálataiban Táncsics elsősorban nem annak egyes elemei, a robot vagy a tized ellen lép fel, hanem a jobbágyrendszer egész intézménye ellen, mert azt semmiféle javítgatással sem lehetett igazságossá tenni, hanem teljesen fel kellett számolni. „Ne veszejtsétek az időt aprólékos törvényekkel — fordult a liberális nemességhez —, mert hiszen azok, ha legjobbaknak látszanak is, sohasem lesznek igazi törvények, csak foltozások.”⁴²

Az ilyen foltozás példaként értékelte Táncsics az 1844-es országgyűlés döntését a parasztok birtokszerzési jogáról. „A múlt országgyűlésen a törvényhozók kimondották, hogy mi, parasztok is szerezhetünk tulajdon földet. Ha kedvünk volna tréfálni, azt kérdeznék: csúfolniakartak-e bennünket a törvényhozók, amikor határozták, hogy mi szerezhetünk tulajdon földbirtokot? Igen, mi, koldusok, tulajdon birtokot szerezhetünk” — írta, majd így folytatta: „E határozat, hogy mi, parasztok tulajdont szerezhetünk, gúny lesz a magyar törvénykönyvben mindaddig, míg a törvényhozók legalább módot nem mutatnak, miként szerezhet a kodus tulajdon birtokot.”⁴³

Mit is követelt hát Táncsics? Programját röviden így összegezte a rövidesen összeülő nemesi országgyűlés felé: „minden terheket közösen viseljétek velünk, az úrbéri váltásádját egyszerre töröljétek el, s ha jónak látjátok kárpótlást venni, valami országos forrásból meritsetek; elégedjétek meg csak azon jogokkal, melyet a szoros igazság egyenlően enged minden embernek, hogy így mi is hozzátok hasonló szabad polgárok lehessünk — hogy aztán e hazát mindnyájan egyenlőképp szerethessük és megoltalmazhassuk.”⁴⁴ Majd ismételtén visszatért érdekegyesítési politikájának leglényegesebb elemére, az örökváltság kérdésére. „Midőn a hazát nagy veszelem fenyegeti, miként a miénket most (mert állapotunk százszor rosszabb így, mintha külső ellenség nyíltan már jőne az ország határa felé), akkor ... a haza megmentésére ... egyetlen sikeres mód az örökváltságnak eltörlése, mit már leadóztunk.” Aztán mindehhez még figyelmeztetésként az alábbi megjegyzést fűzte: „A böcs törvényhozók önként fogják azt tenni; ha nem (mi tesszük), ha csakugyan a szükség törvényt bontat majd velünk.”⁴⁵

Táncsics, bár kompromisszumos megoldást is elfogadott volna, lényegében a megváltás nélkül történő felszabadítás mellett szállt síkra, mivel azt tartotta, hogy a parasztnak tör-

⁴⁰ Uo. 110. l.

⁴¹ Uo. 32. l.

⁴² Uo. 42. l.

⁴³ Uo. 29. l.

⁴⁴ Uo. 116. l.

⁴⁵ Uo. 120. l.

vényes joguk van a földre. „Mint hogy isten bennünket akaraton kívül s tudtunk nélkül teremtet, és e földre helyezett, nem pedig a levegőben mutatott számunkra helyet: itt e földön tehát akkora darabhoz, amennyi életünk fenntartásához szükséges, természeti jussunk van, anélkül, hogy e darabot valakitől pénzen kellene megváltanunk, pedig ti (t. i. a liberális nemesség — a szerző) tudjátok, hogy nekünk csakugyan nemigen van nagyobb darab földünk, mint amekkorára múlhatatlanul szükségünk van”⁴⁶ — írta, majd így folytatta: „... nekünk parasztnak erre, amit bírunk, amiből az ország költségeit is kiteremtjük, múlhatatlanul szükségünk van; ellenben igen számos földesúrnak sokkal, százszor és ezernyi ezerszer többjük van, mint amennyire szükségük van...”⁴⁷

Táncsics azt nem ellenezte, hogy az állam fizesse meg a váltságdíjat, de hangsúlyozta, hogy az még így sem legyen magas, mert jól tudta, hogy az állam a földesúrnak fizetendő összeget elsősorban a parasztnak zsebéből veszi. „Ha országos forrásból merítitek a váltságdíjat, nem sok szólónk van hozzá, akár magasra szabjátok, akár kevésre határozátok azt; ámbár ekkor sem tanácsos túlságosra csigázni, mert azon országos forrásnak nagy részét megint csak mi, az egész nép tesszük.”⁴⁸

Mindezek után Táncsics azt is megjegyezte, hogy aki a „birtokviszonyok fölött” a „tisztá igazság” alapján, becsületesen gondolkodik, annak meg kell vallani, hogy az igazságos megoldás az lenne, ha minden parasztsalád részére biztosítanák a megélhetéshez szükséges földet. Ha pedig valamelyik földesúr több földet akar bírni, akkor az elosztás után megmaradó földet elfoglalhatja. Mint írta, „... igen számos földesúrnak sokkal ... többjük van, mint amennyire szükségük van, tudniillik negyven holdra, legalább addig nem szabadna többet bírniok, míg mindenik családnak ki földművelésből akar élni, ekkora darabja nem volna; ami ezen felül még maradna, abból aztán foglalhatna el egyik-másik földesúr, nem volna annyira igazságtalanság”.⁴⁹

Táncsics hangsúlyozta, hogy a földre csak annak van joga, aki azt műveli: „A földbirtok tulajdonnak legfőbb és egyetlen bizonyossága a művelés; ki azt műveli, munkálja, az mondhatja csak igazán övének. („E föld tehát mienk, kik műveljük, következésképpen érte megváltási díjjal igazságosan nem tartozunk”).”⁵⁰

Táncsics egyenlő földfelosztási terve, melyet itt megpendített, irreális, hiszen mindezt nem lehetett felülről megvalósítani. Még ha erre sor került is volna, ezek az egyenlő telkek nem sokáig maradtak volna fenn, hiszen az olyan társadalomban, ahol a magántulajdon uralkodik, a kizsákmányolás elkerülhetetlen. Ennek ellenére ebben az időszakban a parasztnak földhöz való jogának eszméje korlátozottsága mellett is haladó, sőt forradalmi volt, mivel gyakorlati megvalósítása a földesúri birtok megsemmisülését eredményezte volna, aláásva a jobbágytartó földbirtokosok hatalmát és elősegítve a kapitalista viszonyok szabadabb és gyorsabb fejlődését.

„A 'földhöz való jognak' és az 'egyenlősítő földfelosztásnak' az eszméje nem egyéb — írta Lenin —, mint a földesúri hatalom teljes megdöntéséért, a földesúri földtulajdon teljes megsemmisítéséért harcoló parasztnak forradalmi egyenlőségi törekvéseinek megfogalmazása”.⁵¹

A munka, Táncsics meggyőződése szerint, nemcsak a földtulajdonra jogosít fel, hanem az emberi létezés elengedhetetlen feltétele is. „Hát nem tudnátok ti — fordult a parasztnak —, hogy isten sem királyt, sem herceget, sem gróft, sem bárót, sem nemes, sem polgárt nem teremtet, hanem embert, aki a földet művelni kezdé, tehát parasztnak.”⁵² S véleménye szerint éppen a parasztnak az, aki a földön a legtöbbet dolgozik. „Azt mindnyájan értitek, hogy akármely helységben is az a legderekabb ember, aki a közösség javára legtöbbet dolgozik, legtöbbet fizet,

⁴⁶ Uo. 109. l.

⁴⁷ Uo. 111. l.

⁴⁸ Uo. 109. l.

⁴⁹ Uo. 111—112. l.

⁵⁰ Uo. 119. l.

⁵¹ V. I. Lenin Pszsz. T. 21. sztr. 258.

⁵² Nép szava... 25. l.

szóval legtöbbet vagy legnagyobb szolgálatot tesz: úgyde az egész ország javára mi parasztok teszünk legtöbbet; mert mi fizetjük a porciót, mi csináljuk az utakat, mi állítjuk ki a katonaságot, szóval mi tartunk fenn mindent”⁵³ — írta, s így folytatta: „... én részemről soha életemben nem szégyelltem, hogy paraszt, hogy falusi pórfiú vagyok — szégyellje magát az, ki hazája iránt tartozó szent kötelességét nem teljesíti; ki honfitársainak verejtékéből henyélve él.”⁵⁴ Táncsics logikusan zárja gondolatसरát: „Mi parasztok ellehetünk grófok meg nemesek nélkül, de ők nálunk nélkül nem élhetnek, hacsak hozzánk hasonló munkásokká, vagyis paraszttokká nem válnak.”⁵⁵

A munka azonban általános és kötelező kell, hogy legyen, minden dolgozót érdekeltté kell tenni benne, mindenkinek szíve szerinti feladatává kell válnia, hirdette Táncsics. „Mi, parasztok — írta —, megteesszük a ránk mért kötelességet, de jó szívvvel nem, soha; mert e kötelességet nem mi magunk belátása, meggyőződése szerint határoztuk, hanem a nemeség, befolyásunk nélkül, ránk erőszakolta, és igazságtalanul rendelte, hogy az ő kötelességét is mi teljesítsük.”⁵⁶

Táncsics nem jutott el annak megértéséig, hogy az erőszak az elnyomás kialakulásában játszott nagy szerepe ellenére is másodlagos tényező, mely a gazdasági fejlődés olyan összetevőire vezethető vissza, mint a termelőerők fejlődése, a munkamegosztás stb. Ezért minden rossz elsődleges okát a szellemi eredetű jelenségekben, egyesek tudatlanságában, tanulatlanságában és mások erőszakos, csalárd magatartásában keresi: „Ha már bármi úton-módon a nép szabadságát s jogait kezetekre játszottátok, isten neki, csak legalább ne igyekezzetek ennek oly szint adni, hogy még erénynek tartassék, hanem valljátok meg egyenesen: mi eszesebbek voltunk, következőleg erősebbek, mint a gyáva nép; hitványságát hasznunkra fordítottuk.”⁵⁷

Ugyanakkor azonban szólnunk kell Táncsics azon érdeméről, hogy amikor kifejezésre juttatta a parasztok ösztönösen demokratikus és antiklerikális érzelmeit, a társadalmi egyenlőtlenség problémáját megfosztotta mitikus jellegétől és behizonyította, hogy a szociális igazságtalanság nem isteni rendeltetés, hanem meghatározott emberi kapcsolatokból ered. „Mi, magyar parasztok, égből nem hullottunk, sem pedig más tájról vagy országból nem költözködtünk ide, hanem együtt jöttünk veletek, nemes atyafiak Ázsiából, keletről; vagy ha ellenkezőt tudtok, mutassátok ki; és amikor őseink e tért elfoglalták, mindnyájan egyenlően szabad emberek voltak; nemesi diplomája senkinek sem volt, tehát oly nemes, milyenek ti, maiak vagytok, egy sem volt köztük.”⁵⁸ Más alkalommal erről még a következőket írta: „... csak azt tartom a dologban gyalázatosnak, hogy ennek bizonyos morális szint akartok adni, s a néppel erőnek erejével azt akarjátok elhitetni, hogy a Teremtő rendelte így: titeket más anyagból, csupán kormányzásra gyúrt, a népet pedig örökös szolgaságra hozta.”⁵⁹

Az egyenlőtlenséget Táncsics átmeneti jelenségnek tekintette, amely nem mindig létezett és nem is mindig fog létezni: „No de mindegy, ez állapot meg fog szűnni; vagy ti nemes atyafiak szüntetitek meg, vagy mi parasztok...”⁶⁰

A földesurak és a jobbágyok közötti viszony jellemzésekor Táncsics nyíltan megmondja az előbbiekről, hogy parazita életmódot folytatnak az utóbbiak terhére. „Aki minél több pénzt tudnak e bizonytalan földből kicsikarni, azt külföldön szórják el, s nem fordítják, nem fektetik

⁵³ Uo. 26. l.

⁵⁴ Uo. 25. l.

⁵⁵ Uo. 26. l.

⁵⁶ Uo. 41. l.

⁵⁷ Sajtószabadságról nézetei egy rabnak. Bp. 1876. 35. l. (a továbbiakban Sajtó szabadságról...)

⁵⁸ Nép szava ... 100. l.

⁵⁹ Sajtószabadságról ... 35. l.

⁶⁰ Nép szava ... 104. l.

vissza bele, ennek fölvirágoztatására”⁶¹ — írta, s így kesergett: „... mi, szegény parasztok pedig nem vagyunk képesek annyit összetakarítani, hogy abból még a hazának virágoztatására is valamit fordíthatnánk; mert az adót mi teremtyük ki, s annak is nagy része megint külföldre megy, mert királyunk, kormányunk, katonaságunk külföldön vannak. Ez egész ország rongált állapotban van.”⁶²

Táncsics gyakran fordul közvetlenül az uralkodó osztályhoz, vádolja, s ennek érdekében nem szűkölködik az erős paraszti kifejezésekkel sem. „Az állat nem érti, mi az igazság. Aki köztünk sem érti, még az is csak állat; aki érti ugyan, de nem követi, rosszabb, mint a barom;”⁶³ jelenti ki, s aztán így folytatja: „Ha valamelyik erősebb ember a gyöngébb emberrel úgy bánik, mint nagy állat a kicsinnyel . . . emberi névre számot ne tartson, ne kívánja, hogy őt műveltnek tartsuk, hogy őt a baromtól megkülönböztessük . . .”⁶⁴

A „nép szava, isten szavá”-ban Táncsics általában a nemességhez és főként az 1847 őszén összetülő rendi országgyűlés követeihez szólt. Őket igyekezett jobb belátásra bírni, hogy legalább a liberális ellenzék programja szellemében hozzanak törvényeket. Érvelésében kimutatta a feudális rendszer gazdasági életet, a termelők fejlődését bénító ellentmondásait, igazságtalanságát és erkölcstelenségét, remélve, hogy hatni tud a nemesség józan belátására és igazságérzetére. Elismerte, hogy a parasztok örömmel vennék, ha az országgyűlés az ellenzék reformjavaslatai szellemében hozna törvényeket, de arra is számtalanszor figyelmeztetett, hogy ez a program mind a józan ész, mind a parasztok igazságérzete szerint még sok kiegészítésre szorulna. És ha e megcáfолhatatlan érvelés hiábavaló lenne, még a történelmi példára, a francia forradalomra hivatkozik, midőn a harmadik rend, a nép képviselői nevében Mirabeau ezt mondta a király szolgájának: „Eredj, mondd meg uradnak, hogy mi vagyunk a nemzet, mi törvényt teszünk, s fölöttünk urat nem ismerünk.”⁶⁵ Az országgyűlés követéinek erre emlékezve kell a gyűlésterembe lépniök.

De nézzük ismét érveléseit. A gazdasági egyesület már említett pályázatán jutalmazott és „Robot és dézsma . . .” címmel könyvalakban is megjelent pályázatokra hivatkozott, melyekben a szerzők kimutatták és az egyesület választmánya is elismerte, hogy a robot és dézsma „a parasztságra nézve . . . káros; a földesurra, ha nem káros is, de nem is hasznos; az országra nézve kétségtelenül veszedelmes”⁶⁶. „Ha a gazdasági egyesület ezt hirdeti, akkor a követek is minden nehézség nélkül kimondhatják, hogy a robot és dézsma váltságdíj nélkül örökre el van törölve. Mert ami nem hasznos, sőt káros, . . . azt csakugyan nem kell megváltani.”⁶⁷

Az uralkodó osztálynak a nép felé hirdetett erkölcsi prédikációit így fordította ellenük: „Ti prédikáljatok (mert a papság is, kivált a főpapság hozzátok tartozik), hogy az ember erényes, erkölcsös legyen; de nem erény, nem jó cselekedet, hanem károsítás, rossz cselekedet, tehát erkölcstelenség, midőn a ti terheteket vinni, helyettetek fizetni kényszerítettetek: de mi parasztok ezetül erkölcsi szent kötelességünknek fogjuk tartani oda munkálni, hogy az erkölcstelenséget, igazságtalanságot megszüntessük . . .”⁶⁸

Maga is érzi azonban, hogy az uralkodó osztályhoz szóló erkölcsi intése süket fülekre talál, ezért végül ugyanezen erkölcsi érvekre hivatkozva nyíltan fenyegeti őket. „Jól értsétek meg, nagy szót mondtunk: másnak teher részét, azaz a tetteket vinni nem fogjuk, mert a ti részetteket reánk nehezíteni igazságtalanság, tehát erkölcstelenség, és ez erkölcstelenség elkövetésében részesek lenni nem akarunk.”⁶⁹

⁶¹ Uo. 31. l.

⁶² Uo. 31. l.

⁶³ Uo. 110. l.

⁶⁴ Uo. 111. l.

⁶⁵ Uo. 70. l.

⁶⁶ Uo. 60. l.

⁶⁷ Uo. 68. l.

⁶⁸ Uo. 104. l.

⁶⁹ Uo. 105. l.

Táncsics élesen fellépett a nemesség magasabb társadalmi helyzete, kiváltsága ellen, mely véleménye szerint a mitikus nemesi származásra épül. „Hazánk majd minden országok közt legáldottabb, a természetől majd leggazdagabb: és mégis éppen csak a haza lakóseit fenyegeti minduntalan éhség és szükség! Mi ennek legfőbb, sőt egyetlen okául azt tartjuk, hogy itt, és csak itt, adó alól mentes okleveles nemesek vannak.”⁷⁰

Számára a nemes szó nem titulus, hanem olyan jelző, amelyet ki kell érdemelni. „Mikor az ősök Keletről jöven a Kárpátokba áttörtek, és e termékeny földet elfoglalták, nem nemesek, hanem magyarok voltak, mint mi parasztok vagyunk; csak annyiban használták e szót, nemes, amennyiben bátran és vitézül harcoltak.”⁷¹

Táncsicsnak mély meggyőződése, hogy a nemesi kiváltságok csak ártalmára vannak az ország boldogulásának. „Európának sok országában vagy éppen nincs, vagy csak kevés ember van, ki grófi és nemesi nevezetvel élne, és azért amaz országok virágzóbbak, mint a mienk.”⁷²

Ugyanígy igazságtalannak tartotta a nemesi kiváltságok örökölhetőségét is. Álláspontja az volt, hogy a gyermek semmiképpen sem sajátíthatja ki apja érdemeit. „... valóságos képtelenség tehát valakit egész életére nemesnek bélyegezni azért, hogy egyszer vagy másszor nemesen cselekedett; de még nagyobb képtelenség megállapítani, hogy annak még gyermekei és minden unokái is nemeseknek mondassanak, habár egész életük folytán nemcsak egyetlenegy derék tettet végbe nem vittenek is, hanem inkább alacsonytságban tölték napjaikat.”⁷³

Táncsics paraszti szemszögéből valamennyi nemesi cím teljesen értelmetlen. „Mi, magyar parasztok, azt tartjuk, hogy drága komédia, gyermeki csecsebecse a nemesi oklevél, s hisszük, hogy minden jóra való, eszes magyar ember annak tartja . . .”⁷⁴

Meggyőződése szerint a nemesi kiváltságok tehát nem szolgáltathatnak alapot ahhoz, hogy a nemesség mentesüljön az ország közterheinek a viselése alól, amelyek a jobbágyokra hárulnak. Az egyenlőség elvéből kiindulva fordította ellenük érveit. „Ha nektek, nemes atyafiaknak, szabad azt mondanotok, hogy a közterhet vinni, azaz csak a magatok teher részét vinni nem fogjátok: miért nem volna nekünk még inkább szabad azt mondanunk, hogy másnak teher részét, azaz a tetteket vinni nem fogjuk?”⁷⁵

A jövő társadalmát Táncsics az igazságosság birodalmának gondolta és az erről alkotott elképzeléseiben az elnyomott jobbágyparaszttság álmái és törekvései tükröződtek. Az új társadalomról kifejtett elgondolásai azonban többnyire igen naívak voltak. Abban reménykedett, hogy a kiváltságok eltörlésével és az egyenlőség törvénybe iktatásával megoldódnak a társadalom leglényesebb problémái. A tőkés társadalomba átlépett ország kormányzását szinte olyan egyszerűnek képzelte — az egyenlőség megteremtése után — mint szülőfaluja igazgatását.

Az 1848-as forradalom azonban romba döntötte ezeket az elképzeléseket. Az a társadalmi rendszer, amely a feudalizmust felváltotta, nem igazolhatta Táncsics reményeit. Nem az igazságosság, hanem a kapitalista kizsákmányolás társadalma jött létre.

Táncsics a legalsó néprétegek képviselője volt, akinek antifeudális meggyőződését a jobbágsors alakította ki elsősorban. Ezért a polgári átalakulás kérdéseit mindig a paraszttság szemszögéből nézte. Céljaiban és követeléseiben Táncsics azonban túl tudott lépni a paraszti érdekeken, eljutott arra a fokra, hogy országos méretekben szemlélje az átalakulás ügyét és hajlandó volt arra, hogy az ország érdekeinek alárendelje a paraszti osztályérdekeket. Paraszti igazságérzete azonban azt mondatte vele, hogy az érdekegyesítési politikában a liberális nemesség elképzeléseinél jobban szem előtt kell tartani a jobbágyság, a milliók érdekeit.

⁷⁰ Uo. 104. l.

⁷¹ Uo. 101. l.

⁷² Uo. 26. l.

⁷³ Uo. 101—102. l.

⁷⁴ Uo. 103. l.

⁷⁵ Uo. 157. l.

Táncsics az antifeudális ideológia egyik irányzatának, a paraszti irányzatnak volt a képviselője. Maga ez az ideológia a társadalmi gondolkodás számos, egymástól különböző áramlatát egyesítette, melyekben azoknak a társadalmi erőknél az igénye és hangulata tükröződött, amelyek részt vettek a feudális jobbágyságszervezés elleni harcban.

S bár amikor a feudalizmust felváltotta a kapitalizmus, mindezek az irányzatok a polgári átalakulás számára egyengették az utat, mindegyikük megtette a magáét a régi felszámolása és az új társadalmi rendszer felépítése érdekében.

A jobbágyságszervezés, mint a legfontosabb antifeudális erő, nagy szerepet játszott a reakciós feudális rendszer elleni harcban. Ez a harc ideológiai téren is tükröződött.

Lenin Oroszország példáján keresztül tárta fel a paraszti demokratikus ideológia létrejöttének törvényszerűségeit és azt a szerepet, amelyet ebben a folyamatban a paraszti tömegek kiemelkedő, parasztszármazású képviselői játszottak. „A paraszti tömeg, amely a polgári demokratikus eszmék egyetlen komoly és tömeges jellegű hordozója Oroszországban (nem számítva a városi kispolgárságot), akkor még mély álmát aludta. A parasztság legjobbjai és azok, akik teljes együttérzéssel nézték a parasztság súlyos helyzetét, az úgynevezett vegyesrendűek — főleg a tanuló ifjúság, a tanítók és más értelmiségiek — igyekeztek felvilágosítani és felébreszteni az alvó paraszti tömegeket”.⁷⁶

A lenini megállapítás, nézetünk szerint, Magyarországra is érvényes azzal a kiegészítéssel, hogy Magyarországon a Lenin által említetteken kívül a polgári eszmék hordozója volt az elpolgáricosodott liberális nemesség egy része is. Ez a lenini tétel jól érzékelteti a népi szabadelvűség legjobb képviselőinek a szerepét, olyanokét, mint amilyen Táncsics is volt.

Táncsics lázadó felvilágosítóként lépett fel. Erőssége elsődlegesen a bírálathoz, a túlhaladott tagadása és az volt, hogy minden tényt és eseményt a dolgozó nép érdekeinek szempontjából értékelt, kiindulási pontul a népi élet életbevágóan fontos, közvetlen szükségleteit véve.

Világnézetének gyengesége és korlátozottsága képzettségének hiányosságaival, s bizonyos, a parasztságot jellemző előítéletekkel magyarázhatók. A világnézeti gyöngeség nyilvánult meg a jövőről és az odavezető útról alkotott elképzelés tudományos megalapozottságának hiányában. A parasztság ezen gyöngeségének okát Lenin így határozta meg. „A parasztságot egész múltja megtanította arra, hogy győljölje az urat meg a hivatalnokot, de nem tanította és nem taníthatta meg arra, hogy feleletet keressen ezekre a kérdésekre.”⁷⁷

Egészében véve a Táncsics műveiben kifejtett nézetek nem alkotnak egységes filozófiai rendszert, s a társadalmi fejlődésnek is csak egyes oldalait érintik, főként az egyenlőség eszméit és a jobbágyságszervezés bírálathoz tartalmazzák. Táncsics világnézete azonban még ilyen formában, gyengeségei ellenére is igen pozitív szerepet játszott, mivel az uralkodó ideológiai eszmék ellen irányult, a jobbágytartó reakció erőit gyengítette, a progresszív társadalmi fejlődés egyik eleme volt. Ez a világszemlélet több millió magyar parasztot szólított fel a jobbágyságszervezés elleni harcra.

Táncsics egyik legnagyobb történelmi érdeme éppen ebben áll.

⁷⁶ V. I. Lenin. Pszsz. T. 24. sztr. 333.

⁷⁷ V. I. Lenin. Pszsz. T. 17. sztr. 211.

GYÁNI GÁBOR

Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888—1941)

Módszertani megjegyzések

A. Vizsgálatunk alapjául a Hódmezővásárhely legnagyobb egyenes állami adót fizetőiről hivatalosan összeállított hat virilisjegyzék szolgált. Metszeteink a következő évekből származnak: 1888, 1908, 1915, 1929, 1934 és 1941.¹

E jegyzékek a virilisek nevét, lakhelyét, foglalkozását, egyszeresen, vagy kétszeresen számított adóösszegét és a kétszeres adóbeszámítás jogcímét tartalmazzák.

Elemzésünk során 1888-ban 116 virilista adataival dolgoztunk, a többi esetben egységesen az első 120 virilista, az élmézőny szerkezetét vizsgáltuk.

Felmerül a forráskritikai aggály: milyen célra és milyen biztonsággal használhatóak ezek a jegyzékek? Vörös Károly, aki a virilistajegyzékeket először használta alapforrásként egy, a fővárosi vagyonszerkezetet feltáró dolgozatában, a következőkben jelöli meg forrásának fogyatékosságait, illetőleg hasznosíthatóságának tényezőit. Vegyük szemügyre elsőként a virilisjegyzék hiányosságait!²

1. Az egyenesadók végösszege nem fejezi ki pontosan a megadóztatott személy tényleges vagyoni helyzetét. Többek között azért nem, mert a különféle adóalapok eltérő kulcs szerint számíttatnak. Az adóösszeg emellett nem tartalmazza az adófizető összes vagyonalapját sem, hiszen az adójövedelemben nem tüntették föl a részvénytársaságokba investált tőkét, a részvénytársaságok jövedelmét és a személyes osztalékot.

2. A jegyzék összeállításánál csupán az illető törvényhatóság területén fekvő vagyon, azaz adóalap utáni adóösszeg vétetik figyelembe.

3. Számosan a kellő vagyoni alappal rendelkezők közül nem vették föl magukat a jegyzékre. Részben amiatt, mert nem voltak közéleti ambícióik, vagy, mert nem akarták a nyilvánosság elé tárni vagyoni helyzetüket, esetleg a több törvényhatóságban fellelhető vagyonuk alapján — a törvény rendelkezésének megfelelően — nem kerülhettek föl a jegyzékre egyszerre több törvényhatóságban is. A magunk részéről azzal egészítenénk ki a fenti forráskritikai észrevételeket, hogy miután az effajta forráshasználat reprezentatív természetű, a vizsgálat nem törekedhet a teljességre. Mindezek ellenére értékes és hasznos forrásnak minősíti Vörös a virilistajegyzékeket. A vizsgálódás reprezentatív jellege sem okozhat, véleményünk szerint, súlyos torzulásokat az ábrázolt történeti képben, ha a kutató összehangolja kutatási célkitűzését a forrásanyagban rejlő információk jellegével és pontosságával. Ez annyit jelent, hogy a virilisjegyzékek jól felhasználhatók annak tisztázására: milyen vagyoni, jövedelmi háttére van a virilizmusnak és milyen társadalmi tagozódást mutat maga a virilista réteg. S történik mindez a tendenciák letapogatásának, a szerkezeti arányok rekonstruálásának és a típusok kiugratásának a célkitűzése jegyében.

B. Közvetlenebb módszertani nehézséget okozott a jegyzékek foglalkozási megnevezéseinek az általunk használt társadalmi kategóriákban történő feloldása, a kettő összeegyeztetése. Végül is a *földtulajdon*, a mobil illetve járadékos *tőke* és az 1875: XXIX. tc.-ben meghatározott IV., illetőleg bizonyos tekintetben III. osztályú *kereseti adó*³ alapján a *földbirtokosok*, *tőkések* és a *középrétegek* kategóriáit alkalmaztuk.

¹ Hódmezővásárhelyi Városi Levéltár (a továbbiakban HVL), Tanácsulési iratok 1405/a. A megfelelő évek csomóiban, külön jelzet nélkül.

² Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1903—1917. I. Tanulmányok Budapest Múltjából. XVII. Bp., 1966. 145—149; *Uő.*: Budapest legnagyobb adófizetői 1873. II. TBM. XVIII. Bp., 1971. 250.

³ Vö. Klug Emil—Soltész Adolf: A magyar egyenes adók. Bp., 1917. 51, 56—58.

A földbirtokosokhoz soroltunk minden döntően földvagyon után adózó virilist, tulajdonost, bérlőt egyaránt. A tőkések kategóriájában vettük számba az ipari és kereskedelmi vállalkozókat. Ide számítottuk a középnagyságú, vagy annál is kisebb, a kisiparból alig kinövő vállalkozások, különböző szolgáltató iparok virilista reprezentánsait is, mint pl. a hentest, borbélyt, szabót stb. Ugyanide tartozónak tekintettük az ipari-kereskedelmi szervezetek vezető tisztviselőit is. Noha esetükben a jegyzéken szereplő adóösszeg — jelentékeny részében — közvetlenül nem a tulajdonost megillető profit származéka, hanem fix fizetés, a tisztviselő állandó díjazásának a kifejeződése. Ugyanakkor a bankfőtisztviselők általában részvényjövédelmet, az igazgatósági és felügyelőbizottsági tagságuk után járó jövédelmet is élveznek. S nem utolsósorban a tőke funkcionálásának intézményes rendszerében fontos döntések meghozóiként, áttételesebben ugyan mint a tulajdonos, mégis nem elhanyagolható anyagi hatalom birtokosa e csoport. Mindezek mellett a bank- és ipari tőke világával személyileg és társadalmilag egyaránt szorosan összefonódott. A középrétegek kategóriája egyrészt a magán- és köztisztviselők, másrészt a szabadfoglalkozásúak, az értelmiségiek gyűjtőhelye lett.

Problémát jelentett az is, hogy az összesített adóösszeg nem homogén vagyoni alap hátterben állásáról tudósít minden esetben és a foglalkozási megjelölés szintén elfedi az egyéb jövedelmi, anyagi források kilétét. A város erőteljes „agrárstruktúrája”, a földbirtoklásnak szinte mindent átható dominanciája az effajta látenssen megbúvó vagyoni alapok közül elsősorban a rejtett földbirtoklás tényszerű kimutatására irányította figyelmünket. Emellett megvizsgáltuk még Hódmezővásárhely virilistáinak a bankokkal kialakult gazdasági kapcsolatait.

A virilizmus szerkezetváltozása

1888—1941 között a vásárhelyi virilisták társadalmi összetétele — reprezentatív jegyzékeink adatainak összesítése és statisztikai kiértékelése alapján — az alábbi táblázatba foglalható.

	1888		1908		1915		1929		1934		1941	
	Sz.	%	Sz.	%	Sz.	%	Sz.	%	Sz.	%	Sz.	%
Földbirtokosok	91	79	67	55,5	52	43	43	36	55	46	75	62,5
Tőkések	7	6	21	17,5	29	24	42	35	25	21	21	17,5
ebből: iparosok, gyárosok, bankig.	—	—	7	6	16	13	17	14	10	9	13	11
Kereskedők	7	6	14	12	13	11	25	21	15	13	8	6,5
Középrétegek	18	15	32	27	39	33	35	29	40	33	24	20
ebből: tisztviselők	6	5	4	3	3	3	5	4	8	7	4	3
értelmiségiek	12	10	28	24	36	30	30	25	32	26	20	17
Összesen	116	100	120	100	120	100	120	100	120	100	120	100

Táblázatunkról a következő általános tendenciákat olvashatjuk le.

1. A helyi virilis társadalom számszerűen legnépesebb csoportjának mindvégig a földtulajdonos (gazda)réteg tekinthető.
2. Tőlük messze lemaradó arányszámban találjuk a középrétegek csoportját.
3. A legkisebb arányszámban a tőkés elem képviselteti magát a virilisták között.

A foglalkozási megnevezés alapján összeállított táblázat, mivel csak közvetve tükrözi a valóságos vagyoni viszonyokat, finomítást igényel. Az adóösszeg társadalmi megoszlását megjelöltő alábbi táblázatunk, a kétszeresen számított adóösszegnek a felére csökkentésével, pontosabb képet nyújt a virilisták vagyoni alapjáról.⁴

	1888	1908	1915	1929	1941
Földbirtokosok	72 $\frac{0}{0}$	54 $\frac{0}{0}$	42 $\frac{0}{0}$	34 $\frac{0}{0}$	59 $\frac{0}{0}$
Tőkések	19 $\frac{0}{0}$	28 $\frac{0}{0}$	35 $\frac{0}{0}$	48,5 $\frac{0}{0}$	22,5 $\frac{0}{0}$
Középrétegek	9 $\frac{0}{0}$	18 $\frac{0}{0}$	23 $\frac{0}{0}$	17,5 $\frac{0}{0}$	18,5 $\frac{0}{0}$

1888-ban a földtulajdon — a foglalkozás alapján regisztrált 79%-os arányszámmal — a virilis vagyon túlnyomó részét képezi. A 91 földbirtokos közül 38 (42%-uk) 100 hold fölötti birtokkal rendelkezik.⁵

A földtulajdonnak, illetve a földhaszonbérletnek, mint szinte minden virilisnél föllelhető vagyoni forrásnak a létezésére utal az is, hogy a jegyzék virilistáinak 82%-a, számunkra is kimutathatóan, kapcsolatban áll a földdel. Feltételezhető, hogy a 100 hold alatti gazdaságok alaposabb ismeretében, ha a kataszteri birtokívek teljesebb számban maradtak volna fenn, ennél is magasabban állapíthatnánk meg virilistáink földhözköthettségének a mértékét. A 100 hold fölötti gazdaságok java része (68,5%-a) önálló tulajdonban áll és mindössze 31,5%-uk a vegyes típusú, tehát tulajdon és haszonbérlet együtt.

Az a tény, hogy a földbirtoklásnak a felső, esetünkben 100 hold fölötti szintjén a tisztán haszonbérleti gazdaságtípus egyáltalán nem fordul elő, továbbá, hogy a szám szerint 38 száz holdon felüli birtok 77%-án szántóföldi termelés folyik, jelzik a vásárhelyi birtokosréteg *gazdai* beállítottságát.

A középrétegek jelentik a második legerősebb csoportosulást jegyzékünkön, ha a foglalkozási előfordulást nézzük. Az ide sorolt 18 személy számánál azonban többre teendő azok száma, akik diplomával rendelkeznek. A döntően földvagyon után adózók sorai között megbúvó 12 diplomás virilis és a középrétegek túlnyomó hányadát képező értelmiségiek (12 fő) együttes száma a 116 virilis mintegy 20%-át adja.

Különösen figyelemre méltó az ügyvédségnek egyrészt nagy száma (12 személy), másrészt erős földhöz kapcsolódása. A 12 ügyvédi diplomás közül nyolcnak a fő jövedelmi forrása: 100 hold fölötti gazdasága.

Számarányuk alacsony volta ellenére — második táblázatunk tanulsága szerint — jelentősebb vagyoni erőt képviselnek a tőkés virilisták mint a középrétegbeliek. Részben ez utóbbi körülmény, illetve a 91 földbirtokos közül 12-nek kétszeresen számított adóösszege okozza a két táblázat adatainak nagyobb mérvű különbségét. A tőke képviselőiben megjelenő hét kereskedő között a város akkori, sőt később is legvagyonosabbnak számító tagjai foglalnak helyet, u. m.: Konstantin Emmánuel, ifj. Kokovay Mátyás, Keleti Adolf stb. Nagyobb mennyiségű földvagyonot e réteg kezén ekkor még nem találtunk.

Az 1908-as jegyzéken, 1888-hoz képest, a földbirtokosok számának és a földvagyon súlyának nagyobb mértékű visszaesésével szembesülünk. A másik két társadalmi csoport, ugyanakkor, egymással párhuzamosan és egyenlő ütemben erősödik meg erre az időpontra.

Virilistáink társadalmi megoszlásának módosulása nagyfokú személyi kicserélődésük kíséretében megy végbe, hiszen 1908 virilistájának — 1888-hoz viszonyítva — 81%-a először szerepel a jegyzéken.

⁴ Mivel az 1934-es jegyzék nem tünteti föl az adóösszeget, összesítésünkben ez a metszet kimaradt.

⁵ Gazdacémtár .Bp., 1897. 184—189.

A földbirtok térvesztése mögött elég jelentősnek mondható személyi mobilitás húzódik. Noha az 1888 viszonylatában stabil virilisták döntő hányada (75%-a) épp a földtulajdonosok sorából kerül ki, 1908-ban a réteg viriliseinek 72,5%-a még így is új személy. S ha figyelembe vesszük továbbá azt is, hogy a földbirtokosok gazdagabb csoportját alkotó száz hold fölötti gazdaságot birtoklóknak mindössze 43%-a a már 1888-ban is virilis személy, világossá válik: a földbirtok dualizmuskori — országosan érvényesülő⁶ — mozgásfolyamatainak, átrétegződési jelenségeinek a vásárhelyi gazdarétegre gyakorolt hatásával állunk szemben.

A birtokdifferenciáció és a kisajátítás, Vásárhely agrárszerkezetének egész spektrumát érintő folyamatai két tényező meghatározó szerepére vezethetők vissza: a város lakosságának, főként természetes⁷ szaporodására, illetőleg a tőkés szektor lassú, vontatott fejlődésére. A lakosságszám 1890—1910 közötti 6970 fős növekedésével szemben a tőkés szektorhoz tartozó keresők és eltartottak együttes száma csupán 4832 fővel emelkedik.⁸ A kettő különbségéből adódó nép-főföltség áll a fokozódó birtokaprózódás és földnélkülivé válás, az agrárproletarizálódás hátterében.

A fenti összefüggéssel magyarázható, hogy 1890—1910 között a statisztika őstermelő (tkp. agrárszektor) kategóriájában jelentékeny, 7,5%-os növekedés mutatható ki. Ennél is nyilvánvalóbb tüneteiben ragadhatjuk meg a differenciálódás folyamatát a földtulajdonosok, illetve a földnélküliek számbeli változásának szemügyre vételekor. Az önálló földtulajdonosok, bérlők száma 1890—1910 között 2892 fővel csökken, az összlakosság 10,8%-áról 5%-ára esik vissza. A földnélkülieket, a kisajátítottakat magában rejtő napszámosok, cselédek statisztikai kategóriája viszont, ugyanezen időszakban, 879 fővel szaporodik, az összlakosság 5,7%-áról 6,5%-ára emelkedik.⁹

A paraszti birtok alsó és középső kategóriáiban érvényesülő birtokaprózódásnak függő változója a felsőbb birtokszinteken lejátszódó birtokfelhalmozódás. 1895-ben 151 a 100 hold fölötti önálló tulajdonban, vagy haszonbérletben levő gazdaság,¹⁰ 1900-ban már csak 114, 1910-ben 124 és 1915-ben pedig 96.¹¹

A birtokkoncentráció más, a birtokosok számának alakulásánál még kifejezőbb mutatója, a föld területi megoszlása, szintén a birtokfelhalmozás nagyobb mértékére utal. 1890-ben a 151 gazdaság 32635 kat. hold területet mondhatott magáénak, 1915-ben viszont a számszerint 96 száz hold fölötti gazdaság már 33037 kat. hold földdel rendelkezett.

Hosszasabb kitérőnk azzal a tanulással zárhatjuk le, hogy a vásárhelyi agrártársadalom polarizációjának egyik oldalaként, a főként 1900 után felgyorsuló birtokkoncentrációt tükrözi vissza 1908-ban a virilista földbirtokosok átrétegzettsége.

A földtulajdonnak a virilis vagyoni egészében történő súlycsökkenésére mutat, más vonatkozásban, az is, hogy 1908-ban — 1888-hoz viszonyítva — a felére csökken az elsősorban föld után adózó diplomások száma.

⁶ Ld. *Orosz István*: A differenciálódás és kisajátítás. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Szerk. Szabó István. Bp. 1965. II. k. 107—146.

⁷ 1900-ban, az ország városai között, Vásárhelyen a legnagyobb a helybeli születésűek aránya: 89,6%. *Kenéz Béla*: A városok fejlődése és jelentősége. Bp., 1905. 33.

⁸ A Magyar Korona Országai (a későbbiekben: M. K. O.) az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. k. Bp., 1893. 37; M. K. O. 1910. évi népszámlálása. M. Stat. Közl. 48. k. Bp. 1913. 362.

⁹ Uo.

¹⁰ Ennél a számnál — feltehetőleg — valamennyivel kevesebb vásárhelyi földtulajdonossal kell számolnunk, mert a Gazdacfntár — külön megjelölés nélkül — Vásárhelynél sorolja föl az idegen birtokosokat és haszonbérleteket egyaránt.

¹¹ M. K. O. 1900. évi népszámlálása. Csongrád vármegye. Klny. Bp., 1903. 3; M. K. O. 1910. évi népszámlálása . . . 363; Magyar Statisztikai Évkönyv. XXIII. k. 1915. Bp., 1918. 70. Egyes telekkönyvi betéteket alapul vevő számítások szerint a század első éveiben ennél is szűkebb a 100 holdon felüli gazdaságok száma. Ld. *Jakó Miksa*: Hódmezővásárhely gazdálkodási viszonyai. Bp. 1906. A szerző 1905—06 körül 79-re teszi e gazdaságok számát.

A polgári elemek (tőkések és középrétegbeliek) szerepének növekedése ugyanakkor kétségtelen bizonyossággal leolvasható arról, hogy 1908-ban a kétszeres adóbeszámítás alapján jegyzékre kerültek száma már 42 (1888-ban ez a szám 27 volt).

A két csoport közül a tőkés virilisek képviselnek nagyobb vagyoni erőt. A 120 virilis adóösszegének közel 1/3-át ők fizetik. A réteg tengelyében, ekkor is, a kereskedőtőke áll. A 21 tőkés virilisből 13 kereskedő és a jegyzék első két helyén is kereskedő szerepel, igaz az egyik kétszeresen számított adóösszeggel.

Nóvumként tűnik szembe a gyárszerű ipari vállalkozás megjelenése a virilisták között. A 3 malom és egy téglagyár tulajdona — a tőkés ipari vállalkozás szűk és egymással összefonódott személyi közegére tanulságul — két testvérpárhoz kapcsolódik (Bauer és Kovács testvérek).

Hozzájuk képest vagyoniilag jelentéktelenebb, de számát tekintve népesebb csoportot alkot a középréteg, azon belül is az értelmiség (28 fő). Az utóbbi törzset — közel azonos arányban — az ügyvédek és az orvosok képezik.

Az értelmiség polgárosulására vall, hogy közülük, 1908-ra, mindössze kilencnek van még jelentősebb kapcsolata a földdel. Természetesen, akár rejtett földbirtoklása, akár rokoni kapcsolatai révén, szoros szálak fűzik még a földtulajdon világához. Példaként említhetem a Lázár testvéreket, akik, noha mindketten diplomások, elsősorban gazdálkodóknak tekinthetők, vagy dr. Csáky Lajos ügyvédet, későbbi városi főügyészt, aki kiterjedt virilis gazdacsalád tagja és maga is birtokol földet. A földtől elszakadó értelmiségi példajaként pedig a Beretzk testvéreket említhetjük meg (gyógyszerész, illetve tanácsnok); akik a közéletet helyi szinten aktívan élő városi polgárok típusai immár.

Az 1915-ös jegyzék az 1888—1908 között észlelt tendencia folytatódását tükrözi: a földbirtok aránycsökkenésével szemben a polgári vagyonnak és polgári foglalkozásnak a további növekedését. A virilisták mobilitási aránya szintén nagy. 1915-ben az 1908-hoz képest stabil elemek mindössze 54%-ot alkotnak. A virilistajegyzék stabilitási mutatója az első hatvan helyezettben belül a legnagyobb (75%), amely jelzi: közel 50—60 személy őrzi vagyoni helyzetének szilárdságát.

A stabil virilisek 47%-a a földbirtokosok közül kerül ki. A számszerint 31 megmaradó földtulajdonos 1915-ben a réteg 60%-a, 1908-ban pedig annak 46,5%-a. Bizonyíték ez arra, hogy a személyi átrétegződés kisebb mértékű és főként a csekélyebb vagyoni erőt képviselő birtokosok (15 fő) lemorzsolódása módosítja a réteg virilis pozícióit.

A tőkés kategóriában ugyanakkor az új elemekkel való feltöltődés a jellemző. Az 1915-ben virilis 29 tőkésnek mindössze a fele (48,5%-a) a már 1908-ban is virilista személy, amely 1908-ban a csoport 70%-ával volt azonos.

A középrétegek virilistáinak megmaradási és mobilitási aránya a tőkésekéhez áll közelebb. 1915-ben a megmaradók aránya 51% és 1908-ban az 1915-re is még virilisként előfordulók a csoport 66%-át alkották.

Az utóbbi két társadalmi csoport tehát — számának 15 fős gyarapodásával és ötven százalékos személyi felrisszülésével — a 120 virilista több mint felét teszi ki.

A földvagyon súlyának kisebbedéséről tanúskodik továbbá, hogy az egyéb foglalkozási ágak képviselőinek erős földhözköttöttsége folyamatosan lazul. 1915-ben már csak öt olyan birtokost ismerünk, akinek adója kétszeresen számított, tehát diplomás. (Ők is gazdasági oklevéllel rendelkeznek).

A virilista földtulajdon 1888 óta megfigyelt folytonos gyengülését korábban a földbirtoklás szerkezetében magában lejátszódó folyamattal, az ún. birtokkoncentrációval értelmeztük. A birtokfelhalmozódás, más oldalról, a 100 hold fölötti gazdaságot birtoklók számának apadása tényszerűen igazolható erre az időszakra, úgyszintén 1915-re, mint az előzőekben említettük, a párszázholdasok száma 96-ra esik vissza.

A tőkések csoportján belül, amelynek vagyoni súlyára jellemző, hogy az első tíz hely felét ők foglalják el, az ipari vállalkozásból eredő tőke megizmosodása a legszembevetőbb. A

tőkés fejlődés mezővárosi útjára és szintjére világít rá, hogy a réteg törzsrét az iparossághoz közel álló, annak anyagi szintjéről és társadalmi közegéből alig elrugaszkodó vállalkozói típus alkotja. A számszerint hét kisvállalkozó (vendéglős, hentes, szabó stb.) ugyanakkor, vagyoni erő tekintetében, még nem veheti fel a versenyt azon néhány malomtulajdonos és téglagyáros családdal, amely törzsrét virilista.

Az értelmiségiek feltűnően nagy száma a jegyzéken (36) az orvosok, ügyvédek és gyógyszerészek erős társadalmi befolyását, vagyoni — részben földingatlanból származó — jövedelmi súlyát juttatja kifejezésre.

Következő metszetünk, az 1929-es, majd másfél évtized társadalmi változásaira szolgáltat adatokat. Az általunk vizsgált rétegek társadalomszerkezeti mozgásának legfeltűnőbb és meghatározó mozzanata: a tőkés vagyon arányának, sőt számszerű virilista képviselőjének az első helyre kerülése. Ez az átrétegződés, elsősorban a földvagyon adóösszeg szerinti arányának 34%-ra történő visszaesésével függ össze, noha a középrétegbeliek vagyoni pozíciói is gyengülnek 1915-höz képest.

A tőkés virilisek 90%-a 1929-ben, előző metszetünkhöz képest, először szerepel az első 120 között. A város ekkorra befolyásos virilistáivá váló tőkéseinek döntő hányada a század első évtizedében kezdi meg üzleti vállalkozását, tehát tíz-tizenöt év szükséges vagyoni megerősödéshez.¹²

A személyében szinte egészében újdonsült csoport legerősebb, legvirulensebb eleme a kereskedőké. Az általuk képviselt kereskedelmi vállalkozás, szerkezetében, a mezőgazdaságra orientált. A 25 virilista kereskedő közül kilenc terménykereskedő, négy ipari eredetű terméket forgalmaz. Az 5 nagykereskedő és a 7 kiskereskedő közszükségleti cikkek kereskedésével foglalkozik. A hitelélet szerepét (9 hitelintézet működik ekkor a városban)¹³ a jegyzéken szereplő négy bankigazgató szemlélteti.

A tőkés ipari vállalkozók számbeli részesedése ugyan nem változott, de mind személyükben, mind az ipari vállalkozás szerkezetében módosulást regisztrálhatunk. 1929-ben a középüzem nagyságú, vagy annál is kisebb, iparos eredetű tőkés vállalkozás uralja a csoportot. Egyetlen nagyiparosnak nevezhető virilis ekkor csupán Kokron József és Kokron Károly, akik egy 800 munkást foglalkoztató textilüzem tulajdonosai.¹⁴

A tőkés vagyonnak — a virilizmus tükrében — észlelt befolyása mindazonáltal nem jelenti a város egészének gazdaság- és társadalomszerkezetében is ugyanilyen arányú jelenlétét. A város népességének, 1930-ban, 26,6%-a csupán a tőkés szektorban foglalkoztatott és túlnyomó része, 58,9%-a, még mindig az agrárszektorhoz kapcsolódik.¹⁵

A földtulajdonosok virilis csoportja 1915—1929 között, a másik két társadalmi réteghez viszonyítva, a legkisebb személyi változékonyságot tanúsítja. A csupán felerészben kicserélődő virilista földbirtokosság 70%-ban a 100 hold fölötti gazdaságok tulajdonosaiból áll.¹⁶

A fenti számarány, továbbá, hogy mindössze hat kétszeres adóbeszámítás jogcímén az élménybe jutott földbirtokost tartalmaz a jegyzék, ugyanazt a következtetést sugallja: 1929-ben a földtulajdonost Vásárhelyen, hovatovább már csak a százholdasok táborába tartozás juttatja a virilis élménybe.

A birtokkoncentráció, illetőleg a virilis földvagyon térvesztése egybekapcsolódik a polgári-tőkés elemek egyre gyakoribb földvásárlásaival. Jó példának kínálkozik e jelenségre a Keleti család esete. Keleti Adolf, akivel mint virilissel már 1888-ban találkoztunk, akkor még keres-

¹² Megállapításom alapjául az A, B, C, D jelzésű Iparlajstromok szolgáltak. HVL.

¹³ Gazdasági, pénzügyi és tőzsdéi kompasz 1930—31 évre. VI. évf. II. k. Szerk. Kallós János. Bp. 1930. 422—426.

¹⁴ Vö. Páhi Ferenc—Schneider Miklós: 75 éves a Hódmezővásárhelyi Divat Kötöttáru-gyár. Hódmezővásárhely, 1964.

¹⁵ Az 1930. évi népszámlálás. III. r. M. Stat. Közl. 94. k. 64—65.

¹⁶ Gazdacímtár. 1925. 93—95.

kedőként, s csak másodlagosan került földbirtokosként a jegyzékre, 1929-ben viszont döntően földvagyonra után adózik. 1925-ben 311 hold birtokosa Keleti Adolf és fia, Keleti Imre, még ennél is több földet (498 holdat) birtokol. Kereskedelmi vállalkozásukat a 20-as évek elején teljesen földadják, amely később is alárendelt jelentőségű marad a családi vagyon egészében.

A középrétegbeliek legszámasabb csoportja az orvosoké. Ők adják e kategória felét. Jelzése ez annak, hogy a 20-as évek második felében Vásárhelyen az orvosok anyagi helyzete a legkedvezőbb az értelmiség körében. Sokat mond például az, hogy amíg az összes orvos egyharmada (32,6%-a) virilis, addig a második legjelentősebb értelmiségi csoportnak, az ügyvédeknek, mindössze 21%-a és a több esetben foglalkozását bár szerény vállalkozásként művelő gyógyszerészeknek 23%-a virilis.¹⁷

A réteg vagyoni ereje nagy mértékben meghatározott földbirtoka mennyiségi alakulásától. 1929-ben pl. a jegyzék első negyven helyezettje között szereplő 6 orvos mindegyike jelentős földbirtokos is egyben. Példaként említhetnénk dr. Nagy Dezsőt, aki 124 hold föld tulajdonosa az 1925-ös Gazdacímtár szerint. Az alkalmasint dr. Nagy Dezső nevével jelzett orvos (értelmiségi) típus döntően nem a modern városi értelmiség életmódját éli, hiszen orvosi praxisát nem, vagy alig folytatja, s elsősorban gazdálkodik.¹⁸

A jegyzéken megjelenő értelmiségi elemek intergenerációs mobilitási mutatója újabb bizonyítékkal szolgál a vidéki értelmiség itt is tetten ért „hagyományos” jellegére. A 30 értelmiségi virilis közül 11-nek földtulajdonos volt az apja, 7-nek értelmiségi, 6-nak tőkés vállalkozó, 5-nek kisiparos és egynek tisztviselő.¹⁹ Vagyis az értelmiségivé válás a paraszti felső rétegek számára csakúgy, mint középső-alsó rétegei számára, a megvalósíthatóság különböző mértékében, a polgárosulás lehetséges és kívánatos csatornájaként jön számításba.

1929—1934 között, noha csak fél évtizednyi az időbeli különbség, figyelemre méltó változások tapasztalhatók. Ezen időkvantumban játszódik le a hazánkat is súlyosan érintő gazdasági világválság, amely, úgy tűnik, mélyebb társadalmi átrétegződési folyamatokat indukál.

Az 1934-es kinyomtatott virilisjegyzéken az adóösszeg nincs feltüntetve, emiatt csupán a foglalkozások és a helyezések alapján tudjuk nyomon követni a virilistársadalom mozgását. 1929-hez képest a virilizmus polgári-tőkés pozícióinak erőteljes visszaesését tapasztaljuk. A tőke 14%-os csökkenésével szemben a középrétegeknek 4%-os, a földbirtokosoknak pedig 10%-os növekedése áll.

Ezek a változások közvetlenül együtt járnak a virilisek nagyfokú személyi kicserélődésével. 1934-ben a már 1929-ben is virilis személyek száma 65, vagyis 54%, a jegyzéken szereplők közel fele tehát homo novus. A személyi kicserélődés szinte túlnyomóan a virilisek kevésbé tehető csoportját érintette, hiszen 1934-ben az első hatvan virilis 85%-a állandó maradt, s ez 60%-ban 1929 első hatvan helyezettjéből került ki.

A legnagyobb személycsere a földbirtokosok kategóriáját jellemzi. 1934-ben a csoportnak több mint a fele (56,5%-a) nem szerepelt az 1929-es jegyzéken. A réteg 63,5%-a, szám szerint 35 fő — 100 hold fölötti birtokkal rendelkezik.²⁰ A személyi átrétegződés egyformán érintette a virilis földbirtok egész mezőnyét, hiszen a százholdasoknak közel a fele (43%-a) 1929-ben még nem fordult elő az élmezőnyben.

A tisztán, vagy döntően föld után adózók számának növekedése csak részben fejezi ki a földtulajdonnak a gazdasági válságot kísérő és követő térhódítását viriliseink vagyonalapjában. Utalni kell itt arra, hogy a fenti 35 személy mellett további tíz 100 holdas birtokost találunk a másik két réteg soraiban. A 30-as évek második felének polgári, főként értelmiségi földvásárlá-

¹⁷ Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Bp. 1931. 150—151, 154.

¹⁸ Édesanyám, Gyáni Imréné közlése.

¹⁹ Az adatok forráshelye: *Fejérváry József*: Vásárhely története családok tükrében. Hódmezővásárhely, 1929. passim.

²⁰ Gazdacímtár. 1935.

saira (100 h. alatt) is találtunk adatokat a hiányos telekkönyvi betétekben. Pl. dr. Müller Ferenc (orvos) 1934-ben 13 holdat, dr. Lénárt János (ügyvéd) 1937-ben közel 10 holdat, Beretzk Péter (gyógyszerész) 1936-ban kb. 25 holdat, dr. Soós István 1937-ben 19 holdat vásárol.²¹ A 30-as években földet vásárlók között ott találjuk dr. Dániel Jenő ügyvédet, dr. Dietrich Lajos bankigazgatót, Vasváry Elemér gyógyszerészt, az Albert testvéreket (hentesek), Bandula Sándor kereskedőt stb.²²

Az, hogy a fent említett tíz, nem földbirtokos foglalkozású virilisből nyolc értelmiségi (azon belül 4 orvos), alátámasztani látszik a középrétegek 1934-ben érvényesülő virilis képviseleti súlyát. Különösen magas ekkor a magán- és közhivatalnokok száma (8 fő).

A 32 értelmiségi virilis közül 28-nak ismerjük az intergenerációs mobilitási háttérét. Egy-harmaduk földbirtokos, gazda szülők gyermeke. Ennél alig valamivel kisebb számban találjuk az értelmiségi, illetőleg az iparos szülőktől származókat. Kereskedő és tisztviselő családból mindössze négyen származnak. Végeredményben a kispolgári eredet egyöntetűsége állapítható meg a réteg virilis képviselőinek körében.

Legszembetűnőbb változás a tőkések csoportjában észlelhető: 14%-os aránycsökkenésük elsősorban a kereskedőtőke szerepének a visszaesésével jár együtt. A gazdasági válság körülményei, vagyis a belső piac összeszűkülése általában és a helyi kereskedelmi forgalom szempontjából perdöntő mezőgazdasági piacnak a krízise, a fogyasztási-keresleti volumennek csökkent felvevőképessége, amelynek adatszerű dokumentálásához és bizonyításához további vizsgálatok szükségeltetnének, a szektor egészét visszavetette és viriliseinek élcsoportját zárttá tette. (A jelentősebb számaránycsökkenés 70%-os stabilitási index mellett következett be.)

1941-ig — a jegyzék tanulsága szerint — a gazdasági válságtól áttételesen indukált társadalmi folyamatok tovább mélyülnek. A földbirtokosok számának húsz fővel történő gyarapodása (16,5%-os növekedése) elsősorban a középrétegek térvésztesével együtt jelentkezik, eltérően a 30-as évek közepétől, hiszen ez utóbbiak száma 16 fővel csökken (13%-os az apadás). A tőkés virilisek szám szerinti fogyása most kisebb, négy fős.

Az adóösszeg szerkezete alapján a tőke részesedése, számszerinti arányához képest, kedvezőbb: a 21, döntően tőkés vagyon után adózó virilis az élmezőny adóösszegének közel negyed részét (22,5%) fizeti. A középrétegek háttérbeszorulását — az általuk fizetett adónak az egészhez viszonyított aránya (18,5%) — viszont újólag nyomatékosítja.

1934—1941 között a személyi mozgás feltűnően élénk, a virilisek több mint fele (55%-a) kicserélődik. A három réteget egyforma mértékben érinti ezen személyi átrétegződés. A legnagyobb arányban a tőkés réteg frissül fel, ahol 60% az újdonsült virilisek aránya, s a legkisebb intenzitással a középrétegek reagálnak az ökonómiai-politikai mozgásokra, hiszen arányuk 46%.

A kimondottan polgári rétegek jelentős háttérbeszorulása és a virilisek személyi összetételének határozott arculatú módosulása közvetlen összefüggésbe hozható a politikai viszonyoknak a 30-as évek második felében erőteljesen érvényesülő fasizálódásával. A magyar konzervatív autoratív politikai rendszer — a nürnbergi törvények mintájára, s fokozódó németbarát politikai irányvonala igazolására — megalkotja az 1938: XV. tc.-t, illetve az 1939: IV. tc.-t, az ún. „zsidótörvényeket”.

Az 1939: IV. tc. 4. §-a kimondja: „... Zsidó csak az összes választók közül választás, továbbá a vallásfelekezetek képviselete jogcímén lehet a törvényhatósági bizottság tagja. Zsidó, mint legtöbb adófizető nem lehet a községi képviselőtestület tagja. Zsidót a törvényhatósági és a községi legtöbb adófizetők névjegyzékébe nem lehet felvenni...”²³

²¹ HVL. Telekkönyvi betét. 28623/1934, 1041/1937, 4348/1936, 21771/1937.

²² HVL. Tkv. b. 28849/1933, 2739/1934, 21667/1934, 17855/1936, 30854/1936, 30855/1936, 28615/1936, 31123/1936.

²³ Magyar Törvénytár 1939.

Az 1941-es virilisjegyzéknek, valamint a vásárhelyi tanács VIII. ügyosztálya, mint elsőfokú iparhatóság részéről, az „1939. évi IV. tc. 2. §-ának értelmében zsidónak tekintendők, illetve kivétel alá esők”-ról készített jegyzékének²⁴ az összevetéséből kiviláglik: a virilisek szerkezetváltozását, személyi kicserélődését közvetlenül befolyásolta a „zsidónak” minősített virilisták, fenti paragrafusban megfogalmazott, jogi kizárása a képviselőtestületből.

Az 1934-es jegyzéken, az 1940-ben készített, s az iparosokat számbavevő helyi „zsidó-nyilvántartás” 215 személye közül összesen hét fordul elő az élmézőnyben. Foglalkozás szerint: 6 kereskedő és 1 földbirtokos. A törzssökös tőkés virilisek e csoportjának a kizárása és a törvény értelmében „zsidónak” tekintett, potenciális virilisekként számbajöhető személyek távoltartása a képviselőtestülettől, akiknek ottléte a polgári, a tőkés vagyon befolyását juttatná kifejezésre, hiányuk a jegyzéken, úgy véljük, részben magyarázza a virilis élmézőny 1941-es agrármeghatározottságát.

A virilizmusnak, tehát a vagyon társadalmi képviseletének eme radikális korlátozása, illetőleg a vagyoneloszlás és vagyonképződés illetén közvetlen politikai szabályozása a város legpotensebb, legvagyonosabb rétegének a virilisek sorából történő kihullását eredményezte. Nem arról van tehát szó, hogy a vagyon csupán tulajdonost cserélt, hanem arról, hogy a „zsidónak” minősített vagyon helyébe más, ahhoz képest kisebb anyagi erőt képviselő — döntően földtulajdon — lépett.

1941-ben a földtulajdonosok számszerű kibővülése tehát nem jár együtt a réteg gazdaságiösszerejének a növekedésével abszolút. 1935-ben a 100 holdon fölüli gazdaságok virilis tulajdonosainak a száma 47 volt, 1941-ben csak 35. 1935-ben a virilista földbirtokosok 63,5%-a tartozik a felső birtokkategóriához, 1941-ben pedig mindössze 38,5%-a.

A tőkés vagyon virilistái 1941-ben a kis vállalkozások tulajdonosaiból kerülnek ki. A Kokron gyár, mint egyetlen nagyipari üzem mellett 4 hentes, 2 vendéglős, 1 sütődés, háztulajdonos és laptulajdonos szerepel a jegyzéken. A hiteltőkét egyetlen virilis képviseli, dr. Dietrich Lajos bankigazgató, aki részben földingatlan tulajdonának köszönheti élmézőnybe kerülését.²⁵

A középrétegbeliek létszámcsökkenése főként a „zsidónak” minősített értelmiségiek kiesésével áll összefüggésben. Az értelmiség viriliseinek 65%-át (13 főt) az orvosok adják. Tekintélyes virilis pozíciójuk mindvégig, az általunk vizsgált időszakban is, földtulajdonukra vezethető vissza. Három orvosnak van 100 hold fölötti birtoka (dr. Bakay Lajosnak, dr. Héjja Józsefnek, dr. Czákó Lajosnak), további négy személy a 30-as évek végén kisebb birtokvásárlásokat hajtott végre.²⁶

Végeredményben Vásárhely virilis vagyonában, a második világháború küszöbén, a földingatlanok nagyobb és a tőkés jövedelmi forrásoknak kisebb a szerepe, mint amekkora az első világháború küszöbén volt.

Áttekintve a város viriliseinek félévszázadnyi társadalomszerkezeti mozgását, az alábbi összefoglaló gondolatok megfogalmazására vállalkozhatunk.

1. A virilizmus, a helyi társadalom felső szintje, a város gazdasági-vagyon szerkezetének koncentrált kifejeződése, alkalmasnak bizonyult egy mezővárosi típusú gazdasági, társadalmi fejlődési út körvonalaival, kereteivel a megrajzolására.

2. A földvagyon ereje, virulenciája, tehát a helyi virilizmus túlnyomó agrárszerkezete mindvégig jellemző jegye marad Vásárhelyen a gazdasági uralom rendszerének. Városi társadalom-

²⁴ HVL. 1939. évi IV. tc. 2. §-ának értelmében zsidónak tekintendők, illetőleg kivétel alá esők jegyzékei. Külön kezelt anyag.

²⁵ Kimutatás a Hódmezővásárhely területén a földreform végrehajtása során elkobzott ingatlanokról. Közl. László József: Adatok a vásárhelyi földosztás történetéhez (1945). In. Vásárhelyi Tanulmányok. Hódmezővásárhely, 1970. 51.

²⁶ HVL. Tk. v. b. 23742/1939, 23698/1939, 27100/1938, 1041/1937.

ról lévén szó, ez már önmagában a polgárosulás, illetőleg az urbanizálódás sajátos típusára, a klasszikus városmodelltől eltérő történeti útra mutat.

Vásárhelyen a főként kisvállalkozások szintjéig eljutó szektor — csekély kivétellel — képtelen megbírkózni az önfinanszírozás feladatával. A tőke képviselőinek csökkenése, szinte eltűnése, a harmincas évek végi jogi szankciók már említett tényezője mellett, ezen gazdasági összefüggésre vezethető vissza.

3. A földbirtokosság virilis tagjai átlagosan ötven százalékban a 100 hold fölötti gazdaságot birtoklókból kerülnek ki. A számszerint 30—40 stabil virilis nagygazda, középbirtokos paraszt mellett, az országosan ható és helyileg sajátosan érvényesülő gazdasági, társadalmi, sőt politikai folyamatoktól feltételezetten, váltakozó mértékben képviselteti magát az élmezőnyben a középparaszt és a gazdoparaszt 100 h. alatti csoportja.

4. A tőkés vagyontöbbletben legelől haladó kereskedelmi vállalkozás „opportunistus” hajlandóságára, a már idézett Keleti Adolf mellett példaként kínálkozik a Kokovay család esete. Kokovay Mátyásnak, az évtizedeken keresztül leggazdagabb vásárhelyi kereskedőcsaládok egyikének a vagyonalapjában, a 30-as évek második felétől kezdődően fokozatosan háttérbe szorul a kereskedelemről származó jövedelem és 1941-ben már elsősorban mint földingatlan után adózó kerül föl a jegyzékre. Jellemző, hogy szinte minden tőkés vállalkozás jövedelmi kiegészítéseként és a társadalmi presztizs biztosítékaként több-kevesebb földingatlan jelenléte kimutatható.

5. A középrétegek²⁷ kategóriájához sorolt értelmiségi és hivatalnok csoportok virilis pozícióit — a kétszeres adóbeszámítás előnyt biztosító hatásán túl — a földdel való összefonódottság befolyásolja. Az értelmiségnek eme „hagyományos” karaktere érvényesül foglalkozási összetételének a minőségében is. Nem a modern *szerves*, tehát az iparhoz, kereskedelemhez stb. kapcsolódó szakigazgatási funkciók teljesítését végző értelmiségiek, hanem a hagyományos értelmiségi szerepek — az orvos, ügyvéd, gyógyszerész stb. — dominálnak.

A magán- és főként a közhivatalnokok csekélyebb számszerű jelenlétét az okozza, hogy a réteg egészének nagyobb hányada automatikusan tagja a törvényhatósági bizottságnak, s így eleve nem kerül föl a virilisjegyzékre.

6. A város virilistáinak időmetszetek egymásutánjában, azaz longitudinálisan elvégzett vizsgálata a csoport túlzottan nagy mértékű mozgásának, gyors kicserélődésének a meglepő és gyakran szinte megmagyarázhatatlan jelenségével került szembe. Az elemzés során tettünk ugyan erőfeszítéseket a jegyzékekben tükröződő, ott lecsapódó mozgásfolyamatoknak a mögöttes társadalmi tendenciákkal fennálló összefüggéseinek a kimutatására. Érzékeltük azonban, hogy a virilistáknak, a város eme szűk társadalmi csoportjának, a gazdasági pozícióját közvetlenebbül befolyásoló tényezők konkrét felmutatásával, működésében való ábrázolásával — nem kis mértékben épp a város XIX—XX. századi gazdaságtörténetének szinte teljes feldolgozatlan-sága miatt — néhol adósak maradtunk.

A rétegnek a jegyzékekben tükröződő heves változékonyságára, a vagyonosok virilis pozícióinak — az elemzések során számszerűen dokumentált — nagyfokú stabilitáshiányára a kellő magyarázatot a gazdasági folyamatok, ma még hiányzó, helyi szintű mikroanalízise hozhatja majd meg.

Szólnunk kell mindazonáltal egy olyan, mindenekelőtt technikainak nevezhető körülményről is, amely nem kis mértékben játszik szerepet a virilisták „jegyzékmobilitásának” illetően alakulásában. Ha szemügyre vesszük az egyes virilisták neve után feltüntetett adóösszegeket, azonnal szembetűnik, hogy általában nagy a folyamatosság a jegyzék egymást követő, tehát csökkenő adóösszegeinek a sorozatában. Az adóösszegek közti viszonylag csekély számszerű különbségeknek ugyanakkor igen jelentős pozíciókülönbségek felelnek meg. A virilisek vagyoni

²⁷ A „középrétegek” jelen dolgozatban használt fogalma voltaképpen csak a helyi társadalom egy csoportjának az elkülönítésére szolgál, azaz nem több alkalmi terminus technicusnál.

sztintjének ezen nagyfokú kiegyenlítetttsége, kiegyensúlyozottsága mellett természetes következményként kell elkönyvelnünk, hogy az adóösszegek csekély ingadozása jelentősen átrendezheti a jegyzéken belüli pozícionális rangsort, sőt meglehetősen kihathat az első százhusz közé történő bejutás esélyeire is.

A virilisták kicserélődésének szembeszökően nagy mértéke, úgy véljük, teljességgel érthetetlen lenne — a gazdasági folyamatok mikroanalitikus vizsgálatának a teljessége ellenére is, — ha nem számolnánk ez utóbb említett tényezővel. A jelenség hű megismerése szempontjából releváns összefüggést érintettünk ezzel, amely abba — a dolgozatunk elején már tárgyalt — általános kutatásmódszertani problémakörbe vezet vissza bennünket, hogy *mit* és *azt mennyire adekvátan* tükröz valójában a virilisjegyzék.

Amit az e kérdésre adandó válaszból e helyütt konkretizálni kell, az az, hogy a virilisjegyzékek ún. „jegyzékmobilitása” nem reprezentálja teljes hűséggel a város vagyonos rétegének a mozgásfolyamatait, mobilitási szabályszerűségeit, s nem szabad a jegyzékek sugallta képet mechanikusan rávetítenünk a társadalmi valóság általunk vizsgált szeletére.

Ezen általános társadalomszerkezeti elemzés csupán nagy vonalakban ragadhatta meg a vagyon szerkezeti mozgását, s alig engedett bepillantást a virilista élmezőny társadalmi kapcsolatrendszerébe, gazdasági összefonódottságának érdekhálójába, családi-rokoni kapcsolatainak az endogámiában sűrűsödő kérdéskörébe és a város tágabb közösségében történő pl. lokális elhelyezkedésének stb. a mikéntjébe. A továbbiakban e hiányok pótlásaként tüzetesebb vizsgálat tárgyává tesszük az élmezőny virilistáinak a banktőkével fennálló kapcsolatrendszerét (gazdasági érdekösszefonódások); genealógiai módszerek segítségével hívásával bemutatunk néhányat a leggazdagabb és társadalmi szempontból legreprezentatívabb vásárhelyi virilis családokból a karrierutak típusainak és az endogámiajelenségek természetének a felvillantása céljából; és végül belehelyezzük a virilis csoportot a város településrendjének társadalmi összefüggéseibe („viriliszegregáció” = a város és viriliseinek viszonya).

A virilisták banki kapcsolatai

„A főtéren dúslombozatu fák zöldellnek, akácok, szilfák, platánok, hársfák s a parkozott részekben fenyők; a takarékpénztár egyemeletes, nagy terjedelmű kupolás épülete mintegy szimbólum, mely azt mondja: itt is én, a bank vagyok az ur.”

Nagy Lajos²⁸

A vásárhelyi virilisták élcsoportjának a bankokkal, a tőkés vagyon e jellegzetes szervezőtével fennálló kapcsolatát eddig nem vizsgáltuk. Figyelmet érdemel azonban a kérdéskör, hiszen a részvénytársasági forma általánossága mellett a legvagyonosabbak jövedelmi forrásai — talán nem is kis mértékben — épp ezen szervezetekben viselt vezető tisztségeik révén sok szállal kapcsolódnak a banktőkéhez. S e helyütt még futólagosan sem tudunk foglalkozni olyan banki érdekeltiséggel, mint a részvényjövedelem.²⁹

A virilisták banki kapcsolatainak vizsgálata során tehát arra szorítkozunk, hogy: 1. kimutassuk a virilisták elnöki, alelnöki, igazgatósági tagsági, felügyelőbizottsági tagsági,³⁰ vezérigaz-

²⁸ Nagy Lajos: Alföldi város. (Hódmezővásárhely). In: Vasszinű égbolt alatt. (Város-szociográfiák 1945 előtt. 1932—1943). Szerk. Meggyesi János. Bp., 1961. 323.

²⁹ E terület kutatásának fő nehézségét, ti. forrásproblémáját, mi sem tudtuk megoldani.

³⁰ Indokoltnak tartjuk a felügyelőbizottsági tagságot is jövedelmi forrásként, illetve az anyagi uralom bizonyos szintjeként és érvényesülési tereként tartani számon, hiszen: 1. a felügyelőbizottsági tag közvetlen pénzjövedelemet hűz megbízatása után (készfizetés, jutalék, tiszteletdíj stb. formájában). Vö. Kormos Alfréd: A felügyelőbizottsági tagok jogai, kötelességei

gatói stb. állásait; 2. megvilágítsuk: milyen körök tartják befolyásuk alatt a bankok vezető pozícióit, személy szerint és a társadalmi hovatartozás szempontjából egyaránt.

Forrásként a Compasszokat használtuk.³¹

A banki érdekeltséggel rendelkező virilisek száma

Év	Bankok száma	Virilisek száma
1895	3	12
1911	4	21
1917	4	20
1922	5	25
1930	9	32
1936	5	12
1941	4	13

A tendencia görbéje — a táblázat számadatai alapján — ugyanazt a hullámzást tanúsítja, mint a tőkés vagyonnak korábban megfigyelt alakulása viriliseink vagyonszerkezetében. Az 1890-es évektől fokozatosan sűrűsödik a virilisek banki kapcsolatainak száma, a gazdasági válságot követően azonban újra ritkul. E számaránymódosulást kísérő és azt erősítő mellékjelenségként értelmezhetjük a bankok számának, illetve tőkeerősségének, időszakunkban megfigyelhető változását.

1894—1934 között a vásárhelyi bankok és takarékpénztárak részvénytőke alapja a következőképpen módosult.³²

Év	Részvénytőke (ezer pengőben)
1894	870
1909	1450
1925	1031
1930	1426
1934	1272

A bankok számának és tőkeállományuk mennyiségének alakulása, illetve a virilisták banki érdekeltségének a mértéke összefüggő jelenségsorozatot képeznek.

A legvagyonosabbak akkor kapcsolódnak legtöbb szállal a helyi banktőkéhez — természetesen a tágabb gazdasági szerkezet közvetlen hatásaitól meghatározott módon és mélységben —, amikor az éppen a legtőkeerősebb, legvirágzóbb. A virilisek gyérülő banki érdekeltségei viszont a banktőke gazdasági erejének a visszaesésével egyidőben jelentkeznek.

Vizsgáljuk most meg, hogy a virilisták mely társadalmi csoportjaira jellemző leginkább a banktőkével való szorosabb összeköttetés.

és felelőssége. Bp., 1897. 31. skk. 2. Működésének jogi lehetőségeiből következően a bizottság ténykedése hatékonyan befolyásolja a banki üzletmenetet, ami lényegében egyenértékű a gazdasági hatalomban való osztozással. 3. A felügyelőbizottsági tagság és a társadalmi helyzet, illetőleg a belőle származó tekintély, befolyás szimbolikus megnyilatkozása (a presztizs) közti szoros összefüggés meglétét pedig fölösleges hosszasan bizonygatni.

³¹ Kereskedők évkönyve. Szerk. Kormos Alfréd. Bp. 1895; Magyar pénzügyi compass. szerk. Kormos Alfréd. Bp. 1890-től; Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompassz. Szerk. Kallós János. Bp. 1925-től.

³² *Szőnyi Gyula*: A magyar városok hitelintézetei. Stat. Közl. 68. k. Bp., 1937. 11.

Év	Földbirtokosok	Tőkések	Középrétegek	Összesen
1895	5	6	1	12
1912	4	10	7	21
1917	5	9	6	20
1922	6	10	9	25
1930	6	15	11	32
1936	1	4	7	12
1941	5	4	4	13

A gazdasági világválságig a banki érdekeltségekkel rendelkező virilisek felét a tőkések adják. Meglepőnek tűnik a földtulajdonosok alacsony részesedése, illetőleg az értelmiségiek (zömmel orvosok és ügyvédek), továbbá a közigazgatási tisztviselők szoros kapcsolattartása a helyi hitelszervezetekkel. Az 1930-as évek közepi és az 1941-es metszet, összhangban a virilisták társadalomszerkezeti átalakulásával, a tőkés pozíciók gyengülését mutatja, amely ugyanakkor a virilisek banki kapcsolatainak az általános szegényedésével jár együtt.

Végeredményben tehát a kereskedőknek és néhány ipari tőkésnek legszorosabb a kapcsolata a banktőkével.

A következőkben áttekintjük a legkiterjedtebb és legszámosabb banki kapcsolattal rendelkező személyeket, számbavesszük pozícióikat, és mindezek kapcsán bemutatjuk néhány bank vezetőségének a személyi összetételét is egy-egy adott időpontra korlátozódva. Sűrű banki érdekeltségekkel rendelkezik, többek között, Kokovay Mátyás. Az 1890-es, 1910-es években a Hódmezővásárhelyi Takarékpénztár (a továbbiakban: Nagytakarék) felügyelőbizottsági tagja; 1872–1897 között igazgatósági tagja a Központi Takarékpénztárnak (teljes nevén: Hódmezővásárhelyi Központi Takarékpénztár), az 1920-as években pedig a Nemzeti Hitelintézetnek; egyik alapítója és intézőségi tagja a Magyar–Olasz Bank Rt. helyi fiókjának. Ezenkívül családi kötelékei révén, közvetve kapcsolatban áll más bankokkal is. A család másik ágához tartozó Kokovay Andor a Csongrád megyei Takarékpénztár vezérigazgatója, és ifj. Kokovay Imre pedig a Központi Takarékpénztár vezérigazgatóhelyettese. Kokovay Mátyás testvérének a fia, dr. Kokovay János, kezdetben a Magyar–Olasz Bank első főtisztviselője, a 20-as évek második felétől pedig a Nagytakarék igazgatóságában bukkan föl rendszeresen.

E szerteágazó bankösszeköttetések hálójában a legerősebb csomónak a Nagytakarék tűnik a Kokovayak esetében.

Keleti Adolf ugyanakkor elsősorban a Központi Tkp.-hoz kötődik erősen. Hosszú üzleti pályafutása során soha nem lazuló kapcsolatot tart fenn e hitelintézettel. Emellett egyik megalapítója, illetőleg intézőségi tagja (a 20-as évek elején) a Magyar–Olasz Banknak, továbbá igazgatósági tagja a Nagytakaréknak. Fia az 1910-es években és az 1920-as években a Népbank felügyelőbizottságának tagja.

A Bauerek, a Keletiekhez hasonlóan, szintén a Központi Tkp.-hoz vonzódnak túlnyomórészt, noha az 1910-es, 1920-as években a Nagytakarék igazgatóságában és felügyelőbizottságában is fölbukkan Bauer Gyula gőzmalomtulajdonos neve.

A Konstantin család, szinte kizárólag, a Nagytakarék érdekeltségi köréhez tartozik: Konstantin Gyula, mint igazgatósági tag, s nagybátyja, Konstantin Péter pedig időnként, mint igazgatósági elnök szerepel a bank vezetőségében.

Dr. Genersich Antal, kórházi főorvos, a város első virilisei között fordul elő évtizedeken keresztül. Az 1920-as években a Nagytakarék és a Nemzeti Hitelintézet igazgatósági tagságában találjuk és unokatestvére révén, aki hol banki ügyész, hol igazgatósági tag, a család kapcsolatban áll még a Közgazdasági Bankkal is.

Dr. Sóos István polgármester az 1920-as években a Magyar–Olasz Bank igazgatósági tagja; az 1930-as években a Kereskedelmi Bank közgyűlési elnöke és 1941-ben már, a három bank egyesüléséből létrejött Hódmezővásárhelyi Takarékpénztár és Népbank igazgatósági elnöke.

A Fáry testvérek élénk banki kapcsolatot tartanak fenn. Fáry Antal, több mint három évtizedig, a Nagytakarék vezérigazgatója és sokáig igazgatósági tagja és elnöke. Fivére, dr. Fáry Béla (ügyvéd) 1921-től a Magyar—Olasz Bank igazgatósági tagja, az évtized végétől, s még 1941-ben is, a Közgazdasági Bank igazgatósági elnöke.

Dr. Csáky Lajos (ügyvéd, városi főügyész) az 1910-es években a Nagytakarék felügyelőbizottsági tagja, illetve a Központi Tkp. igazgatósági elnöke.

A Lázár testvérek (földbirtokosok) közül, az 1910-es, 1920-as években, Lázár Dezső a Nagytakarék igazgatósági tagja, fivére, Lázár Lajos pedig a Magyar—Olasz Bank intézőségének tagja. A Kokron testvérek döntően a Nagytakarékhoz kötődnek (a 30-as években), noha egyikőjük az 1920-as években a Magyar—Olasz Bank igazgatóságában ül.

Balassa József (kereskedő) a 20-as években a Nagytakarék felügyelőbizottságának és a Magyar—Olasz Bank intézőségének a tagja, s 1941-ben a Hódmezővásárhelyi Tkp. és Népbank igazgatósági névsorában bukkanunk a nevére.

Telek Andor (kereskedő) a Magyar—Olasz Bank, illetve a Központi Tkp. igazgatóságai-ban szerepel.

Határozottan kirajzolódik a fenti névsorból, hogy a banki jövedelem, mint járulékos jövedelemforrás, s mint a helyi tőkeáramlásban döntéshozatalra képesítő befolyás, elsősorban nem a földingatlan után adózó rétegek adóösszegében jelentkezik nagyobb mértékben. Különösen magasnak ítéljük a virilisták bankérdekeltségeinek a koncentráltági fokát. Vizsgálatunk időhatárai között tíz-tizenöt-re tehető azon virilisták, virilis családok száma, amelyek a város hitel-szervezeteiben döntő befolyással rendelkeznek.³³

Vásárhely legjelentősebb, legtőkeerősebb és a virilistákkal a legnagyobb mértékben összefonódott bankja: a Nagytakarék. Metszeteink tükrében e szervezet vezető és felügyelőbizottsági pozícióit, legnagyobb arányszámban, a középrétegbeliek (!) és közvetlenül mögöttük járva, a tőkés elemek töltik be.

1895-ben ott találjuk az igazgatóságban Konstantin Pétert (elnök), Dobossy Lajos, ifj. Matzelka János földbirtokosokat; a felügyelőbizottságban Beregi Lajos, Kokovay Mátyás kereskedőket és Bauer Gyula malomtulajdonost.

1922-ben igazgatósági tagok: Beretzky Péter (gyógyszerész), dr. Genersich Antal, dr. Mónus János (ügyvéd), Bauer Gyula, Deák Ferenc (földbirtokos), Fáry Antal (igazgatósági elnök) és vezérigazgató). A felügyelőbizottság tagjai ugyanekkor: Kokovay Mátyás, Weisz Miklós (földbirtokos), Balassa József, dr. Csáky Lajos. A bank körüli különösen erős virilista tömörülésre vall, hogy Kokovay Andor a bank titkára és két virilista ügyvéd az ügyésze.

A Nagytakarékban érdekelt és egyben a város legelső virilistáitól 1921-ben alapított Magyar—Olasz Bank Rt. fióküzlete még erősebben a polgári (tőkés) vagyon befolyása alatt

³³ A tanulmány további, itt közlésre nem kerülő fejezeteiben, nominális elemzési módszereket is hasznosítva családmodellek rekonstruálásával vizsgáltuk a város virilistáinak személyi összefonódottságát és karrierútját. A társadalmi szempontból reprezentatív érvényre igényt tartó áttekintés tanulságai abban foglalhatók össze, hogy az igazán tőkeerős és szilárd vagyoni háttérrel rendelkezők köre mindössze néhány kereskedőcsaládra és a kevés ipari vállalkozást a maga tulajdonában tartó családokra szűkül; a szóban forgó csoport nagyobb hányadának a jövedelmi forrásai között jelentős és az idő előrehaladtával egyre gyarapodó földingatlan áll; a leg-gazdagabb virilisták általában másod-harmad generációs vagyonosok, azaz kevés kivételtől eltekintve (Kokron fivérek, Albert testvérek) gazdagságukat örökölték, legfőljebb valamelyest növelték, de nem maguk teremtték.

A vizsgálatához forrásként az Iparlajstromokat, a telekkönyvi betéteket, a Takarékpénztár évi zárszámado jelentéseit, a genealógiai jellegű adatokhoz Fejérváry idézett könyvét és egyéb adattárakat használtunk föl.

A város virilista rétegének a személyi összefonódottságához más oldalról közelítve tárgyaltuk még az ún. virilis lakóhelyi elkülönülés jelenségét is. A vizsgálatból kitűnt, hogy a sajátos alföldi mezővárosi típusú ökológiai szerkezetet magában rejtő város legvárosiasabb belső magja „virilis szegregáció” zónának tekinthető, s ez a magas endogámiafok adekvát külső, településszerkezeti kivetületeként értékelhető.

áll. Első intézőségének a tagjai: Lázár Lajos, Kostantin Gyula, Keleti Adolf, Telek Andor, s később még Balassa József. Az igazgatóság tagjai között — a 20-as években — megfordul még Kokron József, Koncz Pál (mozitulajdonos), dr. Dániel Jenő (ügyvéd), Simon János (szövetkezeti igazgató), dr. Fáry Béla és dr. Sóos István. A Központi Tkp.-ral kapcsolatban álló virilisek 2/3-ad része tőkés, 1/3-ad része középrétegbeli. A földbirtok nincs képviselve. 1895-ben igazgatósági tagja Weisz Károly (kereskedő), felügyelőbizottsági tagja: Bauer Sándor, Keleti Adolf és dr. Kánicz Sándor (ügyvéd). Kapcsolatot tart fenn vele Kovács József (téglagyáros) és a 30-as években Wollner Károly, Telek Andor kereskedők.

A Népbank közel egyforma mértékben a földbirtokosok és a tőkések képviselőivel áll kapcsolatban, a középrétegbeliek jelentéktelen számával szemben. 1917-ben pl. az igazgatóságban két virilista földbirtokos (Balogi Imre, Lázár István), egy pap (Tereh Gyula, az elnök) és egy banki főtisztviselő (Borbás Sándor, vezérigazgató) mellett a felügyelőbizottságban egy földbirtokos, Keleti Adolf, és egy kereskedő, Steiner Ferenc található. A Közgazdasági Bank 2/3-ad részben a tőke, 1/3-ad részben a földtulajdonosok és a középrétegek tagjaiból verbuválja vezetőségi állományát. 1941-ben pl. igazgatósági tagja dr. Fáry Béla, Koncz Pál, Patzauer Aladár (kereskedő), Csáky Máté, Széll István földbirtokosok. Ide kapcsolódik a két világháború közti időszak legjelentősebb vásárhelyi malomvállalkozásának a tulajdonosa, Solti Vilmos is.

A virilisták és a banktőke összefüggéséről a vagyonszerkezet szempontjából felvázolt fenti kép tanulságai az alábbiakban foglalhatók össze.

Vizsgálatunk nem tisztázhatta részleteiben, hogy a banki pozíciók után járó anyagi, jövedelmi többletek konkrétan milyen súllyal, mekkora adótétellel járulnak hozzá a virilisek vagyoni erejéhez, összedóösszegében mi a szerepük. Nem fejtette föl azon szálakat sem, amelyek a banki részvénytőkéből származó jövedelemforrások szerepéhez vezetnek. Mindenesetre, közvetett módon, fényt vetett a részvényesek társadalmi és személyi összetételére, hiszen az igazgatósági és felügyelőbizottsági pozíciókat, rendszerint, a fő részvényesek tartják a kezükben.

Továbbá nem követte nyomon a virilisták érdekeltségi viszonyait az ipari vállalatok és részvénytársaságok vonatkozásában. Ennek tüzetesebb vizsgálatát azért mellőzhettük, mert: 1. a város gyengén fejlett ipari tőkéje nem járult hozzá jelentős tétellel a virilisták vagyoni „tehetségéhez”; 2. az e területen létező és jelentőségét tekintve a banktőkéhez képest másodrangú virilis érdekeltség a banki kapcsolatok függvényében alakult.

Mindezek ellenére, úgy véljük, a legjelentősebb banki kapcsolatok bemutatása elegendőnek bizonyult az alábbiak megfogalmazására.

1. A virilisták átlag 16%-a rendelkezik tartós banki érdekeltséggel.

2. A tőkés és középrétegbeli viriliseknek banki kapcsolatai mellett a tisztán földtulajdon után adózók szerepe e tekintetben föltűnően alárendelt.

3. A helyi banktőke és a virilisták egymásrautaltságát juttatja kifejezésre a viriliseknek az egyes bankok viszonylatában jelentkező döntő befolyása. Jól kitapintható az összefüggés a virilisták bankkapcsolatainak sűrűsége és a bankok tőkeereje között. Az utóbbi növekedése, illetve csökkenése együtt jelentkezik a virilisták növekvő és csökkenő intenzitású bankérdekeltségével.

Történetelméleti és módszertani tanulmányok a történész világkongresszuson (San Francisco, 1975)

E. Engelberg (NDK): Ereignis, Struktur und Entwicklung in der Geschichte (Esemény, struktúra és fejlődés a történelemben)

A referátum négy fejezetre oszlik: 1. Bevezető jellegű megjegyzések („A témához”); 2. Az esemény kettős aspektusa és a tények problematikája; 3. Struktúra, mozgás és fejlődés; 4. Tapasztalat-elmélet-ábrázolás.

1. Engelberg a filozófusok felismeréseiből és a történészek kutatási tapasztalataiból származó problémákat, ezek történettudományra vonatkozó érvényességi körét igyekszik összefoglalni. Vitázik a német polgári historizmus és a nyugat-európai polgári pozitívizmus állításaival, amelyek egyrészt mellőzik a filozófiát, másrészt negligálják a dialektikát. Az utolsó 70 év során — mondja — térben és időben kitágultak a kutatás területei, ezek szükségessé teszik, hogy alaposabban foglalkozunk az *esemény*, a *struktúra* és a *fejlődés* belső összefüggéseivel a történelemben. A kérdés a következő: a keresett belső összefüggés a történelmi megismerési folyamat *objektumában* rejlik, vagy e folyamat *szubjektuma* állítja elő? E problémával már a történelmi tény elemzésekor is találkozunk. Engelberg itt összeveti a szubjektívizmus jelentkezését a természettudományban és a történettudományban, rámutat jelentkezésük különböző jellegére. A történelmi ábrázolás szubjektívizmusára Schopenhauer és máig élő hatásának példáját hozza, evvel szembeállítva a történelemnek Hegeltől kiinduló, Marxon—Engelsen keresztül Leninig érő felfogását. A szubjektum túlbecsülésének nyílt, ill. rejtett formáját mutatja be, s rávilágít a szubjektum és objektum közötti dialektikus ellentmondásra, majd összegzi a megismerés dialektikájáról, valamint a dialektikus materializmus ismeretelméletének két oldaláról szóló marxista elméleteket. Engelberg körvonalazza a megismerési folyamat jellegét, szerinte idetartozik a tapasztalat, az elmélet és a módszer. A történelmi tények elemzésekor az esemény, a struktúra és a mozgás dialektikus összefüggésére kell tekintettel lennünk, ezek egymásutániságára, illetve az *esemény*, a *struktúra*, a *fejlődés* egymásmellettségére.

2. Miután a történész eseményekkel dolgozik, sokáig túlbecsülték az eseménytörténetet, s azt hangsúlyozták, „*wie es einmal gewesen ist*” (amint az egykor volt); azaz a deskriptív módszer részesítették előnyben. Engelberg példaként a sztrájk bemutatásának lehetőségeit, jellegének változatait elemzi. A deskriptív *empíriát* nem érdekli a sztrájk előzménye, következménye; nem foglalkozik a jelenségben rejlő kettős aspektussal (a munkások—vállalkozók aspektusával). Engelberg a tényeket *két ténytípusra* osztja föl: a struktúra- és *fejlődéselemekre*, valamint az *eseményekre*. Ez lehetővé teszi a struktúra fogalmának pontosabb meghatározását, valamint a szociális struktúra kifejezés megfelelő használatát. A sztrájk további elméleti-módszertani szempontú elemzése során megállapítja, hogy aki struktúrát mond a történelemben, az mozgást és fejlődést is kell, hogy mondjon; ne csak struktúraelemeket, hanem egyidőben fejlődéselemeket is vizsgáljon. Ugyancsak a sztrájkok menete veti föl a periodizáció problematikáját: azaz egy bizonyos korszaket (Zeitabschnitt) történelmi helyének kijelölését, meghatározását. Az elmélet módszertani „oldalát” mindig szem előtt kell tartani, az elmélet nem tapadhat a tapasztalathoz, állandó kölcsönviszonyban kell lennie vele. Az egyszerűnek tetsző sztrájk-példa után bonyolultabb példákön (pl. a termékek és a tőke koncentrációja stb.) is bizonyítja: az esemény akkor értékelhető helyesen, ha nemcsak a korabeli struktúrák összességében, hanem a messzeható fejlődés

összefüggéseiben szemléljük. A továbbiakban a döntő történelmi csatákból, a személyiség problematikájából levonható következtetéseket tárgyalja. Mindez odavezethet, hogy a ténytípusokat pontosabbá tehetjük:

a) a struktúra- és a fejlődéselemek egy gazdasági-társadalmi alakulatban, amelyben az emberek történelmileg konkrétan meghatározott termelési és osztályviszonyok keretei között cselekszenek;

b) események az emberek cselekvésében és gondolkodásában.

A referátum ezután a forráskritikáról és kutatásról szól. Rámutat a forrásokban is meglevő kettős esemény-aspektusra. A forráskritika az első, de csupán az első lépés; nincs olyan forrás, amely ne kívánna összehasonlítást és fogalmi általánosítást, s nincs teljes érvényű történelmi tény forrás, azaz történelmi nyersanyag nélkül.

Kitér a kvantitatív módszerekre, rámutat a főleg a gazdaságtörténetben kiaknázható előnyeire, de óv azok abszolutizálásától. Rámutat arra, hogy a kvantitatív módszer sem ideológiamentes; egyébként is csak akkor célszerű, ha tudományosan megalapozott, bevált módszertanra épül.

3. A forráskritika után foglalkozni kell a „konkrétum” (Das Konkrete) problematikájával, azaz ama közvetlen tények összességével, amely alapja minden fogalmilag kidolgozásra kerülő szemléletnek és elképzelésnek. Ha a kérdést, — ti. a konkrét problematikáját — a különféle meghatározások összegezése, a különféleségek egysége, a tények konkrét összefüggése szerint vetjük föl, akkor az a kérdés is fölmerül: mi a struktúra? és mi nem az? Negatíve közelítve nem minősíthető struktúrának pl. a következő: adatok egy meghatározott időszak foglalkozásairól, bevételeiről, áráiról, adatok a bruttó társadalmi termelésről, stb. Ezek tényesorok, melyek bizonyos struktúra- és fejlődéselemekkel közösek. Majd Engelberg idézi R. Koselleck nyugatnémet történész struktúra-fogalmát, s megállapítja, hogy benne a marxizmustól kölcsönzött fogalmak is vannak. A struktúra-fogalom az utóbbi időben kiterjeszkedett, s az organizmus, organizáció, a szisztéma helyét is elfoglalta, ez fogalmi zűrzavarhoz vezetett. A kérdés az, vajon a társadalomtudományokban a rendszerelméleti vagy a szociológiai-történelmi struktúra-fogalma használható-e célszerűbben. Amennyiben egy rendszer struktúráját vizsgáljuk, úgy általában nemcsak elemeinek konkrét anyagától, hanem egyúttal a rendszer mozgásától, változásától és fejlődésétől is eltekintünk. A veszély ekkor az, hogy a történelmi valóság ekkor mind statikus, mind dinamikus aspektusból túlzottan absztrahálódik. A történelem elméletének kategóriáinak így kell a történelmi valósággal valamelyest adekvátaknak lenniök, úgy teszik módszertanilag lehetségessé, hogy a történész az *esemény*, a *struktúra*, a *mozgás*, a *fejlődés* dialektikus összefüggéseit kutassa és bemutassa. Amint az eseményben rejlenek a struktúraelemek, úgy a struktúrában benne van a mozgás és fejlődés. A továbbiakban Engelberg a humanista, emberközpontú történelemről ír. Majd azt a kérdést tisztázza: az ember a társadalmi struktúrában annak minden részéhez kapcsolódik-e, vagy szabad azoktól? Hogyan, mennyiben kapcsolódik? hogyan, s mennyiben szabad? Tagadja a történelmi fatalizmust. Rámutat arra, hogy az ember anyagi termelése során teremtette meg a társadalmi erőket és társadalmi viszonyokat dialektikáját. A mindenkori termelési viszonyokat az emberek öntudatosan alkották meg, azok a következő generációk akaratától függetlenül léteznek, s ők nem változtathatják meg szabadon a társadalmi viszonyokat. A továbbiakban a dialektikus módszer fontosságát hangsúlyozza, innen vezeti le az alapstruktúrát, vele összefüggésben kell mindenényt vizsgálnunk. A társadalmi alapstruktúra állandóan mozgó-fejlődő totalitás. Erre tehát a szociológiai-történelmi struktúra-fogalom használata a célszerűbb, mivel a történelmi önmozgás lényegét a különböző társadalmi formációk feltárása és konkrét jellemzése révén tárja fel.

Ezután Engelberg kifejti, hogy a termelési mód bázisként kizárja a monokauzalitást, nem teszi lehetővé, hogy egy felépítmény-jelenség a társadalom lényege legyen (éppen ezért helytelen pl. a *barokk-kor* fogalom használata). A továbbiakban Althusser Marx-interpretációjával és Lévi-Strauss strukturalizmusával vitatkozik. Kétféle evolúciót különböztet meg, a fejlődés

szinonimáját és a revolúció ellentétét. Szerinte az evolúció és a revolúció dialektikus viszonyban áll egymással (a hatás-ellenhatás dialektikája szerint).

4. Az elmélet akkor tölti be hivatását, ha megvédi a kutatót a szubjektivizmustól. Az idealista-individualista historizmus a tényeket az azoktól idegen történetfilozófia alapján válogatta, értékelte, összegezte; a „realista” pozitívizmus viszont mellőzte a tudományos filozófiát, s azt legfőljebb a formális logikára redukálta. Olyan elméletre van szükség, amely a társadalmat saját struktúrája és fejlődése összefüggéseiben ragadja meg. Sok nem-marxista történész él a történelmi materializmus egyes fogalmaival. De nem elég e fogalmak egyenkénti használata, e kategóriákat belső, funkcionálisan tagolt összefüggéseikben kell szemlélnünk, amihez viszont materialista dialektika szükséges. A továbbiakban a lényeg és a jelenség, a tartalom és forma materialista dialektikájáról szól, erre a proletariátus, illetve olyan fogalmak, mint militarizmus, cézarizmus, illetve „forradalom felülről” példáját hozza. Hangsúlyozza, hogy egy adott fogalom történetének feltárását nem filológiai bogarászásnak kell tekintenünk, hanem alkalmas anyaggyűjtésnek az ismeretelmélethez, a *tapasztalati és az elméleti* genetikus összefüggéseinek, a tapasztalatiból az elméletibe való átmenetnek megállapítására, és az elméleti megállapítások továbbépítésére. A történettudomány számára az elméleti és módszertani megalapozottság mellett nem lényegtelen az előadási mód, a narráció sem. B. Brechtet idézve a történelmi ábrázolás és a művészet közös vonásairól szól. Fejtegetéseinek végén Engelberg megállapítja, hogy a társadalomtudományok közül a történettudomány a társadalomról szóló legegységesebb tudomány.

Soós István

F. Morsey és R. Kahlenberg (Koblenz, NSzK). Edition Zeitgeschichtlicher Quellen (Kortörténeti források kiadása)

A tanulmány bevezetője a történeti források kiadásának funkciójával foglalkozik általában; hangsúlyozza ezek megtermékenyítő hatását a történelmi kutatómunkára. A forráskiadványok alábbi típusait különbözteti meg:

- Egyes levéltári állagok kiadása (például teljes fondok)
- Egy típusú források kiadása (egyes szervezetek üléseinek jegyzőkönyvei, meghatározott személyek közötti levelezés)
- Egyes személyek tevékenységével foglalkozó források kiadása
- Egy témára vonatkozó különböző típusú források kiadása
- Publicisztikai források kiadása.

A kiadás a hagyományos könyvformán kívül elképzelhető mikrófilmtekercsek formájában is. Ez utóbbi előnye, hogy gyorsabban és olcsóbban elkészíthető, valamint sokkal nagyobb mennyiségű anyagot ölelhet fel. Az így kiadott dokumentumok azonban szabad szemmel nem olvashatók és így a szélesebb olvasóközönség számára nem hozzáférhetőek. Előnyösebb a tudományos, könyvformában történő kiadás az anyag szükségszerű megszürése miatt is, hiszen a túlzott, áttekinthetetlen mennyiségű forrás csak nehezíti a kutatómunkát. A forráskiadvány szerkesztőjének személye természetesen nagymértékben befolyásolja, hogy mi kerül bele egy válogatásba, ez azonban csak akkor megy a tudományosság rovására, ha a szerkesztő nem fejt ki az előszóban a válogatás alapkoncepcióját, szempontjait. A szubjektivizmust ellensúlyozhatja a válogatásból kimaradt iratok jegyzéke, vagy tartalmi kivonata is.

A továbbiakban a tanulmány a kortörténeti források kiadásának alapelveivel foglalkozik. A helyesírás általában nem jelent problémát, többnyire a napjainkban is érvényes szabályokat kell követni. Elfordulhat, hogy ezért kissé át kell alakítani az eredeti szöveget, de csakis olyan mértékben, hogy az ne menjen az eredeti stílus és kifejezőerő rovására. Rövidítések, kihagyások,

betétek, szövegvariánsok jelölése általában kevés helyet kap a kortörténeti forráskiadványokban. Igen nehéz egyes esetekben annak az eldöntése, hogy a forrás teljes, vagy csak rövidített szövegét közöljük. Mindkét esetben nagy szerepe van a — nagy redundanciájú modern szövegeknél különösen mellőzhetetlen — regesztáknak. Ebben mindenképpen meg kell adni a dokumentum

- szerzőjét, illetve kiállítóját, címzettjét, a kibocsátás helyét és idejét,
- a dokumentum típusát,
- levéltári lelőhelyét,
- külső formáját, elkészültségi fokát (széljegyzet, vázlat, másolat stb.),
- egyéb lényeges, a feldolgozásnál figyelembeveendő szempontokat.

Igen lényeges, hogy a forráskiadó ismerje a dokumentum helyét a kibocsátó hivatal ügymenetében. Ilyen és más, a feldolgozáshoz szükséges, de a felhasználó előtt bizonyára nem ismert összefüggésekkel kell foglalkozni a dokumentumokhoz kapcsolódó kommentároknak. Vigyázni kell azonban, hogy ezek a kommentárok ne vállalkozzanak a feldolgozók feladatára: az interpretációra.

A dokumentumokhoz készítendő bevezető jellege természetesen a dokumentumgyűjtemény típusától függ. Minden esetben meg kell azonban jelölni a kiadvány célját, a kiválasztás kritériumait és azt, hogy milyen mennyiségű hasonló típusú dokumentumból választották ki a közlőket. Ajánlatos a forráskibocsátó intézmények rövid történetének bemutatása és utalni kell minden olyan segédeszközre, amelyre a forráskiadvány szerkesztője munkája során támaszkodott.

A kiadvány használhatóságát alapvetően befolyásolják a mutatók. A név- és helység-névmutató összeállítása — bár igen időigényes lehet — nem túl nehéz, sokkal bonyolultabb a tárgymutató elkészítése, amelynek tartalmaznia kell a korabeli fogalmak, intézmények nevét is. Sokat segíthet ebben az elektronikus adatfeldolgozás, amely kihasználva a modern nyomda-technika adta lehetőségeket is, minimálisra csökkentheti a szükséges manuális munkát.

Felhívja a tanulmány a figyelmet arra, hogy egyes írott kortörténeti források — így például a publicisztikai források — kiadásának módszertani elvei még kidolgozatlanok.

A kortörténeti források között szerepelnek a filmek is, amelyek eredeti formájukban vagy részletesen leírva juthatnak el a feldolgozóhoz. Igyekeznünk kell, hogy mindig az eredeti (a cenzúra, vagy más ellenőrzés előtti) kópiát használjuk fel.

Komoly probléma a forráskiadással foglalkozók képzése. Ezt a munkát csak igen sokoldalúan képzett szakemberek láthatják el, ilyen irányú szakképzés azonban igen kevés helyen folyik és elgondolkodtató a forráskiadással foglalkozó, valamint az oktatásban, vagy függetlenített kutatóként dolgozó történészek közötti egyre mélyülő szakadék.

A tanulmány zárófejezete a forráskiadással kapcsolatos általános jogi kérdéseket érinti. Olyan törvények hozatalát sürgeti, amelyek — mint például az 1949. április 5-i, a sajtószabadsággal foglalkozó svéd törvény — pontosan körülhatárolják a forráskiadók lehetőségeit és felelősségét.

A referátum — ahogy ez a fenti ismertetésben is tükröződik — a címben ígért téma helyett lényegében csak a forráskiadás általános problémáival foglalkozott és avval is csak az általánosságok szintjén.

Pók Attila

A. G. Weiler (Hollandia) Value reference and value judgments in historiography (Értékviszonyítás és értékítéletek a történetírásban)

A szerző előadásában filozófiai oldalról közelíti meg az értékviszonyítás és értékítélet problematikáját. A referátum bevezetésében vázlatosan áttekinti a neokantianizmus jelentkezése óta megtett fejlődést ezen a területen. A maga álláspontját Max Weber tételeiből vezeti le,

s rámutat az értékviszonyítás (Wertbeziehung, value reference) és az értékítélet (Wertung, value judgment) közötti különbségekre, amelyek tisztázása — szerinte — metodológiai problémákat okoz a társadalomtudományok vizsgálatában.

A továbbiakban a holland filozófus a modern analitikai pozitívizmus elméletével foglalkozik, s ezt bírálva az ún. tárgyi nyelv és metanyelv megkülönböztetése érdekében, valamint a prescriptív és descriptív nyelvek közötti különbségekre rámutatva, felveti azt a kérdést, hogy a történész beiktathatja-e az értékítéletet vagy ítéletet valamely történelmi tanulmányba, amelyet descriptív nyelven írt. Ennek megválaszolására két példát hoz, mégpedig Leo Alexander holland társadalomtudós „Orvostudomány a diktatúra alatt” (Medical Science under Dictatorship) és H. Boehmer nyugatnémet történész „Luther és a reformáció” című munkáit. Az idézett művekben a probléma megközelítése (Weiler szerint) kétféle úton történhet, mégpedig:

A. Az igazság kérdésének vizsgálatával: „Igaz-e, vagy sem, hogy a holland orvosok megtagadták a náci parancsát a fájdalommentes halál teljesítésére?”

B. Az értékelés kérdése: „Helyes volt-e ez vagy nem?” Weiler ezekre a kérdésekre válaszolva kifejti, hogy az A. pont alatt szereplő probléma a történelmi kutatásnak van alávetve, amelyet a történetírásban *detectív* (nyomozó) kutatásnak neveznek, míg a B. pont alá eső válasz az *ítélő* vizsgálat tárgykörébe tartozik. Ezt megállapítva rámutat arra, hogy a *detectív* kutatás csak azt akarja tudni, vajon megtörtént-e valamely esemény, vajon valaki csakugyan csinált-e valamit, míg ezzel szembeállítva az *ítélő* kutatást — szerinte — országonként és nemzetközileg érvényes normákhoz viszonyítva alkot ítéletet, s ezeket az ítéleteket egy bizonyos közösségre vonatkoztatják. A továbbiakban felveti azt a problémát, vajon a B. típusú kérdések és válaszok egyúttal értékkérdések és értékválaszok-e és a történetíráshoz tartoznak-e. Erre felelve, mintegy végkövetkeztetésül megállapítja, hogy a történetírás, mint a descriptív vagy hypotetikus-magarázó megállapítások rendszere olyannyira objektív, amennyire lehet és oly kevés idegen elemet tartalmaz magához a tárgyhöz képest, amennyire csak lehet, nem enged meg olyan tárgyi nyelvi értékítéletet, amely nem ad információt a tárgyra vonatkozóan. A következő részben az analitikai pozitivisták és az ún. neo-marxisták közötti módszertani ellentéteket tárja fel, mindennekelőtt az értékprobléma (Wertprobleme) és értékmentesség (Wertfreiheit) bírálatával. E tételek vizsgálatát H. Albert nyugatnémet történész művére hivatkozva végzi (Probleme der Wissenschaftslehre in der Sozialforschung, in Handbuch der empirischen Sozialforschung, ed. R. König, vol. 1).

Weiler ezután az ún. kritikai elmélet (kritische Theorie, critical theory) eszmerendszerének főbb vonásait elemezve rámutat arra, hogy a történetírást, amely ugyan fontos szerepet játszik a történeti orientációjú társadalomelméletben, a gyakorlati-emancipacionista megismerő érdek vezeti. Majd tovább bírálva a kritikai elmélet képviselőit, kifejti, hogy mint filozófiai irányzat, nem lehet reális alternatíva az elemző tudományhoz viszonyítva. Tovább folytatva ezt a gondolatot, Weiler rámutat arra, hogy a kritikai elmélet irányzata nemcsak mint alternatíva fogalmazódott az objektív áramlatokhoz képest a tudomány modern analitikai-pozitivistáinak elméletében, hisz az szintén szembefordul az ún. „titkos pozitívizmussal (secret positivism)”, amely a történelmi-társadalmi valóság marxista elméletében is megtalálható Weiler szerint. A kritikai elmélet képviselői határozottan az emberekre, mint életformáik termelőire koncentrálnak és tiltakoznak az ellen — Weiler szerint a marxizmusban is meglevő — mereven dogmatikus irányzat ellen, amely egyoldalúan a történelem monologikus aspektusait hangsúlyozza ki. Az értékek szembeállítása a tényekkel a marxizmus e formájában nem létezik — jelenti ki Weiler —, mert szerinte az összes objektív értékek, amelyek egy társadalomban megköveteltek, végül is a történelmi folyamat objektív törvényszerűségeivel egyeznek meg, és így szükségszerűen tényekké válnak.

Weiler ezek után az ún. „ortodox marxisták” történelemelméletét vizsgálva, abban mindennekelőtt a pártosság (partisanship) kérdését bírálja. Szerinte ugyanis a pártosság legfontosabb funkciója a történész megismerő folyamatában a tudomány továbbadása a gyakorlatnak; és a gyakorlat legfontosabb formája a történész számára — Weiler szerint — részvétel a munkásosz-

tály politikai-ideológiai harcában. Ebből következik, hogy az egész megismerő folyamatot a pártosság irányítja: az ugyanis eleve megszabja a kutatók témaválasztását, amely a társadalmi gyakorlatra vonatkozik és irányítja a módszer megválasztását, stb.

Weiler a különböző történetfilozófiai irányzatok bemutatása és bírálata után az értékviszonyítás és értékítélet problematikáját magában a történetírásban igyekszik megvizsgálni. E témakört a következő témakörökre osztja fel:

1. Erkölcsi ítéletek a történetírásban
2. Szubjektívizmus a történetírásban
3. Történelmi, azaz racionális magyarázat
4. Értékek és történelem
5. A történelmi „értelmezés” pszichológiai és epistemológiai előfeltételei
6. Értékmegállapítás a descriptív történelemben és az okozati elemzésben
7. Narratív és descriptív történetírás
8. Kommunikáció a történelemben
9. Történetírás és kötelezettség

Az erkölcsi ítéletek történetírásban betöltött szerepét elemezve Weiler rámutat arra, hogy az igazi probléma nem abban rejlik, vajon megengedhetők-e vagy sem erkölcsi ítéletek a történetírásban. A tudományos gyakorlat számára a döntő az értékviszonyítás problémája és szoros kapcsolatban van a történetírás megállapításai szubjektivitásának vagy objektivitásának problémájával.

A szubjektívizmus kérdését illetően megállapítja, hogy e problémát már régóta vitatják a történetírás berkeiben. A különböző elméletek rövid ismertetése után különösen a neopozitívizmus (Nagel, Mandelbaum) és a relativizmus viszonyát fejtegeti. Megállapítja, hogy a relativizmus különböző képviselői, így többek között Croce, Dilthey, Mannheim nézetével szemben, de az antirelativisták, mint Simmel, Rickert, Scheler és Troeltsch ellen is a neopozitivisták szerint a *tényítélet* megelőzi az *értékítéletet*, mivel elméletileg lehetetlen értékelni valamit, annak megismerése nélkül. Kapcsolatos ezzel az a szemlélet is, amely a világot és a történelmet együtt, mint objektív rendet mutatja be, mielőtt az emberi értelem rendszerezi.

A történelmi vagy racionális magyarázatról szólva Weiler William Dray „Törvények és magyarázat a történelemben” (Laws and Explanation in History) című művére hivatkozik. Bírálja W. Dray nézetét, amelynek lényege, hogy a magyarázat a történetírásban az ábrázolt kor, *motiváló okai*ból történjék. Weiler szerint e koncepció gyengéje különösen a történelmi személyiségek és cselekedeteik értékelésekor mutatkozik. Amikor a történelmi személyiségek tetteit a „történelmi feladat” (Things to do) révén mérlegeljük, olyan fölösleges értékelő elemet vezetünk be, amelynek nincs objektív alapja, a történelmi magyarázat ugyanis motívumok, szándékok, pszichológiai tényezők, társadalmi helyzet, szerep stb. révén is tudja tisztázni az emberek tényleges cselekedeteit ilyen kifejezetten „értékelő elem” nélkül is. Erre Weiler II. Orbán pápa példáját idézi: az a kérdés, vajon II. Orbán pápa helyénvalón és racionálisan cselekedett-e, amikor meghirdette a keresztes hadjáratot; és teljesen más kérdés az, *miért* tette ezt. Az utóbbi kérdés történetileg megválaszolható, az előbbinek pedig nincs objektív megalapozottsága.

A történelmi értelmezés problémájának kérdését illetően a szerző abból a tételből indul ki, hogy:

- a) a történész nem „találja” a történelmi valóságot, hanem rekonstruálja,
- b) a történelmi valóság, mivel emberi valóság, magyarázatot követel az okok, értékkonceptiók és szándékok viszonyában, amelyek az egyéneket irányítják cselekedeteikben.

Ebből kiindulva szembefordul a Popper—Hempel-féle okokból magyarázó modellel, amelyik szerint az ismeret csak akkor tudományos, ha általános törvények alá foglalható.

Ezután a szerző a leíró és okokból magyarázó történetírás tárgyalására és az azok közötti különbségek vizsgálatára tér át. Szerinte a leíró történetírásban az ítéletek azért szükségesek, hogy az emberi történelem különböző szintjeinek jelentőségét meghatározzák, tehát pl. lehetővé

tegyék egy adott korszak „nagyobb fejlődési vonulatait”. A történész általános értékrendszere szabja meg azt, vajon a vallási és ideológiai tényezőknek tulajdonít-e meghatározóbb szerepet, vagy a gazdasági-társadalmi tényezőknek.

Az „okokból magyarázó” történetírásról szólva Weiler azt fejtegeti, hogy amikor egy történész bizonyos előfeltételeket vesz számba, amelyek egy eseményt elegendőképpen megmagyaráznak, akkor voltaképpen máris különbséget tesz olyan feltételek között, amelyek okként szerepelnek, és olyanok között, amelyek nem szerepelnek okként. De ennél a különválasztásnál megint csak olyan történetfilozófiára vagy történelemelméletre kell támaszkodnunk, amely nem fakad egyszerűen a tárgy elemzéséből.

Tanulmánya végén Weiler a történetírói gyakorlat szempontjából elsősorban azokra a belga és holland történetírókra (különösen Van Caenegem) hivatkozik, akik elutasítják az „értékmentes” (value-free) relativizmust és a társadalmilag elkötelezett dogmatizmust. Weiler véleménye szerint a történésznek nem szabad elzárkóznia a jelenkor által felvetett kérdések elől, az értékvonatkoztatásokat pedig a humanitásból kell levezetnie, a ma élő embernek tehát nem azt kell leírni és megmagyarázni, hogyan formálódott ez a humanitás hosszú folyamat során, s milyen félreértések gátolták ezt a folyamatot. E félreértések közé tartozik Weiler szerint a tudomány gyakorlatában mind a dogmatikus objektívizmus, mind a dogmatikus szubjektívizmus.

Soós István

J. Topolski (Lengyelország): Historian in his Quest for Documentation

(A dokumentációt kereső történész)

Nagymértékben kitágult az utóbbi időben a történészek által felhasznált források köre, nincs azonban eléggé kidolgozva a történelmi források modern elmélete. A régi pozitívista elmélet (lásd: Bernheim 1889-es megfogalmazását: „Az a történelmi forrás, ahonnan tudományunk megismerő képessége fakad”) ily széles értelemben igaznak tűnhetett, de feltűnően statikus volt, az információk zárt halmazáról beszélt. Szükségszerűvé vált a források dinamikus értelmezése. Itt definiálja a szerző a dolgozatában használandó alapfogalmakat:

- a) Statikusan felfogott tényleges források, azaz meghatározott számú, forrásértékkel rendelkező tárgy.
- b) Dinamikusan felfogott tényleges forrás: azt a meghatározott információstruktúrát jelenti, amelynek jellege a történész kérdésfeltevésének módjától függ.
- c) Statikusan felfogott potenciális források: olyan statikusan felfogott tényleges források, melyeknek felhasználására még nem gondoltak a történészek, de erre bármikor sor kerülhet.
- d) Dinamikusan felfogott potenciális források: még figyelembe nem vett tényleges dinamikus források.

A történelmi kutatás során a potenciális forráselemek fokozatosan tényleges forrásokká alakulnak; erről a folyamatról a történeti irodalomban eddig csak általánosságban volt szó, sokan hivatkoztak arra, hogy állandóan bővül a felhasználható források köre. Topolskit pedig éppen ez a folyamat érdekli. Vizsgálódásai során elveti a források eddig használt, közvetett és közvetlen forrásokra való felosztását. Ehelyett szándékos és nemszándékos forrásokról beszél, aszerint, hogy a forrást szándékosan az utókor tájékoztatására, vagy nem erre a célra készítették. A szándékosan információs célokra készült forrásokat a szerző három csoportra osztja: egykori levelek, dokumentumok; az utókor felé általában irányuló források (például emléktáblák, feliratok) és a későbbi történész informálására készített dokumentumok. A legutolsó csoportba tartozó források száma a jelenhez közeledve egyre nagyobb, egyre inkább találkozunk

célzatosan egyoldalú beállításokkal és ezért fokozott óvatossággal, kritikával kell kezelni ezeket a dokumentumokat. Megkülönbözteti ezen kívül a forrást, mint tárgyat és a belőle nyerhető információstruktúrát, amelynek a konkrét forráson túlmenő, általános érvényessége is lehet.

Kiemeli azt a dialektikus viszonyt, amely a történész kérdésfeltevései és a források információstruktúrái között létezik. Az információstruktúrák segítségével kialakítható elméleteket fatalista és aktivista elméletekre osztja. Az előbbiek szerint a történelmi folyamatok függetlenek a céltudatos emberi cselekvéstől; az aktivista elméletek némelyike pedig közel áll a voluntariz-mushoz; csak a marxizmus képes a külső tényezők és a céltudatos emberi tevékenység integrált szemléletére. Így ad lehetőséget a marxizmus a források átfogó, dinamikus vizsgálatára is. Nagy szerep jut itt a kvantifikációnak, amely jelentheti statisztikai források egyszerű vizsgálatát is, de az igazi kvantifikációs eljárás során a történész sajátos kérdésfeltevések segítségével olyan információkat szerez a forrásokból, amelyeket azok első látásra nem árulnak el. (Lásd például a korrelációs számításokat.)

A komputer teszi lehetővé az úgynevezett „kollektív életrajzok” elkészítését is, amelyek egy-egy kisebb, vagy nagyobb közösség fejlődésének a vizsgálatát jelentik anyakönyvi és népszámlálási adatok, adóbevallások és más, a közösség egyes tagjainak életére vonatkozó információk alapján.

A források köre azonban nemcsak a már ismert forrástípusok újfajta megközelítésével, hanem új forrástípusok feltárásával is bővíthető. Ilyen például maga a nyelv, vagy a film- és hangszalagok. Abban, hogy egyre inkább előtérbe kerül a nyelv történelmi forrásként való felhasználása, egyrészt a klasszikus filológiai módszerek fejlődése, másrészt pedig a modern nyelvtudományon belül kialakult történelmi szemantika játszik szerepet. A szájhagyományok felhasználása különösen nélkülözhetetlen például olyan afrikai területek történetének kutatásánál, ahol írásbeli források nem találhatók.

Nagy — eddig kihasználatlan — lehetőségeket tartogat a történettudomány számára a film, amely minden más forrásnál dinamikusabb képet ad a múltból. Felhasználhatók szándékos forrásként a játékfilmek és nem szándékos forrásként a híradófilmek.

Befejezésül kitér a szerző a források megőrzésével és raktározásával kapcsolatos technikai problémákra.

Pók Attila

E. Sestan: L'historiographie comme science historique

(A történetírás mint történelmi tudomány)

A XVI. nemzetközi történész kongresszus módszertani szekciójában elhangzott előadás-ban a firenzei professzor meglehetősen szkeptikus és hagyományos feleletet ad a címben felvetett problémára. Abból indul ki, vajon csakugyan tudománynak tekinthető-e, hiszen Bacon óta már igen sokan kétségbevonták tudományos voltát. Persze akkor felvethető: mit jelent egyáltalában az, hogy tudomány? Nyilvánvalóan nem a történetírást szokták alapul venni, amikor a tudomány modelljét kialakítják. A matematika és a természettudományok a maguk egzakt-ságával az egyik oldalon, közvetlen hasznosításuk előbb vagy utóbb mindenképpen bekövetkező lehetőségével a másik oldalon — ez a modell. A természettudományok egyértelmű, kérlelhetetlen pontosságával szemben a művészeknek, íróknak és — többek között — a történészeknek, legalább is igen soknak közülük, mindig is alacsonyabbrendűségi komplexusai voltak.

Különösen áll ez a gyakorlati hasznosíthatóság vonatkozásában, hiszen a természettudo-mányos eredmények a gazdasági fejlődésben, a mindennapi életben számos téren segítették elő az emberiség haladását. A történészek viszont gyakorlatilag semmit sem adtak, semmivel sem járultak hozzá az emberiség boldogulásához. A „historia est magistra vitae” jelszavának érvé-

nyességében ma már senki sem hisz. A történészek tevékenysége nem segítette elő rossz kormányzati rendszerek felszámolását, nem akadályozta meg háborúk kitörését. A történetírásnak a természettudományokra emlékeztető hasznosságát voltaképpen a futurológia adhatná, ha a történeti ismeretekből csakugyan valamelyes bizonyossággal lehetne a jövőendő fejlődés irányára következtetni.

Az alacsonyabb rendűségi komplexus még fontosabb oka azonban abban rejlik, hogy a történetírás nem tud olyan bizonyosságot, olyan, csak egyféleképpen értelmezhető igazságokat nyújtani, mint a természettudományok — ezzel szoktak érvelni. Sestan ezzel szemben a matematika újabb fejlődésére utal, most már az sem látszik olyan egyértelműen biztosnak, az euklidészi geometria mellett egyéb geometriák is elképzelhetők. Vagy lehet-e manapság azt állítani, hogy a newtoni fizikai világkép minden részletében biztos, megdönthetetlen igazságokat rendszerez? Sestan az egzakt tudományok alapján véve nem is olyan egzakt voltával érvel.

És ebből az érvből vezeti le a következő lépést. Manapság a történetírás megpróbálja, éppen alacsonyabbrendűségi komplexusának leküzdése érdekében, a természettudományokat utánózni, olyan módszereket alkalmazni, mint azok, különösen a kvantifikálás terén. Csakhogy ezzel Sestan szerint a történészek éppen sajátos természetétől fosztják meg a történetírást, lényétől idegen módszereket próbálnak ráerőszakolni. Ezt Sestan mélyen helyteleníti.

Nem mintha a természettudományokkal szemben az egyediség, a megismételhetetlenség érvét szegezné szembe. Igaz, hogy a történeti tény, az esemény egyedi, főképp: nem ismételhető meg kísérleti úton (szemben a természettudományok — igaz, csak többségének, nem mindegyiknek — a lehetőségével). Viszont ha nem csupán az egyedi tényre figyelünk, hanem a Braudel értelmében vett hosszú lejárátú folyamatokat, a „longue durée”-t vizsgáljuk és az összehasonlító módszert alkalmazzuk, már elszakadtunk a tény egyediségétől és összevethető, általánosítható dolgokhoz jutottunk.

Sestan a történetírás hibájául rója fel, hogy a filozófia, szociológia tárgykörével szorosan érintkező mai fogalmakat használ rendszeresen, mint szabadság, véletlen, szükségszerűség, tényező, elem, válság, rendszer, társadalom, nemzet, nép, burzsoázia, civilizáció, kultúra stb., s ezeket szigorúan vett pontos értelemben alkalmazza, anélkül, hogy belső árnyalataikat, a velük járó emocionális tényezőket is figyelembe venné. És ahelyett, hogy a történeti forrásokat történeti nyelvezetre fordítaná le. Sestan itt a fogalmak többértelmű voltára utal, a sokat emlegetett példára, hogy a demokrácia mást jelent nyugaton és keleten és így tovább. Kétségtelen, hogy a történeti fogalmak szemantikai bizonytalanságával szemben mondjuk a fizika terminusai teljesen egyértelműek. A történetírás ilyen szilárd fogalmakkal nem rendelkezik, és így nem is lesz sohasem olyan biztos, mint a természettudományok. Egyes területeken van jelentős haladás, Sestan itt a forráskiadás módszereinek, precizitásának hallatlan megnövekedésére utal. Csakhogy ez a tulajdonképpeni ábrázolást még nem érinti. Ami a fogalmakat illeti, a történetírás a társadalomtudományok megközelítő fogalomrendszerét használja fel.

A történészek közül jónéhányan annak érdekében, hogy saját tudományuk hiányosságait pótolják, a strukturalizmussal próbálkoznak. Sestan szerint ez sem olyan új dolog, legfeljebb hangzatos neve az, hiszen nem egyéb annak a népi bölcsességnek a megfogalmazásánál, hogy a dolgok összetartanak. Bizonytalan fogalom, még akkor is, ha azt próbálja igazolni, hogy egy rendszer részei olyan egészet alkotnak, amelyben az egyik vagy másik rész változása az egész rendszer változását is magával vonja. Sestan felveti a kérdést: mi lehet ennek a haszna a történetírás számára? Itt Marxra hivatkozik, mint aki maga is már a strukturalizmust dolgozta ki, amikor arra utalt, hogy az alap (vagyis Sestan szerint — a struktúra) változása maga után vonja az egész felépítmény megváltozását előbb vagy utóbb, és azt fejtegette, hogy az alaphoz végbemenő változások valóban tudományos bizonyossággal mutathatók ki.

Mik is a struktúrák? A család, a nemzetség, a nép, a párt stb. — ezek olyan egészek, amelyek már régóta vizsgáltak különböző tudományok, és nagyjából azonosak azzal, amit a történészek intézményeknek neveznek, csak éppen mindig meghatározott időben és helyben vizs-

gálták, míg a strukturalizmus időtől és tértől független általános jelenségnek tekinti ezeket. Mentális struktúrákról is beszélhetünk: a hiedelmek, szokások, társadalmi konvenciók tartoznak ide.

A struktúra, amely tehát — nevétől függetlenül — már régen ismert jelensége a történelemnek, nem a weberi ideáltípussal azonos, hanem éppen nagyjából a braudeli „longue durée”-vel hozható párhuzamba, vagy éppen vele azonosnak tekinthető. Ugyanakkor pedig figyelembe kell venni azt, hogy a struktúra mindig valahonnan ered, tehát történetileg alakul, nem egyszer s mindenkorra adott.

Sokan azzal próbálják a történetírás tudományos voltát megvédeni, hogy minél érthetlenebb szakmai nyelven fogalmaznak, abból kiindulva, hogy a történész úgyis csak kollégáinak ír, tehát nem is kell érthetően fogalmaznia. A modell-alkotás, a tudományosság megóvásának másik fogása, ugyancsak erre a megfontolásra vezethető vissza. Persze senki sem tudja, mi lesz a történetírás fejlődésének a főiránya a következő évtizedekben vagy évszázadokban, vajon a társadalom meddig bírja el, hogy a történészek saját kedvteléseiknek éljenek. Az biztos, hogy a történészek törekszenek a tudományosságra, nem kívánják a közönség érdeklődését, sőt szórakoztatását kielégíteni. Ezért van egyre kevesebb hitele a Lytton Strachey-műfajú „regényesített történelem”-nek, amely a bizonyosság helyett csak a valószínűsége, mindenekelőtt a pszichológiai valószínűsége törekszik, ami oly sokáig kedvezett az életrajz műfajának. Ennél a történésznek mindenképpen többre kell törekednie.

Utolsóként a tudományosság fogódzói közül a kvantifikálás problémáját veti fel Sestan. Véleménye szerint ez amúgy is csak a gazdaságtörténetben járható út, a történetírás egyéb ágazataiban nincs értelme. De vajon ez csakugyan történeti módszer? Hiszen először is csak nagyjából az utolsó száz-százötven év történetében alkalmazható, korábbirol nincsenek megfelelő adatok. De még ezen belül is vannak problémák. A gazdaságtörténészek túlságosan bíznak a statisztikai forrásokban, holott pl. egyáltalában nem biztos, hogy egy-egy ország külkereskedelmi forgalmának az adatai valóban olyan pontosak-e, mint ahogy gondolják. Korábbi korok esetében pedig végképp nem bízhatunk ilyen forrásokban. Közismert, mennyire kevés érzéke volt a középkor emberének a számok iránt, ebből származnak az egymásnak hihetetlenül ellentmondó adatok a forrásokban.

Annyit Sestan is elismer, hogy bizonyos keretek közt a statisztikai anyagok hasznosíthatók. Csakhogy a történetírás még ezek feldolgozásával is messze elmarad majd a természettudományok egzaktságától. Az emberi élet ugyanis a történetírás fő tárgya, és ennek minden aspektusa — akár egyéni, akár kollektív — nem vezethető vissza a számszerűsége, legkevesbé olyan számszerűsége, amely semmiféle minőségi különbséget nem tesz lehetővé.

Niederhauser Emil

P. Brezzi: L'historiographie comme science historique (Un nouveau langage pour l'historiographie dans la réalité socio-technologique de nos jours) (A történetírás mint történeti tudomány. Új nyelv a történetírás számára napjaink szocio-technológiai realitásában)

Mint arra már az alcím is utal, Brezzi, a római egyetem tanára Sestantól eltérően nem a hagyományokhoz ragaszkodó, hanem a mai realitásokkal számoló választ keres a történetírás tudományos voltának megkérdőjelezésére.

Brezzi azt a válságot tekinti alapnak, amelybe a történetírás az utóbbi években — évtizedekben jutott. A válság okát a történetírás módszerének és anyagának kérdésében keresi. Míg régebben a történetírás volt a legerősebb a társadalomtudományok sorában, a többiek belőle indultak ki, tőle vártak útmutatást, ma éppen a történetírás az, amely egyéb tudományágaktól kér segítséget, ami a gyengeség jele. A történetírásnak ma egyezkednie kell a többi társadalom-

tudománnyal, igyekeznie kell, hogy lépést tartson velük, mert ellenkező esetben lemarad. Új, szolidabb szervezetre van szüksége, hogy szavahihető legyen. Nyilvánvalóan tudományosnak kell lennie, különben lemarad a többi társadalomtudománnyal folytatott versenyben. Olyan kritériumokat kell alkalmaznia, amelyek érvényesek és megfelelnek napjaink igényeinek. De mi legyen itt a módszertani teendő? Azok a válaszok, amelyeket eddig erre a kérdésre adtak, mind tartalmaznak valamelyes igazságot. De nem lehet eltekinteni a történész személyiségétől, választásaitól és intuíciójától, moralitásától.

A történetírás már a régi görögöknél elvált a mitológiától és a kezdetektől arra irányult, hogy azt mondja el, ami csakugyan megtörtént, vagyis már születésekor ennek megfelelően tudományos jelleget öltött. De, mint tudomány, az emberről szóló tudomány, és abban is szembehelyezkedik a természettudományokkal, hogy a múltban vizsgálja tárgyát. Ennek megvoltak a veszélyei, elég itt Dilthey, Troeltsch, Meinecke vagy Croce nevét említeni. A historicizmus, az időben való lét hangsúlyozása szembekerült itt a természettel, amelyet pozitivisták értelmezésben tekintettek, mint szigorú, megmászható törvények által irányítottat, szemben az emberi szellemmel, amelyet nem lehet ilyen törvények közé szorítani. Két világháború igen keserves tapasztalata viszont megmutatta, hogy milyen határai vannak ennek az elméletnek: a historicizmus, a jelennek a múltból való megértése egyúttal a meglevő jelen igazolására is vezethet. A mérce relativívvá válik. Igaz viszont, hogy a relativitás manapság már a természettudományokban is megkapta a maga helyét, a megmászható törvényekbe vetett hit itt is megingott.

Hogyan lehet a történetírás ma tudományos jellegű anélkül, hogy eredeti sajátosságát elvesztené, teszi fel Brezzi a kérdést. Vagyis úgy, hogy minden tudományossága mellett konkrét, kielégítő történeti elbeszélést tudjon adni. Az alapvető szerinte itt az, hogy a történetírás találja meg a maga új, a mai követelményekhez alkalmazott nyelvezetét, amely egyúttal megtartja sajátosságait. Itt csak közvetve hivatkozik Brezzi is a forráskritikában elért nagy eredményekre: a filológiai pontosság, az ehhez szükséges szakmai felkészültség, mesterségbeli tudás a történetírás tudományos voltának egyik lényeges összetevője.

A továbbiakban Brezzi egyéb társadalomtudományokkal veti össze a történetírást, s ebből, az egyéb ágazatokból átvehető tanulságokból és módszerekből igyekszik megkonstruálni a történetírás tudományos voltának érveit.

Elsőnek a szociológiát veszi elő. Mindkettő emberi tényekkel foglalkozik, az ember tevékenységével a közösségen belül. Nyilvánvaló, hogy ezért eleve vannak bizonyos rokonvonások, amiből egyfajta kölcsönös kiegészítésnek, komplementaritásnak kellene következnie. Ha csakugyan léteznének idiografikus és nomothetikus tudományok, a különbség leküzdhetetlen volna. Valójában azonban ez a megkülönböztetés ebben az esetben is hibás, hiszen a történelem sem foglalkozik kizárólagosan egyedi tényekkel, mert fő tárgya éppen az emberi természet. Másrészt a szociológia törvényei is egyéni megfigyelésekből indulnak ki, a törvény tehát egyedi eseteken alapul. Az igazi különbség a diachronia és a synchronia, a történetírást a fejlődés érdekli, a szociológiát a konkrét állapot. De itt sem olyan leküzdhetetlen az ellentét. A történelem is el kell, hogy jusson bizonyos állapotok leírásához, másrészt a szociológiának is számot kell vetnie azzal, hogy az általa elemzett állapot valamiből eredt, kifejlődött. Brezzi is Braudel „longue durée” elméletére hivatkozik: ez teremthet ugyancsak bizonyos kapcsolatot a két tudomány közt. Végül is abban foglalja össze mondanivalóját, hogy a történetírás és a szociológia között kölcsönös áthatásnak, egyfajta özmözésnek kell érvényesülnie, anélkül azonban, hogy kölcsönösen segéd tudományoknak tekintenék egymást.

Ezzel kapcsolatban érinti Brezzi a strukturalizmus kérdését. Kiemeli, hogy a struktúra is időben, történetileg alakul ki, tehát dinamizmusában kell nézni, diachronikusan. Úgy látja, a Marx-interpretálók abban tévednek, hogy Marx mindent a gazdasági struktúrára vezetett vissza, holott erről — véleménye szerint — nincs szó. Az egyedi esemény egyébként kétségtelenül fontos, de ennél elsődlegesebb annak a helyzetnek a szerepe, amelyben az egyedi esemény végbe-

megy. Itt egy „korrigált” marxizmust is hasznosnak lát. A társadalomtudományok eredményeit mindenképpen hasznosítani kell. A lényeges a diachronikus struktúrák megragadása, és annak az elkerülése, amit Lévi-Strauss esetleges történelemnek (*histoire conjecturale*) nevezett. Az események határozzák meg a társadalom változásait, viszont a struktúrák, amelyeken belül ezek lejátszódnak, ennek a változásnak az ütemét.

Az antropológia a következő társadalomtudomány, amelyet Brezzi a történetírás aspektusából vizsgál. Talán jobb volna, mint egyesek teszik, hominológiának mondani, hogy el lehessen különíteni a régebbi, természettudományos jellegű tudományágtól. A történetírásnak ebben az irányban is nyitottnak kell lennie, hiszen innen is kaphat jelentős ösztönzéseket. De határozottan le kell szögezni, hogy az ilyen értelemben vett antropológia nem foglalkozhat kizárólagosan a primitív társadalmakkal.

Az antropológia egészen új fogalmakat vezetett be, mint az akkulturáció vagy az anyagi kultúra, ezeket is hasznosítani kell. Persze szélesebb értelemben, mint ezt az antropológusok teszik, az akkulturáció nem korlátozódhat Európa és egyéb területek viszonyára (ill. az európai hatás vizsgálatára), hanem éppen az egymástól függetlenül kialakult civilizációk kölcsönhatására kell ügyelni. Az antropológia tesz figyelmesebbé a nagy újítások iránt, amilyenek pl. új kultúrák, új termelési módszerek bevezetése, ezek ugyanis általában névtelenek maradnak, a történetírás szokványos írott forrásai nem említik őket. Más módszerekhez kell folyamodni, amilyen a C 14, vagy a légi fényképezés, hogy az ilyen, az anyagi kultúrában végbemenő változásokat is rögzíteni lehessen. Persze, minden anyagi változás az emberrel kapcsolatos, ez teszi sajátossá. Brezzi Vicóra emlékeztet, aki igen korán ráértett az ember és az anyagi tényezők együttthatására.

A történetírás tudományos jellegének erősítésére újabb lehetőségeket ajánlottak az utóbbi években, bizonyos módszertani fogások használatát. Ilyen az átfogó törvény elmélete (*covering law theory*), amely azt állítja, hogy bármely történeti megállapítás csak akkor valós, ha valamilyen nagyobb, általános törvényszerűség alá foglalható. Vagyis az általánosítás kérdéséhez jutottunk el. Brezzi szerint is szükség van általánosításra, de ehhez csoportos munkára van szükség, egy ember tevékenysége nem tud megfelelni a követelményeknek.

Az átfogó törvény elméletét Brezzi abban az értelemben tartja hasznosnak, hogy ha a fő általánosítások objektívak, mert szociológiai vagy egyéb törvényszerűségek, akkor az ezekre alapozó megállapítások is objektívak.

Minthogy a történelem tömeges jelenségekkel foglalkozik, szükséges a kvantifikáció, csak ez ne vezessen a gépek uralmára, hiszen a történetírás tárgya mégis az ember. Ma a történész már nem az élettől idegen, szobájába bezárkózott kutató, hanem benne él napjainkban. Ennyiben van igaza Crocének, hogy minden történelem a jelenkor története.

Mondanivalóját abban összegezi, hogy a természet történetét is be kell vonni a történeti kutatásba. A történelem tudományos jellegű csak akkor lesz, ha a civilizációk történetét vizsgálja, a tartós folyamatokat, és ha a társadalomtudományok eredményeit is megfelelően felhasználja. De ismét hangsúlyozni kívánja, hogy a történész igyekezzék megszabadulni a külső befolyásoktól, amikor kutatásait végzi. Mindaz, amit ma fontos követelményként el lehet mondani a történetírás tudományossága érdekében, valójában mindig is benne volt a történetírás humanista hagyományában. A szociológiai és statisztikai vizsgálatokat is alkalmazva, a struktúrákat kiemelve, az antropológiai elemzés hasznosságát figyelembe véve a történészek emberi, morális és felelősségteljes távlatot adhatnak a történetírásnak.

Ha Sestan kissé régimódi, a történetírás sajátosságát félti más tudományoktól és lebecsüli azok jelentőségét, Brezzi mintha az alkalmazás nehézségeit nem mérné fel kellőképpen, derűs optimizmussal suhan el néhány közhellyel a nehézségek felett.

Niederhauser Emil

LEDERER EMMA

A legrégibb magyar iparososztály kialakulása

A középkori városok iparostársadalma, a céhek patriarchális élete évszázadok óta mindenkor izgatta az emberek fantáziáját. Az írók, és gyakran nem a legtehetségtelenebbek, kimeríthetetlen forrásnak tekintették és újból és megint ehhez fordultak, ha témára volt szükségük. De nemcsak a szépirodalom foglalkozott előszeretettel a céhek s így a középkori iparososztály életével, hanem a tudományos történetírás is. Természetesen az idők változásával megváltoztak azok a szempontok, amelyekből kiindulva a céhekkel, mint történelmi tényezővel foglalkoztak, a múlt század közepe, tehát a tudományos gazdaságtörténelem megszületése óta nem a céhélet érdekes különösségei, hanem a céhek keletkezésének problémája került előtérbe. A céhek keletkezése, amelyet a városok keletkezésével majdnem egyidejűnek és főképen azzal szorosan összefüggőnek tekintenek, a Nyugaton (Német- és Franciaországban) úgyszólván minden gazdaságtörténeti kutatót foglalkoztat.

A régibb kutatók, mint pl. Heineccius, még inkább a céhek jogi helyzetéből indulnak ki és így vizsgálják azokat; az eredmény: a régi római collegiák tulajdonképpen azonosak a céhekkel.

Ezt a nézetet azonban csakhamar teljesen elvetik. Az ún. „Katastrophen-theorie”-val egyidőben, mely a középkort az ókor teljes elpusztítójának és a középkori intézményeket önmagukból keletkezőknek tekinti, új gondolat merült fel. A középkor iparososztálya a földesúri birtokok rabszolganepeiből fokozatosan emelkedik ki és a földesúri fennhatóság (joghatóság) alatt álló egyforma ipart űzők egyesületei változtak át szabad céhekké.

Ez az ún. hofrechtliche Theorie-nak a céhekre vonatkozó része.

A „hofrechtliche Theorie” az, amely a XIX. század második felében szinte általánosan érvényes lesz, a legkiválóbb gazdaságtörténészek, mint Karl Lamprecht vagy Theodor von Inama-Sternegg is magukévá teszik. Felmerülnek ugyan egyes teóriák, mint pl. Brentano „Bergergilde” teóriája, amely a céheket a polgárok ősgermán egyesüléseiből vezeti le. Ezt a teoriát Gierke fejleszti tovább és a céheket egyenesen a germán „Genossenschaft”-okból, a comitiákból származtatja; emellett ha voltak is felfogásbeli eltérések a hofrechtliche Theorie hívei között, a XIX. század 70-es, 80-as éveiben minden, a céhekkel foglalkozó tudományos munka többé-kevésbé ennek az alapján állt.

A XIX. század vége felé kezdődik meg Georg v. Below alapvető munkássága, mely a céhkeletkezés problémáját más irányba tereli. Below szerint ugyanis

* Lederer Emma tanulmánya a Századok 1928. évfolyamának 493—528. 633—645. oldalán jelent meg először. A dolgozatot és Lederer Emma munkásságának bibliográfiáját szerkesztőségünk abból az alkalomból teszi közzé, hogy szerzője ebben az évben tölti be 80. életévét.
— A szerk.

lehetetlenség azt képzelni, hogy nem szabad iparosok testületeiből a szabad céhek megszülethettek volna. A városok legrégibb lakossága Below szerint bevándorló, tehát szabad emberekből áll és ezek a szabad emberek tisztán gazdasági kényszerűségből (konkurrencia elleni védekezés okából) hozzák létre a céheket. (Zunftzwang!)

Below meggyőző gondolatai rövid időre elhallgattatták ugyan a hofrechtliche Theorie híveit, de valamivel később időről-időre mindig akadt egy-egy kutató, ki új formában életre akarta azt kelteni. Így azután éles vitairadalom keletkezik, amelyből Below győztesen került ki.

A XX. század elején a hofrechtliche Theorie renaissanceát éli. Rud. Eberstadt pl. annak legszélső konzekvenciáit vonja le. Ő nem szabad iparosok testületeiből származtatja a szabad céheket és kiegészíti ezt a magisterium, a földesúri birtokon dolgozó elemekből alakult, önbíráskodással rendelkező testület kérdésével. Őt cáfolja többek közt Keutgen, de míg a hofrechtliche Theoriét elveti, az önbíráskodó testületet, az „Amt”-ot elfogadja a céh alapjául.

Bár Eberstadt teoriáját több ízben megcáfolták, ő még 1915-ben is ugyan ezt a nézetet vallja és még a legújabb időben is állt a harc Below és G. Seeliger közt. Seeliger gondolatai főképpen akkor méltók megfontolásra, mikor különválasztja a céhalakulás és a városi iparosság gazdasági és társadalmi eredetének kérdését. Elveti ő is azokat a szélsőséges teoriákat, amelyek a céheket „Fronhof”-ok iparos egyesületeiből származtatják, így tanítványának, Walter Müllernek teoriáját is, kinek munkája pedig éppen a Below-tanítványok munkáihoz hasonlatosan szolgálta volna Seeliger ügyét. De a W. Müller disszertációjával egy esztendőben megjelent disszertáció egy Below-tanítvány, Wilhelm Gallion tollából oly meggyőző érvekkel bizonyítja a céhek szabad eredetét, hogy a Müller-féle elég gyenge munka nem vitázhat velük eredményesen.

Belownak és híveinek hatalmas támaszuk keletkezett Alfons Dopsch munkáiban, ki annak bebizonyításával, hogy a középkori nagybirtok sohasem képezett egy zárt komplexumot („Streubesitz”), megerősíti Below egyik alapvető tételét. Dopsch legújabb munkájában maga is foglalkozik a céhkeletkezés problémájával és bizonyítja azt, hogy az ókor intézményei továbbéltek, bizonyítja egyúttal azt is, hogy a szabadipar a kora középkorban nem halt ki. Ezzel akarta megcáfolni a hofrechtliche Theorie utolsó érveit, amelyek közt a legmeggyőzőbb éppen az volt, hogy ipar semmiből nem keletkezhetett, a kora középkorban pedig más iparos, mint szolgarendű, nincsen.

Természetesen a Dopsch-theoria sem talált teljes elismerésre. Így a legújabbban Werner Sombart nyíltan a hofrechtliche Theorie mellett tör lándzsát.

Fentiekben csupán dióhéjban igyekeztünk vázolni azt a hosszú harcot, amely a külföld tudományos irodalmában a céhek körül támadt és csupán a legfontosabb momentumokat akartuk kiemelni.

Míg azonban a külföldön a céhkeletkezés problémájával foglalkozó irodalom hatalmas könyvtárat tölt meg, addig Magyarországon kettős érvre támaszkodva, a céhkeletkezés problémája nem nagyon érdekelte tudósainkat.

Ennek a kettős érvnek első része azt állítja, hogy a magyarok az ipart nem tekintették magukhoz méltó foglalkozásnak és a régibb időben harcosokon kívül legfeljebb, ha földmivelő akadt köztük. A második része az érvnek, amely az elsőből logice következik, az, hogy ennél fogva iparosok csak a külföldi telepesek, az ún. hospesek közt akadtak. Ezek a telepesek pedig nagyrészt Németország legműveltebb tájairól, pl. Köln vidékéről kerültek hozzánk, ahol már fejlett céhrendszer volt, tehát ezek a hospesek a magukkal hozott céhrendszert egyszerre

rően átültették Magyarországba. Ha valaki, mint pl. Szádeczky, munkája első kiadásában német hatás helyett olaszt akart kimutatni, felzúgott az ellenvélemény és rövid vita után csakhamar napirendre térnek a kérdés felett. A céhkeletkezés problémáját ilymódon elintézettnek tekintve, a magyarországi igen terjedelmes céhirodalom kizárólag a céhek XVI. századi életével foglalkozott és elhanyagolta így gazdaságtörténetünk legérdekesebb fejezeteit; nem foglalkozott behatóbban a mohácsi vész megelőző magyar iparélettel.

Az előbb említett érvnek első részét megcáfolni, úgy hisszük, igen könnyű dolog. Az ipartól való idegenkedés nem speciálisan magyar vonás, tulajdonsága ez minden primitív fokon álló népnek. Hiszen még a görögökről is el lehet ezt mondani, ha történetüknek egy korai időszakát vizsgáljuk, pedig őket par excellence ipartűző népnek szokás tekinteni.

A mohácsi vész pedig annyira megváltoztatta Magyarország életfelfogását, gondolkodásmódját, hogy az azt követő évszázadok felfogását a késői középkor Magyarországra vonatkoztatni igen merész dolog.

Mindettől eltekintve azonban, ha Magyarországon tényleg nem alakult volna ki semmi iparélet, ha tényleg csupán az idegen telepesek úztek volna nálunk ipart, akkor sem volna, szerintünk, olyan egyszerűen elintézhető a céhkeletkezés problémája. Ezek az idegen telepesek u. i. a XII. század közepétől a XIII. század második feléig jöttek nagy számban, tömegesen Magyarországra. Ezt a kort még Németországban sem lehet a céhek virágkorának mondani, meglehetősen alakulóban, forrongásban van ott minden. Nem valószínű, hogy azok között a telepesek között, akik hozzánk jöttek, számos előkelő iparos vagy általában nagyszámú iparos volt. Ha tehát ezek közt a telepesek közt él is a hazájukbeli céheknek valami homályos emléke, annak kiforrott rendszere semmiesetre sem volt előttük ismeretes. És ha egy évszázadnak kellett eltelnie a telepesek helyfoglalása és a céhek tulajdonképpeni kialakulása közt — a teljesen idegen telepesekkel benépesített vidékeken is —, úgy bizonyítja ez, hogy idegen földön a homályosan ismert intézmény az otthonitól eltérő módon vagy esetleg ehhez hasonlatosan, de mindenesetre fokozatosan fejlődik ki és abban igen különböző tényezők hathatnak közre. Ennek a dolgozatnak a keretei közt nem térhetünk rá a külföldi telepesek körében kialakult ipar kérdésére, éppen azért mutatunk rá e helyen arra, hogy a céhkeletkezés problémája, ha azok közt a határok közt vizsgáljuk is azt, mint az eddigi kutatás tette, revízióra szorul.

A továbbiakban igyekeznünk fogunk bizonyítani azt, hogy a céheket nem lehet teljesen idegen eredetűnek tekinteni, mielőtt azonban erre rátérnénk, meg kell állapítanunk, hogy a magyar céhfejlődés szempontjából melyik külföldi teória mellett törjünk lándzsát.

Jogi vagy gazdasági kérdésnek kell-e a céhmealakulást tekintenünk? Jogtörténet vagy gazdaságtörténet körébe tartozik-e a céhek története. A külföldi tudományos kutatás eredményeül el kell fogadnunk, hogy a céhmealakulás gazdasági funkció, a gazdasági viszonyok behatása alatt egyesülnek az egyforma ipartűzők egy testületté. Ezt a gazdasági funkciót azonban, véleményünk szerint, egy társadalmi folyamat előzi meg, melyben kifejlődik egy olyan iparososztály, melynél a gazdasági erők hatása már érvényesülhet és amely már öntudatosan képes a saját érdekeit megvédeni.

Ezért tehát ennek a dolgozatnak tulajdonképpeni célja a magyar iparososztály keletkezésének, szabad vagy nem szabad eredetének, tehát a társadalmi folyamatnak kérdését tisztázni, míg a második részben térünk rá a céhek megalakulásának kérdésére, a gazdasági tényre.

I.

A városi iparososztály eredete

1. Legrégibb iparosaink

A legrégibb magyar iparososztály kérdésénél, az előbbieken többször említett gondolat tolul előtérbe: Volt-e a honfoglaláskori Magyarországon szabad ipar?

Előző fejtegetéseink során elvetettük azt a múlt század vége óta meggyökeresedett felfogást, mely művészeti és ipari téren ab ovo minden kezdeményezés lehetőségét elvitatja a magyaroktól. A modern kutatás eredményei szerint még a legprimitívebb kultúrának is megvannak a maga egyéni sajátosságai, nem állíthatjuk azonban, hogy a honfoglaló magyarság körében számosabb *szabad* iparos élt volna. Jól tudjuk, hogy primitív népeknél az ipari szükségletek kielégítése a házi gazdálkodás keretein belül történik és ezt asszonyokon kívül rabszolgák végzik el.

Dopsch megállapításai a nyugati szabad iparososztály létezéséről semmiképpen sem vonatkozhatnak Magyarországra. A „deserta avarorum” nem az a terület, amelyen a római kor hagyományai zavartalanul továbbélhettek volna. Magyarország volt a népvándorlás népeinek átvonuló helye és ezek a barbár népek elsöpörték a római városok minden nyomát, a római szabad ipar, a római collegiák minden lehető emlékét. Csak a tudományos kutatás állapította meg, hogy e területen egyáltalán volt némi római kultúra. Ez azonban nem volt eléggé meggyökeresedve, hogy ilyen komoly megrázkódtatásoknak ellent tudott volna állni. S ha a tudósok csákánya ki is bányászta Magyarországon a római kor emlékeit, ezek csupán azt mutatják, hogy a rómaiak védelmi rendszere egészen idáig elterjedt, hogy voltak itt katonai telepek, de a középkori oklevelek és maradványok legszorgosabb átkutatása sem enged arra következtetni, hogy a római kultúra magyar területen továbbélt volna. Az a majdnem fél ezredév, mely a népvándorlás és a magyarok honfoglalása közt eltelt, eltemette a klasszikus ókor hagyományait. Magyarországot tekinthetjük annak a területnek, ahol a római kultúra hódítása megállt.

Műtörténeti emlékek, nyelvi megállapítások arra mutatnak, hogy a honfoglalás idején, a honfoglalók közt volt némi ipar, voltak különleges magyar ipari készítmények is. A keresztény hitre áttért és letelepedett magyarság körében eo ipso kell hogy legyen egy iparososztály, mely ellátja a legelsőrendű szükségleteket. Sehogy sem képzelhetjük ugyanis, hogy a legegyszerűbb ipari készítményeket a külföldről hozták volna be. Ez a középkor primitív közlekedési viszonyai között teljesen lehetetlen. Hol él azonban ez az iparososztály?

Az itt talált szláv népek, mint ahogyan Hóman ezt több dolgozatában kifejti, csak akkor emelkedhettek a szolgaság állapotából a felszabadságra, ha földbirtokuk volt, ha földműveléssel foglalkoztak, azok az iparosok pedig, akik e szláv népek közt éltek, természetesen a magyarok magukkal hozott iparosaihoz hasonlóan, rabszolgasorra jutottak. Ezeknek az iparosoknak a száma a nagybirtokok megalakulása óta egyre növekedett.

Az iparososztály legrégibb nyomai tehát a szolgáltszolgálathoz, a „servus”-hoz vezetnek.

A „servus” jogi fogalom és mint ilyen rabszolgát, az állammal szemben sem joggal, sem kötelességgel fel nem ruházott egyént jelent, aki a középkor

nagybirtokosainak, a királynak, egyháznak, esetleg valamely magánföldesúrnak vagyontárgyát képezi.

Mint jogi tényező tehát a servus semmi szerepet sem játszik a középkor történetében, annál fontosabb azonban a társadalmi és gazdasági szerepe, a középkor nagybirtokaihoz való viszonya.

Magyarországon a nagybirtok — és ezalatt a királyi birtokok mellett főképpen az egyházi birtokot, a kolostorok birtokát kell érteni — csakúgy, mint a külföldön, nem képzett zárt egységet. A birtokosok szolgálónépeivel együtt kisbirtokos szabadok is élhettek, erre mutat a halászatok és legelők közös használata, és a nagybirtokon magán függő viszonyban élő népek is más és más kategóriába tartoznak.

Szekfű meggyőző erővel mutatta ki, hogy hányféle különböző néposztály alkot egy középkori földesúri „familia”-t, hogy ezek közt milyen különböző szolgálatot teljesítő, sőt már szabadnak is mondható népek élnek. Céljának megfelelően Szekfű a familiának hadi vagy belső szolgálatot teljesítő népeivel foglalkozik behatóbban, csak ezeket tartja ugyanis társadalmilag fejlődésképeseknek. A kézműveseket egy helyre állítja a föld- és szőlőművelő népekkel és megállapítja róluk, hogy ezek képezik az egységes jobbágyosztály őseit.

Bennünket azonban éppen ennek a kézműves néposztálynak társadalmi helyzete érdekel.

Azt látjuk, hogy már a XI. században vagy a XII. század elején is van némi differenciálódás a „servus”-ok közt és pedig nemcsak a *jobagiones equites* és a többi servus közt, hanem igenis a föld-, illetve a szőlőművelő servi és a kézművesek között is.

A tulajdonképpeni servussal szembeállítva szerepel már az első, a mi szempontunkból figyelemreméltó oklevélben, Szent László pannonhalmi birtokösszeírásában, az „*ad omnia genera alia officiorum*” = a kézműves szolgáló nép.

Nem fogadhatjuk el Erdélyinek azt a nézetét, hogy a szolgálakat tetszés szerint bármely foglalkozásra lehetett fogni. Éppen itt mutatkozik a különbség, mert a kézműves szolgálaknak bizonyos előképzettséggel kellett rendelkezniök. Ezért emelik ki már egész korai időben pl. az esztergályosokat „*propter abilitatem*” ügyességüknél fogva. Ha ilyen mesteremberre szükség van, azt az apátok egymástól vagy a királytól kérik el. Például 1150-ben II. Géza a pannonhalmi kolostornak adományoz egy embert családotul a halászat mesterségének gyakorlására (*ad officium piscationis*) boldog emlékéü Dávid apát egyenes kérésére.

Mikor pedig a dömösi kolostort építik, különböző helyekről hoznak alkalmas munkásokat, „*kik az egyház és házainak felépítése időtartamára jöttek*”.

Ezekkel szemben mindig mintegy összefoglaló névvel illetik azokat a szolgálakat, akik nem értenek semmiféle mesterséghez. Példa erre az 1109-i veszprémi völgyi alapítólevél, amelyben egymásután felsorolják a különböző birtokokon élő mesterembereket *sám szerint*, míg — úgymond — „a többiek mind vagy szőlőművelő, vagy földművesek, vagy más szolgálatot teljesítők”. Vagy például a bozói apátság 1135-i alapítólevele, ahol *név szerint* sorolják fel a mészárosokat, halászokat, szűcsöket, szabót, vargát és molnárt, folytatván „*dedit servos... omnes vinitores cum uxoribus*”, tehát szolgálaknak, tulajdonképpeni szolgálaknak csak ez utóbbiakat tekintik.

Nem képzelhető, hogy ezek a szolgálak vagy különösen azok a belső szolgálakat teljesítők, akiknek az apát vagy dékán „tetszése szerint készen kell állniok minden szolgálatra” vagy „akik felhasználhatók minden szolgai munkálatra”, a kézműveseknél jobb társadalmi, de főleg gazdasági helyzetben lettek volna.

Kell, hogy bizonyos szabadság birtokában legyen ez a kézműves szolganép, mert együttélve a többi kis szabad emberrel, bizonyára azok ipari szükségleteinek egy részét is ők látják el. Városok, ahonnan ipari cikkeket be lehetett volna szerezni, még nincsenek; a szabad iparos is — ha akad ilyen — kénytelen földesúri fennhatóság alá helyezkedni, hogy könnyebben megélhessen. A földesúri birtokon élő iparosok nagy számából — már az egész korai időkben is — arra következtethetünk, hogy ezek nem kizárólag a szerzetesek számára teljesítettek szolgálatot. A halászokra vonatkozólag ezt még különböző adatok is támogatják. (Itt jegyezzük meg, hogy a németországi első céhlevélnek nevezett kiváltságlevél éppen a worms-i halászok kiváltságlevele volt 1106-ból!)

Az 1138-i dömösi alapítólevél szerint a halászok minden szerdán, pénteken és szombaton 30 halat kötelesek beszolgáltatni, a nagybőjt idején naponta 30, négy arasz nagyságú halat. Azzal a kifogással pedig, hogy a halászatban szerencsájük nem volt, nem védekezhetnek. Ilyen alkalommal vásároljanak halat és így tegyenek eleget kötelezettségüknek.

Ha tehát ezeknek a halászoknak kedvezőtlen halászat esetén módjuk volt halat vásárolni, akkor kedvező esetben bizonyára halfeleslegük lehetett, melyet viszont szabadon adhattak el. Ezek az emberek tehát már bizonyos mértékben halkereskedőknek tekinthetők.

Körülbelül száz esztendővel későbbi adatból azt látjuk, hogy a halászok a kapornaki konventnek már csupán halfogásuk egyharmad részét kötelesek beszolgáltatni és gyónás fejében minden egyes halász évente 60 háromaraszos halat köteles beszolgáltatni. Tehát itt már úgyszólván teljes szabadságról beszélhetünk.

A XIII. század eleje különben is az az időpont, amikor a kézműves szolgazásztálynak legalább is egy része már bizonyos szabadságnak örvend, bizonyos mértékben megerősödött. Már a XII. századból ismerünk példát arra, hogy a szolga-iparosok közt szabadok is élnek. Margit úrnő végrendeletében a pannonhalmi kolostornak ajándékoz egy szabadot családotul, akinek a kolostorral szemben egész kötelessége évi 12 öl szőnyeg beszolgáltatásából állott. A szabad iparosnak ily módon történt elajándékozása rámutat egyúttal a középkori ipar kötött voltára. Ha akadt is az iparosok közt szabad ember, ez is kénytelen magát egy földesúr fennhatósága alá helyezni. A földesúr őt éppúgy tovább ajándékozhatta valamely egyháznak vagy bárki másnak, mint nem szabad kézművestársát. Másrészt azonban ez a szabad kézműves földesurának sokkal enyhébb szolgáltatásokkal tartozik, mint nem szabad társa, így azt a 12 öl évi szőnyegszolgáltatást, melyet családjával együtt kell teljesíteni, távolról sem tekinthetjük egész munkájának. Ez valószínűleg munkateljesítményének csak csekély hányada.

Talán éppen ezeknek a köztük élő szabad iparosoknak a hatása alatt vagy a fejlődés természetszerű következményeképpen a XIII. század elején a földesúri birtokokon élő kézműves szolganépek — bár különböző mértékben — *gazdaságilag* majdnem szabadoknak tekinthetők. Társadalmi és még inkább jogi tekintetben azonban még mindig a „servusok” osztályához tartoznak.

Így nem kerülhette el például Tagányinak figyelmét sem a pannonhalmi úgynevezett Albeus-féle összeírásban előforduló kézműves szolganépek különbözősége: „E legtöbbszörre iparosoknak rendi állása bizonyosan nem volt egyforma, lehettek köztük szabadok és szabadosok is, de eredetileg mindnyájan rabszolgák voltak.” Amikor Tagányi más helyeken ellentétbe kerül a fentmondottakkal — amiben máris némi paradox ellentmondást látunk —, akkor ez,

véleményünk szerint, azért történik, mert *jogi* szempontból vizsgálja ezeknek az iparosoknak helyzetét, mely jogilag tényleg rabszolgaság, míg azonban gazdaságilag csak *függő* helyzetnek tekinthető.

A XIII. század elején élő iparosok helyzetének vizsgálatánál természetesen nem kerülhetjük el a nevezetes Albeus-féle összeírás megvizsgálását. Eszerint a pannonhalmi apátság birtokán élő összes népek bizonyos természetbeni szolgáltatásokkal (Szent Márton-napkor gabona, sör, ökör s különben is tyúk, lúd, kacsa stb. ajándékok), emellett bizonyos munkálatokkal (kaszálás, bor-, kőfuvarozás, hírhordás) tartoznak az apátnak, helyesebben a kolostornak. Ezek között a népek közt néha már örökölhető földdel is rendelkezők, tehát tulajdonképpen szabad lovas jobbágyok is vannak. A mindenkori kötelező szolgáltatásokon kívül azok, akik „*vásárolt, vagy ajándékozott szolgák*”, a hátukon kötelesek egész télen át fát hordani az apát udvarára, esetleg az ilyen „*valódi szolgák*” szőlőt is művelnek, de sohasem szerepelnek a kézműves szolgáló népek között. Tehát a XII. századi elkülönülés a „*veri servi*”, a valóságos szolga és az iparos-szolga közt most még sokkal élesebben tükröződik.

Ezek közt az iparos-szolgák közt egyedül a szűcsök azok, kik kizárólag az egyház számára dolgoznak, mert a kolostor műhelyében és a kolostor költségén teljesítenek szolgálatot. A többiek egyrésze ugyan még az előbb említett szolgáltatásokkal (fuvarozás stb.) tartozik, de már csak másodsorban. Az esztergályosoknál ezt külön megemlítik, hogy nekik elsősorban az esztergályosmesterségben előforduló dolgokat kell az apát számára elvégezniök. A timárok pedig csakis saját mesterségükkel kötelesek a kolostort szolgálni. Hogy pedig ez a szolgáltatás nem vette teljes munkaerejüket igénybe, azt megláthatjuk Miklós nádor 1226-i oklevelének a kovácsokra vonatkozó részéből. Az Albeus-féle összeírás a kovácsokat nem is említi a szabadabb kézművesek közt, tehát ezek „*ad officium fabrorum*” a kovácsmesterségbeni szolgáltatásra és ezenkívül a többi közös szolgáltatásokra is kötelezettek. A Miklós nádor-féle oklevél, mely „a népek helyzetét” szabályozza, bővebben megjelölve a kovácsok szolgáltatását, a következőket mondja róluk:

„Az ezen népek között élő kovácsok pedig a kolostorban egy üllőn tartoznak dolgozni, de nem ők kötelesek vasat hozni, hanem csak egy kovács menjen közülök a vashányába és válasszon elegendő vasat. És ezen az egy üllőn kívül patkókat és más szükséges dolgokat is kötelesek készíteni.”

Ezen az egy üllőn való dolgozás és a szükséges patkóknak az elkészítése semmi esetre sem merítheti ki a kovácsok teljes munkaerejét. Ezek csak úgy, mint társaik, a többi velük élő népek ipari szükségleteit látják el, hiszen nemcsak a kolostorok ilyen kézműves szolga népei élnek vegyest a többi szabad és kevésbé szabad népekkel; kifejezett példa erre a váradi regestrum 1219. évi adata, mely szerint a nyírfalubeliek, kik a szolnoki vár pékei. bevádolnak egyes szabad embereket, hogy földnélküliek. Ezek pedig azt állítják, hogy földjük közös a várnépével. Ezek a pékek tehát, akik függő várbeli iparosok, együtt élnek a szabad emberekkel és szabadságuk bizonyossága éppen ennek a közös földnek a birtoklása.

A XIII. század közepétől fogva látjuk, hogy a kolostorok kézműves szolgáló népei, bizonyos szolgáltatásoktól és a jogi függéstől eltekintve, teljesen szabadok, a városok népeivel keveredve, szabadon kereskednek. Ezzel, a városokban élő iparososztállyal tárgyalásaink során a céhkialakulással kapcsolatban kell részletesebben foglalkoznunk, most csak egy példát említünk meg. IV. Béla 1264. oklevelében, amelyet Nagyszombat város tanácsához intéz, megtiltja

ennek, hogy a nagyszombati apácázárda népeitől, akik közt *pékek*, *vargák* stb. vannak és a kolostoron kívül, a városban élnek és űzik iparukat, városi adót szedjenek. Ezeket már nem „servus”-nak hanem „officialis”-nak nevezi, ami már jogi tekintetben is emelkedést jelent.

Nem akarunk itt bővebben arra sem kitérni, hogy a XIII. század folyamán pl. a királyi aranyművesek — kik minden esetre a legelőkelőbb *függő* iparosok — milyen kiváltságos helyzetet foglalnak el, de minden esetre láthatjuk azt, hogy a XIII. században már egy *gazdaságilag* megizmosodott kézműves szolganéppel állunk szemben, kik forradalmi megmozdulással a *jogi* szabadságot is elérni szeretnék.

A XIII. század Magyarországon a társadalmi forradalom, a társadalmi átalakulás kora és ez a forradalom a társadalom legsőbb, *jogi* szempontból számba sem jövő rétegeit is megmozgatta.

Azt látjuk, hogy a kolostorok szolgáló népei (nevezzük őket rabszolgáknak vagy sem) megmozdulnak és mindenütt követelik szabadságuk elismerését.

A legismertebb jelenség, amely azonban távolról sem áll olyan elszigetelten, mint ahogy ezt állítani szokták, a pannonthalmi egyház és népei közt lefolyt per.

1233-ban az apátság népei fellázadtak és követelték szabadságaik elismerését. Maguk közül választott „principales capitanei populorum et jobagionum”, kik természetesen a szabad jobbágyok közül valók — és a kolostor közt formális egyezség jön létre (1233. április 20-án) a pápai legátus kiküldött inquisitorai előtt. Június 1-én pontokba foglalják a sérelmeket, ahol első helyen az iparosok, névszerint „kovácsok, szűcsök, szakácsok, pékek, vargák” sérelmei állnak, kik tiltakoznak, hogy „egész Magyarországon” megterhelt szekereket kötelesek szállítani az apát részére. Június 8-án azután az alól a kötelezettség alól fel is mentetnek Enoch dominikánus és Cognoscens jogtudós, mint választott bírák előtt.

1234-ben azonban, dacára az előbbi egyezménynek, a népek még mindig lázadoznak és nem teljesítik a munkát, miért is büntetéssel sújtják őket. A jobbágyok egy-egy havi börtönt kapnak, a népek közül egyesek pedig teljes rabszolgaságra jutnak, fejüket félig megnyírják. A lázadás nem ért véget. Az egyház népei nem nyugszanak meg és bár 1234 február 2-án Jakab praeenestei püspök megerősíti a büntető oklevelet, még ugyanazon évben András király az Enoch—Cognoscens-féle egyezményt erősíti meg.

1240-ig nem is szólnak oklevelek arról a forrongásról, mely az egyház birtokán végbement; ebben az évben megerősítik Miklós nádor 1226-i oklevelét, ami tehát az egyház győzelmét jelenti, de az iparos szolgáló népek mégis elérnek valamit.

„Mindazok a szolgáló népek — így szól az oklevél 7. pontja — vagyis a szűcsök, vargák, kovácsok és mindazok, kik Szent László oklevelében a mindenféle mesterségben szolgálók közt említetnek (ad omnia genere officiorum) hat szekeret kötelesek adni állatokkal együtt, hogy bort hordjanak az apát és a barátok számára, vagy a mi udvarunkba vagy máshová az egyház ügyeinek érdekében.

Tehát az iparosok nem úgy, mint eddig, bármikor és bárhová korlátlanul kötelesek szereikkel a kolostor számára fuvarozni, hanem összesen hat szekérrel és csak „az egyház ügyeinek érdekében”, vagy borszállításra.

A pannonthalmi népeknél jobb eredményt érnek el a bakonybéli apátság Akol falubeli népei, kik 1254-ben lázadtak fel az apátság ellen. Így elnyerik az ácsok, hogy Szent István napjától Keresztelő Szent János ünnepéig csak felváltva hetenként kettő-kettő köteles az egyháznak szolgálni és tízed fejében egy

kőből búzát és egy kőből rozstot, valamint minden ház egy csirkét köteles szolgáltatni. (Ez tehát majdnem teljes szabadság!) Az esztergályosok csak a három nagy ünnepen kötelesek némi szolgáltatásokra. Ezek a népek mesterségüket tehát úgyszólván teljesen szabadon gyakorolhatják.

1263-ban a zalavári apátság roholyni népei lázadoznak, élükre a kovácsok állnak, ezek azt állítják magukról, hogy sem ők, sem a Rada-falubeli conditionarusok nem szolgálónépek, hanem szabad emberek és nem kötelezettek azokra a szolgáltatásokra, amelyeket az apát rájuk akart kényszeríteni. Ezek a kiküldött emberek maguk és társaik nevében teljes szabadságot követelnek az egyháztól. Ezt azonban nem nyerik el, hanem — csak úgy, mint őseik, — ők is továbbra kötelesek az apátságot szolgálni.

1269-ben a tihanyi apátság Gamas-falubeli népei lázadoznak, kik „libertates condicionales”-ben megerősítetnek, 1270-ben pedig az ebben a faluban élő munkások (*kézművesek*) közül egy Skomas nevű ember teljes szabadságot nyer.

Az előbb említett oklevelekben a lázadók élén kézművesek álltak vagy kifejezetten az ő érdekeiket szolgálta ez a forradalmi megmozdulás. Nagyon sokszor azonban a kézműveseket nem emelik ki külön, ilyenkor azonban tudnunk kell és ez az előbbiekből bebizonyítottnak tekinthető, hogy a közönséges szolgáló népek közt ez esetben is vezető szerepet töltenek be.

Már 1238-ban fellázadtak a garamszentbenedeki egyház udvardi szolgáló-népei, kik 11 ekealja földet mondanak a magukénak, a király kimondja, hogy jogtalanul lázadtak fel és hogy leberetvált fejvel, tehát teljesen rabszolgasorsra süllyedve adassanak vissza az egyháznak. Az egyház tehát ebben az esetben is győzött.

1237-ben a pannonhalmi apátságnak Ság faluban lakó emberei akarják magukat kivonni az egyháznak teljesítendő szolgálat (officium) alól és azt állítják, hogy szabad emberek, kik szabad földjükkel önként (spontanea voluntate) álltak az egyház szolgálatába. Az egyház officiálisa esküvel bizonyítja, hogy ők az említett szolgálatokra kötelezettek és ezért beretvált fejvel adatnak vissza az apátságnak.

A pannonhalmi apátság aszalói népei 1241-ben lázadnak fel és ők elérik azt az eredményt — egyezség útján —, hogy nem tartoznak mással, mint minden hold föld után egy pondussal és a tizeddel. 1246-ban a bakonybéli apátság endrédi udvarnokai lázadtak fel, beretvált fejvel adják őket vissza, 1250-ben pedig Roland nádor csallóközi udvarnokai vallják magukat szabadoknak. 1245-ben a nyitrai püspöknek a vár népeivel a tized miatt volt pere és még 1302-ben is találkozunk hasonló jelenséggel. Ekkor a budai káptalan ewremi szőlőművelői lázadnak fel és akarnak szabadulni kötelezettségük alól, de a budafelhévízi konvent előtt mégis kötelezik magukat a szolgálat folytatására.

Azt látjuk, hogy ezek a lázongások, ezek a forradalmi megmozdulások többnyire nem vezetnek célhoz. A harcban győztes az egyház, a földesúr marad. Csakhogy az oklevelek nem őrzik meg minden társadalmi folyamatnak a nyomát, helyesebben csak lefolyt, befejezett, vagy kezdődő tényekről számolnak be.

Ha tehát a XIII. század közepe után azt látjuk, hogy a kolostori birtokokon a kézműves szolgák száma megfogyott, és viszont a király egyre több olyan birtokot adományoz el, melyet lakói elhagytak, köztük pl. a „kovácsok földjét, Koachit”, ezt nem magyarázhatjuk egyszerűen a tatárjárással, ez a tény kell hogy gondolkodóba ejtsen bennünket. Még inkább akkor, ha azt látjuk, hogy ez a szabadulni vágyás a XIII. század második felében megijeszti a földesurakat,

akik most már kedvezmények megadására is hajlandóbbak lettek. Így pl. 1270-ben a tihanyi apátság éppen ezért ad bizonyos engedményeket veszprémszöllősi népeinek, mert számuk a legutóbbi időben igen megcsappant. Hiszen ezeknek a népeknek olykor olyan erejük van, hogy földesúri földeket a magukénak vindikálnak és azokat tőlük erőszakkal kell visszafoglalni, mint ahogy ezt Lőrinc nádor több 1268-ban kelt okleveléből látjuk. Ez a megerősödés a leghatározottabb cáfolata annak a teoriának, hogy a földek elnéptelenedése stb. kizárólag a tatárjárás következménye lett volna. 1301-ben Herrius bakonybéli apát oklevelében részletesen elmondja, hogy a monostor ursfalubeli szolgálónépei egy bizonyos István mester elnyomása következtében és a nagy s nehéz munka és szolgálat miatt kénytelenek voltak a földet elhagyni és más területre vándorolni.

A vándorlás tehát úgyszólván hallgatólagosan elismert joga lett ezeknek a szolgálónépeknek, akiket azzal igyekeznek a földesurak helyhez kötni, hogy kedvükbe járnak, tekintettel vannak rájuk. Például amikor V. István 1262-ben nagyszöllősi hospesei számára ajándékoz egy területet, melyen a királyi halászház élnek, külön kiemeli, hogy abból olyan területet kell hagyni a halászoknak, hol kényelmesen eltarthatják magukat („unde se possint commode sustentare”).

Azt látjuk tehát, hogy a XIII. században a nagybirtokok szolgáló népei, élükön a kézművesekkel, annyira megerősödtek, mondhatni felszabadultak, hogy a nekik nem megfelelő birtokról máshova vándorolni képesek, másrészt pedig, főképpen olyan helyeken, ahol városok fejlődtek, maguknak gazdaságilag kedvező helyzetet teremtettek.

Itt azonban két kérdéssel kerülünk szembe: 1. milyen a viszonyuk ezeknek a vándorló elemeknek városaink legrégibb lakosságához, az ún. hospesekhez; 2. hogy a már megalakult városokban milyen helyzetbe kerülnek ezek a szolgálónépek földesuraikkal, illetve a városi hatóságokkal szemben.

Az első kérdésre a következő fejezetben igyekszünk választ adni, míg a második kérdéssel akkor fogunk foglalkozni, mikor a céhmegalakulás tulajdonképpen problémáját fogjuk tárgyalni.

2. A „hospesek”

Az előbb elmondottakban igyekeztünk bebizonyítani, hogy legrégibb iparosaink a szolgarendűek sorában keresendőek. Kérdés most már, hogy honnan került elő városaink szabad iparostársadalma, amelynek körében jöttek létre a céhek. Így jutunk el annak a megvizsgálásához, hogy hova nyúlik gyökere városaink legrégibb társadalmi osztályának, a hospeseknek. A hospes latin szó, magyarul vendéget jelent és már legrégibb törvényeinkben is igen sokszor fordul elő. Vizsgálata tehát elvisz bennünket társadalomtörténetünk „legkritikusabb” korszakához, a régi Árpád-kor társadalmának történetéhez.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy ez a társadalmi réteg kizárólag csak Magyarországon volt-e ismeretes, vagy pedig hogy a külföld koraközépkori társadalmának körében is előfordultak-e hospesek?

Külföldön főképpen Franciaország az a terület, amelyen a Karoling-korban és az azt követő időkből jelentős számban ismerik a hospeseket, olyannyira, hogy számos értekezés foglalkozik létezésükkel, anélkül, hogy a kérdést teljesen tisztázni tudnák.

Az egyik és legrégibb felfogás a hospeseket az ún. párizsi (notredamei és

St. Père de Chartres-i) cartulariák alapján teljesen szolgarendűeknek tartja, sőt ezek közt is a kistelekkel rendelkezőket látja hospeseknek. Az utóbbi gondolatot, a hospes telek kicsiny voltát még újabban is felvetik, de a hospeseket a szabad parasztok közül valóknak tekintik.

Más felfogás szabad bérlőknek tekinti ezeket a franciaországi hospeseket, kik szabadon mehettek egyik helyről a másikra. A késő középkorban, E. Mayer szerint, eltűnik a különbség a hospes és a függő (grundhörig) parasztok között.

Schröder teljesen szabad bérlőknek tekinti a hospeseket, kik éles ellentétben állanak a függő parasztokkal.

Lamprecht és vele együtt sok kutató kis szabad gyarmatosítókat lát a hospesekben, kiket a lakosság ide-oda húzódo, alsórendű szabad rétegének tekintenek. Ezeknek feladata a parlagon heverő föld megművelése és ennek ellenében a földesurral szemben bizonyos szolgáltatásokra váltak kötelezettekkel.

Egy francia kutató szerint a hospesek igen nagy hatással voltak a franciaországi földhözköthött földművelő népesség fejlődésére, illetve annak felszabadulására. Ugyanez a kutató azonban a hospesek idegen származása mellett tör lándzsát és teljesen szabadoknak mondja őket.

A kutatóknak egy másik csoportja Maurert követve, a hospes nem tekinti jogi fogalomnak, mert szerinte hospes lehet szabad, félszabad, de szolga is. A hofrechtliche Theorie hívei, céhekről szóló munkáikban is, valamennyien ezt a nézetet osztják, így pl. régebben Stieda, újabban Müller is.

A legújabb revideált hofrechtliche Theorie hívei közül egy Seeliger-tanítvány disszertációtémául választotta a hospes-kérdést. Szerinte a hospes igenis szabad, de szabadsága korlátozott, mert személyileg függ az úrtól. Haberkorn szerint, ha a hospes az egyik birtokról a másikra megy is, régi urához bizonyos személyi függő viszonyban marad, míg új urának gazdasági vagy egyéb szolgáltatásokkal válik alattvalójává. Szerinte tehát a hospes-szabadság nem teljes szabadság (Minderfreiheit), egy, esetleg két oldalról is korlátozott.

A külföldi kutatások eredményét levonva, azt látjuk tehát, hogy a Karoling-kor utáni időben élő hospes korlátozott szabadsággal rendelkező egyén, aki személyileg és gazdaságilag egy, esetleg két földesúrtól is függ: lehet azonban ez a függés tisztán személyi (esetleg harci szolgálat) vagy csak gazdasági. Azt a feltevést, amely különben is csak itt-ott bukkan fel, hogy a hospes idegen eredetű lett volna, teljesen megcáfolták.

Magyarországon „hospes” alatt még a legújabb kutatók is kifejezetten idegen szabad telepest értenek, ki az Árpád-korban a par excellence ipartűző lakosságot képezi.

Ez a vélemény főképpen Árpád-kori emlékeink két pontjára támaszkodva alakult ki éspedig:

1. Szent István „Intelmeinek” ismeretes 6. pontja, melyben inti fiát, hogy a külföldről bejövő vendégeket (hospites) fogadja szívesen, mert „gyenge és törékeny az ország, melynek egy a nyelve és szokása”.

2. Kálmán király törvénykönyvének 80. pontja: „Szabadok és vendégek, miként a szlávok és más idegenek, kik más földjén dolgoznak, szabadságukért ugyanannyi (4) dénárt adjanak, nem kevésbé annyi dénárt munkájuk megváltásáért.”

Ebből a két pontból és Kálmán király törvénykönyvének nevezetes 35. pontja alapján ítélték meg, véleményünk szerint a XI. századi hospes helyzetét.

Az Árpád-kori hospes társadalmi helyzetének rekonstruálásánál nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a „hospes” jelentése más a XI., más a XII.

és ismét más a XIII. században; a fejlődési folyamat csak a XIV. században ér véget, ekkor állunk szemben a magyarországi egységes hospes-osztállyal.

Ahhoz, hogy követhessük ezt a fejlődési folyamatot, elsősorban Árpád-kori törvényeinket, okleveleinket kell vizsgálat tárgyává tenni.

Árpád-kori törvényeink közül hospeseket első ízben Szent István I. decretumának 24. pontja említ, amely szerint a hospes nem hagyhatja el gazdáját és egyik földesúr ne csábítsa el a másik hospesét. Itt nincs szó a hospes idegen voltáról.

Szent László I. decretumának 25. pontja szerint: „Si dominus servi sui corpus aut vilicus pauperis villani vel hospitis ad ecclesiam non detulerit tantundem poenitat”.

Tehát itt a szegény földnélküli vándorlót nevezik hospesnek és természetesen ezalatt nem értenek idegent.

Szent László második decretumának 16. pontja kifejezetten az idegen (külföldi) kereskedőkre vonatkozik, mely szerint minden idegen „hospes”, ki idegen országból lóvásárlás vagy egyéb kereskedés céljából Magyarországra jön a határispánnal a királyhoz menjen és a király poroszlója előtt, a király engedelmeivel vásároljon.

Az ún. I. esztergomi zsinat 21. pontja clericus hospesről szól és ezalatt kifejezetten külföldit ért.

A nevezetes Albeus-féle decretum 35. és 80. pontja — véleményünk szerint — a hospes megítélése tekintetében sem teljesen azonos értelmű.

A 35. pont a *nemszabad várnépek* közt élő hospesekre vonatkozik, akikről egyáltalán nem mondja, hogy idegenek lettek volna, míg a 80. pontban kifejezetten idegen hospesekről szól. Mindezek a hospesek nem teljesen szabadok, mert hisz „in terris laborant aliorum” (mások földjén dolgoznak), illetve a nemszabad várnépek szolgáltatásában résztvenni kötelesek.

Az esztergomi zsinat 28. és 29. pontja ismét megszívlelendő. Csak a hospes és a *servus* társadalmi rétegéből származókra vonatkozólag intézkedik arra az esetre, ha azok egyházi pályára lépnének. Tehát a *servus* fölött álló, de függő emberek lennének eszerint a hospesek.

Nem lehet szándékunk azokat a vitákat eldönteni, amelyek ezek körül a legutóbb tárgyalt pontok körül különböző szempontokból, évek hosszú sora óta folytak, csupán azért említettük meg őket, hogy rámutathassunk arra, hogy a XI. századbeli törvényeink a hospest nem mint egységes társadalmi osztályt említik.

Ha összevetjük a törvények rendelkezéseivel azt, hogy „vendég”-nek (hospes) nevezik okleveleink azokat az előkelő nemes urakat, kik pl. Gizella királyné kíséretében jöttek az országba, de viszont „Vendég” a neve számtalan esetben annak a szolgának, aki egyik helyről a másikra került, akkor a XI. századi Magyarországon, véleményünk szerint, nem lehet egy egységes „hospesosztályról” beszélni.

Nem állíthatjuk, hogy hospes alatt kizárólag idegent értenek, mert míg törvényeink egyes helyein kifejezetten a külföldit tekintik hospesnek, másutt az ellenkezője tűnik ki és többször, ha idegent említenek, azt ismét nem nevezik hospesnek. Így nevezetesen Szent László I. decretumának 35. pontjában, hol pedig kifejezetten Magyarországon letelepedett olaszokról (Latiní) szól és intézkedik, egy szóval sem mondja, hogy ezek hospesek, Ugyancsak nem nevezi hospesnek Szent László III. decretuma 11. pontjában az idegen kereskedőket, akiket pedig a II. decretum 16. pontjában — mint láttuk — hospeseknek említ. Szent István I. decretumának 24. pontja, a Kálmán-féle törvénykönyv 80. pontja

szerint félszabad függő egyének lennének a hospesek, a Szent László I. decretum 25. pontja szerint földnélküli, tehát tulajdonképpen nemszabad egyének. Az oklevelek egy részében a hospes mint előkelő külföldi úr szerepel, más részében mint legalsóbbrendű rabszolga. (Ha u. i. nem kerüli el figyelmünket az előbb említett „Vendég” név és meggondoljuk Tagányi megállapítását, hogy a „XI. században egész falvakkal költözködnek még a szolgarendűek is, kiktől pedig leginkább várnók, hogy helyhez legyenek kötve.”)

Fejtegetéseink conclusiójaképpen tehát azt szeretnők megállapítani, hogy a XI. században a „hospes” nem jogi fogalom. Úgy mint a Karoling-kor külföldi hospesei közt, ezek közt is lehetnek előkelő szabadok, félszabadok, de lehetnek szolgák is; vannak közöttük külföldiek és vannak hazaiak is.

A XII. században a helyzet megváltozik. Külföldről az egyes előkelő vitézekre és a ritkán Magyarországra vetődő kereskedőkön kívül nagy csoportokban jönnek idegen, nagyrészt földműves elemek az országba, akik valószínűleg többnyire a külföldön már rég kialakult hospes-osztályból, a legkönnyebben mozgó függő elemből származnak. Ezek révén megkezdődik a XII. században a hospesek társadalmi osztályának kialakulása.

Az idegen hospesek, kik külföldről nagyobb csoportokban jönnek be, lehetőleg a király földesúri fennhatósága alá helyezkednek és nagyobb területeket (territorium), mint a Szepesség és Erdély, népesítenek be. Itt mindig nagyobb szabadságok elnyerésére törekednek és igyekeznek szabadulni a földesúrtól való közvetlen függés alól.

A kisebb csoportokban bejövő idegenek azonban a nemszabad népek közé keveredve azok közé elviszik a felszabadulás lehetőségének gondolatát. Ezeket a XII. századvégi és XIII. századeleji hospeseket magukat sem szabad azonban teljesen szabadoknak képzelni. A nemszabadok közt élve, szabadságukért folytonos küzdelmet kell folytatniuk, a szolganépekkel együtt ajándékozzák el őket, költözködési szabadságuk, mint azt Tagányi megállapítja, teljesen irreális valami. Okvetlenül kellett valakihez tartozniuk, mert különben szabadságuk is kockán forgott és „szabad költözködési joguk önmagában az éhenhalástól sem menthette meg őket”. A szolganépeket ezektől a hospesektől a jogi szabadságon kívül, mely nem képez kézzelfogható különbséget, tulajdonképpen csak a gazdasági szolgáltatások csekélyebb és főképp kényelmesebb volta választja el. A szolganépek célja tehát hospessé válni és így a jogi szabadsággal az anyagi helyzeten is javítani.

Már a XII. század végén akadunk olyan példára, hogy az egyházi szolganépeket hospes gyanánt kezelik és a XIII. század elején a szolganépek közt meginduló — az előbbieken tárgyalt — forradalmi mozgólódás is a hospesi szabadság elérését célozza.

A földek elnéptelenedését nem lehet pusztán a tatárjárással magyarázni, mert, hogy ha azt összefüggésbe hozzuk a szolganépek szabadulnivágásával, nem is látszik túlságosan vakmerőnek az az állítás, hogy éppen a tatárjárás okozta felfordulás könnyítette meg a szolganépek felszabadulását, illetőleg hospessé válását. A hospesi állapot azonban — mint már említettük — még messze áll a teljes szabadságtól.

Ne feledjük, hogy a XIII. századvégi ajándéklevelekben nem is egy esetben adják meg a lehetőséget a „conditionarius”, tehát szolgáló népeknek, hogy más szolgálati helyre menjenek és ekkor nyílnak meg előttük a városok, amelyek — bár többnyire kiemelik, hogy az odagyűlő népek szabad származásúak legyenek — szívesen fogadják be a hozzájuk menekülő kisebb-nagyobb számú tömegeket.

A városok keletkezésének problémája, legalább is ezen a helyen, nem képezheti fejtegetéseink tárgyát, csak két pontot szeretnénk megvilágítani:

1. hogy a városokba gyűlő hospeseknek van-e valami közük a felszabaduló szolganépekhez,
2. mely tulajdonképpen az elsőből következik, hogy a XIII. századi hospes-osztály is olyan túlnyomó részben volt-e idegen származású, mint a XII. századbéli.

A XIII. század hospesének megítélésénél ismét gondolnunk kell arra, hogy bizonyos különbség van azok közt a „hospites regis” közt, akik nagy csoportokban jöttek idegen országokból és a fentemlített módon a Szepességben vagy Erdélyben telepedtek meg és azok közt a földesúri hospesek közt, akik kisebb-nagyobb tömegekben a szétszórt földesúri birtokokon helyezkednek el még akkor is, ha ezek a birtokok nevezetesen királyi birtokok. Amikor pl. Schünemann a városi lakosság, a hospesek eredetét tárgyalja, egy évtizedek óta elfogadott és állandósult nézetnek ad kifejezést akkor, amikor a hospesek közt — a most tárgyalt korszakra vonatkozólag is — a magyarok előfordulását csak esetlegesnek („gelegentlich”) tartja és a városi lakosság gerincét a *XI. században* a várakba telepedett német hospesekben látja. Teljesen elmellőzte azonban, más még később megállapítandó tényeken kívül, az ilyen módon tágabban értelmezett földesúri hospes létezését.

Már a XIII. század legelején találkozunk az egyházak népei közt a hospes-sel, kit a szolgáló néppel szinte egyenrangúnak említenek és ha a XIII. század közepétől fogva összevetjük a szolgálónépek (populi conditionarii, mint őket most már nevezik) és a hospesek szolgáltatási kötelezettségét, nem fogunk lényeges különbségre akadni. Ebből azt láthatjuk, hogy a szolgáló népek egy része sikerrel vívta ki az engedményeket régi szolgálati helyén.

Már a XIII. század 30-as—40-es éveiben történnek olyan ajándékozások, hogy az elajándékozott conditionariusok, szolgálónépek földesuraiknak csak pénzbeli szolgáltatással tartoznak.

Például a belakúti apátság 1237-i alapítólevele szerint minden ház 1 csirkén kívül csak 1 fertő és 40 akó gabona szolgáltatására köteles, 1245-ben 8 embert ajándékoznak a pannonhalmi apátságnak, kik évente fél fertő fizetésére kötelezettek, IV. László egy évnélküli oklevélben a hévízi „censualis népekről” szól, kik évente egy unciát tartoznak fizetni. Mindezek kifejezetten XIII. századi adatok, a XIV. században még inkább bizonyítható, hogy a földesúri szolgáló népek *gazdasági* helyzete a hospesekével nemcsak hogy vetekedett, hanem sokszor azokénál kedvezőbb volt.

Előbb azonban vessünk egy pillantást a XIII. századi hospesi kiváltság-levelekre:

1238-ban a „magna villa Verőcze”-nek adott privilegium szerint minden egyes porta a helyi mértékkel mért 4 pondust fizessen, 1246-ban az esztergomi érsek keresztúri hospeseinek adott privilegiumában ez áll:

„De uno aratro solvent comiti suo unum fertonem, hi qui sunt sine aratro et in domibus aliorum solvent unum pondus et dimidio hospiti suo.”

Itt tehát a házért és szántóföldért gazdájuknak fizetendő földbéren felül szolgáltatásuk ugyanúgy egy fertő, mint az előbb említett szolganépeké.

1240-ben a barsi hospesek a „comes castri”-nak a következőket kötelesek szolgáltatni: egy juhot, 100 kenyeret, 12 csirkét, 12 köből sört és minder ház egy köből búzát évente egyszor karácsonykor”.

A nagyszőlősi hospesek minden földdel rendelkező háza évente 3 pondust és minden földnélküli ház 1 1/2 pondust fizet.

1257-ben az István slavoniai bán által a nova vila Crisioban lakozó hospeseknek adott kiváltságlevelét szerint ezek „pro libertate” a bánnak kötelesek fizetni házanként 40 dénárt.

1265-ben a „beryini” hospesek házanként 3 pondus fizetésére kötelesek és ezenkívül kötelesek a falu érdekében vagy a király ügyeiben mindenkor egy napra szekereket és ökröket szolgáltatni. Ezenfelül a comesnek évente és házanként 2 dénár, a királynak pedig különböző ajándékok járnak.

Vessük ezt össze akár a pannonhalmi szolgálonépek *gazdasági* helyzetével; alig fogunk különbséget látni.

Nem lehet itt — véleményünk szerint — arról szó, hogy ezek a szolgáltatások királyi s így mintegy állami adót képeznének, mert hiszen ezekben a kiragadott példákban is egyik helyen az esztergomi érseknek, másik helyen a szlavón bánnak kellett azt fizetni. A király is csak mint magánföldesúr lép fel és részesül a földesúri szolgáltatásokból. Természetesen a királyi hospesek helyzete sokkal kedvezőbb, mint például a „cosue”-i hospeseké, akik számára Moys nádor és a soproni comes állít ki kiváltságlevelet. Ezek 1. minden egyes ház 3 1/2 pondust ad és a maior ville-nak 1 dénárt, 2. az évente kötelező megvendéglésen kívül 1 ökröt vagy egy jó sertést, 10 csirkét és két kacsát kötelesek adni, 3. borukból, ha olesóbb, 10, ha drágább 5 köböllel adóznak, 4. mint külön kegyet adják meg nekik, hogy aratáskor csak akkor kötelesek az ispán gabonájának betakarításánál segédkezni, ha akarnak. Ugyancsak külön kegy gyanánt nyerik el azt a kedvezményt, hogy mindenkor fuvarozni csak oly módon kötelesek, hogy viszszaérkezessenek az étkezés idejére. „Aki pedig el akar tőlünk szakadni és más helyre akar távozni”, annak a távozása különböző feltételekhez van kötve.

Ez a legutóbb említett kiváltságlevelét, úgy hisszük, a legélesebben mutatja azt, hogy a hospesi *szabadságot* mily kevés választja el a szolgálonépek *függő* helyzetétől és így talán kevésbé fogjuk hatalmasnak látni azt a válaszfalat, mely a kettőt egymástól elválasztja és inkább fogjuk megérteni, hogy milyen könnyen mehetett végbe a szolgálonépek a hospesek közé való olvadása.

Ez a beolvadás többféle módon történhetett: Az előzőekben tárgyalt módon, mikor a felszabadult szolgálonépek egy-egy csoportja vándorlása közben a hospesek közé vegyült és így velük együtt nyeri el a kiváltságokat; mikor hospesek telepsznek a szolgálonépek közé és ez utóbbiak elnyerik a hospesi szabadságokat; végül, ami tulajdonképpen az első móddal függ össze, amikor egyesek elhagyják szolgálati helyüket és valamilyen városba telepedve, hospesekké lesznek. Ez azonban inkább csak a XIV. században következik be.

Az első módon történt bevándorlásnak — mint azt már többször kifejtettük — csak nyomait őrizték meg okleveleink, magát a *tényt* nem. Kiváltságleveleink nem jelölik meg pontosan a hospesek eredetét és nem mondják meg számszerint, hogy hányan voltak közöttük ezelőtt a szolganépek. „Stadtluft macht frei” mondja a német közmondás, és ha bebizonyítottak tekintjük azt, amit az eddig elmondottakkal, úgy véljük, sikerült világossá tenni, hogy a XIII. század társadalmi forradalmában a szolgálonépek egy része régi szolgálati helyén olyan kedvező *gazdasági* helyzetbe került, amelyet a hospesi szabadságtól csak a *jogi* függőség különböztet meg, más része viszont a jogi függőség alól magát forradalmi úton szabadította fel, akkor egész természetesnek látszik, hogy a XIII. századi hospesek nagy része ezek közül a szolganépek közül került ki.

A második beolvadási tény emlékei az oklevelekből egészen élesen tűnnek

elénk. Ez természetesen majdnem kizárólag azokon a területeken következik be, ahol városok keletkeztek. Legtisztább képet Győrről és Esztergomról nyerhetünk. Győrről az 1240. és 1271-es kiváltságlevelek, mint ez általánosan ismeretes, őrzik a nyomát annak, hogy miképpen olvadtak össze a győri várnépek az újonnan odagyűlő hospesekkel, Esztergomban pedig azok a pereskedések, amelyeket a város lakossága az érsek, a földesúr ellen folytat, lépésről-lépésre mutatják, hogy a régi érseki szolgálonépek miként válnak egyenrangú ellenfelekké és későbbi időkben miként emelkednek „cives Strigonienses”-sé.

Hogy egyeseket, akik a területeken laknak, miként olvasztanak a hospesek közé, arra példa a barsi hospesek 1240-i privilégiuma, amelyben egy Guda nevű kertészt fivérével és földjével együtt a hospesek szabadságában erősítenek meg. Nagyobb tömeg beolvasztására példa a pozsonyi 1291. kiváltságlevél, a városi hospesek közé olvasztják a pozsonyi vár eddig függő halászeit.

Összefoglalva a XIII. század hospeséről eddig elmondottakat, ezeket jogilag szabad, de gazdaságilag valamely földesúrtól, esetleg a királytól függő egyénnek kell tartanunk, kik részben idegen, külföldi telepesek, részben a felszabadult szolganépek közül rekrutálódnak és vannak köztük — ez a túlnyomó rész —, akik az újonnan alakult városokban, de vannak olyanok is, akik a városon kívül a *földesúri* birtokokon élnek. Ezek közt vannak azután olyanok, akik a gazdasági szolgáltatást a harci szolgálattal cserélik fel. Példa erre a turóci Uzda esete, vagy a churnoki hospeseké, kik a halászat, illetőleg vadászat gyakorlását cserélik fel a harci szolgálattal.

A most elmondottakból természetesen következik, hogy már a XIII. századi hospes is csak részben idegen, részben magyar származású. (Nem áll ez — mint többször hangsúlyoztuk — Erdély és a Szepesség hospesire, kik majdnem kivétel nélkül idegenek. Privilegiumaik, például az 1224-i Andreanum is, ahol „hospites Teutonici Ultrasilvani”-ről beszélnek.) Azt látjuk, hogy a kiváltságlevelekben lehetőleg hangsúlyozzák azt, ha kizárólag német hospesekről van szó, mint Torockó vagy Szatmár-Németi privilegiumaiban. Ez az eset azonban igen ritka, gyakrabban arról hallunk, hogy a hospesek, mint a valkóbeliek, lehetnek „németek, szászok, magyarok vagy szlávok” vagy Luprechtzazanál, ahol különböző nyelvű és conditiójú emberek egyazon szabadságnak örvendenek.

Jellemző, ebben a tekintetben, Szőgyény esete. Az esztergomi érsekség intézkedik 1290-ben az „ungarica villa Sceuden”-beli hospeseiről. 1291-ben pedig a „teutonica villa Sceuden”-beli hospeseiről.

Mind az eddig említett példák a XIII. századból valók s mindezek a fejlődés menetét igyekeznek vázolni, míg azonban a XIII. század a társadalmi forrongás, a XIV. század a kialakulás, a megérés kora.

A XIV. század a jobbágyosztály megalakulásának ideje és ugyanekkor áll előttünk kiforrott alakjában a hospesek társadalmi osztálya. Akár a városokban, akár a földesúri birtokokon él is ez, társadalmi és jogi tekintetben azonos osztály, a különbség csak gazdasági téren van.

A XIV. századi hospes személyileg és jogilag szabad, szabadon vándorolhat egyik helyről a másikra, — ezt a szabadságot különben addigra már az ún. jobbágyosztálynak is sikerült kivívnia — de bizonyos mértékig függ egy földesúrtól, legyen az a király, a királyné, az esztergomi érsek, vagy bárki más. Ez a függés természetesen többnyire gazdasági jellegű és igen természetesen sokkal lazább a függőviszony ott, ahol városok alakultak, ahol egy egységes városi polgárság áll szemben a földesúrral, mint ott, ahol a földesúri birtokon kisebb csoportokban a jobbágyok mellett, tőlük alig különbözve, élnek a hospesek.

Az a némiképpen függő, de könnyen mozgó, egyik birtokról a másikra, majd innen esetleg a városokba özönlő társadalmi osztály, amely a Karoling-kor utáni Francia- és Németországban a hospesek osztályát alkotta, nálunk a XIV. századig fejlődött ki.

A XIV. század elején adják ki azt a nagyszámú oklevelet, amelyek mind-egyikében vagy a király, vagy valamely magánföldesúr birtokára csődít mindenféle népségeket. Ezek közt legtöbb a jobbágy, aki ezekre a birtokokra érkezve hospes lesz, új földesurával szemben hospesi viszonyban áll. Ha már most az első telepedési helyet elhagyta, mint hospes vándorol tovább.

Mint ilyen hospes azután magánbirtokra is kerülhet, ahol esetleg már nem hospes-községekben, hanem a jobbágyok közé vegyülve él, például egy 1342. oklevélben, amely a biri és nagysejéni nemesek közti határokat szabályozza, a jobbágytelkek közt előfordulnak „György és Imre hospesek telkei” és több olyan telek, amely „hospitibus decorata” hospesekkel van benépesítve, vagy egy 1322. oklevél, amelyben Elefánti János szabályozza jobbágyainak szolgáltatását, akik közt a „hospicium”-ban lakó hospesről is megemlékezik. A hospicium, a hospes telek jellemzi ezeket a XIV. századbeli hospeseket, akik nem élnek községekben. Az adatok elégtelensége folytán nem tudjuk megállapítani, hogy a hospicium és egy egyszerű jobbágytelek közt milyen különbség van, tény azonban, hogy számtalan esetben a hospeseket a jobbágyokkal azonosítják, nem lehetett tehát nagy a különbség.

Famulusok vagy hospesekről szól egy 1354-i oklevél, a „laskudi hospesek, Lőkös mester jobbágyai”-t említi egy 1362-i oklevél, 1373-ban először a „jakabvágásai hospesekről és jobbágyokról” van szó, míg ez oklevél másik részében összefoglaló névvel csak a „jakabvágásai jobbágyokról” beszélnek; 1384-ben az esztergomi káptalan megemlíti az óbudai apácák hospeseit, vagyis jobbágyait, 1392-ben a nyulakszigeti apácák jobbágyairól, vagyis hospeseiről hallunk. A gyarmati hospesek is, mint nathucynai Szilveszter jobbágyai szerepelnek 1381-ben.

De nemcsak ezeket, a birtokokon, mondjuk falvakban élő hospeseket nevezik jobbágnak, de királyi vagy királynői jobbágy a városokban, királyi vagy királynői városokban élő hospes is.

A vári hospesekről, kiket más helyen civiseknek is neveznek, kiknek választott bíráik és esküdtje vannak, egy 1353-i oklevél azt mondja: „iudem hospites de Vary essent Jobagiones regales”, ugyanezt, vagyis hogy királynői jobbágyok, állítják a tarpai hospesekről is, míg Tarpát más helyütt kifejezetten városnak (civitas) mondják, melynek választott magistratusa (bíró és esküdtek) van.

Bars „civitas” hospesei és civisei is „jobagiones domini Regis”-nek mondják magukat, királyi jobbágyok a „libera villa Rathcha”-beli hospesek és az ikerváriak is, viszont a királyné jobbágyai a ceglédi, kecskeméti és kőrösi hospesek.

A jobbágy és hospes közt tehát már igen csekély a különbség, jobbágyból hospessé válni igen egyszerű dolog, a földesúrnak megfizetett terragium ellenében szabadon vándorolhat a jobbágy és válhatik hospessé. Ekkor válik általánossá a beözönlésnek az a módja, amelyre az előbbieken mutattunk rá, hogy ugyanis egyesek, kik előzőleg jobbágyok voltak, a városokba vándorolva, hospesekké válnak. A vándorlás folytonos, sokszor megemlítik, hogy előbb ide- vagy odaváló, most pedig emide tartozó hospes. Olyan felszólamlások, amelyekben földesurak városokba özönlő jobbágyaikat visszakövetelik, a XIV. században gyakoriak. Természetesen ez rendszerint akkor történik, ha a jobbágy földesurával szemben kötelezettségének nem tett eleget.

1343-ban a Szentgyörgyiek követelik Pozsony városától oda bevándorolt jobbágyaikat és névszerint megemlítik, mint legnevezetesebbet, Perhtold szücsöt. Pereskedés után abban állapodnak meg, hogy a pozsonyi polgárok közül egynek ki kell kérnie Szentgyörgyi Péternek, vagy az ő officialisának az engedélyét a szücs letelepedéséhez, különben az szökésnek tekintendő.

1332-ben Róbert Károly felszólítja semjéni Lengyel Jánost, hogy a tőle engedéllyel eltávozott Bene és fiai fölött, akik most már nem az ő jobbágjai, hanem Szatmár városának a hospesei, az ítélezést a városnak engedje át.

1380-ban Kállay Ubul nevében Garai Miklós nádor felszólítja Jánosfia Istvánt, aki most Patakin hospes, de azelőtt a nevezett úr jobbágya volt és kötelességének vele szemben nem tett eleget, ökrökkel, lovakkal és 40 forinttal adósa maradt, hogy egy meghatározott terminuson jelenjen meg előtte, 1398-ban pedig ugyancsak Kállay Ubul Szabolcs megye magistratusa útján megállapítja, hogy Hensel Péter, aki jelenleg kassai polgár, azelőtt az ő kállói jobbágya volt, magát jogtalanul vonta el kötelezettségei elől és terragium megfizetése nélkül távozott. 1402-ben pedig Kállay Lökös fia, Miklós, György nevű jobbágynak hagyatékát követeli, aki kassai hospessé lett.

Azt is láthatjuk, hogy a XIV. században a városi polgárság közt egyes urak népei és jobbágjai élnek, anélkül, hogy ez nagyobb zavarokat okozna. Így például Lökös nádor egy 1394-i oklevelének külső oldalán ezt láthatjuk: „Contra iudicium iuratos ac universos cives de Lamperthazaya nec non populos et jobagiones Rodolphi de Mochola in eodem residentibus”.

Mindezzel azt szerettük volna bebizonyítani, hogy a XIV. században megalkult hospes-osztály, képezze az bár a városi lakosság igen számottevő rétegét, vagy legyen ez a földesúri birtokokon, falvakban élő elem, egy, a jobbágyosztályhoz igen közelálló, attól csak egyes kiváltságai által eltérő társadalmi osztály. Ennek eredete pedig — eltekintve, mint ezt többször hangsúlyoztuk, a Szepesség és Erdély szinte egyöntetűen külföldi eredetű lakosságától — részben ugyan mindenesetre idegen bevándorlókból keresendő, nagy tömegben azonban, véleményünk szerint, a felszabadult szolganépekből alakult és a fejlődés továbbmenetében a már létrejött jobbágyosztály közül beszivárgás útján növekedett.

Arra a kérdésre tehát, amelyet először vetettünk fel, hogy milyen kapcsolatban állnak az előző fejezetben tárgyalt servusok, akikben legrégibb iparososztályunk magva keresendő, a XIII. és XIV. században megalakult városok hospes lakosságához, úgy hisszük, az elmondottakban sikerült választ adnunk. Ezzel pedig válaszolni szerettünk volna arra az általánosan elfogadott és a kutatások alapját képező teoriára, amely legrégibb iparosainkat kizárólag a külföldről bevándorolt hospesek sorában keresi. Legrégibb iparosaink ugyanis ezek szerint nagyrészt a XIII. század társadalmi forradalma következtében felszabadult szolgálóosztályból kerültek ki, úgy, hogy ezek vagy eredeti szolgálati helyükön, vagy pedig vándorolva, hospessé változtak. Természetes azonban, hogy a hospesek között idegen telepések is nagy számban fordultak elő és így iparosaink egy része ezek között keresendő.

Erős és egységes iparososztály természetesen csak a városokban tudott kifejlődni, ahol a gazdasági lehetőségek megvoltak.

A következőkben tehát a városokban élő iparososztály XIII. és XIV. századi gazdasági helyzetével kell foglalkoznunk, azoknak a gazdasági tényezőknek az érvényesülésével, amely ennek az iparososztálynak céhekbe való tömörülését idézte elő.

II. A kialakult iparososztály

(Céhkialakulás kezdetei)

Az előbbieken rámutattunk arra, hogy a magyar városok hospeslakossága csak részben idegen eredetű, részben azonban felszabadult elemekből rekrutálódott.

A hospes mellett — mint általánosan ismeretes — teljesen azonos értelmezésben alkalmazzák a „civis” elnevezést városi lakosságunkra.

A civis kérdésével tudósaink jóval többet foglalkoztak, mint a hospesével és Tagányi és Hóman világos fejtegetései élesen állítják eléink ennek a társadalmi osztálynak, illetve az elnevezésnek évszázadonkénti változását. Hóman szerint a hospesek mellett „a várak birtokain szolgálatra kötelezett földműves és iparos várnépek osztálya” képezi a városi lakosság zömét, máshol megint kifejti, hogy a várnépek süllyedése és ismét való emelkedése okozza az eltéréseket a „civis” társadalmi osztályának értelmezésében. Úgy Hóman, mint sokkal régebben Szalay, a *függő* várnépi községekben látja a magyar városok kezdetét.

Ismételten hangsúlyoznunk kell azt, hogy a városok keletkezésének problémája nem képezi és nem képezheti fejtegetéseink tárgyát. Csak azt akarjuk leszögezni, hogy a legrégibb városok lakossága, amelynek körében szükségszerűleg nagyobb iparosrétegnek kell lennie, nagy tömegében függésből felszabadult társadalmi osztály.

Távol áll tőlünk, hogy ezzel a megállapítással a régi német „hofrechtliche Theorie” híveivé szegődjünk. A hofrechtliche Theorie a *lezárt* nagybirtokokon *fokozatosan* felszabaduló népségben látja a városi lakosság és ezzel a szabad iparososztály őseit. Mi azonban a különleges magyar viszonyok vizsgálatánál arra a megállapításra jutottunk, hogy nálunk a szabad iparososztály kialakulását társadalmi folyamatnak kellett megelőznie.

Ez a kétirányú társadalmi folyamat az, amely egyrészt a szolgálóosztály egy rétegének „hospes”-sé, másrészt a várnép (civis) városi polgárrá (civis) válásában kulminál. Ehhez mint harmadik kevésbé jelentékeny tényező járul a nagybirtokok népeinek helyszínen való emelkedése.

Erre a legutóbbi folyamatra legjellemzőbb példák: Esztergom, Győr és Pozsony helyzete.

A XIII. századi Esztergomban mint közismert két város állt egymás mellett. A királyi város lakossága az előbbieken vázolt módon jött létre, míg a káptalani város lakói a káptalannak nagyrészt a helyszínen felszabaduló, emelkedő népei. A XIII. század végén a káptalani város mint teljesen egyenrangú ellenfél áll a királyi várossal szemben. Ez utóbbinak lakosai: a királyi hospesek, nem akarnak a káptalan hospesei is lenni. A káptalan által rájuk kirótt vámok stb. úgyszólván többlétszolgáltatást jelentenek a káptalan népeivel szemben. Az 1288-i híres vásárvámszabályzat ugyanis kimondja, hogy minden Esztergomban lakó iparos és kereskedő a káptalannak adózni tartozik. (Ezt az adózást pedig kizárólag földesúri adónak lehet tekinteni.) Az iparosok heti 1/2, a kereskedők heti egy frisaticussal, a pékek heti egy kenyérrel adóznak. Az iparosok, a vargák kivételével, úgy látszik, ez időben még nem kereskedők, mert a vargák adótételét külön említik fel a kereskedőké és az iparosoké közt is.

A mészárosok is a 1/2 frisaticuson kívül — mert hisz kereskedők — 1/2 ökörbőrrel tartoznak minden levágott ökör után.

Vessünk egy pillantást az esztergomi káptalan *ermen*-i jobbágynak adott kiváltságlevelére és látjuk, hogy pl. az itt engedélyezett két mészárszékből szintén csak heti két dénár értékű húst követelnek. Egyéb adózásuk tulajdonképpen nincs, csak lehetőség és tehetségük szerint tartoznak évente kétszer ajándékot adni.

Az esztergomi királyi hospesek tehát a kétfelé való függőviszony ellen lázadnak és tagadják meg az adózás fizetését. Hogy ehhez mennyiben járult még a konkurenciától való félelem, arra később igyekszünk rámutatni.

Esztergomban tehát a különböző eredetű iparosok összeolvadása, mint különböző eredetű lakosság összeolvadása is igen nehezen jött létre.

A teljes összeolvadásnak legjellemzőbb példája Győr városa. Erre vonatkozólag elegendő, ha egy pillantást vetünk Győr városának 1271-i kiváltságlevelére, amelyben a győri püspök és káptalan népeit a győri hospesekkel együtt privilegizálja. Bár ez a kiváltságlevél kiemeli, hogy ezentúl is kötelesek a káptalannak „census”-t szolgáltatni és bár Villányi is hangoztatja különállásukat. mégsem állhatott fenn köztük olyan éles ellentét, mint Esztergomban. Ennek oka, véleményünk szerint, abban rejlik, hogy a káptalan nem gyakorolt olyan erős nyomást a királyi hospesekre, mint Esztergomban. A földesúri népek helyszínen való emelkedésére különben jellemző példa a garamszentbenedeki apátság népeinek 1217-i kiváltságlevelé.

Eszerint a kiváltságlevél szerint a garamszentbenedeki apátság népei teljesen a városi hospesekéhez hasonló kiváltságokat nyernek el.

Nem akarunk most példát példára halmozni annak bizonyítására, hogy a hospessé, illetve civissé váláson kívül a földesúri szolgálónépek a helyszínen is emelkedésre, mondjuk felszabadulásra képesek voltak.

Mindezzel csupán arra a tényre akartunk ismételten rámutatni, hogy első városaink lakossága és így a köztük levő iparosok is egy társadalmi folyamat befejezésénél állnak. Ez a társadalmi folyamat pedig a függésből való — helyenként csak részleges — felszabadulás volt.

A városi iparososztálynak ez az eredete megindokolja, hogy az iparosok még a teljes függetlenség felső fokát nem érték el.

Emellett azonban a feudalitás a középkori iparra még más béklyókat is rak. A középkor ipara már eleve függővé válik abban a pillanatban, amikor földre van szüksége. Pl. a szabó, a varga, a kovács iparát saját lakásában űzi, amely után csak a földesúri és egyéb adók megfizetésére köteles, amint fentebb kifejtettük. A molnárnak azonban egy bizonyos, víz mentén levő földdarabra van szüksége, ahol malmát megépíthesse, a mészárosnak pedig egy tetszés szerinti földdarabra — de mégis jelentősebb területre —, ahol az ökröket stb. levághassa. Ez a két ipar tehát egy különleges függőhelyzetbe kerül. A molnár és a mészáros tulajdonképpen sohasem független ember. Bérelője mindig egy bizonyos területnek, amely a földesúr tulajdona, amelyet a földesúr eladhat, elajándékozhat és akkor — vele ajándékozta a molnárt és mészáros is. Nem lehet ezt a viszonyt ugyanis szabad bérletnek minősíteni (eszerint a jobbágy is csak szabad bérelő), mert hiszen életexistenciájának megszüntetését jelentette a mészárosra stb. nézve ennek a bérleti viszonnak a megszüntetése.

Az egész viszonyunk is teljesen más a jellege, mint a szabad bérletnek.

Egyes oklevelek kifejezetten „molendinatos condicionarii”-ról beszélnek és nem lehet szabad bérletnek tekinteni azt a jogviszonyt, mely csak egyoldalúlag szüntethető meg, ahol a bérelőnek sem reménye, sem lehetősége nincs, hogy a bérlet tárgya valaha is az övé legyen. Ez a jogviszony a *földesúr* és a

szolga (jobbágy) viszonya, amint azt egyes okleveleink kifejezetten hangsúlyozzák.

A molnár, aki saját költségén építi fel a malom épületét, ennek nemcsak hogy nem birtokosa, hanem az után hatalmas évi (rendszerint természetbeni) szolgáltatással tartozik és legfeljebb az építés évére nyerhet némi felmentést. Ezzel szemben köteles a malom jókarbantartásáról gondoskodni, mert különben hatalmas bírságok terhelik.

A fejlődésnek már sokkal magasabb fokát jelenti, hogy a molnár a malom *harmadrészenek* tulajdonosává válik, különösen amikor arról hallunk, hogy ez már általánosan elismert szokássá változott.

A mészárszékek (tulajdonképpen húsvágóhelyek) szintén a földesúr tulajdonát képezik, szintén eladhatók és eladományozhatók. Legritkább és csak a későbbi időkben előforduló eset az, hogy a mészáros a mészárszéknek is tulajdonosa lett volna.

Számtalan olyan esettel találkozunk, mikor a földesurak eladják a mészárosok mészárszékeit (*macella carnificum*).

Jellemző az a per is, amely György óbudai mészáros hagyatéka körül lefolyt. 1373-ban György óbudai mészáros úgy végrendelkezett, hogy halála esetén *háza* és telke nejére, Katalinra, majd ennek esetleges halála esetére az óbudai apácákra szálljon. Egyáltalán nem tesz említést azonban mészárszékéről, mely, úgy látszik, természetsszerűleg az óbudai apácákra szállott vissza. Egy 1412-i oklevélben azonban arról hallunk, hogy Katalin asszony férje halála után elfoglalta a *mészárszéket* is, amelyet az apácák visszaköveteltek tőle. Azoknak a változó viszonyoknak a következtében, amelyekre már az előbb is rámutattunk, első fokon meg is nyerte Katalin a pert, ebbe azonban az apácák nem tudtak belenyugodni, úgyhogy fellebbezés következtében Katalint az országbíró elé idézik. A per további lefolyásáról nincsen tudomásunk, azonban ebből is látszik, hogy még a XV. század elején is vitás kérdés, hogy a mészáros ura-e saját mészárszékének.

A mészárosok tehát a gazdasági függésnek egy meglehetősen alacsony fokán állnak még a XIV. század folyamán is. Az, hogy mint rá fogunk mutatni, az első magyar céhképződmények az ő körükben jönnek létre, igazolni látszik azt az állításunkat, hogy a magyar céhek, melyeknek tagjai nagy részben éppen felszabadult (vagy gazdaságilag nem is teljesen független) egyének, mint testület is a többséggel szemben némileg függő viszonyban állnak.

A XIV. században a városokban élő iparososztály, mely tehát társadalmi és jogi függésének állapotát elhagyta, gazdaságilag még meglehetősen gyenge.

Gyengesége pedig éppen két tényezővel szemben mutatkozik. A földesúrral és a konkurenciával való harcában. Mindkét esetben harca bátrabb és eredményesebb lesz, ha nem mint egyén, hanem mint testület lép fel. A középkor általánosan ismert és sokszor megtárgyalt világfelfogása is természetsszerűleg a testületi szemlének kedvez. Iparososztály, mint egységes társadalmi osztály nem szerepel, de szerepelni kezdenek az *egyforma ipart űzők* testületei, a céhek.

Az, hogy az egyforma ipart űzők tömörülnek céhekbe, ismét a középkor gazdasági viszonyaihoz függ össze. Az egyforma iparosok, mint általánosan ismeretes, egy utcában laknak. Ezek az egy utcában lakó iparosok pedig úgy a külső konkurencia, mint a földesurakkal szemben jobban védekezhetnek, ha egy egységes testületet alkotnak.

Az első céhszerű képződmények, amelyekkel a magyaroklakta városokban találkozunk:

az esztergomi pénzverők,
 az esztergomi mészárosok,
 az óbudai mészárosok és
 a pesti hajósok.

Szándékosan mellőzünk itt minden olyan céhet, amely a Felvidéken és Erdélyben jött létre. Mint ahogyan a bevezetésben megemlítettük, az idegen hospesek és a körükben létrejött céhalakulatok külön lapra tartoznak és egy külön értekezés tárgyát képezik.

Az esztergomi pénzverők céhével, „villa”-jával a XIII. század folyamán többször találkozunk. Úgy látszik, a korai magyar céheknél gyakori ez a román mintára faluszerű testületekbe való egyesülés. A francia korai céhek is a „commune”-ök mintájára alakultak meg. Ezekről a pénzverőkről azonban semmi közvetlenebb tudomásunk nincs. Tudjuk róluk, hogy bírójuk és esküdtjeik vannak, de nem ismerjük harcaikat. Ezek a pénzverők különben is a többi ipartól teljesen eltérő módon fejlődtek. Ezeknek nem kellett a konkurenciától tartaniok és úgy látszik, a felsőbbbséggel szemben sem folytattak komolyabb harcokat.

Az esztergomi mészárosok helyzete már teljesen más. Azokban a harcokban, amelyeket az esztergomi királyi hospesek az esztergomi egyház népei ellen folytatnak, többízben találunk olyan példákra, hogy az egyház „mészárosait” megverték.

Úgy látszik tehát, hogy az egyházi népek közt levő mészárosok konkurenciája és az egyháznak ügyeikbe való beavatkozás ellen a mészárosok szervezkedtek.

1294-ben, az első nagy harc befejezése után ugyanis testületileg tagadják meg az egyháznak az eddig kötelezett fél ökörbőr beszolgáltatását. Erre az érsek az esztergomi mészárosokat (számszerint 15-öt) egyházi átokkal sújtja.

Az esztergomi mészárosok első példái annak a harcnak, amelyet a gazdaságilag megerősödött, testületbe csoportosult iparososztály a földesúri hatalom ellen folytat.

Az, hogy nem saját földesuraik ellen folytatják ezt a harcot, nem jelent semmit. Az esztergomi érsekség földesúri jogokat akar gyakorolni és ez ellen láznak fel a mészárosok. Amikor ezek a mészárosok az érsek népei közül származó mészárosokat támadnak meg és vernek el, ebben mindenesetre közrejátsszik a gazdasági konkurenciától való félelem.

Amíg azonban az eddig tárgyalt oklevelek a XIII. századi céhek fejlődésének igen alacsony fokát mutatják, addig a magyarországi céhkialakulás korai periódusára jellemző dokumentummal szolgál az az oklevél, amelyet Trentel János tárnokmester és pozsegai comes bocsát ki az óbudai apácák kérelmére. Ebben az oklevélben az apácák kérésére megerősítik Erzsébet anyakirályné 1369-i oklevelét. Ez az oklevél, amelyet szükségesnek tartottunk lentebb teljes szövegében közölni, az óbudai mészárszékkal rendelkező mészárosmesterek kiváltságlevele.

Erzsébet királyné privilegizálja őket, hogy a szokásos vásárnapon kívül csak nekik legyen joguk húst árulni. Kötelesek azonban az említett mészárosmesterek a királynénak évente 3, budai várispánjának pedig évente 1 mázsza faggyút szolgáltatni.

A megerősítő levél már most — mint említettük — az óbudai apácák kérésére jön létre. Hogyan kerülnek azonban az óbudai apácák Erzsébet anyakirályné

és az óbudai mészárosmesterek közé? Választ ad erre a többször idézett megerősítő levél. A királyné végrendeletében az évi 3 mázsa faggyú szolgáltatását az óbudai apácákra hagyományozta. Később azonban ezt a szolgáltatást be akarták szüntetni, és ezért kérik az apácák a kiváltságlevél megerősítését. Miután Trentel János előtt *Buda város* bírása és esküdt polgárai megerősítették, hogy az apácák kérése jogos, kiadja az oklevél hitelesítését. Úgy látszik azonban, hogy az egész XV. századon át tovább folyt a vita, mert 1493-ban ismét megerősítették az oklevelet.

Ennek az oklevélnek rendkívül fontossága van a régi *magyar* céhek helyzetére vonatkozólag.

Eltérőleg az ismert céhoklevelektől — melyek, ismételten hangsúlyozzuk, majdnem kizárólag a territoriumok városaiban jöttek létre — ezt a kiváltságlevelet nem a város, vagy valamely szabad hatóság, hanem a *királyné*, tehát egy földesúr adja. A céh, mint nem teljesen szabad testület áll előttünk. A királynénak jelentős évi szolgáltatással tartozik és arra, hogy a királyné ezt mint földesúr, mint magánember nyerte el, bizonyíték az óbudai apácák kövelelése. A királyné végrendeletében átörökíti az óbudai mészárosmesterek szolgáltatását, és ezt még maguk a mesterek sem tagadhatják le. Az idők folyamán szeretnének ez alól a terhes kötelezettség alól menekülni, de nem lehet: a királynét mint földesurat az óbudai apácák kolostora váltotta fel. Ezek az óbudai mészárosok, kik mindannyian mészárszékkal rendelkeznek, — tehát az ipari feudalitás kötelékéből már felszabadították magukat, még bizonyos — bár laza — függésben állnak régi urukkal és ennek örökösével szemben.

Ugyanerre a laza függő viszonyra mutat a pesti hajósok céhének története.

A hajóscéhek a külföldön sem ismeretlen alakulatok. Itt legelőbb a párizsi „vízi kereskedők” céhére kell gondolnunk, melynek eredetét egyesek szerint egészen a római időkből származó hajós-collegiumra vezetik vissza. Ha ezt nem is fogadjuk el, tény, hogy ezek eredetileg a vizen való szállítást, később a közvetítő kereskedelmet bonyolítják le és mint ilyenek emelkednek fokról-fokra. VI. majd VII. Lajos királytól kapnak privilégiumot (1170) és a XIII. században már valóságos államot képeznek az államban, várost a városban. Ekkor nevezik őket először *hansa*-nak, a német hansa mintájára. Szervezetük a francia commune-ökére emlékeztet, élükön egy „prévôt” áll.

Távol áll tőlünk, hogy a pesti és jenői hajósok szerény kis céhét ezzel a hatalmas kereskedő-gildevel hasonlítsuk össze és mégis — sokszorosan szerény keretek közt — a céh kialakulása, fejlődése, harcai, szervezete rá emlékeztet. A magyarországi fejletlen és kezdetleges gazdasági viszonyok, a tenger hiánya stb. természetesen egészen más irányba terelik a meginduló fejlődést. Bizonyos, hogy ezek a hajósok is a vizen való szállítás mellett valamelyes közvetítő kereskedelmet bonyolítanak le. Ennek a mértéke azonban nem állapítható meg.

Amikor a XIII. század közepén először lép elénk, úgy látszik, már teljesen kialakult szervezete van, még pedig — hasonlóan az esztergomi pénzverőkéhez — egy városszerű testület ez, melynek élén bíró („villicus”) áll. Ezt a villicust később — csakúgy mint a városbíró — hol „rector”-nak, hol „iudex”-nak nevezik.

Ez a testületi forma és egyebek élesen választják el a hajósok céhét a többi — ezen munka keretében nem tárgyalandó — német eredetű céhektől, egyébként a hajósok csak olyan erősen küzdenek teljes gazdasági függetlenségük eléréseért, mint az előbb ismertetett iparosok. A budai káptalan az, amellyel függő viszonyban állnak és 1268-i első szereplésük is jövedelmüknek

a káptalan által követelt harmadrésze körül zajlik le. A káptalan azt állítja, hogy a sónak és egyéb áruknak a vámja, amelyeket a hajósok szállítottak (tributum seu *nautum*-nak említi egy 1285-i oklevél) valamikor teljes egészében a káptalannak volt fizetendő, a hajósok teljesen maguknak tartják meg és még háromnegyed részét sem akarják beszolgáltatni, melyet pedig „beláthatatlan idő óta” fizettek. A hajósok erre, úgy látszik, kötelezik magukat, de már 1285-ben ismét perben állnak a káptalannal és újra a teljes harmadrész beszolgáltatására köteleztetnek. Ezt az oklevelet 1287-ben Kun László megismétli, kötelezi a hajósokat a vám megfizetésére.

1326-ban hallunk ismét a hajósokról és itt, hol „iudex”-ük képviseli őket, már nyilvánvalóan mint kereskedőgild lépnek fel. Egyezséget kötöttek — eszerint az oklevél szerint — a káptalannal, hogy minden nagy, bármivel terhelt (rudas vagy mázsa) szekér után 4 királyi dénárt, vassal, rézzel vagy ólommal terhelt kis szekér után pedig 1 dénárt fizetnek. Ugyancsak 1 dénárt fizetnek 2 üres, vagy egy halas szekérért és egy állatokkal félig terheltért. Ha a szekér állatokkal egészen meg van rakva, 2 dénárt fizet; 1 tunella bor (ha nem *saját használatra*) 1 dénárt, stb. Az a tény, hogy az egyezséget a *hajósokkal* kötik, hogy ezek vállalják úgyszólván a rizikót, azt hisszük, eléggé nyilvánvalóvá teszi, hogy ezek a szállításon kívül bizonyos közvetítő nagykereskedést is bonyolítanak le.

Ez az egyezés, amely az Anjouknak a kereskedelmet előmozdító törekvéseivel függ össze, nem tisztázta a pesti hajósok helyzetét. Már III. Endrének egy évnélküli oklevelében is hallunk arról, hogy a budai káptalanon kívül a nyulakszigeti apácák is igényt tartanak a vám egyharmadára. 1375-ben pedig — mintha az 1326-i egyezés nem is létezne — a budai káptalan és a nyulakszigeti apácák megegyeznek: az apácák lemondanak igényeikről.

1392-ben viszont Zsigmond király megújítja a Róbert Károly-féle egyezséget és a hajósokat ennek értelmében kötelezi fizetésre.

Azt látjuk tehát, hogy az egész XIV. század folyamán a földesúri hatalom az, amely szabad fejlődésében gátolja ezt az első nagyszabású kereskedőcéhünket. Igen érdekes már most, hogy miképpen lép fel a földesúr helyére a város. Kovachich formulagyűjteményében közli Pest városának a hajósok céhével 1466-ban kötött egyezségét.

Ebben az egyezésben kötelezik magukat a hajósok, hogy minden 13 köből akár idegenből hozott, akár helybeli bor után a városnak „Sanzthewr” címén 1 forint vámot fizetnek. (13 köből talán egyenlő ezidőben 1 tunellával, lásd a Róbert Károly-féle egyezményt.) Kivételt csupán az a bor képez, amelyet saját használatukra, vagy a céh használatára fordítanak.

Ez a várossal kötött egyezmény több tekintetben igen tanulságos. 1. Meglátjuk ebből, hogy a hajósok céhe a XV. században már nyilván kereskedelemmel — még pedig, úgy látszik, nagybárá borkereskedelemmel foglalkozott, 2. hogy a várossal szemben különálló helyet foglal el.

*

Az elmondottakkal — úgy véljük — sikerült bebizonyítanunk azt, hogy a magyar céhek nem kizárólagosan a német „import” termékei. Ha ugyanis a városi lakosság fejlődését tárgyaló megállapításokat elfogadtuk, az ezek körében létrejött korai céheknek a felsőbbség ellen folytatott harcai még inkább meg kell hogy győzzenek bennünket arról, hogy a magyar céhek kialakulását egy külföldi teória kaptafájára sem húzhatjuk.

A Szepesség és Erdély céhei ismét más lapra tartoznak; az előbbieken tárgyalt társadalmi fejlődés természetesen ezeknek létrejöttét nem befolyásolja. A német telepesek körében a hazájukból embrióban magukkal hozott céhrendszer a külfölditől eltérő gazdasági tényezők hatása alatt alakult ki. Mint azonban már többször hangsúlyoztuk, ezeknek a „német“ céheknek fejlődése egy különálló értekezés tárgyát képezi.

LEDERER EMMA MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1923

Régi magyar űrmértékek. Századok, 1923. 57. évf. I.: 123—157. I. II.: 305—326. I.

1925—1926

Below, Georg von: Territorium und Stadt. (Aufsätze zur deutschen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte). Zweite, wesentlich veränderte Auflage. (München und Berlin) 1923. R. Oldenbourg. Századok, 1925—1926. 59—60. évf. 756—759.

1928

A legrégibb magyar iparososztály kialakulása. Századok, 1928. 62. évf. 492—528; 633—645. (Kluny. is. Budapest, 1928. Egyetemi ny. 51)

1931

Kraus I. B.: Scholastik, Puritanismus und Kapitalismus. Eine vergleichende dogmengeschichtliche Übergangsstudie. (München und Leipzig. 1930. Duncker und Humblot. 329. l.) Századok, 1931. 65. évf. 310—312. I.

Sechtel, Heinrich: Wirtschaftsstil des deutschen Spätmittelalters. Der Ausdruck der Lebensform in Wirtschaftsgesellschaftsaufbau und Kunst von 1350. bis 1500. München und Leipzig. 1930. Duncker und Humblot. 368 l. Századok, 1931. 65. évf. 313—315. I.

Brunner, Otto: Die Finanzen der Stadt Wien von den Anfängen bis ins 16. Jahrhundert. (1929. 462 l.); Sailer, Leopold: Die Wiener Ratsbürger des 14. Jahrhunderts (1931. 531 l.) [Studien aus dem Archiv der Stadt Wien. N. 1—2 és 3—4.] (Deutscher Verlag für Jugend und Volk Ges. m. b. H., Wien.) Századok, 1934. 65. évf. 433—438. I.

1932

A középkori pénzületek története Magyarországon (1000—1458) Bp. 1932. Kovács ny. 272 l., 1 t. La Fin du Moyen Âge (La désagrégation du monde médiéval 1285—1453.) (Peuples et Civilisations, Histoire Générale) Félix Alcan. Paris, 1931. 569 l.; Rémont, Charles et Doucet, Roger: Histoire de l'Europe en moyen âge 1270—1493. Félix Alcan. Paris, 1931. 491 l. Századok, 1932. 66. évf. 241—242. I.

1933

A legújabb gazdaságtörténeti irodalom problémái. Századok, 1933. 67. évf. 14—37. I.

1934

Bártfa város vászonszövő üzeme a XV. században A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. Károlyi Árpád közreműködésével szerkeszti Angyal Dávid igazgató. IV. évf. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Budapest, 1934. 443 l. 150—158. I.

Spangenberg, Hans: Territorialwirtschaft und Stadtwirtschaft. Ein Beitrag zur Kritik der Wirtschaftsstufe-theorie. (Beiheft 24 der Historischen Zeitschrift. München und Berlin, 1932. 148 l. Verlag R. Oldenbourg.) Századok, 1934 68. évf. 102—104. l.

1935

Egyetemes művelődéstörténet. Budapest, 1935. Káldor, Egyetemi ny. 368 l.

Sinkovics István: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. (Domanovszky S.: Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 8. sz.) Budapest, 1933. 68 l. Századok, 1935. 69. évf. 112—113. l.

1937

A korai kapitalizmus kérdéséhez (Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27. Budapest, 1937. Egyetemi ny. 726 l., 1 t.); 440—449. l.

Weber Alfred: Kulturgeschichte als Kulturosoziologie. Leiden, 1935. A. W. Sijthoff Vitgerversmaatschappij N. V. 423 l. Századok, 1937. 71. évf. 247—249. l.

1939

A zsidóság szerepe a korai kapitalizmusban. (Ararát Évkönyv. Zsidó—Magyar Almanach. Az 1939. évre. [Budapest], 1939. Pesti Izraelita Leányárva. 135 l.); 98—105. l.
Kalveram, Gertrud: Die Theorie von den Wirtschaftsstufen. (Frankfurter Wissenschaftliche Studien, H. 1. (Leipzig, 1935. H. Buske 176 l. Századok, 1939 73. évf. 104—105. l.

1940

A magyar zsidóság gazdasági jelentősége Mátyás korában. Izr. Magy. Irod. Társ. Évkönyve. Budapest, 1940. 233—245

1941

Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában. (Magyar Művelődéstörténet 4. kötet) Budapest, 1941. 215—247. l.

1943

Komoróczy György: A magyar kereskedelem története. Budapest, 1942. Magyar Szemle Társaság 80 l. (Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára 61 l.) Századok, 1943. 77. évf. 459—460. l.

1946

Nemzet és nemzeti eszme a történelemben. Szocializmus, 1946. 30. évf. 340—345. l.

1947

A magyar társadalom kialakulása a honfoglalástól 1918-ig Budapest, 1947. Népszava (Merkantil Nyomda) 186 l.

Domanovszky Sándor hetven éves. Századok, 1947. 81. évf. 355. l.

1948

Magyarország történelme. Budapest, 1948. Idegenvezetői Tanfolyam. Vörösváry soksz. 40 l. (Az Idegenvezetői Tanfolyam jegyzetei. 1948. I. Magyarország történelmének ismertetése I.)

Vezérfonal a gimnázium VII. osztálya történeti anyagához. Budapest, (1948) MINSZ, Officina Ny. 16. l.

1848 centenáriuma a francia történeti irodalomban. Századok, 1948. 82. évf. 353—363. l.

1949

Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon. Századok, 1949. 83. évf. 79—105. l.

1950

Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon Klny. Budapest, 1950. Magyar Történelmi Társulat, Egyetemi Nyomda 27 l. (A Történettudomány kérdései 3.)
Magyarország története (Lederer Emma előadása nyomán) Szeged, 1950. Egyetemi Tanulmányi Osztály (Házi soksz.) 94 l.
Bevezetés a történelem forrásaiba. I. éves. Budapest, 1950. VKN. 2. Jegyzetsoksz. 44. l. (Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarának jegyzetei)

1951

Történelem. I. éves. Kézirat gyanánt. Budapest, 1951. Tankönyvkiadó Jegyzetsokszorosító üzeme, 146 l. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának jegyzetei.
Szemelvények a középkori magyar történet forrásaiból. Kézirat gyanánt. (Társszerző: Szilágyi Lóránt) Lederer Emma: 14—15. századi oklevelek és elbeszélő források. 42 l. Bp. 1951. Tankönyvkiadó Jegyzetsokszorosító üzeme, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának jegyzetei.

1952

Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Budapest, 1952. Közoktatásügyi Kiadó, Franklin Ny. 260 l. 4 t.
A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései. Századok, 1952. 86. évf. 327—363. l.
A tatárok betörése Magyarországra és pápai szövetségeik. (Az előadást kidolgozta az MDP Központi Előadói Irodájának történelmi munkaközössége. Előadó: Lederer Emma. Vez. Andics Erzsébet) Budapest, 1952. Szikra, Franklin Ny. 39 l. (A Magyar Dolgozók Pártja Központi Előadói Irodájának előadásai 19.)
A történész-levéltáros képzés kérdései Magyarországon. Levéltári Híradó. Budapest, 1952. II. évf. jan.—márc. 32—35. l.
Történelem. I. éves. Kézirat. Budapest, 1952. Közoktatásügyi Jegyzetellátó Vállalat 49 l. A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának jegyzetei.
Magyar történelem. Kézirat. Budapest, 1952. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat 259 l. Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kar.
Úlaha cirkevi v Uhorsku za Arpadovcov. Kapitoly z uhorských dejín, Bratislava, 1952. Nakladateľstvo Slovenskej Akademie Vied a Umení 31—64. l.

1953

Tatarszkoe nasesztvie na Vengriju v szovjazi sz mezdunarodnūmi szobütijami epohū. (Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae) Tom. 2. 1—2. fasc. 1—45. l. Klny. is Budapest; 1953. Akadémiai ny.
Magyar történelem 1320-ig Budapest, (1953. ?) Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat 259 l. Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kar.
Magyar történelem. (A XIII. század végéig.) Budapest, 1953. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat 191 l., Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kar (Lederer Emma—Székely György—Spira György: Magyar történelem nem történelem szakosok részére)
A magyar történet 1526-ig c. előadás programja. A tudományegyetem történelem szaka részére. Budapest, 1953. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 13 l.

1954

A korábbi középkorra vonatkozó magyar polgári történetírás bírálata (Szabó Dezső és Elekes Lajos hozzászólásával) A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei V. kötet. 1—4. szám, 101—133. l.) Klny. is: Budapest, 1954. Akadémiai Kiadó 101—133. l.
Počiatky priemyselného kapitalizmu v Uhorsku (Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon) (Prelož. A. Paulinyi) Bratislava 1954. Nakladateľstvo Slovenskej Akademie Vied a Umení 252. l. 5 t.

A magyar történet 1526-ig c. tárgy programja. A tudományegyetemek magyar-történelem szakosok részére. (Kézirat) Budapest, 1954. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 13 l.
Magyarországtörténete I. köt. 1. rész 1526-ig (Társszerzők: Elekes Lajos, Székely György) Budapest, 1954. Akadémiai Kiadó soksz. (Egyetemi tankönyv) 191, 157, 314 l. 3 t.

1955

Historiográfiánk történetibb vizsgálatáért Századok, 1955. 89. évf. 103—106. l.
Domanovszky Sándor (1877—1955) Századok, 1955. 89. évf. 522—523. l.
Magyar történelem 1320-ig. II. éves nappali és levelező hallgatók részére. Kézirat. Budapest, 1955. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 138 l. Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kar
Magyar történelem. (895-ig?) Budapest, (1955?) Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 62 l. Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kar
Bevezetés a történettudományba. Budapest, 1955. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 167 l. Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kar
A magyar középkorral foglalkozó marxista történeti irodalom a felszabadulás után
Írták: a Középkori Magyar Történeti Tanszék munkatársai. Összeállította: Lederer Emma.
 (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve) 1955. 339—358. l.

1956

Magyar történelem (895-ig) Utánn nyomás. Budapest, 1956. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 62 l. Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kar
Bevezetés a történettudományba. Budapest, 1956. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 163 l. Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kar

1957

Bevezetés a történettudományba Budapest, 1957. Felsőoktatási Jegyzetellátó és Soksz. Vállalat kiad. 167 l. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
Magyarország története I. Magyarország középkori története a honfoglalástól 1790-ig (Társszerzők: Elekes Lajos, Székely György)
Magyarország története a korai és a virágzó feudalizmus korszakában (A honfoglalástól 1526-ig) (Bev. Elekes Lajos. A kép- és térképmelléleteket tervezte és összeállította Györffy György). Egyetemi tankönyv. Budapest, 1957. Tankönyvkiadó, Egyetemi ny. 359 l.

1958

Bevezetés a történettudományba. Kézirat Budapest, 1958. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 143 l., Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

1959

A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest, 1959. Akadémiai Kiadó, Akadémiai ny. 208 l.

1960

La structure de la société hongroise du début du moyen âge. Études Historiques. (Comité de red' Győző Ember—Elemér Mályusz, etc.) Publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Vol. 1—2. Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. Vol. 1. 195—217. l.
 Kiny is: Budapest, Akadémiai Kiadó, 23 l. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 45.)
Struktúra uhorskej spoločnosti v rannom stredoveku. Historický Časopis 1960. 8. rok, N° 4. 509—525. l.
A történettudomány tárgya, módszere. A segéd- és rokontudományok elemei. Budapest, (1960?) Tankönyvkiadó, 143 l. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

1961

Vengerszko-russzkie otnosenija i tatáro-mongol'szkoe nasesztvie. Mezsdunarodnue szvjazi Rosszii do XVII v. Szbornik sztatej. Red. A. A. Zimin, V. T. Pasuto. Moszkva, 1961. Akadémia Nauk. 181—262. l.

- Bevezetés a történettudományba.* Utánnyomás. Budapest, 1961. Tankönyvkiadó, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat soksz. 143 l., Állami Pedagógiai Főiskola.
- Szegedi Akadémiai Napok.* (Zárszó Mére Gyula előadásához) Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei, Budapest, 1961. XI. kötet. 1—3. füzet. 184—186. l.
- Magyarország története.* (Egyetemi tankönyv 1.) (Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete)
Magyarország története az őskortól 1526-ig. (Társszerzők: Elekes Lajos, Székely György) (Képszerk.: Györffy György, a kronológiai táblát készítette Benczédi László) Budapest, 1961. Tankönyvkiadó, Kossuth ny. 458. l. 16 t., 10 térkép.

1962

- Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban.* Századok, 1962. 96. évf. 440—469. l.
 Klny. is: Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó, 440—469. l.

1963

- A magyarországi polgári történettudomány története (1945-ig).* Budapest, 1963. Tankönyvkiadó, 132 l. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

1964

- Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához* (Egyetemi segédkönyv) Szerk.: *Lederer Emma:* 1. rész 1000-tól 1526-ig (Összeállította, jegyz.: Bertényi Iván, Bolla Ilona, stb.) Budapest, 1964. Tankönyvkiadó, Franklin ny. 394. l.

1965

- Traditionen und Kontinuität in der heutigen deutschen Zeitgeschichte und politischen Wissenschaft*
 Nouvelles Études Historiques 1965, publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. [I—II. vol.] (Red. D. Csáthi—L. Katus—A. Rozsnyói) Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó vol. II.: 427—461. l. Klny. is: Budapest, 1965. Akadémiai Ny. 33 l.
- Magyarország története.* (Egyetemi tankönyv. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete)
Az őskortól 1526-ig. (Társszerzők: Elekes Lajos, Székely György) 2. kiadás. Budapest, 1965. Tankönyvkiadó, Pécsi Szikra ny. 460 l. 16 t.

1966

- A történettudomány tárgya, módszere. A segéttudományok elemei.* Budapest, 1966. Tankönyvkiadó 118 l. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

1967

- Vengerszkaja isztoriografija epohü dualizma (1867—1918).* (Glava X.) Isztoriografija novogo vremeni sztran Evropü i Ameriki, Moszkva, 1967. Universzitet. 556—564. l.

1968

- Vengerszkaja isztoriografija (1918—1945).* (Glava X.) Isztoriografija novoj i novejszej isztorii sztran Evropü i Ameriki. Moszkva, 1968. Universzitet. 188—194. l.
- A történelem tudományossága.* (Egyes történelmi irányzatok bírálata.) Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó, Akadémiai ny. 99 l. (Társadalomtudományi Kismonográfiák 5.)

1969

- A magyar polgári történetírás rövid története.* Budapest, 1969. Kossuth Kiadó, Zrinyi ny. 197 l.
 Bibliográfia: 187—193. l.

1970

Feudalismus as a structure and form of society. Études historiques, 1970. publiées à l'occasion du XIIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale, des Historiens Hongrois. Red. E. Niederhauser—Á. Rozsnyói—J. Szűcs) [I—II. vol.] Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó. Vol. I. 183—202. l. Klny. is: Budapest, 1970. Akadémiai Ny. Vol. I. 183—202. l. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 68.)

1971

A történelem tárgya, módszere, a segéd- és rokontudományok elemei. Budapest, 1971. Tankönyvkiadó 132 l. Bölcsészettudományi Karok

1975

Die Geschichtsauffassung der bürgerlichen Radikalen; die historischen Schriften von Pál Szende. Études historiques Hongroises 1975. publiées à l'occasion du XIVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. (Red.: E. Pamlényi) Vol. I—II. Budapest, 1975. Akadémiai Kiadó Vol. II. 239—273. l. Klny. is.: Budapest, 1975. Akadémiai ny. 37 l. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 117.)

Összeállította: Soós István

РЕЗЮМЕ

Мария Ормош:

О французской интервенции на Украине и её влиянии в Центральной Европе. Октябрь 1918 г. — апрель 1919 г.

Эта статья возникла в течении большей работы, направленной на исследование политики Франции в Центральной Европе; её основные источники основываются почти исключительно на материалах французского военного архива. Автор статьи не рассматривает методически антисоветскую интервенцию в Южной России; она приводит данные и среди этих несколько таких, которые по важным вопросам могут послужить новым исходным пунктом исследований.

Автор исследует в первую очередь два круга вопросов. Первый — это взаимосвязь перемирий и французского плана интервенции. В этом круге автор поднимает возможность, что могла существовать связь между тем фактом, что маршал Фош отказался от предложения требования безусловной капитуляции Германии уже 8-го октября и планом интервенции, выработанным французским генштабом в первой половине октября. А в случае перемирия, заключённого с Австро—Венгерской Монархией (точнее говоря подписанной венгерским правительством военной конвенции) автор доказывает, что в обеспечении прохода французских войск через территорию Монархии и пользования железной дорогой, также как и — в связи тем — оккупации стратегических пунктов играл большую роль и военный план интервенции в принципе уже принятый в конце октября. (Автор не останавливается на остальных причинах этих требований.) В заднем плане обоих соотношений стоял по всей вероятности тот замысел, что они будут транспортировать войска в целях интервенции из западного фронта в Украину.

Изученный, в статье другим кругом вопросов является влияние интервенции, произведённое на французские замыслы относительно Центральной Европе. Общее установление автора сводится к следующему: интервенция в Южной России оторвала приблизительно половину представленных в зоне французских военных сил; но это положение имело то последствие, что французские руководящие круги не могли обеспечить предполагаемую оккупацию центрально-европейских пунктов опасности (Банат, Трансильвания, Тэшен, и т. д.), даже важнейших стратегических пунктов (Вена, Будапешт). Этот факт имел далеко идущие последствия относительно методу последующего урегулирования; но самое важное последствие состояло в том, что мысль «французской Центральной Европы» уже в это время унесло своё первое, и может быть решительное поражение.

В последнем вопросе, то есть в круге вопроса влияния произведённого на Центральную Европу, автор — подобно многим другим историкам — подчёркивает важность роли, приказанной французским правительством в интервенции Польше и Румынии. Но в связи последней (то есть Румынией) автор считает чрезмерной концепцию, по которой приделение Трансильвании Румынии объясняется исключительно или в первую очередь интересами интервенции. Автор, по её данным считает доказанным, что для французских господствующих групп было довольно важно захватывание политического и экономического влияния гегемонии в Румынии, чтобы — и если они ограничивали обещания из 1916 г. — не считать и не спорной, и не оспоримой даже на переходное время передачу Трансильвании. В секретном договоре 1916 г. ограничение предназначенных территорий выразилось в предложении перемирия французского генштаба 15-го октября 1918 г., которое основалось на принципе, что перемирие на каждом участке фронта, таким образом и на восточном участке фронта после того, что Румыния опять же вступила в войну, создаёт демаркационную линию такого же характера, в основном уже считающуюся дефинитивной, какая была осуществлена в действительности на итальянско—австрийском фронте. Это ограничение выразилось в том, что на месте линии 1916 г. городов Сегед—Дебрецен—Вашарошмён была назначена линия городов Темешвар—(Timișoara) — Надъварад (Oradea) — Надъбана (Baiu Mare). Интересы интервенции в дальнейшем преобразовали восточную границу Венгрии в пользу Румынии в треугольнике городов Надъварад (Oradea) — Надъбана (Baiu Mare)

— Сатмарнемети (Satu Mare). Цель этой новой и в этом случае окончательной коррекции можно назначить параллельно с обеспечением «тыла» Румынии в том, что Франция хотела обеспечить связь между Восточной Галицией (Лемберг, Львов) и Румынией с помощью железнодорожной сети этой территории.

Магда Адам:

Дунайская конфедерация или Малая Антанта

Автор статьи изучает возникновение Малой Антанты, обстоятельства её зарождения на основе архивных документов французского, итальянского, венгерского и чехословацкого Министерств иностранных дел. Автор ищет ответа на тот вопрос, необходимо было ли её образование или имелась ли и другая альтернатива? Какие международные и местные факторы способствовали её зарождению? Это целевая установка сделала необходимым чтобы автор подвергал подробному изучению дунайскую политику Франции и дунайские конфедератские стремления Палеолога, связанные с ней французо-венгерские переговоры, их содержание и цель, их влияние на различные государства и их роль во возникновении Малой Антанты.

Изученные автором документы доказывают, что в 1920 г. имелись две противоречащие концепции относительно будущего Дунайского бассейна. Одна из них была связана с именем Палеолога, а другая Бертело. Первая хотела соединить под руководством Франции, в первую очередь в экономическом, а потом в политическом плане все государства, вышедшие полностью или частично из бывшей Австро-Венгерской Монархии. А последняя желала объединить дунайские государства-победители без побеждённых малых стран и против них. (В начале Австрия составила какое-то исключение.) Представители этих концепций боролись против стремлений друг друга. Палеолог и Мильтеран осудили стремления Бенеша, направленные на основание тесной союзной системы потому, что они разделяют Центральную Европу и в следствие чего Венгрия поступится на сторону Германии и — возразили ему. Но Бенеш хотел создать — не в последнюю очередь — Малую Антанту против дунайской политики Палеолога. Концепция Бенеша вышла победителем из этой борьбы. В этом отношении французо-венгерские переговоры играли значительную роль, наклонность руководителей французской дипломатии к ревизии мирного договора в пользу Венгрии. Это, так же как тот факт, что Палеолог хотел соединить дунайские государства вокруг Венгрии, в качестве катализатора пустил в ход тот процесс, который ещё больше приближал государства-победители к друг другу. Югославия и Румыния приняли предложение Бенеша к основанию оборонительного союза, которое они ранее отклонили. Румыния в дискуссионном времени — из-за оппозиции Франции и своих планов, относительно к Малой Антанте была готова только к словесному соглашению. Она подписала письменный договор только на год позже, когда французское правительство составилось на сторону Малой Антанты, и венгерская опасность стала опять угрожающей в следствие того, что Карл IV хотел захватить власть путём путчов.

Автор пришёл к тому выводу, что в победе концепции Бенеша играли роль Англия и Италия, но особенно первая из них. Их дипломатическая деятельность содействовала к краху дунайских стремлений Палеолога, и реализации плана, относительно Малой Антанты. Итак Бенеш имел великодержавную поддержку, но такой явилась не Франция — как это известно до сих пор в историографии и общественной мысли — а Великобритания и часть Италия.

Осенью 1920 г. — после падения Палеолога — положение изменилось коренным образом. Кэ д'Орзе модифицировал свою прежнюю политику в отношении Малой Антанты. Стремления Франции и Малой Антанты по существу достигли полного согласия. Автор занимается этими проблемами во второй части своей статьи.

SUMMARY

*Mária Ormos***Remarks on the French Intervention in the Ukraine and its Results in
Central Europe: October 1918—April 1919**

The present article is a by-product of a larger work aiming at the study of the French policy towards Central Europe. It makes use nearly exclusively of the sources to be found in the French military archives. The anti-Soviet intervention in Southern Russia is not dealt with in detail, but the remarks made by the author are so significant that they can form the basis even of further interesting investigations.

The first problem the article deals with is the connection between the armistice agreements and the French plan of intervention. There might have been a connection between the fact that the French demand towards the Germans' unconditioned surrender was dropped as demonstrated by Marshal Foch as early as October 8, and the plan of the intervention drafted by the French general staff in the first part of October. In the case of the armistice agreement with the Austro-Hungarian Monarchy (or the military convention signed by the Hungarian government) the author proves, however, that in granting the possibility of a free passage across the territory of the Monarchy and the use of its railways — and the occupation of the strategic points by this — the Monarchy may have been influenced by the intervention project accepted in theory already at the end of October. (The author does not speak here of the other reasons of the demands.) Both relationships are presumably based on the idea that troops may be transferred from the Western front to the Ukraine for the purposes of the intervention.

The other problem discussed in the article is the influence of the intervention on the French plans concerning Central Europe. The general statements can be summarized as follows: the intervention in Southern Russia kept about half of the French forces in the zone busy, as a result of which the French leadership could not occupy the threatening storm-centres in Central Europe (the Banat, Transylvania, Slovakia, Teschen, etc.) or even the most important strategic points (Vienna, Budapest, etc.). This fact had far-reaching results as to the post-war rearrangement of the territory. Its most significant result was, however, that the French idea of a „French Central Europe” suffered its first and maybe fatal defeat.

Just like several other historians, the author stresses here the importance of the intended role of Poland and Rumania in the intervention. She thinks it, however, an exaggeration to attribute the transfer of Transylvania to Rumania exclusively or primarily to the interests of the intervention. On the basis of various documents she thinks it an established fact that gaining political and economic hegemony in Rumania was for the French too important to consider the national status of Transylvania either problematic or disputable, even if they did not want to fulfil all the promises of 1916. The fact that the French did not intend to give Rumania all the territories promised in the 1916 secret agreement was expressed in the French suggestion to conclude an armistice on 15 October, 1918, based on the assumption that the armistice agreement would create a final and equally valid demarcation line on all fronts (i.e. also on the eastern one after the new Rumanian entry into war), as it had done on the Italian — Austrian one. The new demarcation line was consequently to be drawn via Temesvár—Nagyvárad—Nagybánya and not via Szeged—Debrecen—Vásárosnamény. Finally the interests of the intervention dictated a border-line via Nagyvárad—Nagybánya—Szatmárnémeti, through which Rumania was to benefit. The aim of this final version was — besides securing the „back” of Rumania — to create a safe connection between Eastern Galicia (Lemberg) and Rumania by the help of the railway network of the territory.

Danubian Federation or Little Entente

The paper discusses the circumstances of the formation of the Little Entente on the basis of French, Czechoslovakian, Italian and Hungarian archival material relating to foreign policy. It tries to find the answer to the question whether the formation of this system of political alliances was necessary or were there other alternatives as well, and what international and local factors contributed to its birth. This objective made it possible for the author to examine the Danubian policy of France, Paléologue's attempts at a Danubian Confederation, the Franco-Hungarian discussions, their agenda and aim, their influence on various other countries, and their role in the formation of the Little Entente.

The documents studied by the author prove the existence of two confronting concepts on the future of the Danubian region in the 1920's. One of them can be connected to the name of Paléologue, the other to those of Beneš and Barthelot. The former wished to unite all successor states under the leadership of France first economically, then also politically. The latter wanted to combine the forces only of the winners and organize them without and against the loser small successor states. (In the beginning Austria was considered an exception.) The representatives of the above concepts fought against the efforts of each other. Paléologue and Millerand condemned and opposed Beneš' efforts to bring about a narrow system of alliances, saying that it was to divide Central Europe and drive Hungary into the arms of Germany. Beneš on the other hand tried to bring about the Little Entente partly against Paléologue's Danubian policy. Finally it was the concept of Beneš which carried the day of the two. The Franco-Hungarian talks and the willingness of the leaders of French diplomacy to revise the peace treaty in favour of Hungary played a significant role in its victory. This fact and the aim of Paléologue to unite the Danubian states with Hungary in the centre accelerated the process which brought the victorious successor states even closer to one another. Yugoslavia and Romania accepted Beneš' proposal to form an alliance for defence refused earlier, but Romania agreed only in words owing to the defiance of France and her own plans concerning the Little Entente. She signed the contract only a year later, when the French government took sides with the Little Entente, and the threat on the part of the Hungarians became acute once again owing to the attempts of Charles IV to win back his throne.

The author comes to the conclusion that in the victory of Beneš' concept a great part was played by Great Britain, and primarily by Italy. Their activity in the diplomatic arena contributed to the failure of Paléologue's efforts in the Danubian basin and to the realization of the Little Entente concept. Beneš thus seems to have had supporters among the Great Powers. It was, however, not France, as became generally known even among historians, but Great Britain and partly also Italy.

The situation changed fundamentally in the autumn of 1920 after the fall of Paléologue. The Quai d'Orsay revised its former policy in connection with the Little Entente, and the French efforts to create the Little Entente became virtually unified. These problems are dealt with in the second part of the paper.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>М. Ормош</i> : О французской интервенции на Украине и её влиянии в Центральной Европе, октябрь 1918 г.—апрель 1919 г.	401
<i>М. Адам</i> : Дунайская конфедерация или Малая Антанта	440

СООБЩЕНИЯ

<i>Ш. Чурди</i> : Великая Октябрьская социалистическая революция в венгерской печати (1947 г.)	485
<i>Й. Бёдеи</i> : Надгробный памятник Йожефа Ракоци, как болгарский церковный памятник	503
<i>Т. Франк</i> : Пруско—австрийская война и общественное мнение Англии	521

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ ПО НОВОМУ СИНТЕЗУ ИСТОРИИ ВЕНГРИИ

<i>Д. Дерфффи</i> : Царствование «святого рыцаря» (1077—1095). Обеспечение единовластия Ласло 1-го.	533
--	-----

ФОРУМ

<i>К. Бенда</i> : Новая хронология истории Венгрии (Проектная статья)	565
<i>М. Комяти</i> : История и хронология	576
<i>П. Гунст</i> : Об исторической хронологии	579
<i>Ш. Балог</i> : Уровень знания и историческая хронология	583
<i>Й. Бёлёни</i> : За точность хронологии (Несколько замечаний об исторической хронологии)	588

ПЕРВЫЕ СТАТЬИ

<i>Д. Петери</i> : Пределы обобществления в 1919 г.	593
<i>И. Солонкин</i> : Танчич — идеолог венгерского крепостного крестьянства	611
<i>Г. Дьяни</i> : Самые крупные данники города Ходмезёвашархей (1888—1941)	626

ОБЗОР

Теоретические и методологические статьи по истории на всемирном конгрессе историков. (Сан Франциско, 1975.) (<i>И. Шош, А. Пок, Э. Нидерхаузер</i>)	641
---	-----

ТВОРЧЕСТВО

Э. Ледерер : Первоначальное образование городского класса ремесленников в Венгрии (в XI—XIV в.)	653
Библиография произведений Э. Ледерера	677
РЕЗЮМЕ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ	683

CONTENTS

ARTICLES

- M. Ormos*: Remarks on the French intervention in Ukraine and its results in Central Europe, October 1918—April 1919 401
M. Adám: Danubian Federation or Little Entente 440

COMMUNICATIONS

- S. Csardi*: The Hungarian press on the October Revolution in 1947 485
J. Bödey: The tomb of József Rákóczi as a Bulgarian ecclesiastical monument 503
T. Frank: The Prussian-Austro war and the British public 521

PRELIMINARY STUDIES OF THE NEW SYNTHESIS OF HUNGARIAN HISTORY

- Gy. Györffy*: The rule of the knight and Saint Ladislaus I. (1077—1095). The ways he secured his monarchy 533

FORUM

- K. Benda*: The new historical chronology of Hungary (A sketch) 565
M. Komjáthy: History and chronology 576
P. Gunst: Remarks on historical chronology 579
S. Balogh: The level of knowledge and the historical chronologies 583
J. Bölöny: The preciseness of chronologies. Some remarks on historical chronology 588

FIRST PAPERS

- Gy. Péteri*: Limits of collectivisation in 1919 593
I. Szolonkin: Táncsics, the ideologist of the Hungarian serfs 611
G. Gyáni: The biggest taxpayers of Hódmezővásárhely 1888—1941 626

OBSERVER

- Theoretical and methodological observations at the world congress of historians (San Francisco, 1975). By *I. Soós*, *A. Pók*, *E. Niederhauser* 641

OEUVRES

- E. Lederer*: The formation of the oldest Hungarian class of artisans 653
 Bibliography of Emma Lederer's oeuvre 677

- SUMMARIES IN ENGLISH 685

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>M. Ormos</i> : Über die französische Intervention in der Ukraine und ihre Wirkung in Mitteleuropa, Oktober 1918—April 1919	401
<i>M. Ádám</i> : Donaukonföderation oder Kleine Entente	440

BEITRÄGE

<i>S. Csardi</i> : Die Oktoberrevolution in der ungarischen Presse (1947)	485
<i>J. Bödey</i> : Das Grabmal József Rákóczi als bulgarisches kirchliches Denkmal	503
<i>T. Frank</i> : Der preußisch—österreichische Krieg und die englische öffentliche Meinung	521

DIE VORARBEITEN ZUR NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

<i>Gy. Györffy</i> : Die Regierung des „Ritterheiligen“ (1077—1095). Die Sicherung der Alleinherrschaft Ladislaus I.	533
---	-----

FORUM

<i>K. Benda</i> : Neue historische Chronologie Ungarns (Planstudie)	565
<i>M. Komjáthy</i> : Geschichte und Chronologie	576
<i>P. Gunst</i> : Über die Chronologie	579
<i>S. Balogh</i> : Wissensniveau und Chronologie	583
<i>J. Bölöny</i> : Um die Genauigkeit der Chronologie (Einige Bemerkungen über die Geschichtschronologie)	588

ERSTARBEITEN

<i>Gy. Péteri</i> : Schranken der Kollektivisierung i. J. 1919	593
<i>I. Szolonkin</i> : Tancsics — der Ideologe der ungarischen Leibeigenschaft	611
<i>G. Gyáni</i> : Die Virilisten von Hódmezővásárhely (1888—1941)	626

BEOBACHTER

Geschichtstheoretische und methodologische Studien am Historikerkongreß San Francisco 1975 (<i>I. Soós, A. Pók, E. Niederhauser</i>)	641
--	-----

LEBENSWERKE

E. Lederer : Die Herausgestaltung der ältesten ungarischen Gewerbetreibenderklasse ...	653
Bibliographie der Werke Emma Lederers	677
ZUSAMMENFASSUNG IN RUSSISCHER SPRACHE	683
ZUSAMMENFASSUNG IN ENGLISCHER SPRACHE	685

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>M. Ormos</i> : Sur l'intervention française en Ukraine et ses effets en Europe-centrale, octobre 1918—avril 1919	401
<i>M. Ádám</i> : Confédération Danubienne ou la petite Entente	440

COMMUNICATIONS

<i>S. Csúrdi</i> : La presse en Hongrie sur la Révolution d'Octobre en 1947	485
<i>J. Bödey</i> : Monument funéraire de József Rákóczi, comme monument ecclésiastique bulgar	503
<i>T. Frank</i> : La guerre prusso-autrichienne et l'opinion publique en Angleterre	521

TRAVAUX PRÉPARATOIRES DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE HISTORIQUE DE LA HONGRIE

<i>Gy. Györffy</i> : La règne du „Chevalier-saint” (1077—1095) La consolidation de l'autocratie de László I.	533
---	-----

FORUM

<i>K. Benda</i> : La nouvelle chronologie historique de la Hongrie (étude en projet)	565
<i>M. Komjáthy</i> : Chronologie et histoire	576
<i>P. Gunst</i> : Sur la chronologie historique	579
<i>S. Balogh</i> : Niveau de connaissance et chronologie historique	583
<i>J. Bölöny</i> : Pour la précision de la chronologie (Quelques remarques sur la chronologie historique)	588

PREMIERS MÉMOIRES

<i>Gy. Péteri</i> : Les limites de la nationalisation en 1919	593
<i>I. Szolonkin</i> : Táncsics — théoricien des paysans hongrois	611
<i>G. Gyáni</i> : Les contribuables les plus riches à Hódmezővásárhely (1888—1941)	626

OBSERVATEUR

Études de théorie historiques et méthodologiques au Congrès International des Sciences Historiques (San Francisco, 1975) par <i>I. Soós, A. Pók, E. Niederhauser</i>)	641
--	-----

BILANS DE LA VIE

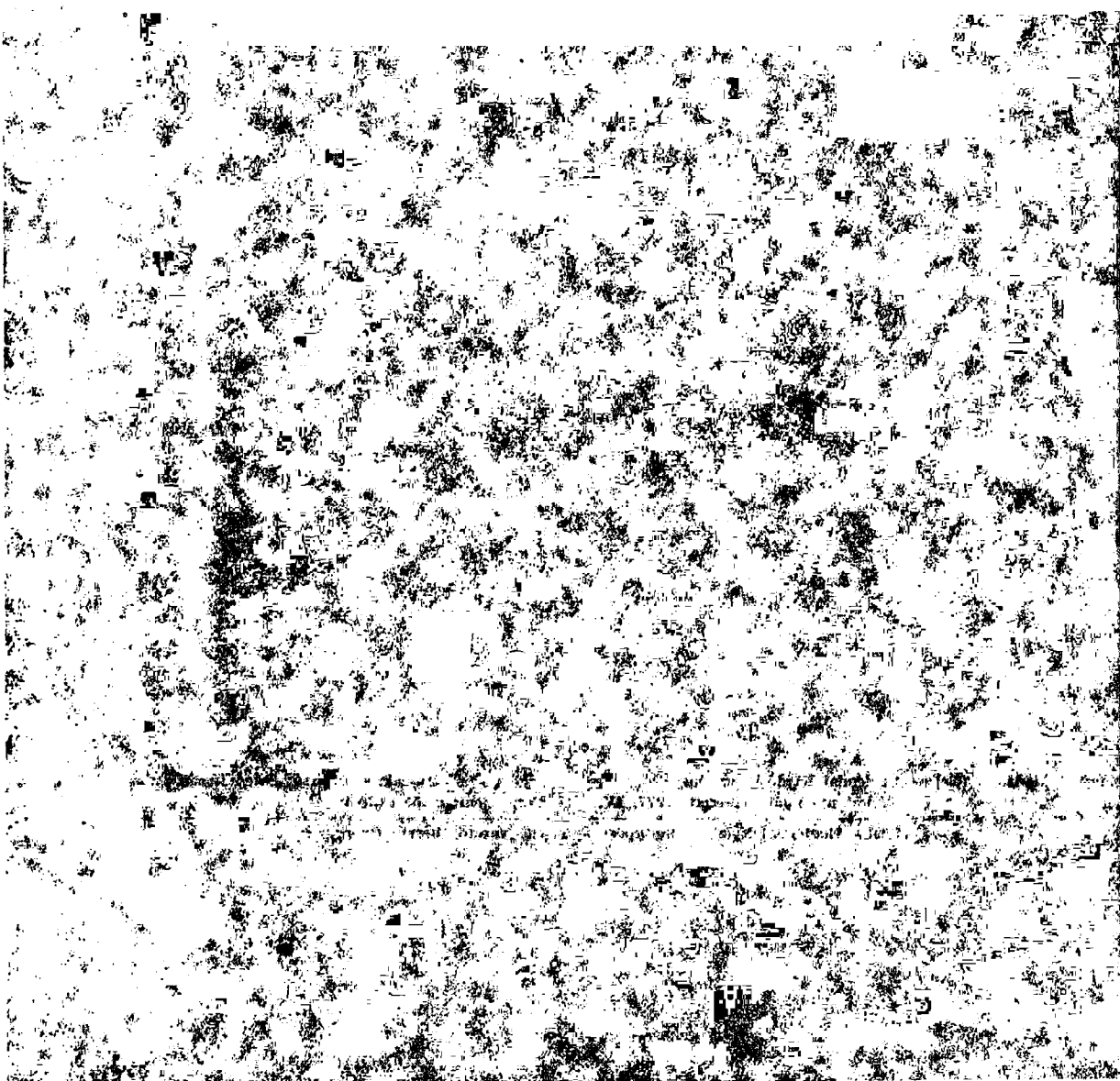
E. Lederer : La formation des industriels hongrois les plus anciens	653
La bibliographie des oeuvres de Emma Lederer	677
RÉSUMÉ EN RUSSE	683
RÉSUMÉ EN ANGLAIS	685

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Salgó István

A kézirat nyomdába érkezett: 1977. IV. 8. – Terjedelem: 25,55 (A/5) ív

77.4404 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 44, —

1 szám ára: 14, —

Index szám: 25 556

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 28,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.812
ISSN 0040—9634

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST